زنجیرەی هزری هاوچەرخی ئیسلامی • العقیدة الاسلامیة و مذاهبها • 58

د. قحطان عبدالرحمن الدوري

بیروباوەڕی ئیسلامیی و مەزهەبەکانی

وەرگێرانی
زیبا عزیزخان مهاجر

التفسير

بسم الله الرحمن الرحيم

بیروباوەڕی ئیسلامیی و

مەزهەبەکانی

مەبەست لە زنجیرەی هزری هاوچەرخی ئیسلامی

- دەوڵەمەندکردنی کتێبخانەی کوردییە بە گرنگترین و کاریگەرترین دەقی ئەو کتێبانەی کە مەشخەڵی سەرڕێی هزری هاوچەرخی ئیسلامین.
- ئاشناکردنی خوێنەرە لاوی موسڵمانی کوردە بە دەقی ئەو کتێبانەی کە سەرچاوەن بۆ ڕۆشنبیری ئیسلامی و سازێنەری ڕابوونی ئیسلامین.
- شارەزاکردنی ڕاستەوخۆی لاوی کورد بەم سەرچاوانە، ئازادکردنیان لە گشت کۆت و بەندو بۆچوونێکی تەسکی حزبایەتی و تاکڕەوی و ڕەوتگەرایی.
- بناغەیەک بێ بۆ بنیادنانی کەسایەتییەکی ئیسلامی بەهێز بۆ هەر تاکێکی موسڵمانی کورد، تا توانای ئەنجامدانی ئەو گۆڕانکارییانەی هەبێ، کە خوای پەروەردگار پێی سپاردووە.

دەگەڵ ڕێز و تەقدیرمان بۆ بیروڕای نووسەرانی ئەم زنجیرەیە، مەرجیش نییە ئێمە پابەندی هەموو بیروبۆچوونەکانیان بین.

با دەستوورمان لەوەرگرتن فەرمایشتەکەی خوای پەروەردگار بێت:

ٱلَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ ٱلْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُۥٓ أُو۟لَـٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَىٰهُمُ ٱللَّهُ وَأُو۟لَـٰٓئِكَ هُمْ أُو۟لُوا۟ ٱلْأَلْبَـٰبِ ﴿١٨﴾ سورة الزمر

بیروباوەڕی ئیسلامیی

و

مەزهەبەکانی

نووسینی

د. قحطان عبدالرحمن الدوري

بەکوردی کردنی

زیبار عزیزخان مهاجر

التفسير

بیروباوەڕی ئیسلامی و مەزهەبەکانی

نوسینی	د. قحطان عبدالرحمن الدوري
بەکوردی کردنی	زێبار عزیزخان مهاجر
بڵاوکردنەوەی	نوسینگەی تەفسیر بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن/ هەولێر
خەت	نەوزاد کۆیی
نەخشەسازی بەرگ :	ترایزۆن
نەخشەسازی ناوەرۆک:	جمعه صدیق کاکه
نۆرە و ساڵی چاپ:	یەکەم ١٤٣٦ك - ٢٠١٥ز
تیراژ:	١٥٠٠ دانە

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٧٧٩) ساڵی ٢٠١٢ پێدراوە

©

مافی لە چاپدانەوەی پارێزراوە

نوسینگەی تەفسیر

بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن

هەولێر - شەقامی دادگا - ژێر تونێلی شیرین پالاس

Mob: +964 750 460 51 22

Tel: +964 750 818 08 66

www.tafseer-pub.com

tafseeroffice@yahoo.com

بەناوی خوای بەخشندەی دلۆڤان

پێشەکی وەرگێڕ

سوپاس و ستایش بۆ خوای زانا و خاوەن توانا، درودو سڵاو برژێ بەسەر پێغەمبەری خاوەن پەیامی ڕەوا و، بەسەر خانەوادە و یاران و شوێنکەوتووانی تا ڕۆژی جیاکردنەوەی ڕەواو ناڕەوا.

مرۆڤ لەگەڵ داگیرسانی چرای دیدەی و هەنگاونانی بۆ ناو شانۆی جیهانی دونیا پێویستی بە بەرنامەیەك هەبوو، تا بوارەکانی ژیانی خۆی پێ ڕێکبخات و ڕێگەی خۆی پێ ڕۆشن بکاتەوە، لە سەرجەم لایەنەکانی گوزەرانیدا پەنای بۆ ببات. بۆیە خوای گەورە لە ڕێی نێردراوە یەك لە دوای یەکەکانی پەیامی ئاسمانی ڕەوانە دەکرد، تا بە پێغەمبەری کۆتا سەردەم ئاینی ئیسلامی وەك دوا بەرنامە ڕەوانەکرد، تا ببێتە مەشخەڵی ڕێی و، کاروانی ژیان نەکەوێتە گێژاوی سەرگەردانیەوە.

پەیامی ئیسلامی هاتووە تا برینی پرسیارەکانی مرۆڤ سارێژ بکات، بواری بیروباوەڕی بە تەواوی بۆ ڕوون بکاتەوە، بەمەش لایەنی دەروونی مرۆڤ بحەسێتەوە، دواتر مرۆڤ سەرقاڵی چاك بەکارهێنانی کێڵگەی دونیا بێت لە پێناو بەرهەمی باش لە دواڕۆژدا، ئاینی ئیسلام بەندە لە دەست گرێ و گۆڵەکان ڕزگار دەکات و دەیخاتە سەر ڕێگەی سەرکەوتن بەرەو لوتکە، بەهۆی بەکردار کردنی تواناکان و پاراستنی لە خۆ سەرقاڵکردنی بە جیهانی خەیاڵ.

ئاینی ئیسلام هیچ کەلێنێکی لە بابەتی بیروباوەڕدا جێ نەهێشتووە، بەڵکو بە تێرو تەسەلی و بە بەڵگەی سەلمێنراو چەسپاندوویەتی، ئەم بیروباوەڕەش کاری دروست کردنی دەروونێکی دەریا ئاسایە، کە هەرگیز لایەنی ڕۆحی ئەم دەروونە نووستنی بۆ نییە، بەمەش هەر شتێك ببێتە مایەی بۆگەن و پیس کردنی بیروباوەڕەکەی ئەوا ڕاستەوخۆ ئەو شتە

ڕەتدەکاتەوە، تەنها شتێك پەسەند دەکات کە بیروباوەڕەکەی چالاکتر بکات، هەروەك چۆن دەریا ناخی ناکاتە هەمبانەی ماسی مردوو، بەڵکو لە زووترین کاتدافرێی دەدات.

بیروباوەڕ چاوگی چاکسازی ڕۆحە، جا ئایینی ئیسلام کەسێك لە باوەش ناگرێت کە ڕۆحی پوکابێتەوە کەچی ئایین تەنها شوناسی بێت و ڕۆحی بۆ ساتێکیش لەناو شەپۆلەکانی خواپەرستی دا مەلەی نەکردبێت و تێکەڵی توخمی بەندایەتی خوا نەبووبێت. ئاینی ئیسلام ڕۆح و دەروونێك پێدەگەیەنێت کە بەرزە فڕ بێت و نزمی و داتەپینی بەلاوە پەسەند نەبێت.

جا بیروباوەڕ کار لەسەر ڕوونکردنەوەی ئاماژەکان و شرۆڤەی مەتەڵەکان دەکات و ڕایدەگەینێت دینداری بریتی نییە لە سەر خستنە سەر زەوی، بەڵکو بریتییە لە خستنە سەر زەوی ئەو شتەی لە ناو کەللەی سەردایە.

لەبەر گرنگی ئەم لایەنە هەڵسام بە وەرگێڕانی ئەم کتێبە، کە (دانەر) خوا پاداشتی بەچاکە بداتەوە توانیویەتی بە ڕۆشنی بیروباوەڕی ئیسلامی بە ڕاڕەو (مەزهەب)ەکانیەوە بخاتەڕوو، هەر چەندە پێشتر هەڵساوم بە وەرگێڕانی کتێبی (أصول الدين الإسلامي) کە دانەر بە هاوبەشی لەگەڵ (د.رشدی عليان) نووسیویانە، لەگەڵ ئەوەشدا هەر سوربووم لەسەر وەرگێڕانی ئەم کتێبە بەهۆی هەژاری کتێبخانەی کوردی لەم بوارەدا، بەو هیوایەی بتوانم هیچ نەبێت خزمەتێکی کەم پێشکەش بکەم بە ئاینی خواو کتێبخانەی کوردەواری بکەم.

شایەنی باسە وەرگێڕانی کتێبێکی لەم جۆرە بۆ کەسێکی کەم توانای وەك من (وەرگێڕ)[1] پێویستی بە یارمەتییەکی زۆری هاوەڵ و مامۆستایان بووە، لەلای خۆشمەوە سوپاسیان دەکەم و داواشم وایە خوا پاداشتیان بداتەوە، بەتایبەت ئەم مامۆستا بەڕێزانە کە شەونخونیان بەدیار

---

(1) بۆ ڕاڤەی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز سوودم بینیوە لە: خولاصەی تەفسیری نامی، دانراوی مەلا عبدالكريمی مدرس. تەفسیری ئاسان بۆ تێگەیشتنی قورئان، نووسینی بورهان موحەممەد ئەمین. (وەرگێڕ).

پێداچوونەوەو هەڵەچنینی ئەم بەرهەمەدا کردووە: (م. مهاجر موحەممەد، م. ڕەقیب ڕەسول ڕەوستایی، م. ئینعام موحەممەد، م. مەلا محمود).

زێبار عزیزخان

پێشەکی نووسەر

سوپاس و ستایش بۆ خوای جیهانیان، دروودو سڵاو لە گەورەی پێغەمبەران و لەسەر خانەوادەو هاوەڵە ڕوو سپی و بەرەکەتدارو ڕاستڕەوەکان، لەسەر ئەوانەش کە بە چاکە شوێنیان دەکەون تا ڕۆژی دوایی.

ئاینە ئاسمانیەکان هاتوون تا عەقڵی مرۆیی ڕزگار بکەن لە چاڵەکانی گومڕایی و شەوەزەنگە تاریکیەکان. ئیسلامیش وەك کۆتا شەریعەت، ئاینێکە چاکسازی دەروون و حەسانەوەی دڵ و ڕێکخستنی جیهان لەخۆ دەگرێت.

بۆیە ڕوونکردنەوەی ئەو شتانەی گرتە ئەستۆ کە لە میانەیاندا لایەنەکانی ژیانی مرۆڤ ڕێکدەخەن لە هەر سێ لایەنەوە:

١_ بنەما بیروباوەڕییەکان (الأصول الاعتقادية): ئامانجی ئەم لایەنە چەسپاندنی بیروباوەڕی ئیسلامییە، بە هێنانەوەی بەڵگەی دڵنیاکەرەوەو لادانی گومان لە بەردەمی دا.

٢_ بنەما ڕەوشتییەکان (المبادىء الخُلقية): ئامانجی ئەم بنەمایانەش بریتییە لە بڵاوکردنەوەی چاکەکاری و خوو ڕەوشتە بەرزەکان و دوورکەوتنەوە لە خراپەکاری و ڕەوشتە نزم و پەستەکان، ئەمەش بەهۆی چاندنی ئەو سیفەتانەی کە دەبنە سەرچاوەی کارە چاکەکان لە دەروونداو وەك: دەستپاکی، بە ئەمەك بوون، دادگەری، خاکی بوون، لێبوردەیی، یارمەتی یەکتری دان، یەکتر خۆش ویستن.... تاد.

٣_ حوکمە کردارییەکان (الأحكام العقلية): ئامانجی ئەم لایەنە ڕێکخستنی کۆمەڵگەیە لە هەموو بارودۆخێك و لە هەر کات و شوێنێکدا بێت، وەك ڕێکخستنی پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ خوای بەدیهێنەریدا لە میانەی پەیڕەوێکی ڕۆحی. پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ برا مرۆڤەکەی تریدا لە میانەی پەیڕەوی کۆمەڵایەتیەوە. پەیوەندی مرۆڤ بە سەروەت و سامانەوە لە میانەی

پەیڕەوێکی ئابووریدا، هەروەها پەیوەندی مرۆڤ بە سەرۆکایەتی دەوڵەت لە میانەی بەرنامەیەکی سیاسی... .

بەم پێیەش ئاینی ئیسلام بە دادگەری و دلۆڤانیەکەی هەموو لایەنەکانی ژیانی دونیا و دواڕۆژ لەخۆ دەگرێت. ئەمەش سەلمێنەری ئەو فەرمایشتەی خوای پایەبەرزە کە لە بارەی پێغەمبەرە ڕێزدارەکەی فەرموویەتی: ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَـٰكَ إِلَّا رَحۡمَةً لِّلۡعَـٰلَمِينَ﴾ الأنبياء: ١٠٧. واتە: ("ئەی موحەممەد (ﷺ)" ئێمە تۆمان ڕەوانە نەکردووە تەنها بۆ ئەوە نەبێت کە ببیتە ڕەحمەت و بەرەکەت بۆ هەموو جیهانیان).

بابەتی کتێبەکەمان بریتییە لەلایەنی یەکەم (زانستی بیروباوەڕی ئیسلامی) کە لەم بوارانە دەکۆڵێتەوە: خواناسی (الإلهيات)، پێغەمبەرایەتی (النبوة)، ڕۆژی دوایی (اليوم الآخر)، مەزهەبەکانی موسڵمانان لە هەمبەر ئەم سێ لایەنە.

زانایانی (زانستی کەلام) ئەم لایەنەیان بە (بنەماکانی ئایین) ناوناوە، چونکە بناغەیە بۆ بنەما ڕەوشتی و حوکمە کردارییەکان.

زانایانی کەلام زۆر بە دوورو درێژی هەڵوەستەیان کردووە لە سەر دەقەکانی قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێزی پێغەمبەر، کە لە بارەی ڕوون کردنەوەی بیروباوەڕ هاتوون، تێگەیشتنی جیاوازیان هەبووە بۆ هەندێ لەو دەقانە، ئەمەش خۆی لەخۆیدا یەکێك بوو لە هۆکارەکانی سەرهەڵدانی مەزهەبە جیاوازەکان لە مێژووی ئیسلامیماندا، وەك: (خەوراێجەکان، شیعەکان، مورجیئەکان، جەبرییەکان، قەدەرییەکان، موعتەزیلەکان، ئەشعەرییەکان، ماتوریدییەکان، سەلەفییەکان..).

لە بەرنامەی کۆلیژدا ئەوە دانرابوو کە دەبێت قوتابی فیکری ئیسلامی لە بواری بیروباوەڕو ئەو مەزهەبانەی لە سەرەتای ئیسلام سەریان هەڵدا بخوێنێت.

ئەمەش وای لێکردم کە کتێبێك بنووسم لەبارەی (بیروباوەڕی ئیسلامی و مەزهەبەکانی) بەشێوەیەك کە پێداویستیەکانی ئەو پەیڕەوە بڕیار لەسەردراوە جێبەجێ بکات، قوتابیش بەهۆیەوە لەسەر زەوییەکی پتەو بوەستێت لە گۆڕەپانی ململانێ فیکرییەکانی ئەمڕۆی جیهان، بەشێوەیەك کە بەهۆی ئەم کتێبە لە بیروباوەڕە ڕاستەکەی تێبگات کە سەرچاوەی گرتووە لە بەڵگە دڵنیاکەرەوەکان، هەروەها لە میانەی کتێبەکەدا پەیی ببات بە مەزهەبە جیا جیاکانی ئیسلامی، تا بەمەش ئەو گومانانە بتاوێنەوە کە لە دەوری ئەو بیروباوەڕە پاکە دەوروژێنرێن و گەنگەشە دەکرێن.

لەبەر ئەمە ئەم کتێبە حەوت بەش لە خۆ دەگرێت:

بەشی یەکەم: دەروازەیەك بۆ بیروباوەڕی ئیسلامی، کە ئەم بابەتانەی تیادا هاتووە: پێناسەکەی، بەڵگەکانی، تایبەتمەندییەکانی... تاد.

بەشی دووەم: مەزهەبە ئیسلامیەکان و شیکردنەوەو ڕوونکردنەوەی چۆنیەتی سەرهەڵدانیان، هەروەها باسکردنی گرنگترین ئەو مەزهەبانەی کە پەیڕەوی کۆلیژەکە دەستنیشانی کردووە، دواتر خستنەڕووی بنەماکانی ئایین لەلایەن مەزهەبە ئیسلامیەکان و لەسەر کام بنەما کۆکن و لەبارەی کامەیان ناکۆکن و خستنەڕووی ناوەڕۆکی ئەو ڕاجیاییە.

بەشی سێیەم: حەقیقەتی ئیمان و باوەڕ و گرنگیەکەی لە ژیاندا.

بەشی چوارەم: خواناسی (الإلهيات)، ئەمانە لەخۆ دەگرێت: بەڵگەکانی بوونی خوا، سیفەتەکانی خوا بە سەرجەم جۆرەکانیەوە، ئەو شتانەی لەسەر سیفەتەکانی خوا کەڵەکە دەبن.

بەشی پێنجەم: پێغەمبەرایەتی (النبوات)، ئەمانە لەخۆ دەگرێت: ڕوون کردنەوەی پێویستی مرۆڤ بە ڕێنمایی پێغەمبەرایەتی، پێغەمبەرایەتی بە شێوەیەکی گشتی،

پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی تایبەتی کە بریتیە لە پێغەمبەرایەتی گەورەمان موحەممەد (ﷺ).

بەشی شەشەم: ڕۆژی دوایی، دیمەنەکانی ڕابوونی قیامەت.

بەشی حەوتەم: کوفرو تەکفیر، حوکمی تەکفیر کردنی ئەهلی (ڕووگە) قیبلە، سزای هەڵگەڕاوە (المرتد).

بەوپەڕی توانامەوە کە بۆم کراوە هەوڵمداوە جەخت بکەمەوە لەسەر مادده و کەرستە زانستییەکەی، هەروەها زۆر گەڕانەوە بۆ ئەو سەرچاوانەی جێگای پشت پێبەستنن لە مەزهەبە جیاوازەکان، بەوەی پەراوێزی زۆربەی لاپەڕەکان گران بکەم بە نووسینی ناوی ئەو سەرچاوانە تیایدا، ئەمەش بە پێداگیری کردنی زۆری خۆمەوە لەسەر ئەوەی کە ببمە ڕێنوێنی کارێکی سوودبەخش بە قوتابی لە تێگەیشتنی بیروباوەڕەکەیدا، هەروەها تا ببمە یارمەتیدەریش لە نووسینی توێژینەوە زانستیە بەراوردکارییەکان، هەروەها بۆ ئەوەی سەرچاوەی ئەو زانیارییە لاوەکیانەی ئەو کتێبە لەخۆی دەگرێت بناسێت، هەڵوێستەش بکات لەسەر ڕاو بۆچوونی خاوەن مەزهەبەکانی تریش لە بابەتەکەدا.

ئا لەو کاتەدا قوتابی پەیی بە کرۆك و ڕاستی ڕاجیایی نێوانیان دەبات و دەزانێت ئەم ڕاجیاییە تەنها لە بابەتە لاوەکییەکانە، کە تەکفیر کردنی ئەوەی تر پێویست ناکات، مادەم بڕوای هەیە بە سێ بنەماکانی بیروباوەڕ کە هەموو مەزهەبە ئیسلامیەکان لەسەری کۆکن، ئەویش بریتین لە: باوەڕ بوون بەخوای گەورەو بە پێغەمبەرو بە ڕۆژی دوایی، ئامانجی ئێمەش کۆکردنەوەو ڕیز پتەوکردنە نەك پەرتەوازەکردن، خوای پاك و بەرز دەفەرموویت: ﴿ وَٱعۡتَصِمُواْ بِحَبۡلِ ٱللَّهِ جَمِيعٗا وَلَا تَفَرَّقُواْ ﴾ آل عمران: ١٠٣. واتە: ("هەوڵ بدەن" هەر هەمووتان بە توندی دەست بگرن بە ئایینی خواوەو پەرت و بڵاو مەبن).

بەڵام هەندێ کەس لە نەزانی خۆیانەوە بۆچوونیان وایە کە ئەو ڕاجیاییەی لە نێوان ئەو مەزهەبانە هەیە ڕاجیاییەکی تەواو دژیەکە و ڕاجیایی جۆرێتی نییە، ئەمەش وای لێکردوووە دەمارگیر بێت بۆ مەزهەبەکەی، بەمەش تاقمی ڤین هەڵگر سەری هەڵدا و دەستەی بەدگۆیی و لێك خوێندن لە دایك بوو، ئەمەش سەری کێشا بۆ پەرتەوازە بوون و ڕاجیاییەکی تاڵ لە نێوان موسڵمانان.

بەڵام ئیسلام ئەم تاقمەی فڕێدا، زانایانیش نکۆڵیان لێکرد، چونکە تاقمەکە تەنها دەنگدانەوەیەك بوو بۆ چەند شتێك بەدەر لە ڕاستی ئاینی ئیسلامی وەك: کاروباری سیاسی و هەواو هەوەسی کەسی و هاوشێوەی ئەم هۆکارانە.

بۆچوونم وابوو کە پیتی قەشەنگ هەڵبژێرم بۆ ئەم کتێبە و ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز بە خەتی (مەصحەف) بنووسم، هەروەها ڕێککاری بکەم بۆ زۆرێك لە نیشانەکان و زۆرێك لە پیتەکان، ئەمەش بەهۆی سوربوونم لەسەر خوێندنەوەی سەلامەت.

ئومێدەوارم خوای گەورە ئەو کارە بە ڕەزامەندی خۆی قبوڵ بکات و بیکاتە مایەی سوود، ڕیزی موسڵمانانیش ڕێك بخات و وشەیان یەك بخات، تا ببنە سەرچاوەی خێرو چاکە بۆ جیهان هەروەك چۆن لە سەرەتای ئیسلام وابوون. بەڕاستی هەر ئەو بیسەرو وەڵامگۆی نزایە.

پ. د. قحطان عبدالرحمن الدوري

ڕاگیری کۆلیژی توێژینەوەی فیقهی و یاساییەکان _

زانکۆی ئالوبەیت

(المفرق) _ شانیشینی ئوردنی هاشمی

بەشی یەکەم

دەروازەیەک بۆ بیروباوەڕی ئیسلامی

لە سێ دەروازە پێکدێت:

دەروازەی یەکەم: بیروباوەڕی ئیسلامی و بەڵگەکانی چەسپاندنی:

پێناسەکردنی بیروباوەڕو عەقیدەی ئیسلامی لە ڕووی زمانەوانی و زاراوەییەوە، ناوەکانی زانستی بیروباوەڕ، زانستی بیروباوەڕ بناغەی زانستە شەرعییەکانە، گرنگی بیروباوەڕی ئیسلامی، تایبەتمەندییەکانی بیروباوەڕی ئیسلامی، بەڵگەکانی چەسپاندنی بیروباوەڕی ئیسلامی.

دەروازەی دووەم: پەیڕەوی قورئانی پیرۆز لە خستنەڕوو و نمایشکردنی بیروباوەڕی ئیسلامی.

دەروازەی سێیەم: بارودۆخی بیروباوەڕ لە سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) و دوای ئەویش.

دەروازەی یەکەم

بیروباوەڕی ئیسلامی و بەڵگەکانی چەسپاندنی

پێناسەی بیروباوەڕو عەقیدەی ئیسلامی:

له ڕووی زمانەوانیەوە:

ئیبن فارس وتویەتی: (عقد) هەر سێ پیت: (ع، ق، د) یەك بنچینەن، ئاماژەیە بۆ گرێدان و بەستنەوە بەشێوەیەکی توونـد، هەموو لق و پۆپەکانی بەشەکە بۆی دەگەڕێنەوە[1]. نمونەش لەم بارەوە:

پەتەکە و مامەڵەکە و پەیمانەکەی بەست و گرێی دا: بە توونـدی و تۆکمەیی[2].

(عاقدتە) و (عاهدتە) وەك یەکن کە بریتییە لە گرێبەست (عقد)، کۆیەکەشی (عقود)ە، خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿أَوۡفُواْ بِٱلۡعُقُودِ﴾ المائدة: ١. واتە: (بەوەفا بن بەرامبەر بەڵێن و پەیمانەکانتان).

گرێبەستی سوێند خواردن، هەروەك ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە لەوبارەوە هاتووە: ﴿وَلَٰكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا عَقَّدتُّمُ ٱلۡأَيۡمَٰنَ﴾ المائدة: ٨٩. واتە: (بەڵکو لەو سوێندانەتان دەپرسێتەوە کە بیرو هۆشتان لای هەبووەو بۆ مەبەستێك وتوتانە).

---

(١) معجم مقاييس اللغة مادة (عقد) ٤/٨٦.

(٢) القاموس المحيط مادة (عقد) ٣٨٣.

گرێبەستی مارەبڕین و ئەو شتانەی پێیەوە پەیوەستن: پێویست بوونی و یەکلاکردنەوەی[1].

وای بۆچووم: دڵ و دەروونم لەسەری دامەزراند[2].

هەموو ئەو مانایانە ئاماژەن بۆ توونە گرێدان، کە پێچەوانەی هەڵوەشانەوەیە. (زوبەیدی) وتویەتی: پێشەواکانی داتاشینی وشە (إشتقاق) ڕاشکاوانە دەریان بڕیوە کە گرێدان و بەستن پێچەوانەی هەڵوەشانەوەیە...، دواتر بۆ هەموو جۆرەکانی مامەڵە و کڕین و فرۆشتن و شتی تریش بەکارهێنراوە، لە پاشان بۆ سوربوون و باوەڕی دامەزراو بەکارهێنراوە[3].

<u>لە ڕووی زاراوەییەوە:</u>

زانستی بیروباوەڕ: زانستێکە لەگەڵێدا یان بەهۆیەوە دەتوانرێت بیروباوەڕو عەقیدەی ئاینی بچەسپێنرێت، بە خستنەڕووی بەڵگە و لادان و نەهێشتنی گومان. مەبەست لە بیروباوەڕ خودی بیروباوەڕە بەبێ کردەوە، مەبەست لە ئاینی بوونی ئەوەیە کە دراوەتە پاڵ ئاینی پێغەمبەر (ﷺ)[4].

ناوەکانی ئەم زانستە:

ئەو زانستە بە چەند ناوێك ناونراوە، گرنگترینیان:_

---

(1) معجم مقاييس اللغة، سەرچاوەی پێشوو. بڕوانە: أساس البلاغة مادة (عقد)، و المصباح المنير مادة (عقدت) ٤٢١ و القاموس الحيط، سەرچاوەی پێشوو، مادة (عقد).

(2) المصباح المنير، سەرچاوەی پێشوو.

(3) تاج العروس مادة (عقد) ٤٢٦/٢.

(4) المواقف للإيجي ٣٤/١ و٣٨. و السعد التفتازاني في المقاصد ١/ ١٦٣ بەم شێوەیە پێناسەی کردووە: زانستی کلام: زانستێکە هەوڵی شارەزا بوون و زانینی بیروباوەڕە ئایینەکان دەدات بە بەڵگە دڵنیاکەرەوەکان.

١_ **فیقهی مەزن (الفقه الأكبر):** ئیمامی ئەبو حەنیفە ئەو ناوەی لێناوە، هەروەها باسی ئەوەشی کردووە کە: (تێگەیشتن لە ئایین چاکترە لە تێگەیشتن لە حوکمەکان، چونکە پیاو تێبگات لەوەی چۆن بەندایەتی بۆ خوا بکات باشترە لەوەی زانستێکی زۆر کۆ بکاتەوە)(١).

٢_ **زانستی یەکتاناسی (التوحيد):** بۆیە بەو ناوە ناوبانگی دەرکردووە، چونکە ئەم بەشەی ناودارترین بەشەکانی ئەم زانستەیە، تەنانەت گرنگترینیانە(٢).

٣_ **زانستی بنەماکانی ئایین(٣):** بۆیە بەوناوە ناونراوە، چونکە هەڵدەستێت بە شیکردنەوەی بنەماکانی بیروباوەڕ، ئەویش ئەم بابەتانە دەگرێتەوە کە پەیوەستە بە خواناسی و پێغەمبەرایەتی و ڕۆژی دوایی.

ئەم ناونانەش لە بەرامبەر زانستی فیقهە کە هەڵدەستێت بە شیکردنەوەی حوکمە کردارییە لاوەکیەکان، هەروەها لە بەرامبەر زانستی ڕەوشت و بەرەوخواچوون (الأخلاق و السلوك)(٤).

٤_ **زانستی کەلام:** بەهۆی چەند هۆیەکەوە بەو ناوە ناوبانگی دەرکردووە گرنگترینیان ئەمانەن:

---

(١) الفقه الأبسط ٤٠، و کتێبی (الفقه الأبسط) ئەبو موتیع لە ئەبو حەنیفە (ڕەزای خوایان لێبێت) گێڕاویەتیەوە، کتێبي (الفقه الأبسط) خۆی لە خۆیدا کتێبی (الفقه الأكبر)ە، بەڵام بە (الفقه الأبسط) ناسێنرا بۆ جیاکردنەوەی لە (الفقه الأكبر) کە حەمادی کوڕی ئەبو حەنیفە لە باوکیەوە گێڕاویەتیەوە.

(٢) شرح الخريدة للدردير و الصاوي عليه ٢٦.

(٣) سەرچاوەی پێشوو.

بەغدادی ناوی (بنەماکانی ئایین)ی لە کتێبەکەی خۆی ناوە، هەروەها جەمالەدینی زەنویش ناوی (بنەماکانی ئایین)ی لە کتێبەکەی ناوە.

(٤) کتێبەکەمان: أصول الدين الإسلامي ١٥.

أ_ گرنگترین بابەت کە ڕاجیایی لێکەوتەوەو بووە چەقی گفتوگۆ بابەتی (فەرمایشتی خوا) و (بەدیهێنراوی قورئان) بوو، کە مشتومڕو دژەڕایی لەم بارەوە زۆربوو[1].

ب_ یاخود توانا دەبەخشێت لەسەر قسەکردن لەبارەی چەسپاندنی بابە شەرعیەکان و پابەند کردنی دژەکان، نمونەی ئەمەش وەك: زانستی لۆژیکە لە ئاست فەلسەفەدا[2].

پ_ یاخود لەبەر ئەوەی زانایانی زانستی کەلام دواون لەو شتانەی کە پێشینان لە هاوەڵان و شوێنکەوتووان لە ئاستیدا بێ دەنگ بوونە. وەك بابەتی سیفەتەکان و قەدەر[3].

زانستی بیروباوەڕ بناغەی زانستە شەرعییەکانە:

هەموو زانستە شەرعییەکان بنیاتنراون لەسەر ئەم زانستە، چونکە بوونی خوای بەدیهێنەری جیهان و پەروەردگاری خاوەن توانا و ڕەوانەکەری پەیامبەران و دابەزێنەری کتێبەکان لە میانەی زانستی (تەفسیر، فەرموودە، فیقھ و بنەماکانی) نە سەلمێنراوە. بەڵکو هەمووی لەسەر زانستی کەلام وەستاوەو لەوەوە سەرچاوە دەگرێت، جا ئەوەی شت لە ئایین وەردەگرێت، بەبێ ئەم زانستە، وەك ئەوە وایە تەلارێك دروست بکات بەبێ بناغە[4].

سوودەکانی لێکۆڵینەوە لەم زانستە:

١_ هاتنەدەر لە چاڵەکانی لاسایی کردنەوەو بەرز بوونەوە بۆ بەرزاییەکانی یەقین و دڵنیایی، کە پلەی هەرە بەرزە، هەروەك لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا هاتووە: ﴿يَرۡفَعِ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مِنكُمۡ وَٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلۡعِلۡمَ دَرَجَٰتٖ﴾ المجادلة: ١١. واتە: (خوای گەورە ئەوانەی ئیمانیان

1) المواقف للإيجي ١/٦٠ و شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٥ و الصاوي على الدردير، سەرچاوەی پێشوو.
2) المواقف، و شرح العقائد النسفية، هەر دوو سەرچاوەی پێشوو.
3) بڕوانە کتێبەکەمان: أصول الدين الإسلامي، سەرچاوەی پێشوو.
4) المواقف و شرحه للسيد الشريف ١/٥١.

هێناوه له ئێوه و ئەوانەشتان زانست و زانیاریان پێدراوه چەندەها پلەوپایه بەرزیان دەکاتەوه).

٢_ ڕێنموونی کردنی ئەوانەی داوای ڕێنموونی دەکەن و ڕۆشنکردنەوەی ڕێگە بۆیان بۆ بیروباوەڕی ئایین، هەروەها پابەندکردنی سەرکەشەکان به بەرپاکردنی بەڵگە لەسەریان.

٣_ پاراستنی بیروباوەڕی ئایین لەوەی گومانەکانی دوژمنان زیانی پێبگەیەنن[١].

پێناسەکەی ئیجی که کەمێك پێش ئێستا خرایەڕوو ئەمەی لەخۆ گرتبوو.

گرنگی بیروباوەڕی ئیسلامی:

گرنگی بیروباوەڕی ئیسلامی له ژیانی موسڵماندا دەدرەوشێتەوه، هەروەك لەم خاڵانەدا دەیانخەینەڕوو:

١_ ڕزگارکردنی مرۆڤ له کۆتی بەندایەتی کردن بۆ جگه له خوای گەوره: خوای گەوره مرۆڤی دروست کردووه بۆ ئەوەی زەوی ئاوەدان بکاتەوه، خوای پاك و بەرز دەفەرموویت: ﴿هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ ٱلۡأَرۡضِ وَٱسۡتَعۡمَرَكُمۡ فِيهَا﴾ هود: ٦١. واته: (خوای گەوره بەرپای کردوون له زەویداو داوای لێکردوون که ئاوەدانی بکەنەوه).

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ مرۆڤی کردۆته جێنشینی خۆی، خوای پاك و بەرز دەفەرموویت: ﴿وَإِذۡ قَالَ رَبُّكَ لِلۡمَلَٰٓئِكَةِ إِنِّي جَاعِلٞ فِي ٱلۡأَرۡضِ خَلِيفَةٗ﴾ البقرة: ٣٠.واته: ("ئەی موحەممەد (ﷺ) باسی ئەوه بکه له دێرین زەماندا" پەروەردگارت به فریشتەکانی وت: بەڕاستی من دەمەوێت له زەویدا جێنشینێك دابنێم).

---

[١]) المواقف و شرحه، سەرچاوەی پێشوو.

بەدیهێنراوەکانی بۆ مرۆڤ ڕام و دەستەمۆ کردووە، خوای بێ هاوتا دەفەرموویێت: ﴿أَلَمۡ تَرَوۡاْ أَنَّ ٱللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِي ٱلۡأَرۡضِ وَأَسۡبَغَ عَلَيۡكُمۡ نِعَمَهُۥ ظَٰهِرَةٗ وَبَاطِنَةٗۗ﴾ لقمان: ٢٠.واتە: (ئایا سەرنجتان نەداوە کە بەڕاستی هەرچی لە ئاسمانەکان و زەویدا هەیە هەر هەمووی خوا بۆ خزمەتی ئێوەی دروست کردووەو ملکەچی کردووە، هەروەها بە فراوانی نازو نیعمەتی ئاشکراو پەنهانی بەسەریدا ڕژاندوون).

هەروەها خوای گەورە چەندین توانا و سیفەتی وای بە مرۆڤ بەخشیوە کە بتوانێت ئەرکی خۆی وەك جێنشین لەسەر زەوی ڕابپەڕێنێت، عەقڵی لە مرۆڤدا بەدیهێناوە، بەمەش مرۆڤ توانی پەیی بەشتەکانی دەوروبەری ببات، سیفەتی خۆویستی (أنانیە)ی لە مرۆڤدا دروست کرد بەمەش مرۆڤ دەستی بەسەر سەرەوەت و سامانی جگە لەخۆیدا گرت، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَأُحۡضِرَتِ ٱلۡأَنفُسُ ٱلشُّحَّۚ﴾ النساء: ١٢٨. واتە: (هەر چەندە خەڵکی بە سروشت حەز بە ڕەزیلی دەکەن و تەنها بەرژەوەندی خۆیان دەوێت). خوای گەورە توانا و هێزی لە مرۆڤدا دامەزراند بەمەش زاڵ بوو بەسەر دەوروبەریدا، هەروەها لە کێڵگەی دەروونی مرۆڤدا سۆزداری و عاتیفەی بڵاوکردەوە بەمەش مرۆڤ خۆشویستن و خۆش نەویستن و ڕق لێ بوونەوەی هەیە.

سەرباری ئەمەش پێویستە بزانرێ ئەم تواناییانە چەکی دوو سەرەن، ئەگەر بە ڕاست و دروستی بەکارهێنرا ئەوا دەبێتە مایەی خێرو بەرەکەت، هەروەها ئەگەر بە ڕووی خراپ بەکارهێنرا ئەوا دەبێتە هۆی هێنانی ئاشووب و خراپەی وێرانکەر، بۆ نمونە سیفەتی هێز خاوەنەکەی پاڵدەدات بۆ ئەوەی ستەم لەوانی تر بکات و ملکەچیان بکات و بیانکاتە بەندە و ماڵ و سەروەتیان داگیر بکات و شتە پیرۆزەکانیان هەتك و پێشێل بکات، هەروەك ئەمە شتێکی زانراوە لە مێژوودا، کە ئەمە بووەتە سەرچاوەی بەدبەختی لە جیاتی ئەوەی ببێتە سەرچاوەی خۆشبەختی.

بۆیە پێویستە ئەو سیفەتانە بە شێوەیەکی چاك ئاراستە بکرێن بەڕووی چاکەدا، تاکە ڕێگەش بۆ ئەمە تەنها بیروباوەڕە، جا ئەگەر تاك بڕوای هەبوو بە بوونی خواو یەکتاییەکەی و بەوەی هیچ هێزێك نییە جگە لە هێزی خوای گەورە، هەروەها پەروەردگار چاودێریشە بەسەر بەندەکانی و لێپرسینەوەشیان لەگەڵ دەکات لەسەر ئەو کردەوانەی کە لە ژیانی دونیادا ئەنجامیانداوە، ئەو کاتە ئەو تاکە هەست دەکات کە بەندەی ئەو خوایەیە، بەمەش ئەو سیفەتانەی دەبنە هۆکارو ئامرازی خۆشبەخی لە ژیاندا و حەزی داگیر کردن و خستنەژێر دەست دەبێتە ئامرازێك بۆ بەرپاکردنی ژیانێکی دادگەرانە، حەز و خواستی هێزو توانا دەبێتە پارێزەری مافەکان، خواستی زانست دەبێتە تیشکی ڕێنیشاندەر. ئا لەوکاتەدا خۆ بەزلزانەکان لە لووتبەرزی خۆیان دێنەخوار و چەوسێنراوەکانیش لە بچوکی و سەرشۆڕییەکەیان بەرز دەبنەوە[1].

بەمەش مرۆڤ لە بەندایەتی کردن بۆ جگە لە خوای گەورە ڕزگاری دەبێت، خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویێت: ﴿وَلَا تَدۡعُ مَعَ ٱللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَۘ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَۚ كُلُّ شَيۡءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجۡهَهُۥۚ لَهُ ٱلۡحُكۡمُ وَإِلَيۡهِ تُرۡجَعُونَ﴾ القصص: ٨٨. واتە: (لەگەڵ خوادا هاناو هاوار لە خوایەکی تر مەکە، چونکە جگە لەو زاتە خوایەکی تر نییە، هەرچی شت هەیە تیاچوو و لەناوچووە جگە لەو زاتە، فەرمانڕەوایی هەر شایستەی ئەوە، هەمووانیش هەر بۆ لای ئەو دەبرێنەوە).

٢_ ڕزگار کردنی عەقڵ لە لاسایی کردنەوەی کوێرانە و خەیاڵاوی، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يُجَٰدِلُ فِي ٱللَّهِ بِغَيۡرِ عِلۡمٖ وَلَا هُدٗى وَلَا كِتَٰبٖ مُّنِيرٖ ٢٠ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ ٱتَّبِعُواْ مَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ قَالُواْ بَلۡ نَتَّبِعُ مَا وَجَدۡنَا عَلَيۡهِ ءَابَآءَنَآۚ أَوَلَوۡ كَانَ ٱلشَّيۡطَٰنُ يَدۡعُوهُمۡ إِلَىٰ عَذَابِ ٱلسَّعِيرِ ٢١﴾ لقمان: ٢٠_٢١. واتە: (هەندێ لە خەڵکی موجادەلە و گفتوگۆی نابەجێ دەربارەی خواو

---

[1] کبری الیقینیات ٦٥_٦٦.

بەرنامەکەی دەکەن، بێ هیچ بەڵگەیەکی زانستی و ڕێنموویییەکی پێغەمبەران و کتێبێکی ڕوونکەرەوەی خوایی. کاتێکیش پێیان بوترێت شوێنی ئەو بەرنامەیە بکەون کە خوا ناردوویەتی، ئەوە دەڵێن: نەخێر شوێنی ئەوە ناکەوین، بەڵکو هەر شوێنی ئەو شتانە دەکەوین کە باوو باپیران و مامۆستایانمان پەیڕەویان لێ کردووە، ئایا ئەگەر شەیتانیش بانگی کردبن بۆ سزای داگیرساوی دۆزەخ، هەر پەیڕەوی دەکەن).

بانگەوازی کردن بۆ بیرکردنەوەو تێفکرین و بەکارهێنانی عەقڵ، خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿ قُلۡ هَلۡ يَسۡتَوِي ٱلۡأَعۡمَىٰ وَٱلۡبَصِيرُۚ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ﴾ الأنعام: ٥٠. واتە: (بڵێ: ئایا کوێرو چاوساغ وەك یەکن؟ ئایا بۆ بیر ناکەنەوەو تێنافکرن). هەروەها دەفەرموویت: ﴿قَدۡ بَيَّنَّا لَكُمُ ٱلۡأٓيَٰتِۖ إِن كُنتُمۡ تَعۡقِلُونَ﴾ آل عمران: ١١٨. واتە: (بێگومان ئێمە نیشانە و بەڵگەمان بۆ دیاری کردوون، ئەگەر عەقڵ و ژیریتان بخەنەکار).

٣_ پابەندبوون بەو فەرمانانەی کە لە قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێزی پێغەمبەردا (ﷺ) هاتوون، هەروەها خۆگرتنەوە لەو شتانەی کە قەدەغەیان کردووە، خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَأَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَٱلرَّسُولَ لَعَلَّكُمۡ تُرۡحَمُونَ ﴾ آل عمران: ١٣٢. واتە: (گوێڕایەڵ و فەرمانبەرداری خواو پێغەمبەرەکەی بن بۆ ئەوەی ڕەحمتان پێ بکرێت). هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤۡمِنٖ وَلَا مُؤۡمِنَةٍ إِذَا قَضَى ٱللَّهُ وَرَسُولُهُۥٓ أَمۡرًا أَن يَكُونَ لَهُمُ ٱلۡخِيَرَةُ مِنۡ أَمۡرِهِمۡ ﴾ الأحزاب: ٣٦. واتە: (بۆ هیچ پیاو ئافرەتێکی ئیماندار دروست نییە، کاتێك خواو پێغەمبەرەکەی بڕیاری شتێك بدن، ئەوان سەرپشك بن لە ئەنجامدانی ئەو کارەدا).

بڕوابوون بە خوای گەورەو بە پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) بناغەی بە دادوەر دانانی قورئانی پیرۆزە، خوای پەروەردگار دەفەرموویت: ﴿ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤۡمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا

﴿ شَجَرَ بَيۡنَهُمۡ ثُمَّ لَا يَجِدُواْ فِيٓ أَنفُسِهِمۡ حَرَجٗا مِّمَّا قَضَيۡتَ وَيُسَلِّمُواْ تَسۡلِيمٗا ﴾ النساء: ٦٥. واته: (نەخێر، سوێند بە پەروەردگارت ئەوانەی "لافی بڕوا لێدەدەن" بڕوا ناهێنن هەتا لە هەموو کێشەیەکدا کە ڕوودەدات لە نێوانیاندا تۆ نەکەن بە دادوەرو گوێڕایەڵی تۆ نەکەن، دوای ئەوەش نابێت لە دڵ دەروونیاندا هیچ ناڕەزاییەك دروست ببێت بەرامبەر ئەوەی کە داوەریت لەسەر کردووەو دەبێت بە تەواوی تەسلیم و ڕازی بن).

٤_ پەروەردەکردنی دەروونێکی هۆشیارو بێدار، کە بەهۆیەوە مرۆڤ دەتوانێت لەخۆی بپێچێتەوە لەسەر ئەو کردەوانەی کە کردوویەتی، پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: (حاسبوا أنفسكم قبل أن تحاسبوا)[1] واتە: لێپرسینەوە لەگەڵ خۆتان بکەن بەرلەوەی لێپرسینەوەتان لەگەڵ بکرێت، چونکە خوای گەورە لێپرسینەوە لەگەڵ خەڵکدا دەکات بەهۆی کردەوەکانیان، خوای پاك و تاك دەفەرموویت: ﴿ لِّلَّهِ مَا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِي ٱلۡأَرۡضِۗ وَإِن تُبۡدُواْ مَا فِيٓ أَنفُسِكُمۡ أَوۡ تُخۡفُوهُ يُحَاسِبۡكُم بِهِ ٱللَّهُۖ ﴾ البقرة: ٢٨٤. واته: (هەرچی لە ئاسمانەکان و هەرچی لە زەویدا هەیە هەر خوا خاوەنیانە و ئەگەر ئەوەی لە دڵ و دەروونتاندا جێگیر بووە، دەری بخەن یان بیشارنەوە خوا دەربارەی لێتان دەپرسێتەوە).

---

(1) فەرموودەی: لێپرسینەوە لەگەڵ خۆتان بکەن .... تاد: ڕازی لە (شرح أسماء الله الحسنى ٢٦٢) هێناویەتی. بەڵام لە (سنن الترمذي: ٣٨ كتاب صفة القيامة، ٢٥ باب، رقم ٢٤٥٩، ٤/٥٥٠)دا هاتووە: (لە عمری کوڕی خەتتاب گێڕدراوەتەوە کە وتویەتی: لێپرسینەوە لەگەڵ خۆتان بکەن بەر لەوەی لێپرسینەوەتان لەگەڵ بکرێت و خۆتان بڕازێننەوە بۆ نمایشکردنی گەورە، بەڕاستی سزا لە ڕۆژی دواییدا لەسەر کەسێك سووکە کە لە دونیادا لێپرسینەوەی لەگەڵ خۆ کردووە). ئەم شوێنەوارە بەهەمان شێوە لە کتێبی (المصنف، أبي شيبة: ٣٣ كتاب الزهد، ٨ كلام عمر بن خطاب، رقم ٣٤٤٤٨، ٧/١١٥) بەم شێوەیە هاتووە: (لە عمری کوڕی خەتتابەوە هاتووە کە لە وتارێکیدا وتویەتی: لێپرسینەوە لەگەڵ خۆتان بکەن بەر لەوەی لێپرسینەوەتان لەگەڵ بکرێت، کردەوەکانتان بکێشن بەر لەوەی بکێشرێن، خۆتان بڕازێننەوە بۆ نمایشکردنی گەورە ئەو ڕۆژەی کە کردەوەکانتان نمایش دەکرێن و هیچ شتێکی پەنهانتان لەلا شاراوە نابێت).

خوای گەورە چاودێری بەندە دەکات بە بەردەوامی لە بەندایەتی کردن و خواردن و خواردنەوەو پەیوەندیی بەندە لەگەڵ خانەوادە و کۆمەڵگاکەی، پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (إتقِ الله حيثما كنت، وأتبع السيءة الحسنة تمحها، وخالق الناس بخلق حسن)[1] واتە: لە خوا بترسە لە هەر کوێیەك بیت، کاری چاکە بەدوای کاری خراپە بکە دەیسڕێتەوە، بەڕەوشتی بەرز هەڵسوکەوت بکە لەگەڵ خەڵکدا.

لەبەر ئەوەی بە دڵنیاییەوە دەزانێت کە خوای گەورە سزاو پاداشتی دەداتەوە لەسەر هەر کردەوەیەك کە کردوویەتی، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿فَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٍ خَيۡرٗا يَرَهُۥ ٧ وَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٖ شَرّٗا يَرَهُۥ ٨﴾ الزلزلة: ٧، ٨. واتە: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاکەی ئەنجام دابێت دەیبینێتەوە. ئەوەش کە بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی هەبێت، دەیبینێتەوە).

جا ئەگەر سامان و ماڵی کەسانی تری لەلابوو، ئەوا ناپاکی و ستەم ناکات، چونکە دەڵێت: لە خوادەترسم. بەمەش هەست کردن بە بەرپرسیارێتی و ڕێککاری دروست دەبێت.

٥_ پاکسازی کردن لە هەڵسوکەوت و خووڕەوشتدا[2]. موسڵمان بەهۆی کاریگەری بیروباوەڕی ئیسلامی:

---

(١) فەرموودەی: لە خوا بترسە لە هەر کوێیەك بیت... تاد: ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا و ترمذی و حاکم لە موستەدرەکدا و بەیهەقی لە (شعب الإيمان) لە ئەبو زەڕەوە هێناویانە. و ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا و ترمذی و بەیهەقی لە (شعب الإيمان) لە موعازەوە هێناویانە. و ئیبن عەساکریش لە ئەنەسەوە هێناویەتی/ الجامع الصغير ١٤.

(٢) بڕوانە: کاریگەری بیروباوەڕ لەسەر تاك و کۆمەڵگە، لەم سەرچاوانەدا : الإيمان والحياة، والعقيدة الإسلامية وأسسها ٢٩ و عقيدة التوحيد في القرآن الكريم ٣٨.

_ خاوەن دەروونێکی بەهێزە و ئازادە و بوێرەو تەنها ملکەچە بۆ خوای گەورە. خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَلِلَّهِ ٱلۡعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِۦ وَلِلۡمُؤۡمِنِينَ﴾ المنافقون: ٨. واتە: (عیززەت و دەسەڵات و پایەداری هەر شایستەی خواو پێغەمبەرەکەی و ئیماندارانە). لەبەرئەوەی موسڵمان دەزانێت هاتنی سەرەمەرگ تەنها بەدەست خوایە.

_ خاکی و خۆ بەکەم زانە لە ئاستی بڕواداران، خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿أَذِلَّةٍ عَلَى ٱلۡمُؤۡمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى ٱلۡكَٰفِرِينَ﴾ المائدة: ٥٤. واتە: (ملکەچ و فەرمانبەرو بەسۆزن بۆ ئیمانداران و سەربڵند و شکست نەخۆرو دەروون بەرزن بەسەر بێ باوەڕاندا).

_ لووتبەرز نییە و نانازێت بەخۆیەوە، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَلَا تُصَعِّرۡ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمۡشِ فِي ٱلۡأَرۡضِ مَرَحًاۖ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخۡتَالٖ فَخُورٖ﴾ لقمان: ١٨. واتە: (هەروەها ڕووت وەرمەگێڕە لە خەڵکی "لووت بەرز مەبە و بەچاوی سووك سەیریان مەکە"، بەسەر زەویدا بەنازو فیز مەڕۆ، بەڕاستی خوا ئەو کەسانەی خۆش ناوێت کە خۆهەڵکێش و فەخر فرۆش و فیزاوین).

_ ئەوانی تری خۆشدەوێت و چاکەیان لەگەڵ دەکات، پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویێت: (لا یؤمن أحدکم حتی یحب لأخیه ما یحب لنفسه)[1] واتە: هیچ کامێکتان ئیمانی تەواو نابێت تا چی بۆ خۆی پێخۆشە، ئەوەشی بۆ براکەی پێخۆش نەبێت. هەروەها فەرموویەتی: (المسلم أخو المسلم لا یظلمه ولایسلمه، من کان في حاجة أخیه کان الله في حاجته، ومن فرج عن مسلم کربة فرج

---

[1]) فەرموودەی: هیچ کامێکتان ئیمانی تەواو نابێت تا ئەوەی بۆ براکەی پێخۆش نەبێت ... تاد، ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا و بوخاری موسلیم و ترمذی نەسائی و ئیب ماجە هێناویانە. فەرموودەکەش ڕاس و دروستە. / الجامع الصغیر ٥٨٦.

الله بها كربة من كرب يوم القيامة، ومن ستر مسلما ستره الله يوم القيامة)[1] واتە: موسڵمان برای موسڵمانە ستەمی لێ ناکات و وازی لێناهێنێت کە ستەمی لێبکرێت، ئەوەی پێویستی براکەی جێبەجێ بکات، خوای گەورە پێویستیەکانی جێبەجێ دەکات، هەر کەسێکیش یارمەتی موسڵمانێك بدات و نارەحەتیەکی بۆ سووك بکات، ئەوە خوای گەورە نارەحەتیەکی لە نارەحەتیەکانی ڕۆژی دوایی لەسەر سووك دەکات. هەر کەسێك کەم و کوڕی موسڵمانێك بشارێتەوە و دەری نەخات ئەوە خوای گەورە کەم و کوڕییەکانی لە ڕۆژی دواییدا دەشارێتەوە.

_ بەر لەوەی شت بەخۆی ببەخشێت، کەسانی تر پێش خۆ دەخات، خوای پایەبەرز دەفەرموێت: ﴿وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾ الحشر: ٩. واتە: (فەزڵی ئەوان دەدەن بەسەر خۆیاندا، هەر چەندە هەژارو نەداریش بن). چونکە موسڵمان وادادەنێت کە سەرچاوەی ڕزق و ڕۆزی تەنها لەلایەن خواوەیە.

_ فەرمان بەچاکە و ڕێگری دەکات لە خراپە و خۆڕاگریشە لەسەر تاقیکردنەوەو ناخۆشیەکان، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَٰبُنَيَّ أَقِمِ ٱلصَّلَوٰةَ وَأْمُرْ بِٱلْمَعْرُوفِ وَٱنْهَ عَنِ ٱلْمُنكَرِ وَٱصْبِرْ عَلَىٰ مَآ أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ ٱلْأُمُورِ﴾ لقمان: ١٧. واتە: (کوڕی شیرینم نوێژەکانت بەچاکی ئەنجام بدە، فەرمان بەچاکە و قەدەغە لە گوناهو خراپە بکە، بە ئارامبە لە بەرامبەر ئەو نەخۆشیانەی تووشت دەبێت، بەڕاستی ئەوانەی کە باسکران هەندێکن لەوانەی کە دەبێت بکرێن).

_ کارکەرێکی کارجوان و دڵسۆزە و خۆی دوور دەگرێت لە پاڵدانەوەو تەمبەڵی، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَقُلِ ٱعْمَلُوا۟ فَسَيَرَى ٱللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُۥ وَٱلْمُؤْمِنُونَ﴾ التوبة: ١٠٥. واتە: (بەو

---

[1] فەرموودەی: موسڵمان برای موسڵمانە ستەمی لێ ناکات... تاد، هاتووە لە: صحيح مسلم: ٤٥ كتاب البر و الصلة، ١٥ باب تحريم الظلم، رقم ٢٥٨٠، عن سالم عن أبيه (عەبدوڵای کوڕی عومەر).

خەڵکە بڵێ: ئێوە هەرچی دەتوانن لەکارو کردەوە ئەنجامی بدەن، چونکە خوا کارو کردەوەتان دەبینێت، هەروەها پێغەمبەرەکەشی و ئیماندارانیش). پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: (إن الله تعالى يحب إذا عمل أحدكم عملا أن يتقنه)[1] واتە: خوای گەورە پێیخۆشە ئەگەر یەکێکتان کارێکی کرد، کارەکەی بەچاکی و جوانی بکات.

_ خۆی پێشەواو نمونەیەکی چاکە لە هەموو گوفتارو کردارێکی دا کە دەیکات، ئەمەش لە میانەی خۆ ڕازاندنەوە بە ڕەوشتی بەرز و کاری چاك و شوێن پێ هەلگرتنی پێغەمبەر (ﷺ) کە پێشەوای هەرە چاکە بۆ خەڵك، خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ لَّقَدۡ كَانَ لَكُمۡ فِي رَسُولِ ٱللَّهِ أُسۡوَةٌ حَسَنَةٌ ﴾ الأحزاب: ٢١. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی لە پێغەمبەری خوادا چاکترین نمونەی تەواو ڕێك و پێك هەیە تا چاوی لێ بکەن و شوێنی بکەون). کە لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا وەسفی کراوە:﴿ وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ ﴾ القلم: ٤. واتە: (بەڕاستی تۆ لەسەر ڕەوشت و خوویەکی زۆر جوان و پەسەند و بێ وێنە و مەزنیت).

بیروباوەڕی ئیسلامی دەبێتە بناغەی یەکەم لە بنیاتنانی کەسایەتی موسڵمان، بەمەش موسڵمان دەبێتە تاکێکی سوودبەخش لەناو کۆمەڵگەدا و ئامانجیشی بەدەستهێنانی ڕەزامەندی خوایە لە هەر کارێکدا کە دەیکات، ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿إِنَّ أَكۡرَمَكُمۡ عِندَ ٱللَّهِ أَتۡقَىٰكُمۡ﴾ الحجرات: ١٣. واتە: (بەڕاستی بەڕێزترینتان لەلای خوا ئەو کەسانەتانە کە زۆرتر لە خواترسە و فەرمانبەرداری خوایە). لەبەرچاوی دادەنێت ئەگەر جیاوازی کرد لە نێوان خەڵکیدا.

---

[1] فەرموودەی: خوای گەورە دەیەوێت ئەگەر یەکێکتان کارێکی کرد... تاد: بەیهەقی لە (شعب الإيمان) لە عائیشەوە گێراویەتیەوە./ الجامع الصغير للسيوطي ١١٥ و بەلاوازی داناوە.

جا ئەگەر تاك باش بوو، ئەوا خانەوادە و خێزان و دواتر کۆمەڵگەش باش دەبێت، ئەو کاتەش ئوممەت دەبێتە چاکترین ئوممەتێك کە بۆ خەڵکی هێنرابنە مەیدانەوە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾ آل عمران: ١١٠.واتە: ("بەڕاستی" ئێوە چاکترین ئوممەتێکن کە "بۆ سوودی" خەڵکی هێنراونەتە مەیدانەوە، چونکە فەرمان بەچاکە و قەدەغە لە خراپە دەکەن و باوەڕی دامەزراوتان بەخوا دەهێنن).

نموونەی کۆمەڵگەی موسڵمانان لە بەزەیی پێکداهاتنەوەو پەیوەندیدا وەك یەك جەستە وایە، پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموێت: (مثل المؤمنين في توادِّهم وتراحمهم وتعاطفهم مثل الجسد إذا اشتكى منه عضوٌ، تداعى له سائر الجسد بالسهر والحمى)[1] واتە: نموونەی ئیمانداران لە خۆشەویستیان بۆ یەکتری و هاوسۆزی و بەزەیی بەیەکدا وەك یەك جەستە وان، ئەگەر ئەندامێکی ئازارێکی هەبوو ئەوا دەناڵێنێ، لە تاو بێخەوی و گەرمی تا.

شایەتی دەدات لەسەر ئوممەتەکانی تردا، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِّتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا﴾ البقرة: ١٤٣. واتە: (بەوشێوەیە ئێوەمان بە گەلێکی میانڕەو گێڕاوە، تا ببنە شایەت بەسەر خەڵکیەوە، بۆ ئەوەی پێغەمبەریش شایەتیتان بۆ بدات).

تایبەتمەندییەکانی بیروباوەڕی ئیسلامی:

---

(1) فەرموودەی: نمونەی ئیمانداران... تاد: ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا و مسلیمیش لە نوعمانی کوڕی بەشیر گێڕاویانەتەوە، فەرموودەکە ڕاست و دروستە./ الجامع الصغير ٤٩٨. بێژەی فەرموودەکە هی موسلیمە لە صەحیحەکەیدا هاتووە: ٤٥ کتاب البر و الصلة، ١٧ باب تراحم المؤمنين و تعاطفهم و تعاضدهم، رقم ٢٥٨٦.

بیروباوەڕی ئیسلامی بە چەند تایبەتمەندییەك لەوانی تر جیا دەكرێتەوە، گرنگترین ئەو تایبەتمەندییانە:

١_ سەرچاوەكەی خواییە، لەلایەن خواوە هاتووە، مرۆڤ هیچ ڕۆڵ و بەشێكی نەبووە لە بنیاتنانی بناغەكانی دا، قورئانی پیرۆز كتێبی خوایە و سەرچاوەی یەكەمی شەریعەتی ئیسلامیە كە خوای گەورە بۆ پێغەمبەر موحەممەدی (ﷺ) ناردووە، خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ ٱلْكِتَـٰبَ تِبْيَـٰنًا لِّكُلِّ شَىْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ﴾ النحل: ٨٩. واتە: (قورئانیشمان بۆ تۆ دابەزاندووە، ڕوونكەرەوەی هەموو شتێكە، هیدایەت بەخش و ڕەحمەتە و مزگێنیشە بۆ موسڵمانان).

خوای گەورە ئەركی پاراستنی قورئانی لە ئەستۆی خۆی گرتووە، هەروەك دەفەرموویت: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا ٱلذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُۥ لَحَـٰفِظُونَ﴾ الحجر: ٩. واتە: (بەڕاستی هەر ئێمە قورئانمان دابەزاندووەو بێگومان هەر ئێمەش پارێزگاری دەكەین).

بیروباوەڕی ئیسلامی بنەمای یەكەمی ئیسلامە، سروش و وەحی بوو كە خوای گەورە بۆ پێغەمبەرە بەڕێزەكەی (ﷺ) نارد، هیچ ماوەیەكی نییە بۆ گۆڕانكاری و تێكدانی، خوای باڵادەست دەفەرموویت:﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ ءَايَاتُنَا بَيِّنَـٰتٍ قَالَ ٱلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا ٱئْتِ بِقُرْءَانٍ غَيْرِ هَـٰذَآ أَوْ بَدِّلْهُ قُلْ مَا يَكُونُ لِىٓ أَنْ أُبَدِّلَهُۥ مِن تِلْقَآئِ نَفْسِىٓ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰٓ إِلَىَّ﴾ یونس: ١٥. واتە: (كاتێكیش ئایەتەكانی ئێمە كە ڕوون و ئاشكرایە بەسەریاندا بخوێنرێتەوە، ئەوانەی كە بەتەمانین ئامادەی بەردەم بارەگای ئێمە ببن دەڵێن: قورئانێكی جگە لەمە بهێنە و بخوێنەرەوە یان بیگۆڕە "بەشێوەیەكی تر"، تۆیش ئەی موحەممەد (ﷺ) پێیان بڵێ: من بۆم نییە لە خۆمەوە بیگۆڕم، من شوێنی هیچ شتێك ناكەوم جگە ئەوە نەبێت كە بەوەحی پێم دەگات). قورئانی پیرۆز خاوەن پیرۆزی و ڕێزو گەورەیی و شكۆمەندییە لە

دڵی موسڵماندا، بۆیە ڕێزی دەگیرێت و گوێڕایەڵی و فەرمانبەرداری دەکات بەبێ ئەوەی موسڵمانان لەمەدا ناچار بکرێن، بەڵکو بەویستی خۆیان ئەم ملکەچییە دەنوێنن.

بەپێچەوانەی تیۆرو فیکرو بنەما بەخەیاڵ هاتووەکانی مرۆڤ، کە گۆڕانکاری و کەم و کوڕی بەردەوامی بەسەردا دێت لەلایەن دادوەر یاخود پیاوی ئایینی یان کەسانی تر.

٢_ سەربەخۆ بوونی و جیابوونی لە هەموو بیروباوەڕەکانی تر، بیروباوەڕی ئیسلامی سەربەخۆیە و بەخۆوە ڕاوەستاوە، سەرچاوەی یەکەمی قورئانی پیرۆزە و سەرچاوەی دووەمی سوننەتی بەپێزی پێغەمبەرە (ﷺ).

بیروباوەڕی ئیسلامی دان ناهێنێت بە ماددیەتی بێ دینی کە نکۆڵی لەبوونی خوا دەکات، هەروەها دان نانێت بەبوونی چەند خوایەك، چونکە لەسەر خوابەیەکگرتنی ڕەها ڕاوەستاوە، خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿ مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِن وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَٰهٍ ۚ إِذًا لَّذَهَبَ كُلُّ إِلَٰهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ ۚ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٩١﴾ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴾ المؤمنون: ٩١_٩٢. واتە: (هەرگیز خوا کەسی نەکردووە بە ڕۆڵەی خۆی و هیچ خوایەکی لەگەڵ نییە، چونکە ئەو کاتە هەر خوایەك دەچوو بەلای دروستکراوەکانی خۆیەوەو هەندێکی خۆی بڵند دەکرد بەسەر هەندێکی تردا"ئەوسا بوونەوەر تێکدەچوو"، پاکی و بێگەردی بۆ زاتی خوایە لەبەرامبەر ئەو شتانەوە کە "خوانەناسان" هەڵی دەبەستن و دەیڵێن. "ئەو زاتە" زانای نهێنی و شاراوەکانە، هەروەها زانای دیارو ئاشکراکانە، بەرزو بڵندی بۆ ئەوە لە بەرامبەر ئەو شتانەوە کە "نەفامان" دەیکەنە شەریك و هاوەڵی).

٣_ گونجاوە لەگەڵ فیترەتی مرۆیی، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ۚ فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَٰكِنَّ

أَكۡثَرَ ٱلنَّاسِ لَا يَعۡلَمُونَ ﴾ الروم: ٣٠. واتە: ("ئەی ئینسان بە دڵێکی پاك و بێگەردەوە" ڕوو بکەرە بەرنامە و ئایینی خوا و ئەملاو ئەولا مەکە، خەڵکینە پابەندی ئەو نەخشەیە بن کە خوا ئێوەی لەسەر دروست کردووە، هیچ جۆرە گۆڕانکارییەك لە هیچ نەخشە و دروستکراوێکی خوادا نیە، ئائەوەیە دینی ڕاست و دروست، بەڵام زۆربەی خەڵکی ئەم ڕاستیە نازانن).

ئیسلام ئاینی فیترەتە، فیترەتیش هەروەك ئیبن عەتییە دەڵێت: (ئەو ئامادەگی و شێوەیەی کە لە دەروونی منداڵدا هەیە ئەوا ژمێردراوەو ئامادەکراوە، بۆ ئەوەی بتوانێت بەهۆیەوە دروستکراوەکانی خوای گەورە لەیەکتر جیا بکاتەوە، هەروەها ئەو دروستکراوانەش بکاتە بەڵگە لەسەر بوونی پەروەردگاری پاك و بەرز، شەریعەت و بەرنامەکانی بناسێت و بڕوایان پێ بهێنێت، وتراوە فیترەت بریتیە لە ئوممەت و ئایین)[1].

ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەریش (ﷺ) هەر لەوبارەیەوە هاتووە: (کل مولود یولد علی الفطرة، فأبواه یهوادنه أو ینصرانه أو یمجسانه) واتە: هەر منداڵێك کە لە دایك دەبێت ئەوا لەسەر فیترەت دێتە دونیاوە، جا دایك و باوکی یان دەیکەن بە جولەکە یان نەصرانی یاخود ئاگرپەرست.

نەیفەرمووە: باوك و دایکەکە منداڵەکە دەکەن بە موسڵمان، چونکە ئیسلام هەر ئایینی فیترەتە، هەر لەبەر ئەمەشە کە لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: (منداڵ لەسەر بیروباوەڕی ئوممەتی ئیسلام لە دایك دەبێت) و لە یەکێکی تریاندا هاتووە: (منداڵ لەسەر بیروباوەڕی ئەم ئوممەتە لە دایك دەبێت)[2].

---

(١) تفسیر محرر الوجیز ١١/٤٥٣_ ٤٥٤.

(٢) شرح العقیدة الطحاویة ٣٣_٣٤ و هەر دوو گێڕانەوەکەی کۆتایی هی پێشەوا موسلیمن. لە پەڕاوێزی: هەر منداڵێك کە لە دایك دەبێت لەسەر فیترەت دێتە دونیاوە....تاد، هاتووە: بوخاری و موسلیم و ئەبوداود و ترمذی و ئەحمەد و مالیك و جگەلەوانیش گێڕاویانەتەوە.

٤_ دەقە نەقلّیەکان دژ نین لەگەڵ عەقڵدا: بنچینەی چەسپاندنی بیروباوەڕی ئیسلامی و ڕوون کردنەوەی بنەماکانی بریتیە لەو دەقانەی کە لە قورئانی پیرۆز و سوننەتی بەپێز سەرچاوەیان گرتووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم بڕوایە وەك بڕوایەکی کوێرانە نەبووە، بەڵکو بەڵگەی عەقڵیشی لەسەر هێناوەتەوە و داواش لە مرۆڤ کراوە کە بیر بکەنەوەو تێبفکرن بۆ ئەوەی دەروونیان پڕ ببێت لە ئیمان، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ قُلِ ٱنظُرُواْ مَاذَا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ ﴾ یونس: ١٠١. واتە: (پێیان بڵێ: تەماشا بکەن و سەرنج بدەن: خوا چی دروستکردووە لە ئاسمانەکان و زەویدا). هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ وَفِي ٱلۡأَرۡضِ ءَايَٰتٞ لِّلۡمُوقِنِينَ ٢٠ وَفِيٓ أَنفُسِكُمۡۚ أَفَلَا تُبۡصِرُونَ ٢١ ﴾ الذاریات: ٢٠_٢١. واتە: (بێگومان لەسەر گۆی زەویدا بەڵگەو نیشانەی زۆر هەیە بۆ کەسانێك کە بە شوێن دڵنیاییدا دەگەڕێن. هەروەها لە خودی خۆشتاندا "بەڵگەی بێ سنوور هەیە" ئایا ئەوە بۆ بینایتان ناخەنە کار).

قورئانی پیرۆز بەڵگەی بەرپاکردووە لەسەر بوون و یەکتایی خوای گەورە و پێغەمبەرایەتی و ڕۆژی دوایی و زیندوو کردنەوەی جەستەکان لە گۆڕەکانیاندا، تەنانەت بەڵگەی هێناوەتەوە لەسەر هەموو بابەتە لاوەکیەکانی بیروباوەڕیش.

ئیبن تەیمیە ڕوونی کردۆتەوە کە: هەرگیز دەقێکی ڕاست نییە کە دژ بێت لەگەڵ عەقڵدا. جا ئەگەر دژایەتی بینرا لە نێوانیاندا، ئەوا دەکرێت دژیەکیەکە ڕووکەشی بێت و دەتوانرا کۆ بکرێنەوە لە دەرەنجامدا یەکبخرێن یاخود دژیەکیەکە سەریهەڵداوە لە کەم و کورتییەك کە لە عەقڵەکەدا هەیە وەك ئەوەی خاوەن عەقڵەکە هەواو هەوەس پەرست بێت، جا بیەوێت دەقەکە

لەگەڵ هەوای عەقڵەکەی بگونجێنێت یان دەکرێت ئەم دژیەکیە لەوەوە سەرچاوەی گرتبێت کە ئەو دەقە نەقڵیە بە هەڵە و ناڕاست دراوەتە پاڵ پێغەمبەر (ﷺ)[1].

بەڵگەکانی چەسپاندنی بیروباوەڕی ئیسلامی:

بەڵگەکانی چەسپاندنی بیروباوەڕی ئیسلامی دوو جۆرن: گێڕانەوە (نەقڵی) و عەقڵی.

بەڵگە نەقڵیەکان بریتین لە: دەقەکانی قورئانی پیرۆز، هەروەها دەقە چەسپاوەکانی سوننەتی پێغەمبەر (ﷺ).

بەڵگە عەقڵییەکانیش، ئەو بەڵگانەن کە لەسەر بەڵگە دڵنیاکەرەوەکان بنیاتنراون کە عەقڵ پشتیان دەگرێت، ئەم بەڵگانە پەرتن لە دوو توێی ئەو وتانەی کە لەبارەی بابەتەکانی بیروباوەڕ کراون.

بەڵگەی نەقڵی:

زانایان ڕێکەوتوون لەسەر ئەوەی کە سەرچاوەی یەکەم کە بیروباوەڕی ئیسلامی پێ دەچەسپێت بریتیە لە قورئانی پیرۆز و فەرموودەی موتەواتیر[2]، جا هەر دووکیان سەلمێنراوان

---

[1] هەندێ لەوانەی ئەم تایبەتمەندییانەیان نووسیوە: د. عبدالكريم زيدان: المدخل إلى دراسة الشريعة الإسلامية ٣٥ و د. موحەممەد مەلکاوی: عقيدة التوحيد في القرآن الكريم ٢٨. و وتەکەی ئیبن تەیمیە لەم کتێبەیدایە: (درء التعارض بين العقل و النقل) کە ناسراوە: (موافقة صحيح النقول لصريح المعقول).

[2] فەرموودەی موتەواتیر: بریتیە لەو فەرموودەیەی کۆمەڵێك لە پێغەمبەری خواوە (ﷺ) گێڕاویانەتەوە ناکرێت و دوورە لە نەریت و عادەتەوە کە کۆ ببنەوە لەسەر درۆ، بەهۆی زۆری ژمارەیان و دەستپاکیان و جیاوازی تێڕوانین و ژینگەکانیان، هەروەها کۆمەڵێکی هاوشێوەی کۆمەڵەی وەسفکراو بیگێڕێتەوە تا بە زنجیرەیی و سەنەد بە ئێمە گەیشتووە، هەر توێژێك کۆمەڵێك گێڕەرەوە لەخۆ دەگرن کە ناکرێت لەسەر درۆ

که له پێغەمبەرەوە (ﷺ)چەسپاون، بەڵام بەو مەرجەی واتاو ئاماژەی هەر یەکێکیان ڕوون و ڕاشکاو بێت و تەئویل هەڵنەگرێت.

بەڵام سەبارەت بە فەرموودەی تاقانە (آحاد)_ ئەو فەرموودەیەیە کە گێڕەرەوەیەك دەیگێڕێتەوە یان زیاتر کە نەگەیشتوون بە ڕێژەی تەواتر _ ئەوا زانایان ڕاجیاییان هەیە لەوەی ئایا: بیروباوەڕی پێ ئەچەسپێت یان نا؟ لەمبارەوە ڕایەکی جیاوازیان هەیە:

ڕای یەکەم: فەرموودەکانی تاقانە (آحاد) بیروباوەڕی پێ ناچەسپێت، بەڵکو تەنها لە بواری کردار کاری پێدەکرێت نەوەك لە زانستی بیروباوەڕدا(مەبەستی ئەوەیە کە زانیاریی تەواو بێ چەندو چوون نادەن بەدەستەوە[1])، واتە: ماناکەی دڵنیاکەرەوەو سەلمێنراو نییە. ئەمە مەزهەبی زۆربەی زانایان و شەرعناسان و زانا قوڵ بووەکانە هەروەك ئیبن عەبدولبەر) لە کتێبی (التمهید)دا باسی کردووە، هەروەها زۆربەی موسڵمانان لە هاوەڵان و شوێنکەوتووان و دواتر فەرموودەناسان و شەرعناسان و زانایانی ئوصوڵیش لەسەر ئەم ڕایەن، هەروەك نەوەوی لە کتێبی (شرح صحيح مسلم)دا باسی کردووە[2].

کۆببنەوە، هەر لە وەرگرتنی لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) تا گەیشتنی بە ئێمە. بۆ نمونە: سوننەتە کردارییەکان، نوێژکردن و ڕۆژوو گرتن... / علم أصول الفقه لعبد الوهاب خلاف ٤١.

(١) وەرگێڕ.

(٢) بەم شێوەیە لە کتێبی (الإرشادو التقريب)دا هاتووە، ئەمە ڕای: ئەبو حەنیفە و مالیك و شافعي و ڕای بەناوبانگی ئەحمەدە، تەنانەت ئەمە ڕای زۆربەی حەنبەلییەکانیشە، ئیبن تەیمیەش لە کتێبی (منهاج السنة)دا و قەرافی لە (تنقيح الأصول وشرحه) و ئەبو مەنصوری بەغدادی لە (أصول الدين) و ئەسنەوی و باجی لە (الإشارة و تحقيق المذهب و إحكام الفصول) و ئیمامی حەرەمەین لە (برهان والورقات) و غەزالی لە (المستصفى) و ئەبو ئیسحاقی شیرازی لە (التبصرة و اللمع) و خەتیبی بەغدادی لە (الكفاية) و فەخری ڕازی لە (المطالب العالية) و (المعالم) و (أساس التقديس) و ئیبن ئەسیر لە (مقدمة جامع الأصول) و ئیبن حاجب لە (منتهى الوصول) و صەدری شەریعە لە (التنقيح و شرح التوضيح) وسەعدی تەفتازانی لە (التلويح) و سەمەرقەندی لە (ميزان الأصول) و بەزدەوی و ڕاڤەکارەکانی عەبدولعەزیزی بوخاری و سەرخەسی لە (الأصول) و جەصاص لە

بەڵگەکانی ئەم ڕایە:

١_ ئەگەر هەواڵ و خەبەری تاقانە (ئاحاد) مەبەستی یەکلاکەرەوەی بگەیاندایە، ئەوا دەبوایە ئەو کات هەر هەواڵێکمان گوێ لێبووبایە بەڕاستی بزانین، بەڵام ئێمە هەر هەواڵێك کە دەیبیستین ڕاستەوخۆ بە ڕاستی نازانین ئەگەر هەواڵدەرەکەش متمانە پێکراو بێت، چونکە هەواڵەکە ئەگەر هەڵدەگرێت و سەلمێنراو نییە.

٢_ ئەگەر هەواڵی تاقانەبەلگە هەلگر بوایە و سەلمێنراو و بڕاوە بوایە، ئەوا ئەو کاتە دروست دەبوو کە قورئانی پیرۆزو سوننەتی موتەواتیر، بە هەواڵ و خەبەری تاکی هەڵبوەشێنرابانەوە، چونکە ئەو کاتە دەچووە ئاست پلەی ئەوان لەوەی مانای بڕاوەو سەلمێنراوی هەڵدەگرت، بەپێچەوانەوە قورئانی پیرۆزو سوننەتی موتەواتر بە هەواڵی تاکی هەڵناوەشێنەوە، ئەمەش بەلگەیە لەسەر ئەوەی کە هەواڵی تاکی مانای بڕاوە (قطعي) و سەلمێنراو ناگەیەنێت.

(الفصول) و ئیبن جوزەیێ لە (تقريب الوصول إلى علم الأصول) و ئیبن بەرهان لە (الوصول إلى الأصول) و ئیبن سوبکی لە (جمع الجوامع و المحلى عليه) و ئیبن عەبدشکور لە (مسلم الثبوت) و ئیبن عاصم لە (مرتقى الأصول و شارحه في نيل السؤل) و باوکی خەتابی حەنبەلی لە (تمهيد) و صەفیەدینی بەغدادی حەنبەلی لە (قواعد الأصول) و ئیبن قودامە لە (روضة الناظر وحاشيته لإبن بدران) و توفی لە (البلبل في أصول الفقه) و سەفارینی حەنبەلی لە (الأنوار السنية) و موحەمەد عەبدە و موحەمەد ڕەشید ڕیزا لە (المنار) و صەنعانی لە (إجابة السائل) و شەنقیتی لە (مراقي الصعود)، جگە لەمانەش ئەم ڕایەیان پەسەندی کردووە. هەروەها گشت ئیبازییەکان و موعتەزیلەکان و زەیدیەکان و زۆربەی حەنەفی و شافیعی و دەستەیەك لە زاهیریەکان لەسەر ئەم ڕاو بۆچوونەن.

دەقەکانی ئەم زانایانە و جگە لەوانیش لە کتێبی (السيف الحاد في الرد على من أخذ بحديث الآحاد في مسائل الإعتقاد لسعيد بن مبروك القنوبي ٦١_ ٧٨ و ٧_٨) هاتوون. هەروەها بڕوانە: روضة الناظر لإبن قدامة وشرحها نزهة الخاطر العاطر لإبن بدران ١/٢٦١ ولوامع الأنوار البهية ١٧_٢٠.

٣_ئەگەر هەواڵی تاقانە یەکلاکەرەوە بوایە، ئەوا دروست دەبوو کە حوکم دەر بکرێت بەهۆی گەواهیدانی یەك شایەتی دەرەوە، تەنانەت پێویست نەبوو کەسێکی تر وەك شایەتی دووەم شایەتی بدات، هەر پێویست نەدەبوو کە شایەتی یەکەم سوێند بخوات لەکاتی نەبوونی شایەتی دووەمدا، بەبێ ڕاجیایی حوکمدان بە هۆی گەواهی دانی یەك شایەتیدەرەوە دروست نییە، ئەمەش بەڵگەیەکی ترە لەسەر ئەوەی کە هەواڵی تاقانە (ئاحاد) یەکلاکەرەوەو بڕاوە نییە.

٤_لە هەندێك هاوەڵەوە چەسپاوە کە هەندێك فەرموودەی تاقانە (ئاحاد)یان ڕەتکردۆتەوە بەهۆی ئەوەی تێکگیراوە لەگەڵ ڕووکەشی قورئانی پیرۆز یان لەگەڵ هەندێك گێڕانەوەی تردا، جا ئەگەر هەواڵە تاقانەکان مەبەستی ڕوون و بێ چەندو چوونیان بەدەستەوە دابایە ئەوا ڕەتیان نەدەکردەوە[1].

ڕای دووەم: پێی وایە کە هەواڵەکانی تاقانە (ئاحاد) بە بەڵگە دەشێن لە بابەتەکانی بیروباوەڕدا و مانای یەکلاکەرەوەو بڕاوە دەگەیەنن. زانستی دیارو کردار بەیەکەوە بەدەردەخات و بەدەستەوە دەدات، ئەمە مەزهەبی زۆرێك لە ئەهلی ئەسەر (أهل الأثر) و هەندێك لە زانایانی تێڕوانینکارە (أهل النظر)ە هەروەك ئیبن عەبدولبەر لە کتێبی (التمهید)دا ئاماژەی پێداوە، هەندێك لە زاهیریەکانیش ئەمەیان پەسەند کردووە وەك ئیبن حەزم)[2]، ئیبن

---

(١) السیف الحاد، سەرچاوەی پێشوو، ١٣_١٨ و ٧٥.

(٢) السیف الحاد، سەرچاوەی پێشوو، و تیایدا هاتووە: هەندێ لە فەرموودەناسان (أهل الحدیث) ئەم ڕایەیان پەسەند کردووە، هەروەك نەوەوی لە (شرح المسلم)دا باسی کردووە، حوسەینی کوڕی عەلی کەرابیسی و هەندێ حەنبەلیش ئەمەیان پەسەند کردووە، ئیبن خوەیزی مەنداد لە مالکیەکان باسی کردووە کە ئەوەی ئەم ڕایە پەسەند بکات دەبێتە هۆی دەرچوونی لە مەزهەبی مالیکی، ئەم ناوانە هاتوون لەو دەقانەی کە قەنوبی وەك دەستەبژێرێك لە وتەکانی زانایانی لە کتێبی (السیف الحاد)دا هێناویەتی.

تەیمیەش ئەمەی لە: قازی عەبدولجەباری مالیکی و ئیسفەراینی و قازی باوکی تەیبی تەبەڕی و ئیبن فەورك و ئەوانی تریشی هێناوە[1].

بەڵگەکانی ئەم ڕایە:

١_ کاتێك پێغەمبەر (ﷺ) چاوی دەکەوت بە خەڵکی بە تاك و کۆ لە کاتی حەج کردندا، ئەوا ئەو خەڵکە دەگەڕایەوە بۆ شارەکانیان، ئەو شتانەیان بە هۆزەکانی خۆیان ڕادەگەیاند کە لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) بیستبوویان، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە هاوەڵی تاقانە (ئاحاد) بە بەڵگە دەشێت لە بابەتەکانی بیروباوەڕدا، هەروەك چۆن بە بەڵگە دادەنرێت لە بابەتە لاوەکییە فیقهییەکان.

٢_ دانیشتووانی (قوباء) کاریان بە هەواڵی تاقانە (ئاحاد) کرد لەبارەی گۆڕانی ڕووگە (قیبلە)دا، پێغەمیەریش (ﷺ) ڕەزامەندی دەربڕی لەسەر ئەم کارەیان.

وەڵامی ئەم بەڵگانە دراونەتەوە بەوەی:

بنەماکانی بیروباوەڕ لە ڕێگەی تەواتری بڕاوەو سەلمێنراو نەقڵکراون، ئەمەش بەهۆی بەر بڵاوی بانگەواز بەشێوەیەك کە لەلای هیچ کەسێك شاراوە نەبوون.

بەڵام سەبارەت بە بابەتە فیقهیەکان ئەوا بەبێ ڕاجیایی هیچ کێشە و کۆسپێك لەوەدا نییە کە لە ڕێی هەواڵێکی تاکییەوە بێت[2].

ڕای سێیەم: ئەو فەرمایشت و دەقانەی هەر دوو شێخ بوخاری و موسلیم لە صەحیحەکانیاندا هێناویانە، یاخود یەکێکیان گێڕاویەتیەوە، ئەوا ڕاستی و دروستیەکەی

---

(1) اختصار علوم الحديث ٣٦.

(2) السيف الحاد، سەرچاوەی پێشوو، ٥٧.

شتێکی سەلمێنراو و بڕاوەیە، زانستی دڵنیاکەرەوەی تیۆری پێی دروست دەبێت، ئیبن صەلاح ئەم ڕایەی پەسەند کردووە و تەنها هەندێك فەرموودەی کەمی لێ هەڵاواردووە کە فەرموودەناسان قسەیان لەبارەوە کردووە[1].

ئیمامی نەوەوی لە کتێبی (تقریب)دا وتویەتی: ئیبن صلاح لەمەدا ڕای بەپێچەوانەی زانا لێکۆڵەرو و ڕای زۆرینەیە، وتویانە: هەواڵ و خەبەری تاکەکەسی (ئاحاد) ئەگەر و گومان هەڵدەگرێت مادام بەتواتر نەهاتبێت[2].

ئەو ڕایەی کە بەدەر دەکەوێت:

مەبەستی وتەی زانایان کە دەڵێن: بیروباوەڕ بە هەواڵ و خەبەری تاکەکەسی و تاقانە (ئاحاد) دانامەزرێت و ناچەسپێت ئەوەیە کە: بیروباوەڕ هێنان (إعتقاد) بریتیە لە گرێدانی دڵ و باوەڕ هێنان بە دڵ بەپشت بەستن بە بەڵگەی چەسپاو کە ناکرێت لە کاتێك لەکاتەکاندا هەڵە و خەیاڵی بەسەردا بێت، ئەمەش بەدەستەبەر نابێت تەنها بە دەقەکانی قورئانی پیرۆز و سوننەتی موتەواتیری پێغەمبەری خوا (ﷺ) بەو مەرجەی مانای هەر یەکەیان ڕوون و ڕاشکاو بێت و تەئویل هەڵنەگرێت، جگە لەوەی باسمان کرد ناکرێت پشتی پێ ببەسترێت لە بابەتی بیروباوەڕدا[3].

شێخ مەحمود شەلتوت دوای ئەوەی چەند دەقێکی لە غەزالی و ئەسنەوی و بەزدەوی هێناوە لەبارەی ئەوەی کە هەواڵ و خەبەری تاقانە (ئاحاد) ئەگەر و گومان هەڵدەگرێت، وتویەتی: ئا بەوشێوەیە دەبینین دەقەکانی زانایانی کەلام و ئصول کۆکن لەسەر ئەوەی کە مانای یەکلاکەرەوەو بڕاوە ناگەیەنن، بۆیە بیروباوەڕی پێ ناچەسپێت....، ئەمەش مانای وانیە

---

1) الباعث الحثيث ٣٦.

2) السيف الحاد، سەرچاوەی پێشوو، ٨٣ و لاپەڕەکانی دواتری، چەند دەقێکیشی لەوبارەوە هێناوە.

3) السيف الحاد ٢٣.

هەواڵی تاقانە (ئاحاد) زانست بەدەستەوە نادات، چونکە هەندێك کەس هەیە کە زانست و شت لە دەروونیدا دەچەسپێت کە کەمترە لە هەواڵی تاقانە (ئاحاد) کە ئێمە لەبارەی دەدوێین، بەڵام ئەمە لەسەر هیچ کەسێك نابێتە بەڵگە، بیروباوەڕیشی پێ ناچەسپێت تا نکۆڵی کارەکەی تەکفیر بکرێت، خوای گەورە بەندەکانی ڕانەسپاردووە بە پەسەندکردنی بیروباوەڕێك لە سەرچاوەیەکەوە کە تەنها گومان نەبێت هیچی تری هەڵنەگرتبێت. ئا لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە ئەوەی ئێمە دانمان پێدانا شتێکە کۆڕای لەسەرە لەوەی کە فەرموودەکانی تاقانە (ئاحاد) بە بیروباوەڕ وەرناگیرێن و پشتیان پێ نابەسترێت لە بواری غەیبییات، ئەمەش شتێکی چەسپاوە بە پێی ئەوەی عەقڵ بە پێویستی دادەنێت و عەقڵمەندان ڕاجیاییان تیادا نییە[1].

جا ئەو وتەیەی زانایان کە دەڵێن تەنها دەقێك پەسەندە لە بواری بیروباوەڕدا، کە (موتەواتیر) بێت، مەبەستیان لەو بیروباوەڕەیە کە هەر کەسێك نکۆڵی لێ بکات تەکفیر دەکرێت[2].

بەم پێیە: هەر کەسێك نکۆڵی بکات لە شتێك لە بیروباوەڕدا کە ئەو شتە بە واتایەکی ناڕۆشن و گوماناوی چەسپا بێت و لە دەقێکی سەلمێنراوی بڕاوە (قطعي) سەرچاوەی گرتبێت یاخود واتایەکەی بڕاوەو ڕاشکاو بێت بەڵام ئەو واتایە لە دەقێکەوە سەرچاوەی گرتبێت کە چەسپاوییەکەی قسە هەڵبگرێت و ئەگەری تێدابێت یاخود لە واتایەکی گوماناوی ناڕۆشن سەرچاوەی گرتبێت لە دەقێك کە چەسپاوییەکەی قسە و ئەگەر هەڵبگرێت، گشت ئەمانە نکۆڵی کارەکە پێی کافر نابێت[3].

---

(١) الإسلام عقيدة وشريعة ٦٠_٦١.

(٢) المختصر المفيد في شرح جوهرة التوحيد ١٧.

(٣) العقيدة الإسلامية وأسسها ٣٨.

ئاگاداری:

دەقەکانی قورئانی پیرۆز لە ڕووی هاتنیانەوە (واتە: چەسپاوی هاتنی ئەو دەقانە لە پێغەمبەرەوە (ﷺ)) هەر هەموویان چەسپاون بەشێوەیەکی بڕاوە (قطعي) و سەلێنراوە، بۆیە ئێمە بە دڵ بەوپەڕی تۆکمەییەوە دان بەوەدا دەنێین کە هەر دەقێك لە قورئانی پیرۆزدا بریتییە لەو دەقەی کە خوای گەورە دایبەزاندووە بۆ پێغەمبەرە بەڕێزەکەی (ﷺ)، پێغەمبەریش (ﷺ) بە ئوممەتەکەی ڕاگەیاندووە.

لە ڕووی واتا بەخشینیشەوە دەقەکانی قورئانی پیرۆز دوو جۆرن:

أ_ ئەوانەی مانای ڕاشکاویان هەیە (قطعية الدلالة): بۆ نمونە: ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿فَٱجْلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا مِاْئَةَ جَلْدَةٍ﴾ النور: ٢. واتە: (سەد قەمچی لە هەر یەك لە ئافرەت و پیاوی زیناکەر بوەشێنن). ئەم دەقە ماناکەی ڕاشکاوە لەوەی زیناکەر ئەگەر شوی نەکرد بێت یان ژنی نەهێنابێت، ئەوا سەد قەمچی لێدەدرێت، بەبێ زیادو کەم.

ب_ ئەوانەی مانای ناڕاشکاویان هەیە (ظنية الدلالة): بۆ نمونە: ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَٱلْمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٍ ﴾ البقرة: ٢٢٨. واتە: (بۆ ئەوانەی کە سوێند دەخۆن نزیکی هاوسەریان نەکەون، بۆیان هەیە سێ "قرء" ببینن). وشەی (قرء) لە زمانەوانیدا بە دوو مانا دێت: ١_ پاکژی. ٢_ خوێن بینین (حەیز). ئەم دەقە مانایەکی ڕاشکاوی دیاری کراوی نییە و یەکێك لەو دووانەی بەبێ چەندوچوون دیای نەکردووە، بۆیە زاناین ڕاجیاییان هەبووە لەبارەی شیکردنەوەی وشەی ناوبراو، شافیعیەکان بە (پاکژی) شیان کردۆتەوە، حەنەفیەکانیش بە خوێن بینین (حەیز).

دەقەکانی سوننەتی پێغەمبەر (ﷺ):

دەقەکانی سوننەت لە ڕووی هاتنیانەوە دوو جۆرن:

أ_ ئەو دەقانەی هاتنیان سەلێنراو و بڕاوەیە: وەك: فەرموودەی موتەواتیر.

ب_ئەو دەقانەی کە هاتنیان گومان هەڵدەگرێت و یەکلابووەوە نییە: وەك: هەواڵی تاقانە (ئاحاد).

دەقەکانی سوننەتی پێغەمبەر(ﷺ) لە ڕووی واتایشەوە دوو جۆرن:

أ_ مانا ڕاشکاو (قطعية الدلالة): وەك: ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (بني الإسلام على خمس) واتە: ئیسلام لەسەر پێنج بنچینە دامەزراوە. ئەم فەرموودەیە یەك مانای ڕاشکاو هەڵدەگرێت و بەس، ئەوە بەدەستەوە دەدات کە بنچینەکانی ئاینی ئیسلام پێنجن نە کەم و نە زۆر.

ب_ مانا گوماندارەکان (ظنية الدلالة): وەك: ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (لا يصلين أحد منكم العصر إلا في بني قريظة) واتە: هیچ کامێکتان نوێژی ئێوارە نەکەن تا نەگەین بە ناوچەی "هۆزی قوڕەیزە".

جا كاتێك زۆربەی زانایان وتویانە بیروباوەڕ بە هەواڵی ئاحاد ناچەسپێت مەبەستیان ئەوەبووە ئەو كەسە تەكفیر نەكرێت نكۆڵی لە شتێك دەكات كە بە هەواڵی تاقانە (ئاحاد) چەسپا بێت.

كاتێكیش زانایان بۆ ئەو ڕاو بۆچوونەش چوون ئەوا پێیان وابوو هەر كاتێك هەواڵە ئاحادەكان سەنەد و زنجیرەیان بێ خەوش و دروست بوو، دەقەكانیش شتێكیان هەڵنەگرتبوو كە بەلای عەقڵەوە ئەستەم بێت، ئەوا پێویستە كار بەو هەواڵە بكرێت ئەگەرچی زانست و زانیاریی بێ چەندو چوونیشی پێ نەچەسپێت، ئەمە وەك شایەتی دانی كەسی دادپەروەرە لەلایەن دادوەرەوە، پێویستە حوكم بدرێت بەپێی ڕووكەشی شایەتیدانەكە ئەگەرچی نەشزانێت كە ئایا لە دەروونیدا شایەتیدەرەكان ڕاستگۆن یان نا[1].

هاوەڵان لەبارەی واتای ئەم فەرمایشتەوە ڕاجیاییان تێكەوت، هەیان بوو نوێژی لە ڕێگاكە كرد، چونكە گەیشتە نوێژی ئێوارە "عصر"، هەشیان بوو نوێژی نەكرد تا نەگەیشتە ناوچەی "هۆزی قوڕەیزە" ئەمەیان ڕووكەشی فەرموودەكەی وەرگرت./ بڕوانە: علم أصول الفقه لعبد الوهاب خلاف ٣٤_٤٢.

() أصول الدين للبغدادي ١٢. هەروەها بڕوانە دەقی وتەی هەندێ لە زانایان لە كتێبی (سیف الحاد)ی پێشوو.

دەروازەی دووەم

پەیڕەوی قورئانی پیرۆز

لە خستنەڕوو و نمایشکردنی بیروباوەڕی ئیسلامی

قوئانی پیرۆز پەیڕەوێکی ڕوونی هەیە لە خستنەڕوو و نمایشکردنی بیروباوەڕدا، هەروەك لەمانەی خوارەوەدا دەردەکەوێت:

١ _ خوای گەورە عەقڵی بەرز ڕاگرتووە و پلەی بڵندی پێ بەخشیوەو پایەداری کردووە.

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویێت: ﴿فَفَهَّمۡنَٰهَا سُلَيۡمَٰنَۚ وَكُلًّا ءَاتَيۡنَا حُكۡمٗا وَعِلۡمٗا﴾ الأنبياء: ٧٩. واتە: (جا ئێمە چارەسەری کێشەکەمان کرد و لە سولەیمانمان گەیاند، بەڵام "هەریەکە لەو باوك و کوڕە" بەهرەوەرمان کردبوو لە حیکمەت و دانایی و عیلم و زانست).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَمَن يُؤۡتَ ٱلۡحِكۡمَةَ فَقَدۡ أُوتِيَ خَيۡرٗا كَثِيرٗاۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّآ أُوْلُواْ ٱلۡأَلۡبَٰبِ﴾ البقرة: ٢٦٩.واتە: (هەر کەس حیکمەتی پێ ببەخشرێت، ئەوە بێگومان خێرێکی زۆری پێدراوە، جا بێجگە لە ژیرو هۆشمەندەکان کەسانی تر لەو بەهرەیە تێناگەن و پەند وەرناگرن).

_ هەروەها بانگەوازی کردووە بۆ بەکارهێنان و بەگەڕخستنی عەقڵ و ڕامان لە دروستکراوەکانی ناو ئاسمانەکان و زەوی:

خوای پاك و تاك دەفەرمووێت:﴿ قُلِ ٱنظُرُواْ مَاذَا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِۚ ﴾ یونس: ١٠١. واتە: (پێیان بڵێ: تەماشا بکەن و سەرنج بدەن: خوا چی دروستکردووە لە ئاسمانەکان و زەویدا).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ قُلۡ سِيرُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَٱنظُرُواْ كَيۡفَ بَدَأَ ٱلۡخَلۡقَۚ ﴾ العنکبوت: ٢٠.واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" پێیان بڵێ: با بگەڕێین بە زەویدا، تەماشا بکەن و سەرنج بدەن چۆن ئەو زاتە دروستکراوانی بەدیهێناوە).

_ قورئانی پیرۆز ڕەخنەی گرتووەو سەرزەنشتی ئەوانەی کردووە کە عەقڵی خۆیان پەکخستووە:

خوای تاك و بێ هاوەڵ لەسەر زمانی پێغەمبەر (سەلامی خوای لێبێت) دەفەرمووێت: ﴿ قَالَ أَفَتَعۡبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ مَا لَا يَنفَعُكُمۡ شَيۡـٔٗا وَلَا يَضُرُّكُمۡ ٦٦ أُفّٖ لَّكُمۡ وَلِمَا تَعۡبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِۖ أَفَلَا تَعۡقِلُونَ ﴾ الأنبياء: ٦٦_٦٧.واتە: (ئیبڕاهیم وتی: باشە، ئاخر، چۆن شتێك دەپەرستن لە جیاتی خوا کە ناتوانێت هیچ جۆرە قازانج یان زیانێکتان پێ بگەیەنێت. ئۆف لە دەستان و لەو شتانەش کە لە جیاتی خوا دەیپەرستن!، جا ئایا ئەوە تێناگەن و بیرو هۆشتان ناخەنەکار؟!).

_ سەرزەشتی ئەوانەی کردووە کە تەنها بە شوێنکەوتنی باوو باپیرانیان واز دێنن:

خوای بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ ٱتَّبِعُواْ مَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ قَالُواْ بَلۡ نَتَّبِعُ مَآ أَلۡفَيۡنَا عَلَيۡهِ ءَابَآءَنَآۚ أَوَلَوۡ كَانَ ءَابَآؤُهُمۡ لَا يَعۡقِلُونَ شَيۡـٔٗا وَلَا يَهۡتَدُونَ ﴾ البقرة: ١٧٠. واتە: (ئەگەر بەو خەڵکە بوترێت: شوێنی ئەو بەرنامەیە بکەون کە لەلایەن خواوە ڕەوانە کراوە، دەڵێن: نەخێر، هەر شوێنی ئەوە دەکەوین کە باوو باپیرانمان پێوەی ئاڵودە بوون و لەسەری ڕاهاتووین!، ئایا

ئەگەر باوو باپیرانیشیان تێ نەگەیشتوو هیچ نەزان و ناشارەزاو ڕێنموویش وەرنەگرن "هەر شوێنیان دەکەون؟!").

بۆیە پێشەوا (موحەممەد عەبدە) دەفەرموویت: (بۆ یەکەم جار عەقڵ و ئایین بوون بە برای یەکتر لە کتێبێکی پیرۆزدا لەسەر زمانی پێغەمبەرێکی پایەدار، بەشێوەیەکی ڕاشکاوانە کە تەئویل هەڵناگرێت)[1].

٢_ قورئانی پیرۆز سیستەمی بوونەوەری خستووەتەڕوو بۆ بیر لێکردنەوەو ووردبوونەوە لە بەخششەکانی خوا.

خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ٱعۡبُدُواْ رَبَّكُمُ ٱلَّذِي خَلَقَكُمۡ وَٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِكُمۡ لَعَلَّكُمۡ تَتَّقُونَ ٢١ ٱلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ ٱلۡأَرۡضَ فِرَٰشٗا وَٱلسَّمَآءَ بِنَآءٗ وَأَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءٗ فَأَخۡرَجَ بِهِۦ مِنَ ٱلثَّمَرَٰتِ رِزۡقٗا لَّكُمۡۖ فَلَا تَجۡعَلُواْ لِلَّهِ أَندَادٗا وَأَنتُمۡ تَعۡلَمُونَ﴾ البقرة: ٢١_٢٢. واتە: (ئەی خەڵکینە پەروەردگاری خۆتان بپەرستن، ئەو زاتەی کە ئێوەو پێشینانی ئێوەشی بەدیهێناوە، بۆ ئەوەی ڕێبازی خواناسی و تەقواو پارێزگاری بگرنە بەر. هەر ئەو زاتە زەوی کردووە بە فەڕش و جێگای نیشتەجێ بوون و ژیان بۆتان، ئاسمانی وەکو سەقفێك بەسەرتانەوە ڕاگیر کردووە، لە ئاسمانەوە ئاوی بۆ باراندوون، جا بەهۆیەوە جۆرەها بەرهەمی دەرهێناوە تا ببێتە ڕزق و ڕۆزی بۆتان، کەواتە شەریك و هاوتا بۆخوا بڕیار مەدەن، کە خۆشتان دەزانن پەرستراو دەبێت بەدیهێنەر بێت).

قورئانی پیرۆز ئەم دیاردە و ڕووخسارە بوونەوەرییانەی نمایش کردووە، وەك: (ئاسمانەکان و زەوی، ڕۆژو شەو، باران و با، ڕووەك بەهەموو جۆرەکانی، بەدیهێنراوان بەهەموو جۆرەکانیان)، ئەمەش بۆ ئەوەیە مرۆڤ لەو بەدیهێنراوانە وردببێتەوەو ڕابمێنێت تا بزانێت کە

---

[1]) رسالة التوحيد لمحمد عبده ٩.

ئەمانە دەستكردی مرۆڤ نین، بەڵكو خوای كاربەجێ و كار لەجێ دروستی كردوون، بۆیە پێویستە مرۆڤ بە بەندایەتی و پەرستشەوە ڕوو بكاتە خوای گەورە.

ئەوانەش كە ناتوانن شت بەدیبهێنن وەك: پەیكەرو بت و بەدیهێنراوەكانی تر، شیاوی پەرستن نین، خوای گەورە دەفەرمووێت:

﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَٱسۡتَمِعُواْ لَهُۥٓۚ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَدۡعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ لَن يَخۡلُقُواْ ذُبَابًا وَلَوِ ٱجۡتَمَعُواْ لَهُۥۖ وَإِن يَسۡلُبۡهُمُ ٱلذُّبَابُ شَيۡـًٔا لَّا يَسۡتَنقِذُوهُ مِنۡهُۚ ضَعُفَ ٱلطَّالِبُ وَٱلۡمَطۡلُوبُ ﴾ الحج: ٧٣. واتە: (ئەی خەڵكینە: نمونەیەك هێنراوەتەوە چاك گوێی بۆ بگرن؛ بەڕاستی ئەوانەی كە هانا و هاواریان لێدەكەن لە جیاتی خوا، هەرگیز ناتوانن تاكە مێشێك دروست بكەن، هەرچەندە بۆ ئەو كارە كۆببنەوە، ئەگەر مێشەكە شتێكیان لێ بفڕێنێت، ناوانن لێی بسەننەوە، داواكارو داوالێكراو هەردووكیان لاواز و بێ دەسەڵاتن).

٣_ بنەماكانی بیروباوەڕی ئیسلامی: خواناسی، پێغەمبەرایەتی، ڕۆژی دوایی، باس كردووەو بەڵگەشی لەسەر هێناوەتەوە.

_ خوای گەورە پەروەردگاری بوونەوەرە، دەفەرمووێت: ﴿ٱلۡحَمۡدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلۡعَٰلَمِينَ ﴿٢﴾ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ ﴿٣﴾ مَٰلِكِ يَوۡمِ ٱلدِّينِ ﴿٤﴾﴾ الفاتحة: ٢_٤. واتە: (سوپاس و ستایش هەر شایستەی خوایە، بۆ خوایە كە خاوەن و پەروەردگاری هەموو جیهانیان و هەموو بوونەوەرە. بەخشدە و دلۆڤانە، كانگای ڕەحمەت و میهرەبانیە. خاوەن و سەرداری ڕۆژی پاداشت و سزایە).

_ خوای گەورە بەدیهێنراوانی بە بەڵگە هێناوەتەوە لەسەر بوونی بەرزی خۆی:

دەفەرمووێت: ﴿ هَٰذَا خَلۡقُ ٱللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ ٱلَّذِينَ مِن دُونِهِۦۚ بَلِ ٱلظَّٰلِمُونَ فِي ضَلَٰلٖ مُّبِينٖ ﴾ لقمان: ١١. واتە: (ئا ئەمەیە دروستکراوانی خوا، وەرن نیشانم بدەن بزانم ئەوانی تر جگە لەو زاتە، چیتان دروست کردووە، نەخێر هیچیان دروست نەکردووە، بەڵکو ستەمکاران هەمیشە لە گومڕاییەکی ئاشکرادان).

_ بەڵگەشی هێناوەتەوە لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە تاکە و پاکە لە هاوەڵ:

دەفەرمووێت: ﴿ لَوۡ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا ﴾ الأنبياء: ٢٢. واتە: (ئەگەر لە هەر دووکیاندا "لە ئاسمانەکان و زەویدا" چەند خوایەکی تر هەبوبا غەیری "الله"، ئەوە کاوڵ و وێران دەبوون و تێکدەچوون بەسەر یەکدا).

_ خوای گەورە وەسفی خۆی کردووە بە وەسفە کامڵەکان. ئەمە لەکاتی قسەکردن لەسەر سیفەتە خواییەکان بە ڕوون کراوەیی دەخرێتەڕوو.

_ پەیامبەرو پێغەمبەرانی ڕەوانە کردووە وەك ڕێنیشاندەری مرۆڤ بۆ سەر ڕێگەی خۆشبەختی لە دونیا و دوارۆژدا.

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرمووێت: ﴿ لَقَدۡ مَنَّ ٱللَّهُ عَلَى ٱلۡمُؤۡمِنِينَ إِذۡ بَعَثَ فِيهِمۡ رَسُولٗا مِّنۡ أَنفُسِهِمۡ يَتۡلُواْ عَلَيۡهِمۡ ءَايَٰتِهِۦ وَيُزَكِّيهِمۡ وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلۡكِتَٰبَ وَٱلۡحِكۡمَةَ وَإِن كَانُواْ مِن قَبۡلُ لَفِي ضَلَٰلٖ مُّبِينٍ ﴾ آل عمران: ١٦٤. واتە: (سوێند بێت بێگومان خوا منەتی ناوەتە سەر ئیمانداران کاتێك پێغەمبەرێکی بۆ ڕەوانەکردوون لە خۆیان و ئایەتەکانی ئەویان بەسەردا دەخوێنێتەوەو دڵ و دەروونیان پاك و پوخت دەکاتەوە، هەروەها فێری قورئان و داناییان دەکات، بەڕاستی پێشتر لە گومڕاییەکی ئاشکرادا ڕۆچوو بوون).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولًا أَنِ ٱعْبُدُواْ ٱللَّهَ وَٱجْتَنِبُواْ ٱلطَّٰغُوتَ ﴾ النحل: ٣٦. واتە: (سوێند بەخوا بێگومان ئێمە لە ناو هەر گەل و نەتەوەیەکدا پێغەمبەرێکمان ڕەوانە کردووەو پێمان ڕاگەیاندووە کە پێیان بڵێت: تەنها خوا بپەرستن، خۆتان doورە پەرێز بگرن لە هەموو پەرستراوێکی تر).

_ باوەڕ هێنانی بە ڕۆژی دوایی پێویست کردووە.

خوای دانا و خاوەن توانا دەفەرموویت: ﴿قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ﴾ التغابن: ٧. واتە: (پێیان بڵێ: وا نییە، سوێند بە پەروەردگارم، بەڕاستی هەر زیندوو دەکرێنەوە).

بەڵگەشی لەسەر هێناوەتەوە، بەم فەرمایشتەی:﴿ قَالَ مَن يُحْيِ ٱلْعِظَٰمَ وَهِىَ رَمِيمٌ ﴿٧٨﴾ قُلْ يُحْيِيهَا ٱلَّذِىٓ أَنشَأَهَآ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ ﴾ یس: ٧٨_٧٩. واتە: (دەیوت: کێ ئەم ئێسکانە زیندوو دەکاتەوە لە کاتێکدا ڕزیوو و پرتوکاون؟!. پێیان بڵێ: ئەو زاتەی کە یەکەمجار دروستی کرد، هەر ئەویش زیندووی دەکاتەوە، ئەو بەهەموو دروستکراوێك زاناو ئاگایە).

٤_ باسی ڕاو بۆچوون و گوفتاری بێ باوەڕانی کردووەو بەرپەرچیشی داوەتەوە.

_ بەم فەرمایشتە بەپەرچی پەیکەرو بتپەرستەکانی داوەتەوە: ﴿ إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ أَوْثَٰنًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا ۚ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَٱبْتَغُواْ عِندَ ٱللَّهِ ٱلرِّزْقَ وَٱعْبُدُوهُ وَٱشْكُرُواْ لَهُۥٓ ۖ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴾ العنكبوت: ١٧. واتە: (بەڕاستی ئەو شتانەی کە لە جیاتی خوا دەیانپەرستن تەنها بت و پەیکەرن، ئێوە بوختان و شتی نابەجێ دروست دەکەن، بێگومان ئەو شتانەی کە لە جیاتی خوا دەیانپەرستن خاوەنی هیچ ڕزق و ڕۆزییەك نین بۆ

ئێوه، کەواتە هەر داوای ڕزق و ڕۆزی لە خوا بکەن، هەر ئەویش بپەرستن، هەر سوپاسگوزاری ئەو بن، بۆ لای ئەویش دەگەڕێنرێنەوە).

_ قورئانی پیرۆز بەرپەرچی ئەستێرەو هەسارەو مانگ و خۆر پەرستانی داوەتەوە، دەفەرمووێت:

﴿ فَلَمَّا جَنَّ عَلَيۡهِ ٱلَّيۡلُ رَءَا كَوۡكَبٗاۖ قَالَ هَٰذَا رَبِّيۖ فَلَمَّآ أَفَلَ قَالَ لَآ أُحِبُّ ٱلۡأٓفِلِينَ ﴿٧٦﴾ فَلَمَّا رَءَا ٱلۡقَمَرَ بَازِغٗا قَالَ هَٰذَا رَبِّيۖ فَلَمَّآ أَفَلَ قَالَ لَئِن لَّمۡ يَهۡدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ ٱلۡقَوۡمِ ٱلضَّآلِّينَ ﴿٧٧﴾ فَلَمَّا رَءَا ٱلشَّمۡسَ بَازِغَةٗ قَالَ هَٰذَا رَبِّي هَٰذَآ أَكۡبَرُۖ فَلَمَّآ أَفَلَتۡ قَالَ يَٰقَوۡمِ إِنِّي بَرِيٓءٞ مِّمَّا تُشۡرِكُونَ ﴿٧٨﴾ إِنِّي وَجَّهۡتُ وَجۡهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَ حَنِيفٗاۖ وَمَآ أَنَا۠ مِنَ ٱلۡمُشۡرِكِينَ ﴾ الأنعام: ٧٦_٧٩. واتە: (ئینجا کاتێك شەو باڵی کێشا بەسەر ئیبڕاهیمدا ئەستێرەیەکی "گەشی گەورەی" بینی، بۆیە وتی: ئاگاداربن، وادابنێین ئەمە پەروەردگارمە، کاتێك ئەستێرەکەی لێ ئاوا بوو وتی: من شتی لەبەرچاو وون بووم خۆش ناوێت و ناپەرستم. ئینجا کاتێك مانگی بینی هەڵهات، وتی: ئاگاداربن، وادابنێین ئەمەیان پەروەردگارمە، کاتێکیش ئەویش ئاوا بوو، وتی: سوێند بێت بەخوا ئەگەر پەروەردگارم هیدایەتی نەدابام، ئەوە بێگومان لە ڕیزی دەستەی گومڕاکاندا دەبووم. ئینجا کاتێك خۆری بینی هەڵهات، وتی: ئاگاداربن، وادابنێین ئەمەیان پەروەردگارمە، ئەمە گەورەتریشە کاتێك ئەویش ئاوابوو وتی: ئەی خەڵکینە، ئەی خزمینە، بەڕاستی من بەریم لەو شتانەی ئێوە کردووتانە بەهاوەڵ و شەریك "بۆ پەروەردگار". بەڕاستی من ڕووی خۆم و دڵم لە پەرستندا کردۆتە ئەو زاتەی ئاسمانەکان و زەوی فەراهەم هێناوە، لە کاتێکدا ڕووم لە هیچ شتێکی تر ناکەم، بەدڵئارامی تەواویشەوە "دەڵێم کە": هەرگیز من لە ڕیزی موشریك و هاوەڵگەڕاندا نیم).

_ بەرپەرچی فریشتە پەرستەکانیشی داوەتەوە دەفەرمووێت:

﴿ وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَٰٓئِكَةِ أَهَٰٓؤُلَآءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا۟ يَعْبُدُونَ ﴿٤٠﴾ قَالُوا۟ سُبْحَٰنَكَ أَنتَ وَلِيُّنَا مِن دُونِهِم ۖ بَلْ كَانُوا۟ يَعْبُدُونَ ٱلْجِنَّ ۖ أَكْثَرُهُم بِهِم مُّؤْمِنُونَ ﴿٤١﴾ ﴾ سبأ: ٤٠_٤١. واته: (ڕۆژێکیش دێت کە خوا تێکڕای هەموویان کۆ دەکاتەوە، ئەوسا ڕوو بە فریشتەکان دەفەرمووێت: بەڕاست! ئەو دەستە گومڕایە ئێوەیان دەپەرست. لە وەڵامدا دەڵێن: پاکی و ستایش بۆ تۆ ئەی پەروەردگار تۆ یارو یاوەری ئێمەی نەك ئەوان، نەخێر؛ ئێمەیان نەدەپەرست، بەڵکو ئەوان پەرییان دەپەرست، زۆربەیان باوەڕیان پێیان هەبوو).

_ بەرپەرچی جولەکەکانیشی داوەتەوە، هەروەك دەفەرمووێت:

﴿ قُلْ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ هَادُوٓا۟ إِن زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَآءُ لِلَّهِ مِن دُونِ ٱلنَّاسِ فَتَمَنَّوُا۟ ٱلْمَوْتَ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ﴿٦﴾ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُۥٓ أَبَدًۢا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ۚ وَٱللَّهُ عَلِيمٌۢ بِٱلظَّٰلِمِينَ ﴿٧﴾ ﴾ الجمعة: ٦_٧. واته: (ئەی پێغەمبەر (ﷺ)پێیان بڵێ: ئەی ئەوانەی لەسەر دینی جولەکەن، ئەگەر بڕواتان وایە کە بەڕاستی ئێوە دۆست و لایەنگیری خوان، جگە لە خەڵکی تر، کەواتە داوای مردن بکەن و ئاواتی مەرگ بخوازن. کەچی ئەوانە هەرگیزاو هەرگیز ئاواتی وا ناخوازن و مردن داوا ناکەن، چونکە خۆیان دەزانن دەست پێشخەری چییان کردووە، خوایش زانایە بەکاروکردەوەی ستەمکاران).

_ بەرپەرچی ئەوەشی داوەتەوە کە بڕوای وایە عیسا خوایەکە و دەپەرسترێت، هەروەك دەفەرمووێت:

﴿ وَإِذْ قَالَ ٱللَّهُ يَٰعِيسَى ٱبْنَ مَرْيَمَ ءَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ ٱتَّخِذُونِى وَأُمِّىَ إِلَٰهَيْنِ مِن دُونِ ٱللَّهِ ۖ قَالَ سُبْحَٰنَكَ مَا يَكُونُ لِىٓ أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِى بِحَقٍّ ۚ إِن كُنتُ قُلْتُهُۥ فَقَدْ عَلِمْتَهُۥ ۚ تَعْلَمُ مَا فِى نَفْسِى وَلَآ أَعْلَمُ مَا فِى نَفْسِكَ ۚ إِنَّكَ أَنتَ عَلَّٰمُ ٱلْغُيُوبِ ﴾ المائدة: ١١٦. واته: (کاتێکیش خوا "هەر لە قیامەتدا"

فەرمووی: ئەی عیسای کوڕی مەریەم، ئایا ئەوە تۆ بەخەڵکیت وتوە: منیش و دایکیشم بە دوو خوا دابنێن لە خوار خوای پەروەردگارەوە؟ عیسا لە وەڵامدا وتی: پاکی و بێگەردی و بێ هاوەڵی شایستەی تۆیە، بۆم نییە من شتێك بڵێم بۆ خۆم کە مافی من نەبێت؟! خۆ ئەگەر شتی وام وتبێت ئەوە بەڕاستی دەیزانیت و لێت شاراوە نییە، چونکە تۆ شارەزایت بەهەرچی لە دڵ و دەروونمدا هەیە، بەڵام من نازانم بەوەی کە لە دەریای عیلم و زانستی بێ پایانی تۆدا هەیە، چونکە بەڕاستی هەر خۆت زانا و شارەزای نهێنی و پەنهانی).

_ بەرپەرچی ئەوەشی داوەتەوە کە دەڵێت خوای گەورە کوڕی هەیە، لەمبارەوە دەفەرمووێت:

﴿ وَمَا يَنۢبَغِي لِلرَّحۡمَٰنِ أَن يَتَّخِذَ وَلَدًا ﴿٩٢﴾ إِن كُلُّ مَن فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ إِلَّآ ءَاتِي ٱلرَّحۡمَٰنِ عَبۡدٗا ﴿٩٣﴾ ﴾ مریم: ٩٢_٩٣. واتە: (لە کاتێکدا بۆ خوای میهرەبان نەهاتووە و ڕەوا نیە کە نەوە بۆ خۆی بڕیار بدات. هیچ کەسێك نییە لە ئاسمانەکان و زەویدا، کە بەندەی ملکەچی خوای میهرەبان نەبێت).

_ بەرپەرچ و تەکفیری ئەوانەشی کردووە کە نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن، لەمبارەیەوە دەفەرمووێت:

﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَكۡفُرُونَ بِٱللَّهِ وَرُسُلِهِۦ وَيُرِيدُونَ أَن يُفَرِّقُواْ بَيۡنَ ٱللَّهِ وَرُسُلِهِۦ وَيَقُولُونَ نُؤۡمِنُ بِبَعۡضٖ وَنَكۡفُرُ بِبَعۡضٖ وَيُرِيدُونَ أَن يَتَّخِذُواْ بَيۡنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا ﴿١٥٠﴾ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡكَٰفِرُونَ حَقّٗاۚ وَأَعۡتَدۡنَا لِلۡكَٰفِرِينَ عَذَابٗا مُّهِينٗا ﴿١٥١﴾ ﴾ النساء: ١٥٠_١٥١. واتە: (بێگومان ئەوانەی باوەڕ بەخواو پێغەمبەران ناهێنن و دەیانەوێت جیاوازی بکەن لە نێوان پێغەمبەرەکانیاندا، یاخود دەڵێن: باوەڕ دەهێنین بەهەندێك لە پێغەمبەران و باوەڕ بەهەندێکیان ناهێنین و دەیانەوێت لەو

نێوانەدا ڕێگە و بەرنامەیەك بۆ خۆیان بەدەست بهێنن. ئا ئەو جۆرە کەسانە بەڕاستی هەر بێ باوەڕن و بۆ بێ باوەڕان سزایەکی سەر شۆڕکەرمان ئامادەکردووە).

_ بەرپەرچی ئەوانەشی داوەتەوە کە نکۆڵی لە زیندوو بوونەوە دەکەن، خوای پاك و تاك دەفەرمووێت:

﴿ وَإِن تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أَءِذَا كُنَّا تُرَٰبًا أَءِنَّا لَفِى خَلْقٍ جَدِيدٍ ۗ أُو۟لَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ بِرَبِّهِمْ ۖ وَأُو۟لَٰٓئِكَ ٱلْأَغْلَٰلُ فِىٓ أَعْنَاقِهِمْ ۖ وَأُو۟لَٰٓئِكَ أَصْحَٰبُ ٱلنَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ ﴾ الرعد: ٥. واتە: (خۆ ئەگەر تۆ بەشتێك سەرسام بیت و پێت سەیر بێت، ئەوە قسەی بێ باوەڕان جێی سەرسامییە کە دەڵێن: ئایا کاتێك بووینەوە بەخاك و خۆڵ، سەر لە نوێ زیندوو دەکرێینەوەو دروست دەبینەوە؟ ئا ئەوانە "کە ئەو قسەیە دەکەن" ئەوانەن کە بێ باوەڕبوون بە پەروەردگاریان، زنجیرەکان لە گەردەنیاندان و نیشتەجێی ئاگری دۆزەخن و هەمیشە دەبێ تیایدا بمێننەوە).

٥_ بیروباوەڕی بەشێوەیەکی ساکاری خستووەتەڕوو کە کەسی نەخوێندەواری سادە و زانای ڕۆچوو لە هەموو زانستە جیاوازەکان لێی تێدەگات.

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ فَلْيَنظُرِ ٱلْإِنسَٰنُ إِلَىٰ طَعَامِهِۦٓ ﴿٢٤﴾ أَنَّا صَبَبْنَا ٱلْمَآءَ صَبًّا ﴿٢٥﴾ ثُمَّ شَقَقْنَا ٱلْأَرْضَ شَقًّا ﴿٢٦﴾ فَأَنۢبَتْنَا فِيهَا حَبًّا ﴿٢٧﴾ وَعِنَبًا وَقَضْبًا ﴿٢٨﴾ وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا ﴿٢٩﴾ وَحَدَآئِقَ غُلْبًا ﴿٣٠﴾ وَفَٰكِهَةً وَأَبًّا ﴿٣١﴾ مَّتَٰعًا لَّكُمْ وَلِأَنْعَٰمِكُمْ ﴿٣٢﴾ ﴾ عبس: ٢٤_٣٢. واتە: (دەبا ئادەمیزاد سەیری خواردنەکەی بکات و سەرنجی بدات و بیری لێبکاتەوە. بێگومان ئێمە بارانمان بۆ داباراندۆتە خوارەوە، چۆن دابارینێك. لەوەودوا زەویمان بۆ لەت لەت کردووە بەچەکەرەی ناسکی ڕووەك. ئینجا دانەوێڵە، هەروەها ترێ و سەوزە هەروەها زەیتوون و دارخورمایشمان تیادا ڕوواند. باخچەی دەورەدراو بە دار خورما یان درەختی تر، یاخود باخی چڕو پڕ. جۆرەها میوە، هاوڕێ لەگەڵ هەموو ئەو گژو

گیایانەی کە خواکردە و ماڵات دەیخوات لە لەوەڕگاکاندا. تا خۆتان و ماڵاتەکانتان سوودی لێ وەربگرن).

٦_ کاتێك قورئانی پیرۆز بیروباوەڕە ڕاست و دروستەکەی ئیسلام دەخاتەڕوو، بەڵگە و جیاوازی لەسەر دەخاتەڕوو، ئەوا فەرمان دەکات کە بانگەواز بۆ ئەو بیروباوەڕە بکرێت بەشێوەو ڕێگەیەکی چاك و دوور لە مشتومڕی نەزۆك کە دەبێتە هۆی ڕق و کینە و پەرتەوازەیی.

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ ٱدۡعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِٱلۡحِكۡمَةِ وَٱلۡمَوۡعِظَةِ ٱلۡحَسَنَةِۖ وَجَٰدِلۡهُم بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُ ﴾ النحل: ١٢٥[١]. واتە: ("ئەی پێغەمبەر(ﷺ)، ئەی ئیماندار" بانگەواز بکە بۆ لای بەرنامە و ڕێبازی پەروەردگارت بە حیکمەت و دانایی "بۆ هەندێك" و ئامۆژگاری جوان و بەجێ "بۆ هەندێکی تر" و گفتوگۆ و موجادەلە بەجوانترین شێوە "لەگەڵ هەندێکی تردا بەتایبەت خاوەن کتێبەکان").

ئیمامی غەزالی وێنەی بەڵگەکانی قورئانی کردووە بەوەی وەك خۆراك وان بۆ مرۆڤ، هەروەها وەك ئاو کە منداڵی شیرەخۆر و پیاوی بەهێز سوودی لێ دەبینن[٢].

---

(١) پێشەوا موحەممەد عەبدە ئاماژەی بۆ هەندێ لەمانە کردووە لە: (رسالة في التوحيد ٨). و بڕوانە کتێبەمان: أصول الدين الإسلامي ٢٧_٣١.

(٢) إلجام العوام للغزالي ٤٠.

دەروازەی سێیەم

بارودۆخی بیروباوەڕ

لە سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) و دوای ئەویش

پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) سەرچاوە (مرجع)ی موسڵمانانە، ئەوانەی پرسیاریان هەیە لەبارەی ئاینەکەیان و دەیانەوێت زیاتر لەبارەی زانستەکانی ئاینیان بزانن بۆی دەگەڕێنەوە، لەکاتی گەڕانەوە بۆ لای ئەو زاتە پیرۆزە ئەوا وەڵامی تەواویان دەستدەکەوێت.

هەروەها هاوبەشدانەران و خاوەن کتێبەکان دێنە لای گفتوگۆو مشتومڕی لەگەڵ دەکەن و پشتیشی تێدەکەن.

وەڵامەکانی پێغەمبەریش بۆ ئەوان جاری واهەیە بە نەرم و نیانییە،جاری واش هەیە بەشێوەیەکی توونده، وەڵامەکان بەپێی بارودۆخەکان دەبوون.

بەڵام پێغەمبەر (ﷺ)کاتێك وەڵامی موسڵمانانی دەدایەوە شێوازی دەمەتەقێ و ڕەقی نەدەگرتەبەر[1].

کاتێك پێغەمبەر (ﷺ) ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەی خوێندەوە: ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنتُمْ لَهَا وَٰرِدُونَ ﴿٩٨﴾ لَوْ كَانَ هَٰٓؤُلَآءِ ءَالِهَةً مَّا وَرَدُوهَا ۖ وَكُلٌّ فِيهَا خَٰلِدُونَ ﴿٩٩﴾ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ﴾ الأنبياء: ٩٨_١٠٠.

---

(١) التفكير الفلسفي في الإسلام لعبد الحليم محمود ١١٩.

واتە: ("پێیان دەوترێت" بەڕاستی ئێوەو ئەو شتانەی لە جیاتی خوا دەتانپەرست سووتەمەنی دۆزەخن و سەلکە بزوتی ئاگرن، دەبێت هەر بچنە ناوی و هەمیشە تێیدان. "هەروەها بە هەڵگەڕاوەکان دەوترێت" ئەوانەی ئێوە دەتانپەرست ئەگەر خوا بوونایە ئاوا نەدەخرانە ناو دۆزەخەوە، بێگومان هەر هەموویان لە دۆزەخدا بۆ هەمیشەیی دەمێننەوە. ئەوانە؛ بەهەناسەی قوڕس و لرخەلرخ و ئاهو ناڵەوە "ژیانی سەختی تیادا دەبەنەسەر" و مژدە و هیواو قسەیەکی خۆش نابیسن). هەندێ لە هاوبەشدارنەران پرسیاریان لێکرد: هەر بەندەیەك جگە لە خوای گەورە بپەرسترێت دەچێە دۆزەخەوە؟ جا ئێمە فریشتە دەپەرستین، جولەکەش عوزێر دەپەرستن، نەصرانیەکانیش مریم و عیسا دەپەرستن؟.

پێغەمبەر (ﷺ) وەڵامی دایەوە: (هەر یەکێك پێی خۆش بێت بپەرسترێت لە غەیری خوای گەورە ئەوا لەگەڵ ئەو کەسە دەچێتە دۆزەخەوە کە دەیپەرستێت، بەڕاستی ئەوانە شەیتانەکان دەپەرستن، کەچی کێ فەرمانی پەرستنی ئەوانەی پێکردوون). خوای گەورە ئەم ئایەتەی دابەزاند: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ سَبَقَتۡ لَهُم مِّنَّا ٱلۡحُسۡنَىٰٓ أُوْلَٰٓئِكَ عَنۡهَا مُبۡعَدُونَ ﴿١٠١﴾ لَا يَسۡمَعُونَ حَسِيسَهَاۖ وَهُمۡ فِي مَا ٱشۡتَهَتۡ أَنفُسُهُمۡ خَٰلِدُونَ ﴾ الأنبياء: ١٠١_١٠٢[1]. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی هەر زوو بڕیارمانداوە چاکە بهێنینە ڕێیان"بەهۆی ئیمان و باوەڕو کردەوەی چاکیانەوە"دوورە پەرێز کراون لە دۆزەخەوە. قرچە قرچ و ورشەو دەنگی بڵێسەی نابیستن، "بەڵکو ئەوانە لە ناو نازو نیعمەتدا" کە حەزیان لێی بوو و ئارەزوویان دەکرد بۆ هەتا هەتایی دەمێنن).

ڕۆژێك پێغەمبەر (ﷺ) چووە لای هاوەڵەکانی، بینی کە قسە لە بابەتی چارەنووس (قەدەر)دا دەکەن، پێغەمبەر بە توڕەیی هاتەدەر بۆ لایان چوو و لە بەردەمیان ڕاوەستا و پێی فەرموون: ئەی خەڵکینە بەڕاستی ئوممەتەکانی پێش ئێوە بەمە گومڕابوون، بەهۆی ڕاجیاییان سەبارەت بە پێغەمبەرەکانیان، بەگژ یەکتردا بردنی هەندێ بەشی قورئان بە هەندێکی تر، جا

---

[1]) تفسير إبن كثير ٨٧٧.

قورئان بۆ ئەوە دانەبەزیوە تا هەندێکی بە گژ هەندێکی تریدا ببرێت، بەڵکو قورئان هەر بەشێکیشی پشتگیری ڕاستێتی بەشەکەی تر دەکات، جا ئەوەندەی شارەزاییتان پێ هەبوو کاری پێ بکەن، ئەوەی وێکچوو (متشابە) بوو بڕوای پێ بێنن و بەس[1].

پێغەمبەر (ﷺ) کۆچی دوایی کرد، هاوەڵە بەڕێزەکانی (ڕەزای خوایان لێبێت) بەردەوام بوون لەسەر ڕێگەی ڕۆشنەکەی لە سەرزەنشت کردنی بەرهەڵستکاران و دوورکەوتنەوە لە مشتومڕی نەخوازراو و ئامۆژگاری خەڵکیشیان دەکرد کە کار تەنها لەو چوارچێوەیەدا بکەن کە دەقی چەسپاوی سروش (وحی) لەسەر هاتووە.

هاوەڵان لە بەڵگە هێنانەوەکانیشیاندا ڕێچکەی زانایانی کەلامیان نەگرتەبەر لە چۆنیەتی دابەش کردنی بەڵگەکاندا، ئەمەش لەبەر بێ توانایيان نەبووە لە ئاست ئەمەدا، بەڵکو ئەگەر بیانزانیبووبا کە ئەمە مایەی سوود دەبێت،ئەوا بێگومان زۆر بە شێوەیەکی بەرچاو کاریان لەسەر نووسینەوەی بەڵگەکان دەکرد.

لە ئیبن عومەرەوە (خوای لێ ڕازی بێت) هاتووە کە یەکێك پرسیاری لێکرد سەبارەت بە دوو ئایەتی وێکچوو (متشابە)، ابن عمر بە قەمچیەکەی لێیداوە.

جا شوێنکەوتووان و گەورە پێشەوایانیش لەسەر ئەم ڕێگەیە ڕۆیشتوون[2].

---

(1) التفكير الفلسفي في الإسلام ١١٩ و فەرموودەکە لە عەمرِوی کوڕی شوعەیب گێڕدراوەتەوەو ئەویش لە باوکی و لە باپیری گێڕاوەتەوە.

(2) التفكير الفلسفي في الإسلام ١٢٥_١٢٦ و لە کتێبی غەزالی: إلجام العوامى، وەرگرتووە. و بڕوانە: إلجام العوام ٤١ غەزالی گێڕانەوەکەی ئیبن عومەری (خوای لێ ڕازی بێت) لە ٥٥ هێناویەتی.

له دوای سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ)ڕاجیایی لە نێوان هاوەڵاندا لە بابەتە کردارییەکان سەریهەڵدا، وەك: خەلافەت، جەنگ کردن لەگەڵ زەکات نەدەرەکان.... هاووێنەی ئەم بابەتانە[1].

بەڵام نەمانبینی لە بابەتەکانی بیروباوەڕدا ڕاجیاییان هەبێت، ئەوەش کە دەیبینین لە هەندێ گێڕانەوەدا هاتووە لەوەی وەڵامی هەندێك پرسیار دراوەتەوە ئەوا تەنها ئامانج لێی چەسپاندنی بیروباوەڕو لادانی گومانی دوژمنانە.

گێڕدراوەتەوە کە ئەبو موسای ئەشعەری (خوای لێ ڕازی بێت) گفتوگۆی کردووە لەگەڵ ئەوانەی دەڵێن: چۆن خوای گەورە شتێکی بە قەدەر لەسەر من تۆمار کردووەو دواتر سزاشم دەدات لەسەری؟ ناوبراو وەڵامی دایەوە: کە خوای گەورە شتەکەی بە پێی زانستی خۆی ئەندازەکردووە و سزاش دەدات بەبێ ئەوەی ستەمی لێ کردبێت؟.

چەندین ڕا لە ئیمامی عەلی (خوای لێ ڕازی بێت) هاتووە لەبارەی زات و سیفەتەکانی خوای گەورە و لەبارەی قەدەر و دروست بوونی قورئان (خلق القرآن).

سەبارەت بە ڕاجیایی لە بنەما (أصول)ەکاندا ئەوا لە کۆتایی سەردەمی هاوەڵان و سەرەتای سەردەمی ئەمەوییەکان سەری هەڵدا، وەك بیدعەکەی مەعبەدی جەهەنی و غەیلانی دیمەشقی سەبارەت بە بابەتی (قەدەر) و نکۆڵی کردن لە دانە پاڵی خێرو شەڕ بۆ پاڵ خوای گەورە و دروست بوونی قورئان (خلق القرآن) و سیفەتەکانی خوا. واصڵی کوڕی عەتاء و عەمروی کوڕی عوبەیدیش لەسەر ڕێچکەی ئەوان چوون لە بۆچوونە موعتەزیلیەکانیاندا[2].

---

(1) الفرق بين الفرق ١٤ و الملل و النحل للشهرستاني ١/١٢ و لاپەڕەکانی دواتری. التبصير في الدين ١٧.

(2) بڕوانە کتێبەکەمان: أصول الدين الإسلامی ٣٨ کە وەرگیراوە لە: نشأة الآراء و المذاهب و الفرق الكلامية ليحيى حسن فرغل.

دوای هەر دوو پێشەوا ناوبراوەکەی موعتەزیلە، شێخەکانیان هەڵسان بەخوێندنەوەی کتێبەکانی فەلسەفە کە لە سەردەمی مەئمون وەرگێڕدران، دوای ئەمە موعتەزیلەکان پەیڕەوە فەلسەفیەکانیان ئاوێتە کرد لەگەڵ پەیڕەوەکانی زانستی کەلام، ئەمەش بووە هۆی داهێنانی زانستێك، کە ناونرا بە زانستی کەلام، کە لە میانەیدا هونەرەکانی لۆژیك (منطق) و فەلسەفە بەدەرکەوتن.

جا ئەم شێخانە بیدعەیەکیان داهێنا لە سیفەتەکانی خوای گەورەدا وەك: دوان (کلام) و ویست (الإرادة) و لە کردارەکانی بەندە و لە قەدەردا.

جەهەمی کوڕی صەفوان هەڵکەوت و بیدعەکەی دەرخست لە بواری جەبریدا.

لە نێوان موعتەزیلەکان و پێشینان و جەبرییەکان مێزگەرد و ڕاگۆڕینەوە هەبوونە، هەروەك کتێبەکانی دەستەو تاقمەکان و زانستی کەلام ئەمانەیان تۆمار کردووە[1].

نمونەیەك لەو ڕاجیاییانە کە لە بنەماکان دەژمێردرێت بریتییە لە بابەتی: (ئەو کەسەی گوناهی گەورە دەکات)، خەواریج ئەم بابەتەیان وروژاند و مورجیئە و موعتەزیلە و ئەهلی سوننە قسەیان لەسەر کردووە.

کتێب و نامە و پەیام لە بواری زانستی کەلامدا نووسران بەتایبەت لە سەردەمی عەبباسیەکان، لەلایەن ئەهلی سوننە و موعتەزیلە و جەبەری و خەواریج و ئیمامییەکان و زەیدی و ئیبازی و زاهیریەکان.

پەیڕەوی تێڕوانینی عەقڵی پەرەی سەند لە دانان بە بیروباوەڕە ئاینیەکان و بەرگری لێکردنی، کە موعتەزیلەکان بەتایبەت پێی دەناسران.

---

(1) الملل والنحل للشهرستاني ١/٢٢_٢٧.

دوای ئەمە ئەشعەری دەرکەوت پشتی مەزهەبی ئەهلی سوننەی دەگرت و سەری دەخست، بەرپەرچی موعتەزیلەکانی دایەوەو دەسەڵاتی ئەوانی لەق کرد. ئەشعەرییەکان میانڕەو مامناوەند بوون لەنێوانی فەرمووودەناسان (أهل الحديث) و موعتەزیلەکان.

هەروەها ماتوریدی دەرکەوت، بەهەمان شێوە پشتی مەزهەبی ئەهلی سوننەی دەگرت و سەری دەخست، بەڵام ڕێگەکەی نزیکتر بوو لە ڕێچکەی موعتەزیلەکان، جا ماتریدیەکان ناوەند بوون لە نێوان ئەشعەریەکان و موعتەزیلەکان.

هەندێك زانا دواییەکانی ئەشعەری و ماتریدی دەرکەوتن و ئاوێتەی کتێبە فەلسەفیەکان بوون و ئەوەی لەبارەی زانستی کەلام نووسیبوویان تێکەڵیان کرد لەگەڵ فەلسەفەدا، هەروەك بەیزاوی لە کتێبەکەیدا (طوالع الأنوار) و ئیجی لە کتێبی (المواقف) و تەفتازانی لە کتێبی (المقاصد و شرحه)... تاد، ئەمەش لەبەر ئەوەبووە کە ئەو سەردەمەی تیایدا ژیاون ڕۆشنبیری فەلسەفی تێدا بڵاوبووە و تەنانەت خەسڵەتی دیاری ئەو سەردەمە بووە. زانایانی سەردەم بە وردی خوێندنەوەیان بۆ زانستی کەلام هەبووە، بەپێی ڕێچکەیەکی عەقڵی لە سەرەتای ژیانی خوێندنیاندا، بۆیە ئەم ڕێگەیەیان گرتۆتەبەر لە دانانی کتێب و بەڵگە بەرپاکردن لەسەر دژەڕاکان.

بەڵام هەندێك حەنبەلی ڕووبەڕووی ئەم پەیڕەوە عەقڵییە بوونەوە، بەتایبەت ئیبن تەیمیە و قوتابیەکەی ئیبن قەیمی جەوزی.

لە کاتی خستنەڕووی دەستە و تاقمە ئیسلامییەکان ئەوا بەتێرو تەسەلی ئەم بۆچوونانە دەخەینەڕوو.

لەم سەردەمەی خۆشماندا چەندین کتێبی جیاواز لە زانستی کەلامدا دەرکەوتوون، ئەو شتانەی پێشینان باسیان کردووە بە شێوەیەکی ئاسانکراوەیی خراوەتەڕوو دوور لە ئاڵۆزی.

هەندێ لەو توێژینەوانەی لەسەر زانستی کەلام کراون هەیانە تەواو مەزهەبییە. هەیانە بەراوردکارییە: بۆچوونەکانی مەزهەبە ئیسلامییەکان لە بابەتەکانی بیروباوەڕدا دەخاتەڕوو، دواتر دەیانپێوێت بەهیوای ئەوەی بتوانێت کۆیان بکاتەوە، لە پێناو نەهێشتنی ئەو کەلێنەی کە ئەندێشە دەکرێت لە نێوان موسڵمانانندا هەیە، ئەمەش بە پشت بەستن بە ڕێگەی نەقڵی و عەقڵی لە بەڵگە هێنانەوەدا.

هەشیانە لە بەراورد کردن لە نێوان بۆچوونەکاندا سنوری بەزاندووە بۆ فیکری خۆرئاوایی.

ڕێڕەوی بەراورد کردنی بۆچوونەکان و هەوڵی کۆکردنەوەیان و بەڵگە هێنانەوە بە نەقڵ و عەقڵ، ئەوە دەبێتە پەیڕەوی ئێمە لەم کتێبەدا.

ئەمەش:

لەبەر ئەوەی کە ئەوەی: (پێویستە لەسەرمان بڕوامان وابێت _هەروەك ئیمام موحەمەد عەبدە دەڵێت _ ئایینی ئیسلام مانای یەکتاییە لە بیروباوەڕدا، ئایینی پەرتەوازەیی نییە لە بنەما و بناغەکاندا، عەقڵ بەهێزترین یارمەتیدەرو پشگیریەتی، نەقڵیش بەهێزترین بنەماکانیەتی، لە دوای ئەمەش تەنها ئاژاوەی شەیتانەکانە)[1].

---

(1) رسالة التوحيد لمحمد عبده ٢٧.

بەشی دووەم

مەزهەبە ئیسلامییەکان

لە سێ دەروازە پێکدێت:

دەروازەی یەکەم:

شیکردنەوەو شرۆڤەکردنی سەرهەڵدانی مەزهەبە ئیسلامییەکان، فەرموودەی پەرتەوازەبوونی ئوممەت.

دەروازەی دووەم:

گرنگترین مەزهەبە ئیسلامییەکان لە بواری بیروباوەڕدا: خەواریج، ئیبازیەت، شیعە، مورجیئە، قەدەریەت، جەبریەت، موعتەزیلە، ئەشعەرییەکان، ماتوریدیەکان، سەلەفیەت.

دەروازەی سێیەم:

بنەماکانی ئایین لەلایەن مەزهەبە ئیسلامییەکان: ئەهلی سوننە و جەماعەت، شیعەی دوازدە ئیمامی، موعتەزیلە.

دەروازەی یەکەم

شیکردنەوەو شرۆڤەکردنی سەرهەڵدانی مەزهە ئیسلامییەکان

سەرهەڵدانی مەزهەبە ئیسلامیەکان لە بوارەکانی سیاسەت و بیروباوەڕدا لە سەدەمی سەرەتای ئیسلامدا دەستی پێکرد ، ئەو مێژوونووسانەی لەوبارەیان نووسیووە وا لێڕاهاتوون کە ئەو مەزهەبانە ناو بنێنن بە دەستەو تاقمە ئیسلامییەکان (الفرق الإسلامية)، لە کتێبەکانیاندا بیروبۆچوونی هەر یەك لەو دەستەو تاقمانەیان نووسیوە. زانایان ڕاجیاییان هەبووە، لەبارەی سەرهەڵدانی مەزهەبە ئیسلامیەکان، گرنگترین هۆکارەکانی ڕاجیایی موسڵمانانیان لە بواری بیروباوەڕدا خستوەتەڕوو، ئەمانەن:

١_ هۆکاری سیاسیی: کاتێك پێغەمبەر (ﷺ) کۆچی دوایی کرد. هاوەڵان ڕاجیا بوونە، لەبارەی ئەوەی کێ شیاوترە بە شوێنگرتنەوەی، پشتیوانان (أنصار) و لە سەروشیانەوە (سەعدی کوڕی عوبادە) ملکەچی کۆچبەران (مهاجرین) بوون، کاتێك ئەبو بەکری صدیق (خوای لێ ڕازی بێت) وتی: بەڕاستی سعد تۆ زانیوتە کە پێغەمبەر (ﷺ) وتی ئەو کاتە تۆ دانیشتبووی: قوڕەیش خاوەنی ئەم کاروبارەن، چاکترینی خەڵك شوێنکەوتووی ئەوانن، خراپترین خەڵکیش شوێنکەوتووی خراپترینیانە. سەعد وتی: ڕاستت وت، وەزیرایەتی بۆ ئێمە، ئەمیرایەتیش بۆ ئێوە[1].

---

(١) منهاج السنة لإبن تيمية، تحقيق محمد رشاد سالم ١/٣٧١_٣٧٢. و قول أبي بكر رواه أحمد في مسنده _ مسند الصديق. وهو في كتابي: الشورى بين النظرية والتطبيق ٢٣٢.

دواتر ڕاجیایی لەبارەی خەلافەت زۆر تووند بوو، لە دەرەنجامدا دەرکەوتنی خەواریج و شیعە و جگە لەوانەشی لێکەوتەوە.

٢_ هاتنی دەقی وێکچوو (متشابە) لە قورئانی پیرۆزدا: خوای گەورە لەوبارەوە فەرمووویەتی: ﴿ هُوَ ٱلَّذِيٓ أَنزَلَ عَلَيۡكَ ٱلۡكِتَٰبَ مِنۡهُ ءَايَٰتٞ مُّحۡكَمَٰتٌ هُنَّ أُمُّ ٱلۡكِتَٰبِ وَأُخَرُ مُتَشَٰبِهَٰتٞۖ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمۡ زَيۡغٞ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَٰبَهَ مِنۡهُ ٱبۡتِغَآءَ ٱلۡفِتۡنَةِ وَٱبۡتِغَآءَ تَأۡوِيلِهِۦۖ وَمَا يَعۡلَمُ تَأۡوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُۗ وَٱلرَّٰسِخُونَ فِي ٱلۡعِلۡمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ كُلّٞ مِّنۡ عِندِ رَبِّنَاۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّآ أُوْلُواْ ٱلۡأَلۡبَٰبِ ﴾ آل عمران: ٧. **واتە: (ئەو خوایە زاتێکە کە قورئانی بۆ سەر تۆ "ئەی موحەممەد (ﷺ)" ناردە خوارەوە، بەشێك لە ئایەتەکانی دامەزراو و پایەدارو ڕوون و ئاشکران، ئەوانە بنچینە و بناغەی قورئانەکەن و هەندێکی تریشی واتای جۆراو جۆر هەڵدەگرن و بە ئاسانی نازانرێن، جا ئەوانەی کە لە دڵیاندا لاری و لادان هەیە، حەز لە حەق و ڕاستی ناکەن. ئەوانە شوێنی ئەو ئایەتانە دەکەون کە مانای جۆراو جۆرو فراوانیان هەیە، بۆ ئەوەی فیتنە و ئاشوب و ناکۆکی و دووبەرەکی دروست بکەن، یان بۆ ئەوەی لێکدانەوەی هەڵەی بۆ هەڵبەستن، لە حاڵێکدا کە لێکدانەوەی ئەو جۆرە ئایەتانە هەر خوا خۆی بەتەواوی دەیزانێت. جا ئەو کەسانەی کە لە زانستدا ڕۆچوون دەڵێن: ئێمە باوەڕی دامەزراومان بە هەر هەموو "ئەو ئایەتانە" هەیە کە لەلایەن پەروەردگارمانەوەیە و فەرمایشی ئەوە، "لە ڕاستیدا" بێجگە لە خاوەن بیرو ژیرەکان یادەوەری وەرناگرن و بیرناکەنەوە "لەم قورئانە").**

زانایان ڕاجیاییان هەبووە، لەبارەی تەفسیرو لێکدانەوەی ئایەتە فرەواتاو وێکچووەکان (المتشابهة)، هەندێکیان لە ئاستیدا بێ دەنگ بوونە، هەندێکی تریان تەئویلیان کردووە. ئەوانەش کە تەئویلیان کردووە لەبارەی تەئویلەکەش ڕاجیاییان هەیە، هەروەك چۆن ڕاجیاییان هەبووە لەبارەی تەفسیرکردنی دەقەکانی تری قورئان و فەرموودەکانی

پێغەمبەر(ﷺ)، هەروەها ڕاجیاییان لەوەی ئەم دەقانە دەکرێت لەگەڵ یەك کۆبکرێنەوە یان نا.

ئەوەی من بۆی ئەچم ئەوەیە کە ئەمە بەهێزترین هۆکاربووە لە سەرهەڵدانی دەستەو تاقم و مەزهەبە ئیسلامیەکان.

٣_ وەرگێڕانی کتێبە فەلسەفیەکان: ئەمەش سەری کێشا، بۆ دەرکەوتنی پەیڕەوی فەلسەفی، لە بواری چەسپاندنی بیروباوەڕی ئیسلامی و لێکۆڵینەوەیدا، هەروەك موعتەزیلە و ئەشعەری و ماتوریدیەکان و جگە لەوانیش ئەمەیان پەیڕەو کردووە، بەوەی هەندێك شتی هەڵهێنجراوی لۆژیك(منطق)یی و توێژینەوەی فەلسەفییانبەکارهێنا، کە ئەمەش خولگەی گفتوگۆ بوو لەلایەن ئەوانەی کە ئەم پەیڕەوەیان ڕەتدەکردەوە کە بریتی بوون لە قوتابخانەی سەلەفیەت کە بەهەموو شێوەیەك لێکۆڵینەوەو خوێندنەوەی لۆژیك (منطق) و فەلسەفەیان ڕەتدەکردەوە.

پەیڕەوی فەلسەفی ئەمانەی کێش کرد، بۆ ئەوەی لە بابەتانێك بکۆڵنەوە کە عەقڵی مرۆڤ ناتوانێت دەرەنجامەکانی دیاری بکات. وەك: سیفەتەکانی خوای گەورە، بابەتی توانای بەندە لە ئاست توانای پەروەردگار، لێکۆڵینەوە لەم بابەتانە بێگومان سەردەکێشێت بۆ تێڕوانینی جیاواز.

٤_ موسڵمانان دراوسێتی زۆرێك لە خاوەن ئایینەکانی پێشووتر بوون: زۆرێك لە هاوبەش دانەران و جولەکە و نەصرانی و ئاگرپەرست و جگە لەوانیش بوونە موسڵمان و هاتنە ناو بازنەی ئیسلامەوە، ئەو بابەتانەیان وروژاند، لە ناو موسڵماناندا، کە پێشتر وەك بیروباوەڕی ئایینە کۆنەکەیان دانیان پێدانابوو لەبارەی: ناچار و سەرپشك بوون (الجبر و الإختیار) و سیفەتەکانی خوای گەورە و بابەتی تریش.

هەیان بوو موسڵمان بوونەکەی بەچاکی بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا فیکرەکانی دەخستەڕوو بۆ ئەوەی لە ئایین تێبگات. هەشیانبوو تەنها بە ڕووکەش موسڵمان ببوو کەچی لە ناخیدا گورگی بێ دینی پەنهان کردبوو، دەیویست بیروباوەڕی موسڵمانان تێك بدات و ئایینیان پوچەڵ بکاتەوە.

ئەمەش بووە هۆی کەڵەکە بوونی ڕاو بۆچوون و دەرکەوتنی پێڕو تاقمەکان[1].

زۆرێك لە ڕۆژهەڵاتناسان بۆ ئەوەچوون، کە عەقڵی عەرەبی لە ڕەسەنایەتی خۆیەوە تووشی نابابەتی بووە، دژی نوێخوازی و نوێبوونەوەیە، هەروەها دژی تێڕوانینی بەشیی (جزئی)ە، نایەوێت شت لە یەکتر جیا بکاتەوە. بەڵکو زیاتر حەزو ویستی بەلای دووبارەوە کردنەوەدا دەچێت. پێکهاتن و یەکێتی بابەتی لە عەقڵی عەرەبیدا بوونی نییە. دوای ئەمەش دەستەوەسانە لە دروستکردنی مەزهەبی فەلسەفیی گشتگیرو داهێنانی فیکری.

دواتر ئەم ڕۆژهەڵاتناسانە گەیشتن بە گشتاندنێك کە خۆی لەمەدا دەبینێتەوە: هەر بابەت و دۆزو کێشەیەك لە ئیسلامدا شوێنەوارو دەرەنجامی لایەنێکە لە لایەنەکانی فیکری بیانی.

بەڕاستی ئەمە بوێرییەکی ترسناکە، ئەمە گەلەکۆمەکێکی گەورەیە لە دژی موسڵمانان، چونکە لێکۆڵینەوە هاوچەرخەکان، ئەوەیان چەسپاندووە، کە دەرکەوتنی فیکرەیەکی دیاری کراو لە ناو ئوممەتێکی دیاریکراودا، دواتر هەمان فیکرە لە بازنەیەکی تری ڕۆشنبیریشدا دەربکەوێت. ئەوە مانای وانیە کە هی دووەم کاریگەر بووە بەهی یەکەم، تەنها ئەو کاتە نەبێت کە بەڵگەی ماددی سەلمێنراو لەبەر دەست بێت لەسەر ئەمە.

---

(1) ئەوەی لەبارەی هۆکاری ڕاجیایی موسڵمانان لەبواری بیروباوەڕدا نووسیویەتی: شێخ ئەبو زەهرەیە لە کتێبی: تأريخ المذاهب الإسلامية ١٣ و لاپەڕەکانی دواتری.

شتێكی دروستیش نییه كه هەر دیاردەیەك له دیاردەكان بگەڕێنینەوە بۆ هۆكاری دەرەكی، بەمەش هۆكاری ناوەخۆیی فەرامۆش بكەین. چونكه هیچ فیكرەیەك له فیكرەكان كه نرخ و كاریگەری لەسەر دەروونی خەڵكی هەبێت، ئەوا هەر دەبێت پەیوەندییەكی تۆكمەی لەگەڵ ئەواندا هەبێت، جا ئەگەر هۆكارێكی دەرەكی هات. ئەو كاته تەنها كاری بەخەبەر هێنان و جوڵاندنی فیكرەكەیه نەوەك دروستكردنی.

هۆكاره ناوەخۆییەكان، هۆكاری سەرەكی و یەكەمن، له سەرهەڵدانی مەزهەبه ئیسلامیەكان، هۆكاره دەرەكیەكانیش هۆكاری لاوەكی و پاشكۆن[1].

فەرموودەی پەرتەوازەبوونی ئوممەت:

چەندین فەرموودەی جیاواز له پێغەمبەرەوە (ﷺ) هاتوون، سەبارەت بەوەی ئوممەتی ئیسلام بۆ چەندین پێڕو دەسته پەرت و دابەش دەبن، نمونەی ئەم فەرمایشتانەش:

١_ پێغەمبەری (ﷺ) خوا دەفەرمووێت: (تفرقت اليهود على إحدى وسبعين أو إثنين وسبعين فرقة، والنصارى مثل ذلك، و تفترق أمتي على ثلاث و سبعين فرقة)[2] واته: جولەكەكان پەرتەوازه

---

[1]) دراسات في الفرق ٧_١٧.

[2]) فەرموودەی: جولەكەكان پەرتەوازه بوون بۆ حەفتاو یەك..... تاد، لەم سەرچاوانەدا هاتووە: سنن الترمذي في: ٣٨ كتاب الإيمان، ١٨ باب ما جاء في إفتراق هذه الأمة، رقم ٢٦٤٥، عن أبي هريرة./ عارضة الأحوذي بشرح صحيح الترمذي لابن العربي ١٠/١٠٨_١٠٩. قال الترمذي: حديث أبي هريرة حديث حسن صحيح، قال: وفي الباب عن سعد و عبدالله بن عمرو وعوف بن مالك.

ونحو هذا اللفظ في سنن أبي داود في: كتاب السنة، باب شرح السنة، عن أبي هريرة./ بذل المجهود في حل أبي داود ١٨/١١٦. وفي سنن ابن ماجه في: كتاب الفتن، ١٧ باب افتراق الأمم، رقم ٣٩٩١، عن أبي هريرة./ سنن ابن ماجة بشرح السندي ٤/٣٥٢. وفي مسند الإمام أحمد، رقم ٨٣٩٦، ١٤/١٢٤، عن أبي هريرة. طبعه مؤسسة الرسالة، قال محققه الشيخ شعيب: إسناده حسن، وذكره هؤلاء المخرجين و غيرهم.

بوون بۆ حەفتاو یەك یان حەفتاو دوو تاقم، نەصڕانیەکانیش بەهەمان شێوە، ئوممەتیشم پەرتەوازە دەبێت بۆ حەفتاو سێ تاقم).

ئەم بەشە لە فەرمایشتەکەی پێغەمبەر (ﷺ): (على إحدى وسبعين أو إثنين وسبعين فرقة) واتە: بۆ حەفتاو یەك یان حەفتاو دوو تاقم. گێڕەڕەوەکە گومانی هەبووە لەوەی کامەیانە بۆیە هەر دووکیانی وتووە، هەروەها لە فەرموودەی (عەبدوڵای کوڕی عەمر) کە ئێستا دەیخەینەڕوو: (حەفتاو دوو تاقم) هاتووە بەبێ گومان[1].

٢_ پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (... وإن بني إسرائيل تفرقت على ثنتين وسبعين ملة، وتفترق أمتي على ثلاث و سبعين ملة، كلهم في النار إلا واحدة. قالوا: ومن هي يا رسول الله؟ قال: ما أنا عليه وأصحابي)واتە: نەوەی ئیسڕائیل پەرتەوازە بوون بۆ حەفتاو دوو تاقم، ئوممەتەکەشم پەرتەوازە دەبێت بۆ حەفتاو سێ تاقم، هەر هەموو تاقمەکان دەچنە دۆزەخەوە،

وأورده المقريزي في الخطط ٣٤٥/٢ بنحو هذ اللفظ و قال: (أخرجه أبو داود والترمذي و إبن ماجة من حديث أبي هريرة، قال البيهقي: حسن صحيح. وأخرجه الحاكم وإبن حبان في صحيحه بنحوه، فأخرجه في المستدرك من طريق الفضل بن موسى عن محمد بن عمرو عن أبي سلمة عن أبي هريرة به، قال: هذا حديث كثير في الأصوا، و قد روي عن سعد بن أبي وقاص و عبد الله بن عمر و عوف بن مالك عن رسول الله (ﷺ) بمثله. وقد إحتج مسلم بمحمد بن عمرو عن أبي سلمة عن أبي هريرة، وإتفقا جميعاً على الإحتجاج بالفضل بن موسى وهو ثقة).

والحديث في الجامع الصغير، رقم ١٢٢٣ قال السيوطي: رواه أبو داود والنسائي والترمذي وإبن ماجة عن أبي هريرة، وصححه./ فيض القدير ٢٠/٢، قال المناوي: (وكذا الحاكم والبيهقي عن أبي هريرة. قال الزين العراقي: في أسانيده جياد، ورواه الحاكم من عدة طرق، ثم قال: هذه الأسانيد تقوم به الحجة، وعده المؤلف من التواتر).

وذكره البغدادي في: الفرق بين الفرق، بسنده، بلفظ مقارب.

[1]) تحفة الأحوذي للمباركفوري ٣٦٧/٣.

تەنها یەکێکیان نەبێت. وتیان: ئەو تاقمەی ڕزگاربووە کامەیە ئەی پێغەمبەری خوا؟ فەرمووی: ئەو تاقمەیە کە لەسەر ڕێبازی من و هاوەڵانی منن[1].

فەرموودەی پەرتەوازەبوونی ئوممەت، چەندین سەنەد و زنجیرەی هەن کە لە پێغەمبەرەوە (ﷺ)هاتوون[2].

---

(1) فەرموودەی: نەوەی ئیسرائیل پەرتەوازە بوون بۆ حەفتاو دوو تاقم.... تاد، لەم سەرچاوانەدا هاتووە: سنن الترمذي في: ٣٨ كتاب الإيمان، ١٨ باب ما جاء في إفتراق هذه الأمة، رقم ٢٦٤٦، عن عبدالله بن عمرو. قال الترمذي: هذا حديث مفسر غريب لا نعرفه مثل هذا إلا من هذا الوجه./ عارضة الأحوذي ١٠/١٠٩_١١٠.

والحديث في جامع الصغير، رقم ٧٥٣٢، قال السيوطي: رواه الترمذي عن إبن عمرو، وضعفه./ فيض القدير ٥/٣٤٧ وفيه: (قال الصدر المناوي: فيه عبدالرحمن بن زياد الإفريقي، قال الذهبي: ضعفوه).

واعتمد هذا الحديث بعض كُتاب الفرق الإسلامية، و ذكروه بألفاظ مقاربة لهذا الحديث مثل: الملطي في التنبيه والرد ١٢، والبغدادي في الفرق بين الفرق ٦ بسنده، الإسفراييني في التبصير في الدين ١٤، والشهرستاني في الملل و النحل ١/٥، والشيخ عبدالقادر في الغنية ١/٩٤، والإيجي في المواقف ٨/٣٧٦، والمقريزي في الخطط ٢/٣٤٥، والسفاريني في لوامع الأنوار البهية ١/٩٢ و نقل عن ابن تيمية، وذكر رواته من الصحابة.

وذكر ابن المرتضى في المنية والأمل ٧٩: (في الأثر عنه (ﷺ) أنه قال: إفترقت أمة موسى على إحدى وسبعين فرقة كلها هالكة إلا واحدة وهي الناجية، وإفترقت أمة أخي عيسى على اثنتين وسبعين فرقة كلها هالكة إلا فرقة واحدة، وستفترق أمتي إلى ثلاث وسبعين فرقة كلها هالكة إلا واحدة. رواه عبدالله بن مسعود وأنس وعبدالله بن عباس. قال الإمام يحيى: وتلقته الأمة بالقبول) وانظر ١٨ أيضا.

(2) ئەمانە لە گێڕەڕەوەکانی ئەم فەرموودەیەن:

أنس بن مالك، في سنن إبن ماجة، في: كتاب الفتن، ١٧ باب إفتراق الأمم، رقم ٣٩٩٣./ سنن ابن ماجة بشرح السندي ٤/٣٥٣. ومسند أحمد رقم ١٢٢٠٨، ١٩/٢٤١. رقم ١٢٤٧٩، ١٩/٤٦٢ طبعة الرسالة. وقال الشيخ شعيب محقق المسند عن كل منها: صحيح بشواهده، وذكر أن إسناد كل منهما ضعيف، وخرجهما. وذكره البغدادي في الفرق بين الفرق ٧ بسنده.

وعوف بن مالك في سنن ابن ماجة، الباب السابق رقم ٣٩٩٢.

ومعاوية بن أبي سفيان، في سنن أبي داود، الباب السابق.

قال البغدادي: (رواه عن النبي (ﷺ) جماعة من الصحابة: كأنس بن مالك، وأبي هريرة، وأبي الدرداء، وجابر، وأبي سعيد الخدري، وأبي بن كعب، وعبدالله بن عمرو بن عاص، وأبي أمامة، و وائلة بن الأسقع. وغيرهم.

سەرباری ئەوەی کە هەندێك ئەم فەرموودەیان بەلاواز داناوە[1]، کەچی هەندێك ئەم فەرموودەیان بە ڕاست (صحیح) یاخو بە چاك (حسن) داناوە، هەروەك خرایەڕوو، هەندێکیش گێڕانەوە زۆرەکانی ئەم فەرموودەیان بە هۆکارێك داناوە لە لادانی گومان لەسەر فەرموودەکە، (موقبەلی) وتویەتی: (فەرموودەی پەرتەوازە بوونی ئوممەت بۆ حەفتاو سێ تاقم، گێڕانەوەکانی زۆرن، پشتی یەکتر دەگرن، بەجۆرێك کە گومان نامێنێت لە هەمبەر دەرەنجامی واتاکەی)[2].

وقد روي عن الخلفاء الراشدين أنهم ذكروا إفتراق الأمة بعدهم فرقا، وذكروا أن الفرقة الناجية منها واحدة، وسائرها على ضلال في الدنيا والبوار في الآخرة)./ الفرق بين الفرق ٨_٩.

ورواه جابر بن زيد عن ابن عباس عن النبي (ﷺ) قال: ستفترق أمتي على ثلاث وسبعين فرقة كلهم إلى النار ما خلا واحدة ناجية، وكلهم يدعي تلك الواحدة./ الجامع الصغير مسند الربيع بن حبيب _ شرح السالمي ٦٧/١ و فيه نخريجه. وفي شرح الترتيب لمحمد بن عمر ٦٣/١: حديث مشهور في كثير من كتب أصحابنا (أي: الإباضية) وغيرهم.

وعن علي عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله: ستفترق أمتي على ثلاث وسبعين فرقة، فرقة منها ناجية، والباقون عالكون، والناجون يتمسكون بولايتكم، ويقتبسون من علمكم، ولا يعملون برأيهم، فأؤلئك ما عليهم من سبيل./ تفصيل وسائل الشيعة (آل البيت) للحر العاملي ٥٠/١٧ رقم ٣٣١٨١، و (الإسلامية) ٣١/١٨ رقم ٣٣١٦٥.

١) وەك: الشيخ القرضاوي في الفتاوى المعاصرة ٧٦/٣ و توانج لێدانەکەی (ابن وزیر) بە گەواهی هێناوەتەوە کە لە فەرموودەکەی داوە لە کتێبەکەیدا (العواصم والقواصم ١٨٦/١)، و بەوەی کە (ابن حزم) لە: (الفصل ٢٩٢/٣) ئەم فەرموودەیەی بە لاواز داناوە.

جا (مەولا حەسەنی جیبلی) لە (حاشیته علی المواقف ٣٧٥/٨)دا وتویەتی: (هەندێك توانجیان داوە، لە دروست و ڕاستی ئەم هەواڵە، جا دەڵێت: ئەگەر مەبەستی لە حەفتاو دوو تاقم بێت لە بنەماکانی ئایینەکاندا، ئەوا ناگات بەو ڕێژەیە، ئەگەر مەبەستیشی لە لایەنی لاوەکیەکان "فروع" بێت، ئەوا لە ژمارەی ناوبراو تێپەڕ دەکات، بۆ چەندانی زیاتر. ئیمامی ڕازی وەڵامی داوەتەوە: بەوەی ئوممەتەکەم لە بارێك لە بارەکاندا پەرتەوازە دەبێت، لەم فەرموودەیەدا ئاماژە نیە بۆ ئەوەی کە لە هەموو بارودۆخەکاندا ئوممەت هەر پەرتەوازە دەبێت بەشێوەیەك کە کەم و زیاتر نەبێت لە ژمارەی دیاریکراو).

٢) تأريخ المذاهب الإسلامية لأبي زهرة ١١ نقلا عن العلم الشامخ المقبلي.

هەروەها پێشەوا یەحیا وتویەتی: (ئوممەت ئەم فەرموودەیەی قبوڵ کردووە)[1].

لەبارەی تەفسیری وشەی (الملة) کە لە فەرموودەکەدا هاتووە، دوو قسە هەن:

١_ لە بنچینەدا بریتییە لەوەی خوای گەورە لەسەر زمانی پێغەمبەرانی وەك شەریعەت و پەیام بۆ بەندەکانی ناردووە، تا بەهۆیەوە نزیك ببنەوە لە بارەگای پەروەردگار، دواتر وشەی (الملة) فراوان بوو بەکارهێنرا بۆ ئوممەتە بێ باوەڕو باوەڕ پوچەکان، دەووترا: کوفر هەمووی یەك میللەت و تاقمە. واتای فەرموودەکەش ئەوەیە: بۆ چەندین تاقم دابەش دەبن و هەر یەکەیان بەندایەتی بەپێچەوانەی ئەوەی تر دەکات، بۆیە وەك بە خوازراو (مجاز)ی ناودەبرێن بە (الملة)[2].

٢_ وتراوە: (الملة) بریتییە لە هەر گوفتارو کردارێك ڕاست بێت یان هەڵە و پوچ کە کۆمەڵێك لەسەری کۆ ببنەوە[3].

فەرمووده پیرۆزەکەش ئەو واتایە بەدەستەوە دەدات: نەوەی ئیسرائیل بۆ حەفتاو دوو تاقم، پەرتەوازە بوون، بەهەمان شێوە ئوممەتی موحەممەدیش (ﷺ) پەرتەوازە دەبێت، بەڵام لە ئەنجامدانی بیدعەکارییدا پلەیەك لەوان زیاتر دەبێت[4].

---

(١) الملل والنحل وشرحه المنية والأمل لإبن المرتضى ١٨_٧٩.

(٢) فيض القدير ٥/٣٤٧. وهو في شرح الطيبي على المشكاة ٢/٦٤٠. سەیری ئەمانە ش بکە: مرقاة المفاتيح ١/٤١٨ و تحفة الأحوذي ٣/٣٦٨ ونقل عن المرقاة.

(٣) المرقاة المفاتيح للقاري، سەرچاوەی پێشوو.

(٤) المرقاة المفاتيح للقاري، سەرچاوەی پێشوو.

مەبەست لە (ئوممەت) ئوممەتی وەڵامگۆیە[1]، کە بریتین لە ئەهلی قیبلە، چونکە ناوی ئوممەت کە دەدرێتە پاڵ موحەممەد (ﷺ) ئەوا ڕاستەوخۆ ئوممەتی وەڵامگۆی لێدەخوازرێتەوە[2].

بەم پێیەش حەفتاو سێ تاقمەکە کورت هەڵدێت لە ئەهلی قیبلەکەماندا[3].

لەبارەی تەفسیرو شرڤەکردنی حەفتاو سێ تاقمەکەش ڕاجیاییان هەبووە:

١_بریتییە لە ڕێژەی بنەمای مەزهەبەکان[4].

٢_بریتییە لەو ڕێژەیەی کە بنەمای ئەم مەزهەبانە لە کاتێك لە کاتەکان بۆ ئەو ڕێژەیە هەڵکشاون، ئەگەرچی زۆربەی کاتیش زیادو کەمیان دەکردو ئەو ڕێژەیە جێگر نەبووە[5].

٣_ئەو ڕێژە وەك زۆرینە وەردەگیرێت[6].

---

(1) فيض القدير ٣٤٧/٥ و مرقاة المفاتيح ٤١٨/١ و شرح سنن ابن ماجه للسندي ٣٥٢/٤ و بذل المجهود في حل أبي داود للسهارنفوري ١١٧/١٨.

(قاری) ئەوەی خستووەتەڕوو کە تەفسیر کردنی وشەی (ئومەت) بە (ئوممەتی وەڵامدەرەوە: أمة الإجابة) تەفسیرو شیکردنەوەی هەرە دیارو پەسەندەکەیە، و لە (ئەبهەری)ەوە هێناویەتی کە ئەو تەفسیرە لەلایەن زۆرینەوە کراوە./ مرقاة المفاتيح، سەرچاوەی پێشوو.

وتراوە: مەبەست لە ئوممەت ئوممەتی بانگەوازە، بەمەش سەرجەم ئوممەت و خاوەن بانگەوازەکانی تر کە لەسەر قیبلەو ڕووگەی ئێمە نین لەژێر ژمارەی حەفتاو سێیەیەکە ڕیز دەبن./ فيض القدير، و مرقاة المفاتيح، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو. هەروەها (مەناوی) ئەمەی لە (قازی) وەرگرتووە.

(2) شرح سنن ابن ماجة، سەرچاوەی پێشوو.

(3) مرقاة المفاتيح، سەرچاوەی پێشوو. و سەیری ئەمە بکە: فيض القدير، سەرچاوەی پێشوو.

(4) فيض القدير ٢٠/٢ عن المحقق الدواني، وبذل المجهود ١١٧/١٨.

(5) فيض القدير، سەرچاوەی پێشوو.

(6) بذل المجهود، سەرچاوەی پێشوو.

هەروەها ڕاجیاییان هەیە لەبارەی تەواو پێگەیشتن و کامڵ بوونی ئەو حەفتاو سێ تاقمە:

هەندێکیان وتوویانە: ئەم ڕێژەیە لە تاقمە بیدعەچی و هەوەسبازانە، هێشتان تەواو پێنەگەیشتوون و کامڵ نەبوون، بەڵکو تەنها هەندێکیان پەیدابوون، بەر لە هاتنی ڕۆژی دوایی، ئەوا هەموویان پەیدا دەبن، چونکە هەر شتێك پێغەمبەر (ﷺ) هەواڵی لەبارەوە دابێت، ئەوا بەبێ گومان دێتەجێ.

هەندێکی تریان وتویانە: تەواوی ئەو تاقمانە لە بازنەی ئیسلام پەیدابوونە، پێویستیشە لەسەر موسڵمان، بیروباوەڕی خۆی جیا بکاتەوە، لە بیروباوەڕە پوچەڵەکەی ئەوان. ژمارەکەشیان وەك ئەوەیە کە لەو کتێبانەدا هاتووە کە نووسراون لەبارەی تاقمەکانەوە[1].

پێغەمبەریش (ﷺ) ئەوەی ڕوونکردۆتەوە کە هەموو ئەو تاقمانە دەچنە ناو ئاگری دۆزەخەوە،بەهۆی کارە ناشرین و بیدعەکانیان، تەنها تاقمە ڕزگار بووەکەی لەو تاقمانە جیاکردۆتەوە، بەناوی کۆمەڵ (جماعة) باسی کردووە، هەروەك لەمانەدا هاتووە: سنن أبی داود، و ابن ماجة و مسند أحمد. هەروەها لە: سنن الترمذي (ئەوانەن کە لەسەر ڕێبازی من و هاوەڵانی منن).

کۆمەڵ (جماعە)تیش بە چەند ڕاڤەیەکی بۆ کراوە: ئەهلی سوننە و جەماعەت[2]. یان: ئەوانەن کە کۆکن لەگەڵ کۆمەڵەی هاوەڵان، بیروباوەڕی ئەوانیان وەرگرتووە، دەستیان بە ڕاوبۆچوونی ئەوانەوە تووند گرتووە[3]، شوێن پێی ئەوانیان هەڵگرتووە، بەپێی ڕێنمایی ئەوان هەنگاو دەنێن چ لە بابەتە بنەڕەتییەکان چ لە بابەتە لاوەکیەکاندا[4]، ئەمانەش بریتین لە

---

1) التبصير في الدين ١٥ وفيض القدير ٣٤٧/٥.

2) فيض القدير ٢٠/٢ ومرقاة المفاتيح ٤١٩/١ و ب١ المجهود ١١٨/١٨.

3) شرح سنن ابن ماجة للسندي ٣٥٣/٤.

4) فيض القدير ٢١/٢ و ٣٤٧/٥. و سەیری ئەمەش بکە: مرقاة المفاتيح، سەرچاوەی پێشوو.

زانایان و شەرعناسان کە کۆبوونەوە لەسەر شوێنکەوتنی شوێنەوارەکانی پێغەمبەر (ﷺ) ئەگەر ئەو شوێنەوارە زۆر ورد و بچوکیش بێت وەك خاڵێکی سەر پشتی ناوکی خورما، لێکدانەوەی نابەجێ و گۆڕانکاری بیدعەئامێز ناکەن[1].

ئا ئەمەیە کە ئەهلی سوننە، جیا دەکاتەوە لە تاقمە بیدعەچیەکانی تر، چونکە هەر تاقمێکی بیدعەچی پێی وایە ئەو تاقمی ڕزگاربووەو ئەوانی تریش تیاچوون[2].

ئەو پەرتەوازەبوونەی کە لە فەرموودە پیرۆزەکەدا سەرزەنشتی کراوە، بریتیە لە پەرتەوازە بوون لە بنەماکانی ئایین و بیروباوەڕدا، واتە: پەرتەوازەبوون لەم سێ بنەمایەدا: خواناسی و پێغەمبەرایەتی و ڕۆژی دوایی.

پەرتەوازە بوون و ڕاجیایی لە بابەتە لاوەکیەکانی فیقهی و بابەتە ئیجتهادییەکان و مەسەلە فیقهیەکان، ئەوا خۆی لە خۆیدا ڕەحمەت و میهرەبانی خواییە، هەر ئەمەشە مەبەستی ئەو دەقەی دراوەتە پاڵ پێغەمبەر (ﷺ): (ڕاجیایی ئوممەتم ڕەحمەتە)[3]، چونکە موجتەهیدەکان کە ڕاجیاوازن لە حوکمە لاوەکیەکان ئەوا دابەش بوون بۆ دوو بۆچوون:

---

(1) مرقاة المفاتيح ٤٢٠/١.

(2) فيض القدير ٢٠_٢١.

(3) بڕوانە: الفرق بين الفرق ١٠ وفيض الفرق ٢٠/٢ و ٣٤٧/٥ وبذل المجهود ١١٧/١٨ وشرح سنن ابن ماجة للسندي ٣٥٢/٤.

فەرموودەی: ڕاجیایی ئوممەتم ڕەحمەتە: سیوطي وتویەتی لە: الجامع الصغير: ئەمانە گێڕاویانەتەوە: (نصر المقدسي في الحجة، والبيهيقي في الرسالة الأشعرية بغير سند، وأورده الحليمي والقاضي حسين وإمام الحرمين و غيرهم، ولعله أخرجه في بعض كتب الحفاظ التي لم تصل إلينا). سەیری ئەم سەرچاوانە بکە کە لەبارەی ئەم فەرموودەوە دوواون: فيض القدير شرح الجامع الصغير ٢٠٩/١ رقم ٢٨٨ و كشف الخفا والإلباس للعجلوني ١ رقم ١٥٣.

١_ بۆچوونی یەکەم پێی وایە کە هەموو موجتەهیدەکان بە ڕاستپێك دابنێیت لە بابەتە لاوەکیەکانی فیقهدا، مەزهەبە فیقهییەکان هەموویان ڕاستیان پێکاوە.

٢_ بە ڕاستدانانی یەکێك لە موجتەهیدەکان لە هەر بابەتێکی لاوەکیدا، بەهەڵەدانانی ئەوانی تر بەبێ ئەوەی بە گومڕا دابنرێن یان تەکفیر بکرێن(١).

---

(١) الفرق بين الفرق، سەرچاوەی پێشوو.

بابەتی بە ڕاست یان بە هەڵدانانی موجتەهید، بەتێرو تەسەلی لە کتێبەکانی بنەماکانی فیقهدا خراوەتەڕوو، پوختەکەشی ئەمەیە:

ئەو شتانەی ئیجتهادیان تێدا دەکرێت دوو شتن: یان ئەوەتا عەقڵیە یان شەرعییە.

یەکەم: ئەگەر ئیجتهادەکە لە شتێکی عەقڵیدا بوو (واتە: لە بنەماکانی ئایین بوو)، ئەوا دوو بۆچوون هەن:

١_ تەنها یەکێك ڕاست دەپێکێت و جگەلەویش هەڵەیان پێکردووە. ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە. جا ئەگەر ئیجتهادەکەی سەری کێشا بۆ شتێکی پێچەوانەی ئایینی ئیسلام ئەوا ئەو کاتە گوناهبارو کافرە، ئەگەرنا بیدعەچییەکی لاسارە.

٢_ هەموو ئەوانەی ئیجتهاد لە بابەتە عەقڵیەکان دەکەن ڕاسپێکن. ئەمە ڕای (جاحز) و (عوبەیدوڵای کوڕی حەسەنی عەنبەری)یە. هیچ گوناهێك لەسەر ئەو کەسە نیە، کە ئیجتهاد لە بابەتە عەقڵیەکاندا دەکات، مادام نەگاتە پلەی سەرکەشی، چونکە ئەوەندەی لە توانای دابوو خەرجی کردووەو بۆ ئەمە پاساوی هەیە.

دووەم: ئەگەر کۆشش (ئیجتهاد) بکات لە بابەتێکی فیقهی شەرعی، ئەوا ئەو بابەتە یان حوکمی بڕاوەی لەبارەوە هاتووە یاخود حوکمەکەی نەبڕاوەو یەکلا نەبووەوەیە:

ئەگەر بابەتەکە یەکلابووەوە بێت، وەك پێویست بوونی نوێژو زەکات و حەڕام بوونی زینا و دزی.... ئیجتهاد لەم جۆرە بابەتانەدا دروست نیە، چونکە ئەو شتانە زانینیان بەپێویست زانراوە لە ئاییندا، جا ئەوەی هەڵە لەو بابەتانەدا بکات گوناهبارە، ئەوەش کە نکوڵی لێ بکات کافرە.

ئەگەر بابەتەکە بڕاوەو یەکلابووەوە نەبێت، ئەوا زانایان کۆکن لەسەر دروستی ئیجتهاد کردن تیایدا، بەڵام ڕایان جیاوازە لەوەی ئایا هەموو ئیجتیهادکارێك ڕاستپێکە یاخود تەنها یەکێکیان ڕاستپێکن؟

سەرچاوەی ڕاجیاییەکەش ئەوەیە کە ئایا خوای گەورە لەبارەی هەر بابەتێك حوکمێکی دیاریکراوی داناوە بەر لەوەی موجتەهید ئیجتیهاد بکات یان حوکمێکی دیاریکراو نییە، بەڵکو حوکم ئەوەیە کە موجتەهید بە ئیجتهادی خۆی پێی گەیشتووە؟ لەمبارەوە دوو بۆچوون هەن:

١_ خوای گەورە حوکمێکی دیاریکراوی هەیە، لەبارەی هەر بابەتێك بەر لەوەی موجتەهید ئیجتهاد بکات، هەر کەسێك بە ئیجتهادی خۆی ئەو حوکمە بپێکێت ئەوا ڕاستی پێکاوە، هەرچیش نەیپێکێت ئەوا هەڵەپێکە،

دەروازەی دووەم

گرنگترین مەزهەبە ئیسلامییەکان لە بواری بیروباوەڕدا

لەم دەروازەیەدا ڕوونکردنەوە دەدرێت لەبارەی گرنگترین مەزهەبە ئیسلامیەکان لە بواری بیروباوەڕدا، کە مێژوونووسانی ئەم بوارە بە تاقمە ئیسلامیەکان ناویان بردوون، کە بریتین لەمانە:

خەواریج، ئیبازی، شیعە، مورجیئە، قەدەری، جەبری، موعتەزیلە، ماتوریدی، ئەشعەری، سەلەفیەکان.

بەم پێیەش هەموو موجتەهیدێك ڕاستپێك نییە. ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە، ئەمە ڕای ناسرەوەو هاتووە لە چوار پێشەواکە.

[2]_خوای گەورە هیچ حوکمێکی دیاریکراوی نییە لەبارەی هیچ بابەتێك بەرلەوەی ئیجتهادی لەبارەوە بکرێت، بەڵکو حوکمی خوا ئەوەیە کە هەر موجتەهیدێك بە ئیجتهادەکەی پێی دەگات، بەم پێیەش هەر موجتەهیدێك ڕاستپێکە. ئەمە ڕای (باقلانی و (ئەبو عەلی جوبائی و کوڕەکەی ئەبو هاشمە)./ سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: أصول الفقه لمحمد أبو النور زهير ٤/١٩٨_١٩٩ بەڵگەکانیش تیایدا خراونەتەڕوو.

خەواریج (الخوارج)

ئەوانەن کە دەرچوون دژی ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) و لێی یاخی بوون پاش ئەوەی ئیمام ناوبژیوانیەکەی قبولکرد لە ڕووداوەکەی (صەففین).

ناوەکانی ئەم تاقمە:

ئەمانە چەندین ناویان هەن، هەندێك لەو ناوانە:

١_ خەواریج: کۆی (خارج: دەرچووە)، دەرچوو و یاخی کەسێکە لە گوێڕایەڵی ئیمامی ڕاست و دروست دەرچووەو یاخی بوونی خۆی بۆ ئەو ئیمامە ڕاگەیاندووە، شەرعناسان کەسی یاخی بوو لە گوێڕایەڵی ئیمام بە: (باغی) ناودەبەن کۆیەکەشی بریتییە لە (البغاة: یاخیبووان)[١]، بەڵام ڕاجیان لەبارەی هۆکاری ناونانی خەواریجەکان بەوناوە:

خەواریجەکان دەڵێن هۆکارەی ئەم ناونانە بریتییە لە دەرچوونیان لە پێناوی خوا، لەبەر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ وَمَن يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ يَجِدْ فِي ٱلْأَرْضِ مُرَٰغَمًا كَثِيرًا وَسَعَةً ۚ وَمَن يَخْرُجْ مِنۢ بَيْتِهِۦ مُهَاجِرًا إِلَى ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ ثُمَّ يُدْرِكْهُ ٱلْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُۥ عَلَى ٱللَّهِ ۗ وَكَانَ ٱللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴾النساء: ١٠٠.[٢] واتە: (هەر کەسێکیش ماڵ و حاڵی خۆی بەجێ بهێڵێت و لە پێناو خواو پێغەمبەرەکەیدا کۆچ بکات، پاشان مردن یەخەی پێبگرێت، ئەوە ئیتر ئەو کەسە پاداشتەکەی کەوتۆتە سەر خوا، خوا هەمیشە و بەردەوام لێخۆشبوو و میهرەبانە).

---

(١) تعليق محمد محيي الدين عبدالحميد على مقالات الإسلاميين للأشعري ١/١٦٨ و تعليقه على الفرق بين الفرق للبغدادي ٧٢. وسەیری ئەمەش بکە: الملل و النحل للشهرستاني ١/١٠٥ و شرح الحور العين ٢٥٤.

(٢) دراسات الفرق ٨٩.

یان بۆیە ئەو ناوەیان لێنراوە، چونکە یاخی بوون لە ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت)و دژایەتیان کرد[1].

جگە لە خەواریجەکان وتویانە: بۆیە ئەو ناوەیان لێنراوە، چونکە دەرچوون لە دژی خەڵك یان ئایین یاخود ڕاستی[2].

٢_ حەروریە (الحرورية): وەك ئاماژەو دانەپاڵیان بۆ ناوچەی حەڕوڕیە، کە لادێیەکە لە پشت شاری کوفە، کە خەواریجەکان دوای گەڕانەوەیان لە جەنگی (صەففین) لەوێ کۆبببوونەوە[3].

٣_ شراة: کۆیە، تاکەکەی (شار)ە، کە لە (شراء: فرۆشتنەوە)ەوە هاتووە، وەك: قضاة، کە کۆیە، تاکەکەشی (قاض)یە، گومانیان وابوو کە بۆیە ئەو ناوەیان لە خۆ ناوە، چونکە ئەوان گیانی خۆیان فرۆشتووەتە خوای گەورەی لەسەر ئەوەی بەهەشتیان پێ بدرێت، بۆ ئەمەش ئاماژە دەکەن بۆ ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ ٱشۡتَرَىٰ مِنَ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ أَنفُسَهُمۡ وَأَمۡوَٰلَهُم بِأَنَّ لَهُمُ ٱلۡجَنَّةَۚ يُقَٰتِلُونَ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ فَيَقۡتُلُونَ وَيُقۡتَلُونَ ﴾ التوبة: ١١١.[4] واتە:

---

(١) مقالات الإسلاميين ٦٤/١ و٢٠٧ وشرح الحور العين، سەرچاوەی پێشوو. وتاج العروس مادة (خرج)، والغنية للشيخ عبدالقادر ٩٦/١ باسی نازناو و ئاراستەکانی خەواریجی باس کردووە.

(٢) تاج العروس، سەرچاوەی پێشوو. و دراسات في الفرق، سەرچاوەی پێشوو وەریگرتووە لە: ابن منظور و الزبيدي.

(٣) مقالات الإسلاميين ٢٠٧/١ والفرق بين الفرق ٧٥ وشرح الحور العين ٢٥٤ وخطط المقريزي ٣٥٤/٢ والمنية والأمل ١٠٤.

(٤) تعليق محمد محيي الدين عبد الحميد على المقالات الإسلاميين للأشعري ١٦٨/١. و تعليل التسمية في: مقالات الإسلاميين للأشعري ٢٠٧/١ وشرح الحور العين ٢٥٤ والمنية والأمل ١٠٤.

(بەڕاستی خوا، گیان و ماڵی لە ئیمانداران کڕیوە بەوەی کە بەهەشت بۆ ئەوانەو بەشیانە، ئەوانە دەجەنگن لە پێناوی ئایینی خوادا، دوژمنانی ئایینی خوا دەکوژن "لە گۆڕەپانی جەنگدا" یان دەکوژرێن "شەهید دەکرێن").

٤_ نەواصب: کۆی (ناصب)ە یان (ناصیبی)ە، ئەوانەن کە زیادەڕۆچوون لە بوغزاندنی ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت)[١].

٥_ موحەکیمە (المحکمة): بۆیە بەو ناوەوە ناونراون، چونکە نکۆڵیان کرد لە دادوەرییەکەی ڕووداوی (صفین) و بەناپەسەندیان زانی، وتیان: حوکم تەنها بۆ خوایە[٢].

٦_ مارقە (المارقة)[٣]: واتە لە ئایین دەرچووان، بەهۆی ئەم فەرموودەیە: (یمرقون من الدین مروق السهم من الرمیة) واتە: لە ئایین دەردەچن وەك چۆن تیر لە کەوانە دەردەچێت.

بەڵام خەواریجەکان بەو ناونانە ڕازی نین، چونکە وادەزانن تەنها ئەوان خۆیان باوەڕدارن، دژەکانیان هاوبەشدانەرو بێ باوەڕن[٤].

غەیری خەواریجەکان ئەم ناوەیان بەوە شیکردۆتەوە: کە لە (شری و الشر)ەوە هاتووە کە لە _ بابی: رضي _ەیە بەواتای کەڵەکە بوون و خربوونەوە سەریەك دێت. یان بەمانای (شري الرجل) دێت وەك (رضي) واتە تووڕە بوو./ تعلیق محمد محیي الدین، سەرچاوەی پێشوو، وأشار الى الصحاح الجوهري.

(١) خطط المقریزي ٢/٣٥٤ وتعلیق محمد محیي الدین، سەرچاوەی پێشوو، وأشار إلى خطط المقریزي. وتعلیقه على الفرق بین الفرق للبغدادي ٧٢.

(٢) مقالات الإسلامیین ١/٢٠٧ و شرح الحور العین، سەرچاوەی پێشوو ٢٥٥ و المنیة و الأمل، سەرچاوەی پێشوو.

(٣) مقالات الإسلامیین، سەرچاوەی پێشوو، والملل والنحل للشهرستاني ١/١٠٧. وشرح الحور العین، والمنیة والأمل، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو، و تعلیق محمد محیي الدین على الفرق بین الفرق للبغدادي ٧٢.

(٤) مقالات الإسلامیین، والملل والنحل للشهرستاني، وشرح الحور العین، والمنیة والأمل، سەرچاوەکانی پێشوو، و تأریخ الفرق الإسلامیة للغرابي ٢٦٥. پاش کەمێکی تر بەتەواوی بابەتی دەرچوون (مروق) دەخرێتەڕوو.

٧_ هەندێك ناوی تر کە خەواریجەکان بۆ خۆیان دەستنیشانیان کردووە: موسڵمانان، کۆمەڵەی موسڵمانان، بانگەوازخوازان، ئەهلی حەق، خۆڕاگران[1].

ڕاو بۆچوونەکانیان:

سەرجەم خەواریجەکان ئەم ڕایانە پەسەند دەکەن:

١_ تەکفیر کردنی عەلی و عوسمان و هاوەڵانی وشتر (أصحاب الجمل)، ئەوانەی کە ڕازی بوون بە دادوەرییەکە و هەردوو دادوەرەکە یاخود یەکێکیانی بە ڕاست دادەنا[2].

سەرجەم خەواریجەکان دان دەنێن بە ئیمامەتی (ئەبو بەکرو عومەر)، نکۆڵی دەکەن لە ئیمامەتی (عوسمان) لە کاتی ئەو ڕووداوانەی کە لەو پێناوەدا تیاچوو، واتە: دوای شەش ساڵ لە حوکمڕانیەکەی، دان بە ئیمامەتی عەلی دادەنێن بەر لەوەی ڕازی بێت بە دادوەرییەکە و لەدوای دادوەرییەکەوە تەکفیری دەکەن.

٢_ ئیمامەت تەنها لە قوڕەیش کورت هەڵنەهاتووە، بەڵکو خەڵکی غەیرە قوڕەیشیش دەکرێت ببێتە ئیمام ئەگەر شیاو بێت.

---

(١) البعد الحضاري ٥٦.

(٢) الفرق بين الفرق ٧٣ و التبصير في الدين ٣٨. سەیری ئەمانەش بکە: مقالات الإسلاميين ١/١٦٧ و الملل و النحل للشهرستاني ١/١٠٧ و إعتقادات فرق المسلمين ٥١ و البدء و التأريخ ٥/١٣٥ و المنية و الأمل ١٠٤.
ئەوەی تێبینی دەکرێت کە (ئیبازیەکان) ڕایەکی جیاواز لەو ڕایەیان هەیە، کەمێکی تر دەخرێتەڕوو.
زۆربەی خەواریجەکان وتیان: هەر کەسێ سەرپێچی خوای گەورە بکات و تاوان ئەنجام بدات، ئەوا کوفری کردووە، بەمەش دەبێتە کافر، حوکمەکەیشی مانەوەی هەتا هەتاییە لە ئاگری دۆزەخ، جا ئەو تاوان و سەرپێچیە گەورە یان بچوك بێت، هەیانە دەڵێت کافر نییە بەڵکو هاوبەش دانەرە. لە (نەجدەی حەنەفی) خاوەنی ڕەوتی (نەجدات) گێڕدراوەتەوە، ئەوەی تاوانی گەورە دەکات بۆ هەتا هەتا لە ئاگری دۆزەخدا نابێت بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت هەر سزا بدرێت، بە ئەندازەی ئەو تاوانەی و دروست نییە لێبووردن بۆ ئەو کەسە تاوانبارە، پاشان ئاکامی هەر چوونە بەهەشتە./ تبصرة الأدلة ٢/٧٦٧.

٣_ قورئان بەدیهێنراوە[1].

٤_ دەرچوون دژی حوکمڕان و دەسەڵاتداری ستەمکار[2].

پێڕەکانی خەواریج:

خەواریج بۆ چەندین پێڕو دەستە دابەش بوون کە کۆکبوونێك نییە لەبارەی ژمارەیانەوە، جا بەغدادی[3] و ئیسفەراییینی[4] باسیان کردووە کە بریتین لە بیست دەستەو پێڕ، کەچی زیاتر لە بیست دەستەیان ژماردووە، مەقریزی بەهەمان شێوە وتویەتی بیست دەستە و پێڕن، کەچی دواتر حەوت دەستەی دیکەی زیادکردووە[5]. ڕازی وتویەتی بیست و یەك دەستەن[6]، مەقدیسی بیست و یەك تاقمی لەوان ژماردووە[7]. مەلتی وتویەتی بیست و پێنج دەستەن[8]، خوارزمی وتویەتی چواردە دەستەن[9].

هەروەها لەبارەی شتە سەرەکیەکانی ئەو تاقمانە کە وەك لق و پۆپی ئەو بنەمایانەن بەهەمان شێوە ڕاجیایی هەیە، لەوانە ئەوەی کە (إسفراييني) باسی کردووە، حەوتن:

---

1) مقالات الإسلاميين ١/٢٠٣_٢٠٤.

2) الفرق بين الفرق، والتبصير في الدين و الملل و النحل للشهرستاني، والبدء والتأريخ، سەرچاوەکانی پێشوو.

3) الفرق بين الفرق ٧٢. و ئیجی لە (المواقف ٨/٣٩٦) بەهەمان شێوە باسی کردووە کە بیست دەستەن.

4) التبصير في الدين ٣٨.

ڕاجیایی لەبارەی ژمارەی دەستەکان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هەندێك شتی لاوەکی بە بنەما دادەنێن و هەندێکیشیان بە بنەما دایانانێن./ شرح المواقف للسيد الشريف، سەرچاوەی پێشوو.

5) خطط المقريزي ٢/٣٥٤.

6) إعتقادات فرق المسلمين ٥١_٦٦.

7) البدء والتأريخ ٥/١٣٤.

8) التنبيه والرد ١٧٨.

9) مفاتيح العلوم ١٩.

محكمەکانی یەکەم، ئەزاریقە، نەجدات، صوفریە، عجاردە، ئیبازیە، شبیبیە[1].

١ _ محکمەکانی یەکەم: ئەوانەن کە یاخی بوون و دەرچوون لە دژی ئیمامی عەلی لە کاتی دادوەری کردنەکە، ئەمەش دوای ئەوەی کە لە جەنگی (صەففین) لەگەڵ ئیمام بوون[2]، بە ئیمامی عەلیان (ڕەزای خوای لێبێت)، وت کاتێك دوو دادوەرەکەی دەستنیشان کرد: ئەگەر تۆ ئیمامی ڕاست و دروست بیت، بۆچی هەر لەسەرەتادا فەرمانی جەنگت پێکردین؟ دواتر بەم هۆیەوە لە ئیمام جیا بوونەوە[3].

یەکەم کەس لە خەواریج کە وتی: (حوکم تەنها حوکمی خوایە) (عروەی کوڕی حودەیر) بوو، پێی دەوترێت: (عروەی کوری ئەدی)، ناوی تریشی لێنراوە، بانگەوازی لەکار لادانی ئیمامی عەلی و موعاوییەیان کرد.

دوای گەڕانەوەی ئیمامی (عەلی) لە (صەففین)، خەواریجەکان لە (حەروراء) کۆبوونەوەو ژمارەیان دوازدە هەزار بوو، سەرکردەکەشیان (عەبدوڵای کوڕی کەواء) و (شبسی کوڕی ڕوبعی) بوو، ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) چووە لایان و گفتوگۆی لەگەڵ کردن، بەم هۆیەوە (ئیبن کەواء) بە هەزار سەربازەوە داوای پاراستنی لە ئیمامی عەلی کرد.

---

(١) التبصير في الدين، سەرچاوەی پێشوو. ئەمانەش بە حەوت بنەمای سەرەکیان لێکداوەتەوە: الإيجي في المواقف ٣٩٣/٨ و الكرماني في الفرق الإسلامية ٦٢، السفاريني في لوامع الأنوار البهية ٨٦/١، بەڵام لە جیاتی (شەبیبیە و بەیهەسییەکان هێناوە.

شەهرستانی لە (الملل والنحل ١٠٧/١) گەورە تاقمەکانی خەواریجی بە شەش دەستە داناون، (سەعالیبەکان) لە جیاتی (شەبیبیە و موحەکیمەکان) وەك دەستەیەکی خەواریج باس نەکردووە، بەڵام دواتر لەبارەیەوە دواوە کاتێك لەبارەی خەواریجەوە قسەی کردووە.

(٢) الملل والنحل للشهرستاني ١٠٦/١ وإعتقادات فرق المسلمين ٥٢ والمواقف ٣٩٢/٨ والفرق الإسلامية للكرماني ٦٢. سەیری ئەمانەش بکە: التنبيه والرد ٤٧ والبدء و التأريخ ١٣٥/٥_١٣٧ و خطط المقريزي ٣٥٤/٢.

(٣) إعتقادات فرق المسلمين، سەرچاوەی پێشوو.

خەواریجەکانی دیکە مانەوەو لە سەر ئەو گومڕاییەی خۆیان بەردەوام بوون، کۆچیان کرد بۆ ناوچەی (نەهرەوان)، بەسەرکردایەتی (عەبدوڵای کوڕی وەهەبی ڕاسبی) و (حرقوصی کوڕی زوهەیری بجلی) کە بە (خاوەن مەمکەکە) (ذي الخويصرة) ناسراوە. لە (مەدائن) گەیشتن بە (عەبدوڵای کوڕی خەبابی کوڕی ئەڕت) کە والی ئەوێ بوو، ناوبراو قسەی لەگەڵ کردن، (عەبدوڵا)یان کوشت و خوێنی بە ڕووبارەکەدا ڕۆیشت، کوڕو کەنیزەکەکەشیان کوشت، ئەمانە سەربازگەیان دانا لە (نەهرەوان)، ئیمامی عەلی بە چوار هەزار هاوەڵیەوە بۆیان دەرچوو، لە پێشتردا (عەدی کوڕی حاتەمی تائی) ڕەوانەکرد و گفتوگۆی لەگەڵ کردن و دواتر جەنگی لەگەڵ کردن، (حەرقوص) بەرەو ڕووی ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) هاتەدەر و وتی: سوێند بەخوا کە جەنگت لەگەڵدا دەکەین تەنها مەبەستمان ڕەزامەندی خوایە و ڕزگاربوونە لە ئاگری دۆزەخ لە ڕۆژی دواییدا، پاشان ئەم ئایەتانەی خوێندەوە: ﴿ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُم بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا ﴿١٠٣﴾ الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ﴿١٠٤﴾ ﴾ الكهف: ١٠٣_١٠٤. واتە: (ئەی موحەممەد (ﷺ) پێیان بڵێ: ئایا هەواڵی ئەو کەسانەتان بدەمێ کە لە کارو کردەوەیاندا زۆر زەرەرمەندو خەسارەتمەندن؟!. "ئەوانە" ئەو کەسانەن کە هەوڵ و کۆششیان لە ژیانی دونیادا، بەزایە و بەهەدەر چووە بە مەرجێك وایان دەزانی کە بەڕاستی کاری چاك دەکەن و کردەوەی ڕەوا ئەنجام دەدەن).

ئیمامی عەلی هێرشی کردنە سەرو لەناوی بردن، (عەبدوڵای کوڕی وەهەبی) کوشت، شوێنی حرقوصیش کەوت، ئیمام عەلی فەرمانی کرد کە بیکوژن، ناوبراو مەمکی هەبوو وەك مەمکی ئافرەت، ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) وتی: خواو پێغەمبەرەکەی ڕاستیان فەرمووە. ئەو پیاوە خاوەن مەمکە بەلای پێغەمبەردا ڕۆیشتبوو کاتێك دەستکەوتەکانی جەنگی بەدری دابەش دەکرد، ناوبراو بە پێغەمبەری (ﷺ) وت: دادپەروەربە. پێغەمبەر (ﷺ) فەرمووی: دوابڕاو زەرەرمەند بوویت، ئەگەر من دادگەر نەبم کێ دادگەر دەبێت؟ دواتر فەرمووی: تاقم و

دەستەیەك لە نەوەی ئەو كابرایە دێنە دونیا كە لە ئایین دەردەچن وەك چۆن تیر لە كەوانەكەی دەردەچێت.

دوای ئەمە خەواریج لە عێڕاق چوونەدەر، ئیمامی عەلی بەردەوام لەگەڵیاندادەجەنگی، تا ئەو كاتەی ئیمامیان كوشت.

مەزهەبی خەواریجەكانیش بریتییە لە تەكفیر كردنی عەلی و عوسمان و هاوەڵانی وشتر (أصحاب الجمل)، هەر دوو دادوەرەكە، تەكفیر كردنی ئەو كەسەش كە بە دادوەرییەكە ڕازیبووە، هەروەها تەكفیر كردنی هەموو ئەوانەی تاوان و گوناهیان كردووە.

خەواریجەكان هەر لەسەر ئەم بۆچوونە بوون، تا پێڕی (ئەزاریقە) دەركەوت، لەو كاتدا ڕاجیاییان كەوتە ناو[1].

٢_ ئەزارقە: بریتین لە شوێنكەوتووانی (نافعی كوڕی ئەزرقی حەنەفی). زۆرترین ژمارەی خەوارج پێكدێنن و بەدەسەڵاتترینیانن، لەگەڵ پێڕی یەكەمی خەوارج جیا ئەكرێنەوە بەچەند شتێك وەك:

ئەزاریقەكان دژەڕاكانیان ئەگەر لە ناو بازنەی ئوممەتیش دابن ئەوا بە هاوبەشدانەر ناودەنێن، پێڕی یەكەم (محكمەكانی یەكەم) دەڵێن: كافرە.

هەندێك لە بۆچوونەكانیان:

أ_ ئەو كەسە بە هاوبەشدانەر دادەنێن، كە كۆچ بۆ لای ئەوان ناكات، ئەگەرچی هەمان بۆچوونی ئەوانیشی هەبێت.

---

(1) الفرق بين الفرق ٧٤_٨١ والتبصير في الدين ٣٨. و سەیری ئەمانەش بكە: الملل والنحل للشهرستاني ١٠٧/١. والكامل للمبرد ٢٦٣/٣: ئەخفەش وتویەتی: حرقوص: خاوەن مەمكەكەیە.

فەرموودەی: دەرچوون لە ئایین...: بوخاری و موسلیم گێڕاویانەتەوە. كەمێكی تر دەخرێتەڕوو.

ب_ بەپێویستیان دادەنا کە ئەو کەسە تاقیبکەنەوە کە دەچێتە سەربازگەکەیان ئەگەرچی کابرا بانگەشەی ئەوەش بکات کە لەوانە، بەوەی دیلێك یان منداڵێکی دژەڕاکانیان دەدەنە دەستی و فەرمانی پێدەکەن بیکوژن.

پ_ منداڵەکانی دژەڕاکانیان هاوبەشدانەرن و بۆ هەتا هەتایی لە ئاگردا دەمێننەوە.

ت_ کوشتنی ئافرەت و منداڵی دژەڕاکانیان حەڵاڵ کردبوو.

ج_ وازهێنان و سڵکردنەوەیان لە جەنگ بە حەڕام دەزانی، هەروەها ئەوانەیان بە هاوبەشدانەر دەزانی کە جەنگ ناکەن و دانیشتوون[1].

چ_ بەڕاستدانانی (عەبدوڕەحمانی کوڕی مولجەم) لە کوشتنی ئیمامی عەلی.

ح_ توقیە؛ لەلای ئەوان دروست نییە لە گوفتارو کرداردا[2].

خ_ بڕینی دەستی دزیکەر لە بازووەوە، هەروەها پوچەڵ کردنەوەی بەردباران (ڕەجم) کردنی ئافرەت و پیاوی زیناکەر[3].

٣_ نەجدات: بریتین لە شوێنکەوتووانی (نەجدەی کوڕی عامر حەنەفی). نەجدە لەگەڵ هەندێك لە شوێنکەوتووانی لە (یەمامە) دەرچوون، دەیویست بە پێڕی (ئەزاریقە) بگات، لە سەربازگەکەی (نافع) چەند کەسێك پێشوازیان لێکرد، ئەوەیان پێڕاگەیاند، کە نافع هەڵساوە بە

(١) الفرق بين الفرق ٨٢_٨٣ والتبصير في الدين ٤٢ والملل والنحل للشهرستاني ١/١١١_١١٦. بڕوانە: مقالات الإسلاميين ١/١٧٠ والتنبيه والرد ١٧٨ والفصل لابن حزم ٥/٥٢ و اعتقادات فرق المسلمين ٥٤ والبدء والتأريخ ٥/١٣٨ وخطط المقريزي ٢/٣٥٤ والمواقف ٤/٣٩٢ و الفرق الإسلامية للكرمانى ٦٤_٦٦ والبعد الحضاري ٥٣.

(٢) الملل والنحل للشهرستاني، والفرق الإسلامية للشهرستاني، سەرچاوەکانی پێشوو.

(٣) الفصل لإبن حزم، سەرچاوەی پێشوو.

تەكفیر كردنی ئەوانەی دانیشتوون و جەنگ ناكەن، ئەوانیش بەمە ڕازی نین، بۆیە نەجدەیان بەسەركردەی خۆیان ناساند.

دواتر پێڕی نەجدات لەبارەی نەجدە ڕاجیاوازییان تێكەوت بەهۆی چەند شتێكەوە، دواتر نەجدە هەر لەسەر دەستی تاقمەكەی كوژرا.

ئەم پێڕە بۆ سێ دەستە دابەش بوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا كۆكن لەسەر ئەوەی: كە خەڵك هەرگیز پێویستی بە ئیمام نییە، بەڵكو پێویستە لە ناو خۆیاندا شتەكان تاوتوێ بكەن، جا ئەگەر پێیان وابوو كە ئەو شتانە پێویستی بە ئیمامێكە كە ئەو كارانەیان پێبكات. ئەوا ئەو كاتە دەستنیشان كردنی ئیمام دروستە.

هەروەها (كەعبی) ئەم وتەیەی ئەوانی گێڕاوەتەوە: كە توقیە دروستە لە گوفتارو كرداردا تەنانەت لە كوشتنی كەسێكیشدا.

نجەدە خوێنی خاون پەیمان و لە ئەستۆگیراوان (ئەهلی ذمە)ی حەڵاڵ كرد، لەو شوێنەی توقیەی تێدا بەكاردێت، بەریبوونی ڕاگەیاند لەوانەی ئەمە بە حەڕام دەزانن[1].

٤_ صوفریە(الصفرية، الأصفرية): شوێنكەوتووی (زیادی كوڕی ئەصفر)ن. ئەمانە دەڵێن:

أ_ هەمان ڕای ئەزاریقەكانیان هەیە لەوەی گوناهكار بە هاوبەشدانەر دادەنێن، دواتر ئەمانەش بوونە سێ دەستە، بەڵام شایەنی باسە كە هەر هەموویان كوشتی ئافرەت و منداڵی دژەڕاكانیان بە حەڵاڵ نازانن، بەپێچەوانەی ئەزاریقەكان كە بە ڕەوای دەزانن.

---

[1]) الملل والنحل للشهرستاني ١١٦/١ و مقالات الإسلاميين ١٧٤/١ والفرق بين الفرق ٨٧ والتبصير في الدين ٤٣. سەیری ئەمانەش بكە: الفصل لإبن حزم ٥٣/٥ وإعتقادات الفرق المسلمين ٥٥ والبدء والتأريخ ١٣٩/٥ والمواقف ٣٩٣/٨ والفرق الإسلامية للكرماني ٦٦ وخطط المقريزي ٣٥٤/٢. و (المبرد) لە (الكامل ٢٨٦/٣_٢٨٩) نامەكەی نەجدەی كە بۆ نافعی ناردووە هێناوە دوای لێ جیابوونەوە و وەڵامەكەی نافیعی بۆ ئەو بەهەمان شێوەی هێناوە.

ب_ هەمووشیان پشتگیری لە (عەبدوڵای کوڕی وەهەبی ڕاسبی) و (حرقوصی کوڕی زوهێر) و شوێنکەوتووەکانیان لە پێڕی (موحەکیمەکانی یەکەم) دەکەن. دوای ئەمانە (ئەبو بلالی مرداسی خارجی)یان وەك ئیمام داناوە، کە برای (عروەی کوڕی حەدیر) بوو، دوای ئەمیش (عیمرانی کوڕی حەتانی دەسوسی)یان بە ئیمام داناوە. (عیمران) شاعیرێکی ناسك بوو و یەکێك بوو لە تووندڕەوەکانی صوفریەکان، ئەوەبوو کە بۆ (عەبدوڕەحمانی کوڕی مولجەم) کە بکوژی ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) بوو شیوەنی گێڕا[1].

پ_ توقیە بە دروست دەزانن لە گوفتاردا نەك لە کرداردا[2].

٥_ عەجاردە: شوێنکەوتووی (عەبدولکەریمی کوڕی عەجرەد)ە. دواتر ئەم پێڕە بۆ چەندین دەستە دابەشبوون، بۆ نزیکەی بیست دەستە پەرت بوون، ئەم بۆچوونە کۆیان دەکاتەوە:

أ_ منداڵ کە باڵغ بوو داوای موسڵمان بوونی لێ دەکرێت، پێش ئەمە خۆ لێ بەری کردنی پێویستە، تا موسڵمانێتی ڕادەگەیەنێت یان وەسفی ئیسلام دەکات.

ب_ ماڵی دژەڕاکانیان بە دەستکەوت نازانن تا خاوەن ماڵەکە نەکوژرێت، بەپێچەوانەی پێڕی ئەزارقە کە بەهەموو شێوەیەك ماڵی دژەڕاکانیان بە حەڵاڵ دەزانن. دوای ئەمە ئەم پێڕە بۆ پازدە دەستە دابەش بوون.

پ_ کۆچکردن بە چاکە دادەنێن نەوەك بە فەڕزو پێویست.

ت_ بە کردنی گوناهی گەورە کەسەکە تەکفیر دەکەن[1].

---

(1) مقالات الإسلاميين ١/١٨٢ واللفرق بين الفرق ٩٠ والتبصير في الدين ٤٤ والملل والنحل للشهرستاني ١/١٣٤ و المواقف ٨/٣٩٤ وخطط القريزي ٢/٣٥٤.

(2) إعتقادات فرق المسلمين ٦٥ وشرح المواقف للسيد الشريف، سەرچاوەی پێشوو.

٦_ شبیبه: بریتین له شوێنکەوتووی (شەبیبی کوڕی یەزیدی شەیبانی) کە نازناوەکەی (ئەبو صەحاڕی)یە، کە لە سەردەمی (حەجاج) دەرچوو.

شەبیب و شوێنکەوتووانی ئیمامەتی ئافرەتیان بە دروست دانا، ئەگەر ئافرەتەکە بە ئەرکی پێویستی خۆی هەڵسا، لە ئاست دژەڕاکانی دەرچوو، شوێنکەوتووانی ناوبراو پێیان وابوو کە غەزالەی دایکی شەبیب لە دوای کوژرانی ناوبراو ئیمام بووە تا کوژرا[1].

پێیان وابوو کە مرۆڤ ئەگەر شایەتمانی هێنا و دۆستایەتی و پشتگیری خۆشەویستانی خوا بکات و خۆی بەری بکات لە دوژمنانی خوا، دان بنێت بە پەیامی نێردراوی خوا، ئەوا دەبێتە موسڵمان ئەگەرچی شارەزا نەبێت بە سەرجەم ئەو فەڕزانەی کە خوای گەورە دایناون، بەوەی چ فەڕزە چ فەڕز نییە، تا ئەو کاتەی تاقیدەکرێتەوە بەکردارو لێیدەپرسرێتەوە[2].

٧_ ئیبازییەکان: سەرکردەی ئیبازیەکان بریتییە لە: (ئەبو شەعسائی جابری کوڕی ئەزدی عەمانی بەصر)، ساڵی ٢١ك کە هێشتان دوو ساڵ لە تەمەنی خەلافەتی ئیمامی عومەر مابوون لە دایك بوو، کۆچی کردووە لە پێناو بەدەستهێنانی زانست، هاوەڵی (عەبدوڵای کوڕی عەبباس) بووە، شتی زۆر وەرگرتووە لە زۆرێك لە هاوەڵان (ڕەزای خوایان لێبێت)، وتویەتی: (بە حەفتا کەس گەیشتووم لە هاوەڵانی بەدر، شتی هەر هەموویانم وەرگرت تەنها دەریاکە نەبێت). مەبەستی لە دەریاکە (ئیبن عەبباس)ە، لەبەر زۆری زانستەکەی ئەو ناوەی لێناوە.

---

(1) مقالات الإسلاميين ١/١٧٧ والفرق بين الفرق ٩٣ والتبصير في الدين ٤٥ والملل والنحل للشهرستاني ١/١٢٤ والفصل لابن حزم ٥/٥٤ و إعتقادات فرق المسلمين ٥٦ والبدء والتأريخ ٥/١٣٨ والمواقف ٨/٣٩٤.

(2) الفرق بين الفرق ١٠٩ والتبصير في الدين ٥٠ والملل والنحل للشهرستاني ١/١٢٣. سەیری ئەمەش بکە: خطط المقريزي ٢/٣٥٥.

(3) مقالات الإسلاميين ١/١٩٤.

جا (ئەبو عوبەیدەی موسلیمی کوڕی ئوبەی کەریمەی تەمیمی) زۆر شتی لە (جابر) وەرگرتووە، کە (ڕەبیعی کوڕی حەبیب) کتێبی (الجامع الصغیر) لێگێڕاوەتەوە کە سەرچاوەی سەرەکی کتێبی (ئیبازییەکانە) لە بواری فەرموودەدا. جابر ساڵی ٩٣ك کۆچی دوایی کردووە[1].

ئینجا (عەبدوڵای کوڕی ئیبازی تەمیمی مڕی) شوێن بۆچوونەکانی ئەو کەوت، ئەوەش ئەوەیە کە مەزهەبەکەی دراوەتە پاڵی، کەچی سەرکردەی ڕاستەقینەی ئەم تاقمە جابری کوڕی زیدە، هۆکاری ئەمەش دەرکەوتنی (ئیبن ئیباز) بووە لە بواری سیاسی، کە لە نافعی کوڕی ئەزرەق جیابووەوە. ساڵی ٨٦ك کۆچی دوایی کردووە[2].

نووسەرانی تاقمەکان، وەك: ئەشعەری[3]، مەلتی[4]، بەغدادی[5]، ئیسفەراییینی[6]، ئیبن حەزم[7]، شەهرستانی[8]، نەشوانی حەمیری[9]، ڕازی[10]، مەقدیسی[11]، ئیجی[12]، کرمانی[13]،

---

(1) البعد الحضاري ٥٠، لە پەڕاوێزەکەیدا.

سەیری ژیاننامەی (جابری کوڕی زەید) بکە: طبقات المشايخ بالمغرب للدرجيني ٢/٢٠٥_٢١٤ والسير للشماخي ١/٦٧_٧٢، لەم سەرچاوەیەدا هاتووە کە لە ٩٦ك مردووە، بەهەمان شێوە ئەمانەش ئاماژەیان پێداوە: (جەعبەری) لە (البعد الحضاري)، و ئیبن حەجەر لە: التذهيب التذهيب ١/٢٧٩ طبعة مؤسسة الرسالة.

(2) البعد الحضاري، سەرچاوەی پێشوو، ٥٢ ئەم دەقەی نەقڵ کردووە لە (بەغتوری و بەرادی). (موبەڕەد) لە (الكامل ٣/٢٧٥)دا وتویەتی: (دواتر خەواریجەکان دەرچوون کە هیچ دەنگوباسیان نییە، لەبەر ئەوەی هەموویان کوژران، تا کارگەیشتە ئەزارقەکان، لێرەوە خەواریج دەستیان بە پەرتبوون کرد، بۆ چوار کەرت: ئیبازییەکان: کە بریتین لە هاوەڵانی "عەبدوڵای کوڕی ئیباز". صوفریە... بەیهەسیە.... ئەزارقە.... ئەمان پێشتر لەسەر یەك بۆچوون بوون، لە چەند بابەتێکی لاوەکی ڕیزپەڕ نەبووایە ڕاجیاییان نەبوو). بەهەمان شێوە (موبەڕەد) لە (الكامل ٣/٢٩١) باسی جیا بوونەی (عەبدوڵای کوڕی ئیباز) لە (نافع)ی کردووە. سەیری ژیاننانەی (ئیبن ئیباز) بکە لە: طبقات المشايخ بالمغرب للدرجيني ٢١٤ والسير الشماخي ١/٧٢.

(3) مقالات الإسلاميين ١/١٨٣.

(4) التنبيه والرد ١٧٨.

مەقریزی[10]، ئیبن مورتەزا[11]، پێیان وایە کە ئیبازییەکان دەستەو پێڕێکن لە خەواریج، ناوبراوان باسی تاقم و بۆچوونەکانی خەواریجیان کردووە.

موبەڕەد کە فیکری هاوشێوەی خەواریجەکانی هەبوو، باسی ئەوەی کردووە کە ئیبازیەکان بەشێکن لە خەواریج، دواتر لە خەواریجەکان جیابوونەوە، هەروەك ئەمە پێشتر خرایەڕوو لە کتێبەکەی موبەڕەدا کە ناوی (الكامل)ە.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نووسەرە ئیبازییەکان، نکۆڵی دەکەن لەوەی ئیبازییەکان بەشێك بن لە خەواریج، دەشڵێن هیچ خاڵێکی کۆکەرەوە نیە لە نێوان ئیبازییەکان و خەواریجەکان، تەنها بەناپەسەند زانینی ناوبژیوانیەکە نەبێت[12]، چونکە ئیبازییەکان پێیان وایە کە دادوەرییەکە

(١) الفرق بين الفرق ١٠٣.
(٢) التبصير في الدين ٤٨.
(٣) الفصل لابن حزم ٥/٥١.
(٤) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٣١.
(٥) الحور العين ٢٥٦.
(٦) إعتقادات فرق المسلمين ٦٤.
(٧) البدء والتأريخ ٥/١٣٤ و ١٣٨.
(٨) المواقف ٨/٣٩٤.
(٩) الفرق لإسلامية للكرماني ٦٨.
(١٠) خطط المقريزي ٣/٣٥٥.
(١١) المنية والأمل ١٠٤.
(١٢) مقالات الإسلاميين ١/١٧٧ والفرق بين الفرق ٩٣ والتبصير في الدين ٤٥ والملل والنحل للشهرستاني ١/١٢٤ والفصل لابن حزم ٥/٥٤ و إعتقادات فرق المسلمين ٥٦ والبدء والتأريخ ٥/١٣٨ والمواقف ٨/٣٩٤.

هەڵەیە، ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) ئیمامی ڕاستەقینەیەو نەدەبوایە بە دادوەرییەکە ڕازی بوبا[1].

پێشیان وایە دوای سەر هەڵدانی بۆچوونەکەی (نافعی کوڕی ئەزرەق) ئیبازییەکان لە خەواریجەکان جیابوونەتەوە، ئەمەش دوای ئەوەی (عوبەیدوڵای کوڕی زیاد) کوڕی والی بەصرە کە سەر بە معاویە بوو، جەنگێکی گەرمی لەگەڵ تاقمی (موحەکیمە)ی خەواریجەکان کرد، لە دەرەنجامی ئەوەدا دوو دەستە بەدەرکەوتن:

یەکەم: دەستەی (جابری کوڕی زەید) بەردەوام بوو لەسەر ڕێبازی (موحەکیمەکان) بەشێوەیەکی نهێنی، هەروەها (عەبدوڵای کوڕی ئیباز)یشی لەگەڵدابوو، کە بە ئاشکرا بەرگری لەو ڕێبازە دەکرد، ناوبراوان پێیان وابوو، تاکە ڕێگە بۆ ڕزگاربوون، بریتییە لە دانیشتن و نەچوون بۆ جەنگ لە دژی دژەڕاکانیان و پێداگیری کردن لەسەر لایەنی ڕۆشنبیری بۆ پاراستنی دروشم و پەیامی ئیسلام.

دووەم: شوێنکەوتووانی نافعی کوڕی ئەزرەق، کە باسی بۆچوونەکانی ئەم دەستەیەمان کرد کەمێك پێش ئێستا.

بناغەی جیابوونەوەی ئەم دوو دەستەیە: ئەوەبوو کە موسڵمانان _ خەواریج _ دوای کوژرانی (ئەبو بلالی میرداس)ی کوڕی (حەدیر) لە ساڵی (٦١ك) لە مزگەوتی بەصرە کۆبوونەوە، بڕیاری دەرچونیاندا، لەم کۆبوونەوەیدا (عەبدوڵای کوڕی ئیباز) و نافعی کوڕی ئەزرەق و زۆرێك لە موسڵمانان ئامادەی بوون، جا کاتێك شەو باڵی کێشا بەسەر ناوچەکەدا، عبداللە گوێی لە ئاوازی قورئان خوێنان و لەرەی دەنگی بانگدەران و لاوانەوەی تەسبیحات کاران بوو، بە هاوەڵانی وت: ئایا لە دژی ئەمانە دەربچم؟ بۆیە شتەکەی شاردەوەو پەشیمانبووەوە.

---

(1) مقالات الإسلاميين ١٧٧/١ والفرق بين الفرق ٩٣ والتبصير في الدين ٤٥ والملل والنحل للشهرستاني ١٢٤/١ والفصل لابن حزم ٥٤/٥ و إعتقادات فرق المسلمين ٥٦ والبدء والتأريخ ١٣٨/٥ والمواقف ٣٩٤/٨.

دوای ئەمە ئیبازییەکان خۆیان بەریی کرد لە نافعی کوڕی ئەزرەق، هەروەك ئەمە بەڕوونی دیارە لەو پەیامەی (عەبدوڵای کوڕی ئیباز) بۆ (عەبدولمەلیکی کوڕی مەڕوان)ی نارد: (من خۆم بەخوای گەورە پەنادەدەم و بەری دەکەم لە ئیبن ئەزرەق و گوفتارو کردارو شوێنکەوتووانی)[1].

بۆیە بەهەموو شێوەیەك ئیبازییەکان ئەوە ڕەت دەکەنەوە، کە بە خەواریج ناوبنرێن، چونکە خەواریجەکان بە لە ئایین دەرچوو دەزانن[2].

ئەوەی من بۆی دەچم: ئەوەیە کە وتەی هەر دوو دەستەو تاقمەکە ڕاستە، جا نووسەرە ئیسلامییە ناوبراوەکان پێیان وایە کە ئیبازییەکان بەشێکن لە خەواریج، چونکە تەماشای سەرەتای سەرهەڵدانی ئەوانیان کردووە، چونکە سەرەتا ئیبازییەکان لەگەڵ خەواریجەکاندا بوون، دواتر لێیان جیا بوونەوە. و نووسەرە ئیبازییەکانیش پێیان وایە ئیبازییەکان بەشێك نین لە خەواریجەکان، چونکە تەماشای کۆتایی بارودۆخی ئیبازییەکان دەکەن، پاش جیا بوونەوەیان لە خەواریج، ئەمەش بەو واتایەی ئێمە باسمان کرد، هیچ یەکێك لەم دوو دەستە نووسەرە نکۆڵی لێ ناکەن. ڕاجیایی لە نێوان ئەم دوو دەستە نووسەرانە ڕاجیاییەکی ڕاستەقینە نییە.

ئیبازییەکان لە هەندێك بۆچووندا، پێیان وایە:

أ_ وڵات و شاری دژەڕاکانیان بە شارو وڵاتی یەکتاناسی دادەنێن، تەنها سەربازگەی دەسەڵات نەبێت، کە بە وڵات و شوێنی جەنگ، نەك هاوبەشدانانی دادەنێن.

---

(١) البعد الحضاري ٥١_٥٤. سەیری ئەمانەش بکە: الإباضية بين الفرق الإسلامية لعلي يحيى معمر ٣٣٤ کە وەریگرتووە لە: الدليل والبرهان للوارجلاني.

(٢) الحضاري، سەرچاوەی پێشوو.

ب_ دان به بیرۆكەی نمایشكاری (استعراض)دا نانێن. نمایشكاری: بریتییە لە كوشتنی دژەڕاكان بەوەی بە هاوبەشدانەر دابنرێن.

پ_ هیچ شتێكی جەنگاوەرە دژەكانیان بە دەستكەوت وكۆیلە بەڕەوا نازانن، تەنها خوێنیان نەبێت.

ت_دان دەنێن بە بنەمای شۆرش نەكردن، ئەمەشیان بە بنەمای نهێنی ناو ناوە، بەشێوەیەك كە دەرچوون بە ڕەوا نازانن تا ژمارە و چەك و پێداویستیان بە ئەندازەی نیوەی ژمارەی دوژمن نەبێت[1].

شتێكی ڕوون و دیارە كە سەرجەم ئەو ڕاوبۆچوونانە پێچەوانەی بیروبۆچوونی ئەزاریقەكانە.

ج_ كوفر لەلای ئەوان دوو جۆرە:

---

(1) البعد الحضاري ٥٥_٥٦. عەلی یەحیای مەعمەر لە كتێبی: (الإباضية بين الفرق الإسلامية ٣٤٠_٣٥٠)، بەتێرو تەسەلی لە بارەی جۆرەكانی وڵات دواوە:

أ_ وڵات؛ وڵاتی ئیسلامە و سەربازگەی دەسەڵات سەربازگەی ئیسلامە، بەو مەرجەی نیشتمان و دانیشتووانەكە و دەوڵەتەكە موسڵمان بن و كار بە حوكمی خوا بكەن.

ب_ وڵات؛ وڵاتی ئیسلامە سەربازگەی دەسەڵات سەربازگەی ئیسلامە، بەڵام ئەوە هەیە كە سەربازگەكە سەربازگەی ستەم و زۆردارییە، ئەگەر هاتوو نیشتمان و دانیشتووان و دەوڵەت موسڵمان بوون بەڵام كار بە حوكمی خوا نەكەن.

پ_ وڵات؛ وڵاتی ئیسلامە و سەربازگەی دەسەڵات سەربازگەی كوفرە، ئەگەر هاتوو نیشتمان و دانیشتووان موسڵمان بوون، دەوڵەتی حوكمڕان داگیركەر بێت جا هاوبەشدانەرێكی خاوەن كتێبی ئاسمانی بێت یان خاوەن كتێبی ئاسمانی نەبێت.

ت_ وڵات وڵاتی كوفرە و سەربازگەی دەسەڵات سەربازگەی كوفرە، ئەگەر نیشتمانەكە و دانیشتووانەكەی هاوبەشدانەر بوون، دەوڵەتێكی هاوبەشدانەر حوكمی دەكرد. سەیری ئەم بۆچوونە و بۆچوونی تریش بكە، لە: تحفة الأعيان للسالمي ٨١_٨٥ لەكاتی باسكردنی: (بەشی: بیروباوەڕی دانیشتووانی عوممان).

یەکەم: کوفری نیعمەت: کە بەکوفری دوو ڕوویی ناودەبرێت، کە بکەری ئەو کوفرە هەر حوکمی موسڵمانانی بەسەردا جێبەجێ دەکرێت[1]، ئەمە هاومانایە لەگەڵ لاساری و تاوانکاری و سەرپێچی کردن[2].

دووەم: کوفری دان پێدانەهێنان (جحود): بەم کوفرە موسڵمان لە موسڵمانێتی دەشۆرێت و دەچێتە دەرەوەی بازنەی ئیسلام[3].

پەرستشکردنی خەواریجەکان

سەرباری ئەوەی کە پێشتر بۆچوونە توندو تیژو لاڕێیەکانی خەواریجەکانمان خستەڕوو، ئەوا خەواریجەکان بە چەند سیفەتێکی دژیەك جیادەکرێنەوە هەبوو، وەك: توندی لە پەرستشدا.

پێغەمبەر (ﷺ) لەبارەی ئەوانەوە فەرموویەتی:(یخرجون فیکم قوم تحقر أحدکم صلاتکم مع صلاتهم و صیامکم مع صیامهم، وعملکم مع عملهم، ویقرؤن القرآن لا یجاوز حناجرهم، یمرقون من الدین کما یمرق السهم من الرمیة)[4] واتە: کۆمەڵێك لە ئێوە پەیدا دەبن و نوێژو ڕۆژوو و کردەوەی خۆتان بەکەم و بێ نرخ دەزانن لە چاو نوێژو ڕۆژوو و کردەوەی ئەوان، قورئان دەخوێنن کەچی لە گەرویان تێناپەڕێت، لە ئایین دەردەچن وەك چۆن تیر لە کەوانەکەی دەردەچێت.....

---

(1) مختصر تأریخ الإباضیة للبارونی ٧٤.

(2) البعد الحضاری ٥١٢.

(3) مختصر تأریخ الإباصیة للبارونی، سەرچاوەی پێشوو.

(4) فەرموودەی: کۆمەڵێك لە ئێوە پەیدا دەبن و نوێژی خۆتان بەکەم دەزانن.... تاد، لەمانەدا هاتووە: صحیح البخاری فی: ٦٦ کتاب فضائل القرآن، ٣٦ باب من رایا بقراءة القرآن رقم ٥٠٥٨، عن أبی سعد الخدری.

له ئەبو سەعیدی خودریەوە (ڕەزای خوای لێبێت) هاتووە، وتویەتی: کاتێك ئێمە لە خزمەتی پێغەمبەردا بووین (ﷺ) دەستکەوتی دابەش دەکرد، (ذو الخویصرة) پیاوێکە لە هۆزی (تەمیم) هاتە لای وتی: ئەی پێغەمبەری خوا دادگەربە، پێغەمبەریش (ﷺ) فەرمووی: سزا بۆ تۆ ئەگەر من دادگەر نەبم کێ دادگەر دەبێت، بەڕاستی زەرەرمەند و بێ هیوا بوویت، ئەگەر من دادگەر نەبم، عومەر وتی: ڕێگەم بدە با ملی بپەڕێنم؟ فەرمووی: (دعه، فإن له أصحابا يحقر أحدكم صلاته مع صلاتهم و صيامه مع صيامهم، يقرؤن القرآن لا يجاوز تراقيهم، يمرقون من الدين كما يمرق السهم من الرمية.... آيتهم رجل أسود، إحدى عضديه مثل ثدي المرأة، أو مثل البعضة تدردر، و يخرجون على حين فرقة بين الناس) واتە: لێبگەڕێ، ئەمە هاوەڵی وای هەن کە هەندێکتان نوێژو ڕۆژووی خۆتان لە چاو نوێژی ئەوان بەبێ نرخ دەزانن، قورئان ئەخوێنن لە گەروویان تێناپەڕێت، لە ئایین دەردەچن وەك چۆن تیر لە کەوانەی دەردەچێت.... نیشانەی ئەمانە پیاوێکی ڕەشە، باسکێکی وەك مەمکی ئافرەتە، یان وەك پارچە گۆشتێکە دەجوڵێتەوە، ئەمانە لە کاتێکدا دەردەچن کە موسڵمانان پەرتەوازەن.

ئەبو سەعید وتی: شایەتی دەدەم کە ئەم فەرموودەیەم لە پێغەمبەری خوا (ﷺ) بیستووەو شایەتیش دەدەم کە (عەلی کوڕی ئەبو تاڵیب) و منیشی لەگەڵدا بووم، جەنگی لەگەڵ ئەوان کرد، فەرمان کرا ئەو کەسە بدۆزرێتەوەو پاشان دۆزیانەوەو هینایان، تا تەماشای ئەو سیفەتە بکەم کە پێغەمبەری خوا (ﷺ) پێی وەسف کردبوو[1].

---

[1] فەرموودەی: کاتێك ئێمە لە خزمەتی پێغەمبەردا بووین(ﷺ).... تاد، لەمانەدا هاتووە: صحيح البخاري في: ٦١ كتاب المناقب، ٢٥ باب علامات النبوة في الإسلام، رقم ٣٦١٠، عن أبي سعيد الخدري. ونحوه في صيح البخاري في كتاب الأدب، ٩٥ باب ما جاء في الرجل ويلك، رقم ٦١٦٣، عن أبي سعيد الخدري.

والحديث في صحيح مسلم في: ١٢ كتاب الزكاة، ٤٧ باب ذكر الخوارج وصفاتهم، رقم ١٠٦٤، ٢/٧٤٤، عن أبي سعيد الخدري.

و سەیری ئەمەش بکە: التبصير في الدين ٤١.

له گێڕانەوەیەکی تردا بەهەمان دەربڕین هاتووە، تەنها ئەمەی زیاد کردووە: أبو سعید وتی: ئەم ئایەتە لەبارەی ئەو کابرایە دابەزی: ﴿ وَمِنْهُم مَّن يَلْمِزُكَ فِي ٱلصَّدَقَٰتِ ﴾ التوبة: ٥٨.[1] واتە: (هەیانە تانەو تەشەر لە تۆ دەدات لە دابەش کردنی زەکات و دەستکەوتدا).

جا ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر(ﷺ): (يحقر أحدكم صلاته مع صلاهم و صيامه مع صيامهم) واتە: هەندێکتان نوێژو ڕۆژووی خۆتان لە چاو نوێژی ئەوان بەبێ نرخ دەزانن.

عوروەی کوڕی حەدیر کە بە (ئیبن ئەدیە)ش ناودەبرێت، یەکەم کەسیان بوو کە دادگایی کرا، کاتێك هێنرایە لای زیادی باوکی، ناوبراو چەند پرسیارێکی لە عروە کرد، دواتر بریاری لەبارەی دەرکرد و سەری پەڕێنرا، گەورەکەی زیاد بانگی کرد: وتی باسی عروەم بۆ بکە، وتی: بە درێژی بۆت باس بکەم یان بەکورتی. وتی: بەکورتی.

وتی: هەرگیز بە ڕۆژ خواردنم بۆ نەبردووە، هەرگیز بەشەویش ڕایەخم بۆ ڕانەخستووە. مەبەستی ئەوەیە کە بەڕۆژ بە ڕۆژوو بووەو بە شەوەکەیشی بە شەونوێژ بێدار کردۆتەوە[2].

کاتێك خەواریجەکان دوای دادوەرییەکە لە ئیمامی علی یاخی بوون، لە (حەروراء) نیشتەجێ بوون، ئیمامی عەلی (عەبدوڵای کوڕی عباس)ی ڕەوانەکردە لای ئەوان، کاتێك گەیشتە لایان پێشوازییێکی گەرمیان لێکرد، ناوبراو کەسانێکی بینی، کە نێوچەوانیان ڕووشابوو،

---

(1) ئەم گێڕانەوەیە بە زیادەوە هاتووە لە: صحيح البخاري في: ٨٨ كتاب استتابة المرتدين، ٧ باب من ترك قتا الخوارج للتألف، رقم ٦٩٣٣، عن أبي سعيد الخدري.

(2) الكامل ١٨١/٣. و سەیری ئەمەش بکە: الملل والنحل للشهرستاني ١١١/١ و وتویەتی: ئەمە ڕەفتارو ئیجتهادی ئەوە، ئەمەش بیرو باوەڕو شتە پیسەکەیەتی. و بەهەمان شێوە سەیری ئەمەش بکە: محمد محيى الدين عبدالحميد على الفريق بين الفرق للبغدادى ٧٤ پەراوێزەکەی کە لە (المعارف)ی (ئیبن قوتەیبە)ی وەرگرتووە.

بەهۆی زۆری مانەوەیان لە سوژدەدا، دەستی هەندێك كەسی بینی كە شەق شەق بووە وەك بەری دەستی وشتر، جلێكی شۆڕاویان بەسەر باڵی خۆداداوە، ملیان هەڵكردووە[1].

دەڵێن صوفریەكان بۆیە بەوناوەوە ناونراون _ لە یەكێك لە وتەكان و ڕای زۆربەی زاناكانی كەلامدا _ لەبەر ئەوەی كۆمەڵێك بوون كە پەرستش ئەوانی شەكەت كردبوو بەمەش ڕەنگیان زەرد هەڵگەڕابوو[2].

هەروەها وتارەكەی (ئەبو حەمزەی كوڕی موختاری شاری) كە لە ١٣٠ك مردووە، وێنەی ئەوە دەكێشێك كە ئەوانە چەند پەرستشی زۆریان كردووە[3].

---

1) الكامل للمبرد ٣/ ٢١١.

2) الكامل للمبرد ٣/ ٢٧٥ و٣٠٤.

3) ئەبو حەمزەی شاری، بە خەڵكی حیجازی وت: ڕەخنەم لێدەگرن بەهۆی هاوەڵانمەوەو گومان دەبەن ئەوان گەنجن؟ جا ئایا هاوەڵانی پێغەمبەریش گەنج نەبوون... بەڕاستی هاوەڵانم گەنجانێكن لە گەنجێتیاندا پیرن، لە ئاست خراپەی چاوەكانیان خۆپارێزن، پێیەكانیان لە ئاست چوون بۆ شتی پوچ گرانن، ڕەنگیان تێكچووە لەبەر پەرستش، بە شەو بێدارییەوە شەكەت و ماندوون، خوای گەورە لە شەودا بۆیان دەڕوانێت كە ئەوان پشتیان چەماوەتەوەو سەرقاڵی قورئان خوێندنن، هەر كاتێك یەكێیان بەسەر ئایەتێكدا بڕوات كە باسی بەهەشت بكات ئەوا لە خۆشیان و بە ئاواتی ئەوێ بۆی دەگرییێت و كاتێكیش بەسەر ئایەتێكدا دەچن كە باسی ئاگر بكات. ئەوا ڕائەچڵەكێن و دەنگی ناخۆشی دۆزەخیان لە نێوان گوێچكەكانیاندا دەبێت، ماندوێتیان بەردەوامەو بەیەكەوە بەستراوە، ماندوێتی شەو بەستراوەتەوە بە ماندوێتی ڕۆژ، زەوی ئەژنۆ و دەست و لووت و نێوچەوانی ئەوانی ڕووشاندووەو خواردووە، ئەوانە لە پاڵ خۆشەویستی خوادا بارگەیانداناوە، تا بینیان تیر بەرز بوونەتەوە، ڕمەكان هەڵكران، شمشێرەكانیش ئامادەكراون، ئەم دەستەیە پەیمانی مەرگی دا وەك هەورە تریشقەی مەرگی دا و تیشكی دایەوە، پەیمانی دەستەكەیان بەكەم زانی لەبەر پەیمانی خوا، هەر گەنجێك لەو دەستەیە بەرەو پێش چوو تا پێیەكانی لەسەر ملی ئەسپ تێك ئاڵان و ڕووە گەشەكەی بە خوێن تەڕبوو، لەو كاتەدا دڕندەكانی سەر زەوی خێرا بۆی چوون، باڵندەكانی ئاسمانیش بەسەریدا ڕژان، ئای چەند چاو هەن لە دەنووكی باڵندەدا مادام خاوەنەكەی لە نیوەشەودا لە ترسی خوا بگرییێت، ئای چەند دەست هەن لە مەچەكەكەیاندا دەرهاتووە كەچی بەردەوام خاوەنەكەی لە نیوەشەودا پشتی پێدەبەست لە كورنووش بردن بۆ خوای گەورە./البیان والتبیین للجاحظ ٢/ ١٢٤_١٢٥.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پەرستشە زۆرەکانیان بێ نیازیان ناکات، چونکە ئەمانە یاخی بوون لەو گوێڕایەڵی کردنی ئەو ئیمامەی کە لە سەر خەڵکی پێویستە گوێڕایەڵی بکەن بە دەقە چەسپاوەکان.

شـــــیعـه

شیعە لە بنچنەی زمانەوانیدا: بە مانای شوێنکەوتوو و پشتیوان دێت، هەر کۆمەڵێك لەسەر شتێك کۆبوونەوە ئەوا ئەمانە شیعەنە.

(شایعته علی الأمر مشایعة): واتە بەچاکی بەدواداچوونم بۆ کرد، بەم مانایە دێت چ لە ڕووی (وزن)ەوە چ لە ڕووی واتاوە[1]، ئەم فەرمایشتەی پەروەردگاریش لەوەوەیە: ﴿ فِي شِيَعِ ٱلۡأَوَّلِينَ ﴾ الحجر: ١٠.واتە: (بۆ سەر گەل و هۆزو میللەتانی پێشوو).﴿ وَإِنَّ مِن شِيعَتِهِۦ لَإِبۡرَٰهِيمَ ﴾ الصافات: ٨٣.[2] واتە: (بێگومان لە شوێنکەوتەی نوح _ ئیبراهیم _ە "سەلامی خوایان لێبێت").

لە زاراوەدا: شیعە بریتییە لەوانەی بەتایبەت لە دەوری ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) کۆبوونەوەو پشتی ئەویان گرت، بانگەشەی ئەوەیان کرد کە ناوبراو ئیمامە بە دەق (نص) و ڕاسپاردن (وصیة) وەك ئیمام جا چ بە ئاشکرا یاخود بە نهێنی.

---

(1) المصباح المنیر، والقاموس المحیط، وکلاهما مادة (شاع).

(2) شرح الحور العین ٢٣٢.

بڕوایان وایە کە ئیمامەت تەنها بۆ کوڕو نەوەکانی ئەوە، جا ئەگەر ئیمامەت لەوانەوە دەرچوو ئەوا بەهۆی ستەمکاری ئەوانی ترەوەیە یاخود بەهۆی بەکارهێنانی توقیەیە[1].

شیعە وەك بزوتنەوەیەکی سیاسی ڕوون لە دوای کوژرانی ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) بە دەستی خەواریجەکان بەدەرکەوت، ڕەگ و ڕیشەی شیعە دەگەڕێتەوە بۆ کاتی ڕاجیایی لەبارەی ئیمامەت.

پێڕو تاقمەکانی شیعە:

شیعە چەندین پێڕو تاقمی زۆرن کە بەپێی وتەی (مەقریزی) دەگاتە سێ سەد پێڕ[2]، کە دەچنە ژێر سێ تاقمەوە کە بریتین لە: زیادەڕۆچووەکان، زەیدییەکان، ئیمامیەکان. و ئەمە دابەشکردنی ئەشعەریی[3]، ئیبن حەزم[4]، ئیجی[5]، کرمانی[6]، سەفارینی[7].

بەڵام ئەو دابەشکارییەی کە نووسەرانی دیکەی تاقمەکان باسیان کردووە[8]، ئەوا ئەچنە ژێر چەتری ئەو سێ بەشە.

---

(1) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٤٤ والفرق الإسلامية للكرماني ٣٣ وشرح المواقف للسيد الشريف ٣٨٤/٨. سەیری ئەمەش بکە: مقالات الإسلاميين ٦٥/١ ومقدمة ابن خلدون ١٨٣.

(2) خطط المقريزي ٣٥١/٢.

(3) مقالات الإسلاميين ٦٦/١ و ٨٨ و ١٣٦.

(4) الفصل لإبن حزم ٣٥/٥، تيايدا هاتووە: تاقمە بۆچوون نارێك و دزێوەکانی شیعەکان سێ تاقمن: جارودی کە لە زەیدیەکانن، ئیمامیە کە لە ڕافیزیەکانن، پاشان زیادەڕۆچووەکان.

(5) المواقف ٣٨٥/٨.

(6) الفرق الإسلامية للكرماني ٣٣.

(7) لوامع الأنوار البهية ٨٠/١.

(8) بۆ نمونە:

سێ بەش: زەیدی، ئیمامی، باتینیەکان. ابن المرتضى لە: (المنية والأمل ٨٩) بەوشێوەیە دابەشی کردووە.

بەشی یەکەم: زیادەڕۆچووەکان:

ئەمانە زیاد ڕۆچوون لە بارەی ئیمامەکان، تا ئیمامەکانیان لە سنووری مرۆڤ بردنە دەرەوە، وەك خوا ڕەفتاریان لەگەڵ ئیمامەکانیاندەکرد.

ئەو بنەمایانەی لە ناو تاقمە شیعیەکان دەرکەوتن بریتین لە: وێچواندن، ئاوێتە بوون (حلول)، گیانگۆڕکێ (التناسخ)، گۆڕانی ویستی خوا (بداء)، و تەئ یل، بێ باوەڕی[1].

١_ وێچوواندن و جەستەدار کردن (التشبیه والتجسیم): بریتیە لە چوواندنی زاتی خوای گەورە بە بەدیهێنراوەکانی، هەروەها وێچواندنی سیفەتەکانی خوای گەورە بە سیفەتەکانی بەدیهێنراوان.

ئەو تاقمانەی شیعە کە بڕوایان بە وێچواندن و جەستەدار کردن (التشبیه والتجسیم) هەیە ئەمانەن:

ئیسفەراییینی لە (التبصیر ٢٤)دا و نشوان لە (شرح الحور العین ٢٣٥)دا و ڕازی لە (اعتقادات فرق المسلمین ٧٧)دا بە هەمام شێوە بۆ سێ بەش دابەشیان کردووە: زەیدی، ئیمامی، کیسانی.

بەغدادی لە (الفرق بین الفرق ٢١)دا بۆ چوار بەش دابەشی کردووە: زەیدی، ئیمامی، کیسانی، و زیادەڕۆچووان.

شەهرستانی لە (الملل والنحل ١/١٤٥)دا بۆ پێنج بەش دابەشی کردووە: زەیدی، ئیمامی، کیسانی، زیادەڕۆچووان، ئیسماعیلی.

نشوان لە (شرح الحور العین ٢٠٦)دا بۆ شەش بەشی دابەش کردووە: سەبەئی، سحابی، غرابی، کاملی، زەیدی، ئیمامی.

مەقدسی لە کتێبی (البدء والتأریخ ٥/١٢٤) ئەو تاقم و بەشانەی شیعە کە باسکراون گەڕاندوویەتیەوە بۆ: زەیدی، ئیمامی.

(١) سەیری ئەم بنەمایانە بکە لە: الملل والنحل للشهرستاني ١/١٧٦ و لاپەڕەکانی دواتری. لە کتێبەکەی خۆشمدا (الحرکات الهدامة في الإسلام ١٣ لاپەڕەکانی دواتری).

بەیانیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووانی (بەیانی کوڕی سەمعانی تەمیمی)، ناوبراو بڕوای وابوو کە پەرستراوەکەی مرۆڤێکە لە نوور، ئەندامەکانی لەسەر شێوەی ئەندامەکانی مرۆڤن، بڕواشی وابوو کە هەموو ئەندامەکان لە ناودەچن تەنها ڕووخسار (وجه)ی خواکەی نەبێت[1].

موغەیریەکان: بریتین لە شوێنکەوتووی (موغەیرەی کوڕی سەعید عیجلی)، ناوبراو بڕوای وابوو کە خوای گەورە وێنە و جەستەی هەیە کە ئەندامەکانی لەسەر شێوەی پیتی هەجوو (هجاء)ن، وێنەکەشی وێنەی پیاوێکە لە نوور، تاجێکی نوورینی لەسەرە، دڵێکی هەیە کە دانایی و کار لەجێی و حیکمەتی لێ هەڵدەقوڵێت[2].

مەنصورییەکان: بریتین لە شوێنکەوتووی (ئەبو مەنصوری عیجلی)، خۆی بە پەروەردگاری خۆی چوواند، واگومانی ئەکرد کە بەرز بووەتەوە بۆ ئاسمان، خوا دەستی خۆی بەسەریدا هێناوە، پێی وتووە: ئەی کوڕی شیرینم لە منەوە پەیام ڕابگەیەنە[3]، دواتر دایبەزاندووەتە سەر زەوی، جا ناوبراو ئەو پارچەیەیە لە ئاسمانەوە هاتووەتە سەر زەوی، کە لەو فەرمایشتەی خوای گەورەدا باس کراوە: ﴿ وَإِن يَرَوۡاْ كِسۡفٗا مِّنَ ٱلسَّمَآءِ سَاقِطٗا يَقُولُواْ سَحَابٞ مَّرۡكُومٞ ﴾ الطور: ٤٤. واتە: (خۆ ئەگەر پارچە "ئەستێرەیەکیان" تێ بگرێت و ڕوو بەزەوی دابەزێت ئەو نەفامانە دەڵێن: هیچ نیە!! پەلە هەورەو نیشتۆتە سەریەك!!).

٢_ ئاوێتە بوون (حلول): بریتییە لەوەی خوای گەورە بە زاتی خۆی یان بە گیانی خۆی لەگەڵ مرۆڤێکدا ئاوێتە ببێت و لەناو جەستەی مرۆڤەکە جێگیر ببێت. جا ئەکرێت ئاوێتە

---

(١) الفرق بين الفرق ٢٢٦ ومقالات الإسلاميين ١/٦٧ والمواقف ٨/٣٨٥.

(٢) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٨٠. و بڕوانە: الفرق بين الفرق، والمواقف، هەر دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(٣) الفرق بين الفرق، سەرچاوەی پێشوو، والمواقف ٨/٣٨٦ وفرق الشيعة للنوبختي ٣٨.

بوون بە بەشێکیش بێت وەك درەوشانەوەی تیشکی خۆر لە پەنجەرەدا، دەشکرێت ئاوێتە بوونەکە هەمەکی و گشتی بێت وەك دەرکەوتنی فریشتە لە کەسێکدا(١).

مەزهەبی ئاوێتە بوون (الحلول) مەزهەبێکی کۆنە، یەك ئەگرێتەوە لەگەڵ بۆچوونی نەصرانیەکان سەبارەت بە عیسا (سەلامی خوای لێبێت)(٢).

ئەو تاقمە شیعانەی کە بڕوایان بە ئاوێتە بوون (حلول) هەیە ئەمانەن:

سەبەئیەکان: شوێنکەوتووی عەبدوڵای کوڕی سەبەئن، کە ناوبراو گومانی وابوو کە عەلی پێغەمبەرە، دواتر زیادەڕەوی کرد تا گومانی برد کە عەلی خوایە، ئەمەش بەوەی گیانی خوای گەورە، لەگەڵ لاشەی عەلی ئاوێتە بووە، کاتێك ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) گوێبیستی ئەمە بوو، فەرمانی سووتاندنی بۆ هەندێك لەوانە دەرکرد، ترسا لەو ئاشووبە، بۆیە ئیبن سەبەئی شاربەدەر کرد وڕەوانەی کرد بۆ(مەدائن)، کاتێك ئیمامی عەلی کوژرا، (عەبدوڵای کوڕی سەبەء) گومانی وابوو کە ئیمامی عەلی نەکوژراوە، بەڵکو ئەوەی کوژرا شەیتان بوو کە لە بەرچاوی خەڵك هاتە سەر وێنەی ئیمام، عەلی چووەتە ئاسمان هەروەك چۆن عیسای کوڕی مەریم (سڵاوی خوا لێبێت) پێشتر بەرزبووەتەوە بۆ ئاسمان.

هەندێك لە سەبەئییەکان گومانیان وابوو کە عەلی لە ناو هەورەکاندایە، گرمەو هۆرەی هەورو بریسکەکەی قەمچی عەلین. هەر یەکێك لەوانە گوێی لە دەنگی هەور بووبایە دەیوت: سڵاوت لێبێت ئەی ئەمیری بڕواداران(١).

---

(١) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٨٢. و سەیری ئەمانەش بکە: التبصير في الدين ١٠٥. و مقالات الإسلاميين ١/٧٤. و المقالات والفرق للقمي ٤٧ و المواقف، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٧٨.

بەیانیەکان: لەبەر ئەوەی بەیانی کوڕی سمعان گومانی وایە خۆی خوایە[1].

عومێریەکان: بریتین لە شوێنکەوتووی عومێری کوڕی بەیانی عجلی، ئەمانە جەعفەری صادقیان دەپەرست، ناوی پەروەردگاریان لە ناوبراو نابوو[2].

ئەبو موسلیمیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووی (ئەبو موسلیم)ی خوڕاسانی، بڕوایان وابوو کە (ئەبو موسلیم) بووەتە خوا بەهۆی ئاوێتە بوونی گیانی خوا لەگەڵ لاشەی ناوبراو[3].

حلمانیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووی (ئەبو حلمانی دیمەشقی فارسی)، ئەوانە بڕوایان وابوو خوا ئاوێتە دەبێت لەگەڵ مرۆڤی جوان، جا ئەگەر یەکێکیان وێنەیەکی جوان و قەشەنگیان بینیبا کورنووشیان بۆ دەبرد، بەو گومانەی خوا لەگەڵ ئەو وێنەیە ئاوێتە بووە[4].

شریعیە: بریتین لە شوێنکەوتووانی شریعی، ئەوانە گومانیان وابوو، خوای گەورە لەگەڵ پێنج کەس ئاوێتە بووە، کە بریتین لەمانە: پێغەمبەر، عەلی، فاتیمە، حسن، حسین، بڕوایان وابوو کە ئەم پێنجانە خوان[5].

---

1) الفرق بين الفرق ٢٣٣ و ٢٥٥ والبدء والتأريخ ١٢٥/٦ والتبصير في الدين ١٠٣ والفصل لإبن حزم ٣٦/٥ والمواقف ٣٨٥/٨. و سەیری ئەمانەش بکە: فرق الشيعة للنوبختي ٢٢ ونشأة الفكر الفلسفي في الإسلام ٣٦/٢.

2) الفرق بين الفرق ٢٣٧ و ٢٣٤ هاتووە: هەندێکیان لە پێڕی (حربيه)ن، کە بڕوایان وابووە سەرکردەکەیان (عەبدوڵای کوڕی عەمری کوڕی حەربی کیندی) خوایە. التبصير في الدين ١٠٤.

3) الفرق بين الفرق ٢٤٩.

4) الفرق بين الفرق ٢٥٧.

5) الفرق بين الفرق ٢٥٩ والتبصير في الدين ١١٠.

6) الفرق بين الفرق ٢٥٢ و مقالات الإسلاميين ٨٣/١ والتبصير في الدين ١٠٧.

موقنعییەکان: ئەمان لە پشت ڕووباری (جەیحون) نیشتەجێ بوون، ئەوانە بڕوایان وابوو کە (موقنیع) خوایە[1].

عەزافریەکان: ئەوانەن کە بڕوایان وابوو (کوڕی ئەبو عەزافیر) خوایە[2].

ئیسماعیلییەکان: ئەوانە بڕویان وایە کە ئاوێتە بوونی خوا تەنها لەگەڵ ئیمامەکانە، بۆیە (ئیبن هانی ئەندەلوسی) شاعیر بە هۆنراوە دێتە ئاخاوتن لەگەڵ خەلیفەی فاتیمی (موعیز لیدینلاه):

ما شأت لا ما شاءت الأقدار   فاحكم فأنت الواحد القهار[3]

واتە: ویستت لەسەر چییە هەر ئەوە دێتەجێ نەوەك ئەوەی قەدەر دەیەوێت، حوکم بدە بەڕاستی هەر تۆی تاکی زاڵ.

٣_ گیانگۆڕکێ (تناسخ): بریتییە لە گەڕانەوەو ڕۆیشتنی ڕۆح (گیان) بۆ غەیری جەستەی یەکەم[4].

ئەو پێڕە زیادەڕۆچووانەی بڕوایان بەمە هەیە:

بەیانیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووی بەیانی کوڕی سەمعان، ناوبراو دەڵێت: گیانی خوا گەڕاوەتەوە ناو لاشەی پێغەمبەران و پێشەواو ئیمامەکان، ئەم گەڕانەوەیە بەردەوام بوو تا گەیشتە (ئەبو هاشمی عەبدوڵای کوڕی موحەممەدی کوڕی حەنیفە)، دواتر ڕۆحەکە لە (ئەبو

---

(1) الفرق بين الفرق ٢٢٦ والتبصير في الدين ١٠٩ و ٰتقادات فرق المسلمين ١٢٣.

(2) الفرق بين الفرق ٢٢٧ والتبصير في الدين ١١٢.

(3) تبين المعاني في شرح ديوان ابن هاني ٣٦٥.

(4) الغلو والفرق الغالية ١٢٩ نقلا عن ابن سينا. الكليات لأبي البقاء ٣٠٥ و كشاف اصطلاحات الفنون ٥١٢/١.

هاشم)ەوە بۆ (بەیان) هاتووە، بەیان بانگەشەی خوایەتی بۆ خۆی کرد بەپێی مەزهەبی ئاوێتەبوونی خۆی لەگەڵ خوا[1].

جەناحییەکان: بریتین لە شوێنکەوتووانی (عەبدوڵای کوڕی موعاویەی کوڕی عەبدوڵای کوڕی جەعفەری کوڕی ئەبو تاڵیب)، گومانی وابوو کە خوا لەگەڵ ئەودا ئاوێتە بووە، گیانی خوا لەگەڵ ئادەم دواتر(شیث) پاشان لەگەڵ پێغەمبەران و ئیمامەکان ئاوێتە بوو تا گەیشتە ئیمامی عەلی، دواتر ئەم گیانە ئاوێتە بوو لەگەڵ لاشەی سێ کوڕەکەی ئیمام، دوای ئەمە ئەو گیانە هاتە ناو لاشەی عەبدوڵای کوڕی معاویە[2].

ئەوانەی بڕوایان بە گیانگۆڕکێ (تناسخ) هەیە. نکۆڵی دەکەن لە بوونی ڕۆژی دوایی و دەڵێن: (زیندوو بوونەوەو ڕۆژی دوایی بوونی نیە، بەڵکو تەنها ڕۆحە کە دەگەڕێتەوە لە شێوەی وێنەدا، جا ئەوەی کەسێکی چاکەکار بێت پاداشت دەدرێتەوە، بەوەی ڕۆحەکەی دەگەڕێتەوە لە جەستەیەکدا کە ناخۆشی و ئازاری پێنەگات، ئەو کەسەش کە خراپەکارە، پاداشات دەدرێتەوە بەوەی کە ڕۆحەکەی دەگەڕێتەوە لە جەستەیەکدا کە دەبێتە مایەی ئێش و ئازار بۆ ڕۆحەکەی، زیندوو بوونەوەو ڕۆژی دوایی تەنها بریتییە لە گەڕانەوەی ڕۆح، دونیاش بەردەوام بەم شێوەیە دەبێت)[3].

٤_ بۆ دەرکەوتن و گۆڕانی ویستی خوا (بداء): ئەم چەمکە چەند مانایەکی هەیە:

_ بۆ دەرکەوتن لە زانستدا (البداء في العلم): بریتییە لەوەی خوای گەورە شتێکی بۆ دەربکەوێت بەپێچەوانەی ئەوەی کە دەیزانی.

---

(١) الفرق بين الفرق ٢٣٧.

(٢) الفرق بين الفرق ٢٤٦.

(٣) مقالات الإسلاميين ١/١١٩.

_ بۆ دەرکەوتن لە ویستدا (البداء في العلم): بریتییە لەوەی خوای گەورە ڕاستی بۆ دەربکەوێت، بە پێچەوانەی ئەوەی کە ویستویەتی و فەرمانی لەبارەوە داوە.

_ بۆ دەرکەوتن لە فەرماندا (البداء في الأمر): بریتییە لەوەی خوا فەرمان بەشتێك بکات، دواتر فەرمان بکات بەشتێکی تر بەپێچەوانەی فەرمانەکەی پێشوو[1].

زیادەڕۆچووەکان وتویانە: (خوای گەورە چەند شتێکی بۆ دەردەکەوێت، لە هەندێك لە کاتەکاندا ویستی وایە شتێك بکات دواتر فەرمانی بوونی پێ ناکات، بەهۆی ئەوەی بەپێچەوانەی ویست و فەرمانی ئەو شتی بۆ دەرەکەوێت)[2].

موختاری کوڕی ئەبو عوبەیدی سەقەفی، پێشتر خەواریج بوو، دواتر بووەتە زوبەیری، پاشان بووەتە شیعی، دواتر کیسانی، دانی نا بە ئیمامەتی موحەممەدی کوڕی حەنیفە لە دوای میری بڕواداران عەلی کوڕی ئەبو تالیب، وتراوە لە دوای: حەسەن و حوسەین (ڕەزای خوایان لێبێت). موختار بۆیە بە بیروکەی گۆڕانی ویستی خوا (البداء) گەیشت، چونکە بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە دەزانێت چی ڕوودەدات، جا ئەم زانینەی بە هۆی هاتنی سروش بێت بۆی یاخود بەهۆی پەیامەکەی ئیمامەوە. ئەگەر پەیمانی ڕوودانی شتێکی بە هاوەڵانی دابوایە، ئەگەر ڕاست هاتبایەجێ، ئەوا ئەمەی دەکردە بەڵگە لەسەر ڕاستێتی بانگەشەکەی، ئەگەر وەك قسەکەی ڕووداوەکە ڕووی نەدابووایە، دەیوت: بۆ پەروەردگارتان وا دەرکەوت[3].

کاتێك ناوبراو هێزەکەی بۆ جەنگ کردن لەگەڵ مصعبی کوڕی زوبێر خستەڕوو، پەیمانی سەرکەوتنی بە هێزەکەیدا، کەچی هێزەکەی شکستی خوارد، زۆربەی سەربازەکانی کوژران، بە مختاریان وت: ئەی بۆچی پەیمانی سەرکەوتنت بەئێمەدا بە سەر دوژمنەکانماندا؟ وتی: چونکە

---

1) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٤٨ طبعة محمد سيد كيلاني.

2) مقالات الإسلاميين ١/١١٣.

3) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٤٥_١٤٧. و بڕوانە: الكامل للمبرد ٣/٢٦٤.

خوای گەورە پێشتر ئەو پەیمانەی پێدام، کەچی بە پێچەوانە بۆی دەرکەوت. ئەم ئایەتەی وەك بەلگە هێنایەوە: ﴿يَمۡحُواْ ٱللَّهُ مَا يَشَآءُ وَيُثۡبِتُ﴾ الرعد: ٣٩.واتە: (خوا ویستی نەمانی لەسەر هەر چییەك بێت، لەناوی دەبات و دەیکوژێنێتەوە، یان دەیهێلێتەوەو پایەداری دەکات). بغدادی وتی: ئەمە هۆکاری دانانی کیسانیەکانە بە بۆچوونی: گۆڕانی ویستی خوا (البداء)[1].

٥_ تەئویل: بریتییە لە لادانی وتە لە ڕووخسارو ڕووە دیارەکەی بۆ مانایەك کە لە خۆی بگرێت، ئەمەش چ بەلگەیەکی سەلمێنراو و بڕاوە لە بەلگە براوە (قطي)ەکان بێت یان بەلگەیەکی گوماندار ئەمەی پێویست کردبێت.

تەفسیر بریتییە لە: ڕوونکردنەوەی مانای بێژەییەکە جا نزیك یان شاراوە بێت[2].

ڕێگەی تەئویل کردن بە لەبەرچاو گرتنی مەرجەکانی نزیکترین ڕێگەیە لە ڕاستیەوە، ئەمە ڕای (عیزی کوڕی عەبدوسەلام)ە. مەبەست لە بەرچاوگرتنی مەرجەکانی ئەوەیە کە زمانی عەرەبی تەئویلەکە هەلبگرێت[3].

سەبارەت بەو تەئویلەی کە زۆرێك لە زیادەڕۆچووان کردوویانە، بۆ پشتگیری کردنی بانگەشەکەیان سەرباری ئەوەی کە تێکدەگیرێت لەگەڵ ئەو بنەمایانەی کە بە ڕوونی لە دەقە ڕۆشنەکانی قورئانی و سوننەتدا هاتوون، ئەمە تەئویلێکی ڕەتکراوەیە.

بۆ نمونە:

---

(١) الفرق بين الفرق ٥١.

(٢) تهذيب الأسماء واللغات ٢/١٥.

(٣) المسامرة بشرح المسايرة ٣٧.

خەتتابیەکان ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیان تەئویل کردووە: ﴿ فَإِذَا سَوَّيْتُهُۥ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِى فَقَعُوا۟ لَهُۥ سَٰجِدِينَ ﴾ ص: ٧٢. ئەمەی لەو ئایەتەدا هاتووە ئادەمە و ئێمەش نەوەی ئەوین. جا خەتتابیەکان (ئەبو خەتاب)یان پەرست، گومانیان وابوو کە ناوبراو خوایە، بەهەمان شێوە گومانیان وابوو جەعفەری صادقیش خوای ئەوانە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا (ئەبو خەتاب) لە جەعفەری صادق و تەنانەت لە عەلیش گەورەترە[1].

ئەبو مەنصوری عیجلی وتی: مرداربوو، خوێن، گۆشتی بەراز، مەیی، قومار، جگە لەم شتە قەدەغەکراوانە حەڵاڵن و خوای گەورە ئەو شتانەی لە ئێمە حەرام نەکردووە، شتێکیشی حەرام نەکردووە کە خۆمان پێی بەهێز بین، ئەمانە تەنها ناوی پیاوانێکن کە خوای گەورە حەرامی کردووە پشتگیری و دۆستایەتیان بکرێت، لەم ئایەتەشدا تەئویلی کردووە: ﴿ لَيْسَ عَلَى ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّٰلِحَٰتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوٓا۟ ﴾ المائدة: ٩٣. بەمەش فەرزەکانی نەهێشتن وتی: ئەمانە ناوی پیاوانێکن کە خوای گەورە دۆستایەتی ئەوانی پێویست کردووە[2].

٦_ ئاراستەکانی بێ باوەڕی و بەرەڵایی و خۆ دارنین لە ڕەوشت و ئایین: حمزەی کوڕی عمار کچی خۆی مارەکرد، سەرجەم شتە قەدەغەکراوەکانی حەڵاڵ کرد، هەروەها وتیشی: هەر کەسێك ئیمامی ناسیبێت حەزی لە چییە با بیکات، چونکە هیچی لەسەر نییە[3].

دەستەی (معمریە) کە سەر بە (خطابیة)کانن: مەیی، زینا، سەرجەم قەدەغەکراوەکانی تریان بە حەڵاڵ دانا، نوێژو زەکات و ڕۆژوو و حەجیان فەرامۆش کرد، ئەمەش لە میانەی تەئویل کردنی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ يُرِيدُ ٱللَّهُ أَن يُخَفِّفَ عَنكُمْ ﴾ النساء: ٢٨. پێیان

---

(١) مقالات الإسلاميين ١/٧٧.

(٢) مقالات الإسلاميين ١/٧٥.

(٣) فرق الشيعة للنوبختي ٢٨ والمقالات والفرق للقمي ٣٤.

وت: ئەی أبو خەتتاب ئەم کۆت و بەندانەمان لەسەر لابەرە و بارەکەمان لەسەر سووك بکە، مەبەستیان لە نوێژ و ڕۆژوو و زەکات و حەج بوو. جا ئەوەی پێغەمبەرو پەیامبەری پێشەوای ناسی ئەوا چی حەز دەکات با بیکات[1].

جەناحیەکان بێ باوەڕ بوون بە بەهەشت و ئاگری دۆزەخ، مەیی، مردار بوو، زینا، نێربازی، سەرجەم قەدەغەکراوەکانی تریان حەڵاڵ کرد، هەروەها سەرجەم پەرستشەکانیان پەکخست.

وتیان: ئەو پەرستشانەی کە لە قورئاندا باسیان کراوە، وەك نازناو بەکارهاتوون بۆ ئەوانەی لە ئالوبەیتی ئیمامی عەلین کە پێویستە پشتگیریان بکرێت.

ئەو شتانەش کە قەدەغەکراون لە قورئانی پیرۆزدا تەنها نازناون بۆ ئەو کۆمەڵەی کە پێویستە موسڵمان ڕقی لەوان ببێتەوە وەك: ئەبو بەکر، عومەر، تەڵحە، زوبەیر، عائیشە[2].

لە پەیامەکەی (عوبەیدوڵای مەهدی کوڕی حوسەینی قەیرەوانی) کە بۆ (سولەیمانی کوڕی حەسەنی جەنابی) ناردوویەتی هاتووە: ئامۆژگاریت دەکەم بەوەی گومان لە دڵی خەڵکیدا دروست بکەیت سەبارەت بە: (قورئان، تەوڕات، زەبوور، ئینجیل)، بانگیان بکە بۆ پەکخستنی شەریعەتەکان، پووچ کردنەوەی ئیمان بە دواڕۆژو زیندووبوونەوەو بوونی فریشتە لە ئاسمان و بوونی پەری (جنۆکە) لە زەویدا[3].

---

(1) فرق الشیعة للنوبختي ٤٢_٤٣. سەیری ئەمەش بکە: المقالات والفرق للقمي ٥١. و بڕوانە: مقالات الإسلامیین ١/٧٨ والفرق بین الفرق ٢٤٨.

(2) الفرق بین الفرق ٢٤٦. و بڕوانە: المواقف ٨/٣٨٦.

(3) الفرق بین الفرق ٢٩٦، والتبصیر في الدین ١٢٠.

عوبەیدوڵای باپیری پادشاکانی دەوڵەتی عوبەیدی (فاتیمی) کە لە میسڕ بوو، ٣٢٢ك مرد. جەنابی قرمتی ئەو کەسەیە کە بەردە ڕەشەکەی لە شوێنی خۆی هەڵگرت ٣١٧ك./ پەڕاوێزی: التبصیر في الدین.

ئەبو مەنصوڕی عیجلی خاوەنی دەستەی (مەنصوریە)، دەڵێت: پەیامبەران هەر دێن و کۆتایی نایەن، هەروەها پەیامیش ناپچڕێت[1].

ئەم پێڕە بە زیادەڕۆچووەکان ناونراون، چونکە زیادەڕۆچوون لە ئیمامی عەلیدا (ڕەزای خوای لێبێت)، شتی زۆر گەورەیان لەبارەی ناوبراو دەوروژاند[2].

سەرجەم تاقمەکانی موسڵمانان ئەو زیادەڕۆچووانەیان تەکفیر کرد، بەهۆی ئەوەی بە شێوەیەکی ڕووت و بەرەڵا لە ئیسلام دەرچوون، تەنانەت (ئیبن بابویەی قومی شیعی ئیمامی) لەبارەی ئەوانەوە وتویەتی: (بڕوامان وایە کە زیادەڕۆچووەکان بڕوایان نییە بە خوای گەورەو خاوەن ناوی جوان، ئەوانە خراپترن لە جولەکە و نەصرانی و ئاگرپەرستەکان).

بەهەمان شێوە شێخ (موفید) کە لە ئیمامیەکانە حوکمی ئەوەی داوە کە ئەوانە سەرگەردان و کافرن و دەرچوون لە بازنەی ئیسلام. دواتر وتویەتی: میری باوەڕداران (سەلامی خوایان لێبێت) حوکمی کوفرو کوشتن و سووتاندنی بە ئاگر لەبارەی ئەوانەوە داوە، هەروەها ئیمامەکانیش (سەلامیانخوایان لێبێت) ئەوانەیان تەکفیر کردووەو حوکمی دەرچوونیان لە ئیسلام لەبارەی ئەوانەوە داوە[3].

بناغەی بانگەوازی زیادەڕۆچووەکان لەسەر پەکخستنی شەریعەتەکان بنیاتنراوە، ئەمەش:

لەبەر ئەوەی (غیاریەکان): کە کۆمەڵێکن لە ئاگرپەرستەکان، خوویان گرتبوو و خۆیان لێ ڕاهێنا لەسەر تەئویل کردنی شەریعەتەکان، ئەمەش بەتایبەت لەو کاتەی کە هێزو شکۆی ئیسلام باڵی کێشابوو، جا تاقمی ناوبراو بەشێوەیەك تەئویلەکەیان دەکرد کە بگەڕێتەوە سەر

---

(1) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٨٢.

(2) مقالات الإسلاميين ١/٦٦.

(3) دراسات في الفرق ٧٦ نقلا عن عقائد الإمامية لإبن بابوية باب: نفي الغلو، وتصحيح عقائد الإمامية للیشخ المفيد _ باب الغلو والتفويض. و بڕوانە: مقدمة فرق الشيعة للنوبختي التي كتبها محمد صادق آل بحر العلوم.

ڕێساکانی باوباپیرانیان، بۆیە کۆبوونەوەو باسی ئەو موڵك و دەسەڵاتەیان دەکرد کە باپیرانیان هەیانبووە، وتیشیان ناتوانین ڕووبەڕووی موسڵمانان ببینەوە بە شمشێر، بەهۆی ئەوەی موسڵمانان بە شمشێر و دەسەڵاتیان زاڵ بوون، بەڵام پەنا دەبەینەبەر تەئویل کردنی شەریعەتەکان بەشێوەیەك کە لەگەڵ ڕێساکانمان بێتەوە، بەمەش لاوازەکانی موسڵمانان بە پلەبەندی کێش بکەین، ئەمەش دەبێتە هۆی تێکگیران و شەڵەژانیان[1].

بەشی دووەم: زەیدییەکان:

ئەوانە بریتین لە شوێنکەوتووی: زەیدی کوڕی عەلی کوڕی حوسەینی کوڕی عەلی کوڕی أبو طالب (ڕەزای خوایان لێبێت)، ئەوانە بڕوایان بە ئیمامەتی زەید هەبوو[2].

پێنج هەزار کەس لە دانیشتووانی شاری (کوفە) پەیمان و بەیعەتیان بە زەید دابوو، بە پشت بەستن بەمانە ناوبراو جەنگی کرد لەگەڵ میری کوفە کە ناوی (یوسفی عومەری سەقەفی) کارگێڕی (هیشامی کوڕی عەبدولمەلیك) بوو، زەید بیستی کە هەندێك جوێن دەدەن بە ئەبو بەکر و عومەر، ڕێگری لەمە کرد و ئەمەی بە ناپەسەند دانا، فەرمووی: عەلی باپیرم ستایشی ئەم دووانەی کردووە. جا ئەوانەی جوێنیان دەدا لە زەید یاخی بوون و ئەمەیان ڕەت کردەوە بۆیە بە ڕەتکەرەوە (رافضة) ناوبراون، دواتر هەموویان زەیدیان بە جێهێشت، تەنها

---

(١) المواقف و شرحه للسيد شريف الجرجاني ٨/٣٨٩. سەیری هاوشێوەیەکی نزیك لەمە بکە لە: الفصل لغبن حزم ٢/٢٧٣ وتلبيس إبليس ١٠٣. وخطط القريزي ٢/٣٦٢ والمنية والأمل ٩٦ ورد محمد عبده على هانوتو _ الأعمال الكاملة للإمام محمد عبده ٣/٢١٠.

(٢) مقالات الإسلاميين ١/١٣٦ والتنبيه والرد ٣٣ والفرق بين الفرق ٢٢ والتبصير في الدين ٢٥ و شرح حور العين ٢٣٥ والملل والنحل للشهرستاني ١/١٥٣ و إعتقادات فرق المسلمين ٧٧ والمنية والأمل ٨٩ والمواقف ٨/٣٩١ والفرق الإسلامية للكرماني ٥٧ وخطط المقريزي ٢/٣٥٢ ومقدمة إبن خلدون ١٨٤ والزيدية للأكوع ١٤ نقلا عن فهرست لإبن نديم، والملل والنحل لإبن المرتضى، والرحيق للجنداري، و أوائل المقلات للشيخ المفيد.

(نەزڕی کوڕی خوزەیمەی عەبسی) و (معاویەی کوڕی ئیسحاقی حارسە) و نزیکەی دوو سەد پیاو نەبێت، هەموویان لەگەڵ زەید کوژران، ئەمەش لە ساڵی ١٢٢ک_٧٣٨ز. (یەحیای کوڕی زەید) هەڵات بۆ خوراسان، لەوێش چووە ناحیەی (جوزجان)، پاشان دەرچوو لە دژی (نەصری کوڕی سەیار) والی خوراسان، نەصر سەرکردەیەکی خۆی بۆ ڕەوانەکرد کە ناوی (سەلەمی کوڕی ئەحوەزی مازنی)یە بە سێ هەزار سەربازەوە، (یەحیای کوڕی زەید) شەهید کرا، ئەم ڕووداوە لە ساڵی ١٢٦ک بوو، گۆڕی یەحیا لە ناحیەی (جوزجان)ە[1].

دەستەو پێڕەکانی زەیدی:

زەیدییەکان بۆ چەندین دەستەو پێڕ دابەش بوون، لێکۆڵەران لەئاست ژمارەیان ڕاجیان[2]، بەناوبانگترینیان ئەمانەن:

---

(1) مقالات الإسلاميين ١/١٣٧ والتبصير في الدين ٢٦. سەیری ئەمانەش بکە: الفرق بين الفرق ٣٥ والغنية للشيخ عبدالقادر ١/٩٨ والملل و النحل للشهرستاني ١/١٥٥ وشرح الحور العين ٢٣٨ و اعتقادات فرق المسلمين، و سەرچاوەکانی پێشوو.

سەیری ئەمانەش بکە: الزيدية للأكوع سەرچاوەی پێشوو ١٨، هەندێك دەقی هێناوە لە زانا زەیدییەکانەوە، وەك: ئیمامی هادی و مقبلی و عیسای کوڕی یوسف و جگەلەوانەش، لەبارەی بەکارهێنانی ناوی (رافضة) بۆ ئەوانەی خۆیان بەری دەکەن لە ئەبو بەکرو عومەر. مەجدەدینی موئەیەدی موفتی یەمەن لە کاتی نووسینی پێشەکی بۆ کتێبی (زيدية: علي بن عبدالكريم الفضيل الصفحة) کۆدەنگی لەسەر ئەمە هێناوە. بەهەمان شێوە سەیری ئەم ناوەو هۆکاری ناونانەکە بکە لە (المصابيح لأبي العباس أحمد بن إبراهيم من علماء الزيدية ٣٩٠_٣٩٢) و چەند گێڕانەوەیەکی لەوبارەوە هێناوە، و بڕوانە: المنية والأمل لإبن المرتضى ٩٣_٩٤ و تاج العروس مادە (رفض).

(2) لێکۆڵەران ڕاجیاییان هەیە لەمەڕ ژمارەی دەستەو پێڕە زەیدییەکان، بەم شێوەیەی خوارەوە:

سێ دەستەو پێڕن بریتین لە: جارودیە، سلیمانیە (جریریە)، بەتریە (أبتریە، صالحیە). بەغدادی لە: الفرق بين الفرق ٢٢ و ئیسفەراییینی لە: التبصير في الدين ٢٤ و شەهرستانی لە: الملل والنحل ١/١٥٧ و ڕازی لە: اعتقادات فرق المسلمين ٧٧ وئیجی لە: المواقف ٨/٣٩١ و کرمانی لە: الفرق الإسلاميە ٥٧ و نشوان لە: شرح الحور العين ٢٠٧دا بەم شێوەیە دابەشان کردووە.

١ _ جارودیە: بریتین لە: شوێنکەوتووانی (ئەبو جارودی زیادی کوڕی مونزیری عەبدی کوفی مەدانی کوێرە)، ئەمە ئەو کەسەیە کە ئیمامی جەعفەر ناوی (سەرحوب)ی لێناوە، کە پێناسەی کردووە بەوەی شەیتانێکە لە دەریادا نیشتەجێیە. ئەبو جارود لە ساڵی (١٥٠ك) مردووە، وتراوە لە ساڵی ١٦٠ك، بڕوایان وابووە کە پێغەمبەر (ﷺ) عەلی کوڕی ئەبو تالیبی دیاریکردووە بەناو نا بەڵکو بە (دەق وەسفی کردووە) کە تەنها لەودا دێتەجێ وەك: بەخشینی زەکات لەکاتی خۆچەماندنەوە (رکوع) لە نوێژدا، بۆیە عەلی ئیمام بووە لە دوای پێغەمبەر (ﷺ)، هاوەڵانیش کوفریان کرد، بەوەی ئیمامی عەلیان فەرامۆش کرد و بەیعەتیان پێنەدا و ئەبو بەکریان کردە جێنشین.

لە دوای ئەو حەسەنی کوڕی عەلی ئیمامە، پاشان حوسەین لەدوای حسن ئیمامە[1].

چوار دەستەو پێڕن: جارودیە، جریریە، بەتریە، یەعقوبیە. ئەمە ڕای مەقریزیە لە: الخطط ٣/٤١١.

شەش پێڕن: جارودیە (دابەش بوو بۆ دوو سێ دەستە)، سلیمانیە، بەتریە، نەعیمیە، بۆچوونەکانی پێڕێکیشی باس کردووە بێ ناوەکەی، یەعقوبیە، ئەمە ڕای ئەشعەرییە لە: کتێبی (المقالات ١/١٤٠_١٤٥) و ئیبن مورتەزا لە: المنیة و الأمل لا ٨٩ باسی کردووە کە شەش پێڕن. و بڕوانە: الغنیة للشیخ عبدالقادر ١/٩٨.

هەشت پێڕن: جارودیە، مەرسەدیە، ئەبرقیە، یەعقوبیە، عەمیمیە، ئەبتریە، جەریریە، یەمانیە. ئەمە ڕای عیسای کوڕی موحەممەدی کوڕی هارونی وەراق و هەندێکی تریشە، بەپێی ئەوەی مەسعودی لە: (مروج الذهب)دا هێناویەتی. موحەممەد موحیەدین عەبدولحەمید لە: پەڕاوێزی کتێبی ئەشعەری: (مقالات الإسلامیین) هێناویەتی.

(١) مقالات الإسلامیین ١/١٤٠ و پەڕاوێزەکەی، والفرق بین الفرق بین الفرق ٣٠ والملل والنحل للشهرستاني ١/١٥٧ والفصل لإبن حزم ٤/١٥٧ والمنیة والأمل ٩٠ والزیدیة للأکوع ٢٤، و سەرچاوەکانی پێشوو.

(سەرحوب: شەیتانێکی کوێرەیە لە دەریادا نیشتەجێیە)، ئەمە نازناوی (أبو جارودی ئیمام)ی پێڕی (جارودیە)، کە لە زیادەڕۆچووەکانی زەیدییەکانن، بە ئاشکرا جوێن دەدەین بە أبو بکرو عمر، خوای گەورە ئەو دووانەی پاك گرتووە لەوەی دژەکان دەیڵێن، ئەمانە لە شاری صنعاء لە یەمەن بوونیان هەیە، (باوکی عەبدوڵای موحەممەدی باقر) ئەو ناوەی لێناوە./ تاج العروس شرح القاموس المحیط _ مادة (سرحب)، طبعة الکویت. و انظر تلقیب الإمام الباقر أبا الجارود بالسرحوب في فرق الفرق الشیعة للنوبختي ٥٥.

٢_ سولەیمانیە (جریریە): بریتین لە شوێنکەوتووانی سولەیمانی کوڕی جریری زەیدی، ناوبراو وتویەتی: ئیمامەت ڕاوێژ (شورا)یە، ڕاوێژیش بە دوو پیاو لە پیاوە چاکەکانی موسڵمانان دادەمەزرێت.

ئیمامەتی کەسی باش (مفضول)یان بە دروستی داناوە، ئەگەرچی کەسی باشتر (فاضل) لە هەموو باردۆخەکاندا چاکترە. ئیمامەتی ئەبو بەکرو عومەری بە تەواو داناوە. سولەیمان گومانی وابووە کە ئوممەت بەیعەتی بە هەر دوو ناوبراوەکە داوە، ئەوا کەسێکی تریان فەرامۆش کردووە، کە شیاوتر بووە لەوان، چونکە عەلی شیاوترە بووە بۆ ئیمامەت لەوان، لەگەڵ ئەوەشدا کە ئوممەت هەڵەی کردووە، لە بەیعەتدان بەو دووانە، مانای وانیە کوفرو لاسارییان کردبێت.

سولەیمانیەکان ئیمامی عوسانیان بەکافر دادەنا، بەهۆی ئەو ڕووداوانەی دژەکانی عوسمان ئەنجامیاندا لە دژیدا[1].

٣_ بتریە (أبتریە):شوێنکەوتووی دوو پیاون: یەکەمیان: حەسەنی کوڕی صاڵحی حەی، دووەمیان: کەسیری نەواء کە ناونراوە بە (ئەبتر).

بۆ چوونەکانی ئەمانە وەك بۆچوونی سولەیمانی کوڕی جەریرە، بەڵام تەنها لەبارەی عوسمان وەستاون، نە ستایش نە سەرزەنشتیان نەکردووە[2].

---

(١) مقالات الإسلاميين ١/١٤٣ والفرق بين الفرق ٣٢ والتبصير في الدين ٢٥ والملل والنحل للشهرستاني ١/١٥٩ و شرح الحور العين ٢٠٧ و إعتقادات فرق المسلمين ٧٨ والمواقف ٨/٣٩٢ والفرق الإسلامية للكرماني ٥٩ وخطط المقريزي ٢/٣٥٢ والزيدية للأكوع ٢٧. سەیری ئەمەش بکە: الفرق الشيعة للنوبختي ٩ ... .

(٢) مقالات الإسلاميين ١/١٤٤ والفرق بين الفرق ٣٢ والتبصير في الدين ٢٥ وشرح الحور العين ٢٠٧ والفرق الإسلامية للكرماني سەرچاوەی پێشوو ٦٠ والمنية والأمل ٩٠. و نوبختي لە: فرق الشيعة ١٣ باسی کردووە. لە ٥٧ باسی ئەوەی کردووە کە ئەوانە کەم و کوری لە عوسمان دەگرن.

هەر دوو تاقمی (سولەیمانیە) و (بەتریە) تاقمی (جارودیە) تەکفیر دەکەن، چونکە تاقمی (جاردویە) تەکفیری ئەبو بەکر و عومەر دەکات. بەهەمان شێوە تاقمی (جارودیە)ش تەکفیری هەر دوو تاقمی (سولەیمانیە) و (بەتریە) دەکات، بەهۆی ئەوەی هەر دوو تاقمەکە تەکفیری ئەبو بەکرو عومەر ناکەن[1].

ڕاو بۆچوونی زەیدییەکان:

١_ هەر هەموو زەیدییەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە ئەوەی گوناهی گەورە دەکات سزا دەدرێت لە دۆزەخدا، بۆ هەتا هەتایی تیایدا دەمێننەوە، لە ئاگر دەرناچن[2]، زەیدییەکان لەم بۆچوونەیاندا وەك خەواریجەکان[3] و قەدەرییەکانن[4].

٢_ کۆکن لەسەر بە ڕاستدانانی عەلی کوڕی ئەبو تالیب لە جەنگەکەدا و بەهەڵەدانانی دژەکانی[5]. و کۆکن لەسەر ئەوەش کە عەلی ڕاستی پێکاوە لە دانانی دوو دادوەرەکە[6].

شەهرستانی لە کتێبی: الملل والنحل ١/١٦١ بۆ دوو پێڕ دابەشی کردووون: (صالحیە: هاوەڵانی حەسەنی کوڕی صاڵحی کوڕی حەی. و بەتریە: هاوەڵانی کەسیری نەوائی ئەبتر، هەر دوو ناوبراوەکە لە مەزهەبدا کۆکن).

ڕازی لە کتێبی (إعتقادات فرق المسلمین ٧٨) بە: صالحیە ناوی ناوە. و ئیجی لە کتێبی (المواقف ٨/٣٩٢) بە: بەتیریەی ثومي ناوی ناوە. و خطط للمقریزي ٢/٣٥٢. و بڕوانە: الزیدیة للأكوع ٢٧.

(١) الفرق بین الفرق ٣٤ والتبصیر في الدین، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) مقالات الإسلامیین ١/١٤٩ والفرق بین الفرق ٣٤ و التبصیر في الدین ٢٥.

(٣) الفرق بین الفرق، والتبصیر في الدین، هەر دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(٤) التبصیر في الدین، سەرچاوەی پێشوو.

(٥) مقالات الإسلامیین،سەرچاوەی پێشوو.

(٦) مقالات الإسلامیین، سەرچاوەی پێشوو، ١٥٠.

٣_ كۆكن لەسەر دژایەتی کردنی پێشەوا ستەمکارەکان و نەهێشتنی زۆرداری و بەرپاکردنی ڕاستی[١]. زەید: دەرچوونی بە مەرجێك داناوە بۆ ئەوەی ئیمام ببێت بە ئیمام[٢].

٤_ سەرباری ئەوەی بڕوایان وایە کە ئیمامی عەلی گەورەترین و باشترین هاوەڵە، لەگەڵ ئەوەشدا بۆچوونیان وایە خەلافەتی أبو بکر و عمر شەرعی و ڕەوایە، خۆیان لەم دووانە بەری نەکردووە، لەبەر ئەوەی زەیدییەکان بڕوایان وایە ئیمامەتی باش (مفضول) دروستە، سەرباری ئامادەبوونی باشتر (أفضل)، تەنها تاقمی (جارودیە) نەبێت ئەم بۆچوونەیان نییە[٣].

٥_ مەرج نییە ئیمام پارێزراو (معصوم) بێت، ئیمامەتیان کورت هەڵهێناوە لە نەوەکانی فاتیمەدا (ڕەزای خوای لێبێت)، ئیمامەتی غەیری نەوەی ئەویان بە دروست نەزانیوە. جا ئیمامەتی نەوەکانی فاتیمەیان (ڕەزای خوای لێبێت) بەدروست داناوە چ لە منداڵەکانی (حەسەن) بێت یان (حوسەین)، ئەگەر هاتوو زانا و دونیا بەکەمزان و بوێرو بەخشندە بوو[٤].

٦_ زەید لە بنەماکانی ئاییندا دەگەڕێتەوە بۆ موعتەزیلایەتی، چونکە زید (ڕەزای خوای لێبێت) قوتابی (واصلی کوڕی عەتاء) بووە، کە ناوبراو شێخی موعتەزیلە بووە[٥]. زەید لە هیچ

١) مقالات الإسلاميين، سەرچاوەی پێشوو، والمنية والأمل ٨٩.

٢) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٥٥.

٣) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٥٤ و ١٥٧ والزيدية للأكوع ١٦_٢٢. و بڕوانە: المنية والأمل ٨٩.

٤) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٥٣. و سەیری ئەمەش بکە: المنية والأمل، سەرچاوەی پێشوو.

٥) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٥٤، والمواقف ٨/٣٩٢، وتویەتی: (زۆربەی زەیدییەکانی سەردەمەکەمان لاساییکەرەوەن لە بنەماکانی ئاییندا دەگەڕێنەوە بۆ فیکرەی موعتەزیلایەتی، هەروەها لە بابەتە لاوەکیەکانی ئاینیش دەگەڕێنەوە بۆ مەزهەبی ئەبو حەنیفە تەنها لە چەند بابەتێکی کەمدا نەبێت). والزيدية للأكوع ١٥ ونقل عن طبقات المعتزلة للإمام المهدي بن المرتضى رواية في ذلك، وهي واردة عند القاضي عبدالجبار في فضل الإعتزال و طبقات المعتزلة، والحاكم أيضا.

بۆچوونێکیدا ڕاجیایی نەبووە لەگەڵ (واصل)دا تەنها لە بابەتی پلەیەك لە نێوان دوو پلەکە (المنزلة بين المنزلتين)دا نەبێت[1].

ئیمام (موحەممەدی کوڕی ئیبراهیمی وەزیر)[2]، هەروەها (عەلی کوڕی عەبدولکەریمی فوزەیل) ئەم بۆچوونەیان ڕەتکردۆتەوە[3].

زەیدییەکان لە بابەتە لاوەکی (فرعی)ەکاندا دەگەڕێنەوە بۆ مەزهەبی (ئەبو حەنیفە)، تەنها لە چەند بابەتێکی کەم نەبێت[4]. دەکرێت هۆکاری ئەمەش ئەوەبێت کە ئیمامی (ئەبو حەنیفە) بە نهێنی فەتوای دەدا لەسەر پێویستی سەرخستن و پشتگرتنی ئیمام زید و کۆمەکی بۆ کردنی بە ماڵ و سامان[5].

---

(1) والزيدية للأكوع پەڕاوێزی ١٥، تیایدا هاتووە: (ابن يزداد، وتويەتی: زەیدی کوڕی عەلی هیچ ڕایەکی پێچەوانەی موعتەزیلەکان نەبووە تەنها لە بابەتی: پلەیەك لە نێوان دوپلەکە "المنزلة بين المنزلتين" نەبێت).

(2) أکوع، ئەم بەرپەرچ و ڕەتدانەوەیەی لە کتێبی: (الزيدية، پەڕاوێزی ١٦) هێناوە کە وەری گرتووە لە کتێبی وەزیر: (العواصم والقواصم)، تیایدا هاتووە، کە وەزیر وتویەتی: (بێگومان ئەمانە شتی پڕو پووچن، بەڵکو دەکرێ لە درۆیەکانی ڕافیزەکان بێت).

(3) الزيدية لعلي بن عبدالكريم ٢١، باسی ئەوەی کردووە کە زەید موعتەزیلی نەبووەو زانستی لە (واصڵی کوڕی عەتاء) وەرنەگرتووە، بەڵکو زانستی وەرگرتووە لە باوك و براکەی باقر و زانایانی شاری مەدینەی پیرۆز، ئەگەر زەید بدرێتە پاڵ تاقمێکیش ئەوا دەدرێتە پاڵ تاقمی (دادگەرا: العدلية) کە دان دەنێن بە دادگەری و یەکتاناسی و نکۆڵی دەکات لە زۆرەملێی (جبر) و وێچوواندن (تشبيه)، بەهەمان شێوە (قازی عەبدولجەبار) و (ئیبن مورتەزا) و سەرجەم خەلیفەکانی ڕاشدین و هاوەڵانی تریش دەدرێنە پاڵ ئەم تاقمە.

(4) المواقف، سەرچاوەی پێشوو.

(5) دراسات في الفرق ٦٦ نقلا عن الكشاف للزمخشري ١/٦٤ و نقل نحوه عن أبي الفرج الأصبهاني في مقاتل الطالبين ١٠٧. تأريخ المذاهب الإسلامية ٤٣ و ٣٦٤ ئاماژەی کردووە بۆ کتێبی (مناقب)ی بەزاز.

لەبارەی زەیدییەکانەوە سەیری ئەمانەش بکە: تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٢٨٩ وفي علم الكلام _ الزيدية لأحمد محمود صبحي ٣/٦٠.

بەشی سێیەم" لە تاقمەکانی شیعە: ئیمامیەکان:

هۆکاری ئەم ناونانەش بریتیە لەوەی: کۆی تاقمەکانیان کۆکن لەسەر ئەوەی کە پێغەمبەر (ﷺ) بەدەق (نص) ناوی عەلی کوڕی أبو تالیبی دیاریکردووە وەك خەلیفە، پێغەمبەر (ﷺ) ئەمەشی بە ئاشکرایی ڕایگەیاندووە.

زۆربەی هاوەڵان گومڕابوون، بەهۆی فەرامۆش کردنی شوێنکەوتنی ئیمامی عەلی، لە دوای پێغەمبەر (ﷺ)[1]، بەمەش کوفریان کرد و کافر بوون[2].

ئیمامیەکان لە زۆر پێڕو دەستە پێکدێن، بەناوبانگترینیان: ئیسماعیلیە، دوازدە ئیمامی.

یەکەم: ئیسماعیلیەکان (السبعية):

ئەم پێڕە بە ئیسماعیلیە ناونراوە وەك درانە پاڵ ئیسماعیلی کوڕی ئیمامی جەعفەری صادق[3].

---

(1) مقالات الإسلاميين ٨٩/١ والتبصير في الدين ٣٥ و تبصرة الأدلة ٨٢٨/٢ و لاپەڕەکانی دواتریش. و شرح الحور العين ٢٠٦ والملل والنحل للشهرستاني ١٦٣/١ و إعتقادات فرق المسلمين ٨٥ والفرق الإسلامية للكرماني ٦١ وشرح المواقف للسيد الشريف ٣٩٢/٨ والمنية والأمل ٩٥ وخطط المقريزي ٣٥١/٢ و كشاف اصطلاحات الفنون ٢٦٠/١.

(2) سەرچاوەکانی پێشوو، جگە لە: مقالات الإسلاميين و تبصرة الأدلة و شرح الحور العين.

(3) فرق الشيعة للنوبختي ٦٧ ومقالات الإسلاميين ١٠٠/١ والفرق بين الفرق ٦٢ و الملل والنحل للشهرستاني ١٧٠/١ والتبصير في الدين ٣٣ وشرح الحور العين ٢١٦ واعتقادات فرق المسلمين ٨١ والفرق الإسلامية للكرماني ٥٢ و مقدمة ابن خلدون ١٨٨ وكشاف اصطلاحات الفنون ١٨٩/١ و ٩٢٧.

ئەم ناوانەشیان هەیە: باتینیەکان لەبەر ئەوەی ئیسماعیلیەکان دەیان وت: هەر شتێکی دیار (ظاهر) لای شاراوەو پەنهانی هەیە. (سەبعییە): چونکە پێیان وایە ئیمامەت تەنها پێنچ خولە. (تەعلیمیە): چونکە تێڕوانین و ڕامانیان پەکخست و فێربوون لە ئیمامی پارێزراویان بە بەس زانی./ الملل والنحل للشهرستاني

ئیسماعیلیەکان دەڵێن کە ئیمامی جەعفەری صادق بەدەق ئیسماعیلی دیاریکردووە وەك ئیمام لە دوای خۆی، ڕاسپاردە (وصیة)ەکەشی بۆ ئەو داناوە، ئەمەش لەبەر ئەوەی ئیسماعیل بەتەمەنترین و خۆشەویسترین کوڕ بووە لەلای ئیمام[1].

ئیسماعیلیەکان ڕاجیان لەبارەی مردنی ئیسماعیل هەر لە ژیانی باوکیدا، لەمبارەوەش چەند بۆچوونێکیان هەیە:

بۆچوونی یەکەم: ئیسماعیل زیندووەو نەمردووە، ناشمرێت تا دەسەڵاتی هەموو زەوی بەدەستەوە نەگرێت و دەبێتە ئیمام لە دوای باوکی، مردنی خۆی وەك توقیە و خۆپارێزی بەدەرخست لە ترسی خەلیفەکانی عەبباسی، تا نەبێتە ئامانج بۆ کوشتن.

بۆچوونی دووەم: ڕاستە ئیسماعیل مردووە، دەقی ئیمامەتی ئیسماعیل ناگەڕێتەوە. بەڵکو سوود لە دەقەکە ئەوەیە کە ئیمامەت هەر دەمێنێت لە نەوەکانی ئەوەی دەق لەسەر ئیمامەتی ئەو هاتووە، ئیمامەت ناگوێزرێتەوە بۆ جگەلەو، لە برایەکەوە بۆ برایەکی تر نابێت لە دوای حەسەن و حوسەین (سڵاوی خوایان لێبێت)، ئەمە بۆچوونی (مبارکیەکانە).

بەم پێیە ئیمامەت لە دوای ئیسماعیل بۆ نەوەکەیتی کە موحەممەدی کوڕی ئیسماعیلە، بەهۆی ڕاسپاردە (وصیة)ی جەعفەری باپیریەوە، بەمەش موحەممەد بووە جێنشینی جەعفەری باپیرەی نەوەك مامەکانی موحەممەد، بەمەش کاتێك جەعفەر کۆچی دوایی کرد موحەممەد شیاوی ئیمامەت بوو[2].

١٩٩/١ و لاپەڕەکانی دواتری. وفضائح الباطنية ١٧ و بيان مذهب الباطنية وبطلانه للديلمي ٢١ والمواقف ٢٨٨/٨ والفرق الإسلامية للكرماني ٤٩ سەرچاوەی پێشوو، والإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٩٩_١٠٠.

(١) شرح الحور العين، سەرچاوەی پێشوو. و دراسات في الفرق ٦٦_٦٧.

(٢) الملل والنحل للشهرستاني، وشرح الحور العين، هەر دوو سەرچاوەی پێشوو. و بڕوانە: فرق الشيعة للنوبختي، و مقالات الإسلاميين، و الفرق بين الفرق، سەرچاوەکانی پێشوو.

پاشان ئیسماعیلیەکان بۆ دوو دەستەی سەرەکی دابەش بوون[1]:

دەستەی یەکەم: ڕاوەستان لە ئاست مردنی موحەممەدی کوڕی ئیسماعیل، کە بە (مەکتوم) ناوزەدکراوە، ئەمان بڕوایان وایە ئیسماعیل دەگەڕێتەوە دوای مردنی، تەنانەت ئەم دەستەیە پێیان وایە وەك مەهدی دەگەڕێتەوە، ئەمانە پێیان دەوترێت (قەرامیتە)، بەهۆی ناوی سەرۆکەکەیان ئەم ناوەیان لێنراوە کە لە (ئەنبات) دادەنیشت و نازناوەکەی (قیرموتیە) بوو[2]، نمونەی هەندێك لە بۆچوونەکانیان:

١_ لە دوای پێغەمبەر (ﷺ) تەنها حەوت ئیمام دەبن، کە بریتین لەمانە: عەلی کوڕی ئەبو تالیب کە ئیمام و پەیامبەرە، حەسەن، حوسەین، عەلی کوڕی حوسەین، موحەممەدی کوڕی عەلی، جەعفەری کوڕی موحەممەد، موحەممەدی کوڕی ئیسماعیلی کوڕی جەعفەر کە بریتییە لە ئیمام و مەهدی و پەیامبەریشە.

موباڕەکییە: بەناوی سەرکردەکەیان (موباڕەك)ەوە ناونراون کە خزمەتکاری ئیسماعیلی کوڕی جەعفەر بووە. نوبەختی ئاماژەی بەمە کردووە لە: فرق الشیعة ٦٨_ ٦٩. و بڕوانە: مقالات الإسلاميين ١٠١ والفرق بين الفرق ٦٤ والملل والنحل للشهرستاني ١٧٠_١٧١ و ٢٠٠ و شرح الحور العين ٢١٦.

(1) دراسات في الفرق ٦٧.

(2) ئیبن جەوزی لە کتێبی (تلبيس إبليس ١١٠)دا دوو وتەی هێناون لەبارەی ئەم ناونانەیان:

١_ پیاوێك لە ناحیەی (خوزستان)ەوە هاتە کوفە، لەوێ بانگەشەی کرد بۆ ئیمامێك لە ئالوبەیت، لە کوفە چووە لای پیاوێك کە ناوی (کرمتیە) بوو واتاکەی بە (نەبتیە) واتە: چاوتیژ. بۆیە بەناوی ئەو پیاوە ناونرا کە چووە ماڵەکەی کە بریتی بوو لە (کرمیتە)، دواتر ناوەکەی گۆڕا بۆ: قرمط، تا لەسەر زمان سووك بێت.

دووەم: بەهۆی درانە پاڵ پیاوێك کە پێی دەوترێت: حمدان قرمط، کە یەکێکە لە بانگخوازەکانیان. وتراوە: بۆیە حمدان بە (قرمت) ناسراوە بەهۆی ئەوەی کورتە باڵا بووەو لاقەکان بوونە و هەنگاوەکانی کورت بوونە، سەرەتای دەستپێکی کاروباری ئەمە لە ساڵی ٢٦٤ك بووە. / سەیری ئەمە بکە: پەراوێزی ٧٢ من فرق للنوبختي، والفهرست لإبن نديم ٢٦٥.

٢_ پێغەمبەر (ﷺ) لەو ڕۆژەی کە فەرمانی پێکرا عەلی کوڕی ئەبو تاڵیب بکاتە ئیمامی خەڵك لە (غەدیر خم) ئەوا پەیام لەو ڕۆژەوە لە پێغەمبەرەوە پچڕا و هەر لەو ڕۆژەوە پەیامەکە گوازرایەوە بۆ ئیمامی عەلی.

٣_ موحەممەدی کوڕی ئیسماعیل زیندووەو نەمردووەو لە وڵاتی ڕۆمە و ئەو مەهدیە، واتای (قائم) لەلای ئەوان بریتییە لەوەی شەریعەت و پەیامێکی نوێ دەهێنێت و شەریعەتی موحەممەدی (ﷺ) پێ هەڵدەوەشێنێتەوە.

٤_ موحەممەدی کوڕی ئیسماعیل لە پێغەمبەرە ورەبەرز "ئولولعەزم"ەکانە، لەلای ئەوان حەوتن: نوح، ئیبراهیم، موسا، عیسا، موحەممەد، عەلی، موحەممەدی کوڕی ئیسماعیل.

موحەممەدی کوڕی ئیسماعیل کۆتا پێغەمبەرە، هەروەك خوای گەورە باسی کردووە.

٥_ خوای گەورە بەهەشتی ئادەمی بۆ موحەممەدی کوڕی ئیسماعیل داناوە، ئەمەش واتای ئەوەیە کە هەموو قەدەغەکراوێك ڕێپێدراوە، هەموو شتێك کە خوای گەورە لەو دونیایەدا بەدیهێناوە ڕێپێدراوە.

٦_ نمایشکردنی خەڵکی بە شمشێر و کوشتنیان و تاڵان کردنی ماڵ و سامانیان و شایەتیدان لەسەر کافر بوونیان و دیل کردنی ئافرەتەکان و کوشتنی منداڵەکان، هەموو ئەو شتانەیان حەڵاڵ کرد.

٧_ کوشتنی ئەو کەسیان بە پێویست دەزانی، کە بڕوای بە ئیمامەت هەیە بەڵام بەپێچەوانەی ڕێبازو بۆچوونی ئەوانە، بەتایبەت کوشتنی ئەوانەی بڕوایان بە ئیمامەتی موسای کوڕی جەعفەرو منداڵەکانی دوای ئەو هەیە[1].

---

[1]) فرق الشيعة للنوبختي ٧٢_٧٦.

دەستەی دووەم: ئەم دەستەیە ئیمامەتی گواستەوە، لە دوای ئیسماعیل لە چەند پێشەوایەکی نادیاردا، یەکەمیان موحەممەدی کوڕی ئیسماعیلی نادیار، تا ئیمامی شەرعی لە کەسێکدا بەدەرکەوت کە ناوی (عوبەیدوڵای مەهدی)ە، دامەزرێنەری دەوڵەتی فاتیمیە لە مەغریب، ناوبراو یەکەم ئیمامی دیارو بەرچاوە[1]، لە ساڵی ٣٢٢ك مردووە[2].

لە ماوەی سەدەی پێنجەمی کۆچی ئیسماعیلیەکان دابەش بوون بۆ چەندین دەستەی جیاواز.

لێکترازانی یەکەمی ئیسماعیلیەکان لە ساڵی ٤١١ك_١٠٢١ز کاتێك (حاکم بأمر الله) ڕایگەیاند کە جەستەی خوایی لەگەڵ لاشەی ئەو ئاوێتە بووە، دوای ئەمە ناوبراو بزربوو، وتراوە بە کوشتن مرد.

بەڵام شوێنکەوتووەکانی کە بریتین لە (دروز) بڕوایان وابووە ناوبراو نەمردووە، بەڵکو دەگەڕێتەوە، چونکە لەلای ئەوان ناوبراو ئیمامی چاوەڕوانکراوە.

دوای ئەمە پەرت بوونێکی تر ڕوویدا لە دوای مردنی (موستەنصر بالله) لە ساڵی ٤٨٧ك_١٠٩٤ز، بەوەی نزاری کوڕی خۆی ناچارکرد کە واز بێنێت لە ئیمامەت، ئەمەش بەپێچەوانەی بیروباوەڕی ئیسماعیلیەکان بوو کە پێویست بوو لەسەری کوڕەکەی بکاتە ئیمام، ئەمەش هەموو بەپێی پلانێکی دارێژراو بوو لەلایەن وەزیری هەرە چاکی موستەنصر (شاهنشاه)ی کوڕی (ئەمیر جیوشی بەدری جەمالی)، دەستپێشخەری کرد بە دانانی کوڕی بچوکی موستەنصر (موستەعلا) وەك ئیمام لەبەر ئەوەی کوڕە خوشکی بوو، بۆیە داینایە سەر

لەبارەی (قەرامیتەکان) بڕوانە: مقالات الإسلاميين ١/١٠٠_١٠١ والتنبيه والرد ٢٠ والفرق بين الفرق ٢٨٢.

(١) مقدمة ابن خلدون ١٨٨ و دراسات في الفرق ٦٧.

(٢) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ١٠١_١٢١ ژیاننامەی مهدیشی باس کردووە.

تەختی خەلافەت، لە نێوان هەر یەکلەم برایانە دژایەتی هەبوو و چەند جەنگێك ڕوویدا، ئەم ململانێیە کۆتایی هات بە دەست بەسەرکردنی نزارو بەندکردنی، ناوبراو لە بەندیخانەدا مرد.

ئیسماعیلیەکان دابەش بوون بۆ دوو لقی سەرەکی:

لقی یەکەم: موستەعلیە، بەناوی (موستەعلای ئەبو قاسمی ئەحمەد)ەوە ناونراون، کە لە ساڵی ٤٩٥ك مردووە، ناوەندی بانگەوازەکەی لە میسرەوە گوێزرایەوە بۆ یەمەن پاشان بۆ هیند، دوای ڕووخانی دەوڵەتی فاتیمیە لەسەر دەستی (صەلاحەددینی ئەیوبی)، دوای ئەمە چەندین پەرتبوون بەسەر ئیسماعیلیەکاندا هاتن، دەستەی (بهرە)ی لێ جیابووەوە کە ئێستا لە هیند بوونیان هەیە[١].

لقی دووەم: نزاریە، دوای کوژرانی نزار و چوونە سەر تەختی براکەی مستعلی، کوڕە بچوکەکەی (موهتەدی) لەلایەن شوێنکەوتووانیەوە گوازرایەوە بۆ وڵاتی فارس، جا لەوێ لەسەر دەستی گەورە بانگخواز حەسەنی کوڕی صەباح پێگەیشت.

پاشماوەی ئەم تاقمە لە هند دەناسرێت بە (خوجا) یان (مەولی) سەرکردەیان ناوی (ئاغاخان)ە، باپیرشیان (حەشاشون)ن[٢].

---

١) دراسات في الفرق ٧٠، و الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ١٥٨ ژیاننامەی (موستەعلا)شی باس کردووە، بەهەمان شێوە لە ٧٣٥ هاتووەو ئاماژەی کردووە بۆ ئەم سەرچاوانە: اتعاظ الحنفا للمقريزي، والنجوم الزاهرة، و تأريخ ابن إياس، والكامل لإبن أثير.

٢) دراسات في الفرق ٧١. سەیری ئەمەش بکە: الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ١٥٩ نقلا عن النجوم الزاهرة و ٧٣٦ نقلا عن اتعاظ الحنفا للمقريزي. و سەیری ئەمەش بکە: دائرة المعارف الإسلامية _ ترجمة: أحمد الشنتناوي ورفاقه ١٨٧/٢_١٩٥ مادة (الإسماعيلية).

گرنگترین ئەو پیاوانەی کە بانگەوازی ئیسماعیلی لەسەر دەستی ئەوان لەسەر خۆی ڕاوەستا و بیروباوەڕی ئیسماعیلیان داهێناو دواتر ئەمەش بووە بناغەیەك بۆ ئیسماعیلیە شوێنكەوتووەكانیان لە دوای خۆیان:

ئەبو خەتابی موحەممەدی كوڕی ئەبو زەینەبی مەقلاصی ئەجدەع. خزمەتكاری هۆزی ئەسد بوو، بانگەشەی ئەوەی كرد كە ڕەوانەكراو و ڕاسپێردراوی دوای ئیمامی جەعفەرە، بە شوێنكەوتووانیشی دەوترێت خەتتابیە.

مەیمونی قەداحی كوڕی دەیصانی هاوبەشدانەری ئەهوازی و كوڕەكەی (عەبدوڵای كوڕی مەیمون)، ئەمانە هەموویان لە زیادەڕۆچووەكانن، خۆیان بە شیعەگەرێتی و زانست داپۆشیوە، چەند بانگخوازێكیان بۆ پەیدابوو، پاشان شتە قەدەغەكراوەكانیان پەكخست و بەرەڵاییان لەناودا دەركەوت[1]. جەعفەری صادق و ئیمامەكانی تریش خۆیان لەوانە بەری كرد.

بیروباوەڕی ئیسماعیلیەكان:

نووسین لەبارەی بیروباوەڕی ئیسماعیلیەكان شتێكی گران و سەختە، چونكە كتێبەكانیان دوو جۆرن:

---

(1) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٨٤ و نقل في ١٧٢ عن ابن نديم. و بڕوانە: بيان مذهب الباطنية و بطلانه للديلمي ٢٠.

ڕاوبۆچوونەكانی خەتتابیەكان ئیسماعیلی كوڕی جەعفەریان هەڵخەڵەتاند بوو، بۆیە ئیسماعیل شوێن ئەوان كەوت، (كوشی و مامەقانی و هەدانی) كە لە زاناكانی ئیمامیەكانن گێڕاویانەتەوە: كە ئیسماعیل لەگەڵ خەتتابیەكان مەیی دەخواردەوە، ئەبو خەتتاب بە ئەبو ئیسماعیل ناوزەد كرابوو، بۆیە ئیمامی جەعفەر خۆی بەری كرد لە ئیسماعیل و ئەبو خەتتاب و خەتتابییەكان. / الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٥٦_٦٢.

١ _ کتێبە دیارەکان: ئەو کتێبانەن کە بۆ خەڵکی نووسراون بە ئیسماعیلی و ئەوانی تریش، دەستخستنی ئەم کتێبانە ئاسانە و دەستاودەستی پێ ئەکرێت، ئەم کتێبە بیروباوەڕی ڕاستەقینەی ئیسماعیلیەکان ناخاتەڕوو.

٢ _ کتێبە شاراوەکان: ئەو کتێبانەن کە تەنها کەسانێك دەیبینن و بە دەستیان دەکەوێت کە تایبەت و ڕۆچوون لە بیروباوەڕی ئیسماعیلیەکان، تەنانەت ئەم کەسە تایبەتانەش کاتێك ئەم کتێبەیان دەستدەکەوێت کە دەبێت پەیمان و بەڵێن بدەن کە بەکەسی تری نەدەن، ئەو شتانەی لەو کتێبانەشدا هەن بەکەس ڕانەگەیەنرێت[1].

جیاوازی لە نێوان ئەم دوو کتێبە زۆر زۆرە، نمونەش لەم بارەوە ئەوەیە کە بانگخوازی ئیسماعیلی ڕەها ئیدریس عیمادەدین لە کتێبە دیارەکەیدا باسی کردووە: کاتێك ئیسماعیلی کوڕی جەعفەری باوکی موحەمەد کە کۆچی دوایی کردووە ئەوا تەمەنی موحەمەد بیست و شەش ساڵ بووە[2].

بەڵام لە کتێبە نهێنیەکەیدا دەڵێت تەمەنی موحەمەد سێ ساڵ بووە[3].

١ _ بیروباوەڕیان سەبارەت بە خوای پایەبەرز:

---

(1) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٢٦٨ هەندێك نمونەی لەو پەیمانانە هێناوەتەوە لە کتێبی: المبدء والمعاد للداعي الإسماعيلي حسين بن العلي بن الوليد ١٠ چەند نمونەیەکی هێناوە لە کتێبی: الأنوار اللطيفة للداعي الإسماعيلي طاهر بن إبراهيم الحارثي، کە لە ساڵی ٥٤٨ك مردووە، هەروەها نمونەی لەمانەشەوە هێناوە: مسائل مجموعة من الحقائق العالية و الدقائق و الاسرار السامية لداع إسماعيلي كبير، والمؤيد الشيرازي، کە لە ساڵی ٤٧٠ك مردووە، وطاهر سيف الدين الداعي المطلق لفرقة البهرة.

(2) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٢٠ وأشار إلى عيون الأخبار ٣٥١ للداعي إدريس.

(3) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٢١ وأشار إلى زهر المعاني ٤٧ من المنتخب.

یەکتاناسی و خوابەیەکگرتن لەلای ئیسماعیلیەکان بریتییە لە دارنینی خوا لە هەموو ناو و سیفەتەکانی، جا خوای گەورە بەهیچ وەسفێك وەسف ناکرێت، هیچ ناوێکیشی نییە.

خوای گەورە نە هەیە و نە نییە[1]. جا بەهۆی ئەوەی ناو و سیفەتیان بۆ خوا بریارنەدا، ناچاربوون پەنا ببەنەبەر داهێنانی چەند خوایەکی تر بۆ ئەوەی ئەو ناو و سیفەتانەی کە لە قورئان و سوننەتدا هاتوون بۆیان بەکار بهێنن، وتیان: (هەموو سیفەتە بەرێزو بەرزو پایەدارو شکۆمەندەکان بە بەهەر شێوەیەك بەهەر زمانێك دەربرردرێت کە ئاماژەن بۆ سیفەتە خواییەکان ئەوا لەسەر عەقڵی یەکەم دێتەجێ)[2].

بە عەقڵی یەکەم دەوترێت: عەقڵی گشتی و هەمەکی، بوونی یەکەم، داهێنەری یەکەم، پێشوو (السابق)، پێنووس، وشە (الكلمة)، ئەم عەقڵە وەسف دەکرێت بە سیفەتی بەدیهێنەر و ڕۆزیدەرو وێنەکێش و بەدیهێنەری کارجوان... و لە جیهانی خواروو ئەم شتانە لەبەرامبەر ئەمانەن و هاومانان: وتەبێژ (الناطق)، پێغەمبەر.

بە عەقڵی دووەم دەوترێت: دەروون و نەفسی گشتی، تۆمارو تێنووس (اللوح)، داهێنەری دووەم. ئەمانە لەبەرامبەر ئەو شتانەن: بنچینە (الأساس) کە ئەویش بریتییە لە ڕاسپێردراو (وصی)[3].

---

(1) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٢٧٧. ئەمەی وەرگرتووە لە (موئەییەد فیدینی هیبەتوڵای شیرازی) بانگخوازی بانگخوازانی ئیسماعیلی، ئیمامی ئیسماعیلی موستەنصر لە کتێبە شاراوەکەیدا (المجالس المؤيدية)، ئیبراهیمی کوڕی حوسەینی حامدی لە کتێبە شاراوەکەیدا: (كنز الولد)، کرمانی ئەحمەد حەمیدەدین لە کتێبەکەیدا (راحة العقل) هێناویەتی، جگە لەوانەش ئەوەیان هێناوە.

(2) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٢٨٥. نقلا عن رسالة المبدء والمعاد للحسين بن علي بن الوليد، و نحوه عن الصوري وطاهر الحارثي و الكرماني و غيرهم من دعاة الإسماعيلية.

(3) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٢٨٦_٢٨٨. و چەند دەقێکی لەمانەوە هێناوە: نعمان القاضي و الحامدي و السجستاني.

حامدی وتویەتی: عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) بریتیە لە خوای دروستکەرو بەدیهێنەری کارجوان و وێنەکێش[1].

واگومانیان بردووە کە عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) لەبارەی خۆیەوە وتویەتی: (من دەژیێنم و دەمرێنم، ڕزق دەگرمەوەو دەبەخشم، کەسی بەڵەك و کوێری زگماك چاك دەکەمەوە، هەواڵیشتان پێدەدەم سەبارەت بەوەی دەیخۆن و پاشەکەوتی دەکەن لە ماڵەکانتاندا)[2]. چەند وتەی هاوشێوەی تری ئەم وتەیە.

هاوبەشدانان لەلای ئیسماعیلیەکان بریتییە لە بانگەوازی کردن بۆ جگە لە ئیمام نەوەك بانگەوازی کردن بۆ جگە لە خوای گەورە[3].

٢_ بیروباوەڕیان لەبارەی پێغەمبەر:

پێغەمبەر لەلای ئەوان بریتییە لە وتەبێژ، دوازدە سیفەتی هەن، کە دەبێت ئەمانەبن:

ئەندامەکانی تەواوبن، تێگەیشتن و دەربڕینی باش بێت، زیرەك و ژیر بێت، دەربڕینەکانی جوان بن، زانست و سوود لێوەرگرتن و ڕاستگۆیی خۆش بوویت، زۆر ئارەزوومەندی خواردن و خواردنەوەو ژن هێنان نەبێت، دەروونێکی گەورەی هەبێت، دونیا بەکەم بزانێت، دادگەری خۆش بوویت، ورەی بەهێز بێت.

وتیان: ئەگەر ئەو سیفەت و خەسڵەتانە لە کەسێکدا لە کاتێك لە کاتەکاندا کۆبوونەوە، ئەوا ئەو کەسە نێردراوەو خاوەنی سەردەمەکەیە.

---

(١) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٢٩٨ نقلا عن كنز الولد للحامدي ٢٢١.

(٢) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٢٩٩ نقلا عن زهر المعاني للداعي المطلق إدريس ٧٧.

(٣) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٢٨٩ نقلا عن الكشف لجعفر بن منصور اليمن ١٦٦.

پێغەمبەرایەتی بەبۆچوونی ئیسماعیلیەکان شتێکە دەتوانرێت بەدەست بهێنرێت، جا مرۆڤ دەتوانێت بەهۆی کۆشش و ڕاهێنانەوە ببێتە پێغەمبەر[1].

وتیان: قورئان بریتییە لە فەرمایشتی پێغەمبەر کە لە ڕازو نیازو کارلێکی ناو دەروون و نەفس دروست بووەو پێکهاتووە[2].

یەحیای کوڕی حەمزەی عەلەوی بەرپەرچی داونەتەوە بەوەی بۆچوونی ئیسماعیلیەکان لە بارەی پێغەمبەرایەتی نزیکە لە بۆچوونی فەیلەسوفەکان، بەڵام ئەوان وتەی فەیلەسوفەکانیان بە کوێرانە و هەڕەمەکی وەرگرتووە، جا یەحیا بە تێروتەسەلی بەرپەرچی ئەوانی داوەتەوە[3].

٣_ بیروباوەڕیان لەبارەی ڕاسپاردن و ڕاسپێردراو (الوصاية والوصي):

ئیسماعیلیەکان دەڵێن هەر پێغەمبەرێك ڕاسپێردراو (وصی)ەکی هەیە، جا ڕاسپێردراوی موحەممەد (ﷺ) عەلییە (ڕەزای خوای لێبێت).

لەم بارەوە ڕاجیاییان هەیە و بۆ دوو بۆچوون دابەش بوونە:

أ_ یەکسان بوونی پێغەمبەر و ڕاسپێردراو (وصی)، بەبێ ئەوەی یەکێك بەسەر ئەوەی تریان بەرزتر بکرێت. بۆیە ئەم وتەیەیان بە ناوی ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) گێڕاوەتەوە: (من و موحەممەد لە یەك نوورین، کە ئەویش نووری خوای پایەبەرزە، خوای

---

(١) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٣٢١_٣٢٢ نقلا عن الرسائل إخوان الصفا ٤/١٢٩ و ١٣٥.

(٢) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٣٢٩_٣٣٨. لەم بارەیەوە چەندین دەقی لە بانگخوازە ئیسماعیلیەکانەوە هێناوە، بۆ نمونە: الحارثي اليماني في الأنوار اللطيفة ١٢٦ و ١٦٠_١٦١ والحامدي في كنز الولد ٢٠٦_٢٠٧ و ٢١٧ و ٢١٩ و جعفر بن منصور اليمن في سرائر النطقاء ٢٠٩ مخطوط، والشيرازي في المجالس المؤيدية ١٥٢.

(٣) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٣٤٤_٣٤٧.

گەورە فەرمانی کرد بەو نوورە کە بۆ دوو بەش لەت ببێت، جا بە لەت و کەرتی یەکەمی فەرموو ببە بە موحەممەد، هەروەها بە لەتی دووەمی فەرموو ببە بە عەلی)[1].

ب_ ڕاسپێردراو (وصی) گەورەترە لە پێغەمبەر، عەلی گەورەترو باشترە لە موحەممەد (ﷺ)، چونکە ئیمامی عەلی مەبەست و ئامانجی بانگەوازە، لەبەرئەوەی بانگەوازی پێغەمبەر (ﷺ) تەنها بۆ عەلی بووە، هەروەك پەیمان و بەڵێن کە لە پێغەمبەران و پەیامبەران تەنها بۆ دانان بووە بە ڕاسپێردراوی و ویلایەت و ئیمامەتی عەلی. بەندایەتی تەنها بە شوێنکەوتن و دانان بە ئیمامەتی عەلی قبوڵ دەبێت[2].

٤_ بیروباوەڕیان لەبارەی ئیمامەت (هەندێك کات بە ویلایەت دەری دەبڕن):

ئیسماعیلیەکان پێیان وایە ئیمامەت لەلایەن خواوە پێویست کراوە، ئایین تەنها بە ئیمامەت کامڵ دەبێت، ئیمان بەخواو بە پێغەمبەر دروست نییە تا باوەڕ بە ئیمام نەهێنرێت[3].

---

(1) الإسماعیلیة لإحسان إلهي ظهیر ٣٥٠ و گێڕانەوەکەی هێناوە لە حارسی لە: (الأنوار اللطیفة)دا، چەند دەقێکی لەوبارەوە هێناوە لە عەلی کوڕی وەلید لە (تاج العروس)، و بانگخوازی بانگخوازان (عیمادەدین) لە (زهر المعاني)دا، حوسەینی کوڕی عەلی کوڕی وەلید لە (المبدء والمعاد)، و ئەبو یەعقوبی سەجستانی لە (إثبات النبوات)، و داعی حاتەمی کوڕی عیمڕان و کرمانی لە (راحة العقل)، و هیبەتوڵای شیرازی.

(2) الإسماعیلیة لإحسان إلهي ظهیر ٣٦٠، ئەمەی وەرگرتووە لە: جەعفەری کوڕی مەنصوری یەمەن، حوسەینی بن نوحی هیندی، و حامدی و جگە لەوانەش.

(3) الإسماعیلیة لإحسان إلهي ظهیر ٣٦٧، چەند دەقێکی لەوبارەوە لەمانەوە وەرگرتووە لە: (قازی نوعمانی کوڕی موحەممەد) لە (دعائم و تأویل الدعائم)، و شەڕەف عەلی ئیسماعیلی لە (عیون المعارف)، و ئەحمەد حەمیدەدین کرمانی لە (المصابیح في إثبات الإمامة)، و موئەیەدی شیرازی و جەعفەری کوڕی مەنصوری یەمەنی و جگە لەوانەش.

هەر کەسێك بمرێت و ئیمامی سەردەمی خۆی نەناسی بێت ئەوا بە مردنێکی نەفامانە مردووە[1].

هەرگیز زەوی بێ ئیمام نابێت، جا ئیمامەکە دیار یاخود پەنهان بێت[2].

دادوەرەکەیان نوعمانی کوڕی موحەممەد: تەنها کەسێك دەبێت بە ئیمام کە لە منداڵەکانی عەلی بێت، حسن و حسین، پاشان لە منداڵەکانی حسین نەوەك منداڵەکانی حسن، پاشان لە منداڵەکانی ئیسماعیلی کوڕی جعفر نەك منداڵەکانی کەسی تر[3].

ئیسماعیلیەکان بەشێوەیەك دەدوێن لەگەڵ پێشەواکانیان وەك چۆن بەندە لەگەڵ پەروەردگارەکەی دەدوێت، ئیبن هانی لە کاتی دووان لەگەڵ (المعز الإسماعیلی)دا دەڵێت:

ما شأت لا ما شاءت الأقدار   فاحكم فأنت الواحد القهار[4].

واتە: ویستت لەسەر چیە هەر ئەوە دێتەجێ نەوەك ئەوەی قەدەر دەیەوێت، حوکم بدە بەڕاستی هەر تۆی تاکی زاڵ.

٥_ ئیسماعیلیەکان بڕوایان بە ئاوێتە بوون (الحلول) گیانگۆڕکێ (تناسخ) هەیە، ئەمەش خودی بڕوای هیندۆسەکانە، ئەوەی لەم بارەوە باسیان کردووە ئەوەیە: (هەر بوونەوەرێك لە ئاسمانەکان و زەوی بەر لە ئێوە ئوممەت بوونە، ڕۆحی دوژمنەکانمان دەگەڕێتەوە لە هەر

---

(١) الإسماعیلیة لإحسان إلهي ظهیر ٣٧٣ نقلا عن المجالس المؤیدیة للشیرازي ١١٩.

(٢) الإسماعیلیة لإحسان إلهي ظهیر ٣٧٤ نقلا عن تاج العقائد لعلي بن محمد بن الولید، ساڵی ٦١٢ك مردووە، هاوشێوەی ئەمەیان هێناوە لە وتەی: حسنی کوڕی نوح، حاتمی کوڕی ئیبراهیم، و أبی یعقوب السجستانی و جگە لەمانەش لە بانگخوازە ئیسماعیلیەکان.

(٣) الإسماعیلیة لإحسان إلهي ظهیر ٣٧٥ نقلا عن دعائم الإسلام للقاضي النعمان.

(٤) الإسماعیلیة لإحسان إلهي ظهیر ٣٨٤ چەندین دەقی زۆر نزیك لەو مانایەیان هێناوە لە بانگخوازە ئیسماعیلیەکانەوە.

وێنەیەكدا كە پێچەوانەی وێنەی مرۆیی بێت، تەنانەت یەكێك لەم دوژمنانە دەگەڕێتەوە هەزار تاوانی كوشتن دەكات و هەزار كەس سەر دەبڕێت و هەزار جاریش دەمرێت، بەڵام خۆشەویستان و ئەولیاكانی خوا و شوێنكەوتووە باوەڕدارەكانیان ئەوا خوای گەورە ئەوانی پاراستووەو ڕزگاركردووە لە گەڕانەوەی ڕۆحیان لە وێنە ناشرینەكاندا، ئەم پرۆسەی گەڕانەوەی ڕۆحە لە وێنە نا مرۆییەكاندا، سزایەكە خوای گەورە دیاری كردووە بۆ دوژمنەكانی باوەڕداران....)[1].

٦_ ئیسماعیلیەكان پێیان وایە كە قورئان دەستكاری كراوە. نمونەش لەسەر ئەمە: ئەو وتەیەیە كە (جەعفەری كوڕی مەنصوری یەمەن) وتویەتی: (وقد خاب من حمل ظلما، ظلم آل محمد: بێگومان ئەوەی ستەمی كردووە ڕەنج بەخەسارو نائومێد بووە، ئەو ستەمەی كە لە خانەوادەی موحەممەدی كردووە). ئەم ئایەتە بەوشێوەیە دابەزیوە[2].

٧_ ئیسماعیلیەكان بڕوایان بە تەكفیر كردنی هاوەڵان هەیە، لە سەروشیانەوە ئەبو بەكر و عومەر و عوسمان[3].

٨_ ئیسماعیلیەكان پێیان وایە كە موحەممەدی كوڕی ئیسماعیل شەریعەتی پێغەمبەر موحەممەدی هەڵوەشاندۆتەوە، (موعیز لدینیلاه) ئیمامی ئیسماعیلی چوارەم لە كاتی

---

(١) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٤١٨_٤٤١، و چەند دەقێكی لە بانگخوازە ئیسماعیلیەكانەوە هێناوە لەبارەی دانانیان بە گیانگۆڕكێ (تناسخ)، ئەم دەقەش لە ٤٣٩.

(٢) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٤٦٥ نقلا عن كتاب الكشف لجعفر بن منصور ٧٨ و نقل قولهم بتحريف القرآن من أساس التأويل للقاضي النعمان.

(٣) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٤٦٦ و نقل نصوصا عن جعفر اليمن في كتابه الكشف ١٢٥ وسرائر النطقاء، والقاضي نعمان في أرجوزته ٩٩ و كتاب المجالس والمسايرات لا ٣٧٩ والمؤيد الشيرازي في المجالس المؤيدية ١٣٦/٢ والكرماني في راحة العقل ٥٠٠، والحامدي في كنز الولد ٩٩، حسن بن نوح الهندي في الأزهار ٢٢١، والسجستاني في إثبات النبوءات ١٥٩، وضياءالدين في مزاج التسنيم ٢٣٥.

دەرکەوتنیدا بە ڕاشکاوی دەربڕیوە لەکاتی نزاکانی ڕۆژی شەممە: (... ئەوەی کە بە ڕاستی ڕەوانە دەکرێت و ڕاستگۆ دەدوێت، نۆیەمە لە دوای پێغەمبەری باپیری، هەشتەمە لە دوای باوکەکەی کەوسەر، حەوتەمە لە دوای باوکە ئیمامە چاکەکانی.... ئەمەش پلەو پایەکەی گەورە کردووەو ڕێزدارو شکۆمەندی کردووە، جیهانی سروشتی بە هاتنی ئەمە کۆتایی هات، بە هاتنی ئەم ئیمامە ڕووکەشی شەرعەتی موحەممەد لەکار کەوت...).

بەپێی بۆچوونی ئەوان (موعیز) پارێزراوەو پلەی خوایەتی بەدەست هێناوە[1].

بۆیە ئیسماعیلیەکان شەریعەتیان لە کارخست، ئەرکەکانیان فەرامۆش کرد، شتە ڕووکەشیەکان وەك نوێژ و زەکات و ڕۆژوو و حەج و جیهاد[2]، شتە قەدەغەکراوەکانیان حەڵاڵ کرد و توانجیان لە پێغەمبەران داو موسڵمانانیان کوشت[3].

---

(1) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٥٥٠_٥٥٢ نقلا عن أدعية الأيام السبعة للمعز لدين الله.

(2) ئەو دەقەنانەی لەبارەی فەرزە ڕووکەشیەکانەوە هاتوون، بەپێی بۆچوونی خۆیانیان تەئویل کردووە، وتیان: قیامەت واتە هاتنی ئیمام، ڕووبارەکان: واتە ئەو سوودەی کە لە زانایانەوە دەڕژێت بەسەر سوودمەندەکانیان، بەهەشت: واتە مانەوەو زانین لە جیهانی مەعقوڵدا و چێژ بینین لە جیهانی بەرهەستدا، نوێژ: واتە گوێڕایەڵی کردن بۆ میری بڕواداران علی و ئەو منداڵانەی کە پێشەواو ئیمامن. یاخود نوێژ بریتیە لە پەیوەندی کردن بە ئیمامەوە یاخود.... / الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٤١١ ولاپەڕەکانی دواتری. و چەند دەقێکی لەوبارەوە نەقڵ کردووە لە بانگخوازە ئیسماعیلیەکانەوە. سەیری ئەمەش بکە: المنية والأمل ٩٦ و لاپەڕەکانی دواتری.

(3) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٥٦٠_٥٦٣ نقلا عن سير الأعلام النبلاء للذهبي ١٥٢/١٥ والبيان المغرب للكراشي ٢١٦/١.

تیایدا هاتووە: ذهبي ئەم وتەیەی قاضي عبدالجباری نەقڵ کردووە: (نێردراه "قائم" بە ئاشکرا توانج و جنێوی بە پێغەمبەران دەدا، بانگدەرەکەی هاواری دەکرد: نەفرەت لە ئەشکەوتەکەو ئەوی تیایدا بکەن، زۆرێك لە زانایانی کوشتن و پشتگیر "قەرامیتە"کانی بەحرەینی دەکرد، فەرمانی بە شوێنکەوتووانی دەکرد کە مزگەوت و قورئان بسووتێنن).

لەبەر ئەمە زانایان فەتوایان داوە بە هەڵگەڕانەوەو بێ دینی ئیسماعیلیەکان، هەروەك (قاضي عياض) وتویەتی: (زانایانی قەیروان کۆکن لەسەر ئەوەی بارودۆخی "عوبەیدییەکان" بارودۆخ و حاڵەتی هەڵگەڕاوەو بێ ئایینەکانە)[1].

بەغدادی وتویەتی: (ئەو ڕایەی کە من پەسەندی دەکەم لەبارەی ئایینی باتینیەکان _ ناوێکە لە ناوەکانی ئیسماعیلیەکان _ ئەوانە ڕۆژگارپەرستی لە ئایین دەرچوون، بڕوایان بە بێ سەرەتایی و لەمێژینەیی جیهان هەیە، نکۆڵی دەکەن لە سەرجەم پەیامبەران و شەریعەتەکان، چونکە حەزیان لە حەڵاڵ کردنی هەموو ئەو شتانەیە کە نەفس پێی خۆشە).

ئیمامی غەزالی کتێبەکەی (فضائح الباطنية)ی نووسی، لەمیانەی ئەم کتێبەی بەرپەرچی بۆچوونەکانی ئەوانی داوەتەوەو بەپێویستی زانیوە کە ئەم تاقمە بە هەڵەو گومڕا بژمێردرێت و تەکفیر بکرێت و موسڵمان خۆی لێ بەری بکات، موحەممەدی کوڕی وحسەینی دیلەمی لە کتێبەکەیدا (بيان مذهب الباطنية وبطلانه) هەمان بۆچوونی ئیمامی غەزالی هەیە[2].

دووەم: دوازدە ئیمامی:

زۆرینەی شیعە پێکدێنن، ئەم بۆچوونە تایبەتیانەیان هەیە:

١ _ ئیمامەت پێویست و بەردەوامە.

الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٥٦٦: نامەی (موعیز لدینیلاە) کە بۆ (قرمیتی حەسەنی ئەعصەم)ی ناردووە، تیایدا دانی بە کارەکانی باپیرانی داناوە کە کردوویانە، وەك: کوشتن و ئاژاوەو حەڵاڵ کردنی قەدەغەکراوەکان و هەڵکەندن و لەجێ بردنی بەردە ڕەشەکە و تاڵان کردنی حاجیەکان.....

(١) الإسماعيلية لإحسان إلهي ظهير ٥٦٤ و مابعدها، نقلا عن ترتيب المدارك للقاضي وسير أعلام النبلاء ١٥/١٥١، و شایەتی زانایانیشی تێدایە کە ئیمامی ذهبي و أبو زيد الدباغ لە کتێبەکەیدا (معالم الإيمان) و أبو حسن القابسی لە (الملخص) و مەراکشی خاوەنی (بيان المغرب) هێناویانە.

(٢) دراسات في الفرق ٧٢_٧٤ و قول البغدادي في كتابه الفرق بين الفرق ٢٩٦، وكتابه الغزالي والديلمي، هەردووکیان چاپکراون و دەستاودەست دەکرێن.

ئیمامەت بنەمایەکە لە بنەماکانی ئایین، ئیمان دانامەزرێت تەنها بە بڕوابوون بەو بنەمایە نەبێت، چونکە ئیمامەت بەردەوامی پێغەمبەرایتیە، ئەو بەڵگەیەی ناردنی پێغەمبەرو پەیامبەرەکان پێویست دەکات، هەمان ئەو بەڵگەیەیە کە ناردنی ئیمامەکان لە دوای پێغەمبەران پێویست دەکات.

نابێت سەردەمێك لە سەردەمەکان بەتاڵ بێت لە ئیمامێك کە گوێڕایەڵی کردنی پێویست بێت و لەلایەن خواوە دانرابێت، جا خەڵکی گوێڕایەڵی بکەن یان نا، ئیمامەکە لە پێش چاوی خەڵکی یان شاراوەو پەنهان بێت، جا ئەو پەنهانیەی ماوەدرێژ یان کورت بێت[1].

٢_ پارێزراوی ئیمام:

ئیمام وەك پێغەمبەرە پێویستە پارێزراو بێت لە شتە ناپەسەند و پەست و نزمە دیارو نادیارەکان، هەر لە تەمەنی منداڵییەوە تا مردن، ناکرێت کاری ناپەسەند بکات. تەنانەت بە ئەنقەست و بە لەبیرچوونەوەش. هەروەك پێویستە ئیمام پارێزراو بێت لە لەبیرچوونەوەو هەڵە، چونکە ئیمامەکان پارێزەری شەرعن، لەمەشدا حاڵیان وەك پێغەمبەرە[2].

---

(١) عقائد الإمامية ٦٥_٦٦. وأصل الشيعة وأصولها ٥٨_٥٩.

ئیمامەت بنەمایەکە لە بنەماکانی ئایین، ئەمە بۆچوونی دوازدە ئیمامیەکانە بەگشتی، جا بەم پێیە هەر کەسێك نکۆڵی لێ بکات لە ئایین دەردەچێت.

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك لە ئیمامیەکان بۆ ئەوەچوون کە ئیمامەت بنەمایەکە لە بنەماکانی مەزهەب، بەم پێیەش هەر کەسێك نکۆڵی لێ بکات لە مەزهەب دەردەچێت بەڵام هەر بە موسڵمان دەمێنێتەوە. بەتێروتەسەلی ئەمە باس دەکرێت لە بنەمای ئایینی و مەزهەبی.

(٢) عقائد الإمامية ٦٧. والباب الحادي عشر، وعليه شرح النافع ٤١ ومفتاح الباب ١٨٢، وتجريد الإعتقاد وشرحه كشف المراد ٣٩٠ والمنية والأمل ٩٥. و سەیری ئەمەش بکە: عصمة الأئمة عند الشيعة لأنور الباز.

جا مادەم ئیمام وەك پێغەمبەرە، ئەوا پێویستە لە سیفەتە تەواو و کامڵەکانیدا باشترینی خەڵك بێت لە بوێری و بەخشندەیی و ڕێزداری و پاکێتی و ڕاستگۆیی و دادگەری و مشورگێڕی و کارگێڕی و حیکمەتدا... .

هەموو زانیاری و حوکمە خوایی و سەرجەم زانیارییەکان لە ڕێگەی پێغەمبەرەوە یان ئیمامی پێشخۆی وەردەگرێت، ئەگەر ویستی شتێك بزانێت و لێیکۆڵیەوە،ئەوا پێویستە بیزانێت لە ڕێگەی خورپە (ئیلهام) بەو هێزە پیرۆزەی خوای گەورە لە ناخیدا دایناوە، جا ئەگەر ڕووی کردە شتێك ویستی بیزانێت ئەوا بەڕووی ڕاستەقینەکەی دەیزانێت و هەڵە ناکات و لێی تێکناچێت. لەمەشدا پێویستی بە بەڵگەی عەقڵی و خوێندن نیە لەلایەن مامۆستاوە[1].

لەبەر ئەوەی ئیمامەکان خاوەن دەسەڵات (أول الأمرن) و شایەتیدەرن لەسەر خەڵکی و فەرمانی ئەوان فەرمانی خوایە و شتێك ئەوان ڕێگری لێبکەن خوا ڕێگری لێکردووە، گوێڕایەڵی کردنی ئەوان گوێڕیەڵی کردنی خوایە، سەرپێچی کردنیان سەرپێچی کردنی خوایە[2].

بە دانانی بە بۆچوونی پارێزراوی ئیمام ئەم شتانە کەڵەکە دەبن:

أ_ چەسپاندنی ئەو بۆچوونە کە ئیمامەت لە بەرژەوەندییە دونیاییەکان نییە کە تێڕوانینی ئوممەت بڕیاری لەسەر بدات، بەڵکو بنەمایەکە لە ئایین، بۆ پێغەمبەریش دروست نییە ئەم بابەتە فەرامۆش بکات و بە ئوممەت ڕاسپێرێت، بەڵکو پێویستە لەسەری ئیمامێك دیاری بکات بۆ ئەم مەبەستە، لە ڕێگەی سروش (وحی)ەوە، یاخود لە ڕێگەی ئیلهامێك کە دڵنیایی و زانستی دڵنیاکەرەوە بەدەستەوە بدات.

---

1) عقائد الإمامية ٦٧_٦٨.

2) عقائد الإمامية ٦٩_٧٠.

ب_ ئەم بۆچوونەش هەڵوەشاندنەوەی خەلیفایەتی سێ ئیمامەکەی پێش ئیمامی عەلی (ڕەزای خوایان لێبێت) لە دوو توێی خۆیدا هەڵدەگرێت، چونکە سێ ئیمامەکە بەیەکدەنگی زانایان بە پارێزراوی وەسف ناکرێن.

بۆیە زاناکانی شیعە هەوڵیاندا بەهەر بەڵگەیەك کە هەیانە بەرگری بکەن لە بابەتی پارێزراوی ئیمام.

تەنها ئەمانە نەبن کە ئەم ڕیزپەڕیەیان هەیە: (ئیبن بابویەی قومی) کە ساڵی ٣٨١ك مردووەو موحەممەدی کوڕی حسنی کوڕی حمدی کوڕی ولید کە ساڵی ٣٤٣ك مردووە، ناوبراوان پێیان وابوو کە دروستە بەهۆی لەبیرچوونەوە ئیمام هەڵە بکات. پێشەواکانی شیعە بە توندی وەڵامی ئەوانیان دایەوە، لەوانە شێخ مفید کە پەیامێکی نووسی لە میانەیدا بەرپەرچی ئەوانە دەداتەوە کە گومانیان وایە پێغەمبەر یاخود ئیمام هەڵەدەکەن[1].

٣_ دەق و دەستنیشان کردن (النص والتعيين):

لەلای شیعەی دوازدە ئیمامی، ئیمامەت تەنها دەبێت بە دەق بێت، کە لەلایەن خواوە لەسەر زمانی پێغەمبەر ڕاگەیەنرابێت، یاخود لەسەر زمانی ئیمامی پێشووتر ڕاگەیەنرابێت، ئیمامەت بە هەڵبژاردن نیە لەلایەن خەڵکیەوە. و لە فەرموودەشدا هاتووە: (هەر کەسێك بمرێت و ئیمامی سەردەمی خۆی نەناسێت بە نەفامی مردووە)[2].

---

1) دراسات في الفرق ٤٧_ ٤٩.

2) عقائد الإمامية ٦٦. و سەیری ٧٤ بکە. و سەیری ئەمانەش بکە: أصل الشيعة وأصولها ٥٨ والباب الحادي عشر، و عليه شرح النافع ٤٣ و مفتاح الباب ١٨٦. و تجريد الإعتقاد وشرحه كشف المراد ٣٩٢.

لەبەر ئەوەی ئیمامەت پەیوەستە بە پارێزراوییەوە، هەر شتێکیش پەیوەست بێت بە بپارێزراوییەوە دەبێت دەقی لەسەر هەبێت، بەم پێیەش دەبێت ئیمامەت بە دەق بێت[1].

دەڵێن ئیمامەکان دوازدە ئیمامن، بەم شێوە زنجیرەییەی خوارەوە:

عەلی کوڕی ئەبو تالیب، کە ساڵی ٤٠ک کۆچی دوایی کردووە، پاشان حسنی کوڕی عەلی، کە ساڵی ٥٠ک کۆچی دوایی کردووە، پاشان حسینی کوڕی عەلی، کە ساڵی ٦١ک کۆچی دوایی کردووە، پاشان ئیمامەت لە منداڵەکانی حسین بەردەوام بوو نەوەك حەسەن، کە بریتین لەمانە: عەلی زەینولعابدینی کوڕی حوسەین، کە ساڵی ٩٥ک کۆچی دوایی کردووە، دواتر موحەممەدی باقری کوڕی عەلی، کە ساڵی ١١٤ک کۆچی دوایی کردووە، دواتر جەعفەری صادقی کوڕی موحەممەد، کە ساڵی ١٤٨ک کۆچی دوایی کردووە، پاشان موسای کازمی کوڕی جەعفەر، کە ساڵی ١٨٣ک کۆچی دوایی کردووە، دواتر عەلی ڕیزای کوڕی موسا، کە ساڵی ٢٠٣ک کۆچی دوایی کردووە، پاشان موحەممەد جەوادی کوڕی عەلی، کە ساڵی ٢٢٠ک کۆچی دوایی کردووە، پاشان عەلی هادی کوڕی موحەممەد، کە ساڵی ٢٥٤ک کۆچی دوایی کردووە، دواتر حەسەنی عەسکەری کوڕی عەلی، کە ساڵی ٢٦٠ک کۆچی دوایی کردووە، دواتر مەهدی چاوەڕوانکراوی کوڕی حەسەن کە لە ساڵی ٢٥٦ک لە دایك بووە. موحەممەدی مەهدی بەڵگەیی لە سەردەم و ڕۆژگارەکەمان، کە پەنهان و چاوەڕوانکراوەو تا ئێستاش هەر زیندووە، دێتەدەرو زەوی پڕ دەکات لە دادگەری دوای ئەوەی کە پڕبووە لە ستەم و خراپە[2].

بڕوایان بەگەڕانەوە (الرجعة) هەیە: دەڵێن بریتییە لەوەی:

---

(1) مفتاح الباب، سەرچاوەی پێشوو. و سەیری ئەمەش بکە: النافع، تجرید الإعتقاد و شرحە کشف المراد، سەرچاوەکانی پێشوو.

(2) عقائد الإمامیة ٧٦ و ٧٨. و سەیری ئەمەش بکە: الباب الحادي عشر، و علیە: شرح النافع ٥٠ و مفتاح الباب ٢٠٠ و کشف المراد في شرح تجرید الإعتقاد ٤٢٢.

خوای گەورە کۆمەڵێك دەگەڕێنێتەوە بۆ دونیا دوای مردنیان لە سەر هەمان وێنەی پێشوویان، جا بەشێکیان سەربەرزو بەشێکی تریان سەرشۆڕ دەکات، ئەم ڕووداوە لە کاتی هاتنی مەهدی چاوەڕوان کراوە.

ناگەڕێتەوە تا کەسی ئیماندار پلەی ئیمانی زۆربەرز نەبێت و کەسی خراپ نەگاتە ئەوپەڕی خراپە، دوای ئەمە دەمرن و پاشان زیندوو دەبنەوە[1].

٤_ بڕوایان بە توقیە هەیە، ئەم وتەیەی ئیمامی جعفری صادقیان گێڕاوەتەوە: (توقیە ئایینی من و باپیرانمە) و (کەسێك توقیەی نەبێت ئایینی نییە).

توقیە، بریتییە لەوەی: ئەگەر هەر کەسێ هەستی بە مەترسی کرد لەسەر خۆی و ماڵەکەی بە هۆی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕەکەی یاخود دەرخستنی بیروباوەڕەکەی، ئەوا پێویستە بیروباوەڕی خۆی بشارێتەوەو پەنهانی بکات، لە کات و شوێنە مەترسیدارەکان، ئەمەش لە پێناو لادانی زیان و مەترسی لەسەر خۆی و شوێنکەوتووانی و لەپێناو پاراستنی خوێنیان.

توقیە چەند حوکمێکی هەیە، فەرزە یاخود فەرز نییە، ئەم حوکمانەی دەگۆڕێن بە پێی شوێنەکان و ئاستی مەترسی، ئەم حوکمانە لە فیقهدا باسکراون، بەهەر حاڵ توقیە لە هەموو حاڵەتێکدا پێویست نیە، بەڵکو هەندێك جار پێویستە بە پێچەوانەی توقیە بجوڵێیتەوە، هەروەك لە حاڵەتی دەرخستنی ڕاستی لە پێناو خزمەتی ئیسلامدا پێویستە بە پێچەوانەی توقیە هەڵسوکەوت بکرێت[2].

---

(1) عقائد الإمامية ٨٠.

(2) عقائد الإمامية ٨٤_٨٥. و بڕوانە: أصل الشيعة وأصولها ١٥٠ ودراسات في الفرق ٥٤_٦٣.

مورجـیـئە

مورجیئە وشە و بێژەیەکە وەرگیراوەو داتاشراوە لە (الإرجاء)، (أرجیتە و أرجأتە)، ئیرجاء دوو مانای هەیە:

واتای یەکەم: دواخستن و فەرامۆش کردن دێت، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ أَرۡجِهۡ وَأَخَاهُ ﴾ الاعراف: ١١١. واتە: دوای بخە و بیهێڵەوە، لەبەر ئەم هۆیانە ئەم ناوە لە مورجیئەکان نراوە:

أ_ چونکە ئەوەی تاوانی گەورە ئەنجامدەدات، فەرامۆشی دەکەن تا ڕۆژی دوایی، جا لە دونیادا حوکمی لەبارەیەوە نادەن کە ئایا بەهەشتییە یاخود دۆزەخییە؟[1].

ب_ یاخود لەبەر ئەوەی کردار پاش ئەخەن لە نیەت و مەبەست[2].

پ_ یاخود لەبەر ئەوەی ئەوان عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) لە پلەی یەکەم دوائەخەن و دەیبەنە پلەی چوارەم[3].

واتای دووەم: پێدانیئومێد و هیوا، ئەمەش بەوەی:

---

(1) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٣٧. هاوشێوەی ئەمە لەمانەشدا هاتووە: خطط المقريزي ٢/٣٤٩ والمنية والأمل ١١٣ و شرح الحور العين ٢٥٧.

(2) الملل والنحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو، و لە (الفرق بين الفرق ٢٠٢) هاتووە: (لەبەر ئەوەی کرداری لە ئیمان پاش دەخەن). ئیسفەراییینی هاوشێوەی ئەمەی وتوە لە: التبصير في الدين ٨٣. هەروەها سەیری ئەم سەرچاوانەش بکە: شرح المواقف للسيد شريف الجرجاني ٨/٣٩٦ الفرق الإسلامية للكرماني ٨١.

(3) الملل والنحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو.

أ_لەبەر ئەوەی دەڵێن: گوناه لەگەڵ ئیمان هیچ زیانێکی نییە، هەروەك لەگەڵ کوفر پەرستش سوودی نییە[1]. جا ئەوان ئومێدی پاداشت ئەخوازن لە خوای گەورە بۆ گوناهباران[2].

ب_ یان لەبەر ئەوەی ئەوان کەسی لاساریان والێکردووە بە ئومێدی لێخۆشبوون بێت، بێ ئومێدیان نەکردووە لە ڕەحمەت، سەرباری ئەوەی کابرای لاسار لەسەر لاسارییەکەشی مردبێت. (ابن المرتضى) وتویەتی: پێم وایە ئەمە هۆکاری ناونانە لەوان[3].

سەرهەڵدانی موڕجیئە:

---

(1) الملل والنحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو. و شرح المواقف للسيد الشريف، سەرچاوەی پێشوو، وتویەتی: (بەم پێیە نابێت بێژەی مورجيە بە هەمزە بکرێت)، والفرق الإسلامية للكرماني، وخطط المقريزي، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو، و سەیری ئەمەش بکە: التبصير في الدين ٨٣.

(2) خطط المقريزي، سەرچاوەکەی پێشوو، نەسەفی لە (تبصرة الأدلة ٢/٧٦٦) وتویەتی: (موڕجیئەکان پێیان وابوو کە هیچ یەکێك لە موسڵمانان بە هۆی ئەنجامدانی گوناهی گەورەوە سزا نادرێت، هەروەك کاری چاکیش هیچ سوودی نییە لەگەڵ کوفردا، جا بەم پێیەش کاری خراپە زیانی نییە لەگەڵ ئیمان و باوەڕ).

(3) المنية والأمل، سەرچاوەکەی پێشوو، لە کتێبی ناوبراودا بەرپەرچی شرۆڤەکەی شەهرستانی داوەتەوە کە بۆ ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە کردوویەتی: ﴿ أَرۡجِهۡ وَأَخَاهُ ﴾ الاعراف: ١١١. وتویەتی: (ڕای ڕاست ئەوەیە کە دەڵێیت: "أرج زيدا" واتە وای لێبکە ئومێد و هیوای ببێت، هەروەك دەڵێیت: "أصلح كذا" واتە وای لێبکە چاك بێت، ئەمە بە مانای ئەوە نایەت کە بڵێی خواستەکەی بێنەدی و شتەکەی پێبدە هەروەك شەهرستانی وای بۆ چووە، جا بەم پێیە واتای ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ أَرۡجِهۡ وَأَخَاهُ ﴾ الاعراف: ١١١. ئەوەیە: کە وایان لێبکە بە چاوەڕێی وەڵامی تۆ بن، ئەوەندە کار بکە و تێبکۆشە کە لەماوەی چاوەڕوانیەکەیاندا بەڵگەکەیان پوچەڵ بکەیتەوە).

دەڵێم: شەهرستانی ئایەتەکەی بە گەواهی و شایەتیدەر هێناوە بۆ مانای یەکەم: کە دواخستنە؛ و بە شایەتی دەری بۆ مانای دووەم نەهێناوە.

تۆی ئەم تاقمە لە نێوان هاوەڵانی سەرەتا ئەوانەی کە نەچوونە ناو ململانێ لە کۆتایی سەردەمی عوسمان (ڕەزای خوای لێبێت) هەبوو، وەك: (ئەبو بەکرە، عەبدوڵای کوڕی عومەر، عمرانی کوڕی حصین).

ئەبو بەکر (ڕەزای خوای لێبێت) گێڕاویەتیەوە کە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (ستكون فتن، القاعد فيها خير من الماشي، والماشي فيها خير من الساعي إليها، ألا فإذا نزلت أو وقعت، فمن كان له إبل فليلحق بإبله، ومن كان له غنم فليلحق بغنمه، ومن كان له أرض فليلحق بأرضه. قال: فقال رجل: من لم تكن له إبل ولا غنم و لا أرض؟ قال: يعمد إلى سيفه فيدق على حدة بحجر، ثم لينج إن استطاع النجاة)[1] واتە: بێگومان لەمەولا چەندین فیتنە بەرپا دەبێت، ئەوەی دانیشتووە تێیدا باشترە لەوەی بەناویدا دەڕوات، ئەوەشی تێیدا دەڕوات باشترە لەوەی بە تەکان بەرەو پیریەوە دەچێت، ئاگادار بن کاتێکیش دابەزییە ناوتان یان ڕوویدا، با هەر کەسێك حوشتری هەبوو بچێت بەلای حوشترەکەی خۆیەوە، هەر کەسێکیش مەڕی هەبوو با بچێت بەلای مەڕی خۆیەوە، هەر کەسێکیش زەوی و زاری هەبوو با بچێت بەلای زەوی و زاری خۆیەوە. دەڵێت: پیاوێك وتی: ئەی پێغەمبەری خوا ئەی ئەگەر هات و کەسێك نە وشتر نە مەڕ نە زەوی و زاری هەبوو؟ فەرمووی: با بچێت شمشێرەکەی بێنێت بە بەردێکی تیژ بڕندەکەی کەل و کۆڵ بکات، پاشان ئەگەر توانی خۆی ڕزگار بکات[2].

---

[1]) فجر الإسلام ٢٨٠ و تاريخ المذاهب الإسلامية ١١٩.

د. حوسەین عەتوان لە (الفرق الاسلامية في بلاد الشام في العصر الأموي ١٦_٢٢) لەمانەوە گێڕانەوەی هێناوە: عن عبدالله بن عمر نقلا عن طبقات ابن سعد و تذكرة الحفاظ، و عن عمران بن الحصين نقلا عن طبقات ابن سعد، و عن أبي بكر نفيع بن حارث الثقفي نقلا عن صحيح البخاري و مسلم و أبي داود و إبن ماجه. و نقل روايات أخرى في ذلك. والحديث بلفظ آخر في الجامع الصغير ٢٨٧ و فيه: (أخرجه أحمد في مسنده والبخاري ومسلم عن أبي هريرة وهو صحيح).

[2]) دەقی کوردی ئەم فەرموودەیەم وەرگرتووە لە: پوختەی سەحیحی موسلم، وەرگێڕانی لیژنەیەك، ١٠٠٤/٢.

کاتێك ئاشووب و جەنگەکان دەرکەوتن لە نێوان موسڵمانان هەر لە سەرەتای ئیسلام، کۆمەڵێك پێیان وابوو کە دەستی خۆیان تێکەڵ نەکەن، حوکمی ڕاست پێکان و هەڵەپێکان بەسەر هیچ یەکێکیان نەدەن.

ئیبن عەساکر لەبارەی ڕوونکردنەوەی ڕای ئەمانە ئەوەی گێڕاوەتەوە: (ئەوانە ئەو کەسانەن کە گومانگەرا "شکاك"ن، ئەوانە گومانیان هەبوو و لە جەنگ و غەزاکاندا، جا کاتێك دوای کوژرانی عوسمان گەڕانەوە شاری "مەدینە" ئەوا پەیمان و گوفتاریان بۆ خەڵکی یەك بوو بەبێ ڕاجیایی، وتیان: ئێمە کە ئێوەمان بەجێهێشت کاروبارو فرمان و ڕیزتان یەك بوو، ڕاجیایی لە ناوتان نەبوو، کەچی گەڕاینەوە دەبینین ئێوە ڕاجیان، هەندێکتان دەڵێن: عوسمان بە ستەم کوژرا.دادگەرترینی هاوەڵانی بوو، هەندێکی تریشتان دەڵێن: عەلی و هاوەڵانی لە ڕاستی نزیکتر بوون، هەموویان باوەڕپێکراون و بەڵگەی ڕاست سەلمێنمان لەبەر دەستە، ئێمە نە خۆمان بەری دەکەین لەو دوو پێڕە و نە نەفرەتیشیان لێدەکەین، بەڵکو حوکمی ئەوانە بەخوا ڕادەسپێرین، تا خوا خۆی دادوەرییان لە نێواندا بکات).

خەواریجەکان: تەکفیری عەلی و عوسمان و ئەوانەشیان کرد کە بڕوایان بە دادوەرییەکە هەبوو. و شیعەش: ئەبو بەکرو عومەرو عوسمان و پشتگیرەکانی ئەوانەیان تەکفیر کرد. هەردوو تاقمی ناوبراو: ئەمەوییەکانیان تەکفیر کرد. ئەمەوییەکانیش جەنگیان لەگەڵ هەردوو تاقمی ناوبراو کرد و بڕوایان وابوو کە هەردوو تاقمی ناوبراو شەرع لەکار دەخەن و کار لەسەر یەکخستنی دەکەن.

لەم نێوانەدا مورجیئەکان دەرکەوتن کە لەبەرامبەر هەموویان بێ هەڵوێست و ئاشتی ئامێز بوو، هیچ کۆمەڵێکی لەو کۆمەڵانەی تەکفیر نەکرد، مورجیئەکان دەیان وت: کە خەواریجو شیعە و ئەمەوییەکان باوەڕدارن، بەڵام هەندێکیان ڕاستیان پێکاوەو هەندێکی تریان هەڵەیان پێکاوە، لە تواناماندا نییە ئەوە دیاری بکەین کە ڕاستی پێکاوە، بۆیە ئێمە ئەو

بارودۆخ و حاڵەتە کە ئەوان تیایدان بەو خوایە دەسپێرین کە زانایە بە نهێنی خەڵك و لێپێچینەوەیان لەگەڵ دەکات لەسەر ئەو شتانەی ئەنجامیان داوە[1].

وتراوە: یەکەم کەس کە فیکرەی ئیرجائی دانا و قسەی تێداکرد، بریتییە لە: موحەممەد حەسەنی کوڕی موحەممەد کە ناسراوە بە (ئیبن حەنیفەی کوڕی عەلی کوڕی ئەبو تالیب).

حەسەنی کوڕی موحەممەدی کوڕی حنیفە نامەی دەنووسی بۆ وڵاتان و بانگەشەی دەکرد بۆ فیکرەی مورجیئایەتی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ناوبراو کردەوەی لە ئیمانی پاش نەخست هەروەك ئەمە بۆچوونی هەندێکیانە، بەڵکو وتویەتی: ئەنجامدانی پەرستشەکان و نەکردنی گوناهەکان بەشێك نیە لە ئیمان و باوەڕ و بە لاچوونی ئیمان لا ناچێت.

ئیبن قتیبە وتویەتی: یەکەم کەس کە لە شاری بەصرەدا فیکرەی مورجیئایەتی دانا (حەسانی کوڕی بیلالی کوڕی حاسی موزنی) بوو.

هەندێك وتویانە: کە یەکەم کەس فیکرەی مورجیئایەتی دانا (سەلت سەمان) بوو، کە ساڵی سەدو پەنجاو دوو کۆچی دوایی کرد[2].

بەڵگەی مورجیئەکان لەوەی حوکم نادەن لەسەر ئەو کەسانەی تاوانی گەورە دەکەن، لە ئوممەتی موحەممەد (ﷺ) بەڵکو حوکمی ئەوانە بە خوا دەسپێرن، لێخۆش بوون یاخود سزا بۆ ئەو کەسانە بڕیار نادەن و یەکلایی ناکەنەوە، ئەمانەن:

---

(١) فجر الإسلام ٢٧٩_٢٨٠. و سەیری ئەمەش بکە: تاريخ المذاهب الإسلامية ١١٩.

(٢) خطط المقريزي ٢/٣٥٠. و ئەو بۆچوونەی پێی وایە حەسەنی کوڕی موحەممەد یەکەم کەس بووە لەبارەی فیکرەی ئیرجاء قسەی کردووە لەم سەرچاوەیەدا هاتووە: شرح أصول الإعتقاد أهل السنة والجماعة ٥/٢٩٠ و ٢٨٩ لە قتادەوە گێڕدراوەتەوە کە وتویەتی: لەدوای شکست هێنانی (ئیبن ئەشعەس) فیکرەی ئیرجاء هاتە کایە. و سەیری ئەمەش بکە: تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٢٠.

أ_ ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبڵند: ﴿ وَءَاخَرُونَ مُرۡجَوۡنَ لِأَمۡرِ ٱللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمۡ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيۡهِمۡۗ وَٱللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴾ التوبة: ١٠٦. واتە: (کەسانێکی تریش هەن "لە جێ ماوەکان" ئەنجامی کردەوەیان دوا خراوە بۆ فەرمانی خوا، یان سزایان دەدات یاخود تەوبەیان لێ وەردەگرێت).

ب_ جوڵانەوە بە پێچەوانەی پەیمان درۆیە و پێچەوانەی پەیمانی سزادان و هەڕەشەش لێخۆشبوون و لێبووردنە.

ئەگەر حوکمڕانێك هەڕەشە و گوڕەشەی کرد لە یەکێك لە ژێردەستەکانی بەوەی سزای بدات، دواتر لێخۆشبوو و بەڵێنەکەی شکاند، ئەوا حوکمڕانەکە بە درۆزن ناژمێردرێت لەلایەن عەرەبەکان، ئەم وتەیەی (عامری کوڕی توفەیل)ی شاعیریان وەك بەڵگە هێناوەتەوە:

ولا يرهب ابن العم مني صولتي ولا إحنتي من قوله المتهدد

وإني إذ أوعدته ووعـــــــدته لمخلف ميعادي و منجز موعدي

واتە: کوڕە مامم لە توندو تیژی من ناترسێت، هەروەها ڕق و قینەی منیشلە ئاست وتە هەرەشە ئامێزەکانی ئەودا هیچ نییە، منیش ئەگەر پەیمانم پێدا یاخود هەڕەشەم لێکرد، ئەوا لە هەرەشەکەم پاشگەز دەبمەوەو پەیمانەکەشم دەبەمەسەر.

وتویانە: دروستە خوای گەورە بەڵێنە هەڕەشە ئامێزەکەی کە لە قورئاندا هاتووە بشکێنێت و هیچ یەکێك لە گوناهبارە گەورەکانی موسڵمانان سزا نەدات، هەروەها دروستیشە کە بەئەندازەی تاوان و گوناهیان سزایان بدات، بۆیە ئەمە بەخوا ڕادەسپێرین[1].

[1]) شرح الحور العين ٢٥٧. و سەیری ئەمەش بکە: مقالات الإسلاميين ١/٢٢٨.

پێڕ و دەستەکانی موڕجیئە:

مورجیئەکان بۆ دوازدە پێڕو دەستە پەرت بوون، ئەمە ڕای ئەشعەری[1]، مەلَتی[2]، ئەو نووسەرانەی کە لەبارەی تاقمەکان دەنووسن چەند دابەش کردنێکی تریان هەیە، بۆ نمونە:

مورجیئە سێ تاقمن:

١_ بڕوایان بە فیکرەی (ئیرجاء) هەبوو لە بابەتی ئیمان و باوەڕدا و بڕوایان بە فیکرەی قەدەرەیەت (سەرپشك بوون لە کرداردا) هەبوو ئەمەش لەسەر مەزهەبی قەدەری و موعتەزیلەکان، وەك: غیلان، أبو شمره، موحەممەدی کوڕی شەبیبی بەصری و صالح قوبە.

٢_ بڕوایان بە (ئیرجاء) هەبوو لە بابەتی ئیمان و باوەڕدا، هەروەها بڕوایان بە جەبریەت هەبوو لە بابەتی کرداردا ئەمەش بەپێی مەزهەبی (جەهەمیەکان) کە بریتی بوون لە شوێنکەوتووی جەهمی کوڕی صەفوان.

٣_ بڕوایان بە فیکرەی (ئیرجاء)ی تەواو هەبوو، بڕوایان نە بە جەبریەت نە بە قەدەریەت نەیە، بەڵکو مورجیئەی پوختن. ئەمانەش پێنج پێڕن: یونسیە؛ بریتین لە شوێنکەوتووی یونسی کوڕی عەونی نەمری. و غەسانیە؛ بریتین لە شوێنکەوتووی غەسانی مورجیئی. و تومنیە؛ بریتین لە شوێنکەوتووی ئەبو موعازی تومنی. و سەوبانیە؛ بریتین لە شوێنکەوتووی ئەبو سەوبانی مورجئی. و مریسیە؛ بریتین لە شوێنکەوتووی بشری کوڕی غیاسی موریسی، کە ساڵی ٢١٨ك مردووە[3].

---

(١) مقالت الإسلاميين ١/٢١٣.

(٢) التنبيه والرد ١٤٦.

(٣) الفرق بين الفرق ٢٠٢ والتبصير في الدين ٨٣. و نشوان لە (شرح الحور العين ٢٥٧) ئاماژەی کردووە بۆ دوو پێڕەکەی یەکەم.

هەندێك كە خاوەنی بیروبۆچوونی تایبەتن ئەوا ئیمامی (ئەبو حەنیفە)یان بە مورجئیەی ئەهلی سوننە ژماردووە، هۆكاری ئەمەش ئەوە بووە:

١_ ئیمامی (ئەبو حەنیفە) دەیووت: ئیمان بریتییە لە دانپێدانان بە دڵ، زیادو كەم ناكات، بۆیە بەمەش واگومانیان برد كە ئیمامی ناوبراو كردەوە پاش دەخات لە ئیمان، كەچی وانیە لەبەرئەوەی كردارو كۆششی زۆر ناسراوبووە.

٢_ ئیمامی (ئەبو حەنیفە) هەر لە سەرەتاوە ڕای پێچەوانەی قەدەری و موعتەزیلەكان بوو، بەم پێیەش موعتەزیلەكان و دەستەی (وعیدیە) لە خەواریجەكان ناوی مورجیئەیان لە هەر كەسێك دەنا كە ڕای پێچەوانەی ئەوان بووبا لە قەدەردا[1].

شەهرستانی لە (الملل والنحل ١/١٣٧) باسی كردووە كە: مورجیئە چوار بەشن: مورجیئەی خەواریج، مورجیئەی قەدەری، مورجیئەی جەبری، مورجیئەی پوخت. هەروەها باسی هەر پێنج بەشی مورجئەی پوختی كردووە، بەڵام پێڕی عبیدیە؛ هاوەڵانی (عبیدی مكتب)ی لە جیاتی مریسیەی باس كردووە، و (عبید مكتب) ژیاننامەی لە (تهذیب التهذیب)دا باس كراوە.

ئییجی لە (المواقف و شرحە للسید الشریف ٨/٣٩٦)دا باسی بەشەكانی مورجیئەی پوختی كردووە وەك چۆن شەهرستانی دابەشی كردوە، بەڵام عبید بە (عبید مكذب)ی تیایدا هاتووە، و لە: (الفرق الإسلامیە للكرمانی ٨١_٨٦)دا هەمان دابەشەكەی إیجی باسكراوە.

ڕازی لە (إعتقادات فرق المسلمین ١٠٧)دا باسی بەشەكانی مورجیئەی پوختی كردووە وەك دابەشەكەی بغدادی، بەڵام (خالدیەی) لە جێگای (مریسیە) هێناوە.

مەقریزی لە (الخطط ٢/٣٥٠) باسی كردووە كە مورجیئە لە دوای حەسەنی كوڕی موحەممەدی كوڕی حەنیفە بوون بە چوار بەش: مورجیئەی خەواریج، مورجیئەی قەدەری، مورجیئەی جەبری، مورجیئەی صالحیە.

هەروەها سفارینی لە (لوامع الأنوار البهیة ١/ ٨٩) باسی كردووە كە شەش پێڕن، كە بریتین لەمانە: یونسیە، عبیدیە، غەسانیە، سەوبانیە، تومنیە، نەجاریە.

(١) الملل و النحل للشهرستاني ١/١٣٩. و نقله السید الشریف في شرح المواقف ٨/٣٩٧ عن الآمدي. ونقله أبو زهرة عن الشهرستاني في تأریخ المذاهب الإسلامیة ١٢٢. وانظر تعلیق محمد محیي الدین عبدالحمید على

جا ئەوەی بڵێت ئیمامی (ئەبو حەنیفە) مورجیئەیە[1]، مانای زمانەوانی وشەی (إرجاء)ی وەرگرتووە، کە بریتییە لە دواخستن، چونکە ئیمامی ناوبراو کردەوەی لە ئیمان دواخست، نەك

المقالات الإسلاميين ١/٢١٩_٢٢٠. وانظر قول بعض من أسند الإرجاء إلى الإمام أبي حنيفة في شرح أصول الإعتقاد أهل السنة والجماعة ٥/٢٨٤.

لە: (المواقف و شرحه للسيد الشريف ٨/٣٩٧) هاتووە: (غەسانی مورجیئی فیکرەی مورجیئایەتی لە ئەبو حەنیفەی دەگواستەوەو بە یەکێك لە مورجیئەکانی دادەنا، ئەمەش درۆ هەڵبەستنە بۆی، چونکە غەسان ویستویەتی مەزهەبی خۆی برەو پێبدات بەهۆی بەدەستهێنانی پشتیوانی کەسێکی ناودار).

(1) تعليق محمد محيي الدين عبدالحميد، ، و تیایدا هاتووە: دوو تاقم وشەی ئیرجائیان بۆ (ئەبو حەنیفە) بەکارهێناوە:

یەکەمیان: هەندێك لە فەرمووده‌ناسان: چونکە (ئەبو حەنیفە) ڕای جیاوازە لەگەڵ ئەواندا لە دیاریکردنی واتای ئیمان، چونکە فەرمووده‌ناسان ئیمان بە سێ بنەمای پێکهاتوو دادەنێن، کە بریتین لە: دانپێدانان بە دڵ، دەربڕین بە زمان، ئەنجامدانی بە ئەندامەکان. کەچی (ئەبو حەنیفە) ئیمانی کورت هەڵێناوە لە بنەمای یەکەمدا کە بریتییە لە (دانپێدانان)، بۆیە ناویان نا مورجیئە، بەو واتایەی کە کردەوەی پاش خست لە پلەی ئیماندا.

دووەمیان: زۆربەی موعتەزیلەکان، چونکە (ئەبو حەنیفە) ڕای جیاوازە لەگەڵ ئەوان سەبارەت بەو ئیماندارەی گوناهی گەورە دەکات، چونکە موعتەزیلەکان بەبێ دوودڵی بڕیار دەدەن لەسەر ئەنجامدەری گوناهی گەورە بەوەی هەتا هەتا لە دۆزەخدا دەمێنێتەوە. بەڵام (ئەبو حەنیفە) هیچ حوکمێك یەکلایی ناکاتەوە، بەڵکو دەڵێت: ئەمە خوای گەورە یەکلایی دەکاتەوە، بۆیە ناویان لێنا مورجیئە، چونکە حوکمدان لەسەر ئەو جۆرە کەسانەی دواخست و بەبێ دوودڵی دانی بەوەدا نەنا کە سزا دەدرێت.

شێخ زەفەر تەهانوی لە: (قواعد علوم الحديث ٢٣٣_٢٣٥) وەك ڕوونکردنەوەیەك لەسەر ئەوەی لە (ئیبن حەجەر)ەوە هێناویەتی لە پێشەکی کتێبی (الفتح) وتویەتی: (شتێکی شاراوە نییە کە دواکەوتن لە دەرکردنی بڕیاری ئەوەی کامە تاقم ڕاستی پێکاوە، لەوانەی جەنگیان لەگەڵ یەکتر کرد، لە دوای خەلافەتی عوسمانی بەهیچ شێوەیەك گومڕایی فڕی بەسەریەوە نییە، بەڵکو سوێند بەخوا ئەمە خۆپارێزی و دووربینییە، بێ دەنگ بوون لە ئاست ئەوەی لە نێوان هاوەڵان ڕوویدا زۆر چاکترە لە قسە تێدا کردنی، جا هەر کەسێك مورجیئەی بۆ بەکارهێنرا مانای وانیە لە ئایینەکەیدا تۆمەتبارەو لە سوننەت دەرچووە، بەڵکو پێویستە حاڵ و بارودۆخی ئەو کەسە بپشکێنرێت، جا ئەگەر دواخستنی بڕیاری یەکلاییکردنەوەکەی لەبارەی بابەتی هاوەڵان بێت _ ئەوانەی جەنگیان لەگەڵ یەکتر کرد _ و ئەم بڕیارە بەخوا بسپێرێت، ئەوا ئەو کەسە لە ئەهلی سوننەیە و بەبێ دوودڵی لە پارێزگارانە. جا ئەوەش کە کردەوە پاش دەخات لە ئیمان و دەڵێت گوناه زیانی نییە، ئەوا ئەو کەسە تۆمەتبار دەکرێت لە ئایینەکەیدا). پاشان وتەی (تەفتازنی) لە (شرح المقاصد) و (ئیبن

مانای نەریتی ئەم زاراوەیەی مەبەست بێت لە زانستی کەلامدا، جا لەرئەوەی (ئەبو حەنیفە) یەکێکە لەوانەی کە دەڵێت نابێت سزا بۆ هیچ کەسێك یەکلایی بکرێتەوە بەڵکو دەبێت بە خوا بسپێردرێت، جا ئەگەر خوای گەورە ویستی لێی خۆش دەبێت و ئەگەر بیشیەوێت سزای دەدات، ئەمە (ئیرجائە) بەو مانایەی کە یەکلاییکردنەوەکە دوادەخات و بڕیار بە سزا یاخود پاداشت بۆ هیچ کەس دەرناکات، بەڕاستی ئەمەیە مەزهەبی پەیڕەوانی ڕاستی[1].

جا دواخستنی کردەوە بەوەی لە بنەما ڕەسەنەکانی ئیمان بێت ئەمە سوننەتە، بەڵام ئەو (ئیرجاء)ەی بە بیدعە دادەنرێت ئەوەیە کە بڵێت: گوناە لەگەڵ ئیماندا هیچ زیانێکی نییە. هاوەڵانمان پاکن لە وێنەی ئەم بۆچوونانە[2].

ڕاو بۆچوونەکانیان:

١_ ئیمان تەنها بریتییە لە دانپێدان بەدڵ، کردەوەی ڕووکەش و دیارەکان بەشێك نین لە ئیمان. جا ئەوەی باوەڕ بەخواو پێغەمبەرەکەی بێنێت و گوناهی گەورە بکات و فەڕزەکان فەرامۆش بکات ئەوا ئەو کەسە باوەڕدارە.

حەجەری مەککی) لە (فصل السابع والثلاثين من كتابه الخيرات الحسان) و آمدی، هێناوەو دواتر وتویەتی: (دەڵێم: بەکارهێنانی نازناوی ئیرجاء لەلایەن فەرمووودەناسانەوە بۆ ئەوانەی بڕوایان بە زیادو کەم کردنی ئیمان نیە و دەڵێن کردەوە ناچێتە ناو حەقیقەتی ئیمان زۆر زۆرە، لە ڕاستیدا ئەمە توانج نیە و ناشاردرێتەوە لە بلیمەتەکانی شەریعەت، ڕاجیاییەکە لەمبارەوە تەنها لە دەربڕیندایە، هەروەك زانا لێکۆڵەرانی پێشین و پاشین ئەم دەرەنجامەیان دەستخستووە).

لەبارەی ئیرجائەوە بڕوانە: الرفع والتكميل للكنوي ٣٥٢ و لاپەڕەکانی دواتری، و تعليق الشيخ عبدالفتاح أبو غدة على كتاب قواعد في علوم الحديث ٢٣٥_٢٣٩.

(١) شرح المقاصد للتفتازاني ١٥٦/٥ ونقله التهانوي في قواعد الحديث ٣٣٤. نسفی لە: (تبصرة الأدلة ٧٦٦/٢)دا وتویەوتی: (ئەبو حەنیفە _ ڕەحمەتی خوای لێبێت _ بە مورجیئە ناودەبرا چونکە چارەنووسی ئەنجامدەری گوناهی گەورەی دەسپارد بە خوا. ئیرجائیش واتە دواخستن).

(٢) تأنيب الخطيب للكوثري ٢٨١ ونقله عنه التهانوي في قواعد في علوم الحديث ٢٣٨.

هەندێك لە مورجیئەكان زۆرتر زیادەڕەویان كرد و وتیان: (ئیمان بریتییە لە بڕوابوون بە دڵ ئەگەر بە زمان كوفریش دەرببڕێت و بت بپەرستێت یاخود پابەندبێت بە جولەكایەتی و نەصرانیەت لە وڵاتی ئیسلامدا و خاچ بپەرستێت و بیروباوەڕی سێ كۆچكەیی "التثلیث" ڕابگەیەنێت لە وڵاتی ئیسلامدا و لەسەر ئەمەش بمرێت، ئەو كەسە ئیمانی تەواوی هەیە لەلایەن خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ، خۆشەویستی خوای گەورەیە و بە هەشتیە).

ئەوان كافرێتی نەصرانی و جولەكەكان یەكلا ناكەنەوە، چونكە شوێنی ئیمان بریتییە لە دڵ، تەنها خوای گەورە زانایە بە دڵ، ئەمەش سەردەكێشێت بۆ ئەوەی كە مامەڵەی ئاشتی ئامێز لەگەڵ هەموو خەڵكیدا بكرێت[1].

([1]) فجر الإسلام ٢٨١ ونقل قول الغلاة بعض المرجئة عن ابن حزم، ونقله أبو زهرة في تأريخ المذاهب الإسلامية ١٢٠ عن الفصل لإبن حزم في الفصل ٧٣/٥.

سابت قوتنەی شاعیر: مورجیئایەتی لێ زانراوەتەوە، ناوبراو لە چامەكەیدا وتویەتی كە (ئەحمد ئەمین) لە (فجر الإسلام ٢٨٢) لە (كتاب الأغاني لأبي الفرج الأصبهاني) نەقڵی كردووە:

المسلمون على الإسلام كلهمو والمشركون استووا في دينهم قددا

واتە: موسڵمانان هەموویان لەسەر ئیسلام و هاوبەشدانەرانیش لە قەبارەی ئایینەكانیاندا وەك یەكن.

جا (مەڵتی) لە (التنبيه والرد ١٤٦) وتویەتی: (لە ناو مورجیئەكاندا هەیە دەڵێت: هەر كەسێك شایەتمانی بەڕاست هێنا، ئەوا دەچێتە بەهەشتەوە، ئەگەر هەر كارو كردەوەیەكیش بكات، هەروەك ئەگەر كابرا هاوبەشدانەر بوو كارە چاكەكانی نابنە مایەی سوود بۆی، هەروەك ئەگەر كابرا خوابەیەكگر و یەكتاناس بوو كارە خراپەكانی نابنە مایەی زیان بۆی. گومانیان وابوو كە كابرا هەرچەندە گوناهی گەورە بكات و فەرزەكان فەرامۆش بكات تاوانی مەزن پیشەی بێت ئەوا هەر ناچێتە دۆزەخەوە). و (مەڵتی) چەند ڕەتدانەوەیەكی لەسەر ئەم بۆچوونە هێناوە.

هەروەها لە (١٤٩) وتویەتی: (هەشیانە وتویەتی: ئیمان بریتییە لە: بەدڵ ناسین، بە زمان دەربڕین و كردەوەی ئەندامەكان ناچنە ناو چوارچێوەی ئیمانەوە، جا هەر كەسێك خوای بەدڵی خۆی ناسی بەوەی كە خوای گەورە وێنەی نییە، جا ئەو كەسە ئیماندارو بڕوادارە ئەگەرچی نوێژ ڕووەو خۆرهەڵات یاخود خۆرئاوا بكات و پشتێنێك لە ناوقەدی ببەستێت).

سابت قوتنەی شاعیر ئەوەی خستووەتەڕوو: كە گوناهـ هەرچەند گەورە بێت هەر نابێتە هۆی لاچوونی ئیمان، دەڵێت:

هەندێك لە مورجیئەكان دەڵێن: هەر كەسێك بڵێت، هیچ خوایەك نییە بە حەق جگە لە "الله" و موحەممەد پەیامبەرو نێردراوی خوایە، ئەو شتە حەڕام بكات كە خوا حەڕامی كردووە، ئەوەش حەڵاڵ بكات كە خوا حەڵاڵی كردووە، ئەگەر مرد دەچێتە بەهەشتەوە، ئەگەرچی زیناو دزی كردبێت و یەكێكیشی كوشتبێت و مەیی خواردبێتەوەو ئافرەتی پاكیشی تاوانبار كردبێت و نوێژی نەكردبێت و زەكاتی نەدابێت و ڕۆژووی نەگرتبێت، ئەگەر شایەتمان بێنێت و دانی پێدابنێت ئەوا چاوەڕوانی تەوبەی لێدەكرێت، بەمەش ئەنجامدانی تاوانە گەورەكان و فەراموۆش كردنی فەڕزەكان و كردنی خراپەكاری زیانی بۆ نابێت.

ئەگەر ئەم كارانەی ناوبراوی كرد و بەحەڵاڵیشی زانی لەو كاتەدا بێ باوەڕەو هاوبەشی بۆ خوا بڕیارداوە و خۆی لە ئیمان داڕنیوەو یەكێكە لە دۆزەخییەكان، بەم بەڵگانە:

أ_ ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَغۡفِرُ أَن يُشۡرَكَ بِهِۦ وَيَغۡفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَآءُ ﴾ النساء: ٤٨ و ١١٦. واتە: (بەڕاستی خوا خۆش نابێت ئەگەر هاوەڵی بۆ بڕیار بدرێت، بێجگە لەوە لە هەر گوناهێكی تر بیەوێت خۆش دەبێت). وتیان كافر بەتها لێخۆش بوونی بۆ نیە، گوناهەكانی خوار كوفر ئەوا خاوەنەكانیان لێخۆش بوونیان بۆ هەیە.

ب_ ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (من قال لا إله إلا الله دخل الجنة، وإن زنى و إن سرق وقتل)[1] واتە: هەر كەسێك بڵێت هیچ خوایەك نییە بە هەق جگە لە "الله" ئەوا دەچێتە بەهەشت، ئەگەر زیناو دزی كردبێت و یەكێكیشی كوشتبێت.

ولا أرى أن ذنبا بالغ أحدا مِ الناس شركا إذا ما وحدوا الصمدا

واتە: پێم وانیە كە هیچ گوناهێك هەبێت كە خاوەنەكەی بباتە خانەی هاوبەشدانانەوە مادام ئەو گوناهبارە خوای بێ نیازی جێگای نیاز بە تاك و تەنها دابنێت.

فجر الإسلام ٢٨٢ عن كتاب الأغاني لأبي الفرج الأصبهاني.

() التنبيه والرد ٤٣، وسەیری ١٤٦ بكە.

سەرجەم مورجیئەکان دەڵێن: هیچ یەکێك نییە لە کافرەکان بڕوای بەخوای گەورە هەبێت[1].

زۆربەی مورجیئەکان هیچ یەکێك لە تەئویلکارەکان تەکفیر ناکەن، تەنها کەسێك تەکفیر دەکەن کە ئوممەت کۆك بێت لەسەر تەکفیر کردنی[2].

تاقمەکانی تر بەرپەرچی مورجیئەکانیان داوەتەوە، تەنانەت ئیمامی زەیدی کوڕی عەلی کوڕی حوسەین (ڕەزای خوایان لێبێت) وتویەتی: (خۆم بەری دەکەم لە مورجیئەکان کە لێخۆشبوونی خوایان دەرخواردی لاسارەکاندا)[3].

٢_ ئیمان زیاد و کەم ناکات. و ئیمان و باوەڕی فریشتەکان و پێغەمبەران و ئوممەتەکان و زانایان و خانەدانەکانی خەڵکی و نەزانەکانیان یەك شتە، هیچ شتێك لەسەر بنەڕەت و ئەصڵی شتێکی تر زیاد ناکات[4].

هەندێکیان وتویانە: ئیمانی ناوبراوان جێگیرە هەمیشە، زیاد ناکات، ئەگەرچی کاری چاکەی زۆر گەورە بکات و پارێزکار بێت و قەدەغەکراوەکان فەرامۆش بکات و حەجی ماڵی خوا بکات و بەردەوام نوێژ بکات و ڕۆژوو بگرێت.

لە (الجامع الصغير للسيوطي ٥٣٦) هاتووە: (هەر کەسێك بە دڵسۆزی بڵێت هیچ خوایەك نییە بەحەق جگە لە "الله" ئەوا دەچێتە بەهەشت)، رواه البزار عن أبی سعيد، و صححه السيوطي.

(١) مقالات الإسلاميين ١/٢٢٢.

(٢) مقالات الإسلاميين ١/٢٢٥. سەیری ڕاجیایی بکە لەم بارەوە ٢٣٢.

(٣) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٢٢. و سەیری ئەمەش بکە: فجر الإسلام ٢٩٣.

(٤) التنبيه والرد ٤٣. ئەمە ڕای غیلانییە./ الفرق بين الفرق ٢٠٧، غەسانی مورجیئی وتویەتی: ئیمان زیاد دەبێت بەڵام کەم ناکات./ الفرق بين الفرق ٢٠٣ والملل والنحل للشهرستاني ١/١٣٩.

ئیمان کەم ناکات، ئەگەرچی کاری خراپە و تاوانی گەورە بکات و بە ئاشکرا شتە قەدەغەکراوەکان ئەنجام بدات و نوێژو ڕۆژوو و حەج هەر نەکات[1].

٣_ نابێت خوێنی هیچ موسڵمانێك بڕژێنرێت، تەنها بەمەبەستی بەرگری کردن لە خود نەبێت، وتویانە: ئەگەر شتەکان ئاڵۆز بوون، هەر تاقمێك تاقمەکەی تری بەهۆی کردەوەکانی تەکفیر بکات، ئەوا ئێمە بەخوا دەیان سپێرین، کە لە دواڕۆژدا خۆی دادگایی ئەوان دەکات لەسەر ئەو شتەی ئەوان ڕاجیاییان لەسەر هەبووە.

سەبارەتبە ستەمی ئاشکراو کردەوە دیارەکان، ئەوا حوکمی خۆمان بە ڕاشکاوانە لەسەری دەردەبڕین و ڕاست و هەڵەیان دەست نیشان دەکەین، خەواریجەکان هەڵەیان کرد کە تەکفیری عەلی و عوسمانیان کرد، چونکە ناوبراوان دوو بەندەی خوان کە لەوەتەی خوایان ناسیوە هاوبەشیان بۆ بڕیار نەداوە، سەرباری ئەوەی کە ئاڵۆزییەك هەبووە لە نێوانیاندا، کەچی ئەمە نەبووەتە هۆی دەرچوونیان لە ئیمان و ئێمەش بەخوایان دەسپێرین کە خوا خۆی ئەندازەی کارەکانیان دەکات و پاداشتیان دەداتەوە بەپێی کردەوەکانیان.

ئەمە ئەوەیە کە (سابت قوتنە)ی شاعیر لە چامەکەیدا وتویەتی[2].

---

(١) التنبیه والرد ١٥٤ هەندێ بۆچوونی تری لە دەستەکانی ئەوانی گێڕاوەتەوە.

(٢) فجر الإسلام ٢٨٢ و چامەکەی (ثابت القطنة)ی لە کتێبی (الأغاني لأبي الفرج الأصفهاني)دا هێناوە، نمونە:

يا هند فاستمعي إن سيرتنا   أن نعـــــبد الله لم نشرك به أحدا
نرجي الأمور إذا كانت مشبهة   و نصدق القول فيمن جار أو عندا
لا نســـفك الدم إلا أن يراد بنا   سفلك الدماء طريقا واحدا جددا
من يتق لله في الدنيا فإن له   أجر التقي إذا وفى الحساب غدا
كل الخوارج مخط في مقالته   ولو تعبد فيما قال واجتهدا
أما علي و عثمان فإنهما   عبدان لم يشركا بالله مذ عبدا
وكان بينهما شغب وقد شهدا   شق العصى وبعين الله ما شهدا
يجزي عليا و عثمانا بسعيهما   ولست أدري أية وردا

قەدەرییەکان

قەدەرییەکان: تاقمێکن بڕوایان بە قەدەر هەیە، واتە: کردەوەی بەندەکان دەدەنە پاڵ قەدەرەکانیان[1]، بەوەی بەندەکان خۆیان کردەوەکانیان بەدیدەهێنن و هەڵی دەبژێرن و قەدەری خۆیان دەستنیشان دەکەن.

سەرچاوەی ڕاوبۆچوونەکانیان

لەم بارەوە ڕاجیاییان هەیە و بۆ دوو بۆچوون دابەش بوون:

١_ سەرچاوەکەی دەرەکییە، لەبەر ئەوەی قەدەرییەکان ئەم فیکرەیەیان وەرگرتووە لە نەصرانی و فەلسفەی ڕۆمانی، باسکراوە کە بابەتی خواناسی (لاهوت) و فەلسەفەیان لە

الله يعلم ماذا يحضران به وكل عبد سليقى الله منفردا

واتە: ئەی (هیند) گوێبگرە ڕێچکەکەمان بریتییە لەوەی خوا بپەرستین و هاوبەشی بۆ بڕیار نەدەین. شتێك کە ئاڵۆز بێت بەخوای دەسپێرین و وتەی ئەوەش بەڕاست دادەنێین کە لادەدات و سەرکەشە. خوێنی هیچ یەکێك نارێژین مەگەر مەبەستی کوشتنی ئێمە بێت و هەوڵی ئەوە بدات. کەسێك لە دونیادا لە خوابترسێت ئەوا لە دوارۆژدا پاداشت وەردەگرێتەوە ئەگەر بە تەواوی خۆی بۆ سبەینێ ئامادە کردبێت. خەواریجەکان لە بۆچوونەکانیاندا هەڵەن ئەگەرچی زۆر خوا بپەرستن بەپێی بۆچوونەکەی خۆیان. عەلی و عوسمان دوو بەندەی خوان لەوەتەی خوایان پەرستووە هاوبەشیان بۆ خوا بڕیار نەداوە. لە نێوان هەر دووکیاندا ئاڵۆزیی هەبووە و بەچاوی خۆیان بینیان کە موسڵمانان ڕیزپەرت بوون و بە تێڕوانینی خوایی بۆ ئەمەیان نەڕوانی. عەلی و عوسمان پاداشت بە ئەندازەی کۆششەکەیان وەردەگرنەوە بەڕاستی من نازانم هەڵەکە هی کام لایە. خوای گەورە دەزانێت چی لەگەڵ خۆیاندا دەهێنن و هەر بەندەیەکیش بەتەنها دەگەڕێتەوە لای خوای پەروەردگار.

[1] تفسير القدر للسيد الشريف في شرح المواقف ٣٧٨/٨. و اشعري لە: الإبانة ١٩٧ بەمشێوەیە پێناسەی کردووە: (قەدەری ئەو کەسەیە کە قەدەر دەداتە پاڵ خۆی نەوەك خوای خۆی، هەروەها بڕوای وایە خۆی ئەندازەو قەدەری کردەوەکانی دیاری دەکات نەوەك بەدیهێنەرەکەی، قەدەر لە زمانیشدا هەمان واتای هەیە).

کتێبەکانی یوحەنای دیمەشقی وەرگرتووە، ئەمە بۆچوونی هەندێك ڕۆژهەڵاتناسان و جگەلەوانیشە[1].

٢_ سەرچاوەکەی ناوەخۆییە، کە بریتییە لە تێڕامان و وردبوونەوە لە هەندێك لە دەقەکانی قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێز.

لە ڕووکەشی هەندێك ئایەتدا فیکری جەبری بەدەردەکەوێت، وەك:

ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار: ﴿ وَلَا يَنفَعُكُمْ نُصْحِيٓ إِنْ أَرَدتُّ أَنْ أَنصَحَ لَكُمْ إِن كَانَ ٱللَّهُ يُرِيدُ أَن يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴾ هود: ٣٤. واتە: ("وادیارە" ئامۆژگاریی و دڵسۆزیم سوودتان پێناگەیەنێت ئەگەرچی بمەوێت بەردەوامیشبم لەسەر ئامۆژگاریتان، ئەگەر خوا بیەوێت سەرگەردانتان بکات ئەوە ئەو زاتە پەروەردگارتانە و هەر بۆ لای ئەویش دەبرێنەوە).

ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ) کە (جابر) گێڕاویەتیەوە: (لا يؤمن عبد حتى يؤمن بالقدر خيره وشره، وحتى يعلم أن ما أصابه لم يكن ليخطئه، وما أخطئه لم يكن ليصيبه) واتە: هیچ بەندەیەك نابێتە باوەڕدار تا بڕوا بەخێرو شەڕی قەدەر نەهێنێت، تا بزانێت ئەو شتەی کە تیایدا ڕاستی پێکاوە هەرگیز هەڵەی تێدا نەدەکرد، ئەوەش کە تیایدا بەهەڵەچووە هەرگیز تیایدا ڕاستی نەدەپێکا.

---

(1) الفرق الإسلامية في بلاد الشام ٢٧ ئاماژەی کردووە بۆ: سیل، کارل بروکلمان، غوردیە، واولیری، فلیب حتی، أسد رستم. غرابی هەمان بۆچوونی پەسەند کردووە لە: تأريخ الفرق الإسلامية ٣٦.

یوحەنای دیمەشقی بریتییە لە سەرجونی کوڕی مەنصوری ڕۆمی، یەکێك بووە لە خزمەتکارەکانی معاویەی کوڕی ئەبو سوفیان، ناوبراو سەرپەرشتی کردنی خانەی باجی گرتە دەست بۆ معاویە و یەزیدی کوڕەکەی و بۆ مەڕوانی کوڕی حەکەم و عەبدولەلکیی کوڕی مەڕوان و لەسەردەمی عەبدولەلکیدا کۆچی دوایی کرد./ الفرق الإسلاميه في بلاد الشام ٢٧_٢٨.

له قورئانی پیرۆزدا چەندین ئایەت هەن کە لە ڕووکەشدا وادەردەکەون کە مرۆڤ سەرپشکە و بەرپرسیشە لە کردەوەکانی، وەك:

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿فَمَن شَآءَ فَلۡيُؤۡمِن وَمَن شَآءَ فَلۡيَكۡفُرۡ ﴾ الكهف: ٢٩. واتە: (جا ئەوەی دەیەوێت با باوەڕ بهێنێت و ئەوەی دەیەوێت با کافرو بێ باوەڕ بێت).

ئەم تەرزە بیرکردنەوەیە لەم دەقانە سەری کێشاوە بۆ دەرکەوتنی ئەو کێشەیە و مشتومر لەسەری. ئەمە وتەی (ئەحمەد ئەمین)ە[1].

هۆکاری ناونانی قەدەرییەکان بەم ناوە:

قەدەرییەکان دەدرێنە پاڵ قەدەر. هۆکاری ئەم درانە پاڵەش ئەوەیە کە سەرباری ئەوەی ئەوان دەڵێن قەدەر نییە (بەواتای زانست و ئەندازەگیری) و قەدەر نادەینە پاڵ خوا، لەبەر ئەم هۆکارانە:

١_ ئەوان کاتێك قەدەریان نەدایە پاڵ خوا ئەوا دایانە پاڵ بەندەکان، بەمەش هەموو شتێکیان دایە پاڵ ویستی سەربەخۆی مرۆڤ دوور لەویستی خوا، وەك ئەوەی قەردەرییەکان دەسەڵاتێکیان دایە مرۆڤ کە زاڵبێت بەسەر قەدەریشدا.

حا (مەعبدی جیهەنی) کە سەرکردەیانە بەرپەرچی ئەوانەی داوەتەوە کە هۆکار بۆ گوناهەکانیان دێننەوە بە قەدەر بە وتەی: (لا قدر والأمر أنف) قەدەر بوونی نییە بەڵکو شتەکان هاکەزایین. واتە: دووبارە زانیاری و زانستی نوێبەدەست دێنێت لەبارەی کارو

() فجر الإسلام ٢٨٣_٢٨٤. ونقله حسين عطوان ٢٩، سەرچاوەی پێشوو.

بارودۆخەکان بەمەش پێویستی بە ویستی نوێ هەیە. بەمەش نکۆڵی کرد لە بوونی ویست و زانستی لەمێژینە و بێ سەرەتا تا کردەوەی مرۆڤ دەربچێت لە چوارچێوەی توانای خوایی[1].

٢_ قەدەرییەکان، دراونەتە پاڵ دژەکەیان، چونکە دەکرێت شتێك بە دژەکەی ناوبنرێت[2]، وەك ناونانی کەسی کوێر بە بینەر، جا قەدەرییەکان دراونەتە پاڵ قەدەر لە کاتێکدا ئەوان نکۆڵی دەکەن لە بوونی قەدەر.

پیاوە قەدەرییەکان

لە ئەوزاعی گێڕدراوەتەوە: یەکەم کەس کە لە بابەتی قەدەر دواوە پیاوێك بووە لە عێراق، پێی دەوترێت: سوسن، پێشتر نەصرانی بوو و بووە موسلمان دووبارە بووەوە بە نەصرانی، جا

---

١) تاريخ المذاهب الإسلامية ١١٠_ ١١١.

لە سەحیحی موسلم سەرەتای بەشی ئیمان هاتووە:(لە ئیبن بریدەوە هاتووە کە لە یحیای کوڕی مەعمەری گێڕاوەتەوە، وتویەتی: یەکەم کەس کە بابەتی قەدەریەتی وروژاند لە بەصرەبوو بەناوی معبدی جهنی، من و حمیدی کوڕی الحمیری بە مەبەستی حەج یان عومەرە چووین، وتمان: ئەگەر بە یەکێك لە هاوەڵانی پێغەمبەری خوا (ﷺ) بگەیشتینایە و پرسیارمان لێبکردایە لەبارەی بۆچوونی قەدەرییەکان لەبارەی قەدەرەوە، لە ناو مزگەوت "عەبدوڵای کوڕی عومەری خەتتاب"، خۆم و هاوەڵەکەم هەریەکە چوونە لا تەنیشتێکی و واگومانم برد کە هاوەڵەکەمان منی ڕاسپارد بۆ قسە کردن، منیش وتم: باوکی عەبدوڕەحمان هەندێك خەڵکی لەلای ئێمە دەرکەوتوون قورئان دەخوێنن و زانستیان پێ نییە، باسی حاڵ و باڵی ئەوانی کرد، بڕوایان وایە قەدەر بوونی نییە و کاروبارو بارودۆخەکان هاکەزایین. وتی: ئەگەر بەوانە گەیشتیت پێیان ڕابگەیەنە کەمن لێیان بەریم و ئەوانیش لەمن بەرین. سوێند بەو زاتەی "عەبدوڵای کوڕی عومەر" سوێندی پێدەخوات، ئەگەر هەر یەکێکیان بە ئەندازەی کێوی ئوحود زێڕ ببەخشێت، خوای گەورە هیچیان لێ وەرناگرێت، دواتر وتی: ابن عمر بۆی گێڕامەوە..). و فەرموودەکەی جبریلی هێناوە کە لەبارەی: ئیمان و ئیسلام و ئیحسانە، و تیایدا هاتووە: کە بڕوا بێنیت بە قەدەر بە خێرو شەڕیەوە.

٢) تاريخ المذاهب الإسلامية ١١١.

مەعبەدی جهەنی) فیکرەی قەدەری لەناوبراو وەرگرتووەو غەیلانیش لە مەعبەدەوە وەریگرتووە[1].

معبد یەکەم کەس بوو لە شاری بەصرە[2] کە لە بارەی بابەتی قەدەر[3] دوا. ناوبراو یەکێکە لە شوێنکەوتووان (التابعين)[4]، باوەڕپێکراوە لە فەرموودەدا[5]، لەگەڵ ئەوەشدا

---

(1) تهذيب الكمال ٧/١٦٩ و تهذيب التهذيب ٤/١١٦. و نحوه ما ذكره ابن نباتة في سرح العيون ٢٩٠. و نقله عن ابن نباتة كل من: أحمد أمين في فجر الإسلام ٢٨٥ ومحمد أبو زهرة في تأريخ المذاهب الإسلامية ١١١.

موزی لە (تهذيب الكمال) وتویەتی: (مەعبەدی جهەنی بەصری، دەوترێت: کوڕی عەبدولکەریمی جهەنییە، دەشوترێت: کوڕی "عەبدوڵای کوڕی عویمرە، هەروەها دەوترێت: کوڕی خالیدە. ڕای ڕاست ئەوەیە نەدرێتە پاڵ هیچ یەکێك لەمانە).

(2) تهذيب الكمال، سەرچاوەی پێشوو، لە أبي حاتم، وكذا تهذيب التهذيب، وتقريب التهذيب، والكاشف، سەرچاوەکانی پێشوو.

لە صحيح مسلم، أول كتاب الإيمان: عن يحيى بن يعمر) هاتووە: کە یەکەم کەس لە شاری بەصرە، دەربارەی بابەتی قەدەر دوا، معبد الجهنی بوو.

(3) فجر تهذيب الكمال، سەرچاوەی پێشوو، وفيه: هو قول أبي حاتم وأبي زرعة الغساني. وفي هامش المزي: عن البخاري في الضعفاء الصغرى وابن حبان في المجروحين، والذهبي في الميزان. وزاد ابن حجر في تهذيب التهذيب ٤/١١٦_١١٧ عن الدارقطني. وتقريب التهذيب ٥٣٩ والذهبي: الكاشف ٢/٢٧٩ والمعارف لإبن قتيبة ٤٨٤ في ترجمة غيلان. ونسبه إلى القدرية: ابن قتيبة أيضا في المعارف ٥٤٧ و ٦٢٥.

(4) تهذيب الكمال، سەرچاوەی پێشوو، لە: ابن سعد، وكذا في تهذيب تهذيب، سەرچاوەی پێشوو، لە: ابن سعد وعجلي.

(5) تهذيب الكمال، سەرچاوەی پێشوو، و تیایدا هاتووە: ابن معين بە باوەڕپێکراوی داناوە. و ئەبو حاتم وتویەتی: لە فەرموودەدا ڕاستگۆ بووە. و ئیبن حەجەر لە: (تهذيب التهذيب ٤/١١٧)دا وتویەتی: عیجلی وتویەتی: باوەڕپێکراوەو بە درۆ تۆمەتبار نەکراوە. و لە: (تقريب التذهيب ٥٣٩)دا هاتووە: ڕاستگۆیەکی بیدعەچیە. و زەهەبی لە: (الكاشف ٢/٢٧٩)دا وتویەتی: ڕاستگۆیە.

سەرکردە بوو لە بابەتی قەدەردا[1]، زانایان لەبارەیدا هۆشداریان داوە[2]. عەبدولمەلیکی کوڕی مەڕوان لە ساڵی ٨٠ك لە دیمەشق کوشتی[3].

باوکی غەیلانی دیمەشقی[4] خزمەتکاری عوسمانی کوڕی عەففان بووە[5].

فیکرەی قەدەرییەتی لە (مەعبەدی جهەنی) وەرگرتووە، هەروەك کەمێك پێش ئێستا خستمانەڕوو لە میانەی وتەکەی ئەوزاعیدا[6].

عەبدولمەلیکی کوڕی مەڕوان ناوبراوی دەستنیشان کرد بۆ پەروەردەکردنی (سەعید)ی منداڵەکەی.

---

(1) تهذيب الكمال، سەرچاوەی پێشوو، لە أبي حاتم، و في الهامش: عن الجوزجاني في أحوال الرجال. و ابن حجر: تهذيب التهذيب ١١٧/٤ عن الجوزجاني.

(2) تهذيب الكمال، سەرچاوەی پێشوو، لە: حسن البصري و طاوس و جگەلەوانیش. وتهذيب التهذيب، سەرچاوەی پێشوو.

(3) تهذيب الكمال، سەرچاوەی پێشوو، لە: غەسانی و سەعیدی کوڕی کەسیری کوڕی غەفیر، وتهذيب التهذيب، والكاشف، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(4) الكامل في التأريخ ٢٦٣/٥، تیایدا هاتووە: کە ناوی باوکی بریتییە لە یونس یاخود مسلم. و نازناوی غەیلان بریتی بوو لە ئەبو مەروان، سرح العيون ٢٨٩، تیایدا هاتووە: غەیلانی کوڕی یونس. والمنية والأمل ١٣٧ و تیایدا هاتووە: کە ناوی باوکی بریتییە لە مسلم یان مروان. و لە: المعارف لإبن القتيبه ٤٨٤ هاتووە: کە نازناوی أبی مروانە.

(5) سرح العيون، والمنية والأمل، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(6) ئیبن قوتەیبە لە: (المعارف ٤٨٤)دا وتویەتی: (کابرایەکی قەدەری بوو و هیچ کەسێك بەر لەو قسەی لەبارەی قەدەرەوە نەکردبوو، دواتر معبد الجهنی بانگەشەی بۆ کرد... و بە زنجیرەو سەنەدی خۆی لە ئەوزاعیەوە گێڕاویەتیەوە کە وتویەتی: یەکەم کەس کە قسەی لەسەر قەدەر کردبێت مەعبەدی جهەنی بووە دوای ئەو غیلان بوو).

لە (المنية والأمل، سەرچاوەکەی پێشوودا) هاتووە: مەزهەبی وەرگرتووە لە حەسەنی کوڕی موحەممەدی کوڕی حەنەفییە. و ئیبن نەباتە لە: (سرح العيون ٢٨٩)دا وتویەتی: غەیلان یەکەم کەس بوو کە لەسەر بابەتی قەدەر دوا.

عومەری کوڕی عەبدولعەزیز ناوبراوی لە خۆ نزیك کردەوەو گوێی لە ئامۆژگارییەکانی دەگرت، بەڵام عومەر مامەڵەیەکی وشکی لەگەڵ کرد کاتێك بیرۆکە قەدەرییەکەی دەرکەوت، ئەمەش دوای ئەوەی عومەر گفتوگۆی لەگەڵ کردو داوای تەوبەی لێکرد، پاشان دەستی هەڵگرت لە قسەکردن لەسەر ئەم بابەتە.

دواتر (مەعبەدی جهەنی) لە پیاوە تایبەتەکانی هیشامی کوڕی عەبدولمەلیك بوو، لە سەردەمی ناوبراودا گەڕایەوە سەر وروژاندنی بابەتەکە و بانگەشەی بۆ کردەوە، سیاسەتی بەنی ئومەییەی بە ناپەسەند دەزانی، جا هشام لە کۆتاییدا کوشتی(١)، ئەمەش لە دوای ساڵی ١٠٥ك بوو(٢).

ئەوزاعی وتویەتی: غەیلانی قەدەری لە سەردەمی خەلافەتی هیشامی کوڕی عەبدولمەلیك هاتە لامان، غەیلان هاتە دووان جا کەسێکی زمان پاراو و ڕەوان بوو، دواتر خەڵکی بەهۆی بۆچوونەکەی لەبارەی قەدەر هێرشیان کردە سەر و تۆمەتباریان کرد، هیشامی کوڕی عبدالمليكیان لە دژی هاندا، هیشام فەرمانی کرد دەست و پێیەکانی ببڕن پاشان بکوژرێت و لە سێدارەی بدەن(٣).

---

(١) الفرق بين الفرق في بلاد الشام ٣٥. و سەیری ئەمەش بکە: الكامل ٥/٢٦٣.

ئەم سەرچاوانە گفتوگۆیەکەی عومەری کوڕی عەبدولعەزیز و غەیلانیان هێناوە: الملطي في التنبيه والرد ١٦٨ وابن نباتة، سەرچاوەی پێشوو ٢٩٠، ونحوها في فجر الإسلام ٢٨٥ وتأريخ المذاهب الإسلامية ١١٢. وأشار إليها الغرابي في تأريخ الفرق ٤٠ نقلا عن ابن نباتة.

(٢) الأعلام للزركشي ٥/١٢٤. باسی ئەوەشی کردووە کە سەرچاوەکان کاتی کوژرانی ئەویان نەنووسیوە، جا ئەو کاتەکەی دیاری کردووە بە پشت بەستن بەوەی کە ئەوەی ناوبراوی لە سێدارە داوە هیشامی کوڕی عەبدولمەلیك بوو، کە خەلافەتەکەی ١٠٥ك بوو.

(٣) فجر الإسلام ٢٨٥.

پێشتر ئەوەمان خستەڕوو کە هەندێ کەس هەن مورجیئەی قەدەریین لەگەڵ غەیلاندا وەك: ئەبو شەمر، موحەممەد ی کوڕی شەبیب، صاڵح قوبە.

غەیلانی دیمەشقی و صاڵحی کوڕی سوەید لە سەرکردەکانی قەدەرییەکان بوون، بانگەشەیان دەکرد بۆ مەزهەبەکە و سەریان دەخست. دوای ئەو دووانە چەندین سەرکردە قەدەرییەکانی بەڕێوەبردووە لە خەلافەتی وەلیدی کوڕی یزیدی کوڕی عەبدولمەلیك، یزیدی کوڕی وەلیدی کوڕی عەبدولمەلیك پشتی ئەوانی گرت و ئەوانی لەخۆ نزیك کردەوە، لە دواییدا کردنی بە سەرباز، بۆ لەسەر حوکم لادانی کوڕە مامەکەی وەلیدی کوڕی یەزید.

شافعی وتویەتی: (کاتێك یزیدی کوڕی وەلید هاتە سەر حوکم، بانگەشەی کرد بۆ قەدەرییەت و خەڵکی ناچارکرد ئەم فیکرەیە قبوڵ بکەن، هاوەڵانی غەیلانیشی لە خۆ نزیك کردەوە).

زۆر کۆمەڵ و دەستە لە هۆزەکانی (روبعیە) و (یەمانیە) و (شامیە) ئەو فیکرەیان قبوڵ کرد بەهۆی ئەوەی دژی بەنی ئوممەیە بوو، چونکە هۆزەکان دوورخرابوونەوە لە پلەوپایە سیاسیە گەورەکان.

بەڵام لە دوای مردنی یەزیدی کوڕی وەلید دەسەڵاتیان کەم بووەوە، مەڕوانی کوڕی موحەممەد تەنگی پێهەڵچنین، لەبەر ئەوەی بڕوای وابوو کە ئەوان وەلیدی کوڕی یەزیدیان کوشتووە، جا هەندێك لە قەدەرییەکان ڕایانکرد و چوونە ڕیزی بانگەوازی عەبباسی[1].

مێژوونووسان هەندێك لەو گفتوگۆیانەیان نەقڵ کردووە کە لەگەڵ ئەوانەدا ئەنجامدراون:

عمری کوڕی عبدالعزیز گفتووگۆی کرد لەگەڵ غەیلان و صاڵح.

---

(1) الفرق الإسلامية في بلاد الشام ٤١ ولاپەڕەکانی دواتری. و ناوی زۆرێك لە سەرکردەو هۆزەکانی هێناوە.

هەروەها ئیاسی کوڕی معاویەی فەقیهی بەصرە لە مەجلیسی عەمری کوڕی عەبدولعەزیزدا گفتوگۆی لەگەڵ غەیلان کردووە.

هیشامی کوڕی عەبدولەلیکیش دەمەتەقێی کردووە لەگەڵ غەیلان، بە یارمەتی ئەم شەڕعناسانە: مەیمونی کوڕی میهران شەڕعناسی جەزیرە، ئەوزاعی شەرعناسشی شام و (ڕەبیعەی ڕەئی) شەڕعناسی مەدینە بەهەمان شێوە دەمەتەقێی لەگەڵ کردووە، کە لە ساڵی ١٣٦ك کۆچی دوایی کردووە.

زانایان بەرپەرچی قەدەرییەکانیان دایەوە، عومەری کوڕی عەبدولعەزیز نووسراوێکی نووسی کە تیایدا بەپێویستی داناوە کە داوای تەوبەیان لێبکرێت، جا ئەگەر تەوبەیان کرد ئەوا ڕێگەیان بەربدەن ئەگەرنا دەبێت شاربەدەر بکرێن.

شەڕعناسەکانی شام کوشتنی غەیلانیان بەباش زانی، وەك: (ڕەجائی کوڕی حیوە) و (عوبادەی کوڕی نسی) و (نەمیری کوڕی ئەوسی ئەشعەری)[1].

شوێنەوارەکانیان

دوای ئەوەی خەلیفەکان دژایەتی ئەوانیان کرد و زانایان ئەهلی سوننەش هێرشیان کردنەسەر، ئایا شوێنەوارەکانی قەدەرییەکان توانەوەو لەناوچوون؟ لەم بارەیەوە دوو بۆچوون هەن:

() الفرق الإسلامیة في بلاد الشام ٥٧ و لاپەڕەکانی دواتری.

لە (سرح العیون لإبن نباتە ٢٩٠)دا هاتووە: (گێڕدراوەتەوە کە ڕۆژێکیان غەیلان لەلای ڕەبیعە ڕاوەستا و پێی وت: تۆ ئەو کەسەیت واگومان دەبەی کە پێویستە سەرپێچی خوا بکرێت؟ جا ربیعە لە وەڵامدا پێی وت: تۆش ئەو کەسەی واگومان دەبەیت کە پێویستە بە زۆری سەرپێچی خوا بکرێت).

ئیبن نەباتە هەندێك هەواڵەکانی لەمانەوە هێناوە: عومەری کوڕی عەبدولعەزیز، مکحول، هیشامی کوڕی عەبدولەلیك و ئەوزاعی.

[1]_ شوێنەوارەكانیان تواونەتەوەو لەناوچوون، كەسایەتیەكی سەربەخۆیان نەما، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك لە ڕاكانیان لە ناو فیكرەی موعتەزیلەدا هەر ماوە، بۆیە زۆرجار موعتەزیلەكان بە قەدەری ناودەبرێن. ئەمە ڕای ئەحمەد ئەمینە[1].

[2]_ ئەم مەزهەبە نەمردووەو نەتواوەتەوە لەناو مەزهەبێكی تردا، بەڵكو بە بەردەوامی هەبووە بۆ ماوەی چەند سەدەیەكی درێژ لەناو دانیشتووانی بەصرەدا، دواتر لەلایەن هەندێكیانەوە گۆڕا و وەك هاوشێوەی مەزهەبی دووانە پەرست (ثنوي)ەكانی لێهات كە بڕوایان وایە دوو هێز حوكم بەسەر جیهاندا دەكەن: نوور و تاریكی، چاكە و خێریان داوەتە پاڵ نوور، هەروەها خراپەو شەڕیان داوەتە پاڵ تاریكی.

جا قەدەرییەكان كاری چاك و خێرییان دەدایە پاڵ خوا، كاری خراپەشیان دەدایە پاڵ خۆیان بەشێوەیەك كە ویستی خوا هیچ ڕۆڵێكی تێدا نەبێت، بەڵكو پێیان وابوو ئەوان كاری خراپە دەكەن، ئەوا لەو كاتەدا دژی ویستی خوا دەجوڵێنەوەو ویستی خوا دەشكێنن. ئەمە ڕای شێخ موحەممەد أبو زهرەیە[2].

ئەو مێژگەردەی (ئیبن قەیم جەوزییە، كە لە ساڵی ٧٥١ك كۆچی دوایی كردووە) هێناویەتی بەڵگەیە لەسەر ڕای دووەم، جا ئەگەرچی مێژگەردەكەش تەنها شتێكی وێنەیی بێت، كە لە كتێبەكەی خۆیدا (شفاء العليل) هێناویەتی، تیایدا ڕای شێخەكەی خۆی كە (ئیبن تەیمیەیە، لە ساڵی ٧٢٨ك كۆچی دوایی كردووە) پەسەند دەكات، كە ناوبراو پێی وایە كردەوەكانی بەندە دەدرێنە پاڵ خوا، خوای گەورە بەدیهێنەری كردەوەكانە[3].

---

1) فجر الإسلام ٢٨٧، ونقله عنه د.حسين عطوان في الفرق الإسلامية في بلاد الشام ٧٩.

2) تأريخ المذاهب الإسلامية ١١٥.

3) تأريخ المذاهب الإسلامية ١١٦. شفاء العليل لابن القيم ٢٨٢. واشار إليها محمد سلام المدكور في منهاج الإجتهاد ٤٩٣.

ڕاو بۆچوونەکانی قەدەرییەکان

قەدەرییەکان چەند ڕاو بۆچوونێکیان هەیە. ئەو کتێبانەی لە فیکرو تاقمەکان (المقالات والفرق) دەکۆڵنەوە، باسیان کردووەو هێناویانە. کە هەندێك بۆچوون لەگەڵ هەندێکی تر جیاوازن، ناودارترینیان غەیلانە، ڕاو بۆچوونی بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

١_ قەدەر خێر بێت یان شەڕ ئەوا لە بەندەوەیە[1].

ناوبراو بڕوای وایە مرۆڤ سەرپشکە، واتە مرۆڤ توانای بەسەر کردەوەکانی خۆیدا دەشکێت، مرۆڤ بە ویست و توانای خۆی کاری چاکە دەکات، هەروەها بە ویست و توانای خۆی کاری خراپە دەکات، قەدەر هیچ دەسەڵاتێکی بەسەر مرۆڤدا نییە[2].

بۆیە قەدەرییەکان بۆ ئەوەچوون کە توانای بەدیهێنان و دروست کردن بۆ بەندە بچەسپێنن و بەندە لەمەدا پێویستی بە یارمەتیدەر نییە لەلایەن خواوە لە کارو کردەوەکانیدا[3]، بەڵکو مرۆڤ سەرپشکە و دەستەمۆو ناچار نییە.

لەم بۆچوونەدا موعتەزیلەکانیش لەگەڵ غەیلان کۆکن.

٢_ باوەڕ: بریتییە لە دووبارە ناسینی خوا (واتە: ناسینەکە بەدەستهێنراو بێت، بەو واتایەی لە تێڕامان و بەڵگە هێنانەوە سەرچاوەی گرتبێت) و خۆشویستنی و ملکەچ بوون بۆی و دانان بەو پەیامەی پێغەمبەر (ﷺ) لەلایەن خوای گەورەوە هێناویەتی.

---

(1) الملل والنحل للشهرستاني ١/ ١٤٠. پێشتر ئەوەمان خستەڕوو کە غیلان یەکێکە لە مورجیئە قەدەرییەکان.

(2) تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٣٣.

(3) الخطط للمقريزي ٢/١٤٣.

سەبارەت بە زانیاری سەرەتا (یەکەم) ئەوا زانیارییەکی خوارسکی پێویستە وەك ئەوەی کە دەبێت بزانێت کە جیهان بەدیهێنەرێکی هەیە، ئەم زانیاری و ناسینە بە ئیمان ناونانرێت[1].

غەیلان شوێنی بۆچوونی (ئەبو سەوبان)ی مورجیئی و شوێنکەوتووانی کەوت، هەروەك شهرستانی ئەمەی وتوە[2].

ئەگەر بەندە ئیمانی بە دەربڕین و ناسین دەستەبەرکرد. ئەوا دوای ئەمە هیچ کردەوەیەکی تری لەسەر پێویست نییە، تەنها بەجۆرێك پێویستە لەسەری کە بەبێ پەلە کردن کارەکان ئەنجام بدات و هەر کاتێك پێی خۆش بوو، ئەو لەسەر خۆبوونەش زیان بە ئیمانەکەی ناگەیەنێتن چونکە ئیمانی بە هۆی دەربڕین و ناسین دەستەبەرکردووە[2]. غەیلان لەم بۆچوونەدا کۆکە لەگەڵ مورجیئەکان.

٣_ ئیمان زیاد و کەم نابێت، لە ئیماندا خەڵکی وەك یەکن و کەسیان لەوەی تر گەورەتر نییە[4]. و ئەمە ڕای مورجیئەکانیشە.

---

(١) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٤٣.

(٢) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٤٠.

بۆچوونەکەی (ئەبو سەوبان) بریتییە لەوەی: ئیمان بریتییە لە دانپێدانان و ناسینی خواو پێغەمبەرەکانی و هەموو ئەو شتانەی کە بە عەقڵ پێویستە بکرێت، جا شتێك کە لە عەقڵدا تەنها دروست بێت بزانرێت نەوەك پێویست بێت ئەوا ناچێتە ناو چوارچێوەی ئیمان./ الفرق بين الفرق ٢٠٤ ومقالات الإسلاميين ١/٢١٦ و الملل و النحل للشهرستاني ١/١٣٩ والمواقف ٨/٣٩٧ وخطط المقريزي ٢/٣٥٠.

بەمەش ئیمان پێویستی کرد بە عەقڵ پێش ئەوە شەرع بێت و پێویستی بکات./ الفرق بين الفرق، وخطط المقريزي، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

کردەوەی تەواوی پاش خست لە ئیمان. / الملل والنحل للشهرستاني، والمواقف. هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(٣) تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٣٣_٣٤.

(٤) الفرق بين الفرق ٢٠٧.

٤_ قورئان دروستکراوه[1]، هەر هەبوو و بێ سەرەتاش نییە. و ئەمە ڕای موعتەزیلەکانیشە.

٥_ دان نەنان بە بوونی سیفەتە[2]چەسپاوەکان وەك: زانست و توانا و ویست، واتە: ئەم سیفەتانە خودی زاتی خوان و شتێکی جیاواز نین.

بۆیە ئەشعەرییەکان ناویان لێناوە پەکخەرەکان (المعطلة)، پەکخستنیش لەلای ئەشعەرییەکان بریتییە لە دان نەنان بە بوونی سیفەتەکان و نەفی کردنیان.

موعتەزیلە دەڵێن غەیلان یەکێکە لەوانەی دان بە تیۆری دادگەری و یەکتاناسیدا دەنێت، واتای یەکتاناسی لەلایەن موعتەزیلەکان بریتییە لەوەی کە سیفەتە چەسپاوەکان و زات بەیەك شێوە دادەنێن و لەیەکیان جیاواز ناکەنەوە[3].

موعتەزیلەکانیش دان نانێن بە بوونی سیفەتەکان و نەفی دەکەن.

---

(1) سرحون العیون ٢٨٩ و تیایدا هاتووە: غیلان یەکەم کەسە لە ئیسلامدا کە لە سەر بابەتی قەدەرو دروستکراوی قورئان قسەی کردبێت./ والفرق الإسلامیة في بلاد الشام ٣٧ عن ابن نباتة، وتأریخ الفرق الإسلامیة ٣٤.

(2) سەرچاوەکانی پێشوو.

(3) تأریخ الفرق الإسلامیة للغرابي، سەرچاوەی پێشوو، و (ابن المرتضی) لە: (المنیة و الامل ١٣٧) باسی ڕای غەیلانی کردووە کە داندەنێت بە تیۆری دادگەری و یەکتاناسی، هەروەها غەرابی لە پەراوێزدا ئاماژەی بۆ کردووە.

پەکخستن (التعطیل): زاراوەیەکە کە پێشینان "سلف" بۆ موعتەزیلە و پێشینەکانی موعتەزیلەکان بەکاریان هێناوە وەك نیشانە هێمایەك بۆ ناسینەوەیان، واتاکەشی: بریتییە لە نکۆڵی کردن لە بوونی سیفەتە لەمێژینەو بێ سەرەتاکانی کە پەیوەستن بە زاتی خواوە./ نشأة الفکر الفلسفي في الإسلام ١/٣٣١.

٦_ دروسته ئیمامەت بۆ جگە لە قورەیشیەکان بێت، جا هەر کەسێك قورئان و سوننەت جێبەجێ بکات ئەوا شیاوی ئیمامەتە، ئیمامەت تەنها بەیەکدەنگی ئوممەت دەچەسپێت[1].

غیلان لەم بۆچوونەیدا کۆکە لەگەڵ خەواریجەکان.

جەبرییەکان

جەبر: بریتییە لەوەی کە کردار بەشێوەیەکی ڕاستەقینە نەدرێتە پاڵ بەندە بەڵکو لێی ڕەت بکرێت و بدرێتە پاڵ خوای گەورە[2].

جەبریەکان: بریتین لەوانەی کە دەڵێن مرۆڤ دەستەمۆو ناچارکراوەو سەرپشك نییە.

ناودارترین کەسەکانی جەبریەت بریتین لە: جەعدی کوڕی درهەم کە یەکێکە لە شوێنکەوتووان[3] و خزمەتکار بووە[4]. بنەچەکەی لە خوراسانە[5]، وتراوە لە حرانە[6]. لە شاری دیمەشق دادەنیشت[7]. وانەی پیشانی مەروانی کوڕی موحەممەد دەدا، کە کۆتا خەلیفەی

1) الملل والنحل للشهرستاني ١/١٤٠ و تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

2) الملل والنحل للشهرستاني ١/٧٢ وإعتقادات فرق المسلمين ١٠٣ والفرق الإسلامية للكرماني ٨٩. و إيجي لە: (المواقف ٨/٣٩٨)دا وتویەتی: (بریتییە لەوەی کردەوە بدرێتە پاڵ خوا).

3) ميزان الإعتدال ١/٣٩٩ ونقله ابن حجر في لسان الميزان ٢/١٠٥.

4) وتراوە خزمەتکاری سوەیدی کوڕی غەفلە بووە./ الأنساب للسمعاني ٣/٢٦٥ وللباب لإبن الأثير ١/٢٨٢. وتراوە: خزمەتکاری بنەماڵەی مەڕوانی کوڕی حەکەمە. / سرح العيون ٢٩٣ والبداية والنهاية ٩/٣٥٠.

5) البداية والنهاية، سەرچاوەی پێشوو.

6) مختصر تأريخ دمشق لإبن عساكر: ابن منظور ٦/٥٠.

7) مختصر تأريخ دمشق، سرحون العيون، والبداية والنهاية، والأنساب للسمعاني، سەرچاوەکانی پێشوو.

بەنی ئومەییە بوو، بۆیە درایە پاڵ جعد، کە پێی دەوترا: مەڕوانی جەعدی[1]. وا گێڕدراوەتەوە، کە دایکی مەڕوان کۆیلە بووەو جەعدیش برای بووە[2].

جەعد یەکەم کەس بوو لە ئوممەتی موحەممەد (ﷺ) کە لە دیمەشق لەبارەی (بەدیهێنراوی قورئان) دووا، جا بەنی ئومەییە داوایان کرد، بەڵام ناوبراو لە دیمەشق هەڵات بەرەو کوفە و لەوێ نیشتەجێ بوو، ئینجا لە کوفە جەهمی کوڕی صەفوان بە جعد گەیشت و فیکرەی دروستکراوی قورئانی لەوەوە وەرگرت[3].

جەعدی کوڕی درهەم ئەو بیدعەیەی لە بەیانی کوڕی سەمعان وەرگرتووە، بەیانیش ئەمەی وەرگرتبوو لە تالۆتی کوڕی خوشکی لوبەیدی کوڕی ئەعصەم کە دەکاتە مێردی کچەکەی، و لوبەیدی کوڕی ئەعصم ئەو کەسەی کە جادووی لە پێغەمبەری خوا (ﷺ) کرد، ئەویش ئەو بیرۆکەیەی لە جولەکەیەکی یەمەنی وەرگرتبوو[4]. وتراویشە وەریگرتووە لە صابیئەیەکی فەیلەسوف کە لە حران دادەنیشت[5].

---

(1) سرحون العیون،سەرچاوەی پێشوو. و سەیری ئەمانەش بکە: الأنساب للسمعاني، مختصر تأریخ دمشق، البدایة والنهایة، سەرچاوەکانی پێشوو، والفهرست لإبن الندیم ٤٧٢.

(2) سرحون العیون، سەرچاوەکانی پێشوو.

(3) سرحون العیون، ومختصر تأریخ دمشق، والبدایة والنهایة، سەرچاوەکانی پێشوو. عەبدوڕەحمانی کوڕی ئەبو حاتەم لە باوکیەوە هێناویەتی کە جەعد یەکەم کەس بوو فیکرەی دروستکراوی قورئانی هێنا لە ساڵی سەدو بیست و نیو./ شرح أصول الإعتقاد اهل السنة والجماعة ١٦/٣.

(4) البدایة والنهایة ٣٥٠/٩ نقلا عن ابن عساکر وغیره. و بڕوانە: مختصر تأریخ دمشق ٥١/٦ و تیایدا هاتووە: أبان بن سمعان.

(5) شرح العقیدة الطحاویة لإبن أبي العز ٧٩٥.

خالیدی کوڕی عەبدوڵای قەسری کە کاربەدەستی هیشامی کوڕی عەبدولمەلیك بوو بەسەر عێڕاق، جەعدی کوشت، لە ڕۆژی جەژنی قوربانی ساڵی ١٢٤ك[١] لە شاری کوفە[٢]، وتراوە لە ناوچەی واسیت[٣]، ئەمانە دوو شارن لەوانەیە ناوی یەکێکیان بهێنرێت و مەبەستیش لێی شارەکەی تر بێت، بەهۆی نزیکی نێوانیان.

ئەمەش لەدوای ڕاپرسی کردن بوو بە زانا پێشینە چاکەکانی سەردەمی خۆی[٤].

ڕاو بۆچوونەکانی جەعدی کوڕی درهەم، وەك نمونەیەك:

١_ بڕوای وابووە قورئان دروستکراو و بەدیهێنراوە[٥]، وتراوە: جعد یەکەم کەس بووە لە ئوممەتی موحەممەد (ﷺ) کە ئەو قسەیەی لە دیمەشق کردبێت[٦].

٢_ بڕوای بەبوونی سیفەتەکان نییە و ڕەتیان دەکاتەوە، وتراوە: جەعد یەکەم کەس بووە کە بوونی سیفەتەکانی ڕەتکردۆتەوە[٧].

---

(١) مختصر تأريخ دمشق، سەرچاوەی پێشوو، و سەیری ئەمانەش بکە: الأنساب للسمعاني واللباب لإبن الأثير و سرح العيون، والبداية والنهاية و الفهرست لإبن النديم، سەرچاوەکانی پێشوو، وشذرات الذهب ١/١٦٩.

(٢) مختصر تأريخ دمشق، و سرح العيون، والبداية والنهاية، سەرچاوەکانی پێشوو.

(٣) الأنساب للسمعاني، وشذرات الذهب، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(٤) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٧٩٤.

(٥) مختصر تأريخ دمشق ٦/٥٠ وسرح العيون ٢٩٣ والبداية والنهاية ٩/ ٣٥٠. و لە: (الكامل ٥/٢٦٣)ی ئیبن ئەسیردا هاتووە: جەعد لە سەردەمی هیشامی کوڕی عەبدولمەلیك فیکرەکەی خۆی سەبارەت بە دروستکراوی قورئان دەرخست.

(٦) سرح العيون، سەرچاوەی پێشوو.

(٧) شذرات الذهب ١/١٦٩.

جەعد گومانی وابوو کە خوای گەورە ئیبراهیمی وەك خۆشەویستی خۆی هەڵنەبژاردووە، موساش گفتوگۆی لەگەڵ خوا نەکردووە[1]. جعد زۆر پرسیاری لە (وەهەبی کوڕی مەنبەی کردووە لەبارەی سیفەتەکانی خوا، جا وەهب ئەوی ئاگادار کردۆتەوە بەوەی پێی وتووە: من واگومان دەبەم تۆ لە تیاچووانیت، ئەگەر خوای گەورە لە کتێبەکەی خۆیدا بە ئێمەی نەفەرمووبایە من (ید: توانا. و عین: بینین)م[2] هەیە، ئەوا ئێمە هەرگیز ئەوەمان نەدەوت... [3].

غەیلانی دیمەشقی وتویەتی: گفتوگۆم لەگەڵ جەعد کرد بینیم کە سیفەتەکان پەکدەخات[4].

بۆیە جعد بە بیدعەچییەکی سەرلێشێواو دانراوە[5]، هەروەها بە گومڕابووێکی گومڕاکەر ژمێردراوە[6].

تەنها چەند ڕاو بۆچوونێکی کەمی جعد ماوون.

---

1) الأنساب للسمعاني ٣٩٣/٣ ومختصر تأريخ دمشق ٥١/٦ والكامل ٢٦٣/٥ وسرح العيون ٢٩٤ وميزان الإعتدال ٣٩٩/١ و نقله ابن حجر في لسان الميزان ١٠٥/٢. و ذكر ابن كثير في البداية والنهاية ٣٥٠/٩ ذلك عن البخاري وابن أبي حاتم وابن أبي والبيهقي و عبدالله بن أحمد وابن عساكر. و سەیری: شذرات الذهب، سەرچاوەی پێشوو بکە.

2) لە بەشی خواناسی بە تێرو تەسەلی بابەتی سیفەتەکانی خوا ڕوون کراوەتەوە بگەڕێوە بۆ ئەوێ. (وەرگێڕ).

3) البداية والنهاية، سەرچاوەی پێشوو.

4) الفرق الإسلامية في بلاد الشام ٨٦ نقلا عن أنساب الأشراف. پێشتر کە ڕاو بۆچوونەکانی قەدەرییەکانمان خستەڕوو ئەوەمان ڕوونکردەوە کە واتای (تعطيل) بریتییە لە نەفی کردن و ڕەتکردنەوەی سیفەتەکان.

5) ميزان الإعتدال، سەرچاوەی پێشوو. ونقله إبن حجر في لسان الميزان، سەرچاوەی پێشوو.

6) مغني الضعفاء ١٣١/١ رقم ١١٢٨ ونقله عنه ابن عماد في شذرات الذهب ١٦٩/١.

بەڵام قوتابییەکەی جەهمی کوڕی صەفوان ئەو کەسەیە کە ڕاو بۆچوونەکانی جەبرییەکانی دەدرێتە پاڵ، تا وای لێهات ناوی (جەهمەی)یان بۆ جەبرییەکان بەکارهێنا.

جەهمی کوڕی صەفوانی ڕاسبی، نازناوەکەی (ئەبو میحرەز)ە، خزمەتکاری خانەوادەی ڕاسبە لە (ئەزد)[١].

ئەم نازناوانەشی بۆ بەکارهاتوون: سەمەرقەندی[٢]، خزری[٣]، ترمزی[٤]، وتراوە: خەڵکی (بەلخ)ە و بیدعەکەی لە (ترمز) بەدەرکەوت[٥].

جەهمی کوڕی صەفوان فیکرەکەی وەرگرتووە لە جەعدی کوڕی درهەم[٦].

وتراوە: کە جەهم فیکرەکەی خۆی لە فیکرەی سیمینیەکان داتاشیوە، سیمینیەکان تاقمێکی بیانین، عەرەب نین لە ناوچەی خراسان، سەرەتا سیمینیەکان وایان لە جهم کرد کە گومانی هەبێت لە ئایینەکەی تا وای لێهات بۆ ماوەی چل ڕۆژ نوێژی نەکرد و فەرامۆشی کرد،

---

(١) الفصل لإبن حزم ٢٩٦/٢ وسير أعلام النبلاء ٢٦/٦ و البداية والنهاية ٢٦/١٠ ولسان الميزان ١٤٢/٢.

(٢) الفصل لإبن حزم، سەرچاوەی پێشوو، و ميزان الاعتدال ٤٢٦/١. ونقله ابن حجر في لسان الميزان، سەرچاوەی پێشوو، وسير أعلام النبلاء، سەرچاوەی پێشوو، والمغني في الضعفاء ١٣٨/١ رقم ١٢٠١.

(٣) البداية والنهاية ٣٥٠/٩.

(٤) مختصر تأريخ دمشق ٥١/٦ والبدء والتأريخ ١٤٦/٥ وتبصرة الأدلة ٥٩٤/٢ والتمهيد للامشي ٩٧ وشرح الحور العين ٢٠٠ و ٣٠٩ واعتقادات فرق المسلمين ١٠٣ والبداية والنهاية، سەرچاوەی پێشوو، و خطط المقريزي ٣٤٩/٢ وشرح المواقف للسيد الشريف ٣٩٨/٨.

(٥) الانساب للسمعاني ٣٩٢/٣، و لە: (الملل والنحل للشهرستاني ٧٣/١)دا هاتووە: بیدعەکەی لە ترمذ بەدەرکەوت.

(٦) سرح العيون ٢٩٣ ومختصر تأريخ دمشق ٦/ ٥٠ والبداية والنهاية ٣٥٠/٩ وشذرات الذهب ١٦٩/١ والأنساب للسمعاني ٣٩٣/٣ نقلا عن قتيبة بن سعيد، واللباب لإبن الأثير ٣١٧/١.

وتی: نوێژ بۆ یەکێك ناکەم کە نایناسم، دوای ئەمە جەهم فیکرەکەی داهێنا و دواتر هەندێك بۆچوونی تری بۆ زیاد کرد[1].

جەهم لە بلخ مایەوە، نوێژی لەگەڵ موقاتلی کوڕی سلمان دەکرد، تەفسیر نووسە ناودارەکە، هەر لە مزگەوتی موقاتلدا گفتوگۆیان دەکرد، تا جەهم شاربەدەر کرا بۆ ناوچەی ترمز[2].

موقاتل سیفەتەکانی بۆ خوا بڕیاردەدا، بەپێچەوانەوە جەهم بڕیاری نەدەدا و ڕەتی دەکردەوە[3].

حارسی کوڕی سەریجی تەمیمی جەهمی کردە نووسەرو بانگەشەکاری خۆی. و کاتێك ململانێی نێوان حارس و نەصری کوڕی یەسار میری (مەرو) لە خوراسان پەرەی سەند، ئەوا نەصر سەلمی کوڕی ئەحوزی مازنی ڕەوانەکرد بۆ جەنگ کردن لەگەڵ سەریج، جا جهم لە ناو جەنگەکەدا کوژرا، وتراوە: بە دیل گیرا، لە بەردەم سەلمی کوڕی ئەحوز ڕاوەستا و جەهم داوای لێخۆشبوونی کرد، سەلم پێی وت: (ئەگەر ئێرە پڕ بکەیت لە هەسارە و عیسای کوڕی مریم دابەزێنیت ڕزگارت نابێت، سوێند بەخوا ئەگەر لە سکی مندا بوای ئەوا سکی خۆم

---

1) التنبیه والرد ٩٩. و سەیری ئەمانەش بکە: شرح أصول الإعتقاد أهل السنة والجماعة ١٢/٣ وشرح العقیدة الطحاویة لابن أبي العز ٧٩٥. و "نەشار" لە: (نشأة الفكر الفلسفي في الإسلام ٣٣٥/١) ئەم گێڕانەوەی بەدوور لە ڕاستی داناوەو پێی وابووە کە حەشەوییەکان ئەمیان بۆ هەڵبەستووە، چونکە جهم زۆر زیادەڕەوی کرد لە پاك گرتنی خوا، دژەکانی جەهم کە حەشەوییەکانن زیادەڕەوییان کرد لە وێچواندن و جەستە بڕیاردان بۆ خوا (التشبیه والتجسیم).

2) البدایة والنهایة ٣٥٠/٩.

3) تأریخ الفرق الإسلامیة للغرابي ٢٢.

هەڵدەدڕاند، بۆ ئەوەی تۆ دەربهێنم و بتکوژم)، جا سەلم جەهمی کوشت، ئەم ڕووداوە لە ساڵی ١٢٨ك بوو[1].

وتراوە: لە ناوچەی (مەرو) کوشتوویانە[2]، کە دەکەوێتە سەر کەناری ڕووباری (بەلخ)[3]، گۆڕەکەیشی هەر لە ناوچەی (مەرو)دیە[4].

هەروەها وتراوە: سەلم لە شاری ئەصفهان جەهمی کوشت[5].

ئیبن مورتەزا وتویەتی: (واصلی کوڕی عەتاء) قوتابیەکی خۆی نارد، بۆ ئەوەی گفتوگۆ لەگەڵ جەهم بکات، قوتابیەکە دەمی جهمی بەست، بەمەش جەهم ڕایگەیاند کە لە مەزهەبی خۆی پاشگەزبووەتەوە، کاتێکیش جەهم گەڕایەوە بۆ شاری بەصرە، ئەو دووبارە دەستی بە بانگەشە و بۆچوونە خراپەکانی کردەوە[6]. (زەهەبی) لەم بارەیەوە وتویەتی: کەسێکی گومڕاو

---

(1) البداية والنهاية ١٠/٢٦_٢٧. و ئیبن حەجەر لە: (لسان الميزان ٢/١٤٢) وەڵامەکەی سلمی داوەتە پاڵ نەصری کوڕی یەسار. ئەم سەرچاوانە هەواڵی کوژرانی جەهمیان هێناوە لەسەر دەستی سەلم: مقالات الإسلاميين ١/٣٣٨ والفرق بين الفرق ٢١٢ والفصل لإبن حزم ٢/٢٩٧ والتبصير في الدين ٩١ والبدء والتأريخ ٥/١٤٦ والملل والنحل للشهرستاني ١/٧٣ وشرح الحور العين ٣٠٩ والمنية والأمل ١٠٧ والأنساب للسمعاني ٣/٣٩٢ واللباب لإبن الأثير ١/٣١٧ و مختصر تأرين إبن عساكر ٦/٥١ عن الغسيلي، وشرح أصول أهل السنة والجماعة ٣/١٢ و ١٤ و١٥ وسير أعلام النبلاء ٦/٢٧.

(2) مقالات الإسلاميين، والبدء والتأريخ، والملل والنحل للشهرستاني، وشرح الحور العين، والبداية والنهاية، والأنساب للسمعاني، سەرچاوەکانی پێشوو، والفرق الإسلامية للكرماني ٩٠.

(3) سرح الحور العين، سەرچاوەی پێشوو.

(4) مختصر تأريخ دمشق ٦/٥١ عن الغسيلي.

(5) مختصر تأريخ دمشق، والبداية والنهاية، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو، و شرح أصول الإعتقاد أهل السنة والجماعة ٣/١٢.

(6) المنية والأمل، سەرچاوەی پێشوو.

بیدعەچی بوو. خراپە و ئاشووبێکی گەورەی چاند[1]. و بەهەمان شێوە لەم بارەیەوە وتویەتی: جەهم بنچینە و بناغەی گومڕاییە[2].

ڕاو بۆچوونی جەبرییەکان

جەهمی کوڕی صەفوان و مامۆستاکەی جەعدی کوڕی درهەم بەشێوەیەکی تایبەتی نوێنەرایەتی ڕاو بۆچوونی جەبرییەکان دەکەن بە تایبەتی، ئەم بۆچوونانەش ئەمانەن:

١_ جەهم بڕوای وابوو کە ئیمان تەنها بریتییە لە ناسینی خوا، کوفریش بریتییە لە نەناسینی خوا[3]. ئیمان و کوفر تەنها لە دڵەوەن و پەیوەندییان بە ئەندامەکانی تری جەستە نییە.

جا ئەگەر مرۆڤ خوای ناسی بەدڵ، هەر چەندە بە زمان نکۆڵیش بکات، ئەوا بەو نکۆڵی کردنەی تەکفیر ناکرێت، کردەوەی ئەندامەکان بەشێك نین لە ئیمان[4].

---

(١) میزان الإعتدال ٤٦٢/١ و نقله عنه ابن حجر في لسان المیزان ١٤٢/٢ و لە: (المغني الضعفاء ١٣٨/١) هاتووە: کە بیدعەچییە.

(٢) سیر أعلام النبلاء ٢٦/٦.

(٣) مقالات الإسلامیین ٣٣٨/١ و ٢١٤ والفرق بین الفرق ٢١١. سەیری ئەمانەش بکە: الغنیة للشیخ عبدالقادر ١٠٢/١. و مەقدسی لە: (البدء والتأریخ ٥/ ١٤٦) وتویەتی: (ئیمان بریتییە لە ناسینی بە دڵ و بەس دانپێدانان بە زمان و بە کردار بەشێك نیە لە ئیمان). و نشوان لە: (شرح الحور العین ٣١٠) وتویەتی: (ئیمان بریتییە لە ناسینی دڵ، پەرستشەکانی تر ناچنە ناو ئیمانەوە). و (ئیبن مورتەزا) لە: (المنیة والأمل ١٠٧)دا وتویەتی: (گومانیان وابوو کە ئیمان تەنها بریتییە لە ناسینی دڵ). و مەقریزی لە: (الخطط ٣٤٩/٢) وتویەتی: (هەر کەسێك خوا بناسێت و ئیمان بە زمان دەرنەبڕێت ئەوا تەکفیر ناکرێت، چونکە زانست بەهۆی بێ دەنگ بوونەوە لاناچێت لەکاتێکدا کەسەکە بڕوادارە).

(٤) مقالات الإسلامیین ٢١٤/١ والملل والنحل للشهرستاني ٧٤/١.

ئیبنن حەزم دەڵێت: جەهم وتویەتی: ئیمان بریتییە لە گرێبەست و ڕازی بوونی دڵ، ئەگەرچی بە زمان کوفر دەربڕێت و باوەڕی بە بیروباوەڕی سێکوچکەیی (التثلیث) و خاچ هەبێت و تەنانەت لە ناو وڵاتی ئیسلامدا بەبێ خۆپاریزی بیانپەرستێت[1].

بەرپەرچی ئەم ڕاو بۆچوونانە دراوەتەوە، بەوەی:

بەپێی ئەم بۆچوونە بێت مانای وایە کە فیرعەون و گەلەکەی باوەڕدار بوونە، چونکە ئەوانە خوایان دەناسی و نکۆڵیشیان لێدەکرد، خوای گەورە دەفەرمووێت:﴿وَجَحَدُواْ بِهَا وَٱسۡتَيۡقَنَتۡهَآ أَنفُسُهُمۡ ظُلۡمٗا وَعُلُوّٗا﴾ النمل: ١٤. واتە: (جا ئەوانە هەر ڕق ئەستوریان کرد و باوەڕیان پێ نەبوو، بەزۆرداری و خۆبەزلزانی، لە کاتێکدا لە ناخی دەروونیانەوە هەستیان دەکرد کە حەقیقەت و ڕاستە). بەم بۆچوونە بێت ئەوا شەیتان ئیمان و باوەڕی کامڵە، چونکە خوای ناسیوە، خوای پاك و تاك دەفەرمووێت:﴿ قَالَ رَبِّ فَأَنظِرۡنِيٓ إِلَىٰ يَوۡمِ يُبۡعَثُونَ ﴾ الحجر: ٣٦.[2] واتە: ("شەیتان وتی:" پەروەردگارا، مۆڵەتم بدە هەتا ئەو ڕۆژەی هەمووان زیندوو دەکرێنەوە).

٢_ جەهم وتویەتی: ئیمان کەرت کەرت نابێت، واتە: دابەش نابێت بۆ گرێبەستی دڵ و وتنی زمان و کردار، هیچ کەس لەوەی تر گەورەتر و باشتر نییە لە بارەی ئیمانندا[3]، ئیمانی پێغەمبەران و ئیمانی ئوممەت لە یەك ئاستدان، چونکە زانیارییەکان پلەبەندییان تێدا نییە[1].

---

(١) الفصل لإبن حزم ٢/٢٦٦ وسير أعلام النبلاء ٦/٢٧ نقلا عن ابن حزم.

ئیبن حەزم وتویەتی: جەهم وتویەتی: ئیمان بریتیە لە گرێبەست و ڕازی بوونی دڵ، ئەگەرچی بەزمان کوفر بکات و بتەکان بپەرستێت یاخود ببێتە جولەکە یان ببێتە نەصرانی لە وڵاتی ئیسلامدا. هەرچەندە خاچ بپەرستێت و بیروباوەڕی سێکوچکەیی لە وڵاتی ئیسلام ڕابگەیەنێت و لەسەریشی بمرێت، ئەو کەسە باوەڕدارێکی تەواوە لەلایەن خوا و خۆشەویستیەتی و بەهەشتیشە./ الفصل لإبن حزم ٥/٧٣.

(٢) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٤٦٠_٤٦١.

(٣) مقالات الإسلاميين ١/٢١٤ والملل والنحل للشهرستاني ١/٧٤.

٣_ جەهم بڕوای وابوو کە مرۆڤ ناچارکراوە لە کردارەکانییدا و سەرپشك نییە، نکۆڵی کرد لە هەموو جۆرە توانا بەسەرداشکانێك[1].

لە ڕاستیدا جگە لە خوای گەورە، هیچ کەسێك هیچ کردارو کردەوەیەکی نییە. خوای گەورە بکەرە، مرۆڤ تەنها وەك خوازراو (مجاز) کردەوەکانی دەدرێتە پاڵ، هەروەك دەوترێت: دارەکە جوڵا، کەشتیەکە سوڕایەوە، خۆر ئاوابوو، ئەوەی ئەم کارانە بە دارو کەشتی و خۆر دەکات خوای گەورەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خوای گەورە هێزێکی بۆ مرۆڤ بەدیهێناوە کە کارەکەی پێ بکرێت و ویستێکی بە مرۆڤ داوە بۆ ئەنجامدان، بەمەش هێزی هەڵبژاردنی بە مرۆڤ پێداوە، وەك چۆن درێژی بۆ بەدیهێناوەو بەخشیووەو ڕەنگی بە پێ داوە تا پێی ڕەنگدار بێت[2].

---

(1) الملل والنحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو.

(2) الفرق بين الفرق ٢١١ والملل والنحل للشهرستاني ٧٣/٢ والأنساب للسمعاني ٣٩٣/٣ وإعتقادات فرق المسلمين ١٠٤ والمواقف وشرحه ٣٩٨/٨ و خطط المقريزي ٣٤٩/٢.

(3) مقالات الإسلاميين ٣٣٨/١. سەیری ئەمانەش بکە: الفرق بين الفرق ٢١١ وأصول الدين للبغدادي ٣٣٣ والتبصير في الدين ٩٠ وتبصرة الأدلة ٥٩٤/٢ والتمهيد للاميشي ٩٧ والملل والنحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو، والبدء والتأريخ ١٤٦/٥ وشرح الحور العين ٣١٠ والمنية والأمل ١٠٧.

جەهم وتویەتی: مرۆڤ توانای بەسەر هیچ شتێکدا ناشکێت، ناکرێت بە سیفەتی تواناداری وەسف بکرێت، بەڵکو لە کردەوەکانیدا ناچارکراوە، هیچ توانا و ویستێکی نییە و سەرپشك نییە، بەڵکو خوای گەورە کردەوەکانی تێدا دروست دەکات وەك چۆن لە سەرجەم بێ گیانەکانی تردا بەدیدەهێنێت، کردەوەکان بەشێوەکی خوازراو (مجاز)ی دەدرێنە پاڵ مرۆڤ وەك چۆن بە خوازراوی دەدرێنە پاڵ شتە بێ گیانەکان، هەروەك دەوترێت: دارەکەی بەریدا، ئاوەکە ڕۆیشت، خۆر هەڵات، خۆر ئاوابوو، هەور ئاسمانی داپۆشی، هەور بارانی باراند، ڕووی زەوی ڕازایەوە، زەوی سەوز هەڵگەڕا و شتی لێ شین بوو، جگە لەمانەش. پاداشت و سزاش ناچارین وەك چۆن کردارەکان ناچارین. و وتویەتی: جا کە بیرۆکەی جەبری و ناچاری چەسپا ئەو کاتە ڕاسپێرران و ئەرکداری (تکليف)یش ناچارییە./ الملل والنحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو، و تأريخ المذاهب الإسلامية ١٠٢ نقلا عن الملل والنحل للشهرستاني.

مرۆڤ دەستەمۆ و ڕام كراوەو سەرپشك نییە، واتە: ناچاركراوەو هیچ ویست و توانای نییە، ناتوانێت كردارێكی تر بكات غەیری ئەوەی كە كردی، خوای گەورە هەندێك كردەوەی بۆ داناوەو لەسەری پێویست كردووە كە دەبێت ئەم كردەوانە هەر بكات، خوای گەورە كردەوە لە مرۆڤدا بەدیدەهێنێت وەك چۆن لە شتە بێ گیانەكاندا بەدیدەهێنێت.

خوای گەورە داینـاوە كە فڵان ئەو كارە ئەنجامبدات و داشیناوە پاداشت وەربگرێت، لەسەر فیساریشی پێویست كردووە كە ئەو خراپەیە بكات و داشیناوە كە سزا بدرێت[1].

قەدەرییەكان جەهمیان تەكفیر كرد لەسەر ئەوەی ناوبراو دەڵێت خوا بەدیهێنەری كردەوەی بەندەكانە[2].

زانایان بەرپەرچی فیكرەی جەبرییەتیان داوەتەوە، بە بەڵگەی ئەوەی: بانگەشە دەكات و سەردەكێشێت بۆ پەكخستن و لەكارخستن و فەرامۆش كردنی كارو پاڵدانەوە بە قەدەر[3]، ئەگەر جەبرییەت ڕاست بوایە، ئەوا شەریعەتەكان پووچەڵ دەبوونەوە، فەرمان و ڕێگری (الأمر والنهي)یش پوچەڵ دەبوونەوە، بەمەش پاداشت و سزا بێ مانا دەمانەوەو پوچەڵ دەبوونەوە[4].

پەیامەكەی (عەبدوڵای كوڕی عەبباس) كە ڕووی گوفتاری كردۆتە جەبرییەكانی شام، هەروەها پەیامەكەی (حەسەنی كوڕی عەلی كوڕی ئەبو تالیب) (ڕەزای خوایان لێبێت) كە ناردبووی بۆ هەندێك لە دانیشتووانی بەصرە ئەوانەی كە بانگەشەی جەبرییەتیان دەكرد، هەر

---

(١) فجر الإسلام ٢٨٦. سەیری ئەمەش بكە: مناهج الإجتهاد في الإسلام ٤٩١.

(٢) الفرق بين الفرق ٢١٢ والتبصير في الدين ٩١ وخطط القريزي ٢/٣٤٩.

(٣) فجر الإسلام ٢٨٧.

(٤) شفاء العليل لابن القيم ٢٦٢ و نقله محمد سلام مدكور في منهاج الإجتهاد في الإسلام ٤٩٢. و سەیری ئەمەش بكە: تبصرة الأدلة ٢/٥٩٦، چەند بەڵگەیەكی تریشی تێدایە.

دوو پەیامەکە ڕاشکاون لە بەرپەرچدانەوەی ئەو کەسەی بڕوای بە جەبرییەت هەیە[1]، دوای ئەوان زانایان بە تێرو تەسەلی بەرپەرچی ڕاو بۆچوونی جەبرییەکانیان داوەتەوە.

٤_ جەهم بڕوای بە بوونی سیفەتەکانی خوا نەبوو، بەڵکو سیفەتەکانی ڕەتکردۆتەوە[2]، ئەو سیفەتانەی کە سەردەکێشن بۆ وێچواندنی خوا بە بەدیهێنراوەکانی.

جەهم وتویەتی: ناڵێم: خوای گەورە شتە، چونکە ئەمە وێچواندنی خوایە بە شتەکان[3].

وەسفی خوای نەدەکرد بە سیفەتی زیندوو (حي) و زانا (العالم) و ویستەر (مريد)، وتی: من وەسفی خوا ناکەم بە وەسفێك کە بەکارهێنانی بۆ غەیری خوا دروست بێت وەك: هەبوون (موجود) زیندوو و زانا و ویستەر (مريد) و هاوشێوەی ئەمانە.

بەڵام وەسفی خوای کرد بەوەی خاوەن توانایە، دروستکەرە، بکەرە، بەدیهێنەرە، ژیێنەرە، مرێنەرە، چونکە ئەم وەسفانە تایبەتن بەخوا[4].

---

(1) ئیبن مورتەزا لە: (المنية والأمل ١٢٩_١٣٠) و ئەبو زەهرە لە: (تأريخ المذاهب الإسلامية ١٠٣)دا هەردوو پەیامەکەیان هێناونە.

ئیبن القیم لە کتێبەکەیدا (شفاء العليل ٢٦٢_٢٨١)دا باسی مێزگەرد و گفتوگۆیەکی تەصەوڕکراوی نێوان جەبریی و سوننیەکی کردووە. و ئەبو زەهرە لە: (تأريخ المذاهب الإسلامية ١٠٦) باسی هەندێك بەشی ئەو گفتوگۆیەی کردووە.

(2) الملل والنحل للشهرستاني ٧٣/١ وسير أعلام النبلاء ٢٦/٦ خطط المقريزي ٣٤٩/٢و ٣٥١ وفجر الإسلام ٢٨٧.

(3) مقالات الإسلاميين ٣٣٨/١ والفرق بين الفرق ٢١١ والتبصير في الدين ٩٠ والانساب للسمعاني ٣/ ٣٩٢_٣٩٣. والبدء والتأريخ ١٤٦/٥ وشرح الحور العين ٢٠٠ و مقدسي و نشوان وتويانە: (بەڵام خوا بەدیهێنەری شتە). واعتقادات فرق المسلمين ١٠٤.

تەنها سیفەتی کار (الفعل) و بەدیهێنان (خلق)ی بۆ خوا چەسپاند، بە دروستی نەزانی کە بەدیهێنراوان بەو سیفەتە وەسف بکرێن، جا ئەگەر ئەو دوو سیفەتە لە بەدیهێنراوان لاچوون ئەو کاتە بەدیهێنراوان سەرپشك نابن بەڵکو ناچار دەبن لە کردنی کردەوەکانیاندا، ئەمەش بناغەی فیکرەی جەهمە لە دانان بە جەبرییەتدا[٢].

بەم بۆچوونەی لەگەڵ قەدەرییەکان کۆکە، موعتەزیلەکانیش ئەم بۆچوونەیان پەسەند کرد.

٥_ جەهم وتویەتی: قورئان بەدیهێنراوەو دروستکراوە[٣].

لەبەر ئەوەی جهم پێی وابووە فەرمایشتی خوا پەیدابوو و بەدیهاتووە، بۆیە بۆچوونی وابووە کە دروست نییە وەسفی خوا بکرێت بەوەی فەرمایشتی دەربڕیوە[٤]. و دەیوت: فەرمایشتی خوا بەدیهاتووە، بەڵام دروستیش نییە خوای گەورە وەسف بکرێت بەوەی فەرمایشتی خۆی فەرمووبێت[٥].

دانی نەناوە بەوەی خوای گەورە قسەکەر بێت، چونکە قسە لە سیفەتی بەدیهێنراوانە، بۆیە خوای گەورەی پێ وەسف ناکرێت، بەهەمان شێوە ئەگەر سیفەتی قسەکردن بۆ خوا بڕیار بدەین، ئەو کاتە پێویستە خوا ئامرازی قسەکردنیشی هەبێت، بەمەش بە بەدیهێراوەکانی

---

(١) الفرق بين الفرق، والتبصير في الدين، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو، والملل والنحل للشهرستاني ٧٣/١. و سەیری ئەمەش بکە: الأنساب للسمعاني، سەرچاوەی پێشوو، واللباب لإبن الأثير ٣١٧/١ والمواقف ٣٩٨/٨ وخطط القريزي، سەرچاوەی پێشوو ٣٤٩. و بڕوانە: فجر الإسلام، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٢٥ و ٣٢.

(٣) مقالات الإسلاميين، سەرچاوەی پێشوو، والملل والنحل للشهرستاني ٧٤/١ والمواقف ٣٩٩/٨ وخطط المقريزي ٣٤٩/٢ و ٣٥١ وسير أعلام البلاء ٢٧/٦.

(٤) الفرق بين الفرق ٢١٢.

(٥) التبصير في الدين ٩١.

دەچێت، شتێکی ئەستەمە خوا بە بەدیهێنراوەکانی بچێت. جا مادەم قورئان فەرمووده و قسەیە و دراوەتە پاڵ خوای گەورە، دروست نیە بدرێتە پاڵ خوای گەورە تەنها وەك ئەوە نەبێت کە بەدیهێنراوی خوایە، گەرنا سەر دەکێشێت بۆ ئەو وێچواندنەی کە بۆ خوای گەورە ئەستەمە، بۆیە قورئان بەدیهێنراوی خوایە[1]. ئەمە ڕای قەدەری و موعتەزیلەکانە، جەعدی کوڕی درهەمیش لە جەبرییەکانە.

٦_ جەهم وتویەتی: زانستی خوا بەدیهاتوو و پەیدابووە[2].

نا وترێت: خوای گەورە هەر زانا بووە بە شتەکان بەرلەوەی بێنە خانەی بوون[3]. خوای گەورە نازانێت چی دەبێت هەتاوەکو ڕووداوەکە ڕوونەدات[4].

٧_ جەهم بۆ خۆی ئەم ڕایە تایبەتەی هەبووە کە بەهەشت و دۆزەخ لەناودەچن و نامێنن[5] و دانیشتووانەکانیشیان نامێنن و لەناودەچن[6].

---

1) تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٢٥.

2) مقالات الإسلاميين، سەرچاوەی پێشوو، والفرق بين الفرق ٢١١ والفصل لإبن حزم ٢٩٣/٢ و ٧٣/٥ و التبصير في الدين ٩٠ والبدء و التأريخ ١٤٦/٥ و نشوان لە: (شرح الحور العين ٢٠٠) وتویەتی: (گومانیان وابوو جیهان داهێنەرو پەیداکەرە) ئەمە شێواندنە. و لە کتێبی (اعتقادات فرق المسلمين ١٠٤)دا هاتووە: (خوای گەورە پەیداکەرە) وشەی (زانست) کە لە دوای (إن) هاتووە فڕێدراوە. والمواقف وشرحه للسيد الشريف ٣٩٨/٨ وخطط المقريزي ٣٤٩/٢.

3) مقالات الإسلاميين، سەرچاوەی پێشوو.

4) التبصير في الدين ٩٠ والفصل لإبن حزم ٧٣/٥. و سەیری ئەمەش بکە: الملل والنحل للشهرستاني ٧٣/١ والمواقف ٣٩٨/٨.

5) مقالات الإسلاميين، سەرچاوەی پێشوو، والتنبيه والرد ٩٨ چەند بۆچوونێکی تری جهمیەکانیشی تێدایە و ١٤٠، والفرق بين الفرق ٢١١ والفصل لابن حزم ١٤٥/٤ و ٧٣/٥ والتبصير في الدين ٩٠ والبدء والتأريخ ١٤٦/٥ والملل والنحل للشهرستاني ٧٤/١ وشرح الحور العين ٣١٠ والمواقف ٣٩٩/٨ والفرق الإسلامية للكرماني ٩١ وخطط المقريزي ٣٤٩/٢.

غەرابی وتویەتی: پێم وایە ناوبراو بۆ ئەم بۆچوونە چووە، چونکە چەسپاندنی هەرمانی بەردەوام بۆ پاداشت و سزای دواڕۆژ، بەشدار بوونە لە سیفەتێکی خوا کە بریتییە لە سیفەتی هەرمان (البقاء)، جا لە بەرئەوەی بەشداربوونی هەر شتێك لە بەدیهێنراوان لە هەر سیفەتێك لە سیفەتەکانی خوادا ئەستەمە، بۆیە مانەوەی خۆشی و ناخۆشی دواڕۆژیش ئەستەمە[١].

٨_ جەهم باوەڕی تۆکمەی هەبوو سەبارەت بە فەرمان کردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە[٢].

دەستی دایە چەك و دژی دەسەڵات جەنگی کرد. و لەگەڵ حارسی کوڕی سەریج لە دژی مسری کوڕی یەسار دەرچوو، سەلی کوڕی ئەحوزی مازنی کوشتی[٣]. وا دەردەکەوێت کە کوشتنەکەی سیاسی بوو بێت.

بەغدادی وتویەتی: شوێنکەوتووەکانی ئەمڕۆ لە ناوچەی (نەهاوند)ن، لە سەردەمی خۆمان ئیسماعیلی کوڕی ئیبراهیمی کوڕی کبوسی شیرازی دیلی بۆیان دەرچوو، بانگی کردن بۆ مەزهەبی شێخەکەمان ئەبو حەسەنی ئەشعەری، هەندێکیان وەڵامیان دایەوە، لەگەڵ ئەهلی سوننەدا بوونە یەك دەست، سوپاس بۆ خوا لەسەر ئەمە[٤].

---

(١) الفصل لإبن حزم، والمواقف، والفرق الإسلامية للكرماني، وخطط المقريزي، سەرچاوەکانی پێشوو.

(٢) تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٢٥.

ئەمانەش ئاماژەیان بۆ ئەم ڕاو بۆچوونانە کردووە: أبو زهرة في تأريخ المذاهب الإسلامية ١٠٥ و د. حسين عطوان في الفرق الإسلامية في بلاد الشام ٨٣ و لاپەڕەکانی دواتری.

(٣) مقالات الإسلاميين ١/٣٣٨ وشرح الحور العين ٣٠٩. مقريزي لە: (الخطط ٢/٣٤٩)دا وتویەتی: تەنها کەسە کە بۆچوونی وایە دەرچون لە دژی حوکمڕانی ستەمکار دروستە.

(٤) الفرق بين الفرق ٢١٢ و التبصير في الدين ٩١.

(٥) الفرق بين الفرق ٢١٢.

ئیسفەرایینی وتویەتی: زۆربەی شوێنکەوتووەکانی ئێستا لە دەوروبەری ناوچەی (ترمز)ن[1].

ئەهلی سوننە ئەوانە تەکفیر دەکەن: لەبەر ئەوەی دەڵێن زانستی خوا پەیدابووە، خوا هیچ زانیاری نییە لەبارەی هیچ شتێك تا ڕوونەدات، فەرموودەی خوا بەدیهێنراوە[2].

ئەهلی سوننە تەکفیری ئەوانی کرد بەهۆی دانەنانیان بە سیفەتەکان و بڕوابوونیان بە بەدیهێنراوی قورئان، دان نەنان بە بینی خوا[3].

جا ئیبن مورتەزا وتویەتی: پاشماوەکەی بەهۆی مردنەکەی پچڕا، تا دواتر هەندێك لە جەبرییەکان هەندێ شتیان زیندوو کردەوە. ئێستا جهمیەت شوێنکەوتووی نییە[4].

موعتەزیلە

هۆکاری ناونیان بەو ناوە

ڕایەکان جیاوازن لەبارەی هۆکاری ناونانی موعتەزیلەکان بەو ناوە، لەم بارەوە چەند ڕاو بۆچوونێك هەیە. گرنگترینیان ئەمانەن:

---

1) التبصير في الدين ٩١.

2) التبصير في الدين، سەرچاوەی پێشوو.

3) خطط المقريزي ٣٤٩/٢ و ٣٥١. و لە: الملل والنحل للشهرستاني ٧٤/١ والمواقف للإيجي وشرحه للسيد الشريف ٣٩٩/٨ هاتووە: کۆکن لەگەڵ موعتەزیلەکاندا لە دانەنان بە بینینی خوا و چەسپاندنی بەدیهێنراوی فەرمایشتی خوا و پێویست بوونی زانیارییەکان بە عەقڵ بەر لەهاتنی شەرع.

4) المنية والأمل ١٠٧.

١ _ کاتێك پرسیار لە حەسەنی بەصری کرا (لە ساڵی ١١٠ك کۆچی دوایی کردووە) لەبارەی ئەنجامدەری گوناهی گەورە کە ئایا تەکفیر دەکرێت یان نا؟ حەسەن بیری کردەوەو وردبووەوە، جا بەر لەوەی ناوبراو وەڵامی پرسیارەکە بداتەوە (واصلی کوڕی عەتاء "کە لە ساڵی ١٣١ك کۆچی دوایی کردووە") وتی: من ناڵێم ئەنجامدەری گوناهی گەورە بەڕەهایی موسڵمانە یاخود بەڕەهایی کافرە، بەڵکو لە پلەیەکدایە لە نێوان ئەم دوو پلەیەدا، نە باوەڕدارە، نە کافرە.

جا لە مەجلیسی "حەسەنی بەصرِی" جیابووەوەو چووە لای کۆڵەگەیەك لە کۆڵەگەکانی مزگەوتەکە و هەوڵی چەسپاندنی وەڵامەکەی دەدا، جا حەسەن وتی: واصلْ لە ئێمە جیابووەوەوخۆی لە ئێمە کەنار گیر کرد. لەبەر ئەمە واصلْ و شوێنکەوتووەکانیان بە موعتەزیلە ناونران[1].

لە گێڕانەوەیەکدا هاتووە: موعتەزیل و کەنارگیرەکە (واصلی کوڕی عەتاء)ە، هەروەها عەمری کوڕی عوبەیدیش چووە (لە ساڵی ١٤٤ك کۆچی دوایی کردووە) پاڵی، جا ناوی موعتەزیلە لە شوێنکەوتووەکانیان نرا[2].

لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: ئەو کەسەی خۆی جیاکردەوە، لە مەجلیسەکەی حەسەنی بەصرِی عەمری کوڕی عوبەید بوو[1].

---

(١) الملل والنحل للشهرستاني ٤٢/١.

ئەم هۆکارە لەم سەرچاوانەدا باسی لێوەکراوە: الفرق بين الفرق ١١٨ والتبصير في الدين ٥٨ والبدء والتأريخ ١٤٢/٥ والتمهيد للامشي ١٢٢ والغنية للشيخ عبدالقادر ١٠٣/١ والأنساب للسمعاني ٣٩٢/١١ مادة (المعتزلي)، والمواقف ٣٧٧/٨ والفرق الإسلامية للكرماني ٦ والمنية والأمل ١٢٢ ونقل عن الملل و النحل للشهرستاني. سەیری ئەمەش بکە: خطط المقريزي ٣٤٦/٢.

(٢) شرح الأصول الخمسة ١٣٨ والفرق بين الفرق والتبصير و الملل و النحل و المنية والأمل ١٢٣ عن الملل و النحل للشهرستانى، و الأنساب للسمعاني ٣٩٣/١١.

هەروەها لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: کاتێك (واصڵی کوڕی عەتاء) و عەمری کوڕی عوبەید مەزهەبێکیان داهێنا و لە بازنەکەی حەسەنی بەصری جیابوونەوەو لە لایەکی تری مزگەوتەکە دانیشتن[1].

ئەم ناونانە شتێکی ئاساییە و ئاماژەش نییە بۆ پێداهەڵدان، یاخود سەرزەنشت کردن، هەروەها ئاماژەش نییە بە بنەمایەك لە بنەماکانی موعتەزیلە، بەڵام دواتر بووە سیفەتی سەرزەشت، ئەمەش دوای ئەوەبوو کە ڕاوبۆچوونەکانیان ئاشکرا کرد.

بۆیە ئەم ناونانەش لە موعتەزیلەکان وا زوو بڵاوبووەوە و ناوبانگی دەرکرد، چونکە ناونانەکە لەلایەن "حەسەنی بەصری" بوو کە خاوەن پلەوپایەیەکی گەورەبوو لە دڵ و دەروونی قوتابیەکانی دا بەشێوەیەکی تایبەتی و لە دڵ و دەروونی موسڵمانان بەشێوەکی گشتی، وشەی پیاوێکی گەورە هەمیشە ناوبانگ دەردەکات[2].

ئەمەش هۆکارێکی بە ناوبانگە لە هۆکاری ناونانی موعتەزیلەکان بەو ناوە.

---

(1) المعارف لإبن القتيبة ٤٨٣، و تیایدا هاتووە: (عەمری کوڕی عوبەید هەمان بۆچوونی قەدەرییەکانی هەبوو و بانگەشەشی بۆ دەکرد، بۆیە خۆی و هاوەڵانی لە حەسەن جیابوونەوەو بە موعتەزیلە ناونران). و الانساب للسمعاني، سەرچاوەی پێشوو، وشرح الحور العين ٢٥٩ عن المعارف لإبن القتيبة، و لە: (خطط المقريزي ٣٤٦/٢) هاتووە: (ابن منبه وتويەتی: عمروی کوڕی عبيد و هەندێك لە هاوەڵانی لە حسن جیابوونەوە بۆیە بە موعتەزیلە ناونران).

(2) إعتقادات فرق المسلمين ٢٨_٢٩. و نقله ابن المرتضى في المنية والأمل ١٢٢ عن المعارف. بەڵام من هیچ بنەمایەکی ئەو وتەیەم لە کتێبی (المعارف)دا بەدی نەکرد.

(3) تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٥١.

هەروەها وتراوە: ناونانی موعتەزیلەکان بەو ناوە لە دوای "حەسەنی بەصری" بوو، ئەمەش کاتێك ناوبراو کۆچی دوایی کرد و قتادە لە شوێنی دانیشت، لە دوایی دا عەمری کوڕی عوبەید لەگەڵ چەند کەسێکدا جیابوونەوە لە مەجلیسەکە، جا قتادە ناوی نان: موعتەزیلە[1].

٢ _ هۆکاری ئەم ناونانە سیاسییە، چونکە ئەو ناوە لەو کەسانە نراوە کە لە عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) جیابوونەوەو خۆیان بەدوور گرت لە دژایەتی کردنی عەلی، دژایەتی کردنی دژەڕاکانی عەلی، ئەمەش دوای ئەوەی بەیعەتیان دابوو و ڕازیبوون پێی، نمونەی ئەو کەسانەش: سەعدی کوڕی ئەبی وەققاص و عەبدوڵای کوڕی عومەری کوڕی خەتتاب و موحەممەدی کوڕی مەسلمەی ئەنصاری و ئوسامەی کوڕی زەید، ئەوانە وتیان: دروست نییە جەنگ لە دژی عەلی یاخود هاوشانی ئەو بکرێت.

ئینجا ئەوانە بە موعتەزیلە ناونران، دواتر بوونە پێشینەکانی موعتەزیلە[2].

---

(١) خطط المقريزي ٣٤٦/٢. و لە: (المنية والأمل ١٢٣)تیایدا هاتووە: (وتراوە: بۆیە ئەو ناوەیان لێنراوە چونکە قەتادە کە لە هاوەڵانی حەسەن بوو وتی: موعتەزیلەکان چ دەکەن؟ بۆیە بەو ناوە ناونران) و لە ١٢٤ گێڕانەوەکەی (عوسمانی تەویل)ی لە قتادەوە هێناوە.

ئەبو عەمری کوڕی عەلاء وتویەتی: قەتادە بە سەرو ژێری شاری بەصرەدا دەسوڕایەوەو بەبێ پێشەوا، جا چووە مزگەوتی بەصرە و بینی عەمری کوڕی عبید و هەندێك لە هاوەڵەکانی جیابوونەتەوە لەولاوە بازنەیەکیان پێکهێنانەوەو دەنگیان بەرز کردۆتەوە، جا قەتادە پێش نوێژی بۆ کردن وای زانی بازنەکەی حەسەنە، جا کە بەردەوام بوو لەگەڵیان زانی کە بازنەکەی حەسەن نییە، وتی: ئەمانە موعتەزیلەن و لێیان جیابووەوە، هەر لەو کاتەوە بە موعتەزیلە ناونراون./ وفيات الأعيان ٨٥/٤.

ئەمانەش باسی ئەم ڕووداوەیان کردووە: د. عرفان في دراسات في الفرق ١٠٥ نقلا عن وفيات الأعيان _ ترجمة (قتادة)، وعيون الأخبار والجرح والتعديل ١٣٣/٢/٣، والمنية والأمل.

(٢) المقالات والفرق للقمي ٤ وفرق الشيعة للنوبختي ٥.

ئەمە نزیکەی لەوەی (شێخ عبدالقادر) لە (الغنية ١٠٣/١) هێناویەتی: (لەبەر جیابوونەوە لە بۆچوونەکانی موسڵمانان، چونکە ئەو کات خەڵك لەبارەی ئەنجامدەری گوناهی گەورە ڕاجیابوون، هەندێکیان ووتیان: بڕوادارن بەو باوەڕەی کە هەیانە، هەندێکی تریشیان ووتیان: ئەوانە کافرن، "واصلی کوڕی عەتاء"

وتراوە: كۆمەڵێك لە هاوەڵانی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) ناوی موعتەزیلەیان لە خۆنا، ئەمەش كاتێك بوو كە حەسەنی كوڕی عەلی (ڕەزای خوایان لێبێت) بەیعەتی بە معاوییە دا و كاروباری پێڕاسپارد، جا ئەوانە جیابوونەوە لە حەسەن و معاویە و ئەوانەی لەگەڵیانبوون و لە ماڵەكانیاندا مانەوەو وتیان: سەرقاڵی زانست و پەرستش دەبین، بەم هۆیەش بە موعتەزیلە ناونران[1].

٣_ موعتەزیلە سەرەتاكان بریتی بوون لەو دونیا بەكەمزانانەی كە لە خەڵكی جیاببوونەوە. ئەمە ڕای (كولدزیهر)ە[2].

پێنج بنەماكەی موعتەزیلە

لەم بارەوە ئەبو حوسەینی خەیاتی موعتەزیلی وتویەتی: (هیچ یەكێك لە موعتەزیلەكان شیاوی ناوی موعتەزیلە نییە تا بڕوای بە هەر پێنج بنەماكە نەبێت: خوابەیەكزانین، دادگەری، پلەیەك لە نێوان دوو پلەكە، پەیماندان و هەڕەشە كردن، فەرمان بەچاكە و ڕێگری

بۆچوونێكی سێیەمی داهێنا، بەمەش لە موسڵمانان جیابووەو كەناریگرت لە باوەڕداران، وتی: نە باوەڕدارن نە كافرن، بەمەش بە موعتەزیلە ناونران).

(١) التبيه والرد ٣٦.

(٢) دراسات في الفرق ١٠٨ نقلا عن العقيدة والشريعة في الإسلام لكولدزيهر.

ئەم هۆكارانەوەو هی تریش لەم سەرچاوانەدا باس كراون: فجر الإسلام ٢٨٨ وتاريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٤٨ وتاريخ المذاهب الإسلامية ١٢٥ ونشأة الفكر الفلسفي في الإسلام ٢/٣٧٣ و في علم الكلان _ المعتزلة ١٠٥ و إسلام بلا مذاهب ٣٩٩ والمعتزلة لعواد العتيق ١٤. و سەیری ئەمەش بكە: الغنية للشيخ عبدالقادر ١/ ١٠٣.

له خراپه، جا ئەگەر ئەم پێنج تایبەتمەندییە لە کەسێکدا بە تەواوی هاتنەجێ ئەوا موعتەزیلە)یە[1].

بنەمای یەکەم: خوابەیەکزانین.

خوابەیەکزانین لە زاراوەی زانای کەلامدا: بریتییە لە: (بوونی زانست بەوەی خوای گەورە تاکە و بێ هاوەڵە لەو شتانەی کە شیاوی زاتی ئەون چ ئەو شتانەی بۆی چەسپاون و چ ئەو شتانەی بۆی ئەستەمن بەو شێوەیەی کە شیاوی ئەون، هەروەها دانـان بەمەدا).

پێویستە ئەم دوو مەرجانە لەبەرچاو بگیرێن: زانست و دانپێدانان، چونکە ئەگەر بشزانێت و دانی پێدانەنێت یاخود دانی پێدابنێت بە نەزانی، ئەوا نابێتە خوابەیەکگر[2].

موعتەزیلەکان ئەم شتانەیان لەسەر ئەم بنەمایە دامەزراندووە:

١_ ڕەتکردنەوەی سیفەتی خوایی (سیفەتە مەعنەوییە) لەمێژینە و پەیوەستەکان بە زاتی خواوە، موعتەزیلەکان وتیان زات خودی سیفەتە یان سیفەت خودی زاتە، ئەمەش بۆ بەرپەرچدانەوەی فیکرەی فرەخواییە.

دەڵێن قورئان بەدیهێنراو دروستکراوە، چونکە سیفەتی کەلام لەلای ئەوان بەدیهێنراوە.

٢_ ئەستەم بوونی ئەوەی بڕواداران لە ڕۆژی دواییدا خوای گەورە ببینن[3].

---

(1) الإنتصار ١٢٦_١٢٧. ونقله عنه: أبو زهرة في تأريخ المذاهب الإسلامية ١٢٥ و د.عرفان في دراسات في الفرق ١١٣ و د. أحمد محمد صبحي العتزلة ١١٩.

سەیری دانپێدانانی موعتەزیلەکان بکە بەم پێنج بنەمایە لەم سەرچاوانە: مقالات الإسلاميين ١/٣٣٧_٣٣٨ والانبيه والرد ٣٦ وشرح الأصول الخمسة ١٢٣ والبدء والتأريخ ٥/١٤٢.

(2) شرح الأصول الخمسة ١٢٨.

(3) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٢٧.

کاتێك باسی سیفەتەکانی خواو بینینی خوا دەکەین بە تێروتەسەلی ئەمە دەخرێتەڕوو.

بەم بنچینەیە بەرپەرچی ئەوانەیان داوەتەوە کە ڕاجیاییە لە بابەتی خوابەیەکزانیدا و شتێك بۆ خوا بڕیار نادات کەچی پێویستە بۆ خوا بڕیاربدرێت و بۆی بچەسپێنرێت و شتێکی بۆ خوا چەسپاندووە کە پێویستە بۆ خوا بڕیار نەدرێت، جا ئەو کەسەیان بە کافر داناوە[1].

بۆیە ئەم تاقمانەیان تەکفیرکرد: بێ دین (ملحد)ەکان، پەکخەرەکان (المعطلة)، ڕۆژگارپەرستەکان، وێچوێنەرەکان (المشبهة)[2]، دووانە پەرستەکان (الثنوية).

بنەمای دووەم: دادگەری[3].

دادگەری خوا: بریتییە لەو دانایی و حیکمەتەی عەقڵ پێویستی دەکات، کە بریتییە لە ئەنجامدانی کردار بەشێوەکی ڕاست و دروست و ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی[4].

مەبەست لەوەی خوای گەورە دادگەرە ئەوەیە کە:

کردەوەکانی خوا هەر هەموویان چاکن و کردەوەی ناشرینی نییە و کەم و کوری توخنی ناکەوێت کە لەسەری پێویستە[5].

---

1) شرح الأصول الخمسة ١٢٥.

2) شرح الأصول الخمسة ١٢٤.

3) بە موعتەزیلە دادگەراکان یان بە دادگەران ناونراون، بەهۆی ئەوەی دان بەم بنەمایەدا دەنێن./ نشأة الفكر الفلسفي في الإسلام ١/٤٣٢.

4) الملل والنحل للشهرستاني ١/٣٧.

5) شرح الأصول الخمسة ١٣٢. ئەم پێناسەیە لە ٣٠١ بەم شێوەیە هاتووە: (کردەوەی ناشرین ناکات و هەڵیشی نابژێرێت، کەم و کوری توخنی ئەوە ناکەوێت کە پێویستە لەسەری، کردەوەکانی هەموویان چاکن).

ئەم مانایە لەلای موعتەزیلەکان ئەوە دەگەیەنێت: کە خوای گەورە کاری ناشرین ناکات[1] و ناشیەوێت[2].

دیاریکردنی ئاماژەی وتەی (کاری ناشرین ناکات) هەروەك (قازی عەبدولجەباری موعتەزیلە) وتویەتی: خوا زانایە بە ناشرینایەتی کاری ناشرین و پێویستیشی پێ نییە، زاناشە بەوەی پێویستی پێ نییە، جا زاتێك ئەمە حاڵی بێت بەهیچ شێوەیەك لە شێوەکان کردەوەی ناشرین هەڵنابژێت و نایەوێت. بەڵگەکانی بەم شێوەیەی خوارەوەی باس کردووە:

بەڵگە لەسەر ئەوەی خوای گەورە زانایە بە ناشرینایەتی کردەوەی ناشرین، بریتییە لەوەی خوای گەورە بە زاتی خۆی زانایە، ئەو زاتەی کە لە خودی خۆیدا زانایە بۆی هەیە هەموو ئەو زانیارییانە بزانێت بەو پێیەی کە شیاوی ئەوە، بۆیە یەکێك لە ڕووەکانی زانیاری ئەوەیە کە دەبێت ناشرینی کردەوەکە بزانێت، پێویستە خوای لەمێژینە و بێ سەرەتا زانابێت پێی.

بەڵگەش لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە پێویستی بە کردەوەی ناشرین نییە و لێی بێ نیازە، ئەوەیە کە: خوای گەورە بێ نیازە و هەرگیز پێویستی بۆ ئەو لە بنەڕتدا دروست نییە.

بەڵگەش لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە زانایە و بێ نیازە و پێویستی بەکردەوەی ناشرین نییە، ئەو بەڵگانەی سەرەوەن کە خرانەڕوو.

بەڵگەش لەسەر ئەوەی هەر زاتێك ئەمە حاڵی بێت، ئەوا هەرگیز کردەوەی ناشرین بەهیچ شێوەیەك لە شێوەکان ناکات و هەڵی نابژێرێت، ئەوەیە کە ئێمە بە پێویستیدەزانین لە بینەردا، ئەگەر یەکێکمان زانا بێت بەناشرینی کردەوەیەکی ناشرین و پێویستیشی پێی نەبێت، ئەوا بەهیچ شێوەیەك پەنای بۆ نابات و هەڵی نابژێرێت، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە زانایە

---

[1]) شرح الأصول الخمسة ١٣٢ و ٣٠١.

[2]) شرح الأصول الخمسة ٤٥٩ و ٤٦٢. ئەم فەرمایشتە موعتەزیلەش: (کاری ناشرین ناکات و ناشیەوێت) لە: (المنية والأمل ٢٦)دا هاتووە.

بەوەی کارەکە ناشرینە و بەوەش کە خۆی پێویستی پێ نییە، جا ئەگەر یەکێك لەو مەرجانە لاچوون ئەوا ئەو کاتە دروستە کردەوەیەکی ناشرین هەڵبژێرێت...

خودی ئەم هۆکارە لە ئاست خوای لەمێژینەی بێ سەرەتاش هەر هەیە، بۆیە پێویستە هەرگیز خوای گەورە کردەوەی ناشرین هەڵنەبژێرێت، چونکە ڕێگەکانی بەڵگە جیا نین جا بینەر ببینێت یان لێی شاراوە بێت[1].

قازی عەبدولجەبار بەهەمان شێوە بەڵگەکانی ئەم بۆچوونە: (خوای گەورە شتی ناشرینی ناوێت)[2]هێناوەتەوە، وەك:

١_ ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿وَمَا ٱللَّهُ يُرِيدُ ظُلۡمٗا لِّلۡعِبَادِ﴾ غافر: ٣١. واتە: (جا وەنەبێت خوا بیەوێت ستەم لە بەندەکان و حەز بە تیاچوونیان بکات).

وشەی (ستەم: ظلما) نەناسراوە، دەربڕینی نەناسراو لە ڕستەی نەرێ (نفی)دا گشتییە، جا ڕووکەشی ئایەتەکە ئەوە دەگەیەنێت کە خوای گەورە ویستی لەسەر شتێك نییە کە ستەم بێت.

٢_ ئەم فەرمایشتەی پەروەدگار دوای ئەوەی کە خراپە و گوناهەکانی ژماردووە: ﴿كُلُّ ذَٰلِكَ كَانَ سَيِّئُهُۥ عِندَ رَبِّكَ مَكۡرُوهٗا﴾ الإسراء: ٣٨. واتە: (هەموو ئەو شتانەی کە لە ئایەتەکانی پێشوودا باسمان کرد، خراپەکانی لای پەروەردگارت ناپەسەندو نابەجێیە).

ئەوەی ڕوونکردۆتەوە کە گوناهەکان هەموویان نەخوازراو و نەویستراون لەلایەن خواوە، جا کە خوا پەسەندیان ناکات، ئەوە دەگەیەنێت کە نایەوێت، چونکە ئەگەر بیویستبایە و

---

١) شرح الأصول الخمسة ٣٠٢_٣٠٣ و ذكر ذلك كله عواد المعتق في المعتزلة ١٥٧ عن شرح الأصول الخمسة.

٢) سەیری وتەکەی بکە لە: شرح الأصول الخمسة ٤٥٩ و ٤٦٢.

لەهەمان کاتدا ڕقیشی لێبووبایەوە، ئەوا ئەو کاتە خوای گەورە دوو سیفەتی دژیەکی کۆدەکردەوە، ئەمەش ئەستەمە[1].

موعتەزیلەکان دەیانووت خوای گەورە کاری ناشرین ناکات و ناشیەوێت، بێ چەند و چوون هەر دەبێت کردەوەکانی چاك و جوان بن و کەم و کوری توخنی ئەوە نەکەوێت کە لەسەری پێویستە.

ئەهلی سوننە دەمەتەقێی ئەو بۆچوونەی موعتەزیلەیان کردووە کە دەڵێن: (خوا کردەوەی ناشرین ناکات، کردەوەکانی خوا هەموویان چاکن)، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

ئێمە لەوەدا لەگەڵ ئێوەدا کۆکین کە بەدیهێنان و کردەوەو قەزاو قەدەری خوای پایەبەرز هەمووی هەر خێرە، بەم بەڵگانە:

١_ خوای گەورە خۆی پاك و دوور گرتووە لە ستەم، خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿مَا يُبَدَّلُ ٱلْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَآ أَنَا۠ بِظَلَّٰمٍ لِّلْعَبِيدِ﴾ ق: ٢٩. واتە: (ئیتر قسەو بڕیاری من ناگۆڕێت و هەڵناوەشێتەوە... من هیچ کات ستەمکاریش نیم لە بەندەکانم). ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە کاری ناشرین ناکات، بەڵکو کردەوەکان هەموویان هەر جوانن.

٢_ ناوە پیرۆزەکانی خوا گەواهیدەری ئەمەن، وەك: (قدوس)، جا (قدوس) بریتییە لەوەی پاك و بەرزە لە هەموو خراپە و کەم و کورییەك، هەروەك ڕاڤەکاران و زمانەوانان وادەڵێن[2].

ئەهلی سوننە دەمەتەقێی ئەم بۆچوونەی موعتەزیلیەشیان کردووە کە دەڵێن: (کەم و کوری توخنی ئەوە ناکەوێت کە لەسەر خوا پێویستە) بەمانەی خوارەوە:

---

(١) شرح الأصول الخمسة ٤٦٠_٤٦١.

(٢) المعتزلة لعواد المعتق ١٥٩ عن شفاء العليل لإبن القيم، و مجموع الرسائل والمسائل لإبن تيمية.

ئەگەر مەبەست لە پێویست کراو شتێك بێت کە غەیری خوای گەورە لەسەر خوای گەورەی پێویست کردبێت، ئەوا ئەمە شتێکە کە ئێمە لەگەڵ ئەوەدا کۆك نین، لەبەر ئەوەی:

١_ چونکە ئەمە ئەوە دەسەپێنێت کە خوای گەورە نابێت بکەرێکی سەرپشك بێت، ئەمەش پوچەڵە بەو بەڵگانەی کە گەواهیدەرن لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە خاوەن هەڵسوکەوت و ڕەفتاری ڕەها و بێ سنوورە لەوەی هەرچی بیەوێت سەبارەت بە بەدیهێنراوەکانی دەیکات، وەك چۆن خوای گەورە پەروەردگارو بەدیهێنەر و خاوەنێکی سوپاسکراوە.

٢_ چونکە ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەبێت پێویستکارێك لەسەرووی خواوە هەبێت کە ئەم شتە بەسەر خوادا پێویست بکات، هیچ شتێك نیە شت لەسەر خوای پایەبەرز پێویست بکات.

ئەگەر مەبەست لە شتە پێویست کراوەکە ئەوەبێت کە خوای گەورە خۆی لەسەر خۆی پێویستی کردووە، ئەوا ئێمە لەگەڵ ئەوە کۆکین، هەندێك لە ئەهلی سوننە دەقیشیان لەسەر ئەمە هێناوە.

بەڵام ئەهلی سوننە ئەمە ناکەنە پێویستیەکی ناچاری، بەوەی ئەگەر نەیکات ئەوا کەم و کوری توخنی ئەو بکەوێت کە لەسەر خۆی پێویست کردووە، چونکە ئەم لەسەر خۆ پێویست کردنە بەخشندەییەکە لەخواوە، کەسێك بەخشندەیی لەسەرخۆ پێویست بکات سەرپشکە لەوەی چ دەبەخشێت.

واتە: خوای گەورە ڕەحمەتی لەسەر خۆ پێویست کردووە، ئەمەش لە ڕووی قەربووەوە نیە، هەروەها لە ڕووی ئەوەش نیە کە غەیری ئەو لەسەری پێویست کردبێت، چونکە خوای گەورە لەم شتانە بەرزترە[1].

ئەگەر وترا: چۆن دروستە بڵێی هەموو کردەوەکانی خوا چاك و جوانن، کەچی خوای گەورە بکەری ئەو هەموو وێنە ناشرین و ناپەسەندانەیە؟

وەڵامەکەی ئەوەیە: موعتەزیلە مەبەستیان ئەوە نییە کە خوای گەورە کاری چاك دەکات، لە ڕووی دیدگا و دیمەنەوە تا عەقڵ ئەمە بە ئەستەم بزانێت، بەڵکو مەبەستیان ئەوەیە کە کاری چاك دەکات لەڕووی دانایی و حیکمەتەوە، بۆیە ئەم وێنانە لە ڕووی حیکمەتەوە هەموویان چاکن، چونکە دەکرێت کردەوە لەڕووی دیدگا و دیمەنەوە چاك بێت کەچی لەڕووی حیکمەتەوە ناشرین بێت، بۆ نمونە: کەسێك جوان بڕوات بەڕێوە کەچی کۆششی ئەوەبێت موسڵمانێك بباتە لای حوکمڕانێکی ستەمکار.

دەشکرێت کردەوە لەڕووی دیدگا و دیمەنەوە ناشرین بێت، کەچی شتێکی چاك بێت لەڕووی دانایی و حیکمەتەوە، وەك: کەسێك لارو لەوێرانە بڕواتەڕێ و بچێت بەرەو ڕزگار کردنی بەندکراوێکی ستەم لێکراو[2].

موعتەزیلەکان کە دادگەرییان بە بنەما داناوە هۆیەك بووە بۆ ئەوەی لەم شتانەی خوارەوە بدوێن:

پێویستی بوونی بەهۆکار کردنی کردەوەکانی خوا، چاك و خراپ (حسن و قبح)ی کردەوەکان شتێکی عەقلیین و بەندەکان خۆیان کردەوەکانی خۆیان بەدیدەهێنن، پێویست

---

(1) المعتزلة لعواد المعتق ١٦١_١٦٢ و نقل عن شفاء العليل و مدارج السالكين و كلاهما لإبن القيم، واقتضاء الصراط المستقيم لإبن تيمية.

(2) شرح الأصول الخمسة ١٣٢.

بوونی لێبوردەیی خوایی، پێویست بوونی چاك و چاكتر (الصلاح والأصلح)، پێویست بوونی ڕەوانەكردنی پێغەمبەران لەسەر خوا.

به هۆكاركردنی كردارو كردەوەكانی خوا:

كردار (الفعل): بریتییە لەو بەدیهێنراوانەی كە هاتوونەتە بوون و غەیری ئەویش توانای بەسەردا شكاوە[1].

ڕایەكان جیاوازن لەبارەی بەهۆكار كردنی كردەوەكانی خوا، لەم بارەشەوە بۆ چەند بۆچوونێك دابەش بوون:

١_ پێویست بوونی بەهۆكار كردنی كردەوەكانی خوا و حوكمەكانی، چونكە خوای گەورە كارێك ناكات ئەگەر مەبەستێكی دیاریكراوی نەبێت، بۆیە لە پێناو مەبەستەكە خوای گەورە كردارەكەی كردووە، ئەمە بۆچوونی موعتەزیلەیە[2].

بەڵگەكانیشیان ئەمانەن:

أ_ خوای گەورە دانایە و شتی بێهوودە ناكات، بەڵكو ئەندازەگیرییەكی باشی هەموو شتێكی كردووە[3].

ب_ ئەگەر كردارەكانی خوا بەهۆكار كراو نەبوبان، ئەو كاتە پێویست دەبوو كە كەم و كوری بكەوێتە ناو كردەوەكانی خوا، بەبێ ڕاجیایی كەم و كوری بوونی نییە لە كردارەكانی خوادا[1].

---

(١) شرح الأصول الخمسة ٣٢٤.

(٢) تعليل الأحكام ٩٧ و تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٢.

(٣) تأريخ المذاهب الإسلامية، سەرچاوەی پێشوو.

موعتەزیلەکان لەمەوە دەگەن بە فیکرەی پێویست بوونی چاك و چاکتر (الصلاح والأصلح).

جا بەهۆی ئەوەی کە شتەکان چاك و خراپی خودییان هەیە و بەهۆی ئەوەی کە خوای گەورە شتێك ناکات حیکمەتی نەبێت، لەبەر ئەمە ئەستەمە خوای گەورە فەرمان بەشتێك بکات جگە لە شتی چاك یاخود ڕێگری لە شتی چاك بکات، بۆیە کردەوەی چاك و چاکتر (الصلاح والأصلح) بۆ خوا پێویستە[2].

٢_ ڕەتکردنەوەی بەهۆکار کردنی کردەوەکانی خوا، لەو ڕووەی کە خوای گەورە بکەرێکی سەرپشك نەبێت لە کردارەکانیدا، چونکە مەبەست و نیاز تەنها لە کردەوەی بکەرێکدا بوونی هەیە کە سەرپشك بێت. ئەمە مەزهەبی زۆربەی فەیلەسوفەکانە.

بەرپەرچ دراوەتەوە: کە ئەمە وتەیەکە پوچەڵیەکەی دیارە، چونکە وەرگرتنەوەی سەرپشکی لە خوای گەورە شتێکە کە سروشتی عەقڵ پەسەندی ناکات و ڕەتی دەکاتەوە[3].

٣_ کردەوەکانی خوا بەهۆکار ناکرێن. ئەمە ڕای ئەشعەرییەکانە.

٤_ کردەوەکانی خوا هەموویان بەپێی دانایی و حیکمەتن، خوای گەورە بەمەست ئەو کردەوانەی ئەنجامداوە بەبێ ئەوەی ناچارکرابێت، چونکە خوای گەورە سەرپشکە. ئەمە ڕای ماتوریدیە.

بەتێروتەسەلی لەبارەی ئەمە دەدوێین لەکاتی ڕوونکردنەوەی ڕایەکانی ئەشعەریی و ماتوریدیەکان.

---

(١) تعليل الأحكام ٩٩.

(٢) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٢.

(٣) تعليل الأحكام ٩٧.

ماتوریدی و موعتەزیلەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە کردەوەکانی خوا بە هۆی حیکمەتێکەوەن کە خوای گەورە خۆی ئەندازەگیری بۆ کردووەو ویستی لەسەر بووە، ناکرێت کردەوەکانی خوا هاکەزایی بن، ڕاجیاییی لە نێوانیاندا تەنها لە دەربڕیندایە، ئەگەرنا لە بۆچووندا کۆکن، موعتەزیلە بە پێویست (واجب) دەریانبڕیوە و ماتوریدیەکان ئەم چەمکەیان دوورخستۆتەوە.

بەڵام ڕاجیایی نێوان موعتەزیلە و ئەشعەرییەکان ڕاجیایەکی بنەڕەتییە، کە بنایتنراوە لەسەر چاك و خراپ (حسن و قبح)ی عەقڵی[1].

عەقڵ چاك و خراپی شتەکان دیاری دەکات:

چاك و خراپی بەسێ جۆر مانا دەردەبڕدرێت:

_ مانای یەکەم: ئەوەی کە سروشتی مرۆڤ وەریدەگرێت و ئەوەش کە ڕەتی دەکاتەوە، وەك: چاکی ڕزگار کردنی کەسی نغرۆ بوو، خراپی تۆمەتبارکردنی کەسی بێ تاوان[2]، چاکی شیرین، ناشرینی تاڵ[1].

1) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٣.

2) تشنيف المسامع بجمع الجوامع ١/٤٥.

شەربینی لە: (حاشيته على الجمع الجوامع _ حاشية العطار ١/٨) هێناویەتی و دەڵێت: ئیبن حاجب ئەمەی دەربڕیوە (بە کۆك بوون لەگەڵ مەبەست و دژبوونی)، هەندێك کتێبی تر بە: (لە خۆگرتنی بەرژەوەندی و خراپە) دەریان بڕیووە، ئاکامی هەرسێ دەربڕینەکە یەك شتە، جا ئەگەر یەکی گرت لەگەڵ مەبەستەکە ئەوا بەرژەوەندی خاوەنەکەی تێدایە، کۆکە لەگەڵ سروشتەکەی، بەهۆی ئەوەی ویستی لەسەرە، بڕواشی وایە سوودی دەبێت، پێچەوانەکەشی لە بەرژەوەندی ئەودا نییە و کۆکیش نییە لەگەڵ سروشتەکەی. مەبەست لە سروشت ئارەزوو نییە تا ڕەخنەی ئەوە بگیرێت و بوترێت لەوانەیە ئەو شتەی کۆکە لەگەڵ

_ مانای دووەم: سیفەتی تەواو و ناتەواو، وەك: باشی زانست، خراپی نەزانین[1].

چاك و خراپی، بەم دوو مانایە بەبێ ڕاجیایی عەقڵیین، واتە: عەقڵ سەربەخۆیە لە پەیی بردن بە چاك و خراپییەکەیان، عەقڵ لەم پەیی پێبردنەدا پێویستی بە شەرع نییە.

_ مانای سێیەم: ئەو شتەی کە ستایش و سەرزەنشتی بەپەلە و هەنووکەیی شەرع و پاداشت و سزای داهاتوو پێویست دەکات و بەدوای خۆیدا دێنێت. ئەمە خاڵی ململانێ و مشتومڕە لە نێوان موعتەزیلە و ئەوانی تردا.

موعتەزیلە و ئیمامی و زەیدییەکان بۆ ئەوەچوون کە چاك و خراپی شتەکان عەقڵین، واتە: عەقڵ سەربەخۆیە لە پەیی پێبردن، بێ ئەوەی شەرع ڕۆڵی هەبێت، یان ئەوەتا لەبەر خودی کردەوەکە یان لەبەر سیفەتێك کە بۆ حوکمەکان دەگەڕێتەوە یاخود لەبەر بوونی چەند شتێکی تری لەبەرچاو گیراو بەپێی ڕاجیایی لە نێوانیان[2].

مەبەست، پێچەوانە بێت لەگەڵ سروشت، وەك ئەو چارەسەرەی کە نەخۆش حەزی لێ نییە، بەڵکو سروشتی مرۆڤ ئاراستەی بەرەو ئەوەیە کە سوود دەستبخات و زیان لابەرێت. و دەڵێت: بەم شێوەیە لە کتێبی (عبدالحکیم علی المقدمات)دا هاتووە. بڕوانە: وتەکەی عەتار لە حاشیەکەیدا ٨١.

() شرح جلال الدواني علی الجمع الجوامع _ حاشية العطار، سەرچاوەی پێشوو، والمحصل للرازي ٢٠٢.

(1) تشنيف المسامع، و المحصل، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو، و عەتار لە: (حاشیته ٨١ عن السيد الشريف على المواقف) هێناویەتی: (واتە: خودی هەندێك سیفەت سیفەتی کەماڵە، خودی هەندێك سیفەتی تریش سیفەتی کەم و کورییە، دەوترێت: زانست باشە، واتە: هەر کەسێك خۆی زانستدار بکات ئەوا خاوەن پلەوپایە و کەماڵە، نەزانین خراپە، واتە: هەرکەسێك نەزان بێت کەم و کوری هەیە بارودۆخی خراپە).

(2) تشنيف المسامع، و المحصل، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو، و سەیری ڕای ئیمامیەکان بکە لە: النافع شرح الباب الحادی عشر ٢٦. و وتەی زەیدیەکان لە: الأساس ٥١ و لە ٥٠ هاتووە کە وتیانە ڕاجیایی لە مەڕ دوو ماناکەی یەکەم نییە.

باوەڕ بوون بەوەی کە عەقڵ بە بەڵگە دەهێنرێتەوە لە بارەی چاك و خراپی شتەکان، بەو واتایەی پێویستە لەسەر خوا پاداشت و ستایش بکات لەسەر کردەوەی باش و سزاو سەرزەنشت بکات لەسەر کردەوەی

موعتەزیلە پێیان وایە توانا و دەسەڵاتی عەقڵ لە ئاستێكدایە كە لە توانای داهەیە چاك و خراپی شتەكان دیاری بكات، چونكە هەر شتێك سیفەتێكی تێدایە كە وای لێكردووە چاك یان خراپ بێت، جا ڕاستگۆیی سیفەتێكی خودی تێدایە كە وای لێكردووە چاك بێت، درۆش سیفەتێكی خودی تێدایە كە وای لێكردووە خراپ بێت، بۆیە هۆشمەندەكان بەشدارن و وەك یەكن، باوەڕدارو بێ باوەڕان كۆكن لەسەر ئەوەی كە ڕزگار كردنی كەسی نغرۆ بوو كارێكی چاكە و تۆمەتباركردنی كەسی بێ تاوان كارێكی خراپە، ئەگەر حوكمی شەرعیان لەمەدا پێنەگات.

شەرع كە فەرمان كردنی شتێك دەكات لەبەر چاكیەكەیەتی و كە ڕێگری لە شتێك دەكات لەبەر خراپییەكەیەتی، شەرع ناتوانێت پێچەوانەی ئەمە حوكم بدات، چونكە فەرمان و ڕێگری شەرع پەیوەستن بەو چاكە و خراپەی لە خودی شتەكەدا هەیە[1].

هەر شتێك عەقل بە چاكی دابنێت ئەوا كردنی ئەو شتە پێویستە لەلایەن خواوەو خوای گەورە پاداشتی ئەنجامدەری كردەوەكە دەداتەوە، هەر شتێك عەقڵ بە خراپی بزانێت، ئەوا خوای گەورە فەرمانی كردووە بە نەكردنی و هەر كەسێكیش بیكات خوای گەورە سزای دەدات.

بەم پێیە وتویانە: ئەوانەی بانگەوازی پێغەمبەران و شەریعەتەكانی خوایان پێگەیشتووە، ئەوا ئەركدارن بەپێی ئەوەی كە لە شەریعەتەكەدا هاتوون، ئەوانەش كە شەریعەتەكانی خوایان

خراپ، ئەمە ڕای موعتەزیلە و دووانەپەرست و ئەوانەی بڕوایان بەگەڕانەوەی ڕۆح هەیە و براهیمە و خەواریج و كرامییەكانە./ نهاية الإقدام ٣٧١.

(1) فجر الإسلام. و سەیری: النافع، سەرچاوەی پێشوو بكە.

مامۆستا (موحەممەد سەلام مەدكور) لە (مناهج الإجتهاد في الإسلام ٤٩٩)دا وتویەتی: (موعتەزیلەكان زیادەڕەوییان كرد لە ئەندازەكردنی توانا و دەسەڵاتی عەقڵ و سنووری زانست و زانیاریی مرۆیی.... ئەوان پێیان وایە عەقڵی مرۆڤ توانای وای پێدراوە كە لە باریدا هەیە بەڵگە بێنێتەوە لەسەر ئەو شتانەی بە خوای گەورە پەیوەستن، هیچ سنوورێك بۆ عەقڵ نییە جگە لە بەڵگەكانی عەقڵ نەبێت و هیچ هەڵە و خلیسكانێك بوونی نییە هەر كە بەڵگەكەی عەقڵ دروست دەرچوو، هەر بەم پێیەش قورئان تەئویل دەكەن).

پێ نەگەیشتووە ئەوا ئەرکدارن بەوەی کە عەقڵیان ئاراستەیان دەکات، جا لەسەریان پێویستە ئەو شتە بکەن کە عەقڵ بە چاکی دەزانێت، چونکە بەکردنی پاداشت وەردەگرن، هەروەها ئەوەش فەرامۆش بکەن کە عەقڵ بە خراپی دەزانێت، چونکە بەکردنی سزا وەردەگرن[1]. واتە: ئەو شتەی عەقڵ پەیی بە چاکییەکەی دەبات ئەوا کردنی پێویست دەبێت و ئەوەش کە عەقڵ پەیی بە خراپییەکەی دەبات نەکردن و فەرامۆش کردنی پێویست دەبێت[2].

بەڵام ئەشعەرییەکان بۆ ئەوەچوون کە شەرع چاك و خراپی شتەکان دیاری دەکات، نەك عەقڵ. مرۆڤ پاداشت و سزا لەسەر کردن و نەکردنی هیچ شتێك وەرناگیرێت تا بانگەوازی پێغەمبەری پێنەگات.

ماتوریدیەکان بۆچوونیان وایە کە عەقڵ چاك و خراپی شتەکان دیاری دەکات، بەڵام پاداشت و سزا وابەستەیە بەشەرعەوە. بە تێرو تەسەلی ڕاو بۆچوونی ئەشعەرییەکان و ماتوریدەکان دەخرێتەڕوو لە کاتی باس کردنی ڕاکانیان.

جا موعتەزیلەکان لە داننانبە بنەمای دادگەری مەبەستیان پاك ڕاگرتنی خوابووەو دوور گرتنی بووە لە ستەم، بۆیەش ویستی مرۆڤیان تا ئەندازەیەك بەرزکردەوە کە بەرپرس بێت لە ستەم.

کەچی ئەشعەرییەکان بۆ ئەوەچوون کە لە ڕاستەقینەدا ستەم نییە، چونکە خوای گەورە بکەری ڕاستەقینەیە، ئەمەش دادگەرییە، بەو واتایەی ڕەفتار لە موڵکی خۆیدا دەکات، چۆن بیەوێت وائەکات، فەرمان بەوەدەکات کە دەیەوێت. و وتنی ئەو بۆچوونەی کە پێی وایە مرۆڤ

---

(١) علم أصول الفقه لعبدالوهاب خلاف ٩٨_٩٩.

(٢) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٢.

بەرپرسە لە بەدیهێنانی کردەوەی خۆی ئەمە تەسك کردنەوەی توانای خوای گەورەیە. بۆیە وتویانە: کردارەکان لەلایەن خواوە بەدیهێنراون و بەندەش بەدەستی دەخات[1].

ئەم ڕاجیاییە لە بە چاك و خراپ دانان هیچ شتێکی لەسەر کەڵەکە نابێت تەنها بۆ ئەوانە نەبێت کە شەریعەتی پێغەمبەرەکانیان پێ نەگەیشتووە، چونکە ئەمانە ئەرکدارن لەلایەن موعتەزیلەکان، لەلایەن ئەهلی سوننە و جەماعەتیش ئەرکدار نین[2].

کردەوەکانی بەندە:

کە موعتەزیلەکان خوایان بە پاك گرت، لە کردەوەی خراپ، ئەم بۆچوونەیان بەرهەم هێنا کە کردەوەکان لە خودی مرۆڤدا بەدینەهێنراون بەڵکو مرۆڤ خۆی دروستیان دەکات[3].

کردەوەکانی بەندە کردەوەی ڕاستەوخۆی سەرپشکییە[4]، وەك هەڵسوکەوت، هەستان و دانیشتنیان[5].

---

(1) تعليق د. عبدالكريم عثمان في هامش ١٣١ من شرح الأصول الخمسة.

(2) علم أصول الفقه لعبد الوهاب خلاف ٩٩ وتعليق د. شعبان محمد إسماعيل على إرشاد الفحول ١/٥٤.

(3) شرح الأصول الخمسة ٣٢٣ و ٣٤٠. و سەیری ئەمەش بکە: تبصرة الأدلة ٢/٥٩٤.

(4) کردەوەکانی بەندە لەلایەن موعتەزیلە دوو جۆرن:

یەکەم: کردەوە ڕاستەوخۆو سەرپشکییەکانی بەندە، کە ناکرێت ڕووبدەن تەنها بە مەبەست نەبێت، هەر بەشێك لەو کردەوەیە پێویستی بە نوێکاری و ویست بۆ هەبوون و بەرەو پیرچوونی هەیە، موعتەزیلەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە ئەم کردەوانە بەندە خۆی بەدیان دەهێنێت، تەنها (زیڕاڕی کوڕی عەمر) و (حەفصی فەرد) نەبن کە کۆك بوون لەگەڵ ئەهلی سوننەدا کە ئەم کردەوانەش هەر بەدیهێنراوی خوان.

دووەم: کردەوە خۆنەویستەکان (أفعال التولد): بریتییە لە هەر کردەوەیەك کە شیاوی ڕوودانە، بەبێ ئەوەی بکەرەکەی مەبەستی بووبێت و ویستی لەسەر بێت. موعتەزیلە سەبارەت بەم کردەوانەی جۆری دووەم ڕاجیان، جا موعتەزیلەکان تەنها ئەو کردەوانەیان داوەتە پاڵ مرۆڤ کە لە کەسی زیندووەوە سەرچاوەی گرتووە، هەروەك (بیشری کوڕی موعتەمر) و (قازی عەبدولجەبار) و جگە لەوانیش ئەمەیان وتوە./المعتزلة

خوای گەورە کردەوەی بەندەکانی بەدیناهێنێت، بەڵکو بەندەکان خۆیان کردەوەکانیان بەدیدەهێنن. ئەمەش بێ توانایی خوا ناگەیەنێت، بەڵام خوای گەورە هێزێکی لە مرۆڤدا داناوە کە مرۆڤ بەهۆیەوە بتوانێت کردەوەکانی بەدیبهێنێت، جا خوای گەورە پێدەری ئەو هێزەیە، بۆیە خوا هێزو توانای تەواوی هەیە لەسەر سەندنەوەی ئەو شتەی بەخشیویەتی، کە خوای گەورە ئەمەی بەخشیووە بۆ ئەوەبووە کە ئەکداری و تەکلیف تەواو ببێت[٢]، پاداشت و سزا جێبەجێ ببێت.

موعتەزیلە بەم بۆچوونەیان بەرپەرچی جەبرییەکانیان داوەتەوە کە دەڵێن مرۆڤ ناچارە لە کردنی کردەوەکانیدا و سەرپشك نییە، تەنانەت موعتەزیلەکان ئەم بۆچوونەی جەبرییەکانیان بە کوفر داناوە، چونکە پێیان وایە جەبرییەکان بەم بۆچوونەیان پێچەوانەی بنەمای دادگەری جوڵاونەتەوە ئەمەش بەوەی شتی ناشرین و ستەم و درۆ... هتدیان داوەتە پاڵ خوا، بۆیە بەم بۆچوونەیان کوفریان کردووە[٣].

گێڕدراوەتەوە کە واصڵی کوڕی عەتاء هەندێك لە هاوەڵانی ناردووە بۆ دەڤەری (خوڕاسان) بۆ گفتوگۆ و دەمەتەقێ کردن لەگەڵ جەهمی (جەبری)[٤].

ئەمەش هەندێك لە بەڵگەکانیان:

لعواد المعتق ١٦٨ و ئاماژەی بۆ سەرچاوەکانی کردووە. و پێناسەی هەردوو جۆری کردەوەکانی هێناوە لە: الإسكافي عن مقالات الإسلاميين في المعتزلة ، سەرچاوەی پێشوو ١٨٤.

سەیری وتەکەی ئیسکافی و جگە لەویش بکە لە: المقالات الإسلاميين ٩٣/٢ وقول ضرار وحفص في ٩١.

ئەهلی سوننە بۆچوونی وایە کە هەردوو جۆری کردەوە بەدیهێنراوی خوان./ تمهيد الأوائل ٣٣٤ وأصول الدين للغزنوي ١٦٩ والمعتزلة لعواد المعتق ١٩١ عن ابن حزم وابن تيمية.

(١) المعتزلة لعواد المعتق ١٦٩ عن المغني للقاضي عبدالجبار.

(٢) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٢٧ و ١٨٤.

(٣) شرح أصول الخمسة ١٢٤_١٢٥.

(٤) فجر الإسلام ٢٩٧.

١_ ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار: ﴿ صُنۡعَ ٱللَّهِ ٱلَّذِيٓ أَتۡقَنَ كُلَّ شَيۡءٍ ﴾ النمل: ٨٨. (قازی عەبدولجەباری موعتەزیلە) وتویەتی: خوای گەورە ڕوونی کردۆتەوە کە کارەکانی خوا هەر هەمووی ڕێك و پێك و بێ کەم و کورتین، ڕێك و پێکیش بریتییە لە تۆکمەیی و جوانی بەیەکەوە، ئەگەر کارێك تۆکمە بوو بەڵام جوان نەبوو، ئەوا ناکرێت بە کارێکی ڕێك و پێك وەسف بکرێت. ئایا نابینیت؟ ئەگەر یەکێکمان قسەیەکی ڕەوان بکات بەڵام شتی ناشرین و مانای بێ سەروبەری هەبێت، ئەگەرچی بە قسەیەکی تۆکمە دابنرێت ئەوا بە قسەیەکی ڕێك و پێك وەسف ناکرێت.

شتێکی زانراویشە کە کردەوەی بەندەکان: هەیانە جولەکایەتیە یان نەصرانیەتیە و هەشیانە کردەوەی ئاگرپەرستانەیە، هیچ یەکێك لەم سێ جۆرە کردەوانەی ڕێك و پێك نین، بۆیە دروست نیە خوا بەدیهێنەری ئەو کردەوانە بێت[1].

٢_ هەندێك کردەوەی بەندەکان هەن ستەمن، جا ئەگەر خوای گەورە بەدیهێنەری ئەو کردەوانە بوایە ئەوا پێویست دەبوو کە خوای گەورە ستەمکارێکی زۆردار بوایە، خوای گەورە پاك و بەرزو دوورە لەم جۆرە شتانە[2].

بەڵام ئەشعەری و ماتوریدییەکان بۆ ئەوەچوون کە کردەوەی بەندەکان بەدیهێنراوی خوان، بەندە تەنها دەتوانێت بەدەستیان بخات، پاداشت و سزاکەی لەسەر ئەم بەدەستهێنانە دیاری دەکرێت.

بەتێروتەسەلی باسی واتای بەدەستهێنان (الكسب)ی کردەوە دەکەین لە کاتی خستنەڕووی ڕاوبۆچوونی ئەشعەری و ماتوریدی.

---

(١) شرح أصول الخمسة ٣٥٨. چەند بەڵگەیەکی تریشی تێدایە کە لە قورئانی پیرۆزەوە هێناویەتی.

(٢) شرح أصول الخمسة ٣٤٥. و عواد المعتق لە: (المعتزلة ١٧١ ولاپەڕەکانی تردا) باسی بەڵگەکانی موعتەزیلە و بەرپەرچەکانی زانایان بۆ ئەو بەڵگانەی کردووە.

میهرەبانی خوایی (لوتفی خوایی):

مەبەست لە میهرەبانی بریتییە لە هەر شتێك كە وا لە مرۆڤ بكات، گوێڕایەڵ بێت و دووری بخاتەوە لە گوناه. جا ئەگەر خوا دادگەر بێت لە حوكمەكانیدا و میهرەبان بێت بە بەدیهێنراوەكانی و بەندەكانی ببینێت ئەوا ڕازی نابێت كوفر بكەن و ستەم و زۆرداری بۆ جیهان و بەدیهێنراوانی ناوێت، جا خوای گەورە شتێكی نەشاردۆتەوە لە بەندەكان كە بەكردنی ببێتە هۆی گوێڕایەڵی و چاك بوونیان[1].

موعتەزیلەكان دەڵێن میهرەبان و لوتف پێویستە لەسەر خوای گەورە، ئەگەر هاتوو خوای گەورە دواكەوتبوو لە ڕاسپاردن و ئەركدار كردن، جا وەك یەكە ئەم لوتفە چ لە شتێكی فەرز یاخود سوننەتدا بێت[2].

---

1) في علم الكلام _ المعتزلة ١٤٥ و نقل عن الملل والنحل للشهرستاني. و بغدادي لە: (النافع ٣٢) وتویەتی: (میهرەبانی و لوتف بریتیە لەوەی كە بەندە لە چاكە و گوێڕایەڵی نزیك دەكاتەوەو دووری دەخاتەوە لە میهرەبانی).

لە: (نهاية الإقدام ٤٠٦)ی شەهرستانی دا هاتووە: (میهرەبانی و لوتف لەلایەن موعتەزلە بریتییە لە ڕێخۆشكردن بەرەو چاكە، ئەمە ئەو كردوەیەیە كە خوای گەورە زانیویەتی بەهۆیەوە بەندە گوڕایەڵی دەبێت، خوای گەورە توانای بەسەر هیچ میهرو لوتف و كردەوەیەكی لەوجۆرەدا نییە، چونكە ئەگەر توانای بەسەر هەبووایە ئەوا كافرەكان بڕوایان دەهێنا).

لە: (الإرشاد، للجويني، ٣٠٠)دا هاتووە: (میهربانی و لوتف لەلایەن موعتەزیلە بریتییە لەو كردەوەیە كە خوای گەورە دەزانێت بەهۆیەوە بەندە گوێڕایەڵی دەكات... بۆیە پێویستە خوای گەورە ئەوپەڕی میهرەبانی و لوتف بكات بە ئەركدارەكان، بەڵام میهرەبانی و لوتف لە توانای خوادا نییە، چونكە ئەگەر ئەمەی بكردایە ئەوا بێ باوەڕو كافرەكان بڕوایان دەهێنا... بەڵام ئەوانەی لەسەر ڕێبازی ڕاستن ئەوا میهرەبانی و لوتف لەلای ئەوان بریتییە لە بەدیهێنانی توان لەسەر گوێڕایەڵ و پەرستش، ئەمەش هەردەم خوای گەورە توانای بەسەردا دەشكێت) وسەیری ئەمەش بكە: تبصرة الأدلة ٧٢٣/٢ والتمهيد للامشي ١١٥.

2) المعتزلة لعواد المعتق ١٩٤ نقلا عن المغني للقاضي عبدالجبار، و تیایدا هاتووە: ئەگەر میهرەبانی و لوتفەكە پێش ڕاسپاردن و ئەركدار كردن بێت ئەوا ئەو كاتە پێویست نابێت لەسەر خوا، چونكە لوتف دەبێتە هۆی

ئیمامیەکانیش بەهەمان شێوەی موعتەزیلەکان بۆچوونیان وایە میهیرەبانی و لوتف پێویستە لەسەر خوای گەورە[1].

ئەهلی سوننە میهرەبانی و لوتفی خواییان بڕیار داوە بۆ هەر یەکێك لە بەدیهێنراوەکان کە خوای گەورە ویستی لەسەر بێت، بەڵام بەپێویستی نازانن لەسەر خوای گەورە، بەڵکو بە بەخشندەیی خوا دادەنێن، ئەو لوتفەش: ئەوەیە کە پێی دەوترێت سەرخستن بەرەو چاکە و دوورخستنەوە لە خراپە، ئەمەش ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرزە: ﴿ وَلَوْلَا فَضْلُ ٱللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُۥ لَٱتَّبَعْتُمُ ٱلشَّيْطَـٰنَ إِلَّا قَلِيلًا ﴾ النساء: ٨٣. واتە: (جا ئەگەر فەزڵ و چاودێری خواو ڕەحمەت و میهرەبانییەکەی نەبوایە شوێنی شەیتان دەکەوتن، جگە لە کەمێکتان نەبێت). جا ئەم بەخشندەییە بریتییە لەو لوتف و میهرەبانییەی کە هۆکارێك بووە بۆ شوێن نەکەوتن و دوورکەوتنەوە لە شەیتان[2].

بەرپەرچی موعتەزیلەکانیان داوەتەوە بەوەی پێویست بوون لەسەر خوای گەورە شتێکی ئەستەمە، بەهۆی ئەستەم بوونی پێویستکەرێك لە سەرووی خوای گەورە کە شتی لەسەر پێویست بکات[3].

لاچوون و سڕینەوەی هۆی ئەرکدار کردنەکە، لەو کاتیشدا ئەرکداری بوونی نییە، ئەگەر لوتف بەرامبەر بوو لەگەڵ لوتف لەو کاتەشدا لەسەر خوا پێویست دەبێت.

سەیری ڕاجیایی موعتەزیلەکان بکە سەبارەت بە بابەتی لوتف: مقالات الإسلاميين ١/٣١٣.

(١) الباب الحادي عشر والنافع عليه ٣٢ ومفتاح الباب ١٦٥.

(٢) المعتزلة لعواد المعتق ١٩٦، وأشار إلى مدارج السالكين و الإبانة، وإقتضاء الصراط المستقيم.

(٣) التبصرة في الدين ٧٢ و ٦١. و بڕوانە: المعتزلة لعواد المعتق، سەرچاوەی پێشوو کە وەریگرتووە لە: ئیسفەراییني.

چاکە و چاکترو باشە و باشتر (الصلاح والأصلح):

چاکە و باشە (الصلاح): بریتییە لەو کردەوە ئاراستەکارو بەرەو خێرەی کە بڕبڕەی جیهانە و هۆی مانەوەی جۆرەکانە لە دونیادا و سەرکێشە بۆ بەختەوەری هەمیشەیی لە داهاتوودا.

چاکترو باشتر (الأصلح): بریتییە لەوەی ئەگەر دوو خێر و چاکە هەبوون، یەکێکیان نزیکتر بوو لە چاکەی ڕەها، ئەوا ئەو چاکترە[1].

موعتەزیلەکان بۆ ئەوەچوون کە خوای گەورە تەنها کاری چاکتر و خێر ئەنجامدەدات، لەڕووی حیکمەتیشەوە پێویستە بەرژەوەندی بەندەکان لەبەرچاو بگرێت[2].

---

(1) نهاية الإقدام ٤٠٦.

لە: (شرح الباجوري على الجوهرة ١٨٢) هاتووە: (پێویست بوونی چاکی: واتە پێچەوانەی خراپە، وەك ئیمان چۆن لەگەڵ کوفر بەرامبەرە، جا دەڵێن: ئەگەر دوو شت هەبوون یەکێکیان چاکە بووە، ئەوەی تر خراپە، ئەوا پێویستە لەسەر خوا شتە چاکەکە بکات نەك خراپەکە. پێویست بوونی چاکتر: واتە ئەوەی بەرامبەرە لەگەڵ چاك، وەك چۆن لای سەرەوەی بەهەشت بەرامبەرە لەگەڵ لای خوارەوەی، جا دەڵێن: ئەگەر دوو شت هەبوون یەکێکیان چاك و ئەویتریان چاکتر بوو ئەوا پێویستە لەسەر خوا چاکترەکە بکات نەوەك چاکەکە. دواتر موعتەزیلەکان ڕاجیاییان تێکەوت: جا موعتەزیلەکانی بەغداد بۆچوونیان وابوو کە پێویستە لەسەر خوا چاکی و چاکتر لەبەرچاو بگرێت لە کاروباری دونیا و دوارۆژدا، موعتەزیلەکانی بەصرەش بۆ ئەوەچوون کە پێویستە لەسەر خوا ڕەچاوی چاکی و چاکتر بکات تەنها لە ئاییندا، دواتر لەبارەی چەمکی چاکتر"أصلح" ڕاجیاییان تێکەوت، چەمکی ناوبراو لەلایەن بەغدادیەکان: بریتییە لەو کارەی کە حکمەت و مشورێکی بەرزی تێدایە، بەڵام لەلای بەصرییەکان بریتیە لە: بە سوودترین).

(2) الملل والنحل للشهرستاني ١/٣٩.

(نەزام وتویەتی: خوای گەورە ناتوانێت کردەوەیەك بکات بە بەندەکانی بە پێچەوانەی ئەو کردەوەیەی کە چاکترە بۆیان، ناتوانێت یەك گەردیلە لە خۆشی بەهەشتیەکان کەم بکاتەوە، چونکە خۆشی بەهەشتیەکان چاکترە بۆیان، بوونی کەم و کوری لەو شتەدا کە چاکترە ستەمە لەلایەن خوا، خوای گەورە لە توانایدا نییە

سەبارەت بە چاكتر (الأصلح) ئەوا بۆ دوو بۆچوون دابەش بوون:

١_ پێویستە لەبەرچاو بگیرێت وەك چۆن لەبەرچاوگرتنی (چاكی)ەكە پێویست بوو. ئەمە بۆچوونی زۆربەی موعتەزیلەكانە.

٢_ پێویست نییە، چونكە شتی چاكتر كۆتایی نییە، هیچ شتێكی چاكتر نییە مەگەر لەو چاكتر هەر هەیە. ئەمە وتەی" بیشری كوڕی موعتەمر"ی موعتەزیلییە[١].

ئەهلی سوننە وتویانە: خوای گەورە وەك سۆزو بەزەیی و بەخشندەیی خۆی چی چاكە ئەوە بە بەندەكانی دەكات، ئەمەش بەوەی نا كە پێویستە، كەمێك پێشتر بۆچوونی (ئیسفەرایینی)مان خستەڕوو بەوەی پێویست بوون لەسەر خوای گەورە ئەستەمە، بەهۆی ئەستەمی بوونی یەكێك لە سەرووی خواوەو شتی لەسەر پێویست بكات[٢].

سزای دۆزەخییەكان بە ئەندازەی یەك گەردیلە زیادو كەم بكات...)./ و الفرق بين الفرق ١٣٣. و سەیری ئەمەش بكە: الملل والنحل للشهرستاني ١/٤٧_٤٨ والتبصير في الدين ٦١.

(١) نهاية الإقدام ٣٩٧_٣٩٨ هەر یەك لە بۆچوونەكانی داوەتە پاڵ هەندێك لە موعتەزیلەكان، بەڵام لەم سەرچاوەنەدا بۆچوونی یەكەمی دراوەتە پاڵ زۆربەی موعتەزیلەكان و هی دووەمی دراوەتە پاڵ بیشری كوڕی موعتەمر: مقالات الإسلاميين ١/٣١٣. و قول البشر و حجته في: الملل والنحل للشهرستاني ١/٥٧. و نقل عواد المعتق في المعتزلة ١٩٨ القولين عن نهاية الإقدام والمقالات.

(٢) المعتزلة لعواد المعتق ١٩٩_٢٠٢ ونقل الإسفراييني والغزالي و ابن تيمية. و سەیری وتەكەی (ئیسفەرایینی) لە: التبصير في الدين ٧٢. و سەیر وتەی ماتوریدیەكان بكە لە: أصول الدين للغزنوي ١٧٢.

دەردیر لە: (شرح الخريدة ٨٩) وتویەتی: ئەگەر هاتبوایە كردنی شتی چاكتر پێویست بووبایە لەسە خوای گەورە ئەوا هیچ ناخۆشیەك ڕووی نەدەدا، خوای گەورە كەسی كافری هەژاری سزادراوای لە دونیاو دواڕۆژدا بەدی نەدەهێنا، هیچ كات منداڵ كە ئەركدار نییە ئازاری نەدەبوو، هەندێك لە گیانلەبەرو باڵندەكان لەوپەڕی لاوازی و چەرمەسەریدا نەدەبوون، تەنانەت گەڕان بەدوای بەدەستهێنانی ڕێنموونی و هیدایەت و كاركردن بۆ دۆزینەوەی نەهێشتنی نەخۆشیەكان هیچ واتایەكی نەدەبوو بەهۆی گەیاندنی ئەوەی چاكترە بۆ بەندەكان، هیچ شتێكی تر سەبارەت بە بەرژەوەندی بەندەكان لە توانای خوای گەورەدا نەدەما، چونكە خوا ئەوەی پێویست بووە لەسەری چاكتر بووە ئەنجامی داوە. دەردیر لە (خريدة)دا وتویەتی:

مامۆستا (موحەممەد سەلام مەدكور) وتويەتی: موعتەزیلە زیادەڕەوییان كرد لە پێوان و قیاس كردنی نادیار لەسەر دیار (الغائب علی الشاهد)، خوای گەورەیان ملكەچی یاساكانی ئەم جیهانە كرد، پابەندیان كرد بە دادگەری وەك چۆن مرۆڤ تەصەوڕ دەكات. لە بیریان چووە كە واتای دادگەری ڕێژەییە، تەصەوڕكردنی دەگۆڕێت بە گۆڕانی كات، بەهەمان شێوە (چاكی و خراپی: حسن و قبح) و (چاكە و چاكتر) ڕێژەیین[1].

ڕەوانەكردنی پێغەمبەران لەسەر خوا پێویستە:

ئەمەش لەبەر ئەوەیە ئەگەر خوا زانیبێتی كە چاك بوونی ئێمە پەیوەستە بەو شەریعەتەوە، ئەوا پێویستە لەسەری كە ئەو شەڕیعەتەمان پێ بناسێنێت، تا كەم و كورتی نەخاتە ناو ئەو شتەی كە لەسەری پێویستە، شتێكی دادگەرانەیە كە كەم و كورتی نەخاتە ناو شتێك كە لەسەری پێویستە[2].

جا ڕەوانەكردنی پێغەمبەران لە دادگەری خواوەیە، ئەگەر پێغەمبەرانی نەناردبوایە ئەوا كەم و كورتی دەخستە ئەو ئەركەی كە لەسەری پێویست بووە.

غەزالی وتویەتی: موعتەزیلەكان وتویانە: ناردنی پێغەمبەران پێویستە[3].

باوكی عەلی موحەممەدی كوڕی عەبدولوەهابی جوبائی و كوڕەكەی ئەبو هاشمی عەبدوسەلام كە لە موعتەزیلەی شاری بەصرەن، هەموو ئەركەكانیان بە بەشێك لە میهرەبانی

ومن يقل فعل الصلاح وجبا   على الإله قد أساء الأدبا

واتە: ئەوەی بڵێت كردنی كاری چاكتر پێویستە لەسەر خوا، ئەوا بەڕاستی بێ ئەدەبی نواندووە.

بڕوانە: شرح الباجوري على الجوهرة ١٨٣.

(١) مناهج الإجتهاد في الإسلام ٤٩٩.

(٢) شرح الأصول الخمسة ٥٦٣ و لا ٥٦٤.

(٣) المعتزلة لعواد المعتق ٢٠٤ ونقل عن الإقتصاد في الإعتقاد للغزالي. وهو في الإقتصاد في الإتقاد ١٠٤.

و لوتف داناوە، ناردنی پێغەمبەران و دانانی شەریعەت و سەرنج ڕاکێشان بۆ ڕێگەی هەرە ڕاستن هەمووو ئەمانەیان بە لوتف داناوە[1].

بەڵام ئەهلی سونـنە و جەماعەت بۆچوونیان وایە کە ناردنی پێغەمبەران لە بەخشندەیی خواوەیە بۆ بەندەکانی، تفتازانی وتویەتی: لەبەر ئەوەی ناردنی پێغەمبەران بەرژەوندی بێ ژمار لەخۆی دەگرێت، بۆیە بریتییە لە میهرەبانی و لوتف، ڕەحمەتێکە خوای گەورە بە هەر کەسێك لە بەندەکانی بیەوێت دەیبەخشێت، بەبێ ئەوەی ئەمە لەسەر خوا پێویست بێت، بەپێچەوانەی ڕای موعتەزیلەکان[2].

بنەمای سێیەم: پەیماندان و هەڕەشە (الوعد و الوعيد)[3].

پەیمان (الوعد): بریتییە لە هەر هەواڵێك کە مەبەست لێی گەیاندنی سوود بێت بە بەرامبەر یاخود دوورخستنەوەی زیان بێت لە کەسی بەرامبەر لە داهاتوودا.

هەرەشە (الوعيد): بریتییە لە هەر هەواڵێك کە مەبەست لێی گەیاندنی زیان بێت بە کەسی تر یاخود مەبەست لێی پێ لە دەستدانی سوودێك بێت لە داهاتوودا.

مەبەست لەو بنەمایە ئەوەیە: خوای گەورە پەیمانی بە گوێڕایەڵان داوە بەوەی پاداشتیان دەداتەوە، هەڕەشەی لە گوناهکاران کردووە بەوەی سزایان دەدات، شتێکی گومان هەڵنەگرە کە

---

(1) الملل والنحل للشهرستاني ٦٨/١.

(2) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٥ و بۆچوونەکەی موعتەزیلەی هێناوە. و بڕوانە: المعتزلة لعواد المعتق ٢٠٦ نقلا عن السفاريني.

(3) موعتەزیلەکان بە (الوعدية والوعيدية) ناونراون بەهۆی بڕوابوونیان بەم بنەمایە./ نشأة الفكر الفلسفي في الإسلام ٤٣٦/١.

خوای گەورە پەیمان و هەڕەشەکەی خۆی جێبەجێ دەکات، درۆو قسە شکاندن دروست نییە بۆ خوای گەورە[1].

موعتەزیلەکان بڕوایان بە پەیمان (وعد) هەیە: واتە پێویستە لەسەر خوا کە پەیمانی خۆی جێبەجێ بکات، پێویستە پاداشتی بەندە بداتەوە کە مردووە وەك دەرەنجام[2]، جا ئەگەر بەندەکەی لە دونیا دەرچوو و گوێڕایەڵ و تەوبەی کردبوو ئەوا شایەنی پاداشت و زیادەپێدانە[3].

بڕواشیان بە هەڕەشە هەیە: واتە: ئەگەر باوەڕدار گوناهی گەورەی ئەنجامدا و تەوبەشی نەکرد ئەوا شیاوی ئەوەیە بۆ هەتا هەتایە بخرێتە ناو ئاگری دۆزەخ، بەڵام سزاکەی سوکترە لە سزای کافر[4].

موعتەزیلەکان بە بنەمای (پەیمان و هەڕەشە) بەرپەرچی مورجیئەکانیان داوەتەوەو تەکفیریان کردوون[5]، مورجیئەکان وتویانە: ئیمان لەگەڵ گوناه زیانی نییە، هەروەك چاکەکردن لەگەڵ کوفر سوودی نییە، جا ئەگەر وتەی مورجیئەکان ڕاست بووایە ئەوا ئەو کاتە هەڕەشەی خوا شتێکی بێ مانا دەبوو[6].

---

(1) شرح الأصول الخمسة ١٣٤_١٣٦ وتیایدا هاتووە: (درۆ "الكذب": بریتییە لە هەموو هەواڵێك، کە هەواڵدەرێکی هەبێت و هەواڵدەرەکەش پێچەوانەی بجوڵێتەوە. قسە شکاندن "الخُلف": بریتییە لەوەی بڵێت شتێك دەکەم لە داهاتوودا پاشان نەیکات).

(2) شرح الأصول الخمسة ٦١٤، و نقل عنه عواد المعتق في: المعتزلة ٢١٢. و بڕوانە: الملل والنحل للشهرستاني ٣٩/١.

(3) الملل و النحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو.

(4) الملل و النحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو.

(5) شرح الأصول الخمسة ١٢٤_١٢٥.

(6) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٢٨.

موعتەزیلەکان لەسەر ئەم بنەمایە ئەم شتانەیان بیناکرد: نکۆڵیان کرد لەوەی شەفاعەتی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) بۆ ئەنجامدەرانی گوناهە گەورەکانی ئوممەتەکەی بێت، بەڵکو شەفاعەتەکەی تەنها بۆ تەوبەکارانی ئیمانداره، چونکە چەسپاندنی شەفاعەت بۆ ئەنجامدەری تاوانە گەورەکان پێچەوانەی بنەمای هەڕەشە (وعید)ە[1].

بەڵام ئەهلی سوننە لەبارەی پەیمان (وعد) وتویانە: ئەگەر خوای گەورە پەیمانی شتێکی دا بە بەندەکانی، ئەوا جێبەجێ کردنی پێویست دەبێت بەهۆی پەیماندانەکە نەوەك ئەوەی کە مافی بەندەکان بێت، چونکە بەندە بە خودی خۆی هیچ مافێکی بەسەر خواوە نییە[2].

ئەگەر خوا پەیمانی دا بەوەی باوەڕداران دەخاتە بەهەشتەوە ئەوا هەرگیز پەیمانەکەی ناشکێنێت، لەبەر ئەم فەرمایشتە: ﴿وَلَن يُخۡلِفَ ٱللَّهُ وَعۡدَهُۥ﴾ الحج: ٤٧. ئەگەر ئەو شتەی خوای گەورە پەیمان و بەڵێنی دا بە بەخشینی کەسێك، بەڵام دواتر پەیمانەکە جێبەجێ نەکات و دوایخست، ئەو کاتە دەبێتە هۆی ئەوەی درۆو قسە شکاندن و نەزانی بدرێتە پاڵ خوا، ئەمانە شتی پوچەڵن. پەیمان شکاندنیش کەم و کورتییە، پێویستە خوای گەورە لەو شتانە بە پاك و دوور بگیرێت، ئەشعەرییەکان و ماتوریدییەکان کۆکن لەسەر ئەمە[3].

لە بارەی هەڕەشە (وعید) وتویانە: دروستە خوا لە گوناهکار خۆش ببێت، ئەنجامدەری گوناهە گەورەکان لە دۆزەخ بێنێتە دەرەوە، ئینجا هیچ خواناسێك بۆ هەمیشەیی لە دۆزەخدا نامێنێتەوە[4].

---

(١) شرح الأصول الخمسة ٦٨٨_٦٩١ ومقالات الإسلاميين ١٦٦/٢.

(٢) المعتزلة لعواد المعتق ٢١٧ نقلا عن منهاج السنة النبوية ٣١٥/١.

(٣) شرح الجوهرة للباجوری ١٧١.

(٤) المعتزلة لعواد المعتق ٢٣٣ نقلا عن منهاج السنة النبوية ٣٢٨/١.

بناغە لەمەدا ئەوەیە کە دروستە خوای گەورە لە هەڕەشەکەی پاشگەز بێتەوە، بەڵام دروست نیە لە پەیمانەکەی پاشگەز ببێتەوە[1]. جا لەلایەن ئەشعەرییەکان پاشگەزبوونەوە لە هەڕشە (وعید)یش دروستە، چونکە پاشگەزبوونەوە لەمەدا بە کەم و کورتی دانانرێت، بەڵکو بە بەخششێك دادەنرێت کە دەبێتە مایەی سوپاس کردنی، شاعیر ئاماژەی بەمە کردووە:

وإني وإن أوعدته و وعدته   لمخلف إيعادي ومنجز موعدي[2]

واتە: هەرچەندە پەیمانی پێبدەم یاخود هەڕەشەی لێبکەم، ئەوا پەیمانەکەم دەگەیەنمەجێ و لە هەڕەشەکەم پاشگەز دەبمەوە.

لە: (العقيدة الطحاوية)دا هاتووە: (ئەوانەی لە ئوممەتی موحەممەد (ﷺ) گوناهی گەورەیان کردووە بۆ هەمیشەیی لە ئاگری دۆزەخدا نامێننەوە، بەو مەرجەی لەسەر یەکتاناسی بمرن، ئەگەر تەوبەش نەکەن بەڵام خواناس بن. جا ئەمە لە ژێر ویست و حکمی خوادان، ئەگەر ویستی بە میهری خۆی لێیان خۆش دەبێت، هەروەك لە قورئاندا باسی کردووە: ﴿وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَآءُ﴾ النساء: ٤٨ و ١١٦. ئەگەر ویستی لەسەر بێت بە دادگەری خۆی سزایان دەدات، دواتر بە ڕەحمەتی خۆی و تکای تکاکارە چاکەکان لە دۆزەخ دەریان دەهێنێت و دەیانخاتە بەهەشتەوە). (ئیبن ئەبولعیز) وەك شرۆڤەی ئەم وتەیەی (تەحاوی دەڵێت: ئەمە بەرپەرچی خەواریج و موعتەزیلەکانە، کە بۆچوونیان وایە ئەوانەی گوناهی گەورە دەکەن بۆ هەمیشەیی لە دۆزەخدا دەمێننەوە، بەڵام خەواریج تەکفیریشان دەکەن، موعتەزیلەش دەڵێن ئەوانە لە ئیمان دەرچوو وون و چوونەتە ناو کوفرەوە، بەڵکو پلەیەکیان هەیە لە نێوان ئەم دوو پلەیە...../ شرح العقيدة الطحاوية لابن أبي العز ٥٢٤.

(١) المعتزلة لعواد المعتق، سەرچاوەی پێشوو، نقلا عن تفسير الوسيط للواحدي لقوله تعالى:﴿ وَمَن يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا ﴾ النساء: ٩٣.

(٢) شرح جوهرة التوحيد للباجوري ١٧١. و سەیری ئەمەش بکە: تمهيد الأوائل ٤٠١. ئەم دێرە شیعرە پێشتر لە بابەتی سەرهەڵدانی موعجیزەدا خرایەڕوو.

بەڵام ماتوریدییەکان وتویانە ناکرێت لە هەڕەشە (وعید) پاشگەز ببێتەوە هەروەك چۆن نەدەکرا لە پەیمان (الوعد) پاشگەز ببێتەوە، بەم بۆچوونە ماتوریدییەکان کۆکن لەگەڵ موعتەزیلەکان[1].

بەم بەڵگانە:

١_ خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَغۡفِرُ أَن يُشۡرَكَ بِهِۦ وَيَغۡفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَآءُ ﴾ النساء: ٤٨. واتە: (بەڕاستی خوا خۆش نابێت ئەگەر هاوەڵی بۆ بڕیار بدرێت، بێجگە لەوە لە هەر گوناهێکی تر بیەوێت خۆش دەبێت).

ئەوانەی گوناهی گەورە دەکەن لە ژێر ویستی خوادان، ئەگەر بیەوێت لێیان خۆشدەبێت بە بەخشندەیی خۆی، ئەگەر بیەوێت بە دادگەری خۆی سزایان دەدات، دواتر لە ڕەحمەتی خۆی و تکای تکاکارە چاکەکان لە دۆزەخ دەریان دەهێنێت و دەیانخاتە بەهەشتەوە[2].

٢_ ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (شفاعتي لأهل الكبائر من أمتي)[3] واتە: تکاو شەفاعەتی من بۆ خەڵکانێکە لە ئوممەتی من کە گوناهی گەورەیان کردبێت.

---

[1] شرح جوهرة التوحيد للباجوري ١٧٢. باجوری وتویەتی: لەسەر ڕاجیایی نێوان ئەشعەرییەکان و ماتوریدییەکان چەند شتێك بینا دەکرێت، بەپێی بۆچوونی ئەشعەرییەکان دروستە بڵێی: خوایەگیان لە گوناهی هەموو موسڵمانان خۆش بە. کەچی ئەم نزایە بەپێی ڕای ماتوریدییەکان دروست نییە. بۆیە بەدەر دەکەوێت کە ڕاجیایی نێوان ئەشعەریی و ماتوریدییەکان ڕاستەقینەیە ئەگەرچی هەندێك بڵێن تەنها ڕاجیاییەکە لە دەربڕین دایە./ شرح جوهرة للباجوري ١٧٢.

[2] المعتزلة لعواد المعتق ٢٣٤. ئاماژەی کردووە بۆ: شرح العقيدة الطحاوية.

[3] المعتزلة لعواد المعتق ٢٣٨.

فەرموودەی: تکاو شەفاعەتی من بۆ خەڵکانێکە لە ئوممەتی من کە گوناهی گەورەیان کردبێت. رواه أحمد في مسنده وأبو داود والنسائي وابن حبان والحاكم في المستدرك، عن جابر. والطبراني في الكبير، عن ابن عباس. والخطيب في التأريخ، عن ابن عمرو عن كعب بن عجرة./ الجامع الصغير ٣٠١.

بنەمای چوارەم: پلەیەك لە نێوان دوو پلەكە، پلەی نێوان ئیمان و كوفر:

ئەم بابەتە پەیوەستە بە حوكمی ئەوەی كە گوناهی گەورەی كردبێت[1] و مردبێت بەبێ ئەوەی تەوبەی كردبێت، ئەمە ئەو بابەتەیە كە بەهۆیەوە (واصڵی كوڕی عەتاء) لە مەجلیسەكەی حسنی بصڕی جیابووەوە.

---

(1) گوناهی گەورە (الكبيرة): ئەو گوناهەیە كە بەهۆیەوە حەدو سنوور بەسەر بكەرەكەی جێبەجێ دەكرێت یان هەڕشە یاخود نەفەرەت لە بكەرەكەی كراوە یان مایەی توڕەیی خوایە. و گوناهی بچوك (الصغيرة): ئەو گوناهەیە كە سنوور لێدەركردنی بۆ دانەنراوە لە دونیادا، هەڕەشە لە بكەرەكەی نەكراوە لە دواڕۆژدا. / شرح العقيدة الطحاوية لابن أبي العز ٥٢٥. و سەیری ئەمەش بكە: البعد الحضاري ٥٤٣ لە (برادی) و جگە لەویشەوە.

تاقمە ئیسلامیەكان ڕاجیان لەبارەی دیاری كردنی گوناهە بچوك و گەورەكان، چەند بۆچوونێكیان لەم بارەوە هەیە كە ئەمانەن:

أ_ هەموو گوناهێك بچوكە و زیان بە بكەرەكەی ناگەیەنێت، مادەم كەسەكە موسڵمانە. ئەمە بۆچوونی موڕجیئەكانە.

ب_ گوناهەكان هەموویان گەورەن، هەر گوناهێكی گەورەش كوفرە. ئەمە ڕای خەواریجەكانە.

پ_ گوناهەكان هەموویان گەورەن، بەڵام بكەرەكەكە تەنها بەو گوناهانە تەكفیر دەكرێت كە كوفرن، وەك كورنووش بردن بۆ بت و فڕێدانی قورئانی پیرۆز بۆ ناو زبڵدان./ شرح الجوهرة للباجوري ٣١٨.

ئەمە ڕای ئەمانەیە: (ئەبو ئیسحاقی ئیسفەراینی و ئیمامی حەڕەمەینە لە "الإرشاد" و ئیبن قوشەیریە لە "المرشد"دا). و (ئیبن فورك) ئەمەی لە ئەشعەرییەكان گێڕاوەتەوە و خۆیشی ئەم ڕایەی لە تەفسیرەكەیدا پەسەند كردووە.

بە هەندێك لەو گوناهانە دەوترێت گەورەو بچوك ئەمە بە بەراورد لەگەڵ ئەو گوناهەی كە لەو گەورەترە. ناوبراوان پێیان ناپەسەند بوو كە گوناه و سەرپێچی كردنی خوا بە گوناهی بچوك ناوبرێت، لە میانەی شكودار ڕاگرتنی گەورەیی و شكۆمەندی خوا، چونكە ئەم گوناهانە گەورەن لە ئاست لەبەرچاوگرتنی گەورەیی خوا. / مقدمة الزواجر عن إقتراف الكبائر لابن حجر الهيتمي. ونقل عنه السالمي في مشارق أنوار العقول ٢٦٦/٢. و سەیری ئەمەش بكە: لوامع الأنوار البهية ٣٦٥/١.

ت_ گوناه دوو جۆرن: بچوك و گەورە. ئەمە وتەی زۆربەی ئەهلی سوننەیە بە بەڵگەی كۆمەڵێكی زۆری ئایەتە پیرۆزەكان و سوننەتی بەپێز./ شرح الجوهرة للباجوري ٣١٨. و سەیری كتێبەكەشمان بكە: الشورى بين النظرية والتطبيق ١١٤.

ئەم بنەمایە پێی دەوترێت بابەتی: ناو و حوکمەکان (الأسماء والأحكام).

تاقمە ئیسلامییەکان لەمبارە چەند ڕایەکی جیاوازیان هەیە، کە ئەمانەن:

١_ خەواریجەکان پێیان وایە کە ئەنجامدەری گوناهی گەورە کافرە.

٢_ مورجیئەکان پێیان وایە باوەڕدارە. بەتێرو تەسەلی خرایەڕوو.

٣_ حەسەنی بەصری بۆچوونی وایە کە نە باوەڕدارو نە کافرە بەڵکو دووڕووە. ئیبازییەکانیش بۆچوونێکی هاوشێوەی ئەمەیان هەیە.

٤_ واصڵی کوڕی عەتاء و عەمروی کوڕی عوبەید، کە دوو شێخی موعتەزیلەن. بۆچوونیان وایە نە باوەڕدارو نە کافرو نە دووڕووە، بەڵکو لاسارە لە پلەیەکدایە لە نێوان دوو پلەکە کە: کوفرو ئیمانە[1]. بەڵام دروستە ناوی موسڵمان یان باوەڕدار بۆ ئەو کەسە بەکاربێت

دەکرێت گوناهی بچوك حوکمی گوناهی گەورە بەدەستەوەبدات ئەگەر بکەرەکە بەردەوام بێت لەسەر کردنی، گوناهی بچوك نابێتە گوناهی گەورە بەڵام دەکرێت حوکمی گوناهی گەورە وەربگرێت، هەروەك (ئیبن حەجەری هەیتەمی) لە (شرح الأربعين النووية) ئەمەی وتوە. ئەگەرچی لە دەربڕینی هەندێکیاندا وا هاتووە کە گوناهی بچوك بە زۆر بەردەوام بوون لەسەری دەبێتە گەورە./ شرح الجوهرة للباجوري ٣١٨ ولوامع الأنوار البهية ١/٣٦٦.

(١) شرح الأصول الخمسة ١٣٧_١٣٨. و سەیری ئەمەش بکە: التنبيه والرد ٣٦_٣٧ والفرق بين الفرق ١١٧ والفصل لإبن حزم ٧٩/٤ وتبصرة الأدلة ٧٦٦/٢ بەتێرو تەسەلی ڕاوبۆچوون و بەڵگەکانی تاقمەکانی تێدایە. و دراسات في الفرق ١١٤.

بۆچوونی ئیبازییەکان نزیکە لە بۆچوونەکەی حەسەنی بەصری، جا لە: (شرح عقيدة التوحيد لأطفش ١٩٦)دا هاتووە: (بزانە کە ئەوەی ئەنجامدەری گوناهی گەورەیە لەلای ئێمەی "ئیبازی وەهبی" ئەو کەسە کوفری دووڕوویی و لاساری و نیعمەت و کرداری کردووە. ئەمانە هەموویان یەك واتاو مەبەست دەگەیەنن. ئەمە مەزهەبی حسنی بەصریشە، بە ئەنجامدەری گوناهی گەورە ناوترێت باوەڕدار یان موسڵمان، چونکە دەکرێت ئیماندار یاخود باوەڕداری بۆ بەکاربێت هەر بەیەك مانا).

بۆ جیاکردنەوەی لە ناموسڵمانان، بەڵام ئەو بەکارهێنانە نە ستایش و نە سەرزەنشتە[1].و ئەم بۆچوونەی موعتەزیلە مەزهەبی زەیدیەکانە[2].

٥_ ئەشعەرییەکان و ماتوریدییەکان ڕایان وایە کە ئەنجامدەری گوناهی گەورە باوەڕدارەو گوناهە گەورەکە نایخاتە دەرەوەی بازنەی ئیسلام، جا ئەو کەسە لە ژێر ویستی خوادایە ئەگەر بیەوێت لێ خۆش دەبێت و دەیخاتە بەهەشتەوە، ئەگەر بشیەوێت سزای دەدات بەهۆی تاوانەکەی و دواتر دەیخاتە بەهەشتەوە[3].

ڕای ئیمامیەکانیش هەمان ڕای ئەشعەرییەکانە[4].

ڕای موعتەزیلە لەبارەی ئەنجامدەری گوناهی گەورە ئەوەیە کە:

أ_ باوەڕدار نییە، چونکە باوەڕدار ئەو کەسەیە کە تایبەتمەندی چاك و خێری تێدا کۆبووەتەوە، باوەڕدار ناوێکە بۆ ستایشکردن.

---

(١) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٢٨ نقلا عن ابن أبي الحديد المعتزلي.

(٢) المعالم الدينية ١١٩.

(٣) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٧٠ و ١٨٨ والتوحيد للماتريدي ٤٥ و ٣٣٥ وتبصرة الأدلة ٧٦٦/٢. بەتێرو تەسەلی ڕاکانی ئەمانە دەخرێتەڕوو لەکاتی باس کردنیان.

(٤) توسی لە: (تجريد الإعتقاد) وتویەتی: (کەسی لاسارو گوناهبار "فاسق" باوەڕدارە چونکە پێناسەی باوەڕداریی لەخۆیدایە)، و حیللی لە: (كشف المراد ٤٥٤)دا بەم شێوەیە شرۆڤەی کردووە: خەڵکی لەم بابەتەدا ڕاجیا بوون، موعتەزیلەکان وتیان: کەسی لاسار نە باوەڕدارو نە کافرە، بەڵکو لە پلەیەکدایە لەنێوان ئەم دوو پلەیەدا. و حەسەنی بەصرِی وتویەتی: دووڕووە. زیدییەکان وتویانە: کافرە، چونکە کوفری نیعمەتی کردووە. خەواریج وتویانە: کافرە. ڕاستی ئەوەیە کە دانەر _واتە: توسی _ بۆی چووە کە ئەمە مەزهەبی ئیمامی و مورجیئە و فەرموودەناس و هەندێك لە ئەشعەرییەکانە، کە پێیان وایە باوەڕدارە. بەڵگەش لەسەر ئەمە: ئەوەیە کە پێناسەی باوەڕدار بریتییە لەوەی بە دڵ دانی پێدادەنێت و بەزمان دەری دەبڕێت کە ڕازییە بە هەموو ئەو شتانەی کە پێغەمبەر هێناویەتی، کەواتە ئیمانەکە لە ناخیدا هەیە بۆیە باوەڕدارە.

ب_ دووڕوو نییە، چونکە دووڕوو خەسڵەتە باشەکانی تێدا نییە، شیاوی ناوی ستایشکراو نییە، بۆیە بە باوەڕدار ناونانرێت.

پ_بێ باوەڕو کافرێکی ڕەها نییە، چونکە شایەتمان و گشت کردارە چاکەکانی بوونیان هەیە لە کەسەکەدا، کە بەهیچ ڕوویێك ناکرێت نکۆڵی لێبکرێت.

جا ئەگەر گوناهێکی گەورەی کردبێت و بەبێ تەوبەکردن بمرێت، ئەوا لە دۆزەخییەکانە و هەمیشە تیایدا دەمێنێتەوە، چونکە تەنها دوو دەستە لە دواڕۆژدا هەن: ﴿فَرِيقٌ فِي ٱلۡجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي ٱلسَّعِيرِ﴾ الشورى: ٧. واتە: (دەستەیەکیان بۆ بەهەشت بەڕێ دەکرێن و دەچنە ناویە، دەستەکەی تریان بۆ ناو دۆزەخ ڕاپێچ دەکرێن). بەڵام خوای گەورە سزا لە سەر ئەوانە سووك دەکات، جێگەی ئەمانە بڵندتر دەبێت لە کافر[1].

ئەنجامدەری گوناهی گەورە لە پلەیەك دایە لە نێوان کوفرو ئیمان وەك ناو، ئەگەرچی سزای وەك کافرەکانە کە بۆ هەمیشەیی لە ئاگری دۆزەخدا دەبێت[2].

دەکرێت لە پاڵ ئەم بۆچوونەدا چەند مەرامێکی سیاسی بوونی هەبێت:

جا خەواریج عەلی و موعاویەیان تەکفیر کرد، لەگەڵ هاوەڵەکانیان کەبە دادوەریەکە ڕازی بوون، ئەوان دانیان بە خەلافەتی عەلی و موعاویەدا نەنا بەڵکو لە دژی جەنگان.

---

(١) الملل والنحل للشهرستاني ١/٤٢. دووڕووی بە لاسار ناوناوە، لە چەسپاندنی ناوی دووڕوو هاوڕایە لەگەڵ (قازی عەبدولجەبار) کە کەمێك پێش ئیستا خرایەڕوو. موعتەزیلەکان گوناهەکانیان دابەش کردووە بۆ دوو جۆر گەورەو بچوك، مافی مانەوەی هەمیشەیی لە ئاگری دۆزەخدا بۆ ئەنجامدەرانی گوناهە گەورەکان، بە پێچەوانەی خەواریجەکان کە هەر هەموو گوناهێك لەلای ئەوان گەورەیە و ئەنجامدەری گوناهی گەورە لەلای ئەوان شیاوی سزادرانە بە ئاگری دۆزەخ بۆ هەتا هەتایی. / الإرشاد للجويني ٣٨٩.

(٢) المختار من كنوز السنة النبوية ٧٥.

مورجیئەش پێیان وایە هەموو گوناهکارێك باوەڕدارە، بۆیە دژی دەسەڵات نەبوون و یاخی نەبوون و ڕقیان لێ نەبوو.

بەڵام موعتەزیلەکان مامناوەند بوون لە نێوان خەواریج و مورجیئەکان، بەوەی پشتی هیچ یەکێك لە مانەیان نەگرت نە عوسمان نە بکوژەکانی، عەلی یاخود عائیشە لە جەنگی (جمل)، عەلی یان موعاویە لە جەنگی (صەففین)دا، دواتر ڕاجیابوون لەوەی کامەیان لاسارە[1].

موعتەزیلەکان وتویانە: ئەوەی ڕای جیایە لە بنەمای پلەیەك لە نێوان دوو پلەکە:

ئەگەر وتی: حوکمی ئەنجامدەری گوناهە گەورەکان هەمان حوکمی بتپەرستەکانە، ئەوا کوفری کردووە، چونکە پێچەوانەی ئایینی موحەممەد (ﷺ) ڕەفتاری نوواندووە.

ئەگەر وتی: حوکمی ئەو وەك حوکمی باوەڕدارانە لە گەورە کردن و خۆشویستنی لە پێناوی خوادا، ئەو کەسە لاسارە، چونکە نکۆڵی لە شتێك کرووە کە زانینی لە ئاییندا پێویستە.

ئەگەر وتی: حوکمەکەی ئەو نە حوکمی باوەڕدارانە و نە حوکمی کافرەکانە. بەڵکو ناوی دەنێین باوەڕدار، ئەوا بەمەش هەڵەکارە[2].

بنەمای پێنجەم: فەرمان بەچاکە و ڕێگری لە خراپە.

فەرمان: بریتییە لەوەی یەکێك بە کەسێکی لە خۆی پلە نزمتر بڵێت: بکە.

ڕێگری: بریتییە لەوەی یەکێك بە کەسێکی لە خۆی پلە نزمتر بڵێت: مەکە.

چاکە: هەر کردەوەیەکە کە بکەرەکەی بزانێت چاکە یان ئاماژەی بۆ چاکیەکەی کرا.

---

(١) فجر الإسلام ٢٩١ ولاپەڕەکانی دواتری.

(٢) شرح الاصول الخمسة ١٢٦.

خراپە: هەر کردارێکە کە بکەرەکەی بزانێت خراپە یاخود ئاماژە بۆ خراپیەکەی کرا[1].

مەبەست لە فەرمان کردن بەچاکە بریتییە لە شوێنکەوتن و کردنی چاکە و مەبەست لە ڕێگری کردن لە خراپە بریتییە لە لابردنی خراپە. جا ئەگەر مەبەستەکە هاتەجێ بە شتێکی ئاسان، ئەوا نابێت پەنا ببردرێتە بەر شتێکی سەخت، ئەمە شتێکە لە ڕووی شەرع و عەقڵەوە زانراوە[2].

هەموو موعتەزیلەکان بێجگە لە (ئەصەم) کۆکن لەسەر پێویست بوونی فەرمان کردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە، ئەمەش لەگەڵ بوونی توانا بە زمان و دەست و شمشێر، چۆن بۆیان کرا مەبەستەکە بپێکن[3].

هیچ ڕاجیاییەك نییە لە ناو ئوممەتدا لەسەر پێویست بوونی فەرمان کردن بەچاکە و ڕێگری کردن لە خراپە. بەم بەڵگانە:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿كُنتُمۡ خَيۡرَ أُمَّةٍ أُخۡرِجَتۡ لِلنَّاسِ تَأۡمُرُونَ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَتَنۡهَوۡنَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ﴾ آل عمران: ١١٠. واتە: ("بەڕاستی" ئێوە چاکترین ئوممەتێکن کە "بۆ سوودی" خەڵکی هێنراونەتە مەیدانەوە، چونکە فەرمان بەچاکە دەکەن و قەدەغەی خراپە دەکەن).

---

(١) شرح الاصول الخمسة ١٤١.

(٢) شرح الاصول الخمسة ١٤٤ و دوای ئەمە وتویەتی: (لە ڕووی عەقڵییەوە، ئەگەر یەکێکمان توانی مەبەستەکە بێنێتەجێ بە هۆکارێکی ئاسان ئەوا دروست نییە پەنا بباتە بەر هۆکارێکی سەخت، لە ڕووی شەرعیشەوە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە بەڵگەیە: ﴿وَإِن طَآئِفَتَانِ مِنَ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ ٱقۡتَتَلُواْ فَأَصۡلِحُواْ بَيۡنَهُمَاۖ فَإِنۢ بَغَتۡ إِحۡدَىٰهُمَا عَلَى ٱلۡأُخۡرَىٰ فَقَٰتِلُواْ ٱلَّتِي تَبۡغِي﴾ الحجرات: ٩. خوای گەورە سەرەتا فەرمانی بە ئاشتەوایی کردووە لە نێوان دوو کۆمەڵەکە، دواتر فەرمانی بە شتەکانی تر کردووە پلە بە پلە تا دەگاتە جەنگ لەگەڵ کردنی). و بڕوانە: ٧٤١.

(٣) مقالات الإسلاميين ١/٣٣٧.

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (ليس لعين ترى الله يُعصى فتطرف حتى تغير أو تنتقل) واتە: بۆ چاوێك نییە خوا ببینێت لەکاتێك کە تاوان دەکرێت ئەو خۆی لێ لابدات تا خراپەکە دەگۆڕێت یان لادەچێت.

جا یەکدەنگی لەسەر ئەمە دامەزراوە[1].

موعتەزیلە و ئەهلی سوننە کۆکن لەسەر ئەوەی کە فەرمان کردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە فەڕزی (کیفایەیە[2])[3].

بەڵام ڕاجیایی هەیە لە نێوان موعتەزیلەکان لەوەی ئایا پێویست بوونی فەرمان کردن بەچاکە و ڕێگری کردن لە خراپە بە عەقڵە یاخود بە نەقڵ، لەمبارەیەوە دوو بۆچوونیان هەن:

١_ بە عەقڵ و بە نەقڵ دەزانرێت کە پێویستە، ئەمە بۆچوونی (أبو علی)ە.

٢_ بە نەقڵ دەزانرێت تەنها لە یەك حاڵەتدا نەبێت، کە ئەویش ئەوەیە یەکێك ببینیت ستەم لەوەی تر دەکات، دڵت بەمە تەنگ دەبێت، بۆیە پێویستە لەسەرت ڕێگری لە ستەمەکە

---

[1] شرح الأصول الخمسة ١٤٢ و ٧٤١. و سەیری ئەمەش بکە: التنبيه والرد ٣٧.

قازی عەبدولجەبار وتویەتی: (بەڵام ئەوەی هەر لە بنەڕەتدا پێچەوانەی فەرمان کردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە ڕەفتاری کردووە، بڵێت: خوای گەورە هەر لە بنەڕەتدا ئێمەی ڕانەسپاردووە بە فەرمان کردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە، ئەوا ئەو کەسە بێ باوەڕە، چونکە ئەو کەسە شتێکی ڕەت کردۆتەوە کە بەپێویست زانراوە لە ئایینی پێغەمبەر (ﷺ) و ئوممەتەدا، ئەگەر بڵێت: ئێمە ئەرکدار کراوین بەوەی فەرمان بە چاکە و ڕێگری لە خراپە بکەین بەڵام مەرجدارە بەوەی دەبێت ئیمام ئامادەبێت و هەبێت _ کە ئیمامیەکانن _ ئەوە هەڵەی کردووە)./ شرح الأصول الخمسة ١٢٦ و ١٢٤ و ٧٤١.

[2] واتە: ئەگەر هەندێك پێی هەڵبستن و جێبەجێی بکەن ئەوا ئەرکەکە لە سەر هەمووان لا دەکەوێت. (وەرگێڕ).

[3] المعتزلة لعواد المعتق ٢٧٠ نقلا عن ابن تيمية

بکەی، بۆ ئەوەی ئەو زیانە لە کەسەکە دوور بخەیتەوە، ئەمە بۆچوونی (أبو هاشم)ە، و ڕای ڕاستی مەزهەبەکەیە[1].

ئامانجی موعتەزیلەکان لەم بنەمایە بریتییە لە جێبەجێ کردنی کرداری ڕێسا و بنەماکانی دادگەری و ئازادی لە ڕەفتاری کۆمەڵایەتیدا، دادگەری لەلای ئەوان تەنها لە لادانی ستەم و ئازار لەسەر تاك کورت هەڵنایەت، بەڵکو بریتیە لە کرداری کۆمەڵی لە پێناو فەراهەم هێنانی کەشێکی پڕ لە یەکسانی و هەماهەنگی کۆمەڵایەتی، چونکە ئەگەر کەشێکی وا هاتە کایە ئەوا فرسەت بۆ هەر تاکێك فەراهەم دەبێت کە هەموو تواناکانی بەگەڕ بخات و ئامانجەکانی دەستەبەر بکات[2].

بەهۆی ئەم بنەمایە موعتەزیلەکان بەرپەرچی خوانەناس و بێ بەندوبارو بێ ئایینەکانیان دایەوە، بەرگریان لە ئیسلام کرد، بە جۆرەها بەڵگە، مێزگەردەکان و کتێبەکانیان لەبارەی یەکتاناسی و پێغەمبەرایەتی و ئیعجازی قورئان باشترین بەڵگەن لەسەر ئەمە[3].

هەموو هۆکارو ئامرازە فیکرییەکانیان بەکارهێنا بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی دژەکانی ئیسلام.

خێراتین تاقمی ئیسلامی بوو کە فەلسەفەی یۆنانی لە خۆ گرت و بە ڕەنگێکی ئیسلامی ڕەنگداری کرد، یەکەم کەس بوون لە موسڵمانان کە بە چەکی دوژمنەکانیان لە خاوەن ئایین و فیکرە فەلسەفیەکانی تر خۆیان پڕ چەك کرد، دەمەتەقێیەکی زانستیانەیان لەگەڵ دژەکانیان دەکرد، هێرشی ئەوانەیان بەرپەرچ دایەوە کە خاوەن فیکرەی جەبرییەت بوون و نکۆڵیان لە

---

1) شرح الأصول الخمسة ١٤٢ و ٧٤٢.

2) دراسات في الفرق ١١٦ نقلا عن كوربان.

3) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٢٩.

بوونی خوا دەکرد، وەڵامی ئەو گومانانەشیان دایەوە کە جولەکە و نەصرانی و ئاگرپەستەکان وروژاندیان[1].

بەڵام زۆرێك ڕقیان لە موعتەزیلەکان دەبووەوە، لەبەر چەند هۆکارێك وەك:

١_ زۆربەی ڕاکانیان پێچەوانەی ڕای فەرمووودەناسان بوو، بۆیە فەرمووودەناسان هێرشی زۆر توونديان دەکردە سەر ئەوان.

٢_ بیروباوەڕی ئاسانی ئیسلامییان ئاراستە کرد بەرەو بیروباوەڕێکی فەلسەفی قووڵ.

٣_ لەو ڕۆژگارەی کە دەسەڵاتیان هەبوو لە سەردەمی (مەئمون و موعتەصیم)دا تەنها مێزگەردو گفتوگۆیان نەدەکرد، بەڵکو گرتن و ڕاوەدوونانی زانایانیان بە ڕێگەیەك بۆ خۆ دانا، هەروەك ئەمە ڕوویدا لەگەڵ ئیمامی ئەحمەدی کوڕی حەنبەل و هەندێك پێشەوای تریش لەبارەی بابەتی (بەدیهێنراوی قورئان)، ئەمەش هۆکارێك بوو بۆ لاچوون و لەناوچوونی دەسەڵاتیان[2].

پێڕو دەستەکانی موعتەزیلە:

موعتەزیلە دابەش بووە بۆ بیست پێڕو دەستە، بەم پێیەی ئەمانە باسیان کردووە: مەڵتی[3]، بەغدادی[4]، ئیسفەرایینی[5]، ئیجی[6]، کرمانی[1]، مەقریزی[2]، سەففارینی[3].

---

1) فجر الإسلام ٢٩٩_٣٠٠.

2) فجر الإسلام ٣٠١.

3) التنبيه والرد ٣٦.

4) الفرق بين الفرق ١١٤

5) التبصير في الدين ٥٧.

6) المواقف ٣٧٨/٨.

ڕازی باسی کردووە کە حەڤدە پێڕو دەستەن[4].

شەهرستانی دوازدە پێڕی لێ ژماردوون[5]، مەقدسی پازدە تاقمی لەوان ژماردووە[6]، خوارزمی[7] و شێخ عەبدولقادر وتویانە: شەش پێڕن[8].

یەکێك لەوانەی لەبارەی چین و توێژەکانی موعتەزیلەی نووسیوە، (ئیبن مورتەزا)ە لە کتێبەکەیدا (المنية والأمل في شرح الملل و النحل).

ناودارترین دەستەو پێڕەکانی موعتەزیلە:

واصڵیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووانی (واصلی کوڕی عەتائی غەزال کە ساڵی ۱۳۱ك کۆچی دوایی کردووە، قوتابی باوکی هاشمی کوڕی موحەممەدی کوڕ حەنەفیە بووە. موعتەزیلایەتی ناوبراو لەسەر چوار ڕێسا و بناغە دامەزراوە: بڕیار نەدان وڕەتکردنەوەی سیفەت، دانان بە بیرۆکەی قەدەر، هەروەها دانی نا بە پلەیەك لە نێوان دوو پلەکە، چونە ناو ئاگری دۆزەخ بۆ هەتا هەتا بۆ ئەو کەسانەی بڕیاردا کە گوناهی گەورەیان کردبێت[9].

---

1) الفرق الإسلامية للكرماني ٧.
2) خطط المقريزي ٣٤٥/٢.
3) لوامع الأنوار البهية ٧٦/١.
4) إعتقادات فرق المسلمين ٣٠.
5) الملل والنحل للشهرستاني ٤٠/١_٧٢.
6) البدء والتاريخ ١٤٢/٥.
7) مفاتيح العلوم ١٨.
8) الغنية للشيخ عبدالقادر ١٠٤/١.
9) خطط المقريزي ، سەرچاوەی پێشوو. و بڕوانە: الفرق بين الفرق، والملل والنحل للشهرستاني، والتبصير في الدين، والمواقف، والفرق الإسلامية للكرماني، سەرچاوەکانی پێشوو.

عەمرییەکان: بریتین لە هاوەڵانی عەمری کوڕی عوبەید[1]، کە ساڵی ١٤٢ك کۆچی دوایی کردووە.

هوزەیلیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووانی باوکی هوزەیل موحەممەدی کوڕی هوەزەیلی عەلاف، کە ساڵی ٢٣٥ك کۆچی دوایی کردووە.

نیزامیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووانی (ئیبڕاهیمی کوڕی سەیاری نەزام)، کە ساڵی ٢٣١ك کۆچی دوایی کردووە.

دانان بە بە قەدەر واتە: کردەوەی بەندەکان بدرێتە پاڵ قەدەرەکانیان./ شرح المواقف للسید الشریف،سەرچاوەکانی پێشوو، پێشتر خرایەڕوو

(1) عەمری کوڕی عوبەیدی کوڕی باب، خزمەتکاری خانەوادەی تەمیم، نیشتەجێی بەصرە بوو، زاهید و دونیا بەکەمزان و خواپەرست بوو، باپیرەی لە دیلەکانی (کابول) بوو. (ئیسحاقی کوڕی سوەیدی عەدوی) شاعیر خۆی بەری کردووە لە عمرو و هاوەڵەکەی (واصڵی کوڕی عەتائی غزال) و لە خەواریجەکان و زیادەڕۆچووە شیعەکان، هەروەك دەڵێت:

برئت من الخوارج لست منهم　　ومن الغزال وابن باب
ومن قوم إذا ذكرو علياً　　يردون السلام على السحاب

واتە: من بەریم لە خەواریج و (واصڵی کوڕ عطائی غزال) و (عمروی کوڕی عبیدی کوری باب) و لەو کەسانەش کە باسی عەلیان لەلا دەکرێت سڵاوی هەورەکان وەردەگرنەوە (واتە کە باسی عەلیا لەلا دەکرێت ڕوویان وەردەگێڕن و خۆیان سەرقاڵ دەکەن. خوا زاناترە _ وەرگێڕ).

سەیری ئەمە بکە: الفرق بين الفرق ١١٩_١٢٠ و پەڕاوێزی ٢٠. و لێکۆڵەری کتێبەکە باسی ئەوەی کردووە کە (مبرد) ئەو دوو دێرە شیعرەی سەرەوەی گێڕاوەتەوەو دواتریش ئەم دوو دێرە شیعرەی بە دوادا هێناوە:

ولكني أحب بكل قلبي　　وأعلم أن ذاك من الصواب
رسول الله والصديق حباً　　به أرجو غداً حسن الثواب

واتە: بەڵام من پڕ بەدڵ پێغەمبەر و أبوبکری صدیقم خۆشدەوێت و دەشزانم هەر ئەمەیە ڕاستی، هیوام وایە بەو خۆشویستنە پاداشتێکی چاك دەست بخەم.

بڕوانە: ژیاننامەی عەمری کوڕی عوبەید لە: تهذيب الكمال للمزي ٥/٤٣٦.

بیشریەکان: بریتین لە شوێنکەوتووانی بیشری کوڕی موعتەمەر، ساڵی ٢١٠ك کۆچی دوایی کردووە.

جاحیزیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووانی (ئەبو عوسمانی عەمری کوڕی بەجری جاحز)، کە ساڵی ٣٠٣ك کۆچی دوایی کردووە.

جوبائیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووانی (ئەبو عەلی موحەممەدی کوڕی عەبدولوەهابی جوبائی)، ساڵی ٣٠٣ك کۆچی دوایی کردووە.

بەهشەمیەکان: بریتین لە شوێنکەوتووانی (ئەبو هاشمی عەبدوسەلامی کوڕی عەلی موحەممەدی جوبائی) کە ساڵی ٣٢١ك کۆچی دوایی کردووە.

هەر یەك لەم پێڕانە و ئەوانەی تریش چەند بۆچوونێکیان هەن، جیاواز لەوەی تر.

ئەشعەرییەکان

شێخی مەزهەبەکە:

ئەشعەرییەکان بریتین لە شوێنکەوتووانی ئەبو حەسەنی ئەشعەری عەلی کوڕی ئیسماعیلی کوڕی ئەبو بیشری ئیسحاق، بۆیە ناونراوە ئەشعەری، چونکە ڕەچەڵەکەکەی دەگەڕێتەوە سەر هاوەڵای پێغەمبەر (ﷺ) ئەبو موسى الاشعری (ڕەزای خوای لێبێت)[1].

---

[1]) ڕەچەڵەکی ئیمامی ئەشعەری لەم سەرچاوانە باس کراوە: تأريخ بغداد ٣٤٦/١١ و تبيين كذب المفتري ٣٤ عن الخطيب و غيره ١٠٢، والأنساب للسمعاني ٢٧٣/١.

و بڕوانە: الفهرست لإبن نديم ٢٥٧ والمنتظم لابن الجوزي ٢٩/١٤ واللباب لإبن الأثير ٦٤/١ والكامل ٣٩٢/٨ و وفيات الأعيان ٢٨٤/٣ وسير أعلام النبلاء ٨٥/١٥ والعبر ٢٣/٢ وطبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٤٧/٣ و الجواهر المظية ٥٤٤/٢ و ٣٣/٤ وخطط المقريزي ٣٥٩/٢ و شذرات الذهب ٣٠٣/٢ وإتحاف السادة ٣/٢.

ساڵی ٢٦٠ك له شاری بەصرە له دایك بووه(١). له شاری بەغداد نیشتەجێ بووه تا کۆچی دوایی کردنی له ساڵی ٣٢٤ك(٢).

---

١) تأريخ بغداد عن بعض البصريين، والأنساب للسمعاني، ونقله ابن عساكر في تبيين كذب المفتري ١٤٦ عن الوزان، وابن عساكر وتويەتی نازانم لەبارەی کاتی له دایك بوونی ڕاجیایی هەبێت، و ابن الجوزي عن الوزان، وابن الأثير في الكامل، وابن خلكان في وفيات الاعيان، والذهبي في السير، والسبكي في طبقات الشافعية الكبرى، سەرچاوەکانی پێشوو، ونقله ابن كثير في البداية والنهاية ١١/١٨٧ و نقل في ٢٠٤ عن ابن الأثير، و نقل في ٢٠٦ عن ابن الجوزي، ونقله القرشي في الجواهر المضية ٢/٥٤٥ والزيدي في إتحاف السادة، سەرچاوەکانی پێشوو، وتویەتی: ئەمە بەناوبانگترینیانە.

وتراوه له ساڵی ٢٧٠ك له دایك بووه./ اللباب لإبن الأثير، ووفيات الأعيان و سير أعلام النبلاء، سەرچاوەکانی پێشوو. والبداية والنهاية ١١/١٨٧ والجواهر المضية، وخطط المقريزي و إتحاف السادة، سەرچاوەکانی پێشوو.

له کتێبی: (خطط المقريزي)دا هاتووە: ٦٦٦ك، ئەمە دەستکاری کردنێکی دیارە.

٢) تأريخ بغداد عن ابن حزم.

ئەم سەرچاوانە ساڵی کۆچی دوایی کردنی ئەویان هێناوە: تبيين الكذب المفتري ٥٦ عن ابن حزم و ابن فورك، ورآه الأصح، و ١٤٧ عن الخطيب و ابن فورك و غيرهما. وذكر النسفي في تبصرة الأدلة ١/٣٦٠ وابن خلكان في وفيات الأعيان، والذهبي في العبر عن ابن حزم، وسير أعلام النبلاء، سەرچاوەکانی پێشوو، وهو الأقرب عند السبكي في الطبقات الشافعية الكبرى ٣/٣٥٢. و نقل تصحيح ابن عساكر له و ذكر ابن فورك. و ذكر ابن كثير في البداية والنهاية ١١/١٨٧ و صححه في ٢٠٤، والقرشي في الجواهر المضية ٢/٥٤٥ و نقل في ٤/٣٤ عن أبي المعين النسفي في تبصرة الأدلة. والمقريزي في الخطط، و نقله ابن عماد في شذرات الذهب عن ابن حزم، والزبيدي في إتحاف السادة ٢/٣ عن الخطيب، و في ٥ تأريخ وفاته عن ابن فورك والحافظ أبي يعقوب إسحاق بن إبراهيم القراب و أبي محمد بن حزم، وذكر تصحيح ابن عساكر له، وذكر أيضا أنه الأشهر.

مێژوونووسان چەند ڕایەکیان هێناوه لەبارەی کاتی کۆچی دوایی کردنی:

_ ساڵی ٣٣٠ك./ السمعاني في الأنساب، وابن الأثير في الكامل ٨/٣٩٢ والذهبي في العبر ٢/٢٣ وابن كثير في البداية والنهاية ١١/١٨٧ و نقل في ٢٠٤ عن ابن الأثير و ابن خلكان و ابن عماد الدين و الزبيدي، سەرچاوەکانی پێشوو.

_ ساڵی ٣٣١ك./ ابن الجوزي في المنتظم ١٤/٢٩ و ابن الكثير في البداية والنهاية ١١/٣٠٦ عن المنتظم.

_ ساڵی سێ سەدو سی و نیو./ الخطيب في تأريخ بغداد عن بعض البصريين، والسمعاني، وابن عساكر في تبيين الكذب المفتري ٥٦ و وتویەتی: پێم وانیه ڕاست بێت. ونقله عن الوزان في ١٤٦، وابن الجوزي عن

هەندێک لە شێخەکانی:

ئەبو ئیسحاقی مەروەزی، کە شەرعناسێکی شافیعیە، لە ڕۆژانی هەینی لە بازنەکەیدا لە مزگەوتی مەنصور لە بەغداد دادەنیشت[1] و ئیبن سەریجی شافعی[2] و ئەبو خەلیفەی جەمحی[3] و زەکریای کوڕی یەحیای ساجی، فەرموودەی لە ناوبراوەوە وەرگرتووە[4]، سەهلی کوڕی نوح[5]، موحەممەدی کوڕی یەعقوبی موقریئ[1]، عەبدوڕەحمانی کوڕی خەلەفی زوبی میسڕی[2]. لە تەفسیرەکەیدا زۆر شتی گێڕاوەتەوە لە عەبدوڕەحمان[3].

الأهوازي، وابن الأثير في اللباب والسبكي في طبقات الشافعية الكبرى ٣٥٢/٣، وابن خلكان و القرشي في الجواهر المضية ٥٤٥/٢ ونقل في ٣٤/٤ عن السمعاني والزبيدي، سەرچاوەی پێشوو.

_ دوای سالّی سی./ الذهبي في العبر، وابن عماد في شذرات الذهب.

_ سی و شتێك./ ابن كثير في النهاية والبداية ١٨٧/١١ والمقريزي في الخطط.

_ سی و سێ./ ابن خلكان عن ابن عساكر في التبيين عن بعض البصريين و صححه ابن عساكر، وقال الذهبي في السير ٩٠: تا سالّی سێ سەد و سی و سێ مایەوە.

_ لە نێوان سالّی سێ سەد و بیست و سی./ الخطيب في تأريخ بغداد ٣٤٧ وابن عساكر في تبيين كذب المفتري ٥٦ و ١٤٧ عن الخطيب و صححه السبكي في الطبقات الشافعية الكبرى ٣٥٢/٣.

_ سالّی ٣٢٠ك./ القرشي في الجوهرة المضية ٣٤/٤ نقلا عن السمعاني. وهو مخالف لما ورد في الأنساب للسمعاني المطبوع، والزبيدي، سەرچاوەی پێشوو.

_ دوای سالّی ٣٢٠ك./ السمعاني في الأنساب، و ابن الأثير في اللباب، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(1) تأريخ بغداد ٣٤٧/١١ والأنساب للسمعاني ٢٧٤/١ واللباب لإبن الأثير ٦٤/١ و وفيات الأعيان ٢٨٤/٣ و طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٦٧/٣ والبداية والنهاية ١٨٧/١١ عن ابن خلكان، وخطط المقريزي ٣٥٩/٢ عن الخطيب، وإتحاف السادة ٣/٢_٤.

(2) البداية والنهاية، سەرچاوەی پێشوو.

(3) سير أعلام النبلاء ٨٦/١٥، سەرچاوەی پێشوو.

(4) البداية والنهاية، سەرچاوەی پێشوو، سير أعلام النبلاء، سەرچاوەی پێشوو، والعبر ٣/٢ وخطط المقريزي، وشذرات الذهب ٣٠٣/٢.

(5) سير أعلام النبلاء، و خطط المقريزي، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

ئەمانە هەندێکی ترن لە شێخەکانی: (ئەبو عەلی جوبائی موحەممەدی کوڕی عەبدولوەهابی کوڕی سەلام)، کە ساڵی ٣٠٣ك ماڵئاوایی کردووە، شێخی موعتەزیلەکان بووە، دایکی خۆی لێ مارەکرد، ئەشعەریی زانستی دەمەتەقێ و تێڕامان (الجدل والنظر) لە جوبائی وەرگرت، بەمەش بووە یەکێك لە پێشەواکانی موعتەزیلەکان[4].

حوسەینی کوڕی موحەممەد عەسکەری وتویەتی: ئەشعەری قوتابی جبائی بوو، جا ئەشعەریی خاوەن تێڕوانینێکی قووڵ بوو و لە گۆڕەپاندا دژەڕاکانی دەبەزاند و تێکدەشکاند، جبائیش بە توانا بوو لە دانان و نووسین، خاوەن پێنووس و قەڵەمێکی بەهێز بوو، بەڵام جوبائی لە گفتووگۆ و دەمەتەقێ دا بەهێز نەبوو، جا ئەگەر مێزگەرد و دەمەتەقێیەك پێش هاتبا، ئەوا جوبائی بە ئەشعەری دەوت: لە جیاتی من تۆ بڕۆ[5].

---

1) خطط المقريزي، سەرچاوەی پێشوو.

2) خطط المقريزي، سەرچاوەی پێشوو.

3) سير أعلام النبلاء، خطط المقريزي، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

4) تبيين الكذب المفتري ٩١ عن العسكري بالأهواز. و سير أعلام النبلاء ٨٦/١٥ العبر ٢٣/٢ والمنتظم لإبن الجوزي ٢٩/١٤_٣٠ و طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٤٧/٣ والجواهر المضية ٥٤٥/٢ و تيايدا هاتووە: ئەشعەری پەروەردەی (مێردی دایکی بوو) کە ئەبو عەلی جوبائی بوو، ئەبو علی ئەشعەری پێگەیاند و فێری زانستی کەلامی کرد. هاوشێوەی ئەمە لە ٣٣/٤ هاتووە، وخطط المقريزي ٣٥٩/٢ وشذرات الذهب ٣٠٣/٢.

5) طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٤٩/٣. و بڕوانە: تبيين كذب المفتري ٩١.

ئیبن عەساکر وتویەتی: ئەوەش کە دەڵێن کرچ و کاڵی هەبووە لە دانان و نووسینەکانی ئیمامی ئەشعەری... ئەمە مەبەست لێی حاڵەتی دەستپێك و سەرەتاکەی بووە. مەبەست لێی ئەو کاتە نییە کە خوای گەورە بەخششی پێکرد و ڕێنموونی کرد، جا دانراوەکانی باش و پوخت کراوەن، دەربڕین و وشە سازییەکانی ڕەوان و دروستن./ تبيين كذب المفتري ٩١_٩٢.

ئەشعەری بۆ ماوەی چڵ ساڵ بەرگری کرد لە موعتەزیلەکان[1]، دواتر لە بیرۆکەی موعتەزیلایەتی پاشگەزبووەوە، لە ڕۆژی هەینی کورسییەکی لەناو مزگەوتی گەورەی بەصرە دانا لە ڕۆژی هەینی و لەسەری دانیشت و یەك بەدەنگی خۆی هاواری کرد: هەر کەسێك منی ناسیبێت ئەوا منی ناسیوە، ئەوەش کە منی نەناسیبێت ئەوا خۆمی پێدەناسێنم، من فڵانی کوڕی فڵانم، من بۆچوونم وابوو قورئان بەدیهێنراوە، خوای گەورە بە چاوەکان نابینرێت، بەخۆم کردەوە خراپەکان دەکەم، من تەوبەم کرد و پەشیمان بوومەوەو ئەو بیرۆکە و فیکرەیەم فڕێدا و بەرپەرچی موعتەزیلەکان دەدەمەوە. لەو کاتەوە دەستی کرد بە بەرپەرچدانەوەیان[2].

---

(1) تبيين كذب المفتري ٣٩ عن ابن عزرة و ٩١ عن العسكري، و المنتظم لإبن الجوزي ١٤/٢٩_٣٠ عن الوزان و الأهواز والسبكي، سەرچاوەی پێشوو، والبداية والنهاية ١١/٢٠٦ عن المنتظم.

(2) الفهرست لإبن النديم ٢٥٧ ووفيات الأعيان ٣/٢٨٥ وسير أعلام النبلاء ١٥/٨٦ و ٨٩ وطبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣/٣٤٧_٣٤٨ وخطط المقريزي ٢/٣٥٩ وأشار إله إبن كثير في البداية والنهاية ١١/١٨٧. و سەیری ئەمەش بکە: إتحاف السادة ٢/٣.

ئیبن جەوزی لە: (المنتظم ١٤/١٣)دا لە ئەهوازیەوە هێناویەتی کە وتویەتی: ساڵی ٣٧٥ك گوێبیستی ئەبو عەلی حومڕانی بووە وتویەتی: لە ڕۆژی هەینیدا بەبێ ئەوەی هەستی پێ بکەین ئەوا ئیمامی ئەشعەری لە دوای نوێژی هەینی چووە سەر مینبەرو دوانگەی مزگەوتی گەورەی بەصرە و پەتێکی بەدەستەوەبوو و لە ناوقەدی خۆی گرێدا و دواتر پەتەکەی پچڕاند و وتی: گەواهی و شایەتی بدەن کە من تۆبەم کرد و پەشیمانم لە فیکرەی موعتەزیلایەتی.

سەیری ئەم گێڕانەوانە بکە لە: تبيين لإبن عساكر ٤٠. و وتویەتی: حومڕانی کەسێکی نەناسراوە.

ئیبن عساکر لە کتێبی (التبيين ٣٩) وتویەتی: پرسیار لە (ئەبو بەکر ئیسماعیلی کوڕی ئەبو موحەممەدی کوڕی ئیسحاقی ئەزدی قەیروانی _ ڕەحمەتی لێبێت _) کە بە (ئیبن عیزە) ناسراوە کرا سەبارەت بە (ئەبو حەسەنی ئەشعەری _ ڕەحمەتی لێبێت _)، جا لە وەڵامدا وتی: ئەشعەری شێخ و ئیمام و جێگای پشت پێ بەستنی ئێمەیە، چڵ ساڵ لەسەر مەزهەبی موعتەزیلە بوو، لەو کات پێشەوا بوو بۆ موعتەزیلەکان، پاشان بۆ ماوەی پازدە ڕۆژ بزربوو و لەماڵی خۆیدا نەهاتەدەرو خۆی پیشانی خەڵکی نەدا، دوای ئەو ماوەیە لە ماڵەکەی هاتەدەرو بەرەو مزگەوت کەوتەڕێ و چووە سەر مینبەر، فەرمووی: ئەی خەڵکینە، من کە ئەو ماوە لە بەرچاوی ئێوە بزربووم هۆکارەکەی ئەوەبوو کە من ورد ببوومەوە لەوەی بەڵگەکان لەلای من یەکسان بون و

لە ئەبو بەکری صەیرەفی گێڕدراوەتەوە کە وتویەتی: موعتەزیلەکان سەری خۆیان بەرز کردبووەوە تا ئەو کاتەی خوای گەورە ئەشعەریی دەرخست، جا ئەشعەریی موعتەزیلەکانی لە کونەکانی سمسم گیر کرد[1].

هۆکاری پاشگەزبوونەوەی ئەبو حەسەنی ئەشعەری لە بۆچوونەکانی موعتەزیلە ئەوەبوو: کاتێك ئەشعەری ڕۆچوو لە بۆچوونەکانی موعتەزیلەکان و باش شارەزا بوو، ئەوا پرسیاری دەکرد لە مامۆستاکەی لە کاتی وانەکەیدا، بەڵام ئەشعەریی وەڵامێکی شیفا بەخشی دەست نەدەکەوت، بۆیە سەری سوڕما، لە ئەشعەریەوە گێڕدراوەتەوە کە وتویەتی: چەند شەوێك هەندێ شتم بە دڵدا دەهات سەبارەت بە بیروباوەڕەکانم، بەم هۆیە هەڵسام دوو ڕکعات نوێژم کرد و لە خوای گەورە پاڕامەوە کە ڕێنموونیم بکات بۆ سەر ڕێگەی ڕاست و دواتر خەوتم. جا پێغەمبەرم (ﷺ) لە خەودا بینی، سکاڵای ئەو شتانەی خۆمم لەلاکرد، پێغەمبەر (ﷺ) فەرمووی: دەست بگرە بە سوننەت و ڕێ و شوێنی من، جا بەمە هۆشیار بوومەوەو هەڵسام بە

بۆم نەدەکرا ڕاستیەك بەسەر ناڕاستی و ناڕاستی بەسەر ڕاستیەکدا هەڵبژێرم و پەسەند بکەم، جا داوای ڕێنموونی و هیدایەتم کرد لە خوای گەورە، خوای گەورەش منی بێ هیوا نەکرد بەڵکو ڕێنمووی کردم بۆ ئەو بۆچوونانەی کە لەم کتێبانەدا دام ناوەو نووسیومە، من بیرو بۆچوونی پێشترم فڕێدا و خۆم لێ داماڵی وەك چۆن خۆم داماڵی لەم جلەم، جا جلێکی لەبەردابوو لەبەری کرد و فڕێیدا، کتێبەکانی دایە دەست خەڵك، بۆ نمونە کتێبی: (اللمع)، و کتێبی: (کشف الأسرار و هتك الأستار) کرچ و کاڵییەکانی موعتەزیلەی تێدا دەرخستووە....

[1]) تأريخ بغداد ١١/٣٤٧ و الأنساب للسمعاني ١/٢٧٤ وتبيين كذب المفتري ٩٤. و وفيات الأعيان ٣/٢٨٦ و سير أعلام النبلاء ١٥/٨٦ و طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣/٣٤٩ و خطط المقريزي ٢/٣٥٩.

بەراورد کردنی بابەتەکانی زانستی کەلام لەگەڵ قورئان و سوننەت[1]، ئەوەی ئەم دوو سەرچاوەیە چەسپاندبوویان منیش چەسپاندم و ئەوەی ترم پشت گوێخست و فڕێمدا[2].

ئەو مێزگەرد و گفتوگۆ ناودارەی کە ڕوویدا لە نێوان (ئەبو حەسەنی ئەشعەری) و شێخەکەی (ئەبو عەلی جوبائی)یان بۆ ئێمەیان نەقڵ کردووە، لەبارەی ئەم وتەی شێخەکەی: کە دەیووت دەبێت خوای گەورە کاری چاکتر هەڵبژێرێت. کەچی ئەشعەری وتی: خوای گەورە هەرچی بیەوێت ئەوە دەکات[3].

---

(1) لە دەقی عەرەبییەکەدا قورئان و سوننەت نییە بەڵکو قورئان و هەواڵەکانە. بەڵام من هەواڵەکانم بە سوننەت لێکدایەوە. (وەرگێڕ).

(2) تبيين كذب المفتري ٣٨_٣٩ وأورد روايات هذه الرؤيا في ٣٨_٤٣. و بڕوانە: طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٤٨/٣ وتأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٢٢١ و نقل عن إبن عساكر والسبكي.

باسی جیابوونەوەی ئەشعەری لە شێخی خۆی جبائی کراوە لە: الملل والنحل للشهرستاني ٢٨/١.

(3) سير أعلام النبلاء ٨٩/١٥.

ئەبو حەسەنی ئەشعەری پرسیاری لە (ئەبو عەلی جوبائی) کرد، لەبارەی سێ برا: یەکێکیان باوەڕدارو پارێزگارە، دووەمیان لاسارو گوناهکارو سەرپێچی کارە، سێیەمیان بچوك و منداڵە، هەر سێکیان مردن، جا حاڵ و بارودۆخیان چۆنە؟

جوبائی وتویەتی: ئەوەی دونیا بەکەمزان و خواناس بووە خوای گەورە پلە بەرزەکانی بەهەشتی پێبەخشیووە، ئەوەشیان کە بێباوەڕو خوانەناس بووە بردراوەتە دۆزەخەوە، بەڵام منداڵەکە لەبەر ئەوەی بالغ نەبووەو بچوك بووە ئەوا لەوانەیە کە سەلامەتن و ئازارو سزا نادرێن.

ئەشعەری وتویەتی: جا باشە ئەگەر ئەو منداڵە بچوکە، بیەوێت بچێتە هەمان پلەی خواناسەکە و هەمان شوێنی پێبدرێت ئایا ڕێگەی پێدەدرێت؟

جوبائی وتویەتی: نا ڕێی پێنادرێت، چونکە پێی دەوترێت کە براکەت بەهۆی خواپەرستیە زۆرەکەی گەیشتووەتە ئەم پلانە، تۆش ئەی بچوك ئەم هەموو پەرستشەت نییە.

ئەشعەری وتویەتی: ئەگەر منداڵە بچوکەکە وتی: کەمتەرخەمیەکە لە منەوە نیە، بەڵکو تۆ منت نەهێشتەوە و توانات پێنەبەخشیم تا پەرستشی زیاتر بکەم.

جبائیی وتویەتی: خوای گەورە پێی دەفەرمووێ: من دەمزانی ئەگەر تەمەنت زیاتر بووایە و زیاتر مابایەوە ئەوا تاوانت دەکرد، بەمەش شیاوی سزای بەئێش دەبوویت، منیش بەرژەوەندی تۆم لەبەرچاو گرت.

ئەم گفتوگۆ و مێزگەردە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی خوای گەورە ویستی وابووە ڕەحمەتی خۆی بەسەر یەکێکدا ببارێنێت و سزای یەکێکی تر بدات، هەروەها کردارەکانی خوای گەورە هۆدار نین لە پێناو جێبەجێ کردنی ئامانجەکان.

ئیبن خەلکان وتویەتی: دواتر لە کتێبی (تفسیری مەزن) دانراوی شێخ (فخر الدین الرازی) لە سوڕەتی: (الأنعام) ئەوەم دۆزیەوەو بەرچاوکەوت: کاتێك ئەشعەری جیابووەوە لە مەجلیسی ماموّستاکەی (جوبائی) و مەزهەبی ماموّستاکەی فڕێدا، تەنانەت دژی بۆچوونەکانی ماموّستاکەی وەستایەوە. هەروەها زیاتر لە یەکتری دوورکەوتنەوە[1].

ماموّستا (غرابی) پێی وایە کە کرداری فڕێدانی مەزهەب و بنەماکانی موعتەزیلە لەلایەن ئەشعەرییەوە شتێکی ناڕۆشنە، چونکە ئەشعەری بۆ ماوەی چل ساڵ قوتابی موعتەزیلەکان بووە، ئەمەش وادەکات کە سەخت بێت بڕوا بەوە بکرێت، کە ئەشعەری بۆ تەنها مێزگەرد و

ئەشعەری وتویەتی: ئەی ئەگەر برا خوانەناس و بێ باوەڕەکە وتی: ئەی خوای جیهانیان، تۆ چۆن زانا بوویت بە حاڵی برا بچوکەکەم ئاواش زانا بوویت بە حاڵی من، بۆچی بەرژەوەندی برا بچوکەکەی منت لەبەرچاو گرت و هی منت فەرامۆش کرد.

جوبائی بە ئەشعەری وت: بەڕاستی تۆ شێتی.

ئەشعەری لە وڵامدا وتی: نا، بەڵکو کەری شێخ لە چاڵەکەدا گیری خوارد. جوبائی وەستا و قسەی پێ نەما.

ئەم سەرچاوانە ئەم گفتوگۆیەیان باسکردووە: الذهبي في سير أعلام النبلاء السابق بلفظ آخر، ونقلها ابن عماد في شذرات الذهب ٢/٣٠٣ عن ابن خلكان، والسبكي في طبقات الشافعية الكبرى ٣/٣٥٦ وقال: وحكاها الذهبي.

ئیسفەراییینی لە: (التبصير في الدين ٦١) ئەم گفتوگۆیەی هێناوە کە بەرپەرچی (نەزام)ی پێدراوەتەوە ناوبراو بۆچوونی وایە: پێویستە لەسەر خوای گەورە کارێك بە بەندە بکات کە مایەی سوود و چاکە بێت، جا لەو وەڵامەی (ئیسفەراییینی) هێناویەتی ئەوەی ڕوون کردووەتەوە کە ئەستەمە شت لەسەر خوا پێویست ببێت.

ونقلها الغرابي في تأريخ الفرق الإسلامية ٢٢٢ عن السبكي وابن خلكان، وأشار إلى الإسفراييني.

[1] وفيات الأعيان ٤/٢٦٧_٢٦٨ في ترجمة أبي علي الجبائي.

گفتوگۆیەك مەزهەبی موعتەزیلەی فرێدابێت و مامۆستاكەشی وەڵامی دڵنیابەخشی پێنەدابێت.

لەبەر ئەوە دەكرێت مامۆستا و قوتابیەكەی لە زۆرێك لە بابەتەكاندا ڕاجیاییان هەبێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر لە چوار چێوەی مەزهەبدا دەمێننەوە، هەروەك (نەزام) ڕاجیایی هەبوو لەگەڵ (ئەبو هوزەیل)، هەروەها (ئەبو عەلی جوبائی) ڕاجیایی هەبوو لەگەڵ (ئەبو هوزەیل).

هەڵهێنجانی پوختەی ڕاستی بە ئاسانی شتێكی سەختە، چونكە شوێنكەوتوو و هاوەڵی هەر پێڕو تاقمێك دەمارگیرە بۆ هاوەڵانی مەزهەبەكەی، لە شان و باڵی دژەكانی كەم دەكەنەوەو بە شان و باڵی شوێنكەوتووانی مەزهەبی خۆیان هەڵدەدەن[1].

ئەبو حەسەنی ئەشعەری جیابووەوە لە شێخی خۆی ئەبو عەلی جوبائی، چووە پاڵ ئیبن كیلابی باوكی موحەمەدی عەبدوڵای كوڕی موحەمەدی كوڕی سەعیدی كوڕی كیلابی قەتتان، ئەشعەری بۆچوونەكانی لەسەر ڕێسا و بنچینەكانی ئیبن كیلاب دارِشت و هەندێ بابەتی ناوبراوی پەسەند كرد[2].

لە بنەماكانی موعتەزیلە جیابووەوە، مەزهەبێكی بۆ خۆی بڕیاردا، بەرپەرچی موعتەزیلەكانی داوە.

كاتێك ئەشعەری كتێبەكانی خۆی وەك: (اللّمع و كشف الأسرار) دایە دەست خەڵك و خستیە بەرچاو، دوای ئەوەی لە موعتەزیلەكان جیابووەوە، فەرموودەناسان و شەرعناسەكانی ئەهلی سوننە و جەماعەتیش ئەم كتێبانەیان خوێندەوە، لە دوایی دا ناوەڕۆكی ئەم دوو

---

1) تأريخ الفرق الإسلامية للغرابي ٣٢٣_٢٢٤.

2) خطط المقريزي ٢/٣٥٩.

کتێبەیان بە تەواوی قبوڵ کرد و بە ڕێبازو ڕێگەی خۆیانپەسەند کرد، دانیان بەوەدانا کە ئەشعەری زۆر لە پێشە و زانایەکی ڕۆچووە لە ئاییندا، بۆیە ئەشعەرییان بە ئیمام دانا تا وای لێهات مەزهەبەکەیان درایە پاڵ ئەشعەری[1].

کۆمەڵێك لە زانایان تەواو قووڵبوونەوە لە مەزهەبەکەی وەك: باقلانی، ئیبن فورك، ئەبو حەسەنی تەبەڕی.

دواتر کۆمەڵێکی تر لە زانایان مەزهەبەکەیان لە باقلانی و ئیبن فورکەوە وەرگرت، کە بریتی بوون لە هاوەڵانی شافعی وەك (ئیسفەراینی) و جگە لەویش، ئەوانە سەرکردە و ڕابەرەکانی ئەشعەرییەکانن و مەزهەبە[2] کەلامییەکەی ئیمامی ئەشعەریی لە ڕێی ئەوانەوە بڵاوبووەوە.

ڕێبازە کەلامییەکەی ئەشعەری:

زانایان بۆچوونیان وایە کە مەزهەبی ئەشعەری بریتییە لەو مەزهەبەی کە پێشینان (سلف)ی ئەهلی سوننە و جەماعەت لەسەری بوونە.

ئیبن عساکر وتویەتی: ئەشعەری هیچ شتێکی لە ئایینی خوا دانەهێنا، بیدعەی لەگەڵ خۆ نەهێنا، بەڵکو دەستی گرت بە بۆچوونەکانی هاوەڵان و شوێنکەوتووان و ئیمامەکان، دواتر لەبارەی بنەماکانی ئایین، پشتی ئەو بۆچوونانەی گرت و ڕوونکردنەوەو شرۆڤەی زیاتری خستەڕوو...، لە میانەی شرۆڤەو ڕوونکردنەوەکەی پشتی بۆچوونی ئیمامەکانی گرت وەك: ئەبو حەنیفە، سوفیانی سەوری لە دانیشتووانی کوفە، ئەوزاعی و جگە لەویش لە دانیشتووانی شام، مالیك و شافیعی لە دانیشتووانی دووشارە پیرۆزەکە و حیجاز، ئەحمەدی کوڕی حەنبەل لە

---

1) تبيين كذب المفتري ٣٩.

2) الجواهر المضية ٤/٣٣_٣٤.

فەرمووده‌ناسان و لەیسی کوڕی سەعد و جگەلەویش، بوخاری و موسلیم لە پارێزەرانی سوننەت (حفاظ السنن)[1].

سوبکی وتویەتی: ئەشعەری ڕایەکی نوێی دانەهێنا، مەزهەبێکی دانەمەزراند، بەڵکو پێداگیری کرد لەسەر مەزهەبەکانی پێشینان، بەرگری کردووە لە ڕێی و شوێنی هاوەڵانی پێغەمبەری خوا (ﷺ).

درانەپاڵ ئیمامی ئەشعەری لەو ڕووەوەیە کە ناوبراو چوارچێوەیەکی لەسەر ڕێبازی پێشان گرێدا و دەستی پێوەگرت، بەڵگەی لەسەر هێناوە، بەمەش ئەوەی شوێنی ئەشعەری کەوت و ڕێبازی ئەوی گرت لە بەڵگەکاندا ئەوا پێی دەوترا ئەشعەری....

شیخولئیسلام عیزەدینی کوڕی عەبدولسەلام باسی کردووە کە شافیعی و مالیکی و حەنەفی و حەنبەلییە پایەدارەکان لەسەر بیرباوەڕی ئەشعەریین، ئەبو عەمری کوڕی حاجب کە شێخی مالکیەکان بوو، لە سەردەمی خۆی هاوچەرخی ئەشعەری بوو، ڕێبازی ئەشعەری پەسەند کرد،

---

(1) تبيين كذب المفتري ١٠٣.

ئەبو قاسم عەبدولکەریمی کوڕی هەوازنی قوشەیری کتێبێکی لە بارەی ئەشعەری نووسیوەو وتویەتی: فەرمووده‌ناسان کۆکن لەسەر ئەوەی کە (ئەبو حەسەن عەلی کوڕی ئیسماعیلی ئەشعری _ ڕەزای خوای لێبێت _) یەکێك بووە لە ئیمامەکانی فەرمووده‌ناسان، مەزهەبەکەی هەمان مەزهەبی فەرمووده‌ناسان بووە، لەبارەی بنەمای ئایینەکان بەپێی ڕێبازی ئەهی سوننە دواوە، بەرپەرچی بیدعەچی و لادەرانی داوەتەوە، شمشێرێکی زاڵبووە لەسەر موعتەزیلە و شیعەکان و بیدعەچیەکان لە ئەهلی قیبلە و ئەوانەش کە لە ئوممەت دەرچوون، هەر کەسێك توانج لە ئیمامی ئەشعەری بدات یان تانەی ئاراستە بکات و بەنەفرەتی بکات، ئەوا ئەو کەسە زمانە پیسەکەی ئاراستەی هەموو ئەهلی سوننە کردووە. دەستنووسەکانمان بەکارخستووە وەك گوێڕایەڵێك لەم باسەدا، لە مانگی (ذي القعدة)ی ساڵی چوار سەد و سی و شەش.

چەند دەست نووسێکی تریشی تێدایە وەك: ئەبو عەبدوڵای خوبازی موقری و ئیمام ئەبو موحەممەدی جوەینی... و هەندێکی تریش.

ئەوەشیان ڕوون کردۆتەوە کە ڕێبازی ئەشعەری ڕێبازی ئەهلی سوننە و جەماعەیە، ئایین و بیروباوەڕەکەی جێگای ڕەزامەندی و قبوڵە./تبيين الكذب المفتري ١١٣_١١٤.

جەمالەدینی حصیری شێخی حەنەفیەکان بەهەمان شێوە کۆك بوو لەگەڵ ئەشعەری[1]. و تەقی سوبکی ئەم دەقەی پەسەند کرد کە (تاج)ی باوکی هێنابووی[2].

ئیمام ئەبو حەسەنی ئەشعەری لە زاناکانی ئەهلی سوننەیە، هەر ئەویش بوو بووە برینێك لە جەستەی قەدەرییەکاندا[3].

مەزهەبە فیقهییەکەی ئەشعەری:

لەبەر ئەوەی دانراو و نووسینی زۆر بوو، مەزهەبی ئەهلی سوننەی سەرخست، لەو دانراوانەیدا بەرپەرچی موعتەزیلەکانی دایەوە، بەم هۆیە مالیکی و شافیعیەکان و هەندێك لە

---

(1) طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣/٣٦٥. و لە ٣٧٣ هاتووە کە وتویەتی: (ئیبن عەساکر) پارێزەری ئوممەت و ئەمینداری دامەزراوە وتویەتی: شەرعناسانی حەنەفی و مالکی و شافعی کۆکن لەگەڵ ئەشعەرییدا. زوبەیدی ئەمەی هێناوە لە: (إتحاف السادة ٢/٥).

(2) إتحاف السادة، سەرچاوەی پێشوو.

مایرقی وتویەتی: ئەبو حەسەن وەك زانایەکی کەلامناس یەکەم کەس نەبوو کە بەزمانی ئەهلی سوننەوە دوابێت، بەڵکو هەر لەسەر ڕێبازی ئەوانی ترچووە، ناسراوە لەسەر بەرگری کردن لە مەزهەبەکەی، ڕوونکردنەوەو بەڵگەی زیاتری بەخشی بە مەزهەبەکە، بۆچوونێکی لەخۆوە دانەهێنا، مەزهەبێکی بۆ خۆی دروست نەکرد، جا نابینیت مەزهەبی ئەهلی سوننە دراوەتە پاڵ مالیك، ئەوەی لەسەر مەزهەبی دانیشتووانی شاری مەدینە بێت پێی دەوترێت: مالکی. مالك لەسەر ڕێبازی ئەوانی پێشەخۆی چووە، زۆر بە توندی پابەند بوو بە شوێنکەوتنیان، بەڵام لەبەر ئەوەی مالك مەزهەبی کەسانی پێشەخۆی زیاتر ڕوونکردەوەو شرۆڤەی کرد ئەوا مەزهەبەکە درایەپاڵی، ئەبو حەسەنی ئەشعەریش بەهەمان شێوە هیچ جیاوازییەکی نەبوو، ئەویش تەنها بە شرۆڤە و زیاتر ڕوونکردنەوەی مەزهەبی پێشینان و دانانی کتێب لەوبارەوەو پشتگرتنی و سەرخستنی./طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣/٣٦٧ في معرض ذكر تقريظ المايرقي المالكي للشيخ أبي الحسن الأشعري. وذكره الزبيدي في إتحاف السادة السابق.

(3) الفرق بين الفرق ٣٦٤.

حەنبەلییەکان پەیوەست بوون پێیەوە، هەر بەهۆی ئەم پەیوەست بوونەوە ئیمامی ئەشعەری درایە پاڵ مالیکییەکان و شافیعییەکان[1]، تەنانەت درایە پاڵ حەنەفیەکانیش.

لەبەر ئەمە وتراوە: مەزهەبەکەی حەنەفی بووە[2].

وتراوە: لەسەر مەزهەبی شافیعی بووە، شەرعی وەرگرتووە لەسەر دەستی (ئەبو ئیسحاقی مەروەزی)[3].

هەروەها وتراوە: مالیکییە[4].

کەوسەری هۆکاری ئەو کەمەند کێشەی خاوەن مەزهەبەکانی ڕوون کردۆتەوە کە هەر یەکەیان ئیمامی ئەشعەری بۆ لای خۆی کێش دەکات، ئەمەش لەبەر ئەوەبووە: کە ئیمامی

---

(1) تبيين كذب المفتري ١١٧.

(2) الجواهر المضية ٥٤٥/٢ عن مسعود بن شيبة في كتاب التعليم، وأيضا في ٣٣/٤. وخطط المقريزي ٣٥٩/٢ عن مسعود بن شيبة في كتاب التعليم. وتعليق الكوثري على تبيين كذب المفتري ١١٧ الهامش.

(3) طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٥٢/٣ ورجحه، و وتویەتی: مامۆستا (ئەبو بەکری کوڕی فورك) دەقی لەم بارەوە هێناوە لە کتێبی (طبقات المتكلمين)، و مامۆستا (ئەبو ئیسحاقی ئیسفەراینی) لەو دەقەی کە وەریگرتووە لە شێخ (ئەبو موحەممەدی جوەینی) لە (شرح الرسالة) ئەم ڕایەی پەسەند کردووە.

بەهەمان شێوە (سوبکی) لە ٣٦٧/٣ وتویەتی: زیاد لە یەك کەسی ئەمینداری دامەزارو باسی ئەوەیان کردووە کە ئیمامی ئەشعەری مەزهەبی شافعی لە (ئەبو ئیسحاقی مەروەزی) وەرگرتووە، (ئەبو ئیسحاقی مەروەزی)یش زانستی کەلامی لە ئیمامی ئەشعەری وەرگرتووە، هەر بۆیەش لە بازنەکەی ئەودا دادەنیشت. بڕوانە: إتحاف السادة ٤/٢.

(4) تبيين كذب المفتري، سەرچاوەی پێشوو، وطبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٥٢/٣ و وتویەتی: ئەم ڕایە ڕاست نییە. و لە ٣٦٦ بەرپەرچی ئەم ڕایەی داوەتەوە. هەر دوو ڕایەکانی وەرگرتووە لە (مایرقی کلاعی) کە یەکێکە لە پێشەوا مالکیەکان.

زوبەیدی لە کتێبی (إتحاف السادة ٤/٢)دا ئەوەی هێناوە کە یەکێك لەوانەی وتویەتی ئیمامی ئەشعەری مالکییە (قازی عیاز)ە لە کتێبەکەیدا (المدارك)، و (کەلاعی یورقی) کە یەکێکە لە مالیکییەکان، کە ڕێنماییەکەی تێدایە.

ئەشعەری سەیری فیقهی مەزهەبەکانی کردووەو دەمارگیری بۆ هەندێك نەبووەو لە بەرامبەردا هەندێکی تری فەرامۆش نەکردووە، تەنانەت ئەو بۆچوونەی کە دەڵێت کۆشکار (مجتهد)ەکان لە بابەتە لاوەکیەکاندا هەموویان ڕاستپێکن. دراوەتە پاڵ ئیمامی ئەشعەری، ئەمەش هۆیەك بوو کە ئاسانکاری کرد بۆ ناوبراو تا وتەی ئەهلی سوننە لە دەوری بانگەوازە ڕاستەکەی کۆبکاتەوە، بەڵکو بە حەنبەلییەکانی دەوت: من لەسەر مەزهەبی ئەحمەدم، هەروەك لە کتێبی (الإبانة)دا بەدەردەکەوێت[1].

زوبەیدی وتویەتی: بۆچی نا، دەکرێت ئیمامی ئەشعەری زانا بێت بە هەر دوو مەزهەبەکە و فەتوای تێدا بدات، وەك: ئیبن دەقیقی عید و جگە لەویش لە زانا بلیمەتەکان، بەمەش بانگەشەی هەر دوو تاقمەکە ڕاست دەردەچێت[2].

---

١) تبيين كذب المفتري، هامش ١١٧.

ئەشعەری لەو مەسەلەیەدا (واتە: بابەتە لاوەکیەکان _ وەرگێڕ _) بۆچوونی وایە کە کۆشکار (مجتهد)ەکان هەموویان ڕاستپێکن، بەم بۆچوونەش ئیمامی ئەشعەر ڕای پێچەوانەی ڕای ئیمامی شافیعییە./ تبيين كذب المفتري ١١٥.

وتراوە ئەشعەری لە کتێبەکەیدا (الإبانة) لەسەر ڕای ئەحمەدی کوڕی حەنبەلە، هەروەك لە کتێبی ناوبراودا وتویەتی: (ئەم بۆچوونەی کە پەسەندە لەلامان، ئەو ئایینەی دینداری پێدەکەین: بریتییە لە دەست گرتن بە کتێبی خواو سوننەتی بەپێزی پێغەمبەر (ﷺ)، هەروەها ئەوەش کە گێڕدراوەتەوە لە هاوەڵە بەڕێزەکان و شوێنکەوتووان و پێشەوایانی فەرموودەناس، بەمەش ئێمە پارێزراو دەبین، هەمان ئەو بۆچوونەی کە "ئەبو عەبدوڵای ئەحمەدی کوڕی حەنبەل" خوا ڕووی جوان و گەش بکات پلەکەی بەرز بکات و پاداشتی زیاتر بکات پەسەندە لەلامان، چونکە ناوبراو ئیمامی چاکەکارە، سەرکردەی کامڵە، کە بەهۆی ئەوەوە خوای گەورە ڕاستی ڕۆشن کردەوە، گومڕای وەلانا، ڕێبازەکانی پێ ڕوون کردەوە، بەهۆی ئەوەوە بیدعەی بیدعەچیان و لەڕێ لادانی مەبەستی ناپاکەکان و گومانی گوماندارانی پوچەڵکردەوە، جا ڕەحمەتی خوای لێبێت ئای لەو زانا پێشکەوتووەو ڕێزدارو مەزنە و خاوەن تێگەیشتنێکی گەورە)./ الإبانة للأشعري ٢٠_٢١.

٢) إتحاف السادة ٢/٤.

دانراوەکانی:

شتێکی سەرسوڕهێنەر بوو لە زیرەکی و هێزو تواناى تێگەیشتنیدا، چەندین دانراوى تۆکمەی هەن کە گەواهی دەدەن لەسەر زانستە فراوانەکەی[1].

ئیبن حەزم باسی کردووە کە ئەشعەری پەنجاو پێنج دانراوی هەن[2].

بەڵام ئیبن عەساکر باسی کردووە: کە ئیبن حەزم زیاتر لە نیوەی دانراوەکانی فەرامۆش کردووە، ئیبن فورك ناوی کتێبەکانی ئەشعەری باس کردووە کە زیاترە لەوەی ئیبن حەزم باسی کردووە[3].

ئەبو حەسەنی ئەشعەری لە کتێبەکەیدا (العمد في الرؤية) وتویەتی: ئەم دانراوانە وەڵامی بێ باوەڕان دەدەنەوە لە کتێبەکانم، دوازدە کتێبن: (الموجز)، (خلق الأعمال)، (الصفات): کتێبێکی گەورەیە تێیدا لەبارەی پێڕەکانی موعتەزیلە و جەهەمیەکان دواوە، (الرؤية بالأبصار)... (إيضاح البرهان)، (اللمع في الرد على أهل البدع)، (الشرح والتفصيل)، (النقض على الجبائي)... کتێبێکی تر لەبارەی (الصفات) گەورەترین کتێبمانە کە هەموو ئەو نووسینانەی ئێمەی هەڵوەشاندۆتەوە کە لە کۆندا نووسیبوومان و مەزهەبی موعتەزیلەمان پەسەند کردبوو، هەرگیز کتێبێکی هاوشێوەی ئەو کتێبە بۆ موعتەزیلەکان نەنوسراوە، دواتر خوای

---

1) سير أعلام البلاء ١٥/٨٦_٨٧.

2) تأريخ بغداد، والأنساب للسمعاني، وتبيين كذب المفتري، ووفيات الأعيان، والعبر، والبداية والنهاية، وخطط المقريزي، وشذرات الذهب، سەرچاوەکانی پێشوو.

3) تبيين كذب المفتري ٩٢.

گەورە ڕاستی بۆ ئێمە ڕۆشن کردەوەو بەمەش لە مەزهەبی موعتەزیلە پاشگەز بووینەوە. و کتێبی (تفسیر القرآن).... [1].

ناوبراو کتێبی (الإبانة)، (مقالات الإسلاميين)ی هەیە، هەر دوو کتێبەکە چاپکراون و دەستاودەستی پێدەکرێت.

بەم کتێبانە بەرپەرچی ئەم تاقمانەی پێداوەتەوە: بێ باوەڕان، موعتەزیلەکان، ڕافیزیەکان، جەهەمیەکان، خەواریج، سەرجەم تاقم و پێڕە بیدعەچیەکانی تر[2].

زانستەکەی:

مامۆستا ئەبو ئیسحاق ئیبراهیمی کوڕی موحەممەدی ئیسفەراینی شەرعناسی بلیمەت لە زانستی ئوصولّدا وتویەتی: من لە پالّ ئەبو حەسەنی باهیلیدا وەك دۆڵپێك وابووم لە پالّ دەریایەك. و شێخ ئەبو حەسەنی باهیلی وتویەتی: من لە ئاست شێخ ئەبو حەسەنی ئەشعەریدا وەك دلۆپێك وابووم لە پالّ دەریایەك[3].

بە ئەبو بەکری کوڕی تەیبی باقلانیان وت: گوفتارو قسەی تۆ باشتر و ڕوونترە لە گوفتاری (ئەبو حەسەنی ئەشعەری _ ڕەحمەتی خوای لێبێت _)، لە وەڵامدا وتی: بەڕاستی چاکترین حالّ و

---

(1) تبيين كذب المفتري ١٢٨ ولاپەڕەکانی دواتری، وسير أعلام النبلاء سەرچاوەی پێشوو، و (ئیبن نەدیم و ئیبن خەلکان و مەقریزیش هەندێك لەو کتێبانەیان باس کردووە، ئیبن کەسیر لە: (البداية والنهاية ١١/١٨٧) تەنها باسی کتێبی (الموجز)ی کردووە.

(2) تأريخ بغداد ١١/٣٤٦_٣٤٧ ووفيات الأعيان ٣/٢٨٥.

(3) تبيين كذب المفتري ١٢٥ وإتحاف السادة ٢/٤ عن ابن كثير.

بارودۆخی من ئەو کاتەیە کە تێبگەم لە وتە و گوفتاری (ئەبو حەسەنی ئەشعەری _ ڕەحمەتی خوای لێبێت _)[1].

بە نوێکەرەوە (مجدد)ی سەدەی سێیەم دادەنرێت، کە ئاماژە پێدراوە لەو فەرموودەیەدا: (إن الله يبعث لهذه الأمة على رأس كل مائة سنة من يجدد لها أمر دينها) واتە: خوای گەورە لە هەر سەدەیەك کەسێك ڕەوانە دەکات کە ئایین بۆ ئوممەت نوێ بکاتەوە. و (ئیبن عساکر) ئەمەی بە ڕاست داناوە، بە بەڵگەی ئەوەی کە هەڵسانی ئەشعەری بە سەرخستنی سوننەت، نزیکترە لە کرداری ئایین نوێکردنەوە، هەر ناوبراو بوو خۆی ئامادەکرد بۆ بەرپەرچدانەوەی موعتەزیلەکان و سەرجەم تاقمە بیدعەچییەکانی تر[2].

شێوازی ژیانی:

خاوەن قەناعەت و پاك بووەو خۆی دوور گرتووە لە شتی ناشیاو و قەدەغە[3]. لەو دەستکەوتە دەیخوارد کە (بیلالی کوڕی ئەبو بوردەی عامری کوڕی ئەبو موسای ئەشعەری باپیرەی لە دوای خۆی بەجێهێشت بوو[4].

---

(1) تبيين كذب المفتري ١٢٥_١٢٦ وأشار إليه الذهبي في السير ٨٦/١٥ والزبيدي، سەرچاوەی پێشوو.

(2) تبيين كذب المفتري ٥٣ و لا ١٠٣.

فەرموودەی: خوای گەورە بۆ ئەم ئوممەتە کەسێك ڕەوانە دەکات.... تاد، أخرجه أبوداود في سننه، والحاكم في المستدرك، والبيهقي في المعرفة، عن أبي هريرة وهو صحيح./ الجامع الصغير ١١٥.

(3) العبر ٢٣/٢ وشذرات الذهب ٣٠٣/٢ عن العبر.

(4) تأريخ بغداد ٣٤٧/١١ نقلا عن خادم أبي الحسن الأشعري، والأنساب للسمعاني ٢٧٤/١ و تبيين كذب المفتري ١٤٢ و وفيان الأعيان ٢٨٦/٣ عن الخطيب، وسير أعلام النبلاء ٨٩/١٥ وطبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٥١/٣ وخطط المقريزي ٣٥٩/٢ وإتحاف السادة ٤/٢.

خەرجییەکەی لە سەرتاپای ساڵدا حەڤدە دیرهەم بووە[1]، هەر مانگێك دیرهەمێك و بڕێکی کەمی خەرج دەکرد[2].

گاڵتەو گەپیشی دەکرد[3].

پەرستش و بەندایەتییەکەی:

زۆر پەرستش کردنی ئیمامی ئەشعەری شتێکی دەگمەن و نامۆ بوو.

ئیبن عەساکر بە زنجیرە و سەنەدی خۆی لە (ئەبو حەسەن سەروی) گێڕاوەتەوە، کە وتویەتی: شێخ (ئەبو حەسەنی ئەشعەری) نزیکەی بیست ساڵ بە دەستنوێژی سێیەکی شەو نوێژی بەیانی دەکرد، ئەم پەرستشە زۆرەی خۆی بەکەس ڕانەدەگەیاند[4].

هەروەها گێڕدراوەتەوە کە خزمەتکارەکەی وتویەتی: چەند ساڵێك لە شاری بەصرە خزمەتی ئیمامی (ئەبو حەسەنی ئەشعەری)م کرد، لە شاری بەغداد لە خزمەتی دابووم تاکو

---

(1) تأريخ بغداد، والأنساب للسمعاني، وتبيين كذب المفتري، و طبقات الشافعية الكبرى للسبكي، وخطط المقريزي، وإتحاف السادة، سەرچاوەکانی پێشوو.

هەروەها لە کتێبی (وفيات الأعيان ٢٨٦/٣) هاتووە کە لە (هەر ڕۆژێك ئەو بڕەی خەرج کردووە) وەرگیراوە لە (الخطيب)، ئەمە دەستکاری کراوە، چونکە لە (الخطيب) و جگە لەویشدا هاتووە: (کە تێچوو و خەرجی ساڵێکی ئەوەندە بووە).

لە: (البداية والنهاية ١٨٧/١١)دا هاتووە: (کە خەرجییەکەی حەڤدە هەزار دیرهەم بووە) ئەمەش دەستکاری کردن و لە جێ لادانی ڕاستییە.

(2) طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٥١/٣ و إتحاف السادة، سەرچاوەی پێشوو.

(3) الفهرست لإبن النديم ٢٥٧ و وفيات الأعيان ٢٨٥/٣ وسير أعلام النبلاء عن إبن خلكان، والبداية والنهاية، وخطط المقريزي، سەرچاوەکانی پێشوو.

(4) تبيين كذب المفتري ١٤١. وسەیری ئەمەش بکە: طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣٥١/٣، ونقله الزبيدي في إتحاف السادة ٤/٢ عن بندار خامه.

ماڵئاوایی کرد، بەڕاستی هیچ یەکێکم لەو پارێزگارتر نەبینی، ئەندامەکانی زۆر بەچاکی دەپاراست، هیچ شێخێکم نەبینیوە کە شەرمی زیاتر بێت لەم شێخە لە کاروباری دونیادا و چاکتریش لە کاروباری دواڕۆژدا[1].

ڕاو بۆچوونەکانی:

شێخ ئەشعەری ڕاو بۆچوونەکانی خۆی لە کتێبەکانیدا خستووەتەڕوو، گرنگترین کتێبیشی لەو بارەوە ئەمانەن: (مقلات الإسلاميين، الإبانة، اللمع)، قوتابیان و شێخەکانی مەزهەبی ئەشعەری ڕاو بۆچوونەکانی ناوبراویان نەقڵ کردووە. هەندێك لەو ڕاو بۆچوونانە:

١_ ئەو سیفەتانەی کە لە قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێزدا هاتوون بۆ خوای گەورەی بڕیارداوەو چەسپاندووە:

سیفەتەکانی خوا شیاوی زاتی خوای گەورەن، بە سیفەتەکانی بەدیهێنراوان ناچن، خوای گەورە توانادار (قادر)ە بە توانایەك کە وەك توانای بەدیهێنراو نییە، زانایە بە زانستێك کە وەك زانستی بەدیهێنراو نییە، بیسەرە بە بیستنێك کە وەك بیستنی بەدیهێنراو نییە... [2].

سیفەتەکانی خوا هەر بوو و بێ سەرەتان و پەیوەستن بە زاتی خوای پاك و بەرزەوە، نابێت بوترێت: سیفەتەکانی خوا بریتین لە زاتی خوا، سیفەتەکانی خوا غەیری زاتی خوان، سیفەتەکانی خوا بریتی نین لە خوا، جگە لە خواش نین[3].

---

(١) تبيين كذب المفتري، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) تبيين كذب المفتري ١٤٩ عن أبي المعالي بن عبد الملك، والملل والنحل للشهرستاني ١/٨٢.

(٣) الملل والنحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو، وخطط المقريزي ٢/٣٥٩.

ئەشعەر مام ناوەند بوو لە نێوان سیفەت لابەرەکان (نفات الصفات المعطلة) و ئەوانەی جەستە بڕیاردەدەن (المجسمة) و دەڵێن خوا زانستی هەیە وەك گشت زانستەکان، توانای وەك تواناکانی ترە، بیستنی هەیە وەك ئامرازەکانی تری بیستن[1].

لەبەر ئەمە ئەشعەرییەکان بە سیفەتگەراکان (الصفاتية) ناونراون، بەهۆی بریاردان و چەسپاندنی سیفەتە بێ سەرەتا و لە مێژینەکان بۆ خوا[2].

٢_ هەر خوا بەدیهێنەری ڕاستەقینەیە و لە کرداری بەدیهێناندا هیچ هاوبەشێکی نییە، هەموو کردەوەکانی بەندە خوای گەورە بەدیهێنەریەتی، بەندەش بەدەستی دەهێنێت[3]. هەر کەسێك توانای بەدەستهێنانی هەبوو ئەوا ئەرکدارە، بەم پێیەش پاداشت و سزای بۆ دیاری دەکرێت[4].

بەدەستهێنان (کسب) لەلایەن ئەشعەری بریتییە لە هاوتەریب و جووت بوون لە نێوان ئەو کردەوەیەی کە خوای گەورە بەدیهێنەریەتی و هەڵبژاردن و دەست نیشان کردنەکەی بەندە[5]. خوای گەورە وەك نەریت وا دایڕشتووە کە لە کاتێك بەندە توانا و ویستی هەبوو. ئەگەر کردەوەکەش بەدی بێت، کردەوەکە بە توانا و ویستی بەندەکە بەدی نایەت[6].

---

1) تبيين كذب المفتري، سەرچاوەی پێشوو.

2) الملل والنحل للشهرستاني ١/٨١ وخطط المقريزي ٢/٣٦٠.

3) خطط المقريزي ٢/٣٦٠. و بڕوانە: تبيين كذب المفتري ١٤٩ والإنصاف للباقلاني ٤٥ و تمهيد الأوائل ٣٤١. بۆچوونی ئەشعەری لەبارەی بەدیهێنراوی کردەوەکان بە بەڵگەی نەقڵی و عەقڵییەوە لەم کتێبەدان: (اللمع ٦٩ و لاپەڕەکانی دواتر).

4) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٤.

5) تأريخ المذاهب الإسلامية، سەرچاوەی پێشوو. مقريزة لە: (الخطط ٢/٣٦٠)دا وتویەتی: بەدەستهێنان (کسب) بریتییە لەو کردەوەی کە لە شوێنی توانای بەندەدایە.

6) دراسات في الفرق ٢٦٩ عن المواقف، والإنصاف للباقلاني، و إحياء علوم الدين، والتبصير في الدين.

بەم پێیەش بەدەستهێنان (کسب)یش دەبێت بەدیهێنراوی خوا بێت وەك چۆن کردەوەکە بەدیهێنراوی خوایە، زانایان وتویانە کە ئەمە سەردەکێشێت بۆ جەبرییەت[1].

کەواتە بۆچوونی ئەشعەری مامناوەندە لە نێوان جەهەمیە جەبرییەکان کە پێیان وابوو بەندە ناچارە ناتوانێت هیچ شتێك بکات و هیچ شتێك بە دەست بێنێت، هەروەها موعتەزیلەکان: کە دەڵێن بەندە توانای بەدیهێنان و دەستخستنی کردەوەیان هەیە[2].

٣_ چاك و خراپ شەرعینە واتە نازانرێت ستایش یان سەرزەنشت، پاداشت یان سزا شیاوی چ کردەوەیەك دەبێت، تەنها لە ڕێگەی شەرعەوە نەبێت[3].

شت کە چاکە لەبەر ئەوەیە کە خوای گەورە فەرمانی کردووە بە ئەنجامدانی، شت کە خراپە لەبەر ئەوەیە کە خوای گەورە قەدەغەی کردووە[4].

عەقڵ ئەو توانایەی نییە کە حوکمی خوا بزانێت، لەبارەی کردەوەی بەندە ئەرکدارەکان، تەنها لە ڕێگەی پەیامبەران و کتێبەکانی خوا نەبێت، چونکە عەقڵەکان جیاوازن، هەندێك

---

(١) تأريخ المذاهب الإسلامية، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) تبيين كذب المفتري، سەرچاوەی پێشوو.

(٣) تشنيف المسامع ١/٤٥، باسی ئەشعەرییەکانی کردووە بە ناوی ئەهلی سوننە.

ئیبن سوبکی لە (جمع الجوامع)دا وتویەتی: (چاکی و خراپی "حسن و قبح" بە واتای گونجان و نەگونجانی لەگەڵ سروشتی مرۆڤ، سیفەتی کامڵی و ناتەواوی، بابەتێکی عەقڵییە، بە واتای سەرزەنشتکرانی هەنووکەیی و سزادانی داهاتووی، لەم ڕووەوە شەرعییە، بەپێچەوانەی بۆچوونی موعتەزیلەکان).

سەیری وتەی ڕازی) بکە لە کتێبی (المحصول ١/١٢٣ و لاپەڕەکانی دواتری) لەبارەی ئەو وتانەی کوڕی سوبکی هێناویەتی، هەروەها سەیری ئەم دوو سەرچاوانەش بکە: (الفحول للشوكاني ١/٥٤) و (الإنصاف للباقلاني ٥٠) تیایدا هاتووە: (هەموو ڕێسا و یاساکانی شەرع واتا و ئاماژەی ئەوە دەدەن بەدەستەوە کە چاکە ئەو شتەیە کە شەرع بەچاك و پەسەند و دروستی داناوە، خراپەش ئەوەیە کە شەرع قەدەغەی کردووەو بە ناپەسەندی داناوە، مەبەست لەو شتانە لە ڕووی وێنەییەوە نییە).

(٤) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٢.

عەقڵ هەندێك كردەوە بە چاك دادەنێن كەچی هەندێك عەقڵی تر هەمان كردەوە بە خراپ دادەنێن، زۆربەی كات چاك و خراپی كردەوەكان لەسەر بنچینەی ئارەزوو بڕیاری لەسەر دەدرێت. پێوەری چاك و خراپی شتەكان لەلایەن ئەشعەرییەكان شەرعە نەوەك عەقڵ.

بەم پێیە: مرۆڤ پاداشت لەسەر كردنی هیچ كردەوەیەك، سزا لەسەر نەكردنی هیچ كردەوەیەك وەرناگرێت. تەنها ئەو كاتە نەبێت كە بانگەوازی پێغەمبەرانی پێگەیشتبێت و پێی ناساندبێت كە چی لەسەر پێویستە بكات و چ شتێكیش فەرامۆش بكات، لەبەر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا ﴾ الإسراء: ١٥. واتە: (ئێمەش سزای كەسمان نەداوە تا پێغەمبەرێكی بۆ دەنێرین). هەر كەسێك لە كەنارگیرییەكی تەواو ژیانی بەسەربرد و بانگەوازو شەرعی پێغەمبەری پێنەگات ئەو كەسە ئەركدار نییە، هیچ پاداشت و سزایەك وەرناگرێت. (ئەهلی فەترەت) بە هەمان شێوە وەكو ئەوانەن، كە بریتین لەوانەی ژیاون لە دوای كۆچی دوایی پێغەمبەرێك و پێش هاتنی پێغەمبەرێكی تر، ئەوانە لەلایەن خواوە هیچ ئەركێكیان پێ نەسپێردراوە[1].

٤ _ كردەوەكانی خوای گەورە هۆدار (تعليل) ناكرێن[2]. ئەشعەرییەكان بۆ ئەوەچوون كە دروست نییە كردەوەكانی خوا هۆدار بكرێت[3].

هەندێك لە بەڵگەكانیان:

---

(1) علم أصول الفقه لعبد الوهاب خلاف ٩٧_٩٨.

هەندێك لە زانا لێكۆڵەرەكان ئەو بەشەیان ڕەت كردۆتەوە، وتویانە: لە ڕاستیدا دەگەڕێتەوە بۆ ئێش و چێژ.

لەبەر ئەمە ڕازی لە كۆتایی ژیانی دانی نا بەوەی لە كتێبەكەیدا (نهاية العقول)دا باسی كردووە: كە چاكی و خراپی دوو شتی عەقڵیین و چەسپاون لە كرەوەی بەندەكاندا، چونكە واتاكەیان سەر دەكێشێت بۆ ئێش و چێژ./ تشنيف المسامع ٤٥/١.

(2) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٢.

(3) تعليل الأحكام ٩٧.

أ_ خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْـَٔلُونَ ﴾ الأنبياء: ٢٣.[1] واتە: (پرسیار ناکرێت لەوەی کە خوا دەیکات، لە کاتێکدا ئەوان پرسیاریان لێ دەکرێت و موحاسەبە دەکرێن).

ب_ ئەگەر کردەوەکە بۆ مەبەستێك بوو ئەوا دەبێت بکەرەکە ناتەواو بێت لە دەروونیدا، بە غەیری خۆی تەواو و کامڵ ببێت، خوای گەورە پاك و بەرزە لەو شتانە[2].

پ_ ئەگەر کردەوەکە بۆ مەبەستێك بوو، ئەوا مەبەستەکە هۆیەك بووە کە دەستەوەسانی بکەرەکە دەردەخات[3]. واتە: مەبەستەکە پێویستی بە مەبەستێکی ترە، ئەوەی تریش پێویستی بە یەکێکی تر هەیە، بەمەش کرداری زنجیرەیی (التسلسل) بەدوای خۆیدا دێنێت، کرداری زنجیرەییش پوچ و بێ بنەمایە[4].

دەربڕینەکانی ئەشعەرییەکان جیاوز بوون لەبارەی ڕوونکردنەوەی قەدەغە کردنی هۆدار کردنی کردەوەکانی خوا، کە ئایا کردەوە هۆدار کردن ئەستەمە یان ئەستەم نییە، بەڵام پێویستیش نییە؟.

هەندێك لە ئەشعەرییەکان وتویانە هۆدار کردنی کردەوەکانی خوا شتێکی ئەستەمە.

هەندێکی تر وتویانە: حەقیقەتی مەزهەبی ئەشعەرییەت ئەوەیە کە هۆدار کردنی کردەوەکانی خوا پێویست نییە، ئەم ڕایە بەرامبەر ڕای موعتەزیلەکانە کە دەڵێن پێویستە،

---

(1) تعليل الأحكام ١٠٢ بەدووری زانیووە بەڵگەی پێبهێنرێتەوە، تاريخ المذاهب الإسلامية، سەرچاوەی پێشوو.

(2) نظرية المقاصد للريسوني ٢٢٧ عن السبكي في الإبهاج ٦٢/٣، ونظرية المقاصد ٢٢٨ عن ابن عاشور في تفسيره التحرير والتنوير ٣٨٠/١. وذكره شلبي في تعليل الأحكام ٩٧ و ١٠٠.

(3) التحرير والتنوير،سەرچاوەی پێشوو، بەرپەرچی ئەم دوو بەڵگانەی داوەتەوە. و (ريسونی) لە (نظرية المقاصد) بەرپەرچی ئەم بۆچوونەی هێناوەو وەریگرتووە لە (ئیبن هەمام و صەدری شەریعە).

(4) تعليل الأحكام ١٠٠، چەند بەڵگەیەکی تریشی هێناوەو بەرپەرچیشی داوەتەوە.

ناوەڕۆکی ئەم بۆچوونە ئەوەیە کە دروستە هۆدارکردن، هەروەك چۆن هەندێك ئەمەیان دەربڕیوە بەوەی کردەوەکانی خوای گەورە هۆدارن و پەیوەستن بە بەرژەوەندییەکانەوە ئەمەش لە چاکە و بەخشندەیی خواوەیە[1].

٥_ هەر شتێك کە بوونی هەیە، دروستە ببینرێت، خوای گەورەش هەیە، بۆیە دروستە ببینرێت، لە ڕێی بەڵگەی دروستی نەقڵیەوە هاتووە لە قورئان و سوننەتدا کە باوەڕداران خوای گەورە دەبینن لە دواڕۆژدا[2].

خودا دەبینرێت بەبێ چوارچێوەو سنوورو چۆنیەتی و ئاوێتەبوون[3]، واتە: ناکرێت و دروست نییە خوای گەورە ببینرێت لە شوێن یان وێنە یاخود لە بەرامبەر یان بەهۆی بەیەکگەیشتنی تیشك، چونکە ئەم شتە ئەستەمن بۆ خوای گەورە[4].

بۆچوونەکەی ئیمامی ئەشعەریی مام ناوەند بوو لە نێوان (موشەبیهەکان): کە بۆچوونیان وایە خوای گەورە وەك سەرجەم بینراوەکانی تر بە سنوورداری دەبینرێت. و لە نێوان موعتەزیلە و جەهەمییەکان و هاوڕاکانیان: کە پێیان وایە خوای گەورە بەهیچ شێوەیەك نابینرێت[5].

---

1) تعليل الأحكام ٩٧.

سوبکي لە: (الإبهاج ١٥٣٣/٣)دا وتویەتی: (زانایانی کەلام _ مەبەستی ئەشعەرییەکانە _ نەیان وتوە کردەوەکانی خوا هۆدارە بە بەرژەوەندییەکانەوە، چ بەوەی پێویست بێت یان دروست بێت، ئەمە شیاوی بنەماکانی زانایانی کەلامە...، وتویانە دروست نییە کردەوەکانی خوا هۆدار بکرێن)./ ونقله عنه الريسوني في: مقاصد الشريعة ٢٢٧.

2) الملل والنحل للشهرستاني ٨٧/١ وخطط المقريزي ٣٦٠/٢ و سەیری وتەی ئەشعەری بکە لەم بارەوە لە کتێبی (الإبانة ٥١) و بۆچوونی لەبارەی بینینی خوا لە کتێبی (اللمع ٦١ ولاپەڕەکانی دواتری).

3) تبيين كذب المفتري ١٤٩.

4) الملل والنحل للشهرستاني، وخطط المقريزي، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

5) تبيين كذب المفتري، سەرچاوەی پێشوو.

٦_ لەبارەی ئەو دەربڕینانەی کە لە قورئانی پیرۆزو سوننەتدا هاتوون و لە ڕووکەشدا وێچواندن (تشبیهی) لێ بەدی دەکرێت، وەك:

(الید) لەم فەرمایشتەی پەروەردگاردا: ﴿يَدُ ٱللَّهِ فَوۡقَ أَيۡدِيهِمۡ﴾ الفتح: ١٠.

(الوجه) لەم فەرمایشتەدا: ﴿وَيَبۡقَىٰ وَجۡهُ رَبِّكَ﴾ الرحمن: ٢٧.

(الإستواء) لەم فەرمایشتەدا: ﴿ٱلرَّحۡمَٰنُ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ ٱسۡتَوَىٰ﴾ طه: ٥.

(النزول) لەم فەرمایشتەی پێغەمبەردا(ﷺ): (ينزل ربنا تبارك وتعالى كل ليلة إلى السماء الدنيا حين يبقى ثلث الليل الآخر، فيقول: من يدعوني فأستجب له، ومن يسألني فأُعطيه، ومن يستغفرني فأغفر له)[1].

ئەشعەری دوو بۆچوونی هەن:

بۆچوونی یەکەم:تەئویل نەکردن: خوای گەورە (ید)ێکی هەیە شیاوی زاتی پیرۆزی ئەوە، بەڵام مەبەست لە (ید) دەست نییە وەك دەستی بەدیهێنراوان، بەڵکو مەبەست لە (ید) سیفەتێکی پەروەردگارە، بەهەمان شێوە (الوجه) وەك سیفەتی بیستن و بینینە[2]. (الید) و (وجه) لە سیفەتە خەبەرییەکانن کە لە ڕێی نەقڵ بۆمان هاتوون بۆیە پێویستە دانی

---

[1] فەرموودەی: پەروەردگارمان دادەبەزێت.... تا: في: صحيح البخاري في: ١٩ كتاب التهجد، ١٤ باب الدعاء والصلاة من آخر الليل، رقم ١١٤٥ بهذا اللفظ. وفي: ٨٠ كتاب الدعوات، ١٤ باب لدعاء نصف الليل، رقم ٦٣٢١. وفي: ٩٧ كتاب التوحيد، ٣٥ باب قوله تعالى: ﴿ يُرِيدُونَ أَن يُبَدِّلُواْ كَلَٰمَ ٱللَّهِ﴾ الفتح ١٥، رقم ٧٤٩٤.

[2] تبيين كذب المفتري ١٥.

پێدابنێین[1]، بەهەمان شێوە (الإستواء، والنزول) دوو سیفەتن لە سیفەتەکانی خوا، کرداری خوا لە عەرشدا پێی دەوترێت (الإستواء)[2].

ئیمامی ئەشعەری ئەم ڕێبازەی پەسەند کردووە لە کتێبەکەیدا (الإبانة)[3]، ئەمە ڕێبازی پێشینانە[4].

ئیمامی ئەشعەری بۆچوونێکی مام ناوەندی هەبوو لە نێوان موعتەزیلە و موشەبیهەکان، موعتەزیلەکان بڕوایان بە تەئویل هەبوو و دەیان وت: (الید) بەمانای توانا و بەخشش و نیعمەت دێت، (إستواء) بەمانای زاڵ بوون دێت، (النزول) واتە دابەزینی هەندێك لە نیشانە و فریشتەکانی پەروەردگار، موشەبیهەکان دەیان وت: (ید)ی خوای گەورە بریتییە لە دەست و ئەندام، و (وجە)ی خوای گەورە بریتییە لە ڕووخساری وێنەی خوا، (إستواء) بریتییە لە

---

(1) الملل والنحل للشهرستاني ١/٨٨ وخطط المقريزي ٢/٣٦٠.

(2) تبيين كذب المفتري، سەرچاوەی پێشوو.

(3) ئیمامی ئەشعەری لە کتێبی (الإبانة ٢١_٢٢)دا وتویەتی: (خوای گەورە "إستواء"ی کردووە لەسەر عەرش بەو شێوەیەی کە وتویەتی و بەو مانایەی کە خۆی مەبەستی بووە، جا "إستواء"ەکە پاك و دوور بووە لە بەیەکگەیشتن و جێگیربوون و پاڵدانەوەو ئاوێتە بوون و گوێزرانەوە... خوای پاك و پایەبەرز (وجە)ی هەیە بەبێ چۆنیەتی، هەروەك دەفەرموویێت: ﴿وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾ الرحمن: ٢٧، خوای پاك و بەرز "یدین: دوو دەست"ی هەیە بەبێ چۆنیەتی، هەروەك خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ﴾ ص: ٧٥، هەروەك دەشفەرموویێت: ﴿ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ ﴾ المائدة: ٦٤، و خودا "دوو چاوی هەن" بەبێ چۆنیەتی هەروەك خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا ﴾ القمر: ١٤)، سەیری ١٠٨ و لاپەڕەکانی دواتری بکە کە بەتێروتەسەلی ئەم بابەتەی تێدایە.

لە پەیامەکەی بۆ دانیشتوانی (الثغر ٢٣٣) ڕەوانەی کردووە وتویەتی: (و "إستواء"ی خوا بە مانای زاڵبوونی نایەت بەسەر عەرشدا هەروەك چۆن قەدەرییەکان ئەمە دەڵێن).

(4) الملل والنحل للشهرستاني، سەرچاوەی پێشوو.

دانیشتن و ئاوێتەبوون لەگەڵ عەرشدا، (النزول) واتە: دابەزینی زاتی خوایە بە جوڵە و گوێزرانەوە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر.. [1].

زەهەبی وتویەتی: چوار دانراوی ئەشعەریم بینیوە لەبارەی بنەماکانی ئایین، کە تیایدا ڕێساکانی پێشینانی لەبارەی بابەتی سیفەتەکانی خوا خستووەتەڕوو و لەبارەیەوە وتویەتی: چۆن هاتووە ئاوا بەڕێدەکرێت. پاشان وتی: ئەمە لەلای من پەسەندە، ئایینداری بەم بۆچوونەوە دەکەم و تەئویل ناکەم[2].

بۆچوونی دووەم: تەئویل کردن، واتە: تەئویل کردنی هەر دەربڕینێك بەشێوەیەك کە دەربڕینەکە ماناکە لە خۆی بگرێت.

جا ئیمامی ئەشعەری وەك موعتەزیلەکان: (ید) بە توانا مانا کردووە[3].

---

1) تبيين كذب المفتري، سەرچاوەی پێشوو.

2) سير أعلام النبلاء ١٥/٨٦.

3) تاريخ المذاهب الإسلامية ١٧٠ و باسی کردووە کە ئەم بۆچوونەی لە کتێبی (اللمع)دا پەسەند کردووە، کەچی من لە کتێبی (اللمع)دا بەدیم نەکرد.

شەهرستانی لە (الملل والنحل ١/٨٨) باسی کردووە کە ئەشعەری وتەیەکی هەیە لەبارەی دروستی تەئویل کردن.

ئیجی لە (المواقف ٨/١١٠ و ١١١) باسی کردووە کە ئەشعەری لە یەکێك لە دوو بۆچوونەکانیدا تەئویل کردنی پەسەند کردووە.

زوبەیدی لە (إتحاف السادة المتقين ٢/٤) لە (إبن كثير)ەوە هێناویەتی کە وتویەتی: (وتویانە شێخ "ئەبو حەسەنی ئەشعەری" سێ حاڵەتی هەن:

یەکەمیان: ئەو حاڵەتەی کە موعتەزیلە بوو، بێ گومان لەو حاڵەتە پاشگەز بووەوە.

دووەمیان: چەسپاندنی حەوت سیفەتە عەقڵییەکان کە بریتین لە: ژیان (الحياة)، زانست (العلم)، توانا (القدرة)، بیستن (السمع)، بینین (البصر)، دووان (الكلام)، تەئویل کردنێکی لاوەکی وەك: (وجه)، (يدين)، (الساق) و هاوشێوەکانی ئەمانە.

لەبەر ئەمە ئەشعەرییەکان لەبارەی ئەم وشانەوە بۆ دوو ڕا دابەش بوون: یەکەم: نابێت تەئویل بکرێن، دووەم: تەئویل دەکرێن[1].

٧_ ئیمان بریتییە لە دان پێدانان بە دڵ.

دەربڕین بە زمان و کردەوەش بە ئەندامەکان لە لقەکانی ئیمانن.

ئەوەی بە دڵ دانی پێ دابنێت و بەڕاستی بزانێت، واتە: دان بنێت بە یەکتایی خواو پێغەمبەران و پەیامەکانیان ئەو کەسە باوەڕدارو ئیمانداره[2].ئەمە ڕای بەناوبانگی مەزهەبی ئەشعەرییە[3].

سێیەمیان: چەسپاندنی سەرجەم سیفەتەکان بەبێ چۆنیەتی و وێچواندان و تێپەڕاندنیان بەپێی ڕێبازی پێشینان، ئەمە ڕێبازی ئەشعەرییە لە کتێبی "الإبانة" کە لە کۆتاییەکاندا داینا و "باقلانی" شرۆڤەی کرد و "ئیبن عەساکر" گواستیەوە، ئەمە ئەو ڕێبازەیە کە "باقلانی" و "ئیمامی حەرەمین" و هاوەڵە ئیمامەکانی پێشوو بۆ ئەو بۆچوونە چوون لە کۆتا بۆچوونەکانیاندا، خوا زاناترە.

د. عەبدوڕەحمانی کوڕی صالح مەحمود لە کتێبەکەیدا "موقف إبن تيمية من الأشاعرة ١/٣٩١_٣٩٢"لە "زوبەیدییەوە" وەریگرتووەو دواتر وتویەتی: (ئەمە گواستنەوەیەکی ورد نییە، چونکە ئەشعەری لەبارەی سیفەتە خەبەرییەکان بۆچوونێکی وای نییە کە تەئویل کردنی ئەم سیفەتانە پەسەند بکات).

دەڵێم: ئەم وتەیەی کە دەڵێت: (ئەمە گواستنەوەیەکی ورد نییە) وتەیەکە ڕەتکراوەیە بەپێی ئەو شتانەی زانایان باسیان کردووە، ئەشعەرییەکان شارەزاترین خەڵکن سەبارەت بە وتەکانی شێخ ئەشعەری، دەکرێت ئەشعەرییەکان هەندێك شتیان لە ئیمامی ئەشعەری نەقڵ کردبێت کە دواتر خودی سەرچاوەکە نەمابێت کە لێی وەرگیراوە، ئەو شتەی لە ئیمامی ئەشعەرییەوە پێمان گەیشتووە کەمە، هەروەك پێشتر ئەوەمان خستووەتەڕوو.

(١) خطط المقريزي ٢/٣٦. و بڕوانە: المسامرة ٣٧.

(٢) الملل والنحل للشهرستاني ١/٨٨ وخطط المقريزي ٢/٣٩٠. وسەیری وتەی ئیمامی ئەشعەری بکە لە کتێبەکەیدا (اللمع ١٢٢).

(٣) تبصرة الأدلة ٢/٧٩٩ والملل والنحل ١/٨٨ و چەند سەرچاوەیەکی تر کە لە لێکۆڵینەوەکەمدا باسم کردووە: مفهوم الإيمان عند الفرق الإسلامية ٣٠.

٨_ ئەو باوەڕدارەی کە خوابەیەکگرەو گوناهی گەورەشی کردووە کە مرد و ماڵئاوایی کرد بەبێ ئەوەی تەوبە بکات ئەوا حوکمەکەی بەخوا دەسپێرین گەر بیەوێت بە میهرەبانی خۆی لێی خۆش دەبێت یان پێغەمبەری خوا (ﷺ) شەفاعەتی بۆ دەکات یان بە دادگەری خۆی لەسەر گوناهەکە سزای دەدات و دواتر بە بەزەیی خۆی دەیباتە بەهەشتەوە، هیچ کەسێکی باوەڕدار بۆ هەتا هەتایە لە دۆزەخدا نامێنێتەوە[1].

ئەو کەسەی لاسار (فاسق)ە بەڵام لە ئەهلی قیبلەیە، باوەڕدارە بەو ئیمانەی هەیەتی، لاسارو گوناهبارە بە هۆی لاساری و کردنی گوناهی گەورە[2].

٩_ پێغەمبەر (ﷺ) تکاو شەفاعەتێکی پەسەندکراوی هەیە، بۆ ئەو باوەڕدارانەی شیاوی سزادانن، بە فەرمان و ڕەزامەندی خوا تکاو شەفاعەتیان بۆ دەکات، تەنها تکا بۆ ئەوانە دەکات کە خوای گەورە پێی ڕازی بێت.

ئەم بۆچوونەش مامناوەندە لە نێوان موعەزیلەکان: کە دەڵێن پێغەمبەر (ﷺ) بەهیچ شێوەیەك هیچ تکاو شەفاعەتێکی نییە، ڕافیزەکان: کە دەڵێن پێغەمبەر (ﷺ) و عەلی (ڕەزای خوای لەسەر بێت) تکاو شەفاعەتیان هەیە بەبێ گەڕانەوە بۆ فەرمان و ڕەزامەندی خوا، تەنانەت ئەگەر تکاو شەفاعەت بۆ بێ باوەڕانیش بکەن تکاکەیان پەسەند دەکرێت[3].

١٠_ هیچ کەسێك لە ئەهلی قیبلە تەکفیر ناکرێت.

بەڵام ئەشعەری بە ڕاشکاوانە لە کتێبی (الإبانة) وتویەتی: ئیمان گوفتارو کردارە./ الإبانة ٢٧.

هەندێك لە ئەشعەرییەکان بۆ ئەوەچوون کە ئیمان بریتییە لە دانپێدان بە دڵ و زمان، کرداری ئەندامەکانی جەستە بە بەشێك نازانن لە ئیمان./ بڕوانە لێکۆڵینەوەکەم: مفهوم الإيمان سەرچاوەی پێشوو ٢٨ سەرچاوەکانیشی تێدایە.

(١) الملل والنحل للشهرستاني، وخطط المقريزي، دوو سەرچاوەکەی پێشوو، وتبيين كذب المفتري ١٥١.

(٢) اللمع للأشعري ١٢٢.

(٣) تبيين كذب المفتري ١٥١. لەبارەی بابەتی شەفاعەت سەیری: الإبانة ٢٤١.بکە.

ئەبو حەسەنی ئەشعەری لە کتێبەکەیدا (الإبانة) وتویەتی: دان بەوەدا دەنێین کە هیچ یەکێك لە ئەهلی قیبلە بەهۆی ئەنجامدانی گوناهێکەوە تەکفیر ناکەین. مادام بەحەڵاڵی دانەنێت وەك: زینا، دزی، خواردنەوەی مەیی، هەروەك خەواریجەکان بۆچوونیان وابوو و گومانیان بۆ ئەوە ڕۆیشت کە هەر کەسێك تاوانی گەورە بکات کافرە، ئێمەش دەڵێین: هەر کەسێك گوناهێکی گەورە لە شێوەی ئەو گوناهانە بکات وەك: زینا، دزی، هاوشێوەکانیان و کردنی ئەو گوناهانە بەحەڵاڵ دابنێت و بڕوای وانەبێك کە حەڕامە ئەوا ئەو کەسە بێ باوەڕو کافرە[1].

ئیبن عەساکر بە زنجیرەو سەنەدی خۆی لە (بەیهقی ئەبو بەکر ئەحمەدی کوڕی حوسەینی کوڕی عەلی) گێڕاوەتەوە: کە وتویەتی: گوێبیستی (ئەبو حازم عومەری کوڕی ئەحمەدی عەبدوی حافز) بووم، دەیوت: گوێبیستی (ئەبو عەلی زاهری کوڕی ئەحمەدی سەرخەسی) بووم دەیوت: کاتێك لە مالی من لە شاری بەغداد سەرەمەرگی (ئەبو حەسەنی ئەشعەری) نزیکبووەوە، بانگی منی کرد و منیش چوومە لای، پێی وتم: شایەتی و گەواهی بدە کە من هیچ کەسێك لە ئەهلی قیبلە تەکفیر ناکەم، چونکە هەموویان ئاماژە بۆ یەك پەرستراو دەکەن، ڕاجیاییەکەش تەنها لە دەربڕینەکاندایە[2].

زەهەبی وتویەتی: دان بە هاوشێوەو نزیك لەوەدا دەنێم، هەروەها شێخەکەمان (ئیبن تەیمیە) لە کۆتا ڕۆژەکانی ژیانی دەیوت: هیچ یەکێك لە ئوممەت تەکفیر ناکەم، دەیوت: پێغەمبەر(ﷺ) فەرموویەتی: (لا يحافظ على الوضوء إلا مؤمن) واتە: کەسێك پارێزگاری لە

____

1) الإبانة ٢٦.

2) تبيين كذب المفتري ١٤٨_١٤٩. وسير أعلام النبلاء ١٥/٨٨ و وتی: وتەیەکی ئەشعەریم بینی سەرنجی ڕاکێشام و بەدڵم بوو، ئەم وتویەی چەسپاوەو بەیهەقی گێڕاویەتیەوەو باسی کردووە.

دەستنوێژ ناكات مەگەر باوەڕدار نەبێت. هەر كەسێك بە دەستنوێژەوە پابەند بێت بە نوێژەكانەوە ئەوا موسڵمانە[1].

١١_ ڕێبازی ئەشعەرییەكان لە بەڵگەهێنانەوە لە بواری بیروباوەڕدا پشت دەبەستێت بە نەقڵ و عەقڵ بەیەكەوە.

عەقڵی نەكردووەتە دادوەر بەسەر دەقەكان تا تەئویلیان بكات وەك موعتەزیلەكان، لە بەردەم ڕووكەشی دەقەكان نەوەستاون، وەك شەڕعناس و فەرموودەناسان، بەڵكو عەقڵیان كردووەتە خزمەتگوزاری ڕووكەشی دەقەكان[2].

زانایانی مەزهەبی ئەشعەری

ئەو زانا ناودارانەی كە دراوەنەتە پاڵ مەزهەبی ئەشعەری، ئەمەش ناوی هەندێكیانە:

ئەبو بەكری حەسەنی باهلی، ئەبو بەكری قەفالی شاشی، ٣٦٥ك ماڵئاوایی كردووە. قازی ئەبو بەكری موحەممەدی كوڕي تەیبی كوڕی باقلانی بەصری، ٤٠٣ك ماڵئاوایی كردووە. ئەبو عەلی دەقاقی نیسابوری، ٤٠٥ك ماڵئاوایی كردووە. حاكمی نیسابوری باوكی عەبدوڵای موحەممەدی كوڕی بەیع، ٤٠٥ك ماڵئاوایی كردووە. موحەممەدی كوڕی حەسەنی كوڕی

---

(١) سیر أعلام النبلاء، ، سەیری هەندێك لە وتەكانی ئیبن تەیمیە بكە لە كتێبی: (مجموع الفتاوى ٣/٢٨٢، ١٢/٤٦٦، ٣٥/١٠٠).

فەرموودەی: كەسێك پارێزگاری لە دەستنوێژ ناكات مەگەر باوەڕدار نەبێت، بەشێكە لەم فەرموودەیە: (خۆڕاگیرو چەسپاوبن، پێتان ناژمێردرێت، بزانن چاكترین كردەوەتان نوێژە، كەسێك پارێزگاری لە دەستنوێژ ناكات مەگەر باوەڕدار نەبێت)، رواه أحمد في مسنده وإبن ماجه والحاكم والبيهقي، عن ثوبان. ورواه إبن ماجة أيضا والطبراني عن عبدالله بن عمرو بن العاص. ورواه الطبراني عن سلمة بن الأكوع./ الجامع الصغير ٦٦.

(٢) مناهج الإجتهاد في الإسلام ٥٠٥.

فورەکی ئەصفەهانی، ٤٠٦ك ماڵئاوایی کردووە. مامۆستا ئەبو ئیسحاقی ئیسفەراییینی ئیبراهیمی کوڕی موحەممەدی کوڕی ئیبراهیم، ٤١٨ك ماڵئاوایی کردووە.... (١).

---

(١) ئەمانە هەندێکی ترن لە زانا ئەشعەرییەکان: ئەبو نەعیمی ئەصفەهانی ئەحمەدی کوڕی ئیبراهیم، ٤٣٠ك ماڵئاوایی کردووە. ئەبو زەڕی هەڕەوی حافز عەبدی کوڕی موحەممەد، ٤٣٤ك ماڵئاوایی کردووە. و ئەبو جەعفەریی سیمنانی حەنەفی موحەممەدی کوڕی ئەحمەدی دادوەری موسڵ، ٤٤٤ك ماڵئاوایی کردووە. و ئەبو فەتحی سەلیمی کوڕی ئەیوبی ڕازی، ٤٤٧ك ماڵئاوایی کردووە. و حافز ئەبو بەکری بەیهەقی ئەحمەدی کوڕی حوسەین، ٤٥٨ك ماڵئاوایی کردووە. و خەتیبی بەغدادی ئەحمەدی کوڕی عەلی، ٤٦٣ك ماڵئاوایی کردووە. و ئەبو قاسمی قوشەیری نیسابوری، عەبدولکەریمی کوڕی هەوازن، ٤٦٥ك ماڵئاوایی کردووە. و ئەبو موزەففەری ئیسفەراینی شاهفوری کوڕی تاهر، ٤٧١ك ماڵئاوایی کردووە. و ئەبو ئیسحاقی شیرازی ئیبراهیمی کوڕی عەلی، ٤٧٦ك ماڵئاوایی کردووە. و ئەبو مەعالی جوەینی عەبدولەلیکی کوڕی عەبدوڵای ئیمامی حەڕەمەین، ٤٧٨ك ماڵئاوایی کردووە. و ئیمام ئەبو حامدی غەزالی موحەممەدی کوڕی موحەممەدی کوڕی موحەممەدی کوڕی ئەحمەد، ٥٠٥ك ماڵئاوایی کردووە. تبیین کذب المفتری ١٧٧_٣٧٢ لەم سەرچاوەیدا ژیاننامەی زانا هەرە ناوادارەکانی ئەشعەرییەکانی تێدایە تا سەردەمی دانەرەکەی. و سوبکی لە: طبقات الشافعیة الکبری ٣/٣٦٨_٣٧٢ ناوی ئەوانە و جگە لەوانەشی لە ئیبن عەساکرەوە نەقڵی کردووە.

سوبکی چەند چینێکی زۆرتری هێناوە لە چینی زانا ئەشعەرییەکان لەوانەی ئیبن عەساکر باسی کردووەو، سوبکی ئەمانەشی زیاد کردووە:

ئەبو بەکر ئەبهەری. و ئەبو موحەممەدی عەبدوڵا کوڕی ئەبو زەیدی عەبدوڕەحمانی قەیرەوانی، ٣٨٦ك ماڵئاوایی کردووە. و ئەبو ئیسحاق ئیبراهیمی کوڕی عەبدوڵای قەلانسی. و ئەبو وەفائی کوڕی عەقیلی حەنبەلی. و دادوەری دادوەران دامغانی حەنەفی باوکی عەبدوڵای موحەممەدی کوڕی عەلی. و دادوەری دادوەران ئەبو بەکر ناصحی حەنەفی. و ئەبو وەلیدی باجی سولەیمانی کوڕی خەلەف، ٤٧٤ك ماڵئاوایی کردووە. و ئەبو عومەری کوڕی عەبدولبەری حافز، یوسفی کوڕی عەبدوڵا، ٤٦٣ك ماڵئاوایی کردووە. و ئەبو قاسمی کوڕی عەساکر، عەلی کوڕی حوسەین، ٥٧١ك ماڵئاوایی کردووە. و حافز ئەبو سەعدی کوڕی سەمعانی، عەبدولکەریمی کوڕی موحەممەد، ٥٦٢ك ماڵئاوایی کردووە. و حافز ئەبو تاهری سەلەفی عیمادەدین ئەحمەدی کوڕی موحەممەد، ٥٧٦ك ماڵئاوایی کردووە. و قازی عیازی کوڕی موحەممەدی یەحصەبی، ٥٤٤ك ماڵئاوایی کردووە. و ئیمام ئەبو فەتحی شەهرسانی موحەممەدی کوڕی عەبدولکەریم، ٥٤٨ك ماڵئاوایی کردووە. و ئیمام فەخرەدینی ڕازی، موحەممەدی کوڕی عومەر، ٦٠٦ك ماڵئاوایی کردووە. و سەیفەددینی ئامەدی، ئەبو حەسەنی عەلی، ٦٣١ك ماڵئاوایی کردووە. و شیخولئیسلام عیزەدینی عەبدولعەزیزی کوڕی عەبدولسەلام، ٦٦٠ك ماڵئاوایی کردووە. و شێخ ئەبو عەمری کوڕی حاجبی مالیکی، عوسمانی کوڕی عومەر، ٧٠٢ك

ماتوریدییەکان

شێخی مەزهەبەکە

ماتوریدیەکان بریتین لە شوێنکەوتووانی ئیمامی ئەبو مەنصوری کوڕی موحەمەدی کوڕی موحەمەدی کوڕی مەحمودی ماتوریدی[1]، حەنەفی[2]، کە بە (پێشەوای ڕێنیشاندەر: إمام الهدى) ناونراوە[3].

ماتوریدی دراوەتە پاڵ (ماتورید)، بە (ماتوریت)یش ناودەبرێت، شوێنێکە لە سەمەرقەند[4] یان گوند و لادێیەکە لە سەمەرقەند[1].

ماڵئاوایی کردووە. و شێخ عەلی کوڕی عەبدولکافی سوبکی، ٧٥٦ك ماڵئاوایی کردووە. و شێخ صەفەدینی هیندی، ٧٥٠ك ماڵئاوایی کردووە. و قازی عەزودەدینی ئیجی شیرازی، ٧٥٦ك ماڵئاوایی کردووە./ طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٣/٣٧٠_٣٧٢ مستدركا على إبن عساكر.

زانایان بەردەوام بەدوای یەکدا لەسەر ڕێبازی ئەشعەری بەردەوام بوون کە ژماردنیان سەختە.

(1) الجواهر المضية ٣/٣٦٠ رقم الترجمة ١٥٣٢ وتاج التراجم ٢٤٩ رقم الترجمة ٢١٧ والفوائد البهية ٣١٩ رقم ٤١٢ وكشف الظنون ٢٦٢ و ٣٣٥ و٥١٨ و ٧٥١ و ١٤٠٦ و ١٤٠٨ و ١٥٧٣ و ١٧٨٢. وإتحاف السادة ٢/٥ و أشار الزبيدي إلى ترجمة القرشي في الجواهر المضية، و الإمام مجدالدين أبي الندى إسماعيل بن إبراهيم بن محمد الكناني البلبيسي القاهري في كتاب الأنساب، وذكره أنه يوجد بعض أحواله في إنتساب كتب المذاهب، وأورد حاصل ما ذكروه، و نقل كلام القرشي. وهدية العارفين ٣٦ والفكر السامي، ٢/١٠٨ والأعلام للزركلي ٧/١٩ ومعجم المؤلفين ٣/٦٩٢ ومقدمة كتاب التوحيد الذي حققه: د. فتح الله خليف.

(2) كشف الظنون ٢٦٢ و ٣٣٥ و ٥١٨ وإتحاف السادة وهدية العارفين، دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(3) الجواهر المضية، وتاج التراجم، وإتحاف السادة، وهدية العارفين، سەرچاوەکانی پێشوو.

(4) إتحاف السادة ٢/٥ والفوائد البهية ٣٢٠ وضبط الكلمة بالحروف ونقله عن السمعاني. وفي الأنساب للسمعاني ١١/٥٥ هاتووە: ماتورید: شوێنێکە لە ناو سنووری سەمەرقند، سەمعانی وتویەتی: زیاد لە جارێك چوومەتە ئەوێ. و لە: (اللباب لإبن الأثير ٣/١٤٠)دا هاتووە: کە شوێنێکە لە سمرقند. و لە: فكر السامي للحجوي

هەندێك لە شێخەكانی

١_ ئەبو نەصری عیازی، كە بەو نازناوە ناوبانگی دەركردووە[1]، كە ناوی ئەحمەدی كوڕی عەبباسی كوڕی حوسەینە، كە دەدرێتە پاڵ سەعدی كوڕی عوبادەی ئەنصاڕی، شەرعناس و پارێزگارو تێكۆشەرێكی سەمەرقەندی بوو[2].

شێخ ئەبو نەصر لە مەجلیسەكانیدا قسەی نەدەكرد تا قوتابیەكەی ئەبو مەنصوری ماتوریدی ئامادە نەبوایە، هەر كاتێك شێخی ناوبراو ئەبو مەنصوری ماتوریدی لە دوور بینی بوایە ئەوا بە سەرسامیەوە تەماشای دەكرد و دەیوت: ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ﴾ القصص: ٦٨.[3] واتە: (هەر پەروەردگاری تۆیە هەرچیەكی بوێت دروستی دەكات و هەڵی دەبژێرێت).

٢_ ئەبوبكر ئەحمەدی كوڕی ئیسحاقی كوڕی صاڵحی جوزجانی، خاوەنی كتێبی (الفرق والتمییز)[4].

٣_ نەصیری كوڕی یەحیای بەلخی، ٢٦٨ك ماڵئاوایی كردووە.

١٠٩/٣ هاتووە: (ماتوریدی: بە بۆرەیەكی سەروو، دەدرێتە پاڵ شوێنێك لە سەمەرقند، بەپێچەوانەی كمالی كوڕی أبی شریف كە وشەی (ماتوریدی) بە لەسەر "فتح"ی ڕێكخستووە. كە ئەمە بەڕاست لە "فوائد البهیة"دا هاتووە). والأعلام للزركلي ١٩/٧.

(1) إتحاف السادة، سەرچاوەی پێشوو.

(2) الجواهر المضیة ٣٦٠/٣ وتاج التراجم ٢٤٩ وإتحاف السادة ٥/٢.

(3) إتحاف السادة، سەرچاوەی پێشوو. ونقل ترجمة عن تأريخ سمرقند للإدريسي. وترجم له النسفي في تبصرة الأدلة ٣٥٦/١.

(4) تبصرة الأدلة ٣٥٩/١.

(5) إتحاف السادة، سەرچاوەی پێشوو. كلنوی لە (الفوائد البهیة ٣١٩)دا وتویەتی: زانستی وەرگرتووە لەسەر دەستی أبوبكر أحمد الجوزجانی ئەویش لە سلیمانی جوزجانی و ئەویش لە موحەممەدەوە.

زبیدی باسی کردووە: ئەم سێ شێخانە زانستیان وەرگرتووە لەسەر دەستی أبی سلیمان موسای کوڕی سلیمانی جوزجانی، ئەویش زانستی وەرگرتووە لەسەر دەستی ئەم دوو ئیمامانە: أبی یوسف و موحەممەدی کوڕی حسن[1].

٤_ موحەممەدی کوڕی مقاتیلی ڕازی، دادوەری ناوچەی (ڕەئی).

زبیدی وتویەتی: موحەممەدی کوڕی موقاتیل و نەصیری کوڕی یەحیا زانستیان وەرگرتووە لەسەر دەستی ئەم دوو ئیمامانە: "ئەبو موتیعی حاکمی کوڕی عەبدوڵای بەلخی و ئەبو موقاتیل حەفصی کوڕی موسلیمی سەمەرقندی. هەروەها موحەممەدی کوڕی موقاتیل زانستی لە موحەممەدی کوڕی حەسەنی وەرگرتووە. ئەم چوار شێخانە زانستیان وەرگرتووە لە ئەبو حەنیفە[2].

هەندێک لە قوتابیەکانی

ئەبو ئەحمەدی یەعازی لەسەر دەستی ئەبو مەنصوری ماتوریدی شارەزایی پەیداکرد لە گشت جۆری زانستەکاندا[3]. و حەکیم قازی عیازی ئیسحاقی کوڕی موحەممەدی سەمەرقندی. و عەلی ڕەستەغفەنی. و ئەبو موحەممەد عەبدولکەریمی کوڕی موسای بەزدوی[4].

---

(١) إتحاف السادة، سەرچاوەی پێشوو. تیایدا هاتووە: کە (نەصیر) بە (نەصر)یش ناوبراوە.

(٢) إتحاف السادة، سەرچاوەی پێشوو. و باسی کردووە کە (زەهەبی) لە کتێبەکەیدا ژیاننامەی موحەممەدی کوڕی موقاتیلی نووسیوە، لەبارەیەوە وتویەتی: فەرموودەی لە وەکیع و چینەکەی وەکیعی گێڕاوەتەوە.

(٣) تبصرة الأدلة ١/٣٥٩.

(٤) الفوائد البهية ٣١٩. و نسفی لە کتێبی (التبصرة، سەرچاوەی پێشوو) هێناویەتی: أبا الحسن الرستغفني.

نووسراو و دانراوەکانی

دانراوی زۆر نایابی دانا، بەرپەرچی درۆیەکانی خاوەن بیروباوەڕە پووچەکانی دایەوە[1]، بۆ نمونە:

کتێبی (التوحید)[2]. کتێبی (المقالات)[3]. و کتێبی (رد أوائل الأدلة للكعبي)[4]. کتێبی (بيان وهم المعتزلة)[5]. کتێبی (تأويلات القرآن)[6] کە ناونراوە بە (تأويلات أهل السنة). نەسفی

---

(1) الفوائد البهية ٢١٩ و الفكر السامي ١٠٨/٢.

(2) تبصرة الأدلة ٣٥٩/١ والجواهر المضية ٣٦٠/٣ وتاج التراجم ٣٤٩. والفوائد البهية، والفكر السامي، والأعلام للزركلي، تيايدا هاتووە: دەستنووسە. و حاجي خليفة لە: كشف الظنون ١٤٠٦ و إسماعيل باشا لە: هدية العارفين ٣٦ ناوی ناوە: كتاب التوحيد و إثبات الصفات. وطبع بتحقيق: د. فتح الله خليف.

(3) تبصرة الأدلة، والجواهر المضية، وتاج التراجم، والفوائد البهية، وهدية العارفين، سەرچاوەکانی پێشوو. و كشف الظنون ١٧٨٢.

(4) تبصرة الأدلة، والجواهر المضية، وتاج التراجم، سێ سەرچاوەکەی پێشوو.

(5) تبصرة الأدلة، والجواهر المضية، وتاج التراجم، وهدية العارفين، و معجم المؤلفين، سەرچاوەکانی پێشوو. وكشف الظنون ٢٦٢. و لە:(الفواد البهية والفكر السامي والأعلام للزركلي)دا هاتووە: كتاب أوهام المعتزلة.

(6) ئەم ناوە (تأويلات القرآن) هاتووە لە: تبصرة الأدلة، والجواهر المضية، وتاج التراجم، سەرچاوەکانی پێشوو. و بەناوی (تأويلات أهل السنه) لەم سەرچاوانەدا هاتووە: (كشف الظنون ٣٣٥) حاجی خەلیفە وەسفی ئەم کتێبەی وەرگرتووە لە قوڕەیشی لە (جواهر المضية). و بەغدادی لە (هدية العارفين) ئەم کتێبەی بەناوی (تأويلات أهل السنة)ی هێناوە. و زەرکەلی لە کتێبی (الأعلام) وتویەتی: (کتێبی: "تأويلات القرآن"ی هەیە کە دەستنووسە، "تأويلات أهل السنة"شی هەیە بەشی یەکەمی لەچاپ دراوە). و (عومەر ڕیزا کەحالە) باسی کردووە کە ئەم دوو کتێبەی هەن: (تأويلات أهل السنة، وتأويلات القرآن). سەرنج بدە کە زەرکلی و کەحالە ئەم کتێبەیان بە دوو کتێب داناوە، کەچی لە ڕاستیدا یەك کتێبە بەڵام دووناوی هەیە، بە بەڵگەی ئەوەی حاجی خلیفە باسی ئەو کتێبەی کردووە بە ناوی (تأويلات أهل السنة) کەچی وەسفی ئەم کتێبەی لە قوڕەیشی وەرگرتووە کە خاوەنی (جواهر المضية)یە کە ناوبراو بە ناوی (تأويلات القرآن)ی باس کردووە.

بەشی یەکەمی کتێبەکە چاپ کراوە بەناوی (تأويلات أهل السنة) بتحقيق د. إبراهيم عوضين و السيد عوضين، لە پێشەکیەکەدا وتویانە: ئەم کتێبە بە (تأويلات القرآن) ناودەنرێت، ئەنجومەنی باڵای کاروباری

وتويەتی: (کتێبێکە لە بواری خۆیدا هیچ کتێبێك لە ئاستیدا نییە، تەنانەت هەموو ئەوانەی کتێبیشیان پێشتر لەوبارەوە نووسیوە ناگەن بە ئاستی ئەم کتێبە. ئای وتەی ئەو ڕەوانبێژە نووسەرانەی لەوبارەوە نووسیویانە چەند جوانە! کتێبی ڕاڤەی قورئان خونچەی گوڵی واتا و دەقە ئاڵۆزەکانی پشکواند، هەوری سەر ڕووی دەقە وێکچووەکانی لادا، بە جوانترین وەسف و ڕێك و پێکترین دارشتنی کرد بۆ حوکمەکانی و حەڵاڵ و حەرامەکەی، خوای گەورە پێشوازی لە سڵاوی ئەو بکات)[1]. کتێبی (شرح الفقه الأكبر) كە دراوەتە پاڵ ئەبی حەنیفە[2]. کتێبی (رد تهذيب الجدل) دانراوی کەعبی[3]. کتێبی (رد كتاب الكعبى في وعيد الفساق)[4]. کتێبی (رد أصول الخمسة)ی دانراوی ئەبو عومەری باهلی[5]. کتێبی (رد كتاب الإمامة لبعض الروافض)[6]. کتێبی (الرد على أصول القرامطة)[7]. کتێبی (الرد على فروع القرامطة)[8]. و کتێبی (مآخذ الشرائع في

ئیسلامی لە قاهیرە ساڵی ١٣٩١ك_١٩٧١ز لە چاپی داوە. کەواتە کتێبی (تأويلات القرآن) بریتیە لە کتێبی (تاويلات أهل السنة).

(١) تبصرة الأدلة، سەرچاوەی پێشوو. قورەشی لە (جواهر المضية) ئەم وتەیەی لە سەرەتاوە تا دەگاتە (ئەم هونەرە)ی هێناوە.

(٢) الأعلام للزركلي، باسی کردووە کە لە چاپ دراوە، و معجم المؤلفين، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو. أبو زهرة لە (تأريخ المذاهب الإسلامية ١٧٨)دا وتویەتی:(بە لێکۆڵینەوەی زانستی دەرکەوتووە کە ئەو "شرح"ە دانراوی "الليث السمرقندي" شەرعناسی حەنەفی ناسراوە).

(٣) تبصرة الأدلة، سەرچاوەی پێشوو. وتاج التراجم ٢٥٠ و كشف الظنون ٥١٨ وهدية العارفين ٣٦.

(٤) تبصرة الأدلة، وتاج التراجم، دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(٥) تبصرة الأدلة، وتاج التراجم، والفوائد البهية و تیایدا هاتووە: دانراوی موحەممەدی باهلییە.

(٦) تبصرة الأدلة، وتاج التراجم، والفوائد البهية، سەرچاوەکانی پێشوو.

(٧) تبصرة الأدلة وتاج التراجم، دوو سەرچاوەکەی پێشوو. و لە (الفوائد البهية والأعلام)ی زرکلي هاتووە بە ناوی: الرد على القرامطة.

(٨) تبصرة الأدلة وتاج التراجم، دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

أصول الفقه)[1]. و کتێبی (الجدل) له زانستی بنەماکانی فیقهدا[2]. کتێبی (الدرر) لەبارەی بنچینەکانی ئایین[3]. کتێبی (عقیدة الماتریدیة)[4].

نەسەفی وتویەتی: (هەر کەسێك دانراو و کتێبەکانی بینی بێت... هەڵوەستەی کردبێت لەسەر هەندێك لەو شتە وردو مانا سەرنج ڕاکێش و بەڵگە هێنانەوەی جوان لە شوێنی خۆی و هەڵهێنجانیان لە سەرچاوەو کانگای خۆیان، شارەزا ببێت سەبارەت بەوەی چۆن ڕەچاوی مەرجەکانی پابەند کردن و پابەندبوونی کردووە، شێوازو ڕەوشتی گفتوگۆی بابەتیانەی پاراستووە لە هەڵوەشاندنەوەی بیروباوەڕی ئەوانەی لە خۆیان بایی بوون بە هۆی زیرەکی خۆیان، هەر بابەتێکی هاورێ لەگەڵ بەڵگەکەی خۆی خستووەتەڕوو بۆ ئەوەی بە یەقین و دڵنیاکەرەوەو سەلمێنراو فێنکی و ئاسوودەیی بە سینە و دەروونەکان ببەخشێت، ئەو کاتە دەزانێت کە خوای گەورە کەڕامەت و توانای تایبەتی بە ماتوریدی داوە، پشتگیری کراوە لەلایەن خوای بێ نیازو خاوەن شکۆ بە کەرستەی سەرکەوتن و کۆشش و بریسکەکانی ڕێنوێنی و ڕاست پێکان، ئەو زانستانەی کە لەلای ئەو کۆببونەوە لە زانستە ئایینی و عەقڵیەکانی تر ئەوا لە زۆرێك لەو کەسە بەرزو زانستخوازانەی تردا کۆنابنەوە)[5].

---

(1) تبصرة الأدلة، وتاج التراجم، والأعلام للزرکلي، ومعجم المؤلفین، سەرچاوەکانی پێشوو. کشف الظنون ١٥٧٣ وهدية العارفين ٣٧. و له: (فوائد البهية) و (الفکر السامي)دا هاتووە بەناوی: مآخذ الشرائع في الفقه.

(2) تبصرة الأدلة، وتاج التراجم، والفوائد البهية، والفکر السامي، سەرچاوەکانی پێشوو، وکشف الظنون ١٤٠٨. ئەم کتێبە ناوی (الجدل) هاتووە لە: هدية العارفين و الأعلام للزرکلي.

(3) کشف الظنون ٧٥١ و هدية العارفين، دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(4) هدية العارفين،سەرچاوەی پێشوو.

(5) تبصرة الأدلة ١/٣٥٩.

ئیبن بەیازی لە: (إشارات المرام)دا وتویەتی: (ماتوریدی ئەم بنەمایانەی بە بەڵگە سەلمێنراو و بڕاوەکان لە کتێبەکانیدا خستووەتەڕوو، زۆر بە ڕێك و پێکی لق و پۆپەکانی دیاریکردووە بە تیشکەکانی بەڵگە دڵنیاکەرەوەکان).

ستایشکرانی لەلایەن زانایانەوە

بە جوانترین و ڕێك و پێکترین وەسف أبو مەنصوری ماتوریدی وەسف کراوەو ستایشی کراوە.

نەسەفی وتویەتی: ماتوریدی ئەو کەسەیە کە چووەتە قوڵایی دەریاکان و گەوهەرەکانی دەرهێناوە، بەڵگەکانی ئایینی خستەڕوو و بە ڕەوانبێژی و جوانبێژی و زانستە فراوانەکەی ڕازاوەیی زیاتری بە جوانی ئایین بەخشی، تەنانەت شێخ (أبو القاسم الحکیم) فەرمانی کرد کە کاتێ مرد لەسەر گۆڕەکەی بنوسرێت: (ئەمە گۆڕی ئەو کەسەیە کە زانستی بە هەناسەکانی وەرگرتووە، کۆششی خۆی خەرج کرد لە هەڵهێنجان و بڵاو کردنەوەی زانستدا، شوێنەوارو جێ دەستی لە ئاییندا ستایش کراوە، لە تەمەنی خۆیدا بەرهەمی ئەوەی چنی)[1]. دواتر نەسەفی دەڵێت: ئەم وتەیەی هەندێك لە ڕەوانبێژ نووسەکان وتویانە لەبارەی وەسفی ماتوریدی چەند جوان بووە: یەکێك بوو لە پێشەواو ئیمامە گەورەکان، یەکێك بوو لە کۆڵەگەکانی ئایین[2].

شێخ (زاهد کەوسەری) لەو پێشەکیەی بۆ کتێبی (إشارات المرام) نووسیویەتی، وتویەتی: (وڵاتانی ئەودیو ڕووبار "ما وراء النهر" سەلامەت و پاك بوون لە هەواو هەوەسبازی، ئەمەش بەهۆی ئەوەی کە سوننەت بەبێ ڕکابەر دەسەڵاتی تەواوی هەبوو بەسەر دەروونەکان، جا نەوە دوای نەوە شوێنەوارەکانیان دەگواستەوە، تا ئیمامی سوننەت "ئەبو مەنصوری ماتوریدی" لە وڵاتی "ما وراء النهر" هات، کە ناسراوە بە "پێشەوای ڕێنیشاندەر: إمام الهدی"، ناوبراو خۆی یەکلا کردەوە بۆ لێکۆڵینەوەو وردبینی کردن لە بابەتەکان و بەڵگەکانیان، بەهۆی دانراوەکانی ڕەزامەندی هەردوو لایەنی عەقڵ و شەرعی بەدەستهێنا). تأریخ المذاهب الإسلامیة ١٧٨ نقلا عن إشارات المرام والمقدمة.

1) تبصرة الأدلة ١/٣٥٨.

2) تبصرة الأدلة ١/٣٥٩.

بەهەمان شێوە وەسف کراوە بەوەی یەکێکە لە زانا گەورەکان[1]، پێشەوای زانایانی کەلامە، ڕاستکەرەوەی بیروباوەڕی موسڵمانانە[2].

ئیمامێکی ڕێزدارو بەرگریکار بووە لە ئایین، بیروباوەری ئەهلی سوننەی بەهێز دەکرد، موعتەزیلە و بیدعەچییەکانی لەت لەت کردلە مێزگەردەکانی دا، لە گفتوگۆکانیدا دژەڕاکانی بێ دەنگکرد، جا بەڕاستی سەرخەری سوننەت و لەناوبەری بیدعەیە، زیندووکەرەوەی شەریعەتە.

زوبەیدی وتویەتی: لە وتەی هەندێك لە شێخە ڕێزدارەکانی تەریقەت بیستوومە کە وتویانە: ماتوریدی مەهدی ئوممەت بووە لە کاتی خۆیدا[3].

ماڵئاوایی کردنی

ساڵی ٣٣٣ك[4]_ ٩٤٤ز کۆچی دوایی کردووە، کەمێك دوای کۆچی دوایی کردنی ئەبو حەسەنی ئەشعەری[5]، گۆڕەکەی لە سەمەرقەندە[6].

---

(1) الجواهر المضية ٣٦٠/٣.

(2) الفوائد البهية ٣١٩. و لە: الفكر السامي ١٠٨/٢ هاتووە: پێشەوای زانایانی کەلام. و لە: الأعلام للزكلي ١٩/٧ هاتووە: یەکێکە لە پێشەواکانی زانایانی کەلام.

(3) إتحاف السادة ٥/٢.

(4) الجواهر المضية ٣٦١/٣ وتاج التراجم ٣٥٠ والفوائد البهية ٣٢٠ وكشف الظنون ٢٦٢ و ٣٣٥ و ٥١٨ و ١٤٠٨ و ١٥٧٣ و ١٧٨٢ وهدية العارفين ٣٦ والفكر السامي ١٠٩ والأعلام للزركلي ١٩/٧ ومعجم المألفين ٦٩٢/٣ مێژووی لە دایك بوونی لەم دووانەدا هاتووە.

بەڵام لە: كشف الظنون ١٤٠٦ هاتووە: کۆچی دواییەکەی ساڵی ٣٣٢ك سێ سەد و سی و دوو بووە، ئەمە هەڵەیە، دەکرێت هەڵەی چاپ بووبێت.

(5) تبصرة الأدلة ٣٦٠/١ والجواهر المضية، سەرچاوەی پێشوو.

مەزهەبی ماتوریدی مەزهەبی ئیمامی ئەبو حەنیفەیە

ماتوریدییەکان مەزهەبەکەیان لە ئەبو حەنیفە (ڕەحمەتی خوای لێبێت) وەرگرتووە[٢]. (ئیبن بەیازی) کە یەکێکە لە زانایانی ماتوریدی وتویەتی: ماتوریدییەکان شوێنکەوتووی ئەشعەری نین لەبەر ئەوەی مەزهەبی ئەهلی سوننەی دەرخست هەروەك واگومان براوە، چونکە ماتوریدی درێژەپێدەری مەزهەبی ئیمامی أبو حنیفە و هاوەڵەکانیەتی کە ناوبراوان بەر لە ئەشعەری مەزهەبی ئەهلی سوننەیان دەرخستووە[٣].

ماتوریدی بنچینەی کتێبەکانی لەسەر چەند بابەتێك دامەزراندووە کە وەریگرتووە لە دەقەکانی ئیمامی أبو حنیفە، کتێبەکانیش بریتین لەمانە: (الفقه الأكبر، الرسالة، الفقه الأبسط، والعالِم والمتعلم، والوصية المنسوبة إلى الإمام)، جا ماتوریدی بۆ ئەم کتێبانە سوودی بینیوە لە: دەربڕینێك، ئاماژەیەك یان مانایەك یاخود خوازراوێك (إقتضاء) یان مانای پێچەوانە (مفهوم المخالفة)[٤].

ئەهلی سوننە و جەماعەت

ئەگەر زاراوەی (ئەهلی سوننە و جەماعەت) بەکارهێنرا، ئەوا مەبەست پێی ئەشعەریی و ماتوریدییەکانن.

---

(١) الجواهر المضية للقرشي، سەرچاوەی پێشوو، دواتر قورشی وتویەتی: بە نووسینی شێخمان (أبی الحسن علی الحنفی) و بە نووسینی شێخمان (قطب الدين عبدالكريم) بینیم کە سێ سەد و سی و سێ بوو. و إتحاف السادة ٢/٥ نقلا عن القرشي، وذكر الحافظ قطب الدين عبدالكريم بن المنير الحلبي الحنفي.

لەم سەرچاوانەدا: تاج التراجم، هدية العارفين، والأعلام للزركلي، معجم الألفين، سەرچاوەکانی پێشوو. هاتووە: (کە لە سەمەرقند کۆچی دوایی کردووە).

(٢) تبصرة الأدلة ١/٣١٠.

(٣) إتحاف السادة ٢/٥.

(٤) إتحاف السادة ٢/١٣.

خەیالی لە حاشیەکەی لەسەر (شرح العقائد)دا وتویەتی: ئەشعەرییەکان بریتین لە (ئەهلی سوننە و جەماعەت)، ئەمە بۆچوونی بەربڵاوە لە وڵاتانی (خوراسان، عێراق، شام، زۆربەی وڵاتانی تر).

لە وڵاتی (ما وراء النهر) ناوی (ئەهلی سوننە و جەماعەت) بۆ ماتوریدییەکان، واتە: هاوەڵانی ئیمامی أبو منصور بەکاردێت.

کەستەلی لە (حاشیة)ەکەیدا وتویەتی: ئەوەی ناوبانگی دەرکردووە بە ئەهلی سوننە لە وڵاتانی (خوڕاسان، عێراق، شام و زۆربەی وڵاتان) ئەشعەرییەکانن: کە بریتین لە هاوەڵانی (ئەبو حەسەنی ئەشعەری)، ئەشعەری یەکەم کەس بوو کە پێچەوانەی أبو علی جبائی جوڵایەوەو لە مەزهەبە کۆنەکەی پاشگەزبووەوەو هاتە سەر سوننەت، واتە ڕێبازی پێغەمبەر (ﷺ)، جەماعەت: واتە ڕێ و شوێنی هاوەڵان (ڕەزای خوایان لێبێت). و لە وڵاتی (ئەودیو ڕووبار: ما وراء النهر) ئەم ناوە بەکاردێت بۆ ماتوریدییەکان: هاوەڵانی ئەبو مەنصوری ماتوریدی قوتابی (ئەبو نەصری عیازی) قوتابی (ئەبو بەکری جوزجانی) هاوەڵی (ئەبو سولەیمانی جوزجانی) هاوەڵی (موحەممەدی کوڕی حەسەنی شیبانی هاوەڵی ئیمامی ئەبو حەنیفە)[1].

سەفارینی ئەم تاقمەشی خستووەتە پاڵ ئەشعەری و ماتوریدییەکان وەك (ئەهلی سوننە و جەماعەت) کە: شوێنەوارگەڕا (الأثریة)کانن، پێشەواکەیان ئەحمدی کوڕی حەنبەلە (ڕەزای خوای لێبێت)[2].

---

[1] إتحاف السادة ٦/٢. و سەیری ئەمە بکە لەو سەرچاوانەشدا: حاشیة الخیالي أحمد بن موسی، ساڵی ٨٦٠ك ماڵاوایی کردووە، علی شرح العقائد النسفیة للتفتازاني ٢١. وحاشیة الکستلي مصلح الدین مصطفی، ساڵی ٩٠١ك ماڵئاوایی کردووە، علی شرح العقائد النسفیة للتفتازاني ١٧.

[2] لوامع الانوار البهیة ٧٣/١. لە پەڕاوێزدا چەند وەڵامێك هاتوون کە دەیەوێت لە دەرەنجامەکەدا ئەوە بسەپێنێت کە ئەهلی سوننە و جەماعەت تەنها شوێنەوارگەرا (الأثریة)کانیانن.

ڕاجیایی نێوان ئەشعەرییەکان و ماتوریدییەکان

لە نێوان هەر دوو کۆمەڵی ناوبراودا ڕاجیایی هەیە لە هەندێك بابەتی بنچینەییدا وەك بابەتی پێکهێنان (تکوين)، بابەتی هەڵاواردن لە ئیماندا، بابەتی باوەڕو ئیمانی کەسی لاساییکەرەوە (مقلد).

زانا لێکۆڵەرەکانی هەر دوو کۆمەڵەکە هیچ کام ئەویتر تۆمەتبار ناکات بە گومڕایی و سەرگەردانی[1].

تەقیەدینی سوبکی) بۆ ئەوە چووە کە ڕاجیایی نێوان هەر دوو کۆمەڵەکە لە سێ بابەتدایە لە ئەنجامی ئەو هەڵهێنجانەی کردوویەتی لە (عقيدة)ی ئەبو جەعفەری تەحاویدا.

تاجی سوبکی کوڕی ناوبراو سێ بابەتی تری بۆ سێیەکەی دیکەی زیاد کردوون کە دەریهێناوە لە کتێبی ماتوریدییەکان.

جگە لە (تاج)، هەندێکی تر حەوت بابەتی تریان زیاد کردووە.

فازیل عەبدوڕەحیمی کوڕی عەلی حەنەفی لە کتێبەکەیدا (نظم الفرائد و جمع الفوائد) چل بابەتی بە بەڵگەکانیەوە بە تێرو تەسەلی خستووەتەڕوو، زۆر لەسەری دواوە.

زانای بلیمەت مەلا (عەلی قاری) لە (شرح الفقه الأكبر)دا ئەم بابەتەی بەتێرو تەسەلی خستۆتەڕوو.

زانای بلیمەت (بەیازی) لە کتێبەکەیدا (إشارات المرام من عبارات الإمام) پەنجا بابەتی هێناوە کە جێگای ڕاجیایین لە بابەتە لاوەکییەکانی زانستی کەلامدا، کە هەموو وتە و بۆچوونە پرش و بڵاوەکانی کۆکردۆتەوەو پوختی کردوونەتەوە[1].

---

[1]) إتحاف السادة، سەرچاوەی پێشوو، والروضة البهية فيما بين الأشاعرة والماتريدية لإبن أبي عذبة ٢٣.

شێخ موحەممەد ئەبو زەهرە وتویەتی: (زۆرێك بۆچوونیان وابوو كە ڕاجیایی نێوان ئەشعەری و ماتوریدییەكان ڕاجیاییەكی گەورە نییە، تەنانەت مامۆستا شێخ موحەممەد عەبدە لە نووسینی ڕوونكردنەوەكەی لەسەر "عقائد العضدية" بڕیاریداوە كە ڕاجیایی نێوان ماتوریدی و ئەشعەرییەكان لە (دە) بابەت تێپەڕی نەكردووە، ڕاجیاییەكەش تەنها لە دەربڕیندایە.

بەڵام لە كاتی لێكۆڵینەوەی تێروتەسەل و قوڵ بۆ ڕاو بۆچوونی ماتوریدی و ئەشعەرییەكان لە دەرەنجامدا ئەوە بەدەردەكەوێت كە جیاوازی هەیە لە بیركردنەوەو ئەو دەرەنجامەی دوو ئیمامەكەی دەستیان كەوتووە)[2].

هەندێك لەو ڕاجیاییە لەم كتێبەدا لە دوو توێی بابەتە بەرایەكانی بیروباوەڕدا دەخەینەڕوو، ئەمەش لە كاتی بەراورد كردنی ڕاو بۆچوونی مەزهەبە جیاوازەكان.

ڕاو بۆچوونەكانی ئەبو مەنصوری ماتوریدی

گرنگترین بۆچوونەكانی:

١_ لەبارەی ناسینی خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ:

---

١) إتحاف السادة ٢/١٢_١٣ پەنجا مەسەلەی ژماردووە. و كتاب نظم الفرائد و جمع الفوائد للعلامة عبدالرحیمی كوڕی بن علي الشهير بشيخ زاده، ساڵی ٩٤٤ك_١٥٣٧ز ماڵئاوایی كردووە، ساڵی ١٣١٧ك لە میسر چاپ كراوە، ئیبن ئەبو عەزبەی حەسەنی عەبدولموحسین، ساڵی ١١٧٢ك_١٧٥٨ز، كتێبەكەی خۆی نووسیوە: (الروضة البهية فيما بين الأشاعرة والماتريدية)، لە بەشی یەكەم باسی ئەو بابەتانەی كردووە كە ڕاجیاییان لەسەرەو ڕاجیاییەكەش تەنها لە دەربڕیندایە ئەویش حەوت بابەتن، لە بەشی دووەمیشدا ئەو بابەتانەی ژماردووە كە ڕاجیاییان لەسەرە و ڕاجیاییەكەش واتاییە ئەویش بە حەوت بابەتی ژماردووە.

٢) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٧٩.

ماتوریدییەكان بۆچوونیان وایە كە دەكرێت بە عەقڵ پەیی بە پێویست بوونی ناسینی خوا ببرێت، چونكە ئەگەر عەقڵ دوور بێت لە هەواو هەوەس و لاسایی كردنەوە (تەقلید) و سەیری ئاسمانەكان و زەوی بكات وەك چۆن خوای گەورە فەرمانی پێكردووە لە چەندین ئایەتدا، ئەگەر عەقڵ بەم كارە هەڵبستێت ئەوا دەگاتە باوەڕ هێنان بە خوای پاك و تاك.

ماتوریدی بۆچوونیان وایە عەقڵ بەشێوەیەكی سەربەخۆ دەتوانێت خوای گەورە بناسێت، بەڵام بۆچوونیشی وایە كە ناتوانێت سەربەخۆو بەتەنیا هەموو ئەو حوكمانە بناسێت كە بە مرۆڤ ڕاسپێردراوە، ئەمە ڕای ئیمامی ئەبو حەنیفەشە.

موعتەزیلەكان بۆچوونیان وایە كە عەقڵ دەتوانێت پەیی بە پێوست بوونی ناسینی خوا ببات، پێویست بوون لەلایەن ئەو لایەنەوە نابێت كە پێویستكردنی بەدەستە كە خوای پاك و بەرزە.

ئەشعەرییەكان بۆچوونیان وایە كە ناسینی خوای گەورە بە شەرع پێویستە[1].

---

1) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٧٩_١٨٢.

شێخ عەلی ئەلقاری لە (شرح الفقه الأكبر ٢٣٧_٢٣٨)دا وتویەتی: (لەلایەن ماتوریدی و زۆربەی شێخەكانی عێراق ناسینی خوا لەسەر منداڵ پێویستە، ئەمەش لەبەر گشتگیری ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): قەڵەم لەسەر سێ كەس هەڵگیراوە: منداڵ تا بالغ دەبێت، واتە: هاتنە خوارەوەی مەنی لە نووستندا (إحتلام)....، لەلایەن ئەشعەرییەكان ناسینی خوای لەسەر پێویست نییە، لەبەر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا﴾ الإسراء: ١٥. واتە: (ئێمەش سزای كەسمان نەداوە تا پێغەمبەرێكی بۆ دەنێرین). بەرهەمی ئەو ڕاجیاییە بەدەر دەكەوێت لەبارەی ئەو كەسەی بانگەوازو پەیامی پێغەمبەری هەرگیز پێنەگەیشتووەو ئەو كەسەی مردووە بەبێ ئەوەی بڕوا بەخوا بێنێت، ئەو كەسانە لەلایەن ماتوریدییەكان سزا دەدرێن، لەلایەن ئەشعەرییەكان سزا نادرێن. بەهەمان شێوە هەمان بۆچوونیان هەیە لەبارەی ئەوەی كە لەو ماوەیە مردوون باوەڕیان نەهێناوە بەخوا كە پێغەمبەری تێدا نەهاتووە "فترة" لە نێوان پێغەمبەر عیسا "سڵاوی خوای لێبێت" و موحەممەد (ﷺ))./ سەیری ئەمەش بكە: الروضة البهية فيما بين الأشاعرة والماتريدية ٩٧.

٢_ ماتوریدی سیفەتە واتاییەکانی بۆ خوای گەورە چەسپاند، کە ئەمانەن: توانا، ویست، زانست، بیستن، بینین، دووان، ژیان. بەڵام وتویەتی: سیفەتەکانی خوا شتێکی جاواز نین لە زاتی خوا، سیفەتەکان شتێك نین ڕاوەستاو و پەیوەست بن بە زاتی خوا و جیایش نین لە زاتی خوا، سیفەتەکان خاوەنی بوونی سەربەخۆ و جیا نین لە زاتی خوا.

ماتوریدی دەڵێت کە سیفەتەکان شتێکی جیاواز نین لە زاتی خوا، بەمەش خەریکە کۆك بێت لەگەڵ موعتەزیلەکان کە دەڵێن هیچ شتێك جگە لە زات نییە(١).

٣_ ئەو دەقانەی لە قورئانی پیرۆزو ئەو هەواڵ و خەبەرانەی کە سیفەتە خەبەرییەکان لە خۆ دەگرن کە لە ڕووکەشدا وێکچواندیان لێ بەدەر دەکەوێت و باس لەوە دەکەن کە خوای گەورە خاوەنی: ڕووخسارو دەست و چاوە.... تاد. ماتوریدی ئەم دەقانەی تەئویل کردووە.

ئەم فەرمایشتەی خوا: ﴿ثُمَّ ٱسۡتَوَىٰ عَلَى ٱلۡعَرۡشِۖ﴾ الأعراف: ٥٤. وتویەتی: دەکرێت ماناکەی ئەوەبێت کە مەبەستی بۆ چووە و دروستی کردووە بەڕێك و پێکی و جێگیرەوە.

ئەم فەرمایشتەی ڕاڤە کردووە: ﴿وَنَحۡنُ أَقۡرَبُ إِلَيۡهِ مِنۡ حَبۡلِ ٱلۡوَرِيدِ﴾ ق: ١٦. ئاماژەیە بۆ دەسەڵات و کاملی توانای خوای گەورە.

ماتوریدی لەم بۆچوونەی کۆك و تەبایە لەگەڵ موعتەزیلە و ئەشعەرییەکان کە تەئویل کردن پەسەند دەکەن(٢).

---

١) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٥_١٨٦.

٢) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٧.

لە بابەتی (ئەو دەقانەی لە ڕووکەشدا وێچواندیان لێ بەدی دەکرێت) ئەوە دەخرێتەڕوو: کە هەڵوەستە کردن لە ئاست تەئویل کردنی (إستواء) ڕای ماتوریدیە لە (کتاب التوحيد ٧٤) و لێکۆڵەرەکانی لە پێشەکیەکیدا ٤١، باسیان کردووە: ئەمە بۆچوونی غەزنەوییە لە ماتوریدییەکان لە کتێبەکەیدا (أصول الدين

٤ _ خوای گەورە پاکە لەکاری ناشیاو، کارەکانی خوای گەورە هەموویان پڕن لە حیکمەت و دانایی، چونکە دانای زانایە وەك چۆن وەسفی خۆی کردووە.

خوای گەورە لە کردارەکانی ئەم حیکمەتە دەخوازێت، خوای گەورە لەوەی کە ئەم حیکمەتەی خواستووە ناچار کراو نییە، چونکە سەرپشکە و چی بیەوێت دەیکات، نا وترێت: کردنی کاری چاکە و چاکتر پێویستە لەسەر خوا، چونکە پێویست بوون پێچەوانەی ویستە، پێویست بوون ئەوە دەگەیەنێت کە جگە لە خوای گەورە مافی بەسەر خواوە هەیە. خوای گەورە لەبارەی ئەو کارانەی دەیکات پرسیاری لێ ناکرێت. پێویست بوون ئەوە دەگەیەنێت کە لێپرسینەوەی لەگەڵ بکرێت لەسەر ئەو کارانەی دەیکات[1].

٥ _ خراپی بە عەقڵ چەسپاوە، بەڵام سزا پەیوەستە بە شەرعەوە.

---

٧٥) هاتووە: (ئیستوائی خوا لەسەر عەرش ڕاست و ڕەوایە، ئێمەش ئیمانمان هەیە و بڕوامان پێی هەیە بەو شێوەیەی کە خوای گەورە ویستویەتی و خۆمان سەرقاڵ ناکەین بە چۆنیەتیەکەیەوە).

ئەوەی بەدەر دەکەوێت ئەوەیە کە ماتوریدی دوو بۆچوونیان لەم بارەوە هەیە، (اللامشی) لە (التمهید ٦٤) وتویەتی: (هەندێك لە شێخەکانمان وتویانە بڕوامان پێ هەیە _ بە وێکچووەکان _ خۆمان سەرقاڵ ناکەین بە تەئویل کردنیان، هەندێکیان وتویانە بە شێوەیەك تەئویلیان دەکەین کە تێك نەگیرێت لە گەڵ بەڵگەکانی خوا. ئەمەش وەك: إستواء بەکاردەهێنرێت و دەکرێت بە مانای جێگیر بوون بێتن دەشکرێت بە مانای زاڵ بوون بێت، بۆیە بە زاڵ بوون ڕاڤەی دەکەین بۆ ئەوەی تێکگیران دروست نەبێت).

() تأریخ المذاهب الإسلامیة ٨٣. و وتەی شبلی لە (تعلیل الأحکام ٩٧) هێناویەتی و وتویەتی: ئەمە دادگەرترین وتەیە و دوورترینیانە لە زیادەڕۆچوون. و سەیری ئەمەش بکە: نظم الفرائد وجمع الفوائد للعلامة عبدالرحیم بن علي الشهیر بشیخ زادە ٣١.

ئەم بۆچوونەی ماتوریدییەکانیان لە أبو حەنیفە گێڕاوەتەوە، سعدی کوڕی علی زنجانی شافعی کە یەکێکە لە ئەشعەرییەکان ئەم بۆچوونەی پەسەند کردوە، أبو خطابی حەنبەلیش ئەمەی پەسەند کردووە[1].

عەبدولوەهاب خەلاف ئەم ڕایەی پەسەند کردووەو وتویەتی: ئەمە مەزهەبێکی مام ناوەند و دادگەرە[2].

ماتوریدییەکان پێیان وایە شتەکان لە خودی خۆیان باشی و خراپیان هەیە، عەقڵ دەتوانێت پەیی بە خراپی و باشی هەندێك شت ببات، بەڵام هەرگیز عەقڵ ناتوانێت پەیی بە ئەرکە ئایینەکان ببات، چونکە دادوەر لە ئەرکە ئایینیەکان تەنها خوایە[3]، چونکە عەقڵەکان هەر چەندە پێبگەن لەوانەیە تووشی هەڵە ببن، هیچ پەیوەست بوونێك لە نێوان حوکمەکانی خواو پەیی پێردنی عەقڵ نییە[4].

ئەمەش لەبەر ئەوەی پەیڕەوی ماتوریدی بەوە جیادەکرێتەوە کە لە پەیڕەوی ناوبراو دەسەڵاتێکی مەزن بەبێ زیادەڕەوی بە عەقڵ دراوە، بەڵام بە ئەندازەی موعتەزیلەکان پشتی پێ نابەستن.

ئیمامی ماتوریدی پێی وایە کە عەقڵ سەرچاوەیەکە لە سەرچاوەکانی زانین (المعرفة)، بەڵام لە خلیسکانی عەقڵ دەترسێت، بۆیە بۆ خۆپاراستن لە خلیسکان پشتیان بەست بە نەقل لە پاڵ عەقڵدا، وتویەتی: (هەر کەسێك نکۆڵی لێبکات _ پشت بەستن بە نەقل _ و ویستی

---

(1) تشنیف المسامع ١/٤٦ ماتوریدییەکانی بە حەنەفی ناوناوە. ونقله عواد المعتق في المعتزلة ١٦٧ عن مدارج السالکین لإبن القیم ١/٢٣١.

(2) علم أصول الفقه لعبدالوهاب خلاف ٩٩.

(3) تأریخ المذاهب الإسلامیة ١٨٢.

(4) علم أصول الفقه لعبدالوهاب خلاف، سەرچاوەی پێشوو.

هەموو ئەو شتانە دەست بخات کە لە عەقڵ شاراوەن و مەبەستیشی وابوو کە شارەزا ببێت بە گشت حیکمەتەکانی پەروەردگاریێتی بە عەقڵە کەم و کورتە سنووردارەکەی بەبێ ئاماژەی ئەو _ پێغەمبەر _ ئەوا ئەو کەسە ستەم لە عەقڵ دەکات، کارێك بە عەقڵەکەی دەکات کە لە توانایدا نییە).

دەرەنجامی ئەم وتەیە ئەوەیە: حوکمی عەقڵ لەو شتانەدا وەردەگرێت کە پێچەوانەی شەرع نەبێت، جا ئەگەر حوکمی عەقڵ پێچەوانەی شەرع بوو ئەوا ئەو کاتە پێویستە ملکەچی بنوێنرێت بۆ شەرع.

ئالێرەوە تێڕوانینی وابوو کە ئەو سەرچاوەیەی زانستی بیروباوەڕ پێویست دەکات بریتییە لە نەقڵ و عەقڵ بەیەکەوە.

بۆیە بۆچوونەکانی لە نێوان موعتەزیلە و ئەشعەرییەکان بوو[١].

٦_ کردەوەی بەندەکان بەدیهێنراوی خوایە، چونکە خوای گەورە بەدیهێنەری هەموو شتێکە، خوای پاك و تاك دەفەرموویت:﴿ وَٱللَّهُ خَلَقَكُمۡ وَمَا تَعۡمَلُونَ ﴾ الصافات: ٩٦.[٢] واتە: (خوا ئێوەیش و هەموو ئەو شتانەی بەدیهێناوە کە ئێوە دەیانکەن). هەروەها دەفەرموویت: ﴿ٱللَّهُ خَٰلِقُ كُلِّ شَيۡءٖ﴾ الزمر: ٦٢. واتە: (خوا بەدیهێنەری هەموو شتێکە).

ڕای ماتوریدی وەك ئەشعەرییە: بەوەی بەندە بە دەستهێنان (کسب)ی هەیە، سزاو پاداشت بەپێی بەدەستهێنانەکە دەبێت.

---

١) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٧٩_١٨١ و ئەم وتەیەی لە کوسەری وەرگرتووە: (ئەشعەرییەکان لە نێوان موعتەزیلە و فەرموودەناساندان و ماتوریدییەکانیش لە نێوان موعتەزیلە و ئەشعەرییەکاندان). بڕوانە: مناهج الإجتهاد في الإسلام ٥٠٥.

٢) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٤.

بەڵام ماتوریدی پێیان وایە بە دەستهێنان (کسب) لە ڕێگەی هێزێکەوەیە کە خوای گەورە بە بەندەی داوە، جا بەپێی بۆچوونی ماتوریدی بەندە دەتوانێت بەهۆی ئەو هێزەی تیایدا بەدیهێنراوە کردەوە بەدەست بهێنێت، دەشتوانێت بەهەمان هێز کردەوەکە بەدەست نەهێنێت، بەندە سەرپشکە لە بەدەستهێنان (کسب)دا، ئەگەر بیەوێت کارەکە دەکات و پەیوەست دەبێت بەو کردەوەیەی کە بەدیهێنراوی خوای گەورەیە، ئەگەر بیەوێت کارەکە فەرامۆش دەکات، بۆیە سزاو پاداشت بەم پێیە دەبێت.

ماتوریدی بۆچوونی ناوەندە لە نێوان موعتەزیلە و ئەشعەرییەکان.

موعتەزیلەکان وتویانە بەدیهێنانی کردەوە لە ڕێگەی هێزێکەوەیە کە خوای گەورە بە بەندەی بەخشیووە.

ئەشعەرییەکان وتویانە بەندە لە کردەوەدا هیچ توانایەکی نییە، بەڵکو تەنها بەدەستهێنانی هەیە، ئەم بەدەستهێنانەش بە هاوتەریب (إقتران)ە نەوەك بە کاریگەری بەندە بێت.

ماتوریدییەکان وتویانە بەدەستهێنان بە توانا و کاریگەری بەندەیە[1].

٧_ ئیمان: تەنها بریتییە لە دانپێدانان و بەڕاستدانان بە دڵ.

ئەم وتەیەی ماتوریدی لە أبو حنیفەوە گێڕدراوەتەوە، ئەمە ڕای بەناوبانگی مەزهەبی ئەبو حەسەنی ئەشعەرییە[2]. پێشتر لە ڕاوبۆچوونەکانی ئەشعەرییدا خرایەڕوو.

---

(1) تأريخ المذاهب الإسلامية، سەرچاوەی پێشوو، سەیری ئەمەش بکە: التوحيد للماتريدي م ٤١ و أصول الدين للغزنوي ١٦٦ و ٢٩٧.

(2) تبصرة الأدلة ٢/٧٩٩ والتمهيد للامشي ١٢٨ والكليات للكفوي ٢١٣. ماتوریدی دەقی هێناوە لەم بارەوە لە کتێبەکەیدا (التوحيد ٣٧٣) و بڕوانە پێشکیەکەی م ٤٦. سەیری چەند سەرچاوەیەکی تر بکە لە توێژینەوەکەم لەبارەی: مفهوم الإيمان عند الفرق الإسلامية ٣٠.

به پێی ڕای ماتوریدییەکان و ئەشعەرییەکان کردەوە بەشێك نییە لە ئیمان و باوەڕ، بۆچوونیان وایە کە ئەنجامدەری گوناهی گەورە ناچێتە دەرەوەی بازنەی ئیمان، ئەگەر لێپرسینەوەو سزاشی هەبێت، دەشکرێت خوای گەورە بە ڕەحمەت و بەزەیی خۆی دایگرێت.

ماتوریدی دەقی هێناوە لەسەر ئەوەی (ڕای ڕاست ئەوەیە کە ئەو باوەڕدارانەی خاوەن گوناهن بەخوای گەورە بسپێردرێن، ئەگەر بیەوێت لێیان خۆش دەبێت بە چاکە و بەخشدەو شکۆیی خۆی و ئەگەر بیەوێت سزایان دەدات بە ئەندازەی گوناهەکانیان، بۆ هەمیشە لە ئاگری دۆزەخدا نامێننەوە، جا باوەڕداران لە نێوان ئومێد و ترس "الرجاء والخوف"دا دەبن، بۆ خوای گەورە دروستە سزای بەندە بدات لەسەر تاوانی بچوك و لە گوناهی گەورەش خۆش ببێت، هەروەك خوای گەورە دەفەرموویت:﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَغۡفِرُ أَن يُشۡرَكَ بِهِۦ وَيَغۡفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَآءُ ﴾النساء: ٤٨. واتە: "بەڕاستی خوا خۆش نابێت ئەگەر هاوەڵی بۆ بڕیار بدرێت، بێجگە لەوە لە هەر گوناهێکی تر بیەوێت خۆش دەبێت")[1].

سەلەفییەت

وشەی (سلف) لە بنچینەی زمانەوانیدا: (سلف يَسلف سُلُوفا) واتە: تێپەڕی و بەسەرچوو و کۆتایی هات.

هەندێك لە ماتوریدییەکان بۆچوونیان وایە کە ئیمان بریتییە لە دانپێدانان بە دڵ و دەربڕین بە زمان بەبێ کردار ئەندامەکان./ مفهوم الإيمان ٢٧ سەرچاوەی پێشوو و سەرچاوەکانی تێدا هاتووە.

[1]) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٨_١٨٩.

(سَلَف سُلاف: پێشینان): کۆیه، تاکەکەی (سالف: پێشین)ە، وەك: (خدم و خدام: خزمەتکاران): کۆیه، تاکەکەی، (خادم: خزمەتکار)ە. پاشان (سلف) کراوەتە کۆ لەسەر (أسلاف) وەك: (سبب و أسباب: هۆو هۆکان)[1].

السلف: باوباپیران و خزمانی پێشین دەگرێتەوە[2]. فەرمایشتەکەی پێغەمبەر (ﷺ) بۆ فاتیمە (ڕەزای خوای لێبێت) لەم بارەیەوە: (... ولا أراني إلا قد حضر أجلي، وإنكِ أَوَّلُ أهلي لحوقا بي، ونعم السلف أنا لكِ)[3] واتە: من تەنها بۆ ئەوە دەچم کە سەرەمەرگم نزیك بووبێتەوە، تۆش یەکەم کەسی لە خانەوادەکەی من کە پێم دەگەی، بەڕاستی من چاکترین پێشینم بۆ تۆ.

السلف لە زاراوەدا بریتییە لە: هاوەڵان، شوێنکەوتووان، شوێنکەوتووی شوێنکەوتووان[4].

ئەمەش وەرگیراوە لەو فەرمایشتەی کە عەبدوڵای کوڕی مەسعود گێڕاویەتیەوە، کە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (خير القروني قرني، ثم الذين يلونهم، ثم الذين يلونهم....)[5] واتە:

---

(1) المصباح المنير مادة (سلف) ٢٨٥. و لە: قاموس المحيط مادة (سلف) ١٠٦٠: (السلف: کۆیەکەی: "سلاف و أسلاف"ة). دەکرێت (سلاف): کۆی (سالف) یان (سلف) بێت.

(2) القاموس المحيط، سەرچاوەی پێشوو.

(3) من تەنها بۆ ئەوە دەچم کە سەرەمەرگم نزیك بووبێتەوە... تاد، هاتووە لە: صحيح مسلم ٤٤ كتاب فضائل الصحابة ١٥ باب فضائل فاطمة رقم ٢٤٥٠ عن عائشة رضي الله عنها.

(4) شرح الجوهرة للصاوي ٤٣٠ وشرح الجوهرة للباجوري ٣٤٣ والسراج الوهاج لصديق حسن خان ١٢/١٠. و لوامع الأنوار البهية ٢٠/١.

(5) فەرموودەی:چاکترین چەرخ و نەوە چەرخ و نەوەی منە... تاد، بەم دەربڕینە هاتووە لە: صحيح البخاري ٥٢ كتاب الشهادات، ٩ باب لا يشهد على شهادة جور، رقم ٢٦٥٢، عن عبدالله بن مسعود. وللحديث ألفاظ وطرق عديدة عن عمران بن الحصين وعبدالله بن مسعود رضي الله عنهما ٥٢ كتاب الشهادات و ٦٢ كتاب فضائل أصحاب النبي (ﷺ)، و ٨١ كتاب الرقائق و ٨٣ كتاب الإيمان والنذور، و أرقام أحاديثهما هي: عن عمران بن حصين رقم ٢٦٥١ و ٣٦٥٠ و ٦٤٢٨ و ٦٦٩٥ عن عبدالله بن مسعود رقم ٣٦٥١ و ٦٤٢٩ و٦٦٥٨. والحديث في صحيح مسلم ٤٤ كتاب فضائل الصحابة من طرق: عن عمران بن حصين رقم ٢٥٣٥ و

چاكترین چەرخ و نەوە چەرخ و نەوەی منە، دواتر ئەوانەی بەدوایاندا، پاشان ئەوەی بەدوایاندا دێن.

نەوەوی دوای ئەوەی چەندین بۆچوونی خستووەتەڕوو لەبارەی دەست نیشانكردنی واتای (القرن) كە لە فەرموودەكەدا هاتووە، وتویەتی: بۆچوونی ڕاست ئەوەیە كە نەوەی پێغەمبەر هاوەڵان بوونە، نەوەی دووەم: شوێنكەوتووان، نەوەی سێیەم: شوێنكەوتووی شوێنكەوتووان[1].

زۆربەی زانایان بۆچوونیان وایە كە هاوەڵێتی كردنی پێغەمبەر (ﷺ) ئەوەندە بەرزو پیرۆزە هیچ كردەوەیەك بەو ئەندازەیە چاك نییە، ئەمەش لەبەر بینینی پێغەمبەری خوا (ﷺ)، سەبارەت بەوەی ئاوێتەی خۆشەویستی پێغەمبەر (ﷺ) و دەستپێشخەر بووەو زوو كۆچی كردووە بۆ لای پێغەمبەر(ﷺ)و سەری خستووە و ئەو بەشە شەرعەی كە لێی وەرگرتووە بەجوانی و ڕێك و پێكی لەبەری كردووەو بە كەسانی دوای خۆی ڕاگەیاندووە، هەر كەسێك كە لە دوای ئەو هاوەڵە وەسفكراو بێت ئەوا هاوشێوەی ئەو نابێت لە بەرزی و چاكی دا، چونكە هەر خەسڵەتێك لە خەسڵەتە ناوبراوەكان دەستەبەری خێر دەكات بۆ خاوەنەكەی بە ئەندازەی خێری ئەو كەسەی دواتر كاری پێدەكات، بۆیە پلەو پایەی هاوەڵان بەسەر ئەوانی تردا زاڵە[2].

هەر تاقمێك لە تاقمە ئیسلامیەكان دەبینیت كە ڕاوبۆچوونەكانی سەرچاوەی گرتووە لە پێشینەی چاكەكان.

عبدالله بن مسعود رقم ٢٥٣٣ وأبي هريرة رقم ٢٥٣٤، وعائيشة رقم ٢٥٣٦. وفي الجامع الصغير ٢٤٦ رواه أحمد في مسنده والبخاري و مسلم والترمذي عن إبن مسعود.

(1) شرح النووي على مسلم (المنهاج) ١٨٢٠. سەیری ئەمانەش بكە: فتح الباري ٨/٧ و إرشاد الساري ٣٨٤/٤ و ٨٠/٦ و ٨١.

(2) فتح الباري ٩/٧.

بەڵام سەلەفییەکان ناوی پێشینان (سەلەف)یان وەك ناوی ناسێنەریان بۆ خۆ بڕیاردا، ئەو سەلەفیانە حەنبەلین، لە سەدەی چواری کۆچی بەدەرکەوتن، قسەیان لەبارەی بابەتەکانی: خوابەیەکزانین، تەئویل، وێچواندن (تشبیە) کرد.

هەروەك خۆیان دەڵێن ڕاوبۆچوونەکانیان دەدەنە پاڵ ئیمام ئەحمەدی کوڕی حەنبەل (ڕەزای خوای لێبێت) کە بیروباوەڕی پێشینانی زیندوو کردەوەو بەرگری لێکرد[1].

ڕاوبۆچوونی هەندێکیان وەك: (قازی ئەبو یەعلای موحەممەدی کوڕی حوسەینی حەنبەلی بەغدادی) ٤٥٨ك ماڵئاوایی کردووە، هەروەها (ابن الزاغوانی علی کوڕی عبیداللە الحنبلی) ٥٢٧ك ماڵئاوایی کردووە، خودی حەنبەلییەکان ڕەخنەی توونديان لە ڕاوبۆچوونیئەو دووانە دەگرت و نکۆڵیان دەکرد لەوەی ئەو بۆچوونانە بۆچوونی ئیمام ئەحمەد بن.

ئیبن جەوزی عەبدوڕەحمانی کوڕی عەلی بەکری حەنبەلی (٥٩٧ك ماڵئاوایی کردووە)، کتێبی (دفع الشبه التشبیه)ی دانا کە تیایدا بەرپەرچی ئەو بۆچوونانەی داوەتەوە، هەندێك لە شەرعناسە حەنبەلییەکان وتویانە: (ابو یعلی بەشێوەیەك حەنبەلییەکانی لەکەدار کرد، کە بە ئاوی دەریاکان ناشورێتەوەوە). هەندێکیان وتویانە: (ئیبن زاغوانی لە کتێبەکەیدا "وێچواندنی نامۆی داهێناوەو کردووە" کە لە ئاستیدا کەسی وریاو هۆشیار سەری لێ دەشێوێت).

بەناپەسەند دانانی ئەم بۆچوونانە لەلایەن ئەو حەنبەلییانە و هاوشێوەکانیان بووە هۆی پەردە پۆش کردنیان لە سەدەی پێنجەم و شەشەم[2].

---

(1) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٩٠.

(2) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٩٧. سەیری نمونەی ئەو وتانە و هاوشێوەکانی بکە لە کتێبی إبن الجوزی: دفع شبه التشبيه بأكف التنزيه ١٤ ولاپەڕەکانی دواتری.

سەر لە نوێ ئەم مەزهەبە بەدەرکەوت لەسەر دەستی (شێخولئیسلام تەقیەدین ئەحمەدی کوڕی عەبدولحەلیمی کوڕی تەیمیە) ساڵی ٧٢٨ك ماڵئاوایی کردووە، هەروەها لەسەر دەستی قوتابیەکەی (ئیبن قەیم شمسەدینی موحەممەدی کوڕی ئەبو بەکری زەرعی دیمەشقی) ساڵی ٧٥١ك ماڵئاوایی کردووە.

دواجار لە دوورگەی عەرەبی لەسەر دەستی شێخ موحەممەدی کوڕی عەبدولوهاب دەرکەوت، ساڵی ١٢٠٦ك ماڵئاوایی کردووە.

تا ئێستاش وەهابیەکان بە جۆش و خرۆشن بۆ ڕاو بۆچوونەکانیان، هەندێك لە زانا موسڵمانەکان لە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتانی ئیسلامی هاوڕابوون لەگەڵیان[1].

ڕاو بۆچوونەکانیان

١_ سەلەفیەکان بۆچوونیان وایە، کە بیروباوەڕو بەڵگەکانی و حوکمەکان و ئەو شتانەی بە پوختی یان تێروسەلی پێیەوە پەیوەستن بە وردو درشتەوە ئەوا تەنها لە قورئانی پیرۆز و سونەتی بەپێز وەردەگیرێن.

عەقڵ تەنها بە ئەندازەی سنووری واتای دەربڕینەکان دەسەڵاتی هەیە لە تەئویل و ڕاڤەکردنی قورئانی پیرۆز، هەروەها لە چوارچێوەی ئەو شتەی هەواڵی زۆری لەسەر هاتووە.

عەقڵ دانپێدانەرو و پشتگیری دەقەکانە نەك ڕەت کردنەوەی دەقەکان، شوێن پێی نەقڵ هەڵدەگرێت و بەهێزی دەکات، عەقڵ بەتەنها ناکرێتە سەرچاوەی بەڵگەهێنانەوە چونکە گومڕا دەبێت.

---

(1) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٩٠.

سەبارەت بەو شێوازەی فەیلەسوف و زانایانی کەلام و موعتەزیلەکان و ئەشعەرییەکان و ماتوریدییەکان بەکاریان هێنا، کە ئاوێتە ببوو بە پەیڕەوی فەیلەسوفەکان و مەنتیقی یۆنان، ئەم شێوازە لەلای هاوەڵان و شوێنکەوتووان ناسراو نەبوو. چونکە ئەگەر بوترێت ئەمانە شێوازی پێویستن بۆ تێگەیشتن لە بیروباوەڕ سەردەکێشێت بۆ ئەوەی کە پێغەمبەر و پێشینان بەشێوەیەکی ڕاست و ڕەوان تێنەگەیشتوون لە بیروباوەڕو بەڵگەکانی بۆیە ئەم بەهانەیە پوچ و بێ بنەمایە.

ئیبن تەیمیە کە ڕێککاری کرد بۆ پەیڕەو و بەرنامەی سەلەفیەکان هۆشداری لەوبارەوە داوە[1].

٢_ هەروەك (ئیبن تەیمیە) باسی کردووە، خوابەیەکزانین (التوحید)یان بۆ سێ بەش دابەش کردووە، کە ئەمانەن: خوابەیەکگرتن لە پەروەردگارێتی دا، خوابەیەکگرتن لە پەرستراوێتی دا، خوا بەیەکگرتن لە ناوو سیفەتەکان دا.

أ_ خوابەیەکگرتن لە پەروەردگارێتی دا (یەکتایی خوا لە بەدیهێناندا): واتاکەی ئەوەیە: خوای گەورە بەدیهێنەرو پەروەردگاری هەموو شتێکە[2]، بەندە دان دەنێت بەوەی تەنها خوای گەورە بەدیهێنەرو ڕۆزیدەرو بەخشەرو توانای گرتنەوەی بەخششەکانی هەیە[3].

بەم بەڵگانە:

---

(1) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٩٢. سەیری ئەمانەش بکە: مناهج الإجتهاد في الإسلام ٥٠٨ وموقف إبن تيمية من الأشاعرة ١/٥٤ و٦٩.

(2) مجموع الفتاوى لإبن تيمية ١١/٥٠. بڕوانە: موقف إبن تيمية من الاشاعرة ٣/٩٧٤.

(3) مجموع الفتاوى لإبن تيمية ١٤/٣٧٩.

_ خوای گەورە دەفەرموویت:﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ لقمان: ٢٥. و الزمر: ٣٨. واتە: (سوێند بەخوا ئەگەر پرسیار لە خوانەناسان بکەیت: کێ ئاسمانەکان و زەوی دروست کردووە، ئەوە بەدڵنیاییەوە دەڵێن: الله).

_ خوای پاك و بێ وێنە دەفەرموویت:﴿ قُل لِّمَنِ الْأَرْضُ وَمَن فِيهَا إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٨٤﴾ سَيَقُولُونَ لِلَّهِ ۚ قُلْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٨٥﴾ قُلْ مَن رَّبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ ﴿٨٦﴾ سَيَقُولُونَ لِلَّهِ ۚ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ ﴿٨٧﴾ قُلْ مَن بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٨٨﴾ سَيَقُولُونَ لِلَّهِ ۚ قُلْ فَأَنَّىٰ تُسْحَرُونَ ﴾ المؤمنون: ٨٤_٨٩.[1] واتە: (پێیان بڵێ: باشە زەوی و ئەو کەسانەی کە لەسەری دەژین کێ خاوەنیانە، ئەگەر زیرەك و هۆشیارن؟ ئەگەر شت دەزانن؟!. سەرەنجام هەر دان بەڕاستیدا دەنێن و دەڵێن: هەر خوا، خاوەنیانە، هەر پەروەردگار بەدیهێنەریانە، ئەوسا پێیان بڵێ: جا ئەوە بۆچی یادەوەری وەرناگرن؟. پێیان بڵێ: ئەی کێ پەروەردگاری حەوت ئاسمانەکەیە و کێ پەروەردگاری عەرش و تەختی فەرمانڕەوای گەورەو فراوانە؟. سەرەنجام دەڵێن: هەر خوا پەروەردگاریانە، ئەوسا بڵێ: باشە ئاخر ئێوە لێی ناترسن؟ خۆتان ناپارێزن لە خەشم و قینی. بڵێ: کێ جڵەوی هەموو شتێکی بەدەستە، لە کاتێکدا هەر ئەو پەنا بەخشەو کەس ناتوانێت لە سزای ئەو زاتە، کەس پەنا بدات، ئەگەر ئێوە بزانن و شارەزا ببن. "سەرەنجام بۆ ئەمەش" دەڵێن: هەموو ئەوانە بەدەست خوایە، تۆش بڵێ: کەواتە چۆن جادووتان لێدەکرێت؟ کە ئەمە دەزانن).

_ پێغەمبەر(ﷺ) دەفەرموویت: (اللهم لا مانع لما أعطيتَ، ولا معطي لما منعتَ، ولا ينفع ذا الجد منك الجد)[2] واتە: خوایەگیان؛ شتێك تۆ بیبەخشیت کەس توانای گرتنەوەی نییە، شتێك

---

[1] مجموع الفتاوى لإبن تيمية ١١/٥١.

[2] مجموع الفتاوى لإبن تيمية ١٤/٣٧٦.

که نەیبەخشیت و بیگریەوە کەس توانای بەخشینی نییە، هیچ هەوڵ و کۆششێك سوودی نییە مەگەر تۆ ویستت لەسەر نەبێت.

هەموو هاوبەشدانەرەکان دانیان بەو جۆرو بەشەی خوابەیەکزانین داناوە، هاوبەشدانەران دان دەنێن بەخوای ڕاستەقینە کە هاووێنەی نییە لە: زات و سیفەت و سەرجەم کردەوەکانی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەوان هاوبەش بۆ خوا بڕیار دەدەن لە پەرستراوێتی دا، خوای تر لەگەڵ خوای گەورە دەپەرستن، تکاکارن یاخود هاوبەشی خوان[1]. هیچ موسڵمانێك لەم بابەتەدا ڕاجیایی نییە.

گشت بەدیهێنراوان و زانایانی کەلامیش دانیان بە یەکتایی خوا لە پەروەردگارێتی دا ناوە، بەڵام ئەمە بە تەنها بەس نییە، بەڵکو پێویستە دانبنێن بە یەکتایی خوا لە پەرستراوێتی دا، ئەمەش مافی خوایە لەسەر بەندەکانی ئەوەیە بیپەرستن و هاوبەشی بۆ بڕیار نەدەن، هەروەك چۆن لە فەرموودەی ڕاست و دروستدا هاتووە[2].

ئیبن تەیمیە بۆچوونی وایە کە: بەهۆی ئەو توانایەی کە لە بەندەدا هەیە ئەوا کردەوەکانی دەدرێتە پاڵی، هەمان ئەو کردەوانەش دەدرێنە پاڵ خوا بەهۆی ئەوەی خوای گەورە ئەو توانایەی لە مرۆڤدا دروست کردووە و خوای گەورە بەدیهێنەری هۆکارەکانە[3].

فەرموودەی: خوایەگیان؛ شتێك تۆ بیبەخشیت کەس توانای گرتنەوەی نییە... تاد: صحيح البخاري في ١٠ كتاب الآذان باب الذكر بعد الصلاة، رقم ٨٤٤، عن المغيرة بن شعبة بهذا اللفظ. وورد بهذا اللفظ أيضا في صحيح البخاري في ٨٠ كتاب الدعوات ١٨ باب الدعاء بعد الصلاة، رقم ٦٣٣٠. و ٨٢ كتاب القدر ١٢ باب لا مانع لما أعطى الله رقم ٦٦١٥. و ٩٦ كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة ٣ باب ما يكره من كثرة السؤال رقم ٧٢٩٢.

(١) مجموع الفتاوى لإبن تيمية ١١/٥٠_٥١.

(٢) مجموع الفتاوى لإبن تيمية ١/٢٣.

(٣) تأريخ المذاهب الإسلامية ٢٠٢.

بەمەش بە ڕێژەیەکی زۆر (ئیبن تەیمیە) لەگەڵ موعتەزیلەکان هاوڕایە، بەڵام لە دوو شتدا ڕای لەگەڵ ئەوان جیایە:

یەکەم: موعتەزیلەکان بۆچوونیان وایە: پابەند بوون و بەیەك پەیوەست بوونێك هەیە لە نێوان فەرمان ویستی خوا، خوای گەورە کاتێك فەرمان بەشتێك دەکات کە ویستی لەسەر بێت، شتێك قەدەغە دەکات کە ویستی لەسەر نەبێت، خوای گەورە ویستی لەسەر گوناهو تاوان نیە بۆیە فەرمانی پێناکات.

ئیبن تەیمیە بۆچوونی وایە هیچ پابەند بوون و بەیەك پەیوەست بوونێك نییە لە نێوان فەرمان و ویستی خوا، خوای گەورە ویستی لەسەر کاری باش و گوڕایەڵییە و فەرمانی پێدەکات، گوناهو تاوانی قەدەغە کردووەو ویستیشی لەسەر نییە[1].

دووەم: ئیبن تەیمیە جیاوازی کردووە لە نێوان (ڕازی بوون و خۆشویستن) و ویستدا، خوای گەورە گوناهو تاوانەکانی خۆش ناوێت، بەڵام ویستی لەسەرە.

ئیبن تەیمیە وتویەتی ئەمە ڕای زۆربەی ئەهلی سوننە و زۆرێك لە هاوەڵانی ئەشعەرییە، هەروەها ڕای سەرتاپای پێشینانە[2].

ئەم وتەیەی ئیبن تەیمیە کە دەڵێت خوای گەورە توانای لە بەندەدا دروست کردووە کە بەهۆیەوە دەتوانێت کاریگەری دروست بکات لەسەر شتەکان، زۆر نزیکە لە مەزهەبی ماتوریدی، بەڵام إبن تیمیە وتویەتی کە کاریگەری کردن لەسەر شتەکان بەهۆی ئەنجامدانیان دەبێت.

---

(1) تأريخ المذاهب الإسلامية ٢٠٣.

(2) تأريخ المذاهب الإسلامية، سەرچاوەی پێشوو و ئاماژەی بۆ داوە: منهاج السنة ١/٢٢٦ ومجموعة الرسائل والمسائل ٥/ ١٠٢.

ماتوریدی پێی وایە کە کاریگەری لەسەر کردەوەکان بەو هێزەیە کە خوای گەورە لە ناخی مرۆڤدا دایناوە، کە دەتوانێت کردەوەکە بەدەست بهێنێت (کسب) بکات و لەوە تێپەڕ ناکات[1].

هۆدارکردنی کردەوەکانی خوا؛ واتە: ئایا خوای گەورە کردەوەیەکی کردووەو شتێکی بەدیهێناوە بەبێ پاڵنەرو هاندەر؟

_ ڕاو بۆچوونی ئەشعەرییەکان ئەوەیە: کە خوای گەورە بێ هۆ و بێ هاندەرو پاڵنەر ئەم شتانەی بەدیهێناوە، چونکە ئەمە دەبێتە هۆی بەندوبار خستنە سەر ویستی خوای گەورە، خوای گەورە لەسەر کردەوەکانی لێی ناپرسرێتەوە.

بۆچوونی موعتەزیلەکان بریتیە لەوەی خوای گەورە لە فەرمان و ڕێگرییەکانیدا تەنها شتی چاك ئەنجام دەدات و تەنها فەرمان بە شتی چاك دەکات، خۆی دەپارێزێت لە شتی خراپ و فەرمان کردن بە خراپە.

ئیبن تەیمیە هەردوو بۆچوونەکەی ڕەتکردۆتەوە.

_ بۆچوونی ماتوریدیەکان ئەوەیە کە خوای گەورە بەدیهێنراوانی بەدیهێناوە و فەرمانی بەو شتانە کردووە کە ڕەوان و ڕێگری لەو شتانە کردووە کە خراپن لە حیکمەت و داناییەکی سوپاس کراو، ئەو حیکمەت و داناییەش لە خوای گەورە پێویست نییە بەڵکو تەنها بۆ ڕوونکردنەوەی هۆی بەیدیهێنرانی بەدیهێنراوانە لەلایەن خوای گەورە.

ئیبن تەیمیە ئەم بۆچوونەی پەسەند کردووەو وتویەتی ئەمە بۆچوونی پێشینانە، کۆمەڵێك لە هاوەڵانی (ئەبو حەنیفە، مالیك، شافیعی، ئەحمەد) و جگە لەوانیش ئەم

[1]) تأريخ المذاهب الإسلامية، سەرچاوەی پێشوو.

بۆچوونەیان پەسەند کردووە، هەندێك دەستە لە زانایانی کلامیش ئەم بۆچوونەیان پەسەند کردووە[1].

ب_ خوابەیەکگرتن لە پەرستراوێتی دا (یەکتایی خوا لە پەرستندا): مەبەست لەمە ئەوەیە کە تەنها پەرستش بۆ خوا بکرێت و هاوبەشی بۆ بڕیار نەدرێت لە پەرستندا[2]. بەم بەڵگانە:

_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ مِن رَّسُولٍ إِلَّا نُوحِيٓ إِلَيۡهِ أَنَّهُۥ لَآ إِلَٰهَ إِلَّآ أَنَا۠ فَٱعۡبُدُونِ﴾ الأنبياء: ٢٥. واتە: (ئێمە پێش تۆ هیچ پێغەمبەرێکمان ڕەوانە نەکردووە، کە وەحیمان بۆ نەناردبێت کە: بێگومان هیچ خوایەك نییە جگە لە من و دەبێت هەر من بپەرستن).

_ خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿وَسۡـَٔلۡ مَنۡ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ مِن رُّسُلِنَآ أَجَعَلۡنَا مِن دُونِ ٱلرَّحۡمَٰنِ ءَالِهَةٗ يُعۡبَدُونَ﴾ الزخرف: ٤٥. واتە: (تۆ لەو پێغەمبەرانەی کە ناردوومانە پێش تر بپرسە، ئایا جگە لە خوای میهرەبان خوای ترمان دیاریکردووە کە بەندایەتی بۆ بکرێت).

_ خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿وَلَقَدۡ بَعَثۡنَا فِي كُلِّ أُمَّةٖ رَّسُولًا أَنِ ٱعۡبُدُواْ ٱللَّهَ وَٱجۡتَنِبُواْ ٱلطَّٰغُوتَ﴾ النحل: ٣٦.[3] واتە: (سوێند بەخوا بێگومان ئێمە لەناو هەموو گەل و نەتەوەیەکدا پێغەمبەرێکمان ڕەوانەکردووەو پێمان ڕاگەیاندووە کە پێیان بڵێت: تەنها خوا بپەرستن، خۆتان دوورە پەرێز بگرن لە هەموو پەرستراوێکی تر).

---

(١) تأريخ المذاهب الإسلامية ٢٠٣_٢٠٤. بڕوانە: موقف إبن تيمية من الأشاعرة ١٣١٠/٣.

(٢) مجموع الفتاوى لإبن تيمية ٥٠/١١_٥١ و ٣٧٨/١٤.

(٣) مجموع الفتاوى لإبن تيمية ٥٢/١١.

زانایان بەرپەرچی دابەش کردنی خوابەیەکزانین و خوابەیەکگرتنیان داوەتەوە بۆ (خوابەیەکگرتن لە پەروەردگاریّتی دا)، (خوابەیەکگرتن لە پەرستراویّتی دا) بەوەی هەردوو جۆرەکە یەك شتن و جیاوازی نییە لە نیّوانیان، بەم بەلّگانە:

_ خوای بالّادەست دەفەرموویّت: ﴿أَلَسۡتُ بِرَبِّكُمۡۖ قَالُواْ بَلَىٰ﴾ الأعراف: ١٧٢. واتە: (ئایا من پەروەردگاری ئیّوە نیم؟ هەموو وتیان: نابیّت تۆ خوای ئیّمە نەبیت). نەیفەرمووە: من پەرستراوی ئیّوە نیم؟ بەلّکو ڕازی بووە بەوەی ئەوان بڕوایان بە پەروەردگاریّتی خوا هەیە، هەر کەسیّك دان بنیّت بە پەروەردگاریّتی خوا ئەوا دانی ناوە بە پەرستراویّتی خوا، چونکە پەروەردگار جیا نیە لە پەرستراو بەلّکو خودی پەرستراوەکەیە.

_ پیّغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویّت: (إن الملكين يسألان العبد في قبره، فيقولان له: من ربك؟) واتە: دوو فریشتە لە گۆڕدا پرسیار لە بەندە دەکەن پەروەردگارت کیّیە؟. بۆچی پیّی نالّیّن: پەرستراوت کیّیە؟ ئەمەش بەلّگەیە لەسەر ئەوەی خوابەیەکگرتن لە پەروەردگاریّتی و پەرستراویّتی دا یەك شتە[1].

ئیبن تەیمیە وتویەتی (خوابەیەکگرتن لە پەرستراویّتی دا) دوو شت دەخوازیّت:

یەکەمیان: تەنها خوای گەورە بپەرستیّت، هەر کەسیّك لە پەرستشدا کەسیّك یان شتیّك بکاتە هاوبەش بۆ خوای گەورە ئەوا هاوبەشی بڕیارداوە، ئەمەش لەبەر ئەوەی:

---

[1] الدرر السنية لأحمد بن زيني دحلان ٣٧.

حديث الملكين في مسند الإمام أحمد ٤٩٩/٣٠، أول مسند الكوفيين من حديث البراء بن عازب رضي الله عنه، رقم ١٨٥٣٤ و تیایدا هاتووە: (... ڕۆحی دەگەڕیّنریّتەوە بۆ ناو لاشەکەی دوو فریشتە دیّنە لای و دایدەنیشیّنن، و پیّی دەلّیّن: پەروەردگارت کیّیە؟ دەلّیّت: پەروەردگارم "الله"یە. پیّی دەلّیّن: ئایینت چییە؟ دەلّیّت: ئایینم ئیسلامە...).

قال المحقق المسند الشيخ شعيب إسناده صحيح، رجاله رجال الصحيح. ثم خرج من كتب كثيرة.

ئەم فەرموودەیە چەند گیّرانەوەیەکی تریشی هەیە لە موسنەدی ئەحمەد و جگەلەویشدا.

هاوبەشدانەرانی عەرەب دانیاندەنا بەوەی کە تەنها خوای گەورە بەدیهێنەری ئاسمانەکان و زەوییە، هەروەك خوای گەور دەفەرموویێت: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ ٱللَّهُ﴾ لقمان: ٢٥. و الزمر: ٣٨. واتە: (سوێند بەخوا ئەگەر پرسیار لە خوانەناسان بکەیت: کێ ئاسمانەکان و زەوی دروست کردووە، ئەوە بەدڵنیاییەوە دەڵێن: الله). لەگەڵ ئەوەشدا هەر بە هاوبەشدانەر ناوبران، چونکە لەگەڵ خوای گەورەدا شتی تریان دەپەرست.

دووەمیان: بەوپێیە خوای گەورە بپەرستێت کە خوای گەورە لە سەر زمانی پێغەمبەرانی دیاریکردووە.

ئیبن تەیمیە وتویەتی: (نزاو دوعا یەکێکە لە پەرستش و خواپەرستییەکان، هەر کەسێك بپارێتەوە لە بەدیهێنراوان وەك: مردووان و کەسانی ئامادەنەبوو و هاوار بکاتە ئەوان... ئەوا شتێکی نوێی لە ئاییندا داهێناوەو هاوبەشی بۆ خوا بڕیار داوەو ڕێبازی نا موسڵمانانی گرتووە. هەر کەسێك بە خاترانەی بەدیهێنراوان لە خوای گەورە بپارێتەوە یان بە بەدیهێنراوان خوای گەورە سوێند بدات، ئەو کەسە بیدعەچییە و خوای گەورە هیچ بەڵگەیەکی لەسەر ڕەوایی ئەو کارەی دانەبەزاندووە)[1].

ئیبن تەیمیە لەسەر بۆچوونەکەی سەبارەت بە (خوابەیەکگرتن لە پەرستراوێتی دا) ئەم شتانەی خوارەوەی بڕیارداوە:

١_ قەدەغە کردنی نزیك بوونەوە لە خوای گەورە بەهۆی پیاوچاك و ئەولیاکان.

ئەگەرچی هەندێك لە پیاوچاکان خاونی کەرامەت بن، ئەوا وەك بەندەکانی تر ئەکدارن بە جێبەجێ کردنی ئەرك و فەرمانەکانی شەرع، ئەو کەرامەتە نابێتە هۆکاری نزیك خستنەوەی

---

[1]) تاريخ المذاهب الإسلامية ٢٠٥. و ئاماژەی کردووە بۆ (قاعدة جليلة في التوسل والوسيلة لإبن تيمية). لەم بارەوە سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: قاعدة جليلة في التوسل والوسيلة في مجموع الفتاوى ١/٣١١_٣١٢.

خاوەنەکەی لە خوای گەورە، پێغەمبەر (ﷺ)فەرموویەتی: (يا معشر قريش _ أو كلمة نحوها _ إشتروا أنفسكم لا أغني عنكم من الله شيئاً، يا بني عبد مناف لا أغني عنكم من الله شيئاً، يا عباس بن عبدالمطلب لا أغني عنك من الله شيئاً، يا صفية عمة رسول الله (ﷺ) لا أغني عنكِ من الله شيئاً، ويا فاطمةُ بنتُ محمد سَليني ما شأتِ من مالي، لا أغني عنك من الله شيئاً)[1] واتە: ئەی کۆمەڵەی قوڕەیش _ یان وشەیەکی هاووێنەی ئەمە _ نەفسی خۆتان بکڕنەوەو خۆتان ڕزگار بکەن من هیچم بۆ ئێوە پێناکرێت لەلای خوا، ئەی نەوەکانی (عەبدومەناف) هیچم بۆ ئێوە پێناکرێت لەلای خوا، ئەی (عەبباسی کوڕی عەبدولموتەڵیب) هیچم بۆ تۆ لەلای خوا پێناکرێت، ئەی صەفیەی پووری پێغەمبەری خوا هیچم بۆ تۆ لەلای خوا پێناکرێت، ئەی فاتیمەی کچی موحەممەد چەند داوا دەکەیت لە سەروەت و ماڵم پێت دەدەم، بەڕاستی هیچم بۆ تۆ لەلایخوا پێناکرێت.

٢_ قەدەغە کردنی هاوار کردن و داوای یارمەتی و تەوەسول کردن بە مردووان و جگە لەوانیش.

ئیبن تەیمیە بۆچوونی وایە کە دەبێت و داوای یارمەتی تەنیا لە خوای گەورە بکرێت، هاوارکردن و داوای یارمەتی کردن لە غەیری خوای گەورە بە هەموو شێوەیەك قەدەغەیە. بەم بەڵگانە:

) تاریخ المذاهب الإسلامیة ٢٠٦.

لەم بارەوە سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: قاعدة جليلة في التوسل والوسيلة، في الجزء الأول مجموع الفتاوى ١٤٢_٣٦٨.

فەرموودەی: ئەی کۆمەڵەی قوڕەیش... تاد: بهذا اللفظ في: صحيح البخاري في ٥٥ كتاب الوصايا ١١ باب هل يدخل النساء والولد في الأقارب، رقم عن أبي هريرة. الحديث بلفظ مقارب في صحيح البخاري ٦١ كتاب المناقب ١٣ باب من إنتسب إلى آبائه في الإسلام والجاهلية، رقم ٣٥٢٧، عن أبي هريرة. و ٦٥ كتاب التفسير ٢ باب: ﴿ وَأَنذِرۡ عَشِيرَتَكَ ٱلۡأَقۡرَبِينَ ﴾ الشعراء: ٢١٤، رقم ٤٧٧١، عن أبي هريرة. وهو في صحيح مسلم في ١ كتاب الإيمان ٨٧ باب قوله تعالى:﴿ وَأَنذِرۡ عَشِيرَتَكَ ٱلۡأَقۡرَبِينَ ﴾ الشعراء: ٢١٤، رقم ٢٠٤، عن أبي هريرة.

دووڕوویێك ئازاری موسڵمانانی دەدا، ئەبو بەکر (ڕەزای خوای لێبێت) وتی: دەبا هاوار بۆ پێغەمبەر (ﷺ) ببەین لە دژی ئەو دووڕووە، پێغەمبەر (ﷺ) پێی فەرموو: (إنه لا يستغاث بي، وإنما يستغاث بالله) واتە: نابێت هاواری من بکرێت، بەڵکو دەبێت هانا و هاوار بۆ خوا ببرێت.

ئیبن تەیمیە ئەم وتەیەی (ئەبو یەزیدی بەستامی) هێناوە: (هاناو هاوار بردنی بەدیهێنراو بۆ بەدیهێنراوێکی تر وەك ئەوەیە کەسی نقوم بوو هانا و هاوار ببات بۆ کەسێکی تری نقوم بوو).

نزیك کەوتنەوە لە خوای گەورە بەهۆی مردووان قەدەغەیە، دروست نییە هاناو هاواریان بۆ ببەیت. ئیبن تەیمیە وتویەتی: (بۆمان نییە داوای شت بکەین لە پێغەمبەران و پیاوچاکان دوای مردنیان، ئەگەرچی زیندووش بن لە گۆڕەکانیاندا). ئەمەش بەڵگەکانیەتی:

(هیچ یەکێك لە پێشینان ئەم کارەی نەکردووە، هەروەها ئەمە ڕێخۆشکەرە بۆ هاوبەشدانان و بەندایەتی کردنی غەیری خوای گەورە).

وتویەتی: (داواکردن لە مردوویێك بەپێچەوانەی ئەوەیە کە داوای لێبکەیت کاتێك کە زیندووە، چونکە داواکردن لە کەسی زیندوو سەر بۆ هاوبەشدانان ناکێشێت).

دروست نییە نەزرو قوربانی بکرێت بۆ گۆڕەکان و مردووەکان. إبن تیمیە وتویەتی: (هەر کەسێك باوەڕی وابوو کە گۆڕ سوود یان زیانی هەیە ئەوە کەسێکی گومڕاو نەزانە).

هەروەها وتویەتی: (هەر کەسێك باوەڕی وابێت ئەو نەزرانە دەروازەی داواکردنی پێداویستیەکانە لە خوای گەورە و لابەری ناخۆشیەکانە و هۆی کرانەوەی دەرگای ڕزق و ڕۆزیە، هۆکاری شارپارێزییە، ئەو کەسە هاوبەشدانەرە و پێویستە بکوژرێت)[1].

زانایان بەرپەرچی ئیبن تەیمیەیان داوەتەوەو وتویانە: مەزهەبی ئەهلی سوننە و جەماعەت بە ڕەوای زانیوە کە تەوەسل بکرێت بە پلەوپایەو پلەبەرزی پێغەمبەر (ﷺ) و پیاوچاکان، جا چ زیندوو یان مردوو بن. فەرو تەبەرو کیان پێوەدەکرێت بەهۆی ئەوەی خۆشەویستی خوان، بەڵام سوودو زیان و بەدیهێنان تەنها کاری خوایە و هاوبەشی نییە[2]. ئەمانەش هەندێك لە بەڵگەکانی ئەهلی سوننە و جەماعەتن:

_ (عوسمانی کوڕی حەنیف) دەگێڕێتەوە: (أن رجلا ضرير البصر، أتى النبي (ﷺ)فقال: ادع الله أن يعافيني، قال: إن شئت دعوتُ، وإن شئت صبرت فهو خير لك. قال: فادعه. قال: فأمره أن يتوضأ فيحسن وضوءه، ويدعو بهذا الدعاء: اللهم إني أسألك وأتوجه إليك بنبيك محمد نبي الرحمة، إني توجهت بك إلى ربي في حاجتي لتقضى لي، اللهم فشفعه في) واتە: پیاوێك هاتە لای پێغەمبەر (ﷺ)چاوئێشەی هەبوو و وتی: لە خوا بپاڕێوە تا شیفا و چارەسەری نەخۆشیەکەم بکات، پێغەمبەر (ﷺ) فەرمووی: ئەگەر دەتەوێت بۆت لە خوا دەپاڕێمەوە، ئەگەر ئارام بگریت لەسەر نەخۆشیەکەت بۆت چاکترە. وتی: بۆم بپاڕێوە لە خوا. پێغەمبەر (ﷺ) فەرمانی پێکرد کە دەستنوێژێك بە جوانی و ڕێك و پێکی بگرێت و دواتر ئەم نزایە بکات: خوایەگیان لێت دەپاڕێمەوەو ڕووی دڵم کردۆتە تۆ بەهۆی پێغەمبەرەکەت موحەممەد پێغەمبەری ڕەحمەت،

---

1) تأريخ المذاهب الإسلامية ٢٠٦_٢٠٧ ونقل عن مجموعة الرسائل والمسائل ١/٥٥ لإبن تيمية.

بڕوانە: هاناو هاواربردن بۆ غەیری خوای گەورە و هاوارکرن و داوای یارمەتی کردن لە مردووان لە: قاعدة الجليلة في التوسل والوسيلة، في: مجموع الفتاوى ١/١٤٢_٣٦٨.

فەرموودەی: نابێت هاواری من بکرێت... تاد: في: المعجم الكبير للطبراني.

2) رسالة فيما يتعلق بأدلة جواز التوسل بالنبي وزيارته (ﷺ)، لأحمد زيني دحلان ١٨٠_١٨١.

پێغەمبەر من بەهۆی تۆ ڕووم کردۆتە خوای گەورە بۆ ئەوەی ئەونزایەم گیرا بکات و بۆمی جێ بەجێبکات، خوایەگیان پێغەمبەر بەتکاکارم پەسەند بکە.

_ ئەبو سەعید خودری دەڵێت پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: هەر کەسێك لە ماڵی هاتە دەرەوەو چوو بۆ نوێژ کردن و وتی: خوایەگیان لێت دەپاڕێمەوە بە پلەوپایە و ڕێزی ئەوانەی کە لێت دەپاڕێنەوە... تاد.

ئەمە تەوەسل کردنە بەهەموو بەندەیەکی باوەڕدار، هاوەڵان لە کاتی چوونیان بۆ نوێژ بەم دوعایە دەپاڕانەوە[1].

_ ئەنەس گێڕاویەتیەوە کە: عومەری کوڕی خەتاب (ڕەزای خوای لێبێت) هەر کاتێك دەبووە وشکەساڵی بە هۆی (عەباسی کوڕی عەبدولموتەڵیب) داوای بارانبارینی لە خوای مەزن دەکرد. جا دەیوت: خوایەگیان ئێمە بەهۆی پێغەمبەرەکەتەوە داوای بارانبارینمان لێ دەکردی،

---

[1]) رسالة فيما يتعلق بأدلة جواز التوسل بالنبي وزيارته (ﷺ)، لأحمد زيني دحلان ١٧٠.

حديث عثمان بن حنيف بهذا اللفظ رواه الترمذي في سننه في ٤٩ كتاب الدعوات ١١٩ باب، رقم ٣٥٧٨، ٥٦٩/٥. وقال: حديث حسن صحيح غريب لا نعرفه إلا من هذا الوجه. ورواه ابن ماجه في سننه مع إختلاف لفظي يسير في: ٥ كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها، ١٨٩ باب ما جاء في صلاة الحاجة رقم ١٣٨٥، ٤٤١/١ وفيه بعده، قال أبو إسحاق: هذا حديث صحيح. وهذا الحديث رواه أيضا النسائي (في الكبرى) والبيهقي والطبراني بإسناد صحيح عن عثمان بن حنيف، وخرجه أيضا البخاري في تأريخه والحاكم في المستدرك بإسناد صحيح./ رسالة فيما يتعلق بأدلة جواز التوسل بالنبي(ﷺ) وزيارته لأحمد بن زيني دحلان ١٧٥_١٧٦. الحديث في مسند أحمد ٤٧٨/٢٨ رقم ١٧٢٤٠، طبعة مؤسسة الرسالة، وقال المحقق شعيب الأرناؤوط: إسناده صحيح، رجاله ثقات. وذكر مخرجيه. وللحديث طريقان آخران فيه برقم ١٧٢٤١ و ١٧٢٤٢.

حديث أبي سعيد الخدري في سنن ابن ماجه، في: ٤ كتاب المساجد والجماعات، ١٤ باب المشي إلى الصلاة رقم ٧٧٨، ٢٥٦/١ ورواه ابن خزيمة في صحيحه. الحديث في مسند أحمد ٢٤٧/١٧ رقم ١١١٥٦، طبعة مؤسسة الرسالة، من طريق آخر، قال المحقق فيه شعيب: إسناده ضعيف، وقد روي موقوفا وهو أشبه. وخرجه.

ئێستاش داوای باران بارین دەکەین لە تۆ بەهۆی مامی پێغەمبەرەکەتەوە، ئەنەس دەڵێت: خوای گەورە بارانی باراند[1].

_ چەندین فەرموودەی ڕاست و دروست هاتوون کە ئەوە دەخەنەڕوو هاوەڵان تەبەڕوکیان کردووە بە ئارەقە و موو و پاشماوەی دەستنوێژی پێغەمبەر (ﷺ).

چەندان فەرموودەی تریش لە دوو صەحیحەکەدا و لە سەرچاوەکانی تریشدا هاتوون[2].

نەزانراوە کە لە سەردەمی پێشینان مشتومڕ کرابێت لەسەر ئەم بابەتە، بارودۆخەکە هەر بەو شێوەیە بوو بێ ئەوەی هیچ ڕاجیاییەك لە گۆڕێدا هەبێت تا ئیمام (إبن تيميه) هات و جیاوازی کرد لە نێوان تەوەسول کردن بە پێغەمبەران و پیاوچاکان لەو کاتەی کە زیندوون و لەو کاتەش کە مردوون، بە دروستی زانی تەوەسول بە ناوبراوان بکرێت لەو کاتەی کە لە ژیاندان و بە نا دروستی زانی کە لە دوای مردنیان تەوەسولیان پێ بکرێت، سەرباری ئەوەی کە دەقەکان جیاکاریان نەکردووە لە نێوان ئەو دوو حاڵەتە.

ئەمە بابەتێکی کۆششکاری و ئیجتهادییە، کە نابێت ببێتە هۆی جیاوازی و لێك ترازانی ڕیزی موسڵمانان، نابێتە هۆکاری تاوانبارکردنی ئەوەی تر یان بە بیدعەچی دانانی، چ جای ئەوەی بە هاوبەشدانەر یان بە دەرچوو لە ئایین دابنرێت، چونکە هەموو لایەك کۆکن لەسەر

---

(1) رسالة فيما يتعلق بأدلة جواز التوسل بالنبي(ﷺ) وزيارته لأحمد بن زيني دحلان ١٧٨.

حديث أنس رضي الله عنه رواه البخاري في صحيحه في ١٥ كتاب الإستسقاء ٣ باب سؤال الإمام الإستسقاء إذا قحطوا رقم ١٠١٠، لا ٢١٦ و في: ٦٢ كتاب فضائل أصحاب النبي (ﷺ)، ١١ باب ذكر العباس بن عبدالمطلب رضي الله عنه رقم ٣٧١٠، لا ٧٨١.

(2) السلفية لمحمد سعيد رمضان البوطي ١٥٤.

ئەم دوو کتێبانەش دوواون لەبارەی بابەتی تەوەسول: شفاء السقام في زيارة خير الأنام للإمام تقي الدين أبي الحسن علي بن عبد الكافي السبكي، المتوفى ٧٥٦ك، وشواهد الحث في الإستغاثة بسيد الخلق (ﷺ)للشيخ يوسف بن إسماعيل النبهاني، المتوفى سنة ١٣٥٠ك_١٩٣٢م.

ئەوەی تەوەسول بە پلەوپایە و ڕێزی پێغەمبەر (ﷺ) و پیاوچاکان دەکرێت کە لەلایەن خوا هەیانە نەوەك بە جەستە مادییەکەیان[1].

٣_ قەدەغەکردنی سەردانکردنی گۆڕی پێغەمبەران و پیاوچاکان بە مەبەستی دەستخستنی فەڕو بەرەکەت.

ئیبن تەیمیە بۆچوونی وابووە کە سەردانکردنی گۆڕی پیاوچاکان بەمەبەستی دەستخستنی تەبەڕوك و زیاتر نزیك بوونەوە لە خوای گەورە دروست نییە. بەڵام ئەگەر سەردان کردنەکە بە مەبەستی پەندو ئامۆژگاری وەرگرتن بێت ئەوا دروستە، بەڵکو خێرو سوننەتە.

بەهەمان شێوە ناوبراو بۆچوونی وایە: سەرەدانکردنی گۆڕی پێغەمبەریش (ﷺ) بە مەبەستی فەڕو بەرەکەت دەستخستن دروست نیە. بەم بەڵگانە:

پێغەمبەر (ﷺ) فەردوویەتی: (اللهم لا تجعل قبري وثنا يعبد. إشتد غضب الله على قوم اتخذوا قبور أنبيائهم مسجدا) واتە: خوایەگیان گۆڕەکەم نەکەی بە بتێك کە بپەرسترێت. بەڕاستی خوای گەورە زۆر ڕقی لەو گەلانەیە کە گۆڕی پێغەمبەرانیان کردۆتە مزگەوت.

پێغەمبەر (ﷺ) بە پێچەوانەی نەریتی خەڵك لە ماڵی خاتوو عائیشە (ڕەزای خوای لێبێت) نێژراو بەخاك سپێردرا بۆ ئەوەی گۆڕەکەی نەکرێتە زیارەتگە (مزار).

هاوەڵان کاتێك سڵاویان لە پێغەمبەر (ﷺ) دەکرد دوای ماڵئاوایی کردنی مەبەستیان لەو سڵاوکردنە نزاو پاڕانەوە بوو، ئەوا ڕوویان دەکردە ڕووگە[2].

---

1) السلفية لمحمد سعيد رمضان البوطي ١٥٤_١٥٦.

2) تأريخ المذاهب الإسلامية ٢٠٧_٢٠٨.

سەیری ئەمەش بکە: قاعدة جليلة في التوسل والوسيلة، في: مجموع الفتاوى، الجزء الأول ١٤٢_٣٦٨.

بۆچوونی ئیبن تەیمیە لەبارەی سەردان کردنی (ڕەوزەی پیرۆز) پێچەوانەی بۆچوونی زۆربەی زانایانە، چونکە زۆربەی زانایان پێیان وایە قەدەغە کردنی سەرەدانکردنی (ڕەوزەی پیرۆز) لە ترسی بتپەرستی بوو، ئەو مەترسیە لە گۆڕێدا نییە، دوای جێگیربوونی بنەماکانی ئیسلام لە دڵ و دەروونداا.

کە پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) بە پیرۆز دەگیرێت ئەوا خۆی لە خۆیدا بە پاك و پیرۆز گرتنی یەکتایی و ئەو واتایانەیە کە پێغەمبەر لەو پێناوەدا ڕەوانە کراوە.

سەردان کردنی ڕەوزەی پیرۆز بە بیرهێنانەوەی هەڵوێستەکانی پێغەمبەرە (ﷺ) لە جیهاد و ئارامگری و کارکردن لە پێناو پایەدارکردنی یەکتاناسی و ئایین.

نافیعی خزمەتکاری عەبدوڵای کوڕی عومەر دەڵێ: ئیبن عمر سڵاوی لە گۆڕی پێغەمبەر (ﷺ) دەکرد، سەد جار یان زیاتر بینیومە هاتۆتە لای گۆڕی پێغەمبەر (ﷺ)، دەستی داناوەتە سەر شوێنی دانیشتنی پێغەمبەر (ﷺ) لەسەر مینبەرەکەی و دواتر بە دەم و چاوی خۆیدا هێناویەتی.

ئیبن تەیمیە گێڕاویەتیەوە: کە هاوەڵان دەچوونە لای ڕەوزەی پیرۆز پێش گەشت کردن و دوای گەڕانەوە لە گەشت.

بۆیە شێخ (ئەبو زەهرە) بۆچوونی وابووە: (زیارەت کردنی گۆڕی پێغەمبەر(ﷺ) بەمەبەستی فەڕو بەرەکەت شتێکی چاکە، ئەمەش ناچێتە ناو بازنەی تەبەڕوك کردن بە مەبەستی بەندایەتی هاوشێوەکانی، بەڵکو ئەمە یادکردنەوەو پەند وەرگرتنە لە ژیاننامە و ئامۆژگارییەکانی پێغەمبەر (ﷺ)...، نزا لەلای گۆڕ نزایەك بە دڵێك پڕ لە ترس و عەقڵێکی

فەرموودەی: خوایەگیان گۆڕەکەم نەکەی بە بتێك کە بپەرسترێت... تاد. رواه مالك في موطئە.

ملکەچ، دەروون و نەفسێکی دڵسۆز، ویژدانێکی هۆشیار، بە ڕاستی ئەمە بە فەڕو بەرەکەتترین نزاو پاڕانەوەیە)[1].

پ_ خوابەیەکگرتن لە ناو سیفەتدا. مەبەست لەمە ئەوەیە: خوای گەورە بەو شتانە وەسف بکرێت کە خوا خۆی و پێغەمبەرەکەی وەسفیان پێ کردووە، بە بێ لادان و پەکخستنی سیفەتەکان و بەبێ بڕیاردانی چۆنیەتی و وێنەدار کردن. إبن تیمیە ئەمەی وتوە لە کاتی ڕوونکردنەوەی مەزهەبی پێشینان[2].

ئیبن تەیمیە ئەم شتانەی بۆ خوای گەورە بڕیارداوە: (خۆشویستن و ڕق لێبوونەوە، توڕەبوون و ڕازی بوون، بانگ کردن، دووان، هاتنە خوارەوە بۆ لای خەڵکی لە ناو پۆلە هەورێکدا، جێگیر بوون لەسەر تەخت و عەرش، ڕووخسار "الوجە"، دەست "الید") بەبێ تەئویل و ڕاڤەکردن بەڵکو ملکەچ بوون بۆ ڕووکەشی ئەم شتانە.

بەڵام دەست (ید)ی خوای گەورە وەك دەستی بەدیهێنراوان نییە، هاتنە خوارەوەشی وەك هی پەیدابووان نییە، ڕووخسار (وجە)ی خوای گەورەش وەك ڕووخساری دروستکراوان نییە، ئیبن تەیمیە بۆچوونی وایە ئەمە مەزهەبی پێشینانە[3].

ئیبن تەیمیە هەندێك گێڕانەوەی لە: (مالیکی کوڕی ئەنەس، سوفیانی سەوری، سوفیانی کوڕی عەیینە، لەیسی کوڕی سەعد و ئەوزاعی جگە لەوانیشی) لەبارەی ئەوەی کاتێك پرسیاریان لێکراوە لەبارەی ئەو خەبەرانەی لەبارەی سیفەتەکانەوە هاتوون، هەموویان ئەو

---

١) تأريخ المذاهب الإسلامية ٢٠٨_٢٠٩.

٢) مجموع الفتاوى لإبن تيمية ٢٦/٥.

٣) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٩٥_١٩٦.

وەڵامەیان داوەتەوە: چۆن هاتوون ئاوا بەڕێیان دەکەین یان چۆن هاتوون ئاوا بەڕێیان دەکەین بەبێ چۆنیەتی بۆ بڕیاردان[1].

له ئیبن عەبدولبەرەوە هێناویەتی: ئەهلی سوننە کۆك و یەکدەنگن لەسەر ئەوەی کە ئەو سیفەتانەی لە قورئان و سوننەتدا هاتوون دانی پێدابنێن و باوەڕی پێبێنین، بە مانای ڕاستەقینە ڕەفتار لەگەڵ ئەو سیفەتانە بکرێت نەك پەنا ببرێتە بەر مانای خوازراو (مجاز)ی، چۆنیەتی هیچ یەکێك لەو سیفەتانە دیاریی ناکەن و سیفەتێکی دیاریکراوی بۆ بڕیار نادەن[2].

بەڵام پێش ئیبن تەیمیە حەنبەلییەکان ئەم بۆچوونەیان هەبووە لە سەدەی چوارەمی کۆچی، حەنبەلییەکان وتویانە: ئەمە مەزهەبی پێشینانە.

زانا پایەبڵندەکانی حەنبەلی وەك ئیبن جەوزی بەرپەرچی ئەم بۆچوونەی داوەتەوەو ڕەتیشی کردۆتەوە کە ئەمە مەزهەبی پێشینان بێت، چونکە بێ چەند و چوونی سەر دەکێشێت بۆ وێچواندن و جەستە بڕیاردان بۆ خوای گەورە[3].

ئەمانە و جگە لەوانەش بۆچوونیان وایە کە ئەو دەقانە تەئویل بکرێن کە لە ڕووکەشدا وێچواندن (تشبیه)ی لێ بەدەردەکەوێت، وەك: تەئویل کردنی (ید) بە هێز یان نیعمەت، تەئویل کردنی (إستواء) بە زاڵ بوون..، چونکە زمان ئەو ڕاڤانە لەخۆی دەگرێت و پەسەندییان دەکات، تەئویل کردن باشترە لە ڕاڤەکردنێکی ڕووکەشیانەی پیتاو پیت و نەزانینی چۆنیەتییەکەیان[4].

---

(1) مجموع الفتاوى لإبن تيمية ٥/٣٩ و٨٦.

(2) مجموع الفتاوى لإبن تيمية ٥/٨٧.

(3) تأريخ المذاهب الإسلامية ١٩٦. کەمێك پێشتر ئاماژەمان کرد بۆ وتەکەی (إبن جوزي).

(4) تأريخ المذاهب الإيلامية ١٩٨.

ئەوە دەخرێتەڕوو کە تەئویل کردنی ئەو دەقانەی لە ڕووکەشدا وێچواندیان لێ دەخوازرێت مەزبی موعتەزیلەکان و ئەشعەرییەکان و ماتوریدییەکان و زەیدییەکان و ئیمامیەکان و سەرجەم موسڵمانانە.

دەروازەی سێیەم

بنەماکانی ئایین لەلایەن مەزهەبە ئیسلامییەکان

دوای خستنەڕووی مەزهەبە ئیسلامییەکان لە بواری بیروباوەڕدا، ئەوە بەدەرکەوت کە ڕاجیایی هەیە لە نێوانیان لەبارەی بنەماکانی ئایین. مەبەست لە بنەماکانی ئایین: ئەو بنچینانەن کە باوەڕو ئیمان لەسەری دادەمەزرێن، بە لاچوونی هەریەك لەو بنچینانە ئیمانیش لادەچێت.

مەزهەبە ئیسلامیەکان لە ژماردنی ئەو بنەمایانە ڕاجیاییان هەیە، کە سەردەکێشێت بۆ گومان بردن بەوەی ڕاجیایی جەوهەری هەیە لە نێوان مەزهەبەکان لەم بارەدا. من تەنها ڕوونکردنەوە دەدەم لەسەر بنەماکانی ئایین لەلایەن سێ لەو مەزهەبانە کە ئەمانەن: ئەهلی سوننە و جەماعەت، شیعەی ئیمامی، موعتەزیلە، لە کاتی ڕوونکردنەوەی ئەو بنەمایانە دەبینین هەموو تاقمەکانی تر بۆ ئەو بنەمایانە دەگەڕێنەوە.

١_بنەماکانی ئایین لەلایەن ئەهلی سوننە و جەماعەت

بنەماکانی ئایین لەلایەن ئەهلی سوننە و جەماعەت شەشن، کە بریتین لەو بنەمایانەی لە فەرموودەکەی جبریلدا (سڵاوی خوای لێبێت) هاتووە، کاتێك پرسیاری لە پێغەمبەر (ﷺ) کرد لەبارەی ئیمان، پێغەمبەری خوا (ﷺ) لە وەڵامدا فەرمووی: (أن تؤمن بالله، وملائكته، وكتبه،

ورسله، واليوم الآخر، وتؤمن بالقدر خيره وشره)[1] واته: باوەڕتهەبێت بەخوا،بە فریشتەکانی، کتێبەکانی، پێغەمبەرەکانی، ڕۆژی دوایی، هەروەها بە قەدەر چ خێر یان شەڕ بێت.

بنەمای یەکەم: باوەڕبوون بە خوا

بریتییە باوەڕ بوون بەوەی خوای گەورە هۆکاری بوونی بەدیهێنراوانە، تاك و تەنهایە و لە سیفەت و کردەوەکانیدا هاوشێوەی نییە، هاووێنەی نییە، خاوەنی هەموو سیفەتەکانی کامڵی شکۆدارییە وەك: توانا و زانست و دادگەری..، پاك و بێ گەردە لە هەموو سیفاتە کەم و کورتەکان وەك: ستەم و بەدخویی...

بنەمای دووەم: باوەڕبوون بە فریشتەکان

فریشتەکان جەستەیان نوورانییە، جەستەیان ماددە نییە، بوونی فریشتەکان چەسپاوە بەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ءَامَنَ ٱلرَّسُولُ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيۡهِ مِن رَّبِّهِۦ وَٱلۡمُؤۡمِنُونَۚ كُلٌّ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ﴾ البقرة: ٢٨٥. واتە: (پێغەمبەرو ئیمانداران باوەڕیان هەیە بەوەی لەلایەن پەروەردگاریان هاتۆتە خوارەوە، هەموویان باوەڕیان هەیە بە خواو فریشتەکانی و کتێبەکانی و پێغەمبەرەکانی).

خوای گەورە لەسەر ئێمەی پێویست کردووە کە باوەڕمان هەبێت بە فریشتەکان، نکۆڵی کردن لە بوونیان بێ باوەڕی و کوفرە، خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿وَمَن يَكۡفُرۡ بِٱللَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ فَقَدۡ ضَلَّ ضَلَٰلَۢا بَعِيدًا﴾ النساء: ١٣٦. واتە: (ئەوەی

---

(1) حديث جبريل (عليه السلام) في صحيح البخاري في ٢: كتاب الإيمان، ٣٧ باب سؤال الجبريل النبي (ﷺ) عن الإيمان...، رقم ٥٠ عن أبي هريرة رضي الله عنه وورد عن أبي هريرة أيضا في رقم ٤٧٧٧. وفي صحيح مسلم في ١ كتاب الإيمان، أول بيان الإيمان والإسلام...، رقم ٨ (٢)، عن عمر بن خطاب رضي الله عنه واللفظ لمسلم.

باوەڕی نەبێت بە خواو بە فریشتەکانی و بەکتێبەکانی و بە پێغەمبەرانی و بە ڕۆژی دوایی، ئەوا بەڕاستی گومڕابووەو لەوپەڕی گومڕایی دایە).

سەبارەت بە وەسف و خەسڵەتەکانیان ئەوا ئێمە ئەرکدار نین بە لێکۆڵینەوە لێیان تەنها ئەوە نەبێت کە لە دەقێکی سەلمێنراو و بڕاوەوە هاتبێت، هەندێك لەو وەسف و خەسڵەتانە:

١_ پارێزراون لە هەڵە. خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿لَّا يَعْصُونَ ٱللَّهَ مَآ أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ التحريم: ٦. واتە: (نا فەرمانی خوا ناکەن لە هیچ شتێکدا کە فەرمانیان پێ بدات و هەرچی فەرمانێکیان پێ بدرێت ئەنجامی دەدەن).

٢_ چەندەها باڵیان هەیە، هەیانە دوو یان سێ یاخود چوار باڵی هەیە. خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ جَاعِلِ ٱلْمَلَٰٓئِكَةِ رُسُلًا أُو۟لِىٓ أَجْنِحَةٍ مَّثْنَىٰ وَثُلَٰثَ وَرُبَٰعَ ۚ يَزِيدُ فِى ٱلْخَلْقِ مَا يَشَآءُ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ فاطر: ١. واتە: (سوپاس و ستایش بۆ خوایە، کە بەدیهێنەری ئاسمانەکان و زەویە، فریشتەکانی کردووە بە فرستادەی خۆی کە خاوەن چەندەها باڵن، هەیانە دوو یان سێ یان چوار باڵە، لە دروست کردندا هەرچی بوێت زیادی دەکات، بەڕاستی خوا دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

٣_ توانایان هەیە خۆیان بنوێنن لە وێنەی مرۆڤدا. خوای پاك و تاك دەفەرموویت: ﴿وَٱذْكُرْ فِى ٱلْكِتَٰبِ مَرْيَمَ إِذِ ٱنتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا ﴿١٦﴾ فَٱتَّخَذَتْ مِن دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَآ إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا﴾ مريم: ١٦، ١٧. واتە: (ئەی پێغەمبەر (ﷺ) لە قورئاندا باسی بەسەرهاتی مەریەم بکە، کاتێك کەنارگیری کرد لە کەس و کاری و شوێنێکی لە ڕۆژهەڵاتی "بيت المقدس" هەڵبژارد بۆ "خواپەرستی". ئینجا لە نێوان خۆی و ئەواندا

پەردەیەکی ڕایەڵ کرد، ئێمەش جوبرەئیلی فریشتەمان نارد بۆ لای، وەکو بەشەرێکی تەواو "خۆی خستە بەرچاوی").

ئەو کارانەی خوای گەورە بە فریشتەکانی سپاردووە زۆرن، لەوانە:

١_ داوای لێخۆش بوون بۆ باوەڕداران و نزاکردن بۆیان. خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویت: ﴿ٱلَّذِينَ يَحۡمِلُونَ ٱلۡعَرۡشَ وَمَنۡ حَوۡلَهُۥ يُسَبِّحُونَ بِحَمۡدِ رَبِّهِمۡ وَيُؤۡمِنُونَ بِهِۦ وَيَسۡتَغۡفِرُونَ لِلَّذِينَ ءَامَنُواْ رَبَّنَا وَسِعۡتَ كُلَّ شَيۡءٖ رَّحۡمَةٗ وَعِلۡمٗا فَٱغۡفِرۡ لِلَّذِينَ تَابُواْ وَٱتَّبَعُواْ سَبِيلَكَ وَقِهِمۡ عَذَابَ ٱلۡجَحِيمِ ٧ رَبَّنَا وَأَدۡخِلۡهُمۡ جَنَّٰتِ عَدۡنٍ ٱلَّتِي وَعَدتَّهُمۡ وَمَن صَلَحَ مِنۡ ءَابَآئِهِمۡ وَأَزۡوَٰجِهِمۡ وَذُرِّيَّٰتِهِمۡۚ إِنَّكَ أَنتَ ٱلۡعَزِيزُ ٱلۡحَكِيمُ ٨ وَقِهِمُ ٱلسَّيِّـَٔاتِۚ وَمَن تَقِ ٱلسَّيِّـَٔاتِ يَوۡمَئِذٖ فَقَدۡ رَحِمۡتَهُۥۚ وَذَٰلِكَ هُوَ ٱلۡفَوۡزُ ٱلۡعَظِيمُ﴾ غافر: ٧_٩. واتە: (ئەو فریشتانەی کە عەرش و تەختی پەروەردگار هەڵدەگرن، ئەوانەش کە بە دەوریدا دەسوڕێنەوە، تەسبیحات و ستایش و سوپاسی پەروەردگاریان دەکەن، ئیمان و باوەڕی زۆر بەهێزیان پێیەتی، داوای لێ خۆش بوونیش دەکەن بۆ ئەوانەی کە باوەڕیان هێناوە، دەڵێن: پەروەردگارا! ڕەحمەت و میهرەبانی تۆ، زانست و زانیاری تۆ، هەموو شتێکت پێ گرتۆتەوە، کەوابوو خۆش ببە لەوانەی کە تەوبەیان کردووە و لە گوناهەکانیان پەشیمانن و شوێن بەرنامە و ڕێبازی تۆ دەکەون، هەروەها لە ئاگری دۆزەخیش بیانپارێزە. پەروەردگارا بیانخەرە ئەو باخ و باخاتەی بەهەشتی عەدەنەوە کە بەڵێنت پێداون، هاوڕێ لەگەڵ ئەو کەسانەدا کە چاك و خواناسن، لە باوك و دایك و هاوسەران و نەوەکانیان، بەڕاستی هەر تۆ خوایەکی باڵادەست و دانایت. لە تۆڵەی هەموو گوناهەکان بیانپارێزە، خۆ هەر کەسێك لە تۆڵەی گوناهەکان بپارێزیت لە ڕۆژی قیامەتدا، ئەوە ئیتر تۆ ڕەحمت پێ کردووە، هەر ئەوەشە سەرفرازی و سەرکەوتنی گەورەو بێ سنوور).

٢_ هەلگرتنی عەرشی پەروەردگار. خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَٱلۡمَلَكُ عَلَىٰٓ أَرۡجَآئِهَاۚ وَيَحۡمِلُ عَرۡشَ رَبِّكَ فَوۡقَهُمۡ يَوۡمَئِذٖ ثَمَٰنِيَةٞ﴾ الحاقة: ١٧.واتە: (فریشتەکان لە گۆشە و کەناری "جیهانی نویَ"دا ئامادە دەبن، تەختی پەروەردگارت ئەو رۆژە هەشت فریشتە هەڵی دەگرێت بەسەر سەریانەوە).

٣_ تۆمارکردنی کردەوەکانی مرۆڤ. پەروەردگار دەفەرموویت: ﴿إِذۡ يَتَلَقَّى ٱلۡمُتَلَقِّيَانِ عَنِ ٱلۡيَمِينِ وَعَنِ ٱلشِّمَالِ قَعِيدٞ ١٧ مَّا يَلۡفِظُ مِن قَوۡلٍ إِلَّا لَدَيۡهِ رَقِيبٌ عَتِيدٞ﴾ ق: ١٧، ١٨. واتە: (کاتێك دوو فریشتە چاودێرەکەی ئادەمیزاد کە لەلای ڕاست و چەپیەوە دانیشتوون. هەر قسەیەکی لە دەم دەرچێت خێرا چاودێرێکی ئامادە؛ تۆماری دەکات).

٤_ چاودێری کردنی مرۆڤ و پاراستنیان. خوای پەروەردگار دەفەرموویت:﴿لَهُۥ مُعَقِّبَٰتٞ مِّنۢ بَيۡنِ يَدَيۡهِ وَمِنۡ خَلۡفِهِۦ يَحۡفَظُونَهُۥ مِنۡ أَمۡرِ ٱللَّهِ﴾ الرعد: ١١. واتە: (بۆ خوا هەیە فریشتەی بێ شومار کە بەنۆرە بەدوای یەکدا دێن تا چاودێری ئادەمیزاد بکەن لە بەرو پشت و لە هەموو لایەکەوە بیپارێزن بە فەرمانی خوا).

هەروەها ئەم فەرمایشتە:﴿وَإِنَّ عَلَيۡكُمۡ لَحَٰفِظِينَ ١٠ كِرَامٗا كَٰتِبِينَ ١١ يَعۡلَمُونَ مَا تَفۡعَلُونَ﴾ الإنفطار: ١٠_١٢. واتە: (بێگومان ئێوە چاودێرتان بەسەر دانراوە. لە فریشتە بەڕێزە تۆمارکەرەکان. کە ئاگا و زانان بە هەموو ئەو کردەوەو ڕەفتارانەی کە ئەنجامی دەدەن).

٥_ هێنانە خوارەوەی کتێبە ئاسمانیەکان. خوای بێ وێنە دەفەرموویت:﴿وَإِنَّهُۥ لَتَنزِيلُ رَبِّ ٱلۡعَٰلَمِينَ ١٩٢ نَزَلَ بِهِ ٱلرُّوحُ ٱلۡأَمِينُ ١٩٣ عَلَىٰ قَلۡبِكَ لِتَكُونَ مِنَ ٱلۡمُنذِرِينَ﴾ الشعراء: ١٩٢_١٩٤. واتە: (بە ڕاستی ئەم قورئانە لەلایەن پەروەردگاری هەموو جیهانەکانەوە ڕەوانەکراوە. جوبرەئیلی ئەمین "فریشتەی وەحی" دایبەزاندووە. بۆ سەر دڵی تۆ ئەی موحەممەد (ﷺ) تا بچیتە ڕیزی ئەو کەسانەی کە خەڵکی بێداردەکەنەوەو لە خەوو غەفڵەت دایاندەچڵەکێنن).

٦_ گیان كێشان. خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿قُلۡ يَتَوَفَّىٰكُم مَّلَكُ ٱلۡمَوۡتِ ٱلَّذِي وُكِّلَ بِكُمۡ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمۡ تُرۡجَعُونَ﴾ السجدة: ١١. واتە: (جا پێیان بڵێ: فریشتەی گیان كێشان كە كاری گیان كێشانتانی پێ سپێردراوە دەتانمرێنێت، لەوەودوا بۆ لای پەروەردگارتان دەبرێنەوە).

٧_ سەرپەرشتی كردنی بەهەشت و پاراستنی بەهەشتییەكان. خوای باڵادەست دەفەرموویێت: ﴿جَنَّٰتُ عَدۡنٖ يَدۡخُلُونَهَا وَمَن صَلَحَ مِنۡ ءَابَآئِهِمۡ وَأَزۡوَٰجِهِمۡ وَذُرِّيَّٰتِهِمۡۖ وَٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ يَدۡخُلُونَ عَلَيۡهِم مِّن كُلِّ بَابٖ ﴿٢٣﴾ سَلَٰمٌ عَلَيۡكُم بِمَا صَبَرۡتُمۡۚ فَنِعۡمَ عُقۡبَى ٱلدَّارِ﴾ الرعد: ٢٣، ٢٤. واتە: (كە باخەكانی بەهەشتی _عەدنە_، بۆیان ڕازاوەتەوە، بە شادیەوە دەچنە ناوی، هاوڕێ لەگەڵ هەر كەسێك چاك و پاك و خواناسە لە باووباپیران و هاوسەران و نەوەكانیان، جا فریشتەكان دەچن بۆ سەردانیان لە هەموو دەروازەكانەوە. دەڵێن: سڵاوتان لێبێت بەهۆی خۆگرتنتانەوە، كەوابوو ئای چەندە جێگە و ڕێگەیەكی خۆشتان بۆ خۆتان مسۆگەر كرد).

٨_ سەرپەرشتی كردنی دۆزەخ و سزادانی دۆزەخییەكان. خوای تاك و تەنها دەفەرموویێت: ﴿وَسِيقَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًاۖ حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءُوهَا فُتِحَتۡ أَبۡوَٰبُهَا وَقَالَ لَهُمۡ خَزَنَتُهَآ أَلَمۡ يَأۡتِكُمۡ رُسُلٞ مِّنكُمۡ يَتۡلُونَ عَلَيۡكُمۡ ءَايَٰتِ رَبِّكُمۡ وَيُنذِرُونَكُمۡ لِقَآءَ يَوۡمِكُمۡ هَٰذَاۚ قَالُواْ بَلَىٰ وَلَٰكِنۡ حَقَّتۡ كَلِمَةُ ٱلۡعَذَابِ عَلَى ٱلۡكَٰفِرِينَ﴾ الزمر: ٧١. واتە: (ئەوسا ئەوانەی كە بێ باوەڕ بوون، ڕاپێچ دەكرێن بەرەو دۆزەخ دەستە دەستە و تاقم تاقم دەگوێزرێنەوە، تا كاتێك دەگەنە بەر قاپیەكانی، بۆیان دەكرێتەوە، فریشتەی بەرپرس و سەرپەرشتیار سەرزەنشتیان دەكات و پێیان دەڵێت: باشە، مەگەر پێغەمبەران لە خۆتان ڕەوانە نەكرابوو بۆتان كە ئایەتەكانی پەروەردگاری خۆتان بەسەردا بخوێنێتەوە، یادەوەریتان بكات و داتان بچڵەكێنێت لە گەیشتنی ئەم ڕۆژە؟! بەدەم ئاخ و داخ و ناڵەوە دەڵێن: بەڵێ، بەڵام تازە، بەڵێ، سوودی نییە و بڕیاری سزاو ئازار دراوە بەسەر كافرو بێ بڕواكاندا).

خەسڵەت و ئەركی تری جگە لەم خەسڵەت و ئەركانەش كە لە قورئانی پیرۆز و سوننەتی بەپێزدا هاتوون.

بنەمای سێیەم: باوەڕبوون بە كتێبە ئاسمانیەكان

خوای پاك و بێ وێنە فەرمانی پێكردووین كە بەشێوەیەكی گشتی سەرجەم كتێبە ئاسمانیەكان بە ڕاست دابنێین و بڕوامان پێیان هەبێت، باوەڕمان وابێت كە ئەم كتێبانە بە ڕاست و دروست دابەزێنراون. خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿إِنَّآ أَنزَلۡنَا ٱلتَّوۡرَىٰةَ فِيهَا هُدٗى وَنُورٞۚ يَحۡكُمُ بِهَا ٱلنَّبِيُّونَ ٱلَّذِينَ أَسۡلَمُواْ لِلَّذِينَ هَادُواْ﴾ المائدة: ٤٤. واتە: (بەڕاستی ئێمە كاتێك تەوراتمان ناردە خوارەوە ڕێنمویی تیادا بوو، نوورو ڕووناكیش بوو، ئەو پێغەمبەرانەی كە هەمیشە ملكەچ و فەرمانبەردار بوون حوكمی ئەوانەیان پێدەكرد كە ببونە جولەكە).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَقَفَّيۡنَا عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِم بِعِيسَى ٱبۡنِ مَرۡيَمَ مُصَدِّقٗا لِّمَا بَيۡنَ يَدَيۡهِ مِنَ ٱلتَّوۡرَىٰةِۖ وَءَاتَيۡنَٰهُ ٱلۡإِنجِيلَ فِيهِ هُدٗى وَنُورٞ وَمُصَدِّقٗا لِّمَا بَيۡنَ يَدَيۡهِ مِنَ ٱلتَّوۡرَىٰةِ وَهُدٗى وَمَوۡعِظَةٗ لِّلۡمُتَّقِينَ﴾ المائدة: ٤٦. واتە: (ئینجا بەشوێن ئاسەواری هەموو پێغەمبەرانی "نەوەی ئیسرائیلدا" عیسای كوڕی مەریەممان هێنا، كە ڕاستی تەوراتی دەردەخست و پشتیوانی لێ دەكرد و ئینجیلیشمان پێدا، كە هیدایەت و نوورو ڕووناكی تێدایە و پشتگیری تەوراتی پێش خۆیەتی، هیدایەت و ڕێنمویی و ئامۆژگارییە بۆ ئەو كەسانەی كە لە خوا دەترسن و پارێزكارن).

قورئانی پیرۆز بە چەندین خەسڵەت و تایبەتمەندی جیا دەكرێتەوە، بۆ نمونە:

خوای گەورە پارستنی قورئانی پیرۆزی لە ئەستۆ گرتووە، خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ دەفەرموویت: ﴿إِنَّا نَحۡنُ نَزَّلۡنَا ٱلذِّكۡرَ وَإِنَّا لَهُۥ لَحَٰفِظُونَ﴾ الحجر: ٩. واتە: (بەڕاستی هەر ئێمە قورئانمان دابەزاندووە و بێگومان هەر ئێمەش پارێزگاری دەكەین).

هیچ کەم و کورتی و شتی پوچ بەسەر قورئانی پیرۆزدا نایەت، خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿وَإِنَّهُۥ لَكِتَٰبٌ عَزِيزٞ ٤١ لَّا يَأۡتِيهِ ٱلۡبَٰطِلُ مِنۢ بَيۡنِ يَدَيۡهِ وَلَا مِنۡ خَلۡفِهِۦۖ تَنزِيلٞ مِّنۡ حَكِيمٍ حَمِيدٖ﴾ فصلت: ٤١، ٤٢. واتە: (بێگومان ئەو قورئانەش کتێبێکی زۆر بەنرخ و ناوازەو سەرکەوتووە. ئەی پێغەمبەر (ﷺ)شتێك بە تۆ ناوترێت، کە بە پێغەمبەرانی پێش تۆ نەوترابێت، بەڕاستی پەروەردگاری تۆ خاوەنی لێ بوردن و لێ خۆشبوونە بۆ باوەڕداران و تۆڵەسێنەری بە ئازارو بە ئێشە لە بێ باوەڕان).

خوای گەورە لەسەر ئێمەی پێویست کردووە کە کاری پێبکەین، چونکە هەموو ئامۆژگاری و ڕاسپاردە خواییەکان لە خۆ دەگرێت: خوای بێ هاوەڵ و هاوبەش دەفەرمووێت: ﴿وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلۡكِتَٰبَ بِٱلۡحَقِّ مُصَدِّقٗا لِّمَا بَيۡنَ يَدَيۡهِ مِنَ ٱلۡكِتَٰبِ وَمُهَيۡمِنًا عَلَيۡهِ﴾ المائدة: ٤٨. واتە: (ئێمە قورئانمان هاوڕێ لەگەڵ هەموو حەقیقەت و ڕاستیەکدا بۆ تۆ دابەزاندووە، ڕاستی و دروستی کتێبەکانی پێش خۆیشی دیاری دەکات و چاودێرە بەسەر هەموویاندا).

بنەمای چوارەم: باوەڕبوون بە پێغەمبەران

ئەوانە پوختە و هەڵبژێردراون لەناو بەدیهێنراوان، خوای گەورە ئەوانی دەستنیشان کردووە بۆ ئەوەی هەڵسن بە پرۆسەی مژدەدان و ترساندن، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿إِنَّآ أَرۡسَلۡنَٰكَ بِٱلۡحَقِّ بَشِيرٗا وَنَذِيرٗاۚ وَإِن مِّنۡ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٞ﴾ فاطر: ٢٤. واتە: (بێگومان ئێمە تۆمان ڕەوانە کردووە بە حەق و ڕاستییەکی تەواوەوە، تۆ مژدەدەری "ئیماندارانیت"، ترسێنەری "بێ بڕواکانیت" هیچ گەل و نەتەوەیەکیش نەبووە کە فرستادە و بێدار کەرەوەیەکی بۆ ڕەوانە نەکرابێت).

پێویستە باوەڕمان بەسەرجەم ئەو پێغەمبەرانە هەبێت کە ناویان لە قورئانی پیرۆزدا هاتووەو ئەوانەش کە ناویان نەهاتووە، دەبێت باوەڕیشمان بەوە هەبێت کە نکۆڵی کردن لە

پێغەمبەرایەتی هەر یەکێکیان کوفرە، خوای گەورە دەفەرموویێت:﴿لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِۦ﴾ البقرة: ٢٨٥. واتە: ("دەڵێین" هیچ جۆرە جیاوازییەك ناکەین لە نێوان هیچ پێغەمبەرێك لە پێغەمبەرەکانی خوادا "لە باوەڕدا").

باوەڕیشمان وایە کە پێغەمبەران خاوەنی چاکترین و باشترین خەسڵەت و سیفەتی مرۆیی بوونە، پاك و دووریش بوونە لە ڕەوشتە نزم و پەست و کەموکورتەکان، خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿وَجَعَلْنَـٰهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَآ إِلَيْهِمْ فِعْلَ ٱلْخَيْرَٰتِ وَإِقَامَ ٱلصَّلَوٰةِ وَإِيتَآءَ ٱلزَّكَوٰةِ ۖ وَكَانُوا۟ لَنَا عَـٰبِدِينَ﴾ الأنبياء: ٧٣. واتە: (هەموو ئەوانیشمان کردە پێشەواو بە فەرمانی ئێمە ڕێنموویی خەڵکیان دەکردو نیگامان بۆ کردن بە ئەنجامدانی کارو کردەوە چاکەکان و ڕاگرتنی نوێژ و زەکات دان، (بەڕاستی) ئەوان هەر ئێمەیان دەپەرست و هەر بەندایەتی ئێمەیان دەکرد).

باوەڕیشمان وایە کە پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) کۆتا پێغەمبەرو دوایین پەیامبەر بووە، خوای بێ هاوەڵ دەفەرموویێت: ﴿ مَّا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَآ أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَـٰكِن رَّسُولَ ٱللَّهِ وَخَاتَمَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ ﴾ الأحزاب: ٤٠. واتە: (محمد باوکی هیچ کەس لە پیاوانتان نییە، بەڵکو پێغەمبەری خوایە و دواهەمینی پێغەمبەرانە).

بنەمای پێنجەم: باوەڕبوون بە ڕۆژی دوایی

بریتیە لە باوەڕ بوون بە بوونی ژیانێکی تر جگەلە ژیانی ئەم دونیایە، کە مرۆڤ تیایدا سزا و پاداشتی کردەوەکانی کە لە دونیادا ئەنجامی داوە وەربگرێت، جا یان ئەوەتا بە خۆشی بەهەشت پاداشت وەردەگرێت یاخود سزا وەردەگرێت بە ئاگری دۆزەخ.

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ زَعَمَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ أَن لَّن يُبۡعَثُواْۚ قُلۡ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبۡعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلۡتُمۡۚ وَذَٰلِكَ عَلَى ٱللَّهِ يَسِيرٞ﴾ التغابن: ٧. واتە: (ئەوانەی بێ باوەڕ بوون بە بۆچوونی خۆیان وتیان: هەرگیز زیندوو ناکرێنەوە، پێیان بڵێ: وا نیە، سوێند بە پەروەردگارم، بەڕاستی هەر زیندوو دەکرێنەوە، پاشان ئاگادار دەکرێن لە هەموو ئەو کارو کردەوانەی کە ئەنجامتان دەدا ئەوەش بۆ خوا زۆر ئاسان و سادەیە).

ئەو کەسەی نکۆڵی لە بوونی ئەم ڕۆژە دەکات بەبێ ڕاجیایی کافرو بێ باوەڕە، خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ قَٰتِلُواْ ٱلَّذِينَ لَا يُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَلَا بِٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ ﴾ التوبة: ٢٩.واتە: ("ئەی ئیمانداران" دژی ئەوانەی کە باوەڕی "ڕاست و دروستیان" بەخواو بەڕۆژی قیامەت نییە بجەنگن).

بەم باوەڕە مرۆڤ لە دونیادا لێپێچینەوە لەگەڵ خودی خۆی دەکات، ئەمەش لەبەر ترسانی لە لێپرسینەوەی دواڕۆژ.

بنەمای شەشەم: باوەڕبوون بە قەزا و قەدەر چ خێر و چاکە یان خراپە بێت

ماتوریدییەکان بۆچوونیان وایە کە قەزا بریتییە لەوەی خوای گەورە ئەم بوونەوەرەی بەدیهێناوە بەوپەڕی ڕێك و پێکی و تۆکمەییەوە.

قەدەر: بریتییە لە زانستی بێ سەرەتا و هەربووی خوای گەورە سەبارەت بە بەدیهێنراوان، واتە: خوای گەورە هەر زانابووە بەوەی چاك یان خراپ، مایەی سوود یان زیان دەبن.

ئەشعەرییەکان ئەمەیان پێچەوانەوە کردووە، ئەمەش بەوەی پێناسەی قەدەریان بۆ قەزا کردووە، پێناسەی قەزاشیان بۆ قەدەر کردووە.

واتای باوەڕ پێبوونیان: ئەوەیە بڕوات وابێت کە هەر شتێك تووشی مرۆڤ دێت لە چاکە و خراپە ئەوا بە پێی ئەندازەگیری و زانست و ویستی خوای باڵادەستە.

ئەمەش مانای وانییە کە مرۆڤ لە ئەنجامدانی کردەوەکانیدا ناچارکراوە، چونکە ئەگەر مرۆڤ ناچار کراو بێت ئەوا پرۆسەی سزاو پاداشت پوچەڵ دەبێتەوەو هۆو حیکمەتی ڕەوانەکرانی پێغەمبەران نامێنێت.

٢_ بنەماکانی ئایین لەلایەن شیعەی دوازدە ئیمامی

زۆربەی شیعەی دوازدە ئیمامی بۆچوونیان وایەکە بنەماکانی ئایین پێنجن، کە بریتین لەمانە:

خوابەیەکزانین، دادگەری، پێغەمبەرێتی، ئیمامەت، ڕۆژی دوایی[1].

خوابەیەکزانین

بریتییە لە باوەڕ بوون بەوەی خوای بێ وێنە تاك و تەنهایە لە:

پەرستراوێتیدا، جگە لەو شتێکی تر نەپەرستێت.

لە پەروەردگارێتی دا، هیچ هاوبەشی لە بەدیهێناندا نییە.

کردەوەکانیدا، سەربەخۆیە لە بەدیهێنان و ڕۆزیدان و مردن و ژیان... .

پلەکان، یەکتایی خود (ذات)ی خوا، یەکتایی لە سیفەتەکاندا، یەکتایی لە کردەوەکاندا.

---

(1) أصل الشيعة وأصولها ١٤١ و لاپەڕەکانی دواتر.

نەصیر توسی لە (تجريد الإعتقاد ٣٢٧) باسی هەموو ئەم بنەمایانەی کردووە بێجگە لە (بنەمای دادگەر) نەبێت کە لە چوارچێوەی (بنەمای خوابەیەکزانین)دا باسی کردووە.

دادگەری

بریتییە لە باوەڕ بوون بەوەی خوای گەورە ستەم لەکەس ناکات، کارێك ناکات کە عەقڵی سەلامەت و تەندروست بە ناپەسەندی بزانێت. شیعەی دوازدە ئیمامی وەك موعتەزیلەکان بڕوایان بە خراپی و چاکی عەقڵی هەیە.

پێغەمبەرایەتی

سەرجەم پێغەمبەران و پەیامبەران کە قورئانی پیرۆز بە دەق ناوی ئەوانی هێناوە ئەوا بەندەی ڕێزدارن، خوای گەورە ڕەوانەی کردوون بۆ بانگ کردنی خەڵك بۆ لای خوا. پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) کۆتا پێغەمبەرو دوایین پەیامبەرە، پارێزراویشە لە هەڵە.

خوای گەورە قورئانی پیرۆزی بۆ سەر پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) بۆ دەرخستنی موعجیزە و تەحەدا پێکردن و فێکردنی حوکمەکان، قورئان هیچ کەم و کورتییەکی تێدا نییە و دەستکاری نەکراوەو بۆی زیاد نەکراوە، ئەو هەواڵ و خەبەرانەش کە هاتوون و لە ڕووکەشدا ئەوە بەدەستەوە دەدەن کە قورئان کەم و کورتی تێدایە و دەستکاری کراوە ئەو خەبەرانە ڕیزپەڕو لاوازن، ئەمانە چەند هەواڵێکی تاقانەن کە نابنە هۆی دامەزراندنی زانین و کردار، جا یان دەبێت ئەم خەبەرانە تەئویل بکرێن یاخود لە دیوار بدرێن، هەروەك شێخ (کاشفولغەتا) ئەمەی وتووە.

ئیمامییەکان پێیان وایە هەر کەسێك باوەڕی بە پێغەمبەرایەتیەك هەبوو لە دوای موحەممەد (ﷺ) یان بانگەشەی پێغەمبەرایەتی یان دابەزینی سروش یان کتێبێکی کرد ئەوا بێ باوەڕە و پێویستە بکوژرێت.

ئیمامەت

پلەو پۆستێکە خوای گەورە بە زانستی بێ سەرەتا و هەربووەکەی بە کەسێك دەبەخشێت وەك چۆن پێغەمبەر هەڵدەبژێرێت، خوای گەورە فەرمان بە پێغەمبەر دەکات کە ئیمام بە ئوممەت بناسێنێت و فەرمانیان پێبکات شوێنی بکەون.

باوەڕیان وایە خوای گەورە فەرمانی بە پێغەمبەری کردووە کە بەدەق ئیمامی عەلی دەستنیشان بکات.

پێیان وایە کە لە هەموو چەرخ و سەردەمێك بوونی ئیمام پێویستە، هەرگیز زەوی بێ بەڵگە (ئیمام[1]) نابێت.

ڕۆژی دوایی

بریتیە لەوەی خوای گەورە بوونەوەر زیندوو دەکاتەوە لەدوای مردن بۆ ژیانێکی تر بۆ وەرگرتنەوەی پاداشت و سزا، خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿فَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٍ خَيۡرٗا يَرَهُۥ ٧ وَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٖ شَرّٗا يَرَهُۥ﴾ الزلزلة: ٧_٨. واتە: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاکەی ئەنجام دابێت. ئەوەش کە بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی هەبێت دەیبینێتەوە).

مرۆڤەکە بەخودی خۆی و جەستە و ڕۆحەکەیەوە زیندوو دەبێتەوە بەشێوەیەك گەر یەکێك بیبینێت ئەوا دەڵێت ئەوە فڵانە کەسە[2].

---

(١) بۆیە ئەوەی ناو دوو کەوانەکەم زیاد کرد، چونکە مەبەستیان لە بەڵگە لێرەدا ئیمامە. (وەرگێڕ).

(٢) أصل الشیعة وأصولها ١٤١_١٥٧. سەیر ئەم بنەمایانە بکە لە: تجرید الإعتقاد للطوسي وشرحه کشف المراد للحلي ٣٠٥ ولاپەڕەکانی دواتر.

٣_ بنەماکانی ئایین لەلایەن موعتەزیلەکان

لەکاتی دووان لەسەر موعتەزیلەکان ئەوەمان خستەڕوو کە بنەماکانیان پێنجن، کە ئەمانە: خوابەیەکزانین، دادگەری، پلەیەك لە نێوان دوو پلەکە، پەیماندان بە باوەڕداران و هەڕەشە لە یاخی و بێ باوەڕان (الوعد و الوعید)، فەرمان بەچاکە و ڕێگری لە خراپە.

بنەمای یەکەم: خوابەیەکزانین

بریتیە لە باوەڕ بوون و دانان بەوەی خوای گەورە تاك و تەنهایە و هاوبەشی نییە لەو سیفاتانەی کە شیاوی ئەون چ بە بوون یان بە نەبوون، بەو پێیەی کە شیاوی خوایە.

لەسەر ئەم بنەمایە نکۆڵیان کرد لە بوونی سیفەتەکانی خوا، و ئەستەم بوونی بینرانی خوا لە ڕۆژی دواییدا.

بنەمای دووەم: دادگەری

بریتیە لە باوەڕ بوون بەوەی کردەوەکانی خوای گەورە هەموویان هەر چاکن، کردەوەی خراپ ئەنجام نادات، بەڕێك و پێکی ئەو شتە جێبەجێ دەکات کە پێویستە لەسەری ئەنجامی بدات.

لەسەر ئەم بنەمایە ئەم بۆچوونانەیان داهێنا: خراپ و چاکی عەقڵی، میهرو لوتفی خوایی، چاکە و چاکتر (الصلاح والأصلح)، پێویست بوونی ناردنی پێغەمبەران لەسەر خوا.

بنەمای سێیەم: پەیماندان بە باوەڕداران و هەڕەشە لە یاخی و بێ باوەڕان (الوعد و الوعید)

بریتیە لە باوەڕ بوون بەوەی خوای گەورە پەیمانی داوە بە گوێڕایەڵ و خواناسان پاداشتیان بداتەوە، هەڕەشەی کردووە لە بێ باوەڕان بەوەی سزایان دەدات، خوای گەورە پەیمان و بەڵێن و هەڕەشەکەی خۆی جێبەجێ دەکات، دروست نییە بۆ خوای گەورە درۆ بکات یان فەرمایشتی خۆی بشکێنێت.

بەپێی ئەم بنەمایە: نکۆڵیان کردووە لە تکاو شەفاعەتی پێغەمبەر (ﷺ)بۆ ئەوانەی گوناهی گەورەیان کردووە لە ئوممەت، شەفاعەتیان تەنها بۆ ئەو کەسانە کورت هەڵهێناوە کە باوەڕدارن و تەوبەیان کردووە.

بنەمای چوارم: پلەیەک لە نێوان دوو پلەکە

ئەوەی گوناهی گەورەی کردووە باوەڕدار نییە وەك (مورجئەکان بۆچوونیان وایە باوەڕدارە) و بێ باوەڕیش نییە وەك خەواریجەکان دەڵێن بێ باوەڕە، بەڵکو لە پلەیەکدایە لە نێوان کوفرو باوەڕدا.

بنەمای پێنجەم: فەرمان بەچاکە و ڕێگری لە خراپە

مەبەست لە فەرمان بەچاکە: بەرپاکردنی چاکەیە. مەبەست لە ڕێگری لە خراپە: لابردن و نەهێشتنی خراپەیە.

جا بەپێی ئەم بنەمایە: ڕووبەڕووی بێ دین و خوانەناسان بوونەوە جیهاد و تێکۆشانیان کرد لەگەڵ ئەوانەی پێچەوانەی حوکمی خوا جوڵاونەتەوە.

بنەمای ئایینی و بنەمای مەزهەبی

بنەماکانی ئایینی دوو جۆرن: ئایینی و مەزهەبی.

أ_ **بنەمای ئایینی:** بریتییە لەو بنەمایەی کە هەر کەسێك نکۆڵی لێ بکات دەچێتە دەرەوەی بازنەی ئیسلام.

ب_ **بنەمای مەزهەبی:** بریتییە لەو بنەمایەی هەر کەسێك نکۆڵی لێ بکات دەچێتە دەرەوەی بازنەی مەزهەب، ناچێتە دەرەوەی بازنەی ئیسلام[1].

دوای ئەم ڕوونکردنەوەیە ئەو بنەمایانە دەخەینەڕوو کە ئەو مەزهەبانە لەسەری کۆکن، ئەو بنەمایانەش دەخەینەڕوو کە لە ڕووکەشدا بۆنی ڕاجیایی لێدێت کەچی لە ڕاستیدا لە دوای وردبوونەوە لێی بەدەردەکەوێت کە ئەو ڕاجیاییە ڕاستەقینە نییە.

ئەو بنەما ئایینیانەی کە موسڵمانان لەسەری کۆکن

ئەهلی سوننە و جەماعەت و شیعەی ئیمامی و موعتەزیلە لەسەر ئەم بنەمایانە کۆکن، کە ئەمانەن:

١_ باوەڕ بوون بە بوونی خوا، بەوەی خوای گەورە خاوەنی سەرجەم سیفاتە تەواو و کامڵەکانە، پاك و دوورە لە هەر سیفەتێك لە سیفەتە کەم و کورتەکان.

٢_ باوەڕ بوون بە پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی گشتی و پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) بەشێوەیەکی تایبەت و باوەڕ بوون بەوەی کە لەلایەن خواوە هێناویەتی و ڕایگەیاندووە.

---

(1) لەکاتی دووان لەبارەی تاقمی موعتەزیلە بەتێرو تەسەلی ئەمە خرایەڕوو.

ئەگەرچی موعتەزیلەکان ئەم بنەما و بنچینەیان لە چوارچێوەی پێنج بنەماکانیاندا باسیان نەکردووە، ئەوا ئەمە زانراوە لەو نووسراوانەی نووسیویانە لەبارەی سەلماندنی پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) و ئیعجازی قورئان، تەنانەت لە گفتوگۆو مێژگەردو بەرگرییەکەیان لە شەریعەتی ئیسلام بەتوانا و عەقڵە تیژەکانیان.

پێشتر وتەی ئەوان لە بابەتی (چاك و خراپی عەقڵی) ئەوە خرایەڕوو: (ئەوانەی بانگەوازی پێغەمبەران و شەریعەتەکانیان پێگەیشتووە ئەرکدارن لەلایەن خواوە بەوەی هەڵسن بەو شتانەی ئەو شەریعەتانە داوایان لێدەکەن).

٣_ باوەڕ بوون بە شێوەیەکی پوخت بە ڕۆژی دوایی و بەوەی کە خەڵکی سزاو پاداشت بەپێی کردەوەکانیان وەردەگرنەوە.

ئەم سێ بنەمایانە، بنەمای ئایینین لەلایەن سەرجەم ئەو تاقمانە، چونکە ئەو کەسەی بڕوای بە یەکێك لەو بنەمایانە نەبێت ئەوا بێ باوەڕە بەبێ ڕاجیایی ئەو کەسە دەچێتە دەرەوەی بازنەی ئیسلام.

ئەو بنەمایانەی ڕاجیاییان لەسەرە

هەر تاقمێك لەو سێ تاقم و مەزهەبانە، چەند بنەمایەکیان باس کردووە، کە تاقمەکەی تر باسی نەکردووە، کە وا دەنوێنێت جیاوازی هەیە لە نێوان تاقمەکان.

بەڵام لەکاتی وردبینی کردن لەو بابەتەدا دەبینین هەندێك لەو بنەمایانە دەگەڕێنەوە بۆ یەکێك لەو سێ بنەمایانە کە کۆك و تەبان لەسەری و خرانەڕوو، هەندێك لەو بنەمایانەش هەیانە بەهۆی شتێکی ترەوە دیاریکراوە، بەمەش دەبێتە بنەمایەکی مەزهەبی بەو واتایەی ئەوەی نکۆڵی لێبکات بەهۆیەوە لە مەزهەب دەردەچێت نەك لە ئایین.

ئەهلی سوننە و جەماعەت بەتەنها دەقیان هێناوە لەسەر ئەم بنەمایانە: (باوەڕ بوون بە فریشتەکان و کتێبە ئاسمانیەکان و قەدەر).

ئەوەی تەماشا بکات دەبنێت (باوەڕ بوون بە فریشتەکان و کتێبە ئاسمانییەکان) دوو بنەمان دەچنە ناو بازنەی باوەڕ بوون بە پێغەمبەرایەتی، جا ئەوەی باوەڕ بە پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) بێنێت ئەوا بێگومان باوەڕ بەو دوو بنەمایەش دێنێت.

بنەمای: (باوەڕ بوون بە قەدەر بە چاك و خراپیەوە) لەلای ئەهلی سوننە و جەماعەت، بۆیە پێداگیری لەسەر دەکەن لە وەڵامی جەبرییەکان کە باوەڕیان وایە مرۆڤ بە ڕەهایی ناچار کراوە، وەك وەڵامی قەدەری و موعتەزیلەکانیشکە باوەڕیان وایە مرۆڤ بەڕەهایی ئازدە... .

لەبەر ئەمە دەکرێت باوەڕ بوون بە قەدەر بە بنەمایەکی مەزهەبی دابنێین نەك بە بنەمایەکی ئایینی.

شیعەی ئیمامی بە دەق (دادگەر، ئیمامەتیان) وەك بنەما دیاریکردووە.

ئەوەی بە وردی تەماشای بکات دەبینێت کە دەچێتە ناو چوارچێوەی باوەڕ بە خوا بوون و بەیەکزانینی[1].

سەبارەت بە ئیمامەتیش زانایان دوو بۆچوونیان هەیە:

---

(1) پێشتر لەکاتی باس کردنی بنەماکانی مەزهەبی ئیمامیەت ئەوەمان خستەڕوو کە (نصر الطوسي) بنەمای دادگەری بردۆتە ناو چوارچێوەی بنەمای خوابەیەکزانین. و شێخ (کاشف الغطا) لە (أصل الشيعة وأصولها ١٥٣) لە کاتی ڕاڤە کردنی بنەمای دادگەری کە یەکێکە لە پێنج بنەماکانیان وتویەتی: (دادگەری بنەمایەکی سەربەخۆ نیە بەڵکو لە ڕاستیدا دەچێتە ناو چوارچێوەی خەسڵەت و سیفەتەکانی خوای مەزن... کە لایەنێکە لە لایەنەکانی خوابەیەکزانین).

بۆچوونی یەکەم: بنەما و بنچینەی ئایینە. بەپێی ئەم بۆچوونە ئیمامەت بنەمایەکی ئایینیە، ئەوەی باوەڕی پێ نەبێت دەچێتە دەرەوەی بازنەی ئایینی ئیسلام.

بۆچوونی دووەم: بنەمای مەزهەبییە، ئەم بۆچوونە ئیمامەت بە بنچینە و بنەمایەکی مەزهەبی دادەنێت، ئەوەی باوەڕی پێ نەبێت لە ئایینی ئیسلام دەرناچێت، ئەو کەسەی باوەڕی پێ نەبێت نابێتە یەکێك لە شیعەی دوازدە ئیمامی. ئەمە بۆچوونی هەندێك لە زانا لێکۆڵەرەکانی شیعەی ئیمامیە.

شێخ (موحەممەد عەلی ناصر) کە یەکێکە لە زانا ئیمامیەکان دەڵێت: هەروەك زانا لێکۆڵەرەکانی شیعەی ئیمامی بۆچوونیان وایە کە ئیمامەت یەکێك نیە لە بنەماکانی ئایین، واتە بنچینەیەکی باوەڕ نییە، بنەمایەك نییە لە بنەماکانی ئایینی ئیسلام، بەڵکو بنەما و بنچینەیەکی مەزهەبییە لە بنەما و بنچینەکانی مەزهەبی شیعەگەری، بەو واتایەی ئەو کەسەی نکۆڵی لەو بنەمایە بکات نابێتە شیعە، هەڵەیە ئەگەر بوترێت نابێتە باوەڕدار یان موسڵمان[1].

کەسێك ورد ببێتەوە دەبینێت (بنەمای دادگەری) دەچێتە ناو خانەی باوەڕ بەخوا بوون و خوابەیەکزانین.

بە هەمان شێوە پەیمان (وعد) و هەڕەشە (وعید) بنەمایەکە دەچێتە خانەی باوەڕ بەخوا بوون و باوەڕ بە ڕۆژی دوایی.

سەبارەت بە فەرمان بە چاکە و ڕێگری لە خراپە، ئەمە شتێکی چەسپاوە لەلایەن گشت مەزهەبەکان، چونکە لە قورئانی پیرۆزدا دەقی لەسەر هاتووە، خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾ آل

---

[1] أصول الدين الإسلامي للشيخ محمد علي ناصر ٢٥.

عمران: ۱۱۰. واتە: ("بەڕاستی" ئێوە چاكترین ئوممەتێكن كە بۆ (سوودی) خەڵكی هێنراونەتە مەیدانەوە، چونكە فەرمان بەچاكە دەكەن و قەدەغەی خراپە دەكەن و باوەڕی دامەزراوتان بەخوا هەیە).

لە سوننەتی بەپێزدا هاتووە، كە پێغەمبەر (ﷺ)دەفەرموویێت: (من رأى منكم منكرا فليغيره بيده، فإن لم يسطع فبلسانه، فإن لم يسطع فبقلبه و ذلك أضعف الإيمان)[1] واتە: هەر كەسێك لە ئێوە خراپەیەكی بینی ئەوا با بەدەست بیگۆڕێت، ئەگەر نەیتوانی با بەزمان بیگۆڕێت، ئەگەر هەر نەیتوانی با بە دڵ پێی ناخۆش بێت بێگومان ئەمەش لاوازترین باوەڕە.

موسڵمانان كۆكن لەسەری، ئەمە بە یەكێك لەو شتانە دادەنرێت كە بە پێویست زانراون لە ئاییندا.

ئەم بنەمایانەی دەگەڕێنەوە بۆ ئەو بنەما ئایینیانەی كە موسڵمانان كۆكن لەسەری.

سەبارەت بە بنەمای پلەیەك لە نێوان دوو پلەكە (واتە پلەی لاساری لە نێوان هەر دوو پلەی باوەڕداری و بێ باوەڕی) ئەوە بنەمایەكی مەزهەبیە، موعتەزیلەكان ویستیان بەم بنەمایە بەرپەرچی خەواریجەكان بدەنەوە كە بۆچوونیان وایە ئەنجامدەری گوناهی گەورە كافرە، هەروەها بەرپەرچی مورجیئەكانیشی پێبدەنەوە كە دەڵێن ئەنجامدەری گوناهی گەورە باوەڕدارە... تاد[2].

دوای ئەمە:

---

(١) فەرموودەی: هەر كەسێك لە ئێوە خراپەیەكی بینی ... تاد: أخرجه أحمد في مسنده ومسلم وأبو داود والترمذي والنسائي وإبن ماجه، عن أبي سعيد. وهو صحيح./ الجامع الصغير ٥٢٦. وأخرجه البيهقي بسنده في شعب الإيمان، سەرچاوەی پێشو. والحديث في صحيح مسلم في ١ كتاب الإيمان ٢٠ باب كون النهي عن المنكر من الإيمان....، رقم ٤٩، عن أبي سعيد الخدري.

(٢) سەیری ئەم كتێبەمان بكە: أصول الدين الإسلامی ٥٨_٦٠.

بەدەردەکەوێت کە مەزهەبەکانی پێشتر کۆکن لەسەر هەر سێ بنەماکەی ئایین کە ئەمانەن: باوەڕ بوون بەخواو بەیەکزانینی، باوەڕبوون بە پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی گشتی و پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) بەشێوەیەکی تایبەتی، باوەڕ بوون بە ڕۆژی دوایی.

ئەم سێ بنەمایانە سێ بنەمای ئایینین، موسڵمان کۆکن لەسەر ئەوەی کە هەر کەسێك نکوڵی لێبکات ئەوە لە ئایینی ئیسلام دەردەچێت.

چەند بنەمایەکی مەزهەبی هەن، هەر کەسێك نکوڵی لێبکات ئەوا لە بازنەی مەزهەب دەردەچێت، نەك لە بازنەی ئایینی ئیسلام، کە ئەمانەن: بنەمای (باوەڕ بوون بە قەدەر) لەلای ئەهلی سوننە و جەماعەت، بنەمای (ئیمامەت) لەلایەن زانا لێکۆڵەرەکانی مەزهەبی دوازدە ئیمامی، بنەمای پلەیەك لە نێوان دوو پلەکە (المنزلة بين المنزلتين) لەلای موعتەزیلەکان.

بەم پێیە بەدەردەکەوێت ئەو ڕاجیاییەی مەزهەبەکان پێشتر خرایەڕوو لە سەر ژمارەی بنەماکانی ئایین تەنها ڕاجیاییەکەی وێنەییە و ڕاجیاییەکی ڕاستەقینە نییە.

بەپێی ئەو سێ بنەما ئاینیانەی کە موسڵمانان کۆکن لەسەری:

لێکۆڵینەوەکانی زانستی کەلام بۆ سێ تەوەر دابەش بوونە:

خواناسی: ئەو بابەتانە لە خۆ دەگرێت، کە لەو شتانە دەکۆڵێتەوە کە پەیوەستن بە خوای پەروەردگار دەکۆڵێتەوە.

پێغەمبەرناسی: ئەو بابەتانەن، توێژینەوە لەو شتانە دەکەن کە پەیوەستن بە پێغەمبەرانەوە.

شته بیستراوه‌كان: ئه‌و بابه‌تانه‌ن، كه‌ حوكمه‌كانیان ته‌نها له‌ ڕێگه‌ی بیستنه‌وه‌ وه‌رده‌گیرێن[1].

لەم کتێبەماندا پشت بەو شێوە دابەشکارییە دەبەستین.

(1) شرح الجورة للباجوري ١٠٤.

بەشی سێیەم

حەقیقەتی ئیمان و باوەڕ و

ڕۆڵی لە کایەکانی ژیاندا

لە دوو دەروازە پێک دێت:

دەروازەی یەکەم: حەقیقەتی ئیمان و باوەڕ.

زیادو کەم بوونی ئیمان.

ئیسلام.

ئیحسان.

دەروازەی دووەم: گرنگی ئیمان و باوەڕ لە ژیاندا.

دەروازەی یەکەم

حەقیقەتی ئیمان و باوەڕ

دوای خستنەڕووی ڕاو بۆچوونی مەزهەبە ئیسلامییەکان لەبارەی بابەتی بیروباوەڕ، ئەوە ڕوون بووەوە کە ڕاجیاییەکە لە سەر پێناسەی چەمکی ئیمان و باوەڕ بووە. ئەمەش هاندەرە بۆ ڕوونکردنەوەی حەقیقەتی ئیمان و باوەڕ، ئەم شتانەی لەسەر ڕاجیاییەکە کەڵەکە دەبن لەلایەن خاوەن مەزهەبەکان.

ئیمان لە زمانەوانیدا:

چەند واتایەکی جیاواز بۆ چەمکی ئیمان[1] هاتوون، لەوانە:

١_ بەڕاستدانان و دانپێدانان (تصدیق[2]). بەر لە هاتنی پێغەمبەر (ﷺ) زمانەوانەکان لەسەر ئەمە کۆك بوون، ئەمە بۆچوونی باقلانیشە[3]، هەندێك لە ئیبازییەکان بۆچوونیان

---

(١) معجم مقاييس اللغة ١٣٣/١ تيايدا هاتووە: (أمن): هەمزە، میم، نون، دوو بنچینەی لێك نزیکن: یەکەمیان بریتییە لە ئەمانەت و ئەمینداری کە پێچەوانەی خیانەت و ناپاکییە، واتاکەی بریتییە لە ئارامی دڵ، ماڵی ئارامیش لەوەوە هاتووە: کە هێمن و ئاسایشی هەیە. واتای دووەم: بەڕاستدانانە. هەر دوو واتاکە لێك نزیکن.

(٢) القاموس المحيط مادة (الأمن)، وأصول الدين للبغدادي ٢٤٧ وتبصرة الأدلة ٢٥/١ وتمهيد الأوائل ٣٨٩ وشعب الإيمان للبيهقي ٣٥/١ عن أبي عبدالله الحليمي، والإيمان لأبي يعلى ١٥١ و لە باوکی عەبدوڵای (کوڕی بطة) نەقڵی کردووە، والتمهيد للامشي ١٢٧ والمواقف ٣٢٢/٨ وفتح الباري ٦٠/١ ولوامع الأنوار البهية ٤٠٣/١ وشرح عقيدة التوحيد لأطفش ١٩٩ والاساس لعقائد الأكياس ١٨٥.

(٣) تمهيد الأوائل، سەرچاوەی پێشوو.

وابووە کە مانای زمانەوانی چەمکی ئیمان تەنها دانپێدانان و بەڕاستدانانە[1]، ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەش لەوەوە هاتووە: ﴿ وَمَآ أَنتَ بِمُؤۡمِنٖ لَّنَا ﴾ يوسف: ١٧. واتە: ئەو شتانەی پێمان ڕاگەیاندی بە ڕاستی نازانی[2]. فڵان کەس باوەڕی وایە، واتە: بەڕاستی دەزانێت و دانی پێدادەنێت[3].

٢_ وتراوە: داتاشراوە لە (أمن: ئارامی و دڵنیایی) کە پێچەوانەی ترسە[4].

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەش لەوەوە هاتووە، کە دەفەرموویت: ﴿ فَإِنۡ خِفۡتُمۡ فَرِجَالًا أَوۡ رُكۡبَانٗاۖ فَإِذَآ أَمِنتُمۡ فَٱذۡكُرُواْ ٱللَّهَ ﴾ البقرة: ٢٣٩.[5] واتە: (ئینجا ئەگەر ترسان "کە نوێژەکەتان وەکو پێویست ئەنجام نەدەن بەهۆی جەنگ یان مەترسیەکەوە" دەتوانن بەدەم ڕۆیشتنەوە یان بە سواری ئەنجامی بدەن).

ئیبن حەجەر وتویەتی: ئەم بۆچوونە مایەی تێڕامانە. چونکە واتای هەردوو وشەی (أمن: ئارامی) و (تصديق: بەڕاستدانان) لێك جیان، مەگەر سەرنجی واتایەکی خوازراوی بۆ بدرێت، بوترێت: دەیپارێزێت و ئارامی پێدەدات ئەگەر بڕوای پێبکات و بەڕاستی دابنێت، واتە: درۆکردن ئەوی پاراست[6].

---

(1) البعد الحضاري ٤٩٢ نقلا عن حاشية على كتاب الوضع لإبن أبي الستة.

(2) تمهيد الأوائل، والإيمان لأبي يعلى، والتمهيد للامشي، والمواقف، سەرچاوەکانی پێشوو. لوامع الأنوار البهية ١/٤٠٤.

(3) التمهيد للامشي، و شرح المواقف للسيد الشريف، دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(4) القاموس المحيط، سەرچاوەی پێشوو. والكليات للكفوي ٢١٢.

(5) شعب الإيمان للبيهقي ١/٣٥.

(6) فتح الباري ١/٦١.

ئیمان لە زاراوەدا:

زانایان ڕاجیاییان هەبووە لەسەر حەقیقەتی ئیمان لە ڕووی شەرعیەوە، واتە: ڕایان جیابووە سەبارەت بە دەستنیشان کردنی ئەو شتەی ناوی ئیمانی دەکەوێتەسەر، لەم بارەشەوە چەند ڕاوبۆچوونێکیان هەیە، لەوانە:

بۆچوونی یەکەم: ئیمان: بریتییە لە دانپێدانان و بەڕاست دانان بە دڵ، دەربڕین بە زمان و ئەنجامدانی بە ئەندامەکان[1].

مەبەست لە دانپێدانان و بەڕاستدانانی بەدڵ: بریتییە لە بەڕاست دانانی پێغەمبەر (ﷺ) لەو شتانەی هێناویەتی و بەپێویستی داناوە، واتە: ئەو شتانەی لە ئایین دەژمێردرێن، بەشێوەیەك مرۆڤ بزانێت و پێویست بە پەنابردنە بەر تێڕامان و بەڵگە هێنانەوە نەکات، وەك یەکتایی بەدیهێنەر، پێویست بوونی نوێژ، قەدەغەبوونی مەیی و هاوشێوەکانی[2].

مەبەست لە بەڕاستدانانی پێغەمبەر (ﷺ) لەو شتانەدا ملکەچ بوونە بۆ پەیامەکەی، ئارام و دڵگوشاد بوونە لە پەنای بەرنامەکەیدا، بەبێ لاساری و ملنەدان پەسەندی بکات و کارەکانی بەپێی ڕێسای پەیامەکە ڕێك بخات و ئەنجامی بدات[3]. بە ڕاستدانان بریتییە لە دڵنایی و یەقینی بێ گومان سەبارەت بەو شتانەی پێویست بوونیان چەسپاوەو سەلمێنراوە کە لەلایەن خواوە لە ڕێی زمان و فەرمایشتی پێغەمبەرە بەڕێزەکەیەوە (ﷺ) هاتووە.

---

(1) تبصرة الأدلة ٧٩٨/٢ ونقله عنه إبن ابي العز في شرح العقيدة الطحاوية ٤٥٩ و ٤٦٢ وشعب الإيمان للبيهقي ٤٨/١ والمواقف ٣٢٣/٨ وشرح المقاصد للتفتازاني ١٧٩/٥ وفتح الباري ٦١/١ وكفاية الطالب الرباني ٣٨/١ والغنية للشيخ عبدالقادر ٦٩/١.

(2) شرح المقاصد للتفتازاني ١٧٧/٥. سەیری ئەمانەش بکە: المواقف ٣٢٢/٨ والقول الفص ١٢ وشرح الجوهرة للباجوري ٩٢.

(3) شرح العقائد النسفية للتفتازاني وحاشية الكستلي عليه ١٥٢.

لەگەڵ دڵنیایی و یەقینی بێ گومان کە حوکمی عەقڵییە، شتێکی تری دڵی ببێت کە بریتییە لە ڕازی بوون و حەسانەوەی دەروونی بەم بیروباوەڕە، بەوەی ئەم بیروباوەڕە لەلایەن هەواو هەوەسی مرۆڤەکە پەسەند بێت، خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴾ النساء: ٦٥. واتە: (نەخێر، سوێند بە پەروەردگارت ئەوانەی "لافی بڕوا لێدەدەن" بڕوا ناهێنن هەتا لە هەموو کێشەیەکدا کە ڕوودەدا لە نێوانیاندا تۆ نەکەن بە دادوەرو گوێڕایەڵیت نەکەن).

ئەم بەڕاستدانان و دانپێدانانە بەشی یەکەمی ئیمان و باوەڕە، بەهیچ شێوەیەك پشتگوێ ناخرێت و فەرامۆش ناکرێت، ئەگەر ئەم بەڕاستدانانە هاتەجێ بناغەی ئیمان دێتەبوون، کەسەکە بەمە لەلایەن خواوە بڕیاری ڕزگار بوونی لە ئاگری بۆ دەردەچێت ئەگەر لەسەر ئەم بەڕاستدانان و دانپێدانانەی بمرێت، ئەگەرچی بەزمان دەری نەبڕێت و بە کردەوە جێبەجێی نەکات. ئەگەر دانپێدان و بەڕاستدانانی دڵ لاچوو و نەما ئەوا ئیمانیش بوونی نابێت و نامێنێت، بەمەش کەسەکە شایەنی سزای نەبڕاوەی ئاگری دۆزەخە.

بە بەڵگەی ئەوەی فیرعەون و گەلەکەی نیشانە و بەڵگەکانی خوایان بە ڕاستدادەنا بەڵام پێشی ڕازی نەبوون، خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا ﴾ النمل: ١٤.[1] واتە: (جا ئەوانەی هەر ڕق ئەستوریان کرد و باوەڕیان پێ نەبوو، بە زۆرداری خۆبەزلزانی، لە کاتێکدا لە ناخی دەروونیانەوە هەستیان دەکرد حەقیقەتە و ڕاستە).

بەڕاستدانان بە دڵ دوو شت دەگەیەنێت:

---

(1) المختار من كنوز السنة النبوية ٨٦.

هەر کەسێك وشەی یەکتاناسی بەس بە زمان دەربڕی و بە دڵ بە ڕاستی دانەنا. ئەو کەسە باوەڕدار نییە، بەڵکو دووڕووە.

ئەگەر بە دڵ بەڕاستی بزانێت، کەچی بە زمان دەری نەبڕێت سەرباری ئەوەی تواناشی هەیە، ئەو کەسە لەلایەن پێشینانی ئوممەت باوەڕدار نییە.

هەر کەسێك بە دڵ دانی نا بە ڕاستی هەندێك شتی باوەڕو، نکۆڵیشی کرد لە پێغەمبەر (ﷺ) و پەیامەکەی و دوژمنایەتی پێغەمبەرو پەیامەکەی کرد وەك: جولەکەکان و جگە لەوانیش کە خوای گەورە بە بێ باوەڕو کافر ناوی بردوون، هەرگیز بە باوەڕدارو ئیماندار ناوی نەبردوون، هیچ حوکمێکی ئیمانیان تێدا نەهاتەجێ ئەوا ئەوانە بێ باوەڕو کافرن[1].

دەربڕین و دانپێدانان بە زمان ئەوە دەگەیەنێت:

هەر کەسێك توانای دەربڕینی ئیمانەکەی هەبێت، کەچی بە زمان دەری نەبڕێت، ئەو کەسە باوەڕدار نییە. پێشینان لە هاوەڵان و شوێنکەوتووان کۆکن لەسەر ئەمە[2].

ئەنجامدانی بە ئەندامەکان، ئەوە دەگەیەنێت:

گشت کردەوەیەك دەچێتە ناو بازنەی ئیمان[3]. مەبەست لە کردەوە، سەرجەم کارە چاکەکان و پەرستش و بەندایەتی گوێڕایەڵی دەگرێتەوە، هەر لەو کردەوانەی جەستەیین

---

(1) لوامع الأنوار البهية ١/٤٠٤.

(2) لوامع الأنوار البهية، سەرچاوەی پێشوو.

(3) جامع العلوم والحكم ١/١٠٤ ولوامع الأنوار البهية ٤٠٥ نقلا عن إبن رجب.

یاخود داراییین جگە لەوانەش وەك: ڕۆژوو و نوێژو زەكات و پێخۆشبوونی خێرو چاكە بۆ موسڵمانان[1].

پێشینان كۆكن لەسەر ئەوەی ئەگەر كەسەكە بەدڵ دانی پێدانا و بە دەم دەری بڕی، بەڵام بە كردەوە كاری پێ نەكرد، ئەو كەسە سەرپێچی خواو پێغەمبەرەكەی كردووەو شیاوی هەڕەشە و سزایە[2].

ئەمە ڕای بەناوبانگی پێشینان و زۆربەی ئیمامەكانە[3]. زەیدییەكان بە ئیمامەكانیانەوە ئەم بۆچوونەیان پەسەند كردووە[1]. ئەم وتەیە بە هەر سێ بەشیەوە هی مەزهەبی ئیبازی[2] و خەواریج و موعتەزیلەكانە[3].

---

1) نخبة اللآلي ٩٥.

2) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبى العز ٤٦٣.

3) شعب الإيمان للبيهقي ٤٨/١ وشرح عقيدة إبن ابي زيد القيرواني للقاضي عبدالوهاب ٣٤٢ وفتح الباري ٦١/١. و البيهقي: ئەم بۆچوونەی لە عەلی كوڕی ئەبو تالیب (ڕەزای خوای لێبێت) نەقڵ كردووە./ شعب الإيمان، سەرچاوەی پێشوو. شافیعیش ئەمەی پەسەند كردووەو یەكدەنگی هاوەڵان و شوێنكەوتووان و ئەوانەی بەوان گەیشتوون هێناویەتی./ جامع العلوم والحكم، سەرچاوەی پێشوو. ئەمە ڕای ئەحمەدی كوڕی حەنبەل و ئیسحاقی كوڕی راهویە و ئەبو عوبەیدی قاسمی كوڕی سەلام و ئیمامەكانی تریشە جگە لەمانە. لە بوخاریان گێڕاوەتەوە كە وتویەتی: گەیشتووم بە زیاتر لە هەزار زانا لە شارە جیاوازەكان هیچ یەكێكیانم نەبینی ڕاجیایی هەبێت لەسەر ئەوەی ئیمان: گوفتارو ڕەفتارە، زیادو كەم دەكات./ فتح الباري ٦١/١. سەیری ئەمانەش بكە: لوامع الأنوار البهية ٤١٦/١ عن إبن عبدالبر في التمهيد، وشرح صحيح مسلم للنووي ١٤٦/١ عن إبن بطال. و قول ابي عبيد القاسم بن سلام في كتابه الإيمان ٥٣_٥٤ و٦٦. و اللامشي له: التمهيد ١٣٠ ئەم ڕایەی لە هەندێك لەوانە نەقڵ كردووە. و یحیای كوڕی حمزة لە: المعالم الدينية ١١٧ وتویەتی: ئەمە مەزهەبی زۆربەی پێشینانە.

ئەمە ڕای ئەوزاعیشە./ جامع العلوم والحكم ١٠٤/١. و لەیسی كوڕی سەعد و داودی كوڕی عەلی و تەبەڕیش ئەم بۆچوونەیان پەسەند كردووە./ لوامع الأنوار البهية ٤١٦/١. ئەمە بۆچوونی ئیبن حەزمی زاهیریشە./ علم الكلام لإبن حزم ٨٣.

بەڵام خاوەن مەزهەبەکان ڕاجیا بوون سەبارەت بەو کەسەی کردەوە فەرامۆش دەکات:

خەواریجەکان بۆچونیان وایە کە ئیمان واتە کردارو ڕەفتار، فەرامۆش کردنی کردار کەسەکە بێ بەش دەکات لە ئیمان و دەیباتە خانەی کوفرەوە.

موعتەزیلەکان بۆچوونیان وایە کە فەرامۆش کردنی کردەوە لەلایەن هەر تاکێك، ئەوا دەبێتە هۆی دەرچوونی لە ئیمان، بەڵام پێی کافر نابێت، بەڵکو لە پلەیەکدا دەبێت لە نێوان ئەم دوو پلەیەدا.

فەرمووودەناسان بۆچوونیان وایە کە فەرامۆش کردنی کردەوە، نابێتە هۆی دەرچوونی خاوەنەکەی لە ئیمان، بەڵکو فەرمووودەناسان حوکمی ئیسلامی لەسەر جێبەجێ دەکەن[٤].

---

١) أساس العقائد الأكياس ١٨٥.

٢) الجامع للبسيوي ١/٢٣٥_٢٣٦. والموجز لأبي عمار ٧٣/٢ وشرح عقيدة التوحيد لأطفش ١٩٩، ونقل فرحات الجعبيري في البعد الحضاري ٤٩٣ ذلك عن الشماخي والمحشي والبرادي وأطفش.

٣) التمهيد للامشي ١٣٠ والقول الفصل ١٦ والكليات للكفوي ٢١٣. و أبو يعلى له: الإيمان ١٥٦ وتویەتی: (ئەمە بۆچوونی زۆربەی موعتەزیلەکانە).

لە کتێبی: كفاية الطالب الرباني ٣٨/١ ئەم بۆچوونەی دراوەتە پاڵ موعتەزیلەکان و زۆربەی فەرمووودەناسان و زانایانی کەلام و شەرعناسەکان لەوانیش ئیبن حەبیب. و لە: الأساس لعقائد الأكياس ١٨٥ هاتووە: (ئەمە بۆچوونی ئیمامەکانمان سڵاویان لێبێت و زۆربەی موعتەزیلەکان و شافعی و هەندێك لە خەواریجەکانە). قازی عەبدولجەبار لە: (شرح أصول الخمسة ٧٠٧) و ڕەزای لە: (المحصل ٢٣٧) بۆچوونی موعتەزیلەکانیشی هێناوە سەبارەت بە ئیمان. و باجوری لە ڕاڤەکەیدا لەسەر کتێبی: (الجوهرة ٩٥) وتویەتی: (موعتەزیلە بۆچوونیان وایە کە کردار بەشێکی ئیمانە، چونکە دەڵێن ئیمان کردارو دەربڕین و دانپێدنانە، هەر کەسێك کردار فەرامۆش بکات ئەوا باوەڕدار نییە، چونکە بەشێکی ئیمانی فەرامۆش کردووە کە کردەوەیە و لەهەمان کاتدا کافر نییە، چونکە دانی پێداناوە، ئەو کەسە بەپێی بۆچوونی موعەتزیلەکان لە پلەیەك لە نێوان دوو پلەی باوەڕو کوفردایە، سزاکەی مانەوەی هەمیشەییە لە ئاگردا بەڵام کەمێك سزاکەی سووکترە لە هی کافر).

٤) القول الفصل، سەرچاوەی پێشوو. بەغدادی لە: أصول الدين ٢٤٩ فەرمووودەناسانیشی هێناوە.

بەم پێیە: کردەوە نیوەی ئیمانە، واتە: بەشێکی ئیمانە، نەك مەرجێکی ئیمان[1].

جیاوازی نێوان وتەی پێشینان و موعتەزیلەکان ئەوەیە:

پێشینان کردەوەیان بە مەرجی تەواوی و کامڵ بوونی ئیمان داناوە، ئا لێرەوە بابەتی زیاد و کەمی ئیمان هاتە کایە. بەڵام موعتەزیلە کردەوەیان بە مەرجی دروستی ئیمان داناوە[2].

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە یەکێکە لەو بەڵگانەی کە کردەوە دەچێتە ناو ئیمان: ﴿ إِنَّمَا ٱلْمُؤْمِنُونَ ٱلَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ ٱللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ ءَايَٰتُهُۥ زَادَتْهُمْ إِيمَٰنًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٢﴾ ٱلَّذِينَ يُقِيمُونَ ٱلصَّلَوٰةَ وَمِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ يُنفِقُونَ ﴿٣﴾ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْمُؤْمِنُونَ حَقًّا ﴾ الأنفال: ٢_٤.[3] واتە: (بێگومان ئیماندارانی ڕاستەقینە تەنها ئەوانەن: کە کاتێك ناوی خوا برا، دڵەکانیان دەترسێت و دەهەژێت، کاتێکیش ئایەت و فەرمانەکانی ئێمەیان بەسەردا بخوێنرێتەوە، ئیمان و باوەڕیان زیاد دەکات، "لە هەموو کارو بارێکیشیاندا" هەر پشت بە پەروەردگاری خۆیان دەبەستن. ئەوانەن کە نوێژەکانیان بە چاکی ئەنجام دەدەن، هەندێکیان لەو ڕزق و ڕۆزیەی پێمان داون، دەبەخشن و خەرجی دەکەن. ئا ئەوانە هەر خۆیان ئیماندری ڕاستەقینەن).

باوەڕدار بەم کردەوانە دەبێتە باوەڕدار[4].

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ٩٥.

(٢) فتح الباري ٦١.

(٣) جامع العلوم والحكم ١/١٠٤_١٠٥ ونقله عنه السفاريني في لوامع الأنوار البهية ١/٤٠٥_٤٠٦. : الإيمان لأبي عبيد القاسم ٦٥ والإيمان لأبي يعلى ١٦٢ والبعد الحضاري ٤٩٦ نقلا عن الشماخي، والأساس لعقائد الأكياس ١٨٥.

(٤) الإيمان لأبي يعلى ١٦٢_١٦٣.

لەبەر ئەوەی ئیماندار ئەو کەسەیە ئەم کردەوانەی تێدا هاتبنەجێ، ئەم ئایەتە ئاماژەی کردووە بۆ کۆی ئیمان و باوەڕ، نوێژ ئاماژەیە بۆ ئەو پەرستشانەی کە بە جەستە ئەنجامدەدرێن، بەخشین ئاماژەیە بۆ ئەو پەرستشانەی بە سەروەت و سامان ئەنجام دەدرێن، داچڵەکانی دڵ و دەروون ئاماژەیە بۆ خۆڕاگری لە هەموو ڕوێکەوە و ئەنجامدانی پەرستشەکان و گەڕانەوە لە تاوانەکانیش دەگرێتەوە[1].

ئەمە بۆ کورت هەڵهێنانی ئیمانە لەو کردەوانە، هەر کەسێك ئەو خەسڵەتانەی لەم ئایەتەدا ئاماژەی پێدراوە تێیدا نەبن ئەوا باوەڕدار نییە[2].

بۆچوونی دووەم: پێی وایە ئیمان بریتییە لە دان پێدانان و بەڕاستدانان بە دڵ و دەربڕینی بە زمان بەبێ کردەوەی ئەندامەکان.

ئەمە بۆچوونی ئەبو حەنیفە[3] و هەندێك لە پێشەوا حەنەفیەکان[4] و هەندێك لە ئەشعەرییەکانە[5]، ئەم بۆچوونەیان داوەتە پاڵ زۆربەی زانایان[6]، نەصیرەددینی توسی لە کتێبی (التجرید) کە یەکێکە لە ئیمامیەکان ئەم بۆچوونەی پەسەند کردووە[7].

---

(1) شعب الإيمان للبيهقي ٤٣/١ وأشار إلى الحليمي.

(2) البعد الحضاري، سەرچاوەی پێشوو.

(3) الفقه الأكبر لأبي حنيفة _ القول الفصل ٣٥٨ والمواقف ٣٢٣/٨ وشرح المقاصد للتفتازاني ١٧٨/٥ وشرح الجوهرة للباجوري ٩٥. و الطحاوي ئەم بۆچوونەی الإمام أبي حنيفة و هاوەڵانی گێڕاوەتەوە./ شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٤٦٢ ولوامع الأنوار البهية ٤١٦/١. و لە: المعتقد المنقد ١٩٩ ئەم بۆچوونەی لە ئەبو حەنیفە و هاوەڵانی هێناوە.

(4) العقائد النسفية وشرح التفتازاني عليها ١٥٣ و نخبة اللآلي ٨٩. و نسفي لە: تبصرة الأدلة ٧٩٨/٢ وتویەتی: ئەم بۆچوونە گێڕدراوەتەوە لە زۆربەی هاوەڵانی ئەبو حەنیفە. و لە: لوامع الأنوار البهية ٤٢١/١ و٤٢٢ هاتووە: حمادی کوڕی ئەبو سولەیمان و شەڕعناسە شوێنکەوتووەکانی لە کوفە ئەم بۆچوونەیان هەیە، هەروەها شەڕعناسە مورجیئەکانیش ئەم بۆچوونەیان پەسەند کردووە.

بەم پێیە هەر کەسێك بە دڵ دانی پێدانا و باوەڕی هێنا بەڵام بە زمان دەری نەبڕی تەنانەت بۆ یەك جار لە ژیانیدا، ئەو کەسە باوەڕدار نییە لەلایەن خوای مەزن، شیاوی چونە بەهەشت و ڕزگاربوون نییە لە سزای هەمیشەیی ئاگری دۆزەخ[4].

تەنها دانپێدنان بەدڵ نابێتە هۆی ڕزگار بوون لە ئاگری دۆزەخ، بە زمان دەربڕینی ئیمانیش بە تەنیا دووڕوویە، هیچ یەکێکیان بریتی نییە لە ئیمان، بەڵکو هەردووکیان ئیمان پێکدێنن[5]. لەلای خاوەنانی ئەم بۆچوونە دەربڕین بەزمان نیوەی ئیمانە[6].

بەمەرجیان داناوە کە دان پێدانان بە دڵ و دەربڕین بە زمان بەیەکەوە بن و تەنها یەکێکیان بێ ئەوەی تر بەس نییە:

---

(1) المعتقد المنتقد ١٩٩ شرح الجوهرة للباجوري ٩٥ وشرح الجوهرة للصاوي ١٣٢. و ئوبەی و سەنوسی لە شرۆڤەکانیان لەسەر: صحيح مسلم ١/١٠٩ ئەم بۆچوونەیان هەیە.

(2) القول الفصل ١٥.

(3) تجريد الإعتقاد و شرحه كشف المراد للحلي ٤٥٤ ومفتاح الباب ٢١٢.

(4) شرح العقائد النسفية للتفتازاني، سەرچاوەی پێشوو. باجوری لە: (شرحه على الجوهرة ٩٤)دا بەتێرو تەسەلی باسی کردووە: (هەر کەسێك بە دڵ باوەڕ بێنێت و بەزمان دەرنەبڕێت بەبێ ئەوەی پاساو و پەرچی لە پێش بێت، بەڵکو بۆشی دەکرا بە زمان دەربڕێت، ئەو کەسە لەلایەن خوا باوەڕدارە بەڵام سەبارەت بە حوکمە دونیاییەکان باوەڕدار نییە، بەڵام ئەو کەسەی پاساوی هەیە و ناتوانێت بە زمان ئیمان دەربڕێت لەو کاتە ئەگەر هاوبەڵگەیەك بەدەرکەوت لە سەر موسڵمان بوونی بەبێ هاتنە قسە وەك ئاماژەدان ئەوە ئەو کەسە باوەڕدارە. بەڵام ئەوەی نایەوێت بەزمان دەربڕێت، بەوەی داوای لێبکرێت شایەتمان دەربڕێت بەڵام دەری نەبڕێت ئەو کەسە بێ باوەڕە ئەگەرچی بە دڵ ملکەچ ببێت تەنانەت ئەم شێوە باوەڕە لە دواڕۆژدا سوودی بۆ نابێت، سەبارەت بەو کەسەی بە زمان ئیمان دەردەبڕێت و بەدڵیش باوەڕ ناهێنێت ئەو کەسە دووڕووەو لە دونیاد حوکمی موسڵمانانی بەسەردا جێبەجێ دەکرێت و وەك موسڵمان ڕەفتاری لەگەڵ دەکرێت بەڵام باوەڕدار نییە لەلایەن خوا، تا ئەو ئەندازەیە ئەو دووڕووە وەك باوەڕدار ڕەفتاری لەگەڵ دەکرێت کە پەیی نەبڕێت بە کوفرەکەی وەك: سووژدە بردنی بۆ بت، ئەگەرنا حوکمی کوفری بەسەردا جێبەجێ دەکرێت).

(5) شرح صحيح مسلم للأبي والسنوسي ١/١٠٩.

(6) نخبة اللآلي ٨٩ وشرح الجوهرة للباجوري ٩٥ شرح الجوهرة للصاوي ١٣٢.

تەنها دان پێدانانی دڵ بەس نییە، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَٱسۡتَيۡقَنَتۡهَآ أَنفُسُهُمۡ ﴾ النمل: ١٤. واتە: (لە ناخی دەروونیانەوە هەستیان دەکرد حەقیقەتە و ڕاستە). هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ فَلَمَّا جَآءَهُم مَّا عَرَفُواْ كَفَرُواْ بِهِۦ﴾ البقرة: ٨٩. واتە: (کاتێك ئەوان پێغەمبەریان بۆ هات کە دەشیانناسی کەچی بڕوایان پێ نەهێنا). بێ باوەڕی و کوفرو ناسینی پەیامی داوەتە پاڵ ئەوان.

سەبارەت بە دانپێدان بە زمان (دەربرین بە زمان) بەتەنها بەس نییە، خوای پایەبەرز دەفەرمووێت:﴿ قَالَتِ ٱلۡأَعۡرَابُ ءَامَنَّاۖ قُل لَّمۡ تُؤۡمِنُواْ وَلَٰكِن قُولُوٓاْ أَسۡلَمۡنَا ﴾ الحجرات: ١٤. واتە: (هەندێك لە بیابان نشینە عەرەبەکان وتیان: باوەڕمان هێناوەو موسڵمانین، پێیان بڵێ: نەخێر باوەڕتان نەهێناوە، بەڵام بڵێن بە ناچاری موسڵمان بووین). گومان لەوەدا نییە کە ئەو عەرەبە دەشتەکیانە بە زمان باوەڕیان دەربڕی[1].

ئەوەی پشتی دەربڕین بە زمان دەگرێت، لەوەی بنچینەی ئیمانە ئەوەیە، خوای گەورە زۆرتر سەرزەنشتی ئەو کەسەی کردووە ملنەدەرە و بە زمان باوەڕ دەرنابڕێت و کەمتر سەرزەنشتی کەسی نەزان و کەم تەرخەمی کردووە، ئیمان یەك شتە ئەگەرچی چەند پێکهاتە و بەشێکیشی هەبێت[2].

سەبارەت بە کردەوە، هەروەك باجوری وتویەتی مەرجی تەواو و کامڵی باوەڕە، ئەمە ڕای پەسەندە لەلای ئەهلی سوننە، هەر کەسێك کردەوەش بە ئەنجام بگەیەنێت ئیمان و باوەڕی تەواوی دەستکەوتووە، هەر یەکێك کردەوە فەرامۆش بکات. ئیمانی کامڵی لە دەست چووە، بەو مەرجەی فەرامۆش کردنی کردەوە بە حەڵاڵ نەزانێت و سەرپێچی شەرع نەکات یان گومانی لە

---

(١) کشف المراد في شرح تجريد الإعتقاد ٤٥٤.

(٢) القول الفصل ١٥ ئەم بەڵگەیەی گێڕاوەتەوە لە خاوەنی ئەم بۆچوونە. بەڵام خۆی بۆچوونی وایە باوەڕ تەنها دان پێدانانە بە دڵ.

شەرعی و ڕەوابوونی نەبیت، ئەگەر کردەوە فەرامۆش بکات بەو پێیەی پێی حەڵاڵ بێت ئەوا ئەو کەسە بێ باوەڕە، چونکە نکۆڵی لە شتێك کردووە کە لە ئاییندا بە پێویست زانراوە[1].

بەم پێیە کردەوە مەرجی ئیمانە، واتە: شتێکە لە دەرەوەی ئیمان، کردەوە مەرجە بۆ جێبەجێ کردنی حوکمەکانی موسڵمانان لەسەر کەسەکان وەك: میراتگرتن، ژن هێنان، نوێژکردن لە دوای و نوێژکردن لەسەری، ناشتنی لە گۆڕستانی موسڵمانان، داواکردن لێی بە کردنی نوێژو زەکات دان... دان پێدانان بە دڵ ئەگەر ئیمانیش بێت بەڵام شتێکی شاراوەو پەنهانە، پێویستی بە نیشانەیەکی دیارە بۆ ئەوەی ببێتە بەڵگە لەسەر ئیمانەکەی و تا حوکمە دونیاییەکان بیگرێتەوە[2].

بۆچوونی سێیەم: ئیمان: تەنها دان پێدانانە بە دڵ.

ئەمە بۆچوونی ابو منصوری ماتریدییە، ئەم ڕایە لە أبو حنیفەش گێڕدراوەتەوە. حسینی کوڕی فضل البجلی ئەم بۆچوونەی پەسەند کردووە، ئەمە ڕای بەناوبانگی أبو الحسن الأشعرییە[3]. باقلانی دەقی لەسەر هێناوە[1]. ئەمە بۆچوونی مامۆستا أبی إسحاقی إسفرایینیە،

---

(1) شرح الجوهرة للباجوري ٩٤.

(2) شرح الجوهرة للباجوري، سەرچاوەی پێشوو.

(3) تبصرة الأدلة ٧٩٩/٢، و غەزنەوی لە (أصول الدين ٢٥١) بۆچوونی ماتوریدییەکانی هێناوەو. بەغدادی لە (أصول الدين ٢٤٨) ئەم بۆچوونەی داوەتە پاڵ ئەبو حەسەنی ئەشعەری و ئیبن راوندی و حوسەینی کوڕی فەزڵی بجیلی. و شەهرستانی لە: الملل و النحل ٨٨/١ مەزهەبی ئەشعەری لە پاڵ ئەم بۆچوونەی داناوە.

ئیجی وتویەتی: (ئەمە بۆچوونمانە)، سەید شەریف بەم وتەیەی ڕوونکردنەوەی بۆ داوە: (واتە شوێنکەوتووانی أبی الحسن) واتە ئەشعەری./ و تەفتازانی لە: شرح العقائد النسفية ١٥٤ وتویەتی: شێخ ئەبو مەنصوریش ئەم بۆچوونەی پەسەند کردووە. کوفەویش لە: (کلیات ٢١٣) هەمان ڕای هەیە.

ڕەیحاوی لە: نخبة الآلي ٨٩ وتویەتی: ئەمە بۆچوونی ئەبو مەنصوری ماتوریدی و زۆربەی ئەشعەرییەکانە. هاوشێوەی وتەی ڕەیحاوی هاتووە لە: المعتقد المنتقد ١٩٩. و تەهانوی لە: کشاف إصطلاحات الفنون ٢٩٧/١ وتویەتی: ئەم بۆچوونە پەسەند کراوە لەلایەن زۆربەی ئەشعەرییەکان و و ماتوریدییەکانیش

ساڵحی و إبن راوندی کە لە موعتەزیلەکانن ئەم ڕایەیان پەسەند کردووە[1]. ڕازیش ئەم بۆچوونەی هەیە[2]. تفتازانی ئەم بۆچوونەی داوەتە پاڵ زۆربەی زانایان[4].

ئەگەر هەڵگرانی ئەم بۆچوونە تەنها دان پێدانان بە دڵ بە ئیمان دابنێن، ئەوە مانای وایە دەربڕین بە زمان و کردەوەی ئەندامەکان دوو بنەمای ئیمان نین، بەڵکو لق و پۆپی ئیمانن، هەروەك شهرستانی ئەمەی لە ئەشعەرییەوە هێناوە[5].

لەسەر ئەم بۆچوونەن و زۆربەی ئیمامەکانیش ئەم بۆچوونەیان هەیە وەك: حوسەینی کوڕی فەزڵ.. باجوری لە: شرح الجوهرة ٩٤ وتویەتی: ئەمە ڕای زانا لێکۆڵەرەکانی ئەشعەری و ماتوریدییەکانە.

(١) تمهيد الأوائل ٣٨٩_٣٩٠ والإنصاف ٢٢ و ٥٥. والمواقف ٨/٣٢٣ وكشاف إصطلاحات الفنون، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) المواقف و شرح السيد الشريف عليه، وكشاف إصطلاحات الفنون، سەرچاوەی پێشوو. و لە: أصول الدين للبغدادي، سەرچاوەی پێشوو ئیبن ڕاوەندیشی باسکردووە.

(٣) المحصل للرازي ٢٣٧.

(٤) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/١٧٧ و لە: شرح العقائد النسفية ١٥٣: هێناویەتی ئەمە بۆچوونی زۆربەی زانا لێکۆڵەرەکانە. ڕقیحاوی لە: نخبة اللآلي ٨٩ هەمان شتی وتوە.

(٥) الملل والنحل للشهرستاني ١/٨٨. باقلانی لە: إنصاف ٥٥ وتویەتی: (شوێنی دانپێدانان دڵە: ئەویش بریتییە لەوەی دانبنێت بەوەی خوای گەورە تاك و تەنهایە و پێغەمبەر ڕاستە، هەموو ئەو شتانەی پێغەمبەر هێناویەتی بەڕاست دابنێت، ئەو شتەی لەسەر زمانە کە بریتیە لە دەربڕین و ئەو شتەش ئەندامەکان پێی هەڵدەستن بریتیە لە کردەوە، هەموو ئەوانە تەنها بەرجەستە کردن و ئاماژەیە بۆ ئەو شتەی کە لە دڵدایە. بۆیە دروستە لەلایەك وەك ڕووی ڕاستەقینە پێی بوترێت ئیمان و لەلایەك وەك ڕووی خوازراو پێی بوترێت، ئەمە واتای ئەوەیە: ئەگەر بەندە بەدڵ دانی نا بەو شتانەی باسمان کرد، بەزمان ئەو ئیمانەی دەربڕی و بەکردەوەش جێبەجێی کرد، ئەو بەندەیە ئیمانداریکی ڕاستەقینەیە لەلای خواو ئێمەش. بەڵام ئەوەی بە دڵ درۆ بکات و دان نەنێت بەوشتانەی باسمان کرد، کەچی بەزمان دانی نا بە یەکتاناسی پەرستشەکانی بە ئەندامەکانی ئەنجامدا، ئەمە باوەڕدارێکی ڕاستەقینە نیە، بەڵکو باوەڕدارێکی ناڕاست و خوازراوە، چونکە لە حوکمە دونیاییەکان خوێن و ماڵ و سەروەتی پارێزراو دەبێت، لەبەر ئەوەی تەنها لە ڕووکەشدا باوەڕدارە و لەلای خوا باوەڕدار نییە).

ئەو كەسەی بە دڵ دانی پێدابنێت، واتە: دان بنێت بە یەكتایی خوا و بەوەی پێغەمبەر لەلای خوای گەورە هێناویەتی، ئەو كەسە باوەڕدارە، تەنها لە نێوان خۆی و خوا باوەڕدارە، تەنانەت لەو كاتەدا بشمرێت ئەوا باوەڕدارێكی ڕزگاربووە. لەو كاتە لە بازنەی ئیمان دەچێتەدەر كە نكۆڵی بكات لە شتێك[1].

بەبێ ڕاجیایی هەر كەسێك بە دڵ دانی پێدانا و بە زمان دەری بڕی ئەوا لەلایەن خواو خەڵكی ئەو كەسە باوەڕدارە[2].

هەر كەسێك بە دڵ دانی پێدا بنێت و بەزمان دەری نەبڕێت، بەبێ ئەوەی پاساو و بیانوی هەبێت، بەبێ ئەوەی ئەو كەسە ئیمان ڕەت بكاتەوە، بەڵكو وا بۆی چووەسەر، ئەو كەسە لەلایەن خوا ئیماندارە و لە حوكمە دونیاییەكان ئیماندار نییە[3].

هەر كەسێك پاساوی هەبوو و توانای دەربڕینی بە زمان نەبوو وەك: لاڵ، ئەگەر هاوبەڵگەیەك جگە لە دەربڕین بە زمان بەرپابوو لەسەر باوەڕدارییەكەی وەك: ئاماژەدان ئەو كەسە باوەڕدارە لە هەر دوو لایەوە[4]_ واتە: لەلایەن خواو حوكمە دونیاییەكان _.

بەڵام ئەو كەسەی ڕەتیكردەوە كە بە زمان باوەڕ دەرببڕێت دوای ئەوەی داوای لێكرا، ئەوا كەسەكە لەلایەن خواو لە دونیاشدا بە كافر دادەنرێت، چونكە ئەمە یەكێكە لە نیشانەكانی دان

---

(1) الملل والنحل للشهرستانی، سەرچاوەی پێشوو. وأصول الدين للغزنوي ٢٥٢.

(2) أصول الدين للغزنوی، سەرچاوەی پێشوو. و كفاية الطالب الرباني و حاشية الصعيدي عليه ٣٨/١ نقلا عن القاضي عياضي.

(3) شرح الجوهرة للباجوري ٩٤ وحاشية الصعيد، سەرچاوەی پێشوو.

(4) شرح الجوهرة للباجوري، سەرچاوەی پێشوو. وشرح المقاصد للتفتازاني ١٧٩/٥ ونخبة اللآلي ٨٩. لە: كفاية الطالب الرباني، سەرچاوەی پێشوو: لە قاضي عياضەوە هاتووە: (بەبێ ئەو ڕایەی ناودارو بەناوبانگە ئەو كەسە باوەڕدارە).

پێدانەنان بە دڵ. جا هەر چەندە بە دڵ باوەڕیش بهێنێت مادەم بە زمان داوای لێکراو ئەویش نکۆڵی کرد ئەوا لە دواڕۆژیشدا هیچ سوودێکی پێناگەیەنێت[1].

ئەو کەسەش کە بە زمان ئیمان دەردەبڕێت، بە دڵ ئیمان ناهێنێت وەك: دووڕوو، ئەو کەسە لە حوکمە دونیاییەکاندا وەك باوەڕدار ڕەفتاری لەگەڵ دەکرێت و لەلایەن خوای گەورە باوەڕدار نییە[2]. تا ئەو کاتە لە دونیادا وەك باوەڕدار ڕەفتاری لەگەڵ دەکرێت کە نیشانەیەکی کوفری لێ بەدی نەکرێت وەك: سووژدە بردن بۆ بت، ئەگەر نیشانەی لێ بەدەرکەوت ئەوا حوکمەکانی کوفری لەسەر جیبەجێ دەکرێت[3].

ئەگەر کەسەکە نە بە زمان ئیمانی دەربڕی و نە بە دڵ دانی پێدا نەنا ئەوا بێ باوەڕو کافرە[4].

کردەوەکان وەك: نوێژ، ڕۆژوو، پەرستشەکانی تر بنچینەی ئیمان نین لەلایەن خاوەنانی ئەم بۆچوونە[5].

بەڵگەکانی ئەم بۆچوونە:

١_ ئەو ئایەت و فەرموودانەی ئاماژە دەدەن بەوەی دڵ شوێنی ئیمان و باوەڕە، بۆ نمونە:

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري، وشرح المقاصد للتفتازاني، ونخبة اللآلي، سەرچاوەکانی پێشوو.

(٢) شرح الجوهرة للباجوري ٩٤ و لە: كفاية الطالب الرباني ١/٣٨ لە "قاضي عياض"ەوە هاتووە: (ئەگەر ئیمانی کەسەکە تەنها بە زمان بێت و لە سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) بووبێت ئەوا دووڕووە و لەو سەردەمەش بێت بێ دینە).

(٣) شرح الجوهرة للباجوري، سەرچاوەی پێشوو.

(٤) كافية الطالب الرباني ١/٣٨ نقلا عن القاضي عياض.

(٥) تبصرة الأدلة ٢/٧٩٩. و أبو يعلى لە: الإيمان ١٥٧ ئەمەی لە ئەشعەرییەکانەوە هێناوە.

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ أُوْلَـٰٓئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ ٱلۡإِيمَـٰنَ ﴾ المجادلة: ٢٢. واتە: (ئا ئەوانە خوا ئیمان و باوەڕی لە دڵیاندا چەسپاندووەو جێگیری کردووە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ وَقَلۡبُهُۥ مُطۡمَئِنُّۢ بِٱلۡإِيمَـٰنِ ﴾ النحل: ١٠٦. واتە: (لەکاتێکدا دڵی پڕە لە ئیمان و باوەڕ).

ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ)، کاتێك ئوسامە کەسێکی کوشت کە وتبوی: (لا إله إلا الله: هیچ پەرستراوێك نییە جگە لە "الله") پێی فەرموو : (هلا شققت قلبه) واتە: بۆچی دڵەکەی ئەوت لەت نەدەکرد؟.

مادەم ئیمان کرداری دڵە، پێویستە تەنها لە دانپێدانان و بەڕاستدانانی دڵدا کورت هەڵبێنرێت، کە پێویستیەکە لە پێویستیەکانی ناسین. ئەمە واتای ئیمانە لە ڕووی زمانەوانی[1].

٢_ خوای گەورە بەناوی ئیمانداران دواوە لەگەڵ موسڵمانان و دواتر کردەوەکانی لەسەر ئەوان پێویست کردووە، خوای پاك و پیرۆز فەرموویەتی: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِكُمۡ ﴾ البقرة: ١٨٣.[2] واتە: (ئەی ئەو کەسانەی باوەڕتان هێناوە ڕۆژووی ڕەمەزان لەسەرتان پێویست کراوە. هەر وەکو لەسەر گەلانی پێش ئێوەش پێویست کرابوو).

---

(1) المواقف وشرح السيد الشريف عليه ٣٢٤/٨. سەیری ئەمانەش بکە: شرح المقاصد للتفتازاني ١٨١/٥ وشرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٥٤ ومشارق انوار العقول ١٩٩/٢ وشرح عقيدة التوحيد لأطفش ٢٠٠.

(2) تبصرة الأدلة ٨٠٢/٢.

خوای گەورە پێشتر وەك ئیماندار لەگەڵیان دوواوە بەر لەوەی حوکمەکان پێویست بکرێن، ئەگەر حوکمەکان بەشێك بوون لە ئیماندار ئەوا بەر لە پێویست کردنی حوکمەکان ناوی ئەوانی بە ئیماندار نەدەبرد، پێویست بوونی هیچ یەکێك لە حوکمەکان دانەدەبەزی بەر لە پێویست بوونی ئیمان[١].

بەهەمان شێوە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەش: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا قُمۡتُمۡ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ فَٱغۡسِلُواْ وُجُوهَكُمۡ وَأَيۡدِيَكُمۡ إِلَى ٱلۡمَرَافِقِ وَٱمۡسَحُواْ بِرُءُوسِكُمۡ وَأَرۡجُلَكُمۡ إِلَى ٱلۡكَعۡبَيۡنِ ﴾ المائدة: ٦. واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە: کاتێك ویستتان هەستن بۆ نوێژ: ئەوە سەرەتا ڕووخسارتان بشۆن، ئینجا دەستەکانتان لەگەڵ ئەنیشکتاندا، پاشان دەستی تەڕ بهێنن بەسەر سەرتاندا، قاچەکانیش بشۆن لەگەڵ قوڵە پێتاندا).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱلصَّلَوٰةَ كَانَتۡ عَلَى ٱلۡمُؤۡمِنِينَ كِتَٰبٗا مَّوۡقُوتٗا ﴾ النساء: ١٠٣. واتە: (بەڕاستی نوێژ لەسەر ئیمانداران فەرزە لە کاتی دیاریکراودا دەبێت ئەنجام بدرێت).

بەر لە دەستنوێژ هەڵگرتن و نوێژ کردن و ڕۆژوو گرتن، خوای گەورە بە ئیماندار ناوی بردن[٢].

پوختە:

لە میانەی خستنەڕووی ڕاو بۆچوونی ناودارترین پێڕو تاقمە ئیسلامیەکان لەبارەی ئیمان، ئەم شتانەی خوارەوەمان بۆ دەردەکەوێت:

---

١) نخبة اللآلي ٩٦.

٢) الإيمان لأبي يعلى ٢٣٩.

ئم سێ ڕاو بۆچوونە ئەمڕۆ نرخی بۆ دادەنرێت و پشتی پێ دەبەسترێت لە ناو مەزهەبە ئیسلامییەکان و شوێنکەوتووی هەن، تەنانەت زۆربەی هەرە زۆری زانایان و شوێنکەوتووانی ئوممەت لە خۆیان دەگرن.

چەندین ڕاو بۆچوونی تر هەن کە خاوەنەکانیان نەماون، هیچ پاشماوەیەکیان نەماوە تەنها ئەوە نەبێت کە گێڕدراوەتەوە لەبارەی ئەوان لە کتێبەکاندا.

هەموو زانایان کۆك و تەبان لەسەر ئەوەی کە ئیمان بریتیە لە دان پێدانانی دڵ، بەڵام ڕاجیاییان هەیە سەبارەت بە بەکارهێنانی ناوی ئیمان بۆ دەربڕینی زمان و کردەوەی ئەندامەکان.

سەرجەم زانایان کۆکن لە پێویست بوونی هەموو پەرستشە فەڕزەکان، هەروەها کۆکیشن لەسەر بە خێرو سوننەت دانانی سوننەتە شەڕعییەکان.

ڕاجیایی هاوەڵانی بۆچوونی دووەم (ئیمان: بریتیە لە دان پێدانان بە دڵ و دەربڕینی زمان) لەگەڵ هاوەڵانی بۆچوونی یەکەم (ئیمان: بریتیە لە دانپێدانان بە دڵ و دەربڕین بە زمان و ئەنجامدانی بە ئەندامەکان) کە لە ئەهلی سوننە و جەماعەتن تەنها ڕاجیاییەکی وێنەییە. ئیبن ئەبولعیز ڕوونی کردۆتەوە: کردەوەکانی ئەندامەکان پەیوەستن بە ئیمانی دڵەوە یاخود بەشێکە لە ئیمان، لەبەر ئەوەی هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی ئەنجامدەری گوناهی گەورە ناچێتە دەرەوەی بازنەی ئیمان، بەڵکو لە ژێر ویستی خوادایە ئەگەر بیەوێت لێی خۆشدەبێت و ئەگەر بیشیەوێت سزای دەدات.

بۆیە وتویەتی: ڕاجیاییەکە تەنها لە دەربڕیندایە و پوچەڵی بیروباوەڕی لەسەر کەڵەکە نابێت[1].

مەبەستی زۆربەی فەرموودەناسان و زانایانی کەلام شەرعناسان و موعتەزیلەکان لەوەی ئیمان لە سێ بنچینەکە پێك دێت، مەبەستیان ئیمانی کامڵە[2].

بەم پێیە:

بناغە لە ئیماندا بریتییە لە دانپێدان بە دڵ. ئەمە ئەو خاڵەیە کە هەمووان لەسەری کۆکن. ئەمەش خاوەنەکەی دەپارێزێت لە مانەوەی هەمیشەیی لە ئاگری دۆزەخدا.

بە زمان دەربڕین مەرجە بۆ بەسەردا جێبەجێ کردنی حوکمە دونیاییەکان.

کردەوەی ئەندامەکان خۆی لە خۆیدا ڕوونکارییە بۆ ئیمانی تەواو و کامڵ، چونکە گشت لایەك کۆکن لەسەر ئەوەی ئەگەر مرۆڤ بە دڵ دانی پێدابنێت و بە زمان دەری ببڕێت، ئەگەرچی بە ئەندامەکانیش وەك کردەوە جێبەجێی نەکات. ئەوا ئەو کەسە گوناهبارە و سەرپێچی خوایان کردووە، هەروەك پێشتر خرایەڕوو.

کەواتە ڕاجیاییەکە لە نێوان هەر سێ بۆچوونەکان ڕاجیاییەکی ڕاستەقینە نییە.

---

(1) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٤٦٣ لە ڕوونکردنەوەیدا لەسەر هۆی ڕاجیایی نێوان ئەبو حەنیفە و ئەهلی سوننە.

(2) حاشية الصعيدي على كفاية الطالب الرباني ١/٣٨. سەیری: القول الفصل ١٦. بکە.

زیاد و کەم بوونی ئیمان

زانایان ڕاجیان لەبارەی ئەوەی ئیمان زیادو کەم دەکات؟ هەیانە بۆچوونی وایە زیاد و کەم دەکات و هەشیانە ڕای پێچەوانەیە. ئیمامی ڕازی و زۆرێك لە زانایانی کەلام ئەم بابەتەیان بە لقێکی ڕاڤەی ئیمان داناوە[1].

ئیجی بەهەمان شێوە پشتگیری کردووەو وتویەتی: ئەگەر ئیمان تەنها بە دان پێدانان ڕاڤە بکرێت ئەوا زیادو کەمی لەم لایەنەدا قبوڵ ناکات، ئەگەر بە کردەوەکان ڕاڤە بکرێت ئەوا زیادو کەمی قبوڵ دەکات[2].

بۆچوونی یەکەم: ئیمان زیاد و کەم دەکات.

ئەمە مەزهەبی ئەهلی سوننەیە بە پێشین و پاشینان (سلف و خلف)[3]. ئەشعەری و موعتەزیلەکانیش ئەم بۆچوونەیان هەیە[1]، زەیدییەکانیش ئەم بۆچوونەیان پەسەند کردووە[2]. هەندێك لە ئیبازییەکانیش بۆ ئەو بۆچوونە چوون[3].

---

(1) المحصل للرازي ٢٢٩ والمواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/ ٣٣٠ نقلا عن الرازي.

(2) المواقف، . وشرح مسلم لأبي و السنوسي ١/ ١٠٩ و ١١١. بڕوانە: اصول الدين للبغدادي ٢٥٢.

(3) شرح صحيح مسلم للنووي ١/ ١٤٦ عن إبن بطال. لە ١٤٨ هاتووە ئەمە مەزهەبی پێشینان و فەرموودەناسانە. سةففاريني لە: لوامع الأنوار البهية ١/ ٤١١ لە ئیبن تەیمیەوە هێناویەتی کە وتویەتی: (مەزهەبی ئەهلی سوننە و فەرموودەناسان ئەوەیە کە پلەبەندی هەیە لە ئیماندا، زۆربەشیان دەڵێن: ئیمان زیادو کەم دەبێت).

عەبدوڕەزاق لە: موصەنەفەکەیدا وتویەتی: لەو شێخ و هاوەڵانەی پێیان گەیشتووم: سوفیانی سەوری، مالیکی کوڕی ئەنەس، عەبدوڵای کوڕی عومەر، ئەوزاعی، موعەمەری کوڕی ڕاشد، ئیبن جەریج، سوفیانی کوڕی عەیینە، گوێبیستیان بوومە کە وتویانە: ئیمان گوفتارو کردارە و زیادو کەم دەکات.

ئەمە ڕای ئیبن مەسعود، حوزەیفە، نەخەعی، حەسەنی بەصری، عەتاء، تاووس، موجاهید، عەبدوڵای کوڕی موبارەکە./ شرح صحيح مسلم للنووي ١/١٤٦ عن إبن بطال.

شافعي و ئەحمەدی کوڕی حەنبەل، ئیسحاقی کوڕی ڕاهویە، ئەبو عوبەید و ئیمامەکانی تریش ئەم بۆچوونەیان هەیە./ فتح الباري ١/٦١ ولوامع الأنوار البهية ١/٤١٦ عن التمهيد لإبن عبدالبر، وشرح المقاصد للتفتازاني ٥/٢١٠ والقول الفصل ٣٥٨.

لالکائی لە کتێبەکەیدا (شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة ١٤٥ و لاپەڕەکانی دواتر) ناوی زۆرێك لە هاوەڵان و شوێنکەوتووان و شەرعناسەکانی هێناوە کە وتویانە ئیمان بە کاری چاك زیاد دەکات و بە کاری خراپ کەم دەبێت.

ئەمە مەزهەبی سەرجەم شەرعناسانە./ لوامع الأنوار البهية ١/٤٣٠. بوخاریش ئەم بۆچوونەی پەسەند کردووە./ صحيح البخاري ٢ كتاب الإيمان ١ باب قول النبي (ﷺ): بني الإسلام على خمس. انظر بشرح فتح الباري ١/٦٠. تەبەریش ئەم بۆچوونەی پەسەند کردووە./ لوامع الانوار البهية ١/٤١٦ نقلا عن التمهيد لإبن عبدالبر. داودی کوڕی عەلیش هەمان ڕای هەیە./ لوامع الأنوار البهية، سەرچاوەی پێشوو، نقلا عن التمهيد. ئیبن حزمی زاهیریش شوێن داود کەوتووە لەم بۆچوونەدا./ علم الكلام لإبن حزم ٨٥. بەیهەقیش ئەم ڕایەی پەسەند کردووە./ شعب الإيمان للبيهقي ١/٦٠. نەوەویش ئەم بۆچوونەی سەرخستووە./ شرح صحيح مسلم للنووي ١/١٤٨. ئەمە ڕای شێخ عەبدولقادریشە./ الغنية ١/٦٩. ئیبن تەیمیەش پەسەندی کردووە./ لوامع الأنوار البهية ٤١١.

(١) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٢١٠ والقول الفصل ٣٥٨ والإنصاف للباقلاني ٥٧. و لە: لوامع الأنوار البهية ١/٤٣٠ هاتووە: (هەندێك لە زانا لێکۆڵەرە ئەشعەرییەکان بۆ ئەوەچوون وەك: قەلانسی و جگە لەویش). لە: مقدمة البحر الزخار لإبن المرتضى ٨٧ ئەم بۆچوونەی داوەتە پاڵ موعتەزیلەکان.

باجوری لە: شرح الجوهرة ١٠٠ ئەم بۆچوونەی داوەتە پاڵ زۆربەی ئەشعەرییەکان.

لە پەیامەکەی ئەشعەری کە بۆ دانیشتوانی دەڤەری (الثغر ٢٧٢) ڕەوانەی کردبوو، هاتووە: (ئەشعەری وتویەتی: زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی ئیمان بە کردەوەی چاك زیاد دەکات و بە کردەوەی خراپیش کەم دەکات، کەم بوونی ئیمان لەلای ئێمە گومان دروست بوون و نەزانی نیە سەبارەت بە دان پێدانانەکەمان، چونکە ئەمە کوفرە، بەڵکو کەم بوونە لە پلەی زانین و زیادی لە ڕوونکردنەوەو هەروەك نرخی پەرستشی ئێمە جیاوازە لە هی پێغەمبەر (ﷺ)، ئەگەرچی هەمووومان وەکو یەك ئەرکی سەرشانمان جێبەجێ دەکەین). لە پەراوێزی: باجوری، ئاماژەی بۆ کراوە.

(٢) مقدمة البحر الزخار لإبن المرتضى ٨٧.

(٣) الموجز لأبي عمار ٢/٧٨ وبهجة الأنوار ١٢٤ والبعد الحضاري ٤٩٨ ناقلا عن أبي عمار وخميس وأبي مهدي وأبي خزر.

زیاد بوونی ئیمان بە ئەنجامدانی پەرستشەکان، کەم بوونیشی بە فەرامۆش کردنیان دەبێت[1]، ئیمامی ئەحمەد لە موحەممەدی کوڕی موسا دەگێڕێتەوە: (ئیمان گوفتارو کردارە، زیادو کەم دەبێت، ئەگەر کاری چاکەت کرد زیاد دەبێت، ئەگەر کاری چاکەشت فەرامۆش کرد کەم دەبێت، ئیمان تەنها بە کردار دەبێت) [2].

ڕووەکانی زیادبوونی ئیمان:

بۆ زیاد بوونی ئیمانی باوەڕدار، کە خوای گەورە فەرمانی پێکردووە، چەند ڕووێکی هەن، لەوانە:

١_ ئەو بەڕاستدانان و دانپێدانانەی پەیوەستە بە کردەوەی دڵەوە کامڵ و تەواوترە لەو دانپێدانانەی کرداری دڵی لەگەڵدا نییە.

ئەو زانستەی خاوەنەکەی کاری پێدەکات کامڵ و تەواوترە لەو زانستەی کاری پێ ناکات.

هەر کەسێك بزانێت خواو پێغەمبەرەکەی و بەهەشت و دۆزەخ ڕاست و هەقن، جا ئەم زانینەی وای لێبکات کە خۆشەویستی و ترسی خوای لە دڵدا دروست ببێت، هیوای چوونە بەهەشت و ترسان لە ئاگری دۆزەخی هەبێت، جا زانینی ئەم کەسە تەواوترە لەو کەسەی کە زانینەکەی هیچ یەکێك لەو شتانەی بۆ پێویست نەکردوون[3].

٢_ کردەوەکانی دڵ وەك: خۆشویستنی خواو پێغەمبەرەکەی و ترسان لە خواو ئومێد پێ هەبوونی، هەموو ئەو شتانە لە ئیمانن، خەڵك پلەبەندن لەم شتانەدا.

---

(١) الإيمان لأبي يعلى ٣٩٥_٣٩٧.

(٢) الإيمان لأبي يعلى ١٥٣. سەیری ئەمانەش بکە: شعب الإيمان للبيهقي ١/ ٦٠ والمواقف ٨/ ٣٣٠ ولوامع الأنوار البهية ١/ ٤١٦_٤١٧.

(٣) لوامع الأنوار البهية ١/ ٤١٤.

٣_ کردەوەکانی دەرو دەروون (الظاهرة والباطنة) لە ئیمانن، خەڵکیش پلەبەندن تیایدا.

٤_ مرۆڤ کاتێك بە دڵ هەمیشە ئەو فەرمانانەی لە یادیدا ئامادەیە و لە بیری ناچێت، ئەمە تەواو و کامڵترە لەو کەسەی تەنها بڕوای بە دڵ هێناوەو بەڵام بێ ئاگایە، چونکە بێ ئاگایی ئیمان کەم دەکاتە، بۆیە عومەیری کوڕی حەبیب (ڕەزای خوای لێبێت) وتویەتی: (ئەگەر یادو سوپاس و ستایشی خوامان کرد واتە ئیمانمان زیاد دەکات، ئەگەر بێ ئاگا بووین و فەرامۆشیمان کرد ئەوا ئیمانمان کەم دەکات).

ئەمانەش بەڵگەکانی زیادو کەم بوونی ئیمانن:

١_ ئەم ئایەتانەی ئاماژەن بۆ زیادو کەم بوونی ئیمان، وەك:

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ ءَايَٰتُهُۥ زَادَتْهُمْ إِيمَٰنًا ﴾ الأنفال: ٢. واتە: (کاتێکیش ئایەت و فەرمانەکانی ئێمەیان بەسەردا بخوێنرێتەوە، ئیمان و باوەڕیان زیاد دەکات).

خوای تاك و پاك لە هاوەڵ دەفەرموویت: ﴿ وَإِذَا مَآ أُنزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُم مَّن يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَٰذِهِۦٓ إِيمَٰنًا ۚ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ فَزَادَتْهُمْ إِيمَٰنًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ﴾ التوبة: ١٢٤. واتە: (کاتێکیش سوڕەتێك لە قورئان دابەزێنرا، هەندێك "لە دووڕووەکان بە گاڵتە پێکردنەوە" دەڵێن: کێتان بەم سوڕەتە باوەڕی زیاد کردووە؟! جا ئەوانەی کە باوەڕیان هێنابوو ئەوەندەی تر ئیمان و باوەڕیان پتەوتر دەکرد، ئەوانیش مژدە بەیەکتر دەدەن).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ لِيَزْدَادُوٓا۟ إِيمَٰنًا مَّعَ إِيمَٰنِهِمْ ﴾ الفتح: ٤. واتە: (سەرەڕای ئیمانداری و خواناسیان ئیمانیان زیاد ببێت).

ئەم ئایەتانە ئاماژەن بۆ ئەوەی کە ئیمان دەکرێت زیاد ببێت، مادەم شیاوی زیاد بوونە، ئەگەر زیاد بوونەکە نەما کەم دەبێتەوە[1].

٢_ ئەو فەرمایشتە بەپێزانەی پێغەمبەر (ﷺ) کە ئاماژەن بۆ ئەمە، وەك:

پێغەمبەری خوا (ﷺ) دەفەرموویت: (أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً، وخياركم خياركم لنسائكم) واتە: ئەو باوەڕدارە خاوەنی کامڵترین و تەواترین ئیمانە کە جوانترین ڕەوشتی هەبێت، چاکترینتان چاکترینتانە بۆ ژنەکانتان.

حەلیمی وتویەتی: ئەم فەرمایشتە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ڕەوشت جوانی لە ئیمانەوەیە، نەبوونی ڕەوشت جوانی کەم بوونی ئیمانە، کەواتە باوەڕداران جیاوازن لە پلەی ئیمانیاندا، هەیانە ئیمان و باوەڕی کامڵترە لەوەی تر[2].

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: (من رأى منكم منكراً فليغيره بيده، فإن لم يستطيع فبلسانه، فإن لم يستطع فبقلبه، وذلك أضعف الإيمان)[3] واتە: هەر کەسێك لە ئێوە خراپەیەکی بینی با بەدەست بیگۆڕێت و قەدەغەی بکات، ئەگەر نەی توانی با بە زمان بیکات، ئەگەرنا با بە دڵ پێی ناخۆش بێت، بەڕاستی ئەمەش لاوازترین ئیمانە.

---

(١) شعب الإيمان للبيهقي ١/٦٠. ئایەتەکان لە: الإيمان لأبي يعلى ٤٠١_٤٠٢ و شرح الجوهرة للباجوري ١٠٢. لە: المواقف للإيجي وشرحه الشريف عليه ٨/٣٣١: ئەم ئایەتەی هێناوە: ﴿ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ ءَايَٰتُهُۥ زَادَتْهُمْ إِيمَٰنًا ﴾ وتویەتی ئایەتەکانی لەو شێوەیە، هەندێك لەو ئایەتانە باس کراون لە: شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٢١٣ وشرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٤٧٩ والقول الفصل ٣٥٨.

(٢) شعب الإيمان للبيهقي ١/٦٠_٦١.

فەرموودەی: ئەو باوەڕدارە خاوەنی کامڵترین و تەواترین ئیمانە... تاد: ترمذی و ئیبن حەببان لە صەحیحەکەیدا لە ئەبو هورەیرەوە هێناویانە./ الجامع الصغير للسيوطي ٨٩ و بە ڕاستی داناوە.

(٣) شعب الإيمان للبيهقي ١/٦١.

واتاكەی بەو ئاراستەیەیە كە بە دڵ پێ ناخۆش بوون لاوازترین ئیمانە، لە بەرامبەریدا بە دەست گۆڕین و قەدەغەكردنی كامڵترین پلەی ئیمانە، بە زمان گۆڕین لە دوای ئەو دێت.

٣_ ئەو شوێنەوارانەی لە هاوەڵان و شوێنكەوتووانەوە هاتوون بەڵگەن لەسەر ئەوەی پەرستشەكان بەشێكی ئیمانن، ئیمانیش زیادو كەم دەكات، ئیمانداران پلەی ئیمانیان جیاوازە. وەك:

عومەری كوڕی خەتتاب (ڕەزای خوای لێبێت) وتویەتی: (ئەگەر ئیمانی ئەبو بەكر لەگەڵ ئیمانی هەموو خەڵكی سەر زەوی بپێورێت ئیمانی ئەبو بەكر گرانتر دەبێت)[1].

جاری واهەبوو عومەری كوڕی خەتاب (ڕەزای خوای لێبێت) دەستی پیاوێك یان دوو پیاوی دەگرت و دەیوت: (وەرن ئیمانمان زیاد بكەین)[2].

هاوشێوەی ئەم وتەیەی سەرەوە لە عەلی كوڕی ئەبو تالیب و موعازی كوڕی جەبەل و عەبدوڵای كوڕی مەسعود و عەبدوڵای كوڕی ڕەواحە هاتووە (خوا لێیان ڕازی بێت)، بەیهەقی لە (شعب الإيمان) خستووەتیەڕوو.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر زیادو كەم بوونی ئیمان، ئەگەر ئیمان پلە پلە نەبێت، ئەوا ئیمانی هەر تاكێك یاخود ئەو كەسەی شەكەت بووە لە گوناهكاریدا یەكسان دەبوو لەگەڵ باوەڕی پێغەمبەران و فریشتەكان، جا ئەم یەكسان بوونە بێ چەندو چوون پوچەڵە[3].

---

(١) شعب الإيمان للبيهقي ١/٦٩ بە زنجیرەی خۆی گێڕاویەتیەوە. و بڕوانە: شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٢١٣ والقول الفصل ٣٥٩ وشرح الجوهرة للباجوري ١٠٢.

(٢) شعب الإيمان للبيهقي ١/٧٠ بە زنجیرەی خۆی گێڕاویەتیەوە، و سەفارینی لە: لوامع الأنوار البهية ١/٤١٢ بە دەربڕینێكی نزیك لەو شێوەیەی هێناوە لە ئیبن تەیمیەوە كە ئیمامی ئەحمەد لە ئەبو زەڕ گێڕاویەتیەوە. ئەم گێڕانەوەیە لە كتێبی: الإيمان لأبي يعلى ٤٠٤ و شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٤٨١، هاتووە.

(٣) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٢١٣. والقول الفصل ٣٥٨ وشرح الجوهرة للباجوري ١٠٢.

بۆچوونی دووەم: ئیمان زیاد و کەم نابێت.

ئیمان بریتییە لە دان پێدانانی دڵ، خودی دان پێدانانیش زیاد نابێت، هەر شتێك زیاد نەبێت کەمیش نابێت، تەنها کاتێك زیاد دەبێت کە هاوشێوەیەکی بخەیتە پاڵی. ئیمان زیاد نابێت بەپەرستش کردن و کەمیش نابێت بەهۆی گوناهکاری، چونکە دان پێدانان هەر هەمان ئەو دان پێدانانەیە کە هەبووە بەر لە کردنی کاری چاکە یاخود فەرامۆش کردنی.

ئەمە بۆچوونی ئەبو حەنیفە[1] و هاوەڵەکانی[2] و ماتوریدییەکان[3] و زۆربەی زانایانی کەلام و ئیمامی حەرەمەین[4] و هەندێك لە ئەشعەرییەکان[5] و بەسیوی لە ئیبازییەکان[6] ئەم بۆچوونەیان پەسەند کردووە.

هەندێك لە بەڵگەکانی ئەم بۆچوونە:

زیاد و کەم بوون واتە گومان هەبوون، گومان هەبوونیش کوفرە[7].

---

1) الفقه الأكبر لأبي حنيفة _ شرحه القول الفصل ٣٥٨_٣٥٩ وشرحه لعلي القاري ١٤٤ وشرح الجوهرة للباجوري، سەرچاوەی پێشوو. دەقی وتەکەی ئەبو حەنیفە لە (الفقه الأكبر _ شرح علي القاري) ئەوەیە: (ئیمانی دانیشتوانی ئاسمان و زەوی زیاد و کەم ناکات لەو ڕووەی باوەڕی پێ هەیە، بەڵکو لەو ڕووە دان پێداهێنان و دڵنیایی و یەقین زیادو کەم دەکات). تبصرة الأدلة ٨٠٩/٢ وشرح المقاصد للتفتازاني ٢١١/٥ ولوامع الأنوار البهية ٤٣١/١.

2) شرح العقائد للتفتازاني، والقول الفصل، ولوامع الأنوار البهية، سەرچاوەکانی پێشوو.

3) التمهيد للامشي ١٣٤ وأصول الدين للغزنوي ٢٥٤.

4) شرح صحيح مسلم للنووي ١٤٨/١.

5) شرح المقاصد للتفتازاني و القول الفصل، دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

6) المحصل للرازي ٢٣٩. و ڕەیحاوی لە: نخبة اللآلي ٩٧ وتویەتی: (ئیمان لەلای ئێمە زیادو کەم ناکات بەڵکو بەهێزو لاواز دەبێت).

7) الجامع للبسيوي ٢٣٧/١. بڕوانە: بهجة الأنوار ١٢٤ (هەندێك لە گەلەکەمان).

هەڵگرانی ئەم بۆچوونە ئەو دەقانەیان بە چەندین جۆر تەئویل کردووە کە ئاماژەن بۆ زیاد و کەم بوونی ئیمان، هەندێك لەو تەئویلانە:

واتای زیاد بوونی ئیمان، بریتیە لە زیاد بوونی ڕووناکی و نوورو درەوشانەوەی ئیمان لە دەڵ و دەروونددا بەهۆی کردەوەی چاکە، جا بەهۆی گوناهو تاوان نوورو ڕووناکیەکەی کەم دەکات، بەو پێیەی خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ يُرِيدُونَ لِيُطۡفِـُٔواْ نُورَ ٱللَّهِ بِأَفۡوَٰهِهِمۡ ﴾ الصف: ٨. واتە: (ئەوانە دەیانەوێت بە فوو، بە قاڵەی دەم، نووری خوا بکوژێننەوە). هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ أَفَمَن شَرَحَ ٱللَّهُ صَدۡرَهُۥ لِلۡإِسۡلَٰمِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٖ مِّن رَّبِّهِۦ ﴾ الزمر: ٢٢. واتە: (ئایا ئەو کەسەی خوای میهرەبان سینەی گوشاد کردووە بۆ ئیسلام و لەسەر ڕێبازی نوورو ڕوناکی پەروەردگاریەتی).

بەڵام ئیمان لە خودی خۆیدا زیادو کەم نابێت[1].

بۆچوونی سێیەم: ئیمان زیاد دەبێت و کەم ناکات.

ئەمە وتەی ئیمامی مالیکە، لە یەکێك لە گێڕانەوەکاندا.

هۆی ئەمەش: ئەوەیە ئەگەر ئیمان کەم بکات ئەوا هەمووی دەڕوات، بەمەش دەکەوینە ناو بازنەی خەواریجەکان کە بەهۆی گوناه کردنەوە باوەڕداران تەکفیر دەکەن[2].

مەشاریقەکان کە تاقمێکی ئیبازییەکانن ئەم بۆچوونەیان پەسەند کردووە[3]. سالمی ئیبازیش ئەم بۆچوونەی هەیە[4].

---

(1) تبصرة الأدلة ٢/٨٠٩.

(2) شرح صحيح مسلم للأبي والسنوسي ١١٢.

(3) البعد الحضاري ٥٠٠.

(4) مشارق أنوار العقول ٢/٢٠٤. و لە: بهجة الأنوار ١٢٤ هاتووە: (هەندێك لە هاوەڵانمان بۆچوونیان وایە).

ئیســـــلام

وشەی (ئیسلام) لە بنچینەی زمانەوانیدا: بریتییە لە خۆبەدەستەوەدان و ملکەچ بوون[1].

لە زاراوەدا: زانایان ڕاجیاییان هەیە لەبارەی ئەوەی ئایا ئیسلام هەم ئیمانیشە؟ بە واتای دانان بەوەی پێغەمبەر (ﷺ) لە خواوە هێناویەتی، یاخود ئیسلام تەنها ملکەچ بوونە لە ڕووکەشدا؟.

ئەمەش ڕوون دەبێتەوە کاتێك بەرچاو ڕوونی دەکرێت سەبارەت بەوەی ئیسلام و ئیمان یەك واتایان هەیە یاخود دوو واتای جیاوازیان هەیە، لە خوارەوە دەخرێتەڕوو:

ڕای یەکەم: ئیمان و ئیسلام یەك شتن.

دوو ناوەکە، دوو ناوی هاومانان، هەر باوەڕدارێك موسڵمانە، هەر موسڵمانێکیش باوەڕدارە[2].

ئەمە ڕای ئەبو حەنیفە[3] و ڕای نەسەفییە کاتێك ڕای ئەبو مەنصوری ماتوریدی دەربڕیوە[1]، هەروەها ڕای موعتەزیلەکان[2] و تەفتازانیە[3] و لە زۆربەی زانایانی نەقڵ

---

[1] القاموس المحيط مادة (السلم). و لە: معجم مقاييس اللغة ٣/٩٠ هاتووە: (سلم) سين، لام، ميم، زۆربەی بەشی بریتییە لە تەندروست باشی و سەلامەتی، لەوەشەوە هاتووە: ئیسلام بریتییە لە ملکەچ بوون، چونکە پارێزراو دەبێت لە ملنەدان و خۆ بەدەستەوەنەدان.

[2] تبصرة الأدلة ٢/٨١٢ وأصول الدين للغزنوي ٢٦١_٢٦٣.

[3] الفقه الأكبر لأبي حنيفة _ شرحه القول الفصل ٣٦١ وشرحه لعلي القاري ١٤٩.

کردووە[4]، ڕای بەیهقیە[5] و داویەتە پاڵ زۆربەی ئەهلی سوننە: موحەممەدی کوڕی نەصری مەروەزی، ئیبن عەبدولبەر. ئەم ڕایە لە سوفیانی سەوریشەوە[6] گێڕدراوەتە. و ڕەیحاوی[7] و ئیبن حەزمی زاهیری[8] و زەیدییەکان[9] و ئیبازییەکانە[10].

ئەمانەش بەڵگەکانی ئەم ڕایەن:

١ _ خوای تاك و بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ ٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِۦ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ ﴿١٠٢﴾ ﴾ آل عمران: ١٠٢.[11] واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە، لە خوا بترسن و پارێزگار بن بەشێوەیەکی وا کە شایستەی ئەو زاتەیە و هەمیشە پابەند و دامەزراو بن لەسەر ئیسلامەتی، بۆ ئەوەی هەر کاتێك مردن بە ئیمان و ئیسلامەتی نەبێت نەمرن). ئیسلامێتی بۆ باوەڕداران چەسپاندووە.

---

١) تبصرة الأدلة، سەرچاوەی پێشوو. سەیری ئەمەش بکە: أصول الدين للغزنوي ٢٦١ والكفياة للصابوني _ القول الفصل ٣٦٢.

٢) شرح الأصول الخمسة ٧٠٥. هەروەها باسکراوە لە: الإيمان لأبي يعلى ٤٣٦ والمواقف ٣٢٦/٨ ومقدمة البحر الزخار لإبن المرتضى ٨٦.

٣) شرح المقاصد للتفتازاني ٢٠٧/٥.

٤) شرح المقاصد للتفتازاني، سەرچاوەی پێشوو. هەروەها ئەم ڕایەی لە زۆربەی زانایانەوە نەقڵ کردووە لە: القول الفصل ٣٦٢.

٥) شعب الإيمان للبيهقي ٥٠/١.

٦) جامع العلوم والحكم ١٠٧/١.

٧) نخبة اللآلي ٩٨.

٨) علم الكلام لإبن حزم ٨٢ و٨٥.

٩) مقدمة البحر الزخار لإبن المرتضى ٨٦.

١٠) الجامع للبسيوي ٢٤٤/١ وبهجة الأنوار ١٢٤.

١١) تبصرة الأدلة ٨١٨/٢ وشرح المقاصد للتفتازاني ٢٠٩/٥.

٢_ خوای پاك و بێ هاوەڵ دەفەرموویێت: ﴿ وَمَن يَبْتَغِ غَيْرَ ٱلْإِسْلَٰمِ دِينًا فَلَن يُقْبَلَ مِنْهُ ﴾ آل عمران: ٨٥. واتە: (ئەوەی بێجگە لە ئایینی ئیسلام پەیڕەوی هەر ئایینێکی تر بکات لێی وەرناگیرێت). ئیمان ئایینە، ئەگەر ئیمان جگە لە ئیسلام بووبا. ئەوە نەدەکرا لەو کەسە قبوڵ بکرێت کە ئیمانی هەڵبژاردووە[١].

٣_ ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن لە سەرگوزەشتەکەی نوح (سڵاوی خوای لێبێت): ﴿ فَأَخْرَجْنَا مَن كَانَ فِيهَا مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ ﴿٣٥﴾ فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِّنَ ٱلْمُسْلِمِينَ ﴾ الذاريات: ٣٥، ٣٦. واتە: (جا هەرچی لەو ناوچەیەدا بوو لە ئیمانداران دەرمانکردن و ڕزگارمان کردن. لە ماڵە موسڵمانێك زیاتر بەدیمان نەکرد). جارێك بە "باوەڕداران" جارێك بە "موسڵمانان" ناوی بردوون، ئەم ناوانە تەنها بۆ جیاکردنەوەی ئایینی ئەوان بووە لە ئایینی کەسانی تر، شتێکی گومان هەڵنەگرە کە ئیمان و ئیسلام دوو ناون بۆ یەك ئایین[٢].

٤_ ئەگەر دوو ناوەکە بۆ دوو شتی جیا بوونایە، ئەوە دەکرا یەکێك بەبێ ئەوەی تر ببێت، دەکرا ئیمانداریێکی نا موسڵمان، موسڵمانێکی نا ئیماندار ببێت.

ئەگەر گریمان ئەوە هەبوو قسە چیە وەك حوکمی دونیایی سەبارەت بەو کەسەی کە باوەڕدارەو نا موسڵمانە یاخود موسڵمانە و نا ئیماندارە؟.

---

(١) تبصرة الأدلة ٢/ ٨١٨ وأصول الدين للغزنوي ٢٦٣ والقول الفصل ٣٦٢ نقلا عن التبصر. إيجي لە: المواقف ٣٢٦/٨ لەکاتی خستنەڕووی بەڵگەکانی موعتەزیلەکاندا باسی کردووە. هەروەها بڕوانە: شرح المقاصد للتفتازانی ٢٠٨/٥.

(٢) شعب الإيمان للبيهقي ٥٠/١. نەسەفی ئایەتەکەی باس کردووە لە: تبصرة الأدلة ٨١٨/٢. و خەتابی لە: معالم السنن ٣١٥/٤ باسی کردووە. ئیبن حەزم لە: علم الكلام ٨٢ و ڕەیحاوی لە: نخبة اللآلي ٩٨ باسی کردووە.

ئەگەر حوکمێك بۆ هەر یەكێك چەسپا ئەوا ئەوەی تر گومڕاییەكەی دەسەلمێنرێت، ئەگەر نەش چەسپا ئەوا قسەكە پوچ دەردەچێت[1].

ڕای دووەم: ئیسلام و ئیمان دوو شتی جیاوازن.

ئیسلام: بریتییە لە ملكەچ بوون و خۆبەدەستەوەدان، هەر پەرستش و گوێڕایەڵیەك بەندە ملكەچی خواو فەرمانی خوای بكات ئەوە ئیسلامە[2]. ئیمان: بریتییە لە خەسڵەتێك لە خەسڵەتەكانی ئیسلام، هەموو ئیمانێك ئیسلامە، بەڵام هەموو ئیسلامێك ئیمان نییە[3]. دەكرێت لە هەندێك بارودۆخدا موسڵمان باوەڕدار بێت، دەشكرێت لە هەندێك بارودۆخدا باوەڕدار نەبێت، كەچی باوەڕدار لە هەموو بارودۆخێكدا موسڵمانە، جا هەموو باوەڕدارێك موسڵمانە، بەڵام هەموو موسڵمانێك باوەڕدار نیە. بناغەی ئیمان دان پێدانانە بە دڵ، بناغەی ئیسلامیش خۆ بەدەستەوەدان و ملكەچ بوونە، دەكرێت مرۆڤ لە ڕووكەشدا ملكەچ بێت و لە دەرووندا ملكەچ نەبێت، دەكرێت لە دڵ و دەرووندا ڕاستگۆ بێت كەچی لە ڕووكەشدا ملكەچ نەبێت[4].

ئەمە ڕای خەتابییە و بە دروستی داناوە[5]، باوكی عەمرِوی كوڕی صەلاح پەسەندی كردووەو وتویەتی ئەم ڕایە كۆكە لەگەڵ ڕای زۆربەی زانایان لە فەرموودەناسان و جگەلەوانیش[6]. جیاكردنەوەی ئەو دوو چەمكەی لە پێشینانەوە هێناوە[1]. ئەمە ڕای

---

(1) تبصرة الأدلة ٢/ ٨١٠. ئاماژەی بۆ كراوە لە: القول الفصل ٣٦٢ نقلا عن التبصرة.

(2) تمهيد الأوائل ٣٩٢. و لە (القاموس المحيط، مادة "السلم") هاتووە: أسلم: ملكەچ بوو.

(3) تمهيد الأوائل، سەرچاوەی پێشوو. والإنصاف للباقلاني ٥٨.

(4) معالم السنن للخطابي ٤/٣١٥ ونقله عنه النووي في شرح صحيح مسلم ١/١٤٥.

(5) معالم السنن، سەرچاوەی پێشوو. و نقله عنه النووي في شرح مسلم، سەرچاوەی پێشوو.

(6) شرح صحيح مسلم للنووي ١/١٤٨ نقلا عن أبي عمرو بن صلاح.

باقلانیه[2] و نەسەفی داویەتە پاڵ هەندێك لە حەشەوییەكان[3] و ئەبو یەعلی[4] و ئیجی و سەید شەریف لە ئەشعەرییەكان[5] بۆچوونیان وایە ئیمان و ئیسلام جیاوازن[6]، ئەمە بۆچوونی هەندێك لە موعتەزیلەكان و هەندێك لە ئیمامیەكانیشە[7].

بەڵگەی ئەم بۆچوونەش لەم خاڵانەدا دەخرێنەڕوو:

١_ خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿قَالَتِ ٱلۡأَعۡرَابُ ءَامَنَّاۖ قُل لَّمۡ تُؤۡمِنُواْ وَلَٰكِن قُولُوٓاْ أَسۡلَمۡنَا وَلَمَّا يَدۡخُلِ ٱلۡإِيمَٰنُ فِي قُلُوبِكُمۡۖ﴾ الحجرات: ١٤. واتە: (هەندێك لە بیابان نشینە عەرەبەكان وتیان: باوەڕمان هێناوەو موسڵمانین، پێیان بڵێ: نەخێر باوەڕتان نەهێناوە، بەڵام بڵێن بە ناچاری موسڵمان بووین، هێشتا باوەڕ نەچۆتە ناو دڵەكانتانەوەو تیایدا جێگیر نەبووە). باوەڕو ئیمانی

---

1) جامع العلوم والحكم ١/١٠٧، تیایدا هاتووە كە ئیبن ڕەجەب ئەوانەشی لەوانە ژماردووە كە ئەم ڕایەیان پەسەند كردووە: قەتادە، داودی كوڕی ئەبو هیند، باوكی جەعفەری باقر، زوهری، حەمادی كوڕی زەید، ئیبن مەهدی، شەریك، ئیبن ئەبو زیئب، ئەحمەدی كوڕی حەنبەل، ئەبو خەیسەمە، یەحیای كوڕی موعەییەن، جگە لەوانەش. سەرباری ڕاجیاییان لەسەر شێوەی جیاوازی لە نێوان دوو چەمكەكە دەكات. حەسەن و ئیبن سیرین دەیانوت: موسڵمان، دەترسان لە بەكارهێنانی وشەی: ئیماندار.

2) تمهيد الأوائل ٣٩٢.

3) تبصرة الأدلة ١/٨١٧. لە: شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٢٠٩ هاتووە: ئەمە ڕای حەشەویەكانە. هەمان قسە لە: القول الفصل ٣٦١ هاتووە.

4) الإيمان لأبي يعلى ٤٣٧.

5) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/٣٢٧.

6) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٢٠٩.

7) مقدمة البحر الزخار لإبن المرتضى ٨٦.

عەرەبە دەشتەکیەکانی لابرد و تەنها بڕیاری موسڵمان بوونی ئەوانی دا، واتە: تەنها ملکەچ بوونیە و خۆیان بەدەستەوەداوە[1].

٢_ یەکێکی خستوەتەسەر ئەوی تر، هەروەك خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱلْمُسْلِمِينَ وَٱلْمُسْلِمَٰتِ وَٱلْمُؤْمِنِينَ وَٱلْمُؤْمِنَٰتِ ﴾ الأحزاب: ٣٥. واتە: (بەڕاستی پیاوان و ئافرەتانی موسڵمان، پیاوان و ئافرەتای ئیماندار).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّآ إِيمَٰنًا وَتَسْلِيمًا ﴾ الأحزاب: ٢٢.[2] واتە: (بێگومان ئەو دژایەتیە باوەڕو ملکەچی نەبێت هیچی تری بۆ زیاد نەکرد).

لە ئایەتی یەکەمدا ئیمانی خستوەتەسەر ئیسلام، هیچ شتێك ناخرێتە سەر خۆی[3]. بەهەمان شێوە لە ئایەتی دووەمیش خراونەتە سەر یەك.

٣_ فەرموودەکەی جبریل (سەلامی لێبێت)، ناوبراو پرسیاری لە پێغەمبەر (ﷺ) کرد لەبارەی ئیمان، ئەویش فەرمووی: (أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر والقدر خيره وشره) واتە: باوەڕت هەبێت بە خوا، فریشتەکانی، کتێبەکانی، پێغەمبەرەکانی، ڕۆژی دوای، بە قەدر چ خێر یان شەڕ بێت.

---

(١) تمهيد الأوائل ٣٩٢ والإنصاف للباقلاني ٥٩ وتبصرة الأدلة ٨١٧/٢ بەلگەی هەندێك لە (حشویەکان)ی گێڕاوەتەوە. هەروەها لە: قول الفصل ٣٦١، وشرح المقاصد للتفتازاني ٢٠٩/٥ هەندێك بەلگەی لە حەشەوی و موعتەزیلەکانەوە هێناوە. ئەم ئایەتە زوهری بە بەلگەی هێناوەتەوە هەروەك (خطابي) لە: معالم السنن ٣١٥/٤ باسی کردووە.

(٢) شرح المقاصد للتفتازاني ٢٠٩/٥ عن الحشوية وبعض المعتزلة والقول الفصل ٣٦١ عن بعض الحشوية.

(٣) الإيمان لأبي يعلى ٤٣٧.

پرسیاری لێ کرد دەربارەی ئیسلام، فەرمووی: (أن تشهد أن لا إله إلا الله و تقيم الصلاء وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت) واتە: شایەتی بدەیت کە هیچ خوایەك نییە جگە لە "الله"، نوێژ بکەیت، زەکات بدەیت، ڕۆژوو بگریت، حەجی ماڵی خوا بکەیت.

ئەم فەرموودەیەی پێغەمبەر (ﷺ) ئیمان و ئیسلامی لەیەك جیا کردەوە، یەکەمیان باوەڕدارە و دووەمیان موسڵمانە[1].

فەرموودەکە بنچینەی ئیمانی و باوەڕی ڕوونکردەوە کە بریتیە لە دانپێدانانی دڵ و دەروون، بنچینەی ئیسلامیشی ڕوون کردۆتەوە کە بریتییە لە ملکەچ بوون و خۆبەدەستەوەدان لە ڕووکەشدا.

باوکی عەمرِوی کوڕی صەڵاح وتویەتی: ئیمان و ئیسلام لە هەندێك خاڵدا کۆدەبنەوەو لە هەندێکی تریشدا لێك جیادەبنەوە، هەموو ئیماندارێك موسڵمانە، بەڵام هەموو موسڵمانێك ئیماندار نییە[2].

بۆچوونی سێیەم:

ئیمان بریتییە لە ڕەگەزی دانپێدانانی دڵ، ئیسلام بریتییە لە ڕەگەزی کردەوە. هەروەك لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا هاتووە: ﴿ إِنَّ ٱلْمُسْلِمِينَ وَٱلْمُسْلِمَٰتِ وَٱلْمُؤْمِنِينَ وَٱلْمُؤْمِنَٰتِ ﴾ الأحزاب: ٣٥. واتە: (بەڕاستی پیاوان و ئافرەتانی موسڵمان، پیاوان و ئافرەتانی ئیماندار).

پێغەمبەری خواش (ﷺ) دەفەرمووێت: (الإسلام علانية، والإيمان بالقلب) واتە: ئیسلامەتی بە ئاشکراییە، ئیمانداریش بە دڵە.

---

[1]) تبصرة الأدلة ٢/ ٨١٧ وشرح المقاصد للتفتازاني ٥/٢٠٩ والإيمان لأبي يعلى ٤٣٧_٤٣٨ ونخبة الآلي ٩٨ والقول الفصل ٣٦١ والإنصاف للباقلاني ٥٥ والغنية للشيخ عبدالقادر ١/ ٧٠.

(٢) شرح صحيح مسلم للنووي ١/١٤٨ نقلا عن أبي عمرو بن صلاح.

ئەگەر تەنها یەکێك لەو دووانە باس کرا، ئەوا مانا و حوکمی ئەوی تریش دەگرێتەوە، هیچ جیاوازییەك نییە لە نێوانیاندا.

ئیسلام و ئیمان دوو چەمکن ئەگەر لەگەڵ یەك هاتن و کۆبوونەوە دوو مانای جیاواز لە یەکتر دەدەن بەدەستەوە، ئەگەر بەجیا هاتن یەك مانا دەدەن بە دەستەوە. ئەو دوو چەمکە وەك دوو چەمکی هەژارو نەدار وان، خوای باڵادەست دەفەرموویێت: ﴿ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَٰكِينَ ﴾ المائدة: ٨٩. واتە: (نان و خۆراك دان بە دە کەسی هەژار). ئەمە هەژارو نەدار دەگرێتەوە واتە: چ ئەو هەژارەی هیچ نییە چ ئەوەش کە نەدارە و هەیەتی و بەشی ناکات.

ئەمە بۆچوونی ئیبن ڕەجەب [1] و ئیبن ئەبولعیزە[2].

ئیحـــــسان

الإحسان: چاوگی فرمانی (أحسن)، بۆ دوو مانا بەکاریێت:

١_ بەخۆی سنوور شکێنی (تعدی) بکات: (أحسنت کذا)، ئەگەر چاك و تەواوی کرد بە ڕێك و پێکی.

٢_ سنوور شکێنی بکات بە پیتی (جەڕ)، وەك دەوترێت: (أحسنت إلی فلان) واتە: سوودم پێگەیاند.

---

(١) جامع العلوم والحکم ١/١٠٧_١٠٨ لە پەڕاوێزی کتێبی ناوبرودا هاتووە: فەرموودەی ئیسلام بە ئاشکراییە... تاد، لە موسنەدی ئەحمەددا لە ئەنەسەوە هاتووە. هەروەها ئیبن ئەبو شەیبە و ئەبو یەعلا و بەزارو باوکی عەبەید لە بەشی ئیمان گێڕاویانەتەوە. لێکۆڵەر (محقق)ی کتێبی ناوبراو کە شێخ شوعەیبە وتویەتی: لە زنجیرەکەیدا عەلی کوڕی مەسعەدە هەیە کە کەسێکی لاوازە. و بڕوانە: مجمع الزوائد ١/٥٢.

(٢) شرح العقیدة الطحاویة لإبن أبي العز ٤٩٠ و ٤٩٢_٤٩٣.

ئیحسان کە هاتووە لە فەرموودەکەی جبریل (وتی _ واتە: جبریل _ پێم بڵێ ئیحسان چییە؟ فەرمووی _ واتە پێغەمبەر (ﷺ) _ (أن تعبد الله كأنك تراه، فإن لم تكن تراه فإنه يراك) واتە: بریتییە لەوەی خوا بپەرستی وەك ئەوەی خوا ببینیت، ئەگەر نەشی بینی ئەوا ئەو تۆ دەبینێت. بە واتای یەکەم دێت نەك بە واتای دووەم، کە دەگەڕێتەوە بۆ ڕێك و پێکی پەرستشەکان و لەبەرچاو گرتنی مافەکانی خوای پایەبەرز[1].

ئیحسان کە لە فەرمایشتی جبریلدا هاتووە سێ پلە لە خواپەرستی و پەرستش دەگرێتەوە، کە ئەمانەن:

پلەی یەکەم: پەرستش بکات بە جێبەجێ کردنێکی تەواوی مەرج و بنچینەکانی، بەمەش ئەرکە شەرعیەکەی سەر شانی ڕاپەڕاندووە[2].

پلەی دووەم: ئەمە مەبەستی ئەو بەشەی فەرمایشتەکەی پێغەمبەرە (ﷺ) لە فەرموودەکەی جبریلدا: (خوا بپەرستی وەك ئەوەی خوا دەبینیت)، بەندەکە خوا دەپەرستێك وەك ئەوەی خوا دەبینێت، ئەمە پلەی بینینە (مشاهدة)یە. ئەمەی ئەو پلەی پێغەمبەرە (ﷺ) کە لەبارەیەوە دەفەرموێت: (وجعلت قرة عني في الصلاة) واتە: نوێژ چاو ڕۆشنکەرەوەی منە. ئەمەش بەهۆی تام و چێژ لێوەرگرتن[3].

---

(1) المفهم للقرطبي ١/١٤٢ وعمدة القاري ١/٢٨٨.

فەرموودەی جبریل بریتییە لە فەرموودەکەی عومەری کوڕی خەتاب (ڕەزای خوای لێبێت) لەبارەی باوەڕو ئیسلام و ئیحسان و نیشانەکانی بەرپابوونی دواڕۆژ، باوە کەمێك پێش ئێستا خرایەڕوو.

(2) إرشاد الساري ١/١٤٠.

(3) إرشاد الساري، سەرچاوەی پێشوو. قرطبي لە: المفهم ١/١٤٣ و العيني لە: عمدة القاري ١/٢٨٨ هێناویەتی.

پلەی سێیەم: ئەمەش مەبەستی ئەم بەشەی ترە لە فەرمایشتەکەی پێغەمبەر (ﷺ): (ئەگەر تۆ نەیبینیت ئەو دەتبینێت)، خوای گەورە دەپەرستێت و حاڵەتێکی بەسەردا هاتووە کە هەست دەکات خوا ئەو دەبینێت.

ئەمە پلەی چاودێری (مراقبة)یە[1] یان پلەی دڵسۆزیی (إخلاص)ە[2]. ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە: ﴿ ٱلَّذِي يَرَىٰكَ حِينَ تَقُومُ ﴿٢١٨﴾ وَتَقَلُّبَكَ فِي ٱلسَّٰجِدِينَ ﴿٢١٩﴾ ﴾ الشعراء: ٢١٨، ٢١٩.[3] واتە: (ئەو زاتەی کە دەتبینێت کاتێك هەڵدەستیت لە شەوگاردا و دەیپەرستیت. ئەو زاتە تۆ دەبینێت کە چۆن لە ڕیزی سوژدەبەراندا هەڵسوکەوت دەکەیت).

هەر سێ پلەی ناوبراو بریتین لە (ئیحسان)، ئەو ئیحسان و ڕێك و پێکیەی کە مەرجە بۆ دروستی پەرستشەکان پلەی یەکەمە.

دوو پلەی تریش خەسڵەتی بەندە تایبەتەکانن، کە زۆربەی بەندەکان ناتوانن پێی بگەن[4].

ئەم ڕاڤەیەی چەمکی (ئیحسان): (خوا بپەرستی وەك ئەوەی خوا ببینیت، ئەگەر نەشی بینی ئەوا ئەو تۆ دەبینێت). ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە بەندە خوای گەورە دەپەرستێت کە واهەست دەکات بەشێوەیەك لێی نزیکە وەك ئەوەی بیبینێت، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە بەندەکە ترس و بیم و ئەدەب و شکۆداری لە دەروونیدا ئامادە بێت تا ئەو کاتەی لە

---

[1] إرشاد الساري، والمفهم، وعمدة القاري، سێ سەرچاوەکەی پێشوو.

[2] جامع العلوم والحكم ١/١٢٩.

[3] المفهم للقرطبي، سەرچاوەی پێشوو.

[4] إرشاد الساري ١/١٤٠.

پەرستشەکەیدایە، بەمەش دڵساغ و دڵسۆزانە پەرستشەکەی دەکات، ئەوپەڕی کۆششی خۆی خەرج دەکات لە جوان و ڕێك و پێك و کامڵ کردنی خواپەرستیەکەیەوە[١].

پێغەمبەر ئامۆژگاری هاوەڵانی دەکرد بە ئەنجامدانی ئەو جۆرە پەرستش و خواپەرستیە:

لە ئەبو زەڕەوە هاتووە کە وتویەتی: خۆشەویستەکەم (ﷺ) ئامۆژگاری کردووم کە لە خوا بترسێم وەك ئەوەی لەبەرچاوم بێت بیبینم، ئەگەر من نەشی بینم ئەو من دەبینێت.

فەرموودەی زەیدی کوڕی ئەرقەم بە بەرزکراوەیی ڕاوەستاو (مرفوع و موقوف) گێڕدراوەتەوە: (واهەست بکە کە خوا دەبینیت و ئەگەر تۆ ئەو نەبینیت ئەوا ئەو دەتبینێت).

دەگێڕدرێتەوە کە پیاوێك وتی: ئەی پێغەمبەری خوا، فەرموودەیەکەم پێ بڵێ بە کورتی و پوختی، فەرمووی: (صل صلاة مودِع، فإنك إن كنت لا تراه فإنه يراك) واتە: نوێژ بکە وەك بەرێکەر، ئەگەر تۆ خوا نەبینیت ئەو دەتبینێت[٢].

لە فەرموودەدا هاتووە: (أفضل الإيمان أن تعلم أن الله معك حيث كنت) واتە: چاکترین باوەڕ ئەوەیە کە بزانیت لە هەر کوێیەك بیت خوا لەگەڵتە.

---

١) جامع العلوم والحكم ١/ ١٢٦_١٢٧.

٢) جامع العلوم والحكم، سەرچاوەی پێشوو.

لە پەڕاوێزی: جامع العلوم والحكم ١/ ١٢٧ هاتووە: (فەرموودەی زەیدی کوڕی ئەرقەم ئەبو نەعیم گێڕاویەتیەوە لە کتێبی "الحليه ٨/ ٢٠٢" بە بێژەی: خوا بپەرستە وەك ئەوەی دەیبینیت...

و فەرموودەی: نوێژ بکە وەك بەرێکەر... تاد، تەبەڕانی لە کتێبی (الأوسط)دا لە ئەنەسەوە هێناویەتی، هەروەك لە کتێبی "مجمع الزوائد ١٠/ ٢٢٩" هاتووە کە بەشێکە لە فەرموودەیەکی عەبدوڵای کوڕی عومەر نەك لە فەرموودەی ئەنەس، هەروەك هەیسەمی و جگەلەویش وا دەڵێن. هەیسەمی وتویەتی: کەسی وا لە زنجیرە "سەنەد"ی فەرموودەکەدا هەیە من نایانناسم).

له فەرموودی (قودسی)دا هاتووە: (يقول الله عز وجل: أنا مع عبدي إذا ذكرني، وتحركت بي شفتاه) واتە: خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرمووێت: من لەگەڵ بەندەکەم دام هەر کاتێك یادم بکات و باسی منی لەسەر لێوان بێت.

بەهەمان شێوە لە فەرموودەیەکی تری (قودسی)دا هاتووە: (يقول الله عز وجل: أنا مع ظن عبدي بي، و أنا معه حيث ذكرني، فإن ذكرني في نفسه ذكرته في نفسي، وإن ذكرني في ملأ ذكرته في ملأ خير منه، وإن تقرب مني شبراً تقربت إليه ذراعاً، وإن تقرب مني ذراعاً تقربت منه باعاً، وإن أتاني يمشي أتيته هرولة) واتە: خوای باڵادەست و خانەون شکۆ دەفەرمووێت: من لە ئاست گومانی بەندەی خۆمم، لەگەڵی دام تا لە هەر کوێیەك یادم بکات، ئەگەر لە دەروونی خۆیدا یادم بکات، من لەلای خۆم یادی دەکەم، ئەگەر لە ناو دەستەیەکدا یادم بکات. یادی دەکەم لە ناو دەستەیەکی چاکتر لە دەستەکەی ئەو، ئەگەر یەك بست لێم نزیك ببێتەوە، باڵێك لێی نزیك دەبمەوە، ئەگەر ئەو باڵێك لێم نزیك ببێتەوە. ئەوا من شاباڵێك لێی نزیك دەبمەوە، ئەگەر بە ڕۆیشتن بەرەو من بێت من بە نیمچە ڕاکردن بۆی دێم.

هەر کەسێك ئەم حاڵەتە بەرپا بکات، لەو کاتەی زیکرو یاد و پەرستشی خوا دەکات. ئەوا دڵگوشاد و دەروون پاراو دەبێت بەخوای مەزن. ئیبراهیمی کوڕی ئەدهەم وتی: (بەرزترین پلە کەنارگرتنە بۆ خوا، دڵگوشاد و هۆگری ببیت بە دڵ و عەقڵ و ئەندامەکانت، تا وای لێدێت تەنها ئومێدت بە خوا بێت، مەترسیشت تەنها لە گوناهەکانت بێت).

مەعروفی کەرخی وتویەتی: (پشت بەخوا ببەستە تاوای لێدێت دەبێتە هاومەجلیس و هۆگرو تەنانەت ئەو لایەنەی کە سکاڵای خۆتی لەلا دەکەی)[1].

---

(1) جامع العلوم و الحكم ١/١٣٠_١٣٤، و لێکۆڵەر (محقق)ی کتێبی ناوبراو ئەو فەرموودانەی دەرهێناوەو لە پەڕاوێزی لاپەڕە ١٣١ و وتویەتی:

دەروازەی دووەم

گرنگی ئیمان و باوەڕ لە ژیاندا

باوەڕبوون بە خواو پێغەمبەرەکەی (ﷺ) شوێنەوارو کاریگەری گەورەی هەیە لەسەر ژیانی موسڵمان. لە تاریکیەوە بەرەو ڕووناکی دەیگوازێتەوە، ژیانی جیا دەکاتەوە لەگەڵ ژیانی کەسێکی بێ باوەڕو هاوبەشدانەر. ئەمەش لەم خاڵانەی خوارەوەدا بەدەر دەکەوێت:

١_ باوەڕ بوون بە خوای پاك و بەرز، باوەڕ بوون بە یەكتایی خوا ئەمەش وادەكات كە مرۆڤ بزانێت كە ئاسمانەكان و زەوی لە ژێر سەرپەرشتی پەروەردگاردان، خوای گەورە چاودێریان دەكات و بەڕێوەیان دەبات و ڕزق و ڕۆزییان بۆ دابین دەكات، ئەوە فێری مرۆڤی باوەڕدار دەكات كە شتێك لەم بوونەدا نییە كە بوونێكی سەربەخۆی بێ نیازی هەبێت.

كەسی هاوبەشدانەرو بێ باوەڕ ئەم جۆرە وتە و بۆچوونانە دەرنابڕێت.

فەرموودەی: من لەگەڵ بەندەكەم دام هەر كاتێك یادم بكات... تاد، لە فەرموودەی ئەبوهوڕەیرە: ئەحمەد لە موسنەدەكەیدا و بوخاری لە بەدیهێنانی كردەوەكان و ئیبم ماجەش گێڕاویانەتەوەو ئیبن حەبان بەڕاست و دروستی داناوەو حاكم و زەهەبیش بەهەمان شێوەی پشتی ڕای ئیبن حەبانیان گرتووە.

فەرموودەی: من لە ئاست گومانی بەندەی خۆمم... تاد، ئەمە لە فەرموودەی ئەبو هوڕەیرەیە: ئەحمەد لە موسنەدەكەیدا و بوخاری و موسلیم و ترمذی و ئیبن ماجە گێڕاویانەتەوەو ئیبن حەببان بە ڕاست و دروستی داناوە.

حديث: أنا مع عبدي إذا ذكرني ... إلخ: رواه من حديث أبي هريرة، أحمد في مسنده والبخاري في خلق الأفعال العباد وابن ماجه وصححه ابن حبان، والحاكم ووافقه الذهبي.

٢_ باوەڕ بەخوا بوون، سەربڵندی و ڕێزداری لە دەروونا دروست دەکات. هەر خوای گەورە خاوەن توانا و هێزە، هیچ زیانگەیەنەر، سوودگەیەنەر، ژیێنەرو مرێنەر، بێجگە لە خوای گەورە نییە، بۆیە مرۆڤی باوەڕدار سەری کەچ ناکات بۆ هیچ کەسێك، لەکەس ناپاڕێتەوە، لە شکۆی کەس ناترسێت بێجگە لە خوای گەورە.

مرۆڤی هاوبەشدانەرو بێ دین بۆچوونی وایە، کە جگە لە خوای گەورە کەسانی تر هەن، توانای سوود و زیان گەیاندنیان هەیە، بۆیە لە غەیری خوای گەورە دەپاڕێتەوەو لێی دەترسێت.

٣_ ئیمان و باوەڕ خۆ بەکەمزانی، خاکی بوون لە دەروونی مرۆڤدا دروست دەکات. باوەڕدار شانازی بە ماڵ و سەروەت و سامان و سەربڵندی و لێهاتووی خۆی ناکات، بەڵکو دەڵێت: ئەمە بەخششێکی خوایە.

بەپێچەوانەی مرۆڤی بێ دین، هەر کە بەخشش و نیعەمەتێکی هەنووکەیی و خێرای پێدرا، خۆی بەگەورە دەزانێت و لووتی بەسەر ئەوانی تردا بەرز دەکاتەوە.

٤_ ئەو مرۆڤەی باوەڕی بە یەکتایی خوا هەیە، دیدو تێڕوانینی وایە کە سەرکەوتن و بەرەو پلەی باڵاچوون تەنها لە ڕێگەی پاکسازی دەروون و کردەوەی چاك و چاکەکاری و پارێزگارییە.

بەڵام مرۆڤی هاوبەشدانەر دەڵێت: کوڕی خوا بووەتە قوربانی گوناهەکانمان یان ئێمە کوڕو خۆشەویستی خواین، بۆیە بەهۆی تاوانەکانمان سزامان نادات، داوای تکا لە گەورەو پارێزگارەکانمان دەکەین یاخود نەزرو قوربانی بۆ خواکانمان دەکەین.

تاکی بێ دینیش دەڵێت: لەبارەی کردەوەکانمان پرسیارمان لێ ناکرێت، هەوەس و ئارەزووی نەفس و دەروون خوای ئەوانەیە.

٥_ باوەڕدار بێ هیوا نابێت، بەڵکو دڵنیا و بەهیوایە و دەروونی پڕە لە ئارامی و ئومێد، ئەگەرچی سوکایەتی پێ بکرێت و سزاش بدرێت.

بەڵام مرۆڤی هاوبەشدانەرو بێ دین: دڵی بەرگەی ناخۆشییەکان ناگرێت، لەوانەیە بێ ئومێدی بەرەو خۆکوشتن بیانبات.

٦_ باوەڕدار خاوەن هێزێکی گەورەیە لە خۆڕاگیری و بەرەو پێشڤەچوون، ئارامگرتن و پشت بەخوا بەستن، جا ئەگەر دادوەر بوو تەنها ئامانجی بەرپاکردنی دادگەری و ڕەزامەندی خوایە، چونکە هێزێکی باڵای لە پشتەوەیە، پشتی دەگرێت و چاودێری و ڕێنوێنی دەکات.

بەڵام هاوبەشدانەرو بێ دین: چاوەڕێ ناکرێ ئەو هێزەی ببێت، ئەو کاتە ئەو خۆڕاگری و پشت بەخوا بەستنەی نییە کە باوەڕدار هەیەتی.

٧_ بڕوادار خاوەن بوێری و نەبەردی و چاونەترسیەکی زۆر گەورەیە. چونکە ئەوەی مرۆڤ سوك و ڕیسوا دەکات دوو شتە:

أ_ خۆشویستنی خۆی و ماڵ و سەروەت و خانەوادە.

ب_ باوەڕ بوونی بەوەی جگە لە خوای گەورە یەکێك هەیە بیمرێنێت، لەبەر ئەمە توانای هەیە کە بە فێڵ و تەڵەکەیەك خۆی لە مردن بدزێتەوە.

باوەڕدار بڕوای بەوە هەیە کە خاوەنی ماڵ و سەروەت و سامان و تەنانەت خانەوادەو خودی خۆیشی خوای گەورەیە، تەنها خوای گەورە دەیمرێنێت بەو سەرەمەرگەی بۆی دیاریکردووە، بۆیە لەو کاتە لە هیچ کەس و جەنگێك ناترسێت، بەم پێیە هیچ کەسێك بوێرو چاونەترس نابێت لە باوەڕدار. بەپێچەوانەی کەسی بێ دین و هاوبەشدانەر، کە لە پێکدانانی هێزەکان و توانای دوژمن دەترسێت.

٨_ باوەڕ ئاست و ڕێزو پلەی مرۆڤ بەرز دەكاتەوە، دەروون بەرزی و دڵنیایی و قەناعەت و بێنیازی تێدا دەڕوێنێت و دڵی پاك دەكاتەوە لە هەڵپە و ئارەزوو و سۆزداری پڕوپوچ و خەسڵەتە ناشرینەكانی تر، ڕزق و ڕۆزی تەنها بە دەستی توانستی خوایە، سەركەوتن و دۆڕان تەنها لە خواوەیە.

بەڵام كەسی بێ دین و هاوبەشدانەر بەندی ئارەزوو و خراپەیە، هەموو خواستی بریتییە لە بەدەستهێنان بە ڕێگەی ڕەواو ناڕەوا.

٩_ باوەڕ مرۆڤ دەبەستێتەوە بە یاسا و ڕێساكانی خواو وایان لێدەكات پارێزگاری لێبكەن. ئەگەر موسڵمان ڕۆژو شەو بە تەنها بوو ئەوا دەزانێت كە چاوێرێك چاودێری دەكات و لێپرسینەوەی لەگەڵ دەكات لەسەر شتی وردو درشت، بۆیە خێرا بەرەو چاكە دەچێت، فەرمان دەكات بە چاكە. ڕێگریش دەكات لە خراپە. ئاراستەكار و ڕێنوێنی كارە دەروونیەكەی لەسەر چاكە هانی دەدات و ڕێگری لێ دەكات لە هەر خراپەیەك.

بەڵام بێ دین و هاوبەشدانەر ئەم دیدو تێڕوانینەی نییە[1].

---

[1]) مبادء الإسلام ٧١_٧٧.

بەشی چوارەم

خواناسی (الإلهيات)

سێ دەروازەیە:

دەروازەی یەکەم: بوونی خوای گەورەو بەڵگەکانی، ڕێکەوت، هۆکاری لادان و گومڕایی.

دەروازەی دووەم: ناوە چاك و جوان و پیرۆزەکانی خودا.

دەروازەی سێیەم: سیفاتەکانی خوا، ئەو شتانەی لەسەری کەڵەکە دەبن.

یەکەم: سیفەتە پێویستەکانی خوا:

سیفەتی خودی (نفسی): کە سیفەتی بوون (وجود)ە.

سیفەتە پێچەوانەکان (سلبی): لەمێژینە (القدم)، هەرمان (البقاء)، پێچەوانەی پەیدابووان (المخالفة للحوادث)، بەخۆوە ڕاوەستان (القيام بالنفس)، تەنهایی (الوحدانية).

سیفەتە واتاییەکان (معانی): توانا (القدرة)، ویست (الإرادة)، بیستن (السمع)، بینین (البصر)، زانست (العلم)، دووان (الكلام)، ژیان (الحياة).

دووەم: ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە نەبوو و ئەستەمن.

سێیەم: ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە دروستن، بینینی خوا.

قەزاو قەدەر.

دەروازەی یەكەم

بوونی خوای گەورە و بەڵگەكانی

باوەڕ بوون بە خوای پاك و پیرۆز، بنەمای یەكەمە لە بنەماكانی ئیمان، كە لە فەرموودەكەی جبریل هاتووە: (أن تؤمن بالله...) واتە: باوەڕ بێنیت بە خوا. هەروەها بنچینەی یەكەمە لە بنچینەكانی ئیسلام، هەروەك لە فەرموودەی ناوبراودا ئاماژەی پێكراوە: (أن تشهد أن لا إله إلا الله...) واتە: شایەتی بدەیت كە هیچ پەرستراوێك نییە جگە لە خوای گەورە. باوەڕ بوون بەخودا بناغەی سەرەكی سەرجەم باس و بابەتەكانی بیروباوەڕە.

لەبەر ئەمەبۆیە ئێمە دەچینە سەر باسەكانی بوونی خوا و سیفاتەكانی، لەمەشدا پشت بەو دوو ڕێگەیە دەبەستین كە سەر دەكێشێت بۆ دڵنیایی گومان بڕ:

یەكەمیان: پشت بەستن بە بەڵگەی نەقڵی و بیستراو لە: قورئانی پیرۆز، هەروەها سوننەتی بەپێزی پێغەمبەر (ﷺ). فەرمایشتە لاوازەكانیش فەرامۆش دەكەین.

دووەمیان: تێڕوانینی عەقڵی بێ لەكە و تەندروست، كە بناغەی لێكۆڵینەوەكانمانە لە بابەتی بیروباوەڕدا.

بەم شێوەیە بیروباوەڕی ئیسلامی دائەكوترێ و جێگیر دەبێت لە دەروونندا لەسەر بناغەیەكی توندو تۆڵ، ئەو بناغەیەش پشت دەبەستێت بە بەڵگەی دڵنیاكەرەوەو سەلمێنراو كە مشتومڕ هەڵناگرن.

بوونی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ

دوای وردبوونەوەو ڕامان لە وردو درشتی کایەکانی بوونەوەر، زۆربەی خەڵکی باوەڕیان بەخوای باڵادەست و خاوەن شکۆ هێنا، ئەمەش پاش ئەوەی عەقڵی خۆیان کردبووە دادوەر و دووریان خستبووەوە لە هەواو هەوەس.

گومڕابووەکان نکۆڵیان کرد لە بوونی خوا، بەپاساوی بانگەشە کردن بۆ ئازادی عەقڵ، بە بەڵگەی ئەوەی هەستەکان پەییان بە خوای گەورە نەبردووە، غەیب پشتی پێ نابەسترێت لە چەسپاندنی بوونی خوادا...

بۆیە زانایان بەرپەرچی نکۆڵی کارانیان دایەوە، بە چەندەها بەڵگەی ڕاشکاوی نەقڵی و عەقڵی، کە بوونی خوا بۆ ئەو کەسەی ژیرەو شتی لێکدەر دەکات دەسەلمێنێت، ئەوەش دەسەلمێنێت کە خوای گەورە هۆکاری بوونی ئەم بوونەیە.

ئەمانەش گرنگترین ئەم بەڵگانەن:

بەڵگەکانی بوونی خودا

زانایان چەندەها بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر بوونی خودا، وەك: بەڵگەی پەیدابوون، بەڵگەی پێویست بوون، بەڵگەی چاودێری و داهێنان، بەڵگەی بوونی، بەڵگەی ڕەوشتی.

بەڵگەی یەکەم: بەڵگەی پەیدابوون (دليل الحدوث)

زانایانی کەلام ئەم بەڵگەیەیان لەسەر دوو پێشەکی دامەزراندووە:

پێشەکی یەکەم: جیهان بەدیهێنراو و پەیدابووە.

پێشەکی دووەم: هەر بەدیهێنراوێك پێویستی بە بەدیهێنەر هەیە.

دەرەنجام: ئەم جیهانە پێویستە بەدیهێنەرێکی هەبێت تا بەدیبهێنێت[1]، واتە: بوونەکەی بەسەر نەبوونەکەی دا زاڵ بێت[2]، ئەویش خوای پاك و بەرزە.

بۆ ئەوەی دروستی ئەو دەرەنجامەمان بۆ دەرکەوێت، ئەوا پێویستە بەڵگە بێنینەوە لەسەر دروستی هەردوو پێشەکیەکە.

بەڵگەی پەیدابوونی جیهان

بریتیە لە گۆڕانی جیهان لە بارودۆخێکەوە بۆ بارودۆخێکی تر، کە دەکرێت بەم شێوەیە بیخەینەڕوو:

جیهان پێکهاتووە لە کرۆکەکان (جواهر) و ڕووپۆشەکان (أعراض).

هەر کرۆك و ڕووپۆشێك لە گۆڕاندایە.

کەواتە جیهان لە گۆڕاندایە[1]، گۆڕان بەڵگەی پەیدابوونە.

---

(1) شرح الخريدة البهية للدردير ٤٤.

ئەم دوو پێشەکییە لەم سەرچاوانەدا هەن: إحياء علوم الدين للغزالي، بشرحه إتحاف السادة للزبيدي ٢/٩٠ والمواقف ٨/٢ والمسايرة لإبن همام، وشرحه المسامرة لإبن أبي شريف ١٧ وشرح الجوهرة للباجوري ١٠٤. سەیری: المطالب العالية للرازي ١/٢٠٠. بکە.

(2) المسامرة لإبن أبي شريف، سەرچاوەی پێشوو.

جیهان: بریتییە لە غەیری خوا، کە بوونەوەرە.

بەدیهێنراو و پەیدابوو: بریتییە لە هەر شتێك کە نەبووە و پاشان بەدیهێنراوە. بۆیە بە بەدیهێنراو ناونراوە، چونکە بەدیهاتووەو پەیدابووە پاش ئەوەی کە نەبووە، ئەمەش بەهۆی هۆیەك کە بەدیهێناوەو پەیدای کردووە./ المسامرة لابن أبي شريف، وإتحاف السادة، سەرچاوەی پێشوو.

پێناسەکەی جیهان لەم سەرچاوانەدا هاتووە: العقيدة النظامية للجويني ١٢٩ والإنصاف للباقلاني ٣٠ والتمهيد للامشي ٤٥ وتبصرة الأدلة ١/٤٤.

ڕووپۆش (عرض)ەكان بەدیهێنراون بە بەڵگەی:

أ_ گۆڕانی لە نەبوون بۆ بوون، بە پێچەوانەوە لە بوونەوە بۆ نەبوون، ئەمەش:

یان بە بینین وەك: جوڵان دوای وەستان، ڕووناكی دوای تاریكی، ڕەشی دوای سپێتی، گەرمی دوای ساردی، هاوشێوەو پێچەوانەی ئەم شتانە.

() شرح الخريدة البهية للدردير ٤٤_٤٥. سەیری ئەمانەش بكە: المسايرة لإبن همام، وشرحه المسامرة لإبن أبي شريف ١٨. ئەبو موعینی نەسەفی باسی كردووە: (جیهان لەلایەن سەرجەم زانایانی كەلام سێ بەشە: كرۆكەكان "جواهر" و جەستە و ڕووپۆشەكان "أعراض". ئیمام ئەبو مەنصوری ماتوریدی ڕازی نەبووە بەو جۆرە دابەشە، چونكە پێی وابووە تێكەڵیەكی تێدایە، بۆیە وتویەتی: جیهان دوو بەشە: خودەكان "أعيان" و ڕووكەشەكان "أعراض". خودەكانیش دوو بەشن: نا پێكهاتوو "غير متركبة" كە لەلای زانایان بە كرۆكەكان ناسراوە، پێكهاتوو "متركبة" كە لەلای زانایان بە جەستەكان ناسراوە، بەم پێیەش دەڵێت هەر جەستەیەك كرۆكە)./ تبصرة الأدلة ١/٤٤_٤٥.

كرۆك (جوهر): بریتییە لەوەی كە پشت بەخۆی دەبەستێت و بەخۆوە ڕاوەستاوە.

ڕووپۆش (عرض): بریتییە لەوەی سەربەخۆ نییە و پشت بە جگەلە خۆی دەبەستێت وەك: شیرنی، دەنگ، ڕەنگەكان، ساردی، ڕەقی. هەندێكیان بە عەقڵ پەییان پێدەبرێت، وەك: توانا، ویست، زانست./ شرح الخريدة للدردير ٤٣ وشرح الصاوي عليه.

جوەینی لە (الإرشاد ١٧) وتویەتی: (كرۆك "جوهر" بریتییە لەوەی شوێنێك داگیر دەكات، هەر شتێك شوێنێك داگیر بكات كرۆكە، ڕووكەشیش ئەو شت و واتایەیە كە بوونی وەستاوەتە سەر كرۆك وەك: ڕەنگەكان، خواردنەكان، بۆنەكان، ژیان، مردن، زانستەكان، ویستەكان، ئەو توانایەی بەهۆی كرۆكەوە هەیە). هەروەها لە (الإرشاد ٢٣) وتویەتی: (كرۆكەكان "جواهر" لە زاراوەی خوانەناسان _ فەیلەسوفەكان _ بە هیۆلی و ڕووكەشەكان بە "أعراض" ناودەنرێن).

جەستە: ئەوەیە كە لە دوو كرۆك "جوهر" یان زیاتر پێكهاتووە./ المسامرة لإبن أبي شريف، سەرچاوەی پێشوو. و سەیری: تمهيد الأوائل ٣٧ والإنصاف للباقلاني ١٦ والإرشاد للجويني والتمهيد للامشي ٤٦.

هەندێك كرۆكەكان بە جەستەكان ناودەبەن وەك (ئیبن هەممام) لە زمانەوانیدا یەك مانایان هەیە./ المسامرة لإبن أبي شريف ١٨.

یان بە بەڵگە، ئەمەش لەبەر ئەوەی ئەو شتەی کە بەردەوام بە ڕاوەستاو بینراوە وەك: چیاکان، دەکرێت بەهۆی بومەلەرزەوە بجولێت[1].

ب_ پێویست بوونی بە زاتێك کە کاتی بەدیهاتنی دیاری بکات، چ پێش بوونی و چ دوای بوونی، ئەوا پێویستی بە پەسەندکەرێك هەیە کە وابکات لەو کاتەدا بەدیبێت، چونکە پەسەند کردن (ترجیح) بەبێ پەسەندکەر (مرجح) شتێکی نەشیاو نەبووە.

پ_ پێویست بوونی بە جەستەیەك تا پێی هەڵسێت[2].

کرۆك (جوهر)یش بەهەمان شێوە بەدیهێنراون، لەبەر ئەوەی:

کرۆکیش پەیوەستە بە ڕووپۆشەوە لێی جیا نابێتەوە، بێ جوڵە و ڕاوەستان و ڕەنگ نابێت، هەروەك پێشتر باسمان کرد ڕووپۆشەکانیش بەدیهێنراون، ئەو شتەی پەیوەست بێت بە شتی بەدیهێنراو بەهەمان شێوە بەدیهێنراوە.

ئەگەر سەلمێنرا کە کرۆك و ڕووپۆشەکان بەدیهێنراون ئەوا ئەو جیهانەی کە لەو دووانە پێکهاتووە بەهەمان جۆر بەدیهێنراوە[3].

بەم شێوەیە پێشەکی یەکەممان بۆ سەلمێنرا کە: (جیهان بەدیهێنراوە).

بەڵگە لەسەر ئەوەی هەر بەدیهێنراوێک پێویستی بە بەدیهێنەرە:

---

(1) شرح الخريدة للدردير والمسامرة لإبن أبي شريف، دوو سەرچاوەکەی پێشوو. و سەیری ئەمانەش بکە: تمهيد الأوائل والإنصاف، سەرچاوەی پێشوو. وشرح الجوهرة للباجوري ٨٨ وشرح أم البراهين للسنوسي والدسوقي عليه ١٥١.

(2) المسايرة لإبن همام، وشرحه المسامرة لإبن أبي شريف، دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(3) شرح الخريدة للدردير ٤٥.

ئەگەر شتێکی دروستکراو دورست بوو بەبێ دروستکەر، ئەو کاتە پێویست دەبوو کە شتە دروستبووەکە خۆی خودی خۆی دروست کردبێت، دەبێت یەکێك لە دوو لا یەکسانەکە _ واتە: بوون یان نەبوون _ بەسەر ئەوەی تردا پەسەند بکرێت بەبێ هۆ، ئەمەش ئەستەمە[1].

ئەگەر شتێك پەیدابوو بەبێ پەیداکەر، ئەوا پێویست دەبوو بوونەکەی پەسەند و زاڵ ببێت بەسەر نەبوونەکەیدا بەبێ ئەوەی پەسەندکەرێك هەبێت، شتێکی بەڵگە نەویستە کە ئەمە ئەستەمە.

واتای پەسەند کران بەبێ پەسەندکەر: بریتیە لەوەی شتێك لە ئاڕاستەیەکی دیاریکراو بڕوات، دواتر لە ئاڕاستەکەیدا دەربچێت و لابچێت بەبێ بوونی هیچ بگۆڕێك.

پوچەڵیەکەی دیارە، چونکە هەموو عەقڵمەندان دەزانن کە بۆ لادان و گۆڕانی شتێك لە بارو حاڵەتی پێشووی ئەوا پێویستی بە بگۆڕو کارتێکەرێك هەیە، تا ئەو بارودۆخ و حاڵەتە نوێیەی بەسەردا بسەپێنێت و حاڵەتە کۆنەکە لەناو ببات. ئەگەر تایەکانی تەرازو بەیەکسانی ڕاگیر کران کە هیچ لایەك شتێکی گرانی تێدا نەبێت، ئا لەو کاتەدا واگومان ببەیت لایەك پەسەند و گران بووە بێ هیچ کاریگەرییەکی دەرەکی وەك: پاڵدانی هەوا یان کەوتنە خوارەوەی بەرد... ئەگەر بەخەڵکی ڕاگەیاندرا کە ئامێری ڕادیۆ هەواڵی جیهانی پێدای بەبێ ئەوەی کار بە دەمەوانە (صمام)ەکەی بکەیت، ئەوا پێت پێ دەکەنن و تەنانەت بەزەییان پێتدا دەهاتەوە.

بەم پێیە دەڵێین: بەرلەوەی جیهان بێتە خانەی بوونەوە ئەوا نەبوون باڵی کێشابوو بەسەریدا، بۆیە نەبوون (عدم) پەسەندترە لە بوون (وجود)، لەبەر ئەوەی نەبوون پێش بوون بووە، بەڵام کاتێك ئەو جیهانە دروستکرا ئەوا بوونەکەی بەسەندتر بوو لە نەبوونەکەی، جا

---

(1) شرح الخريدة للدردير ٤٥، و وتویەتی: ، (ئەمە بەڵگەی ناودارە لەلایەن ئەوان، لەبارەی ڕوونکردنەوەی پەیدابونی جیهان و پێویست بوونی بە بەدیهێنەر)، سەیری: ٥١ و حاشية الصاوي عليه. بکە.

بوون و نەبوون دوو شتی یەکسانن، و پەسەند کردنی یەکێك بەسەر یەکێکی تردا بەبێ پەسەندکەر ئەوا شتێکی بەڵگە نەوەیستە کە ئەستەم و پوچەڵە.

وتنی ئەوەی کە نەبوون گۆڕاوە بۆ بوونی جیهان بەبێ ئەوەی ئەو بوونە هۆکارێکی هەبێت، ئەوە وەك بانگەشەکەی خاوەن تەرازو ڕادیۆکە پوچەڵ و ئەستەمە[1].

بەم شێوەیە پێشەکی دووەمیشمان بۆ دەسەلمێنرێت، کە بریتییە لەوەی: (هەموو بەدیهێنراوێك پێویستی بە بەدیهێنەرێك هەیە).

بەڵگەی دووەم: بەڵگەی پێویست بوون (الوجوب)

بەدیهێنەری ئەم بوونەوەرە، یان حوکمەکەی پێویست (واجب) یان ئەستەم (مستحیل) یاخود شیاو (ممکن)ە. هەموو شتێك دەبێت یەکێك لەو سێ حوکمەی پێشوی بەسەردا بچەسپێت و حوکمی چوارەمی بۆ نییە، چونکە ئەمانە بەشەکانی حوکمی عەقڵین[2].

---

(1) کبری الیقینیات الکونیة سالی ١٣٩٠ك، ٨١ و٨٣. شرح الخریدة للدردیر ٤٥. بڕوانە: (پەسەند کران بەبێ پەسەندکەر) لە: المطالب العالیة للرازي ١/٧٥ ولاپەڕەکانی دواتری.

(2) حوکم: بریتییە لە چەسپاندنی شتێك یان نەهێشتنی، ئەمەش بەهۆی: شەرع یان داب و نەریت و عادەت یاخود عەقڵ دەبێت، کەواتە دەبێتە سێ بەش:

١_ حوکمی شەرعی: (هۆی چەسپاندنی شەرعە)، وەك چەسپاندنی واجبێتی نوێژ.

٢_ حوکمی ئاسایی و عادەتی (العادی): (هۆی چەسپاندنی بریتییە لە نەریت و عادەت و ئەزموون) وەك چەسپاندنی سیفەتی سوتاندن بۆ ئاگر.

٣_ حوکمی عەقڵی: (هۆی چەسپاندنەکەی عەقڵە)، وەك چەسپاندنی سیفەتی جووتی بۆ ژمارە (٢) و (٤) .... و حوکمی عەقڵی کۆڵەگەی سەرەکییە لە لێکۆڵینەوەکەمان لە بواری عەقیدەدا.

حوکمی عەقڵی:

دابەش دەبێت بۆ: ١_ پێویست (واجب) ٢_ ئەستەم (مستحیل) ٣_ شیاو و دروست (ممکن و جائز).

١_ ناکرێت بەدیهێنەری جیهان شتێك بێت کە شیاوی نەبوون و بوونی ئەستەم (مستحیل) بێت، چونکە شتی نەشیاو و ئەستەم، هەرگیز ناتوانرێت بوونی ئەندێشە بکرێت، چونکە نەبووی ڕووتە (عدم محض)، کەواتە بەدڵنیاییەوە کەسێ شتێکی نەبێت پێی نابەخشرێت، جا چۆن شیاوی نەبوون و ئەستەم (مستحیل) دەبێتە سەرچاوەیەك بۆ بوون؟

٢_ ناکرێت و دروست نییە بەدیهێنەری جیهان شیاوی بوون (ممکن) بێت، چونکە تەنها کاتێك شیاوی بوون (ممکن) دێتە بوون کە هۆی بوونی هەبێت، جا ئەگەر هاتوو ئەو هۆیەش چووە خانەی شیاوی بوون ئەوا لەوکاتەدا پێویستی بە هۆیەکی تر هەیە ... تاد بەم شێوەیە. ئەمەش خول (دور) و زنجیرەیی (التسلسل) پێویست دەکات، کە هەردووکیان پوچەڵن، هەروەك ڕوونیان دەکەینەوە پاش کەمێکی تر، جا هەر شتێکیش سەر بۆ ئەم دووانە بکێشێت ئەوا پوچەڵە، بەم پێیە پێویست بوو کە بەدیهێنەری ئەم جیهانە شیاوی بوون نەبێت.

٣_ ئینجا کە سەلمێنرا و چەسپا بەدیهێنەری ئەم جیهانە نە شیاوی نەبوون و ئەستەم (مستحیل)ە و نە شیاوی بوون (ممکن)ە، ئەوا پێویست دەکات کە بەدیهێنەری ئەم جیهانە

١_ پێویست (واجب): بریتیە لەوەی کە چەسپاوەو نەبوون قبوڵ ناکات یاخود بریتیە لەوەی کە عەقڵ ئەندێشە و تەصەوڕی نەبوونیەکەی ناکات. وەك پێویست بونی توانا بۆ خوای گەورە، و پێویست بوونی سیفەتی جووتی بۆ (٤).

٢_ ئەستەم و نەبوو (مستحیل): بریتیە لەو شتە نەبوەی کە لە شیاوی بوون و چەسپانی نیە، چونکە ناکرێت هەرگیز ببێت، هەرگیز ناتوانرێت ئەندێشە بکرێت کە ببێت یاخود بریتیە لەوەی کە عەقڵ ئەندێشە و تەصەوڕی بوون وپەیدابوونی ناکات. وەك چەسپاندنی هاوبەش بۆ خوا، و پێشکەوتنی کوڕ بەپێش باوکی لە بووندا.

٣_ شیاو و دروست (ممکن و جائز): ئەوەیە کە جارێك بوون و جارێکی تر نەبوون قبوڵ دەکات بەڵام لە دواییەك. بریتیە لەوەی کە لە عەقڵدا بوون و نەبوونی وەك یەکە، ناهێتە خانەی بوونیش مەگەر بەهێزێکی پەسەندکەر نەبێت. وەك بوونی بەهەشت. و بوونی تۆ ئێستا لەم ژوورەدا)/ السنوسية و شرحها للباجوري ٣٤ وشرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ٣٠ وشرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ٢٩_٣٣ و ٣٨_٤١ والمعتقد المنتقد ١٣_١٥ والكليات للكفوي ٣٨٠.

پێویستە بوون (واجب الوجود) بێت. کە بوونی نەوەستێتە سەر هۆیەك، بەڵکو هۆی هەموو هۆکارەکانە و هۆی بوونی جیهانە[1].

مانای خول (دور) و بەڵگەی پوچەڵیەکەی

خول (الدور): بریتییە لەوەی دوو شت هەبن و هەر یەکەیان هۆکاری بوونی ئەوی تر بێت[2]. وەك: ئەو وتەیەی کە دەڵێت: زەید عەمری بەدیهێناوەو، عەمریش زەیدی بەدیهێناوە.

بوونی هەریەك لە زەید و عەمر دەوەستێتە سەر ئەوی تر. ئەمەش خولی پوچەڵە[3]، بەڵکو هەر دووکیان هەر بە نەبوو دەمێننەوە تا هێزێکی کاریگەری دەرەکی کاریان تێدەکات.

---

(1) بڕوانە: المواقف و شرحه للسيد الشريف ٤/٨ و حاشية الدواني و الكلنبولي عليه ١/٢٢٧ و شرح الجوهرة للباجوري ١٠٤ ونهاية الإقدام ١٥ و الرازي مفسرا ٢٨٢.

واتای چەمکی پێویستە بوون (واجب الوجود): بریتییە لەوەی کە هەرگیز نەبوونی باڵی بەسەردا ناکێشێت، هەر گیز نەبوون قبوڵ ناکات بە ئەزەلی و هەتا هەتایی./ شرح الجوهرة للباجوري ١/٤٧ و شرح الخريدة للدردير ٥٥.

ڕازی باسی کردووە کە زانایانی کەلام ڕاڤەی ئەوەی پێویستە بوونە بە خودی خۆی کردووە بە سێ شت:

أ_ بەخودی خۆی شیاوی بوونە. ئەمەش واتای ئەوەیە زاتی ئەو هۆی بوونی ئەوە.

ب_ نەبوونی بەسەردا نایەت یان ئەو زاتەیە کە نەبوون بۆ ئەو ئەستەمە.

پ_ بوونی ئەو نەوەستاوەتە سەر هۆیەکی جیا لە خۆی یاخود بوونەکەی هۆدار نیە بە هۆیەکی جیاواز./ المطالب العالية للرازي ١/٢٨١.

(2) المواقف و شرحه للسيد الشريف ٤/١٥١ والمقاصد للتفتازاني ٢/١١٢ وشرح الخريدة للدردير ٥٦ وشرح الخريدة للباجوري ١٠٥ وشرح أم البراهين للسنوسي ١٥٥ والمطالب العالية ١٣٦ والمحصل للرازي ١٤٩ وكشف المراد ١١٧ والوسيلة في شرح الفضيلة ٤٦١.

(3) شرح الجوهرة للباجوري ١٠٥.

خولی پوچەڵ وەك یەکە چ: لە یەك پلەدا بێت، کە پێی دەوترێت (خولی ڕاشکاو)، وەك (أ) دەوەستێتە سەر (ب) و بەپێچەوانەوە.

بەڵگەی پوچەڵی خول (دور):

پێویست دەکات کە هەر یەکێك لەو دووانە پێش ئەوەی تر بکەوێتەوە، واتە لەیەك کاتدا لە پاش و لەدوای هاوەڵەکەیتی.... ئەمەش مانای وایە کە شتەکە پێش بوونی خۆی هەبوو بێت تێکگیران و دژیەکبوونە[1].

جا بوونی عەمر دەوەستێتە سەر زەید، بوونی زەیدیش دەوەستێتە سەر عەمر. ئەمەش مانای وایە کە بوونی عەمر دەوەستێتە سەر خودی عەمر، پاش لادانی لایەنی ناوەڕاست کە (زەیدە).

ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە پێش بوونی خۆ ببێت واتە: پێویست دەبێت عەمر لە پێش بوونی خۆی هەبێت، چونکە پێشکەوتوو (سابق) و پاشکەوتوو (مسبوق)ە، جا پێویست دەبێت عەمر هەبێت بەرلەوەی هاتبێتە خانەی بوون و ئەمەش بێ بنەماو پوچەڵە[2].

نمونەی پوچەڵی خول (دور):

بوونی هێلکە بەندە و پەیوەستە بە بوونی مریشکەوە. و بوونی مریشکیش پەیوەستە بە بوونی هێلکەوە. ئەگەر وامان دانا کە هیچ هۆیەك نییە بۆ بوونی هێلکە یان مریشکەکە ئەوا

یان لە چەند پلەیەکی جیاوازدا بن: کە ناو دەبرێت بە (خولی نادیار) وەك (أ) دەوەستێتە سەر (ب) و (ب) لەسەر (ج) و (ج) لەسەر (أ).

سەیری: التعریفات ٩٤ وشەی (الدور) بەم واتایە هاتووە لە: مقاصد الطالبین و شرحە لسعد الدین للتفتازانی ١١٢/٢ ومفتاح الباب ٨٦.

(١) المواقف ١٧٧ و المقاصد ٤٨/١ والدردیر علی الخریدة ٦١ و الباجوري علی الجوهرة ٤٨/١ و الوسیلة في شرح الفضیلة للشیخ عبدالکریم بیارة چاپی بەغداد ساڵی ١٩٧٢، ٤٦١.

(٢) بڕوانە: شرح الجوهرة للباجوری ١٠٥.

ئەوکاتە شتێکی بەڵگە نەویستە کە هەر دووکیان بەنەبووی دەمێننەوە، تا کارتێکەرێکی دەرەکی دێت و هێلکەکە و مریشکەکە دێنێتە بوون، ئا لەوکاتە خولەکە تەواو دەبێت.

ئەگەر وترا: هۆی بەدیهاتنی جیهان بریتییە لە: کارلێکی ناوەخۆیی ڕووتی ناو بوونەوەر، بەهۆی کاریگەری پاڵەپەستۆ و گەرما و ساردی لە ڕێگەی تێپەڕبوونی کات.

وەڵامی دەدەمەوە: ئەمە بریتییە لە خول (دور)ی پوچەڵ، چونکە واتاکەی بریتیە لەوەی: کە بوونی جیهان بەندە و بەستراوەتەوە بە بەشێکی وەك: (پاڵەپەستۆ و گەرما و ساردی....)، و بوونی هەندێك بەشی تر پەیوەستە بە جیهانەوە. ئەمەش مانای وایە: شتێکە پێش بوونی خۆی کەوتۆتەوە، ئەمەش پوچەڵە هەروەك پێشتر خستمانەڕوو[1].

واتای زنجیرەیی (التسلسل) و بەڵگەی پوچەڵییەکەی:

زەنجیرەیی (التسلسل): بریتییە لەوەی شتی شیاو (ممکن) بۆ بوونی خۆی پێویستی بە هۆیەکی کارتێکەری هەبێت، ئەو هۆیە کارتێکەرەش پێویستی بەهۆیەکی تری کارتێکەر هەبێت، بەم شێوەیە تا ئەو ئەندازەیەی کۆتایی نایەت[2].

جا زنجیرەیی (تسلسل) واتە: بەدیهێنراوان لەیەکترەوە بەدیهاتوون، تا ئەو ئەندازەیەی کۆتایی نایەت، بەشێوەیەك کە هەر یەکە بەهۆی ئەوەی پێش خۆی بەدیهاتبێت و هۆی بەدیهاتنی ئەوەی پاش خۆیشی بێت، بەبێ ئەوەی ئەو زنجیرەیە سەرچاوە بگرێت لە هۆیەکی کۆکەرەوەو پێویستە بوون (واجب الوجود)[3].

---

(1) کبری الیقینیات الکونیة ٨٤.

(2) المواقف وشرحه للسید الشریف ٤/١٦٠.

(3) کبری الیقینیات الکونیة ٨٤.

بەڵگەی پوچەڵی زەنجیرەیی (تسلسل):

١_ گریمانە و بیرۆکەی زنجیرەیی (تسلسل) سەردەکێشێت بۆ بوونی چەندین خوای بێ کۆتا، کە هەر هەموو خواکانیش خاوەنی چەند سیفەتێك بن وەك: بەدیهێنراوی و هەژاری و دەسەوەسانی، کە ئەمەش پوچەڵە، چونکە پێچەوانەی پلەوپایەی خوایەتیە کە خاوەنی هەموو توانایەکە و دەوڵەمەند و بێ باکی ڕەهایە، چونکە دەسەوەسانی هەژار ناکرێت ببێتە بەدیهێنەری جیهان و داهێنەری ئەو شتە سەرنجڕاکێش و بێ کەم و کورتانە بێت[1].

٢_ بیرۆکەی زنجیرەیی (تسلسل) بە بەڵگەی هەست و بینین بێ بنەماو هەڵوەشاوەیە، چونکە چەندین بەدیهێنراو هەبوون کە لەناوچوون و نەماون، جا ئەگەر ڕاست بووایە کە بوونەوەر بەشێوەیەکی زنجیرەییە بەبێ کۆتایی هاتن _ بەشێوەیەك کە هەر بازنەیەك لەوەی پێشەخۆی هاتبێتە بوون و خۆیشی هۆی بوونی ئەوەی دوای خۆی بێت _ ئەوا ئەو بوونەوەرانە لەناو نەدەچوون، چونکە بازنەی کۆتایی تەنها کاری تێکراوەو وەك ئەوەی پێش خۆی هۆیەکی کارتێکەر نەبووە[2].

٣_ بەڵگەی جێبەجێ کرد، ئەمەش ناودارترین بەڵگەی زانایانی کەلامە، کە بریتیە لە:

گریمان ئەگەر تۆ دوو زنجیرەت دانا، یەکێکیان سەرەتاکەی لە ئێستادا دەستپێبکات تا بێ کۆتایی هاتن. دووەمیشیان لە کاتی تۆفانەکە داتنا تا بێ کۆتایی هاتن. هەر دووك زنجیرەکەت بەرامبەر یەك دانا بەوەی لە سەرەتاوە تاکەکانی هەر دوو زنجیرەکەت هێنانە بەرامبەر یەك.

---

(١) شرح الخريدة للدردير ٥٦. بڕوانە: المحصل للرازي ١٤٩.

(٢) كبرى اليقينيات الكونية ٨٤ و لاپەڕەکانی دواتر. بڕوانە: موقف العقل و العلم و العالم من رب العالمين للأساذ الشيخ مصطفى صبري ١٨٢/٢.

جا كە هەر بازنەیەكت لە ئێستاوە (لەكاتی ئێستادا) خستەڕوو و لەبەرامبەریشیدا بازنەیەكی تۆفانت وەك ئەو دانا ئەوا ...

بەدەر نییە لەوەی:

یان هەردوو زنجیرەكەی بەیەكەوە كۆتایی دێن، ئا لەوكاتەدا هەردووكیان كۆتاییان دەبێت، ئەمەش پێچەوانەی گریمانەكەیە. ئەگەر هەردوو زنجیرەكەش بەیەكەوە كۆتایی نەیەن _ هەروەك وادامان نابوو _ ئەوا پێویستە ناتەواو (ناقص) و تەواو (كامل) بەیەكسان دابنێین، كە بێگومان ئەمەش پوچەڵە.

جا ئەگەر زنجیرەی تۆفانەكە لە پێش ئێستادا كۆتا هات، ئەوا ئەو كاتە تۆفانەكە دەبێتە خاوەنی خاڵی كۆتایی، ئێستاش بەهەمان شێوە خاوەنی خاڵی كۆتاییە، چونكە بە ئەندازەیەكی كۆتایی هاتوو تۆفانەكەی زیاترە كە بریتیە لەكاتی تۆفانەكە تا ئێستا، و شتێكی زانرویشە كە شتێك بە ئەندازەیەكی كۆتایی هاتوو زیاتر بێت لە شتێكی كۆتایی هاتوو ئەوا ئەو شتە زیادەیەش دەبێتە خاوەنی خاڵی كۆتایی[1].

نمونە لەسەر پوچەڵی گریمانەی زنجیرەیی (تسلسل):

١_ ئەگەر ژمارەیەكی ژمێریاری دوورو درێژت دانا، لە تەنیشتیدا ئەندازەیەكی زۆر لە (سفڕ) دابنێیت، جا تۆ خێرا بەرلە هەموو شت تەماشای ژمارەی یەكەم دەكەیت، جا ئەگەر چاوت نەكەوێتە سەر ژمارەی یەكەم، ئەوا هیچ نرخێك نادەیت بەو هەموو (سفڕ)ە، ئەگەر ئەو (سفڕانە) نرخ و قیمەتیان پێشتر وەرنەگرتبێت لە ژمارەیەك كە نرخ و قیمەتەكەی لە خودی خۆیەوە دەستكەوتبێت، چونكە ئەو ژمارەی كە نرخەكەی خودییە و لە خۆیەوە سەرچاوەی

---

[1] شرح الجوهرة للباجوري ٤٨/١. و سەیری: الواقف وشرحە للسید الشریف ١٦٧/٤ و لاپەڕەكانی دواتر. و المقاصد و شرحە للتفتازانی ١٢٠/٢ و لاپەڕەكانی دواتر. و كشف المراد ١١٩. و الوسیلة في شرح الفضیلة ٤٦١_٤٦٥ ٤٦١_٤٦٥.

گرتووه هەر ئەمە ژیان و نرخ و قیمەت دەداتە ئەو (سفڕ)انەی کە بەشێوەی زنجیرەیی ڕیزکراون لە تەنیشتی ڕاستیەوە، کەواتە زنجیرەی ئەو (سفڕ)انەی کە دەسپێکی لە ژمارەیەکی قیمەتدارەوە نەبێت ئەوا هیچ نرخێکی نیە، ئەگەر واش دابنێین کە ئەو (سفڕانە) زنجیرەیەکی بێ کۆتایی پێك دێنن ئەوا ئەو گریمانە هیچ نرخێکی پێ نابەخشێت.

٢_ ئەگەر بانگەشەی ڕاستیەکی زانستیم کرد لەلای تۆ، و تۆش داوای بەلگەت لێکرم، منیش وەڵامی تۆم دایەوە بەبەلگەیەك کە پشتی بەستبێت بە بەلگەیەکی تر (واتە: بەلگەکەش پێویستی بەوە هەبێت بەلگەی بۆ بهێنرێتەوە[١])، کاتێك تۆ پرسیار لە بەلگەکەی دووەم دەکەیت من وەڵامت بدەمەوە بە بەلگەیەکی تر کە ئەوەیش پشتی بەستبێت بە بەلگەیەکی تر .... بەم شێوەیە، ئەوا تۆ ئەم بانگەشەیەی من بە درۆ دائەنێیت، بەڵکو بوونی ئەم ڕاستیە زانستیەش بە درۆ ئەزانیت.

جا هەموو ئەو بەلگە زنجیرەییانە، کە خستمانەڕوو کە کۆتاییان نییە، ئەوا تەنها چەند سێبەرێکن کە چاوەڕوانی بنچینەو ڕەگی یەکەم دەکەن. جا ئەگەر ئەو ڕەگ و بنچینەیە نەبێت، ئەوا ئەو سێبەرانەش بوونیان نییە، بەهەمان جۆر ئەو ڕاستیەی بانگەشەشی بۆ دەکرێت بوونی نییە[٢].

جا کە گریمانەی خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) پوچەڵیەکەیان دەرکەوت، ئەوا ئەو شتەش پوچەڵ دەبێت کە سەر دەکێشێت بۆ ئەم دوو گریمانە، ئەویش بریتیە لەوەی بەدیهێنەری ئەم جیهانە شیاوی بوون (ممکن) بێت، بەڵکو پێویستە لەوکاتەدا بەدیهێنەر پێویستە بوون (واجب الوجود) بێت.

---

١) وەرگێڕ.

٢) كبرى اليقينيات الكونيه، سەرچاوەی پێشوو.

ئەو بەڵگەیەش کە هەندێ لە فەیلەسوفەکانی خۆرئاوا باسیان کردووە لە چوارچێوەی ئەم دوو بەڵگەیە ناچێتەدەر، ئەمەش بەهێزترین و کاریگەرترین بەڵگەیە لەلای ئەوان، کە ناونراوە بە بەڵگەی بەدیهێنان (خلق) یاخود بەڵگەی گەردوونی[1].

بەڵگەی سێیەم: بەڵگەی چاودێری و داهێنان

ئەم بەڵگەیە دیارترین و ئاشکراترین بەڵگەیە لەسەر بوونی خوای گەورە. ئەمیش بریتیە لەو بەڵگەیەی کە (ئیبن روشد) لە کتێبی (مناهج الأدلة)دا باسی کردووە، و ئەوەشی خستوەتەڕوو کە دەکرێ:

أ_ زۆرینە بیگرێتەبەر وەك ڕێباز و ڕێگە بۆ چەسپاندن و سەلماندنی بوونی خوای گەورە، جا لە میانەیدا تەنها ئەوە لەبەرچاو بگیرێت کە بە زانینی سەرەتا دەست دەکەوێت کە ئەویش لەسەر هەستەکان بنیاتنراوە.

---

(1) پوختەی ئەو بەڵگەیە ئەوەیە: کە ئەو بوونەوەرو بەدیهێنراوانە پێویستیان بە بەدیهێنەرێك هەیە، چونکە ئێمە دەبینین کە بوونی هەر بوونەوەرێك پەیوەستە و دەوەستێتە سەر ئەوەی تر یان جگەلەوە دەوەستێتە سەر بوونەوەرێکی تر، بەبێ ئەوەی ئێمە پێویستیەك ببینین کە بوونی ئەو شتە بەخودی خۆی پێویست بکات.

سەیری: کتێبی (الله) دانراوی: عقاد: ١٩٢_١٩٣ بکە کە لەوبارەوە دواوە، و یەکێك لە ڕێگەکانی ئەو بەڵگەیەی خستوەتەڕوو کە بریتییە لە: بەڵگەی جوڵە (بەڵگەی: ئەو جوڵێنەرەی کە خۆی بێ جوڵەیە) و ناوەرۆکی ئەم بەڵگەیە ئەوەیە: کە هەر شتێك بجوڵێت ئەوا پێویستی بە جوڵێنەر هەیە، و شتی جوڵاو پێویستە هێز لە غەیری خۆی بەدەست بخات، بەم شێوەیە تا عەقڵ لە خزمەت یەك جوڵێنەردا دەوەستێت، کە ئەو جوڵێنەرە بۆی دروست نیە جوڵەی بەسەردا بێت، چونکە لە دەرەوەی سنوری شوێن و کاتە، ئەویش خوای گەورەیە.

بڕوانە: (دراسات في الفرق و العقائد السلامية _ د. عرفان، ١٧٤ و لاپەڕەکانی تریش): دوو ڕێگەی لەو پێنج ڕێگەیانەی خستۆتەڕوو کە قەشە (توما ئەکوینی) پوختی کردۆتەوە، ئەویش بریتین لە: بەڵگەی جوڵە، و بەڵگەی توانای بەدیهێنان (الامکان) و پێویستی (الوجوب).

ب_ زانایان، ئەو شتانەی کە بە بەڵگە درکیان پێ دەکەن دەخەنەسەر ئەو شتانەی پەییان پێدەبرێت بە هەستەکان.

ئەم بەڵگەیە قورئانی پیرۆز هۆشداری لەبارەی داوەو سەرنجی بەلایدا ئاراستە کردووە، و هاوەڵانیش _ خوا لێیان ڕازی بێت _ گرتویانەتەبەر، و بەم شێوەیەی خوارەوە ئەو بەڵگەیە ڕوون دەکەینەوە:

بەڵگەی چاودێری:

ئەم بەڵگەیەش لەوەوە دیاردەکەوێت کە تا چەند گرنگی بە مرۆڤ دەدرێت و بوونەوەرو بەدیهێنراوان لە پێناوی ئەودا بەدیهێنراون و بۆی ڕام کراون. جا ئەم بەڵگەیە لەسەر دوو بنچینە دەوەستێت:

١_ هەموو بونەوەرانی کە هەن کۆك و تەبان لەگەڵ بوونی مرۆڤ.

٢_ بوونی تەبایی و گونجان پێویستیەکە لەلایەن ئەو زاتەی کە بکەرە و مەبەستی وابووەو ویستی لەسەر بووە، چونکە بوونی ئەم تەباییە ناهێتە کایە تەنها بە ڕێکەوتن نەبێت.

گونجان و تەبایی بەوە دەبێت وەك گونجان و تەبایی ڕۆژو شەو و خۆر و مانگ لەگەڵ بوونی مرۆڤ، بەهەمان شێوە گونجانی ئەو کات و شوێنەی کە مرۆڤ تێیدایە، و گونجانی گیانلەبەر و ڕووەك و شتی بێ گیان و بارانەکان و ڕوبارو دەریا و ئاگرو هەوا....

بەهەمان شێوە چاودێری و گرنگی دان بەدەردەکەوێت لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ و گیانلەبەر. واتە: ئەندامەکانی تەواو ڕێك و گونجاون لەگەڵ ژیان و بوونی.

چەند ئایەتێك لەو ئایەتانەی کە ئەو بەڵگەیەیان ڕوونکردۆتەوە:

_ ئەو فەرمایشتەی خوا: ﴿ تَبَارَكَ ٱلَّذِي جَعَلَ فِي ٱلسَّمَآءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَٰجًا وَقَمَرًا مُّنِيرًا ﴾ الفرقان: ٦١. واتە: (زۆر گەورەو مەزنە ئەو زاتەی لە ئاسماندا چەندەها خولگەی گەورەی "بۆ هەسارە و ئەستێرەکان" بەدیهێناوە، هەروەها چرایەکی پڕشنگدار، کە خۆرە و مانگێکی ڕووناکیشی بۆ زەوی دابین کردووە).

_ ﴿ أَلَمْ نَجْعَلِ ٱلْأَرْضَ مِهَٰدًا ﴿٦﴾ وَٱلْجِبَالَ أَوْتَادًا ﴿٧﴾ وَخَلَقْنَٰكُمْ أَزْوَٰجًا ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا ﴿٩﴾ وَجَعَلْنَا ٱلَّيْلَ لِبَاسًا ﴿١٠﴾ وَجَعَلْنَا ٱلنَّهَارَ مَعَاشًا ﴿١١﴾ وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا ﴿١٢﴾ وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَّاجًا ﴿١٣﴾ وَأَنزَلْنَا مِنَ ٱلْمُعْصِرَٰتِ مَآءً ثَجَّاجًا ﴿١٤﴾ لِّنُخْرِجَ بِهِۦ حَبًّا وَنَبَاتًا ﴿١٥﴾ وَجَنَّٰتٍ أَلْفَافًا ﴿١٦﴾ ﴾ النبأ: ٦ _ ١٦. واتە: (ئایا زەویمان وەك لانكە بۆ فەراهەم نەهێناون؟. "ئایا" كێوەكانمان وەك مێخ بۆ دانەكوتاون؟. "ئایا" ئێوەمان بە جووت دروست نەكردووە؟. خەوتنمان بۆ نەكردوون بەهۆی سرەوتن؟. "ئایا" شەوگارمان بۆ نەكردوون بە داپۆشەر وەك پۆشاك، تا تیایدا بشاردرێنەوە؟. "ئایا" ڕۆژیشمان بۆ نەكردوونەتە كاتی بەدەستهێنانی ڕزق و ڕۆزی؟. "ئایا" حەوت چین ئاسمانی بەهێزو پتەومان بە سەرتانەوە دروست نەكردووە؟. چرایەكی پڕشنگدارمان بۆ فەراهەم نەهێناون؟. "ئایا" لە هەورە گوشراوەكان بارانێكی زۆرمان نەباراندووە؟. تا بەهۆی ئەو بارانەوە جۆرەها دانەوێڵە و ڕووەك بڕوێنن. هەروەها چەندەها باخی چڕو پڕ لەیەك ئاڵاو بەدی نەهێناوە).

_ ﴿ فَلْيَنظُرِ ٱلْإِنسَٰنُ إِلَىٰ طَعَامِهِۦٓ ﴿٢٤﴾ أَنَّا صَبَبْنَا ٱلْمَآءَ صَبًّا ﴿٢٥﴾ ثُمَّ شَقَقْنَا ٱلْأَرْضَ شَقًّا ﴿٢٦﴾ فَأَنۢبَتْنَا فِيهَا حَبًّا ﴿٢٧﴾ وَعِنَبًا وَقَضْبًا ﴿٢٨﴾ وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا ﴿٢٩﴾ وَحَدَآئِقَ غُلْبًا ﴿٣٠﴾ وَفَٰكِهَةً وَأَبًّا ﴿٣١﴾ مَّتَٰعًا لَّكُمْ وَلِأَنْعَٰمِكُمْ ﴿٣٢﴾ ﴾ عبس: ٢٤ _ ٣٢. واتە: (با ئادەمیزاد سەیری خواردنەكەی بكات و سەرنجی بدات و بیری لێبكاتەوە. بێگومان ئێمە ئاومان بۆ داباراندۆتە خوارەوە، چۆن دابارینێك. لەوەودوا زەویمان بۆ لەت لەت كرد بە چەكەرەی ناسكی ڕووەك. ئینجا دانەوێڵەمان تیایدا ڕوواند. هەروەها ترێ و سەوزە و

زەیتوون و دارخورمایش. باخچەی دەوردراو بە داری خورما یان درەختی تر یاخود باخی چڕو پڕ. جۆرەها میوە، هاوڕێ لەگەڵ ئەو هەموو گژو گیایانەی کە خواکردە و ماڵات دەیخوات لە لەوەڕگاکاندا. (هەموو ئەمانەمان ئامادە کردووە) تا خۆتان و ماڵاتەکانتان سوودی لێ وەربگرن).

بەڵگەی داهێنان:

بریتیە لە بەدیهێنانی کرۆك (جوهر)ی بوونەوەر و بەدیهێنراوان، ئەمەش وەك داهێنانی ژیان و هەستی پەیی پێبەر و عەقڵ لە بێ گیاندا. و ئەمانەش دەگرێتەوە: بوونی سەرجەم گیانلەبەر، ڕووەك و ئاسمانەکانیش دەچنە ناو ئەو بازنەوە. ئەم بەڵگەیە لەسەر دوو بنچینە دادەمەزرێت کە بەهێز بوونیان هەیە لە ناو فیترەتی خەڵکی کە بریتیە لە:

١_ ئەو بوونەوەرانە بەدیهێنراون، جا ئێمە چەند جەستەیەکی بێ گیان دەبینین و دواتر ژیانی بەبەردا دەکرێت، ئەوا لەو کاتە بە بێگومان دەزانین کە ژیاندەرێك هەیە و ژیان دەدات و دەبەخشێت ئەویش خوای بەرزو مەزنە.

سەبارەت بە ئاسمانەکان، بەهۆی بەردەوامی جوڵەکەی دەزانین کە فەرمانی پێکراوە پارێزەری ئەو شتانە بێت کە لە ناویدایە و دەستەمۆ کراوە بۆ مرۆڤ، و شتێکی بێ گومانە کە شتێك داهێنراو و فەرمان پێکراو بێت ئەوا بێ چەندو چوون لەلایەن زاتێکی تر جگەلە خۆی دروست کراوە.

خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ تَدۡعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ لَن يَخۡلُقُواْ ذُبَابٗا وَلَوِ ٱجۡتَمَعُواْ لَهُۥ﴾ الحج: ٧٣. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی کە هانا و هاواریان لێدەکەن لە جیاتی خوا، هەرگیز ناتوانن تاکە مێشێك دروست بکەن، هەر چەندە بۆ ئەوکارە کۆببنەوە).

٢_ هەر داهێنراوێك داهێنەرێكی هەیە، جا كە یەكێك دەیەوێت بە تەواوی خوای گەورە بناسێت ئەوا پێویستە زانیاری دەست بخات و شارەزا بێت لە كرۆكی شتەكان، تا هەڵوەستە بكات لەسەر داهێنانی حەقیقی لە تێكڕای بوونەوەردا، چونكە ئەوەی شارەزای حەقیقەتی شتەكان نەبێت ئەوا نازانێت حەقیقەتی داهێنان چییە.

خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ أَوَلَمْ يَنظُرُواْ فِي مَلَكُوتِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ ٱللَّهُ مِن شَيْءٍ ﴾ الأعراف: ١٨٥. واتە: (ئایا بۆ سەرنجیان نەداوە لەو هەموو دەسەڵاتە گەورەیەی خوا لە ئاسمانەكان و زەویداو ئەو هەمو شتانەی بەدی هێناون؟).

فەرموویەتی: ﴿ فَلْيَنظُرِ ٱلْإِنسَٰنُ مِمَّ خُلِقَ ۝٥ خُلِقَ مِن مَّآءٍ دَافِقٍ ۝٦ ﴾ الطارق: ٥ _ ٦. واتە: (با ئادەمیزاد تەماشا بكات و سەرنج بدات كە لەچی دروست كراوە؟!. دروستكراوە لە ئاوێكی هەڵقوڵاو "كە مەنی پیاوەو هێلكۆكەی ئافرەتە، هەردوو لایان، هەڵدەقوڵێن بۆ پێكهاتنی ئادەمیزاد، بەویستی خوا").

فەرموویەتی: ﴿ أَفَلَا يَنظُرُونَ إِلَى ٱلْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ ﴾ الغاشية: ١٧. واتە: (ئایا ئەوە سەرنجی وشتر نادەن چۆن دروست كراوە؟!).

ئەمەش چەند نمونەیەك لەو ئایەتانەی قورئان كە هەر دوو بەڵگەكە بەیەكەوە كۆ دەكەنەوە:

أ_ ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ٱعْبُدُواْ رَبَّكُمُ ٱلَّذِي خَلَقَكُمْ وَٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ۝٢١ ٱلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ ٱلْأَرْضَ فِرَٰشًا وَٱلسَّمَآءَ بِنَآءً وَأَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَأَخْرَجَ بِهِۦ مِنَ ٱلثَّمَرَٰتِ رِزْقًا لَّكُمْ فَلَا تَجْعَلُواْ لِلَّهِ أَندَادًا وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴾ البقرة: ٢١_٢٢. واتە: (ئەی خەڵكینە پەروەردگاری خۆتان بپەرستن، ئەو زاتەی كە ئێوەو پێشینانی ئێوەشی بەدیهێناوە، بۆ ئەوەی ڕێبازی خواناسی و

تەقواو پارێزکاری بگرنە بەر. هەر ئەو زاتەش زەوی کردووە بە فەرش و جێگای نیشتەجێ بوون و ژیان بۆتان، ئاسمانی وەك سەقفێك بەسەرتانەوە ڕاگیر کردووە، لە ئاسمانەوە ئاوی بۆ باراندوون، جا بەهۆیەوە جۆرەها بەرهەمی (درەخت و گژوگیای) بەدەرهێناوە تا ببێتە ڕزق و ڕۆزی بۆتان، کەواتە شەریك و هاوتا بۆ خوا بڕیار مەدەن، کە خۆشتان دەزانن پەرستراو دەبێت بەدیهێنەر بێت).

ئەو فەرمایشتەی خوا کە ئەفەرموویێت: ﴿ خَلَقَكُمْ وَٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ ﴾ واتە: (ئێوەو پێشینانی ئێوەشی بەدیهێناوە). هۆشداری دان و سەرنج ڕاکێشانە بۆ بەڵگەی داهێنان.

ئەم فەرمایشتەیشی: ﴿ ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ ٱلْأَرْضَ فِرَٰشًا وَٱلسَّمَآءَ بِنَآءً ﴾ واتە: (هەر ئەو زاتەش زەوی کردووە بە فەرش و جێگای نیشتەجێ بوون و ژیان بۆتان، ئاسمانی وەك سەقفێك بەسەرتانەوە ڕاگیر کردووە). هۆشداری دان و سەرنج ڕاکێشانە بۆ بەڵگە و ئاماژەی چاودێری.

ب_ ﴿ ٱلَّذِينَ يَذْكُرُونَ ٱللَّهَ قِيَٰمًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِى خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَٰذَا بَٰطِلًا سُبْحَٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ ٱلنَّارِ ﴾ آل عمران: ١٩١.[1] واتە: (ئەوانەی یادی خوا دەکەن لە کاتێکدا کە بەپێوەن یان دانیشتوون یان ڕاکشاوون (لەهیچ حاڵەتێکدا یادی ئەو زاتە فەرامۆش ناکەن)، هەمیشە بیر دەکەنەوە لە دروست بوونی ئاسمان و زەوی (دەڵێن): پەروەردگارا تۆ ئەم هەموو دروست کراوانەت بێ هودە و بێ ئامانج دروست نەکردووە، پاکی و بێگەردی شایستەی تۆیە، دە تۆش بمانپارێزە لە سزای ئاگری دۆزەخ).

زانایان لە چەرخی ئێستادا بەتایبەتی جەختیان کردۆتەوە لەسەر بەڵگەی زانستی، ئەمەش دوای ئەوەی چوارچێوەی زانست فراوان بوو، چەندین دەزگای داهێنراوی هاوچەرخ

---

(١) مناهج الأدلة في عقائد الملة لابن رشد ١٥١_١٥٥ و نقله الدكتور عرفان عبدالحميد في: دراسات في الفرق ١٧٥.

بەدەرکەوتن کە هۆیەك بوون بۆ ئاشکراکردنی ئاسۆکانی بۆشایی ئاسمان و هەڵوەستە کردن لەمەڕ نهێنیەکانی سروشت، پەیی بردن بە شاراوەکانی، ئەمەش بووە هۆی بانگهێشت کردنی زانایان لە سەرجەم مەیدانەکانی تا بدوێن لە بارەی توانا و داهێنان و گەورەیی خوایی گەورە و سەرسوڕمانی عەقڵی مرۆڤ لەبەرامبەر ئەو نهێنیانە کە لە هەموو بەدیهێنراواندا هەن.

ئەوەی لێرەدا باسی دەکەین، تەنها چەند تێڕوانینێکن لە هەندێ لە مەیدانەکانی زانستدا، هەڵوەستە کردنی زانایان لەمەڕ هەندێ لە نهێنیەکانی بوونەوەر، ئەمەش تەنها کلیلێکە بۆ عەقڵ و هۆش، تا پاڵی بنێت بۆ تێڕامان و وردبوونەوە لە کاروباری ئەو بوونەوەرە پانوپۆڕە، گومانیش لەوەدا نیە کە هەر بەشێکی بچوك لێی گۆیایە و ئاماژەدەرە بۆ پەروەردگارێتی (بەدیهێنەرایەتی) خواو تاك و تەنهاییەکەی.

فيا عجبا كيف يعصى الاله   أم كيف يجحده الجاحد

و في كل شيء له آيـــــة   تـــدل على أنه واحد

واتە: ئای چەندە سەرسوڕهێنە کە چۆن تاوان لەبەرامبەر خوا ئەکات یاخود نکۆڵی کار نکۆڵی لە بوونی دەکات، کەچی لە هەر شتێکدا بەڵگە و نیشانە هەیە، ئاماژە دەدات بۆ ئەوەی کە خوا تاك و تەنهایە.

چەند نمونەیەك لەو بەڵگە زانستیانە لەم بارەوە:

١ _ ئەستێرەکان، بریتین لە تۆپەڵەیەکی گڕگرتووی دوور لە هەسارەی زەوی.

جا نزیکترین ئەستێرە لە ئێمەوە بە ئەندازەی چوار ساڵ و چواریەکێکی ساڵی تیشکییە[1].

ڕووناکترین ئەستێرە کە لە ئاسماندا دەیبینین بریتیە لە ئەستێرەی (شعرى اليمانية) کە هەندێ لە عەرەب بەر لە ئیسلام دەیانپەرست، ئەو ئەستێرەیەش لە ئێمەوە دوورە نزیکەی هەشت ساڵ و نیوی تیشکی[2].

لەم دواییانەدا گەردونناسان ڕایانگەیاند کە ڕوانگەیان داوەتە سەر ئەستێرەیەك کە دوازدە و نیو بلیۆن (بلیۆن: ملیۆن ملیۆنە) ساڵی تیشکی لە ئێوە دوورە[3].

پلەکانی گەرمی ڕووی ئەستێرەکان جیاوازن، بۆیە ڕەنگەکانیان جیاوازن لە سورێکی تۆخەوە بۆ سورێکی کراوە تا پرتقالی بۆ زەرد تا سپی تا شین، جا ئەستێرە زەردەکان پلەی گەرمایییەکەیان لە ڕووەکەیاندا دەگاتە دەیان هەزار پلە.

پلەی گەرمی سەر ڕووی ئەستێرەی (شعرى اليمانية) دەگاتە یازدە هەزار پلەی سەدی.

سەبارەت بە قەبارەیشیان هەیانە دەگاتە قەبارەی خۆر، هەیشیانە بچوکترە یان زیاترە بە دەیان یان سەدان بەڵکو هەزاران و ملیۆنان جار.

٢ _ گەلە ئەستێرە (مجرة): مامۆستا (جامو) دەڵێت کە (هبل) بەڕێوبەری ڕوانگەی (مونت ولسن)، بە ڕوانگەکەی سەیری ماوەیەکی کردووە نزیکە لە (٥٠٠) ملیۆن ساڵی تیشکی، لەو ناوەندەدا نزیکەی (١٠٠ ملیۆن) گەلە ئەستێرەی دەرەکی ژماردووە، لەوانەیە گەلە ئەستێرەی تریش هەبن دوورتربن کە (هبل) نەی بینیبێت. دەڵێت: پانییەکەی گەلە ئەستێرەی ئێمە سەد هەزار ساڵی تیشکییە، بەخێرایییەکی زۆریش دەسوڕێتەوە.

---

[1] ساڵی تیشکی: بریتییە لەو ماوەیەی کە تیشك دەیبڕێت لە ساڵێکدا، کە دەکاتە نزیکەی شەش ملیۆن ملیۆن میل، بۆ زانیاریش تیشك بە ئەندازەی (١٨٦) هەزار میل دەبڕێت لە یەك چرکەدا.

[2] التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن ٥٦ و٥٩ و٦٢.

[3] بڵاوکراوەی هەواڵی گەردوونی لە بەڕێوبەرایەتی چاودێری زانستی _ بغداد.

٣_ بۆشایی گەردوون بەشێوەیەکی زۆر گەورە فراوان دەبێت. و ئەندازەکەشی بەهەمان شێوە _ هەروەك سیر جیمس جینز _ دەڵێت نزیکەی سەد و پێنج میل لە یەك چرکەدا، کە هەر دووریەکیش نزیکەی ملیۆنێك ساڵی تیشکییە[1].

٤_ ئەم خۆری خۆمان، قەبارەکەی دەگاتە نزیکەی نیو ملیۆن و سێ سەد جاری قەبارەی زەوی. پێکهاتووە لە تۆپەڵێك بەردو ماددەی شل و گازە سوتێنەرەکان، کە پلەی گەرمی سەر ڕووەکەی دەگاتە شەش هەزار پلەی سەدی، و پلەی گەرمای چەقەکەی دەگاتە بیست ملیۆن پلەی سەدی.

هێزی گەرمییەکەی _ بەهەمان شێوەی خۆر ئەستێرە گەورەکانیش _ بەهۆی کارلێکی ناوەکی و نەوەویی گەرمە کە لە چەقەکەی دا ڕوودەدات، ئەمەش بەهۆی تێکشکانی گەردیلە لەناوەوەی خۆر، لەژێر کاریگەری گەرمای زۆر بەرز.

پریشکەی گڕەکەی دەگاتە (١٤٠کم) لەکاتی ئاسایی، بەڵام لە بارودۆخی تەقینەوەی بەردەوامدا ئەوا دووری پریشکە دوور هاوێژەکانی دەگاتە هەزاران میل[2].

٥_ مانگ شوێنکەوتووی زەویە، بەئەندازەی (٢٨٦ هەزار میل) لێی دوورە، ئەگەر (٥٠) میل لێی دوور بووبا، ئەوا ئاو ڕووی زەوی دادەپۆشی بە قوڵایی میل و نیوێك و قەبارەی هەوا زیاتر درێژ دەبووەوە کە ئەمەش دەبووە هۆی ڕوودانی باو زریان لە هەموو ڕۆژێکدا... تاد. چونکە کێشندەی مانگ _ لە حاڵی ئێستادا _ ئاوی زەریاکان کێش دەکات تا شەست پێ لە

---

(١) التفسير العلمي للآيات الكونية ٥٦_٦٩.

(٢) التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن ٦٥ و٧٣ و٧٥ و٨٥. و العلم يدعو للايمان ج ٤، ٥٥. و مع الله في السماء ١٤٦.

هەندێك شوێندا، ڕۆژانە بەرەو ڕووی دەرەوە توێکڵی زەوی دووجار کێش دەکات بە ئەندازەی چەند ئینجێك[1].

٦_ زەوی بەدەوری خۆردا دەسوڕێتەوە بە خێرایی نزیکەی (١٨٫٥) میل لەیەك چرکەدا، لەسەر خولگە درێژەکەی کە (٦٠٠) ملیۆن میلە.

زەوی بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە بە خێرایی (١٠٠٠) میل لەیەك کاتژمێردا (واتە: یەك جار لە ٢٤ کاتژمێردا).

ئەگەر وا دایبنێین کە بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە بە ئەندازەی (١٠٠) میل لە یەك کاتژمێردا، ئەوا ئەوکاتە ڕۆژو شەوەکانمان دەیان جار درێژتر دەبن لەوەی ئێستا، و خۆریش ڕووەکەکان بە ڕۆژ دەسوتێنێت و لە شەویشدا دەبەستن.

ئەگەر وادابنێین کە زەوی بەدەوری خۆردا دەخولێتەوە بە خێرایی (٦ میل) لە چرکەیەکدا یان (٤٠) میل، ئەوا نزیکی و دووریمان لە خۆر وای دەکرد کە ژیانمان بەهیچ شێوەیەك نەبێت[2].

---

(1) العلم يدعو للايمان ٥٧_٥٨.

مانگ لە خولگەی خۆیدا بە ئەندازەی ٢٣٠٠ میل لە کاتژمێرێك دا دەڕوات، و لەهەر سوڕانەوەیەکی مانگانەدا جارێك بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە، و بۆیە بەیەك ڕوو و لاتەنیشت بەرامبەر زەوی دەوەستێت، بەم هۆیە چەندین ڕووی ڕووناکی جیا جیا دەبینین، هەر لە کەوانەیی (هلال) و پڕشنگداری (بدر) و بەپێچەوانەوە.

(2) التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن ٦٧. و العلم يدعو للايمان ٥٥.

ئەگەر توێکڵی زەوی دە پێ ئەستور ببێت ئەوا ئۆکسجین لەناو دەچوو و ژیان نەدەبوو. ئەگەر دەریاکان چەند پێیەك لەوەی ئێستا قوڵتر بووبان، ئەوا ئۆکسجین و دووەم ئۆکسیدی کاربۆنی هەڵدەمژی و ژیان نەدەما. ئەگەر بەرگە هەوای زەوی تەنکتر بوایە لەوەی ئێستا، ئەوا نەیزەکەکان زۆر بە ئاسانی بەر زەوی دەکەوتن و زەوی دەسوتا،

٧_ ئەو ئاوەی کە (٥/٤) زەوی پێك دێنێت، ئەوا پێکهاتووە لە گاز: دوو گەردیلەی هایدرۆجین و گەردیلەیەکی ئۆکسجین H_2O، و هەوا لە چەند ڕەگەزێك، بە چەند ڕێژەیەکی دیاریکراوی زۆر گرنگ بۆ ژیان، کە ئەگەر جیاوازیان تێبکەوێت ژیان جێگیر نابێت.

٨_ ژیانی مرۆڤ بەبێ خوێ خواردن نابێت، خوێش لە ترسناکترین دوو ڕەگەز پێکدێت، کە بریتین لە: صۆدیۆم کە دەکرێتە ناو پێکهاتەی مادەی تەقینەوە، کلۆر کە گازێکی خنکێنەری بکوژە (NACl).

٩_ ئەگەر بە وردبینەوە تەماشای دڵۆپێك ئاوی سروشتی بکەیت، ئەوا جیهانێك لە ژیانی سەر سوڕهێنەر بەدی دەکەیت[1].

١٠_ زەردەواڵە (الزنبور): کاتێك کوللە مەشکە (جندب) ڕاو دەکات، ئەوا بێ هۆشی دەکات و هەڵی دەگرێت تا دەرخواردی بێچوەکانی بدات لەکاتی لە دایك بوونیان[2].

چونکە نەیزەکەکان و تیر ئاگرەکان لە هەر ڕۆژێکدا بە ملیۆنان دە پرژێنە ناو هەوای دەرەکی، و هەر یەك لەو نەیزەکانە بە خێرایی شەش میل تا چل میل لە یەك چرکەدا دەبڕێت، جا ئەگەر ئەو بەرگە هەوایە ڕێگر نەبووایە ئەوا زەوی و ئەوەی لە ناویەتی دەسوتا، چونکە ئەگەر مرۆڤ تیرئاگرێکی بچوکی بەرکەوت کە خێراییەکەی حەفتا جار لە خێرایی گولە زیاترەو، ئەوا مرۆڤ پارچە پارچە دەکات تەنها بە گەرمایی ڕۆیشتنەکەی./ الاسلام یتحدی ٥٩.

(١) ئەمە چەند شتێکی سەرەتایین کە قوتابی لە زانستی کیمیادا دەیخوێنن.

(٢) الله _ سعید حوی، چ ٣، ساڵی ١٩٧٢، ٧٦.

_ هێلانەی هەندێ لە جاڵجاڵۆکەکان لە ژێر ئاودان لەسەر شێوەی باڵۆن، بە بڵقی ئاو فوی تێدەکات، کە لە ناو مووەکانی ژێر جەستەیدا هەڵی گرتووە، و لەو کاتەشدا بێچوەکانی لەدایك دەبن، و هەڵسانی بایەکانی کاریگەری لەسەر نابێت./ العلم یدعو للایمان ١١٩.

_ شەمشەمەکوێرە _ هێزی بینینی لاوازە _ بەشەو دەفڕێت، کەچی خۆی بەهیچ شتێکدا نادات، چونکە چەند لەرەیە (هزة)ك دەنرێت و کاتێك ئەو لەرانە بۆی دەگەڕێنەوە کە خۆی بە جەستەیەکی بەرامبەردا دەدەن، بەو شێوەیە هەستی پێ دەکات بێ ئەوەی بەدی بکات، ئەمە وەك ڕادارە./ الله _ سعید حوی ٩٨.

١١_ئەگەر دوو مێش بەردەوام بێچویان ببێت و مردن بەسەر ئەوان و بێچووەکانیادا نەیەت، ئەوا دوای پێنج ساڵ، چینێك لە مێش لە دەوری زەوی دروست دەبێت بە بەرزی (٥ سم). جا مێش یەك ڕەگەزە ئەی سەبارەت بە هەموو بوونەوەرەکانی تر ئەگەر مردنیان بەسەردا نەیەت؟[١].

١٢_ مرۆڤ، ئەو مەتەڵەیە کە عەقڵ دێنێتە سەر سوڕمان، لە چەند ڕەگەزێك پێك دێت کە ڕێژەکەی نزیکەی:_ بەرمیلیکی بچوکی ئاوە، لەگەڵ ڕەگەزە کانزاییەکان کە چەند بزمارێکی بچوك پێك دێنن، سەری شقارتەیەکە لە کبریت، ئەندازەیەك لە گەچ کە دەتوانرێ دیواری پێ گەچ بکرێت، چەند ڕەگەزێکی تری کەم کە قیمەتەکەی نیو دینار ناکات، جا نهێنیەکەی شاراوە نییە لە جۆرێتی ماددەکان، بەڵکو نهێنیەکە لە پێکهێنان و ڕێکوپێك کردنەکەیدایە، لەو گەردیلانەدایە کە خانە پێك دێنن، دواتر پێکهاتە زیندوو و لەدایك بووەکانی جەستەی لێدەکەوێتەوە[٢].

_ مرۆڤ دەتوانێ شت ببیسێت لە ڕێگەی چونە ژوورەوەی دەنگ بۆ ناو چاردی گوێچکەکەی و دواتر بۆ ناوەوەی گوێچك، و بەبەشێکدا تێپەڕ دەبێت کە بریتیە لە (٤٠٠٠) چەماوە، بە پیلکانەکانی مۆسیقا دەچێت، لەوێشوە دەنگ دەگوازێتەوە بەشێوەیەك لە شێوەکان بۆ مێشك[٣]، بەڵام ئایا چۆن مرۆڤ لەو دەنگە دەگات کە بیستراوە؟ و چۆن ئەو دەنگە جۆراو جۆرانە لەیەکتری جیا ئەکرێنەوە؟ و کۆگای بیستن دەکەوێتە کوێوەی مێشکەوە....؟ هێشتان نەگەیشتوون پێی[٤].

---

١) الله _ سعید حوی ٩٢.

٢) الطب محراب للایمان ٥٩.

٣) العلم یدعو للایمان ١١٩.

٤) الطب محراب للایمان ١٩١_١٩٢.

بەم جۆرە سەبارەت بە گشت هەستەکانی تر.

_ ملیۆن ملیۆن خانە لەلاشەی مرۆڤ دا هەیە، و لاشە لە ماوەی یەك چرکەدا نزیکەی (١٢٥) ملیۆن خانە سەرف دەکات. ژمارەی گشتی خانەکانی شادەمارە ناوەندیەکان (مێشك: مخ. و مێشکۆکە: مخیخ. و قەدی مێشك: الجذع الدماغي) ئەندازە دەکرێت بە نزیکەی ١٤ ملیار (ملیار: یەکسانە بە هەزار ملیۆن) خانەی دەمار (خلیة عصبیة)، جا ئەم خانانە زاڵن بەسەر چالاکی و کارەکانی لەش، و چالاکی هزری و کەسی مرۆڤیش دەچێتە ناویەوە[١].

_ پەنجەمۆر و نەخشەی سەر پەنجەی هەر کەسێك ئافرەت منداڵ یان پیاو، بە نەخشەی پەنجەی یەکێکی تر ناچێت، و بۆیە لێکۆڵینەوە لە تاواناکان پەنجە مۆر بەکار دێنن بۆ ئاشکرا کردنی ناسنامەی تاوانباران.

_ ئەو کارە وردو سەرسوڕهێنانەی کە لە چاو، و هەستەکان، دروست بوونی مرۆڤ، پێکهاتنی خانە، و وەزارەتەکانی جەستە و جگەلەوانیشی ئەنجام دەدرێت، ئەوا پێنوس دەستەوەسان و بێ توانایە لەوەی وەسف و باسی بکات، چونکە هەر هەموویان مەتەڵی سەر سوڕهێن نهێنی سەرنج ڕاکێشن، و زۆر شتی شاراوە ماوە لە ناو دوو توێ بێ دەنگی و کپی، تا کاتی ئەوە دێت شتی تری لێ ئاشکرا بکرێت.

لەدوای ئەمەدا دەڵێین: ئەمە چەند نمونەیەکی کەمن[٢] لەوەی زانایان باسیان کردووە لە تێڕوانینەکانیان بۆ ئەو بوونەوەرە پانوپۆڕە، کە مرۆڤ لە بەرامبەریدا بە سەرسوڕمان و

---

(١) الطب محراب للایمان ٩٤ و لاپەڕەکانی دواتر و٤٠_٤٢. رازی لە: المطالب العلیة ٢١٨/١ ولاپەڕەکانی دواتریشی هاتنەبوونی مرۆڤ لە دڵۆپە ئاوێکەوە کردووەتە بەڵگە لەسەر بوونی خوای دانا و بە بەزەیی. ولە ٢٣٣ پێکهاتنی جیهان بەوپەڕی ڕێك و پێکییەوە بە بەڵگەی هێناوەتەوە لەسەر بوونی خودا، وتەی زانا گەورەکانیشی لەو بارەوە هێناوەتەوە.

(٢) سەیری نمونەی تر بکە لەو کتێبانەی کە ئاماژەمان بۆ داوە. و سەیری کتێبی (الله یتجلی في عصر العلم لجماعة من العلماء. و مع الله في السماء: د. أحمد زکی، و الانسان ذلك المجهول: د. الکسیس کارل، و کتێبەکانی

مەندەهۆشەوە دەوەستێت و پرسیار دەكات لەباریەوە: كێ ڕێكی خستووەو بەڕێوەی دەبا؟ و كێ بەدی هێناوە؟ و كێ بەو شێوە شیاو و گونجاوە دەستەمۆی كردووەو ڕێكی خستووە؟ جا زانست ڕۆژ لە دوای ڕۆژ شتە سەر سوڕهێنەكانی ئەم سیستەمە كە بوونەوەر لەسەری بەڕێوەدەچێت ئاشكرا دەكات، جا ئایا ئەمە لە دەستكردی مرۆڤە كە خۆی بێ توانایە لە ئاست لابردنی شتی ناخۆش لەسەر خۆی؟ و دەستەوەسانە لە گۆڕینی ئەو شتانەی كە بارودۆخی زاڵن وەك: باران و باوبۆڕان و لافاو.... تاد.

كەسی ژیر پەیی بەوە دەبات كە ئەو هاوگونجانی ئەم پێكهاتە لاوەكیانە بەم شێوەیە، كە دەدرەوشێتەوە لە وێنەی ژیاندا، و ئەم گونجانە و ژیانە كە بەردەوامە بە درێژایی ڕۆژگار، كە نە ساردو سوڕی و نەخاوبوونەوەی تێدەكەوت، ئەوا هەموو ئەمانە دەستكردی سروشتی كەڕو كوێر بن.

شرۆڤەو ڕاڤەی ڕاستەقینەی ئەم سیستەمە، بریتیە لەوەی كە باوەڕت هەبێت بە توانایەكی دەراسا و هێزێكی زاڵ و مەزنایەتی خوایی، كە دەستەكانی كردبێتەوە، جا بوونەوەر بەڕێوە ببات بەوشێوە سەر سوڕهێنەرەی كە دەیبینین.

بەڵگەی چاودێری و داهێنان هەندێ لە فەیلەسوفەكانی خۆرئاوا بەناوی بەڵگەی مەبەستی (الغائیة)یان ناوبردووە، كە ئەم بەڵگەیە بەدیهێنراو و بوونەوەر وەك بەڵگەیەك دەخاتەڕوو لەسەر بوونی خوای بەدیهێنەر. ئەم بوونەوەرە مەبەستی بەدیهاتن و حیكمەتی دەستەمۆ كردن و بەڕێوەبردنی خۆیان نیشان دەدەن، چونكە سیستەم و مەبەست و گونجان و حیكمەت

عبدالرزاق نوفل، و قصة الایمان لشیخ ندیم جسر. و الطریق الی النجوم لفان درویت وللی، وەرگێڕانی: د. عمر فروخ، و النجوم في مسالكها للدكتور جبنز.

ئاشکران لە سروشت و ڕوخسارە جۆر بەجۆرەکانی دا، کە ئەمەش ڕێگەیەکی ڕوونە بۆ چەسپاندن و سەلماندنی بوونی خوا[1].

بەڵگەی چوارەم: بەڵگەی بوونی (وجودي)

ئەم بەڵگەیە ناودەبرێ بە بەڵگەی داواکردنی بەرزی و بەڵگەی تەواو کردن (إستكمال) یاخود بەڵگەی نموونەی هەرە بەرز (المثل الأعلى).

قەشە (ئەنسلیم) لە وێنەی یەکەمیدا دایڕشتووە، کە سەرچاوەی گرتووە لە بنەمایەك کە دانی پێدانراوە لەلایەن باوەڕدار و یاخی و خوانەناسان بە گشتی، ئەویش بریتیە لەوەی: هزرو بیرۆکەی خوا لە ناو عەقڵدا بوونی هەیە، جا خوانەناسان نکۆڵی لە ئەندێشەکردنی خوا ناکەن، بەڵکو نکۆڵی لە بوونی خوا ئەکەن.

ئەوانەی دوای قەشە (ئەنسلیم) هاتن ئەو بەڵگەیەیان بەجوانی تۆکمە تر کرد، تا وای لێهات تەواو کامڵ بوو لە ناو چوارچێوەی فەلسەفەی دیکارت دا، تەنانەت وای لێهات بدرێتە پاڵی، جا ناوەرۆکی لە وێنەیەکی کۆکەرەوەدا بەم شێوەیەیە:_

عەقڵی مرۆڤ هەر کە ئەندێشەی شتێکی گەورە بکات، ئەوا ئەندێشەی شتێکی گەورەتر لەو دەکات، چونکە وەستان لە پلەیەك کە بێ توانایی و دەسەوەسانی تێدابێت پێویستی بەهۆ هەیە، عەقڵی مرۆڤیش هۆی بێ توانایی و دەسەوەسانیەکە نازانێت، چونکە هەر شتێکی تەواو و کامڵ هەبێت ئەوا عەقڵی مرۆڤ هەوڵی گەیشتن دەدات بەشتی لەو تەواو و کامڵتر، تا دەگاتە کۆتایی کۆتاییەکان، کە ئامانج و مەبەستی کامڵ بوونی ڕەهایە کە نە زیاد و نەکەم دەبێت. ئەم بوونە کامڵە ڕەهایە بەبێ چەندوچوون هەیە، چونکە وێنە کردنی بە عەقڵ و ئەندێشە کردنی کەمترە لە بوونە ڕاستەقینەکەی، چونکە لە ڕاستیدا بوونی هەیە. لەبەر ئەمە سیفەتی

() الله _ عقاد: ١٩٦_١٩٧. و دراسات في الفرق ١٧٩.

کامڵی ڕەهای لێ دەسەنرێتەوە، بەهۆی نەبوونی بوونەکەی، بەم هۆیە نابێتە خاوەنی هیچ پلەیەکی کامڵ و تەواو، بەڵکو تەنها کەم و کورتی ڕەها دەمێنێتەوە کە کامڵی نییە. جا تەنها وێنە و ئەندێشە کردنی ئەم کامڵیە بەڵگەی بوونەکەیەتی[1].

بەڵگەی پێنجەم: بەڵگەی ڕەوشتی (الأخلاقي)

فەیلەسوفی ئەڵمانی (کنت) ئەو بەڵگەیەی پێوانە کردووەو کێشاویەتی. وێنەکەیشی بەم جۆرەیە:

نیشانەی دوررخستنەوەو ڕێگری ڕەوشتی یان بەڵگەی پێویست بوون یاخود نیشانەی ویژدان ناکرێت هەبێت بەبێ بوونی خوا، چونکە چۆن دەکرێ خودی مرۆڤ خواناسی بکات بە حەق، لە کاتێکدا لە بوونەوەردا پێوانەیەکی نەبێت بۆ حەق و لە دەروونیدا ئەم بوونەی نەڕواندبێت؟ تەنانەت چۆن لە سروشتی مرۆڤدا ئەوە جێگیر دەبێت، شتێکی پێویست و فەڕز کە لەلای پەسەند نییە لە پێشترە لەلای ئەو لەوەی گوێڕایەڵ ببێت بۆ هەواو هەوەسی خۆی کە لەلای خۆشەویستە، ئەگەر کەسیش پەیی بەو نهێنیە دەروونی و ویژدانییەی ئەو نەبات؟

ئەگەر وترا: نەریتی کۆمەڵایەتیە کە ئەم هەستەی لە دەرووندا چەسپاندووە، تا گۆڕاوە بۆ ویستێکی قبوڵ کراوە، ئەوا لە وەڵامدا دەڵێم:

زانینی هۆ نابێتە هۆکاری پوچەڵی ئامانج و مەبەست یاخود نابێتە هۆکاری لاچوونی دانایی و حیکمەت، ئێمە دەزانین: کە شەمەندەفەر بەهۆی کوڵاندنی مەنجەڵەکەی دەڕواتە ڕێ. ئەندازیار شیشەکەی درێژ کردۆتەوە، چونکە بەهۆی کاریی درێژ کردنەکەوە ئەو کرێیەی دەست دەکەوێت کە پێویستی پێیەتی، بینەری وێستگە جوڵەی شەمەندەفەرەکە دیاری دەکات،

[1] الله _ عقاد ٢٠٠. و سەیری: دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية بکە ڕای قەشە ئەنسلم و دیکارت و سپینوزا و جگەلەوانیش لەوبارەوە خستوەتەڕوو لە ١٧٠_١٧٤.

چونکە ئەگەر بەچاکی ئەنجامی بدەن پاداشت دەدرێن، ئەگەر کارەکەیان فەرامۆش کردبێت سزا دەدرێن.

بەڵام هەموو ئەو شتانەی باسمان کرد، مەبەستەکە پوچەڵ ناکەنەوە، و مانای وانییە ڕێڕەوی شەمەندەفەڕەکە بەتاڵە لە حیکمەت و کارەکەش هەموو بەبێ ڕامان ئەنجام دراوە[1].

ڕێکەوت (المصادفة)

وتیان: کە ڕێکەوت بوونەوەری بەدیهێناوەو ئەوەی لەناویشیدایە بەڕێوەی بردووە بەم شێوەیەی کە هەیە.

وەڵامەکەیشی ئەوەیە: پێویستە جیاوازی بکەین لە نێوان دوو شت:

یەکەمیان: بەدیهێنانی شت. بیرۆکەی ڕێکەوت زۆر لێی دوور دەکەوێتەوە، چونکە سەر دەکێشێت بۆ بەڵگەی خولی پوچەڵ، هەروەك پێشتر خستمانەڕوو.

دووەمیان: ڕێکخستنی شت و ئاوێتە و پێکهێنانی. ئەمە ئەو بابەتەیە کە جێگای تێڕەوانین و توێژینەوەیە.

داڕشتەی یاسای ڕێکەوت پیت بە پیت بریتییە لە:

(إن حظ المصادفة من الاعتبار يزداد و ينقص، بنسبة معكوسة مع عدد الامكانات المتكافئة المزدحمة) واتە: بەشی ڕێکەوت بەشێوەیەك ڕەوچاو دەکرێت کە زیاد و کەم دەبێت، بەشێوەیەکی پێچەوانە لەگەڵ ئەندازەی ئەو توانا و گونجانە هاوتاو چۆنیەکەی کەڵەکە بووە.

---

1) الله _ عقاد ٢٠٠_٢٠١. و بە تێرو تەسەلی سەیری ئەم بەڵگەیە بکە لە: دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ١٨٣_١٨٦.

بەڵام جێبەجێ کردنی ئەم یاسایە، لەسەر ماددەی بێ گیان دەبێت، جا توێژینەوەی گریمانەکە لەسەر پەستانی گاز بۆ ناو دەفر یان بۆریچکەیەك یان گازێکی ئاوێتە (تێکەڵە) ئەوا دەکرێت شتێکی دروست بێت، بەڵام ئەم توێژینەوەیە لەسەر خانە و زیندەکانی تر دەوەستێت و ناکرێت، چونکە پەیوەندی خانە لەگەڵ دیاردەی ژیان شتێکی دەراسا و سەر سوڕهێنە، تا ئەو ئاستەی کە یاسای ڕێکەوت لەو بوارەدا هیچ کاریگەیەکی نییە[1].

تا لەو یاسایە بگەین و شارەزا ببین کە ئەم یاسایە جێگای نابێتەوە لە ژیاندا، ئەوا چەند نمونەیەك دەخەینەڕوو:

١_ ماموٚستا (کریسی موریسون) دەڵێت: دە پسولەی ژماردار بخەرە ناو یەك گونیە و توورەکە (کیس)ەوە و دواتر ڕایانکێشە، دەبینیت کە:

هەڵی ڕاکێشانی ژمارە (١) بەڕێژەی (١) بۆ (١٠)ەیە، چونکە دەکرێت هەر ژمارەیەك بەختی ڕاکێشانی بەر بکەوێت.

هەڵی ڕاکێشانی ژمارە (١) و (٢) بە ڕیزبەندی بریتیە بە ڕێژەی (١) بۆ (١٠٠)ە.

هەڵی ڕاکێشانی ژمارە (١) و (٢) و (٣) بەدوای یەکدا بەڕێژەی (١) بۆ (١٠٠٠)ە.

هەڵی ڕاکێشانی ژمارە (١) و (٢) و (٣) و (٤) ڕیزبەندی بە ڕێژەی (١) بۆ (١٠٠٠٠٠)ە.

بەم شێوەیە.... تا هەڵی ڕاکێشانی ژمارە (١) بۆ (١٠) ڕیزبەندی بە ڕێژەی (١) بۆ (١٠) ملیار دەبێت[2].

---

1) الطب محراب للايمان ١٤.

2) العلم يدعو للايمان ٥١. و الطب محراب للإيمان ١٥.

[٢]_ گریمان ئێمە ئەندازەیەکی زۆر پیتمان هەبوو، تۆش هەزاران جار هەوڵت دا کە پیت دوای پیت لەو کۆگا گەورەیەدا ڕابکێشیت، و بەڕیزبەندی بێ پێش و پاش پیتەکانت بەدوای یەکدا نووسیەوە، ئایا ئەگەر چەند جار ئەمەت دووبارە کردووە، ئەوا ئەو پیتانە دیوانی (موتەنەبی) لێ دروست دەبێت یاخود دیوانی (اليادە)ی (هومیروس) یاخود قورئانی پیرۆزی لێپێك دێت.....؟

[٣]_ مامۆستا (فرانك ئالن) دەڵێت: پرۆتینەکان لە پێکهاتە سەرەکیەکانن لە گشت خانە زیندووەکاندا. جا پێك دێن لە پێنج ڕەگەزی سەرەکی کە بریتین لە: (کاربۆن و ئایدرۆجین و نایترۆجین و ئۆکسجین و کبریت).

ژمارەی گەردیلەکان لە بەشی پرۆتین دا دەگاتە (٤٠ر٠٠٠) گەردیلە، جا لەبەرئەوەی ڕەگەزە کیمیاییەکان لە سروشتدا (٩٢) ڕەگەزن و بەشێوەیەکی هەڕەمەکی بڵاوکراونەتەوە، ئەوا گریمانی کۆبوونەوەی ئەو پێنج ڕەگەزە، بۆ ئەوەی بەشێکی پرۆتین پێك بێنێت، دەکرێت حیساب بکرێت، بۆ زانینی ڕێژەی ئەو ماددەیەی کە پێویستە بە بەردەوامی ئاوێتە ببێت، تا ئەو بەشە پێك بێت، دواتر بۆ زانینی درێژی ئەو ماوەیەی کە پێویستە بۆ ئەوەی کۆبونەوەی گەردیلەکانی ناو یەك بەش.

زانای بیرکاری سویسری (تشارلز یوجین جای) هەڵسا بە حیساب کردنی ئەم هۆکارانە بەشێوەیەکی باش، لە دەرەنجامدا بۆی دەرکەوت:

ڕێکەوت و هەڵ بۆ دروست بوونی بەشێك لە تاکێکی پرۆتین فەراهەم نابێت مەگەر بەنیسبەت (١) بۆ $(١٠)^{١٦٠}$ (واتە: بەڕێژەی ١ بۆ ١٠ کە ١٦٠ جار جارانی خۆی کرابێتەوە) بەمەش ژمارەیەك دێتە کایە کە ناتوانرێت بوترێت یان بە وشە گوزارشتی لێ بکرێت.

دەبێت بڕی ماددەی پێویست بۆ ڕوودانی ئەم کارلێکە بە ڕێکەوت بەشێوەیەك بێت کە ئەو ماددانەی بەشێك لە پرۆتین پێك دێنن زۆر زیاترو فراوانتر بن بە ملیۆنان جار لە بوونەوەر.

دروست بوونی ئەم بەشە لەسەر ڕووی زەوی بەتەنها لە ڕێگەی ڕێکەوت بە ئەندازەی (10^{243}) (واتە: ١٠ × ٢٤٣).

زانای ئینگلیزی (ج.ب.لیثز) ئەو ڕێگەیانەی ژماردووە کە دەکرێت گەردیلەکان پێی دروست ببن لە یەك بەشی سادەی پڕۆتیندا، بۆی دەرکەوت کە (10^{48}) ڕێگە هەیە.

بۆیە شتێکی ئەستەمە بەپێی عەقڵ کە ئەو هەموو ڕێکەوتانە دروست ببن تا یەك بەش لە پڕۆتین دروست دەبێت. بەڵام پڕۆتین تەنها ماددەیەکی کیمیایی پشگیر لە ژیان نەبێت هیچی تر نییە، بەڵام ژیانیشی نایەتەبەر تا ئەو نهێنیە سەر سوڕهێنەرەی نەیەتەبەر، کە هیچ نازانین لە نهێنیەکەی، ئەویش بریتیە لە عەقڵی بێ کۆتا کە بریتیە لە خوای گەورە بەتەنها[1].

٤_ زانایان دەڵێن کە (ئەلیکترۆن) لە گەردیلە بە دەوری (پرۆتۆن) دەسوڕێتەوە بە خێرایی (١) لە بەرامبەر (١٠٠ خێرایی تیشك)، بەڵام بەتەواوی ناتوانرێت ئەوە بزانرێت کە (ئەلیکترۆنەکان) لە کاتێکی دیاری کراودا لە کوێن.

لەلایەن کێشەوە:

---

(1) الله يتجلى في عصر العلم، و. د. دمرداش: چ ٣، ساڵی ١٩٦٨، ٩_١٠.

مامۆستا (لیسز) لە بەشی (فزیولوجي) لە زانکۆی (ئۆکسفۆرد) لە ساڵی ١٩٣٦ لە وتاری سەرەتای ساڵانەیدا ئەمەی وت: هەر پرۆتینێك پێکهاتووە لە زنجیرەیەك کە بریتیەلە سەدان یەکە، و هەر یەکەیەکیش لە چەندین گەردیلەیەك پێکهاتووە، چەقی یەکەکە بریتییە لە ترشێك لە ترشەکانی ئەمینی (نوشادری)، ئەویش ئەو ترشانەن کە بیستیان ناسراون، دەشکرێت هەریەکەیان شوێنێکی جیا بگرێت و بە ڕێژەو ڕیز بوونێکی جیاواز، بەڵام کە سەیری ئەکەین دەبینین هەموویان بەیەك ڕیز و ڕێژە بەبێ جیاوازی و کەموکوری ڕێکخراون، جا ئایا دەتوانیت ئەندازەی وردی پێکهاتەکە بەخەیاڵی خۆتدا بێنیت کە ڕاست بپێکیت لە ناو ئەو هەموو گریمانە لە ژمارە نەهاتووانەی کە ئاماژە دەکەن بۆ هەڵە پێکان؟.

کێشی بەشەکانی گەردیلە بەم شێوەیەیە:

کێشی (پرۆتۆن): نزیکەی بەشێك لە ملیۆن ملیار غڕامە.

کێشی (نیترۆن): کێشەکەی نزیکی کێشی (پرۆتۆنە).

کێشی (ئەلیکترۆن): جا (پرۆتۆن) نزیکەی (١٨٣٧) جار یەکسانە بەکێشی (ئەلیکترۆن).

لەلایەنی مەوداوە: مەودای گەردیلە بەم شێوەیەیە:

گەردیلە شێوەیەکی بازنەیی هەیە، کە تیرەکەی یەکسانە بە بەشێك لە (سەد ملیۆن) لە (سەنتیمتر)، و تیرەی ناوك زۆر بچوکترە لە تیرەی گەردیلە بە (دە هەزار جار).

جا بۆشاییەکی گەورە هەیە لە نێوان (پرۆتۆنات) و (ئەلیکترۆنات)، کە سەر تیایدا سوڕ ئەمێنێت، جا ئەگەر (دە ملیۆن) گەردیلە بە تەنیشت یەکەوە کۆبکرێنەوە، ئەوا درێژی ئەندازەکەی دەگاتە یەك (ملیمتر).

یەك غرام لە (هایدرۆجین) (٦٠٠) هەزار ملیار گەردیلەی تێدایە[1].

٥_ دکتۆر (واین ئۆلت) دەڵێت: ئایا ئامێری ڕادیۆ بە هۆی ڕێکەوتەوە هاتە کایە و داهێنرا یاخود لە ڕێگەی دروست کردن و داهێنان؟

دەڵێین: ئایا ئەو ئامێرەی ڕادار، کە هەیە لە جەستەی شەمشەمە کوێردا، کە پێویستی بە ئاگادار کردنەوەی نییە لە گیانلەبەر، تەنانەت پێویستی بە چاکردنەوەش نییە، لەدوای خۆیشی بۆ نەوەکانی دەمێنێتەوە بەپێی نەوەکان؟

---

[1] الطب محراب للایمان ١٤. و لاپەڕەکانی دواتری، سەیری بکە لەبارەی گەردیلە و پێکهاتە و کێش و مەودا و نهێنیە سەر سوڕهێنەکانی دەدوێت.

ئایا هەموو ئەمە لە ڕێگەی ڕێکەوتەوە بووە یاخود لە ڕێگەی دروست کردن و داهێنان؟ بێگومان ئەزموونی زانستی مرۆڤ لە پێکهێنان و پەیی بردن بەهۆکارەکان سەرچاوە دەگرێت، بەم پێیە ئەوەی سەرقاڵی زانستەکانە: ئەوا شتێکی لۆژیکیە کە پێویستە خۆی یەکەم کەس بێت کە ملکەچی بوونی عەقڵێکی داهێنەر بێت کە زانست و توانستی بێ سنور بێت و لە هەموو شوێنێك ئامادە بێت و بە چاودێری خۆی دەوری بەدیهێنراوەکانی دابێت[1]. بۆیە:

بیرکارناسی گەورە (جوزیف برترند) وتی: ڕێکەوت نە ویژدان و نە مێشکی هەیە[2].

(بول کلارنس ئەبرسولد) وتی: ئەو سیستەمە ڕێك و پێکە هەستپێکراوەی کە لەو بوونەوەرەدا هەیە، ملکەچی یاسایەکە کە دەستکردی مرۆڤ نیە، تەنانەت موعجیزەی ژیان بەخۆی سەرەتای هەیە، هەروەك لە پشت ئەو ژیانەوە ڕێنمایی و بەڕێوەبردن و ئاراستە کردنێك هەیە کە لە مرۆڤ بەدەرە[3].

گەورە زانایەکی سروشتناس وتی: زانست هیچ ڕاڤەیەکی بۆ ڕاستییەکان پێ نییە، وتنی ئەوەی کە ئەو بوونەوەرە بە ڕێکەوت هاتۆتەبوون ئەوا بە دژایەتی و تێکگیران دادەنرێت لەگەڵ بیرکاری دا[4].

شادفاش وتی: دەکرێ پرسیار بکەین لە هەر کەسێکی کە باوەڕی بەخوا هەبێت یان نا، بەوەی چۆن ئەو هاوسەنگیە لە بەرژەوەندی ئەودا خراوەتەگەڕ، ئەگەر ڕاست بێت کە بە ڕێکەوتی ڕووت هاتبێتە بوونەوە؟[5].

---

(1) الله يتجلى في عصر العلم ١٣٢.

(2) الطب محراب للايمان ١٤.

(3) الله يتجلى في عصر العلم ١٣٢.

(4) الاسلام يتحدى ٦٠.

ئەفلاتۆن لەو فەیلەسوفە سەرەتاییانە دانراوە، کە باوەڕی بەخوای گەورە هەبووە و باوەڕی وابووە کە خوای گەورە بەدیهێنەری جیهانە و بەڕێوبەری کاروبارەکانیەتی، و چەندین بەڵگەشی لەسەر ئەم بیروباوەڕەی خۆی هێناوەتەوە، گرنگترینیان: بەڵگەی سیستەمە، لەوبارەشەوە دەڵێت: ئەم جیهانە، نیشانەیەکە بۆ ئەوپەڕی جوانی و قەشەنگی و یاسایی دا. هەرگیز نابێت لە ئاکامی هۆکاری ڕێکەوتن بێت، بەڵکو عەقڵێك بەدیهێناوە، تەواو و خێرمەندە و هەموو شتێکی بە مەبەست و دانایی و حیکمەت ڕێکخستووە[٢].

دەزگاکانی هەواڵ و لەناویاندا دەزگای هەواڵی (تاس)ی سۆفیەتی لە ساڵی ١٩٥٩ ئەو هەواڵەی خوارەوەیان گواستەوە: کە (ئەلیکساندر ئوبارین) سەرۆکی پەیمانگەی کیمیای زیندەگەری لە ڕوسیا دوای (٣٧) ساڵ لێکۆڵینەوە لە بنچینەی ژیان و گەڕان بەدوای ئەوەی کە ئایا دەکرێت خانەی سەرەتا لە ڕێگەی کارلێکی کیمیای بدۆزرێتەوە، ڕایگەیاند: (ژیان ناکرێت لە نەبوون (عدم)ەوە سەرچاوە بگرێت یان لەکارلێکی کیمیایی لە دایك بێت و بە شێوەیەکی ناوەخۆیی بێتە کایە، و زانست نابێت بکۆڵێتەوە لەو شتانەی کە لە دەرەوەی سنورو چوارچێوەی ماددەن) [٣].

دوای هەموو ئەمانە دەڵێین:

پاش ئەوەی گریمانی ڕێکەوت (ڕێکەوتن) نەما لە بەدیهاتنی بوونەوەر و ڕێکخستنە تۆکمەکەیدا، دوای ئەوەی بەڵگە بەرپاکرا لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە بەدیهێنەری بوونەوەرو بەڕێوبەری کاروبارەکانیەتی، ئەوا بە بەڵگەی عەقڵی و زانستی گومان هەڵنەگر

---

(١) الاسلام يتحدى ٥٦.

(٢) قصة الايمان ٤٠. و دراسات في الفرق ١٩٥ نقلا عن قصة الإيمان. و سەیری: الأديان للدكتور رشدي عليان و سعدون الساموك ٧٧.

(٣) كبرى اليقينيات الكونية ١٣١.

چەسپێنرا، کە خوای گەورە پێویستە بوون (واجب الوجود)ە، و هەر خوای گەورەیە هۆی بەدیهاتنی بوونەوەران و سەرچاوەی ژیانبەخشی بەدیهێنراوانە.

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ۝١ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ ۝٢ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ۝٣ وَلَمْ يَكُن لَّهُۥ كُفُوًا أَحَدٌۢ ﴾ الإخلاص: ١_٤. واتە: (ئەی موحەممەد (ﷺ)، ئەی ئیماندار) بڵێ: ئەو خوایەی کە ناوی _ الله _یە خوایەکی تاك و تەنهایە "بێ هاوەڵ و هاوتایە". خوا زاتێکی پایەدارو دەسەڵاتدارە، نیازی بەکەس نیە هەمووان ئاتاجی ئەون، هەر ئەو دەتوانێت بەڵاو ناخۆشی لابەرێت و پێویستی و داخوازیەکانمان جێبەجێ بکات. هیچ کەسی لێ نەبووەو لە کەسیش نەبووە، هەرگیز هاوتاو هاوشێوەو دەسەڵاتدارێکی تر نیە کە لە بەرامبەریەوە بوەستێت و هاوشانی بێت).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلْحَىُّ ٱلْقَيُّومُ ۚ لَا تَأْخُذُهُۥ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ ۚ لَّهُۥ مَا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ ۗ مَن ذَا ٱلَّذِى يَشْفَعُ عِندَهُۥٓ إِلَّا بِإِذْنِهِۦ ۚ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ ۖ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَىْءٍ مِّنْ عِلْمِهِۦٓ إِلَّا بِمَا شَآءَ ۚ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ ۖ وَلَا يَـُٔودُهُۥ حِفْظُهُمَا ۚ وَهُوَ ٱلْعَلِىُّ ٱلْعَظِيمُ ﴾ البقرة: ٢٥٥. واتە: (خوا زاتێکە جگە لەو هیچ خوایەکی تر نیە کە شایەنی پەرستن بێت و هەمیشە زیندووەو ڕاگرو سەرپەرشتیاری "هەموو دروستکراوەکانیەتی"، نە وەنەوز دەیگرێت و نە خەو _ چونکە ڕاگرو سەرپەرشتیاری بونەوەرە _، هەرچی لە ئاسمانەکان و لە زەویدا هەیە هەر ئەو زاتە خاوەنیانە، کێیە ئەوەی "دەتوانێت" تکا بکات لەلای ئەو، بەبێ مۆڵەتی خۆی، دەشزانێت چی لە ئێستاو داهاتوو و ڕابووردودا ڕوویداوەو ڕوودەدات، هیچ کام لە دروستکراوانی زانست و زانیاری تەواویان نییە دەربارەی زانیاری و زانستەکانی ئەو، مەگەر بەوەی کە خۆی بیەوێت فێریان بکات، فەرمانڕەوایی و دەسەڵات و زانینی ئەو زاتە هەموو

ئاسمانەکان و زەوی گرتۆتەوە و پارێزگاریان بەلای خوای گەورەوە هیچ گران نییە و ماندووی ناکات و هەر خوایە بەرزو بڵند و گەورەیە).

لە هۆشی کراوەدا جێگای بێ باوەڕی نابێتەوە

د. جون کلیفلاند کوسەران، وتی:

لۆرد کلیفی _ یەکێکە لە زانا سروشتناسە هەرە دیارەکانی جیهان _ ئەو ڕستەیە بایەخدارەی وت: (ئەگەر بەشێوەیەکی ووردو زۆر قووڵ بیر بکەیتەوە، ئەوا زانستەکان ناچارت دەکەن کە باوەڕ بێنیت بە بوونی خوا)، بەپێویستی دەزانم کە تەواوی ڕەزامەندی خۆم ڕابگەیەنم لەسەر ئەم وتەیە[1].

فەیلەسوفی ئینگلیزی (بیکۆن) دەڵێت:

(قوڵ بوونەوە لە فەلسەفە بە ئەندازەیەکی کەم مرۆڤ بەرەو بێ باوەڕی دەبات، بەڵام بە قوڵبوونەوەو ڕۆچوون لە فەلسەفە مرۆڤ بەرەو ئایین دەباتەوە)[2].

د. وتز ڕاگری کۆلیژی پزیشکی لە پاریس و ئەندامی ئەکادیمیای زانست و کیمیاگەری دەڵێت: (ئەگەر هەر کاتێك لە کاتەکان وا هەستم کرد کە باوەڕی من بەخوا لەرزی تێکەوتووە، ئەوا ڕووی خۆم ئەکەمە ئەکادیمیای زانستی بۆ چەسپاندنی).

باسکال وتویەتی:

(تەنها دوو بەش لە خەڵکی پێوەیستە بە خاوەن عەقڵ ناویان بەرین: یەکەم: ئەوانەن کە خوا ئەناسن، دووەم: ئەوانەن دەکۆڵنەوە لە بوونی خوا چونکە نایناسن).

---

(1) الله يتجلى في عصر العلم ٢١، و زانای سروشتناس (ئۆلیفر وندل) وتەیەکی نزیك لەو جۆرەی وتوە: ٥٢.

(2) الله يتجلى في عصر العلم ٣٥.

ئەنشتاین وتویەتی:

(باوەڕ بەهێزترین و بەنرخترین دەرەنجامی لێکۆڵینەوە زانستیەکانە).

بەهەمان شێوە وتویەتی:

(باوەڕ بەبێ زانست وەك كەسێكی شەل دەچێتە ڕێ. زانستی بێ باوەڕ، وەك دەست كوتان و دەستگێڕانی كەسی كوێرە).

ئەدمون هربرت زەوی ناسێكی بەناوبانگە، و مامۆستایە لە زانكۆی (سوربون) دەڵێت: (ناكرێت زانست مرۆڤ بەرەو بێ باوەڕی و ماددەگەرایی و گومانداری كێش بكات)[1].

ئەمەیە ڕاست پێكان، چونكە حەق و ڕاستی شاراوە نییە لەلایەن زانا عەقڵ ڕووناكەكان، ئەوانەی كە پەیی بەو بەڵگانە دەبەن كە كەمێك پێش ئێستا خستمانەڕوو، و ئەو بەڵگانەی كە بوونی خوای گەورە دەچەسپێنن و دەسەلمێنن.

بەڵام ئەوانەی نكۆڵی بوونی خوا دەكەن، بەبەڵگەی ئەوەی بە هەستەكانیان پەییان بەخوا نەبردووە، ئەوا ئەوانە وا ئەندێشە دەكەن كە تەنیا هەستەكان بریتین لە سەرچاوەی زانین.

بەڵام واقیعی ئەوان ئەو بانگەشەیەیان بەدرۆ دەخاتەوە:

باوەڕیان بە هێزی كێشندە و موگناتیسی و كارەبایی هەیە، و باوەڕیان بە بوونی (ئەلیكترۆن و پرۆتۆن و نیترۆن و عەقڵ) هەیە، كەچی هیچ یەكێك لەمانەیان نەبینیوە، تەنها شوێنەواری ئەوانیان بینیوە.

هەرچیش نكۆڵی بوونی خوای گەورە بكات بەوەی كە نەیبینوە، و باوەڕیشی بەو ڕاستیە زانستیانە بوو، ئەوا ئەو كەسە تەنها فێڵ لە خۆی دەكات، چونكە عەقڵ پەیی بەو شتانە

---

(1) الطب محراب للإيمان ٢٥٧ وروح الدين الإسلامي ٦١.

بردووه نەوەك هەستەكان، چونكە هەستەكان هەندێ جار بەهەڵەدا دەچن، و هەستەكانیش تەنها بریتین لە چەند ئامرازێك و ئامرازەكانی حوكمیشی داوەتە دەست عەقڵ تا حوكمی خۆی دەربكات.

هەڵخەڵتان و بەهەڵەداچوونی هەستەكان

ناكرێت پشت ببەسترێت بە هەستەكان، چونكە زۆرجار خاوەنەكەی هەڵ ئەخەڵەتێنێت. نمونە لەمبارەوە زۆرن، لەوانە:

هەڵخەڵتانی چاو:

١_ ئەو دارەی نقومی ناو ئاو كراوە بینەر وا ئەزانێت شكاوە.

٢_ چاو شوشەی صافی تەواو پاك نابینێت، لەگەڵ ئەوەی شتێكی بینراوەو هەیە.

٣_ چاو دێرەكانی كتێب نابینێت كە زۆر لێی نزیك بوبێتەوە.

٤_ زانایانی دەروونناسی دەڵێن: ئەگەر بەردەوام تەماشای خاڵێكت كرد لەسەر دیوارێك، دواتر تەماشای دیوارێكی ترت كرد، ئەوا هەمان خاڵ لە دیواری دووەمیشدا دەبینیت، كەچی ئەو خاڵە لە دیواری دووەمدا نییە.

٥_ نەخۆش چەند تارمایی و زەلامێك دەبینێت كەسانی تر نایبینن.

هەڵخەڵەتانی گوێ:

١_ گوێ دەنگی زۆر نزم نابیسێت هەروەك دەنگی زۆر توندو تیژیش نابیسێت، وەك دەنگی كەڵە ئەستێرەكانی ئاسمان، هەروەك بۆمبای گەردیلەیی دەتەقێنرێتەوە ئەوا گوێ تەنها ئاگای لە دەنگ و هاڕژنی یەكەم دەبێت، ئاگای لە تەقینەوەكانی دواتر نابێت، سەرباری ئەوەی

ئامرازەکان ژمارەی زۆر بەرزیان تۆمار کردووە، ئەمەش لەبەر ئەوەی بەشی (ئەوتار کورتی) لە گوێدا تەنها لەرەیەکی دیاریکراو ئەتوانێت ببیسێت و ناتوانێت نزمتر یان بەرزتر لەمە ببیسێت.

٢_ نەخۆش چەند دەنگێك دەبیسێت کە کەسانی تر نایبیستن.

هەڵخەڵەتانی دەست لێدان:

ئەگەر ئاوی گەرم و شیلەتین و ساردت کردە ناو سێ دەفرەوە، و دواتر دەستت کردە ناو ئاوی گەرمەوەو پاشان خستتە ناو ئاوی شیلەتینەکە، ئەوا هەست بەسارد بوونی دەکەیت. ئەگەر لە شیلەتنەوە بگوازیتەوە بۆ ساردەکە ئەوا هەست بەسارد بوونی زۆر دەکەیت، ئەمەش لە هەڵ خەڵەتاندنی هەستی دەست لێدانە.

هەڵخەڵەتانی هەستی تامکردن:

١_ چەند ماددەیەك هەن کە بێ تامن و هەستی تامکردن ناتوانێت کاری لەسەر بکات.

٢_ ئەگەر شتێکی زۆر شیرینت خوارد، دواتر شتێکت خوارد کە شیرینیەکەی کەمتر بوو لەوەی یەکەم، ئەوا هەست ناکەیت کە دووەمەکە شیرین بێت.

٣_ نەخۆش تامی تاڵ دەکات لە ئاوی سازگار.

٤_ هەر دوو هەستی دەست لێدان و تامکردن ناتوانن ترشەکان و پێکهاتە کیمیاییە سوتێنەرەکان بناسن[1].

---

(1) نداء الروح _ فاضل السامرائي، بغداد _ چاپخانەی (الاسلامیة) ٢٣_٢٧.

ئەمانە و نمونەکانی تریش ئەوەمان بۆ ڕوون دەکەنەوە کە زۆر جار هەستەکان هەڵ دەخەڵەتێن، ناکرێت پشتی پێ ببەسترێت لە ئاشکرا کردنی ڕاستیەکاندا، لەبەر ئەمەشە کە عەقڵ حوکمڕان و حوکمدەرە بەسەر هەستەکان دا.

کەواتە هەستەکان تەنها ئامرازن.

ئینجا چۆن دەکرێت بوترێت: کە خوای گەورە بەر هەستەکان ناکەوێت، بۆیە پێویست نییە باوەڕی پێبهێنرێت؟ ئەم وتەیە تەنها کەسێکی نەزانی نەفام دەیکات کە هیچ عەقڵی نەبێت.

هۆکارەکانی بێ باوەڕی و گومڕایی

باوەڕ بوون بە بوونی خوای گەورە، بریتیە لەهەمان ئەو بیروباوەڕە فیتڕیەی کە خەڵکی لەسەری بەدیهێنراوە. بنچینەی هەموو ئەو شتە لاوەکیانەیە کە دەچێتە ناو چوارچێوەی ئایینی ئیسلام.

بێ باوەڕی حاڵەتێکی لە ناکاوە کە بەسەر فیتڕەتدا دێت، و قورئانی پیرۆز هۆکارەکانی دیار کردووە، بەمانەی خوارەوە:

١ _ خۆ بەزلزانین:

﴿وَقَالَ ٱلَّذِينَ لَا يَرۡجُونَ لِقَآءَنَا لَوۡلَآ أُنزِلَ عَلَيۡنَا ٱلۡمَلَـٰٓئِكَةُ أَوۡ نَرَىٰ رَبَّنَاۗ لَقَدِ ٱسۡتَكۡبَرُواْ فِيٓ أَنفُسِهِمۡ وَعَتَوۡ عُتُوّٗا كَبِيرٗا ٢١ يَوۡمَ يَرَوۡنَ ٱلۡمَلَـٰٓئِكَةَ لَا بُشۡرَىٰ يَوۡمَئِذٖ لِّلۡمُجۡرِمِينَ﴾ الفرقان: ٢١ _ ٢٢. واتە: (ئەوانەی کە بە ئومێدی دیداری ئێمە نین وتیان: ئەوە بۆ فریشتە دانەبەزێنرا بۆ لامان (تا دڵنیابین لە حەقیقەتی قورئان و پێغەمبەر) یاخود پەروەردگارمان بەچاوی خۆمان ببینین، سوێند بەخوا بێگومان ئەوانە لە دەروونی خۆیاندا خۆیان بەگەورە دەزانن، لە سنور ترازاون و

سەرکەشیان بێ ئەندازەیە. ئەو ڕۆژەی کە فریشتەکان دەبینن هیچ جۆرە مژدەیەك بۆ تاوانباران نییە).

لەم ئایەتەدا: ئەوە ڕوون کراوەتەوە، کە خۆ بەزلزانین ئەوانی هانداوەو پاڵناوە بۆ ئەوەی وا ئەندێشە بکەن کە ژیان هەموو شتێکە و نەمانی لە دواوە نییە.

٢_ لادان و یاخی بوون:

﴿ وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَـٰهَـٰمَـٰنُ ٱبْنِ لِى صَرْحًا لَّعَلِّىٓ أَبْلُغُ ٱلْأَسْبَـٰبَ ﴿٣٦﴾ أَسْبَـٰبَ ٱلسَّمَـٰوَٰتِ فَأَطَّلِعَ إِلَىٰٓ إِلَـٰهِ مُوسَىٰ وَإِنِّى لَأَظُنُّهُۥ كَـٰذِبًا ۚ وَكَذَٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوٓءُ عَمَلِهِۦ وَصُدَّ عَنِ ٱلسَّبِيلِ ﴾ غافر: ٣٦ _ ٣٧. واتە: (فیرعەون بە هامانی وت: ئەی هامان بورجێکی بەرزم بۆ دروست بکە، بۆ ئەوەی هەندێ هۆکارم دەست بکەوێت!!. هۆکاری بەرز بوونەوە بۆ ئاسمانەکان، تا لەوێوە سەرکەوم و نهێنیەکانی شارەزا ببم سەردانێکی خوای موسا بکەم و ببینم!! هەر چەندە من دڵنیام کە درۆزنە!!، ئابەو شێوە کارو کردەوە ناشرینەکان لای فیرعەون جوانکرا، لە ڕێبازی ڕاست و دروست لادرا).

لە ئایەتەکەدا ئەوە ڕوونکراوەتەوە، کە ڕێبازی فیرعەون ڕێبازێکی هەڵەیە، یاخی بوونەکەی بووە هۆی دەرچوون لە ڕێگەی ڕاست، کە لەوێوە خوای گەورە دەناسرێت.

٣_ ستەم:

﴿ فَقَدْ سَأَلُوا۟ مُوسَىٰٓ أَكْبَرَ مِن ذَٰلِكَ فَقَالُوٓا۟ أَرِنَا ٱللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ ٱلصَّـٰعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ﴾ النساء: ١٥٣. واتە: ئەوانە بەڕاستی داوای گەورەتریان لە موسا کرد، وتیان: دەمانەوێت خوامان بە ئاشکرا نیشان بدەیت، ئەوسا هەورە بروسکەیەك لێیدان لە سەرەنجامی ئەو ستەمە ناڕەوایە.

جا وشەی (بەهۆی ستەمیان) ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە ئەو پاڵنەرەی پاڵی پێوەناون تا ئەو جۆرە داوایە بکەن بریتیە لە ستەم، ستەمی دەووری لە ڕاستی، چونکە ڕاستی دەناسێت و خۆیشی لێ نەناس دەکات.

ستەم (پێچەوانەی دادگەرییە) پاڵی بە بێ باوەڕانەوە نا تا تۆمەت بۆ باوەڕداران هەڵبەستن کە: خەیاڵاوی و خەڵەفاو درۆزنن و کەسانێکی هەست و نەست جۆش و خرۆش دراو.... هەر هەمان تۆمەت ئەمڕۆش دەیبینین کاتێك دەڵێن: ئەوانە زانستی نین، ڕاستگۆ نین، شلەژاون، و هەڵ خەڵەتاون.

٤_ نەزانین:

خوای پاك و بەرز دەفەرمووێت: ﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ لَا يَعۡلَمُونَ لَوۡلَا يُكَلِّمُنَا ٱللَّهُ أَوۡ تَأۡتِينَآ ءَايَةٌۗ كَذَٰلِكَ قَالَ ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِهِم مِّثۡلَ قَوۡلِهِمۡۘ تَشَٰبَهَتۡ قُلُوبُهُمۡۗ قَدۡ بَيَّنَّا ٱلۡأٓيَٰتِ لِقَوۡمٖ يُوقِنُونَ ﴾ البقرة: ١١٨. واتە: (جا ئەوانەی نەفام و نەزانن دەیان گوت: بۆ خوا لەگەڵ ئێمە گفتوگۆ ناکات؟! یان موعجیزەو نیشانەیەکمان بۆ نایەت؟! (شایەنی باسە) کەسانی تریش پێش ئەمان هەمان قسەیان دەوت، ئەمانە دڵەکانیان چوونیەکەو لەیەك دەچێت (شێوازی دەربڕینیان جیاوازە)، بێگوکان ئێمە چەندەها بەڵگەو نیشانەی ئاشکراو ڕوونمان دیاری کردووە بۆ ئەو کەسانەی کە ڕاستی خوازن و بەشوێن حەقیقەتدا دەگەڕێن).

لەم ئایەتەدا ئەوە ڕوون کراوەتەوە کە ئەمە وتەی کەسانێکی نەزانە نەك زانایان، تەنانەت شتێکی نوێ نییە، بەڵکو ئەمە بەردەوام لۆژیك و مەنتیقی تاکی بێ باوەڕە، بەهۆی وێکچوونی

دڵەکانیان، و ئەوەشی چەسپاند کە ڕێگەی بەرەو خواچوون بریتییە لەو شوێنەوارو نیشانانەی ئاماژەن بۆی[1].

زانست بانگەشە بۆ ئیمان و باوەڕ دەکات

ڕۆژێك لە ڕۆژان زانست بانگەوازی نەکردووە بۆ بێ باوەڕی و کوفر، چونکە ڕێبازو پەیڕەوێکی سەلامەت دەگرێتەبەر بۆ گەیشتن بە ڕاستیەکانی بوون و ڕووخسارەکانی بوونەوەر.

ڕۆژێك زانست نەیوتوە: ئەم سیستەمەی جیهانی لەسەر دەڕوات بە ڕێکەوت دروست بووە، چونکە ڕێکەوت پشێوییە. ئەو زانایەی شیکاری بکات لە تاقیگە یان لەگەڵ ڕوانگە ژیاوە یاخود هەڵسوکەوتی کردبێت لەگەڵ ژمارەدا ... دان نانێت بەهیچ شتێکی تر جگەلە سیستەم، و بەستنەوەی هۆ و هۆکار و پێشەکی و دەرەنجام بەیەکەوە، و بەدڵنیاییەوە دان دەنێت بەوەی کە یاساکانی سروشت وەك کێشندە و کارەبا و لاسلکی... جگەلەمانەیش ملیۆنان وێنە، هەموو ئەمانە تەنها بریتیە لە چەندین شوێنەوار کە ئاماژە و نیشانەن بۆ کارتێکەر و کاریگەرەکە کە خوای پاك و بەرزە... زانایان جەختی زۆریان لەم لایەنە کردۆتەوە بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا.

د. ماریت شانلی کونجدن، یەکێکە لە گەورە زانایانی سروشت ناس، دەڵێت: (هەموو ئەو شتانەی لە ناو بوونەوەردان شایەتی و گەواهی دەدەن لەسەر بوونی خواو تواناو مەزنایەتیەکەی، و کاتێك ئێمەی زانایان هەڵدەستین بە شیکردنەوەی ڕوکارەکانی بوونەوەر و توێژینەوە لێی و ئەگەر ڕێگەی بەڵگە هێنانەوەش بەکاربێنین، ئەوا ئێمە تەنها سەرنجی شوێنەواری دەستی توانست و قودرەت و گەورەیی خوای گەورە دەدەین).

---

[1]) الله: سعید حوی ١١_١٣.

کاتێك (ئەنشتاین) لە کتێبخانەی ئەو زانکۆیەدا دانیشتبوو کە قوتابی بوو لێی، ڕۆژنامە نوسێك پرسیاری لێکرد: ئایا لە زانستەوەیە کە باوەڕت بەخوا هەبێت، ئەم بیروباوەڕەش هزرێکی بەرهەست نییە، بەڵکو شاراوەو غەیبییە، کە ملکەچی تاقیگەی زانست نییە؟

وەڵامی دایەوە: سەیری ئەم کتێبخانەیە بکە کە ملیۆنان کتێبی تێدان، ئایا هەر کتێبێك نووسەرێکی نییە؟

وتی: بەڵێ.

وتی: ئەگەر منداڵێك چووە ناو کتێبخانەوە، ئایا پەیی دەبات بەو زانست و زانیارییەی کە لەو کتێبانەدا هەیە؟

وتی: نا.

وتی: ئایا نووسەرەکانی دەناسێت؟

وتی: نا.

وتی: ئایا پەیی نەبردنی منداڵەکە بە کتێب و نووسەرەکانیان، دەبێتە بەڵگەیەکی زانستی لەسەر نەبوونی کتێبخانەکە؟

وتی: نا.

وتی: بەهەمان شێوە بوونەوەر بەو هەموو وێنەو ڕوخسارو یاسایانە وەك نموونەی پێشووە. کە عەقڵە سادە نەزانەکان پەیی نابەن و ڕانامێنن لە بەدیهێنەرەکەی، ئەوا ئەمە نابێتە بەڵگەیەکی زانستی لە سەر ئەوەی کە بوونی نییە. دواتر (ئەنشتاین) باسی وردی و ڕێك و پێکی ئەو سیستەمی بوونەوەری دەکرد کە سەرنجی داوەو هیچ کەلێنێك ناهێلێتەوە بۆ گومان هەبوون لە بوونی خوای پایەبەرز.

لەوانەیە هەندێ کەس وای بۆ بچن کە ئەمانە تەنها چەند نمونەیەکن لە نمونەکان، چەند کەسێکی وای لەپشتەوە نەبووە کە سەرنج ڕاکێش بن لەناو ئەو ژمارە زۆرەی بێ باوەڕاندا.

بەڵام لە ڕاستیدا: زۆربەی زانایان ئەو مەزهەبەیان هەڵبژاردووەو جەختیان کردۆتەوە کە زانست ڕێگەی باوەڕە، زانای ئەڵمانی (د. دینرت) لێکۆڵینەوەیەکی بڵاوکردەوە، تیایدا بۆچوونی گەورە زانایانی ڕوونکردەوە لە چوار سەدەی کۆتایی و لە بیروباوەڕی ئەوانی کۆڵیوەتەوە و بۆی دەرکەوت لە دەرەنجامی لێکۆڵینەوە لەسەر (٢٩٠) زانا کە:

٢٤٢ زانا لە کتێب و لێکۆڵینەوەکانیاندا ئەوەیان ڕاگەیاندووە کە باوەڕیان بەخوا هەیە.

٢٨ زانا بەهیچ بیروباوەڕێك نەگەیشتوون.

هەروەها ٢٠ زانا بێ ئایین بوونە و گرنگیان بەلایەنی ئایینی نەداوە.

ئەمەش واتای وایە کە (٩٢ ٪)ی زانایان باوەڕیان بەخوا هەبووە.

ئەگەر بگەڕێیتەوە بۆ کتێبی (الله، بحث في نشأة العقيدة الالهية _ عەقاد) و (عقائد المفكرين في القرن العشرين _ عەقاد) و (العلم يدعو للايمان _ كريس موريسۆن) و (الله يتجلى في عصر العلم) دانراوی کۆمەڵە زانایەکە، (قصة الايمان _ شێخ نەدیم جسر)، ئەوا ناوی زۆرێك لە زانایان دەبینی کە جەخت دەکەنەوە لەسەر باوەڕ بوون بەخوای گەورە.

دواتر زۆرێك لەو زانایانەی کە تۆمەتبار کراون بە بێ باوەڕی و بێ دینی، ئەوا بە تێڕوانینی زانست بێ دین نەبوونە، بەڵکو بە تێڕوانینی کلێسا بێ دین و ئاین بوونە کە هەر کەسێك ڕای پێچەوانەی کلێسا بوبێت ئەو حوکمەی بەسەردا دراوە، وەك (تۆلستۆی) کە بێ دین بووە بە تێڕوانینی کلێسا، لەڕاستیدا باوەڕێکی قوڵی هەبووە بە خوای گەورە، هەروەك ئەمە لە کتێبەکەیدا (اعترافات تولستوي) دا دیارە.

ئەو زانایانەی کە بێ باوەڕ بوونە بەخوای گەورە، ئەو بێ باوەڕ بوونەیان دەرەنجامی لێکۆڵینەوەیەکی زانستی ورد نەبووە، بەڵکو لەبەر چەند شتێك بووە لەوانە:_

١_ ئەو هەڵوەستە توندو تیژەی کلێسا لە بەرامبەر زانایان و پشتگیری نەکردنی هزری ئازاد، و حوکمی بێ باوەڕی و بێ دینیان بەسەر درا، و بەشێوازێکی زۆر دڕندانە حوکمی سوتاندن و ناشرین کردن و کوشتن بەسەر دەیان کەسدا جێبەجێ کرا و کتێبەکانیان سوتێنران، و هەڕەشەی کوشتنیشیان کرد لەوەی کە ئەو کتێبانەی لەلا بێت.

لە کتێبی (قصة النزاع بين الدين و الفلسفة) دانراوی: د. تۆفیق تەویل چەند لیستێکی تێدا هەن ناوی ئەو زانایانەی تێدا نووسراوە کە زۆر بە دڕندەیی و دوور لە خەیاڵ سوتێنران، تا ئەمە لە هۆشی هەندێ لە زانایان جێگیر بوو کە بانگەشە کردن بۆ بێ دینی شتێکی زۆر پێویستە بۆ ڕزگار کردنی زانایان لەو دڕندەیی و ترسناکییە.

لە ڕاستیدا بێ دینی ئەو زانایانە وەك بنەمایەك نەبووە، بەڵکو هەڵوێستێك بوو لە بەرامبەر کلێسادا، تا ئەو کاتەی کە ئەو ترس و دڵەڕاوکێیە نەما ئەوا گەڕانەوە سەر هاندان بۆ باوەڕ هێنان، ئەمەش بە بەڵگەی ئەوەی کە ژمارەی ئەو زانایانەی کە باوەڕیان بە خوای گەورە هەیە ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر دەبێت.

٢_ هەڵوێستی ستەمکاری کلێسا لە بەرامبەر چەوساوەو کۆیلە و ستەم لێکراوان، بەوەی کە هەڵوێستی ناوبراو لە پاڵ پاشا و داگیرکار و دەرەبەگەکان بوو، و پاپاکانیش خاوەنی دەسەڵاتی ڕاستەقینە و سەروەت و سامان و پسولەی لێخۆش بوون... بوون.

ئەم هەڵوێستە زۆرێك لە هزرمەندانی پاڵنا بۆ بانگەوازی کردنی فڕێدانی کلێسا، هەڵبژاردنی بێ دینی بۆ ڕزگارکردنی ستەمدیدە و ژێردەستەکان لەو ستەم و ئازارەی کە دەیانچەشت.

٣_ پەلهاویشتنی جولەکەی جیهانی لە ڕێگەی (ماسۆنیەت)، کە هزری بێ دینی دەچەسپاند بۆ زاڵ بوون بەسەر کۆمەڵگەی مەسیحی، و ئەم ئاراستەیە هەمان ئاراستەی ماسۆنیەتی بێ دینە کە زۆر بەڕوونی بەدەرکەوت لە کۆمەڵەی (ئینسکلوپیدیا) و شوێنەکەوتوو و قوتابیەکانی دا، و شۆڕشی فەڕەنسی لەسەر شان و باڵی ئەوانەوە هەڵسا.

٤_ بێ دینی لە هەموو کات و شوێنێکدا ڕێگەیەکە بۆ بەڕەڵایی و خۆدزینەوە لە نمونەی بەرز، بۆیە بێ دینی پەناگەی هەواو هەوەسباز و ڕەوشت لادەرەکانە.

پوختەی قسە:

ئەوەیە کە بێ دینی هەڵوێستێکی ڕەسەنی زانست نەبووە، بەڵکو چەند بارودۆخێکی تایبەتی دروست کردووە، بەڵام ڕێبازو پەیڕەوی زانستی خاڵی دەستپێکی ناسین و باوەڕ هێنان بە خوای گەورەو ڕێز لێگرتنیەتی[1].

***

(1) العلم ليس كافرا ٨ و لاپەڕەکانی دواتر. و بڕوانە: ئاماری (دینرت) لە کتێبی: روح الدين الاسلامي ٦٠. و الطب محراب للايمان ٢٥٦. بکە.

دەروازەی دووەم

ناوە چاك و جوان و پیرۆزەكانی خودا

بێژەو دەربڕینی (ناوە پیرۆزەكانی خوا) لە چوار شوێنی قورئانی پیرۆزدا هاتووە:

١_ ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَلِلَّهِ ٱلۡأَسۡمَآءُ ٱلۡحُسۡنَىٰ فَٱدۡعُوهُ بِهَاۖ وَذَرُواْ ٱلَّذِينَ يُلۡحِدُونَ فِيٓ أَسۡمَٰٓئِهِۦۚ سَيُجۡزَوۡنَ مَا كَانُواْ يَعۡمَلُونَ ﴾ الأعراف: ١٨٠. واتە: (هەر بۆ خوایە هەموو ناوە جوان و پیرۆزەكان بەو ناوانە دوعا و نزا بكەن و هاناو هاواریش بۆ ئەو زاتە بەرن، واز بهێنن لەوانەی كە لە ناوە پیرۆزەكانی خوادا لادان دەكەن، لە ئایندەدا پاداشتی ئەو كارو كردەوانەیان وەردەگرن، كە ئەنجامیان دەدا).

٢_ خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿ قُلِ ٱدۡعُواْ ٱللَّهَ أَوِ ٱدۡعُواْ ٱلرَّحۡمَٰنَۖ أَيّٗا مَّا تَدۡعُواْ فَلَهُ ٱلۡأَسۡمَآءُ ٱلۡحُسۡنَىٰ ﴾ الإسراء: ١١٠. واتە: (پێیان بڵێ: ئێوە لە نزاو دوعاتاندا هاوار لە "الله" بكەن یان بە سیفەتی پیرۆزی "الرحمن" هانای بۆ بەرن، بەهەر ناوو سیفەتێكی جوان هاوارو نزا بكەن دروستە، چونكە ئەو خاوەنی هەموو سیفات و ناوە پیرۆزو جوانەكانە).

٣_ خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَۖ لَهُ ٱلۡأَسۡمَآءُ ٱلۡحُسۡنَىٰ ﴾ طه: ٨. واتە: ("الله" زاتێكە كە جگە لەو خوایەكی تر نییە، هەرچی ناوە پیرۆزو سیفاتە جوانەكان هەیە هەر شایستەی ئەوە).

٤ _ هەروەها دەفەرموویّت: ﴿ هُوَ ٱللَّهُ ٱلۡخَٰلِقُ ٱلۡبَارِئُ ٱلۡمُصَوِّرُۖ لَهُ ٱلۡأَسۡمَآءُ ٱلۡحُسۡنَىٰ ﴾ الحشر: ٢٤.
واتە: (هەر ئەو خوایە بەدیهێنەرو دروستکارە، نەخشەو وێنە کێشەرە، ناوە پیرۆزو جوانەکان هەر شایستەی ئەون).

هۆی هاتن و دابەزینی ئایەتەکە:

پیاوێك لە نوێژەکەیدا پاڕایەوە لە خوای گەورە هاواری کرد و بە ناوی (الرحمن) هانای بۆ برد، جا "ئەبو جەهل" وتی: ئایا موحەممەد و هاوەڵانی واگومان نابەن کە یەك خوا دەپەرستن، ئەی ئەو کابرایە چیەتی و بۆچی لە دوو خوا دەپاڕێتەوە؟ جا خوای گەورە ئەم ئایەتەی دابەزاند: ﴿ وَلِلَّهِ ٱلۡأَسۡمَآءُ ٱلۡحُسۡنَىٰ فَٱدۡعُوهُ بِهَا ﴾ الأعراف: ١٨٠. وەك ناوەکانی: (الرحمن، الرحیم، الملك، القدوس، ناوەکانی تر)، جا پێغەمبەر (ﷺ) کابراکەی بانگ کرد و پێی فەرمو: هاواری خوا بکە یان بە ناوی (الرحمن) هانای بۆ ببە، سەرباری ڕازی نەبوونی هاوبەشدانەران[1].

ڕاڤەکارانی قورئان ڕاجیان لەبارەی واتای ئەو نزاو دوعایەی کە لەم ئایەتەدا هاتووە: ﴿ قُلِ ٱدۡعُواْ ٱللَّهَ أَوِ ٱدۡعُواْ ٱلرَّحۡمَٰنَ ﴾ الإسراء: ١١٠. بۆیە ئەم چەند ڕایەیان هەیە:

ڕای یەکەم: نزاو دوعاکە بە مانای ناونانە (واتە: ناوی بنێن) بەمانای هاوار کردن نایەت، چونکە کار (فعل)ی (أدع) سنوور بەزێنی کردووە بۆ دوو بەرکار، دەڵێیت: ناوم لێنا زەید، دواتر ناوێکی فەرامۆش کردووە، چونکە پێویستی پێ نەبووە، جا دەوترێت: زەیدم بانگ کرد، (أو) بۆ

---

[1] بحر العلوم للسمرقندي ٥٨٤/١. و سەیری ئەمەش بکە: تفسیر الکشاف ٤٧٠/٢ عن ابن عباس، وتفسیر ابن عطیة ١٥٣/٦. هەموویان ئەم هۆیەیان لەبارەی هاتنەخوارەوەی ئەم ئایەتەیان هێناوە: ﴿وَلِلَّهِ ٱلۡأَسۡمَآءُ ٱلۡحُسۡنَىٰ ﴾ الأعراف: ١٨٠.

سەرپشكی بوونە، جا بەم پێیە ماناكەی: ئەم دوو ناوەی هێناتان و خواتان پێ ناونا ﴿ فَلَهُ ٱلْأَسْمَآءُ ٱلْحُسْنَىٰ ﴾، چونكە مادەم هەموو ناوەكانی خوا جوان و پیرۆزن ئەوا ئەو دوو ناوانەش پیرۆزو جوانن چونكە ئەمانیش دوو ناون لە ناوەكانی خوان.

ئەمە ڕای زەمەخشەرییە[1].

جا نزاو دوعاكە بە مانای (ناوی لێبنێن) دێت، كە سنوور بەزێنی دەكات بۆ دوو بەركار، كەواتە بەم شێوەیە دەبێت: ناوی پەروەردگارتان بنێن "الله" یان "الرحمن"، بەركاری یەكەمی لابردووەو بەركاری دووەمی هێشتووەتەوە بۆ ئەوەی بێتە هێماو بەڵگە لەسەر شوێنەكە[2].

ڕای دووەم: نزاو دوعاكە بەمانای هاوارو هانا دێت:

چونكە ئەوەی دیارە، لە هۆی هاتنە خوارەوەی ئایەتەكە، ئەوەیە كە كابرا دوعاكەی بریتی بووە لە (یا رحمن، یا رحیم) یاخود (یا الله، یا رحمن)، واتاكەی ئەوەیە: ئەگەر بە (الله) هاواری خواتان كرد ئەوا ئەمە ناویەتی، ئەگەر بە (رحمن)یش هانای بۆ بەرن ئەوا (رحمن) سیفەتیەتی.

ئەمە ڕای ئیبن حبانە[3].

ڕای سێیەم: ئەگەر ئایەتەكە بەرپەرچی هاوبەشدانەران بێت، ئەوا نزاكە بە مانای (ناونان) دێت، ئەگەریش بەرپەرچ بێت بۆ جولەكەكان، ئەوا بەمانای هاوارو هانا دێت[1].

---

(1) تفسير الكشاف ٤٧٠/٢ ونقله الرازي في تفسيره ٧١/٢١ وابن حبان في البحر المحيط ٨٦/٦. و سەیری ئەمەش بكە: روح المعاني ١٢١/٩ ونقله عن الزمخشري ١٩٢/١٥.

(2) التحرير والتنوير ٢٣٧/١٥.

(3) البحر المحيط لإبن حبان ٨٦/٦. سەیری ئەمەش بكە: روح المعاني ١٢١/٩ ونقله ابن حبان وغيره ١٩٢/١٥ والتحرير والتنوير ٢٣٧/١٥.

جا ناوەکان (الأسماء) کۆی ناو (اسم)ە، لەبارەی مەبەستەکەشی لە ئایەتەکەدا ڕاجیایی هەیە، بەم شێوەیە:

<u>بۆچوونی یەکەم:</u> بریتین لەو دەربڕینە داڕێژراوانەی کە مانای فرەو جیا جیا دەدەن بە دەستەوە.

ئەمە بۆچوونی ئیمامی غەزالی[2]، ڕازی[3]، ئیبن عەتییە[4]، موحەممەد ئەتفەش[5] و زۆربەی زانایانە[6].

ئەمەش لەبەر ئەوەی: (الحسنی) ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە ناوەکانی خوا بریتین لە جوانترین و پیرۆزترین و شکۆدارترین ناو، ئەمەش لەبەر ئەوەی ئەم ناوانە هەڵقوڵاون، چەکەرەیان کردووە لە جوانترین و پیرۆزترین واتا[7].

<u>بۆچوونی دووەم:</u> ناوەکان بریتین لە سیفەتەکان، وەك خوایەتی و ڕەحمەت و زانست و بەدیهێنان، سیفەتەکانی زات و کردار کە هاووێنەی ئەمانەن.

جا ئەمەش دەچێتە ناو ئەم بۆچوونەیان: ناوی لە وڵاتدا بڵاوبووەتەوە، واتە: سیفەت و هاوەڵناوەکانی یان باس و خواسی بڵاوبووەتەوە بە چاکەکاری و بەخشندەیی و بوێری[8].

---

(1) روح المعاني ١٩٢/١٥، بە (وتراوە: قيل) هێناویەتی.

(2) المقصد الأسنى للغزالي ٣٠ وروح المعاني ١٢٠/٩ نقلا عن الغزالي.

(3) تفسير الرازي ٧٠/١٥.

(4) تفسير ابن عطية ١٥٣/٦، یەکدەنگی لەسەر ئەم بۆچوونەی هێناوە.

(5) تيسير التفسير لأطفش ٢٦٣/٤ وصححه.

(6) روح المعاني ١٢١/٩.

(7) روح المعاني ١٢٠/٩_١٢١.

(8) روح المعاني ١٢١/٩ وتيسير التفسير لأطفش ٢٦٤/٤.

حسنى:

ڕاجیان لەبارەی تەفسیری ئەم چەمکە، بۆیە بۆ چەند بۆچوونێك دابەش بوون، وەك:

<u>بۆچوونی یەکەم:</u> حسنى: مێینە (تأنیث)ی (أحسن)ە، بۆیە وەسفی ناوەکانی پێکراوە چونکە حوکمەکەی حوکمی مێینەیە (مؤنث)ەکەی هەیە، هەروەك دەڵێیت: کۆمەڵە مێیە چاك و جوانەکە[1].

<u>بۆچوونی دووەم:</u> حسنى: کۆی (أحسن)ە[2].

<u>بۆچوونی سێیەم:</u> ناوە جوان و چاك و پیرۆزەکان: بریتین لە سیفەتە هەرە بەرزو پایەدارەکان[3]. ئەمەش بریتییە لە وەسف بە دادگەری و چاکەکاری و بەخشندەیی و جوانی و وێنەچوون بە بەدیهێنراوان[4].

جوانی و پیرۆزی ناوەکان بە دووشتی هاوپێچە:

<u>یەکەمیان:</u> جوان و پیرۆزی ئەو ناوانە لە دیدی شەرعەوە، چونکە شەرع ئەم ناوانەی بەکارهێناوەو و دەقی لەسەر هێناوەتەوە[5].

---

1) تفسير الكشاف ٥٣٠/٢. : تفسير ابن عطية ١٥٤/٦ وتفسير النسفي ٣٥٧/٢ والبحر المحيط لابن حبان ٢١٥/٦ وروح المعاني ١٢٠/٩ و ١٦٤/١٦ والتحرير والتنوير ١٨٦/٩.

2) تفسير المنار ٤٣١/٩.

3) بحر العلوم للسمرقندي ٥٨٤/١ و ٢٨٧/٢ و ٣٣٧ و ٣٤٧/٣ وتفسير النسفي ٤٦٤/٣ والنور للأصم ٣٨٩.

4) تفسير الكشاف ١٣٢/٢ وشرح أسماء الله الحسنى للرازي ٤٥.

5) تفسير ابن عطية ١٥٤/٦.

دووەمیان: بەدەستەوەدانی واتای پیرۆزی و بەرزی و شکۆداری و گەورەیی پەروەردگاریێتی و ئەو کردارانەی کە لەوپەڕی پیرۆزی و جوانیدان، کە ئەو کارانە تەنها لە خوای گەورە دەوشێنەوەو شیاوی ئەوە[1].

جۆرەکانی ناوە پیرۆزەکانی خوا:

ناوە پیرۆزەکانی خوا چەند جۆرە دابەشکردنێکی بۆ کراوە لە چەند ڕوویێکەوە:

دابەش کردنی یەکەم: بەکارهێنانی ئەم ناوانە بۆ جگە لە خوای گەورە، بۆ دوو بەش دابەش دەبێت:

یەکەمیان: ئەو ناوانەی کە دروستن بۆ جگە لە خوای گەورەش بەکاربهێنرێن، هەروەك دەڵێین: (الکریم، الرحیم، العزیز، اللطیف، الکبیر، الخالق).

ئەم وشە و دەربڕینانە دروستە بۆ بەندەکان بەکاربهێنرێن، ئەگەرچی بەکارهێنانی ئەو وشانە بۆ خوا واتای جیاواز دەدات بەدەستەوە، بەکارهێنانی بۆ بەندەکانیش مانایەکی جیاواز دەبەخشێت.

بەڵام دەکرێت بەندوباری بخرێتەسەر، تایبەت بکرێت بەشێوەیەك کە بەکارهێنانی تەنها بۆ خوای گەورە دروست بێت، هەروەك دەڵێین: ئەی ئەو زاتەی لە هەموو بەبەزییەیەك بە بەزەیی تری، ئەی بەخشندەترین زات، ئەی بەدیهێنەری ئاسمانەکان و زەوی.

---

[1] تفسیر ابن عطیة، سەرچاوەی پێشوو، وتفسیر الکشاف ١٣٢/٢ و ٤٧٠ و ٥٣٠ و تفسیر الرازي ٧١/٢١ و تفسیر النسفي ٢٨٣/٢ والبحر المحیط لابن حبان ٢١٥/٦. و سەیری ئەمانەش بکە: روح المعاني ١٩٣/١٥ وتیسیر التفسیر لأطفش ٢٧٩/٧ وتفسیر المنار ٤٣٢/٩ والأسماء الحسنی لمحمد حسنین مخلوف ١٨.

دووەم: دروست نییە بۆ جگە لە خوای گەورە بەکار بهێنرێت، هەروەك دەڵێین: الله، الرحمن[1].

دابەش کردنی دووەم: لە ڕووی باس کردنی بە تەنها، لەم ڕووەوە بۆ دوو جۆر دابەش دەبێت:

یەکەم: هەندێك ناو هەن دروستە بە تەنها بهێنرێن، هەروەك دەڵێین: (یا الله، یا رحمن، یا حي، یا حکیم) زۆربەی ناوە چاك و پیرۆزەکانی خوا.

دووەم: هەندێك ناو هەن ناکرێت بە تەنها بهێنرێن و بێ بەندوبار، هەروەك دەڵێین: مرێنەر و زیانگەیەنەر (ممیت و مضار). دروست نییە بەتەنها ئەم ناوانە بهێنرێن، بەڵکو پێویستە بوترێت: (یا محیي یا ممیت، یا ضار یا نافع) واتە: ئەی ئەو زاتەی ژیان دەبەخشیت و ژیان وەردەگریەوەو زیان گەیەنەرو سوود گەیەنەری[2]. ئەمەش وەك ئەدەب و حورمەت نواندن لە ئاست خوا و ڕێگرتن لە بەخەیاڵدا هاتنی شتێکی ناشایستە بۆ خوا[3].

ئەگەر وترا:

حیکمەت لەوەدا چییە، کە خوای گەورە ڕێگری کردووە کە بەندەکانی ستایشی خۆیان بکەن هەروەك لەم فەرمایشتەدا هاتووە: ﴿فَلَا تُزَكُّوٓاْ أَنفُسَكُمۡ﴾ النجم: ٣٢. واتە: (کەواتە خۆتان بەچاك نەزانن و خۆتان بە باڵفتە دانەنێن). کەچی ستایشی خۆی کردووە بەو ناوە چاك و پیرۆزانە؟

---

(1) تفسیر الرازي ١٥/٧١. و سەیری ئەمانەش بکە: روح المعاني ٩/١٢٣ وتیسیر التفسیر لأطفش ٤/٢٦٣.

(2) تفسیر الرازي، و روح المعاني، سەرچاوەکانی پێشوو.

(3) الأسماء الحسنی لمحمد حسنین مخلوف ١٩.

وەڵام:

بەوەی بەندە ئەگەرچی سیفەت و خەسڵەتی چاکی تێدا بێت، ئەوا هەر نا کامڵ و ناتەواوە، ئەگەر ناتەواویش بوو، ئەوا نابێت ستایشی خۆی بکات، خوای گەورە خاون دەسەڵات و توانای تەواو و کامڵە بۆیە وادەخوازێت، ستایشی خۆی بکات، بۆیە ستایشی خۆی کردووە، تا بەندەکانی بزانن و ستایشی بکەن[1].

ژمارە و ڕێژەی ناوەکانی خوا:

پێغەمبەری خوا (ﷺ) دەفەرموێت: (إن لله تسعة وتسعين إسماً، مئة إلا واحداً، من أحصاها دخل الجنة)[2] واتە: خوای گەورە نەوەدو نۆ ناوی هەیە، لە سەد یەکی کەمە، هەر کەسێك لەبەری بکات دەچێتە بەهەشتەوە.

ئەم ژمارەو ڕێژەیە کە نەوەدو نۆ ناوە، بریتین لە ناوە چاك و پیرۆزەکانی خوا کە لە ئایەتەکەدا ئاماژەی پێکراوە[3].

ترمزی فەرموودەکەی (ئەبو هوڕەیڕە)ی گێڕاوەتەوە کە ژمارەی ئەو ناوانەی باسکردووە:

---

(1) بحر العلوم للسمرقندي ٣٤٩/٣.

(2) لەم سەرچاوانەدا هاتووە: صحيح البخاري في: ٥٤ كتاب الشروط، ١٨ باب ما يجوز من الإشتراط والثنيا في الإقرار، رقم ٢٧٣٦، بهذا اللفظ، وفي: ٨١ كتاب الرقائق، ٦٨ باب لله مائة اسم...، رقم ٦٤١٠. وفي: ٩٧ كتاب التوحيد ١٢، باب إن للخ مائة اسم إلا واخداً، رقم ٧٣٩٢. وكل هذه الروايات عن أبي هريرة رضي الله عنه. و صحيح مسلم: ٤٨ كتاب الذكر والدعاء، ٢ باب في أسماء الله تعالى...، رقم ٢٦٧٧، عن أبي هريرة. وفيه: وزاد همام عن أبي هريرة عن النبي (ﷺ): (إنه وتر يحب الوتر) واتە: خوای گەورە تاکە و تاکیشی خۆش دەوێت. سنن الترمذي: ٤٥ كتاب الدعوات، ٨٢ باب رقم ٣٥٠٦، ٥٣٠/٥ عن أبي هريرة رضي الله عنه كما سيأتي، ولفظه (... مئة غير واحد ...) وأفاض ابن حجر في تخريجه في فتح الباري ٢١٨/١١ ومابعدها.

(3) تفسير ابن عطية ٦/١٠، ٣٩٤/١٤.

(٣٥٠٣_ یوسفی كوڕی حمادی بصری بۆی گێڕاینەوە، عبد الأعلی لە سعید ئەویش لە قتادەوە ئەویش لە أبی رافعەوە ئەویش لە أبو هریرەوە (ڕەزای خوای لێبێت) بۆی گێڕاینەوە، ئەویش لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) كە فەرموویەتی: (إن لله تسعة وتسعين إسماً، مئة إلا واحداً، من أحصاها دخل الجنة) واتە: خوای گەورە نەوەدو نۆ ناوی هەیە، لە سەد یەكی كەمە، هەر كەسێك لەبەری بكات دەچێتە بەهەشتەوە.

یوسف وتویەتی: عەبدولئەعلا لە (هیشامی كوڕی حەسان)ەوە ئەویش لە موحەممەد، ئەویش لە ئەبو هوڕەیرەوە (ڕەزای خوای لێبێت) بۆی گێڕاینەوە لە پێغەمبەرەوە (ﷺ).

٣٥٠٧_ ئیبڕاهیمی كوڕی یەعقوبی جوزجانی بۆی گێڕاینەوە، صەفوانی كوڕی صاڵح بۆی گێڕامەوە، وەلیدی كوڕی موسلیم بۆی گێڕاینەوە، شوعەیبی كوڕی حەمزە بۆی گێڕاینەوە، لە "ئەبو زناد" ئەویش لە "ئەعرج" ئەویش لە ئەبو هوڕەیرەوە (ڕەزای خوای لێبێت) كە وتویەتی: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (إن لله تسعة وتسعين إسماً، من أحصاها دخل الجنة) واتە: خوای گەورە نەوەدو نۆ ناوی هەیە، هەر كەسێك لەبەری بكات دەچێتە بەهەشتەوە، كە بریتین لەمانە:

١. هو الله الذي لا إله إلا هو: خوا ئەو زاتەیە كە هیچ پەرستراوێك جگە لەو نییە.
٢. الرَّحْمن: بە بەزەیی.
٣. الرَّحيم: بەخشندە.
٤. المَلِكُ: سەرۆك، پاشا.
٥. القُدُّوس: پاك. بێگەرد.
٦. السَّلام: بێ پەڵە، بێ كەم و كورتی.
٧. المُؤْمِن: دڵنیاكەر، بەڕاست دانەر.
٨. المُهَيْمِنُ: بەسە ڕاگەیشتوو.

٩. العَزِيزُ: زالّ، دەسەڵاتدار.

١٠. الجَبَّار: باڵادەست، ناچارکەر.

١١. المُتَكَبِّر: خۆبەگەورەزان.

١٢. الخَالِق: دروستکەر، بنیاتنەر.

١٣. البَارِيءُ: بەدیهێنەر.

١٤. المُصَوِّر: وێنەکێش.

١٥. الغَفَّار: لێبوردە.

١٦. القَهَّار: گەردن کەچکەر.

١٧. الوّهَّاب: بەخشەر.

١٨. الرَّزَّاق: ڕۆزی دەر.

١٩. الفَتَّاح: دەروو کەرەوە.

٢٠. العَلِيم: زانا.

٢١. القَابِض: وێکهێنەر، لێگرەوە.

٢٢. البَاسِط: فراوانکەر.

٢٣. الخَافِض: دانەوێن.

٢٤. الرَّافِع: بڵندکەر، بەرزکەرەوە.

٢٥. المُعِزُّ: زالکەر، عیززەت بەخش.

٢٦. المُذِّلُ: زەبوونکەر، سەرشۆڕکەر، مل پێکەچکەر.

٢٧. السَّمِيع: بیسەر.

٢٨. البَصير: بینەر.

٢٩. الحَكَم: فەرمانڕەوا، حوکمڕان.

٣٠. العَدْل: دادگەر.

٣١. اللَّطِيف: وردبين، چاكەكاری پەنهان.

٣٢. الخَبِير: شارەزا، هەواڵدەر.

٣٣. الحَلِيم: هێدی، ئارام.

٣٤. العَظِيم: مەزن.

٣٥. الغَفُور: لێبوردە، گوناه پۆش.

٣٦. الشَّكُور: سوپاسگوزار.

٣٧. العَلِيُّ: بەرز.

٣٨. الكَبِير: گەورە.

٣٩. الحَفِيظ: پارێزەر.

٤٠. المُقِيت: بژێوگەیێن، دەسەڵاتدار.

٤١. الحَسِيبُ: لێپرسەرەوە.

٤٢. الجَلِيل: سیفەت بەرز.

٤٣. الكَرِيم: بەڕێز، ڕێزگر.

٤٤. الرَّقِيب: چاودێر.

٤٥. المُجِيب: وەڵامگۆ.

٤٦. الواسِع: فراوان.

٤٧. الحَكِيم: كاربەجێ، لێزان.

٤٨. الوَدُود: بەندەدۆست.

٤٩. المَجِيد: خاوەن شكۆ، پایەبەرز.

٥٠. البَاعِث: زیندووكەرەوە، نێرەر.

٥١. الشَّهِيد: ئاگادار، ئامادە.

٥٢. الحَقُّ: ڕاست، هەق، پایەدار.

٥٣. الوَكِيل: كارپێ سپێرراو، پشت و پەنا.

٥٤. القَوِيّ: بە توانا.

٥٥. المَتِين: بەهێز، قایم.

٥٦. الوَلِيّ: دۆست، یاریدەدەر.

٥٧. الحَمِید: ستایش کراو، شایستەی سوپاس.

٥٨. المُحْصِي: ژمێرەر.

٥٩. المُبْدِيء: پەیداکەر.

٦٠. المُعِید: گێڕەرەوە، زیندووکەرەوە.

٦١. المُحْيِي: ژیێنەر.

٦٢. المُمِیت: مرێنەر.

٦٣. الحَيُّ: زیندوو.

٦٤. القَیُّوم: مشورگێڕ، ڕاوەستاو.

٦٥. الواجِد: هەبوو.

٦٦. المَاجِد: خاوەن پایەی بەرز.

٦٧. الواحِد: تاك، تەنیا.

٦٨. الصَّمَد: جێی مەبەست، حەوجێ پێبوو (جێی نیازو بێ نیاز).

٦٩. القَادِر: توانادار.

٧٠. المُقْتَدِر: خاوەن سەرچاوەی توانا.

٧١. المقَدِّم: پێشخەر.

٧٢. المُؤَخِّر: دواخەر.

٧٣. الأَوَّل: یەکەمین.

٧٤. الآخِر: دوامین.

٧٥. الظَّاهِر: دیار، ئاشکرا.

٧٦. البَاطِن: ون، پەنهان.

٧٧. الوَالِي: سەرپەرشتیکەر.

٧٨. المُتَعَالِي: زۆربەرز، خۆ بە بەرزگر.

٧٩. البَرّ: چاکەکار.

٨٠. التَّوَّاب: تۆبە وەرگر.

٨١. المُنْتَقِم: تۆڵەسێن.

٨٢. العَفُوّ: چاوپۆشیکەر.

٨٣. الرَّؤُوف: میهرەبان.

٨٤. مَالِك المُلْك: خاوەن موڵك.

٨٥. ذو الجَلالِ والإِكرام: خاوەن پایەی بەرزو ڕێز.

٨٦. المُقْسِط: دادپەروەر.

٨٧. الجَامِع: کۆکەرەوە.

٨٨. الغَنِيّ: دەوڵەمەند.

٨٩. المُغْنِي: دەوڵمەندکەر، بێ نیازکەر.

٩٠. المَانِع: بەرگر، پێشگیری کەر.

٩١. الضّارّ: زیان گەیێن (بە دوژمن و ناحەزانی).

٩٢. النّافِع: سوود گەیێن (بە دۆست و خۆشەویستانی).

٩٣. النُّوْر: ڕووناکی.

٩٤. الهَادِي: ڕێ پیشاندەر.

٩٥. البَدِيع: داهێنەر، بێ وێنە.

٩٦. البَاقِي: هەرماو.

٩٧. الوَارِث: میراتگر.

٩٨. الرَّشِيْد: کارزان، شارەزا.

٩٩. الصَّبُور: ئارامگر[1].

ئەبو عیسا وتویەتی: ئەم فەرموودەیە دەگمەن و نامۆیە، زۆر کەس ئەم فەرموودەیەی بۆ مان گێڕاوەتەوە لە صەفوانی کوڕی صالَح، جا ئەم فەرموودەیە تەنها لە ڕێی صەفوانی کوڕی صالَحەوە ناسیومانە، ناوبراو لەلایەن فەرموودەناسانەوە باوەڕپێکراوە.

ئەم فەرموودەیە بە چەندین جۆر گێڕدراوەتەوە لە ئەبو هورەیرەوە (ڕەزای خوای لێبێت) ئەویش لە پێغەمبەرەوە (ﷺ)، نەمان زانیوە کە زۆربەی ئەو گێڕانەوانەی باسی ئەم ناوانە دەکەن، سەنەد و زنجیرەی ڕاست و دروستیان هەبێت، تەنها ئەم فەرموودەیە نەبێت) [2].

چەند ناوێکی تر لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون لەسەر شێوەی ناو داڕێژراون و لە گێڕانەوەکەی (ترمزی)دا باس نەکراون، کە بیست و حەوت ناون:

(الرب، الإله، المحيط، الكافي، الشاكر، الشديد، القائم، الحاكم، الفاطر، الغافر، القاهر، المولى، النصير، الغالب، الخالق، الرفيع، المليك، الكفيل، الخلاق، الأكرم، الأعلى، المبين، الحفي، القريب، الأحد، الحافظ).

هەندێك لەو ناوانە بەخراوەپاڵی هاتوون، وەك: (الشديد) لەم فەرمایشتەدا: ﴿ شَدِيدُ ٱلْعِقَابِ﴾ البقرە: ١٩٦. واتە: (خاوەنی سزاو تۆڵەی سەخت). و (الرفيع) لەم فەرمایشتەدا: ﴿

---

(1) واتای ئەو ناوانەم وەرگرتووە لە کتێبی: م. عەلی باپیر: (ئیمان و عەقیدەی ئیسلامی لەبەر ڕۆشنایی قورئان و سوننەتدا، بەرگی سێیەم: خوابەیەکگرتن لە ناوو سیفەت و پەرستراوێتی دا ٣٨٢_٣٨٧، نووسینگەی تەفسیر بەچاپی گەیاندووە ٢٠٠٧ز چ ١). (وەرگێڕ).

(2) سنن الترمذي في: ٤٥ كتاب الدعوات، ٨٢ باب، رقم الحديث ٣٥٠٦_٣٥٠٧.

رَفِيعُ ٱلدَّرَجَٰتِ ﴾ غافر: ١٥. واته: (ئەو پەروەردگارە پلەو پایەی زۆر بڵندە). و (العالم) لەم فەرمایشتەدا: ﴿ عَٰلِمُ ٱلۡغَيۡبِ وَٱلشَّهَٰدَةِ ﴾ الحشر: ٢٢. واته: (زانایە بەهەموو نهێنی و ئاشكراكان).

ئەمەش وەك هەندێك لەو ناوانەی لە گێڕانەوەكەی (ترمذي)دا هاتوون وەك: (المُحيي) كە لەم فەرمایشتەدا هاتووە: ﴿ لَمُحۡيِ ٱلۡمَوۡتَىٰٓ ﴾ الروم: ٥٠. واته: (مردووان زیندوو دەكاتەوە). و (المالك) كە لەم فەرمایشتەدا هاتووە: ﴿ مَٰلِكَ ٱلۡمُلۡكِ ﴾ آل عمران: ٢٦. واته: (خاوەنی هەموو شتێكە). و (النور) كە لەم فەرمایشتەدا هاتووە: ﴿ٱللَّهُ نُورُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ﴾ النور: ٣٥. واته: (نووو ڕووناكی ئاسمانەكان و زەوییە "نورو ڕووناكی بەخشە پێیان").

ئەم ناوانەی لەبەرامبەر ئەو ناوانەن كە لە گێڕانەوەكەی (ترمزی)دا هاتوون و لە قورئانی پیرۆزدا بەشێوە داڕشتنی ناو نەهاتوون، بەهەمان شێوە بیست و حەوت ناون، كە ئەمانەن:

(القابض، الباسط، الخافض، الرَّافِع، المُعِزّ، المُذِلّ، العدل، الجليل، الباعث، المحصي، المبديء، المعيد، المميت، الواجد، الماجد، المقدِّم، المؤخِّر، الوالي، ذو الجلال والإكرام، المقسط، المغني، المانع، الضار، النافع، الباقي، الرشيد، الصبور).

ئیبن حەجەر وتویەتی: ئەگەر گێڕانەوەكەی (ترمزي) ئەم بیست و حەوت ناوەی كە لەسەرەوە باسكران لێ دەربهێنرێت و ئەو بیست و حەوت ناوەی بخرێتەجێ كە لە قورئاندا هاتووەو منیش خستمەڕوو، ئەوا نەوەدو نۆ ناو پێكدێن، كە هەر هەموویان لە قورئانی پیرۆزدا بە شێوە داڕشتنی ناو هاتون، جێگاكانیشیان لە قورئانی پیرۆزدا دیارن، تەنها (الحفي) نەبێت كە ئەویش لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، لە وتەكەی ئیبراهیم: ﴿ إِنَّهُۥ كَانَ بِي حَفِيّٗا ﴾ مریم: ٤٧. واته: (بەڕاستی ئەو زاتە زۆر منی خۆشدەوێت و ڕێزی بۆ داناوم).

وتویەتی: کەم کەس ئاگاداری ئەمە بووە[1].

زانایان ڕاجیاییان هەیە، لەبارەی ئەو ژمارەو ڕێژەیەی کە لە فەرموودەکەدا هاتووە، ئایا مەبەست لەو ژمارەیە کورت هەڵهێنانی ناوە پیرۆزەکانە لەم ژمارەیەدا یاخود ناوە پیرۆزەکانی خوا لەم ڕێژەیە زیاترن؟ لەمبارەوە بۆ دوو ڕاو بۆچوون دابەش بوون:

ڕای یەکەم: ناوە چاك و پیرۆزەکان تەنها ئەو ڕێژەیەن و زیاتر نین. ئەمە ڕای (ئیبن حەزم)ە، بە بەڵگەی:

ڕووکەشی فەرموودەکە، چونکە دروست وادەرکەوتووە، کە نەوەدو نۆ ناوەو بەس، بۆ هیچ کەسێکیش دروست نییە، کە بە دروست بزانێت، ناوێکی زیاتر لەو ناوانە بۆ خوای گەورە بڕیار بدات، چونکە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (مئة إلا واحداً) واتە: لە سەد یەکی کەمە. جا ئەگەر دروست بووبایە، خوای گەورە ناوێکی زیاتری هەبووبایە، ئەوا ئەو کاتە دەبووە (١٠٠) ناو، ئەگەر ئەمەش ڕوویدابا، ئەوا ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر: (مئة إلا واحداً) واتە: لە سەد یەکی کەمە. دەبووە درۆ. هەر کەسێکیش ئەمە بە دروست بزانێت ئەوا بێ باوەڕە[2].

ڕای دووەم: ناوەکانی خوا زیاترن، لەو ڕێژەیەی باسکراوە، ئەمە بۆچوونی زۆربەی زانایانە، (خەتابی) و (باقلانی) و (ئیبن عەرەبی) دەقیان لەسەر هێناوە، (نەوەوی) هێناویەتی کە زانایان کۆکن لەسەر ئەم ڕایە، هەروەها وتویەتی لە فەرموودەکەدا ژمارەی ناوەکانی خوا کورت نەکراوەتەوە تەنها لەو ناوانەدا، ئەمەش بەدەستەوە نادات، کە جگە لەم نەوەدو نۆ ناوە، خوای گەورە ناوی تری نەبێت، بەڵکو مەبەستی فەرموودەکە ئەوەیە، هەر کەسێك ئەم نەوەدو نۆ ناوە لەبەر بکات دەچێتە بەهەشتەوە، جا مەبەستی فەرموودەکە، هەواڵدانە لەبارەی ئەوەی

---

(١) فتح الباري ١١/٢٢٢.

(٢) علم الكلام لابن حزم ٦٧ و فتح الباري ١١/٢٢٤ و الأسنى للقرطبي ٣٦.

هەر کەسێك لەبەریان بکات، ئەوا دەچێتە بە هەشت، مەبەستی کورت هەڵهێنانی ناوەکانی خوا نییە لەم ڕێژەیەدا. بە بەڵگەی:

أ_ فەرموودەکەی (ئیبن مەسعود): (داوات لێدەکەم بە هەر ناوێك کە ناوی پیرۆزی تۆیە، خۆتت پێ ناو ناوە یاخود لە کتێبەکەتدا داتبەزاندووە یان فێری یەکێك لە بەدیهێنراوەکانی خۆتت کردووە یان لەلایەن خۆت، لە زانیاری پەنهانی خۆتدا هێشتۆتەوەو ئاشکرات نەکردووە).

ب_ زۆربەی ناوەکان سیفەتن، سیفەتەکانی خواش کۆتا نایەن[1].

لەبارەی ئەم وشەیە (أحصاها) کە لە فەرمایشتەکەی پێغەمبەردا (ﷺ) هاتووە چەند بۆچوونێك هەن، لەمانە:

١_ مەبەست لەو وشەیە: بریتییە لە ژماردنی و لەبەرکردنی و باوەڕ پێبوون و بەگەورە زانین و خۆشویستن و پەند وەرگرتن لە ماناکانیان.

ئەمە لە یەکێك لە گێڕانەوەکانی فەرموودەکەی (بوخاری)دا هاتووە[2]: (...هەر کەسێك لەبەری بکات ئەوا دەچێتە بەهەشتەوە...). و لە گێڕانەوەکەی (موسلیم)یشدا هاتووە: (...هەر کەسێك لەبەری بکات دەچێتە بەهەشتەوە).

---

(1) فتح الباري ١١/٢٣_٢٢٤. سەیری وتەی: النووي، بکە لە: شرحه على صحيح مسلم ١٧/٨، و مثله في تحفة الأحوذي ٢/٢٦٠ و المقصد الأسنى للغزالي ١٤٧_١٤٨. و ئەمە ڕای پەسەندکراوی: (أطفش)ە لە: تيسير التفسير ٤/٢٦٤. و آلوسي لە: روح المعاني ٩/١٢٣_١٢٤، ئەم ڕایەی پەسەند کردووە. و سەیری: الأسنى للقرطبي، سەرچاوەی پێشوو بکە.

فەرموودەی ئیبن مەسعود: داوات لێدەکەم بە هەر ناوێك کە هەتە.....تاد: أخرجه أحمد وصححه ابن حبان./ فتح الباري، سەرچاوەی پێشوو.

(2) تفسير ابن عطية ٦/١٥٦. ونقله ابن حجر في فتح الباري ١١/٢٢٩.

جا (نەوەوی) ئەمەی بەڕاست و دروست داناوە[1]، هەروەها ئەمە بۆچوونی زۆربەی لێکۆڵەرانە[2].

٢_ بەتەواوی بیانژمێرێت، واتە: تەنها هەندێکیان لەبەر نەکات و ئەوانی تر فەرامۆش بکات، بەڵکو بە هەر هەموو ناوەکان، لە خوای گەورە بپاڕێتەوە و ستایشی بکات.

٣_ لە ئەستۆ گرتنیان، واتە: هەڵسان بە جێبەجێ کردنی واتای ئەو ناوانە، بەپێی ئەو مانایەی بەدەستەوە دەدەن، واتای ئەو ناوانە بە پێویست بزانێت بۆ خۆی و کاریان پێبکات.

جا ئەگەر بەندە وتی: (الرحمن الرحيم) دەزانێ کە تەنها خوای گەورە کانگای ڕەحمەتەوە، میهرەبانی هەر لەلایەن ئەو زاتەوە دەست دەکەوێت.

ئەگەر بەندە وتی: (الملك)، دەزانێت ئەوەی لە بووندایە و شیاوی هاتنە بوونیشە موڵکی ئەوە، بەشێوەیەك هەڵسوکەوت لەگەڵ پەروەردگاری دەکات، وەك چۆن بەندەیەکی سەرشۆڕ هەڵسوکەوت لەگەڵ خاوەن و دەسەڵاتدارو پادشاکەی دەکات.

کە بەندە وتی: (الرازق)، بەندە دەزانێت کە ڕزق و ڕۆزییەکەی بەدەست خوای گەورەیە بۆیە متمانە بە پەیمان و بەڵێنەکەی دەکات.

ئەگەر بەندە وتی: (المنتقم)، ترسی لێدەنیشێت لە ئاستی تۆڵەسەندنەوەی خوا، هەر ناوێك لە ناوەکانی خوا بەم شێوەیەی کە خرایەڕوو.

٤_ واتاکانی لەبەر بکات[1]:

---

(١) شرح صحيح مسلم للنووي ٨/١٧.

(٢) تيسير التفسير لأطفش ٢٦٤/٤ وتحفة الأحوذي ٢٦٠/٢.

کاتێك بەندە وەسفی پەروەردگاری دەکات بە (الملك)، ئەوا جۆرەکانی دەسەڵات و موڵکی خوای گەورە، لە عەقڵیدا، ئامادەگی دەبێت.

ئەگەر بەندە وتی: (القدوس) ئەوا پاك و پیرۆزی خوا، لە سیفەت و کردەوەو ئەحکام و ناوەکانی لە عەقڵی مرۆڤدا ئامادەیی دەبێت و دوور دەبێت لە هەموو کەم و کورییەك... و بەم شێوەیە[٢].

٥_ کارپێکردنیان، جا ئەگەر بۆ نمونە وتی: (الحکیم) ئەوا هەموو شتێکی خۆی پێڕادەسپێرێت، چونکە هەموو شتەکانی بەپێی دانایی و حکمەتن.

ئەصیلی دەڵێت: مەبەستی لە وشەی (أحصاها) ژماردنیان نییە، چونکە دەکرێت کەسێکی خراپ بیان ژمێرێت، بەڵکو مەبەست لێی کارپێکردنیانە[٣].

هەڵوەستە کردن لەبارەی ناوەکانی خوای گەورە

زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی کە دروستە، ئەو ناوو سیفەتانە بۆ خوای گەورە بەکاربهێنرێن، کە شەرع ڕێی پێداوە.

کۆکیشن لەسەر ئەوەی نابێت ناو و سیفەتێك بۆ خوا بەکاربهێنرێت کە شەڕع ڕێی پێنەدابێت.

---

[١] فتح الباري ١١/٢٢٨_٢٢٩ و شرح صحيح مسلم للنووي، سەرچاوەی پێشوو. و بڕوانە: شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٧٩_٨٠ وتحفة الأحوذي ٢/٢٦٠ ولوامع الأنوار البهية ١/١٢٧.

[٢] شرح الأسماء الله الحسنى للرازي ٧٩.

[٣] فتح الباري ١١/٢٢٩ و چەند ڕایەکی تریشی هێناوە. و بڕوانە: أصول الدين للبغدادي ١٢١ و شرح صحيح مسلم للنووي، سەرچاوەی پێشوو، وتيسير التفسير لأطفش ٤/٢٦٤ وتحفة الأحوذي ٢/٢٦٠ والأسماء الحسنى لمحمد حسنين مخلوف ٢١. و سەیری واتاکانی وشەی (أحصاها) بکە لە: الأسنى للقرطبي ٣٢ و ١٠١.

بەڵام ڕاجیان لەبارەی بەکارهێنانی ئەو هاومانایانەی کە شەرع نە بە ڕێپێدان، نە بە ڕێگری کردن حوکمی لەسەر نەداوە، ئەو هاومانایانە یەکێکیش نەبوون لەو ناوە ناسێنەرانەی کە لە زمانەکاندا هاتوون، هەروەها ئەم هاومانایانە ئاماژە نەبوون بۆ کەم و کوری، بەڵکو ئاماژەبوون بۆ ستایش و پیداهەڵدان[1].

واتە: ڕاجیابوون سەبارەت بەناوە پیرۆزو چاکەکانی خوا، کە ئایا شیاوی داتاشران نین (توقیفی)ن؟ بەو واتایەی کە ناکرێت لە کردارە چەسپاو جێگیرەکانی خوا ناوی بۆ بتاشرێت، تەنها بەو مەرجە نەبێت کە ئەو ناوانە لە قورئان و سوننەتدا هاتبن[2]، جال لەم بارەوە بۆ چەند بۆچوونێك دابەش بوون، بۆ نمونە:

بۆچوونی یەکەم: ئەم ناوانە شیاوی داتاشران نین، بەڵکو تاکە سەرچاوەیان سروشە.

ئەمە بۆچوونی ئیمام (ئەبو حەسەن ئەشعەری)[3]، مەزهەبی ئەشعەرییەکانە[4]، (ئیبن عەتیە)ش ئەم بۆچوونەی پەسەند کردووە[5]، هەروەها ئەم بۆچوونەی لە (باوکی قاسمی

---

(1) روح المعاني ٩/١٢١، و لە (أبكار الأفكار) (الآمدي) نزیك لەو واتایەی هێناوە.

(2) فتح الباري ١١/٢٢٦.

سفاريني لە: (لوامع الأنوار البهية ١/١٢٥)دا وتویەتی: (توقیفی: بریتیە لەوەی لە قورئان و سوننەتی صحيح یان حسندا هاتووە یاخود یەکدەنگی لەسەرە، چونکە لەم دوو سەرچاوەیەی پێشوو دەرناچێت، بە سوننەتی لاوازو قیاس هیچ ناوێك ناچەسپێنرێت، چونکە ئەمە بابەتێکە لە بابەتە بیروباوەڕییەکان "العلميات"). و باجوری ئەمەی هێناوە، و "العلميات" شرۆڤەی کردووە بەوەی وتویەتی: (واتە: بیروباوەڕییەکان، چونکە کەسەکە وابۆی دەچێت کە ناوەکەی یەکێکە لە ناوەکانی خوا)./ شرح جوهرة التوحيد للباجوري ١٥٤.

(3) المقصد الأسنى للغزالي ١٥٤ وتفسير ابن عطية ٦/١٥٤ والتحرير والتنوير ٩/١٨٨ عن ابن عطية.

(4) شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٣٣ و تیایدا هاتوە: (ئەمە مەزهەبی هاوەڵانمانە). و ابن حجر لە: (فتح الباري ١١/٢٢٦)دا بەم دەربڕینەی هێناویەتی: (ئەمە ڕای باوی هاوەڵانمانە).

(5) تفسير ابن عطية، سەرچاوەی پێشوو.

قوشەیری) و (زەجاج)ەوە هاتووە[1]، (ئیبن حەجەر)یش پەسەندی کردووە[2]، (ئەبو مەنصوری ماتوریدی)[3] و (ماتریدیەکان)[4] و زۆربەی زانایان[5] و شەرعناسان[6] و ئیبازییەکانیش ئەم بۆچوونەیان پەسەند کردووە[7].

خاوەنی (الجوهرة) وتویەتی:

واختير أن اسماه توقيفية كذا الصفات، فاحفظ السمعية[8].

واتە: ئەو بۆچوونە پەسەند کراوە کە ناو و سیفەتەکانی خوا شیاوی داتاشران نین، بۆیە ئەوەی بە نەقڵ هاتووە لەبەریان بکە.

ئەمانەش بەڵگەکانی ئەم بۆچوونەن:

أ_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَلِلَّهِ ٱلۡأَسۡمَآءُ ٱلۡحُسۡنَىٰ فَٱدۡعُوهُ بِهَا ﴾ الأعراف: ١٨٠. واتە: (هەر بۆ خوایە هەموو ناوە جوان و پیرۆزەکان بەو ناوانە دوعا و نزا بکەن و هاناو هاوار بۆ ئەو زاتە

1) فتح الباري ١١/٢٢٦.
2) فتح الباري، سەرچاوەی پێشوو.
3) التوحيد للماتريدي ٣٨ و ٣٨.
4) أصول الدين للغزنوي ١٨٠، و تيايدا هاتووە: (ناوەکانی خوا داناتاشرێن و جێگیرن و بە پێوان و قیاس وەرناگیرێن).
5) تفسير ابن عطية ٦/١٥٤ ولوامع الأنوار البهية ١/١٢٥ وشرح الجوهرة للباجوري ١٥٤.
6) تفسير ابن عطية، سەرچاوەی پێشوو، ونقله أيضا عن القاضي أبي محمد ٩/٢٢٠.
7) تيسير التفسير لأطفيش ٤/٢٦٤ ومشارق أنوار العقول ١/٣٤٠، و نقله الجعبري في البعد الحضاري ٢٢٢ عن التلاتي والمحشي.
8) شرح الجوهرة للباجوري ١٥٤.

بەرن)، ئەم ئایەتە ئاماژەو بەلگەیە بۆ ئەوەی کە خوای گەورە ناوی چاکی هەن، بۆیە لەسەر مرۆڤ پێویستە بەو ناوانە لە خوای گەورە بپاڕێتەوە[1].

ب_ دروستە بوترێت: (یا جواد)، دروست نییە بووترێت: (یا سخی)، هەردووکیان هەر بەیەك مانا دێن کە بریتیە لە: بەخشندەیی و سەخاوەت، دروستە بووترێت: (یا عالم) واتە: ئەی ئەو زاتەی کە زانایە، دروست نییە بوترێت: (یا عاقل یا طبیب یا فقیە یا فاهم یا لبیب یا عارف) کەچی ئەم وشانە هەموویان لە زمانەوانیدا هاوواتای وشەی (العالم)ن، ئەمەش بەلگەیە لەسەر ئەوەی کە بەکارهێنانی هەر ناوو سیفەتێك دەبێت بەپێی شەرع بێت و شەرع ڕێی پێبدات[2].

پ_ مەرج بۆ دروست بوونی بەکارهێنانی هەر ناوێك بۆ خوای گەورە _ ئەوەیە کە دەبێت ئەو ناوە تەنها پێداهەڵدان و ستایشی پوخت بێت و هیچ گومانێك هەڵنەگرێت _ شتێکە تەنها کەمێك لە زانایان نەبن بە باشی نازانن، ئەو کاتەش ناوانێك دەهێنرێنە ناو ناوەکانی خوای گەورە، کە بەیەکدەنگی دروست نیە بۆ خوای گەورە بەکاربهێنرێن[3].

بۆچوونی دووەم: ئەگەر عەقڵ ئەوەی خستەڕوو، کە واتای وشەکە چەسپاو و جێگیرەو شیاوە بۆ خوای گەورە، ئەوا دروستە بۆ خوای گەورە بەکاربهێنرێن.

ئەمە بۆچوونی: موعتەزیلەکان[4]، کەڕامیەکان[1]، فەیلەسفەکانە[2]. (قازی ئەبو بەکری)یش بۆ ئەم ڕایە چووە بە بەلگەی:

([1]) تفسیر الرازي ١٥/٧٤.

([2]) تفسیر الرازي، سەرچاوەی پێشوو.

([3]) شرح الأسماء الله الحسنى للرازي ٣٣.

([4]) تفسیر ابن عطیة ٦/١٥٤.

بڵاوبوونەوەو باوبوونی بەکارهێنانی وشەی (خدا) (کە بە زمانی فارسی واتە: خوا) و (تکری) (کە بە زمانی تورکی واتە: خوا) ئەم ناوانە بەکاردەهێنرێن بەبێ ئەوەی بە ناپەسەند بزانرێت کەواتە یەکدەنگی هەیە لەسەر دروستی بەکارهێنانی[3].

خاوەنی هەر جۆرە زمانێك ناوێکی تایبەت بۆ خوای گەورە دادەنێت بە زمانی خۆی، هەروەك دەڵێن: (خدای)، ئەم وشەیە بە شێوەیەکی بەربڵاو بەکاردەهێنرێ بەبێ ئەوەی کەسێك بە ناپەسەندی بزانێت.

بەرپەرچی دراوەتەوە: ئەگەر ئەمە شتێکی چەسپاو بووایە، ئەوا تەنها ڕەزامەندی شەرع لەمبارەوە بەس بوو، بۆ دروستی بەکارهێنانی ئەو ناوانە[4].

بۆچوونی سێیەم: درێژەپێدان (التفصیل). ئەمە بۆچوونی غەزالییە، بەپێی ئەم بۆچوونە دروستە سیفەتێك بۆ خوای گەورە بەکاربهێنرێت کە ئاماژە نەبێت بۆ زاتی خوا، بەڵکو ئاماژە

---

(1) فتح الباري ١١/٢٢٦ و شرح أسماء الله الحسنى ٣٣ وروح المعاني ٩/١٢١ وتفسير المنار ٩/٤٤٤. : لوامع الأنوار البهية ١/١٢٥ وشرح الجوهرة للباجوري ١٥٤ وكلاهما عن المعتزلة.

(2) تفسیر المنار، سەرچاوەی پێشوو.

(3) روح المعاني ٩/١٢١_١٢٢ وشرح أسماء الله الحسنى للرازي ٣٣ و ٣٦ و ئالوسی لە باقلانیەوە هێناویەتی کە بۆچوونی یەکەمی پەسەند کردووە بریتیە لە هەڵوەستە کردن لە ئاست ناوە چاك و پیرۆزەکانی خوا، بە تێروتەسەلی لە کتێبی (شرح المواقف) وەریگرتووە کە پێچەوانەی ڕای موعتەزیلەکان.

بەڵام (ئیبن حەجەر) لە (فتح الباری ١١/٢٢٦) وتەی باقلانی هێناوە کە هەمان بۆچوونەکەی غەزالی پەسەند کردووە کە بریتییە لە: درێژە پێدان (التفصیل). بەڵام غەزالی لە: (المقصد الأسنى ١٥٤) باسی ئەوەی کردووە کە قازی ئەبو بەکر پێی وایە کە سیفەت و تایبەتمەندییە ڕەهاکان دروستە بۆ خوای گەورە بەکاربهێنرێن ئەگەر عەقڵ ڕێی پێدا تەنها ئەوە نەبێت کە شەرع قەدەغەی کردبێت یاخود مانایەکی بەدەستەوەدا کە ئەستەم بێت بۆ خوای گەورە. بەڵام ئەگەر ڕێگر نەبوو ئەوا دروستە بەکارهێنانیان.

ئەم سەرچاوانە ئاماژەیان بۆ ئەم بۆچوونەی باقلانیان کردووە: السفاريني في لوامع الأنوار البهية ١/١٢٥ والبجوري في شرح الجوهرة ٨٩.

(4) لوامع الأنوار البهية، سەرچاوەی پێشوو.

بێت بۆ شتێکی زیاد لە زات، بەکارهێنانی ناوی بۆ خوای گەورە بە قەدەغە داناوە کە ئاماژە بە زاتی خوا دەکات[1]. ڕازی وتویەتی: ئەمە ڕای پەسەندە[2].

ئەمانەش بەڵگەی ئەم بۆچوونەن:

بوونی یەکدەنگی لەسەر ئەوەی کە دروست نیە پێغەمبەری خوا (ﷺ) بە ناوێك ناوبنێین کە باوکی ئەو ناوەی لێ نەنابێت یاخود خۆی ئەو ناوەی بۆ خۆی دەستنیشان نەکردبێت، بە هەمان شێوە هەر کەسێکی گەورەی تریش نابێت ناوێکی لێ بنێین، کە باوکی یان بەخۆی لە خۆی نەنابێت، جا مادەم ئەمە بۆ بەدیهێنراوان دروست نەبێت ئەی چۆن بۆ خوای گەورە دروست دەبێت[3].

واتای (ئیلحاد) لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا: ﴿ وَذَرُواْ ٱلَّذِينَ يُلۡحِدُونَ فِيٓ أَسۡمَٰٓئِهِۦۚ ﴾ الأعراف: ١٨٠.

ئیحاد لە زمانەوانیدا: بریتیە لە لادان و لاربوونەوە، (لحد)یش لەوەوە هاتووە: چونکە هەڵکەندنی گۆڕەکە لە ژێر لا تەنیشتێکی گۆڕدا دەبێت[4].

لادان و ئیلحاد لە ناوەکانی خوادا لە چەند ڕوویەکەوە دەبێت، بۆ نمونە:

---

(1) المقصد الأسنى للغزالي ١٥٤. و ذكر قول الغزالي في: روح المعاني ١٢٢/٩ وتفسير المنار ٤٤٤/٩ وأشار ظغلى الآلوسي و لوامع الأنوار البهية ١٢٥/١ وشرح الجوهرة للباجوري ١٥٤.

(2) شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٣٣، ناوبراو وتویەتی: (و ڕای پەسەندکراوی شێخ غەزالی کە بریتییە لەوەی ناونانی خوا پێویستی بە ڕەزامەندی شەرع هەیە و وەسف کردنی خوا بە سیفەتێك پێویستی بە ڕەزامەندی شەرع نییە، ئەمە ڕای ڕاست و پەسەندە).

(3) فتح الباري ٢٢٦/١١.

(4) بحر العلوم للسمرقندي ٥٨٥/١ وشرح الأسماء الله الحسنى للرازي ٤٥ وتفسير ابن عطية ١٥٦/٦_١٥٧ وروح المعاني ١٢١/٩.

١_ بەکارهێنانی ناوە چاك و پیرۆزەکانی خوا بۆ جگە لە خوای گەورە، وەك چۆن کافرەکان ناو لە پەیکەرو بتەکانیان دەنێن خوا.

هەروەها وەك چۆن ناو لە بتەکانیان دەنێن (لات) کە لە (إله)یان داتاشیووە، (العزى) کە لە (العزیز)یان داتاشیووە، (المناة)یان لە (المنان)یان داتاشیووە.

موسەیلەمە ناوی (الرحمن)ی لە خۆ نابوو[1].

٢_ ناونانی خوای گەورە بەو ناوانەی کە دروست نیە خوای گەورەی پێ ناوبنرێت، بەوەی ناوەکە مانایەکی خراپ بەدەستەوە بدات، وەك:

ئەی ڕوو سپی، ئەی سەخاوەتمەند، هاووێنەی ئەم ناوانە[2].

دروست نییە ئەم ناوانە بۆ خوا بەکاربهێنرێن:

(الزارع: جوتیار، ڕوێنەر)، ئەگەرچی لەم فەرمایشتەشدا هاتبێت: ﴿ ءَأَنتُمۡ تَزۡرَعُونَهُۥٓ أَمۡ نَحۡنُ ٱلزَّٰرِعُونَ ﴾ الموافعة: ٦٤. واتە: (ئایا ئێوە دەیڕوێنن، یان هەر ئێمەین ڕوێنەرو بەرهەم هێنەر).

(الرامی: فڕێدەر، هاوێژەر)، ئەگەرچی لەم فەرمایشتەشدا هاتبێت: ﴿ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ رَمَىٰ ﴾ الأنفال: ١٧. واتە: (بەڵکو خوا فڕێیدا).

(المستهزيء: گاڵتەپێکەر)، ئەگەرچی لەم فەرمایشتەشدا هاتبێت: ﴿ ٱللَّهُ يَسۡتَهۡزِئُ بِهِمۡ ﴾ البقرة: ١٥. واتە: (خوای سزای گاڵتەجارییەکەیان لێدەستێنێت "دەیانکاتە پەندو گاڵتەجار").

---

[1] تفسیر الرازي ٧٥/١٥ وشرح أسماء الله الحسنى للرازي ٤٦ وتفسیر ابن عطية، سەرچاوەی پێشوو، وتیسیر التفسیر لأطفش ٢٦٥/٤ وتفسیر المنار ٤٤٢/٩ ولوامع الأنوار البهية ١٢٨/١.

[2] روح المعاني ١٢١/٩. وهو في تفسیر الكشاف ١٣٢/٢. و سەیری ئەمەش بکە: تفسیر النسفي ٦٢٠/١.

(الماكر: فێڵباز)، ئەگەرچی لەم فەرمایشتەشدا هاتبێت: ﴿ وَمَكَرُواْ وَمَكَرَ ٱللَّهُ ﴾ آل عمران: ٥٤.[1] واتە: ("دوژمنانی خوا" پیلانیان گێڕا، خوایش پیلانەکانیان پووچەڵ کردنەوە).

دروستە بڵێت: یا جواد، بەڵام دروست نییە بڵێت: یا سخی، چونکە خوای گەورە ناوی (سەخی) لەخۆ نەناوە.

دروستە بڵێیت: (یا قوی)، بەڵام دروست نییە بڵێیت: یا شجاع[2].

دروستە بڵێیت: یا عالم، بەڵام دروست نییە بڵێیت: یا عارف، یا فقیە، یا عاقل، یا لبیب، یا فطن، یا مدرك، کەچی ئەم ناوانە هاومانای ناوی (عالم)ن[3].

دروستە خوای گەورە ناوبنێین بە: (جواد، قوی، عالم)، چونکە بریتین لە ناوە چاك و پیرۆزەکانی خوا، بەڵام ئەو ناوانەی کە هاومانای ئەو سێ ناوەن، دروست نییە بۆ خوای گەورە بەکاربهێنرێن، چونکە خوای گەورە خۆی بەو ناوانە ناو نەناوە.

سەبارەت بەو چەمك و ناوانەی، کە زانایانی زانستی کەلام بۆ خوای گەورە بەکاریدەهێنن وەك: (پێویست: الواجب، پێویستە بوون: الواجب الوجوب، هەبوون: الموجود، بەدیهێنەر: الصانع، شارەزا: المتقن، باسکراو: المذکور، زات: الذات، زانراو: المعلوم، ڕاستی: الحقیقة، شت: الشيء، چەسپا و جێگیر: الثابت...)، ئەمانە لە ناوە چاك و پیرۆزەکانی خوا نین، ئەگەر مەبەست لە بەکارهێنانی ئەو ناوانە بۆ خوای گەورە هەوڵدان بێت بۆ ڕاستیەکان:

---

(1) روح المعاني ١٢٢/٩.

(2) بحر العلوم للسمرقندي ٥٨٥/١ و ڕای زجاجیشی هێناوە. و سەیری ئەمەش بکە: تفسیر الرازي ٧٤/١٥ والنور للأعصم ٤٥٤.

(3) الأسماء الحسنى لمحمد حسنين مخلوف ٢٢.

أ_ ئەگەر مەبەست لە بەکارهێنانی ئەم ناوانە ئەوەبێت کە خوای گەورە لە خود و زاتی خۆی دا بوونی پێویست بێت... تاد، ئەوا بێ گومان بەم شێوەیەیە، دەڵێین: خوای گەورە بوونی پێویستە، زاتە، هەیە، بەدیهێنەری هەموو شتێکە، شارەزایە بەهەموو ئەو شتانەی بەدیهێناوە... .

بەم پێیە دروستە بەم سیفەتانە هەواڵ سەبارەت بەخوای گەورە بدەین.

ب_ ئەگەر مەبەست لەو ناوانە، بریتی بێت لەوەی هاوارو هانا بۆ خوای گەورە ببرێت بەو چەمکانە، جا بەکارهێنانی ئەم وشە و چەمکانە لە نزاو پاڕانەوەکاندا دروست نییە. چونکە پێشینان دەیان وت: یا الله، یار رحمن، یا رحیم... سەرجەم ناوە پیرۆزەکانی تر، لە هیچ یەکێك لە پێشینان نەبیستراوە کە بڵێت: یا ذات، یا حقیقة، یا معلوم، یا مفهوم، لێم خۆشببە.

جا لە کاتی نزاو پاڕانەوە، دروست نییە ئەم جۆرە وشانە بەکار بهێنرێن، بەڵکو قەدەغە بوونی پێویستە[1].

واتای هەندێك لە ناوە چاك و پیرۆزەکانی خوا:

الله: ئەو زانایانەی کە دوواون لەبارەی واتای ناوە چاك و پیرۆزەکانی خوا، کۆکن لەسەر ئەوەی کە هەموو ناوەکانی خوا جگە لە ناوی (الله)، ئەو ناوانەن کە دەچنە ژێر چەتری سیفەتە داتاشراوەکان.

---

(1) تفسیر الرازي ٧٣/١٥ وتفسیر المنار ٤٤٣/٩. و آلوسي لە: (روح المعاني ١٢٢/٩)دا باسی کردووە: (بە یەکدەنگی ئەمانە چەسپاون: دروستکەر و ئەو زاتەی هەیە و پێویست و لەمێژینەیە و بێ سەرەتایە، وتراوە: هۆکار....).

لەبارەی ئەوەی ئایا وشەی (الله) داتاشراوە یان نا ئەوا بۆ دوو بۆچوون دابەش بوون:

یەکەم: ئەمە وشە و دەربڕینێکە کە لە بنچینەدا داتاشراو نییە، بەڵکو ناوێکی ناسێنەرە کە تەنها ئاماژەیە بۆ خوای گەورە، وەك سەرجەم ناوە ناسێنەرەکانی تر. ئەمە ڕای (شافیعی، ئەبو حەنیفە، حوسەینی کوڕی فوزەیڵی بەجلی، قەفالی شاشی، خەتابی، ئەبو یەزید بەلخی، غەزالی) و زۆربەی زانا لێکۆڵەرەکانە، (ڕازی)یش ئەم بۆچوونەی پەسەند کردووە. ئەمە یەك لە دوو ڕاکەی (خلیل)، (سیبویە)، (مبرد)ە[1]، (ئیبازییەکان)[2] و (جوینی)ش ئەم بۆچوونەی بەڕاست داناوە[3].

هەندێك لە بەڵگەکانی ئەم بۆچوونە:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ هَلۡ تَعۡلَمُ لَهُۥ سَمِيّٗا ﴾ مريم: ٦٥. واتە: هیچ شتێك لە بووندا نییە کە بەناوی "الله" بێت جگە لە خوا، بەمەش سەلمێنرا کە ئەو وشەیە ناوە، ئەگەر داتاشراو بووایە، ئەوا نەدەبووە ناو، بەڵکو دەبووە سیفەت.

شتێکی نەریتییە، کە دەوترێت: (الملك، القدوس، السلام) ناوی خوا (الله)ن، ناوترێت (الله) ناوی (الملك، الخالق، الباري)ە[4].

دووەم: بریتییە لەو وشەیەی کە لە ناوە داتاشراوەکانە.

ئەمە بۆچوونی زۆربەی موعتەزیلە و ئەدیبەکانە[1].

---

(1) شرح أسماء الله الحسنى للرازي ١٠٦. وانظر قول الغزالي في كتابه المقصد الأسنى ٦٠.

(2) النور للأصم ٢٨٩ وتویەتی: پێم وایە ئەمە بۆچوونی هاوەڵکانمانە.

(3) الإرشاد للجويني ١٤٤.

(4) شرح أسماء الله الحسنى للرازي ١٠٧. وسەیری: النور للأصم. بکە.

ئەمەش هەندێك لە بەڵگەكانیانن:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَلِلَّهِ ٱلۡأَسۡمَآءُ ٱلۡحُسۡنَىٰ ﴾ الأعراف: ١٨٠. لەم ئایەتەدا هاتووە كە ناوەكانی خوای گەورە بە چاكی و جوانی وەسف كراون، كاتێك ناو بە چاك و جوان وەسف دەكرێت كە ناولێنراوەكەش ئەو سیفەتەی هەبێت، جا ناولێنراوەكە چاك دەبێت بەپێی سیفەتەكانی نەوەك بەپێی خودی خۆی، بەمەش پێویست دەبێت كە هەموو ناوەكانی خوا ئاماژە بن بۆ سیفەتەكانی خوا نەوەك بۆ زاتی ئەو.

وەڵامی ئەم بۆچوونە دەدەمەوە بەوەی:

لە ئایەتەكەدا ناوەكان دراونەتە پاڵ خوا (الله)، بۆیە دەبێت ئەو ناوە كە (الله) شتێكی بەدەر بێت لە ناوەكانی تر.

ناو كە بە چاك دادەنرێت لەبەر ئەوەیە چونكە ناولێنراوەكە ڕێزدارو باشە، جا ئەم ناوە كە (الله)یە ناوە بۆ زاتی خوا، بۆیە پیرۆزترین و ڕێزدارترین ناوە[٢].

ئەوانەی ئەم بۆچوونەی دووەمیان هەیە چەند ڕایەكیان هەیە لە بارەی داتاشرانی وشەی (الله)، ئەمەش هەندێك لە ڕاكانیان:

١ _ ئەم وشەیە داتاشراوە لە (أله الرجل إلى الرجل يأله إليه) واتە: لە تاو ئەو كارەسات و چەرمەسەرییەی بەسەریدا هاتووە پەنای بۆ برد، (ألهه) واتە: پەنای دا و ئارامگەی پێدا، جا بەم پێیە بە (إله) ناو دەنرێت، هەروەك ئەگەر یەكێك ئیمامەتی و پێشەواتی خەڵك بكات پێی دەوترێت ئیمام.

---

١) شرح أسماء الله الحسنى للرازي ١٠١.

٢) شرح أسماء الله الحسنى للرازي ١٠٨_١٠٩.

لەبەر ئەوەی ئەمە ناوێکە بۆ زاتێکی گەورە، ناوەکەیان بە (أل) پێناساندن گەورەو کردووە جا وتویانە (الإلاە)، دواتر (همزە)یان گران کرد لەو وشەیەدا کە زۆر بەکاردەهێنرێت، جا لەبەر ئەوەی بوونی (همزە) لە ناوەڕاستی وشە گوشارێکی زۆری هەیە (همزە)کەیان لابرد، جا ناوەکە بووە (الله) وەك چۆن لە قورئاندا دابەزیووە.

ئەمە ڕای حارسی موحاسیبی و جگە لەویشە.

٢_ داتاشراوە لە (لاە یلوە) ئەگەر بەرز بووەوە، خوای گەورە بەرزە بەبێ شوێن.

٣_ داتاشراوە لە (تألە) کە بریتییە لە پەرستن، دەوترێت: (ألە یألە إلاهة) واتە: پەرستی، دەپەرستێ، پەرستن. لەبەر ئەوەی لە ڕاستیدا هەر خوا پەرستراوە بۆیە ناونراوە (إلە) [1].

بەروبوومی ئەم ناوە لە مرۆڤدا بریتیە لە پەرستن (تألە)، واتە دڵ و هیمەتی لە خۆشەویستی و پەرستنی خوادا ڕۆچوو بێت، جگە لە خوای گەورە کەسی تر نەبینێت، هیوای تەنها بە خوا بێت و تەنها لەویش بترسێت[2].

الرحمن الرحیم: دوو ناون کە لە وشەی (رحمة)ەوە[3] داتاشراون، کە داڕشتەی (مبالغە)ن[4].

---

(١) شرح أسماء الله الحسنى للرازي ١٠٩_١١٧ چەند ڕووێکی تری داتاشرانی وشەکەی باس کردووە. و سەیری ئەمەش بکە: الإرشاد للجویني ١٤٥ والنور للأصم ٢٨٩ والقاموس المحیط، والمصباح المنیر، و کلاهما في مادة (أله)، والأسنی للقرطبي ٢٩٩.

(٢) المقصد الأسنی للغزالي ٦٠.

(٣) المقصد الأسنی للغزالي ٦١. . و سەیری ئەمەش بکە: شرح أسماء الله الحسنى للرازي ١٥٠_١٦٩.

(٤) تحفة الأحوذي ٢/٢٦٠.

جا (الرحمن) تایبەتترە لە (الرحیم)، جگە لە خوای گەورە کەس بەو ناوە ناو نانرێت، بەڵام دەکرێت ناوی (الرحیم) بۆ جگە لەو بەکاربهێنرێت، جا دەوترێت: کەسێکی بە بەزەیی (الرحیم)ە، ناوترێت: (الرحمن)ە.

لەم ڕووەوە ناوی (الرحمن) وەك ناوی ناسێنەر (علم) مامەڵەی لەگەڵ دەکرێت، ئەگەرچی لە وشەی (رحمة)یش داتاشرابێت، بۆیە خوای گەورە هەر دوو ناوەکەی بەیەکەوە کۆکردۆتەوە لەم فەرمایشتەدا: ﴿ قُلِ ٱدْعُوا۟ ٱللَّهَ أَوِ ٱدْعُوا۟ ٱلرَّحْمَٰنَ ۖ أَيًّا مَّا تَدْعُوا۟ فَلَهُ ٱلْأَسْمَآءُ ٱلْحُسْنَىٰ ﴾ الإسراء: ١١٠. [1] واتە: (پێیان بڵێ: ئێوە لە نزاو دوعاتاندا هاوار لە "الله" بکەن یان بە سیفەتی پیرۆزی "الرحمن" هانای بۆ بەرن، بەهەر ناوو سیفەتێکی جوان هاواری لێبکەن و نزا بکەن دروستە، چونکە ئەو خاوەنی هەموو سیفات و ناوە پیرۆزو جوانەکانە).

وتراوە: (الرحمن) بریتییە لەوەی بەبەزەییە بە هەموو بەدیهێنراوان لە دونیا و دوارۆژدا، (الرحیم): بریتیە لەوەی بە بەزەییە تایبەت بە باوەڕداران[2].

بەروبوومی ناوی (الرحمن) بریتییە لەوەی مرۆڤ بەزەیی بێتەوە بە بەندە بێ ئاگاکانی خواو بە میهرەبانی ڕەفتاریان لەگەڵ بکات، بەچاوی ڕەحمەتەوە سەیری گوناهباران بکات، نەوەك بەچاوی ئازاردان، بێزار نەبێت لەلابردنی گوناهەکان ئەمەش وەك بەزەیی هاتنەوە بە گوناهباران.

بەروبوومی ناوی (الرحیم) لە مرۆڤدا بریتییە لەوەی بەپێی توانای خۆی هەر هەژاری و نەداریی و پێویستیەکی بینی بەری لێبگرێت و بە سامانی خۆی پڕی بکاتەوە، ئەگەر نەیتوانی

---

(١) المقصد الأسنى للغزالي، سەرچاوەی پێشوو. و سەیری ئەمەش بکە: النور للأصم ٢٩١ و تحفة الأحوذي ، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) النور للأصم، سەرچاوەی پێشوو.

به سەروەت پڕی بکاتەوە، ئەوا بە دوعا پشتی بگرێت و یارمەتی بدات، تا بەدەردەکەوێت کە بەژدارە لە لادانی ئازارەکە[1].

القدوس: پاك و دوور لە کەم و کوری و ناتەواوی و عەیبەکان، (فعول) لە دڕاشتەی (مبالغه)یە[2].

المؤمن: ئەوەیە کە ئارامی و دڵنیایی و ئەمینی دەدرێتە پاڵ، ئەمەش لە میانەی کەڵك وەرگتن لە هۆکارەکان، و گرتنی ڕێگەکانی مەترسی.

دڵنیاکەرەوەی ڕەها (المؤمن المطلق) بریتییە لەوەی کە هەموو ئارامی و ئەمینییەك لەلایەن ئەوەوە بێت، کە ئەویش بریتیە لە خوای گەورە[3].

ئەمە وەرگیراوە لە:

أ_ئیمان: کە بە مانای دان پێدانان دێت، واتە: پێغەمبەرانی بە ڕاستدانا بەوەی بە پیشاندانی دەرئاسا (موعجیزە) پشتی ئەوانی گرت، ڕاستگۆیە لەو بەڵێنەیدا کە بە بەندەکانی داوە لەوەی پاداشتیان دەداتەوە.

ب_ئیمان: کە بە واتای ئارامی و هێمنی و ئەمینی دێت کە دژی ترسە. واتە: خوای گەورە پارێزراویان دەکات لە سزای خۆی و دڵنیایان دەکاتەوە[4].

---

(1) المقصد الأسنى للغزالي ٦٢.

(2) تحفة الأحوذي، سەرچاوەی پێشوو. وهو في شرح أسماء الله الحسنى للرازي ١٨١ وقارن بما قال الإمام الغزالي في المقصد الأسنى ٦٥ والقرطبي في الأسنى ٢٢٩.

(3) المقصد الأسنى للغزالي ٦٧.

(4) تحفة الأحوذي ٢/٢٦٠ وشرح أسماء الله الحسنى للرازي ١٨٥ والنور للأصم ٢٩٧.

المهيمن: بەڕێوەبەرو ڕاپەڕێنەری بەدیهێنراوەکانە لە کاروبارو ڕۆزی و ئاکامیان دا، لە کار ڕاپەڕادنەکەی بە چاودێری کردن و زاڵبوونی و پاراستنی بەدیهێنراوەکانیەتی. چاودێری کردن دەگەڕێتەوە بۆ زانست، زاڵبوونیش دەگەڕێتەوە بۆ توانای تەواو، پاراستنیش دەگەڕێتەوە بۆ عەقلً، جا ناوی (المهيمن) کۆکەرەوەی هەرسێ ئەو مانایانەیە، هیچ کەسێك ئەو سێ سیفەتانە بە کاملی کۆ ناکاتەوە، تەنها خوای گەورە نەبێت[1].

جا (المهيمن) بریتییە لەوەی هەڵدەستێت بە چاودێری و پاراستنێکی لە سنوربەدەر[2].

یان (المهيمن) بریتییە لە گەواهیدەر، چونکە خوای گەورە شایەتیدەرو گەواهیدەرە، لەسەر گوفتارو کردارەکانی بەدیهێنراوەکانی. یاخود بریتییە لە خاوەنی بەزەیی و میهرەبانی زۆر[3].

العزيز: زاڵ، هەرگیز ناشکێت. ئەم وتەیەی عەرەب لەوەوە هاتووە: (من عزَّ بزَّ) واتە: هەرچی زاڵ بێت شت دەست دەخات[4].

غەزالی وتویەتی: هاوشێوەی ئەو نییە، سەرچاوەی پێداویستیە، گەیشتن پێی سەختە. هەر زاتێك ئەو سێ مانایەی تێدا کۆ نەبێتەوە ناوی (العزيز)ی لێ نانرێت[5].

الرَّزَّاق: بەدیهێنەری ڕزق و ڕۆزییەکانە، ڕۆزی بەدیهێنروانی دەدات.

---

1) المقصد الأسنى للغزالي ٦٩.

2) تحفة الأحوذي ٢/٢٦٠.

3) شرح أسماء الله الحسنى للرازي ١٨٨. و بڕوانە ئەمەش: تحفة الأحوذي، سەرچاوەی پێشوو. النور للأصم ٢٩٨.

4) أسماء الله الحسنى للرازي ١٩٠ و تحفة الأحوذي ٢/٢٦١ والنور للأصم ٢٩٩.

5) المقصد الأسنى للغزالي ٦٩. و بڕوانە ئەمەش: الأسنى للقرطبي ٢٠٤.

دوو جۆر ڕۆزی هەیە: ڕۆزی دیار: کە بریتییە لە خواردن و خواردەمەنییەکان، بۆ لاشە و جەستەکانە. ڕۆزی شاراوە: بریتیە لە زانیاری و زانست، کە بۆ دڵەکانە[١].

الحكم: ئەو دادوەرەیە کە فەرمان و حوکمەکەی ڕەت ناکرێتەوە، پێداچوونەوە بۆ بڕیارەکەی ناکرێت.

بەروبوومی ئەم ناوە لە مرۆڤدا، بریتییە لەوەی بزانێت، کە پێنووس هەموو شتێکی نووسیوە، کە دەبێت و ئەمەش یەکلا کراوەتەوە، هەر هۆکارێك بەرەو ئەنجامەکەی ئاراستە کراوە.

خوای گەورە بۆ هەر ئەنجامێك هۆکارەکەی دیاریکردووە، جا ئەگەر هۆکارەکەی کەوتە کار، ئەوا هاتنەجێی ئەنجامەکە پێویست دەبێت، بە ئەندازەیکی دیاریکراو نە زیاد نە کەم.

ئەگەر مرۆڤ زانی ئەو شتەی کە لە قەدەردا بڕیاری لەسەر دراوە هەر دێتەبوون، ئەو کاتە داوای پوختەی ڕۆزییەکەی دەکات و دەروونی ئارام دەبێت و دڵی شڵەژاو نابێت[٢]، دڵی دەزانێت کە هەرچی ڕووبەڕووی دەبێتەوەو تووشی دەبێت، هەر لە بێ سەرەتا و هەربوو (أزل)ەوە بڕیاری لەسەر دراوە، بۆیە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (من عرف سرَّ الله في القدر هانت عليه المصائب) واتە: ئەوەی پەیی بەنهێنی خوا ببات لە قەدەردا ئەوا کارەساتەکانی لەلا سووك دەبن و لەسەری گران نابن[٣].

---

(١) المقصد الأسنى للغزالي ٧٩ و تحفة الأحوذي، سەرچاوەی پێشوو. و بڕوانە ئەمەش: شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٢٢١.

(٢) المقصد الأسنى للغزالي ٨٥_٨٩ و تحفة الأحوذي ٤/٢٦١.

(٣) شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٢٣٧.

اللطيف: بریتییە لەوەی کە خاڵە وردو نادیارەکانی بەرژەوەندییەکان دەزانێت، بە ڕێگە و شێوازی نەرم و نیان ئەم بەرژەوەندییانە دەگەیەنێتە ئەوانەی شایەنن.

ئەگەر وردبینی لە زانستدا، لەگەڵ نەرم و نیانی لە کرداردا، کۆبوونەوە مانای (اللطيف) دەبەخشن، تەصەوڕ ناکرێت ئەمە بە کامڵی لە غەیری خوای گەورەدا بێتەجێ.

بەروبوومی ئەم ناوە لە مرۆڤدا بریتییە لە بەزیی هاتنەوە بە بەندەکانی خوا و نەرم ونیانی نواندن لەگەڵیان لە بانگەوازی کردن بۆ لای خوا و ڕێنموونی کردنیان بۆ بەختەوەری دواڕۆژ، بەبێ گرتنەبەری توندو تیژی و دەمارگیری و دەمەقاڵێ.

چاکترین ڕووی نەرم و نیانی بریتیە لە خۆ ڕازاندنەوە بە خەسڵەت و ڕێژینی چاك و کردەوەی باش، چونکە ئەمە کاریگەری و کێشندەییەکەی گەورەترو باشترە لە وشەی ڕازاوە[1].

الحليم: گوناهی گوناهکاران دەبینێت، کە پێچەوانەی فەرمانی ئەو ڕەفتار دەکرێت، بەڵام تورە نابێت و پەلە ناکات لە تۆڵە سەندنەوەو سزادان سەرباری ئەوەی ئەوپەڕی توانای هەیە.

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَلَوۡ يُؤَاخِذُ ٱللَّهُ ٱلنَّاسَ بِمَا كَسَبُواْ مَا تَرَكَ عَلَىٰ ظَهۡرِهَا مِن دَآبَّةٖ ﴾ فاطر: ٤٥. واتە: (خۆ ئەگەر خوا تۆڵەی لە خەڵکی بسەندایە لە سەرەنجامی کارو کردەوەی نادروستیاندا، هەرچی زیندەوەر هەیە لەسەر ڕووکاری زەوی نەدەما).

---

(1) المقصد الأسنى للغزالي ٩٢. و سەیری ئەمەش بکە: شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٢٤٠ و أشار إلى الغزالي، و تحفة الأحوذي ٤/٢٦١.

دەوترێت: (لطف به و له يلطف "كنصر" لطفا): بەزەیی پێدا هاتەوە. و (لطف يلطف "ككرم"): بچوك و ورد بوو./ القاموس المحيط مادة (لطف) و تحفة الأحوذي، سەرچاوەی پێشوو.

بەروبوومی ئەم ناوە لە مرۆڤدا زانراوە، کە نەرم و نیانی لە خەسڵەتە هەرە چاکەکانی بەندەکانە[1].

المُقِيت: بەدیهێنەری ڕۆزی و خۆراکە، گەیەنەری ڕۆزییە بە جەستەکان، کە بریتیە لە خواردەمەنیەکان و خواردنەکان، ڕۆزی گەیەنەرە بە دڵەکان کە بریتییە لە زانیناریی و زانست.

یاخود بریتیە لە زاڵ بوو بەسەر شتەکان، ئەوەی تواناداره بەسەر شتەکاندا. زاڵ بوونیش بە توانادارى و زانست دەبێت. خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَكَانَ ٱللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ مُّقِيتًا ﴾ النساء: ٨٥. واتە: ئاگادارى تواندار. واتاکەی دەگەڕێتەوە بۆ کۆبوونەوەی توانا و زانست بە یەکەوە[2].

یاخود بەمانای پارێزەرە[3].

الحسيب: دابینکەر (الكافي)، کاتێك خواردن و خواردنەوەو شتەکانی دەورووبەری مرۆڤی بەدیهێنا ئەوەندەی بە مرۆڤ بەخشی کە بەسی بێت[4].

بەروبوومی ئەم ناوە لە مرۆڤدا ئەوەیە کە تێبکۆشێت بۆ ئەوەی لە ڕووکەشدا ببێتە دابینکەری پێداویستی نەداران.

---

(1) المقصد الأسنى للغزالي ٩٤. و سەیری ئەمەش بکە: شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٢٤٢_٢٤٤ وتحفة الأحوذي، سەرچاوەی پێشوو، والنور للأصم ٣١٤.

(2) المقصد الأسنى للغزالي ١٠٢. و سەیری ئەمەش بکە: شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٢٥٩_٢٦٠ وتحفة الأحوذي ٤/٢٦١ والنور للأصم ٣٣٩.

(3) شرح أسماء الله الحسنى للرازي، والنور للأصم، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو، وكلاهما عن أبي عبيدة معمر بن المثنى، وتحفة الأحوذي، سەرچاوەی پێشوو.

(4) المقصد الأسنى للغزالي ١٠٢ و شرح أسماء الله للرازي ٢٦٠ و تحفة الأحوذي، سەرچاوەی پێشوو.

یان (الحسیب) بریتیه له لێپرسەرەوە.

بەروبومیشی بریتییه لەوەی مرۆڤ لێپێچینەوە لەگەڵ خۆی بکات، پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویێت: (حاسبوا أنفسكم قبل أن تحاسبوا) واته: لەخۆتان بپێچەونه بەر لەوەی لێپێچینەوەتان لەگەڵ بکرێت.

یاخود (الحسیب) بریتییه له خاوەن پلەوپایه و شکۆ، ئەوەی که هەموو بەشێکی له شکۆداری هەیه[1].

بەروو بوومەکەی له مرۆڤدا بریتییه لەوەی که مرۆڤ بزانێت شکۆدارییەکەی لەوەیه خوای گەورە بناسێت و گوێڕایەڵی بکات.

الودود: بریتییه لەوەی باشەی بۆ هەموو دروستکراوەکانی دەوێت، چاکه لەگەڵیان.

ئەم شرۆڤەیه نزیکه له واتای (الرحیم)، جیاوازی نێوانیان ئەوەیه که: ڕەحمەت داڕژان پێویستی به بوونی ڕەحم پێکراوێکی لاوازە، بەڵام (خۆشەویستی: الود) ئەمەی پێویست نییه، بەڵکو بەخشندەیی سەرەتای دەرەنجامەکانی خۆشەویستیه[2].

بەروبوومی ئەم ناوە له مرۆڤدا، ئەوەیه که خەڵکی خۆشبوویێت، به ڕێگه شەرعیەکان. هەروەك ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ) لەوەوە هاتووە کاتێك ددانه چوارینەکەی شکا له

(١) شرح أسماء الله للرازي، سەرچاوەی پێشوو. و پێشتر فەرموودەی (له خۆتان بپێچنەوە...) له: (گرنگی بیروباوەڕدا) باسی ڕێگەکانی هاتنی کراوە.

(٢) المقصد الأسنى للغزالي ١٠٩ و شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٢٧٤.

جەنگی (أحد)دا فەرمووی: (اللهم اهد قومي فإنهم لا يعلمون)[1] واتە: خوایەگیان ڕێنموونی هۆزەکەم بکە چونکە نازانن.

خۆشەویستی لە خەڵکیەوە بریتیە لەوەی کە چی بۆ خۆی پێخۆشە، ئەوەشی بۆ خەڵك پێخۆش بێت، پلەی لەوەش بەرزتر ئەوەیە کە خەڵکی پێش خۆی بخات.

هەروەك یەکێکیان وتی: (دەمەوێت ببم بەپردێك لەسەر ئاگر، بەدیهێنراوان بەسەرمدا تێبپەڕن و ئازار نەخۆن)[2].

الصمد: جێگای مەبەستە، جێگای نیازە، بۆ هەموو پێویستیەك ڕووی تێدەکرێت[3].

العفو: لە گوناهەکان خۆش دەبێت و تاوانەکان دەسڕێتەوە.

نزیکە لە ناوی (الغفور)، بەڵام (مبالغە)ی زیاترە، (الغفران) واتە داپۆشین، (العفو) واتە: سڕینەوە، سڕینەوەش قوڵترو بەهێزترە لە داپۆشین.

بەروبوومی ئەم ناوە لە مرۆڤدا بریتییە لەوەی لەو کەسە خۆش ببێت کە ستەمی لێکردووەو تەنانەت چاکەشی لەگەڵدا بکات[4].

---

1) شرح أسماء الله الحسنى للرازي، سەرچاوەی پێشوو.

2) المقصد الأسنى للغزالي، سەرچاوەی پێشوو.

3) المقصد الأسنى للغزالي ١١٩. و سەیری ئەمەش بکە: شرح أسماء الحسنى للرازي ٣٠٤ و تحفة الأحوذي ٢٦٢/٤ والنور للأصم ٣٨٦.

4) المقصد الأسنى للغزالي ١٢٤. بڕوانە ئەمەش: شرح أسماء الله الحسنى للرازي ٣٢٦ وتحفة الأحوذي، سەرچاوەی پێشوو. تەفسیری ئەم ناوانە لەم سەرچاوەیەشدا هاتووە: الإرشاد للجويني ١٤٣_١٥٥.

دەروازەی سێیەم

سیفەتەکانی خوا

و ئەو شتانەی لەسەری کەڵەکە دەبن

لێرەدا زانایانی کەلام باسی ئەو شتانەیان کردووە کە بۆ خوای مەزن: پێویستە، ئەستەمە، دروستە.

یەکەم: ئەو شتانەی پێویستن بۆ خوای بەرز و پیرۆز

هەندێك لە زانایانی کەلام ئەو سیفەتانەی بۆ خوا پێویستن دابەشیان کردووە، بەم شێوەیە:

١_ سیفەتی خودی (نفسی): کە سیفەتی بوون (الوجود)ە.

٢_ سیفەتە پێچەوانەکان (السلبية): کە پێنجن: لەمێژینە و دێرینی (القدم)، نەمری و هەرمان (البقاء)، پێچەوانەی پەیدابووان (مخالفة الحوادث)، بێ نیازیی و بەخۆوە ڕاوەستان (القيام بالنفس)، تەنهایی (وحدانية)،

٣_ سیفەتە واتاییەکان (المعانی): کە حەوتن: توانا (القدرة)، ویست (الارادة)، بیستن (السمع)، بینین (البصر)، دووان (الكلام)، ژیان (الحیاة). ڕاجیاییان هەیە لەبارەی سیفەتی بەدیهێنان (تكوین)، لەجێی خۆی ڕوون کردنەوەی بۆ دەکەین[1].

١_ سیفەتی خودی (نفسی): سیفەتی بوون (الوجود)

بوونی خودای باڵادەست و خاوەن شکۆ

---

[1]) بڕوانە ئەم جۆرە دابەشکردنە لە: شرح خريدة البهية للدردير و حاشية الصاوي عليه ٥٨ و لاپەڕەکانی دواتر، و شرح الجوهرة الباجوری ١٠٤ و لاپەڕەکانی دواتر، و رسالة في التوحيد و الفرق المعاصرة لشيخ كمال الدين الطائي ٢٤ و لاپەڕەکانی دواتر.

بەشی چوارەمیش هەیە، کە بریتییە لە: (سیفەتە مەعنەوییەکان)، کە ئەمانەن: خوای گەورە: بە توانایە، ویستەرە (مرید)، بیسەرە، بینەرە، زانایە، قسەکەر، زیندووە. لەسەر ئەم بەشە زانایان ڕاجیاییان هەیە و نامانەوێت بچینە سەری. تەنها ئەوە نەبێت دەڵێن: سیفەتە مەعنەوییەکان بەرهەمی سیفەتە واتاییەکانن.

دەسوقی لە حاشیەکەی لەسەر (أم البراهين ١١٩) وتویەتی: (واتە: سیفەتی بوونی "الكونية" کە باسکرا سیفەتێکی چەسپاوەو بە زاتەوە ڕاوەستاوەو پەیوەستە بە تواناوە. یەکێك لەو سیفەتانە بوونییە کە توانایە، ئەوەی تریشیان بەهەمان شێوە چەسپاوەو ناتوانرێت ببینرێت کە بریتییە لەوەی خوا تواناداره، لە بارەی سیفەتی "هەرمان: الباقی"یش هەمان قسە دەکات. بزانە ئەم سیفەتە مەعنەوییانە حەوتن، بۆ خوای گەورە پێویستن، بەیەکدەنگی ئەهلی سوننە و موعتەزیلە، سەبارەت بە چەسپاندنی و لادانی "حاڵ: بریتییە لەو هۆیەی کە لە نێوان بوون و نەبووندا هەیە. (وەرگێڕ)" ڕاجیاییەکە لەسەر واتای پەیوەست بوونەکەیەتی بە زاتی بەرزی خوا. جا ئەوەی بۆچوونی وایە حاڵ بوونی نییە _ هیچ هۆیەك نییە لە نێوان بوون و نەبوون، هەروەك ئەشعەریی بۆچوونی وایە _ وتویەتی: واتای ئەوەی خوای گەورە زانایە، بریتیە لەوەی زانستی هەیە، مانای وا نییە سیفەتێکی زیادەی تر لە دەرەوەی هۆشدا هەیە کە بوونی زانستەکە بچەسپێنێت. ئەوەانەش کە وتویانە حاڵ هەیە دەڵێن خوای گەورە زانایە بە سیفەتێکی جیا لەو زانستەی پەیوەستە بە زاتی خواوە، ئەم سیفەتە سەربەخۆ نییە و نەبووی تەواویش نییە بەڵکۆ هۆیەکە لە نێوان بوون و نەبوون، واتە: نەگەیشتووەتە پلەی بوون و داش نەبەزیوەتە ئاست پلەی نەبوون).

(صفة ثبوتية، يدل الوصف بها على نفس الذات، دون معنى زائد عنها) واته: سیفەتێکی هەمیشەیی و جێگیرە، وەسفکردن خودی خوا بەم سیفەتە، ئاماژەیە بۆ خودی زاتی پاکی خوا نەوەك بۆ واتاو شتێکی زیاد و بەدەر لە زاتی خوا.

شرۆڤەکردنی پێناسەکە:

سیفەت (صفة): ڕەگەزە، هەموو سیفاتەکان لەخۆ دەگرێت.

هەمیشەیی و جێگیر (ثبوتية): ئەدرێتە پاڵ جێگیربوون (ثبوت)، چونکە ئەمە جێگیرو چەسپاوە لە هۆشدا. بەمەش سیفاتی پێچەوانە (الصفات السلبية) لەم چوارچێوەیە دەچنە دەر وەك: دێرینی و لەمێژینە (القدم) و نەمری و هەرمان (البقاء)...

بەهۆیەوە (بها): لەو سیفەتە دەتاشرێ و دروست دەبێت نەوەك بەخودی سیفەتەکە، بۆیە دەڵێین: خوا هەیە (موجود)ە، و ناڵێین: خوا بوون (وجود)ە.

ئاماژەیە بۆ خودی زاتی خوا (على نفس الذات): واتە ئاماژە ناکات بۆ شتێکی بەدەر لە زاتی خوا، چونکە زاتی خوای گەورە ئەندێشە ناکرێت بەبێ بوونی ئەم سیفەتە، بۆیە بە سیفەتی بوون (وجود)ی ناونراوە. بەمەش سیفاتی واتایی (معانى) و معنوى لەم سیفەتەدا دەردەچن.

بەبێ ئەوەی ئاماژە بکات بە واتا و شتێکی بەدەر و زیاد لە زاتی خوای (دون معنى زائد عنها): شرۆڤەی وتەی: ئاماژەیە بۆ خودی زاتی خوا (على نفس الذات) (1).

---

(1) شرح الخريدة للدردير و حاشية الصاوى عليه ٥٤. و صاوى ئەم پێناسەیەی داوەتە پاڵ تفتازانی، سەیری ئەم پێناسەیە بکە لە: شرح الجوهرة للباجوري ١/١٠٧.

شێخ سەنووسی لە شەرحەکەی لەسەر (أم البراهين ٧٤_٧٥) وتویەتی: (لە مەزهەبی شێخ ئەشعەریی دا هەندێك نەرمی نواندن هەیە لە ژماردنی "بوون: وجود" وەك سیفەتی خودا، چونکە "بوون" لەلای ئەشعەری

بوونی خوای گەورە بوونێکی تەواو و کامڵ و خودیی سەربەخۆیە، واتە بە خۆی خۆی هەیە، هیچ هۆیەك کاریگەی تێ نەکردووە. لە تایبەتمەندییەکانی خودیی (ذاتي) ئەوەیە: کە نەبوون قبوڵ نەکات.

بوونی شتەکانی تر (هەموو شتێك جگەلە خوای گەورە) ئەوا بوونیان بە ناتەواوی هەیە و شوێنکەوتوو (تبعی)ن، واتە: بوونی خۆیان لە غەیری خۆیان دەست دەخەن، و پەیوەستن بە بەدیهێنەرەکەیانەوە. چونکە لە تایبەتمەندیەکانی شوێنکەوتن (تبعی) بریتییە لەوەی کە لە نێوان دوو نەبووندا بێت، نەبوونی پێشوو نەبوونی داهاتوو[1].

خودی زاتە، سیفەتێکی زیاد لە زاتی خوا نییە، زاتی خوداش سیفەت نییە، بەڵام لەبەر ئەوەی زاتی پیرۆزی خوا لە دەربڕین و بێژەدا پێی وەسف دەکرێت، بۆیە دەوترێت زاتی خودای بێ وێنە، بەم پێیە دروستە بەشێوەیەکی گشتی وەك سیفەت بژمێردرێت.

بەڵام لەسەر مەزهەبی ئەوانەی "بوون" وەك سیفەتێکی زیاد داناوە وەك: ئیمامی ڕازی، بەپێی ئەم مەزهەبە "بوون" بە یەکێك لە سیفەتەکان دادەنرێت بەبێ نەرمی نواندن.

هەیانە وەك سیفەتێکی زیاد لە زاتی خودایان داناوە لە باری پەیدابووندا نەك لە بێ سەرەتاو هەربووەوە، ئەمەش مەزهەبی فەیلەسوفەکانە).

دەسوقی لە حاشیەکەی لەسەر (أم البراهين ٧٥_٧٦) ئەم سێ بۆچوونەی سنوسی ڕاڤەکار هێناویەتی لەبارەی (بوون) پوختی کردۆتەوە لەم خاڵانەدا:

١_ بوون خودی هەبووەکەیە لە کۆن و نوێدا. ئەمە مەزهەبی ئەشعەرییە.

٢_ بوون شتێکی جیاو زیادە لە خود جا ئەو بونە بێ سەرەتا یاخود خاوەن سەرەتا بێت، بەو واتایەی بوون ڕێژەییە، ئەمە مەزهەبی ڕازییە.

٣_ درێژەپێدان و لێك جیاکردنەوە لە نێوان بێ سەرەتا و خاوەن سەرەتا، بوون بۆ بێ سەرەتا خودی هەبووەکەیە، بۆ خاوەن سەرەتاش شتێکی جیاو زیادە لە هەبووەکە، ئەمە مەزهەبی فەیلەسوفەکانە.

دەسوقی دوو بۆچوونی تریشی هێناوە:

١_ بوون حاڵەتێکی جێگیرە لە خودی خۆیدا، ئەمە بۆچوونی قازی و ئیمامی حەرەمەینە.

٢_ بوون سیفەتێکی واتاییە، ئەمە ڕای کەرامییەکانە.

(1) کبری اليقينيات الكونية ١١٣.

پێشتریش بە تێروتەسەلی لە باسی یەکەمدا دواین لەسەر بابەتی (بوونی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ).

هەندێك کەس تەنها بوونی خوا نەبێت بوونەکانی تر نابینن، ئەمەش بە یەکێتی بوون (وحدة الوجود) ناودەبرێت. کەسانێك لەم بۆچوونەدا نغرۆ بوون، تەنانەت لە وتەی هەندێك ئەولیاکانیشدا گریمانەی یەکێتی و ئاوێتە بوون (الإتحاد والحلول) دەخوێنرایەوە، وەك: وتەی حەلاج، کە دەیوت: (من خوام)، هەندێکی تر دەیانوت: (تەنها خوا لە ژێر جوببەکەدایە)، ئەم دەربڕینە لە ڕووی شەرعیەوە دروست نییە، چونکە مانای نارێکە، بەڵام سەبارەت بە صۆفیەکان جاری وا هەیە حاڵەتی وا بە سەریاندا دێت کە دەبێت ئەو ڕەفتارو گوفتارەیان بەو هۆیەوە تەئویل بکرێت بەشێوەیەك کە لەگەڵ حاڵەتەکە بگونجێت. یەکێك لەوانەی کە فەتوای کوشتنی حەلاجی دەرکرد لەسەر ئەو گوفتارەی پێشتر کە خستمانەڕوو جنیدی بەغدادی بوو[1].

***

٢_ سیفەتە پێچەوانەکان (الصفاة السلبیة)

سیفەتە پێچەوانەکان، پێنجن: لەمێژینە و دێرینی (القِدَم)، نەمری و هەرمان (البقاء)، پێچەوانەی پەیدابووەکان (مخالفة الحوادث)، بێ نیازیی و بەخۆوە ڕاوەستان (القیام بالنفس)، تەنهایی (وحدانیة)[2].

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ١٠٥. سەیری ئەمانەش بکە: خیر القلائد ٣٧_٣٩ وكبرى اليقينيات الكونية، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) لەقانی لە: (الجوهرة) و باجوری لە: (شرح الجوهرة ١/٥٠). و دەردیر لە: (الخريدة و شرحها و حاشية الصاوي عليه ٥٨). و تائی لە: (رسالة في التوحيد والفرق المعاصرة ٢٥) بەم ڕێژەیە دیاریان کردووە.

ئەم سیفەتانە بە سیفەتە هەرە گرنگ و بە سیفەتی بنەڕەتی (دایك) دادەنرێن، چونکە بە لابردنی پێچەوانەی ئەم پێنج سیفەتە خوای گەورە پاك و پیرۆز دەگیرێت لە هەموو کەم و کورتییەك[1].

کە دەوترێت سیفەتی (سلبی) مانای وانییە کە ئەو سیفەتانە لە خوای گەورەدا نین و ئەو سیفەتانە بۆ خوای گەورە بڕیار نادرێن، ئەگەرنا ئەو کات پێویست دەبوو کە سنوور بڕیار بدەین بۆ خوای گەورەو بڵێین کە لە ناوچوونی بەسەردا دێت و بە بەدیهێنراوان دەچێت، بەڵکو مەبەست لە (سلبی) ئەوەیە: کە هەر سیفەتێك لەو سیفەتانە شتێکی لەو شتانەی ڕەتکردۆتەوە کە شیاوی خوای گەورە نین[2].

جا سیفەتی لەمێژینە و دێرینی (القِدَم) پێچەوانەی ئەوەیە کە خوای گەورە سەرەتای هەبووبێت، سیفەتی نەمری و هەرمان (البقاء) پێچەوانەو دژی ئەوەیە کە خوای گەورە کۆتایی هەبێت.... بەم شێوەیە.

لە ڕاستی دا سیفەتە پێچەوانەکان لەم پێنج سیفاتەدا کورت نابنەوە، هەروەك ئەمانەش دەچنە ڕیزی سیفەتە پێچەوانەکان کە خوای گەورە کوڕ و خێزانی نییە، نە پێکهاتەیەکی سادە (بسیط) نە لێکدراو و ئاڵۆز (مرکب)ە، لە ناو شوێن و کاتدا نییە، ناکەوێتە تەنیشت و ڕووێکەوە، چەندی تریش بەڵام لەبەر ئەوە تەنها لەم پێنجانەدا کورتیان کردۆتەوە، چونکە ئەمانە سەرچاوەی ئەوانی ترن[3].

---

(1) شرح الجوهرة للصاوي ١٤٥.

(2) حاشية الصاوي على الدردير ٧٠. بڕوانە: شرح الخريدة للدردير ٥٥.

(3) حاشية الصاوي على الدردير ٥٥_٥٦ و شرح الجوهرة للباجوري ١٠٧.

زانایان ڕاجیا نین سەبارەت بەم سیفەتانە، تەنانەت سەرجەمیان ئەم سیفەتانە پەسەند دەکەن[1].

١_ لەمێژینەیی و دێرینی (القِدَم):

سیفەتی لەمێژینە و دێرینی (القِدَم) بۆ خوای گەورە بە واتای ئەزەلی و هەر بووی دێت، واتە خوای گەورە سەرەتایەکی نییە کە لەوێوە بوون دەستی پێکردبێت و مەبەست لەم سیفەتە درێژبوونەوە نییە بەپێی چەرخ و کات، چونکە کات و چەرخ دوو سیفەتی بەدیهێنراوەکانن[2].

---

(١) شرح المقاصد للتفتازاني ٤/٦٩.

(٢) المسامرة ٢٢ وشرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ٧٧.

باجوری لە: (شرح الجوهرة ١٠٨) وتویەتی: (لە بارەی لەمێژینەیی "القدیم" و بێ سەرەتا "الأزل"، سێ بۆچوون هەن:

بۆچوونی یەکەم: لە مێژینە "القدیم" ئەو هەبووەیە کە سەرەتای پەیدا بوونی نییە، بێ سەرتا "أزلی" ئەوەیە کە یەکەم بوونی بۆ نییە، جا چ نەبوو یان هەبوو بێت. بەم پێیە هەموو لەمێژینەیەك بێ سەرەتایە بەپێچەوانەشەوە نا.

بۆچوونی دووەم: لەمێژینە "القدیم" ئەو هەبووەیە کە بەخۆوە ڕاوەستاوەو خۆی بوونی یەکەمە جگە لە خۆی یەکەمی بۆ نییە، بێ سەرەتا "أزلی" ئەوەیە جگە لە خۆی یەکەم بەبوون و نەبوون بۆی نییە خۆی یەکەمە، جا چ بە خۆوە ڕاوەستاو بێت یاخود پشت بە جگە لە خۆی ببەستێت. ئەمە وا بەدەردەکەوێت لە وتەکەی "سەعد".

بۆچوونی سێیەم: چ لەمێژینە و کۆن یاخود بێ سەرەتا هەر یەکێکیان بریتیە لەوەی خۆی یەکەمە و جگە لەخۆی یەکەمی بۆ نییە چ بە بوون یان نەبوون، چ بە خۆوە ڕاوەستاو بێت یان پشت بە جگە لە خۆی ببەستێت. بەپێی ئەم بۆچوونە لەمێژینە "القدیم" و بێ سەرەتا "أزلی" هاومانان.

بەپێی بۆچوونی یەکەم: سیفەتە پێچەوانەکان بە لەمێژینەیی وەسف ناکرێن بەڵکو بە بێ سەرتایی وەسف دەکرێن، بەپێچەوانەی زاتی پاك و پیرۆزو سیفەتە چەسپاوەکانی خوا کە بە لەمێژینەیی و بێ سەرەتایی وەسف دەکرێن.

یان بە دەربڕینێکی تر: واتای لەمێژینە و دێرینی (القِدَم): نەبوون (عدم) پێش بوونی خوای گەورە نەکەوتۆتەوە، جا خوا سەرەتای نییە[1].

پێچەوانەی سیفەتی لەمێژینە و دێرینی (القِدَم): بەدیهاتن و پەیدابوونە.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر لەمێژینەیی و دێرینی (القِدَم) خوای پاک و بەرز:

خوای گەورە ئەگەر دێرین و لەمێژینەو بێ سەرەتا نەبێت ئەوا ئەوسا دەبێتە بدیهێنراو و لێکەوتە، چونکە یان بەدیهێنەرو لەمێژینەیە یاخود بەدیهێنراو لێکەوتەیە و ناوەند لە نێوانیاندا نییە. و ئەگەر خوای گەورە بەدیهێنراو بوایە ئەوا پێویستی بە بەدیهێنەر دەبوو تا بەدی بێنێت، بەدیهێنەرەکەش خۆیشی پێویستی بە بەدیهێنەر دەبوو... بەم شێوەیە. لەو کاتە خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) پێویست دەبێت و هەر دووکیشیان شیاوی نەبوون و مەحاڵن، بۆیە پێویستە کە خوای گەورە کۆن و لەمێژینە بێت[2].

بەڵگەی نەقڵی لەسەر لەمێژینەیی و دێرینی (القِدَم) خوای پاک و بەرز:

بەپێی بۆچوونی دووەم: هەموو سیفەتەکانی خوا بەهیچ شێوەیەك بە لەمێژینەیی وەسف ناکرێن، بەڵکو بێ سەرەتایی وەسف دەکرێن، بەپێچەوانەی زاتی پاك و بڵندی خوا کە بە لەمێژینەیی و بێ سەرەتایی وەسف دەکرێت.

بەپێی بۆچوونی سێیەم: هەر یەك لە زات و سەرجەم سیفەتەکانی خوا بە لەمێژینەیی و بێ سەرتایی وەسف دەکرێن).

(1) المسايرة، وشرحه المسامرة، و شرحه لقاسم بن قطلوبغا على ٢٢. لە: (الإرشاد للجويني ٣٢) هاتووە: لەمێژینە و کۆن "قديم" ئەو هەبووەیە کە یەکەم بوون بۆ ئەو نییە، بەڵکو خۆی یەکەمە و جگە لە خۆی یەکەمی بۆ نییە.

(2) شرح المواقف ٤٨٠، و المسامرة ٢٢ و شرح الخريدة للدردير ٦٠_٦١ و الباجوري على الجوهرة ٥٠/١ و الاقتصاد في الاعتقاد _ امام الغزالي بيروت ساڵی ١٩٦٩، ٩٢.

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە: ﴿ٱلۡأَوَّلُ﴾ لە ئایەتی: ﴿هُوَ ٱلۡأَوَّلُ وَٱلۡأٓخِرُ﴾ الحدید: ٣. واتە: (ئەو خوایە یەکەمینە و لەسەرەتاوە هەر هەبووەو کەس پێش ئەو نەبووە، دواهەمینە و کۆتایە، کەس دوای ئەو نامێنێت "بەڵام ئەو هەر دەمێنێت").

ئەندێشەکردنی سیفەتی لەمێژینەیی و دێرینی (القِدَم):

شتێکی ئاسانە لەلای مرۆڤ کە لە سیفەتی بەزەیی و دادپەروەری و شکۆداری تێبگات... لەبارەی زاتی خوای گەورەدا، چونکە مرۆڤ لە شوێنەواری ئەو سیفاتانە تێدەگات، دەشتوانێت بەهۆی هەستەکانی پەیی بە واتاکانی ببات لە ژیانی دا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شتێکی ئەستەمە کە مرۆڤ پەیی ببات بە سیفەتی لەمێژینە و دێرینی (القِدَم)، سیفەتی نەمری و هەرمان (البقاء)، چونکە هیچ وێنەیەکی وای لەلا نییە لە ژیانی دا، لەبەرئەوەی تایبەت و پەیوەستن بە زاتی خوای پاك و بەرز. بەڵام مانای وانییە کە بەخەیاڵیش هەر ناتوانرێت ئەندێشەی ئەو دوو سیفەتە بکرێت، چونکە عەقڵ پێداگیری دەکات لەسەر چەسپاندنی ئەم دوو سیفەتە، هەروەك لە بەڵگەی عەقڵیدا ئەوەمان ڕوون کردۆتەوە.

دەکرێ شتێك هەبێت عەقڵ پەیی نەبردبێت بەوەی ئەو شتە شیاوی بوونە یاخود هەیە، لە هەمان کاتیشدا عەقڵ خۆی بێ توانا بێت لە وێنا و ئەندێشە کردن و پەیی بردن بە ناوەڕۆکەکەی، لە کۆنەوە فەیلەسوفەکان و سەرجەم زانایان وتویانە: (عدم وجدان للشيء لا یستلزم عدم وجوده في الواقع) واتە: پەیی نەبردن بەشتێك مانای وانییە شتەکە لە واقیعدا بوونی نییە[1].

٢_ نەمری و هەرمان (البقاء):

[1] كبرى اليقينيات الكونية ١١٨_١١٩.

واتاکەی: ئەوەیە کە خوای گەورە هەمیشەیی و نەمرە و هەر دەمێنێت، بوونەکەی کۆتایی نییە، ناکرێت نەبوون و لەناوچوونی بەسەردا بێت[1].

پێچەوانەی نەمری و هەرمان (البقاء): لەناوچوون و نەمانە.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر نەمری و هەرمان (البقاء)ی خوای بێ وێنە:

١_ ئەگەر خوای گەورە نەمر نەبوایە، ئەوا مردنی بەسەردا دەهات، و تووشی لەناوچوون دەبوو. ئەگەر تووشی لە ناوچوون بوبایە ئەوا پێویست دەبوو بەدیهێنراو بێت، و ئەگەر بەدیهێنراو بوایە ئەوا پێویستی بە بەدیهێنەر دەبوو، و بەدیهێنەرەکەش پێویستی بە بەدیهێنەرێکی تر دەبوو... بەم شێوەیە، ئەو کاتە خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) دروست دەبێت و هەر دووکیشیان پوچەڵن، هەر بۆیە هەرمان و نەمری خوای گەورە سەلمێنرا.

٢_ ئەگەر خوای گەورە مردن و لەناوچوونی بەسەردا هاتبووایە ئەوا بێ سەرەتا و لەمێژینە نەدەبوو، ئەمەش پوچەڵە بەهۆی سەلماندن و چەسپاندنی ئەوەی کە خوای گەورە بێ سەرەتایە و لەمێژینەیە، لەبەر ئەمە ناکرێت کۆتایی هەبێت و لەناوچوونی بەسەردا بێت[2].

لەقانی لە (الجوهرة)دا وتویەتی:

وكل ما جاز عليه العدم   عليه قطعاً يستحيل القدم[3].

واتە: هەر شتێك لە ناوچوونی بەسەردا بێت، نابێت بێ سەرەتا و لەمێژینە بێت.

---

(١) المسامرة ٢٤. لە: شرح الجوهرة للباجوري ٨٨، هاتووە: نەبوون بریتییە لە ناوچوون و فەنا بوون.

(٢) شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ٥٦_٥٧ وشرح الجوهرة للباجوري ١٠٧. سەیری ئەمانەش بکە: شرح أم البراهين للسنوسي و حاشية الدسوقي عليه ١٥٧.

(٣) شرح الجوهرة للباجوري ٨٨ و ١٠٨.

٣_ ئەگەر دروست بوایە خوای گەورە نەبوبایە، ئەوا لە ناوچوونی دوای ئەوەی کە هەبووە پێویستی بە هۆیەك دەبوو، و ئەمەش شتێکی شیاوی بوون نییە، چونکە پەسەند کران بێ ئەوەی بەسەندکەرێکی هەبێت ئەستەمە[١].

٤_ ئەگەر دروست بێت کە خوای گەورە لەناو بچێت، ئەوا یان ئەوەتا لەناو دەچێت:

أ_ بەخودی خۆی (بەوەی لەناوچوونی خۆی بە توانا و هێزی خۆی بێت) ئەمەش شتێکی پوچەڵە، چونکە سەلمێنرا کە خوای گەورە هۆی بوونی بوونەوەرانە، لەناوچوون قبوڵ ناکات بەهیچ شێوەیەك، بۆیە پێویستە نەمرو هەمیشەیی بێت هەروەك چۆن لەمێژینە و بێ سەرەتا بووە.

ب_ بەهۆی نەبووێکی پێچەوانە کە دژی بێت، ئەمەش هەر پوچەڵە، چونکە دژەکە یان:

_ کۆنە (قدیم): ئەو کاتە پێویستە خوای گەورە بەتەواوی لەگەڵ ئەو نەبوونە لەناو بچێت هەر لەسەرەتاو لە بنەڕەتدا، چونکە دوو شتی پێچەوانەو دژیەك هەرگیز کۆنابنەوە کەچی ئەم یاسایە وەردەگێڕدراوە، بێگومان بوونی خوای گەورەش سەلمێنرا.

_ لێکەوتە و بەدیهاتوو (حادث)ە: ئەو کاتە پێویستە شتە بەدیهاتووەکە لە دژەکەی کە کۆن و مێژینەیە هەڵبچێت، چونکە شتی کۆن و لەمێژینە بەهێزترە لە شتی بەدیهاتوو[٢].

---

(١) بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە دەڵێم: ئەگەر تەرازووێك وەك نمونە وەربگرین کە بەتاڵ بێت، هیچ شتێکی تێدا نەبێت و تایەکانی تەرازووەکە بە یەکسانی و لە یەك ئاستدا دەوەستن، جا لە ناکاو تایەکی تەرازووەکە گران بوو و داکەت (پەسەند کرا) تایەکەی تریش بەرز بووەوە، بێ ئەوەی یەکێك هەبێت ئەم کارەی کردبێت یاخود شتێکی خست بێتە سەر تەرازووەکە، ئەمە لە ڕووی عەقڵییەوە شتێکی پوچەڵە و نابێت بە بێ بوونی هیچ هۆکارو گرانایەتیەك ئەم تایەی تەرازووە دابکەوێت و ئەوەی تریش بەرز ببێتەوە. (وەرگێڕ).

(٢) المسايرة وشرحه المسامرة ٢٤_٢٥ سەیری ئەمانەش بکە: الإقتصاد في الإعتقاد للغزالي ٣١ وشرح المواقف للسيد الشريف ٨/١٤.

بەڵگەی نەقڵی لەسەر نەمری و هەرمان (البقاء)ی خوای بێ وێنە:

_ خوای گەورەیە دەفەرموویت: ﴿ وَٱلۡأٓخِرُ ﴾ لە ئایەتی: ﴿هُوَ ٱلۡأَوَّلُ وَٱلۡأٓخِرُ﴾ الحدید: ٣. واتە: (ئەو خوایە یەکەمینە و لەسەرەتاوە هەر هەبووەو کەس پێش ئەو نەبووە، دواهەمینە و کۆتایە، کەس دوای ئەو نامێنێت "بەڵام ئەو هەر دەمێنێت").

_ خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿كُلُّ شَيۡءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجۡهَهُۥ﴾ القصص: ٨٨. واتە: (هەرچی شت هەیە تیاچووەو لەناوچووە جگە لەو زاتە).

_ هەروەها دەفەرموویت: ﴿ كُلُّ مَنۡ عَلَيۡهَا فَانٖ ۝٢٦ وَيَبۡقَىٰ وَجۡهُ رَبِّكَ ذُو ٱلۡجَلَٰلِ وَٱلۡإِكۡرَامِ ۝٢٧ ﴾ الرحمن: ٢٦ _ ٢٧. واتە: (هەموو ئەو کەسانەی لەسەر ڕووی زەوین، هەر هەمووی فەوتاوو تیاچووەو دەبێت بمرن. تەنها زاتی پەروەردگاری خاوەن بڵندی ڕێزداری تۆیە کە دەمێنێتەوە).

٣_ پێچەوانەی پەیدابووان (مخالفة الحوادث)

واتاکەی: ئەوەیە کە خوای گەورە بەهیچ یەکێك لە شتە بەدیهێنراوەکان ناچێت چ لە بووندابن یان بەرەهایی نەبووبن. جا مەبەست لێی: خوای گەورە نە تەن و جەستە (جرْم) و نە ڕووکەش (عرض) و نە گشتی (الكلية) و نە بەشی (جزئية)، بەڵکو پێویستییەکانی ئەم ناوبراوانەش ناکرێت بۆ خوای گەورە بڕیار بدرێن[1].

تەن و جەستە (جرْم) تایبەتمەندییەکەی ئەوەیە شوێنگرە (تحيّز)، و ڕووکەش (عرض) تایبەتمەندییەکەی ئەوەیە کە پشت بە جگەلەخۆی دەبەستێت، پێویستی و تایبەتمەندی گشتی

[1]) واتە: خوای گەورە هیچ شتێك نییە لەمانەی باسمان کرد.

(الكلية) بريتييه له گەورەيى و تايبەتمەندى و پێويستى بەشيى (جزئية) بريتييه له: بچوكى[1].

دژەكەى سيفەتى پێچەوانەى پەيدابووان: بريتييه له هاوێنه و هاوشێوەبوونى پەيدابووان.

بەڵگەى عەقڵى:

١_ ئەگەر خواى گەورە پێچەوانەى پەيدابوو و بەديهێنراوان نەبوايه ئەوا هاوێنه و چوونيەك دەبوو لەگەڵياندا، و ئەگەر هاوێنەو چوونيەك بوايه ئەوا ئەوكات دەچووە خانەى پەيدابووانەوە، و ئەگەر پەيدابوو و بەديهێنراو بوايه ئەوا پێويستى به پەيداكەر و بەديهێنەرێك دەبوو، و بەديهێنەرەكەيشى پێويستى به بەديهێنەر دەبوو... بەم شێوەيه، ئەو كاتەش خول (دور) و زنجيرەيى (تسلسل) پێويست دەبوو، و هەر دووكيشيان بێ گومان پوچەڵن، بەم پێيە سەلمێنرا و چەسپا كه خواى گەورە پێچەوانەى پەيدابووانە.

٢_هەر شتێ لەمێژينه و بێ سەرەتا بوو ئەوا تياچوون و له ناوچوونى بۆ نييه، هيچ شتێكى پەيدابووش نيه تيانەچێت، چونكه شتێك لەم پەيابووانه بێ سەرەتا و لەمێژينه نين بۆيه پێويسته خواى گەورە پێچەوانەى پەيدابووان بێت[2].

بەڵگەى نەقڵى:

ئەو فەرمايشتەى خواى گەورە: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِۦ شَىْءٌ﴾ الشورى: ١١.[1] واته: (هيچ شتێك نييه له وێنەى ئەو زاته "كه خواى بێ وێنەيه").

---

١) شرح الجوهرة للباجورى ١١٠. و شرح الخريدة للدردير ٥٨.

٢) شرح الجوهرة للباجورى. سەيرى ئەمەش بكە: شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٥٨.

() سەبارەت بەم فەرمایشتەی خودا: ﴿ لَيۡسَ كَمِثۡلِهِۦ شَيۡءٞۖ ﴾ الشورى: ١١. پرسیارێکی بەناوبانگ هەیە، ئەویش ئەوەیە بەیەکەوە کۆکردنەوەی (ك و مثل) مانای ئەستەم بوون بۆ خوای گەورە بە خەیاڵدا دێنێت. چونکە (کاف) هەر بەمانای هاوشێوە دێت، کەچی ئەم هاوشێوە لابراوەو نەفی بەسەردا زاڵ کراوە، ئەمەش لە دوو ڕووەوە پوچەڵە:

یەکەم: مەبەستی ئایەتەکە لادان و نەفی کردنی هاووێنەی زاتی خوایە، نەوەك هاووێنەی هاووێنەی خوا.

دووەم: ڕەتکردنەوەی بوونی هاوشێوەو هاووێنە، وادەخوازێت کە خوای گەورە وێنەو شێوەی هەیە، ئەمەش شتێکی ئەستەمە.

بە شەش بڕگە، وەڵامی ئەم پرسیارە دەدەمەوە:

١_ (کاف)ەکە زیادەیە و بۆ جەختکردنەوە نییە.

٢_ (کاف)ەکە بۆ جەختکردنەوەیە لەسەر نەبوونی هیچ هاوشێوەیەك بۆ خوا، واتە هەرگیز هاووێنەی نییە، نەك خوا هاووێنەی نییە دواتر وا ئەندێشە بکرێت کە وێنەی هەر دەمێنێت بە نەمانی هاووێنەی.

٣_ (مِثل) بە واتای (مَثَل: بە هەبوونی دوو لەسەر "فتحة") واتە هاوێنەی نییە لە سیفەتەکانیدا.

٤_ بەمانای خود دێت، وەك: ﴿ فَإِنۡ ءَامَنُواْ بِمِثۡلِ مَآ ءَامَنتُم بِهِۦ ﴾ البقرة: ١٣٧. واتە: (جا ئەگەر ئەوان "جولەکە و گاورەکان" باوەڕیان هێنا، وەك ئەوەی ئێوە باوەڕتان پێ هێناوە).

٥_ ئەمە دەچێتە چوارچێوەی (کنایە: باس کردنی شت بە پێچ و پەنا)، لەم ڕووەشەوە دوو ڕێگە هەن، ڕێگەی دووەم وەڵامی شەشەمە.

ڕێگەی یەکەم: ڕەتکردنەوەی هاووێنەی هاووێنە، مەبەست پێی ڕەتکردنەوەی هاووێنەیە، چونکە هاووێنەی هاووێنە پەیوەستە بە هاووێنەوە، ڕەتکردنەوەی پێویست و پابەندی (لازم) بەڵگەیە لەسەر ڕەتکردنەوەی پابەندکراو (ملزوم).

دووەم: ئەمە وەك ئەوەیە کە دوترێت: (مثلك لا يبخل: هاووێنەی تۆ ڕەزیل نییە)، واتە: چرووکی ناکەیت. جا مەبەست لەم فەرمایشتە ڕەت کردنەوەی بوونی هاووێنەیە بۆ خوای گەورە بە ڕەوانترین شێوە، ئەم شێوازەش جوانبێژترو ڕەوانبێژترە لە ڕاستەوخۆی دەربڕینی مەبەست، ئەمەش لەبەر ئەوەی چەسپاندنی شتەکەی بە بەڵگەوە لە خۆ گرتووە.

حاشية الصاوي على الدردير٦٠ وشرح الجوهرة للصاوي ١٦٤ عن تقرير النفراوي على المصنف. سەیری: شرح االجوهرة للباجوري ١٦٢_١٦٤. بکە.

نەچواندنی خوای گەورە بە پەیدابووان، ئەم مەبەستە دەگەیەنێت[1]:

١_ خوای گەورە ڕووکەش (عرض) نییە، چونکە:

أ_ ڕووکەش پێویستی بە جەستە هەیە تا بەهۆیەوە دەربکەوێت و بێتە کایە، بۆیە هەرگیز پێش بوونی جەستە ناکرێت ڕووکەش هەبێت، ئەمەش سەلمێنرا کە خوای گەورە پێش هەموو شتێکە[2].

ب_ لەبەر ئەوەی هەر شتێك پێویستی بە شتێکی تر هەبێت تا پێی ڕاوەستێت، ئەوە بەڵگەی پەیدابوونی شتەکەیە، ئەمە پێشتر لە کاتی خستنەڕووی بەڵگەکانی پەیدابوونی ڕووکەشەکان خرایەڕوو.

٢_ خوای گەورە بەهەمان شێوە کرۆك (جوهر)یش نییە:

أ_ لەبەر ئەوەی ئەندێشەی پێکهاتن لە چەند بەشێك و مانای شوێن داگیر کردن دەبەخشێت.

ب_ چونکە کرۆك (جوهر) پەیوەستە بە ڕووەکەشەوە، ڕووکەشیش پەیدابووە، کەواتە کرۆك (جوهر)یش پێویستە پەیدابوو بێت[3]. پێشتر ئەمە خرایەڕوو.

٣_ خوای گەورە جەستە نییە[1]: لەبەر ئەوەی جەستە پێکهاتووە لە کرۆکەکان (جواهر) و ڕووکەشەکان (أعراض)، و پێشتر سەلماندمان کە هەر دوو ناوبراو پەیدابوو و بەدیهێنراون.

---

(١) سەیری ئەم شتانە بکە لە: المسايرة وشرحه المسامرة وشرحه لقاسم بن قطلوبغا ٢٥_٣٧ وشرح الخريدة للدردير والصاوي عليه ٥٨ و ٦٧ والمواقف وشرحه للسيد الشريف ٩/١٩ ولاپەڕەکانی دواتر، وشرح المقاصد للتفتازاني ٤/٤٣ و لاپەڕەکانی دواتر، وأصول الدين للغزنوي ٦٧ وعقائد الإمامية ٣٦.

(٢) المسايرة وشرحه المسامرة ٢٩.

(٣) المسايرة وشرحه المسامرة وشرحه لقاسم بن قطلوبغا ٢٥.

بەپێچەوانەی: (مجسمە)کان کە باوەڕیان وابوو خوای گەورە جەستەیەکی حەقیقیە، بەڵام ڕاجیا بوون: هەندێکیان وتیان: لە گۆشت و خوێن پێکهاتووەو هەندێکی تریان وتیان: نورو ڕووناکیەکی درەوشاوەیە وەك داڕێژراوێکی سپی (السبيكة البيضاء) و هەندێکی تریان وتیان: لەسەر وێنەی گەنجێکی بێ مووە، و هەندێکی تر وتیان: لەسەر وێنەی بەساڵاچوو و پیرەمێردێکی ڕیش و قژ سپییە... پاك و بەرزی بۆ خوا لەو قسە پوچانەی لەبارەیەوە دەیڵێن[٢].

٤_ خوای گەورە وێنە و ڕەنگ و بۆن و بارودۆخی دەروونی نییە، وەك: چێژو ئازار و شادی، چونکە ئەمانە تایبەتن بە جەستەوە.

بەپێچەوانەی مشبهەکان کە خوای گەورەیان بە بەدیهێنراوان چواندووە.

سەبارەت بەو دەقانەش لە قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێزدا هاتوون باس لە: ڕەزامەندی، توڕەیی، دڵخۆشی و هاووێنەکانی دەکەن، پێویستە خوای گەورە بە پاك بگیرێت لەو شتانە بەو

---

(١) المسايرة وشرحە المسامرة ٢٧ والمواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٥/٨. سەیری ئەو بەڵگانە بکە لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە جەستە نییە: المطالب العالية للرازي ٢٥/٢.

_ هەر شتێك کە هەیە، یا ئەوەتا شوێنگر (متحيز) یان شوێنگر (غير متحزى) نییە.

ئەگەر شوێنگر بێت ئەوا دەبێتە دوو بەش: یەکەم: کرۆکی تاك (الجوهر الفرد): واتە ئەو بەشەی لەت و کەرت نابێت پێکهاتەی لێکدراو نییە. دووەم: جەستە، ئەو شتەیە کە لە چەند کرۆکی تاك پێکهاتووە.

ئەگەر شوێنگر نەبوو، ئەوا دەبێتە دوو بەش: ڕووکەش (العرض)، کە بوونی وەستاوەتە سەر جەستە. دووەم: خودای گەورە، کە بوونی نەوەستاوەتە سەر شوێن و پێویستی بە شوێن نیە./ شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٣٠.

جەستە تایبەتترە لە کرۆك (الجوهر)،چونکە جەستە تایبەتە بە پێکهاتەی لێکدراوە بەڵام کرۆك هەم لە جەستە و هەمیش کرۆکی تاك (جوهر الفرد) پێکدێنێت./ حاشية الصاوي على الدردير ٥٨ و سەیر ٢٠٩ ئەم کتێبە بکە.

(٢) المواقف وشرحه للسيد الشريف، سەرچاوەی پێشوو.

شێوەیەی دەیخەینەڕوو لەکاتی دووان لەسەر ئەو دەقانەی لە ڕووکەشدا وێچواندیان لێدەخوازرێت[1].

٥_ خوای گەورە بە بچوکی یان گەورەیی وەسف ناکرێت (مەبەست لە گەورەیی، گەورەیی بەرهەست نەك گەورەیی واتایی و مەعنەوی)، هەروەك ئەو فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز: ﴿ وَهُوَ ٱلۡعَلِيُّ ٱلۡكَبِيرُ ﴾ سبأ: ٢٣.[2] واتە: (هەر خوا بەرزو بڵندو گەورەیە).

٦_ شوێنی نەگرتووە، چونکە ئەگەر خوای گەورە لەناو شوێندابوایە ئەو کاتە دەبوایە شوێنیش بێ سەرەتا و لەمێژینە بوایە. پێتریش ئەوە خرایەڕوو هیچ لەمێژینە و بێ سەرەتایەك نییە جگە لە خوای گەورە[3].

ئەوەی لە فەرمووده قودسیەکەدا هاتووە: (ما وسعني أرضي و لا سمائي، و انما وسعني قلب عبدي المؤمن)[4] واتە: زەوی و ئاسمان منیان لە خۆ نەگرت بەڵکو دڵی بەندەم منی لەخۆ گرت. مەبەستی ئەوەیە کە دڵی بەندەی من هەیبەت و ڕێزو شکۆ و ڕەحمەت و بەزیی منی لە خۆ گرت.

٧_ خوای گەورە ناکەوێتە تەنیشت و لا (جهة)تێك، لەبەر ئەوەی:

أ_ ئەگەر خوای مەزن لە تەنیشت و لایەك بوایە، ئەوا پێویست دەبوو ئەو تەنیشت و لایە لەمێژینەو بێ سەرەتا بوایە، پێشتریش ئەوەمان سەلماند کە جگە لە خوای گەورە هیچ شتێك

---

(1) المسايرة وشرحه المسامرة ٢٩.

(2) حاشية الصاوي على الدردير ٥٨.

(3) المواقف ٨/ ٢٠. و بڕوانە: سیفەتی بەخۆوە ڕاوەستان (القيام بالنفس).

(4) حاشية الصاوي على الدردير ٥٨.

لەمێژینە و بێ سەرەتا نییە[١]. ناکرێت بوترێت: خوای گەورە لە سەر یان لە ژێر، لە لای ڕاست یان چەپ، پشت یان پێشی تەنەوەیە[٢].

ب_ لەبەر ئەوەی هەر شەش تەنیشت و لا، پەیدابوو و بەدیهێنراون، بە هاتنە کایەی مرۆڤ و جگەلەویش کە لەسەر دوو پێ دەڕۆن وەك: باڵندە، جا واتای سەروو (فوق): بریتیە لە بەرامبەر بوونی لەگەڵ سەری مرۆڤ واتە لەسەری مرۆڤەوە بەرەو ژوور یان سنوری ئاسمان دەست پێدەکات لە ئاست خاڵی هەرە بەرزی پشتی ئەو گیانلەبەرەی کە لەسەر چوار پەل دەڕووات، ئا بەمە دەڵێین لای سەروو، واتای لای خواروو (السفل): بریتییە لەو ئاستەی کە لەلای زەوی یەکسانە لەگەڵ پێیەکانی مرۆڤ.

پاشان تەنیشت و لایەکان بەشێوەیەکی ڕێژەیی دیاری کراون و ڕاستەقینە نین، جا ئەگەر مێروو بە ڕووی ژوورەوەی بانێکدا بڕوات ئەوا ڕووی زەوی بۆ ئەو دەبێتە لای سەروو، چونکە بەرامبەر پشتیەتی. ئەگەر هەر شتێکی پەیدابوو بازنەیی بوایە وەك تۆپ ئەوا هیچ یەکێك لەو تەنیشت و لایانە بوونیان نەدەبوو.

پ_ خوای گەورە بێ سەرەتا هەر هەبووەو هیچ یەکێك لە بوونەوەرانیش نەبوون، چونکە جگەلە خوای گەورە هەموو شتێك پەیدابووە، هەروەك بەڵگەمان لەمبارەیەوە خستەڕوو[٣].

ت_ تەنیشت و لا تایبەتمەندی ئەو شتانەیە کە شوێنگرن، شوێنگرتنیش تایبەتە بە کرۆك (جوهر) و جەستەوە پێشتر ئەوەمان خستەڕوو کە خوای گەورە لەم شتانە پاکە.

---

١) شرح المواقف للسيد الشريف ٨/١٩_٢٠.

٢) شرح الخريدة للدردير ٦٧.

٣) المسايرة وشرحه المسامرة ٣٠_٣١. سەیر بابەتی خوای گەورە لە هیچ شوێن و لایەك نییە بکە لە: المطالب العالية للرازي ٢/٣٧ والمحصل للرازي ١٥٧ وكشف المراد ٣١٩.

ئەگەر وترا: بۆچی دەستەکان بەرەو ئاسمان بەرز دەکرێنەوە؟ وەڵامی ئەدەمەوە: بەوەی کە ئاسمان ڕووگەی نزاو پاڕانەوەیە، هەروەك چۆن کەعبە ڕووگەی نوێژە[١].

حا خوای گەورە لە تەنیشت و لایەك نییە، بە پێچەوانەی بۆچوونی:

کرامیەکان: لای سەروویان بۆ خوای گەورە بڕیارداوە، بەبێ ئەوەی لەسەر عەرش جێگیر بووبێت.

ومشەبیهە) و موجەسیمەکان: بۆچوونیان وایە کە خوای گەورە جێگیر بووە لەسەر عەرش[٢].

بە یەکدەنگی عەقڵمەندان ئەمە پوچەڵ و بێ بنەمایە[٣].

---

١) المسايرة ٣١. لە: (أصول الدين للغزنوي ٧١) هاتووە: (دەستەکان بۆیە بەڕووی ئاسماندا بەرز دەکرێنەوە، چونکە ڕووگەی نزاو پاڕانەوەیە، وەك ڕووکردنە کەعبە لە نوێژدا، دانانی ڕوو لەسەر زەوی لە کاتی کوڕنووشدا، ئەگەرچی خوای گەورە نە لە ناو کەعبەیەو نە لە ژێر زەویشە).

٢) سەرباری ئەوەی کە دەڵێن خوای گەورە جەستەی نییە، ئەوا زۆرێك لە حەنبەلیەکان باوەڕیان بەوەیە کە خوای گەورە لەلای سەرەوەیە و لەسەر عەرش وەستاوە. سەیری بەڵگە و وتەی زاناکانیان بکە لەم بارەوە لە: شرح العقيدة الطحاوية ٢٥١/٣ و لاپەڕەکانی دواتریش. و لوامع الأنوار البهية _ سفاريني، جدة ساڵی ١٣٨٠ك، ١٩٠/١ و لاپەڕەکانی دواتری.

٣) المسايرة وشرحه المسامرة لقاسم بن قطلوبغا ٣٢_٣٣.

_ سەرباری ئەوەی حەنبەلییەکان بە بۆچوونی خۆیان خوای گەورە بە پاك دەگرن لە جەستە، کەچی دەڵێن خوای گەورە لەلای سەرووەو لەسەر عەرش جێگیر بووە، ئەوەشیان باس کردووە کە نزیکەی بیست جۆر دەق هاتووە لەبارەی بەرزو بڵندی خوا لەسەر بەدیهێنراوەکانی و بەندەکانی، وەك:

أ_ ڕاستەوخۆ ئاماژەدان بە لای سەروو بەهۆی ئامرازی (من) کە تایبەتە بۆ بڵندی خود، وەك ئەم فەرمایشتەی خوا: ﴿ يَخَافُونَ رَبَّهُم مِّن فَوْقِهِمْ ﴾ النحل: ٥٠. واتە: (ئەو فریشتانە لە پەروەردگاریان دەترسن کە فەرمانڕەوایە بەسەریانەوە).

٨_ خوای گەورە ناچێتە ناو چوارچێوەی کات، و کاتی بەسەردا نایەت، واتە: بوونی ئەو بوونێکی کاتی نییە. بوونی کاتی: ئەوەیە بوونی تەنها لە ناو کاتدا ببێت و بەس[1].

٩_ خوای مەزن وەسف ناکرێت بە بزوان و جوڵان و جێگۆڕین یان وەستان و جێگیر بوون[2].

١٠_ خوای گەورە پاکە لە بوونی پەیوەندی نێوان خودی زاتی خوای گەورە: چونکە خوای گەورە پێکهاتەیەکی بەش بەش نییە تا بەشەکانی پەیوەندی بەیەکترەوە بکەن و بلکێن بەیەکترەوە. یاخود زاتی خوای گەورە پەیوەندی بکات بە شتێکی تر: زاتی پاکی خوای گەورە نەلکاوە بە جیهانەوە، بەوەی زاتی خوای گەورە ئاوێتە ببێت لەگەڵ جیهان یان بێت و بچێت تیایدا[3].

ب_ڕاستەوخۆ دەربڕینی بەرز بوونەوە بۆ لای خوا، وەك: ﴿ تَعْرُجُ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ وَٱلرُّوحُ إِلَيْهِ ﴾ المعارج: ٤. واتە: (فریشتەکان و جوبریل بەرز دەبنەوە بۆ لای پەروەردگار).

پ_ڕاستەوخۆ ئاماژەدان بە بڵند بوون بۆ لای پەروەردگار، وەك: ﴿ إِلَيْهِ يَصْعَدُ ٱلْكَلِمُ ٱلطَّيِّبُ ﴾ فاطر: ١٠. واتە: (گوفتاری چاك و جوان و بەجێ بۆ لای ئەو زاتە بەرز دەبێتەوە).

ت_ ڕاستەوخۆدەربڕینی ئەوەی ، وەك: ﴿ قُلْ نَزَّلَهُۥ رُوحُ ٱلْقُدُسِ مِن رَّبِّكَ بِٱلْحَقِّ ﴾ النحل: ١٠٢. واتە: (ئەی موحەممەد (ﷺ) پێیان بڵێ: ڕۆحی پیرۆز "جوبریل، ئەم قورئانەی" لەلایەن پەروەردگارتەوە بەحەق و ڕاستی دابەزاندووە).

ج_ بەڕاستەوخۆ دەبڕینی ئەوەی خوای گەورە هەموو شەوێك دادەبەزێت بۆ ئاسمانی دونیا... تاد..

بڕوانە ئەمانە: شرح العقيدة الطحاوية ٣٧٥ ولاپەڕەکانی دواتر، ولوامع الأنوار البهية ١٩٠/١ و لاپەڕەکانی دواتر.

(1) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٧/٨.

(2) شرح الخريدة للدردير ٥٨.

(3) شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ٥٨ و ٦٧.

سەبارەت بەو دەقانەش کە لە ڕووکەشدا مانای لکان و ئاوێتە بوون دەگەیەنن، وەك لەم فەرمووده قودسیەدا هاتووە: : (وما يزال عبدي يتقرب الي بالنوافل حتى أحبه، فاذا أحببته كنتُ سمعَه الذي يسمع به، و بصرَهُ الذي يُبْصِر به، و يده التي يبطش بها و رجله التي يمشي بها. و ان سألني أعطيته، وان استعاذ بي لَأُعيذَنَّه)[1] واتە: بەندەی من بەردەوام بەهۆی ئەنجامدانی سونەتەکانەوە لێم نزیك دەکەوێتەوە تاکو خۆشمدەوێت، جا ئەگەر خۆشم ویست، دەبمە ئەو گوێیەی کە پێی دەبیستێ و ئەوو چاوەی کە پێی دەبینێ و ئەو دەستەی کە شتی پێ دەگرێت و ئەو لاقەی کە پێی دەڕوات و هاتوچۆی پێ دەکات. مەبەستی ئەوەیە: کە خۆشەویستی خوا هەموو کەسەکە دادەگرێت و ئاوێتە دەبێت لەگەڵ خۆشەویستی بەندە، ئاگای لە دەوروبەری نامێنێت و تەنها بۆ خوا دەڕوانێت.

ئەم فەرمایشتە دەبێت تەئویل بکرێت، بەوە لێك بدرێتەوە کە ڕووکەشی فەرموودەکە مەبەست نەبێت بەکو مەبەستی دەقەکە زاڵ بوونی خۆشەویستی خوایە بەسەر کەسەکە، تا ئەو کەسە وای لێهاتووە جگە لە خوای گەورە شتی تر نابینێت.

١١_ خوای گەورە پاك و دوورە لە لێك ترازان و جیابوونەوە لە جیهان، چونکە پێکەوەلکان و جیابوونەوەو... هتد، سیفەت و تایبەتمەندی پەیدابوو و بەدیهێنراوەکانە و خوای گەورە پەیدابوو نییە[2].

١٢_ خوای گەورە پاکە لە یەك گرتن و ئاوێتەبوون لەگەڵ کەسێکی تر، بەپێچەوانەی: بۆچوونی نەصرانیەکان، کە باوەڕیان وایە زاتی خوا یەکی گرتووە لەگەڵ جەستەی مەسیح[1].

---

1) حاشية الصاوي على الدردير ٥٨.

فەرموودەی: بەردەوام بەندەی من.... تاد، بخاری في: کتاب: الرقائق باب التواضع، فتح الباري ١١/٣٤٠ عن أبي هريرة رضي الله عنه.

2) شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ٦٧.

و به پێچەوانەی زیادەڕۆچووە شیعەکان: بۆچوونیان وایە زاتی خوای گەورە ئاوێتە بووە لەگەڵ عەلی و کوڕو نەوەکانی. هەروەها بە پێچەوانەی زیادەڕۆچووە صۆفیەکان: کە باوەڕیان وایە زاتی خوای گەورە ئاوێتە و تێکەڵ بووە لەگەڵ ئەوانەی لە ڕێگای بەرەو خواچووندا گەیشتوونەتە کۆتایی و ئاکام[2].

باوەڕ بوون بەوەی خوای گەورە وێنە و هاوشێوەی بۆ نییە، بۆچوونی سەرجەم پێڕو تاقمە ئیسلامیەکانە: لە موعتەزیلەکان، ماتریدیەکان، ئەشعەرییەکان و شیعەکان، بێجگە لە (موشەبیهە و موجەسیمە) و هاوشێوەکانیان.

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا ئاماژەی وێچواندن (تشبیه)یان تێدایە:

چەند دەقێك لە قورئانی پیرۆز و سوننەتی بەڕێزدا هاتوون، کە چەند سیفەتێکی خبری[3] دەدەنە پاڵ پەروەردگار، ئەو سیفاتانە ئاماژەی وێچواندنیان تێدایە وەك وەستان و جێگیر بوون (استواء) و هاتن (مجيء) و دابەزین (نزول)... پاش کەمێکی تر دەخرێنەڕوو.

---

(1) وەك ئەمانەتی زانستی، ئەوا بە پێویستی دەزانم ئاماژە بەوە بدەم کە دەقە عەرەبیەکە بەم شێوەیەیە: (النصارى القائلين باتحاد جسده بجسد المسيح) ئەم دەقە عەرەبیە وا ئەگەیەنێت کە خوای گەورە جەستەی هەیە (پەنا بەخوا)، بەڵام من وشەی (جسده) بە زاتی خوام لێك دایەوە، چونکە کرۆکی باسەکە خۆی لەخۆیدا پاکڕاگرتن و بەدوورگرتنی خوایە لەوەی کە جەستەی هەبێت. (نووسەر) وشەی جەستەی لێردا بەکارهێناوە گوزارشتە لە بیروباوەری نەصرانیەکان. (وەرگێر).

(2) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/٢٨_٣١ سەیری ئەمەش بکە: شرح الخريدة للدردير ٥٨.

(3) سیفەتە خەبەریەکان: لە سۆنگەی ئەوەوە کە سیفەتەکانی دیکەی خوای بێ وێنە عەقڵ دەزانێ کە دەبێ پەروەردگار ئەو سیفەتانەی هەبن و تاڕادەیەك عەقڵ پێیان ئاشنایە و لەگەڵ چەمك و واتاکانی دەگونجێ، بەڵام سیفەتە خەبەریەکان، مەرج نییە عەقڵ بە پێویستی بزانێ کە خوای کاربەجێ ئەو سیفەتانەی هەبێت، واتە: نە لە عەقڵدا جێگایان دەبێتەوە کە بزانێ چۆنن، نە عەقڵ پێویستیشیان دەکات، ئەگەر گریمان خوای گەورە بۆ خۆی نەیفەرمووبایە من ئەو سیفەتانەم هەیە، عەقڵ نەیدەزانی کە هەیەتی! کەواتە: بۆیە پێیان دەگوترێ سیفەتە خەبەریەکان، چونکە ئەو سیفەتانە لە ڕێگەی خەبەرو هەواڵی پێغەمبەری خواوە (ﷺ) بە

سەرباری کۆك بوون و یەکدەنگیان لەسەر ئەوەی خوای گەورە بە پاك و بەرز و دوور بگرن لەو شتانەی شایەنی زاتی پیرۆزی ئەو نین، ئەوا لەگەڵ ئەوەشدا لە بارەی ئەم دەقانەوە موسڵمانان دابەش بوون بۆ سێ ڕاو بۆچوون[1]، کە ئەمانەن:

یەکەم: ڕاوەستان و خۆتێ هەڵ نەقورتاندن (التوقف):

واتە: ڕاوەستانی تەواو و بێ پەنابردنە بەر تەئویل کردن یان کەوتنە ناو وێچواندن (تشبیە)، ئەمە مەزهەبی پێشینانە[2]، ئەوانە باوەڕیان بەو سیفاتە خەبەریانە هەبووە، و وەك خۆی چۆنە بەڕێیان کردووەو تێیان پەڕاندووە، خۆیان تێ هەڵ نەقورتاندووە بۆ زانینی ماناکەی یان تەئویل کردنی، لەگەڵ ئەوەی ئەو دەقانەی کە پاك و بەرزی دەسەلمێنن و دەچەسپێنن زۆر زیاتر و زاڵتر بوونە لەلای ئەوان، بەهۆی ڕوونی نیشانە و ئاماژەو زۆری و بۆریان، و شارەزا بوونیان لەوەی کە وێچواندنی خوای گەورە بە پەیدابووان شتێکی شیاوی بوون نیە و نادروستە. بۆیە زۆرێك لە پێشینان وتویانە: (چۆن هاتووە ئاوا بیخوێننەوە) واتە:

ئێمە گەیشتوون و ئێمە دەزانین کە خوا ئەو کۆمەڵە سیفەتەشی هەیە، ئەگەرنا عەقڵ ئەو سیفەتانە پێویست ناکات). ئەم پێناسەیەم لە کتێبی: (ئیمان و عەقیدەی ئیسلامی لەبەر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت دا: م. علی باپیر ٣/٢١٧ و ٢١٨) وەرگرتووە. (وەرگێڕ).

(١) ئیبن جەوزی لە (دفع شبە التشبیە ٧٩) وتویەتی: (بزانە خەڵکی لە ئاست سیفەتە خەبەرییەکان سێ جۆرن: یەکەم: دەڵێن ئەم سیفەتانە چۆن هاتوون ئاوا بەڕێیان دەکەین بەبێ تەئویل مەگەر زۆر پێویست بکات، هەروەك ناچارین ئەم فەرمایشتەی خوا تەئویل بکەین: ﴿وَجَآءَ رَبُّكَ﴾ الفجر: ٢٢. واتە: فەرمانی خوا. ئەمە مەزهەب و ڕێبازی پێشینانە. جۆری دووەم: دەڵێن دەبێت تەئویل بکرێن، ئەمەش کارێکی مەترسیدارە. جۆری سێیەم: دەڵێین بەپێی هەستەکان قسەی لەسەر بکرێت..).

(٢) دراسات في الفرق ٢١١ نقلا عن إبن جوزي.

باوەڕتان وابێت کە لەلایەن خوای گەورە دابەزێنراوە، و خۆتان هەڵ نەقورتێنن لە تەئویل و تەفسیر و شرۆڤەکەیدا[1].

لەبەر ئەوەی تەئویل کردن شتێکی گوماناوییە، قسەکردن لەسەر بنچینە لەبارەی سیفەتەکانی خوا دروست نییە، ئەمەش لە پێناو خۆ دوور گرتن لە لادان و لەڕێ دەرچوون، بۆیە واتاکانی ئەم سیفەتانە بەخوای گەورە بسپێرین.

ئیمامی (مالکی کوڕی ئەنەس) وشەی (إستواء)ی لەم فەرمایشتە: ﴿ ٱلرَّحۡمَٰنُ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ ٱسۡتَوَىٰ ﴾ طه: ٥. بەم شێوەیە ڕاڤەی کردووەو وتویەتی: (الاستواء معلوم، وكيفيته مجهولة، و السؤال عنها بدعة، والإيمان به واجب)[2] واتە: (استواء) زانراوە، چۆنیەتیەکەی نەزانراو و شاراوەیە، پرسیار کردن لەم بارەوە بیدعەیە، باوەڕ پێبوونی پێویستە.

لە زۆرێك لە گەورە شێخەکانی ماتریدییەکانەوە هاتووە کە خۆ سەرقاڵ کردن بە تەئویلکارییەوە بە ناپەسەند دەزانن، هەروەك وتویانە: بڕوامان وایە لەلایەن خواوە دابەزیون و خۆمان بە تەئویل کردنیانەوە سەرقاڵ ناکەین[3].

ئیبن ڕوشد لەمبارەیەوە دەڵێت: (سەرەتای چەرخی یەکەم گەیشتە گەورەیی و چاکەی تەواو، بەهۆی بەکارهێنانی ئەم وتانە _ مەبەستی وتەی هاوشێوەی وتەکەی ئیمامی مالیکە

---

[1] مقدمة ابن خلدون ٤٣٤. سەیری ئەمانەش بکە: الملل والنحل للشهرستاني ٩٢/١ والغنية للشيخ عبدالقادر ٦٣/١ ودراسات في الفرق ٢٠٥.

[2] أصول الدين للبغدادي ١١٣. ئەم وتەیەی ئیمامی مالك چەند دربڕینێکی لێك نزیکی هەیە، هەندێك لەو دەربڕینانە لەم سەرچاوانەدان: شرح أصول الإعتقاد أهل السنة والجماعة ٤٢/٣. والإتقان للسيوطي ٤٨٤ وشرح الجوهرة للباجوري ١٥٧ ودراسات في الفرق ٢٠٦. لە: المواقف ٢٤/٨ ئەم وتەیە لە ئەحمەدیش گێڕدراوەتەوە.

[3] التوحيد للامشي ٥٨.

[1]_ بەبێ ئەوەی پەنابەرن بۆ تەئویل کردن). ئەم ڕاو بۆچوونە بەردەوام بوو تا ڕۆژانی (ئەحمدی کوڕی حەنبەل) و (یەحیای کوڕی موعین) و (ئیسحاقی کوڕی راهویە)، ناوبراوان پشتی ئەم بۆچوونەیان گرت، بەڵام ئەمە زۆری نەخایاند، چونکە ئەم بۆچوونە ئەوەی لەخۆ دەگرێت کە: (ئاراستەکردن بۆ شتی نەناسراو کە هیچ مەبەست و ئامانجێکی دیاری نییە و لێی تێ ناگەین) تەنانەت (ئیبن حەزم) ئەم بۆچوونەی وەسف کردووە بەوەی (دەروازەیەکە کۆتایەکەی بە وێچواندن (تشبیە) دوایی دێت)[2].

دووەم: کەوتنە ناو وێچواندن و قوڵبوونەوە تیایدا:

موشەبیهەکان خاوەنی ئەم بۆچوونەن.

کەسانێ زاتی خوای گەورەیان بەشتی تر چواند بەهۆی باوەڕ بوونیان بەوەی گوایە خوای گەورە دەست (ید) و پێ (قدم) و ڕووی (وجە) و.... هەیە، بەمەش کەوتنە ناو بازنەی جەستە بڕیاردانی ڕاشکاوانە بۆ خوای گەورە، پێچەوانەی ئەو ئایەتانەیە کە بە ڕەهایی خوای گەورەیان پاکگرتووە لەو شتە ناشیاوانە.

هەشیان بووە لە بابەتی سیفاتدا کەوتۆتە ناو وێچواندنەوە وەك: چەسپاندنی لا و تەنیشت (جهة) و ڕاوەستان (استواء) و دابەزین (نزول) و دەنگ و پیت و هاوشێوەکانیان بۆ خوای گەورە، جا ئەو بۆچوونەیان سەری کێشا بۆ بڕیاردانی جەستە بۆ خوای گەورە، ئەمەش بەهۆی تووند دەست گرتنیان بە تەفسیرو شرۆڤەی پیت (حرف)ی بۆ ئەو ئایەت و فەرموودانەی کە لە ڕووکەشدا وێچواندن و جەستە ئەگەیەنن[3].

---

1) وەرگێڕ.

2) دراسات في الفرق ٢٠٧ و وتەکەی: إبن رشد، لە: فصل المقال ٦٥ هاتووە.

3) مقدمة ابن خلدون ٤٣٤.

ئیبن جەوزی حەنبەلی (یەکێکە لەوانەی وێچواندن ڕەتدەکاتەوە) دەڵێت: (بزانە کە بەگشتی فەرمووەناسان "محدثین" ئەوەی تایبەتە بە سیفاتەکانی خوای گەورەوە بەشێوەی هەستی وەریان گرتووە، بۆیە کەوتوونەتە ناو وێچواندنەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەبوو کە تێکەڵی شەرعزانان نەبوو بوون، تا بزانن ئەو ئایەتانەی فرەواتا "متشابە"ن بەپێی حوکمی خۆی هەڵسوکەوتی لەگەڵ بکرێت نەك بە ڕووکەش) [1].

ئەوانە چەند تاقم و پێڕێکن، بۆ نمونە: فەر موودەناسان و حەشەوییەکان و لەناو ئەواندا: موقاتیلی کوڕی سلیمان ساڵی ١٥٠ك ڕاڤەکری قوئان و موشەبیهەکانی شیعە، وەك: (هیشامی کوڕی حەکەم) کە لە ساڵی ١٧٩ك مردووە، و تاقمی (کەرامیة) شوێنکەوتووانی (ئیبن کەرامی سەجستانی) کە لە ساڵی ٢٥٥ك مردووە[2].

سێیەم: تەئویل کردن (تأویل):

ئەمە بۆچوونی موعتەزیلە بوو و دواتر _ لەگەڵ چەند دەستکارییەکی کەم _ موسڵمانان بەگشتی بە شیعە و ئەهلی سوننە: ماتریدیەکان و ئەشعەریەکان، دەستیان بەم بۆچوونەوە گرت، و ئیمامی ڕازی لەمبارەوە دەڵێت: (هەموو پێڕو تاقمە ئیسلامیەکان دان دەنێن بەوەی: پێویستە ڕووکەشی هەندێ ئایەتی قورئان و هەواڵ تەئویل بکرێت) [3].

---

1) تلبیس ابلیس ١١٣.

2) الملل و النحل _ الشهرستانی ١/٩٢ و لاپەڕەکانی دواتر. و بڕوانە: دراسات في الفرق ٢١٣_٢١٥.

3) أساس التقدیس للرازي ٦٧. سەیری بۆچوونی ئیبازییەکان بکە لە: الموجز لأبي عمار ١٢٦ ولاپەڕەکانی دواتر.

باجوری وتویەتی: ئەگەر دەقێك لە قورئان و سوننەتدا هات و هەستی پێدەکرا لە ڕووکەشدا مانای لا و تەنیشت یاخود جەستە یان وێنە یاخود ئەندامی لیٚ بەدی دەکرا، ئەوا ڕاستڕەوان جگە لە مشەبهە و مجسمەکان کۆکن لەسەر تەئویل کردنی ئەم دەقانە[1].

لەبەر ئەوەی بە بەڵگەی عەقڵی لەلای ئەوان چەسپاوە کە خوای گەورە پاکە لە جەستە و تایبەتمەندیەکانی جەستە و شوێن و لا و تەنیشت (جهة)، هیچ ڕێگەیەك نییە بۆ نەهێشتنی وێچواندن (تشبیە) تەنها ئەو ڕێگەیە نەبێت کە بریتییە لە تەئویل کردنی ئەو سیفاتە خەبەریانەی کە لە دەقەکاندا هاتوون.

جویەنی وتویەتی: پشتکردنە تەئویل بە پاساوی خۆ دوورگرتن لە کەوتنە ناو شتێکی قەدەغە لە بیروباوەڕدا سەردەکێشێت بۆ لیٚ ئاڵۆز بوون و لە خشتەچوون و خلیسکانی خەڵکی سادە، تەنانەت دەبێتە هۆی ڕیٚ خۆشکردن بۆ هاتنی گومان بۆ ناو بیروباوەڕ و تیر بەتاریکیەوە نان سەبارەت بە مانای بەشێکی قورئانی پیرۆز[2].

---

(1) شرح الجوهرة للباجوري ١٥٧.

باجوری لە: (حاشیتە علی السلم ٢٤) وتویەتی: (بزانە دەقێك لە قورئان و سوننەتدا هات و لە ڕووکەشدا مانای ئەوەی لیٚ بەدی دەکرا کە خوای گەورە دەست یاخود هاوشێوەی ئەم ئەندامەی هەیە، لەو کاتەدا پێویستە تەئویل بکرێن: بەوەی لە مانا ڕووکەشیەکەی لادەدرێت، پێشین و پاشین لەسەر ئەمە کۆکن، بەڵام ڕاجیاییان هەیە لە دیاری کردنی مەبەستی دەقەکە، پێشینان مەبەستی دەقەکە دیاری ناکەن و بەڵکو بەخوای دەسپێرن، لەبارەی ئەم فەرمایشتەو هاووێنەکانی: ﴿ وَيَبۡقَىٰ وَجۡهُ رَبِّكَ ﴾ الرحمن: ٢٧، ﴿ يَدُ ٱللَّهِ فَوۡقَ أَيۡدِيهِمۡ ﴾ الشوری: ١٠، دەڵێن: خوای گەورە ڕووخسارو دەستی هەیە بەڵام نەك وەك ڕووخسارو دەستی ئێمە، تەنها خوای گەورە دەزانێت کە مەبەستی لە دەست و ڕووخساری خۆی چییە، پاشان دەڵێن: خوای گەورە ڕووخسارو دەستی وەك ئێمە نییە، بەڵکو مەبەست لە ڕووخساری خوا، زاتی خوایە، مەبەست لە دەستی خوا، هێزو توانای خوایە).

(2) الإرشاد للجويني ٤٢، دواتر ١٥٥_١٦٤ چەندین دەقی قورئان و سوننەتی هێناوەو تەئویلەکانیشی خستوەتەڕوو.

زانایان کاتێك بینیان کردنەوەی دەرگای تەئویل زیانێکی گەورەی هەیە، چەندین یاسا و بنەمایان دانا بۆ تەئویل، تا سەر نەکێشێت بۆ یاری کردن بە دەقەکان بەپێی هەواو هەوەس و بێ گوێدانە بنەماکانی شەریعەت و مەبەستەکانی[1].

شێخ (عیزەدینی کوڕی عەبدوسەلام) وتی: (ڕێگەو ڕێبازی تەئویل کردن بە مەرجی خۆیەوە نزیکترە لە ڕاستی و حەق لە ڕێگەکەی تر)[2].

شێخ (عیزەدینی کوڕی عەبدوسەلام) وتویەتی: (تەئویل کردن بەپێی مەرجەکانی، نزیکترینە لە ڕاستیەوە)، مەبەست لەوەی بەپێی مەرجەکانی: ئەوەیە کە لە چوارچێوەی زمانی عەڕەب دەرنەچێت[3].

---

(١) دراسات في الفرق ٢١٩. و سەیر: المسایرة ٣٤ ولاپەڕەکانی دواتر، المواقف ٨/٢٤ و شرح الجوهرة للباجوري ١٥٧.

لامشی وتویەتی: (ئەم دەربڕینانە چەند واتاو ڕوویێکیان هەیە، پێویستە ئەو واتاو ڕووە دەستنیشان بکرێت کە گونجاو بێت لەگەڵ بەڵگەی سەلمێنراو و بڕاوەی عەقڵی و ئەم فەرمایشتە یەك مانا هەڵگرە: ﴿ لَيۡسَ كَمِثۡلِهِۦ شَيۡءٞ ﴾ الشورى: ١١، تا دژیەکی لە نێوان بەڵگەکانی خوا دروست نەبێت. "الید" بۆ نیعمەت و هێزو دەسەڵات بەکاردێت، هەندێك جاریش بەمانای بەڵگە یاخود خۆشی و دەوڵەمەندی یان وەك ناو بۆ ئەندامێکی جەستە بەکاردێت. وشەی "العین" بۆ پاراستن یاخود وەك ناو بۆ ئەندامێکی جەستە بەکاردێ، جا چ "الید" چ "العین" بەو مانایە ڕاڤە دەکرێن کە بگونجێت لەگەڵ بەڵگەی عەقڵ و ئایەتە یەك مانا هەڵگرەکە)./ التوحید للامشي ٥٩ و تیایدا هاتووە: ئەمە لە هەندێك لە شێخەکانمان (واتە: ماتوریدییەکان) گێڕدراوەتەوە.

(٢) المسایرة ٣٤.

(٣) المسایرة ٣٧، تیادا هاتووە: (ئیمامی حەڕەمەین لە کتێبی "الإرشاد" ڕێگەی تەئویلی پەسەند کردووە، بەڵام لە کتێبی "الرسالة النظامیة" ڕێگەی سپاردنی ماناکان "تفویض" هەڵبژاردووە، کتێبی ناوبراو لە دوای کتێبی "الإرشاد" نووسراوە، ئەمەش وەك ئەوە دەگەیەنێت کە ئیمامی حەڕەمەین لە تەئویل کردن پاشگەز ببێتەوە. ئیبن دەقیقی عید ڕێگەیەکی مام ناوەندی گرتووەو وتویەتی: ئەگەر تەئویلەکە بە شێوەیەك کرابوو کە مانایەکی وا هەڵبگرێت نزیك بێت لەو شێوەیەی عەرەب پێی دەدوێن ئەوا پەسەندە. ئەگەر تەئویلەکە دوور بوو ئەوا هەڵوێستەی لەسەر دەکرێت و وەرناگیرێت. ئیبن هەمام بۆچوونی وایە پێویستە بەشێوازێکی مام

له نمونەی ئەو تەئویلە پەسەندانەی کردوویانە بۆ دەقەکانی فرەواتا (متشابە) و خوای گەورە بە پاك دەگرێت لەو شتانەی لە زاتی پاك و پیرۆزی ناوەشێتەوە:

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا مانای شوێن و تەنیشت (جهة) دەگەیەنن:

١_ ﴿ ٱلرَّحۡمَٰنُ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ ٱسۡتَوَىٰ ﴾ طه: ٥. (إسْتِوَاء) بریتیە لە: زاڵ بوون و دەست بەسەردا گرتن (استیلاء)[1] و دەسەڵاتدار و فەرمانڕەوایی (الملك). وەك شاعیر دەڵێت:

ناوەند تەئویل بکرێت، بەوەی ئەگەر دەقەکە کێشەی بۆ خەڵکی سادە دروست کرد ئەوا لەو کاتە پەنا ببرێتە بەر تەئویل باشە، ئەگەر پێویستیشی نەکرد تەئویل نەکرێت).

بڕوانە ئەمانەش: الإرشاد للجويني، سەرچاوەی پێشوو، العقيدة النظامية للجويني ١٦٦ وشرح الفقه الأكبر لعلي القاري ٧٠.

(1) غەزالی لە کتێبی (الإحياء) وشەی (إستوى) بە زاڵ بوون ڕاڤەی کردووە، زوبەیدی لە (إتحاف السادة ٢/١٠٦_١٠٨) ڕوونکردنەوەی لەسەر داوەو ڕای زانایانی لەوبارەوە هێناوە. زبیدی لە ١٠٧ وتویەتی: ("ئیبن بەتاڵ" وتویەتی: لەبارەی مانای وشەی "إستواء" لەم ئایەتەدا زانایان ڕای جیایان هەیە، موعتەزیلەکان وتویانە: بریتییە لە زاڵ بوون بە دەسەڵات و تواناو هێز. هەندێك لە ئەهلی سوننە وتویانە: واتاکەی بریتیە لەوەی بەرز بووەتەوە، هەندێکی تر لە ئەهلی سوننە وتویانە: بڵندتر بوو، هەندێکی تریان وتویانە: بە مانای دەسەڵاتداری و فەرمانڕەوایی دێت. وتراوە: بریتیە لە تەواو بوون و لێبوونەوە لە ئەنجامدانی کارێك. دواتر بەرپەرچی موعتەزیلە و موجسمەکانی داوەتەوەو ئەو ڕایەی پەسەند کردووە کە دەڵێت بە مانانی بڵندتر بوون دێت). چەند وتەیەکی تر بە بەڵگەکانیەوە لە کتێبی ناوبراو خراوەتەڕوو. (إستواء) چەند ڕاڤەیەکی تریشی هەیە، کە لەم سەرچاوانەدا هاتووە: أصول الدين للبغدادي ١١٢ والإتقان للسيوطي ٤٨٥ وكفاية الطالب الرباني ٤٩ و ٥٠.

هەروەها لەم سەرچاوانەشدا وشەی (إستواء) بە زاڵ بوون ڕاڤەکراوە: الإرشاد للجويني ٤٠ والإقتصاد في الإعتقاد للغزالي ٤٠ والتمهيد للامشي ٦٤ والمواقف ٨/٢٤ والمسايرة وشرحه المسامرة وشرحه لقاسم بن قطلوبغا ٣٤_٣٥ وشرح الجوهرة للباجوري ١٥٧ والموجز لإبن عمار ١/١٣٢ عن إبن عباس، ومشارق أنوار العقول ١/٤٠٥ وشرح غاية المراد ٤٣. "جاحز" ئەم ڕاڤەیەی داوەتە پاڵ "ئیبن عباس" بەڵام "ئیبن تیمیە" بەرپەرچی داوەتەوە./ إتحاف السادة ٢/١٠٦.

قد استوى عَمْرو على العراق   من غير سيف و دم مُهْراق[1]

واتە: عەمر زاڵبوو بەسەر عێراقدا بەبێ شمشێر و خوێن ڕشتن.

٢_ ﴿ يَخَافُونَ رَبَّهُم مِّن فَوۡقِهِمۡ وَيَفۡعَلُونَ مَا يُؤۡمَرُونَ ﴾ النحل: ٥٠. لەلای سەرەوە بوون (فوقیة) بریتییە لە: بەرزو بڵندی لە گەورەیی و مەزنیدا، واتە: فریشتەکان لە خوای گەورە دەترسن لەبەر بەرزی و بڵندێتیەکەی لە گەورەیی و مەزنیدا[1].

لە کتێبی (الإرشاد ٤١_٤٢) هاتووە: (ئەگەر وترا: ئەم ئایەتە: ﴿ ٱلرَّحۡمَٰنُ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ ٱسۡتَوَىٰ ﴾ طه: ٥. بەبێ تەئویل کردن و بەپێی ڕووکەشەکە بەڕێ بکەن، لەبەر ئەوەی ئەم ئایەتە لەو شتانەیە کە فرەواتا (متشابە)ن تەنها خوای گەورە مەبەستیان دەزانێت؟ لە وەڵامدا دەڵێین: ئەگەر پرسیارکەر وا ڕاهێنرا کە وشەی "إستواء" وەك خۆی بەڕێ بکات بەپێی مانا زمانەوانیە ڕووکەشیەکەی کە بریتییە لە جێگیر بوون، ئەوە ئەمە دەبێتە هۆی جەستە بڕیاردان بۆ خوا. ئەگەر گومانیشی لە بوونی جەستە هەبێت بۆ خوا ئەوە هەر وەك ئەوەیە کە بڕوای بە بوونی جەستە هەبێت بۆ خوا. ئەگەر بەبێ گومان و دوودڵی دانی نا بە ئەستەم بوونی دیاردەی جێگیر بوونی بۆ خوای گەورە ئەوە بەم شتە لە مانا ڕووکەشیەکە لایداوە. ئەو کەسەش کە بانگەشەی بەڕێکردنی ئەو شتانەی کردووە بە پێی ڕووکەشەکانیان نەیتوانیوە تاسەر لەسەر ئەم بۆچوونەی بێت. جا ئەگەر بەبێ دوودڵی لە واتای ڕووکەشییەکەی ئایەتەکە لادرا ئەوا پێویستە ئایەتەکە بەشێوەیەك واتا بکرێت کە گونجاو بێت لەگەڵ عەقڵ و شەرع).

ماتریدی لە کتێبی (التوحید م ٤١ و ٧٤) پێی وایە تەئویل نەکرێت، غزنوی کە یەکێکە لە ماتوریدییەکان لە کتێبەکەیدا (أصول الدين ٧٥) هەمان بۆچوونی تەئویل نەکردنی هەیە. هەروەها "لامشی" لە (التمهيد ٦٤) دوو بۆچوونی ماتوریدی هێناوە: یەکەم: تەئویل نەکردنە، دووەم: زاڵ بوونە. لەکاتی خستنەڕووی بۆچوونەکانی ماتوریدی ئەمە خرایەڕوو.

() ئەم شاعیرە ناوی (ئەلعەبیس)ە، هەروەك هاوەڵەکەی ئیسماعیلی کوڕی عوباد ئاماژەی بەوە داوە، یاخود ئەو شاعیرە ناوی (ئەختەڵ)ە هەروەك جوهری ئاماژەی بۆ کردووە. (بیشر) ناوی تەواوی: بیشری کوڕی مەڕوانە./ إتحاف السادة ٢٣/١٠٦.

ئەم دێرە شیعرە لەم سەرچاوانەدا هاتووە: الإقتصاد في الإعتقاد للغزالي، والموجز لأبي عمار، والمسايرة، وشرح الجوهرة للباجوري، سەرچاوەکانی پێشوو. لە کتێبی (المواقف) عەمری لە جیاتی ناوی بیشر لە دێرە شیعرەکەدا هێناوە.

٣_ ﴿ فَإِنِ ٱسۡتَكۡبَرُواْ فَٱلَّذِينَ عِندَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُۥ بِٱلَّيۡلِ وَٱلنَّهَارِ وَهُمۡ لَا يَسۡـَٔمُونَ ﴾ فصلت: ٣٨. لەلابوون (عندية): واتە هەڵبژاردن و ڕێزگرتن.

٤_ ﴿ إِلَيۡهِ يَصۡعَدُ ٱلۡكَلِمُ ٱلطَّيِّبُ ﴾ فاطر: ١٠. واتە: خوای گەورە پێی ڕازی دەبێت. گوفتار ڕووکەش (عرض)ە، و ڕووکەشیش نا گوازرێتەوە.

٥_ ﴿ تَعۡرُجُ ٱلۡمَلَـٰٓئِكَةُ وَٱلرُّوحُ إِلَيۡهِ ﴾ المعارج: ٤. واتە: بەرز بوونەوە بۆ ئەو پلەیەی کە بە ئەنجامدانی پەرستش تیایدا نزیك دەبێتەوە.

٦_ ﴿ ءَأَمِنتُم مَّن فِي ٱلسَّمَآءِ أَن يَخۡسِفَ بِكُمُ ٱلۡأَرۡضَ ﴾ الملك: ١٦. (من في السماء): واتە حوکم و دەسەڵاتەکەی یان ئەو فریشتەیەی ڕاسپێراوە بە سزا.

٧_ ﴿ ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ ۝٨ فَكَانَ قَابَ قَوۡسَيۡنِ أَوۡ أَدۡنَىٰ ﴾ النجم: ٨. (الدنو): نزیك بوونەوەی پێغەمبەر (ﷺ) لە خوای گەورە بە پەرستش، نزیك بوونەوەش کە ئەندازە کراوە بە (دوو کەوان و کەمتریش) بۆ ئەوەیە عەقڵەکان بتوانن ئەندێشە و تەصەوڕی بکەن بەهۆی شتی بەرهەست.

٨_ ئەو فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ) کە بە کەنیزە لاڵەکەی فەرموو: (أين الله؟) واتە: خوا لە کوێیە؟، کەنیزەکە: ئاماژەی بۆ ئاسمان کرد، بەمەش ئیمانی دەربڕی.

پێغەمبەر (ﷺ) پرسیاری کرد و فەرمووی (خوا لەکوێیە؟)، ئەمەی بۆ ئەوە بوو تا بیروباوەڕی ئاشکرا بکات، جا کە کەنیزەکە ئاماژەی کرد بۆ ئاسمان، پێغەمبەر (ﷺ) ئەوەی

() شرح الجوهرة للباجوري ١٥٧.

زانی کە کەنیزەکە بتپەرست نییە، ئاماژەی کەنیزەکەیشی بەوە وەرگرت کە خوا بەدیهێنەری ئاسمانە، بۆیە حوکمی باوەڕداری بەسەر کەنیزەکەدا[1].

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا مانای جەستە دەگەیەنن:

١_ ﴿ وَجَآءَ رَبُّكَ وَٱلۡمَلَكُ صَفّٗا صَفّٗا ﴾ الفجر: ٢٢. واتە: فەرمانی گشتگیری پەروەردگارت هات کە هەموو جۆرە سزایەك لە خۆ دەگرێت یاخود سزای پەروەردگارت هات[2].

٢_ ﴿ وَجَآءَ رَبُّكَ وَٱلۡمَلَكُ صَفّٗا صَفّٗا ﴾ البقرة: ٢١٠. واتە: هاتنی سزای خوا.

٣_ ئەو فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (ینـــزل ربنا تبارك و تعالى كل ليلة الى السماء الدنيا حين يبقى ثُلُثُ الآخر فيقول: من يدعوني فأستجيب له، و من يسألني فأعطيه، و مَن يستغفرني فأغفر له)[3] واتە: پەروەردگاری پاك و بەرزمان لە سێ یەکی کۆتایی هەموو شەوێ دادەبەزێت بۆ

---

[1] المواقف ٨/ ٢٤_٢٥.

زانایان ڕاجیان لەبارەی ئەو کەسەی کە بڕوای وایە خوای گەورە لە شوێن و لایەکدایە، لەم بارەوە چەند بۆچوونێکیان هەن:

١_ تەکفیر ناکرێت. ئەمە بۆچوونی عزی کوڕی عبدالسلامە. النووی ئەم مەرجەی داناوە کە لەو کاتە تەکفیر ناکرێت کە لە خەڵکی سادە بێت، إبن جمرە ئەم مەرجەی داناوە ئەگەر کەسەکە بۆی سەخت بوو بوونی شوێن و تەنیشت بۆ خوا بڕیار نەدات.

٢_ درێژەپێدان (التفصيل): ئەگەر بڕوای وابوو خوای گەورە لەلای سەرووە، ئەوا تەکفیر ناکرێت، چونکە بەشێوەیەکی گشتی لای سەروو مانای ڕێزو شکۆیە. ئەگەر بڕوای وابوو خوای گەورە لەلای خوارووە ئەوا تەکفیر دەکرێت، چونکە لای خواروو کەمی و بێ نرخییە./ شرح الجوهرة للباجوري ١٦٥.

[2] المواقف ٨/ ٢٤_٢٥. وشرح الجوهرة للباجوري ١٥٨. ونقله إبن عمار في الموجز ١/ ١٣٥ عن إبن عباس.

[3] المواقف ٨/ ٢٤_٢٥ وشرح الجوهرة للباجوري ١٥٨.

فەرموودەی: پەروەردگاری پاك و پەرز... تاد: صحيح البخاری ١٩ كتاب التهجد ١٤ باب الدعاء والصلاة آخر الليل، رقم ١١٤٥ بهذا اللفظ عن أبي هريرة.

ئاسمانی دونیا، و دەفەرمووێت: کێ لێم دەپاڕێتەوە تا وەڵامی بدەمەوە، کێ داواکاری هەیە تا پێی ببەخشم، کێ داوای لێ خۆش بوون دەکات تا لێی خۆش بم.

واتە: فریشتەی پەروەردگارمان دادەبەزێت و لە بڕی خوا دەڵێت.

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا مانای وێنە (صورة) دەگەیەنن:

پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (اذا قاتل أحدكم أخاه فَليجتنبِ الوَجه، فانِ الله خلق آدم على صورته). واتە: ئەگەر یەکێك بە کێشە چوو لەگەڵ براکەی با خۆی دوور بگرێت لەوەی ئازار بە دەموچاوی ببات، خوای گەورە ئادەمی لەسەر وێنەی خۆی دروست کردووە.

مەبەست لە وێنە (صورة): سیفەتە، وەك: سیفەتی بیستن، بینین، ژیان، زانست، واتە: بەشێوەیەکی گشتی هەمان سیفەتی هەن[1] [2].

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا مانای ئەندام (جوارح) دەگەیەنن:

١_ ﴿ وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ ﴾ الرحمن: ٢٧. (وجه) واتە: زاتی خوا[3].

وورد عن أبي هريرة أيضا في: صحيح البخاري ٨٠ كتاب الدعوات ١٤ باب الدعاء نصف الليل رقم ٦٣٢١ وفي ٩٧ التوحيد ٣٥ باب قوله تعالى: ﴿ يُرِيدُونَ أَن يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ ﴾ فتح: ١٥. رقم ٧٤٩٤.

وفي صحيح مسلم ٦ كتاب صلاة المسافرين ٢٤ باب الترغيب في الدعاء، رقم ٧٥٨ عن أبي هريرة أيضا.

وأخرجه أبو داود والترمذي وابن ماجه ومالك وأحمد... وغيرهم./ شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز، هامش ٢٦٩ لمحققه شعيب الأرناؤوط.

(١) شرح الجوهرة للباجوري ١٥٩.

فەرموودەی: ئەگەر یەکێکتان بەکێشە چوو لەگەڵ براکەی... تاد: صحيح مسلم ٤٥ كتاب البر والصلة ٣٢ باب النهي عن ضرب الوجه رقم ٢٦١٢ (١١٥)، عن أبي هريرة. ومسند الإمام أحمد ٢/٢٤٤.

(٢) دەکرێ ڕاناوەکە لە وشەی (صورته) بۆ خودی ئادەم بگەڕێتەوە. (وەرگێڕ).

(٣) شرح الجوهرة للباجوري ١٥٩ ومشارق الأنوار العقول ١/٤٠٢.

٢_ ﴿ يَدُ ٱللَّهِ فَوۡقَ أَيۡدِيهِمۡ ﴾ الفتح: ١٠. (اليد) واته: هێزو توانا[1].

ئەو فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (إن قلب بني آدم كلها، بين اصبعين من أصابع الرحمن كقلب واحد، يصرفه حيث يشاء)[2]. واته: دڵی هەموو ئادەمیزادەکان وەك یەك دڵ لە نێوان دوو پەنجەی خوادان، و چۆن ویستی لەسەر بێت بەوشێوەیە دەیگۆڕێت.

مەبەست لە دوو پەنجە (اصبعين): دوو سیفەتن لە سیفەتەکانی خوا، کە بریتییە لە توانا (القدرة)، ویست (الارادة)[3].

بەمە ڕوون دەبێتەوە کە زۆربەی موسڵمانان لە پێشین (سلف) و پاشین (خلف) کۆکن[4] لە پاکدانان و دوورگرتنی خوا لە وێچواندن (تشبيه)، لەگەڵ ئەوەشدا ڕاجیا بوون لەبارەی ڕێگەی

---

(1) شرح الجوهرة للباجوري ١٥٩.

(2) شرح الجوهرة للباجوري ١٥٩.

فەرموودەی: ئەگەر یەکێکتان بەکێشە چوو لەگەڵ براکەی... تاد: صحيح مسلم ٤٦ كتاب القدر ٣ باب تصريف الله تعالى القلوب، رقم ٢٦٥٤ عن عبدالله بن عمرو بن عاص.

(3) بۆ ئەم تەئویلانە بڕوانە: المواقف و شرحه ٤٧٣ و المسامرة ٣٥_٣٦ و الباجوري على الجوهرة ٨١/١_٨٤.

(4) ئیجی لە (المواقف ٢٤/٨) وتویەتی: (هەرچەندە دوو بەڵگە دژیەکیش بن، ئەوا تا دەکرێت دەبێت کار بە هەردووکیان بکرێت، جا یان ڕووکەشەکان بە شێوەیەکی پوخت تەئویل دەکرێن و درێژەی مەبەستیش بەخوا دەسپێردرێت، هەروەك ئەمە ڕای زۆربەی پێشینانە... یاخود تەئویل دەکرێت و درێژەی مەبەست ڕوون دەکرێتەوەو دەوترێت: "الإستواء" واتە: زاڵ بوون..).

لە (جوهرة التوحيد)دا هاتووە:

وكل نص أوهم تشبيها أوله أو فوض ورم تنـــزيها

باجوری ڕاڤەی ئەم دوو دێرەی کردووەو وتویەتی:

کە دەڵێت (نص: دەق) بریتییە لە قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێز.

تەفسیرو شرۆڤەی دەقە فرەواتا (متشابە)ەکان، ئەم ڕاجیایەش بە پێی چەرخ و سەدەی خۆیان بووە، کە تیایدا ژیاون، ئەویش تەنها ڕاجیاییەکی لاوەکی و شکلی بووە.

تەنها (موشەبیهەکان) لەمەدا ڕای جیاوازیان هەبووە، کە زاتی خوای گەورەیان بەوێنەی جەستە چواندووە، بەم هۆیەوە سیفەتی جەستەییان دەدا پاڵ خوای گەورە، بەڵام ئەو (مشبهانە) قیمەت و نرخ بۆ بۆچوونەکەیان دانانرێت لە تەرازووی ڕەخنەیی زانستی دا کاتێك بەراوردی دەقەکان دەکرێت، خوای گەورە فەردوویەتی: ﴿ هُوَ ٱلَّذِيٓ أَنزَلَ عَلَيۡكَ ٱلۡكِتَٰبَ مِنۡهُ ءَايَٰتٞ مُّحۡكَمَٰتٌ هُنَّ أُمُّ ٱلۡكِتَٰبِ وَأُخَرُ مُتَشَٰبِهَٰتٞۖ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمۡ زَيۡغٞ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَٰبَهَ مِنۡهُ ٱبۡتِغَآءَ ٱلۡفِتۡنَةِ وَٱبۡتِغَآءَ تَأۡوِيلِهِۦۖ وَمَا يَعۡلَمُ تَأۡوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُۗ وَٱلرَّٰسِخُونَ فِي ٱلۡعِلۡمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ كُلّٞ مِّنۡ عِندِ رَبِّنَاۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّآ أُوْلُواْ ٱلۡأَلۡبَٰبِ ﴾ آل عمران: ٧. واتە: (ئەو خوایە زاتێکە کە قورئانی بۆ سەر تۆ "ئەی موحەممەد

(أوِلە) واتە: مانا ڕووکەشیەکەی وەرمەگرە، بەڵکو واتای مەبەستی دەقەکە ڕوون بکەرەوە، ڕوونکردنەوەی مەبەستەکە بەوە دەبێت کە بە تێروتەسەلی تەئویل بکرێت و مەبەستی دەقەکە بخرێتەڕوو، ئەمە مەزهەبی پاشین (خلف): هەموو ئەوانە دەگرێتەوە لە دوای سەدەی پێنجەم، وتراوە لە دوای سەدەی سێیەم.

(أو فوِض) واتە: دوای تەئویل کردنی پوخت، کە لادانە لە مانا ڕووکەشەکە، ئەوا مانای دەقەکە بەخوا بسپێرە، بەپێی ڕێبازی پێشینان: ئەوانەن کە لە پێش سەدەی پێنجەم بوون، وتراوە بریتین لە هاوەڵان و شوێنکەوتوان و شوێنکەوتوی شوێنکەوتووان.

ڕێبازی پاشین (خلف) زانایانەترو تۆکمەترە، چونکە ڕوونکردنەوەی زیاتر لەخۆ دەگرێت و بەرپەرچی دژەکانیش دەداتەوە، هەر بۆیە دانەر (خاوەنی کتێبی: الجوهرة) لە شیعرەکەدا ڕێبازی پاشینی پێش پێشینان خستووە. ڕێبازی پێشینان سەلامەترە، چونکە مرۆڤ پارێزراو دەبێت لە هەڵە کردن لە دەستنیشان کردنی مەبەست، کە دەکرێت مەبەستێك دەستنیشان بکرێت کەچی خوای گەورە لە دەقەکەدا ئەو مەبەستەی نەبووبێت.

(ورم تنزیها) واتە: مەبەستت تەنها بە پاکگرتنی خوا بێت لەو شتانەی کە شیاوی ئەو نین و مەبەستی دەقەکانیش بە خوابسپێرە. لەوەی خستمانەڕوو ئەوە بەدەرکەوت کە پێشین و پاشین کۆکن لەسەر تەئویل کردنی کورت و پوخت، چونکە هەردووکیان مانای ئەو دەقە لە ڕووکەشەکەی لادەدەن کە شتێکی ئەستەم دەداتە پاڵ خوا، بەڵام ڕاجیان لە بارەی دیاری کردن و دیاری نەکردنی مەبەستی دەقەکە./ شرح الجوهرة للباجوري ١٥٦ و شرح الخريدة البهية للدردير ٦٨_٦٩.

(ﷺ)" نارده خوارەوە، بەشێك لە ئایەتەکانی دامەزراو پایەدارو ڕوون و ئاشکران، ئەوانە بناغە و بنچینەی قورئانەکەن و هەندێکی تریشی واتای جۆراوجۆر هەڵدەگرن و بە ئاسانی نازانرێن، جا ئەوانەی لە دڵیاندا لاری و لادان هەیە، حەز لە حەق و ڕاستی ناکەن، ئەوانە شوێن ئەو ئایەتانە دەکەون کە مانای جۆراو جۆرو فراوانیان هەیە، بۆ ئەوەی فیتنە و ئاشوب و ناکۆکی و دووبەرەکی دروست بکەن یان بۆ ئەوەی لێکدانەوەی هەڵەی بۆ هەڵبەستن، لە حاڵێکدا کە لێکدانەوەی ئەو جۆرە ئایەتانە هەر خوا خۆی بە تەنهایی دەیزانێت).

٤_ بێ نیازیی و بەخۆوەڕاوەستان (القیام بالنفس):

بێ نیازیی و بەخۆوە ڕاوەستان (القیام بالنفس) دوو مانا دەگرێتە خۆ:

یەکەمیان: بریتیە لەوەی پێویستی بەشوێن نەبێت. شوێن دوو ڕاڤەی هەیە:

١_ ئەو خودو زاتەی کە پێی ڕاوەستاوە، نەك بە واتای شوێن، چونکە ئەمە زانرا کە پێچەوانەی پەیدابووانە.

٢_ خود (ذات) و شوێن بەیەکەوە. (الغنیمی) وا دەڵێت.

دووەمیان: بریتییە لەوەی کە پێویستی بە بەدیهێنەر نییە تا پەیدای بکات[1].

پێچەوانەی سیفەتی بێ نیازی و بەخۆوە ڕاوەستان (القیام بالنفس) بریتیە لە: پێویست بوون بە غەیری خۆی.

بەڵگەی عەقڵی:

١_ بەڵگە لەسەر ئەوەی کە پێویستی بە شوێن نییە:

---

(1) شرح الجوهرة للباجوري ١/١١٣.

أ_ ئەگەر پێویستی بە شوێن هەبوایە، ئەوا شوێنگرتن دەبووە یەکێك لە سیفەتەکانی، ئەگەر شوێنگرتن سیفەتی بوایە، ئەوا خوای گەورە بە سیفەتی واتایی (معانی) و مەعنەوی وەسف نەدەکرا، کەچی ئەو سیفەتانە پێویستن بۆ خوای گەورە، بەهۆی ئەو بەڵگەنەی جەخت لەسەر بوونیان دەکەنەوە، ئەمەش پوچەڵە هەر بۆیە سەلمێنرا کە خوای گەورە پێویستی بە شوێن نییە[1].

ب_ شوێنگر پێویستی بە شوێن هەیە، بە شێوەیەك کە بوونەکەی ئەستەم دەبێت بەبێ شوێن. و شوێن پێویستی بە شوێنگر نییە، چونکە دەکرێت شوێن بەتاڵ و بۆش بێت، بۆیە ئەو کاتە گریمانەی پێویست بوون شیاوی بوون (ممکن) و پێویستی هەبوونی شوێن دێتە کایە، کە هەردووکیان پوچەڵن[2].

٢_ بەڵگە لەسەر ئەوەی کە پێویستی بە پەیداکەرێك نییە:

ئەگەر پێویستی بە پەیداکەرو بەدیهێنەرێك بوایە ئەوا ئەوسا دەبووە پەیدابوو و بەدیهێنراو، جا ئەمە چۆن دەبێت کاتێك پێشتر ئەوەمان خستەڕوو کە خوای گەورە پێویستە بوونە و بێ سەرەتا و بێ کۆتایە بە زات و سیفاتەوە؟

بەڵگەی نەقڵی:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ أَنتُمُ ٱلۡفُقَرَآءُ إِلَى ٱللَّهِۖ وَٱللَّهُ هُوَ ٱلۡغَنِيُّ ٱلۡحَمِيدُ ﴾ فاطر: ١٥. واتە: (ئەی خەڵکینە ئێوە هەژارو نەدارن و هەمیشە ئاتاجی خوان، هەر تەنها خوایە کە بێ نیازە و شایەنی سوپاسە).

(1) هەمان سەرچاوە، و الدردير في شرح الخريدة ٦٢ و شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٥٩.

(2) المواقف و شرحه للسيد الشريف ٨/٢٠.

هەروەها دەفەرموێت: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ ٱلۡعَٰلَمِينَ ﴾ العنكبوت: ٦. واتە: (بەڕاستی خوا بێ نیازە لە هەموو خەڵکی).

ئەگەر وترا: چۆن ئەندێشە و تەصەوڕ دەکرێت کە خوای گەورە لە هیچ شوێنێکدا جێگیر نەبووبێت، شوێنگر نەبێت؟

وەڵامەکە بریتییە لە: ئەندێشە و تەصەوڕ کردنی شوێن بۆ هەر جەستەیەك، لە دەرەنجامی تێڕوانین و خوێندنەوەیە بۆ بارو حاڵەتی جەستەکان کە دەیبینین شوێنێکیان گرتووە، بەڵام پێوانە کردنی خوا لەسەر جەستەکان تا بسەلمێنین شوێنگرە، ئەوا بێگومان پێوانەیەکی پوچەڵە، چونکە هیچ هۆیەکی کۆکەرەوە نییە لە نێوان بنچینە (ئەصڵ) و لق و پۆپ (فرع) دا، لەبەر ئەوە:

عەقڵی مرۆڤ سنوردارە، کەم توانایە لە پەیی بردن بە زۆر شت، هەر چەندە بڕیار دەدات لەسەر بوونی چەند شتێکی زۆر وەك: ڕۆح، عەقڵ، لە ناو جەستەدا، کارەبا لەو تەلانەی کە بۆ پێدا ڕۆیشتنی ئامادەکراوە... تاد، ئەگەر چی کرۆك و حەقیقەتەکەی نەزانراوە و نهێنیەکەی پەیی پێی نابردرێت.

کەواتە عەقڵی مرۆڤ ناتوانێت پەیی بە زۆر شتی دەوروبەری ببات، جا کەواتە چۆن دەتوانی ئەندێشەی بکات کە خوای گەورە ناچێتە ناو شوێنەوەو شوێنگر نیە؟ لەگەڵ ئەوەی کە عەقڵ بەبێ گومان دانی ناوە بەبوونی خوای گەورە، کەچی ناتوانێت پەیی بە خودی خوا ببات و تەصەوڕی بکات و تێی بگات؟

ئەوە بەسە بۆ مرۆڤ باوەڕی هەبێت بە بوونی خوای گەورە و سیفەتەکانی، دواتر دۆش دادەمێنێت و سەرسوڕمانی دایدەگرێت لە ئاست تێگەیشتن و ئەندێشە کردنی. ئا ئەمەیە

ڕاستی باوەڕ بوون بە غەیب بوون، خوای گەورە فەرمانی بە بەندەکانی کردووە کە باوەڕیان پێی هەبێت[1].

٥_ تەنهایی (وحدانية).

واتاکەی: بریتییە لە تەنهایی خوا لە زات و سیفەت و کردەوەدا.

خوا بەیەکزانین لە زاتدا: بریتیە لە ڕەت کردنەوەی چەندێتی لکاو (كم المتصل) کە بریتیە لە پێکهاتن، واتە: پێکهاتنی زات لە چەند بەشێك. ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا (كم المنفصل) کە بریتیە لە زۆرتر بوون لە یەك (تعدد)، واتە دوو خوا یان زیاتر هەبن.

خوابەیەکزانین لە سیفەتەکان دا: چەندێتی جیا (الكم المنفصل) نەفی دەکرێت، کە بریتیە لە بوونی دوو سیفەت لە یەك ڕەگەز وەك بوونی دوو توانا و زیاتر. ڕەت کردنەوەی چەندێتی جیا (الكم المنفصل)، کە بریتیە لە چەسپاندنی سیفەتی خوا بۆ غەیری خوا بەهۆی وێکچوونی سیفەتەکە، وەك ئەوەی زەید توانایەکی هەبێت شتی پێ بەدیبێنێت و شتیش لە ناوبەرێت وەك توانای خوای گەورە یان تایبەت کردنی ویست بە هەندێ شتی شیاوی بوونن (ممكنات).

خوا بەیەکزانین لە کردەوەدا: تەنها چەندێتی جیا (كم المنفصل)[2] ڕەت دەکاتەوە، کە بریتیە لە چەسپاندنی کردەوەی بەدیهێنان و دروست کردن بۆ غەیری خوای گەورە[1].

---

(١) كبرى اليقينيات الكونية ١٢٠_١٢١.

(٢) چەندی جیا (كم المنفصل) لە کردەوەدا: ئەگەر وا تەصەوڕمان کرد خوای گەورە چەندین کردەوەی هەن، ئەوا ئەمە شتێکی چەسپاوە، چونکە کردەوەکانی زۆرن لە بەدیهێنان و ڕۆزیدان و زیندوو کردنەوە... ئەگەر وا تەصەوڕمان کرد کە غەیری خوای گەورە بەژدارە لە کردەوەیەك لەم کردەوانەدا، ئەوا ئەو تەصەوڕە شتێکی پوچەڵکراوەیە بە یەکتایی خوا لە کردەوەکانی دا. شرح الجوهرة للباجوري ١/٥٤ و حاشية الصاوي على الدردير ٦٤.

() شرح الجوهرة للباجوري ١١٤ و شرح الخريدة للدردير ٥٩ و كفاية الطالب الرباني وحاشية العدوي عليها ٤٠/١ و رسالة في التوحيد و الفرق المعاصرة: الطائي ٣٩_٤٢.

هەندێك لە زانایان خوابەکزانین و یەکتاناسیان دابەش کردووەتە سەر سێ بەش:

١_ خوابەیەکگرتن لە پەروەردگارێتی دا: واتای ئەوەیە: کە هیچ بەدیهێنەر، ڕۆزیدەر، ژیێنەر، مرێنەر، پەیداکەر، لەناوبەر جگە لە خوای گەورە نییە.

٢_ خوابەیەکگرتن لە پەرستراوێتی دا: واتە: پەرستش و بەندایەتی و ملکەچی و خۆشەویستی و زەبونی تەنها بۆ خوای گەورە بێت.

٣_ خوابەیەکگرتن لە سیفەتەکاندا: بریتیە لەوەی: خوای گەورە بەو شتانە وەسف بکرێت کە خۆی و پێغەمبەرەکەی (ﷺ) وەسفی ئەوی پێکردوە، ئەو سیفەتانە بۆ خوای گەورە بڕیار دەدرێن کە خوای گەورە بۆ خۆی بڕیاری داوە بەبێ ئەوەی چۆنیەتیی و شێوەکەی دەستنیشان بکرێت. و بەبێ لادان و پەکخستنی سیفەتەکان، هەروەها ئەو شتانەش بۆ خوای گەورە بڕیار نادرێن کە خوای گەورە بۆ خۆی بڕیار نەداوەو بەبێ ئەوەی لادان لە ناو و ئایەتەکاندا بکرێت./ لوامع الأنوار البهية ١٢٨/١_١٢٩.

ئیبن ئەبولعیز لە (شرح العقيدة الطحاوية) ئەم جۆرە دابەشەی هێناوەو، باسی ئەوەشی کردووە کە سیفەت لابەرەکان "نفاة الصفات" وەك جهمی کوڕی صفوان و هاوڕاکانی سیفەت لابردنیان هێنایە ناو چواچێوەی خوابەیەکزانینەوە، وتیان: بڕیاردانی سیفەت بۆ خودا دەبێتە هۆی بوونی چەند زاتێکی پێویستە بوون. إبن أبی العز: بەرپەرچی ئەم بۆچوونەی داوەتەوەو وتویەتی: ئەم بۆچوونە دیارە پوچەڵە، چونکە سەلماندنی زاتێکی بێ سیفەت ئەندێشە ناکرێت کە بوونی دەرەکی هەبێت... کۆمەڵێك دژی خوابەیەکگرتن نەبوون لە پەروەردگارێتی دا، لەلای کەسە دید تیژەکان بە بەڵگەی دژیەکی "تمانع" ئەمە سەلێنراوە. قورئانی پیرۆز ڕوونی کردۆتەوە کە خوابەیەکگرتن لە پەرستراوێتی دا خوا بەیەکگرتن لە پەروەردگارێتیش دەگرێتە خۆی بەڵام بە پێچەوانە نا، چونکە هاوبەشدانەرە عەرەبەکان بڕوایان بە خوابەیەکگرتن هەبوو لە پەروەردگارێتی دا، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ ٱللَّهُ ﴾ لقمان: ٢٥، واتە: (سوێند بەخوا ئەگەر پرسیار لە خوانەناسان بکەیت: کێ ئاسمانەکان و زەوی دروست کردووە، ئەوە بە دڵنیاییەوە دەڵێن: "الله" دروستی کردوون). کەچی هەر بێ باوەڕ و هاوبەشدانەر بوون./ شرح العقيدة الطحاوية ٢٤ ولاپەڕەکانی دواتر، شێخ موحەممەدی کوڕی عەبدولوەهاب پشتی بەم جۆرە دابەشە بەست.

ژمارەیەکی زۆری زانایان ئەم جۆرە دابەش کردنەی خوابەیەکزانینیان ڕەت کردەوە، وەك: شێخ ئەحمەدی کوڕی زەینی دەحلان، لە کتێبکەیدا (الدرر السنية في الرد على الوهابية. فتنة الوهابي. أدلة جواز التوسل بالنبي (ﷺ)). وشێخ "عەبدوڵای کوڕی عەلوی حەداد" لە: (مصباح الأنام) و ئیبراهیم ڕوفاعی ڕاوی لە: (الأوراق البغدادية في الحوادث النجدية). و ئەمینی حەق مەولانا شای فەزلی ڕەسول لە کتێبەکەیدا: (سيف الجبار

پێچەوانەی ئەم سیفەتە: بریتییە لە فرەیی و زۆر بوون لە زات و سیفات (لکاو و جیا) و کردەوەدا بەجیا بوونە (انفصالا).

بەڵگەی ڕەتکردنەوەی هەر پێنج چەندێتییەکان

یەکەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی لکاو لە زاتی خوادا: (واتە: خوای گەورە پێك نەهاتووە لە چەند بەشێکی لێکدراو).

ئەگەر خوای گەورە لە چەند بەشێك پێك هاتبوایە، ئەوا ئەو کاتە پێویستی بەو بەشانە دەبوو کە لێی پێکهاتووە و پێویستی بەوەش دەبوو کە ئەو بەشانەی پێك هێناوە، جا لەوکاتەدا

المسلول) و داودی کوڕی سلەیمانی بەغدادی لە کێبەکەیدا: (المحنة الوهبية في رد الوهابية)، جگە لەوانەش. ئەم کتێبانە لە چاپ دراون، کتێبخانەی حەقیقەت لە ئەستەنبوڵ وێنەی لەبەر گرتۆتەوە.

هەندێك لەو شتانەی ئەو زانایانە باسیان کردووە کە دژی ئەم جۆرە دابەشەن ئەوەیە: ئەم جۆرە دابەشە پاڵی بە وەهابیەتەوە نا کە موسڵمانان تەکفیر بکەن، هیچ جیاوازییەك نیە لە نێوان خوابەیەکزانین لە پەرستراوێتی و پەروەردگارێتی دا، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ﴾ الأعراف: ١٧٢. واتە: (من پەروەردگاری ئێوە نیم؟). نەی وتوە: من پەرستراوی ئێوە نیم. تەنها باسی خوابەیەکزانین لە پەروەردگارێتی دا بۆ ئەوانی کردووەو بەس، جا هەر کەسێك دانی نا بە پەروەردگارێتی دا ئەوا دانی ناوە بە خوابەیەکزانین لە پەرستراوێتی دا، چونکە پەروەردگار جیا نیە لە پەرستراو، بەڵکو خودی خوای پەرستراوە. لە فەرموودەشدا هاتووە: (دوو فریشتە لە گۆڕدا لە بەندە دەپرسن: پەروەردگارت کێیە؟) نەیان وتوە: پەرستراوت کێیە؟ هەر دوو جۆری خوا بەیەکزانین لە پەرستراوێتی و پەروەردگارێتی دا یەك شتن. ئەو شتەی کافرو هاوبەشدانەرەکانی خستووەتە ناو کوفر تەنها ئەم وتەیە نیە: ﴿ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَآ إِلَى ٱللَّهِ زُلْفَىٰٓ ﴾ الزمر: ٣. واتە: (ئێمە ئەو بت و شتانە نا پەرستنین تەنها لەبەر ئەوەی لە خوا نزیکمان بخەنەوە)./ الدرر السنية لأحمد بن زيني دحلان ٣٧_٣٩. ئاماژەمان بۆ هەندێك لەو شتانە کرد لە کاتی قسە کردن لەسەر مەزهەبی سەلەفیەت.

خوای گەورە دەبێتە پەیدابوو، بێگومان ئەمەش گریمانەیەکی پوچەڵە، لەبەر ئەوەی پێشتر ئەوەمان سەلماند، کە خوای گەورە پێچیەوانەی پەیدابووانە[1].

دووەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا لە زاتی خوادا: (خوای گەورە تاك و تەنهایە و هیچ هاوشێوەو هاوبەشی نییە کە بەشدار بێت لەگەڵیدا لە بەڕێوەبردنی بوونەوەردا).

ئەگەر خوای گەورە تاك و تەنها نەبووایە ئەوا دەبوایە زۆر خوا هەبووبان، بەوەی دوو خوا یان زیاتر هەبووبان، ئینجا ئەگەر دوو خوا یان زیاتر هەبووبان ئەوا یان دەبوایە کۆك و تەبابوبان لەگەڵ یەکدا یاخود ناکۆك و دژیەك دەبوون:

١_ ئەگەر هەر دووکیان کۆك بووبان[2] لەسەر بەدیهێنانی شتێك، بۆ نمونە:

أ_ ئەوا یان بەیەکەوە ئەو شتە بەدیدێنن، ئەو کاتە پێویست دەبوو کە دوو هێزی کاریگەری تەواو کۆببنەوە لەسەر یەك شوێنەوار، بێگومان ئەمە پوچەڵە.

ب_ یان ئەوەتا بە ڕیزبەندی بەدیبهێنن (بەوەی خوای یەکەم لە سەرەتادا بەدی بهێنێت و خوای دووەمیش دووبارە هەمان شت بەدی بهێنێتەوە)، ئەو کاتیش بەدەستهێنانی هەمان ئەنجام (تحصیل حاصل) دێتە کایە، شتێکی بەڵگە نەوەیستە کە ئەم گریمانەیە پوچەڵیەکەی دیارە.

---

(١) شرح المقاصد للتفتازانی ٤/٣١ وشرح الخريده للدردير ٥٩.

(٢) اللامشي لە: التوحيد ٥٢، دەڵێت: (ئەگەر کۆك بن لەسەر دروست کردنی شتەکان، ئەوا ئەم کۆك بوونە یان بەڵگەی دەستەوەسانی هەر دووکیانە یاخود بەڵگەی دەستەوەسانی یەکێکیانە، چونکە ئەو زاتەی کە بکەرەو سەرپشکە لە کارەکانیدا تەنها لەو کاتەدا کۆك دەبێت لەگەڵ ئەوەی تردا کە دەستەوەستان و ناچار کراو بێت، زاتی دەستەوەستان و لاواز هەرگیز شیاو نییە ببێت بە خودا).

پ_ یان ئەوەتا یەکێك لە خواکان شتەکە بەدی دەهێنێت، لەوکاتەدا بەدیهێنەرەکە دەبێتە خوا و ئەوەی دووەم خوا نییە بەڵکو پوچەڵە.

ت_ یان ئەوەتا هەر یەك لە دوو خوا بەشێك لە شتەکە بەدی بێنن، ئەو کاتیش دەستەوەسانی و بێ توانایی دەدرێتە پاڵ هەردوو خوا، چونکە کاتێك توانای یەکێکیان تایبەت دەبێت بە بەشێك ئەوا دەبێتە ڕێگر لە بەردەم ئەوەی خواکەی تر توانای بەسەر ئەو بەشەدا بچێت، واتە هەر یەکەیان توانای بەسەر بەشەکەی خۆیدا دەشکێت و هیچ یەکیشیان ناتوانن کاریگەری لە بەشەکەی تر بکەن، بۆیە هیچ یەکێك ناتونێت ڕێگە لەوەی تر بگرێت، بێگومان ئەمەش بێ تواناییە، و هەموو ئەو گریمانانە پوچەڵن و ئەو ڕێگانەی کە سەریش دەکێشن بۆ ئەم گریمانانە بەهەمان جۆر پوچەڵن، بۆیە گریمانی بوونی دوو خوای کۆك و تەبا لە بنەڕەتدا پوچەڵە. ئەم بەلگەیە پێی دەوترێت بەلگەی هاودەنگی (برهان التوارد)، لەبەر دروستبوونی هاودەنگیان لەسەر شتەکە.

٢_ ئەگەر هەردوو خوا ناکۆك بوون لەگەڵ یەکتر، بەوەی یەکێ بیەوێت جیهان بەدی بێبنێت و ئەوەی تریش بیەوێت جیهان هەر بە نەبوویی بمێنێتەوە:

أ_ یان ئەوەتا ویستی هەر دوو خوا بەیەکەوە جێبەجێ دەبێت، ئەو کات پێویست دەبێت کە دوو ئاراستەی تەواو دژیەك کۆببنەوە، ئەمەش شتێکی بەلگە نەویستە کە پوچەڵە(١).

ب_ یان ئەوەتا ویستی یەکێکیان جێبەجێ دەبێت، لەو کاتەشدا ئەوەی ویستەکەی جێبەجێ نەبووە ئەوا پێویست دەبێت کە بێ توانایی بدرێتە پاڵی، ئەوەی تریش بێ توانایی

(١) لەبەر ئەوەی هاتنەجێ مەبەستی هەر یەکێك لە خواکان، دەستەوەسانی ئەوانی ترە، چونکە ئەو شتە لەلایەن خوایەکی تر هێنرایە بوون کە خۆی ویستی لەسەر نەبووە، لەمەشدا هەر دووکیان دەستەوەسانن، زاتی لاوازو دەستەوەسان خوا نییە./ الإنصاف للباقلاني ٩٢ والوسيلة ٤٨٤.

دەدرێتە پاڵی بەهۆی وێکچوونیان. لە (باقلانی و ئیبن رشد) هاتووە: ئەوەی فەرمانەکەی جێبەجێ بووە، ئەو خوایە و ئەوەیتر خوا نییە.

پ_ ئەگەر ویستی هیچ یەکێکیان جێبەجێ نەبوو، ئەوا پێویستە بێ توانایی بدرێتە پاڵ هەر دوو خواکە، ئەو کاتە پێویست دەبێت کە دوو شتە دژیەکەکە بەیەکەوە لا بچن، ئەمەش بێ بنەماو پوچەڵە.

بۆیە هەموو ئەو شتانەش پوچەڵن سەربکێشن بۆ ئەمە کە بریتیە لە بوونی دوو خوای ناکۆك. ئەو بەڵگەیە پێی دەوترێت بەڵگەی تێکگیران (برهان التمانع)، بەهۆی تێکگیران و ناکۆك بوونیان.

جا کەواتە بوونی دوو خوای کۆك و تەبا یاخود ناکۆك و ناتەبا پوچەڵ بووەوە، دەبێت خوا تاك و تەنها بێت[1].

دەکرێ ئەم بەڵگەیە دەربڕین بەوەی ئیمامی غەزالی لە کتێبی (احياء علوم الدين)دا وتویەتی: (﴿ لَوْ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ الأنبياء: ٢٢. واتە: (ئەگەر لە هەر دووکیاندا _ لە ئاسمان و زەویدا _ چەند خوایەکی تر هەبوایە غەیری (الله)، ئەوە کاوڵ و وێران دەبوون و بەسەریەکدا تێکدەچوون). و شرۆڤەکەی بریتییە لەوەی کە ئەگەر دووبن _ هەر یەکەیان خاوەنی سیفەتی خوایی بن، وەك ویست و توانای تەواو _ و یەکێکیان ویستی لەسەر شتێك بێت: جا ئەگەر ئەوەی دووەمیش ناچاربوو یارمەتی ئەوەی یەکەم بدات، ئەوا دووەمەکە تێکشکاو بێ توانایە، و خوایەك نییە کە بە توانا بێت، ئەگەر ئەوەی دووەم توانای سەرپێچی

---

[1]) شرح الجوهرة ١١٥ و المقاصد و شرحه للتفتازاني ٤/٣٥_٣٧. و شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ٥٩_٦٠ والتمهيد للامشي ٥٢ وأصول الدين للغزنوي ٦٤ ونهاية الإقدام للشهرستاني ٩٢ والوسيلة ٤٨٤.

کردنی ئەوەی یەکەمی هەبێت و ویستەکەی ئەویتر جێبەجێ نەکات، ئەوا ئەو کاتە ئەوەی دووەم بە توانا و تێکشکێنەرە، و ئەوەی یەکەمیش لاواز و بێ توانایە بۆیە نابێت خوابێت) [1].

سێیەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی لکاو لە سیفەتەکانی خوادا:

ئەگەر خوای گەورە دوو سیفەتی لەیەك ڕەگەزدا هەبوو، بۆ نمونە وەك بوونی دوو توانا:

یان ئەوەتا یەك لەو دوو توانایە تەواو و کامڵە، لەو کاتیشدا توانای دووەم بێ هودە و بێ کەڵکە.

یان ئەوەتا هەر دوو تواناکە نا تەواون، بێ هودەیی و کەم و کورتی بۆ خوادا ئەستەمن.

یاخود ئەوەتا هەر دوو توانا تەواو و کامڵن، ئەو کات پێویست دەبێت کە دوو هێزی کاریگەر کۆببنەوە لەسەر یەك شوێنەوار، ئەمەش پوچەڵە، بۆیە گریمانی بوونی دوو سیفەت لەیەك ڕەگەز شتێکی پوچەڵە.

چوارەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا لە سیفەتەکانی خوادا:

ئەگەر هەر شتێك جگەلە خوای گەورە سیفەتێکی هەبوو کە بە سیفەتی خوا بچێت، ئەوا ئەو کاتە خوا بە پەیدابووەکان دەچوو. ئەگەر بە پەیدابووان بچێت ئەوا دەبێت خواش پەیدا بووبێت.

ئەگەر پەیدابوو بێت پێویستی بە پەیداکەرێك هەیە، پەیداکەرەکەی پێویستی بە پەیداکەر هەیە... بەم شێوەیە ئەو کاتە پێویستە گریمانەی خولی (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) ڕووبدات، کە هەر دووکیشیان پوچەڵن.

---

(1) إحياء علوم الدين ١/١١٣_١١٤. و المسامرة ٤٥ عن الغزالي.

بەم پێیە ئەو وتەیە پوچەڵ دەرچوو کە دەڵێت سیفەتی هاوشێوەی سیفەتی خوای گەورە بوونی هەیە.

پێنجەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا لە کردەوەکانی خوادا:

ئەگەر کردەوەیەك لە کردەوەکان هەبێت هی جگە لە خوای گەورە _ وەك بەدی هێنان و لەناوبردن _ ئەوا دەبووە هاوەڵ و هاوبەشی خوا، بوونی هاوبەش بۆ خوا ئەستەمە، هەروەك پێشتر خرایە ڕوو لە باسی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا (الكم المنفصل) لە زاتی خوادا[1].

بەڵگەی نەقڵی لەسەر تەنهایی خوای پاك و بێ وێنە:

---

(1) ئەبو ئیسحاقی ئیسفراییني وتویەتی: ڕاستڕەوان (أهل الحق) کۆکن لەسەر ئەوەی کە بۆچوونی زانایانی کەلام لەبارەی خوابەیەکزانین لەسەر دوو شت وەستاوە: یەکەم: بڕوا بوون بەوەی هەر لە بیردا وێنا بکرێت ئەوا خوای گەورە پێچەوانەیەتی، دووەم: زاتی خوای گەورە هاوشێوەی هیچ زاتێکی تر نییە و بێ سیفەت نییە. سورەتی (الإخلاص) بەسە وەك بەڵگە، چونکە سورەتی ناوبراو هەر هەشت بنچینەکانی کوفری پوچەڵ کردۆتەوە:

فرەیی بە مانای پێکهاتەی لێکدراو و ژمارە، بۆ خوای گەورە بەم فەرمایشتە ڕەتکرانەوە: ﴿ قُلۡ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ﴾ الإخلاص: ١. واتە: (ئەو خوایەی کە ناوی _ الله _یە خوایەکی تاك و تەنهایە "بێ هاوەڵ و هاوتایە").

کەم و کورتی بە واتای پێویستی پێ بوون، هەروەها کەمی بە مانای سادەیی، بەم فەرمایشتەی خوای گەورە ڕەت کراونەتەوە: ﴿ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ ﴾ الإخلاص: ٢. واتە: (خوا زاتێکی پایەدارو دەسەڵاتدارە، نیازی بەکەس نییە هەمووان ئاتاجی ئەون، هەر ئەو دەتوانێت بەڵاو ناخۆشی لابەرێت و پێویستی و داخوازیەکانمان جێبەجێ بکات).

هۆو ئەنجام، بەم فەرمایشتەی خوای گەورە ڕەتکراونەتەوە: ﴿ لَمۡ يَلِدۡ وَلَمۡ يُولَدۡ ﴾ الإخلاص: ٣. واتە: (هیچ کەسی لێ نەبووەو لە کەسیش نەبووە).

هاوشێوەو هاووێنەی نییە بەم فەرمایشتە: ﴿ وَلَمۡ يَكُن لَّهُۥ كُفُوًا أَحَدٌ ﴾ الإخلاص: ٤. واتە: (هەرگیز هاوتاو هاوشێوەو دەسەڵاتدارێکی تر نییە کە لە بەرامبەریەوە بوەستێت و هاوشانی بێت)./ حاشیة الصاوي علی الدردیر ٦٠. وشرح الجوهرة للباجوري ١١٨.

_ ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ قُلۡ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ۝١ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ ۝٢ لَمۡ يَلِدۡ وَلَمۡ يُولَدۡ ۝٣ ﴾ الإخلاص: ١ _ ٤. واتە: ("ئەی موحەممەد (ﷺ)، ئەی ئیماندار" بلێ: ئەو خوایەی کە ناوی _ الله _ یە خوایەکی تاك و تەنهایە "بێ هاوەڵ و هاوتایە". خوا زاتێکی پایەدارو دەسەڵاتدارە، نیازی بەکەس نییە هەمووان ئاتاجی ئەون، هەر ئەو دەتوانێت بەڵاو ناخۆشی لابەرێت و پێویستی و داخوازیەکانمان جێبەجێ بکات. هیچ کەسی لێ نەبووەو لە کەسیش نەبووە، هەرگیز هاوتاو هاوشێوەو دەسەڵاتدارێکی تر نییە کە لە بەرامبەریەوە بوەستێت و هاوشانی بێت).

_ ﴿ وَإِلَٰهُكُمۡ إِلَٰهٌ وَٰحِدٌۖ لَّآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلرَّحۡمَٰنُ ٱلرَّحِيمُ ﴾ البقرة: ١٦٣. واتە: (خوای ئێوە خوایەکی تاك و تەنهایە، جگە لەو زاتە خوایەکی تر نییە، هەر ئەو خوایەش بەخشندە و میهرەبان و بەبەزەییە).

_ ﴿ وَإِلَٰهُكُمۡ إِلَٰهٌ وَٰحِدٌۖ لَّآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلرَّحۡمَٰنُ ٱلرَّحِيمُ ﴾ محمد: ١٩. واتە: (ئەی ئینسان!! دەی کەواتە چاك بزانە و دڵنیابە جگەلە خوا، هیچ خوایەکی تر نییە).

_ ﴿ لَوۡ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا ﴾ الأنبیاء: ٢٢. واتە: (ئەگەر لە هەر دووکیاندا (لە ئاسمان و زەویدا) چەند خوایەکی تر هەبوایە غەیری _ الله _، ئەوە کاوڵ و وێران دەبوون و تێکدەچوون بەسەر یەکدا).

_ ﴿ مَا ٱتَّخَذَ ٱللَّهُ مِن وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُۥ مِنۡ إِلَٰهٍۚ إِذًا لَّذَهَبَ كُلُّ إِلَٰهِۭ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعۡضُهُمۡ عَلَىٰ بَعۡضٍۚ سُبۡحَٰنَ ٱللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴾ المؤمنون: ٩١. واتە: (هەرگیز خوا کەسی نەکردووە بە ڕۆڵەی خۆی و هیچ خوایەکی لەگەڵدا نییە، چونکە ئەو کاتە هەر خوایەك دەچوو بەلای دروستکراوەکانی خۆیەوە و هەندێکیان خۆیان بڵند دەکرد بەسەر هەندێکی تردا (ئەوسا

بوونەوەر تێکدەچوو)، پاکی و بێگەردی بۆ زاتی خوایە لەبەرامبەر ئەو شتانەوە کە "خوا نەناسان" هەڵی دەبەستن و دەیڵێن).

***

٣_ سیفەتە واتاییەکان (معانی)

بریتین لە حەوت سیفەت: توانا (القدرة)، ویست (الارادة)، ژیان (الحیاة)، بیستن (السمع)، زانست (العلم)، بینین (البصر)، دووان (الکلام) [1].

---

(١) ماتوریدییەکان سیفەتێکی تریان بۆ سەر ئەو حەوت سیفەتە زیاد کردووە کە بریتیە لە سیفەتی بەدیهێنان (تکوین)، مەبەستی ماتریدیەکان لەمە: سیفەتێکی بێ سەرەتا و لە مێژینەی خوایە و پەیوەستە بە زاتی پیرۆزییەوە، بەڵام ئەگەر ئەم سیفەتە پەیوەست بوو بە بوونەوە ئەوا بە هێنانە بوون (إیجاد) ناودەبرێت، ئەگەر پەیوەستیش بێت بە نەبووەوە بە لە ناوبردن (إعدام) ناودەبرێت، ئەگەر بە ژیانەوە پەیوەست بێت بە ژیاندن (إحیاء) ناودەنرێت، بەم شێوەیە سیفەتەکانی کردار لەلای ماتریدییەکان کۆنن، چونکە دەچنە خانەی پێکهێنانەوە (تکوین) کە ئەویش بێ سەرەتا و لەمێژینەیە. بەڵام ئەشعەرییەکان ئەمەیان ڕەت کردۆتەوەو وتویانە سیفەتەکانی کردەوەکان: بریتین لەو پەیوەست بوونانەی کە جێبەجێ کاری ئەو فەرمانانەن کە پەیوەستن بە پەیدابوون./ شرح الجوهرة للباجوري ١٣٥.

واتە: سیفەتەکانی: بەدیهێنان، پەیداکرن، ڕۆزیدان، ژیاندن، مراندن، بەدبەخت کردن، خۆش بەخت کردن، وێنە کردن، جگە لەم سیفەتانە و سیفەتەکانی تری کردەوەش هەموویان لەلای زانا لێکۆڵەرەکانی ماتریدی یەک سیفەت پێك دێنن کە سیفەتی پێکهێنانە (تکوین)، کە لەم فەرمایشتەی خوادا ئاماژەی بۆ کراوە: ﴿ كُن فَيَكُونُ ﴾ یس: ٨٢. واتە: (ببە ڕاستەوخۆ شتەکە دەبێت). ئەم سیفەتە لەلای ماتریدییەکان لەمێژینە و بێ سەرەتایە. جیهان بە هەموو بەشەکانیەوە لە ڕێی ئەم سیفەتە هاتۆتە بوون. بەڵام ئەم سیفەتە ئەگەر بە بوونی شتێکەوە پەیوەست بوو بە بەدیهێنان ناودەنرێت، ئەگەر بە مردنی شتێك پەیوەست بوو بە مراندن ناودەبرێت، ئەگەر بەوێنەی شتێك پەیوەست بوو بە وێنەکردن ناودەبرێت، ئەم سیفەتە زیادە و جیاوازە لە سیفەتی توانا و ویست.

بەڵام لەلای ئەشعەرییەکان سیفەتی کردەوەکان پەیدابوو و بەدیهاتوون، چونکە بریتیە لە پەیوەست بوونی توانا بە توانراو (مقدور)./ شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ٨٨_٨٩. سەیری بابەتی

مەبەست لەوەی ئەوانە سیفاتی واتایین: هەر یەك لەم سیفەتانە واتایەكی پەیوەستە بەزاتی خوای پاك و بەرزەوە.

بۆیە ناونراوە سیفەتی زاتی: چونكە لێی جیا نابێتەوە.

كە دەوترێت بوونی (وجودی)ە: واتە بوونەكەی لە خودی خۆیدایە و بێ سەرەتایە وەك زانستی خوا یاخود پەیدابووە وەك زانستی ئێمە[1].

لەسەر ئەم بەشەیە كە موعتەزیلە و ئەشعەری و هاوڕاكانیان مشتومڕیان هەیە، بەڵام لەسەر سیفەتی خودی (سیفەتی بوون) و سیفەتە پێچەوانەكان لە نێوان مەزهەبە ناوبراوەكان ڕاجیایی نییە[2].

مشتومڕ و كێشە لەسەر سیفەتە واتاییەكان:

هەموو موسڵمانان بە فەیلەسوف و زانایانی كەلامەوە، كۆكن لەسەر ئەوەی خوای گەورە یەكە و تاكە، خاوەنی هەموو ئەو سیفەتانەیە كە تەواو و كامڵن و پەیوەستن بەزاتی خوای پاك و بەرزەوە، ئەو سیفەتانەش كە خوای گەورە خۆی پێ وەسف كردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕاجیا بوون لە ڕاڤە كردنی سیفەتە واتاییەكان، بۆ دوو بۆچوون:

ڕای یەكەم: ڕای زۆربەی ئەشعەرییەكان[3] و ماتوریدیەكانە[4]، كە بریتییە لەوەی:

سیفەتی بەدیهێنان بكە لەم سەرچاوانە: شرح العقائد النسفية للتفتازاني ٩٦ وشرح الفقه الأكبر لعلي القاري ٤٢ وأصول الدين للغزنوي ١١٢.

(1) شرح الخريدة للدردير و حاشية الصاوي عليه ٧٠ و شرح الجوهرة للصاوي ١٦٥ و الوسيلة ٤٩١.

(2) شرح المقاصد للتفتازاني ٤/٦٩.

(3) المواقف ٨/٤٥ والمسايرة ٧٠ وشرح غاية المراد ٣٢.

(4) المقاصد وشرحه للتفتازاني ٤/٦٩.

خوای گەورە بیسەرە بەو سیفەتەی کە ناو دەبرێن بە بیستن (سمع)، بینەرە بەو سیفەتەی کە ناو دەبرێت بە بینین (بصر)، جا بەم شێوەیە لە تەواوی سیفەتەکانی تر خوای گەورە زانایە بە سیفەتی زانین (علم)، بەتوانایە بە سیفەتی توانین (قدرة)، دەدوێت بە سیفەتی دووان (الكلام)، زیندووە بە سیفەتی ژیان (حياة) [1].

ئەم سیفەتانە:

١_ بێ سەرەتان، واتە: پەیدابوو نین، چونکە خوای پایەبەرز پێویستە بوون (واجب الوجود)ە، بۆیە شتی پەیدابوو بە خودی خۆی ڕاوەستاو و بێ نیاز نییە.

٢_ ڕاوەستاون بە زاتی خواوە، واتە: بوونێکی دەرەکی سەربەخۆ نین و جیابووەوە نین لە زاتی خوا.

٣_ ئەو سیفەتانە شتێك نین غەیری زاتی خوای گەورە، خودی زاتی خوای گەورەش نین، بەڵکو زیادن لەسەر زاتی خوای گەورە[2]. واتە: وێنا ناکرێت کە هەر یەکە لە زاتی پیرۆزی خودای گەورەو سیفەتەکانی یەکێکیان لەوەی تریان بترازێن لە ڕووی بوونەوە[3]، ئەگەرچی لە ڕووی واتا زات جیا بێت لە واتای سیفەت[4].

---

(1) المواقف ٨/٤٥ وشرح المقاصد للتفتازاني ٤/٦٩ ومسايرة وشرحها المسامرة ٧٠ وشرح غاية المراد ٣٢.

(2) المسامرة ٧٠ و المواقف ٨/٤٤_٤٥. شرح المقاصد للتفتازاني ٤/٤٩. إبن أبي شريف لە: المسامرة ٧٢ وتویەتی: ناڵێن سیفەتەکانی خوا نە خودی خوان و نە غەیری خوان، (چونکە دوو شتی غەیری یەکتر بریتین لەوەی کە لە بووندا لەیەکتر جیان، بەشێوەیەك کە دەکرێت یەکێك هەبێت بەبێ بوونی ئەوەی تر).

(3) المسامرة ٧٢ و الصاوي على الدردير ٨٩.

(4) حاشية محمد محيي الدين عبدالحميد على المسامرة ٧٢.

ئا بەوشێوەیە ئەمە نابێتە هۆی بوونی گریمانەی چەند خوایەك، چونكە لێك ترازان لە نێوان سیفەت و زاتدا نییە، هیچ گوێزرانەوەو هەڵوەشانەوەیەك لە نێوانیان دا نییە[1].

هەندێ لە بەڵگەكانیان، ئەمانەن:

١_ خوای گەورە لە كتێبەكەی دا و لەسەر زمانی پێغەمبەرەكەی ئەو سیفەتانەی پاڵداوەتە لای خۆی، و مەبەست لە واتای وشەی زانا (علیم) لە زماندا: بریتییە لەو زاتە كە زانستی هەیە، واتای بەتوانا (قدیر): بریتییە لە زاتێك خاوەن توانا بێت.... تاد، هەموو ئەو سیفەت و هاوەڵناوانەی كە داتاشراون. تەنانەت لەلایەن زانایانی زمانزانەوە ئەستەمە: زانایەك هەبێت بەبێ زانست، هەروەك ئەستەمە زانست هەبێت بەبێ زانراو، ناشكرێت واتای هیچ یەكێك لەم وشانە ڕەت بكرێتەوە مەگەر بە بەڵگەیەكی عەقڵی سەلمێنراو نەبێت، هیچ شتێكی وا دەست نەكەوت كە شیاوی گومانیش بێت چ جای بوونی بەڵگە[2].

٢_ ئەگەر سیفەتی زانست خودی زات بوایە، سیفەتی توانا خودی زات بوایە، هەروەك ئەوانی تر دەڵێن، ئەوا ئەوسا پێویست دەبو كە سیفەتی زانست خودی سیفەتی توانا بوایە، هەردووكیان هەر یەك واتایان دەگەیاند، ئەمەش بێگومان پوچەڵە، هەمان حاڵەت لەسەر هەموو سیفەتەكانی تریش جێبەجێ دەبێت، كۆمەڵانێك بانگەشەی ئەوەیان كردووە كە بریتین لە خودی زاتی خوای گەورە[3].

---

(1) لەبەر ئەمە پێویست بوو كە نەصرانیەكان بەكافر دابنرێن، چونكە بڕوایان وابوو كە زات لەگەڵ سیفەت دوو شتی لەیەك جیان، دەكرێت گوێزرانەوەو لێكترازان لە نێوان زات و سیفەتدا ببێت./شرح رمضان أفندي على العقائد النسفية، استنبول ١٢٢_١٢٣، و حاشية الصاوي على الدردير ٨٩ و دراسات في الفرق ٢٤٠.

(2) المسامرة ٧١_٧٢.

(3) المواقف و شرحه للسيد الشريف ٨/٤٦_٤٧.

٣_ ئەگەر سیفەتی زانستی خوای گەورە خودی زات بوایە، ئەوا سیفەتی زانست _ بۆ نمونە _ دەبووە پێویستە بوون، پەرستراو، بەدیهێنەری جیهان، خاوەنی هەموو سیفەتێکی تەواو و کامڵ، بێ گومان ئەمەش پوچەڵە[1].

ڕای دووەم: ئەمە مەزهەبی موعتەزیلەکان[2]، فەیلەسوفەکان[3]، شیعەی ئیمامیەکان[4]، ئیبازییەکان[5]، جەهەمیەکانە[6].

کە بریتییە لە ڕەتکردنەوەی سیفەتە زیادەکان جگە لە زاتی خوا:

خوا زانایە بەزاتی خۆی بەبێ زانست، بە توانایە بە زاتی خۆی بەبێ هێز و توانا، بیسەرە بەزاتی خۆی بەبێ بیستن... [7]، ئەوانە وتیان: تەنها یەك زات بێ سەرەتاو لەمێژینەیە و دروست نییە چەند زاتێك بەیەکەوە لەمێژینەو بێ سەرەتابن[8].

---

(1) المقاصد و شرحه للتفتازاني ٤/٧٢ و٧٤ وشرح قاسم بن قطلوبغا على المسايرة ٧٢.

(2) المواقف ٨/٤٥ و٤٧ والمقاصد للتفتازاني ٤/ ٦٩ و٧٢ والإقتصاد في الإعتقاد للغزالي ٧٥ والمسامرة ٧١ وشرح قاسم بن قطلوبغا على المسايرة ٧٠_٧١ ومشارق أنوار العقول ١/٣٤٧ وشرح غاية المراد ٣١.

(3) الإقتصاد في الإعتقاد للغزالي ٧٥ والمواقف ٨/٤٥ والمقاصد للتفتازاني ٤/ ٦٩ و٧٢ والمسامرة ٧٠.

(4) المواقف ٨/ ٤٥ و٤٧ والمسامرة ٧٠ ومشارق أنوار العقول ١/٣٤٧ و تيایدا هاتووە: ئەمە ڕای هەموو شیعەکانە. و عقائد الإمامية ٣٩

(5) الموجز لأبي عمار ٢/١٤٨ ومشارق أنوار العقول ١/٣٤٧ وشرح غاية المراد ٣١ والبعد الحضاري ٢٢٩ و لاپەڕەکانی دواتر.

(6) التنبيه والرد ١٢١ و ١٢٥ و١٣٥.

(7) الإقتصاد في الإعتقاد للغزالي ٧٥ والمواقف ٨/٤٥ والمسامرة ٧١ والبعد الحضاري ٢٣٨.

(8) الإقتصاد في الإعتقاد للغزالي ٧٥ وحاشية محمد محيي الدين عبدالحميد على المسايرة ٧٠.

بەڵام موعتەزیلە تێکگیران لە مەسەلەی ڕەتکردنەوەی هەر دوو سیفەتی دوان و قسەکردن (کلام) و ویست (ارادة)، چونکە ئەو دوو سیفەتەیان بە سیفەتی واتایی دانا بە جیا لە زاتەوە، و وا بۆی چوون کە دوو سیفەتن پەیدابوو و بەدیهێنراون بەخودی خۆیان ڕاوەستاون _ بەزاتی خواوە ڕانەوەستاون _ جا سیفەتی ویست شت

ئەم بەڵگانەیان بۆ پشتگیری ڕای خۆیان هێناوەتەوە:

بوونی چەند شتێکی لەمێژینە و بێ سەرەتا _ زات و سیفەت _ بە یەکدەنگی کوفرە، بەم هۆیەش بوو حوکمی کوفر بەسەر نەصرانیەکاندا درا، کاتێ بڕوایان هێنا بە سێ زاتی لەمێژینەو بێ سەرەتا.

بەرپەرچی ئەم بەڵگەیە دراوەتەوە: بەوەی کە کوفرە ئەگەر بڕوا بهێنرێت بە بوونی چەند زاتێکی لەمێژینە و بێ سەرەتا، کوفر نییە کاتێ بوونی زاتێکی بێ سەرەتا و لەمێژینە دەسەلمێنرێت لەگەڵ بوونی چەند سیفەتێکی لەمێژینەی بێ سەرەتا[1].

بەدی دێنێت بەبێ بوونی شوێن، بەڵام سیفەتی دوان (کلام) لە جەستەی بێ گیاندا پەیدا دەکات، بۆیە بەو سیفەتە دەدوێت ./ بڕوانە: المواقف و شرحە ٤٩٣ و٤٩٦ و الاقتصاد في الاعتقاد ١٥٠ و ابن قطلوبغا ٧١ و شرح المقاصد ١/٩٤ و١٠٠. الاقتصاد في الاعتقاد.

بەڵام فەیلەسوفەکان تەنها لەبارەی سیفەتی کەلام تێکگیراون و مشتومڕیان هەیە، وتویانە: خوای گەورە قسەکەرو وتەبێژە، بەو واتایەی: لە زاتی پێغەمبەردا (ﷺ) بیستنی چەند دەنگێکی ڕێکخراو بەدیدەهێنێت ئەمەش یان ئەوەتا لە نوستندا یاخود لە حاڵەتی بێ داریدا، و ئەو دەنگانە بوونێکی دەرەکیان نییە، هەروەك کەسی نوستوو کە هەندێ کەس ئەبینێت یان هەندێ دەنگ دەبیستێ کە لە دەرەوەدا هیچ بوونیان نییە، بەڵکو تەنها لەناو دەماغی نوستوەکەدا بوونی هەیە. بەرپەرچی ئەو ڕایە دراوەتەوە بەوەی:

أ_ ئەگەر خوای گەورە بێژەرو قسەکەر بێت بە دوان و قسەکردنی کەسێکی غەیری خۆی، ئەوا ئەو کاتە پێویست دەبوو کە بجوڵێت و دەنگی هەبێت بە جوڵە و دەنگی غەیری خۆی، و ئەمەش مەحاڵە و شیاوی بوون نییە.

ب_ ئەگەر زانیاری پێغەمبەرمان (ﷺ) گێڕایەوە بۆ سەر خەونی پڕوپوچ، ئەوا ئەو کاتە زانیاری و زانستەکەی نابێتە زانست و زانیاری، بەوهۆیەش دەبێت هەموو شەرع ڕەتکەینەوە، چونکە متمانەی پێ ناکرێت./ حاشیە محمد محیی الدین علی المسامرە ٧٠_٧١ والاقتصاد في الاعتقاد ٧٨_٧٩.

(1) المواقف و شرحە للسید الشریف ٨/ ٤٧_٤٨ وتویەتی ئەمە بەرپەرچدانەوەی بەڵگەی موعتەزیلەکان و شیعەکانە. و المقاصد وشرحە للتفتازاني ٤/٨٠_٨٢ وشرح الخریدة للدردیر وحاشیة الصاوي علیە ٨٢_٨٣.

ئەگەر سیفەتەکان ڕەتبکرێنەوە ئەوا خوایەتی دەبێتە هزرو فیکرێکی ڕووتی بێ ناوەڕۆك، کە وەك ئەوە وایە هەر نەبوو بێت[1].

فەخری ڕازی وتویەتی: (ئەوەی خوا بە بەدیهێنراوان دەچوێنێت بت دەپەرستێت، ئەوەش کە سیفەتەکانی خوا ڕەت دەکاتەوە نەبوو دەپەرستێت).

ئیبن تەیمیە وتویەتی: (چەسپاندنی بوونی زیندووی زانای بەتوانای دانای بیسەری بینەر، بەبێ بوونی ژیان و زانست و توانا و دانایی و بینین و بیستن، بەربەرەکانێی عەقڵە وەك چەسپاندنی نوێژکەر بەبێ بوونی نوێژ، ڕۆژگر بەبێ بوونی ڕۆژوو و ڕاوەستاو بەبێ ڕاوەستان)[2].

سەید شەریفی جورجانی وێنەی مەزهەبی موعتەزیلە و هاوڕاکانیانی کردووە بەم وتەیەی خۆی: (ئەگەر وتت: چۆن ئەندێشەو تەصەوڕ دەکرێت سیفەتی شتێك بریتی بێت لە خودی حەقیقەتی شتەکە، لەگەڵ ئەوەی کە وەسفکراو و سیفەت خۆیان گەواهی دەدەن لەسەر جیاواز بوونیان؟ بەڕاستی ئەمە تەنها وتەیەکی خەیاڵاویە، ناکرێت بڕوای پێ بکرێت، وەك سەرجەم بابەتە خەیاڵاویەکانی تر، کە ناکرێت بڕوای پێ بکرێت؟ بۆیە پێویست ناکات هەڵسین بە هێنانەوەو خستنەڕووی بەڵگە لەسەر پوچەڵیەکەی.

دەڵێم: ئەوەی کە ئەوان باسیان کرد ماناکەی بریتی نییە لەوەی کە زاتێك هەیە و خاوەن سیفەتە و هەمووشیان یەکیان گرتووە، هەروەك تۆ وای بۆچوویت، بەڵکو مانای بریتیە لەوەی:

---

[1] دراسات في الفرق ٢٤٢ و٢٤٥.

[2] دراسات في الفرق ٢٤٢ و وتەکەی ڕازیشی تێدایە. د. عیرفان عەبدولحەمید لە پەڕاوێزی ٢٤٦ ئەم وتەیەی (ئیبن تەیمیە)ی هێناوە کە وەریگرتووە لە کتێبەکەی (النبوات ٤٢) و ڕوونکردنەوەی لەسەر داوە: جیاوازی لە نێوان ڕەتکردنەوەی ڕووتی سیفەت لەلایەن فەیلەسوفەکان کە سەردەکێشێت بۆ لەکارخستنی تەواوی ئەو سیفەتانە، لەگەڵ ڕەتکردنەوە میانڕەوەکەی موعتەزیلەکان، کاتێك وتویان سیفەتەکان خودی زاتی خوان و جیا نین.

که زاتی خوا ئەوەی لێ ساز دەبێت که بەهۆی زات و سیفەت بەیەکەوە ساز دەبێت. بۆ نمونە: زاتی تۆ ناتوانێت شتەکانت بۆ ئاشکرا بکات، بەڵکو پێویستی بە سیفەتی زانست هەیە، کە بەتۆوە ڕاوەستاوەو پەیوەستە، بە پێچەوانەی زاتی خوای گەورە کە بۆ ئاشکرا کردنی شتەکان و دەرخستنیان پێویستی بە سیفەتێك نییە کەبە زاتی ئەوەوە پەیوەست بێت، بەڵکو هەموو واتاکان بەگشتی لە پێناو زاتی ئەو ئاشکران، جا بەم پێیە زاتی خوا دەبێت بریتی بێت لە حەقیقەتی زانستەکەی، بەهەمان شێوە تواناکەی دەبێت بریتی بێت لە خودی زاتی خوا، کەواتە زاتی خوای گەورە کارتێکەرو کاریگەر بێت بە خودی زاتەکە، نەوەك بە سیفەتێکی زیادی جگەلە زات، هەروەك ئەمە لە خودی ئێمەدا هەیە جا بەم دانانە دەبێت توانا خود وحەقیقەتی زات بێت، بەم پێیە دەبێت زات و سیفەتەکان لە حەقیقەت دا یەکگر و ئاوێتەبن، و بە واتا و چەمك لەیەك جیابن، و سەرچاوەی ئەمە ئەگەر بێتەجێ: دەگەڕێتەوە بۆ ڕەتکردنەوەی سیفەتەکات و لەگەڵ هاتنە کایەی بەرهەم و دەرەنجامەکانی سیفاتەکان تەنها لە زاتدا)[1].

پێم وایە: ئەو ڕاجیاییە لە نێوان تاقمە ئیسلامیەکان بەوە کۆتایی دێت کە دان دەنێن بە یەکتایی خوای گەورە و پاك و بەدوور گرتنی لە هەموو ئەو شتانەی کە شیاوی ئەو نین. ئەم ڕاجیاییە سەر ناکێشێت بۆ تەکفیر کردنی هیچ یەکێك لە تاقمەکان.

بەڵام سیاسەتی موعتەزیلە لە سەردەمانی (مەئمون و موعتەصیم و واسیق)، ئاراستەیەکی توندی وەرگرت دژی دژەڕاکانیان، بەمەش درزی ڕاجیایی لە نێوان هەر دوو لا زیادی کرد.

بەڵام کاتێك مەشخەڵەکان ڕووناك بوونەوە، گوفتارەکان لە یەکتر جیاکرانەوەو پاڵفتە کران، دەروونەکان ئارام بوونەوە، زانایانی کەلام ڕایان گەیاند کە ئەم ململانێیە نابێتە هۆکاری تەکفیر کردنی هیچ لایەك.

---

[1]) شرح المواقف ٨/٤٧.

ئیمامی (دەوانی لە حاشیەکەیدا لەسەر (العقائد العضدیة) دەڵێت: (بزانە مەسەلەو بابەتی زیاد بوونی سیفەت و زیاد نەبوونی لەو بابەتانە نییە کە بەهۆیەوە تەکفیری یەکێك لە لایەنەکان بکرێت. گوێم لە هەندێ لە پیاوچاکان و دەروون سازو پاکەکان بووە کە وتویانە: لەلای من بابەتی زیاد بوون یان زیاد نەبوونی سیفات، پەیی پێنابردرێت مەگەر بەهۆی دەرکەوتن و کەشف نەبێت، هەر کەسێ ئەم بابەتە بداتە پاڵ غەیری کەشف، ئەوا ئەو شتەی بۆ دەردەکەوێت کە زاڵبووە بەسەر تێڕوانینن و هزرو فیکریەکەی، من هیچ زیانێك نابینم لەو مەسەلەیەدا لەوەی چ ڕەت بکاتەوە یان بیچەسپێنێ)[1].

تەنانەت پێشەوا (موحەممەد عەبدە) ڕێگری کردووەو فەرمانی کردووە بە خۆ دوورگرتن لە خۆ هەڵقوڕتاندن لەو بابەتەدا، چونکە لێکۆڵینەوە لەو بابەتەدا لە مەبەستی شەرع دوورە، لەوبارەوە وتویەتی:

(سەبارەت بە بابەتی زیادبوونی سیفات لەسەر زات.... کە یەکێکە لەو بابەتانەی دروست نییە موسڵمان لێی قوڵ ببێتەوە، چونکە عەقڵی مرۆڤەکان ناتوانن پێی بگەن، بەڵگە هێنانەوەش لەسەر هەر بەشێکی ئەم بابەتە بە وشەو بێژەی هاتوو لاوازی عەقڵ دەسەلمێنێت و فریودانە بە شەرع، چونکە بەکارهێنانی زمان تەنها لە لایەنی حەقیقی دا کورت هەڵنایەت، چونکە ئەگەر لەو لایەنەدا کورت بوبایەوە ئەوا بارودۆخی زمان ڕەچاوی بوونەوەرەکانی نەدەکرد بە ناوەرۆك و لایەنە شاراوەکانیان، بەڵکو ئەوانە ڕێبازی فەلسەفین ئەگەر چاکترینیشیان تیایدا گومڕا نەبێت، ئەوا تاقمێك تیایدا نەگەیشتووە بەشتێکی دڵگیرو دڵنیاکەرەوە)[2].

---

[1] حاشیة الدواني علی العقائد العضدیة ١/ ٣٠٠_ ٣٠١. و بڕوانە: خیر القائد ٤٥.

[2] رسالة التوحید للشیخ محمد عبده ٥٢.

زۆریش بەخێرایی بەسەر ئەو ڕاجیاییەدا تێپەڕین، تا بۆ خوێنەر ڕاستی وتەی ئیمامی (دەوانی) دەربکەوێت، شارەزای ڕێبازی زانایانی کەلامیش ببێت لە ڕاڤەکردنی سیفاتدا.

هۆکاری سەرهەڵدانی کێشەو مشومڕ:

توێژەران دوو ڕای جیاوازیان هەیە، لەبارەی هۆکاری سەرهەڵدانی کێشەو مشتومڕ لە سیفەتەکانی خوادا:

یەکەمیان: کێشە و مشتومڕ لەو بابەتە سەری هەڵدا بەهۆی کاریگەری بیانی و دەرەکی، بەڵام ڕاجیابوون لەسەر ئەم سەرچاوەیە، کە بەهۆی:

١_ زانستی کەلامی مەسیحی بوو. بەتایبەتی لە ڕێگەی کتێبەکانی قەشەی دیمەشقی (یوحەننا)، بە بەڵگەی: بوونی ڕووی لێکچوون لە نێوان هزری مەسیحی و ئیسلامی، بەوەی زیاتر لە هزرێکیان پێك دەچێت لە چارەسەر کردنی ئەم کێشەیەدا، ئەوەی پشتی ئەم ڕایە دەگرێت:

ئەوەیە کە (شەهرستانی) وتویەتی لەکاتی بەرپەرچدانەوەی (ئەبو هوزەیلی عەلاف): (ئەگەر "ئەبو هوزەیل" ئەو سیفەتانە بچەسپێنێت وەك چەند ڕوویێکی زاتی خوا، ئەوا ئەو بۆچوونەی بریتیە لە خودی سێ خواکەی نەصرانیەکان).

٢_ جولەکایەتی، بەبەڵگەی:

وتەی موعتەزیلەکان، کە دەڵێن: (قورئان بەدیهێنراوە)، وەرگیراوە لە وتەی جولەکەکان، کە دەڵێن (تەورات بەدیهێنراوە).

ئیبن ئەسیر لە کتێبەکەیدا (الکامل) دەڵێت: (یەکەم کەس کە ئەو بیرۆکەیەی (قورئان بەدیهێنراوە)، بڵاوکردەوە (لوبەیدی کوڕی ئەعصەم) بوو، دواتر خوشکەزاکەی (تاڵوت) ئەو

بیرۆکەیەی لێ وەرگرت، کتێبی نووسی لەبارەی قورئان بەدیهێنراوە. بۆیە یەکەم کەس بوو ئەمەی کردووە لە ئیسلامدا، جا ئەو (تالۆت)ە بێ دین بوو، بۆیە بێ دینی بڵاو دەکردەوە).

ئیبن قوتەیبە باسی کردووە کە: (یەکەم کەس باسی ئەو بیرۆکەیەی کرد کە (قورئان بەدیهێنراوە) بریتی بوو لە (مغیرە)ی کوڕی (سەعید عیجلی)، و ناوبراو یەکێك بوو لە شوێنکەوتووانی (عەبدوڵای کوڕی سەبەئی جولەکە).

٣_ فەیلەسوفەکان:

بەهۆی بوونی پەیوەندی هزری و فیکری لە نێوان فەیلەسوف و زاناکانی کەلام، بەتایبەتی لە نێوان موعتەزیلە و فەیلەسوفەکانی یۆنانی.

دووەمیان: ئەم کێشەو مشتومڕە وەك دەرەنجامێك سەریهەڵدا بەهۆی گەشەی هزری لەناو خودی ئیسلامدا، بە بەڵگەی ئەوەی:

١_ کێشەکە سەریهەڵدا بەهۆی گفتوگۆو دەمەتەقێی ئایینی، لەنێوان ڕیزەکانی خەواریجەکان ڕوویدا لەبارەی حوکمی ئەنجامدەری تاوانی گەورە، کە ئەمەش سەری کێشا بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەی بابەتی قەزاو قەدەر، دواتر کێشەو مشتومڕی سیفەتەکانی خوا.

٢_ پابەندبوون و وابەستەبوون و وەرگرتنی سیفەتە خەبەریەکان کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون پیت بە پیت وەکو خۆیان، ڕاڤە کردنی ئەو سیفەتانە بە واتای ڕاستەقینە نەك خوازراو، ئەمەش گەشەی سەند لە کێشەیەکی زمانەوانیەوە بۆ کێشەیەکی فەلسەفی بە واتا زاراوەییەکەی[1].

---

(1) دراسات في الفرق ٢٢٧_٢٣١. و ئاماژەی داوە بۆ: الملل والنحل للشهرستاني ١/٦٣ والكامل ابن أثير ٧/٤٩ و عيون الأخبار لابن قتيبة الدينوري ١/١٤٨.

مێژووی کێشه و مشتومڕەکە:

وتراوە: یەکەم کەس کە سیفەتەکانی خوای گەورەی ڕەت کردەوە (جەعدی کوڕی دیرهم) بوو، (جەهمی کوڕی صەفوان)یش ئەمەی لەوەوە وەرگرت، (جەعد) فیکرەی خۆی لەسەر دوو بنچینە دامەزراند، کە بریتین لە:

أ_ لایەنی زمانەوانی: وتی: هاوێنە بوون (المماثلة) بریتییە لە: بەژداربوون لە ناو (إسم). دەیوت: خوای گەورە بە سیفەتێك وەسف ناکەم لە کاتێکدا دروست بێت غەیری خوای گەورە پێی وەسف بکرێت وەك: سیفەتی زیندوویی و زانایی و ویست.... بۆیە (جەهم) سیفەتی توانا و بەدیهێنانی دایە پاڵ خوای گەورەو بۆی چەسپاند، چونکە هیچ یەکێك لە بوونەوەر بەمانە وەسف ناکرێن.

٢_ لایەنی فەلسەفی: (جەهم) جەبری بوو، بۆیە توانا و هێزی مرۆڤی نەفی کرد و نکۆڵی لێکرد، بڕوای وابوو کە مرۆڤ ناچارکراوە لە هەموو کارەکانی دا.

موعتەزیلەکانیش هاتن و سیفەتەکانی خوایان ڕەتکردەوە. (واصلی کوڕی عەتاء) کە بە شێخی موعتەزیلە دادەنرێت، یەکەم موعتەزیلی بوو کە سیفەتەکانی ڕەتکردەوە، وتی: (هەر کەسێ بڕوای بەبونی واتا یان سیفەتێکی لەمێژینە و کۆن هەبوو ئەوا بڕوای وایە دوو خوا هەن) [1].

سیفەتە واتاییەکان و پەیوەستبوونەکانی

سیفەتە واتاییەکان، حەوت سیفەتن: توانا (القدرة)، ویست (الارادة)، زانست (العلم)، ژیان (الحیاة)، بیستن (السمع)، بینین (البصر)، دووان (الکلام).

---

(١) دراسات في الفرق ٢٣٢_٢٣٦.

واتای پەیوەست بوون: بریتییە لەوەی سیفەتەکە شتێك بخوازێت سەرباری پەیوەست بوون و ڕاوەستانی بەزاتی خواوە، وەك: سیفەتی زانست، دەخوازێت زانراو هەبێت، تا زانستەکەی پێی دەربکەوێت، سیفەتی ویست، دەخوازێت ویستراو هەبێت، تا پێی تایبەت بکرێت، سیفەتی توانا دەخوازێت توانراوێك هەبێت، تا لە میانەیدا پرۆسەی بەدیهێنان و لە ناوبردن جێبەجێ ببێت، سیفەتی بیستن، دەخوازێت بیستراوێك هەبێت، سیفەتی بینین دەخوازێت بینراوێك هەبێت، سیفەتی دووان، دەخوازێت واتایەك، هەبێت تا مەبەستی دیاری بکرێت. بەڵام تەنها سیفەتی ژیان هیچ شتێکی زیاد ناخوازێت، بەڵکو تەنها بە زاتی خوای گەورە پەیوەستە، چونکە سیفەتی ژیان مانای چالاك بوونی کرداری پەیی بردن دەگەیەنێت بەو شتەی ژیانی تێدایە و ئەمەش پێویستی بەوە نییە پەیوەست بێت بە شتێکی ترەوە[1].

دەکرێت سیفەت بە شتی پێویست (واجب) و ئەستەم (مستحیل) شیاوی بوون (ممکن) پەیوەست ببێت، ئەمەش هەر دوو سیفەتی زانست و دووان دەگرێتەوە. یان سیفەتەکە تەنها بە شتی شیاوی بوون (ممکن) پەیوەست ببێت، ئەمەش هەر دوو سیفەتی توانا و ویست دەگرێتەوە. یاخود بە شتی پێویست (واجب) و شیاوی بوون (ممکن) پەیوەست ببێت، ئەمەش وەك سیفەتی بیستن و بینین[2].

١ _ توانا (القدرة)

سیفەتێکی بێ سەرەتا و هەر بووە، کە لە میانەیدا هەموو شتە شیاو بوونەکان بەدیدەهێنرێن و لەناویش دەبرێت[3].

پێچەوانەکەی بریتییە لە: دەسەوەسانی و بێ توانایی.

---

[1] شرح الخريدة للدردير ٧٨_٨١ وحاشية الصاوي عليه، وشرح الجوهرة للصاوي ١٩٤_١٩٥.

[2] شرح الخريدة للدردير ٧٢ و شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ٩٩.

[3] شرح الدردير على الخريدة ٧٨.

بەڵگەی عەقڵی:

أ_ ئەگەر خوای گەورە خاوەنی توانا نەبێت، ئەوا دەبوایە بێ توانا بوایە.

ئەگەر بێ توانا بوایە، ئەوا هیچ شتێك لەو پەیدابووانە كە بە شێوەیەكی زۆر قەشەنگ و تووندو توكمە و ڕێك و پێك دروست كراون نەدەهاتنە بوون، بێگومان گریمانی نەبوونی ئەو پەیدابووانە پوچەڵە هەر بە بەڵگەی بینین[1].

ب_ خوای گەورە دروستكەرو لە مێژینەو بێ سەرەتایە، ئەم بەدیهێنراوانەی بەدیهێناوە، دروست بوونی بەدیهێنراو لە لایەن زاتێكەوە تەنها لە ڕێگەی توانا دەبێت، جا كەواتە توانا پێویستە بۆ خوای گەورە[2]. هاتنە بوونی شتێكی پەیدابوو لەلایەن زاتێكی بێ سەرەتا تەنها لە ڕێگەی تواناوەیە.

پ_ ئەگەر خوای گەورە بێ توانا بوایە، ئەوا بە كەموكورتی و كرچ و كاڵی وەسف دەكرا، بوونی كەموكوری بۆ خوا ئەستەمە.

ت_ ئەگەر بێ توانا بوایە، ئەوا خوا كەموكورتی دەبوو، ئەگەر بە كەموكورتی وەسف كرا، ئەوا پێویستی بەیەكێك دەبوو كە كامڵی بكات و كەم و كورتییەكانی نەهێڵێت، تەواوكەرەكەی خۆیشی پێویستی بە تەواوكەرێك هەیە.... بەم شێوەیە ئەو كاتە گریمانی خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) خۆی دەسەپێنێت، بێگومان هەر دوو گریمانەكەش پوچەڵن.

---

(1) بڕوانە: حاشية محيي الدين عبدالحميد على المسامرة ٥٨ وأصول الدين للغزنوي ٩٦ وشرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٦٧.

(2) شرح الجوهرة للباجوري ١٢٢. المقاصد وشرحه ٤/٩٢_٩٥.

بەڵگەی نەقڵی:

ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ ﴾ البقرة: ١٠٩. واتە: (بێگومان خوا دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ وَمَا كَانَ ٱللَّهُ لِيُعۡجِزَهُۥ مِن شَيۡءٖ فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَلَا فِي ٱلۡأَرۡضِۚ إِنَّهُۥ كَانَ عَلِيمٗا قَدِيرٗا ﴾ فاطر: ٤٤. واتە: (وەنەبێت خوا هیچ شتێك دەستەوەسانی بکات لە ئاسمانەکان، یان لە زەویدا، چونکە بەڕاستی ئەو زاتە هەمیشە و بەردەوام زانایە و بەدەسەڵات و توانایە).

پەیوەست بوونی سیفەتی توانا:

١ _ سیفەتی توانای خوای گەورە تەنها پەیوەستە بە شتی شیاوی بوون (ممكن)، پەیوەست نییە بە شتی پێویست (واجب) و ئەستەم (مستحيل)[1]. واتە: سیفەتی توانای خودا تەنها کار لە شتی شیاو (ممكن) دەکات، چونکە شتی شیاو دێتە بوون و لەناو دەچێت، واتە: بوون و نەبوون پەسەند دەکات.

بەڵام شتی پێویست (واجب): هیچ کاریگەریەك پەسەند ناکات، چونکە هەیە و نەبوون پەسەند ناکات. بەهەمان شێوە شتی ئەستەمیش (مستحيل): هیچ کاریگەریەك قبوڵ ناکات، چونکە نەبووەو بوون پەسەند ناکات[2].

---

[1]) المسامرة ٦٢ وشرح الجوهرة للباجوري ١٢١. و سەیری ئەمانەش بکە: المواقف و شرحه للسيد الشريف ٦٠/٨ وشرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ٩٨.

[2]) شرح الجوهرة للباجوري ١٢١.

ئەگەر کەسێك پرسیاری کرد: ئایا خوای گەورە توانای بەدیهێنانی خوایەکی هاوێنەی خۆی هەیە؟ یان شتێکی لەو جۆرەو دەتوانێت کاریگەری دروست بکات لەسەر شتی پێویست (واجب) و ئەستەم (مستحیل)؟

ئەمە وەڵامەکەیەتی: ئەوەی تۆ وتت ئەگەر بە شێوەی پرسیاریش هاتبێ، کەچی لە ڕاستیدا پرسیار نییە، بەڵکو بریتیە لە ڕێکخستنی قسەیەکی بۆش و پوچ، چونکە ئەگەر خوای گەورە هاوەڵێکی بۆ خۆی بەدیهێنابوایە ئەوا ئەو هاوەڵە نەدەبووە پێویستە بوون (واجب الوجود)، چونکە نەبوون (عدم) پێش ئەو هاوەڵە کەوتۆتەوە.... جا ئەم پرسیارە وەك وتەی کەسێکە کە پێت بڵێت:

گەر سەخت نەبێت لەبەر خاتری من لەبەردەممدا ڕاوەستە و ونیش بە لەیەك ساتدا؟ جا ئەمە پرسارێکە هیچ واتا و سودێکی نییە، بەڵکو وەك گشت وتە بێ سەروبەرو تێکەڵ و پێکەڵەکانی ترە، قسەکەرەکە وتەیەکی وای نەوت کە وەڵامدانەوەی پێویست بێت، بەڵکو ئەندێشەیەکی خەیاڵاویە وەك پرسیاری منداڵێك وایە کە بۆش و بەتاڵە و هیچ مانایەکی نییە.

تەنانەت پرسیارکەرەکە پێویستی بەوە هەیە فێری ئەوە بکرێت کە شتی ئەستەم (مستحیل) و پێویست (واجب) و شیاو (ممکن) چییە، جا وەڵامی تۆ بۆ پرسیارەکە دەبێت فێرکردنی کەسێکی نەزان بێت نەك وەڵامدانەوەی پرسیارکەرەکە[1].

باجوری وتویەتی: بۆیە سەنوسی لە (شرح الصغری) زۆر بەتووندی هێرشی کردۆتە سەر (ئیبن حەزم) ڕەخنەی لێ گرتووە، لەسەر ئەو وتەیەی: کە وتویەتی خوای گەورە توانای هەیە کە منداڵێك بۆ خۆی بڕیار بدات، ئەگەرنا دەبوایە خوا بێ توانا بوایە[1].

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ٥٨ و سەیری ئەم ڕەخنە توندە بکە لە: شرح أم البراهین للسنوسي (العقیدة الصغری) ١٠٤.

٢_ سیفەتی توانا (القدرة) دوو جۆر پەیوەست بوونی هەیە:

أ_ پەیوەست بوونێکی گونجاوی لەمێژینە و بێ سەرەتایە (تعلق صلوحي قديم). واتە: توانای خوای گەورە لە کۆن و بێ سەرەتاوە گونجاو بووە بۆ ئەوەی شتی شیاو بێنێتە بوون و لەناوی ببات، بەردەوام ئەو توانایەی هەر هەیە و گونجاوە لە کۆن و بێ سەرەتاوە بۆ ئەوەی بوونەوەر بێنێتە بوون و لەناویان ببات.

ب_ پەیوەستبوونێکی جێبەجێکەری پەیدابووە (تعلق تنجيزي حادث). واتە: خوای گەورە شتی شیاو (ممكن) دێنێتە بوون و لەناوی دەبات و لە ژێر توانای ئەو دەرناچن[1].

٣_ سیفەتی توانا ئەرکی جێبەجێ کردنی ئەو شتەیە کە سیفەتی ویست (إرادة) دیاری کردووە، وەك هێنانەدی شتی شیاو (ممكن) لە نەبوونەوە بۆ بوون، ئەگەر سیفەتەکە ئاراستەکرا بۆ بەدیهێنانی، بەڵام ئەگەر ئاراستە کرا بۆ گۆڕینی لە بوونەوە بۆ نەبوون، ئەمەش ئەگەر سیفەتی ویست بڕیاری دا بێت[2].

٢_ ویست (الارادة)

سیفەتێکی هەربوو و بێ سەرەتایە، شتی شیاو (ممكن) تایبەت دەکات بە بەشێك لەو شتانەی کە دروست و ڕەوان بۆی، لە بوون یان نەبوون، ئەندازە و کات، و شوێن و ئاراستەکەی[3]. (مشيئة)یش هەمان مانای هەیە[4].

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ٥٨ و سەیری ئەم ڕەخنە توونده بکە لە: شرح أم البراهين للسنوسي (العقيدة الصغرى) ١٠٤.

(٢) شرح الجوهرة للباجوري ١٢٠_١٢١ وشرح السنوسي للباجوري ٦٣ ورسالة في التوحيد للطائي ٤٣٢.

(٣) رسالة في التوحيد للطائي ٤٧.

(٤) شرح الخريدة للدردير ٧٢.

پێچەوانەشی: زۆر لێکردن و ناچار کردن (الإکراه)، واتە: بێ ویستی[1].

بەڵگەی عەقڵی:

١_ خوای گەورە سەرپشك بووە لە دروست کردوونی جیهان، هەر زاتێك سەرپشك بووبێت دەبێت خاوەنی ویست (إرادة) بووبێت، کەواتە پێویستە خوا خاوەن ویست (إرادة) بێت[2].

٢_ ئەگەر خوای گەورە خاوەن ویست نەبوایە، ئەوە دەبوو ناچارکراو بوایە.

ئەگەر ناچارکراو بوایە، ئەوا بێ توانا دەبوو.

ئەگەر بێ توانا بوایە، ئەوا هیچ یەکێك لەم بوونەوەرانە نەدەبوون.

نەبوونی ئەو بوونەوەرانە هەر بە بەڵگەی بینین شتێکی پوچەڵە، بەم جۆرەی سەلمێنرا کە خوای گەورە خاوەن ویستە[3].

٣_ ئەگەر خوای گەورە خاوەن ویست نەبوبا، ئەوە دەبوو ناچارکراو بوایە، پاڵدانی ناچار بوون بۆ لای خوا کەم و کورتییە، بێگومان ئەمەش پوچەڵە.

٤_ ئەگەر خوای گەورە ناچار کراو بوایە ئەوا نەدەبوو خاوەن توانا بوبا، چونکە پەیوەست بوونی توانا بەستراوەتەوە بە پەیوەست بوونی سیفەتی ویست (واتە: مەبەست بۆ ئەنجامدانی کار)، کەواتە سیفەتی توانا پەیوەستە بەو شتەی کە سیفەتی ویست پێیەوە پابەند بووە.

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ١٢٢. هەندێك کەس جیاوازی کردووە لە نێوان (إرادة) و (مشیئة)./ بڕوانە: شرح الفقه الأکبر لعلي القاري ٣٩.

(٢) شرح الخریدة للدردیر ٨٦.

(٣) شرح الجوهرة للباجوري ١٢٤ و شرح المقاصد ١٢٨/٤.

(٤) شرح الخریدة للدریر ٧٣.

بەڵگەی نەقڵی:

ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ ﴾ البروج: ١٦. واتە: (هەرچی بیەوێت ئەنجامی دەدات، هەرچی بیەوێت کەس ناتوانێت بهێنێتە ڕێی).

خوای بێ وێنەدەفەرمووێت: ﴿ يُرِيدُ ٱللَّهُ بِكُمُ ٱلْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ ٱلْعُسْرَ ﴾ البقرة: ١٨٥. واتە: (خوا ئاسانکاری بۆ ئێوە دەوێت و نایەوێت "پەرستن و فەرزەکانتان" لەسەر قورس و گران بکات).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ إِنَّمَآ أَمْرُهُۥٓ إِذَآ أَرَادَ شَيْـًٔا أَن يَقُولَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴾ يس: ٨٢. واتە: (بێگومان هەر کاتێك فەرمانی خوا دەرچوو، ویستی شتێك جێبەجێ بکات و بهێنێتە دی، پێی دەڵێت ببە؟! ئەویش دەستبەجێ بێ دواکەوتن پێش دێت و ئەنجام دەدرێت و دروست دەبێت).

پەیوەست بوونی سیفەتی ویست:

سیفەتی ویست وەك سیفەتی توانایە لە پەیوەست بووندا. کە تەنها بە: شیاو (ممكن) پەیوەست دەبێت نەك پێویست (واجب) و ئەستەم (مستحيل)[1].

---

[1]) شرح الجوهرة للباجوري ١٢٣ وشرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ٩٨.

بەپێی قسەکەی: شیاوی بوون (ممكن) چاك و خراپ دەگرێتەوە، واتە: خوای گەورە ویستی لەسەر چاك و خراپ هەیە، بەپێچەوانەی بۆچوونی موعتەزیلەکان کە دەڵێن ویستی خوا لەسەر کاری ناشرین و خراپ نییە، واتە: خوا کاری چاکی دەوێت، بەڵام هی خراپی ناوێت./ شرح الجوهرة للباجوري ١٢٤. سەیری ئەمەش بکە: الإنصاف للباقلاني ١٥٢.

گێڕدراوەتەوە کە (قازی عەبدولجەباری هەمەدانی) یەکێکە لە شێخەکانی موعتەزیلە چووتە لای (صاحبی کوڕی عوبادە)، (صاحب) مامۆستا (ئەبو ئیسحاقی ئیسفرایینی) لا بووە کە یەکێکە لە ئیمامەکانی ئەهلی سوننە، کاتێك (قازی) مامۆستای ناوبراوی بینی وتی: پاك و بێ گەردی بۆ ئەو زاتەی لە شتی خراپ پاك و دوورە. ڕاستەوخۆ مامۆستا وتی: پاك و بێگەردی بۆ ئەو زاتەی کە لە موڵك و ژێردەسەڵاتی ئەو چی بیەوێت

سیفەتی ویست دوو جۆر پەیوەست بوونی هەیە:

أ_ پەیوەست بوونێکی شیاو و گونجاوی لەمێژینە و بێ سەرەتا (تعلق صلوحي قديم)، ئەوەش ئەوەیە کە ئەم سیفەتە هەر لە بێ سەرەتاوە گونجاوە بۆ بڕیاردان لەسەر شتی شیاو (ممكن) کە ببێت یان نەبێت، بریاری دەوڵەمەندی یان هەژاری بدات لەسەر فڵانە کەس[1].

ب_ پەیوەست بوونێکی جێبەجێ کاری لەمێژینەو بێ سەرەتایە (تعلق تنجيزي حادث). واتە: سیفەتی ویست (ارادة) لە کۆن و بێ سەرەتاوە لەباریدا هەیە پەیوەست ببێت بە تایبەت کردنی ڕووداوەکان بە کاتەکانیانەوە[2]، بەو سیفەتانەی کە شتەکە بەهۆیەوە پەیدا دەبێت لە دەرەوەدا[3].

هەر ئەوە ڕوودەات. (قازی) وتی: ئایا پەروەردگارمان دەیەوێت سەرپێچی بکرێت؟ مامۆستا لە وەڵامدا وتی: ئایا خوای گەورە بە گوناهو سەرپێی تێکدەشکێ و ناچار دەکرێت؟ (قازی) وتی: چی دەڵێت: ئەگەر خوا منی ڕێنموونی نەکرد و گومڕای کردم ئایا کارێکی چاك یاخود خراپی کردووە؟ مامۆستا وتی: ئەگەر لە شتێك قەدەغەت بکات کە هی خۆتە ئەوە کارێکی خراپی کردووە، ئەگەر شتێکیشی پێ نەدای کە هی خۆیەتی ئەوا خۆی ئەو کەسە دەستنیشان دەکات کە ڕەحمەت و بەزەیی خۆی پێدەبەخشێت. (قازی) بێ دەنگ بوو و دەمی وەك تەڵەی تەقیو لێهات./ شرح الجوهرة للباجوري ١١٤. چیرۆکەکە بە بەڵگە و دەربڕینەکانییەوە لە: شرح الفقه الأكبر لعلي القاري ٩٧، هاتووە. بڕگەی یەکەمی تا ئەم ڕستەیە: پاك و بێ گەردی بۆ ئەو زاتەی کە چی بیەوێت هەر ئەوە ڕوودەدات لە موڵك و بەدیهێنراوان و لەژێر دەسەڵاتەکەیدا، لە: شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١١٤ وشرح المقاصد للتفتازاني ٢٧٥/٤.

[1]) شرح الجوهرة للباجوري ١٤٤.

[2]) المسايرة ٦٤.

[3]) شرح الجوهرة للباجوري ٥٩/١.

مەبەست لە جێبەجێ کاری لە سیفەتی ویست بریتە لە تەواو پەیوەست بوونی سیفەتی ناوبراو بە شتێکی شیاو لە شتە شیاوەکان (ممكنات)، جا ئەو شتە شیاوە هاتبێتە بوون یاخود هێشتان نەهاتبێتە بوون، دەکرێ ویستی مرۆڤ پەیوەست بێت بە کارێك لە کارەکان، کەچی جێبەجێی ناکات و چەند ساڵێکی زۆر دوای دەخات،

جا خوای گەورە لە بێ سەرەتاوە: ویستویەتی کە تۆ ببیت، موحەممەدیش وەك نێردراوی خۆی ڕەوانە بکات.

ویستی خوا بە ڕەزامەندی خواوە پەیوەست نییە

ڕاڤەکاری (العقيدة الطحاوية) ئەوەی باس کردووە، کە ئەوەی ئەهلی سوننە و جەماعەت ڕایان لەسەرە ئەوەیە کە: خوای گەورە ویستی لەسەر ئەوەیە کە کەسی بێ باوەڕ کوفر بکات، بەڵام ڕازیش نییە بە کوفرو خۆشیشی ناوێت، جا کوفری دەوێت و ویستی لەسەرە وەك ڕێسایەکی بوون (کونی)، بەڵام وەك ئایین پێی ڕازی نییە[1].

جا ئەمە پێی دەوترێت ویستی جێبەجێ کاری، واتە: تەنها گونجانی تەواو نیە، بەڵکو ئاراستە کردنێکی جێبەجێ کارییە بۆ مەبەستێکی دیاریکراو/ کبرى اليقينيات الكونية ١٢٦.

(1) بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەو بابەتە چەند دێرێك لە کتێبی (ئیمان و عەقیدەی ئیسلامی لەبەر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت) دانراوی (م. علی باپیر) دەخەمەڕوو، کە بەڕاستی کتێبێکی ناوازەو بەهێزە، خوای گەورە پاداشتی بداتەوە بە چاکە، جا دانەر لە کتێبی ناوبراوا لە (بەرگی سێیەم ٣٩٨_٤٠٠) دەڵێت : (ئەم واقیعە و هەر واقیع و کارو کارەسات و ڕووداوی چاك یان خراپ هەر بەویستی خواو بەگوێرەی نەخشەو بەرنامەیەك کە خوا دایناوە دێنەدی، بەڵام هەر ئەو خوایەی کە ئەو یاسا سروشتیانە (القوانين التكوينية)ی داناون کە بەپێی وان هەموو شتێك (چاك و خراپ) دێتەدی، هەمان خواش چەند یاسایەکی شەرعی (القوانين التشريعية)ی داناون، کە فەرمانمان پێدەکەن ڕاپەڕین و هەر واقیعێك و هەر دیاردەیەك کە لەگەڵ بەرنامەو شەرعی خوادا نەگونجاون لابەرین. ئینجا دەبێ بزانین کە ویست و ڕەزامەندی (الارادة و الرضى)ی خودا مەرج نیە هەموو دەمێ پێکەوە گونجاوو پەیوەست بن، بەڵکو جاری وایە لێك دەترازێن و دژی یەکدی دەوەستن، بۆ وێنە خوا لە قورئانێ دا دەفەرمووێ: (مەی مەخۆنەوە)، بەڵام ویستی وایە کە شەڕاب خۆرەکان بیخۆنەوە، لێرەدا ویست و ڕەزامەندی خوا لێك جودان! کەواتە: مەرج نییە هەر واقیعێك کە بەویستی خوا دروست بوو، بەپێی ڕەزامەندی خواش بێ، بەڵکو دەبێ بۆ ئەوەی داخۆ فڵان واقیع یان فڵان کردەوە خوا پێی ڕازییە یان نا، لە بەرنامەکەیدا بۆی بگەڕێین، چونکە بەرنامەو ئایینی خوا هەموو دەمێ لەگەڵ ڕەزامەندی دا پێکەوە جووتن و لێك ناترازێن. کەواتە پوختەی قسان: لەبەر ئەوەی خوا بەدیهێنەرو پەروەرگاری هەموو شتێکە، ناگونجێ هیچ شتێك بەبێ ویست و توانای وی دروست بێ و هەرچی پەیدا دەبێ چاك و خراپ هەر بەپێی

قەدەرییەکان و موعتەزیلەکان لەمەدا ڕایان جیاواز بوو، بۆچوونیان وابوو کە خوای گەورە ویستویەتی کەسی بێ باوەڕ باوەڕ بێنێت، بەڵام کافرەکە کوفری هەڵبژاردووە، جا لەبەر ئەوە ئەو دوو تاقمە بۆ ئەم ڕایە چوون، تا نەڵێن: ویستی کافر کوفر هەڵبژێرێت و سزاشی دا لەسەر کوفرەکەی، جا ئەوانە وەك ئەو کەسەیان لێهات کە پەنای بۆ گەرمای ئاگر بردووە، لەبەر شتێك هەڵاتن تا ڕزگریان ببێت کەچی کەوتنە ناو شتێکی خراپتر، بەپێی بۆچوونەکەی ئەوان ئەوا پێویست دەبێت کە ویستی کافرەکە زاڵ ببێت بەسەر ویستی خوای گەورە، خوای گەورە ویستویەتی باوەڕ بێنێت _ بە پێی بۆچوونی ناوبراوان _ بەڵام کافر کوفری هەڵبژاردووە، بەم

ویستی خواو بەهۆی توانای وییەوەیە، بەڵام مەرج نییە هەرچی بەپێی ویستی خوا پەیدابوو، خوا لێی ڕازی بێت.

بەپێویستی دەزانم بۆ پتر ڕوون بوونەوەی مەبەست وێنەیەك بێنینەوە (لە ژیانی ڕۆژانەماندا) بۆ چۆنیەتی لێك جوێ بوونی (ویست و ڕەزامەندی):

بابێك دوو کوڕی هەن پێیان دەڵێ: ڕۆڵەکانم ئەوە باڵغ بوون و لەمڕۆ بەدواوە پیاون و تەکلیفی شەرعیتان لەسەرە، جا داواتان لێدەکەم موسڵمانی چاك بن و بێفەرمانی خواو پێغەمبەر (ﷺ) مەکەن، هەر کامێکتان پیاوی چاك بێ و بێ فەرمانی خوا نەکات، با لە ماڵی مندا بمێنێتەوە، بەڵام هەر کامێکتان بێ فەرمانی و سەرخەری بکات و ڕێی خوارو خێچ و هەڵەت و هەڵدێر بگرێ، لێی تورە دەبم و لە ماڵی خۆم وەدەری دەنێم، پاشان نەڵێن ئاگادار نەبووین و نەمانزانی!! پاشان دوای ماوەیەك یەکیان ڕێی چاکە و خواپەرستی گرت و یەکیشیان سواری کەرێ شەیتانی بوو و نەهاتە ژێربار، جا هەرچەندە بابەکە چەند جاری دیکەش ئامۆژگاری کرد و ئاگاداری کردەوەو ترساندی، بەڵام فایدێی نەبوو!! تا لە ئاکامدا بابەکە کوڕە بەدفەڕەکەی لە ماڵێ وەدەرنا!! جا سەرنج بدەین! بێگومان هەم مانەوەی کوڕە گوێڕایەڵ و موسڵمانەکە و هەم دەرکرانی کوڕە بەدفەڕو لاسارەکەش، هەردووکیان بەویستی بابەکە هاتنەدی، بەڵام دیارە بابەکە هەرچەندە لە مانەوەی کوڕە چاکەکەدا ڕەزامەندی هەبوو، بەڵام لە دەرکرانی کوڕە بەدکارەکەیدا ڕەزامەندی نەبوو، واتە مانەوەی کوڕە چاکەکەی پێ خۆش بوو، بەڵام دەرکرانی کوڕە بەدەکەی پێ خۆش نەبوو، کەواتە: ڕاستە جاری وایە ئینسان شتێك دەکات و ویستی لەسەر پەیدابوونی شتێکە، بەڵام پێی خۆش نییە و لێی ڕازی نییە!). بەکەمێك دەستکارییەوە (وەرگێڕ).

جۆرە ویستی کافرەکە هاتەجێ و ویستی خوای گەورە نەهاتەجێ، ئەمەش خراپترین بیروباوەڕو بۆچوونە، وتەیەکی بێ بەڵگەیە، بەڵکو ئەمە پێچەوانەی بەڵگەیە[1].

عەمری کوڕی هەیسەم گراویەتیەوەو وتویەتی: لە کەشتیەکدا لەگەڵ کەسێکی قەدەری و یەکێکی ئاگرپەرست (مجوسی) گەشتمان کرد، جا قەدەریەکە بە ئاگرپەرستەکەی وت: موسڵمان بە. لەوەڵامدا ئاگرپەرستەکە وتی: تا خوا ویستی لەسەر نەبێت موسڵمان نابم. قەدەریەکە وتی: خوا ویستی لەسەرە، بەڵام شەیتان ویستی لەسەر نییە. ئینجا ئاگرپەرستەکە وتی: خوا ویستی و شەیتانیش ویستی بەڵام ویستی شەیتان هاتەجێ. بەڕاستی ئەو شەیتانە بەهێزە. لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: کە ئاگرپەرستەکە وتویەتی: من لەگەڵ بەهێزترینیانم.

عەرەبێکی دەشتەکی ڕاوەستا لەلای کۆمەڵێك خەڵك کە (عەمری کوڕی عەبید) لەناویاندا بوو، وتی: ئەی خەڵکینە، وشترەکەم دزراوە، بۆم لە خوا بپاڕێنەوە تا وشترەکەم بۆ بگەڕێنێتەوە. جا (عمروی کوڕی عبید) وتی: خوایەگیان تۆ ویستت لەسەر نەبووە کە وشترەکەی بدزرێت بەڵام وشترەکە هەر دزرا، خوایە داوات لێدەکەم بۆی بگەڕێنیتەوە. عەرەبە دەشتەکیەکە پێی وت: پێویستیم بە نزاو پاڕانەوەکەی تۆ نیە. وتی: بۆچی؟ وتی: دەترسم هەروەك چۆن خوای گەورە ویستی نەدزرێت بەڵام هەر درزا، بەهەمان شێوە خوای گەورە بیەوێت بیگەڕێنێتەوە بەڵام نەگەڕێتەوە[2].

سەرچاوەی ئەو گومڕاییەش بریتی بوو لە وەك یەك دانان و یەکسان کردنی ویست و خواست (الإرادة و المشيئة) و ڕەزامەندی و خۆشویستن (الرضا والمحبة)یە.

جا جەبرییەکان و قەدرییەکان ئەم چەمکانەیان وەك یەك دانا، دواتر ڕاجیاییان تێکەوت:

---

[1] شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٣٢١.

[2] هەمان سەرچاوە ٣٢٣.

جبرییەکان وتیان: هەموو بوونێك بە قەزاو قەدەری خوایە بۆیە خۆشەویستە و جێگای ڕەزامەندییە.

قەدەریەکانیش وتیان: لەبەرئەوەی تاوان و خراپە لەلایەن خوای گەورە خۆشەویست نین و مایەی ڕەزامەندی ئەو نین، بۆیە تاوان و خراپەکان بە قەدەرو قەزای خوا نین، کەواتە تاوان و خراپە لە دەرەوەی ویستی خوای گەورەن و خوای گەورە بەدییان ناهێنێت.

بەڵام ئەهلی سوننە و جەماعەت جیاوازیان کردووە لە نێوان ویست (مشیئة) و خۆشویستن (محبة)، چەند بەڵگەیەکیان هێناوەتەوە لەسەر ویست، وەك:

١_ خوای پاك و بەرز دەفەرموویێت: ﴿ وَمَا تَشَآءُونَ إِلَّآ أَن يَشَآءَ ٱللَّهُ ﴾ الإنسان: ٣٠، و التكوير: ٢٩. واتە: (ویستی ئێوەش نایەتەدی مەگەر کاتێك خوای پەروەردگاری جیهانیان بیەوێت).

٢_ خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ مَن يَشَإِ ٱللَّهُ يُضْلِلْهُ وَمَن يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلَىٰ صِرَٰطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴾ الأنعام: ٣٩. واتە: (بێگومان ئەوەی خوا بیەوێت گومڕای دەکات، و ئەوەش کە بیەوێت دەیخاتە سەر ڕێبازی ڕاست و ڕەوان).

٣_ خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿ فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهْدِيَهُۥ يَشْرَحْ صَدْرَهُۥ لِلْإِسْلَٰمِ وَمَن يُرِدْ أَن يُضِلَّهُۥ يَجْعَلْ صَدْرَهُۥ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِى ٱلسَّمَآءِ ﴾ الأنعام: ١٢٥.[1] واتە: (جا ئەو

---

[1]) سەرچاوەی پێشوو ٣٢٤.

واتای ئەم ئایەتە: ﴿وَمَا تَشَآءُونَ إِلَّآ أَن يَشَآءَ ٱللَّهُ﴾ ئەوەیە کە ئەگەر بەدیهێنراوان کۆببنەوە لەسەر ئەوەی تەنها یەك گەردیلە لە جیهاندا بجوڵێنن یاخود ڕایوەستێنن بەبێ ویستی خوا ئەوا ناتوانن کارێکی لەو شێوەیە بکەن، تەنانەت ناشتوانن پێچەوانەی ویستی خوا ڕەفتار بکەن، هەروەك خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿وَمَا تَشَآءُونَ إِلَّآ أَن يَشَآءَ ٱللَّهُ﴾. خوای پاك و بێ گەرد هەروەك چۆن بێ سەرەتایە دەسپێکی نییە، بەهەمان شێوە خاوەن ویستێکی بێ سەرەتایە، هەر بەم سیفەتە بێ سەرەتاو دەسپێکەی ویستویەتی ئەم شتانە لەو کاتانەدا

کەسەی خوا بیەوێت هیدایەتی بدات، ئەوە سینەی ساف و پاك و ئامادە دەكات بۆ ئایینی ئیسلام، ئەو کەسەش خوا بیەوێت گومڕای دەكات، ئەوە دڵی دەگوشێت و سنگی توونـد دەكات و هەناسەی سوار دەبێت، هەر وەك ئەوەی بەرەو ئاسمان بەرز دەبێتەوە).

چەند بەڵگەیەكیان هێناوەتەوە لەسەر خۆشویستن و ڕەزامەندی، وەك:

١_ خودای مەزن دەفەرمووێت: ﴿ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ ٱلْفَسَادَ ﴾ البقرة: ٢٠٥. واتە: (بێگومان خوا فەسادو خراپە و تاوانی ناوێت).

٢_ خوای بێ هاوەڵ و هاوبەش دەفەرمووێت: ﴿ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ ٱلْكُفْرَ ﴾ الزمر: ٧. واتە: (ڕازی نابێت کە بەندەكانی بێ باوەڕ بن و ڕێبازی خوانەناسی بگرن).

٣_ ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە لەدوای ئەوە هاتووە کە ڕێگری کردووە لە هاوبەش دانان و ستەم و کاری خراپە و خۆبەزل زانین: ﴿ كُلُّ ذَٰلِكَ كَانَ سَيِّئُهُۥ عِندَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا ﴾ الإسراء: ٣٨. واتە: (هەموو ئەو شتانەی کە لە ئایەتەكانی پێشوودا باسمان کرد، خراپەكانی لای پەروەردگارت ناپەسەندو نابەجێیە).

٤_ ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ)، کە دەفەرمووێت: (ان الله كره لكم ثلاثاً: قيل و قال، وكثرة السؤال، و اضاعة المال) واتە: خوای گەورە سێ شتی بۆ ئێوە بە ناپەسەند داناوە، قسەو قسەڵۆك، و پرسیاری زۆر، بەفیڕۆدانی ماڵ و سامان.

ببن کە بۆیان ئەندازە کراوەو دیاریکراوە، شتەكان لەو کات و ئەندازەی بۆیان دیاریکراوە، بێ پێشکەوتن و دواکەوتن هاتنەبوون./ شرح الفقه الأكبر لعلي القاري ٣٩. سەیری: العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ١٣٣ شتێكی نزیك لەوەی خرایەڕوو تیایدا هاتووە.

٥_ پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (إن الله يحب أن يؤخذ برخصه، كما يكره أن تؤتى معصيته)[1] واتە: خوای گەورە پێی خۆشە ئەو شتانە ئەنجام بدەن کە مۆڵەتی پێداوە، هەروەك چۆن پێی ناخۆشە سەرپێچی ئەو بکەن.

ئەگەر وترا: چۆن خوا ویستی لەسەر شتێك دەبێت، کەچی خۆشی ناوێت و پێشی ڕازی نییە؟ ئەی چۆن دەیوێت و پێکی دێنێت؟ و چۆن ویستی لەسەر ئەو شتە و ڕق لێ بوونەو پەسەند نەکردیشی بەیەکەوە کۆ دەبێتەوە؟ وەڵامی دەدەمەوە:

وەڵام: ویست دوو جۆرە: ئەو شتەی کە بە خودی خۆی ویستراوە، ئەو شتەی کە بە خودی خۆی ویستراو نییە.

ئەو شتەی کە بە خودی خۆی ویستراوە: ئەو شتەیە لە خودی خۆیدا خوشەویستە، هەموو ئەو شتانەی کە چاکن، جا ویستی مەبەست و ئامانجەکانە.

ئەو شتەی کە بە خودی خۆی ویستراو نەبێت: ئەو شتانەن کە دەکرێ بە خودی خۆیان ویستراو نەبن، کە تەماشای خودی شتەکە دەکرێت هیچ بەرژەوەندیەکی تێدا بەدی ناکرێت. ئەگەر هۆکارێك بێت بۆ مەبەست و ئامانجەکەی، ئەوا بە خودی خۆی ویستراو نییە، بەڵکو لەڕووی قەزای خوداو گەیشتن بە مەبەست و ئامانجەکەی ویستراوە. جا هەردوو شتەکە کۆ دەبنەوە: ڕق لێ بوونەوەو و ویستنی، ڕق لە شتێك بوونەوەو لەهەمان کاتدا ویستنی یەکتر ڕەت ناکەنەوە، چونکە لە ڕووی پەیوەست بوونەوە جیاوازن. نمونەی ئەمەش وەك دەرمانی

---

[1]) سەرچاوەی پێشوو ٣٢٥.

فەرموودەی: خوای گەورە سێ شتی بۆ ئێوە بە ناپەسەند داناوە... تاد: صحيح البخاری و صحيح مسلم وأحمد والدارمی وغيرهم.

فەرموودەی: خوای گەورە پێی خۆشە ئەو شتانە ئەنجام بدەن کە مۆڵەتی پێداوە... تاد: رواه أحمد و غيره بسند صحيح./ سەیری دەرهێنانی ئەم دوو فەرموودەیە بکە لە پەڕاوێزی: شرح العقيدة الطحاوية.

نەویستراو و ناخۆشەویستە، ئەگەر دەرمان وەرگرەکە زانی کە چارەسەرو شیفاکەی لەو دەرمانەدایە، بڕینی ئەندامە داخوراوەکەی ئەگەر زانی بەو بڕینە لاشەکەی ساغ و سەلامەت دەبێت، بڕینی ڕێگایەکی سەخت و گران ئەگەر زانی دەیگەیەنێتە مەبەست و خۆشەویستەکەی.

تەنانەت کەسی عاقڵ ئەو شتە نەویستراو و ناخۆشە پەسەند دەکات، بە گومانە زاڵبووەکەی ئەگەر سەرەنجامەکەی لێ شاراوە بێت، ئەی چی دەڵێی بۆ ئەو زاتەی کە هیچ شتێکی لێ شاراوە نییە.

خوای گەورە کە ڕقی لە شتێکە مانای وا نییە کە ویستی لەسەر نەبێت وەك هۆکار بۆ هێنانەدی ئامانجێك کە هاتنە کایەی خۆشەویستترە لە بەفیڕۆچوونی، بۆ نمونە: خودای بێ وێنە؛ شەیتانی بەدیهێنا کە کەرستەی خراپە و گەندەڵ بوونی ئایین و کردارو بیروباوەڕو ویستەکانە، هۆکاری بەدبەخت بوونی زۆرێك لە بەندەکانە، لەگەڵ ئەوەشدا شەیتان هۆکاری دەرکەوتنی زۆر شتە لەناو بەندەکانی کە لەلایەن خودا خۆشەویستە: بۆ نمونە: تا بۆ بەندەکان دەربکەوێت کە خوای گەورە توانای بەدیهێنانی شتی دژیەکی هەیە، هەروەها: هۆکاری دەرکەوتنی شوێنەواری ناوەکانی خودا وەك ئەو ناوانەی مانای: دەسەڵات و زاڵ بوونی ئەو هەڵدەگرن، بۆ نمون: (گەردن کەچکەر "القهار"، تۆڵەسێن "المنتقم")، هەروەها دەرکەوتنی شوێنەواری ئەو ناوانەی کە سۆزو بەزەیی و خۆشەویستی و لێ خۆشبوونیان هەیە(1).

---

(1) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٣٢٧_٣٢٩. لە: شرح المقاصد للتفتازاني ٤/١٣٧ هاتووە: مەزهەبی ڕاستڕەوان ئەوەیە کە هەر شتێك خوا بیەوێت دەبێت، هەر شتێکیش ببێت ئەوە خوا ویستویەتی، ئەگەرچی ڕەزامەندیشی لەسەر نەبێت و فەرمانی پێ نەکرد بێت بەڵکو ڕێگری لێ کرد بێت، ئەمە ئەو ڕایەیە کە بەناوبانگە و لە پێشینانەوە هاتووە: هەرچی خوا بیەوێت دەبێت، ئەوەش کە خوا ویستی لەسەر نەبێت نابێت، موعتەزیلەکان ڕایان وانەبووە... .

٣، ٤ _ بیستن (السمع) و بینین (البصر)

سیفەتی بیستن (سمع): سیفەتێکی هەربوو و بێ سەرەتایە، کاریشی بریتییە لە پەیی بردن بە هەموو شتێکی بیستراو، ئەگەر ئەو شتە بیستراوەش شاراوە بێت[1].

ئەمە سیفەتێکە شتی بیستراو ئاشکرا دەکات بەبێ ئامرازو ئامێر. جا هیچ شتێك شاراوە نابێت لەلایەن سیفەتی بیستنی خوای گەورە ئەگەر زۆر نادیریش بێت، بەبێ بوونی زەردەواڵەکانی گوێچکە (أصمخة) و دەنگ و بانگ (آذان).

پێچەوانەی ئەم سیفەتەش: بریتییە لە نەبیستن و کەڕ بوون.

سیفەتی بینین (بصر): سیفەتێکی هەربووی بێ سەرەتای ئەزەلییە، کاری ئەم سیفەتە پەیی بردنە بەهەموو بینراوێك، ئەگەر بینراوەکە زۆر وردیش بێت[2].

ئەمە سیفەتێکە شتی بینراوی پێ ئاشکرا دەکرێت بەبێ ئامراز، جا شتێکی بینراو هەرچەندە زۆر وردیش بێت ئەوا لەلایەن ئەو سیفەتە شاراوە نابێت، و تاریکی ڕێگەی بینینی لێ ناگرێت، بێ ڕەشێنە و پێڵوەکان دەبینێت.

پێچەوانەی ئەم سیفەتەش: بریتیە لە نەبینین و کوێری.

ئەم دوو سیفەتە سنوردار نین، بەپێچەوانەی گوێچکە و چاوی مرۆڤ.

---

(١) المسامرة ٦٨ و (ڕازی) وتویەتی: موسڵمانان کۆکن لەسەر ئەوەی خودای مەزن بیسەرو بینەرە، بەڵام سەبارەت بە واتای ئەم دوو سیفەتە، دوو بۆچوونیان هەیە:

یەکەم: ئەمانە دوو سیفەتی جیان لە سیفەتی زانست، ئەمە بۆچوونی زۆربەی ئەشعەری و موعتەزیلە و کەڕامییەکانە.

دووەم: بریتییە لەو زانستەی پەروەردگار تایبەت بە بیستراو و بینراوەکان، ئەمە بۆچوونی فەیلەسوفەکان و کەعبی و أبی حسین البصرییە./ المحصل للرازی ١٧١. سەیری: کشف المراد ٣١٤. بکە.

(٢) المسامرة، سەرچاوەی پێشوو.

پەیی بردن بە بوونەوەرەکان بەهۆی هەر دوو سیفەتی بیستن و بینین جیایە لە پەیی بردن بەهۆی سیفەتی زانستەوە، هەروەك پەیی بردن بە بینین جیایە لە پەیی بردن بە بیستن[1]، حەقیقەتی هەر یەك لەم سیفەتانە بەخوا دەسپێردرێت، حەقیقەتی ئەم سیفەتانە وەك ئەوە نییە کە لەلای ئێمە باوی هەیە لەوەی بینین ڕوونترە لە زانین، بەڵکو هەموو سیفەتەکانی خودا تەواو و کامڵن، زیادو کەمی و ونبون شتی جگە لەمەش لە خوای گەورە ئەستەمە[2].

بەڵگەی عەقڵی:

أ_ سیفەتی بیستن و بینین دوو سیفەتی کامڵن، بەدیهێنراو و پەیدابوانیش بەم دوو سیفەتە وەسف دەکرێن، کەواتە خوای گەورە شایەنترە کە بەو دوو سیفەتە وەسف بکرێت. ئەگەرنا ئەو کاتە پێویست دەبێت کە بەدیهێنراو وەسف بکرێت بە چەند سیفەتێکی کامڵ کەچی بەدیهێنەر ئەو دوو سیفەتە نەبێت[3].

ب_ ئەگەر خوای گەورە وەسف نەکرێت و خاوەنی سیفەتی بیستن و بینین نەبێت، ئەو کات پێویست دەبێت کە بەپێچەوانەی ئەو دوو سیفەتە وەسف بکرێت، ئەگەر سەلمێنرا کە خوای گەورە خاوەنی دوو سیفەتی پێچەوانەی دوو سیفەتە ناوبراوەکەیە، ئەوە کەم و کورتی دەدرێتە پاڵ خودا، بوونی کەم و کورتی بۆ خودا ئەستەمە[4].

کەواتە سەلمێنرا کە خوای گەورە بیسەرو بینەرە.

---

(1) شرح الخريدة للدردير ٨١ وشرح الجوهرة للباجوري ١٣٢.

(2) شرح الجوهرة للباجوري ١٣٢.

(3) المسامرة ٦٩.

(4) المسامرة ٦٩ وشرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٧٠ وأصول الدين للغزنوي ٩٨.

پ_ ئەگەر سەلمێنرا خودا نابیستێ و نابینێ، ئەوا کەم و کورتی دەدرایە پاڵ خودا.

ئەگەر خودا کەم و کورتی هەبوو، ئەوا پێویستی بە یەکێك دەبوو کە تەواو و کاملی بکات، تەواوکەرەکەش پێویستی بە یەکێکی تر دەبوو تا تەواو و کاملی بکات.... بەم شێوەیە، ئەو کات گریمانەی خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) پێویست دەبوو، هەردووکیشیان پوچەڵن.

بەڵگەی نەقڵی:

خوای پاك و بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعٌۢ بَصِيرٌ ﴾ الحج: ٧٥، لقمان ٢٨. واتە: (بەڕاستی خوا بیسەرو بینایە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ وَهُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلۡبَصِيرُ ﴾ الشورى: ١١. واتە: (هیچ شتێك لەوناچێت، هەر ئەویش بیسەرو بینایە).

پەیوەست بوونی سیفەتی بیستن و بینین:

زانایان ڕاجیان لەبارەی ئەو شتەی سیفەتی بیستن و بینین پێیەوە پەیوەست دەبێت، لەم بارەوە دوو بۆچوونیان هەیە:

بۆچوونی یەکەم: سیفەتی بیستن و بینین پەیوەست دەبێت بەهەموو بەدیهێنراوان: دەنگ و خودەکان (أصوات و ذوات). ئەمە ڕای سەنوسی[1] و دردیرە. سیفەتی بیستن و بینینی خودا لە پەیوەست بووندا جیاوازە لەگەڵ بینین و بیستنی ئێمە، چونکە بیستنی ئێمە پەیوەستە

---

[1] شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٠٩ وشرح الجوهرة للباجوري ١٣١ نقلا عنه.

بەهەندێك لە بەدیهێنراوان كە بریتین لە بیستراوەكان، بینینی ئێمەش پەیوەستە بە هەندێك لە بەدیهێنراوان وەك جەستە و ڕەنگەكان[1].

بەپێی ئەم بۆچوونە، سیفەتی بیستن و بینین _ بەهەموو ئەو شتانە پەیوەستن كە هەن _ سێ جۆر پەیوەست بوونیان هەیە:

أ_ پەیوەست بوونێكی جێبەجێكەری لەمێژینەیە، بریتییە لە پەیوەست بوون بە زات و سیفەتەكانی خودا.

ب_ پەیوەست بوونێكی گونجاوی لە مێژینە، پەیوەست بوون بە ئێمە بەر لەوەی بێینە بوون.

پ_ پەیوەست بوونێكی جێبەجێكەری پەیدابوو، بریتیە لە پەیوەست بوون بە ئێمە دوای ئەوەی هاتینە بوون[2].

بۆچوونی دووەم: سیفەتی بیستن تەنها پەیوەستە بە بیستراوەكان. سیفەتی بینین تەنها پەیوەستە بە بینراوەكان. ئەمە ڕای سەعدی تەفتازانیە[3]. بەڵام بۆچوونی ناوبراو دوو ڕاڤە هەڵدەگرێت:

أ_ ئەگەر مەبەستی ناوبراو لەو شتانەی كە ئێمە گوێبیستی دەبین دەنگەكان بێت، ئەو شتانەی كە دەیبینین خودەكان و ڕەنگەكان بێت. ئەوا بەم مەبەستەی ڕای جیاوازە لەگەڵ سنوسی و هاوڕاكانی.

---

1) شرح الخريدة للدردير ٨٠.

2) شرح الجوهرة للباجوري ١٤٩.

3) شرح الجوهرة للباجوري ١٣٢.

ب_ مەبەستی لەو شتانەی خودا دەیان بیستێت، بەیدیهێنراوەکانە لە: دەنگەکان و شتەکانی تریش، ئەو شتانەش خودا دەیانبینێت بەدیهێنراوەکانە لە: خودەکان و شتەکانی تریش. بەم پێیە ناوبراو هاوڕایە لەگەڵ سەنوسی[1].

زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی سیفەتی بیستن و بینین پەیوەست نابن بەو شتانەی نەبوو (معدم)ن، لەبەر ئەوەی پەیوەست بوونی ئەم دوو سیفەتانە بە شتی نەبوو پێچەوانەی عەقڵ و ژیرییە، چونکە ئەگەر بە نەبووەوە پەیوەست ببن ئەوا ئەو کاتە نەبووش دەبێتە هەبوو و یەك حوکمیان دەبێت[2].

٥_ زانست (العلم)

سیفەتێکی هەربووی بێ سەرەتایە، لەکاتی پەیوەست بوونی بە زانیاری، ئەوا زانیارییەکە دەردەخات[3].

دژەکەی ئەو سیفەتەش: بریتیە لە نەزانین، ئەو شتانەی دەچنە ڕیزیەوە وەك: گومان و دودڵی و ئەندێشە و وڕبوون و بێ ئاگایی و لەبیرچوونەوەو بەهەڵەداچوون[4].

بەڵگەی عەقڵی:

أ_ کارەکانی خوای گەورە لەوپەڕی ڕێکوپێکی و جوانی و توندو تۆڵی دان، ئەمە شتێکی دیارو بەرچاوە بۆ کەسێك کە تەماشای ئاسۆکان و خودی مرۆڤ و زیندەوەرەکانی کردبێت، بێگومان ئەوەی کاری ڕێك و پێك و قەشەنگ بێت ئەوا زانایە.

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ١٣٢، و ١٤٨.

(٢) كبرى اليقينيات الكونية ١٢٨ و ١٤٠.

(٣) شرح العقائد النسفية ٨٣.

(٤) رسالة التوحيد للطائي ٤٨.

چونکە هەر کەسێ ڕستەیەکی بینی کە پێکهاتبێت لە وشەی شیرین و قەشەنگ و پاراو و هەڵگری چەند واتایەکی ورد، بێگومان بەبێ چەندوچوون زانیویەتی کە نووسەرەکەی زانایە(١).

ئەگەر خوای گەورە زانا نەبوایە، ئەوا دەبوو نەزان بوایە.

ئەگەر نەزانیش بوایە، ئەوا ئەو جیهانە بەو سیستەمە وردو ڕێك و پێکە نەدەبوو، کە نیشانە و بەڵگەیە لەسەر ئەوەی بەدیهێنەرەکەی شارەزاییەکی تەواوی هەیە لەسەر ئەوەی چ شتێك چاکە بۆ جیهان.

بەم پێیە سەلمێنرا کە خوای گەورە زانایە.

ب_ ئەگەر خوای گەورە نەزان بوایە، ئەوا کەم و کورتی لە زاتی خوادا دەبوو، بوونی کەم و کورتی بۆ خوای گەورەدا شتێکی ئەستەمە(٢).

پ_ ئەگەر کەموکورتی لە خوادا هەبوایە ئەوا پێویستی بە یەکێك دەبو تا کامڵی بکات، و ئەوەی کە کامڵیشی دەکات پێویستی بەیەکێکی تر هەیە تا کامڵی بکات .... بەم شێوەیە، ئەوکاتە گریمانەی خول (دور) یان زنجیرەیی (تسلسل) پێویست دەبێت، و هەردوو گریمانەکەش پوچەڵن، کەواتە سەلمێنرا کە خوای گەورە خاوەن زانستە(٣).

(١) المواقف و شرحه للسيد الشريف ١/٦٥، و المقاصد و شرحه ١١٠/٤. سەیری ئەمانەش بکە: شرح الجوهرة للباجوري ١٢٧، المسامرة ٥٩، المطالب العالية ١٠٧/٣، كشف المراد ٣٠٩، المعالم الدينية ٦٩، شهرسانی لە (نهاية الإقدام ٦٧) دەڵێت: ئەمە ڕێبازی شێخ ئەبو حەسەنی ئەشعەریە.

(٢) شرح قاسم بن قطلوبغا على المسايرة ٦٠ وأصول الدين للغزنوي ٩٥.

(٣) شرح الجوهرة للباجوري ٦٢.

بەڵگەی نەقڵی:

خوای پاك و بەرز دەفەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمُۢ بِذَاتِ ٱلصُّدُورِ ﴾ لقمان: ٢٣. واتە: (بێگومان خوا ئاگادارە بەهەموو ئەو شتانەی کە لە سینەو دڵ و دەروونەکاندا حەشاردراون).

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ وَهُوَ بِكُلِّ شَيۡءٍ عَلِيمٌ ﴾ البقرة: ٢٩. واتە: (هەر خۆیشی بەهەموو شتێك زاناو ئاگادارە).

خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿ إِنَّكَ أَنتَ عَلَّٰمُ ٱلۡغُيُوبِ ﴾ المائدة: ١٠٩، ١١٦. واتە: (بەڕاستی خوایە هەر خۆت ئاگات لە هەموو نهێنی و شاراوەکانە و بەهەموو پەنهانێك دەزانیت).

خوای تاك و پاك لە هاوەڵ و هاوبەش دەفەرموویت: ﴿ وَعِندَهُۥ مَفَاتِحُ ٱلۡغَيۡبِ لَا يَعۡلَمُهَآ إِلَّا هُوَۚ وَيَعۡلَمُ مَا فِي ٱلۡبَرِّ وَٱلۡبَحۡرِۚ وَمَا تَسۡقُطُ مِن وَرَقَةٍ إِلَّا يَعۡلَمُهَا وَلَا حَبَّةٖ فِي ظُلُمَٰتِ ٱلۡأَرۡضِ وَلَا رَطۡبٖ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَٰبٖ مُّبِينٖ﴾ الأنعام: ٥٩. واتە: (کلیلی هەموو شاراوەکان و زانینی هەموو نهێنیەکان بەدەست خوایە و هەر لای ئەوە، کەس نایزانێت جگەلەو زاتە هەرچی لەسەر وشکانیە خوا پێی دەزانێت، هەروەها هەرچی لە دەریاکانیشدا هەیە ئاگای لێیەتی و هیچ گەڵایەك ناکەوێتە خوارەوە خوا پێی نەزانێت، هەروەها دەنکێك یان تۆوێك لە تاریکیەکانی زەویدا نییە، ئەو دەنکە چ شێدار بێت یان وشك بێت، هیچ شتێك نییە لە خوا پەنهان بێت و لە (لوح المحفوظ)دا، یاخود لە دۆسیە و دەزگای تایبەتدا تۆمار نەکرابێت).

پەیوەست بوونی سیفەتی زانست:

١_ سیفەتی زانست بە هەموو چەمکەکان چ ئەوانەی هەن چ ئەوانەی نین پەیوەستە، واتە: بە شتە شیاو (ممکن) و پێویست (واجب) و ئەستەم (مستحیل)ەکان پەیوەستە[1]، کەواتە خوای گەورە زانایە بە بە وردو درشتی شتەکان[2].

٢_ پەیوەست بوونەکەی سیفەتی زانست جێبەجێ کاری لەمێژینە و بێ سەرەتایە:

لە بێ سەرەتاوە خوای گەورە زانایە بە شتتەکان کە لەسەر چ بارێکن. ئینجا پەیدابوونی ئەو شتانەی کە لە ڕابردوودا هەبوون یاخود کە لە ئێستادا هەن یان لە داهاتوودا پەیدا دەبن، هەموو ئەوانە تەنها چەند قۆناغێکن لە زانیاری، چونکە هیچ گۆڕانکارییەك پێویست ناکات لە پەیوەست بوونەکەی سیفەتی زانست دا، چونکە گۆڕان سیفەتی زانراوە نەك پەیوەست بوونی سیفەتی زانست.

سیفەتی زانست: پەیوەست بوونی گونجاوی (صلوحی) نییە، چونکە ئەگەر شیاو بوایە خودا هەندێك شت بزانێت و هەندێکی تریش نەزانێت ئەوا خودا بە نەزان وەسف دەکرا، چونکە شتێك شیاوی زانین بێت نابێتە زانا. هەروەها سیفەتی زانست، جێبەجێ کاری پەیدابوو نییە، چونکە ئەگەر وابوبایە ئەوا دەبوایە پێش زانین خوای گەورە بە نەزانین وەسف بکرابایە[3].

---

(١) المسامرة ٦٢، المواقف و شرحه للسيد الشريف ٧٠/٨، شرح المقاصد ١١٨/٤، شرح الجوهرة للباجوري ١٢٦، شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٠٦.

(٢) شرح الجوهرة للباجوري ١٢٦.

(٣) شرح الجوهرة للباجوري ١٢٦ تبعا للسنوسى وصححه، رسالة في التوحيد للطائي ٤٨.

٦_ دووان (الكلام)

سیفەتێکە نیشاندەری هەموو زانیاریەکانە.

ڕاجیایی زانایانی کەلام لە دیاریکردنی ئەم سیفەتە دەخەینەڕوو.

دژی ئەم سیفەتەش: لاڵییە.

بەڵگەی عەقڵی:

ئەگەر خوای گەورە نەیتوانیبا بدوێت، ئەوا پێویست بوو بە پێچەوانەی ئەم سیفەتە وەسف کرابایە، کە لاڵییە.

وەسفکرانی خودا بەوەی لاڵ بێت ئەوا کەم و کورتییە، ئەمەش شتێکی پوچەڵە، چونکە نەك خوا تەنانەت بەدیهێنراویش ڕازی نابێت بە کەم و کورتی، کەواتە سەلمێنرا کە خودای گەورە خاوەنی سیفەتی دووانە[1].

پێغەمبەران (سڵاوی خوایان لێبێت) کۆکن لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە دەدوێت، بەشێوەیەکی متەواتیرو سەلمێنراو لە ناوبراوانەوە هاتووە کە خوای گەورە خاوەنی سیفەتی دووانە، لەم بارەشەوە وتویانە: خوای گەورە فەرمانی بەمە کردووە، ڕێگری لەمە کردووە، هەواڵی بەم شێوەیە داوە، جا ئەمانە لە شێوەکانی دووان و قسە کردنن[2].

بەڵگەی نەقڵی:

---

(١) رسالة في التوحيد للطائي ٥٣، شرح المقاصد للتفتازاني ٤/١٤٣_١٤٤ وأصول الدين للغزنوي ١٠١.

(٢) المواقف وشرحه للسيد الشريف وحاشية عبد الحكيم عليه ٨/٩١.

خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿ وَكَلَّمَ ٱللَّهُ مُوسَىٰ تَكۡلِيمٗا ﴾ النساء: ١٦٤. واتە: (بەڕاستی خوای گەورە خۆی لەگەڵ موسادا گفتوگۆی یەکسەری و ڕاستەوخۆی ئەنجامداوە).

خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُكَلِّمَهُ ٱللَّهُ إِلَّا وَحۡيًا أَوۡ مِن وَرَآيِٕ حِجَابٍ أَوۡ يُرۡسِلَ رَسُولٗا فَيُوحِيَ بِإِذۡنِهِۦ مَا يَشَآءُ ﴾ الشورى: ٥١. واتە: (کەس بۆی نییە هیچ کات "لە دونیادا" خوای گەورە وتوێژی ڕاستەوخۆی لەگەڵدا بکات مەگەر لە ڕێگەی وەحی و نیگاوە، یان لە پشتی پەردەوە، وەك موسا، یان نێردراوێکی وەك فریشتە _ جوبرەئیل _ دەنێرێت کە بە گوێرەی فەرمان و مۆڵەتی خوا چی پێ سپێردراوە دەیگەیەنێت، بەڕاستی ئەو زاتە خوایەکی بڵندو داناو کاربەجێیە).

ڕاجیایی زانایانی کەلام، لەبارەی سیفەتی دووانی خودای بێ وێنە:

لە نێوان موسڵمانان بە تێکڕای مەزهەبەکانەوە ڕاجیایی نییە، لەسەر ئەوەی خوای گەورە وتەبێژو قسەکەرە، بەڵکو ڕاجیایی لە واتای وتەکە و بێ سەرەتا بوون یاخود پەیدابوونیەتی[1].

زانایانی زانستی کەلام ڕاجیا بوونە سەبارەت بە سیفەتی دووان (کلام)ی خوای گەورە بۆ چەند ڕایەك[2]، بە ناوبانگترین ڕاو بۆچوونی ئەمانەن: ئەهلی سوننە، موعتەزیلەکان، شیعەی ئیمامی، حەنبەلییە بیدعەچییەکان، کەرامییەکان:

١ _ ئەهلی سوننە و لەوناویشیاندا ئەشعەری و ماتریدیەکان:

وتویانە کە وتەی پەروەردگار دوو جۆرە:

---

(١) شرح المقاصد ٤/١٤٤. المحصل للرازي ١٧٢.

(٢) سەیری حەوت بۆچوون بکە لەبارەی سیفەتی (دووان) لەم سەرچاوانەدا: شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ١٧٢ ونقلها عنه علي القاري في شرح الفقه الأكبر ٥٨.

أ _ وتەی نەفسی: ئەمە لە ڕاستیدا وتە و قسەیە، کە بەهۆی چەند بێژەو دەربڕینێك دەردەبڕدرێت، لە ڕەگەزی دەنگەکان و پیتەکان نییە، بەڵکو سیفەتێکی هەربوو بێ سەرەتایە و پەیوەستە بە زاتی خوای گەورە، ئەوەی دوور دەخاتەوە کە خوای گەورە هێزی دووان و قسەی نەبێت، هەروەك چۆن کەسی لاڵ و منداڵ ناتوانن بە قسە بێن، خوای گەورە بەم سیفەتە فەرمان دەکات و شت قەدەغە دەکات و هەواڵ دەدات و جگە لەمانەش[1]. ئەم سیفەتە سیفەتێکی لەمێژینەی بێ سەرەتایە، (چونکە شتی پەیدابوو بە زاتی خواوە وابەستە و پەیوەست نابێت) کەچی ئەم سیفەتە پەیوەستە بە زاتی خواوە[2].

وتەی نەفسی و خودی، بریتییە لە:

دەربڕین: چونکە دەربڕینەکان دەگۆڕێن بەهۆی کات و شوێن و هۆزو گەلەکان[3]، بەڵام واتای نەفسی و خودی ناگۆڕێت، بەڵکو دەکرێت شت دەربڕیت بەهۆی ئاماژە و نووسین، هەروەك دەربرین و داواکاری نیشانەن لەسەر واتای وتەی نەفسی و خودی، واتای وتەی خودی ناگۆڕێت ئەگەرچی دەربرینەکان بگۆڕێن، ئەم وتەیە بە ئاماژەکانین ناگۆڕێت[4].

---

(1) شرح المقاصد ٤/١٤٤. المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/٩٣ وشرح الجوهرة للباجوري ١٢٩.

(2) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/٩٣ و٩٥.

(3) دەربڕینەکان بە پێی کات دەگۆڕێن، بۆ نمونە (ناردن) بەر لە ڕوودانی دەبێتە (دەینێرین)، دوای ڕوودانی دەبێتە (ناردمان).

دەربڕینەکان بە شوێنیش دەگۆڕێن، چونکە ئەگەر ئاماژە بۆ نزیك بێت بە (هذا) دەبێت، ئەگەر ئاماژەکە بۆ شوێنکی نەدوور نە نزیك بەڵکو مام ناوەند بێت بە (ذاك) دەبێت، ئەگەر ئاماژەکە بۆ دووریش بوو بە (ذالك) دەبێت.

دەربرینەکان بە گۆڕانی گەلانیش دەگۆڕێن: بۆ نموونە بە عەرەبی (قورئان)، بە سریانی (زەبور)، بە عیبری (تەورات)، بە یۆنانی (ئینجیل) دەردەبڕن./ حاشية عبدالحكيم على شرح المواقف ٨/٩٣_٩٤.

(4) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/٩٣_٩٤.

وتەی نەفسی بریتی نییە لە زانست: لەوانەیە مرۆڤ لەبارەی شتێکەوە هەواڵ بدات کە نایزانێت، بەڵکو شتێکی پێچەوانەی دەزانێت یان گومانی لێی هەیە[1].

بریتی نییە لە ویست: چونکە لەوانەیە مرۆڤ فەرمان بەشتێ بکات کە خۆی نایەوێت، وەك ئەوەی بەندەکەی تاقی دەکاتەوە، ئایا پێی دەبەخشێت یان نا[2]؟

وتەی نەفسی وێنەیەکی زانستی خودییە لە دەروونندا، هەروەك زانست وێنەیەکی زانراوە، بۆیە وتەی پەروەردگار کۆتایی بۆ نییە وەك زانستەکەی[3].

وتەی نەفسی لە ڕووی زمانەوانییەوە چەسپاوە، چونکە شتێکی بڵاو و باوە کە ناوی وتە بەکاردێنن بۆ واتایەکی ئامادە و هەبوو لە دەروونندا، هەروەك دەوترێت: (في نفسی کلام: وتەیەك لە دەروونمدا هەیە) و (زورت في نفسي مقالة: وتەیەکم لە ناخی خۆمدا گۆڕیم)، هەروەك لە وتەی (أخطل)دا هاتووە:

إن الكلام لفي الفؤاد و إنما جُعل اللسان على الفؤاد دليلاً

واتە: بەڕاستی وتە لە دڵ و دەروونندایە، بەڵام زمانیش کراوە بە ڕێنیشاندەر و ئاماژە بۆ دڵ و دەروون.

لە قورئانی پیرۆزیشدا هاتووە: ﴿ وَيَقُولُونَ فِيٓ أَنفُسِهِمۡ ﴾ المجادلة: ٨.[4] واتە: (لە دەروونی خۆیاندا دەڵێن).

---

(١) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/٩٣_٩٤، المسامرة ٧٧.

(٢) المواقف و شرحه، سەرچاوەی پێشوو.

(٣) من تعليقات السيد محمد رشيد رضا على رسالة التوحيد لمحمد عبده ٤٥.

(٤) شرح المقاصد ٤/١٥. و شرح الجوهرة للباجوري ١٣٠، الإنصاف للباقلاني ١١٠، تمهيد الأوائل ٢٨٤.

ب_ وتەی بێژەیی و دەربڕین (لفظي): ئەمە پێکهاتووە لە پیت و دەنگ، ڕایان وایە ئەم جۆرەی دووەم پەیدابووە و بە زاتی خواوە پەیوەست و وابەستەی نییە، کە بریتین لە قورئانی پیرۆزو گشت کتێبە دابەزێنراوەکانی تر[1].

قورئانی پیرۆز بەو واتایەی کە وتەی نەفسییە، ئەوا پەیدابوو و بەدیهێنراو نییە، بەڵام قورئان بە واتای وتەی بێژەیی و دەربڕین (لفظي) کە ئێمە دەیخوێنینەوە ئەوا بەدیهێنراوە. بەڵام ناکرێت و نابێت بوترێت: قورئان بەدیهێنراوە. مەبەست لێی ئەو بێژەو دەربڕینەیە کە دەیخوێنینەوە، تەنها لەوکاتە دروستە کە بۆ فێربوون بێت، چونکە لەوانەیە وا خەیاڵ بکرێت کە قورئان وەك فەرمایشتی نەفسی خودا بەدیهێنراوە، لەبەر ئەمەش بوو (ئەحمەدی کوڕی حەنبەل) ئەشکەنجەدرا و بەندکرا تا بڵێت قورئان بەدیهێنراوە، کەچی ناوبراو ئەمەی نەوت[2].

٢_ موعتەزیلەکان و شیعەی ئیمامی:

وتە و قسەی خودا پێکهاتووە لە پیت و دەنگ، وابەستە و پەیوەست نییە بە زاتی خوا، بەڵام خوای گەورە بەدیدەهێنێت لە غەیری خۆیدا وەك تۆماری پارێزراو (اللوح المحفوظ) یان لە فریشتە جوبرەئیل یاخود لە پێغەمبەردا، کەواتە وتەی پەروەردگار پەیدابوو و بەدیهێنراوە[3].

---

1) المواقف و شرحه للسيد الشريف وحاشية عبدالحكيم عليه ٨/٩٣_٩٤.

2) شرح الجوهرة للباجوري ١٣٠، و أصول الدين للغزنوي ١٠١.

3) المواقف ٨/٩٢_٩٣، شرح المسامرة لقاسم بن قطلوبغا ٧٩، المسامرة ٧٧. تمهيد الأوائل ٢٨٧، الشيعة بين الأشاعرة و المعتزلة لهاشم الحسني ١٨٩ نقلا كشف الحق للعلامة الحلّي ١٨ و١٩ و توحيد الصدوق ٢٨٨ و أوائل المقالات للشيخ المفيد ١٩.

بوونی سیفەتی دووان بۆ خودا، لەلای موعتەزیلەکان واتای ئەوە دەگەیەنێت: خوای گەورە وتە و قسە لە چەند جەستەیەکدا بەدیدەهێنێت، ئەمەش لەبەر ئەوەی ناوبراوان گومانیان وابوو وتە و قسە تەنها لە ڕێگەی پیت و دەنگەکانەوە دەبێت، بۆیە وتە و فەرمایشتی خودا بەدیهێنراو و پەیدابووە[1].

موعتەزیلەکان بۆچوونیان وایە کە وتە تەنها لە پیت و دەنگ پێکدێت، بۆیە نابێت خوا بە وتەبێژو قسەکەر وەسف بکرێت بەوەی وتە شتێك بێت پەیوەست بێت بەزاتی خودا، چونکە ئەگەر وا گومان ببرێت کە دووان سیفەتی لەمێژینە و بێ سەرەتای خودایە ئەوا ئەو کاتە پێویست دەبێت کە پەیدابوو و بەدیهێنراویش بە زاتی خوداوە وابەستە و پەیەوەست ببێت[2].

موعتەزیلەکان و ئیمامییەکان[3] و زەیدییەکان[4] و ئیبازییەکان وتویانە: وتەی خودا بە زاتی خوداوە وابەستەو پەیوەست نییە، بەڵکو بە جگە لە زاتی خوداوە وابەستەو پەیوەستە.

ئەشعەرییەکان بەرپەرچیان داوەتەوە:

بەوەی ئەو قسە و بۆچوونە بە ناپەسەند نازانین، بەڵکو ئێمەش ڕای ئێوەمان هەیە، بەڵام ناوی دەنێین وتەی بێژەیی (لفظي)، دانیش دەنێین بەوەی ئەم جۆرەی دووان پەیدابووەو پەیوەست نییە بە زاتی خوداوە، بەڵام بڕوامان وایە لە پاڵ وتە و دووانی ناوبراو وتە و دوانی نەفسی هەیە، کە بە بێژەکان (ألفاظ) دەری دەبڕین، دەڵێین ئەمە دووانی ڕاستەقینەیە[5].

---

(1) شرح الجوهرة للباجوري ١٣٠. وحاشية الدسوقي على شرح أم البراهين ١١٤.

(2) حاشية الدسوقي على شرح أم البراهين ١١٤.

(3) كشف المراد ٣١٥، الباب الحادي عشر وعليه النافع ١٦، مفتاح الباب ١٢٤، الشيعة والمعتزلة لهاشم الحسني نقلا عن كشف الحق للعلامة الحلي ١٨ و١٩ وتوحيد الصدوق ٢٢٨، خلاصة علم الكلام ١٢٣.

(4) المعالم الدينية ٧٧، والأساس لعقائد الأكياس ١٤٨، خلاصة علم الكلام، سەرچاوەی پێشوو.

(5) المواقف و شرحه للسيد الشريف ٨/٩٣، المسامرة ٧٧، شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٧٩.

بەڵام موعتەزیلەکان وتیان: ئەوەی کە ئێوە ناوی دەنێن (وتە و دووانی نەفسی) ئەگەر واتاکەی هەواڵ بێت دەگەڕێتەوە بۆ سیفەتی زانست، ئەگەر فەرمان (أمر) یان ڕێگری (نهی) بوو ئەوا دەگەڕێتەوە بۆ سیفەتی ویست[1].

کاتێ موعتەزیلە ئەو ڕاو بۆچوونانەیان پەسەند کرد، وتیان: قورئانی پیرۆز فەرمایشتی بەدیهێنراوی خوایە.

هەروەها ئیمامییەکان[2]، زەیدییەکان[3]، ئیبازییەکانیش[4] بۆچوونیان وابوو قورئان بەدیهێنراوە.

موعتەزیلە تێڕوانینیان وابوو کە بۆچوونی ئەهلی سوننە، کە پێی وابوو قورئان فەرمایشت و وتەی خوایە و بەدیهێنراو نییە، ئەوا لەوانەیە نەصرانیەکان بە بەلگەی بێننەوە یان وەك هۆکارێك بەکاری بێنن بۆ بڵاو کردنەوەی گومان، تا موسڵمانان ناچار بکەن بۆ باوەڕ هێنان بەوەی: مەسیح خوایە یاخود مەسیح لەمێژینە و هەربووە.

لە (یوحنا)ی (دمشقی) گێردراوەتەوە کە خزمەتکاری ئومەویەکان بوو تا سەردەمی هیشامی کوڕی عبدالملك، یوحنا هەندێ لە مەسیحیەکانی فێردەکرد، بۆ ئەوەی مشتومڕو دەمەتەقێ لەگەڵ موسڵماناندا بکەن، جا دەیوت: (ئەگەر موسڵمانێك پێی وتی: چی دەڵێی سەبارەت بە مەسیح؟ تۆش بڵێ: وشەی خوا (كلمة الله)یە. دواتر با نەصرانیەکە لە موسڵمانەکە بپرسێت: ئایا مەسیح بەچی ناونراوە لە قورئاندا؟ لەو کاتەدا نەصرانیەکە با هەموو وتەکانی

---

1) كبرى اليقينيات الكونية ١٣١.

2) خلاصة علم الكلام ١٣٤.

3) سەرچاوەی پێشوو.

4) شرح عقيدة التوحيد لاطفش ٢٠٥، مشارق أنوار العقول ٥٨/٢، الحق الدامغ ٩٧. جعبري لە (البعد الحضاري ٣٥٢_٣٥٤) باسی ڕاجیایی نێوان زانایان و ئیبازییەکانی کردووە لەسەر بابەتی بەدیهێنراوی قورئانە.

موسڵمانەکە ڕەت بکاتەوە تا موسڵمانەکە وەڵامی دەداتەوە، لەو کاتەشدا ناچار دەبێت کە بڵێت:
﴿ إِنَّمَا ٱلْمَسِيحُ عِيسَى ٱبْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ ٱللَّهِ وَكَلِمَتُهُۥٓ أَلْقَىٰهَآ إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ ﴾ النساء: ١٧١. واتە: (بەڕاستی مەسیح، عیسای کوڕی مەریەم جگە لەوەی کە فرستادەی خوایە "شتێکی تر نەبووە"، لە دایك بوونەکەی بە فەرمانی خوا بووە کە لە مەریەمدا "بەرجەستە بوو"، عیسا ڕۆح و گیانێکی "تایبەتە" لەلایەن خواوە بەخشراوە). ئەو کاتە با نەصرانیەکە بپرسێت لە بارەی ئەوەی کە: فەرمانی خوایە تایبەت لەلایەن ئەو بەخشراوە (کلمة الله و روحه)، کە ئایا بەدیهێنراوە یان بەدی نەهێنراوە؟ ئەگەر وتی بەدیهێنراوە، ئەوا با بەرپەرچی بداتەوە بەوەی: کە خوای گەورە هەر هەبووە و هیچ وشە (کلمة) و (ڕۆح) نەبوون. ئەگەر ئەمەت وت ئەوا موسڵمانەکە دەبەزێت، چونکە هەر کەسێك کە بۆچوونی وابێت شتێکی بێجگە لە خودا بێ سەرەتا و هەربووە ئەوا لەلای موسڵمانان ئەو کەسە بە خوانەناس و بێ باوەڕ دادەنرێت)[1].

کاتێك موعتەزیلە بۆ ئەوەچوون کە قورئان بەدیهێنراوە، ئەوا لە ڕاستیدا بۆ بەرپەرچ دانەوەی نەصرانیەکان نەبوو، بەڵکو ئەم بۆچوونەی موعتەزیلەکان لە بابەتێکی فەلسەفی سەرچاوەی گرت کە لەوەی پێشتر خستمانەڕوو لەبارەی بۆچوونی ئەوان لەمەڕ سیفەتی دووان (کلام) ڕوون دەبێتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا موعتەزیلەکان ڕایان وابوو: وتنی ئەوەی کە قورئان بەدیهێنراو نییە، لەوانەیە سەر بکێشێت بۆ هەمان ئەو بۆچونەی کە نەصرانیەکان سەبارەت بە مەسیح هەیانە، بۆ باوەڕ بوون بە هەبوونی چەند شتێکی هەربوو و بێ سەرەتا (تعدد القدماء)، هەروەك ئەمە زانراوە لە بۆچوونی موعتەزیلەکان لەبارەی ڕەتکردنەوەی سیفەتەکان، وەك پێشتر خرایەڕوو.

---

[1] تأريخ المذاهب الإسلامية ١٥٩ و ئەم دەقەی وەرگرتووە لە کتێبی (تراث الاسلام) و بوطي لە (كبرى اليقينيات الكونية، سەرچاوەی پێشوو) ئاماژەی بۆ داوە.

بەڵام سەبارەت بە ئایەتی: ﴿ إِنَّمَا ٱلْمَسِيحُ عِيسَى ٱبْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ ٱللَّهِ وَكَلِمَتُهُۥٓ أَلْقَىٰهَآ إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ ﴾ النساء: ١٧١. واتە: (بەڕاستی مەسیح، عیسای کوڕی مەریەم جگە لەوەی کە فرستادەی خوایە "شتێکی تر نەبووە"، لە دایك بوونەکەی بە فەرمانی خوا بووە کە لە مەریەمدا "بەرجەستە بوو"، عیسا ڕۆح و گیانێکی "تایبەتە" لەلایەن خواوە بەخشراوە). ئینجا مەبەست لە دەستەواژەی (كَلِمَتُهُ) لە ئایەتەکە بریتیە لەوەی: کە عیسا هاتۆتە بوون بە وشەی (ببە: کن) بەبێ ئەو مادەی کە نەریت وایە مرۆڤ لێی پەیدا ببێت، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ إِنَّمَآ أَمْرُهُۥٓ إِذَآ أَرَادَ شَيْـًٔا أَن يَقُولَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴾ یس: ٨٢. واتە: (بێگومان هەر کاتێك فەرمانی خوا دەرچوو، ویستی شتێك جێبەجێ بکات و بێنێتەدی، پێی دەڵێت ببە، ئەویش دەستبەجێ و بێ دواکەوتن پێش دێت و ئەنجام دەدرێت و دروست دەبێت). هەروەها دەفەرموێت: ﴿ إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِندَ ٱللَّهِ كَمَثَلِ ءَادَمَ ۖ خَلَقَهُۥ مِن تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴾ آل عمران ٥٩. واتە: (بەڕاستی نمونەی دروستبوونی عیسا لەلایەن خواوە؛ وەك نمونەی ئادەم وایە کە لە خاك دروستی کرد و لەوەو دوا فەرمانی دا و پێی وت: ببە (بە ئینسان) ئەویش بوو).

ئیمامی غەزالی وتویەتی: هەموو لە دایك بوویێك هۆکارێکی نزیك و دووری هەیە، جا هۆکاری یەکەم کە هۆکاری نزیکە: بریتیە لە تۆواو (منی)، دووەم: وتنی وشەی (ببە: کن)ە. کاتێ بەڵگە ئاماژەی دا بۆ ئەوەی کە هۆکاری نزیك نەبووە سەبارەت بە عیسا (سڵاوی خوای لێبێت)، ئەوا پەیدابوونی عیسای داوەتە پاڵ هۆکاری دوور، کە بریتییە لە فەرمانی (ببە: کن)، ئەمەش وەك ئاماژەیەکە بۆ ئەوەی کە هۆکاری نزیك لە پەیدابوونی عیسادا بوونی نەبووە. خوای پاك و بەرز بەم فەرمایشتە ڕوونی کردۆتەوە: ﴿ أَلْقَىٰهَآ إِلَىٰ مَرْيَمَ ﴾ النساء: ١٧١. واتە: لە

مەریەمدا بەرجەستەی کردووەو تیایدا بەدیهێنا، وەك ئەو تۆواوەی فرێدەدرێتە ناو ڕەحمەوە[1].

بنچینەی ڕاجیایی لە نێوان موعتەزیلە و ئەهلی سوننە لەسەر بابەتی دووان (کلام):

تەفتازانی لە (شرح المقاصد)دا لە کاتی ڕوون کردنەوەی بنچینەی ڕاجیایی لە نێوان موعتەزیلە و ئەهلی سوننەدا وتویەتی: (لە کاتی لێکۆڵینەوە لەم ڕاجیاییەدا بەدەردەکەوێت ئەم ڕاجیاییە دەگەڕێتەوە بۆ چەسپاندن یان نەچەسپاندنی وتەی نەفسی، ئایا قورئان فەرمایشتی نەفسییە یان ئەوەیە کە پێکهاتووە لەو پیتانەی کە بریتین لە وتەی بەرهەست، ئەگەرنا هیچ ڕاجیاییەکیان نییە لە بارەی پەیدابوونی وتەی بەرهەست "بێژەیی" و هەربوویی و بێ سەرەتایی وتەی نەفسی _ واتە: بەو مەرجەی وتەی نەفسی بچەسپێت _)[2].

کەواتە ئەو ڕاجیایەی کە هەیە لە نێوان ئەهلی سوننە و موعتەزیلە کورت هەڵدێت لە ناونان و پێناسەکردنی وتەی نەفسی.

---

(1) روح المعاني ٢٤/٦، ١٦٠/٣. وتەکەی غزالی لەم کتێبەیدا هاتووە: الرد الجميل الإلهية عيسى بصريح الإنجيل ٥٨_٥٩.

(2) شرح المقاصد ١٤٦/٤. و سەیری: المواقف و شرحه للسيد الشريف ٩٥/٨ و المعتقد الايماني شرح منظومة الشيباني ١٥_١٦، وما بين الشطرين من تفسير هو لعلى القارى في شرح الفقه الأكبر ٥٢.

تەفتازانی لە (شرح العقائد النسفية ٩٢) وتویەتی: (بە هەوڵدان بۆ دیاری کردنی خاڵی ڕاجیاییەکە، بەدەردەکەوێت کە ئەم ڕاجیاییە لە نێوان ئێمە و ئەواندا دەگەڕێتەوە بۆ چەسپاندن و نەچەسپاندنی وتەی نەفسی، ئێمەش ناڵێین پیت و دەنگەکان هەربو و بێ سەرەتان، موعتەزیلەکانیش ناڵێن: وتەی نەفسی بەدیهێنراوە. بەڵگەی ئێمە یەکدەنگی ئەو هەواڵە متەواترانەن کە لە پێغەمبەرانەوە هاتوون لەسەر ئەوەی خوای گەورە خاوەن سیفەتی دووانە، ئەمەش تەنها ئەوە دەگەیەنێت کە خوای گەورە وتەبێژو قسەکەرە، ئەستەمە کە بێژەی پەیدابوو بە زاتی خواوە پەیوەست بێت، بۆیە وتەی نەفسی بێ سەرەتا و هەربووە...). ونقله عنه على القارى في شرح الفقه الأكبر ٤٩.

موعتەزیلە دەڵێن ناکرێت بە وتەی نەفسی بوترێت وتە و قسە، بەڵکو ئەگەر واتاکەی فەرمان (أمر) یان ڕێگری کردن (نهی) بوو ئەوا دەگەڕێتەوە بۆ سیفەتی ویست، ئەگەر هەواڵ بێت ئەوا دەگەڕێتەوە بۆ سیفەتی زانست.

واتە: دەربرینەکانی قورئانی پیرۆز ئەو واتایانەی هەن کە فەرمان و ڕێگری و هەواڵ لە خۆدەگرن و ئاراستەی خەڵکی کراون، جا واتای ئەم دەربرینانە ئەگەر فەرمان و ڕێگری بێت ئەوا لەلای موعتەزیلەکان بە ویست ناودەبرێت، ئەگەر هەواڵیش بێت ئەوا بە زانست ناودەبرێت.

بەڵام ئەهلی سوننە دەڵێت: ئێمە ناوی دەنێین: وتەی نەفسی، سیفەتێکی سەربەخۆیە و پەیوەستە و وابەستەیە بە زاتی خواوە و پاشکۆی سیفەتی ویست و زانست نییە[1].

هەندێك وتویانە: ڕاجیاییەکە تەنها لە دەربڕیندایە[2].

٣_ حەنبەلیە بیدعەچییەکان:

وتویانە فەرمایشتی خوای گەورە پێکهاتووە لە پیت و دەنگ، پەیوەستە بەزاتی پاکی بەرزی خواوە، بێ سەرەتاو هەربووە، تەنانەت هەندێکیان بە نەزانی زۆر زیادەڕەویان کردووە، بەوەی وتویانە ڕووپۆش و بەرگی قورئانیش بێ سەرەتاو هەربووە چ جای خودی قورئان[1].

---

(١) کبری الیقینیات الکونیة ١٣١. المواقف وشرحه للسید الشریف ٩٥/٨.

(٢) ئەبو یەعقوب وارجلانی ڕوونکردنەوەی داوە لەسەر بەڵگەی هەر دوولا، چ ئەوەی پێی وایە قورئان بەدیهێنراوە چ ئەوەی پێی وایە بێ سەرەتا و هەربووە. باسی ئەوەی کردووە کە ئەوەی دەڵێت قورئان بەدیهێنراوە، ئەوا مەبەستی پێی خوێندنەوەی قورئان و لە سینە هەڵگرتن بووە، ئەوەش کە پێی وایە قورئان بێ سەرەتا و هەربووە مەبەستیان پێی زانست و سیفەتی قورئان بووە. شێخ (إبراهیم أطفش) سەرنجی لەسەر داوەو وتویەتی ڕاجیاییەکە تەنها لە دەربڕیندیە./ البعد الحضاري ٣٩٥.

ئەم بۆچوونە، پوچەڵە، چونکە دروست بوون و هاتنە کایەی هەر پیتێك نایەتەجێ تەنها لەدوای کۆتایی هاتنی پیتی پێش خۆیدا نەبێت، بەم جۆرەش پیتی یەکەم نامێنێت و ئەوەی کە لەدوای ئەویشدا هاتووە دەبێتە یەکەم. زانیمان ئەو شتەی کە لە ناودەچێت و کۆتایی دێت یان سەرەتای هەبێت، ئەوا هەرگیز نابێت کە هەربوو و بێ سەرەتا بێت، بەڵکو دەچێتە ڕیزی پەیدابوو و بەدیهێنراوانەوە[2]، ئەو شتەی بەدەر نەبێت لە پەیدابووەکان ئەوا خۆیشی پەیدابووە.

٤_ کەڕامییەکان:

ئەم تاقمەش کۆك و هاوڕابوون لەگەڵ حەنبەلیەکان لەوەی وتەی خودا لە پیت و دەنگ پێکهاتووە، بەڵام ناویان نا فەرمایشتی خوا، دانیان نا بەوەی کە پەیدابووە، وتیان: پەیوەست و وابەستەیە بە زاتی خوای گەورە، چونکە پێیان وابوو کە دروستە شتی پەیدابوو وابەستەی زاتی خوا بێت، بێگومان ئەمە بۆچوونێکی پوچەڵە[3]، چونکە ئەو شتەی وابەستەی پەیدابوو بێت ئەویش پەیدابووە، پێشتر خستمانەڕوو کە سەلمێنرا خودای گەورە هەربوو و بێ سەرەتایە.

---

(١) المواقف و شرحه للسيد الشريف ٩٢/٨، المسايرة ٧٧، شرح المسامرة لقاسم بن قطلوبغا ٧٩، شرح الفقه الأكبر لعلي القاري ٣٨.

(٢) شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا، والمواقف وشرحه للسيد الشريف، دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

(٣) المسامرة، المواقف، شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا، سەرچاوەکانی پێشوو. تەفتازانی لە (شرح المقاصد ١٤٥/٤) وتویەتی: (کەڕامییەکان بۆچوونیان وایە پیتە بیستراوە ڕێکخراوەکان سەرباری ئەوەی بەدیهێنراون ئەوا هەر پەیوەستن بەزاتی بەرزی خوداوە، ناوبراوان پێیان وایە قسەی خودا جیایە لە فەرمایشتی خودا، فەرمایشتی خودا بریتییە لە توانای خودا لەسەر هاتنە دووان، ئەمەش هەربوو و بێ سەرەتایە).

پەیوەست بوونی سیفەتی دووان (کلام):

سیفەتی دووان (کلام) پەیوەستە بە شتی پێویست (واجب)، شیاو (ممکن) و ئەستەم (مستحیل)[1]، چونکە پەیوەست بوونی ئەم سیفەتە بریتیە لە پەیوەست بوون لە ڕووی واتا و ڕوونکردنەوە یان فەرمان و (أمر) و ڕێگری کردن (نهی)، ڕوونکردنەوەو فەرمان و ڕێگری خوای گەورە بەتەواوی باسی شتی پێویست (واجب) و شیاو (ممکن) و ئەستەم (مستحیل)ی لەخۆ گرتووە، هەروەك ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز گەواهی لەسەر ئەمە دەدەن[2].

٧_ ژیان (الحیاة):

---

١) شرح أم البراهين للسنوسي ١١٢.

٢) كبرى اليقينيات الكونية ١٣٦_١٣٧.

فەرمایشتی خودا یەك سیفەتە و فرە سیفەت نییە، بەڵام چەند بەشێکی ڕەچاوکاریی (إعتباری) هەیە: لە ڕووی پەیوەست بوونی فەرمایشتەکە بە داوای ئەنجامدانی کارێك بۆ نمونە نوێژ: ئەوا فەرمایشتەکە دەبێتە فەرمان. لە ڕووی پەیوەست بوونی بە داوای نەکردنی زینا: فەمایشتەکە دەبێتە ڕێگری. لە ڕووی پەیوەست بوونی بەوەی فیرعەون فڵانە شتەی کردووە: فەرمایشتەکە لێردەدا دەبێتە هەواڵ، لە ڕووی پەیوەست بوونی بەوەی کەسی گوێڕایەڵ بەهەشتی پێدەدرێت: دەبێتە پەیمان. لە ڕووی پەیوەست بوونی بەوەی گوناهبار دەچێتە دۆزەخەوە: هەڕەشەیە. جگە لەم نمونانەش. پەیوەست بوونی فەرمایشتی خودا بە جگە لە فەرمان و ڕێگری پەیوەست بوونێکی جێبەجێکاری هەربووە، بەڵام لە ڕووی پەیوەست بوونی بە فەرمان و ڕێگرییەوە: ئەگەر بوونی ئەو شتەی فەرمانی پێکراوە یاخود ڕێگری لێ کراوە بە مەرج نەگیرێت ئەوا لەم ڕووەشەوە فەرمایشتەکە (جێبەجێکاری هەربووە). ئەگەر بوونی ئەو شتەی فەرمانی پێکراوە یاخود ڕێگری لێ کراوە بە مەرج بگیرێت، ئەوا پەیوەست بوونەکەی دەبێتە پەیوەست بوونێکی گونجاوی بەر لەوەی فەرمان پێکراو و ڕێگری لێکراوەکە بوونی ببێت، هەروەها دەبێتە جێبەجێکاری پەیدابوو دوای ئەوەی فەرمان پێکراو و ڕێگری لێکراو دێنەبوون./ شرح الجوهرة للباجوري ١٣٠.

سیفەتێکی هەربوو و بێ سەرەتایە، دروستی سیفەتی زانست و ویست و سەرجەم سیفاتە واتایی و (معنوی)ەکانی تر پێویست دەکات[1]. کە ژیان پاڵ دەدەینە پاڵ پەروەردگار مانای بەو شێوەیە نییە وەك کەسێکی سروشتگەڕا بۆی دەچێت، چونکە سیفەتی ژیانی خوا بریتی نییە لە هێزی هەست و خۆراك پێدان و ئەو هێزەی پاشکۆی هاوسەنگی جۆریە کە سەرچاوەیە بۆ هەموو هێزەکانی ژیانداری[2]، هەروەك خوای گەورە بەبێ گیان و ڕۆح دەژیەت بەپێچەوانەی پەیدابووانەوە کە ژیانیان وابەستەیە بە ڕۆحەوە[3].

دژەکەی ئەم سیفەتەش، مردنە.

بەڵگەی عەقڵی:

أ_ خودا زانا و خاوەن توانایە، هەر بوونێکی زانا و خاوەت توانا زیندوێتییەکەی سەلماوە، کەواتە ژیان بۆ خودا پێویستە[4].

ب_ ژیان سیفەتی کامڵیە، پێچەوانەی ئەو سیفەتە کەم و کورتیە، خوای گەورەش پاکە لە کەم و کورتی[1].

---

1) شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ٧٢.

ڕازی باسی کردووە کە تێکڕای عەقڵمەندان کۆکن لەسەر ئەوەی خوای گەورە زیندووە، بەڵام ڕاجیاییان هەیە لە بارەی چۆنیەتی زیندوو بوونەکەی، لەم بارەوە دوو ڕایان هەیە:

یەکەم:سیفەتە، ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە، کە بریتین لە ئەشعەرییەکان و موعتەزیلەکان.

دووەم: واتای ئەوەیە کە شتێکی ئەستەم نییە کە خودا زانا و توانادار بێت، تەنها زاتی خودایە کە نەبوون ڕەت دەکاتەوە. ئەمە ڕای زۆربەی فەیلەسوفەکان و ئەبی حسنی بصری و موعتەزیلییەکانە./ المحصل للرازي ١٦٧، کشف المراد ٣١٣.

2) المسامرة ٦٢.

3) حاشية الصاوي على الدردير ٧٢.

4) المواقف وشرحه ٨٠/٨، المقاصد و شرحه ١٣٨/٤، و شرح الجوهرة للباجوري ١٢٩، المحيط بالتكليف ١٢٨.

پ_ ئەگەر خوای گەورە وەسف بکرێت بە سیفەتێك بە پێچەوانەی سیفەتی ژیان، ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە خودا ژیان بەخش نییە، چونکە کەسێك خۆی شتێکی نەبێت چۆن دەتوانێت ببەخشێت[٢].

بوونی جیهان بەو ڕێك و پێکی و تۆکمەییە تەنها لەلایەن خودایەکی زیندووی خاوەن تواناوە بەدیدەهێنرێت[٣].

بەڵگەی نەقڵی:

خودای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلۡحَيُّ ٱلۡقَيُّومُ ﴾ البقرة: ٢٥٥. واتە: (خوا زاتێکە جگە لەو هیچ خوایەکی تر نییە کە شایەنی پەرستن بێت و هەمیشە زیندووە و ڕاگرو سەرپەرشتیاری هەموو دروست کراوەکانیەتی").

ئەم فەرمایشتە: ﴿ هُوَ ٱلۡحَيُّ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ فَٱدۡعُوهُ مُخۡلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَۗ ٱلۡحَمۡدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلۡعَٰلَمِينَ ﴾ غافر: ٦٥. واتە: (ئەو زاتە هەمیشە و بەردەوام زیندووە، جگەلەو خوایەکی تر نییە، کەوابوو هاناو هاوارو نزاتان ڕوو لەو بێت، ملکەچ و فەرمانبەرداری بەرنامە و ئاینەکەی ئەو بن).

---

١) شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٦٢.

٢) رسالة في التوحيج للطائي ٤٩.

٣) أصول الدين للغزنوي ٩٣.

پەیوەست بوونی سیفەتی ژیان:

سیفەتی ژیان پەیوەست نییە چ بەو شتانەی کە هەن (موجود)ن چ ئەوانەی نەبوو (معدوم)ن، جا پێویستی بەشتێکی زیاد نییە تا یارمەتی بدات[1] بەڵکو ئەم سیفەتە بەخۆی بێ نیازە، هەروەك پێشتر لە باسی پەیوەست بوونی ئەم سیفەتەدا خستمانەڕوو.

دووەم: ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە نەبوو و ئەستەمن

ئەستەمە بۆ خوای گەورە دژەکانی ئەو سیفەتە پێویستانەی کە پێشتر خستمانەڕوو و سەلماندمان، کە بریتین لە:

نەبوون دژی بوون، پەیدابوون دژی بێ سەرتا بوونە، لە ناوچوون و فەوتان دژی هەرمانە، هاوشێوەبوون و وێکچوون بە بەدیهێنراوان دژی پێچەوانە بوونە لەگەڵ بەدیهێنراوان، پێویست بوون بە شوێن دژی بەخۆوە ڕاوەستان و بێ نیازییە، فرەیی دژی یەکتاییە، دەستەوەسانی دژی توانایە، ناچاریی دژی سیفەتی ویستە، نەزانین دژی زانین و زانستە، مردن دژی ژیانە، نەبیستن دژی بیستنە، کوێری دژی بینینە، لاڵی دژی دوانە[2].

بەڵگە لەسەر ئەمە:

هەموو شتێکی بەرامبەر لەگەڵ شتێکی تر یان شتەکە خۆیەتی یاخود دژو پێچەوانەیەتی.

---

(1) شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٠٨.

(2) شرح الخريدة للدردير ٨٦ و شرح أم البراهين وحاشية الدسوقي عليه ١٢٠ و شرح الجوهرة للباجوري ١٦٣_١٦٥ تبعا للسنوسى، و رسالة في التوحيد للطائي ٢٧.

خوای گەورە شیاوی ئەم سیفەتە پێویستانەیە، ئەگەر وەسف نەکرێت بەم سیفەتانە ئەوا پێویستە کە بە دژو پێچەوانەی ئەم سیفەتانە وەسف بکرێت، ئەم سیفەتە دژانەش کەم و کورتین، بوونی کەم و کورتی بۆ خوای گەورە شتێکی ئەستەمە.

کەواتە بوونی ئەو سیفەتە دژو پێچەوانانە شتی نەبوو و ئەستەمن بۆ خوای گەورە[1].

سێیەم: ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە دروستن

بۆ خوای گەورە دروستە کە هەر کارێك شیاوی بوون (ممکن) بێت بیکات یان نەیکات[2]، وەك: بەدیهێنان، ڕەحمەت، سزا، مراندن و زیندوو کردنەوە....

هیچ شتێك لەسەر خوای گەورە پێویست نابێت، بەڵکو خوای گەورە کاراو ئەنجامدەری سەرپشکە بە ویستی خۆی چۆن دەیەوێت ئاوا هەڵسوکەوت لە موڵك و بەدیهێنراوانی خۆیدا دەکات، هیچ کەسێك بەژدار نیە لەگەڵیدا لە بەڕەیوەبردنی بوونەوەردا، هیچ کەسێك لە ژێر سەرپەرشتی و دەسەڵاتی ئەو دەرناچێت و بەدەر نییە.

کردەوەکانی خوای گەورە هەموویان سەرتاپایان دانایی و حیکمەت و دادگەری و ڕاستپێکانن، جا ئەو دانایی و حیکمەتە بزانرێت یان نەزانرێت[3]، ئەمە بۆچوونی زۆربەی زانایانە.

بەڵام موعتەزیلەکان ڕایان جیاواز بوو بەوەی وتویان هەندێك کاری شیاوی بوون لەسەر خوای گەورە پێویستە، موعتەزیلەکان وتویان ئەنجامدانی کاری چاك و چاکتر (الصلاح والأصلح) لەسەر خوا پێویستە.

---

1) شرح السنوسية للباجوري ١١٤، شرح الخريدة للدردير، سەرچاوەی پێشوو.

2) شرح أم البراهين وحاشية الدسوقي عليه ١٤٦.

3) رسالة التوحيد للطائي ٢٧ و غاية المرام في عقائد أهل الاسلام للحاج حمدي الأعظمي ٣٠.

براهمەکانیش ڕایان جیاواز بوو کاتێك وتیان ڕەوانەکردنی پێغەمبەران لەلایەن خواوە شتێکی ئەستەمە، سەرباری ئەوەی پرۆسەی ڕەوانەکردنی پێغەمبەران دەچێتە چوارچێوەی ئەو شتانەی شیاوی بوونن[1].

بەڵگەی عەقڵی: لەسەر ڕای زۆربەی زانایان:

ئەگەر ئەنجامدانی هەر شتێکی شیاوی بوون لەسەر خوای گەورە به عەقڵ پێویست بوو یان بە عەقڵ ئەستەم بوو، ئەوا ئەو کاتە شیرازەی حوکمە عەقڵیەکان تێکدەچوو، شیاوی بوون (ممکن) دەبووە پێویست (واجب) یان ئەستەم (مستحیل)، بێگومان ئەمەش پوچەڵە[2].

بەڵگەی نەقڵی:

خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿ وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ ﴾ القصص: ٦٨. واتە: (پەروەردگاری تۆیە هەر چیەکی بوێت دروستی دەکات و هەڵی دەبژێرێت).

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ رَّبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِن يَشَأْ يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِن يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ ﴾ الإسراء: ٥٤. واتە: (ئەگەر بیەوێت ڕەحمتان پێ دەکات یان ئەگەر بیەوێت سزاتان دەدات).

خوای زانا و خاوەن توانا دەفەرموویێت: ﴿ وَإِن يَمْسَسْكَ ٱللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُۥٓ إِلَّا هُوَ وَإِن يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَآدَّ لِفَضْلِهِۦ يُصِيبُ بِهِۦ مَن يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِۦ وَهُوَ ٱلْغَفُورُ ٱلرَّحِيمُ ﴾ یونس: ١٠٧. واتە: ("ئەی ئینسان" ئەگەر خوا تووشی ناخۆشی و زیانێکت بکات، ئەوە هیچ کەس ناتوانێت

---

1) حاشية الجوهرة للباجوري ١٦٦ عن الأمير الشنواني.

2) شرح السنوسية للباجوري ١١٥، باجوری وتویەتی: ئەوانەی شتی شیاوە بوونیان گوایە بەپێی عەقڵ لەسەر خوایان بەپێویست زانی موعتەزیلەکان بوون، بەهۆی ئەوەی ئەنجامدانی کاری چاك و چاکتریان لەسەر خوای گەورە بە پێویست دەزانی. هەر موعتەزیلەکان بوون کە هەندێك شتی شیاوی بوونیان بە ئەستەم زانی بۆ خوا گوایە بە بەڵگەی عەقڵی ئەمەیان کردووە.

فریات بکەوێت و لەسەرتی لابەرێت جگە لەو زاتە، یاخود ئەگەر بیەوێت تووشی خێرو خۆشیەکت بکات، ئەوە هیچ کەس ناتوانێت بەری فەزڵ و بەخششی خوا بگرێت، هەر کام کە بیەوێت لە بەندەکانی بەهرەوەری دەکات (لە نازو نیعمەتی بێ شومار) ئەو زاتە هەمیشە لێ خۆشبوو و میهرەبانە).

لە ڕووی عەقڵییەوە دروستە باوەڕداران خوای گەورە لە دوارۆژدا ببینن.

بینینی خوای پاک و بەرز

باوەڕداران لە ڕۆژی دواییدا خوای گەورە دەبینن

تاقم و پێڕەکانی موسڵمانان ڕایان جیاواز بووە لەبارەی بینینی خوای بێ وێنە لە ڕۆژی دواییدا ڕایان جیاواز بووە، لەم بارەوە دوو بۆچوونیان هەن:

بۆچوونی یەکەم:

بینینی خوای گەورە شتێکی دروستە، ئەمە ڕای ئەشعەرییەکان و ماتریدییەکان و زۆربەی موسڵمانانە.

وتویانە: خوای گەورە دەبینرێت بەبێ هیچ چۆنیەتیەك لەو چۆنیەتیانەی کە لە بینینی جەستەکاندا پێویستە، بەبێ ئەوەی بینەر بەو بینینەی دەوری خوا بدات، بەڵکو بەندە سەرسام و مەندەهۆش دەبێت لەبەر گەورەیی و شکۆداریەکەی، تەنانەت وای لێدێت ناویشی نازانێت، هەست بە بوونەوەری دەوروبەریشی ناکات، چونکە عەقڵ لەوێدا دەستەوەسان و بێ توانا دەبێت لە تێگەیشتن، هەموو شتێك دەپوکێتەوە لە ئاست گەورەیی خوای پاك و بەرز[1].

---

[1] شرح الجوهرة للباجوري ١٩٣. وشرح الخريدة للدردير و حاشية الصاوي عليه ٩٠_٩١، المسايرة على المسامرة ٤٣: (بینین جۆرێکە لە زانستی تایبەت، کە خوای گەورە لە تاکی زیندوودا بەدی دەهێنێت، مەرجدار

بەڵگەی نەقڵی ئەم بۆچوونە:

١_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ ﴿٢٢﴾ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ القيامة ٢٢_٢٣.

(نَّاضِرَةٌ): واتە: جوان و قەشەنگە، (نَاظِرَةٌ): لە تەماشاکردنەوە هاتووە، واتە: بینین.

چونکە ئەگەر (النظر):

سنووری بەزاند (تعدى) بە (إلى) ئەوا بە واتای بینین دێت، هەروەك لەم ئایەتەدا هاتووە: ﴿ ٱنظُرُوٓاْ إِلَىٰ ثَمَرِهِۦٓ إِذَآ أَثۡمَرَ ﴾ الحديد: ٩٩.

ئەگەر (النظر):

بەخودی خۆی سنوور بەزێنی (تعدى) بکات، ئەوا بەمانای چاوەڕوانی دێت، هەروەك لەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرزدا هاتووە: ﴿ ٱنظُرُونَا نَقۡتَبِسۡ مِن نُّورِكُمۡ ﴾ الحديد: ١٣. واتە: (چاوەڕێیەکمان بکەن تا لە نووری ڕوخسارتان بەهرەوەر ببین).

نییە بە بەرامبەر بوون و هەر مەرجێکی تر). بڕوانە ئەمانەش: التوحيد للماتريدي م٣٩ و٧٧، أصول الدين للغزنوي ١١٦ والإنصاف للباقلاني ١٧٦ وعلم الكلام لإبن حزم ٧٥.

ئیمامی ئەشعەری لە (الإبانه ٢٥) وتویەتی: (دان دەنێین بەوەی خوای گەورە لە دوارۆژدا دەبینرێت، وەك چۆن مانگ لە شەوی چواردەدا دەبینرێت، ئا بەم شێوەیە باوەڕداران خوای بێ وێنە دەبینن، هەروەك لە چەند گێڕانەوەیەکدا لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) هاتووە) هاوشێوەی ئەم دەربرینە هاتووە لە: رسالة إلى أهل الثغر ٢٣٧.

لە هاوەڵان ئەمانەی خوارەوە دانیان ناوە بەوەی خوار دەبینرێت: ئەبو بەکر، عەلی کوڕی ئەبو تالیب، ئیبن مەسعود، موعازی کوڕی جەبەل، ئەبو موسای ئەشعەری، ئیبن عەبباس، ئیبن عومەر، ئەبو هورەیرە، زەیدی کوڕی سابت، حوزەیفە، موعاویە، عەممار... لە شوێنکەوتووانیش: سەعیدی کوڕی موسەیەب، تاووس، موجاهید، عیکرەمە، عەبدوڕەحمانی کوڕی ئەبو لەیلا، قەتادە، ئیبن موبارەك، شافیعی، ئەحمەدی کوڕی حەنبەل، ئەبو سەور، ئیسحاقی کوڕی ڕاهویە، تەبەڕی، ئیبن خوزەیمە، عەبدوڕەحمانی کوڕی ئەبو حاتەم.... جگە لەمانەش./ بڕوانە ناوی ئەم هاوەڵانە و گێڕانەوەکانیان لە: شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة ١٣٢/٣ ولاپەڕەکانی دواتر.

ئەگەر بە (في) سنوور بەزێنی (تعدی) بکات، ئەوا بەمانای زۆر بیرکردنەوەو پەندوەرگرتن دێت، هەروەك لەم ئایەتەدا هاتووە: ﴿ أَوَلَمۡ يَنظُرُواْ فِى مَلَكُوتِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ ﴾ الأعراف: ١٨٥.
و بۆ نمونە، دەڵێیت: (نظرت في الكتاب والأمر: تەماشای پەرتوکەکەم کرد و لەم کارە ڕامام) واتە: تێفکریم و لێی وردبوومەوەو پەندم لێ وەرگرت.

بەمانای میهرەبانیش دێت ئەگەر سنوور بەزێنی (تعدی) کرد بە (لام)، بۆ نمونە: (نظر السلطان لفلان: حوکمڕان تەماشای فڵانە کەسەی کرد) واتە: بە چاوی میهرەبانیەوە بۆی ڕوانی[1].

٢_ ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز: ﴿ لِّلَّذِينَ أَحۡسَنُواْ ٱلۡحُسۡنَىٰ وَزِيَادَةٌ ﴾ يونس: ٢٦.
(الْحُسْنَى): بەهەشتە، و (وَزِيَادَةٌ): بریتیە لە بینینی خوای پاك و بەرز، هەروەك چەسپاوە بە فەرموودەی ڕاست کە (صوهەیب) گێڕاویەتیەوە[2]، وتویەتی پێغەمبەر (ﷺ) ئەم ئایەتەی خوێندەوە: ﴿ لِّلَّذِينَ أَحۡسَنُواْ ٱلۡحُسۡنَىٰ وَزِيَادَةٌ ﴾ يونس: ٢٦. واتە: (بۆ ئەوانەی چاکەیان کردووە، پاداشتی چاکترو بەهەشتی بەرین و زیاتریش ئامادەیە بەچەندەها قات). جا فەرمووی: (إذا دخل أهل الجنةِ الجنة و أهلُ النارِ النار، نادى منادٍ: يا أهل الجنة ان لكم عند الله موعداً، يريد أن ينجزَكُموه، فيقولون: وماهو؟ ألم يُثقل موازيننا، ويُبيض وجوهنا، ويُدخلنا الجنة، و يُجرنا من النار؟ قال فيكشف لهم الحجاب، فينظرون اليه، قال: فوالله ما أعطاهم شيأً أحب اليهم من النظر اليه و لا أقر

[1] شرح العقائد العضدية للدواني ١٧٦/٢، المواقف و شرحه للسيد الشريف ١٣٠/٨_١٣١، الإرشاد للجويني ١٨٢، شرح العقيدة الطحاوية ٢٠٩، حادي الأرواح لابن القيم ٢٣٠، أصول الدين للبغدادي ١٠٠. بەراوردی کردووە لەگەڵ ئەوەی ئەشعەری لە (الإبانه ٣٥) باسی کردووە.
[2] شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢١١ و لوامع الأنوار البهية ٢٤١/٢ ولاپەڕەکانی دواتر، شرح الجوهرة للباجوري ١٩١، الغنية للشيخ عبدالقادر ٦٢.

ئەبو بەکر (خوای لێ ڕازی بێت) وتویەتی: (الزیادە) واتە: تەماشاکردنی خوای گەورە./ الإنصاف للباقلاني ٤٧.

بأعينهم)[1] واتە: دوای ئەوەی بەهەشتیەکان چوونە بەهەشت و نیشتەجێ بوون و خەڵکی دۆزەخیش چوونە دۆزەخەوە، ئەوا بانگدەرێك بانگدەکات: ئەی دانیشتووانی دۆزەخ خوای پایەبەرز پەیمانێکی بەئێوە دابوو دەیەوێت پاداشتتان بداتەوە بەم هۆیەوە، جا دانیشتووانی بەهەشت دەڵێن: دەبێت چی بێت؟! ئەدی کردەوە چاکەکانمانی گران نەکردووە و ڕوومانی گەش و جوان نەکردووە؟! ئەدی نەیخستووینەتە بەهەشتەوەو، و لەدۆزەخ ڕزگاری نەکردین، وتی: ئینجا پەردە لا دەچێت، تەماشای خوای گەورە دەکەن و دەیبینن، و وتی: سوێند بەخوا هیچ شتێکیان نەدراوەتێ و خۆشەویستر بێ لە تەماشا کردنی پەروەردگاریان، و چاویان بە هیچ شتێك ئۆقرە ناگرێت بە ئەندازەی ئەم تەماشا کردنە.

٣_ ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز: ﴿لَن تَرَىٰنِي﴾ الأعراف: ١٤٣. بە بەڵگە هێنانەوە ئەم فەرمایشتە، لەسەر بینینی خوا، لە چەند ڕوێکەوەیە دەبێت:

أ_ گومان نابرێت بە موسا کە لەگەڵ خوای گەورە دوواوەو نێردراو و پێغەمبەریەتی، شارەزاترین کەسی سەردەمی خۆی بووە سەبارەت بە پەروەردگار، پرسیار بکات و داوای شتێك بکات کە بۆ خوای گەورە نەشیاو بێت، تەنانەت ئەمە هەر زۆر نەبوو و ئەستە[2]، چونکە ناکرێت هیچ یەکێك لە پێغەمبەران نە شارەزا بێت سەبارەت بە حوکم و یاساکانی ناسینی

---

(1) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢١١ ولوامع الأنوار البهية ٢٤١/٢ ولاپەڕەکانی دواتر.

زانایان وتویانە: وێچواندنەکە بۆ بینینەکەیە، کە کردرای بینەرە نەوەك بۆ بینراوەکە، واتاکەی بریتییە لەوەی: ئێوە پەروەردگارتان دەبینن بەشێوەیەك گومان ناهێڵێت و دوودڵی لەناودەبات، وەك چۆن مانگ دەبینن بەبێ گومان و دوودڵی./ لوامع الأنوار ٢٤٣/٢.

فەرموودەکەی صوهەیب لەم سەرچاوانەدا هاتووە: مسند أحمد و اللفظ له ٣٣٣/٤. وصحيح مسلم: كتاب الايمان ٧٨ باب اثبات رؤية المؤمنين في الآخرة ربهم سبحانه رقم ١٨١، وسنن الترمذي: كتاب صفة أهل الجنة، باب ما جاء في رؤية الرب تبارك و تعالى ٢٣٠/٧ و سنن ابن ماجه: المقدمة، باب فيما أنكرت الجهمية ٦٧/١.

(2) شرح العقيدة الطحاوية ٢١٣، حادي الأرواح ٢٢٣، المسايرة شرح المسامرة ٤٠، الإنصاف للباقلاني ١٧٧، تمهيد الأوائل ٣٠٢، أصول الدين للبغدادي ٩٩، الإرشاد للجويني ١٨٣.

خواو[1]. جا چۆن دەکرێت کەسی موعتەزیلی _ کە نکۆڵی دەکات لە بینینی خوا، هەروەك دەخرێتەڕوو _ لە موسا زیرەکترو شارەزاتر بێت، لەبارەی ئەوەی کە چ شتێك پێویستە و چ شتێکیش نەبوو و ئەستەمە بۆ خوای گەورە، لەگەڵ ئەوەی ئامانج و مەبەست لە ڕەوانەکردنی پێغەمبەران (ﷺ) بانگەوازی کردن بووە بۆ بیروباوەڕی ڕاست و ڕەوان و کارو کردەوەی چاك[2].

ب_ خوای پاك و بەرز فەرموویەتی: ﴿ لَن تَرَىٰنِى ﴾ الأعراف: ١٤٣. نەیفەرمووە: من نابینرێم یان بینینی من دروست نییە یاخود من شتێکی بینراو نیم.

جیاوازی لە نێوان هەر دوو وەڵامەکە ڕوون و ئاشکرایە، ئایا نابینیت کە کەسێك بەردێکی لە دەمدابوو و کەسێکی تر واگومانی برد خواردەمەنیە، وتی: بدەرە منیش، جا وەڵامی ڕاست ئەوەیە: کە ناخورێت. بەڵام ئەگەر خواردەمەنی بوو، دروستە بوترێت: تۆ نایخۆیت. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە بینراوە بەڵام تواناو هێزی موسا _لەم دونیایەدا_ بەرگەی ئەو بینینە ناگرێت بەهۆی لاوازی توانای مرۆڤ لەم دونیایەدا لە بەرامبەر بینینی خوای پاك و بەرز. جا ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە ئەمە ڕوون دەکاتەوە: ﴿ وَلَـٰكِنِ ٱنظُرْ إِلَى ٱلْجَبَلِ فَإِنِ ٱسْتَقَرَّ مَكَانَهُۥ فَسَوْفَ تَرَىٰنِى ﴾ الأعراف: ١٤٣. واتە: (بەڵام سەیری ئەم چیایە بکە، جا ئەگەر مایەوە لە جێگەی خۆیدا ئەوا لەوەو دوا تۆش من دەبینیت). بە موسای ڕاگەیاند کە

1) شرح الجوهرة للباجوري ١٩٥، سەیری: المواقف ١١٧/٨. بکە.
2) المسامرة ٤١، شرح العقائد العضدیة للدواني ١٦٨/٢، الإبانة للاشعري ٤١.

چیاکە لەگەڵ ئەو هێزو تووندو تۆکمەییەی کە هەیەتی ئەوا بەرگە ناگرێت لە بەرامبەر درەوشانەوەکە لەم دونیایەدا، جا چی دەڵێی بۆ ئەو مرۆڤەی کە بەلاوازی دروست کراوە[١].

٤ _ ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز: ﴿ لَّا تُدۡرِكُهُ ٱلۡأَبۡصَٰرُ وَهُوَ يُدۡرِكُ ٱلۡأَبۡصَٰرَ ﴾ الأنعام: ١٠٣. واتە: (دەزگای بینایی ناتوانێت ئەو زاتە ببینێت، زانیاری ئەو خوایە هەموو شتێکی گرتۆتەوە).

ڕووی بە بەڵگە هێنانەوەی ئەم ئایەتە: خوای گەورە ئەمەی باس کردووە لە میانەی پێداهەڵدان و ستایش، زانراویشە پێداهەڵدان و ستایش بە سیفاتی چەسپاو و ڕەتکەرەوەیش دەبێت، ئەگەر شتێکی بوونی بوو وەك: ڕەتکردنەوەی وەنەوزە و نوستن کە ئەمەش بەدەرخستنی تەواوی ڕاگرایەتی و سەرپەرشتارییە، ڕەتکردنەوەی مردن، تەواوی و کامڵی ژیان دەگەیەنێت. ڕەتکردنەوەی ماندوێتی و بێزاری تەواوی و کامڵی توانا و دەسەڵات دەگەیەنێت...

.

ئایەتەکە بەڵگەیە لەسەر تەواوی و کامڵی گەورەیی خوا، ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە گەورەترە لە هەموو شتێك و دەشبینرێ، بەڵام لەبەر ئەوەی خوای گەورە سنوردار نییە و بێ سنورو جێگەیە، ئەوا چاو ناتوانێت پەیی پێ ببات و دەوری بدات، خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِۦ عِلۡمٗا ﴾ طه: ١١٠. [٢] واتە: (هەرگیز ناتوانن ئاگاداری زانست و زانیاری بێ سنوری ئەو زاتە پەیی پێ ببەن).

---

(١) حادي الأرواح ٢٢٣ و شرح العقيدة الطحاوية ٢١٣ و بڕوانە چەند لایەنێکی تریش جگەلەوەی من باسم کردن. و بڕوانە: الإبانة للأشعري ٤٣.

(٢) حادي الأرواح ٢٢٨ وشرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢١٤، سەیری چەند لایەنێکی تریش بکە جگەلەوەی من باسم کردن. بڕوانە: التذكرة للقرطبي ٤٩٢ ولاپەڕەکانی دواتر.

٥_ ئەم فەرمایشتەی: کاتێك هەندێك لە خەڵکی بە پێغەمبەری خوایان وت: ئایا پەروەردگارمان لە دوارۆژدا دەبینین؟ پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرمووی: (هل تضارون في القمر ليلة البدر؟) واتە: ئایا بە بینینی مانگی چواردە لەشەودا سەغڵەتتان دەکات. وتیان: نا ئەی پێغەمبەری خوا، جا فەرمووی: (فهل تضارون في الشمس ليس دونها سحاب؟) واتە: ئایا بە بینینی خۆر کە دەوری بە هەور نەگیرابێت سەغڵەتتان دەکات. وتیان: نا ئەی پێغەمبەری خوا، فەرمووی: (فانكم ترونه كذلك)[1] واتە: جا خوای گەورە بەڕۆشنی و بێ گومان وەك وێنەی ئەمانە دەبینن.

ئیبن قەییم لە کتێبی (حادي الأرواح) گێڕەڕەوەکانی ئەم فەرموودەیەی ژماردووە کە گەلەك زۆرن[2](نزیکەی سی هاوەڵ گێڕاویانەتەوە)[3].

پاش ئەوەی (نەسەفی) ناوی "بیست و یەك" کەسی لە هاوەڵان هێناوە، وەك: ئیبن عومەر، ئیبن مەسعود، ئیبن عەبباس، صوهەیب، ئەنەس... وتویەتی: هەموو ئەوانەی فەرموودەیان لە پێغەمبەری خوا (ﷺ) گێڕاوەتەوە لەسەر چەسپاندنی بینینی خودا، هەر کەسێك دان نەنێت بە بینینی خوا ئەوا مەبەستی بەدرۆخستنەوەی گێڕەڕەوەکانی هەبووە[4].

هاوەڵان یەکدەنگ و کۆك بوون لەسەر ئەوەی خوای گەورە لە دوارۆژدا دەبینرێت، ناوبراوان زۆر بەجۆش و خرۆش بوون و دەپاڕانەوە کە خوای گەورە خۆشی و چێژی بینینی

---

(1) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢١٦ ولوامع الأنوار البهية ٢/٢٤٣.

فەرموودەی: هەندێك لە خەڵکی بە پێغەمبەری خویان وت... تاد: صحيح البخاري، واللفظ له، ٩٧ كتاب التوحيد، ٢٤ باب قول الله تعالى: ﴿ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ (٢٢) إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ (٢٣) ﴾ القيامة، رقم ٧٤٣٧. وفي صحيح مسلم: ١ كتاب الإيمان، ٧٩ باب معرفة طريق الرؤية، رقم ١٨٢، وكلاهما عن أبي هريرة رضي الله عنه.

(2) حادي الأرواح ٢٣١ و لاپەڕەکانی دواتر، و لوامع الأنوار البهية ٢/٢٤٣.

(3) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢١٧.

(4) تبصرة الأدلة للنسفي ١/٤٠٠، نقله اللامشي في التمهيد ٨٠.

خۆی بەوان ببەخشێت و باوەڕیان بەمە هەبوو، ئەمەش بەهۆی چەند ئاماژەیەك لە حاڵی پێغەمبەری خوا (ﷺ) و کۆمەڵێك لە دەربڕینە ڕاشکاوەکانی کە گەلەك زۆرن[1].

مالیك (ڕەزای خوای لەسەر بێت) وتویەتی: کە خوای گەورە دوژمنەکانی بێ بەش کردن لە بینینی خۆی ئەوا خۆشەویستەکانی شاد کرد بە بینینی، ئینجا ئەگەر باوەڕداران خوای گەورە نەبینن لە دوارۆژدا ئەوا سەرزەنشتی بێ باوەڕان نەدەکرا بە بێ بەش کرانیان لە بینینی خوا، خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿كَلَّآ إِنَّهُمْ عَن رَّبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّمَحْجُوبُونَ﴾ المطففين: ١٥.[2] واتە: (نەخێر، ڕزگار بوونیان نییە، چونکە بەڕاستی ئەو ڕۆژە بەربەست هەیە لە نێوان تاوانباران و پەروەردگاریاندا و بێ بەش دەبن لە بینینی ئەو زاتە).

شافیعی وتویەتی: (کاتێ تاوانباران بەهۆی تاوانەوە لە بینینی خوا بێ بەش بوون، ئەوا ئەمە بەڵگەیە کە خۆشەویست و وەلیەکانی خوا بە ڕەزامەندی پەروەردگار، پەروەردگار دەبینن)[3].

بەڵگەی عەقڵی:

أ_ خوای گەورە هەبوو و هەیە، هەر شتێکیش هەبێت دروستە ببینرێت، کەواتە دروستە خوای پاك و بەرز ببینرێت[1].

---

(1) باقلانی لە (الإنصاف ١٨١) یەکدەنگی هاوەڵانی بەشێوەیەکی گشتی هێناوە لەسەر دروستی بینیی خوا، باسی ئەوەشی کردووە کە ڕاجیاییەکە تەنها لە بابەتە لاوەکییەکاندا بووە. غەزالی لە (الإقتصاد في الإعتقاد ٤٦) وتویەتی دەکرێ یەکدەنگی هەبووبێت لە ناو هاوەڵان لەم بارەوە، ئەمەش بەهۆی بەجۆش و خرۆش بوونیان بۆ چێژ وەرگرتن لە بینی زاتی پیرۆزی خوا. سەیری ناوی ئەو کەسانە بکە کە لە نزاکانیدا بە کوڵ ئەم داوایەیان کردووە لە: حادی الأرواح ٢٥٨.

(2) شرح الجوهرة للباجوري ١٩١.

(3) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢١٢ وحادي الأرواح ٢٢٨. سەیری وتەکەی شافیعی بکە لە کتێبەکەیدا: أحكام القرآن ٤٠ و لەم سەرچاوەیەشدا: شرح إعتقاد أهل السنة والجماعة ٣/١٨٤.

ب_ وەك چۆن دروستە خوای پاك و بەرز بەبێ چۆنیەتی و شێوازو وێنە بناسرێت، بەهەمان شێوە دروستە بەبێ چۆنیەتی و شێوازو وێنە ببینرێت[1].

بۆچوونی دووەم:

دروست نییە خودا ببینرێت بە چاوەكان. ئەمە ڕاو بۆچوونی جەهمی[2]، موعتەزیلە[3]، خواریج[4]، ئیبازی[5]، ئیمامی[6]، نەجاری[7]، زیدی[8]، ڕاوەندییەكانە[9].

بەڵگەی نەقڵی و عەقڵیان هێناوەتەوە.

بەڵگەی نەقڵی ئەم بۆچوونە:

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە ﴿ لَن تَرَىٰنِي ﴾ و ئەم فەرمایشتە: ﴿ لَّا تُدْرِكُهُ ٱلْأَبْصَٰرُ ﴾ الأنعام: ١٠٣.[10]

---

1) شرح الجوهرة للباجوري ١٩١، الإنصاف للباقلاني ١٨١، تمهيد الأوائل ٣٠٢.

2) المسامرة ٤٣.

3) التنبيه والرد ١١٦، الإنصاف للباقلاني ١٧٦، الملل والنحل للشهرستاني ٧٤/١، المواقف ٣٩٩/٨، خطط المقريزي ٣٤٩/٢ و٣٥١، شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢٠٧.

4) الإبانة للأشعري ٥٥، الإنصاف للباقلاني ١٧٦، التمهيد للامشي ٨٢، شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢٠٧، المواقف ١١٥/٨، شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٣٧.

5) الإنصاف للباقلاني ١٧٧، التمهيد للامشي، شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا، شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز، سەرچاوەكانی پێشوو.

6) مشارق أنوار العقول ٣٦٢/١، شرح غاية المراد ٣٦، الحق الدامغ ٢٥، البعد الحضاري ٣٠٢.

7) كشف المراد ٣٣٢١، الباب حادي عشر وشرحه النافع ٢٢، مفتاح الباب ١٣٨. لە پوختەی (علم الكلام ٢٢١) چەند دەقێك هاتووە كە ئاماژە بەوە دەدات بینینی خودا لە دوارۆژدا تەنها بە دڵە.

8) الإنصاف للباقلاني ١٧٦، التمهيد للامشي ٨٢.

9) الأساس لعقائد الأكياس ٧٩، المعالم الدينية ٨٢.

10) التوحيد للامشي ٨٢.

بەرپەرچیان دراوەتەوە: بەوەی ئەم دوو ئایەتە، وەك بەڵگە پشتی بۆچوونی ئەوان ناگرن بەڵكو بەڵگەن لە دژیان[٢].

زەمەخشەری _ كە یەكێكە لە موعتەزیلەكان _ وا گومانی برد كە ئامرازی (لن) لە ئایەتەكەدا مەبەستی ئەوە دەگەیەنێت، كە بۆ هەتایی و هەرگیز خوای گەورە نابینن، بەم جۆرەی ڕاڤەی كردووە تا پشتی ئەو بۆچوونەی خۆیان بگرێت لەوەی كە دەڵێن ئەستەمە خوای گەورە ببینرێت. بەڵام بەرپەرچی دراوەتەوە بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ_ كە ئامرازی (لن) مەبەستی هەتا هەتایی و هەمیشەیی (تأبید) ناگەیەنێت، بەڵگەش لەسەر ئەمە ئەوەیە كە: خوای گەورە هەواڵی داوە لەبارەی جولەكەكان كە هەرگیز ئاواتی مردن ناخوازن، خوای گەورە لەم بارەوە فەرموویەتی: ﴿ وَلَن يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ﴾ البقرة: ٩٥. واتە: (هەرگیز بەهۆی ڕەفتاری نادروست و دەست پێشخەری ناپەسەندیانەوە ئاواتی مەرگ ناخوازن). لەگەڵ ئەوەی جولەكەكانیش لە دواڕۆژدا ئاواتی مردن دەخوازن تا لە سزا ڕزگاریان ببێت: ﴿ وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُم مَّاكِثُونَ ﴾ الزخرف: ٧٧. واتە: (دۆزەخیەكان هاوار دەكەن، ئەی مالك "كە فریشتەی سەرپرشتیارە": دەبا پەروەردگارت بمانكوژێت). ئەگەر ئامرازی (لن) بۆ هەتا هەتایی و هەمیشەیی و دونیا و دواڕۆژی گرتبایەوە وەك چۆن موعتەزیلەكان واگومیان بردووە، ئەوا نەدەبوو جولەكەكان لە دواڕۆژدا ئاواتی مەرگ و مردن بخوازن.

ب_ ئامرازی (لن) بۆ جەخت كردنەوەیە، بە ئاماژەو بەڵگەی فەرمایشتی (أبدا: هەرگیز)، (ئیبن مالیك) وتویەتی:

---

١) ڕاڤەی ئەم دوو ئایەتە پێشتر خرایەڕوو. (وەرگێڕ).

٢) شرح الطحاوية لإبن أبي العز ٢١٢.

وَمَن رأى النفي بلَن مؤبَّدا   فقولَه اردُدْ وسواه فاعضُدا

واتە: هەرکەسێ بۆچوونی وابێت ئامرازی (لن) لە پاڵ وشەی هەرگیز (أبدا) بە مانای نەرێ و ڕەتکردنەوەی هەمیشەییە، ئەوا وتەکەی ڕەتکەرەوەو پشتگیری پێچەوانەی وتەکەی ئەو بکە.

ئەگەر مەبەستیشی ئەوە بێت کە هەتا هەتایە خوای گەورە نابینن ئەوە مەبەستی نەبینینە لە دونیادا نەوەك لە دواڕۆژ، بە بەڵگەی ئامرازی (لن) لە ئایەتی پێشوودا ﴿ وَلَن يَتَمَنَّوْهُ ﴾ البقرة: ٩٥.[1]

بەڵگەی عەقڵی:

ئەگەر خوای گەورە بینراو بوایە، ئەوا دەکەوتە بەرامبەر بینەر، ئەوکاتە دەهاتە ناو شوێن و جێگەدا.

بەرپەرچیان دراوەتەوە: بەوەی شوێن و جێگە بۆ خوای بێ وێنە ئەستەمە، چونکە بینین جۆرێکە لە دەرکەوتن و زانیاریە بۆ بینەر، خوای گەورە وەك هێزێك لە بینەردا ئامادە و دروستی دەکات، بەبێ ئەوەی ئەندازەی پەیی پێ بردنەکە کەم ببێتەوە، مەرجیش نییە لە بینینەکەدا: بینراو بکەوێتە بەرامبەر بینەر یان شوێنگر بێت، جگە لەمانەش[2].

---

(1) شرح الطحاوية لإبن أبي العز ٢١٤، والمواقف وشرحه للسيد الشريف ١٤٢/٨، شرح العقائد العضدية للدَّوَاني ١٨٠_١٨١، وأصول الدين للبغدادي ٩٩.

(2) شرح الجوهرة للباجوري ١٩٢، المسامرة ٤١ و٤٣، شرح العقائد العضدية للدواني ١٧٨/٢، شرح الخريدة للدردير ٩٣. بەڵام ڕاڤەکاری (العقيدة الطحاوية)، لەو کەسانەیە کە سیفەتی بەرزی (العلو) بۆ خوای گەورە دەچەسپێنن، پاش ئەوەی بەڵگەی لە قورئان و سوننەتەوە هێناوەتەوە لەسەر بینینی خوای گەورە، ئەوا لە ٢١٩ وتویەتی: (لەم دەقانە بەڵگەی ئەوە دەست دەکەوێت کە خوای گەورە لەلای سەرەوەی بوونەوەرو بەدی هێنراوەکانیەتی، ئەگەرنا ناچێتە عەقڵەوە خوای گەورە ببینرێت بەبێ ئەوەی لە بەرامبەر بینەر بێت،

له كۆتاييدا:

ئەم ڕاجياييە شتێكی مەترسيدار نييە، مادەم هەردوو تاقمەكە خوای گەورە بەپاك دەزانن له جێگە و شوێنگرتن و جەستەدار كردن.

ئەو تاقمەی نكۆڵی له بينينی خوا دەكات، ئەوە بەو نكۆڵی كردنەی مەبەستی پاك ڕاگرتن و بەدوور گرتنی خوای گەورەيە له جێگە و شوێنگرتن و جەستەدار كردن.

ئەو تاقمەش كه بۆچوونی وايه خوای گەورە دەبينرێت، ئەوا بۆچوونی وايه كه دەق و بەڵگەكان زۆر ڕاشكاون لەبارەی بينرانی خودا، بۆيه ئەم تاقمەش بينينی خوای گەورەی چەسپاند، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خوای گەورە بەپاك دەزانێت له شوێن و جەستە، ئەم تاقمە وتويەتی: (خوای گەورە بێ چۆنيەتی و دەورەدران دەبينرێت).

دواتر ئەو بينينەی كه چەسپاندوويانە بۆ خوا ئەوا بۆچوونيان وايه له دواڕۆژدايە، هەروەك زانراوە كه بارودۆخی ژيانی دواڕۆژ بە بارودۆخی ژيانی دونيا ناچێت.

هەرچی بڵێ خوای گەورە دەبينرێت بەبێ ئەوەی پێويست بەوە بكات خوای گەورە له شوێندا بێت، ئەوا با پێداچوونە بۆ عەقڵی خۆی بكات، جا يا ئەوەتا ململانێ لەگەڵ عەقڵی خۆی دەكات ياخود شتێ له عەقڵی دا هەيە. ئەگەر وتی: خوای گەورە دەبينرێت بەبێ ئەوەی له بەرامبەرو له پشتەوەو له پێشەوەو له لەلای چەپ يان ڕاستی يان لای ژوورەوەی يان ژێرەوەی بێت ئەوا هەر كەسێ كه گوێبيستی بێت بە فيتڕەتی سەلامەت و پاكی خۆی بەرپەرچی دەداتەوە). بڕوانە: حادي الأرواح ٢٦٩، ئەمە بۆچوونی (حەشەويەكانە) كه شوێن و جێگەيان بۆ خوای گەورە بڕيارداوە/ الاقتصاد في الاعتقاد للغزالي ٤٤.

له ڕووی عەقڵييەوە دروستە خودا ببينرێت، له ڕووی بەڵگەی بيستراوەوە پێويستە، بۆچوونی ئەوانەی دەڵێن خوا دەبينرێت و ئەوانەش دەڵێن نابينرێت بە بەڵگەكانييەوە لەم سەرچاوەدا هەيە: نهاية الإقدام ٣٥٦، الإرشاد للجويني ١٦٦.

بینینی خوای گەورە لە دونیادا:

ئوممەت یەکدەنگ و کۆك بووە لەسەر ئەوەی کە هیچ کەسێك لە دونیادا خوای گەورە نابینێت.

بەڵام ڕاجیابوونە لە بارەی ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) خودای لە دونیادا بینیووە، هەندێکیان دەڵێن بینویەتی، هەندێکیشیان وتویانە نەیبینیوە، هەر دوو تاقمەکەش بەڵگەی نەقڵیان بەدەستە.

لەبەر ئەوەی ئەم ڕاجیاییە هەبووە، ئەوا هاوەڵان هەر یەکەیان ڕایەکی لەم دوو ڕایەی هەبووە، دەکرێ بینی بێتی یان نەیبینی بێت، ئەوا پێویست ناکات پێداگیری بکرێت لەسەر یەکێك لەم دوو ڕایە[1].

***

قەزا و قەدەر[2]

زانایانی کەلام لە لێکدانەوەو ڕاڤەی قەزاو قەدەر ڕاجیاییان هەیە، بۆیە لەم بارەوە بۆ چەند ڕاو بۆچوونێك دابەش بوونە، بۆ نمونە ماتوریدییەکان دەڵێن:

---

(1) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢٢٢، و نقل عن القاضي عياض. بڕوانە وتەکەی (قازی عیاز) لە: الشفا ١٩٥.

(2) اللامشي لە (التمهيد ١١٣) وتویەتی: (بابەتی: قەزاو قەدەر، هیدایەت دان و گومڕا کردن، بریتین لە خودی بابەتی بەدیهێنرانی کردەوەکان، چونکە مەبەستمان ئەوەیە: کە کوفرو و گوناهەکانی تر بە قەزاو قەدەری خودایە، واتە: خوای گەورەی بەدیان دەهێنێت، چونکە قەزا بە بەدیهێنان دێت، هەروەك لەم فەرمایشتەدا هاتووە: ﴿ فَقَضَىٰهُنَّ سَبۡعَ سَمَٰوَاتٖ ﴾ فصلت: ١٢).

قەزا: بریتییە لەوەی خوای گەورە شتەکان بەدی بهێنێت بە وردەکاری و ڕێك و پێکی و لێزانییەکی تەواو.

قەدەر: بریتییە لە ئەندازە گیری کردنی خودا بۆ هەر بەدیهێنراوێك لە گشت لایەنێکیەوە، لە باشی یان خراپی، سوود یان زیان... تاد، واتە: زانستی هەربوو و بێ سەرەتای خودایە بە سیفەتەکانی بەدیهێنراوان.

بەم پێیە: قەزا دەبێتە پەیدابوو، چونکە سیفەتی کار (ئاوەڵکار)ە. لەبەرئەوەی قەزا بەدیهێنانە، بەدیهێنانیش ئاوەڵکارە.

قەدەر لە مێژینەو بێ سەرەتا دەبێت، چونکە بۆ سیفەتی زانست دەگەڕێتەوە، سیفەتی زانستیش یەکێکە لە سیفەتەکانی زاتی خودا.

بەڵام ئەشعەرییەکان بۆچوونیان ڕێك پێچەوانەی بۆچوونەکەی ماتریدیەکانە، بەوەی پێناسەی قەزا بۆ قەدەر و پێناسەی قەدەر بۆ قەزایان داناوە[1].

قەزاو قەدەر دەگەڕێنەوە بۆ سیفەتی زانست و سیفەتی ویست و پەیوەست بوونی سیفەتی توانا، بەڵام لەبەر گەورەیی و مەترسیداری نەشارەزایی و نەزانی لەم بابەتەدا ئەوا زانایانی کەلام بەڕاشکاوی لەم بارەوە دوواون[1].

---

1) شرح الجوهرة للباجوري ١٨٨_١٨٩، لوامع الأنوار البهية ٣٤٥/١، حاشية العدوي على كفاية الطالب الرباني ٥٣/١ عن إبن قاسم، رسالة في التوحيد للطائي ١٢٣، و پێناسەی ئەشعەریەکان بۆ ئەم دوو چەمکە لە: شرح الموقف للسيد الشريف ١٨٠/٨. سەیری وتەی ماتریدییەکان بکە لە: أصول الدين للغزنوي ١٨٤. بەهەمان شێوەی ماتوریدییەکان (سەدویکشی) پێناسەی بۆ (قەدەر) کردووە، هەروەها (عەمری تەلانی) هەمان پێناسەی ماتوریدییەکانی بۆ چەمکی (قەزا)ی کردووە، هەر دوو ناوبراو ئیبازین. (موحەممەد ئەتفەش) کە یەکێکە لە ئیبازییەکان هەمان پێناسەی ئەشعەرییەکانی کردووە بۆ چەمکی قەزاو قەدەر./ البعد الحضاري ٤٢١_٤٢٢.

باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر و پەیوەندی بە بیرۆکەی جەبر

باوەڕ بە قەزاو قەدەر بنەمایەکە لە بنەماکانی باوەڕ. ئەمەش لە فەرموودەی ڕاست و دروستهاتووە، کاتێك (جبريل) هاتە لای پێغەمبەر (ﷺ) و پرسیاری لێ کرد لە بارەی ئیسلام و باوەڕ بە مەبەستی شارەزا کردنی موسڵمانان لە حوکمەکانی ئایینەکەیان، جبريل وتی: (فأخبرني عن الايمان؟ قال: أن تؤمن بالله و ملائكته و كتبيه و رسله و اليوم الآخر، و تؤمن بالقدر خيره و شره، قال: صدقت) واتە: پێم بڵێ باوەڕ چییە؟ لەوەڵامدا فەرمووی: باوەڕت هەبێت بەخواو فریشتەکانی و کتێبەکانی و پێغەمبەرانی و بە ڕۆژی دوایی و قەزاو قەدەر چ چاکە یان خراپە بێت. وتی: ڕاستت وت. موسلیم گێڕاویەتیەوە.

مەبەست لە باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر بریتییە لە:

١_ بەڕاست دانان و دان پێدانانی بەوەی خوای گەورە بە هەربوو و بێ سەرەتا زانایە بە بەدی هێنراوان، ئاگادارە بەوەی کە لە داهاتوودا پێش دێت، بۆ نمونە: لە هەربوو و بێ سەرەتاوە زانیویەتی و ئاگادار بووە بەوەی تاکو بەویست و ڕەزامەندی تەواوی خۆی هۆکارەکان دیاری دەکات و دەیگرێتەبەر، دواتر پاداشت یان سزای دەدات لەسەر کارەکەی.

٢_ بەڕاست دانان و باوەڕ بوون بەوەی کە بوونەوەرو بەدی هێنراوان بە ویستی خوای گەورەو بەپێی زانستە بێ سەرەتاو هەربووەکەی هاتوونەتە بوون. خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ إِنَّا نَحْنُ نُحْيِ ٱلْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا۟ وَءَاثَٰرَهُمْ ۚ وَكُلَّ شَىْءٍ أَحْصَيْنَٰهُ فِىٓ إِمَامٍ مُّبِينٍ ﴾ يس: ١٢. واتە: (بێگومان هەر ئێمە مردووان زیندوو دەکەینەوە، هەرچی کردویانەو دەیکەن تۆماری دەکەین لەگەڵ ئاسەوارەکانیشیاندا، هەموو شتێکمان لە کتێبێکی ئاشکرادا "تۆمارگەی تایبەتدا" بەوردی تۆمارو ئامار کردووە).

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ١٨٩.

کەواتە بەم پێیە هیچ پەیوەندیەك نییە لە نێوان قەزا و قەدەرو بیرۆکەی جەبر و سەرپشکی (اختیار)، چونکە سیفەتی زانست ئەرکی دەرخستنی ئەو شتانەیە کە لە داهاتوودا ڕوودەدەن.

ئیمامی نەوەوی لە (شەرحی صەحیح موسلیم)دا وتویەتی: (خەتابی وتویەتی: زۆرێك لە خەڵکی لەوانەیە واگومان ببەن کە واتای قەزاو قەدەر بریتیە لەوەی خوای پاك و بەرز بەندە ناچار دەکات لەسەر کردنی ئەو شتەی کە خوای گەورە ئەندازەگیری بۆ کردووەو بڕیاری لەسەر داوەو زانیویەتی کە دێتەجێ، و واتاکەی بەو شێوەیە نیە کە ئەوان وای بۆ چوون، بەڵکو مانای بریتیە لە: هەواڵدان لە بارەی ئەوەی کە خوای پاك و تاك زانابووە بەوەی بەندە چ دەکات ئەمەش بە ئەندازەگیری لەلایەن پەروەردگارەوە، و خێرو خراپەشی بۆ بەندە بەدیهێناوە)[1].

پرسیار لە (عەبدوڵای کوڕی عومەر) کرا لەبارەی ئەو کەسەی گوناهی گەورە ئەنجام دەدات، لەگەڵ ئەنجامدانی گوناهەکانیش پاساوی ئەوە دێنێتەوە دەڵێت ئەمە لە زانستی خوادا هەبووە، جا (ئیبن عومەر) توڕەبوو و وتی: بەڵێ خوای گەورە پێشتر زانیویەتی بەڵام ئەم زانینە پاڵنەر نەبووە تا ئەو گوناهەکە بکات[2]، بەڵکو خوای گەورە بە زانستە هەربوو و بێ سەرەتاکەی دەزانێت کە خەڵکی ڕێگەی جیا جیا هەڵدەبژێرن، ئەو ڕێگەیەشیان بۆ ئاسان دەکات کە هەڵی دەبژێرن، لەسەر ئەو شتەش دەیانهێڵێتەوە.

---

(1) بڕوانە ئەمانە: کبری الیقینیات الکونیة ١٦٨_١٦٩، رسالة في التوحید للطائي ١٢٣، لوامع الأنوار البهیة ٣٤٥/١.

فەرموودەکە: پێم بڵێ باوەڕ چییە... تاد: صحیح مسلم: ١ کتاب الإیمان، أول باب بیان الإیمان والإسلام والإحسان، رقم ٨، عن عمر بن خطاب رضي الله عنه.

بڕوانە وتەی (نەوەوی) لە: شرح صحیح مسلم ١٩٩/١ بهامش إرشاد الساري للقصطلاني.

(2) رسالة في التوحید للطائي ١٢٤.

زانست و زانینی پەروەردگار مانای ناچار کردنی بەندە نییە لە هەر کارێکدا، بۆ نمونە مامۆستا پێشتر دەزانێت کە ئەو قوتابیە وانەکانی فەرامۆش بکات، ئەوا لە تاقیکردنەوەدا سەرکەوتوو نابێت. ئینجا دەکرێت ئەو قوتابیەی سەرکەوتوو نەبووە، ڕەخنە لە مامۆستا بگرێت و پێی بڵێت: کە پێشتر زانیت من سەرکەوتوو نابم ئەمە هۆکار بوو کە سەرکەوتوو نەبم؟ تەنانەت هیچ کەسێك قسەی لەم جۆرە ناکات.

جا زاستی پەروەردگار سیفەتێکی دەرخەرە، کە کاریگەری وەك سیفەتی توانا نییە، کەواتە ماناکەی بریتی نییە لە ناچار کردنی بەندە لەسەر شتێك.

دەستگرتن بە هۆکارەکان و باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر

باوەڕ بە قەزاو قەدەر تێك ناگیرێت، دژی دەست گرتن نییە بە هۆکارەکانەوە، بەڵکو پێویستە مرۆڤ هەوڵ و کۆشش بکات.

خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ فَٱمۡشُواْ فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُواْ مِن رِّزۡقِهِۦۖ وَإِلَيۡهِ ٱلنُّشُورُ ﴾ الملك: ١٥. واتە: (بگەڕێن بەهەموو گۆشەو کەنارێکدا، لەو ڕزق و ڕۆزیەش بخۆن کە پێشکەشتان دەکات، دڵنیاشبن کە سەرەنجام گەڕانەوەتان بۆ لای ئەو زاتەیە). جا تەمبەڵی قبوڵ نییە و ناکرێت پاڵ بدەیتەوەو بشڵێیت بە تەمای خوای.

خوای بێ وێنە، فەرمانی بە مرۆڤ کردووە کە خۆی بەرەو تیاچوون نەبات، خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ وَلَا تُلۡقُواْ بِأَيۡدِيكُمۡ إِلَى ٱلتَّهۡلُكَةِ ﴾ البقرة: ١٩٥. واتە: (خۆتان بەرەو تیاچوون مەبەن).

هەروەها فەرمانی پێداوە کە تێ بکۆشێت لە پێناوی خوادا، خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿ وَجَٰهِدُواْ بِأَمۡوَٰلِكُمۡ وَأَنفُسِكُمۡ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ﴾ التوبة: ٤١. واتە: (جیهادو تێکۆشان بکەن بەماڵ

و سامان و گیانتان له پێناوی خوادا). خوای بێ هاوەڵ و هاوبەش فەرموویەتی: ﴿ خُذُواْ حِذۡرَكُمۡ ﴾ النساء: ٧١.[1] واتە: (ئەوەی خۆتان پێدەپارێزن بیگرنە دەست و ئامادە باش بن).

دەرکەوتنی بابەتی قەزاو قەدەر

بابەتی قەزاو قەدەر لەلایەن سەرجەم زانایانی موسڵمانەوە وروژێنرا، کاتێك بینیان بەڵگەکانی قورئان و سوننەت و عەقڵ لە ڕووکەشدا تێکگیرانیان لەم بارەوە هەیە[2].

لەو بەڵگانەی کە لە ڕووکەشدا بەڵگەن لەسەر ئەوەی مرۆڤ ناچار کراوە:

أ_ خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ قُل لَّن يُصِيبَنَآ إِلَّا مَا كَتَبَ ٱللَّهُ لَنَا ﴾ التوبة: ٥١. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" بڵێ: هەرگیز لەوە زیاترمان بۆ پێش نایەت جگە لەوەی کە خوا بۆی نوسیوین).

ب_ خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿ وَٱللَّهُ خَلَقَكُمۡ وَمَا تَعۡمَلُونَ ﴾ الصافات: ٩٦. واتە: (خوای گەورە بەدیهێنەری ئێوەو کردەوەکانیشتانە).

پ_ پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: (الشقيُّ من شَقِيَ في بطن أمه، و السعيد مَن وُعِظَ بغيره) واتە: بەدبەخت ئەوەیە کە لە سکی دایکی دا بەدبەختە، و خۆش بەختیش کەسێکە پەند بەهۆی کەسانی تر وەردەگرێت.

---

[1] سەرچاوەی پێشوو ١٢٣.

[2] إبن رشد لە (مناهج الأدلة ٢٢٣) وتویەتی: (ئەگەر لەبارەی ئەم بابەتەوە ورد ببیتەوە لە بەڵگەکانی نەقڵ و عەقڵدا بۆت دەردەکەوێت کە تێکگیراون).

ت_ نمونه له بەڵگەی عەقڵی: ئەگەر بڵێین بەندە خۆی سەرپشکە، بەدیهێنەری کردەوەکانیەتی، ئەوا دەبا توانای خوای گەورە دیاریکراو نا گشتگیر بوایە، ئەو کاتە بەندە دەبووە هاوبەشی خوا لە بەدیهێنانی جیهاندا.

ئەو بەڵگانەی جەخت دەکەنەوە لەسەر ئەوەی بەندە سەرپشکە نەك ناچار کراو، بۆ نمونە:

أ_ خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾ المدثر: ٣٨. واتە: (هەموو كەس بارمتەی دەست پێشخەری خۆیەتی).

ب_ خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویێت: ﴿ فَمَن شَآءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَآءَ فَلْيَكْفُرْ ﴾ الكهف: ٢٩. واتە: (ئەوەی دەیەوێت با باوەڕ بێنێت و ئەوەی دەیەوێت با کافرو بێ باوەڕ بێت).

پ_ نمونە لە بەڵگەی عەقڵی: ئەگەر وتمان مرۆڤ ناچار کراوە، ئەوا مانای وایە تواناكەی هیچ كاریگەریەكی نییە، ئەگەر مرۆڤ خاوەن توانای كاریگەر نەبێت ئەوا هیچ واتایەك بۆ فەرمان و ڕێگری و پاداشت و سزاكان نامێنێتەوە[1].

ڕێباز و مەزهەبەکانی موسڵمانان لەبارەی قەزا و قەدەر

زانایان کردەوەکانیان بۆ دوو بەش دابەش کردووە:

١_ کردەوە ناچاریی و خۆنەویستەکان (إضطراري): بریتین لەو کردەوانەی کە مرۆڤ دەستی تێدا نییە، توانای بەسەردا ناشکێت، تیایدا سەرپشك نییە، وەك: جوڵەی لەرزینی دەست و جوڵەی کۆ ئەندامی دەمار و دەزگای هەرس.

() بڕوانە: دراسات في العقائد _ د. عرفان ٢٤٥ و دواتریش.

فەرموودەی: بەدبەخت ئەوەیە کە بەدبەختە لە ...تاد: صحيح مسلم: ٤٦ كتاب القدر، ١ باب كيفية الخلق الآدمي...، رقم ٢٦٤٥، عن إبن مسعود رضي الله عنه.

گشت تاقمە ئیسلامیەکان کۆکن لەسەر ئەوەی ئەم کردەوانە بەدیهێنراون لەلایەن خواوە، بەندە هیچ ڕۆڵێکی تیایدا نییە، مرۆڤ هیچ پاداشتێك یان سزا لەسەر ئەم کردەوانە وەرناگرێت.

٢_ کردەوە سەرپشکی و خۆویستەکان (إختیاری): بریتین لەم کردەوانەی کە مرۆڤ توانای بەسەردا دەشکێت، سەرپشکە تیایدا، وەك: ڕۆیشتن و قسەکردن.

تاقمە ئیسلامیەکان لەسەر ئەم کردەوانە ڕاجیاییان هەیە، چەند تێڕوانین و مەزهەبێکی جیایان هەیە لەم بارەوە، کە بریتین لەمانە(١):

یەکەم: مەزهەبی جەبرییەکان: شوێنکەوتووی جعدی کوڕی درهم و جهمی کوڕی صفوانی راسبین. ئەمانە پێیان وابوو کە مرۆڤ توانا و خاوەن ویست نییە، سەرپشك نییە، وتویانە: مرۆڤ ناچارە لە هەر کارێکدا کە دەیکات، وەك: پەڕەی مریشکە لە باوەشی بادا.

دەڵێن خوای گەورە کردەوەکانی لە مرۆڤدا دروست کردووە، بە هەر دوو جۆرییەوە چ ئەو کردەوانەی مرۆڤ تیایاندا خۆویست و سەرپشکە چ ئەو کردەوانەش کە خۆنەویست و ناچارە، ئەمەش وا بە ئەندێشەی هەندێك کەسدا دەهێنێت کە ئەو کردەوانە خۆویستن و مرۆڤ تیایدا سەرپشکە کەچی وا نییە، تەنها لە ڕووی خوازراو (مجازی)یەوە پاڵ دەدرێنە لای مرۆڤ، واتە ناوی بێ ناوەرۆکە، هەروەك پاڵدەدرێتە لای شتی بێ گیان و ڕووەك، دەڵێن: ڕووەك خۆراکەکەی هەرسکرد، بەردەکە جوڵا.

پێیان وابوو: سزاو پاداشت، ڕاسپاردن (تکلیف)ی شەرعی هەمووی ناچارییە.

بە بەڵگەکانی پێشتر بەڵگەیان هێنایەوە کە لە ڕووکەشدا مانای ناچار کراوی مرۆڤیان دەگەیاند(١).

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ١٦٧_١٦٨ و١٧٨، كبرى اليقينيات الكونية ١٦٩ و رسالة في التوحيد للطائي ١٢٧.

بەرپەرچیان دراوەتەوە:

بەوەی دەبێت ئەم دەقانە تەئویل بکرێن، تا ڕێك بکەون و کۆك بن لەگەڵ ئەو دەقانەی لەگەڵیان تێك دەگیرێن، ئەو دەقانەی کردەوەیەك دەدەنە پاڵ بەندە کە شایەنی سزاو پاداشت و سوپاس و سەرزەنشت وەرگرتن بێت، چونکە خوای گەورە ستەمی لەسەر خۆی قەدەغە کردووە، تەنها لەسەر ئەو کردەوەیە لێپرسینەوە لەگەڵ بەندە دەکرێت کە بە ویست و ڕەزامەنی خۆی ئەنجامی دابێت.

خوای پاك و تاك دەفەرمووێت: ﴿ يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَـٰدِلُ عَن نَّفْسِهَا وَتُوَفَّىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴾ النحل: ١١١. واتە: (ڕۆژێك دێت کە هەموو کەس خەمی خۆیەتی، بەرگری لەخۆی دەکات، پاکانە بۆ خۆی دەکات، "گوێ بەکەسی تر نادات، ئەو ڕۆژە" هەر کەسە پاداشتی کردەوەکانی دەدرێتەوە و ئەو خەڵکە ستەمیان لێ ناکرێت).

قسەی ئەمانە سەر دەکێشت بۆ ئەوەی کە هیچ کەسێك ڕاسپێرراو (مکلف) نییە، بە جێبەجێ کردنی فەرمانەکان و ڕێگری کردن لە خراپەکان، هیچ واتایەك بۆ ڕەوانەکردنی پێغەمبەران نامێنێتەوە، هیچ سودێکیش ناهێڵێت لەوەی پاداشتی چاکە و سزای خراپە بدرێت.

دووەم: مەزهەبی موعتەزیلەکان: ئەمانە کۆکن لەسەر چەند بابەت و بۆچوونێك، لەوانە:

() پێشتر قسە لەسەر مەبەهەب و بۆچوونەکانی جەبریەکان کرا لە میانەی دەروازەی مەزهەبە ئیسلامییەکان، سەیری ئەم سەرچاوانەش بکە کە پێشتر ناومان بردن: مقالات الإسلاميين ١/٣٣٨، الفَرق بين الفرق للبغدادي ٣٣٣، الملل و االنحل للشهرستاني ١/٧٣، التبصير في الدين ٩٠، المواقف وشرحه للسيد الشريف ٣٩٨/٨، خطط المقريزي ٢/٣٤٩، شرح الجوهرة للباجوري ١٧٥، مشارق أنوار العقول ٢/١٨٦، دراسات في الفرق ٢٦٣، تأريخ المذاهب الإسلامية ١٠٢، مقدمة مناهج الأدلة ١٠٥.

١_ بەندەکان خۆیان کردەوەکانیان بەدیدێنن و دروست دەکەن بە توانایەك کە خوای گەورە لە بەندەکاندا بەدیهێناوە[1]، خوای گەورە هیچ ئەندازەگیری و بەدیهێنانێکی نەکردووە بۆ کردەوەی بەندەکان چ بە دروست کردن چ بە لە ناوبردن.

٢_ خوای مەزن لە هەربوو و بێ سەرەتاوە زانایە بە کردەوەکانی بەدیهێنراوەکانی، هەر زاناشە بەوەی کە کێ باوەڕ دێنێت، کێ بێ باوەڕ دەبێت. بەم بۆچوونەی موعتەزیلەکان جیان بەتایبەت لە قەدەریەکان _ شوێنکەوتووانی معبد الجهنی و غیلان الدمشقی _ ئەوانەی کە نکۆڵیان دەکرد لە بوونی زانستی هەربوو و بێ سەرەتای خوای بێ وێنە، قەدەریەکان پێیان وایە کە خوا زانا نییە سەبارەت بە کردەوەی بەندەکان تا دوای ئەنجامدرانی.

٣_ مرۆڤ بکەرو ئەنجامدەری سەرپشکە، بەو توانا پەیدابووەی کار دەکات کە خوای گەورە بە چاودێری خۆی پێی بەخشیوە، جا بەندەش چۆن ویستی بوو ئاوا تواناکەی ئاراستە دەکات.

٤_ فەرمان و ویستی خوای گەورە پەیوەستن بەیەکەوە.

خوای گەورە دەیەوێت کە بەتاك و تەنهای بزانین و باوەڕمان بە پێغەمبەرانی هەبێت، نوێژ ئەنجام بدەین.... بەهەمان شێوە فەرمانیشمان پێ دەکات بە ئەنجامدانی کارە ناوبراوەکان، نایەوێت تاوان و کوفر ئەنجام بدەین و فەرمانیش بەو شتانە ناکات، بەڵکو هەموو کارەکان مرۆڤ لە ویستی و کاری خۆیەتی.

ئەمانەی خوارەوە بەڵگەی موعتەزیلەکانن:

ئەگەر خوای گەورە کردەوەی بەندەکانی بەدیهێنابا، ئەوا بەندەکان سەرپشك نەدەبوون، چونکە:

---

1) شرح الجوهرة للباجوري ١٦٨ و ١٧٥.

أ_ ئەوا ڕاسپێرران (تكليف)ی شەرعی بە جێبەجێ كردنی فەرمانەكان و ڕێگری كردن لە خراپەكان پوچەڵ دەردەچوون.

ب_ سزاو پاداشت پوچەڵ دەبوونەوە.

پ_ سوودی ڕەوانەكردنی پێغەمبەران نەدەما[1].

ئەم بۆچوونەی موعتەزیلەش بەرپەرچ دراوەتەوە، بەوەی:

ئەو كردەوانەی بەندە بە ویست و ڕەزامەندی خۆی دەیان كات و تیایاندا سەرپشكە، ئەوا ئەم كردەوانەی هەر لەلایەن خوداوە بەدیهێنراون، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

خودای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا ﴾ الفرقان: ٢. واتە: (هەموو شتێكی دروست كردووە بە ئەندازەو نەخشەی ڕێك و پێكی بۆ هەموو شتێك داناوە). هەروەها

---

(1) لە بەشی مەزهەبە ئیسلامییەكان قسەكرا لەسەر بۆچوون و مەزهەبی موعتەزیلەكان. سەیری ئەم سەرچاوانەش بكە: دراسات في الفرق و العقائد ٢٦٨_٢٦٩، مذهب الإسلاميين لعبدالرحمن البدوي ١/٤٨ و لاپەڕەكانی دواتر، مقدمة مناهج الأدلة ١٠٦.

دەردیر لە (شرح الخريدة ٦٢_٦٣) وتویەتی: (بەم پێیە ئەو بۆچوونەی جەبرییەكان پوچەڵ بووەوە كە دەڵێن بەندە هیچ هێزێكی هاوڕێ لەگەڵ كردەوەكەیدا نییە، بەڵكو بەندە ناچار كراوە چ لە دەرو دەروون، وەك ئەو تاڵە مووە وایە كە لە هەوادایە و با دەیجوڵێنێت و مووەكەش هیچی بەدەست نییە. بۆچوونی قەدەرییەكانیش پوچەڵ دەكاتەوە كە پێیان وایە هێزی پەیدابووی بەندە بەپێی ویستی بەندەكە كاریگەری دروست دەكات. بێ گومان جەبرییەكان كافرن، چونكە مەزهەبی ئەوان لە دەرەنجامدا ڕاسپێررانی مرۆڤ ڕەتدەكاتەوە كە پێغەمبەران "سڵاوی خوایان لێبێت" هێناویانە. ڕاجیاییش هەیە لەسەر ئەوەی قەدەرییەكان كافرن یان نا، ڕای ڕاست ئەوەیە كە كافر نین، هەر چەند ناوبراوان بەپێی بۆچوونەكانیان بەوە پەیوەست دەبن كە هاوبەش بۆ خودا بڕیار بدەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەڵێن خوای گەورە بەندەی بەدیهێناوەو توانا و ویستی بەندەكەشی بەدیهێناوە، بەم پێیەش كردەوەی بەندە لە ڕاستیدا كردووەی خوایە).

دەفەرموویت: ﴿ وَٱللَّهُ خَلَقَكُمۡ وَمَا تَعۡمَلُونَ ﴾ الصافات: ٩٦.[١] واتە: (خوای گەورە بەدیهێنەری ئێوەو کردەوەکانیشتانە). هەروەها ئەو بەڵگانەش کە ئەشعەرییەکان دەیهێننەوە، کە پاش کەمێکی تر دەخەینەڕوو.

سێیەم: مەزهەبی ئەشعەرییەکان: ئەو کردەوانەی بەندە تیایاندا سەرپشکە ئەوا خودا ئەو کردەوانەشی بەدیهێناوە، بەندە هیچ کاریگەریەکی نییە لە بەدیهێنانی کردەوەکانی دا، خوای گەورە هێز لە بەندەدا دروست دەکات بۆ ئەوەی بتوانێت کردەوە ئەنجام بدات.

کەواتە کردەوە لەلایەن خواوە بەدیدەهێنرێت و بەندەش ئەنجامی دەدات و دەستی دەخات (کسب)ی دەکات[٢].

---

١) باقلانی لە کتێبی (الإنصاف ١٤٤ و لاپەڕەکانی دواتر) مەزهەبی ئەهلی سوننە و جەماعەتی ڕوونکردۆتەوەو وتویەتی تەنها خوای گەورە بەدیهێنەری مرۆڤ و کردەوەکانیەتی...، هەروەها بەرپەرچی بۆچوونەکانی موعتەزیلەکان، نەجارییەکان، جەهمییەکان و ڕافیزەکانی داوەتەوە بەوەی خوای گەورە کردەوەی بەندەکان بە توانای بەندەکانیشەوە بەدیهێناوە.... بەڵگەکان و گفتوگۆیەکانی هێناوە. لە ئیبن فورك (ڕەزای خوای لێبێت) گێڕاوەتەوە کە لەگەڵ (صاحبی کوڕی عوباد)دا بوو لە ناو باخ و بێستانێکدا، ناوبراو هەندێك لەو بۆچوونانەی هەبوو، دەستی برد و بەری دارێکی لێکردەوەو بە (ئیبن فورك)ی وت: ئایا من نەبووم کە بەری ئەو دارەم لێکردەوە؟ (ئیبن فورك) لە وەڵامدا پێی وت: ئەگەر وا دەزانیت کە تۆ جیابوونەی بەری دارەکەت لە دراەکە بە دیهێناوە، دە بتوانە وەك خۆی بەیەکیان بگەیەنە و بیانگێڕەوە بۆ دۆخی جاران، صاحبی ناوبراو دەم کوت بوو و توانای وەڵامدانەوەی نەبوو.

٢) لە بەشی مەزهەبە ئیسلامییەکان قسەکرا لەسەر بۆچوون و مەزهەبی ئەشعەرییەکان. وسەیری ئەمانەش بکە: دراسات في الفرق ٢٦٩، تأريخ المذاهب الإسلامية ١٨٤.

سەرباری ئەوەی ئەشعەرییەکان بۆچوونیان وایە کە کردەوەی چاك و خراپ هەر لە خواوەیە، بەڵام دەشڵێن وا بە ئەدەبترو جوانترە کە تەنها کاری چاك بدرێتە پاڵ خودا، کردەوەی خراپیش وەك بەدەستهێنان بدرێتە پاڵ خودی مرۆڤ، ئەگەرچی وەك بەدیهێنان بدرێتە پاڵ خودا، خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ مَّآ أَصَابَكَ مِنۡ حَسَنَةٖ فَمِنَ ٱللَّهِۖ وَمَآ أَصَابَكَ مِن سَيِّئَةٖ فَمِن نَّفۡسِكَ ﴾ النساء: ٧٩. واتە: بەدەستهێنان. ئەم فەرمایشتەی خودای بێ وێنە ڕاڤەی دەکات: ﴿ وَمَآ أَصَٰبَكُم مِّن مُّصِيبَةٖ فَبِمَا كَسَبَتۡ ﴾ الشورى: ٣٠. واتە: (هەر بەڵاو

بەدەستهێنان و دەست خستن (کسب) بریتییە لەوەی توانای بەندە هاوتەریب بێت لەگەڵ کردەوەی خوای گەورە، بەو واتایەی:

ئەگەر بەندە ویستی کردەوەیەك لە کردەوەکان ئەنجام بدات، ئەوا خوای گەورە لە هەمان ساتدا توانا لە بەندەدا دروست دەکات بۆ ئەنجامدانی، بەمەش بەندە کردەوەکە دەست دەخات نەك دروستی بکات(1).

یاخود بەدەستهێنان (کسب) بریتییە لەوەی ئەگەر بەندە بڕیاری دا و سووربوو لەسەر ئەنجامدانی کارێك ئەوا خوای گەورە کردەوەکەی تێدا بەدیدەهێنێت(1).

نەهامەتییەکتان بەسەر هاتبێت، ئەوە دەرەنجامی ئەو کارو کردەوانەیە کە بە ئارەزووی خۆتان دەتان کرد). سەبارەت بەم فەرمایشتەش: ﴿قُلۡ كُلّٞ مِّنۡ عِندِ ٱللَّهِۖ﴾ النساء: ٧٨. واتە: (بڵێ: هەر هەمووی "هەرچی پێش دێت" لەلایەن خواوەیە). ئەوە گەڕانەوەیە بۆ ڕاستییەکە. ڕامێنە لە وتەکەی ئیبراهیم (سەلامی خوای لێبێت): ﴿ ٱلَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهۡدِينِ ٧٨ وَٱلَّذِي هُوَ يُطۡعِمُنِي وَيَسۡقِينِ ٧٩ وَإِذَا مَرِضۡتُ فَهُوَ يَشۡفِينِ ﴾ الشعراء: ٧٨_٨٠. واتە: (ئەوەی دروستی کردووم هەر ئەو ڕێنموویم دەکات. ئەو زاتەش خۆی خۆراکم پێدەبەخشێت و تێنویەتیم دەشکێنێت. کاتێکیش کە نەخۆش دەکەوم، ئەوە هەر ئەوە چارەسەرم دەکات و شیفام بۆ دەنێرێت). ئیبراهیم (سڵاوی خوای لێبێت) نەیوتوە: خودا منی تووشی نەخۆشی کرد، ئەمەش وەك ئەدەب نواندنە، گەرنا هەموو کردارێك هەر لە خواوەیە./ شرح الجوهرة للباجوري ١٦٨، الإنصاف للباقلاني ١٥٢.

(1) مقدمة مناهج الأدلة ١٠٨، بغدادی لە (أصول الدين ١٣٣_١٣٤) وتویەتی: (هەندێك لە هاوەڵانمان نمونەی هێناوەتەوە لەسەر بەدەستهێنان "کسب" بە بەردی گەورە، کە دەکرێت یەکێك نەتوانێت هەڵیگرێت، کەچی یەکێکی تر دەتوانێت بەردەکە هەڵبگرێت، ئەگەر هەر دووکیان بەیەکەوە دەستیاندا بەردەکە و هەڵیان گرت ئەوا خۆی لە خۆیدا کەسی دووەمەکە بەردەکەی هەڵگرتووە، چونکە بە تەنیاش هەر دەیتوانی هەڵی بگرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لاوازەکە هەر پێی دەوترێت بەرد هەڵگر چونکە ئەویش بەشدارە لە هەڵگرتنەکەدا ئەگەرچی بەبێ ئەویش بەردەکە هەر هەڵبگیرێت. بەهەمان شێوە بەندە ناتوانێت بە تەنها خۆی کردەوەی خۆی ئەنجام بدات، ئەگەر خوای گەورە بیەوێت کردەوەیەك بێنێتە بوون کە بەندە بەدەستی دێنێت و "کسب"ی دەکات، ئەوا خودای گەورە دەتوانێت بەبێ بەدەستهێنانی بەندەکەش کردەوەکە بەدیبهێنێت. جا بوونی کردەوەکە لە ڕاستیدا بە کرداری خودایە، سەرباری ئەوەی بەندە ئەنجامدەری ڕاستەقینەی کردەوەکە نییە، ئەوا بەندەکە هەر بکەرە. بە ڕاستی ئەمە وتەیەکی بەجێ و ژیرانەیە).

ڕۆڵی توانای بەندە بریتییە لە دەست خستنی کردەوەکە، ڕۆڵی توانای خودای مەزن بریتیە لە بەدیهێنانی کردەوەکە. بەم پێیە: خودای گەورە توانایەکی دەستخەری بە مرۆڤ داوە کە هیچ کاریگەرییەکی لە بەدیهێنانی کردەوەدا نییە، خودای گەورە ئەو توانا بەدیهێنراوە بە بەندە دەبەخشێت، بەمەش بەندە دەتوانێت کردەوەکە بە توانای خودا دەست بخات، ئا ئەمەیە خاڵی مەبەست و ڕاسپێرران و سزاو پاداشت[1]، خودای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا ٱكْتَسَبَتْ ﴾ البقرة: ٢٨٦. واتە: (هەر کارێکی چاك ئەنجام بدات لەسەر خۆیەتی و هەر خراپەیەکی کردبێت تەنها یەخەی خۆی دەگرێت و لەسەر خۆیەتی). ئایەتەکە بە ڕاشکاوی پرۆسەی بەدەستهێنان "کسب" دەسەلمێنێت.

ئەمە بۆچوونی: ئیبازییەکانیشە، کە هاوڕان لەگەڵ ئەشعەرییەکان و دەڵێن: خودای گەورە کردەوەکانمان بەدیدەهێنێت، ئێمەش بەدەستیان دێنین، ئێمە سزاو پاداشت لەسەر بەدەستهێنانەکە وەردەگرینەوە نەوەك لەسەر ئەوەی خودا کردەوەکانمانی بەدیهێناوە[2].

ماتوریدییەکان[3]، ئیبن تەیمیە[1]، ئیبازییەکانیش[2] تیۆری بە دەستهێنانی کردەوەیان پەسەند کردووە. ئەم بۆچوونەیان میانڕەو و مامناوەندە لە نێوان بۆچوونی جەبریەکان و معتزلەکان[3].

---

1) طوالع الأنوار ٢٠٠.

2) البعد الحضاري ٤٥٣.

3) مشارق أنوار العقول ٢/ ١٧١.

4) التوحيد للماتريدي م ٤١ و ٢٢٥، غەزنەوی لە (أصول الدين ١٨٩) وتویەتی: (بزانە ڕێبازی ڕاست ئەوەیە کە کردەوەی چاك و خراپ لە خوداوە بزانین، بەهەمان شێوە کردەوەی چاك و خراپ لە بەندەشەوە بزانین، بەندە سەرپشکە لەوەی چ کردەوەیەك هەڵدەبژێرێت و ئەنجامی دەدات، بەڵام لە ڕووی تواناو ویستەوە سەرپشك نییە... نابێت بەندە پاساو بۆ خۆی بێنێتەوەو بڵێت: قەزاو قەدەر بەم شێوەیە ئەو

ئەمانەش بەڵگەکانیان:

أ_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا ﴾ الفرقان: ٢. واتە: (هەموو شتێکی دروست کردووە بە ئەندازەو نەخشەی ڕێك و پێکی بۆ هەموو شتێك داناوە). خودای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ﴾ (الأنعام: ١٠٢، الرعد: ١٦، الزمر: ٦٢، الغافر: ٦٢) واتە: (بەدیهێنەری هەموو شتێکە). کردەوەش دەچێتە ڕیزی شتەکان، کەواتە کردەوەش دروستکراو بەدیهێنراوی خوایە.

ب_ ئەگەر بەندە بەدیهێنەری کردەوەکانی بوایە و سەرپشك و سەربەخۆش بوایە، ئەوا پێویست بوو بە تێروتەسەلی زانابوایە بە بەدیهاتنی کردەوەکەی، شتێکی ئەستەمە مرۆڤ دەوری هەموو ڕووەکانی کردەوە بدات، چونکە جار وایە بەندە لە کاتی بێ ئاگایی و بێ هۆشیدا کردەوە ئەنجام دەدات بە شێوەیەکی ڕێك و پێك و تۆکمە، کەچی ئاگاشی لێ نییە. کەواتە پێویست بوو کە سەرچاوەی کردەوەکان خوای پاك و بەرز بێت[4].

دوای خستنەڕووی ڕای جەبرییەکان و ئەوانەش باوەڕیان بە تیۆری بەدەستهێنانی کردەوە هەیە، بەدەر دەکەوێت کە هەر دوو کۆمەڵەکە بۆچوونیان وایە کە خوای گەورە بەدیهێنەری کردەوەیە، بەڵام ئەوە هەیە کە جەبرییەکان دەڵێن کردەوە بە توانای هەربوو و بێ سەرەتای

کردەوەانەی پێکردم جا تاوانی من چییە؟ پێویستە لەسەر بەندە ڕەچاوی جێبەجێ کردنی فەرمانەکان و ڕێگری کردن لە خراپەکان بکات). بڕوانە ڕای ماتریدییەکان لە: مقدمة مناهج الأدلة ١١١.

(1) ئیبن تەیمیە وتویەتی: (بەندە ویست و توانا و کرداری هەیە کە خوای گەورە پێی بەخشیووە، جا کردەوەکان بۆ خودا ڕاستەقینەن بەڵام بۆ بەندە بە دەستهێنانە، خوای گەورە کردەوەکان بەدیدەهێنێت)./ خلاصة علم الكلام ١٦٣ عن العقيدة الواسطية لإبن تيمية.

(2) البعد الحضاري ٤٦٤.

(3) مشارق أنوار العقول ٢/ ١٧١.

(4) دراسات في الفرق ٢٧٣.

خودا بەدیهاتووە، بەپێچەوانەوە ئەوانەی باوەڕیان بە تیۆری بەدەستهێنانی کردەوە هەیە، دەڵێن خودای گەورە بە توانای پەیدابوو کردەوە لە بەندەدا بەدیدەهێنێت لەو کاتەی بەندە کردەوەیەك دەستنیشان دەکات[1].

چوارەم: مەزهەبی ئیمامی: شێخ (موزەفەر) بەم شێوەیە بۆمان وێنە دەکات:

(کردەوەکانمان لەلایەك، لە ڕاستیدا کردەوەی ئێمەن، ئێمەش هۆکاری سروشتیانین، لەژێر توانا و ویستی ئێمەدان، لەلایەکی ترەوە ئەندازەی بۆ کراوە لەلایەن خوای گەورە و لەژێر دەسەڵاتی ئەو دایە، چونکە هەر خوایە کە بەدیهێنەری بوونەوەرو بوون و بەخشەریەتی، جا ئێمەی ناچار نەکردووە لە کردەوەکانماندا تا ئەو سزایەی لە بەرامبەر تاوانەکانمان پێمان دەدات ستەم کردن بێت لێمان، چونکە ئێمە توانامان هەیە و سەرپشکین لە ئەنجامدانی کردەوەکانماندا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەدیهێنانی کردەوەکانی بە ئێمە نەسپاردووە، تا وای لێبێت لە ژێر دەسەڵاتی دەربچێت، بەڵکو بەدیهێنان و فەرمان تەنها بۆ خوایە، هەر ئەویشە توانای بەسەر هەموو شتێکدا هەیە و دەوری بەندەکانی داوە)[2].

ئەمە ئەو مانایەیە کە لە ئیمامەکان گێردراوەتەوە: بەندە نە ناچارکراوەو نە سەرپشکە، بەڵکو لەو نێوەندەدایە[3].

---

(1) خلاصة علم الكلام ١٦٦، لەم خاڵەوە هەندێك بۆچوونیان وایە کە ئەوانەی باوەڕیان بە تیۆری بەدەستهێنانی کردەوەیان هەیە بەهەمان شێوە ئەوانیش جەبریین.

(2) عقائد الامامية ٤٤.

(3) عقائد الإمامية سەرچاوەی پێشوو، الشيعة بين الأشاعرة و المعتزلة للحسني ٢١٢، و بڕوانە: أصول الدين الاسلامي لحمد على ناصر ٤٠ و لاپەڕەکانی دواتر. و عقائد الامامية الاثني عشرية للسيد إبراهيم الزنجاني ٣٦_٣٧.

جیاوازی نێوان بۆچوونی ئیمامییەکان و بۆچوونی ئەشعەرییەکان ئەوەیە، ئیمامییەکان بۆچوونیان وایە مرۆڤ خۆی کردەوە دەستنیشان دەکات و بەدیدەهێنێت، بەڵام ئەمەش بەو توانا مرۆییەیە کە خودای گەورە پێی داوە. بەڵام ئەشعەرییەکان دەڵێن: مرۆڤ کردەوە دەستنیشان دەکات، بەڵام خودا کردەوەکە بەدیدەهێنێت لە ڕێگەی بەدیهێنانی توانای پەیدابوو هاوڕێ لەگەڵ ویست و هەڵبااردنی کردەوەکە[1].

پێنجەم: مەزهەبی (ئیبن روشد): ئیبن رشد پێی وایە ئەو تێکگیرانەی کە لە دەقەکاندا هاتووە بە هەڕەمەکی و بێ هودە نییە، بەڵکو مەبەستێکی خوای یاسادانەر بووە، تا بەو زانایانە ڕابگەیەنێت کە توانای تێگەیشتنیان هەیە لە قورئان و سوننەت بە شێوەیەکی دروست چارەسەری ئەم کێشەیە بکەن، بەشێوەیەك کە ئەو گومانە لا ببات، کە لەوانەیە بووبێتە هۆی پەرتبوونی نێوان ئەوانەی موشتومڕ دەکەن.

ناوبراو ڕای وایە: ناکرێت مرۆڤ تەواو ناچار کراوبێت، ناشبێت بە ڕەهایی سەرپشك بێت، بەڵکو ڕاستی لە میانڕەو بووندایە لە نێوان دوو ڕاو بۆچوونەکە، بەم پێیە دەبێت کە دان بنێین بەوەی مرۆڤ لە کردەوەکانی نە تەواو سەرپشکە نە بەڕەهاییش ناچاریش کراوە، دەشوەستێتە سەر دوو هۆکار: ویستێکی ئازاد، کە لەهەمان کاتدا پەیوەستە بە هۆکاری دەرەکی کە بەردەوام لەسەر یەك ئاراستە دەڕوات کە خوای گەورە لە بوونەوەردا بەدیهێناوە[2].

مامۆستا مەحمود قاسم بۆچوونی وایە کە ئەم چارەسەرە لە هەر چارەسەرێکی تر نزیکترە لە عەقڵ و ڕەزامەندی شەرع[3]، کە زانستی سەردەمیش هەر بۆ ئەوە دەچێت، کە نکۆڵی لە

---

1) خلاصة علم الكلام ١٦٥_١٦٦.

2) مقدمة مناهج الأدلة ١١٨_١١٩.

3) هەمان سەرچاوە ١٠٤.

ئازادی هەڵبژاردن (اختیار) ناکات، بڕواشی هەیە بە بوونی یاسای گشتی و ڕێك و پێك لە سروشتدا[1].

پرسیار و وەڵام:

ئەگەر وترا بە دیهێنانی بوونەوەران لایەن خواوە بە ئەندازەی دیاری کراو بەپێی زانستی پێشووتری، ئەوە دەگەیەنێت کە: مرۆڤ ناچارکراوە لە کارەکانیدا.

وەڵامەکەی بریتییە لەوەی: ئەو کردارانەی کە خۆنەویست و ناچارین مرۆڤ پێی ڕاسپێرراو ئەرکدار نییە، هەروەك پێشتر خرایەڕوو.

سەبارەت بەو کردارانەی کە بەندە تیایاندا سەرپشکە ئەوا بەدیهێنراون، هەروەك پێشتر لە ڕای ئەشعەریەکاندا خرایەڕوو، ئەمە مانای وا نییە کە مرۆڤ لە ئەنجامدانی کارەکانیدا ناچار کراوبێت، ئەمەش بەوەی:

مرۆڤ لە کردەوەکانیدا سەرپشکە بەو وەسفەی کردەوەکانی بەدەست دەخات نەوەك بەو وەسفەی بەدیهێنەری کردەوەکانی بێت.

لەبەر ئەوەی بەدەستهێنانی کردەوە (واتە: خۆڕازاندنەوەت پێ) لەسەر دوو شت بەندە:

أ_ بوونی سەرجەم بنەماکانی کردەوە لە دەرەوەی مرۆڤ چ ماددی چ مەعنەوی.

ب_ کە ئەو کردەوانە بەدەست دەهێنی ئەوا بەهۆی پاڵنرانی تۆیە بۆ کردەوەکە.

کەواتە تۆ دەتەوێت و ویستت لەسەرە و سەرپشکی بەو وەسفەی دەست خەری و پاڵ نراویت بە ئاراستەی کردەوەکەدا، نەك بەو وەسفەی کە بەدیهێنەرو پەیداکەری بنەما و ڕەگەزەکانی کردەوەی.

---

[1]) هەمان سەرچاوە ۱۱۹.

ئەمە ڕوون دەکەینەوە بەم نمونە بەرهەستە:

دەست لەگەڵ ئەو هەموو خوێنبەرو دەمارو توانایەی تێیدایە، لە بەدیهێنراوەکانی خوای گەورەیە.

کاغەز بە شێوەو تایبەت مەندییەکانییەوە، خوای گەورە بەدیهێناوە.

پێنووس بەوەی شیاوە بۆ نووسین، خوای گەورە بەدیهێناوە.

هەموو ڕەگەزە ناوبراوەکان بەیەك گەیشتن بۆ ئەوەی نووسینێك لەسەر پەڕاو (تێنووس) بکێشن و بنووسن، کە ئەویش هەر خوای مەزن بەدیهێناوە. کەواتە مانای وایە خوای گەورە بەدیهێنەری کردەوەکانی مرۆڤە.

بۆ ئەوەی بتوانی بنووسیت پێویستە لە دەروونی خۆتدا سوور بیت لەسەر نووسین، ویستی تۆ پاڵنەر بێت بۆ جێبەجێ کردنی، ئا لەو کاتەدا خوای گەورە ڕێگە دەدات بەو توانایەی لە دەستەکانتیدا دایناوەو بە مەرەکەبەکە کە چۆنت دەوێت ئاراستەی بکەیت، ڕێگە دەدات بە پەڕاوەکە کە کارتێکراو بێت بە مەرەکەبەکە بەو شێوەیەی کە نووسینەکە ئەنجام دەدرێت، ئا لەو کاتەدا بە نووسەر ناودەبرێیت، ئەو کردەوەیە دەدرێتە پاڵ تۆ. جا مەبەست و سووربوون و بەدەست هێنانی کردەوە لە تۆوەیە، ئەمەش بە نهێنی ئەو ویستەی کە خودا لە تۆیدا داناوە.

بەدیهێنانی کردەوەو هۆکارەکانی لە خواوەیە، لێ پێچینەوەو دادگایی کردن لەسەر مەبەست و دەست خستنی کردەوەکە دەبێت، نەك لەسەر خودی بەدیهێنانی هۆکارەکان و کردەوە.

وەك ئەو کەسەی بە ئوتومبیلەکەی خۆی بە کەسێکدا دەکێشێت و دەیکوژێت، جا بەتایبەت لەسەر خودی کردەوەکە دادگایی ناکرێت چونکە خاوەنی ڕاستەوخۆی کردەوەکە بریتیە لە ئوتومبیلەکە، بەڵکو لەسەر بەدەست هێنانی کردەوەکە لێی دەپێچرێتەوە.

ئەو کەسەی کرێکارەکانی هێناوە تا کۆئاو (حەز)ێك یاخود بیرێکی بۆ هەڵکەنن لە چەقی ڕێگای گشتی، ئەم کەسە لەسەر ئەوەی سزا نادرێت کە بکەرە، چونکە ئەو نەیکردووە بەڵکو کرێکارەکان کردوویانە، بەڵکو لەسەر بەدەستهێنانی کردەوەکە سزا دەدرێت.

خوای بێ وێنە لەسەر بەدەستهێنان (کسب)ی کردەوەکە لێپێچینەوە لەگەڵ بەندەدا دەکات، واتە لەسەر ئەو پاڵنەرو سووربوونە دەروونیەی کە هاندەری ئەنجامدانی کارەکەیە، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿ لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا ٱكْتَسَبَتْ ﴾ البقرة: ٢٨٦. واتە: (خوای گەورە ئەرك ناخاتە سەر هیچ کەسێك مەگەر بەقەدەر توانای خۆی نەبێت، هەر کارێکی چاك ئەنجام بدات قازانجی تەنها بۆ خۆیەتی و هەر خراپەیەکی کردبێت تەنها یەخەی خۆی دەگرێت). خودای تاك و بێ هاوەڵ دەفەرموویێت: ﴿ ٱلْيَوْمَ تُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍۭ بِمَا كَسَبَتْ ﴾ غافر: ١٧. واتە: (ئەمرۆ هەموو کەس پاداشتی کارو کردەوەی خۆ وەردەگرێت). هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَكْسِبُونَ ٱلْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا۟ يَقْتَرِفُونَ ﴾ الأنعام: ١٢٠. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی گوناهو تاوان ئەنجام دەدەن لە ئایندەدا سزاو تۆڵەی گوناهو تاوانەکانیان یەخەیان پێ دەگرێت). ئەم ئایەتانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە سزاو پاداشت پەیوەستە بە بەدەستهێنانی کردەوە لەلایەن مرۆڤەوە، واتە: هاندران و پاڵنرانی بەرەو ئەو شتەی فەرمانی پێکراوە جێبەجێی بکات و ئەو شتەش کە فەرمانی پێکراوە ڕێگری لێ بکات. خوای گەورە ویستویەتی بەدیهێنانی کردەوەکە و توانا بەسەردا شکانی بەندەکە پەیوەست بێت بە ئاراستە و پاڵنەری دەروونیانەوە، تا ببێتە شێوە تۆمارێك و ئەو پاڵنەرانەی تێدا تۆمار بکرێن کە بەرجەستە بوونە لە شێوەی کردەوەدا.

ئەگەر وترا:

خوای گەورە دەفەرموویَت: ﴿ وَلَوْ شَآءَ لَهَدَىٰكُمْ أَجْمَعِينَ ﴾ النحل: ٩. واتە: (خۆ ئەگەر خوا بیویستایە هیدایەتی هەر هەمووانی دەدا بە گشتی). هەروەها دەفەرموویَت: ﴿ وَلَوْ شَآءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَن فِي ٱلْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًاۚ أَفَأَنتَ تُكْرِهُ ٱلنَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُواْ مُؤْمِنِينَ ﴾ یونس: ٩٩. واتە: (خۆ ئەگەر پەروەردگارت بیویستایە _ دەیتوانی بە زۆر و بەناچاری _ هەر هەموو دانیشتووانی سەر ڕووی زەوی باوەڕ بهێنن، جا ئایا تۆ "ئەی موحەممەد (ﷺ)، ئەی ئیماندار" ئەتەوێ زۆر لە خەڵکی بکەی بۆ ئەوەی بڕوادار بن؟!). ئەمە ئەوە دەسەلێنێت کە ویستی مرۆڤ لە دەستی توانستی خوای گەورەدایە.

وەڵام: واتای ئەم ئایەتانە ئەوەیە: خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ ئەگەر بیویستایە ئەوا بە میهری خۆی وای لە بەندەکانی دەکرد کە باوەڕ هەڵبژێرن، هەواو هەوەسیان ڕەت بکەنەوە، بەڵام خوا ئەمەی نەویست، بەڵکو ویستی وابوو کە مرۆڤ لە نێوان دوو ڕێگە و لادا دابنێت و هەر یەکەشیان کێشی بکات بۆ لای خۆی، کە بریتین لە: نەفس بە ئارەزوو و هەواو هەوەسەکەی و عەقڵ بە دانایی و لێزانیەکەی. تا واتای ڕاسپێرران و ئەرکداری (تکلیف) و تێکۆشان لەگەڵ دەروون لە پێناوی خودا بە ڕۆشنی دەربکەوێت، ئەگەر ئاوا نەبووایە خودا پاداشتی بۆ گوێڕایەڵان و خۆڕاگرانی سەر ڕێگەی ڕاست ئامادە نەدەکرد، سزاو ئازاریشی بۆ تاوانکارە لە ڕێ دەرچووەکانی دانەدەنا.

ئالێرەوە خوای گەورە ویستی مرۆڤی لە نێوان میهرو سزای خوای داناو. جا هەر کەسێ باوەڕی بە خواو پەیامداری پێغەمبەرەکەی (ﷺ) هەبێت، نەفسی خۆی ڕاهێنا لەسەر ئەوەی ڕووبەڕووی حەق و ڕاستی نەبێتەوە، تێکۆشا دژی ئارەزووەکانی، ئەوا خوای گەورە سەری دەخات و یارمەتی دەدات.

خودای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿ وَٱلَّذِينَ ٱهۡتَدَوۡاْ زَادَهُمۡ هُدٗى وَءَاتَىٰهُمۡ تَقۡوَىٰهُمۡ ﴾ محمد: ١٧. واتە: (ئەوانەش ڕێبازی هیدایەت و ئیمانداریان گرتۆتە بەر بە گوفتاری پێغەمبەر (ﷺ) هیدایەت و دینداریان گەشە دەکات و پەرەدەسێنێت، خوایش شارەزایی و پارێزکار و دڵنیایی زیاتری پێبەخشین. خودای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ وَيَزِيدُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ٱهۡتَدَوۡاْ هُدٗى ﴾ مريم: ٧٦. واتە: (ئەوانەی ڕێبازی هیدایەتیان گرتۆتەبەر خوا زیاتر هیدایەتیان دەدات). هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ يَهۡدِي بِهِ ٱللَّهُ مَنِ ٱتَّبَعَ رِضۡوَٰنَهُۥ سُبُلَ ٱلسَّلَٰمِ وَيُخۡرِجُهُم مِّنَ ٱلظُّلُمَٰتِ إِلَى ٱلنُّورِ بِإِذۡنِهِۦ ﴾ المائدة: ١٦. واتە: (خوا بەو قورئانە پیرۆزە هیدایەت و ڕێنمویی ئەو کەسانە دەکات کە: شوێن ڕەزامەندی خوا کەوتوون، بەرەو ڕێبازەکانی ئاشتی و ئاسوودەیی و لە تاریکیەکانی دەریاندەهێنێت و ڕزگاریان دەکات و دەیانخاتە ناو ڕووناکیەوە).

بەڵام ئەوەی لاڕێی کردن و دوژمنایەتی خواو پێغەمبەرەکەی کرد بێت، بووبێتە خزمەتکاری هەوەس و ئارەزووەکانی، کاتێك ئامۆژگاری کراو بەخششەکانی خوای بەبیر هێنرایەوە ئەوا گوێچکەکانی کەڕ دەکردن لە ئاستی دا، نمونەی ئەو کەسانە ئاوێتە دەکرێن لە گومڕایی و سەر لێشێواویدا، خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ سَأَصۡرِفُ عَنۡ ءَايَٰتِيَ ٱلَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي ٱلۡأَرۡضِ بِغَيۡرِ ٱلۡحَقِّ وَإِن يَرَوۡاْ كُلَّ ءَايَةٖ لَّا يُؤۡمِنُواْ بِهَا وَإِن يَرَوۡاْ سَبِيلَ ٱلرُّشۡدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلٗا وَإِن يَرَوۡاْ سَبِيلَ ٱلۡغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلٗا ﴾ الأعراف: ١٤٦. واتە: (ئەو کەسانەی بە ناحەق فیز دەکەن لە زەویدا و خۆیان بە گەورە دەنوێنن (لە خەڵکی)، لەمەودوا ڕووی دڵیان وەردەچەرخێنم لە تێگەیشتنی ئایەت و فەرمانەکانم، خۆ ئەوانە ئەگەر هەر بەڵگەو نیشانەیەك ببینن ئەوە باوەڕی پێ ناکەن، ئەگەر ڕێبازی بەرژەوەندی دنیاو قیامەت ببینن ئەوە نایگرنەبەر، خۆ ئەگەر ڕێبازی ئارەزوو پەرستی و گومڕایی ببینن، ئەوە دەیگرنەبەر و پەیڕەوی دەکەن). هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ يُضِلُّ بِهِۦ كَثِيرٗا وَيَهۡدِي بِهِۦ كَثِيرٗا ﴾ البقرة:

٢٦. واتە: (زۆرێکی پێ گومڕا دەکات و زۆرێکی تریشی پێ هیدایەت و ڕێنموویی دەکات، بەڵام دیارە جگەلە لارو وێرو یاخی و تاوانباران کەسی تر گومڕا ناکات).

ئەم یاسایە خواییە ڕاڤەکاری ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە: ﴿ فَإِنَّ ٱللَّهَ يُضِلُّ مَن يَشَآءُ وَيَهۡدِي مَن يَشَآءُ ﴾ فاطر: ٨. واتە: (بەڕاستی خوا بیەوێت هەر کەس گومڕا بکات دەیکات، هەر کەسێکیش هیدایەت بدات دەیدات). هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَمَن يُضۡلِلِ ٱللَّهُ فَمَا لَهُۥ مِنۡ هَادٖ ﴾ الرعد: ٣٣. واتە: (جا هەر کەس بەهۆی کارو کردەوەی خراپیەوە خوا ون بکات، ئیتر کەس نییە هیدایەتی بدات).

مەبەستی ئەوەیە کە: خوای گەورە بێ توانا نییە لەوەی هۆکارەکانی ڕێنموویی و هیدایەت بخاتە دڵی گومڕاترین بێ باوەڕەوە، هۆکارەکانی گومڕایش بخاتە دڵی چاکترین بەندە باوەڕدارەکانی.

بەڵام خوای گەورە بە بەخشندەیی و میهرو چاکەی خۆی لەسەر خۆی پێویست کردووە کە: کەس گومڕا نەکات مەگەر یەکێك پشت لە هۆکارەکانی ڕێنوویی و هیدایەت بکات، هۆکارەکانی هیدایەت نزیك بخاتەوە لە هەر کەسێك کە پێداگیری لەسەر وەڵامدانەوەی بانگەوازو جێبەجێ کردنی فەرمانەکانی خوای گەورە بکات[1].

---

[1] ئەهلی سوننە پێی وایە: ڕێنموویی خوای مەزن بۆ بەندەکانی لە دوو ڕووەوەیە:

یەکەم: لە ڕووی ڕۆشن کردنەوەی ڕاستی و نزا بۆ کردنی و بەڵگەر لەسەر بەرپاکردنی. دروستە لەم ڕووەوە هیدایەت دان بدرێتە پاڵ پێغەمبەران و هەر بانخوازێکی تر کە بانگەوازی دەکات بۆ لای خودا، لەبەر ئەوەی ئەوانە ڕێڕوون کەرەوەو ئاراستەکاری بەندەن. ئەمەش ڕاڤە و تەئویلی ئەم فەرمایشتەی خودای گەورەیە کە دەربارەی پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: ﴿ وَإِنَّكَ لَتَهۡدِيٓ إِلَىٰ صِرَٰطٖ مُّسۡتَقِيمٖ ﴾ الشورى: ٥٢. واتە: بەڕاستی تۆ بانگەوازی دەکەیت بۆ لای خودا. ئەم جۆرە هیدایەتە لەلایەن خودا سەرجەم ڕاسپێرراو ئەرکدارەکان (مكلفين) دەگرێتە خۆ.

دووەم: ڕێنمووی و هیدایەت درانی بەندەکان لەلایەن خواوە بە هۆی بەدیهێنانی هیدایەت لە دڵ و دەروونیاندا، هەروەك خودای گەورە باسی کردووە: ﴿ فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهۡدِيَهُۥ يَشۡرَحۡ صَدۡرَهُۥ لِلۡإِسۡلَٰمِ ﴾ الأنعام: ١٢٥. واتە: (جا ئەو کەسەی "خێری تێدا بێت" و خوا بیەوێت هیدایەتی بدات، ئەوە سینەی ساف و پاك و ئامادە دەکات بۆ ئایینی ئیسلام). جا ئەم ڕێنمووی و هیدایەتە تایبەتە بەوانەی بانگەوازو هیدایەتیان وەرگرتووە. هەر بۆ زیاتر جەخت کردنەوەی ئەم فەرمایشتەی خودای بێ وێنە ئەم ئایەتە دابەزی: ﴿ وَٱللَّهُ يَدۡعُوٓاْ إِلَىٰ دَارِ ٱلسَّلَٰمِ وَيَهۡدِي مَن يَشَآءُ إِلَىٰ صِرَٰطٖ مُّسۡتَقِيمٖ﴾ یونس: ٢٥. واتە: (خوای گەورەش بانگەواز دەکات بۆ بەهەشتی پڕ لە ئاشتی و شادی و ئاسایش، هەر کەسێك ئەو زاتە بیەوێت ڕێنموویی دەکات بۆ ڕێگە و ڕێبازی ڕاست و دروست). مەبەستی ئەم فەرمایشتە: هیدایەتدان و ڕێنمووی کردنی دڵ و دەروونەکانە کە تەنها خودای باڵادەست و خاوەن شکۆ توانای بەسەردا هەیە. لەبەر ئەمە لەبارەی پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: ﴿ إِنَّكَ لَا تَهۡدِي مَنۡ أَحۡبَبۡتَ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ يَهۡدِي مَن يَشَآءُ ﴾ القصص: ٥٦. واتە: (بەڕاستی ئەی پێغەمبەر (ﷺ) تۆ ناتوانیت ئیمان و باوەڕ ببەخشیت بەو کەسەی خۆشت دەوێت، بەڵکو خوا هەر کەسێکی بوێت دەیخاتە سەر ڕێگەی ڕاست و ئیمانی پێ دەبەخشێت). کەچی خوای گەورە وەسفی پێغەمبەری کردووە (ﷺ) بەوەی هیدایەت دەری خەڵکە بۆ سەر ڕێگای ڕاست. ئەو ڕێنموویی و هیدایەتدانەی خودای گەورە داویەتە پاڵ پێغەمبەر (ﷺ) بریتیە لە ڕێگەی ڕوونکردنەوەو بانگەوازی کردن، ئەو هیدایەتدانەی نەداوەتەوە پاڵ پێغەمبەر (ﷺ) کە پەیوەستە بە دڵ و دەروون گوشاد کردن و وەرگرتنی ڕاستییەوە.

گومڕاکردنی گومڕابووان لەلایەن خوداوە، بە واتای ئەوەیە کە گومڕایی و لادان لە ڕاستی لە دڵیاندا بەدیبهێنێت. پێویستە ئەم دوو فەرمایشتە بەو واتایە ڕاڤە بکرێن: ﴿ وَمَن يُرِدۡ أَن يُضِلَّهُۥ يَجۡعَلۡ صَدۡرَهُۥ ضَيِّقًا حَرَجٗا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي ٱلسَّمَآءِ ﴾ الأنعام: ١٢٥. واتە: (ئەو کەسەش خوا بیەوێت گومڕای بکات، ئەوە دڵی دەگوشێت و سینگی توند دەکات و هەناسەی سوار دەبێت، هەر وەك ئەوەی بەرەو ئاسمان بەرز بێتەوە). هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ يُضِلُّ مَن يَشَآءُ وَيَهۡدِي مَن يَشَآءُ ﴾ النحل: ٩٣. واتە: (ئەوەی بیەوێت ڕێبازی هیدایەت بگرێت ڕێنموویی دەکات، ئەوەش ڕێبازی گومڕایی بگرێتەبەر موڵەتی دەدات و زۆری لێ ناکات). خودا هەر کەسێك گومڕا بکات ئەوە بە دادگەری خۆیەتی، هەر کەسێکیش هیدایەت بدات بە چاکە و بەخششی خۆیەتی.

قەدەرییەکان و موعتەزیلەکان پێیان وایە: هیدایەت و ڕێنموویی تەنها بە واتای ڕێپیشاندان و نزاو ڕوونکردنەوەی ڕاستی دێت، هیدایەت دانی دڵ و دەروون نییە. گومڕا کردن لەلای ناوبراوان دوو جۆرە: یەکەم: بوترێت: خودا بەندەیەکی گومڕا کرد بەو واتایەی خودا ناوی لەو کەسە ناوە گومڕا بوو. جۆری دووەم: بەو

ئەگەر وترا:

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَمَا تَشَآءُونَ إِلَّآ أَن يَشَآءَ ٱللَّهُ ﴾ الإنسان: ٣٠. واتە: (ئێوە چیتان پێناکرێت و هیچ کارێکتان پێ ئەنجام نادرێت، مەگەر خوا ویستی لەسەر بێت). ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە مرۆڤ هیچ ویستێکی نییە، مەگەر بە ویست و ڕەزامەندی خوای گەورە نەبێت.

وەڵامەکەی: ئایەتەکە ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە مرۆڤ نەدەبووە خاوەنی ویست لە ناخی خۆیدا و نەشی دەتوانی سەرپشك بێت و ئەو ڕەفتارە بکات کە خۆی دەیەوێت ئەگەر خوای گەورە ئەو نهێنیە مەزنەی لە ناخی مرۆڤ دانەنابوایە(1).

ئەگەر وترا:

ویستی خوای گەورە تەواو و ڕەهایە، جا چۆن دەکرێت ئەندێشەی ئەوە بکەین کە مرۆڤ خاوەن ویست بێت لە پاڵ ویستی خوادا، پاش ئەوەی دانمانا بەوە کە مرۆڤ خاوەنی ویستی ئازاد و سەرپشکە؟.

وەڵامەکەی: ئەوەیە کردەوە خۆنەویست و ناچارییەکان، مرۆڤ هیچ توانا و ویستێکی بەسەردا ناشکێت، بەڵام ئەو کردەوانەی کە مرۆڤ سەرپشکە و بە ویستی خۆی ئەنجامی دەدات،

واتایەی خودا سزای کەسەکەی دا لەسەر گومڕا بوونەکەی. بەغدادی ئەم بۆچوونەی قەدەرییەکان و موعتەزیلەکانی بە هەڵە داناوە لە ڕووی زمانەوانی و واتاوە.

دوو خواپەرستەکان (الثنوية) پێیان وایە: ڕێنموویی و هیدایە لەلایەن نوورەوەیە، گومڕابوونیش لە تاریکییەوەیە.

ئاگرپەرستەکان بۆچوونیان وایە: هیدایەت دان لە خواوەیە، گومڕا بوونیش لە شەیتانەوەیە (کە بە ئەهریمەن ناودەبرێت)./ أصول الدين للغزنوي ١٤٠_١٤٢ و ٨٣.

(1) كبرى اليقينيات الكونية ١٦٦ و لاپەڕەکانی دواتر، بڕوانە: رسالة القضاء و القدر للشيخ محمد متولي الشعراوي.

ئەوا ئەو کردەوانە چەقی ڕاسپێرران و ئەرکدارییین. جا خوای پایەبەرز ویستی وابووە تۆ ویستت هەبێت، کەواتە ویستی خوای گەورە لەگەڵ هەموو ئەو شتانەدایە کە مرۆڤ ئەنجامی دەدات و هەڵی دەبژێرێت، بەم پێیەش تێکگیران نییە لە نێوان ویستی خوای گەورە و ئەوەی مرۆڤ بە ویستی تایبەتی خۆی دەست نیشانی دەکات و ئەنجامی دەدات.

گریمان ئەگەر خوای گەورە ویستی لەسەر شتێك نەبوو کە تۆ هەڵت بژاردبوو بەویستی خۆت، واتای وایە خوای گەورە ویستی لەگەڵ ویستەکەی تۆ دا نییە، ئەو ویستەی کە تۆی ئاراستە کردووە بۆ ئەو کارە، ئەمەش پێچەوانەیە لەگەڵ ئەوەی پێشتر سەلمێنرا کە خوای گەورە ویستویەتی تۆش خاوەن ویست بیت، بەم پێیە ئەو گریمانە پوچەڵ بووەوە کە پێی وایە خودا ویستی لەسەر ئەو شتە نییە کە بەندە دەیەوێت.

بۆ نمونە: خزمەتکارێکت هەیە، دەتەوێت شارەزای ڕاستگۆییەکەی ببیت لە خزمەت و هەڵسوکەوت و مامەڵەکەیدا، بۆ ئەم مەبەستە ئەندازەیەك پارەی پێ دەدەی، تا پێداویستیەکان بکڕێت لە بازار، بە ئازادییەکی تەواو هەڵسوکەوت بە پارەکە دەکات، بێ ئەوەی چاودێرێکی لەسەر بێت.

تۆ ویستوتە لەو کارەدا خزمەتکارەکە ئازاد بێت، لەوەی هەر شتێك بکات یان نەیکات، بەڵکو خزمەتکارەکە تەنها بە قسەی دەروونی بکات، تۆش ویستوتە کە خزمەتکارەکە بە ئازادی هەڵسوکەوت بکات تا لایەنە شاراوەکانی بزانیت، جا چ ناپاکی بکات لە سپاردەکەی یان سپاردەکەی بپارێزێت، ئەوا تۆ هەر دوو دەرەنجامەکەت مەبەستە، جا ئەو دەرەنجامەت پێ خۆش بێت یان پێت ناخۆش بێت.

بەم پێیە دەرەنجامی ویستی مرۆڤ لە ئاست ویستی خوای گەورە وەك ویستی خزمەتکارەکەیە لە ئاست ویستی گەورەکەی، تەنها ئەو شتە لە موڵکی خوداو بوونەوەردا ڕوودەدات، کە خوای گەورە ویستی لەسەر بێت، ئەمەش دژ نییە لەگەڵ ئەوەی کە خودا ویستی

به بەندە داوە، تا ئەو شتە دەست بخات کە دەیەوێت بەبێ ناچار کردن، تا لایەنە شاراوەکەی بەندە لە هەڵسوکەوتەکەیدا بەرجەستە ببێت و دەربکەوێت، بەمەش شایەنی پاداشت یان سزای خوایی بێت[1].

---

[1]) کبری الیقینیات الکونیة ١٦٢.

دەڕدیر لە (شرح الخریدة ٦١_٦٢) وتویەتی: (ئەگەر وتت: ئێمە توانای بەدیهێنانی کردەوەمان نەبێت، کەواتە چۆن دەبێت کردەوە بدرێتە پاڵ ئێمە، چۆن دەبێت ئەرکدار بین بە کردەوەو ڕووی گوفتارمان تێبکرێت بەو هۆیەوە، خودای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ وَقُلِ ٱعۡمَلُواْ فَسَيَرَى ٱللَّهُ عَمَلَكُمۡ وَرَسُولُهُۥ ﴾ التوبة: ١٠٥. واتە: (بەو خەڵکە بڵێ: ئێوە هەرچی دەتوانن لەکارو کردەوە ئەنجامی بدەن، چونکە خوا کارو کردەوەتان دەبینێت). ئەم دەقانە لە قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێزدا گەلەك زۆرن.

دەڵێین: کە کردەوەکان دەدرێنە پاڵمان لە ڕووی بەدەستهێنان "کسب"ەوەیە، نەك لە ڕووی داهێنان و دروست کردن. ڕوونکردنەوەش لەسەر ئەمە، توانای خودا شتەکانی لە نەبوونەوە هێنایە بوون بە ویستی خۆی، ئەم دەرخستن و هێنانە بوونەش بە بەدیهێنان و دروست کردن ناودەبرێت، ئەمە مەبەستی پەیوەست بوونی توانای هەربوو و بێ سەرەتا، سەبارەت بە توانای ئێمە ئەوا پەیوەست بووە بە هەندێك لە کردەوەکان، ئەویش ئەو کردەوانەن کە خۆویستن و مرۆڤ تیایاندا سەرپشکە، واتە: ئەو کردەوانەی کە بە مەبەست و ویستی خۆمان دەیکەین ئەمەش بەدیهێنان نییە. ئەم پەیوەست بوونەی مەبەستەکەمان بە کردەوە بەو شێوەیەی کە دەمانەوێت بریتیە لە بەدەستهێنان "کسب". پەیوەست بوونی توانای خودا بە کردەوەکە بریتییە لە بەدیهێنانی کردەوەکە، پەیوەست بوونی توانای ئێمە بەو پێیەی دەمانەوێت بریتیە لە بەدەستهێنان نەوەك بەدیهێنان. کردەوە خۆویست و سەرپشکییەکانمان دوو توانای پێوە پەیوەست بوونە، توانای هەربوو و بێ سەرەتا، توانای پەیدابوو، جا توانای پەیدابوو هیچ کاریگەرییەکەی نییە لەسەر کردەوەکە تەنها بەراورد کردن نەبێت. خودا لەو کاتەی بەندە سور دەبێت لە سەر ئەنجامدانی کارەکە ئەوا کردەوەکە دروست دەکات نەك بەو هۆیەوە دروستی بکات، بۆ نمونە: سووتان لەو کاتەی ئاگر دەگاتە دار، جا لەو لایەنەی خودا ئارەزوو و مەبەستی بۆ ئێمە دروست کردووەو هاوڕێ لەگەڵیدا هەر کە کردەوەکەی بەدیهێنا ئەوا تواناشمان پێدەبەخشێت، مەبەستمان ئەوەیە کە ئەو کردەوەمان دەدرێتە پاڵ و ڕووی گوتارمان تێدەکرێت بەو هۆیەوە، چونکە لە ڕووکەشدا وا بەدەر دەکەوێت کە ئەمە کردەوەی بەندەیە. ئەگەر تەماشای بەڵگەی یەکتایی خودا بکرێت ئەوا بۆ تەماشاکەر دەردەکەوێت کە تەنها خودایە کردەوە بەدیدەهێنێت، ئەگەر وانەبوایە ئەوا پێویست دەبوو خودا هاوبەشی هەبوبا. بەم شێوەیە زانرا کە پەیوەست بوونی توانای بەندە بریتییە لە بەراورد کردنی توانای پەیدابوو لەگەڵ کردەوەکە بێ ئەوەی کاریگەری هەبێت، هەر بەم شێوەیە کردەوەکان دەدرێنە پاڵ

بەندە، وەك لەم فەرمایشتە پیرۆزەدا هاتووە: ﴿ لَهَا مَا كَسَبَتۡ وَعَلَيۡهَا مَا ٱكۡتَسَبَتۡ ﴾ البقرة: ٢٨٦. واتە: (هەر کارێکی چاك ئەنجام بدات قازانجی تەنها بۆ خۆیەتی و هەر خراپەیەکی کردبێت تەنها یەخەی خۆی دەگرێت). سزاو پاداشت لەسەر کردەوەکان بە چاکە و بەخشش و دادگەری خودا دیاری دەکرێت. ئا لەو کاتە بەندە بە سەرپشك کراو ناودەبرێت، لەو کاتەی خودای بێ وێنە کردەوەکە بەدیدەهێنێت بەبێ ئەوەی توانای مرۆڤ هاوڕێ و هاوتەریب بێت لەگەڵیدا ئا لەو کاتەدا بە ناچارکراو ناودەبرێت، خودای مەزن بە چاکە و بەخشندەیی خۆی لەگەڵ ئێمەی کردووە بەوەی لەو حاڵەتەدا ئێمەی بە ئەرکدار دانەناوە، ئەگەر ویستی لەسەر بووبا ئەوا ئەرکداری دەکردین).

بەشی پێنجەم

پێغەمبەرایەتی (النبوة)

لە سێ دەروازە پێک دێت:

دەروازەی یەکەم: پێویستی مرۆڤ بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی، گفتوگۆو مشتومڕ کردن لەگەڵ ئەوانەی نکوڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن.

دەروازەی دووەم: پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی گشتی: پێغەمبەرو پەیامبەر لە زمانەوانی و زاراوەدا، حوکمی ناردنی پێغەمبەران، سەلماندنی پێغەمبەرایەتی، پێغەمبەرایەتی بە هەڵبژاردن و دەستنیشان کردن دەبێت لەلایەن خودای گەورەوە، پێغەمبەران و پەیامبەران مرۆڤن، ژمارەو ڕێژەی پێغەمبەران، ئەرکی پێغەمبەرایەتی، پێویستی باوەڕ بوون بە پێغەمبەران و پەیامبەران، قورئانی پیرۆزو کتێبە ئاسمانییەکانی تر.

سیفەت و خەسڵەتەکانی پێغەمبەران و پەیامبەران: پارێزراوی، ڕاگەیاندنی بەرنامەی خودا، زیرەکی و ژیری، نێرینە بوون، پاک و سەلامەت بوون لە کەم و کورتییەکان. سروش: جۆرەکانی، چۆنیەتی دابەزینی، شتێکە لە دەرەوەی سنووری دەروون و نەفس، چەند گومانێکی بێ بنەما لەبارەی سروش. موعجیز، حوکمی باوەڕ پێبوونی، سەرجەم کارە دەرئاساکانی تر.

دەروازەی سێیەم: پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی تایبەت: سەلماندنی پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ): سەلماندنی، موعجیزەکانی، ڕووەکانی ئیعجازی قورئان.

چەند گەواهیدرێکی تر لەسەر پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ)، خەسڵەتەکانی، هەمە لایەنی شەریعەتەکەی، هاتنی پێغەمبەر لە کاتێکدا کە ماوەیەکی زۆر بوو پێغەمبەران نەهاتبوون، ئەو مژدانەی دراون لەبارەی هاتنیەوە لە کتێبەکانی پێشوو، ئینجیلی برنابا.

پەیامەکەی پێغەمبەر (ﷺ) تەواوکەرو کۆتایی شەریعەت و پەیامەکانە، پەیامەکەی گشتگیرە.

پلەوپایەی پێغەمبەر (ﷺ)، تکاو شەفاعەتەکەی، بنەماکانی بانگەوازەکەی، لە بەرامبەر پێغەمبەری خوادا چیمان لەسەر پێویستە (ﷺ).

دەروازەی یەکەم

پێویستیی مرۆڤ بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی

تێکڕای عەقڵمەندان کۆکن لەسەر ئەوەی عەقڵی مرۆڤیەکێکە لە ڕێگەکانی گەیشتن بە زانست و زانیاری.

بەڵام دوو دەستەو تاقم بەرهەڵستی ئەم ڕاستیەیان کرد:

دەستەی یەکەم: دان دەنێت بە بوونی عەقڵدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هیچ نرخێك بۆ پەیی پێردن و زانیارییە عەقڵییەکان دانانێت. ئەمە مەزهەبی فەیلەسوفە سۆفستائیەکانی یۆنانە، ئیسماعیلییەکانیش ئەم بۆچوونەیان هەیە کە دەڵێن بوونی مامۆستایەکی خوایی بۆ یارمەتی و پشتگیری پێویستە، ئەو مامۆستایەش بریتیە لە ئیمامی پارێزراو لە هەڵە چ بە ئەنقەست یاخود بە ڕاست، تەنها ئیمام ڕاست و پوچەڵ لەیەك جیادەکاتەوە، ڕاستی تەنها لەسەر ئیمام وەستاوە.

بەهەمان شێوە ئەمە مەزهەبی هەندێك لە خۆ بە صۆفی زانەکانە، کە پێیان وایە خورپە (ئیلهام) ڕێگەی زانین و گەیشتنە بە زانیاری، نەوەك عەقڵ.

عەقلگەڕاکان بەرپەرچی ئەم ڕایەیان داوەتەوە، وەك: (غەزالی) لە هەر دوو کتێبەکەیدا (القسطاس المستقيم) و (مشكاة الأنوار)، ناوبراو ئەوەی ڕوون کردۆتەوە کە عەقڵ پەیی بە زانیارییەکان دەبات، لە ڕاستی شتە بەرهەست و عەقڵییەکان دەگات، حوکمی دڵنیاکەرەوەی

ڕاست لەم بارەوە دەردەکات، وەك چۆن عەقڵ حوکم لەسەر ژمارە دەدات هەر چەند زۆریش بێت.

ئیبن حەزمیش لە بەرپەچی ئەوانەی دەڵێن (خورپە) ئیلهام تاکە ڕێگەی زانست و زانینە نەوەك عەقڵ، وتویەتی: ئەوانەی پڕوپاگەندەی ئەوە دەکەن کە (خورپە) ئیلهامیان بۆ دێت لەبارەی کە کەسانی تر جگە لەوان بە عەقڵی سەرەتا پەیی پێ نابەن، کەچی دوو کەس لەوانەی بانگەشەی ئیلهام دەکەن لەسەر شتێك کۆك نین کە گوایە بە خورپە (ئیلهام) پەییان پێ بردووە، ئەگەر هەر کەسێکیش زۆر بەجوانی ڕووخساری بانگەشەی بڕازێنێتەوە ئەوا هەر هیچ ڕاستیەکی پێ ناچەسپێت و هیچ پوچەڵی و بەتاڵێکیشی پێ نافەوتێت[1].

دەستەی دووەم: نکۆڵی لە عەقڵ دەکات بەو چەمکەی پێشوو کە پێی وایە ڕێگەیەکە بۆ گەیشتن بە زانیارییەکان، بۆچوونیان وایە کە:هەستەکات تەنها هۆکارن بۆ زانین و دەستخستنی زانیاری، ئەوەش کە بە عەقڵ ناو دەبرێت هەر دەگەڕێتەوە بۆ هەستەکان. ئەم تاقمە و شوێنکەوتووانی ئەم ڕێبازە ناسراون بە هەستگەرا یان ئەزموونگەرا یاخود ماددەگەراکان. ئەم

---

(1) کتێبەکەمان: أصول الدين الإسلامي ١٧٧، لە کتێبی ناوبراودا ئاماژە کراوە بۆ: القسطاس المستقيم، والإحكام لإبن حزم ١/١٤ و ئاماژە بەت چەند سەرچاوەیەکی تریش دراوە.

تاقمە سۆفستائیەکان ئەمانەن:

أ_ گوماندارەکان (اللا أدرية): وتویانە: ئێمە گومانمان هەیە، گومانیشمان لەوە هەیە کە گومانمان هەیە، ئا بەم شێوەیە.

ب_ دژگەرا (العنادية): وتویانە: هەر بابەتێك کە پێویستی بە بەڵگە نەبێت یاخود هەر بابەتێکی تیۆری ئەوا دژێکی هەیە بە ئەندازەی خۆی بەهێزەو پەسەند کراوە لەلایەن بیرو هۆشەوە.

پ_ ڕێژەگەرا (العندية): وتویانە: ڕێبازی هەر کۆمەڵێك ڕاستە، ئەگەر بە بارودۆخی ئەوان بیپێویت و هەڵەیە ئەگەر بە بارودۆخی غەیری ئەوان بیپێویت. دەکرێت دوو شتی دژیەك ڕاست بن ئەگەر هەر یەکەیان بدرێتە پاڵ کەسێك و بە بارودۆخی یەکێك بپێورێت، ڕاستی لە خودی هیچ شتێکدا نییە.

سەیری ئەم تاقمانە بکە لەم سەرچاوانەدا: حاشية الطوسي على محصل أفكار المتقدمين والتأخرين ٤٠، الفصل لإبن حزم ١/٤٣، المعالم الدينية ٤٩.

ڕێبازە لەم دواییانەدا دەرکەوت لە ئەوڕوپادا، گرنگرین هەڵگرانی ئەم بۆچوونە ئەوانەن: فرەنسیس بیکۆن، لە ساڵی ١٦٢٦ز مردووە، جون لوك،ساڵی ١٧٠٤ز مردووە، دیڤید هیوم، ساڵی ١٧٧٦زمردووە، ئەم ڕێبازە شوێنکەوتووی لە هەموو دونیادا پەیدابوو.

زانایان بەرپەرچی ئەم دوو تاقمەیان داوەتەوە بە لێکۆڵینەوەی زانستی، کە لە میانەی لێکۆڵینەوەکاندا سەلماندوویانە عەقڵ توانای پەیی پێبردنی هەیە بێ یارمەتی وەرگرتن لە هەستەکان، نموونەشیان هێناوەتەوە بە دیاردەی (تلبثائي) واتە: گواستنەوەی فیکرو هزر یاخوددیاردەی هەست کردن و پەیپێبردن بە فیکرو هزری کەسێکی تربێ ئەوەی هەستەکان هیچ ڕۆڵێك ببینن لەمەدا یان دیاردەی ڕەوانی بینین (الإستشفاف أو الجلاء البصري) کە هەست کردنە بە شتەکان یان ڕووداوەکان بێ ئەوەی هەستەکان هیچ ڕۆڵێك ببینن، ئەم لێکۆڵینەوانە لەلایەن چەندین کۆنگرەوە دانیان پێدانراوە[1].

سەرجەم مەزهەبە ئیسلامیەکان کۆك بوون لەسەر گرنگی عەقڵ لە پرۆسەی پەیی پێبردندا، کەچی دانیان بەوەشدا ناوە کە عەقڵ بە تەنها ناتوانێت پەیی بە زۆربەی شتەکاندا ببات، وەك: بابەتی باوەڕبوون بەخودا و سیفەتەکانی، ئەو شتەی بۆ خودا پێویستە، ئەو شتانەی بۆ خودا دروستن، ئەو شتانەی بۆ خودا نەبوو و ئەستەمە، هەروەها چ شتێك بۆ پێغەمبەر پێویست و دروست و ئەستەمە، لەبارەی ڕۆژی دوای، لەبارەی حوکمی بابەتەکانی تری بیروباوەڕ. هەروەها وەك بابەتی ڕەوشت، حوکمە کردارییەکان، ئەو کردەوانەی چاك یاخود خراپن.

لەبەر ئەوەی خەڵك ڕای جیاوازی هەیەلەبارەی ئەم بابەتانەوە، دەکرێت شتێك لە بەرژەوەندی خەڵکانێکدا بێت کەچی هەمان شت مایەی زیان بێت بۆ کەسانێکی تر، دەکرێت هەندێك ڕەفتار لەلایەن خەڵکانێك چاکەکاری و گەورەیی بێت کەچی هەمان ڕەفتار لەلای

---

[1]) کتێبەکەمان: أصول الدين الإسلامي ١٧٩.

کومەڵە خەڵکێکی تر بێ ڕێزی و بێنرخی بێت، بۆیە ئیسلام ئەرکی یاسادانانی بۆ عەقڵی مرۆڤەکان جێ نەهێشتووە، چونکە ئەمە سەردەکێشێت بۆ گەڕەلاوژێ و ئاژاوە. هەر لەبەر ئەمەش بوو کە ڕێنمایی پێغەمبەرایەت بۆ مرۆڤ پێویست بوو.

گفتوگۆ و مشتومڕ کردن لەگەڵ ئەوانەی

نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن

خەڵکانێك بۆچوونیان وایە مرۆڤ پێویستی بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی و سروش و نیگای پەیام نییە. گوایە مرۆڤ دەتوانێت تەنها پشت بەخۆی و بە عەقڵەکەی ببەستێتلە ڕێکخستنی ژیانیدا.

ئەوانەی نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن، دوو پێڕن:

پێڕی یەکەم: نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکات، چونکە نکۆڵی لە بوونی خوا دەکات، شتێکی زانراوەکە کەسێك نکۆڵی بکات لەڕەوانەکاریپێغەمبەران کە خوای گەورەیە، ئەوا هەر بێ چەندو چوونی نکۆڵی دەکات لە پێغەمبەرو پەیامبەرەکانی خودا.

گفتوگۆو مشتومڕ کردن لەگەڵ ئەم پێڕەدا بەوە نابێت لەسەر سەلماندنی پێغەمبەرایەتی دەمەتەقێیان لەگەڵ بکرێت، بەڵکو دەبێت لەسەر سەلماندنی بوونی خوای پاك و بێ وێنە گفتوگۆیان لەگەڵ بکرێت[1]. پێشتر قسە لەسەر ئەمە کراوە لە بەشی خواناسی.

---

[1] تبصرة الأدلة ١/٤٤٦ و ٤٤٨.

پێڕی دووەم: دان دەنێت بەبوونی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ و باوەڕیشی پێ هەیە، بەڵام نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکات، تەنها پشت بە عەقڵی خۆی دەبەستێت لە دیاریکردنی چاکە و خراپە.

زۆرێك لە بەراهیمەکانی هیند، صابئەکان، هەندێ لە فەیلەسوفەکان لە ڕیزی پێشەوەی ئەم پێڕە دەگرن، هەندێك لە بە ڕواڵەت موسڵمانەکانیش بە فەلسەفەی ئەوان کاریگەر بوون وەك: ئەبو حەسەینی ئەحمەدی کوڕی یحیای ڕاوەندی، ساڵی ٢٤٥ك مردووە.

ئەوانەی نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن، هەندێك لە بەڵگەکانیان ئەمانەن:

١_ ئەوەی پێغەمبەران دەیهێنن لە دوو حاڵەت بەدەر نییە یان ئەوەتا عەقڵ دەیزانێت یان نایزانێت.

ئەگەر پێغەمبەر ئەو شتەی هێنا کە عەقڵ دەیزانێت ئەوا هیچ سوودێکلە ڕەوانەکرانی نەبووە، چونکە عەقڵ بەسە، ئەگەر ڕەوانەکرانی پێغەمبەران بە ئامانج و مەبەستێکی ڕاست و دروست نەبێت ئەو کاتە دەبێتە شتێکی پڕو پووچ.

ئەگەر شتێکی هێنا کە عەقڵ نایزانێت، ئەوا عەقڵ بۆی هەیە پەسەندی نەکات و ڕەتی بکاتەوە، چونکە شتێك پەسەند کراوە کە عەقڵ پەیی پێی ببات(١).

وەڵام: ئەم بەڵگەیە ڕوونە کە پوچەڵ و بێ بنەمایە، چونکە هەر کەسێك شارەزای پەیامە ئاسمانیەکان بێت، ئەوا دەزانێت کە هەر دوو لایەن لەخۆی دەگرێت چ ئەوەی عەقڵ دەیزانێت چ ئەوەش کە نایزانێت.

---

(١) الإرشاد للجويني ٣٠٣. تبصرة الأدلة للنسفي ١/٤٤٤، ئەمە بەڵگەی بەراهیمەکانە.

جا ئەوەی عەقڵ دەیزانێت ئەوا ئەرکی ئەم پەیامە ئاسمانیانە جەخت کردنەوە بووە لەسەری.

سەبارەت بەوەش کە عەقڵ نایزانێت _ کە زیاترینیانە _ ئەوا پەیامە ئاسمانیەکان ڕۆڵی ڕێبەرو ڕێنوێنی کەری عەقڵ دەبینن، ئەو زانیارییانە دەبەخشێت لە هەگبەی عەقڵدا نییە، عەقڵ ئاراستە دەکات بۆ شتی چاك و بە سوود[1].

٢_ پێغەمبەر لە ڕەگەزی ئەوانەیە کە بۆ لایان ڕەوانەکراوە، بەبەرز دانان و بە گەورە زانینی تاکێك لەناو هاوڕەگەزەکانی و هاوشێوەکانی ستەمە و دەرچوونە لە دادپەروەری و دانایی، ئەمەش شتێکی نەشیاو و نادروستە بۆ خوای دانای باڵادەست و خاوەن شکۆ[2].

وەڵام:

أ_ خوای گەورە بۆی هەیە بە فەزڵ و بەخششی خۆی یەکێك هەڵبژێرێت لە بەدیهێنراوەکانی، وەك چۆن بۆی هەیە جیاوازی نەکات لە نێوانیاندا و یەکسانیان بکات، چونکە ئەمە دادگەریی و ڕاستی سەرپەرشتی خودایە. خوای گەورە لەپێناو ڕەگەز هیچ کەسێك پایەدار ناکات بەسەر کەسێکی تردا لەناو هاوڕەگەزەکانی، بەڵکو لەبەر ئەمە پایەداری دەکات کە شیاوی پەمام هەڵگرتنە و دڵسۆزە لە کۆششەکانیدا[3].

ب_ بەپێی بەڵگەکەی ئێوە پێویست دەبێت کە خوای گەورە دادگەر نەبێت، چونکە خوای گەورە لە هەندێك بەدیهێنراوەکانی زانست و هێزو عەقڵ و هەستی تەواوی پێداوە، لە هەندێکی تریشیاندا نەزانی و کوێری وکەم ئەندامی و نەخۆشی درێژ خایەنی بەدیهێناوە.

---

(1) كشف المراد ٣٧٥.

(2) تمهيد الأوائل ١٢٧. تبصرة الأدلة ١/ ٤٤٤.

(3) تمهيد الأوائل ١٢٨_١٢٩.

ئێوە وا ناڵێین، بەڵکو دەڵێین ئەمە بۆ بەرژەوەندی هەر دوو لاکەیە و ڕێگەیەکە بۆ سوودێکی گەورە، و خوای گەورە زاناترە پێی. هەر بەم پێیە کە خوای گەورە پەیامبەران ڕەوانە دەکات بۆ بەرژەوەندی هەردوولا، چ ڕەوانەکراو چ ئەوانەی بۆیان ڕەوانە کراوە،لوتف و میهرێك بێت بۆیان بۆ ڕامان لە بەڵگەی عەقڵی، کە فەرمانیان پێکراوە بۆی بگەڕێنەوەو کاری پێبکەن[١].

٣_ لە دانایی و کارزانی خوا ناوەشێتەوە پێغەمبەرو پەیامبەر ڕەوانە بکات بۆ لای ئەوانەی کە دەزانێت باوەڕی پێ ناهێنن و بەدرۆی دەخەنەوە، بۆیە خوا هەرگیز پێغەمبەر ڕەوانە ناکات، چونکە هەڵەیە.

وەڵام: بەپێی بەڵگەی ئێوە:

أ_ دروستە پێغەمبەر ڕەوانە بکرێت بۆ لای ئەوانەی کە دەزانرێت هەندێکیان لەناویاندا هەن بانگەوازەکە پەسەند دەکەن و سوودی لێ وەردەگرن.

ب_ خوای گەورە کەسێك بەدینەهێنێت کە بزانێت ڕێگەی بێ باوەڕی دەگرێتەبەر.

پ_ خوای گەورە عەقڵەکان بە بەڵگە نەهێنێتەوەو نەیانکات بە بەڵگە، هەروەها خوای مەزن ئەو شتانەش کە لە عەقڵدا دایناوە لە سەر ئەو کەسەی کە نکوڵی لە عەقڵ و بەڵگەکانی دەکات و عەقڵەکەی بەگەڕ ناخات[٢].

ئەگەر وتتان: زۆرێك عەقڵیانبە بەڵگە هێناوەتەوە.

دەڵێین: زۆرێکیش باوەڕیان بە پێغەمبەران هێناوە[٣].

---

١) تمهيد الأوائل ١٢٩_١٣٠.

٢) تمهيد الأوائل ١٤٢. تبصرة الأدلة ٤٤٤/١ و ٤٦٤.

٣) الفصل لإبن حزم ١٣٨/١.

٤_ ئەگەر خوای گەورە پێغەمبەرانی ڕەوانە کردووە بۆ ئەوەی خەڵکی لە تاریکیەوە دەربێنن و بەرەو ڕووناکیان ببەن، ئەوا مەبەست و دانایی خوای گەورەی باشتر پایەدار دەبوو ئەگەر عەقڵەکانی ناچار کردبا بۆ باوەڕ هێنان پێی.

وەڵام: بەپێی بەڵگەی ئێوە پێویست دەبێت کە بوترێت باشتر وابوو، کارەکە لێزانتر دەبوو ئەگەر هاتبایە خوای گەورە بانگی خەڵکی نەکردبایە بۆ باوەڕ هێنان پێی لە ڕێگەی بەڵگەی عەقڵی، بەتایبەتی کە خوای گەورە دەشزانێت کەسانێك هەن لەناو بەندەکانی دا ناتوانن بەڵگە بێننەوەو بەڵگە هێنانەوەیان لەلا ڕۆشن نییە.

جا واباشتر بوو کە کە عەقڵەکانیان ناچار بکات بۆ باوەڕ هێنان بەخودا، ئەرکی تێڕامان و بەڵگە هێنانەوەیان نەخاتە سەر شان، بە میهرو بەخشندەیی خۆی بەزیی بە هەر هەموویان بکات کە بەهۆیەوە مل بۆ باوەڕ شل بکەن وەك فریشتەکان[1].

٥_ یەکێك لەو شتانەی پەیامە ئاسمانییەکانپوچەڵ دەکاتەوە، ئەوەیە کە بینیمانە چەند کەسێکلەوانەی بانگەشەی پەیامداریان کردووە، ئەوا بەڵگە بە نەشیاوە عەقڵیەکان دێننەوە لەسەر ڕاستی پەیامەکان، وەك: (شەق بوونی دەریا، بەدیهێنانی وشتر لە بەرد، بوونی گۆپاڵ بە مار، چاك کردنەوەی لاڵ و بەڵەکی زکماك، ڕۆیشتن لەسەر ئاو، بەقسە هێنانی گورگ و وردە بەرد... و هاوشێوەکانیان)[2].

وەڵام: ئەستەمی ئەو کارانە لە دیدی ئێوەدا دەرناچێت لەوەی:

یان لە چوارچێوەی توانای خوای گەورە دابێت یاخود لە داب و نەریتەکان بێت.

---

(١) الفصل لإبن حزم ١٣٨/١.

(٢) تمهيد الأوائل ١٣٥.

ئەگەر وتیان: ئەمە لە چوارچێوەی دەسەڵاتی خوای گەورەدا نییە، ئەوا بەمە بێ باوەڕ بوونە و دەرچوونە لە ئایینەکەیان، لەسەریشیان پێویست دەبێت کە بڵێن خوای گەورە ئادەم و سەرجەم بوونەوەرەکانی تری بەدی نەهێناوە[1]. هەروەها بەڵگەش بەرپا نەدەبوو لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە بەدیهێنەرو خاوەن فەرمان و دەسەڵاتە و چۆن بیەوێت ئاوا فەرمان و ڕێگری بەسەر بەندەکانی دەکات، خودای گەورە بۆی هەیە یەکێك لە بەندەکانی هەڵبژێرێت تا پێناسەی فەرمان و ڕێگری خودا بکات، بەرنامەی خودا بە بەندەکان ڕابگەیەنێت، ئەمە کارێکی ئەستەم نییە[2].

ئەگەر وتیان ئەمە شتێکە بەپێی نەریت ناکرێ ببێت.

پێیان دەوترێت: جا چ شتێك ڕێگرە لەوەی خوای گەورە نەریتەکان تێك بشکێنێت و دەرئاساو موعجیزە بەرپا بکات لەسەر دەستی پێغەمبەرانی وەك بەڵگەیەکی درەوەشاوە و گومان هەڵنەگر لەسەر ڕاستگۆییان و دروستی بانگەوازەکەیان.

٦_ مرۆڤ خۆی دەتوانێت تەنها بە زانست کاروباری ژیان و گوزەرانی ڕێکبخات.

وەڵام:بە دان پێدانانی زاناکان، سەرباری گەشەسەندنی زانست ئەوا هێشتان هەر دەستەوەسانە لە ئاست ئاشکرا کردنی زۆرێك لە نهێنییەکانی بوونەوەرو مەتەڵەکانی ژیان. پاشان زۆرێك لەو تیۆرانەی دوێنێ سەلمێنراو بوون ئەمڕۆ بەبێ بنەما و پوچەڵ دەرچوون.

ئەگەر وا دابنێین کە زانست دوای پێگەیشتنی و کامڵ بوونی دەتوانێت بەختەوەری و ڕێکخستنی ژیانی مرۆڤ دەستەبەر بکات. ئەوا شتێکی نکۆڵی لێنەکراوە کە زانست ناتوانێت ئەو دەسەڵاتەی بەسەر دەروونی مرۆڤدا هەبێت کە پێغەمبەرایەتی و یاساو ڕێسا خواییەکان

---

(١) تمهيد الأوائل ١٣٥_١٣٦.

(٢) نهاية الإقدام للشرهستاني ٤٢١.

هەیانە، بۆیە پێغەمبەرایەتی دەسەڵات و ڕۆڵی سەرەکی دەبێت لە پاکسازی کردن بۆ دەروونەکان و ئاراستەکردنیان بۆ خێرو خۆشەویستی و ئاشتی[1].

٧_ ئەو ڕێساو یاسایانەی مرۆڤ دایاندەنێت و لە سروشی ئەزموونی خۆی وەریاندەگرێت، هەروەها پێداویستییە هاوچەرخەکانی پێویستیان بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی نییە.

وەڵام: زاڵ بوونی یاسا دەستکردەکانی مرۆڤ بەسەر دەروونی مرۆڤایەتی زۆربەی کات تەنها زاڵ بوونێکی ڕووکەشی، تەنانەت جێبەجێ کردنی ئەم یاسا دەستکردانەش زۆربەی کات لەلایەن تاکەوە بەشێوەیەکی ڕووکەشی دەبێت، هەر کاتێك چاوی یاسا نەیبینێت تاك لێی ڕا دەکات، بەڵکو زۆرێك لەو کەسانە دەنازن بە لێهاتوویان لەبواری ساختەکاری و خۆدزینەوە لە دەستی سزاو دەسەڵاتی یاسا.

لە کاتێکدا یاسا ئایینیەکان دەسەڵاتیان هەیە، بەسەر لایەنی دەروونی کەسی دیندار، زاڵ دەبێت بەسەر دڵ و هەستەکانیدا، ئایین بە دەرو و دەروون (ظاهر وباطن) جێبەجێ دەکات، چونکە بڕوای وایە کە دانەری ئایین و داڕێژەی یاساکانی: ﴿يَعۡلَمُ خَآئِنَةَ ٱلۡأَعۡيُنِ وَمَا تُخۡفِي ٱلصُّدُورُ﴾ غافر: ١٩. واتە: (ئەو خوایە هەمیشە چاوە خیانەتکار و ناپاکەکان دەناسێت و دەزانێت چی لە دڵ و دەروون و سینەکاندا حەشاردراوە). جێبەجێ کردنی یاساکانی ئایین هۆی ڕەزامەندی و سۆزو بەخششی خوایە، سەرپێچی کردنیشی هۆکارە بۆ بۆ تورەیی و سزاکەی.

پەیام و نامە ئاسمانییەکان، بریتین لە بەخشش و میهرو ڕەحمەتی خوایی بۆ مرۆڤایەتی، خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ إِنَّآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَيۡكَ كَمَآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰ نُوحٖ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعۡدِهِۦۚ وَأَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰٓ

[1]) کێبەکەمان: أصول الدين الإسلامي ١٩٦.

إِبۡرَٰهِيمَ وَإِسۡمَٰعِيلَ وَإِسۡحَٰقَ وَيَعۡقُوبَ وَٱلۡأَسۡبَاطِ وَعِيسَىٰ وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَٰرُونَ وَسُلَيۡمَٰنَۚ
وَءَاتَيۡنَا دَاوُۥدَ زَبُورٗا ﴿١٦٣﴾ وَرُسُلٗا قَدۡ قَصَصۡنَٰهُمۡ عَلَيۡكَ مِن قَبۡلُ وَرُسُلٗا لَّمۡ نَقۡصُصۡهُمۡ عَلَيۡكَۚ وَكَلَّمَ
ٱللَّهُ مُوسَىٰ تَكۡلِيمٗا ﴿١٦٤﴾ رُّسُلٗا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى ٱللَّهِ حُجَّةُۢ بَعۡدَ ٱلرُّسُلِۚ
وَكَانَ ٱللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمٗا ﴿١٦٥﴾ ﴾ النساء: ١٦٣ _ ١٦٥. **واته (بەڕاستی ئێمە "وحی" و نیگامان بۆ تۆ ناردووە هەر وەکو چۆن نیگامان بۆ نوح و پێغەمبەرانی دوای ئەو ناردووە، هەروەها نیگامان ناردووە بۆ ئیبراهیم و ئیسماعیل و ئیسحاق و یەعقوب و "هەندێك" لە کوڕانی یەعقوب و عیسا و ئەیوب و یونس و هاڕوون و سولەیمان، زەبوریشمان بە داود بەخشیووە. بێگومان بەسەرهاتی هەندێ لە پێغەمبەرانمان بۆ گێڕاویتەوە، بەسەرهاتی هەندێکی تریشمان بۆ نەگێڕایتەوە، بەڕاستی خوای گەورە خۆی لەگەڵ موسادا گفتوگۆی یەکسەری و ڕاستەوخۆی ئەنجامداوە. پێغەمبەرانمان "ڕەوانەکردووە" کە مژدەدەرن (بە ئیمانداران) و ترسێنەرن بۆ "یاخیەکان"، تا خەڵکی هیچ بەڵگەیەکیان بەدەستەوە نەمێنێت دوای ئەوەی خوا پێغەمبەرانی بۆ ڕەوانە کردوون، بێگومان هەمیشە و بەردەوام خوا باڵادەست و دانایە).**

دەروازەی دووەم

پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی گشتی

وشەی پێغەمبەر و پەیامبەر لە زمانەوانیدا:

وشەی (النبي) لە بنچینەی زمانەوانیدا: بە هەمزە، بێ هەمزە هاتووە[1]:

١_ جا ئەگەر وشەکە هەمزەدار بوو (النَّبِيء) ئەوە یان ئەوەتا:

أ_ لە (النَّبَأ) هاتووە، کە بریتییە لە هەواڵ، جا پێغەمبەر بە (فَعِيْل) بە واتای ناوی بکەر دێت: واتە: (المُنْبِيء) و هەواڵ لە خوای گەورە بە بەندەکانی دەدات. یاخود (فَعِيل) بە واتای ناوی بەرکار، واتە: هەواڵ پێدراو (المُنبأ، المُخبَر)، چونکە فریشتە لە خواوە سروش و نیگا بە پێغەمبەر ڕادەگەیەنێت[2].

ب_ لە (النَّبِيء) هاتووە، کە بریتیە لە ڕێگەی ڕوون و ڕۆشن، چونکە پێغەمبەران ئەو ڕێگایەن کە بەندە دەتوانێ بەهۆیانەوە بە خوای گەورە بگات[3].

٢_ ئەگەر وشەکە بێ هەمزە بوو (النبِي) ئەوە یان ئەوەتا:

---

(١) نافع بە هەمزە خوێندویەتیەوە، زۆربەی زانایان بێ هەمزە خوێندویانەتەوە./ المسامرة ٢٣٢.

(٢) المسامرة ٢٣٢. هاوشێوەی ئەمە هاتووە لە: لوامع الأنوار البهية ١/٤٩.

(٣) لوامع الأنوار البهية ١/٤٩.

أ_ هەمزەکەی سووك کراوە.

ب_ داتاشراوە لە (النبْوَة) و (النَّباوة)، واتە: بەرزی و بڵندی. ئەمەش بەهەمان شێوە بە (فعیل) بەناوی بکەر یاخود بەناوی بەرکار هاتووە، چونکە پێغەمبەر پلەی بەرزترە لە کەسانی تر یاخود بەرزکەرەوەی پلەیە(١).

وشەی پەیامبەر (الرسول) لە زمانەوانیدا: وەرگیراوە لە:

أ_ وتەیەی کە دەوترێت دەڵێن: (جاءت الابل رَسَلاً) واتە: وشترەکان بە ڕیز هاتن بەدوای یەکدا، جا پەیامبەر ئەو کەسەیە کە شوێن هەواڵی ئەو زاتە دەکەوێت کە ڕەوانەی کردووە(٢).

ب_ لە بەدوای یەکدا هاتنی شیر، کە بێ پچڕان دێت، چونکە پەیامبەر ئەو زاتەیە کە سروش و نیگای بۆ سەر دادەبەزێت بە دوای یەکدا(٣).

وشەی پێغەمبەر و پەیامبەر لە زاراوەدا:

قورئانی پیرۆز ئەو دوو وشەی بەیەکەوە لە یەك فەرمایشتدا هێناوە: ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ مِن رَّسُولٖ وَلَا نَبِيٍّ ...﴾ الحج: ٥٢. واتە: ("ئەی موحەممەد (ﷺ)" پێش تۆ هیچ پێغەمبەرێکی پەیامدارو بێ پەیاممان ڕەوانە نەکردووە). زانایان ڕاجیان لەسەر ڕوونکردنەوەی ئەم دوو چەمکە و چەندین بۆچوونیان لەم بارەوە هەیە،ئەمانەش گرنگترینیانن:

بۆچوونی یەکەم:

---

(١) المسامرة ٢٣٢. القاموس المحيط مادة (النبأ)، لوامع الأنوار البهية ٤٩/١، المواقف ٢١٧/٨_٢١٨، شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٥، أصول الدين للبغدادي ١٥٤.

(٢) لسان العرب مادة (رسل).

(٣) أصول الدين للبغدادى ١٥٤.

پێغەمبەر: خوای گەورە شەریعەت و بەرنامە (واتە: یاسا و حوکمەکان)ی بۆ ڕەوانە کردووە جا چ فەرمانی پێ کردبێت بانگەوازی بۆ بکات و بەخەڵکی ڕایبگەیەنێت یان نا، جا ئەگەر فەرمانی پێکرا بە ڕاگەیاندن و بانگەواز کردن، ئەوا ئەو کاتە پێغەمبەرە و پەیامبەریشە.

جیاوازی نێوانیان بریتیە لە فەرمان پێکران بە ڕاگەیاندن و ڕانەگەیاندنی[1].

پێغەمبەر گشتگیرترە لە پەیامبەر، واتە: پێویستە هەموو پەیامبەرێك پێغەمبەر بێت، بەپێچەوانە پێویست نییە هەموو پێغەمبەرێك پەیامبەر بێت[2].

ئەم بۆچوونە بەناوبانگە[3]، ئەمە بۆچوونی زۆربەی زانایان و سەرجەم ئەشعەرییەکانە[4]، مەهدەوی و قازی عیازیش لە کتێبەکەی (الشفا) ئەم ڕایەی بە ڕاست داناوە، لەم بارەشەوە وتویەتی: (ئەو بۆچوونەی کە ڕاستە و چەندین زانای زۆرو زەبەندی لەسەرن ئەوەیە، کە هەر پەیامبەرێك پێغەمبەرە، بەڵام هەر پێغەمبەرێك پەیامبەر نییە[5].

---

1) المسامرة ٢٣١، شرح الخريدة للدردير ١٧، شرح الجوهرة للباجوري ٣٣.

2) شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ١٧، شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ١٥٥، لوامع الأنوار البهية ٤٩/١ و٢٥٨/٢. باجوری لە (شرح الجورة ٣٣) وتویەتی: (لە نێوان دوو چەمکەکە گشتی و تایبەتی ڕەها هەیە، چونکە هەموو پەیامبەرێك پێغەمبەرە، بەڵام بەپێچەوانەوە نا)، و لە (شرح الطحاوية ١٠٥) دا هاتووە: (بەڵام وەك خودی پەیام ئەوا فراوانترە، چونکە پێغەمبەرایەتی بەشێکە لە پەیام، لەبەر ئەوەی پەیام و پێغەمبەرایەتی و شتی تریش لە خۆ دەگرێت، بە پێچەوانەی پەیامبەران کە پێغەمبەران شتی تر لەخۆ ناگرن، بەڵکو بەپێچەوانەوە پەیامبەران بەشێکن لە پێغەمبەران، جا پەیام وەك خودی خۆی زۆر فراوان گشتگیرترە و وەك پەیامبەر تایبەت و دیاریکراوە).

3) المسامرة ٢٣١، لوامع الأنوار البهية ٤٩/١، حاشية الصاوي على الدردير ١٧، لە (شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ١٥٥): وەسفی کراوە بە چاکترین پێناسە.

4) حاشية المرجاني ١٢/١، حاشية الكلنبوي ٩/١، كفاية الطالب الرباني ١٦/١.

5) الشفا ١/ ٢٥١، تفسير القرطبي ٤٤٧٢/٧ نقلا عن الشفا.

بۆچوونی دووەم:

پێغەمبەر بریتیە لەو مرۆڤەی خوای گەورە ڕەوانەی کردووە، بۆ ئەوەی ئەو پەیامە ڕابگەیەنێت و بانگەوازی بۆ بکات، کە لەلایەن خواوە بۆی دابەزیوەو پەیامبەریش هەمان مانای هەیە، کەواتە هیچ جیاوازییەك نییە لەنێوانیان، بەڵكو هەردووكیان یەك واتایان هەیە[1]. و ئیبن هەممام ئەم بۆچوونەی داوەتە پاڵ هەندێ زانای لێكۆڵەر[2]، ئەم بۆچوونە مەزهەبی زۆربەی موعتەزیلەكانە[3].

بەرپەرچی ئەم بۆچوونە بەم بەڵگانە دراوەتەوە:

١_ خوای مەزن دەفەرموێت: ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ ...﴾ الحج: ٥٢. واتە: ("ئەی موحەممەد (ﷺ)" پێش تۆ هیچ پێغەمبەرێكی پەیامدارو بێ پەیاممان ڕەوانە نەكردووە...). ئەگەر پێغەمبەر وەك پەیامبەر بووبایە ئەوا لەم ئایەتەدا خوای گەورە پێغەمبەری نەدەخستە پاڵ پەیامبەر، چونكە ڕەتكردنەوەی شتێك پێویست دەكات هاوەشێوەكەیشی ڕەت بكرێتەوە[4].

---

(١) المسايرة و شرحه المسامرة ٢٣١ و حاشية الصاوي على الدردير ١٧ و أعلام النبوة للماوردي ٣٨ و المقاصد للتفتازاني ٥/٥، شرح الجوهرة للباجوري ٣٣ نقلا عن السعد التفتازاني، خير القلائد ١٢٠ نقلا عن التفتازاني.

(٢) المسايرة و شرحه المسامرة ٢٣١.

(٣) حاشية المرجاني ١٢/١ و حاشية الكلنبوي ٩/١.

(٤) حاشية الكلنبوي على الدَّوَّاني ٩/١.

٢_ فەرمایشتی ئەبو زەڕ، کە دواتر دەخرێتەڕوو، لەبارەی ژمارەو ڕێژەی پێغەمبەران و پەیامبەران ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە پەیامبەران جیاوازن لە پێغەمبەران، بەپێی بۆچوونی دووەم دەبێت پێغەمبەر و پەیامبەر یەك بن، ئەمەش پێچەوانەی فەرموودەکەیە[١].

لەم بارەیەوە چەند بۆچوونێکی تریش هەن کە ماوە نییە بۆ باس کردنیان[٢].

حوکمی ڕەوانەکردنی پێغەمبەران و پەیامبەران

ڕاجیایی هەیە لەسەر حوکمی ڕەوانە کردنی پەیامبەران و پێغەمبەران، لەم بارەوە دوو بۆچوون هەن:

١_ دروستە: بەپێی عەقڵ دروستە خوای گەورە پێغەمبەران و پەیامبەران ڕەوانە بکات هەر لە ئادەمەوە تا پێغەمبەری سەروەرمان موحەممەد (ﷺ). ڕەوانەکردنی پێغەمبەران و پەیامبەران لەسەر خوا پێویست نییە، هەروەك ئەستەمیش نییە، بەڵکو ڕەوانەکردنی پێغەمبەران و پەیامبەران بریتیە لە چاکە و بەخششی خوایی. ئەمە بۆچوونی ئەشعەرییەکانە[٣].

---

(١) المسامرة ٢٣٢، شرح المقاصد ٦/٥، حاشية الكلنبوي، سەرچاوەکانی پێشوو. فەرموودەکەی ئەبو زەڕ لە چوارچێوەی بابەتی: (باوەڕ بە پێغەمبەران و پەیامبەران) دەخرێتەڕوو.

(٢) سەیری ئەمانە بکە: حاشية الكلنبوي على الدواني ٩/١، حاشية المرجاني على الدواني ١/١١_١٣ ، أعلام النبوة ٣٨، شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٥، تفسير القرطبي ٤٤٧٢/٧، تفسير البيضاوي ٣٣٠، المسامرة ٢٣١.

(٣) شرح الجوهرة للباجوري ١٩٨، الإنصاف للباقلاني ٦١، لە کتێبی (نهاية الإقدام ٤١٧) شەهرستانی دا هاتووە: (ئەشعەرییەکان و کۆمەڵێك لە ئەهلی سوننە بۆچوونیان وایە کە بوونی پێغەمبەرایەتی بە عەقڵ دروستە، بە واقعیش هەبووەو لەبەرچاو بووە، شتێکی ئەستەمیش نییە بەهۆی ئەوەی عەقڵ دەتوانێت ئەندێشەی بکات و سەلماندوویەتی کە ئەستەم نییە).

٢_ پێویستە:ڕەوانەکردنی پێغەمبەران و پەیامبەران لەسەر خودا پێویستە. ئەمە بۆچوونی موعتەزیلەکان و فەیلەسوفەکانە. ئەم بۆچوونەی موعتەزیلەکانیش لەسەر ڕێسای پێویست بوونی ئەنجامی کاری چاك و چاکترەوە بنیاتنراوە، سیستەمەی سەرکێشیٚ بۆ چاکسازی مرۆیی بەشێوەیەکی گشتی لە دونیاو دوارۆژ تەنها بەهۆی ناردنی پێغەمبەرانەوە دەبێت. هەر شتێکیش بەرەو چاکە بچێت ئەوا پێویستە لەسەر خودا جێبەجێی بکات، پێشتر وەڵامدانەوەی ئەشعەرییەکانمان لەوبارەووە خستەڕوو لەکاتی دووان لەسەر بابەتی (چاك و چاکتر) لەلای موعتەزیلەکان[1].

بۆچوونی فەیلەسوفەکان لەمەدا ڕێسای هۆدارکردن یاخود سروشت بنیاتنراوە، جا دەڵێن: کە خودا هەیە پێویستە بەو هۆیەوە یاخود بەهۆی سروشتەوە جیهان ببێت، بەهۆی بوونی جیهانیشەوە پێویستە یەکێك هەبێت چاکسازی بۆ بکات.

ئەشعەرییەکان بەرپەرچی ئەم بۆچوونەیان داوەتەوە کە پێی وایە ناردنی پێغەمبەران و پەیامبەران پێویستە، بەوەی خودای مەزن چی بیەوێت ئەوە دەکات و ناچار کراو نییە[2].

٣_ ئەستەمە: ناردنی پێغەمبەران و پەیامبەران بۆ خودا ئەستەمە. ئەمە بۆچوونی سمنیەکان و براهمەمەکانە. پێیان وابووە کە ناردنی پێغەمبەران و پەیامبەران کارێکی پڕو پوچە و لە زاتی دانا و کارزان ناوەشێتەوە، چونکە عەقڵ پێویستی بە پێغەمبەران و پەیامبەران نییە، ئەگەر شتێك عەقڵ پێی چاك بوو ئەوا پێویستە لەسەری ئەنجامی بدات ئەگەر پێغەمبەر فەرمانیشی پیٚ نەکات. ئەگەر شتێك عەقڵ پێی خراپ بوو دەبێت فەرامۆش

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ١٩٨، لە کتێبی (نهاية الإقدام ٤١٧) شەهرستانی دا هاتووە: (موعتەزیلەکان و کۆمەڵێك لە شیعەکان بۆچوونیان وابووە کە بوونی پێغەمبەرایەتی پێویستە وەك میهرو لوتفێکی خوایی).

(٢) شرح الجوهرة للباجوري ١٩٨.

بکرێت ئەگەرچی پێغەمبەریش قەدەغەی نەکات. جا ئەگەر شتەکە نە چاك نە خراپ بوو، ئەوا ئەگەر پێویستی پێبوو ئەوا با بیکات ئەگەر پێویستیشی پێنەبوو با فەرامۆشی بکات[١].

لە چوارچێوەی بابەتی: (گفتوگۆو مشتومڕ کردن لەگەڵ ئەوانەی نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن) بەرپەرچیاە ئەم گومانە درایەوە.

ڕێگەی سەلماندنی پێغەمبەرایەتی

سەلماندنی پێغەمبەرایەتی تەنها کاتێك دەبێت کە دوو شت بەیەکەوە کۆ ببنەوە:

یەکەم: بانگەشە کردنی پێغەمبەرایەتی.

دووەم: دەرخستنی دەرئاساو موعجیزە.

جا هەر کەسێ بانگەشەی پێغەمبەرایەتی کرد و موعجیزەی دەرخست وەك بەڵگەی ڕاستێتی بانگەشەکەی، ئەوا ئەو کەسە پێغەمبەرە[٢].

دواتر بە تێروتەسەلی دەخرێتەڕوو.

---

(١) شرح الجوهرة للباجوري ١٩٨، لە کتێبی (نهاية الإقدام ٤١٧) شەهرستانی دا هاتووە: (بەراهیمەکان و صابیئەکان بۆچوونیان وابوو کە پێغەمبەرایەتی بەپێی عەقڵ ئەستەمە). عوسمانی کلیسي لە (خير القلائد ١٢٦) ئەم حوکمانەی باس کردووە.

(٢) المسامرة ٢٤٠، شرح المواقف للسيد الشريف ٢٤٣/٨، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٢٧/٥، شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٦٨، شرح العقائد العضدية للدواني ٢٧٧/٢، كشف المراد ٣٧٧، المعالم الدينية ٩٦.

پێغەمبەرایەتی

بە هەڵبژاردن و دەستنیشان کردن دەبێت لەلایەن خودای گەورە

پێغەمبەرایەتی فەزڵ و بەخششێکی خوایە هەر بەندەیەك کە خوای گەورە ویستی لەسەر بێت پێی دەبەخشێت، جا کەواتە ئەو پلەیە بە دەست نایەت بەڵکو دەبەخشرێت، هەر چەندە بەندە پەرستشی زۆرو سەخت بکات و پاکسازی بۆ دەروون و ڕۆح بکات و جەستەش دووربگرێت لە شتی نزم و خراپ، ئەوا هەر ئەو پلەیەی دەست ناکەوێت، بەهەمان شێوە بە میرات و زیرەکی بەدەست ناهێنرێت، کۆمەڵگەش هیچ کاریگەریی و ڕۆڵێکی نییە لەمەدا[1].

خوای پاك و بەرز دەفەرمووێت: ﴿ ٱللَّهُ يَصۡطَفِي مِنَ ٱلۡمَلَٰٓئِكَةِ رُسُلٗا وَمِنَ ٱلنَّاسِۚ﴾ الحج: ٧٥. واتە: (هەر خوا بەویستی خۆی لە فریشتەکان و لە خەڵکیش فرستادە هەڵدەبژێرێت).

خوای بێ وێنەدەفەرمووێت: ﴿قُلۡ مَا يَكُونُ لِيٓ أَنۡ أُبَدِّلَهُۥ مِن تِلۡقَآيِٕ نَفۡسِيٓۖ إِنۡ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰٓ إِلَيَّۖ﴾ یونس: ١٥. واتە (ئەی موحەممەد (ﷺ) پێیان بڵێ: من بۆم نیە لەخۆمەوە بیگۆڕم، من شوێنی هیچ شتێك ناکەوم، جگە لەوە نەبێت کە بە وەحی پێم دەگات).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ يُنَزِّلُ ٱلۡمَلَٰٓئِكَةَ بِٱلرُّوحِ مِنۡ أَمۡرِهِۦ عَلَىٰ مَن يَشَآءُ مِنۡ عِبَادِهِۦٓ أَنۡ أَنذِرُوٓاْ أَنَّهُۥ لَآ إِلَٰهَ إِلَّآ أَنَا۠ فَٱتَّقُونِ﴾ النحل: ٢. واتە: (پەروەردگار، خۆی فریشتەکان بە ڕەحمەت و ژیانەوە "کە وەحی ئاسمانە" دەنێرێت بۆ هەر کەسێك کە بیەوێت لە بەندەکانی "کە پێغەمبەرانن"،

---

[1]) لوامع الأنوار البهية ٢٦٧/٢، شرح الجوهرة للباجوري ٢١١، المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢١٨/٨، شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٥ و٨، نهاية الإقدام ٤٦٢.

فەرمانیان پێدەدات کە: خەڵکی بێدار بکەنەوە لەوەی کە بەڕاستی جگەلە من هیچ خوایەکی تر نییە، لەبەر ئەوە لە خەشم و قینم خۆتان بپارێزن).

پێغەمبەران و پەیامبەران مرۆڤن

پێغەمبەران و پەیامبەران مرۆڤن، دەخۆن و دەخۆنەوە، دەخەون و نەخۆش دەکەون، خەمبار دەبن و شتیشیان لەبیر دەچێتەوە، برسیی و تێنوو دەبن، ژن دەهێنن و تورەش دەبن، ماندوو دەبن و ڕاوێژیش دەکەن.... هاووێنەی ئەو سیفەتە مرۆییانەی کە نابنە هۆی کرچ و کاڵی و کەم و کورتی بۆیان.

لەبەر ئەمە خودای گەورە ئەوانی هەڵبژاردووە لە هەمان ڕەگەزی ئەوانەی کە بۆیان ڕەوانە دەکرێن، تا پەیوەندییەکی پتەویان لەگەڵیان هەبێت، هەست بکەن بە شتەکانی ئەوان، ئاگاداری ئێش و ئازاریان ببن، بەڵگەی گومان بڕیان لەسەر بەرپا بکەن، ڕێگەی ڕاستیان بۆ ڕوون بکەنەوە. بەپێی ئەم بەڵگانە:

یەکەم: لە قورئانی پیرۆز:

أ_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿لَقَدۡ جَآءَكُمۡ رَسُولٞ مِّنۡ أَنفُسِكُمۡ عَزِيزٌ عَلَيۡهِ مَا عَنِتُّمۡ حَرِيصٌ عَلَيۡكُم بِٱلۡمُؤۡمِنِينَ رَءُوفٞ رَّحِيمٞ﴾ التوبة: ١٢٨. واتە: ("ئەی خەڵکینە" سوێند بەخوا بەڕاستی پێغەمبەرێکتان بۆ ڕەوانەکراوە کە هەر یەکێکە لە خۆتان، زۆر سەختە بەلایەوە تووش بوونتان بەبەڵاو ناخۆشی، زۆر بە تەنگیشتانەوەیە و پەرۆشە لەسەرتان، زۆر دڵسۆزی ئیماندارانە و میهرەبان و دلۆڤانە بۆیان).

ب_ خوای پاك و بەرز دەفەرموویت:: ﴿قُلۡ إِنَّمَآ أَنَا۠ بَشَرٞ مِّثۡلُكُمۡ يُوحَىٰٓ إِلَيَّ أَنَّمَآ إِلَٰهُكُمۡ إِلَٰهٞ وَٰحِدٞ﴾ الكهف: ١١٠، و فصلت: ٦. واتە ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" پێیان بڵێ: بەڕاستی من تەنها ئادەمیزادێکم وەك ئێوە، بەڵام ئەوەندە هەیە وەحی و نیگام بۆ دێت).

پ_ خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿قُل لَّآ أَمۡلِكُ لِنَفۡسِي نَفۡعٗا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَآءَ ٱللَّهُۚ وَلَوۡ كُنتُ أَعۡلَمُ ٱلۡغَيۡبَ لَٱسۡتَكۡثَرۡتُ مِنَ ٱلۡخَيۡرِ وَمَا مَسَّنِيَ ٱلسُّوٓءُ﴾ الأعراف: ١٨٨. واتە ("ئەی موحەممەد (ﷺ)" پێیان بڵێ: کە من ناتوانم، هیچ قازانج یان زیانێك بەخۆم بگەیەنم، مەگەر ویستی خوای لەسەر بێت، خۆ ئەگەر غەیب و شاراوەکانم بزانیایە، ئەوە چاکەی زۆرم کۆدەکردەوە بۆ خۆم و هیچ ناخۆشیەکیشم تووش نەدەبوو).

ت_ خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿ وَلَقَدۡ أَرۡسَلۡنَا رُسُلٗا مِّن قَبۡلِكَ وَجَعَلۡنَا لَهُمۡ أَزۡوَٰجٗا وَذُرِّيَّةٗ ﴾ الرعد: ٣٨. واتە (سوێند بەخوا بێگومان پێشچ تۆ پێغەمبەرانی ترمان ڕەوانەکردووە و هاوسەرو نەوەشمان پێداون).

ج_ خوای تاك و بێ هاوەڵ دەفەرموویت: ﴿ قُل لَّآ أَقُولُ لَكُمۡ عِندِي خَزَآئِنُ ٱللَّهِ وَلَآ أَعۡلَمُ ٱلۡغَيۡبَ وَلَآ أَقُولُ لَكُمۡ إِنِّي مَلَكٌۖ إِنۡ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰٓ إِلَيَّ ﴾ الأنعام: ٥٠. واتە (ئەی موحەممەد (ﷺ) پێیان بڵێ: من پێتان ناڵێم گەنجینەکانی خوا لای منە، هەروەها لە نهێنی و شاراوەکانیش هیچ نازانم و ئاگادار نیم و پێتان ناڵێم بەڕاستی فریشتەم، بەڵکو تەنها شوێنی ئەوە دەکەوم کە بەوەحی و نیگا پێم دەگات).

دووەم: لە سوننەتی ڕێزداری پێغەمبەر (ﷺ):

أ_ فەرمایشتی ئەبو مەسعود کە وتی: کەسێك هاتە لای پێغەمبەر (ﷺ) و لەگەڵی دوا، جا کەسەکە دەلەرزی، ئەویش پێی فەرموو: (هوِّن عليك، فاني لست بِملِك، انما أنا ابن امرأة تأكل

القَديد)[1]، واته: ئاسایی بە و مەشڵەژێ، من پادشا نیم، بەڵكو من كوڕی ئافرەتێكم نانە ڕەقەی دەخوارد.

ب_ ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (إنما أنا بشرٌ مثلكم أنسى كما تنسون، فاذا نسيتُ فذكِّروني)[2] واتە: منیش وەك ئێوە مرۆڤم شت لەبیر دەكەم، هەروەكو چۆن ئێوەش شت لەبیر ئەكەن، ئەگەر شتێكم لەبیر كرد ئێوە بیرم بخەنەوە.

پ_ خاكی و خۆبەكەم زانینی پێغەمبەر (ﷺ) و ژیاننامەكەی بەڵگەن لەسەر ئەوەی كە پێغەمبەر (ﷺ) مرۆڤە و هیچ یەكێك ناتوانێت نكۆڵی لەمە بكات.

ت_ بەندایەتی پێغەمبەر (ﷺ) بۆ خوای گەورە لە فەرمایشت و نزاكانیدا دیارە، هەروەك لەم فەرمایشتەدا هاتووە: (اللهم اني عبدك وابن عبدك، ابن أمَتِك، ناصيتي بيدك، ماضٍ فيَّ حكمُك، عَدْلٌ فيَّ قضاؤك)[3] واتە: خوایە من بەندەتم كوڕی بەندەتم كوڕی كەنیزەك و كۆیلەتم. نسیب و نێوچەوان و چارەنوسم بەدەست تۆیە و حوكم و بڕیارت بەسەرمدا ڕابوردووە.هاوێنەی ئەم دەقانەگەلەك زۆرن.

سوودەكانی تووش بوونی پێغەمبەران بە دیاردە مرۆییەكان

پێشتر ئەوە خرایەڕوو كە پێغەمبەران مرۆڤن، تووشی دیاردە مرۆییانە دەبنەوە، وەك: چەرمەسی، نەخۆشی، لەبیرچوونەوە، هەژاری... تاد، كە سەرجەم خەڵكی تر تووشی دەبن،

---

(1) فەرموودەی: أبی مسعود: سنن ابن ماجه _ كتاب الأطعمة _ باب القديد ٢/١١٠١.

(2) فەرموودەی: منیش وەك ئێوە مرۆڤم... تاد: صحيح البخاري: ٨ كتاب الصلاة، ٣١ باب التوجه نحو القبلة، رقم ٤٠١، بهذا اللفظ، عن عبدالله بن مسعود. وفي صحيح مسلم: ٥ كتاب المساجد ١٩ باب السهو في الصلاة، رقم ٥٧٢، عن عبدالله بن مسعود رضي الله عنه.

(3) فەرموودەی: خوایە من بەندەتم... تاد:رواه أحمد في مسنده ١/٤٥٢.

بەڵام تووش بوونی پێغەمبەران بەم دیاردانە چەند سوودێکی هەیە کە پوختی دەکەینەوە لەم خاڵانەی خوارەوە:

١ _ گەورە کردنی پاداشتەکانیان: لەبەرئەوەی چەرمەسەری و نەخۆشی چەندین پاداشتی گەورەی لەسەر کەڵەکە دەبن، پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: (أشد الناس بلاءً الأنبياء، ثم الأمثل فالأمثل)[١] واتە: پێغەمبەران لە هەموو خەڵکی ناخۆشی و چەرمەسەری زیاتر دەبینن پاشان ئەوانەی دوای ئەوان و دواتر ئەوانی تر.

پێشەوا قوشەیری وتویەتی: هەموو کەسێك شایەنی تاقیکردنەوەی سەخت و چەرمەسەری نییە، چونکە تاقی کردنەوەو چەرمەسەری بۆ ئەولیاکانە، بەڵام چەرمەسەری هەر زوو کەسانی بێگانە فەرامۆش دەکات و وازیان لێ دێنێت[٢].

هەرچەندە خوای گەورە لە توانایدا هەیە کە پاداشتەکانیان زیاد بکات بەبێ تاقیکردنەوەو ئێش و ئازار، بەڵام کارزانی و حیکمەتی خوایی وادەخوازێت بەهۆی تاقیکردنەوەوە پاداشتەکانیان زیاد بکات: ﴿ لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ ﴾ الأنبياء: ٢٣.[٣] واتە: (پرسیار ناکرێت لەوەی کە خوا دەیکات).

---

١) شرح أم البراهين للسنوسي ١٨٥_١٨٦، شرح السنوسية للباجوري ١٣٠. شرح الخريدة للدردير ١٠١.
فەرموودەی: پێغەمبەران لە هەموو خەڵکی ناخۆشی... تاد: أحرجه أحمد و البخاري والترمذي و ابن ماجه، عن سعد، وهو صحيح./ الجامع الصغير ٦٩. بكه.
٢) شرح السنوسية للباجوري ١٣٠.
٣) شرح الخريدة للدردير ١٠١، شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٨٥_١٨٦.

٢_ یاسادانان: لەبیرچوونەوەی پێغەمبەر (ﷺ) لە نوێژدا یاسادانانە بۆ خەڵکی، فێریان دەکات چۆن کرنووشی لەبیرچوونە (سهو) ببەن، چونکە ئاماژەو مانای کردەوە بەهێزترە لە ئاماژەی وتە[1].

٣_ دڵدانەوە بە بارودۆخی پێغەمبەران، کاتێك تووشی کارەساتێك دەبین کە بەسەر پێغەمبەرانیشدا هاتووە،وەك: نەخۆشی و دەرد، کەمی سەروەت و سامان، ئازاردرانیان لەلایەن خەڵکیەوە، سەرباری پلە بەرزی و شکۆداریان، ئەوا کەسەکە بەمە دڵی دەدرێتەوەو ئارامگر دەبێت لەسەر ئەو ناخۆشیەی بەسەریدا هاتووە[2].

٤_ بۆ ئاگار کردنەوەی خەڵکی جگە لە پێغەمبەران لە ئاست بێ نرخی دونیا لەلایەن خوای گەورە، کاتێك دەبینن پێغەمبەران پشتیان لە دونیا کردووەو خۆیان دوور گرتووە لە چێژو خۆشیەکانی[3].

سەرزەنشتی دونیا لە هەندێك دەقدا هاتووە، بەڵام مەبەستی لەو دونیایەیە کە مرۆڤ سەرقاڵ و بێ ئاگا دەکات لە یادی خوای گەورە، پێویستە ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەریش (ﷺ) هەر بە هەمان مەبەست ڕاڤە بکرێت: (ألا ان الدنيا ملعونة، ملعون ما فيها، الا ذكر الله وما والاه و عالم أو متعلم) واتە: بێگومان دونیا نەفرەتیە، ئەوەی تیایدایە بەهەمان شێوە نەفرەتیە، تەنها یادی خواو ئەوەی هاوشێوەی ئەو چاکن و زانا و زانستخواز نەبن. وەك: یادی خوا واتە: (سبحان الله) و (الحمد لله) و (لا اله الا الله) کردن.

---

(1) شرح الخريدة للدردير ١٠١، شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٨٥، شرح السنوسية للباجوري ١٣٠.

(2) شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ١٠١_١٠٢، شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٨٥، شرح السنوسي للباجوري ١٣١.

(3) شرح الخريدة للدردير ١٠١، شرح أم البراهين للسنوسي ١٨٥، شرح السنوسية للباجوري ١٣١.

بەڵام دونیایەك كە مرۆڤ بێ ئاگا نەكات لە یادی خوای گەورە، ئەوا سەرزەنشتی ناكرێت بەڵكو ستایشی دەكرێت، پێویستە ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ) بەم پێیە لێك بدرێتەوە: (نِعْمَ الدنیا مطیّةُ المؤمن، بها یصل الی الخیر، و بها ینجو من الشر) واتە: دونیا چاكترین وڵاخی سوارییە بۆ باوەڕدار، كە بەهۆیەوە چاكە ئەنجام دەدات و خۆی دوور دەگرێت لە خراپە.

بەمەش دەزانرێ: دونیا بەخودی خۆی نە سەرزەنشت كراو، نە ستایش كراوە[1].

ژمارە و ڕێژەی پێغەمبەران

خوای گەورە ئەندازەی كێشاوە بۆ سەرجەم ئەو شتانەی كە خەڵكی پێویستیان پێی هەیە، لە لێهاتووی و زیرەكی و توانا جیا جیاكان، تا ژیان و گوزەرانێكی خۆش و بەختەوەریان بۆ فەراهەم بكات، ئەم شتانەی دابەش كردوو لە نێوان تاكەكان بەو ئەندازەیەی كە پێویستیان پێ هەیە، بۆ نمونە پیاوانی هێزی سەربازی و دارتاش و ئاسنگەر و جوتیار و خاوەن پیشەكان گەلەك زۆرن، بەڵام ژمارەی كەسانی خاوەن كەسایەتی سەركردایەتی و زانستی زۆر كەمن، تەنانەت ئەوانەی خاوەنی شێوەیەك لە تواناو لێهاتوویین لەیەك بواردا زۆر كەمن، لەبەر ئەمە ڕێژەی ئەوانەی ڕابەرایەتی هزریی جیهان دەكەن و ڕێنموونی كارن بۆ سەر ڕێگەی ڕاست، كە پێغەمبەران و پەیامبەرانن كەمن، چونكە كارەكەیان پێویستی مرۆڤ دابین دەكات و دەبێتە مایەی سوود بۆ مرۆڤایەتی بۆ چەندین نەوەی داهاتوو و دوور.

ئەگەر ئەو فەرموودەیە وەربگرین، كە ڕێژەی پێغەمبەران بە (١٢٤٠٠٠) و پەیامبەران بە (٣١٣) دیاری دەكات. ئەوا دەبینین ئەو ڕێژەیە بە بەراورد لەگەڵ گەلانی جیهان زۆر

---

(1) شرح السنوسیة للباجوري ١٣٢، شرح أم البراهین للسنوسي، سەرچاوەی پێشوو.

فەرموودەی: بێگومان دونیا نەفرەتیە... تاد: سنن الترمذي، كتاب الزهد، باب الدنیا ملعون ما فیها إلا ذكر الله أو عالم أو متعلم، عن أبي هریرة ٧/٨٠، وقال حدیث حسن غریب.

کەمە، هەر لە سەرەتای بەدیهێنانی مرۆڤ تا سەردەمی پێغەمبەری سەروەرمان موحەممەد (ﷺ)، تەنانەت هەر پێوانە ناکرێت لەگەڵ ئەو نەوانەی لە داهاتوودا دێن[1].

بەڵام پێویستە لە باوەڕ هێنان بە پێغەمبەران، ڕێژەیان دیاری نەکرێت و لە ژمارەیەکی دیاریکراو کورت نەکرێتەوە، چونکە:

١_ بەڵگەیەکی سەلمێنراو و بڕاوە (قطعي) لە قورئانەوە نەهاتووە، دیاری کردنی ڕێژەیان پێچەوانەی ڕووکەشی ئەم ئایەتەیە: ﴿مِنۡهُم مَّن قَصَصۡنَا عَلَيۡكَ وَمِنۡهُم مَّن لَّمۡ نَقۡصُصۡ عَلَيۡكَ﴾ غافر: ٧٨. واتە: (هەیانە سەرگوزەشتە و بەسەرهاتیانمان بۆ گێڕاویەتیەوە، هەشیانە سەرگوزەشتە و بەسەرهاتیمان بۆ نەگێڕاویەتیەوە). ئەو فەرموودەیەی لەوبارەوەش هاتووە لە بارەی ڕێژەی پێغەمبەران فەرموودەیەکی لاوازە، چونکە: هەواڵی یەك کەسە، یەك کەس گێڕاویەتیەوەو ئاماژە (قرينة)یەکی لەگەڵدا نەهاتووە کە بیگەیەنێتە پلەی سەلمێنراو و بڕاوە، چونکە هەواڵی یەك کەس گومان هەڵدەگرێت، لە بواری بیروباوەڕدا هیچ بایەخێك بۆ هەواڵی گوماندار دانانرێت.

٢_ ئەگەر ژمارەی پێغەمبەران و پەیامبەران لەو ڕێژە دیاری بکرێت، ئەوا لەوانەیە ببێتە هۆی بە پێغەمبەر دانانی کەسێك کە پێغەمبەر نییە یاخود کەسێك بە پێغەمبەر دانەنرێ کە پێغەمبەرە[2].

---

(١) مباداء الاسلام ٣٣.

(٢) المسايرة وشرحها المسامرة ٢٢٥. شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٦١_٦٢، شرح العقائد النسفية ١٦٩_١٧٠، شرح الخريدة للدردير ١١١، لوامع الأنوار البهية ٢/٢٥٨.

ئەو فەرموودەیەی لەبارەی ڕێژەی پێغەمبەرانەوە هاتووە لە موسنەدی ئەحەممەد (ڕەزای خوای لێبێت) لە فەرموودەی ئەبو زەڕ (ڕەزای خوای لێبێت) هاتووە، کە دەڵێت، وتم: ئەی پێغەمبەری خوا ژمارەی پێغەمبەران

بەڵام قورئانی پیرۆز ناوی بیست و پێنج لە پێغەمبەرانی هێناوە، کە ئەمانەن: (ئادەم، ئیدریس، نوح، هود، صالح، ئیبراهیم، لوط، ئیسماعیل، ئیسحاق، یەعقوب، یوسف، شوعەیب، ئەیوب، ذو الکفل، موسا، هارون، سولەیمان، داود، ئیلیاس، ئەلیەسع، یونس، زەکریا، یەحیا، عیسا و موحەممەد (ﷺ))[1].

کاری پێغەمبەران و ڕەوانە کرانیان بۆ هەموو گەلانی جیهان

پێغەمبەران و پەیامبەران ڕێنمایی مرۆڤ دەکەن بۆ سەر ڕێگای ڕاست، خاوەنی ئەو یاساو ڕێسایانەن کە پاکسازی دەکەن، چارەی کێشە ماددی و ڕۆحییەکان دەکەن، مژدەی بەهەشت بە کەسی پارێزگارو لە خواترس دەدەن، هەڕەشەی ئاگری دۆزەخ لە کەسانی گەندەڵ و بێ باوەڕ

چەندە؟ فەرمووی: (مئة ألف و أربعة و عشرون، الرسل من ذلك ثلاثة و خمسة عشر جما غفيرا) واتە: سەدو بیست و چوار هەزار، سێ سەدو پازدەیان لەناو ئەو ڕێژە زۆرەدا پەیامبەرن.

تەبەڕانی لە (المعجم الكبير)دا بە دەربڕینی (أربعة و عشرون ألفاً) گێڕاویەتیەوە، ئەوەی دەریخست کە گێڕانەوەکەی ئیمامی ئەحمەددا دیار نەبوو.

خولگەی ئەم فەرموودەیە لەسەر عەلی کوڕی یەزیدە کە لاوازە./ المسامرة ٢٢٦.

ئەم فەرموودەیە دەربڕینێکی تری هەیە کە لە (صحيح إبن حبان): سەدو بیست و چوار هەزار پێغەمبەر، سێ سەدو سێزدەدە پەیامبەر. لە گێڕانەوەیەکی تردا: سێ سەدو چواردە پەیامبەر. هەروەها لە گێڕانەوەیەکی تردا: سێ سەدو پازدە پەیامبەر./ كفاية الطالب الرباني ١٧/١. لوامع الأنوار البهية ٢٥٨/٢.

وەلیەددینی عێراقی دواوە لەسەر ئەم فەرموودەیە، کۆمەڵێك لەوانەی فەرموودە لەبەرکار (حفاظ)ن بەپەرچی (ئیبن حبان)یان داوەتەوەو ڕەخنەیان لێ گرتووە لەوەی کە ئەو فەرموودەیەی لە ڕیزی فەرموودە ڕاستەکان هێناوە./ لوامع الأنوار البهية ٢٦٤/٢، ئەو فەرموودەیە چەند دەربڕین و سەندێکی تر هەن لە (موسنەدی ئەحمەد)، (بەزار)، تەبەڕانی لە (الأوسط)دا کە لە (مجمع الزوائد)دا باسی کردووە،/ المسامرة ٢٢٦ و (قاسمی کوڕی قوتلوبوغا) هەواڵەکەی لە گێرەڕەوکانیەوە هێناوە کە (ئیسحاقی کوڕی ڕاهویە، ئیبن ئەبی شەیبە، موحەممەدی کوڕی ئەبو عوممەر، ئەبو یەعلا)./ شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٢٢٥.

[1]) شرح الخريدة للدردير ١١٠_١١١.

دەکەن، ئەو پێداویستیە دونیایانە بۆ خەڵکی دابین دەکەن کە پێویستیان پێ دەبێ لە کاروباری دین و دونیادا.

خوای گەورە پێغەمبەرانی بۆ گشت گەلانی جیهانی ڕەوانە کردوون، جا هەر گەلێك پەیامبەری خۆیان هەبووە، ئەگەرچی خوای گەورە ناوەکانیانی بەئێمە ڕانەگەیاند بێت، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:

أ_ ﴿وَإِن مِّنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ﴾ فاطر: ٢٤. واتە: (بێگومان هیچ گەل و نەتەوەیەکیش نەبووە فرستادە و بێدارکەرەوەیەکی بۆ ڕەوانە نەکرابێت).

ب_ ﴿ وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِى كُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولًا أَنِ ٱعْبُدُوا۟ ٱللَّهَ وَٱجْتَنِبُوا۟ ٱلطَّٰغُوتَ﴾ النحل: ٣٦. واتە: (سوێند بەخوا بێگومان ئێمە لەناو هەر گەل و نەتەوەیەکدا پێغەمبەرێکمان ڕەوانە کردووەو پێمان ڕاگەیاندووە کە پێیان بڵێیت: تەنها خوا بپەرستن، خۆتان دوورە پەرێز بگرن لە هەموو جۆرە پەرستراوێکی تر).

پ_ ﴿ وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ ٱلْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِىٓ أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُوا۟ عَلَيْهِمْ ءَايَٰتِنَا ۚ وَمَا كُنَّا مُهْلِكِى ٱلْقُرَىٰٓ إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَٰلِمُونَ﴾ القصص: ٥٩. واتە: (پەروەردگاری تۆ هیچ وڵات و شارێکی کاوڵ نەکردووە، تا لە پایتەختەکەیدا پێغەمبەرێکی نەناردبێت کە ئایەتەکانی ئێمەی بەسەردا بخوێنێتەوە، وەنەبێت ئێمە شارو وڵاتانمان کاول کردبێت بەبێ هۆ، مەگەر کاتێك نەبێت کە دانیشتووانی ستەمکار بوون).

تێکڕای ئەم دەقانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی ڕەوانە کردنی پێغەمبەران، کورت نەبۆتەوە لە گەلێکی دیاریکراو یان لە شوێنێکی دیاریکراودا، وەك: دوورگەی عەرەبی.

پێویستی باوەڕبوون بە پێغەمبەران و پەیامبەران

بڕواهێنان بە پێغەمبەران و پەیامبەران، بەڕاست دانانی هەموو ئەو هەواڵ و خەبەرەکانیان، گوێڕایەڵ بوون بۆ فەرمان و ڕێگرییەکانیان، پێویستە لەسەر گشت موسڵمانێك:

أ_ خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿قُولُوٓاْ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَمَآ أُنزِلَ إِلَيۡنَا وَمَآ أُنزِلَ إِلَىٰٓ إِبۡرَٰهِـۧمَ وَإِسۡمَٰعِيلَ وَإِسۡحَٰقَ وَيَعۡقُوبَ وَٱلۡأَسۡبَاطِ وَمَآ أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَمَآ أُوتِيَ ٱلنَّبِيُّونَ مِن رَّبِّهِمۡ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّنۡهُمۡ وَنَحۡنُ لَهُۥ مُسۡلِمُونَ﴾ البقرة: ١٣٦.[1] واتە: ("ئەی پەیڕەوانی موحەممەد (ﷺ) ئێوە" بڵێن: ئێمە باوەڕمان بەخوا هێناوەو بەو قورئانەش کە دابەزیوە بۆمان و بەوەش کە دابزیوە بۆ ئیبڕاهیم و ئیسماعیل و ئیسحاق و یەعقوب و نەوەکانی یەعقوب، هەروەها بەو پەیامەی بۆ موسا و عیسا هاتووەو بەو پەیامانەی کە بۆ پێغەمبەران بەگشتی ڕەوانە کراوە لەلایەن پەروەردگاریانەوە و ئێمە جیاوازی ناکەین لە نێوان هیچ کام لەو پێغەمبەرانەدا، ئێمە هەمووومان تەنها تەسلیمی فەرمانی پەروەردگارین).

ب_ خوای بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿كُلٌّ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّن رُّسُلِهِۦ﴾ البقرة: ٢٨٥. واتە: (هەموویان باوەڕیان هەیە بە خواو فریشتەکانی و کتێبەکانی و پێغەمبەرەکانی (دەڵێن) هیچ جیاوازیەك ناکەین لە نێوان هیچ پێغەمبەرێك لە پێغەمبەرەکانی خوادا "لەباوەڕدا").

پ_ خوای گەورە پاداشتێکی گەورەی ئامادە کردووە بۆ ئەوانەی باوەڕیان بە سەرجەم پێغەمبەران هێناوە، لەمبارەوە فەرموویەتی: ﴿وَٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱللَّهِ وَرُسُلِهِۦ وَلَمۡ يُفَرِّقُواْ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّنۡهُمۡ أُوْلَٰٓئِكَ سَوۡفَ يُؤۡتِيهِمۡ أُجُورَهُمۡۗ وَكَانَ ٱللَّهُ غَفُورٗا رَّحِيمٗا﴾ النساء: ١٥٢. واتە: (ئەوانەی

[1]) لوامع الأنوار البهية ٢/٢٦٣.

باوەڕیان بەخواو پێغەمبەرەکانی هێناوەو هیچ جۆرە جیاوازیەکیان نەکردووە لە نێوان هیچ کامیانداو باوەڕیان بە هەموویان هەیە، ئا ئەوانە لە ئایندەدا خوای گەورە پاداشتی خۆیان دەداتێ، خوای گەورەش هەمیشە و بەردەوام لێخۆش بوو میهرەبانە).

بە درۆخستنەوە یاخود بەکەم و کورت دانانی پێغەمبەران کوفرە

پێغەمبەران هەموویان لەیەك شتدا کۆدەبنەوە، کە بریتییە لە: پێغەمبەرایەتی.

لەبەر ئەمە سەرجەم زانایانی ئیسلام کۆکن لەسەر ئەوەی کەسێك بێ باوەڕە ئەگەر پێغەمبەرێك بە درۆ بخاتەوە کە پێغەمبەرایەتیەکەی دیاربێت، بەهەمان شێوە هەر کەسێ توانج و تانەوتەشەر لە پێغەمبەرێك بدات یان وابزانێت کەموکورتی هەیە ئەوا ئەو کەسە بێ باوەڕەو پێویستە بکوژرێت بەدەقی ئەم فەرمایشتە: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَكۡفُرُونَ بِٱللَّهِ وَرُسُلِهِۦ وَيُرِيدُونَ أَن يُفَرِّقُواْ بَيۡنَ ٱللَّهِ وَرُسُلِهِۦ وَيَقُولُونَ نُؤۡمِنُ بِبَعۡضٖ وَنَكۡفُرُ بِبَعۡضٖ وَيُرِيدُونَ أَن يَتَّخِذُواْ بَيۡنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا ١٥٠ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡكَٰفِرُونَ حَقّٗاۚ وَأَعۡتَدۡنَا لِلۡكَٰفِرِينَ عَذَابٗا مُّهِينٗا ١٥١﴾ النساء: ١٥٠_ ١٥١. واتە: (بێگومان ئەوانەی باوەڕ بەخواو پێغەمبەران ناهێنن و دەیانەوێت جیاوازی بکەن لە نێوان خواو پێغەمبەرەکانیدا"گوایە باوەڕیان بەخوا هەیە، بەڵام باوەڕیان بە پێغەمبەر نییە"، (یاخود) دەڵێن: باوەڕ دەهێنین بەهەندێك لە پێغەمبەران و باوەڕ بەهەندێکیان ناهێنین و دەیانەوێت لەو نێوانەدا ڕێگە و بەرنامەیەك بۆ خۆیان بەدەست بێنن. ئا ئەو جۆر کەسانە بەڕاستی هەر بێ باوەڕن و بۆ بێ باوەڕان سزایەکی سەر شۆڕکەرمان ئامادە کردووە).

قورئانی پیرۆز و کتێبە ئاسمانیەکانی تر

بنچینە و ڕەگ و ڕیشە سەرەکیەکانی پەیامە ئاسمانیەکان، بیروباوەڕو ئامانجەکانیان یەك شتن، کە ئەمانەن: ڕێنمایی و ئاراستەکردنی مرۆڤ بۆ ڕێگای چاکەکاری و سەرکەوتن. خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ ٱلدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِۦ نُوحًا وَٱلَّذِيٓ أَوۡحَيۡنَآ إِلَيۡكَ وَمَا وَصَّيۡنَا بِهِۦٓ إِبۡرَٰهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰٓۖ أَنۡ أَقِيمُواْ ٱلدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُواْ فِيهِۚ﴾ الشورى: ١٣. واتە: (ڕێبازی ئایین و بەرنامەی ژیانی بۆ داناون، ئەوەی کە فەرمانی پێکردووە بە _ نوح _، هەر بەو شێوەیە قورئانیشی بۆ تۆ ئەی موحەممەد (ﷺ) وەحی و نیگای کردووەو بە ئیبراهیم و موسا و عیساشمان ڕاگەیاندووە کە ڕێبازی ئایین و یەکخواناسی بەرنەدەن و لەسەری پایەدار بن).

خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿فَإِن تَنَٰزَعۡتُمۡ فِي شَيۡءٖ فَرُدُّوهُ إِلَى ٱللَّهِ وَٱلرَّسُولِ﴾ النساء: ٥٩. واتە: (خۆ ئەگەر لە شتێکدا بوو بەکێشەتان دەربارەی حوکمی خوایی، ئەوە ئەو کێشەیە بگێڕنەوە بۆ لای خواو پێغەمبەرەکەی (ﷺ)).

بۆیە قورئانی پیرۆز داوای کردووە کە باوەڕ بەهەموو پێغەمبەران و پەیامبەران و پەیامەکانیان بێنین:﴿وَٱلَّذِينَ يُؤۡمِنُونَ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيۡكَ وَمَآ أُنزِلَ مِن قَبۡلِكَ﴾ البقرة: ٤. واتە: (و ئەوانەی باوەڕ دەهێنن بەو "پەیامەی" کە بۆ تۆ "ئەی موحەممەد (ﷺ)" دابەزێنراوە و بەو پەیامانەش کە بۆ "پێغەمبەران"ی پێش تۆ دابەزێنراوە).

بەڵام ئەو باوەڕەی کە بەپێی شەرع لە ئێمە داواکراوە، کە هەمان بێت بە کتێبە ئاسمانیەکان (وەك: ئینجیل و تەوڕات و زەبور) ئەوا مەبەست لێی ئەوەیە کە بڕوامان وابێت ئەم کتێبانە لەلایەن خواوە هاتوون و ڕاست بوونە و تەنها بۆ ئەو مەبەستە هاتوون، کە قورئانیش بۆ تەواو کردنی هاتووە. هەرچی لەو کتێبانە هات و پێچەوانەی قورئانی پیرۆز بوو، ئەوا بێ هیچ گومانێك دەستکاری کراوەو بایەخی بۆ دانانرێت.

ئا لێرەوە پێویستە گرنگترین ئەو جیاوازیانە بخەینەڕوو کە قورئان لەگەڵ کتێبە ئاسمانیەکانی تر هەیەتی لەم خاڵانەی خوارەوەدا:

١_ ئەو کتێبانەی کە پێش قورئان دابەزیون ئەوا وێنەو دانە (نسخە) ڕەسەنەکەی نەماوە، بەڵکو تەنها وەرگێڕدراوەکەی ماوە.

بەڵام قورئان بە دەربڕین و وشەکانی پارێزراوە، کە خوای گەورە بۆ پێغەمبەری (ﷺ) ڕەوانە کردووە، بەمشێوەیەش بە موتەواتیری بە ئێمە گەیشتووە.

٢_ وتەی هەندێ خەڵکی وەك شەرعزناسان و ڕاڤەکاران یاخود مێژووناسان لەگەڵ ئەم کتێبانە ئاوێتە بووە.

بەڵام قورئانی پیرۆز هیچ وتەیەکی تێکەڵ نەبووە و تەنانەت فەرمایشتی پێغەمبەریشی (ﷺ)تێکەڵ نەکردووە. بۆیە پێغەمبەر (ﷺ) لە سەرەتای دابەزینی قورئان ڕێگری کرد لە نووسینی فەرموودە، تا تێکەڵ نەبێت بە فەرمایشتەکانی قورئانی پیرۆز. هەروەك زانراوە کتێبەکانی (تەفسیر) و (فەرموودە) و (فیقھ) تەواو سەربەخۆن و جیان لە قورئانی پیرۆز.

٣_ هیچ کەسێك نەیتوانیوە، بە بەڵگەیەکی مێژووی هیچ یەکێك لەو کتێبانەی کە هەن بسەلمێنێت کە دابەزیوە بۆ ئەو پێغەمبەرەی کە کتێبەکەی دەدرێتە پاڵی. هەروەك نەتوانراوە ئەو کاتەش دیاری بکرێت کە کتێبەکەیتێدا دابەزیوە.

سەبارەت بە قورئان، ئەوا مێژوو بە بەڵگە ئەوەی بڕاندۆتەوە کە بۆ سەر موحەممەد (ﷺ) دابەزیوەو هەندێك لە ئایەتەکانیشی شوێن و کات و هۆکاری دابەزینیان دیاریکراوە.

٤_ ئەو زمانە کۆنانەی کتێبە ئاسمانیە کۆنەکان، بۆ ماوەیەکی زۆررە لە ناوچوون و کەسێك نابینین کە پێی بدوێت و تەنانەت ئەوەی تێشی دەگات زۆر کەمە.

بەڵام زمانی قورئانی پیرۆز، زمانێکی زیندووەو تا ئێستا سەدان ملیۆن موسڵمان لە گشت شوێنە جیا جیاکانی جیهان پێی دەدوێن.

٥_ یاسا و ڕێساکانی سەرجەم کتێبە کۆنەکان _ هەروەك لە کاتی خوێندنەوەیدا بەدەردەکەوێت _ تایبەت بوونە بەو کات و گەلەی کتێبەکەی تیایدا دابەزیوەو بۆ دابین کردنی پێداویستیەکانی ئەو قۆناغ و بەپێی بارودۆخەکە دابەزیوە.

لە کاتێکدا یاساو حوکمەکانی قورئان گشتین بۆ سەرجەم خەڵکی و بۆ هەموو سەردەمێك دەشێن.

٦_ کتێبە کۆنەکان ئەگەرچی بانگەوازی تێدایە بۆ چاکە و خێرو چاکسازی و ڕەوشت بەرزی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەموو لایەنەکانی چاکەکاری و پلەبەرزی لەخۆ نەگرتووە.

بەڵام قورئانی پیرۆز هەموو لایەنەکانی چاکەی لەخۆ گرتووە بە کاملی، جا لە کتێبەکانی پێشوودا هاتبێت یان نا.

٧_ دەستکاری کتێبە کۆنەکان کراوەو شتانێك لەو کتێبانەدا هەن کە یەکناگرێت لەگەڵ عەقڵا، بەڵکو لەسەر ستەمەوە دامەزراوەو شتی پڕوپوچ لەخۆی دەگرێت.

بەڵام قورئان، هەر هەمووی چاکەیە و پاك و دوورە لە هەموو شتێکی خراپ و ناشیاو نابەجێ و شتێکی نییە لەگەڵ عەقڵ تێك بگیرێت[1].

---

[1]) سەیری: مبادء الاسلام ٨٠_٨٣.

سەیری ئەو بەشەی کتێبی (إظهار الحق) بکە، کە (رحمة الله الهندي) نووسیویەتی لەسەر دەستکاری کرانی کتێبە ئاسمانییەکانی پێش قورئانی پیرۆز.

٨_ شەریعەتە کۆنەکان زیاتر تایبەتمەند بوون بە چارەسەری ڕۆحی، بەڵام شەریعەتی ئیسلامی سەردێرو بنەمای وای دارشت کە چارەسەری کێشەکانی مرۆڤ دەسەتەبەردەکات، پێداویستیە ماددی و ڕۆحیەکانی لە هەموو کات و شوێنێك دابین بکات.

ئا ئەمە ئەو تایبەتمەندیانە بوون کە بەهۆیەوە فەرمان بەخەڵکی کراوە، تەنها شوێنی قورئان بکەون.

سیفەت و خەسڵەتەکانی پێغەمبەرایەتی

خوای گەورە هەندێ لێهاتووی تایبەتی، بەشێوازێکی فیترەتی، لە سروشتی هەندێ خەڵکیدا داناوە وەك هێزو هۆنراوەو هونەر.... کە بەهۆیەوە لە خەڵکی تر بەهێزتر دەبێ. و لێهاتووی و کارامەیی بەرزی بە پێغەمبەران و پەیامبەران داوەبۆ ڕابەرایەتی و سەرکردایەتی کردنی خەڵك و ڕێنمایی کردنیان بۆ ڕێگای ڕاست، بۆیە ناوبراوان خاوەنی هەموو سیفەتێکی چاکن، دوورن لە هەر کەموکورتی و کرچ و کاڵییەك کە لەوان ناوەشێتەوە.

ئەو سیفەتانەی بۆ پێغەمبەران و پەیامبەران پێویستن ئەمانە: پارێزراوی، ڕاگەیاندنی بەرنامەی خودا، زیرەکی و ژیری، نێرینە بوون، پاك و سەلامەت بوون لە ناتەواوی و کەم و کورتییەکان[1].

---

[1]) زانایان ڕاجیان لە ژماردن و دیاریکردنی ئەو سیفەتانەی بۆ پێغەمبەران پێویستن، سەنوسی تەنها سێ سیفەتی باس کردووەن: ڕاستگۆیی، دەستپاکی، ڕاگەیاندنی بەرنامەی خوا./ أم البراهين وشرحها للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٧٣.

دەردیر لە (شرح الخريدة ٩٦) سیفەتی چوارەمی زیاد کردووە کە بریتییە لە (زیرەکی و ژیری)، ناوبراو دەڵێت:

وصف جميع الرسل بأمانة والصدق والتبليغ والفطانة

واتە: سەرجەم پێغەمبەران وەسف بکە بە: دەسپاکی، ڕاستگۆیی، ڕاگەیەنەری بەرنامەی خوا و زیرەکی و ژیری.

سیفەتی یەکەم: پارێزراوی (العصمة)

پارێزراوی (العصمة) لە زمانەوانیدا: بریتیە لە پاراستن.

لە زاراوەشدا: بریتیە لەوەی خودا گوناه لە پێغەمبەران و پەیامبەراندا بەدینەهێنێت[1].

لەقانی لە (اجوهره التوحید) باسی ئەم چوار سیفەتەی کردووە./ شرح الجوهرة للباجوري ٢٠٠.

لەلای زانایانی کەلام سیفەتی پارێزراوی سیفەتی ئەمانەتیش دەگرێتەوە./ حاشیة الدسوقي على شرح أم البراهين ١٧٨.

مەبەست لە دیاریکردن و ژماردنی ئەو سیفەتانەی پێویستن بۆ پێغەمبەران تەنها ڕوون کردنەوەیە، لە هەندێ لق و پۆپەکانی ئەم سیفەتانە تێك ئاڵان و ئاوێتە بوون هەیە، ئەو سیفەتانەی من خستوەتمەڕوو لە وتەی زۆربەی زانایان هەڵمهێنجاوە، هەروەك دەخرێتەڕوو، ئەو جۆرە جیاکردنەوەو باسکردنە تەنها بۆ ڕوونکردنەوەیە.

[1] لە (شرح العقائد العضددیة للدواني ٢٧٩/٢) و (المواقف ٢٨٠/٨) هاتووە: (ئەمە لەلایی ئێمە، بەپێی ئەو بنچینەیەمان کە شتەکان هەر لەسەرەتاوە دەدەینە پاڵ بکەری سەرپشك، بە پێچەوانەی بۆچوونی فەیلەسوفەکان...)، لە (المسامرة ٢٢٧_٢٢٨) هاتووە: (پارێزرااوی بریتییە لە پابەند کردنی تواناو هێز بە گوێڕایەڵییەوە، هەر کەسێك پارێزراو بێت خودا توانای ئەنجامدانی خراپەی تێدا بەدیناهێنێت)، إبن همام لە پوختەکردنی ئەم پێناسەیەدا پێناسەیەکی تری لەگەڵ باسکردووەو وتویەتی: پارێزراوی بریتیە لە نەبوونی توانای ئەنجامدانی گوناهو تاوان یاخود بەدیهێنانی کۆسپێکە کە ڕێگرە لە کردنی خراپەکە و پێویست بەوە ناکات پەنا ببرێتە بەر فەرامۆش کردنی گوناههکە، چونکە هەر لە بنەڕەتدا ئارەزووی ناکات و لەگەڵ ئەوەشدا هەر سەرپشکە. پێناسەی دووەم دەگونجێت لەگەڵ بۆچوونی ئیمام "أبی المنصور الماتریدی" کە دەڵێت: پارێزراوی تاقیکردنەوە پەکناخات و لانابات. واتە هەرچەندە پارێزراویش بێت مادەم سەرپشکە ئەوە هەر تاقی دەکرێتەوە. خاوەنی کتێبی "البدایة" وتویەتی: واتاکەی _ بۆچوونی ئەبی منصور الماتریدی _ ئەوەیە کە پارێزراو بوون خاوەنەکەی ناچار ناکات لەسەر پەرستش و گوێڕایەڵ بوون و بێ تواناشی ناکات لە کردنی گوناهو تاوان. بەڵکو میهرو بەخششێکی خودایيە کە کەسەکە پاڵدەنێت بۆ کردنی کاری چاکە... بۆ تاقیکردنەوە)./ التحرير و شرحه التقرير والتحبير ٢٢٣/٢.

یاخود میهرەبانی بەخشش‌ێکی خواییە. کە مرۆڤ بەرەو چاکە کێش دەکات و دووری دەخاتەوە لە خراپە. لەگەڵ ئەوەشدا کەسەکە هەر سەرپشك و خاوەن ویستە، تا پڕۆسەی تاقیکردنەوەکە هەر بێتەجێ[1].

جا گوناهو تاوان یان گەورە یاخود بچوك دەبێت.

جۆری یەکەم: پارێزراوی لە گوناهی گەورە

گوناهە گەورەکان چەند پێناسەیەکی جیا جیایان هەیە، ڕاسترینیان:

گوناهی گەورە بریتییە لە: هەموو ئەو تاوانانەی کە بەهۆی ئەنجامدانی سنوور (حەدی) لێ دەردەکرێت یاخود هەڕەشەی ئاگری دۆزەخ لە ئەنجامدەرانی کرابوو یان مایەی نەفرەت یاخود تورەیی خودا بێت.

گوناهی بچوك بریتییە لەو: تاوانانەی کە سزاو سنووری دونیایی لەسەر نەبێت و هەڕەشەش لە بکەرەکەی نەکرابێت لە دواڕۆژدا[2].

گوناهە گەورەکان: کوفر یاخود درۆ یان هەر گوناهێکی تری گەورە. پارێزراو بوونی پێغەمبەران لەم جۆرە گوناهە گەورانە تێروتەسەلی بریتیە لە:

---

1) المسامرة ٢٢٩، مفتاح الباب ١٧٥.

2) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٣٥٦، و کتێبەکەمان: الشورى بين النظرية والتطبيق ١١٤_١١٥.

یەکەم: پارێزراو بوون لە کوفر:

زۆربەی موسڵمانان کۆکن، لەسەر ئەوەی کە پێغەمبەران (سەلامی خودان لێبێت) پارێزراون لە کوفر، بەر لەوەی سروش و نیگایان بۆ بێت و پاش سروش بۆ هاتنیشیان، تەنانەت لە تەمەنی منداڵیشدا هەر پارێزراون لە کوفر، چونکە لەم تەمەنەدا شوێنکەوتووی دایك و باوکیانن، ئەوانیش باوەڕیان بەخوا هەبووەو ڕاستیان ناسیوە، بۆیە لە تەمەنی منداڵیشدا هەر دوور بوونە لە کوفر وەك دایك و باوکیان[1].

دووەم: پارێزراو بوون لە درۆ کردن:

ڕاستگۆیی (الصدق): بریتییە لەوەی حوکمی هەواڵەکە کۆك و پڕاو پڕ بێت لەگەڵ بارودۆخ و واقیعدا. جا ڕاستگۆیی، سێ جۆرە:

١_ ڕاستگۆیی لە بانگەشەی پەیامداریدا.

٢_ ڕاستگۆیی لەو حوکم و ڕێسایانەی کە لەلایەن خواوە هێناویانە و بە خەڵکەکەی ڕادەگەیەنن.

---

(1) شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٢٢٧_٢٢٨، ئیجی لە (المواقف ٨/٢٦٤) یەکدەنگی ئوممەتی هێناوە لەسەر پارێزراو بوونی پێغەمبەران بەر لە پێغەمبەرایەتی و دوای پێغەمبەرایەتیش لە کوفر. هەروەها سەیری ئەمانەش بکە: شرح العقائد لعضدية للدوانی سەرچاوەی پێشوو، شرح العقائد النسفية للتفتازاني ٥/٤٩، ولوامع الأنوار البهية ٢/٣٠٤.

تاقمی ئەزاریقە لە خەواریجەکاان پێیان وابووە گوناه کردن بۆ پێغەمبەران دروستە، کەچی تاقمی ناوبراو پێیان وایە هەموو گوناهێکیش کوفرە، تەنانەت بۆچوونیان وابوو کە دروستە خوا پێغەمبەرێك ڕەوانە بکات کەچی بشزانێت دوای پێغەمبەرایەتییەکەی کوفر دەکات./ المواقف وشرحه للسيد االشريف ٨/٢٦٤، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٥/٤٩_٥٠، لوامع الأنوار سەرچاوەی پێشوو.

٤ _ ڕاستگۆیی لە هەموو ئەو فەرمایشتانەی دەیڵێن لەبارەی کاروباری دونیاوە[١].

پێچەوانەکەیشی: درۆیە.پێغەمبەران هەرگیز درۆ بە ئەنقەست ناکەن، هەروەك چۆن بەڵگەی سەلمێنراو و دەرئاسا بەرپابوو لەسەر ڕاستگۆیی پێغەمبەران لە بانگەشەی پەیامدارییان و ئەو شتانەی لە خوداوە بە بەندەکان ڕادەگەیەنن، ئەمە ڕاستییەکە هەموو ئاییندارەکان لەسەری کۆکن، زۆربەی زانایان پێیان وایە کە ئەستەمە پێغەمبەران درۆ بکەن بە هۆی لەبیر چوونەوەو هەڵە کردنەوە. و ئەم ڕایە جێگەی پشت پێبەستنە و ڕاست و دروستە، هەروەك زانا لێکۆڵەرەکان ئەمەیان سەلماندووە[٢].

---

١) شرح الخريدة للدردير ٩٧، رسالة في التوحيد للطائي ٦٧.

هەروەك پێشتر خرایەڕوو ڕاستگۆیی یەکێکە لە چوار سیفەتەکان لەلای (دەردیر، لەقانی)، سێ جۆری ڕاستگۆیی هەیە، بەڵام وتویانە ناوبراوان وتویانە ڕاستگۆیی تەنها دوو جۆری یەکەمە، هەروەها جۆری سێیەمی ڕاستگۆیی لە بەشە لاوەکی و لق و پۆپەکانی سیفەتی دەستپاکییە./ حشية الدسوقي على شرح أم البراهين للسنوسي ١٧٣، شرح الجوهرة للباجوري ٢٠٢.

٢) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/٢٦٣، تیایدا هاتووە: ڕاجیایی هەیە لەسەر ئەوەی پێغەمبەران بەهۆی لەبیرچوونەوەو هەڵەوە دەکرێت درۆ بکەن، لەم بارەوە وتویەتی: (مامۆستا "ئەبو إسحاق" و زۆرێك لە پێشەواکان ئەمەیان بە ئەستەم زانیوە، چونکە بەڵگەی دەرئاسا و موعجیزەدار بەرپا بووە لەسەر ڕاستگۆییان لە گەیاندنی حوکمەکان، ئەگەر درۆکردن دروست بووبا بۆ پێغەمبەران ئەوا ئاماژە و مانای موعجیزەکە کەم و کورت و کرچ و کاڵ دەردەچوو، بێگومان ئەمەش پوچەڵە، "قازی ئەبو بەکر" بەدروستی زانیوە بەو مەرجەی لە موعجیزەدا نەبێت، چونکە موعجیزە سەلمێنەری ڕاستی پەیام و مەبەستی پێغەمبەرەکەیە، بەڵام درۆکردن بەهۆی لەبیر چوونەوەو هەڵەی زمان دروستە بۆ پێغەمبەران، چونکە هیچ مەبەستێك هەڵناگرێت، هەر بۆیە لەو حاڵەتەدا درۆ نابێتە هۆی پەیدابووونی کەم و کورتی لە مەبەست و واتاکەدا). هەروەها لە (شرح العقائد النسفيه ١٧٠)ی تەفتازانیدا هاتووە: (پێغەمبەران پارێزرون لە درۆ کردن بەتایبەت لەو شتانەدا کە پەیوەستن بە شەریعەت و ڕاگەیاندنی حوکمەکان و ڕاستەڕێ کردنی ئوممەت، جا بە یەکدەنگی زانایان پێغەمبەران بە ئەنقەست درۆ ناکەن، زۆربەی زانایانیش پێیان وایە بە هۆی لەبیر چوونەوەش هەر درۆ ناکەن. جا "کەستەلی" ڕوونکردنەوەی داوە لەسەر ئەم دەقە:"بە یەکدەنگی زانایان پێغەمبەران بە ئەنقەست درۆ ناکەن، زۆربەی زانایانیش پێیان وایە بە هۆی لەبیر چوونەوەش هەر درۆ ناکەن": ئەمە لەبارەی درۆکردنی پێغەمبەران کە پەیوەست بێت بە ڕاگەیاندنی پەیامی خوا، چونکە موعجیزە بەڵگەی سەلمێنەری

بەڵام درۆکردن لە هەر شتێکی تر جگە لە ڕەوانەکردن و ڕاگەیاندنی بەرنامەی خودا تەنها گوناهەکە لە گوناهەکان، هەروەك خرایەڕوو[1].

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ڕاستگۆیی پێغەمبەران:

أ_ ئەگەر دروست بووبا بۆ پێغەمبەران درۆ بکەن، ئەوا ئەو کاتە هەواڵی خوای گەورە درۆی تیدەکەوت، ئەمەش هەرگیز نابێت و ئەستەمە، چونکە خوای گەورە ڕاستگۆیی ئەوانی بە چەندین موعجیزەو دەرئاسایەك سەلماندووە[2].

ب_ درۆ تاوان و گوناهە، پێغەمبەرانیش لە تاوان پارێزراون.

پ_ ئەگەر درۆیان بکردبا، خەڵکیش ئەوەی بزانیایە کە درۆزنن، ئەوا سوودی پەیامبەرایەتی و پەیامداری نەدەما[3].

بەڵگەی نەقڵی لەسەر ڕاستگۆییان:

بەرپاکرد لەسەر ڕاستگۆییان، بەڵام "قازی ئەبو بەکر" ئەم حوکمەی تایبەت کردووە بەوەی پێغەمبەران بە ئەنقەست درۆیان بۆ دروست نییە و لە گەیاندنی پەامیشدا بۆیان دروست نییە، ناوبراو بە دروستی زانیوە پێغەمبەران درۆ بکەن بەهۆی لەبیرچوونەوەو هەڵەوە لەو شتانەی تایبەت پەیوەندییان بە ڕاگەیاندنی بەرنامە خودا هەیە، چونکە هیچ مانایەکی موعجیزەدار نییە لەسەر پرێزراو بوونیان لەم لایەنەوە)./ سەیری ئەمانەش بکە: شرح العقائد العضدية للدواني ٢/٢٧٩، شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٥٠، التقرير والتحبير ٢/٢٢٤، لوامع الأنوار البهية ٢/٣٠٧، الوسيلة ٦٩٥.

(1) حاشية الكستلي ١٧٠.

(2) المواقف ٨/٢٦٣، شرح الخريدة للدردير ٩٧، رسالة في التوحيد للطائي ٦٧، لوامع الأنوار البهية ٢/٣٠٧، شرح الجوهرة الجوهرة ٢٠٢.

(3) الرسالة في التوحيد للطائي، سەرچاوەی پێشوو.

أ_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَٱلنَّجۡمِ إِذَا هَوَىٰ ۝١ إِنۡ هُوَ إِلَّا وَحۡيٞ يُوحَىٰ ۝٤﴾ النجم: ٣_٤.[1] واتە: (قسەو گوفتاریشی "ئەوەی کە قورئانە" لە ئارەزووو بازی و هەواو هەوەسەوە نییە. ئەمەی کە ڕای دەگەیەنێت تەنها نیگاو وەحی خواییە).

ب_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَصَدَقَ ٱلۡمُرۡسَلُونَ ﴾ یس: ٥٢. واتە: (پێغەمبەرانیش لە هەواڵدانیان ڕاستیان کردووە).

پ_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَلَوۡ تَقَوَّلَ عَلَيۡنَا بَعۡضَ ٱلۡأَقَاوِيلِ ۝٤٤ لَأَخَذۡنَا مِنۡهُ بِٱلۡيَمِينِ ۝٤٥ ثُمَّ لَقَطَعۡنَا مِنۡهُ ٱلۡوَتِينَ ۝٤٦ فَمَا مِنكُم مِّنۡ أَحَدٍ عَنۡهُ حَٰجِزِينَ ۝٤٧﴾ الحاقة: ٤٤ _ ٤٧. واتە: (خۆ ئەگەر موحەممەد (ﷺ) هەندێك قسەو گوفتار بەدەم ئێمەوە هەڵبەستایە. ئەوە بەهێزو دەسەڵاتی خۆمان دەمانگرت. لەوەدوا ڕەگی دڵی دەپچڕێنین و دەیمرێنین. ئەوسا هیچ کەسێك نییە لە ئێوە بەرەبەست و بەرگری بکات لە ئێمە).

ت_ لە فەرموودەدا هاتووە، وتیان: ئەی پێغەمبەری خوا (انك تداعبنا) واتە: تۆ گاڵتەمان لەگەڵ دەکەی، ئەویش فەرمووی: (إني لا أقول الا حقا) واتە: من تەنها قسەی ڕاست و دروست دەکەم.

ئینجا ئەو شتەی لە ڕووکەشدا وائەگەیەنێت کە پێغەمبەران جار جار درۆیان کردووە، هەروەك لەبارەی بەسەرهاتی پێغەمبەر ئیبراهیم (سڵاوی خوای لێبێت) هاتووە، کاتێك بتەکانی شکاند و تەنها بتە گەورەکەی هێشتەوە، جا کە پرسیاری لێ کرا:﴿ قَالُوٓاْ ءَأَنتَ فَعَلۡتَ هَٰذَا بِـَٔالِهَتِنَا يَٰٓإِبۡرَٰهِيمُ ۝٦٢ قَالَ بَلۡ فَعَلَهُۥ كَبِيرُهُمۡ هَٰذَا فَسۡـَٔلُوهُمۡ إِن كَانُواْ يَنطِقُونَ ۝٦٣﴾ الأنبياء: ٦٢ _ ٦٣. واتە: (وتیان: باشە، ئەی ئیبڕاهیم ئایا تۆ ئەمەت کردووە بە خواکانمان؟!.

---

[1]) شرح الخريدة للدردير ٩٧.

ئیبڕاهیم وتی: نەخێر؛ هەر کاری ئەو بتە زلەیە، دە لێیان بپرسن ئەگەر قسە دەکەن و تێ دەگەن). جا ئەمە کە بە ڕووکەش بە درۆ دەرئەکەوێت ئەوا وا تەئویل دەکرێت و لێك دەدرێتەوە کە مەبەستی پێغەمبەر ئیبراهیم (سڵاوی خوای لێبێت) سەرزەنشت کردن و گاڵتە پێکردنیان بووە، چونکە تەنها و تەنها پێغەمبەر ئیبراهیم لەلای بتەکان بوو جا چ سوودێکی هەیە بپرسن کێ بتەکانی ئێمەی شکاندووە[1]؟

وتراوە واتای فەرمایشتەکەی ئیبراهیم ئەوەیە: کە لە بتەکان بپرسن، چونکە ئەگەر بدوێن درۆ ناکەن، جا ئەگەر نەدوێن ئەوا ئیبراهیم ئەنجامدەری کارەکە نەبووە. لە ناوەرۆکی ئەو قسەیەشدا پێغەمبەر ئیبراهیم دان دەنێت بەوەی کە خۆی بکەرەکە بووە. ئەم وتەیەی لەبواری توانج و پەلارە (معاریض)ە و لە پەلار تێگرتنیشدا هیچ نرخێك بۆ درۆ دانانرێت، هەر ئەمەشە کە (قوڕتوبی)[2] بەڕاستی داناوەو قسەی تریش لەم بارەوە گوتراوە[3].

سێیەم: پارێزراو بوون لە گوناهە گەورەکانی تر:

لێرەدا بارودۆخی ئەنجامدانی گوناهی گەورە، لەلایەن پێغەمبەران و پەیامبەران، چ پێش یاخود پاش نیگا و سروش بۆ هاتنیان ڕوون دەکەینەوە.

---

(1) حاشية الصاوي على الدردير ٩٧، تفسير البيضاوي ٣٢١.

وحديث المداعبة: سنن الترمذي: كتاب البر، باب ما جاء في المزاح ٦/ ٢٠٦ وهو حديث حسن صحيح.

(2) تفسير القرطبي ٦/ ٤٣٤٠.

(3) تفسير البيضاوي، سەرچاوەیپێشوو.

قۆناغی پێش پێغەمبەرایەتی:

پێغەمبەران بەر لە قۆناغی پێغەمبەرایەتی پارێزراون لەو گوناهە گەورانەی، کە دەبنە هۆی دوورکەوتنەوەی خەڵکی لێیان، ئەمەش وەك خراپەکاری و داوێن پیسی دایکان و باوکانی پێغەمبەران کە دەبێتە هۆی دوورکەوتنەوە خەڵکی لە پێغەمبەران[1].

سەبارەت بە گوناهە گەورەکانی تر، زۆربەی ئەشعەرییەکان و کۆمەڵێك لە موعتەزیلەکان و ئیبازییەکان پێیان وایە دەکرێت ئەنجامی بدەن، چونکە موعجیزەداری پێغەمبەران مانای ئەوە بەدەستەوەنادات کە پێش پێغەمبەرایەتی نابێت گوناه بکەن.

زۆربەی موعتەزیلەکان دەڵێن: ئەستەمە پێغەمبەران گوناهی گەورە بکەن، چونکە ئەنجامدانی گوناهی گەورە دەبێتە هۆی ئەوەی خەڵك لە ئەنجامدەری گوناهەکە دووربکەونەوە، هۆکارێکیشە بۆ ئەوەی خەڵك شوێنی نەکەون بەمەش بەرژەوەندی ڕەوانەکرانی پێغەمبەران نامێنێت[2].

---

(1) المواقف ٢٦٥/٨، شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٧١، شرح االعقائد العضدية للدواني ٢٧٩/٢، نقلا عن شرح العقائد.

(2) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٦٥/٨، شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٧١، وتەی ئیبازییەکان لەم سەرچاوەیدا هاتووە: مشارق أنوار العقول ٢٥/٢.

قۆناغی پێغەمبەرایەتی:

پێغەمبەران لە ئەنجامدانی تاوانی گەورە بە ئەنقەستپارێزراون، ئەمە بۆچوونی زۆربەی پێشەواو گەورە زانا لێکۆڵەرەکانە. بەهەمان شێوەش پارێزراون لەگوناهی گەورە بەهۆی لەبیر چوونەوە یان تەئویلی هەڵەوە، ئەمە بۆچوونی ڕاست و دروستە[1].

زەیدییەکان و ئیمامییەکان وتویانە بەهیچ شێوەیەك گوناه کردن بۆ پێغەمبەران دروست نییە، دواتر بەتێرو تەسەلی دەخرێتەڕوو.

جۆری دووەم: پارێزراوی لە گوناهە بچوکەکان

گوناهە بچوکەکان دوو جۆرن:

أ_ ئەو گوناهە بچوکانەی کە ئەنجامدەرەکەی دەباتە ڕیزی کەسانی بێ نرخ و کەم، وەك دزینی دەنكێك یاخود پارویێك یاخود تەرازوبازی کردن بە خورمایەك.

حا پێغەمبەران لەم جۆرە گوناهانە پارێزراون، پێش پێغەمبەرایەتی[2].

---

[1] المواقف وشرحه للسيد االشريف ٢٦٤/٨_٢٢٦٥، تیایدا هاتووە: (زۆربەی زانا لێکۆڵەرەکان پێیان وایە لە قوناغی پێغەمبەرایەتی دا پێغەمبەران هەرگیز بە ئەنقەست گوناه ناکەن تەنها حەشەوییەکان ڕایان لەم بارەوە جیاواز بوو. سەبارەت بەوەش کە ئایا دەکرێت پێغەمبەران لە قۆناغی پێغەمبەرایەتیدا گوناهی گەورە بکەن بەهۆی لەبیرچوونەوەو تەئویلی هەڵەوە، زۆربەی زانایان وتویانە دەکرێت، بەڵام ڕای پەسەندکراو ئەوەیە کە ناکرێت گوناهی گەورە بکەن). سەیری ئەمانەش بکە: المسايرة وشرحها المسامرة ٢٣٢، شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٧٠_١٧١، شرح المقاصد للتفتازاني ٥_٥١، والوسيلة ٦٩٥، مشارق أنوار العقول ٢٥/٢.

[2] المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٦٥/٨، شرح العقائد النسفية للتفتازاني، شرح العقائد العضدية للدواني، سەرچاوەکانی پێشوو، المسامرة ٢٣٣_٢٣٤.

به هەمان شێوە قۆناغی پێغەمبەریەتیش لەو گوناهە بچوکانە پارێزراون، ئەم جۆرە کارە بێ نرخانە چ بە ئەنقەست چ بەهۆی لەبیرچوونەوە ئەنجام نادەن، بۆچوونەکان کۆکن لەسەر ئەمە[1].

ب_ گوناهە بچوکەکانی تر:

پێغەمبەران پێش ڕەوانەکرانیان وەك پێغەمبەر، چ بە ئەنقەست و چ بەهۆی لەبیر کردنەوە لەو جۆرە گوناهانە پارێزراو نین.

بەڵام دوای ڕەوانەکرانیان و لە قۆناغی پێغەمبەرایەتی پارێزراون، لەوەی بە ئەنقەست ئەم جۆرە گوناهانە بکەن، بەڵامدەکرێ بەهۆی لەبیرچوونەوە گوناهی لەوجۆرە ئەنجام بدەن، بەڵام بەردەوام نابن لەسەر گوناهەکە و خوای گەورەش بەردەوامیان ناکات لەسەر ئەم حاڵەتە، بەڵکو ئاگادار دەکرێنەوەو ئەوانیش بە ئاگا دێنەوە. ئەمە بۆچوونی زانا لێکۆڵەرەکان و فەرموودەناسان و پێشینە چاکەکانە[2]، لەبەر ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (إنما أنا بشرٌ أنسي كما تنسَون، فاذا نسيت فذّكروني)[3]. واتە: (منیش مرۆڤم شت لەبیر دەکەم چۆن ئێوە شت لەبیر دەکەن، جا ئەگەر شتێکم لەبیر کرد بەبیرم بێننەوە)، ئەمە بۆچوونی ئەشعەرییەکانە.

---

(1) المواقف و شرحه للسيد الشريف، شرح العقائد النسفية للتفتازاني، الوسيلة، مشارق أنوار العقول، سەرچاوەکانی پێشوو، المسامرة ٢٣٣.

(2) شرح العقائد العضدية للدواني ٢/٢٧٩، شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٥١، و المواقف و شرحه للسيد الشريف ٨/٢٦٥، لوامع الأنوار البهية ٢/٣٠٤_٣٠٥، المسايرة و شرحها المسامرة ٢٣٢. چەند ڕاو بۆچوونێکی تر هەن لەم سەرچاوانەدا و لە: شرح العقائد النسفية للتفتتازاني ١٨١، الوسيلة ٦٩٥. لە (شرح المقاصد)دا هاتووە: (ئیمامی حەرەمەین) و (ئەبو هاشم) کە یەکێکە لە موعتەزیلەکان بۆچوونیان وایە دروستە پێغەمبەران گوناهی بچوك بە ئەنقەست بکەن.

(3) المسايرة و شرحها المسامرة ٢٣٤. کەمێك بەر لەمە سەرچاوەی فەرموودەکەمان خستەڕوو.

موعتەزیلەکان بۆچوونیان وایە کە دروستە پێغەمبەران گوناهی بچوك بکەن، هەندێکیان پێیان وایە بە هۆی لەبیرچوونەوە و هەندێکی تریش پێیان وایە بەهۆی تەئویلی هەڵەوە دروستە یاخود بۆیە ئەنجامدانی ئەم گوناهانە هۆکاری کەم کردنەوەی پاداشتە زۆرەکانیانە[1].

پارێزراوی پێغەمبەران لەلای موعتەزیلەکان تەنها لە ئەنجامدانی گوناهی گەورەیە چ بە ئەنقەست چ بەهۆی لەبیر چوونەوە، ناوبراوان پێیان وایە گوناهی بچوك زیان بە پارێزراوی پێغەمبەران ناگەیەنێت[2].

زەیدییەکانیش هەمان بۆچوونی موعتەزیلەکانیان هەیە و دەڵێن: گوناهی گەورە دروست نییە بۆ پێغەمبەران، بەپێچەوانەوە گوناهی بچوك دروستە[3].

ئیمامییەکان بۆچوونیان وایە: پارێزراو بوونی پێغەمبەران لەسەر جەم گوناهە بچوك و گەورەکان[4]، پێش پێغەمبەراتی و کاتی پێغەمبەرایەتی پێویستە[5].

بەڵگەی پارێزراوی پێغەمبەران

زانایان بەڵگەی زۆریان هێناوەتەوە لەسەر پارێزراوی پێغەمبەران، وەك:

١_ ئەگەر پێغەمبەران گوناهیان ئەنجام دابووبا، ئەوا دروست نەدەبوو خەڵکی شوێنیان بکەون لەبەر گوناهەکانیان، سەرباری ئەوەی شوێنکەوتنیان پێویست و فەرزە، بە بەڵگەی

---

1) كشف المراد ٣٧٦.

2) خلاصة علم الكلام ٢٦٧.

3) المعالم الدينية ٩٥.

4) كشف المراد ٣٧٦، والباب الحادي عشر وشرحه النافع ٣٧، مفتاح الباب ١٧٦، خلاصة علم لكلام ٢٦٧، المواقف وشرحه للسيد االشريف ٨/ ٢٦٥.

5) سەرچاوەکانی پێشوو جگە لە: كشف المراد.

یەکدەنگی زانایان، هەروەها بەپێی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿قُلۡ إِن كُنتُمۡ تُحِبُّونَ ٱللَّهَ فَٱتَّبِعُونِي يُحۡبِبۡكُمُ ٱللَّهُ﴾ آل عمران: ٣١. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ) بە ئیمانداران" بڵێ: ئەگەر ئێوە خواتان خۆش دەوێت دە شوێنی من بکەون و لە فەرمانی من دەرمەچن).

٢_ ئەگەر گوناهیان بکردایەن ئەوا شایەتی و گەواهییەکەیان وەرنەدەگیرا، چونکە بە یەکدەنگی زانایان کەسی لاسارو تاوانکار شایەتی لێ وەرناگیرێت، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن جَآءَكُمۡ فَاسِقُۢ بِنَبَإٖ فَتَبَيَّنُوٓاْ﴾ الحجرات: ٦. واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە ئەگەر کەسێکی متمانە پێ نەکراو هەواڵێکی گرنگی بۆ هێنان؛ خێرا بڕوای پێ مەکەن، بەڵکو سەرنج بدەن، لێی بکۆڵنەوە تا بۆتان ڕوون دەبێتەوە). ئەو کەسەی شایەتی لێ وەرنەگیرێت لەسەر شتێکی بێ بایەخی لەناوچووی دونیا، چۆن گوێ بۆشایەتیەکەی دەگیرێت لە ئایینی تۆکمە و پیرۆزدا کە تا ڕۆژی دوایی بەردەوام دەبێت؟.

٣_ ئەگەر گوناهیان ئەنجام دابووبا، ئەوا پێویست دەبوو ڕێگریان لێ بکرێت و بەتووندی قەدەغە بکرێن، لەبەر ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی فەرمان بە چاکە و ڕێگری لە خراپە پێویستە. بێگومان ڕێگری کردن لە پێغەمبەران ئازاردانیانە، ئازار دانیشیان بە یەکدەنگی زانایان حەڕامە، هەروەك خوای گەورە لەم بارەوە دەفەرموویێت: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يُؤۡذُونَ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ لَعَنَهُمُ ٱللَّهُ فِي ٱلدُّنۡيَا وَٱلۡأٓخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمۡ عَذَابٗا مُّهِينٗا﴾ الأحزاب: ٥٧. واتە (بێگومان ئەوانەی ئازاری خواو پێغەمبەرەکەی دەدەن خوا نەفرینی لێ کردوون لە دونیا و قیامەتدا سزایەکی زۆر خەجاڵەت و سەرشۆڕکەریشی بۆ ئامادە کردوون).

٤_ ئەگەر گوناهیان کردبووبا، ئەوا شیاوی سزاو لۆمەو سەرزەنشت دەبوون، چونکە بەشێوەیەکی گشتی دەچوونە ژێر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿وَمَن يَعۡصِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ فَإِنَّ لَهُۥ نَارَ جَهَنَّمَ خَٰلِدِينَ فِيهَآ أَبَدًا﴾ الجن: ٢٣. واتە: (ئەوەی لە خواو پێغەمبەرەکەی یاخی ببێت

،ئەوە با دڵنیا بێت کە دۆزەخی بۆ ئامادە کراوە بۆ هەمیشە و هەتا هەتایی). ئەم فەرمایشتە: ﴿أَتَأۡمُرُونَ ٱلنَّاسَ بِٱلۡبِرِّ وَتَنسَوۡنَ أَنفُسَكُمۡ وَأَنتُمۡ تَتۡلُونَ ٱلۡكِتَٰبَ﴾ البقرة: ٤٤. ("کەی ئەوە ڕاستە" فەرمانی چاکە بە خەڵکی بدەن و خۆتان فەرامۆش بکەن؟! لە کاتێکدا خۆ ئێوە کتێبی خوا _ تەورات _ دەخوێننەوە). بەڵام پێغەمبەران بە یەکدەنگی زانایان لەم جۆرە شتانە دوورن، چونکە شتی زۆر قێزەونن.

٥_ فەرمایشتەکەی خوای گەورە لەبارەی ئیبراهیم و ئیسحاق و یەعقوب: ﴿إِنَّهُمۡ كَانُواْ يُسَٰرِعُونَ فِي ٱلۡخَيۡرَٰتِ﴾ الأنبياء: ٩٠. واتە: (بەڕاستی ئەوانە چالاك و گورج و گۆڵ بوون لە ئەنجامدانی هەموو خێرو چاکەیەکدا). هەموو جۆرێکی چاکە دەگرێتەوە، چ کردنی چاکە چ خۆ دوورگرتن لە خراپە، هەروەها ئەم فەرمایشتە: ﴿وَإِنَّهُمۡ عِندَنَا لَمِنَ ٱلۡمُصۡطَفَيۡنَ ٱلۡأَخۡيَارِ﴾ ص: ٤٧. واتە: (بەڕاستی ئەوانە لای ئێمە لەو کەسانەن کە هەڵمان بژاردوون و پەسەندمان کردوون). مەبەستی ئەوەیە: کە لە هەموو بوارو کاروبارێکدا هەڵبژێراو و کارپەسەند بوونە، بۆیە نابێت گوناهیان لێ بپشکوێتەوە[1].

٦_ ئەگەر دروست بووبایە بۆ پێغەمبەران کە ناپاکی بکەن لەگەڵ خوای گەورە، بەهۆی ئەنجامدانی کارێکی حەڕام یاخود ناپەسەن (مکروە)، ئەوا ئەو کارە حەڕامە یاخو ناپەسەندە دەبووە پەرستش و گوێڕایەڵی، چونکە خوای گەورە فەرمانی بەئێمە کردووە، گوێڕایەڵیان ببین و شوێن کردارو گوفتاری ئەوان بکەوین بەشێوەیەکی گشتی. جا هەر شتێك ئەوان

---

(١) المواقف و شرحه للسيد الشريف ٨/٢٦٥_٢٦٧، شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٥١_٥٢، چەند بەڵگەیەکی تریان تێدایە لەترسی درێژبوونەوە نەمان هێناوە.

ئەنجامیان داوە، ئێمەش فەرمانمان پێکراوە ئەنجامی بدەین، هەر شتێکیش فەرمانمان پێکرا بێت ئەوا گوێڕایەڵییە، چونکە خوای گەورە فەرمان بە خراپە ناکات[1].

ئەو شتانەی لەبارەی پێغەمبەرانەوە هاتوون و لە ڕووکەشدا بە گوناه دەردەکەون:

جا ئەوەی بە ڕێگەی تاکە کەسی (ئاحاد) هاتووە ئەوا ڕەت دەکرێتەوە، چونکە هەڵە خستنە پاڵی گێڕەرەوەکان ئاسانترە لەوەی ئەنجامدانی تاوان بخرێتە پاڵ پێغەمبەران.

بەڵام ئەوەی بەڕێگەی (تەواتر) هاتووە، ئەوا پێویستە ڕاڤەی تری بۆ بکرێت کە لە مانا ڕووکەشییەکەی لای بدات بە شێوەك کە بگونجێ لەگەڵ پارێزراوی پێغەمبەران، بەڵام ئەگەر ئەم ڕاڤە و شیکردنەوەیەی بۆ ئەنجام نەدەدرا دەکرێت بەم شێوە ڕاڤەی بکات:

پێش پێغەمبەرایەتی بووە یاخود وەلانانی چاکترین و ئەنجامدانی ئەوە بووە کە چاکەی کەمترە یان گوناهی بچوکن کە بەهۆی لە بیرچوونەوە ئەنجامیان داوە[2].

نمونەی ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا گوناهو تاوان دەدەنە پاڵ پێغەمبەران:

یەکەم: ئەوەی لەبارەی سەرگوزەشتەی ئادەم (سڵاوی خوای لێبێت) لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە:

---

(١) شرح الخريدة للدردير ٩٧، شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليه ١٧٦، شرح السنوسية للباجوري ١٢٦، شرح الجوهرة للباجوري ٢٠١.

(٢) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٦٨/٨، شرح المقاصد للتفتازاني ٥٣/٥، شرح العقائد للتفتازاني و العصام عليه ١٧١_١٧٢، شرح العقائد العضدية للدواني ٢٧٩/٢.

خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿وَعَصَىٰٓ ءَادَمُ رَبَّهُۥ فَغَوَىٰ﴾ طه: ١٢١. واتە: (ئا بەم شێوەیە ئادەم یاخی بوو لە پەروەردگاری و فریوی خوارد و ڕێگای لێ تێکچوو).

جا یاخی بوون و فەرمان شکاندن لە گوناهە گەورەکانە، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای مەزن: ﴿وَمَن يَعْصِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ فَإِنَّ لَهُۥ نَارَ جَهَنَّمَ خَـٰلِدِينَ فِيهَآ أَبَدًا﴾ الجن: ٢٣. واتە: (ئەوەی لە خواو پێغەمبەرەکەی یاخی ببێت ئەوە با دڵنیا بێت کە دۆزەخی بۆ ئامادە کراوە بۆ هەمیشەیی و هەتا هەتایی).

سەر لێشێواوی و فریخواردن (غواية) شوێنکەوتنی شەیتانە، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای تاك و پاك لە هاوەڵ: ﴿إِلَّا مَنِ ٱتَّبَعَكَ مِنَ ٱلْغَـاوِينَ﴾ الحجر: ٤٢. واتە: (جگە لەوانەی کە شوێنت کەوتوون لە سەرکەش و یاخی و سەرگەردانەکان). هەروەها ئەم فەرمایشتە: ﴿فَأَزَلَّهُمَا ٱلشَّيْطَـٰنُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ﴾ البقرة: ٣٦. واتە: (شەیتان لە خشتەی بردن و لەو شوێنە بەدەر کردنی دان). دەرکرانی "ئادەم و حەوا" لە بەهەشت بەهۆی ئەوەی شەیتان لە خشتەی بردن، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەو کارەی ئەنجامیان داوە گەلەك گەورە بووە.

ئادەم ئەو فەرمانەی شکاند کە قەدەغەی کردبوو لە دارەکە بخۆن، ئەنجامدانی شتی قەدەغەش گوناهو تاوانە.

وەڵام:

ئەمە بەر لە پێغەمبەرایەتی بوو، چونکە ئادەم لە بەهەشتدا هیچ ئوممەتێکی نەبووە، بەڵکو دوای دەرکرانی لە بەهەشت بووە پێغەمبەر، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿ثُمَّ ٱجْتَبَـٰهُ رَبُّهُۥ﴾ طه: ١٢٢. واتە: (پاش ئەوە خوا بە ڕەحمەتی خۆی هەڵیبژارد بۆ پێغەمبەرایەتی). جا دەستنیشان کردنی ئادەم وەك پێغەمبەر دوای ئەنجامدانی تاوانەکە بووە.

ئەنجامدانی ئەم تاوانە بەهۆی لەبیرچوونەوە بوو، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُۥ عَزْمًا﴾ طه: ١١٥. واتە: (کەچی بیری چوو، لە حاڵێکدا نەمانبینی پێشتر بڕیاری کردنی ئەو سەرپێچیە بدات).

یاخود هەڵەیەك بووە، بەوەی ئادەم (سڵاوی خوای لێبێت) واگومانی بردووە کە خودی دارێك قەدەغە کراوە دواتر لێی تێکەڵ بووە لەگەڵ دارێکی هاوشێوەی دەرەکە[1].

دووەم: ئەوەی لە سەرگوزەشتەکەی موسادا (سڵاوی خوای لێبێت) هاتووە کاتێك میسڕییەکەی کوشت: ﴿فَوَكَزَهُۥ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ﴾ القصص: ١٥. واتە: (موساش بۆکزێکی لە کابرادا و کوشتی).

کوشتنی کابرا میسڕییەکە دەستدرێژی بوو، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ: ﴿قَالَ هَٰذَا مِنْ عَمَلِ ٱلشَّيْطَٰنِ﴾ القصص: ١٥. واتە: (موسا پەشیمان بۆوە لەبەر خۆیەوە وتی: ئەم کارە شەیتان پێی کردم). هەروەها ئەم فەرمایشتە: ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَٱغْفِرْ لِي﴾ القصص: ١٦. واتە: (وتی: پەروەردگارا من بەڕاستی ستەمم لەخۆم کرد کاتێك لە دەستم دەرچوو، ئەو کابرایەم کوشت، لێم ببورەو بمبەخشە). و ئەم فەرمایشتە: ﴿قَالَ فَعَلْتُهَآ إِذًا وَأَنَا۠ مِنَ ٱلضَّآلِّينَ﴾ الشعراء: ٢٠. واتە: (ئەو کاتە ئەوەمکرد، لە نەزانەکان بووم "نەم دەزانی بەوە دەمرێت").

وەڵام:

کاتێك میسڕییەکەی کوشت هێشتان نەببوو بە پێغەمبەر.

---

(١) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٦٨/٨_٢٦٩، شرح المقاصد للتفتازاني ٥٣/٥، شرح لمسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٢٣٢.

دەکرێت بە هەڵە کەسەکەی کوشتبێت.

ئەو وتانەی کە پێغەمبەر موسا (سڵاوی خوای لێبێت) کردوویەتی دەکرێت لێکی بدەینەوە بەوەی لەبەر خاکی بوون و خۆبەکەم زانی و بۆ پەروەردە کردنی دەروون بووە[1].

سێیەم: ئەو دەقانەی لەبارەی پێغەمبەرمان (ﷺ) هاتوون، بۆ نمونە:

١_ خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿لِّيَغۡفِرَ لَكَ ٱللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنۢبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ﴾ الفتح: ٢. واتە: (داوای لێ خۆش بوونیش بکە بۆ گوناهەکانت). خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿وَٱسۡتَغۡفِرۡ لِذَنۢبِكَ﴾ غافر: ٥٥، محمد: ١٩. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی خوا تەوبەی قبوڵ کرد لە پێغەمبەر..). خوای بێ هاوەڵ و هاوبەش دەفەرموویێت: ﴿لَّقَد تَّابَ ٱللَّهُ عَلَى ٱلنَّبِيِّ﴾ التوبة: ١١٧. واتە: (تا خوا لە هەموو گوناهی ڕابردوو و ئایندەشت خۆش ببێت). خوای گەورە لەو فەرمایشتانەدا تاوانی خستۆتە پاڵ پێغەمبەر و لێشی خۆش بووە، جا کاتێك تەوبە دێتە گۆڕێ کە تاوان هەبێت.

وەڵام:

بەوەی ئەو گوناهانە پێش پێغەمبەرایەتی بوونە.

یان مەبەست لێی ئەوەبووە کە هەڵەی کردووە یان کردەوەی چاکی ئەنجامداوەو هەوڵی ئەنجامدانی چاکترەکەی نەداوە یاخود گوناهی هۆزەکەی دراوەتە پاڵی، چونکە سەرۆکی هۆزەکە لەوانەیە کردەوەی ئەندامان و شوێنکەوتووانی هۆزەکەی بدرێتە پاڵی. واتە: تا خوای گەورە

[1] المواقف وشرحه للسید االشریف ٨/٢٧١، شرح المقاصد للتفتازانی ٥/٥٥.

لەبەر خاتری تۆی لە تاوانی ڕابردوو و داهاتووی ئوممەتەکەت خۆش بێت، داوای لێخۆش بوون بۆ ئومەتەکەت بکە، خودای بێ وێنە لە ئوممەتی پێغەمبەر خۆشبووە[1].

٢_ خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿عَبَسَ وَتَوَلَّىٰٓ ۝١ أَن جَآءَهُ ٱلۡأَعۡمَىٰ ۝٢﴾ عبس: ١_ ٢. واتە: (ڕووی گرژ کرد و ڕووی وەرگێڕا. لەبەر ئەوەی نابینایەك هات بۆ لای).

وەڵام:

سەرزەنشتی کراوە لەسەر ئەوەی دەبا شتی چاکتری ئەنجام دابا، هەرچەندە ئەو کارەش کە پێیەوە سەرقاڵ بوو چاك بوو، چونکە ئەو کاتە زیاتر و ڕێکتر دەبوو لەگەڵ ڕەوشتە مەزنەکەی پێغەمبەر (ﷺ)، کەسێك هاوشێوەی پێغەمبەر (ﷺ) ئەو کارە لەهەمان حاڵەتدا بکات بەهەمان شێوە سەرزەنشت دەکرێت[2]، جا پێغەمبەر لە کۆشش (اجتهاد)ەکەیدا هەڵەی کرد، بەوەی ڕووی گرژ کرد لە بەرامبەر (إبن أم مکتوم)ی نابینا، کاتێك هات پرسیاری لێکرد لە بارەی ئایین، چونکە پێغەمبەر پێی وابوو کە سەرکردەکانی قوڕەیش لەوانەیە ڕووی دڵیان بۆ بەرەو ئەو بێت و موسڵمان ببن. و لەوانەیە ئەگەر ڕوویان لێ وەربگێڕێت ببێتە هۆی زیاتر دوور کەوتنەوەیان لە ئیسلام.

بۆیە پێغەمبەر (ﷺ) زیاتر سەرقاڵ بوو بەوان نەك بە (ئیبن ئومی مەکتوم)ی نابینا کە موسڵمان بوو بۆ ئەوە هاتبوو، زانیاری زیاتر دەست بخات لەسەر ئایینی ئیسلام. بۆیە چاکتر وابوو پێغەمبەر (ﷺ) ڕووی گرژ نەکردبا و ڕووی وەرنەگێڕابا لە نابیناکە بەڵکو پێویست بوو زیاتر نەرم و نیان بووبا لەگەڵی لەبەر ئەو پلەوپایەی هەیەتی ئەویش موسڵمانێتییە.

---

(١) المواقف ورشحه للسيد الشريف ٢٧٩/٨، شرح المقاصد للتفتازانى ٥٨/٥.

(٢) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٧٩/٨، شرح المقاصد للتفتازاني ٥٩/٥.

٣_ خوای بێ وێنە دەفەرموویت:﴿عَفَا ٱللَّهُ عَنكَ لِمَ أَذِنتَ لَهُمۡ﴾ التوبة: ٤٣. واتە: (خوا لێت خۆش بێت "ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" بۆ مۆڵەتت پێدان).

وەڵام:

ئەمە نەرمو نیانیە لە دوواندندا و سەرزەنشت کردنە لەسەر کارێکی باش و فەرامۆش کردنی کاری لەوباشتر، تەنانەت ئەمە ڕێنمایی کردنە بۆ ئەوەی دووربین تر بێت و تێشووی زیاتری چاکە ئامادە بکات[1]. جا پێغەمبەر (ﷺ) مۆڵەتی دا بە هەندێ کەس کە بیانو و پاساوی درۆیینیان هێنایەوە (کە واباشتر بوو ئەو پاساوانەی لەوان قبوڵ نەکردبا) بەمەش دواکەوتن لە جەنگی (تەبوك) و ئەو کەسەی شتی چاکتر بۆ شتی ئاسایی لە بارودۆخی جەنگدا فەرامۆش بکات ئەوا سەرزەنشت دەکرێت.

٤_ خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَكُونَ لَهُۥٓ أَسۡرَىٰ حَتَّىٰ يُثۡخِنَ فِي ٱلۡأَرۡضِۚ تُرِيدُونَ عَرَضَ ٱلدُّنۡيَا وَٱللَّهُ يُرِيدُ ٱلۡأٓخِرَةَۗ وَٱللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٞ ٦٧ لَّوۡلَا كِتَٰبٞ مِّنَ ٱللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمۡ فِيمَآ أَخَذۡتُمۡ عَذَابٌ عَظِيمٞ ٦٨﴾ الأنفال: ٦٧ _ ٦٨. واتە: (بۆ هیچ پێغەمبەرێك نەبووە کە دیلی هەبێت، هەتا کاتێك چاك پایەدار و جێگیر دەبێت لە زەویدا، "مەگەر" کەل و پەل و شتومەکی دونیاتان دەوێت؟! لە کاتێکدا خوا "سەرفرازی" ئەو جیهانی دەوێت و قیامەتی مەبەستە و خوا باڵادەست و دانایە. خۆ ئەگەر بڕیارێك لەلایەن خوای گەورە پێش نەکەوتایە "کە مرۆڤ هەتا پەیامی خوایی پێ نەگات، خوا سزای نادات" لەسەر ئەو شتانەی کە وەرتان گرت "لە بەرامبەر ئازاد کردنی دیلەکانەوە" ئەوە سزایەکی زۆر گەورەتان تووش دەبوو).

---

[1]) شرح المقاصد للتفتازانی ٥/٥٩.

وەڵام:

ئەمەش بەهەمان شێوە سەرزەنشت کردنە لەسەر کردنی کاری چاك و فەرامۆش کردنی چاکتر، لێرەدا کاری چاکتر پایەداری و جێ پێ جێگیربوونە، پێش دابەزینی ئەم ئایەتە (فدیە: ئەو شتەی لەبەراام ئاازد کردنی دیلەکان وەردەگیرێت) حەرام نەکرابوو،بەڵکو حوکمی حەرام بوونی (فدیە) لەم ئایەتە وەردەگیرێت، واتای ئەم ئایەتەش: ﴿ لَّوۡلَا كِتَٰبٞ مِّنَ ٱللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمۡ فِيمَآ أَخَذۡتُمۡ عَذَابٌ عَظِيمٞ ﴾ الأنفال: ٦٨. ئەوەیە ئەگەر پێشتر دەستکەوتەکان حەڵاڵ نەبووان ئەوا سزا دەدران لەسەر ئەو شتەی وەرتانگرتووە لە بەرامبەر ئازاد کردنی دیلەکان[1]،کاتێك پێغەمبەر (ﷺ) ڕاوێژی کرد لەسەر ئەوەی کە (فدیە) وەربگرێت لە بەرامبەر ئازاد کردنی گیراوەکانی جەنگی بەدر، کە حەفتا کەسی خانەدانی هۆزی قورەیش بوون، ئەوا زۆربەی ڕاوێژ پێکراوان، ڕایان لەگەڵ وەرگرتنی (فدیە) بوو، لەبەرامبەر ئازاد کردنیان نەك کوشتنیان، جا پێغەمبەریش (ﷺ) کۆششی کرد و پشتی ڕای ئەوانی گرت، چونکە بەزەیی هاتەوە بە حاڵی گیراوەکان، بەو هیوایەی کە موسڵمان ببن یاخود لە ڕەچەڵەکیان کەسانی موسڵمان بەدەر بکەون و تاکو موسڵمانانیش سوودمەندبن لەو پارەو سامانەی لەبەرامبەر ئازاد کردنی دیلەکان وەردەگرن، جا پێغەمبەر (ﷺ) هەڵەی کرد لە کۆششەکەیدا، وا باشتر بوو زیاتر ئیسلام سەر بخرێ و جێگیر بکرێ، نەك ئازادکردنی گیراوەکان، لە بەرانبەر سامانێکی دیاریکراودا.

دوای هەموو ئەمانە: ئەوا خوای گەورە پێغەمبەرەکەی لە سەر هەڵە نەهێشتووەتەوەو بەردەوامی نەکردووە، چونکە ئەگەر لەسەر هەڵەی هێشتبایەوە، ئەوا ڕاست و هەڵە لە شەرعدا وەك یەك دەبوون، ئەمەش دەبووە هۆی گومڕایی و گومان تەنینەوە بە شەریعەت و بەرنامەی خوایی.

---

[1]) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٧٨/٨. و سەیری نمونەی تر بکە لە سەرچاوەی ناوبراو و: شرح المواقف، شرح المقاصد، شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٢٣٢_٢٣٣.

هەر کاتێك خوای گەورە ڕای ستی بۆ پێغەمبەر ڕوون دەکردەوە، ئەوا پێغەمبەر (ﷺ) دەگەڕایەوە بۆ سەر ڕای ڕاست، جا سروش هیچ شتێك لە هەڵە یان سەرزەنشتکرانی پێغەمبەری نەشاردۆتەوە بەڵکو هەمووی تۆمار کردووە[1].

حیکمەتی تۆمارکردنی هەڵەی پێغەمبەران:

ئەگەر وترا: حیکمەت چییە لە تۆمار کردنی هەڵەی پێغەمبەران لە قورئاندا، کە بە درێژایی ڕۆژگار دەخوێنرێتەوە، لەگەڵ ئەوەی کە خوای گەورە لێبوردەیە و گوناهو تاوان دەپۆشێت، تەنانەت خوای گەورە فەرمانیشی بە ئێمە کردووە تاوانی تاوانکار بپۆشین؟

وەڵام:

تۆمار کردنی هەڵەکانیان بەڵگە و ئاماژەیە لەسەر:

١_ ڕاستگۆیی پێغەمبەران، ئەو پەیامەش کە ڕای دەگەیەنن بە فەرمانی خوای پاك و بەرزە بێ ئەوەی هیچ شتێکی لێ بشارنەوە.

٢_ پێغەمبەران سەرباری نرخ و بەهاو شکۆیی و زۆری گوێڕایەڵییەکەیان، ئەوا بەردەوام پەنا دەبەنە بەر خوای گەورە بە داوای لێخۆش کردن و کوروزانەوەو پاڕانەوە لە بەرامبەر کەمترین هەڵە، جا بۆیە پێویستە لەسەر خەڵکی (کە پلەو پایەیان زۆر نزمترە لە پێغەمبەران) لە هەموو کات و ساتێکدا پەنا بەرنە بەر خوای پاك و تاك و داوای لێخۆش بوونی لێ بکەن.

٣_ گوناهە بچوکەکان نابنە هۆی توانج دان لە ئیمان و باوەڕ، چونکە مرۆڤ پێی کافر نابێت[2].

(١) مناهل العرفان ٢/٢٨٨.

(٢) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٦٠.

سیفەتی دووەم: ڕاگەیاندنی بەرنامەی خوا (التبلیغ)

بریتییە لە گەیاندن و ڕاگەیاندنی یاسا و حوکمەکان بەو خەڵکانەی کە پێغەمبەریان بۆ ڕەوانەکراوە[1]، تا ڕێنماییان بکەن بۆ بەختەوەری دونیاو دوارۆژ، هەر یەکێك لەم پێغەمبەرانەش هیچ شتێکیان لەو خەڵکە نەشاردۆتەوە لەمەدا چ بە ئەنقەست چ بە هەڵە[2].

ئەو شتەی بۆ پێغەمبەرانڕەوانە کراوە سێ بەشە:

١_ بەشێك فەرمان بە پێغەمبەران کراوە، بڵاوی نەکەنەوەو بە نهێنی بیهێڵنەوە، چونکە تایبەت بە خۆیان و پەروەردگاریان، هیچ پیتێکیانلەم بەشە ڕانەگەیاندووە.

٢_ لە بەشێکدا پێغەمبەران سەرپشککراون، لە ڕاگەیاندن و ڕانەگەیاندنی.

٣_ لە بەشێکدا فەرمانیان پێکراوە بە ڕاگەیاندنی، هیچ پیتێکیان لەم بەشە نەشاردۆتەوە.

ئەم بەشەی کۆتایی ئەو بەشەیە کە بەو کەسانەیان ڕاگەیاندووە کە بۆ لایان ڕەوانەکرابوون، چونکە فەرمانیان پێکرابوو و پێویستیش بوو لەسەریان ڕایبگەیەنن[3].

بەڵگەی عەقڵی لەسەر پێویست بوونی ڕاگەیاندنی بەرنامەی خودا:

١_ ئەگەر پێغەمبەران شتێکیان شاردبایەوە کە فەرمانیان پێکراوە ڕایبگەیەنن، ئەوا لەسەر ئێمەش پێویست دەبوو کە زانست بشارینەوە، چونکە خوای گەورە فەرمانی بە ئێمە

---

(١) شرح الخريدة للدردير ١٠٠.

(٢) رسالة في التوحيد للطائي ٦٨.

(٣) شرح لخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ١٠١، شرح الجوهرة للباجوري ٢٠٣، رسالة في التوحيد للطائي، سەرچاوەی پێشوو.

کردووه شوێنیان بکەوین، لەگەڵ ئەوەی کە فەرموودەی ڕاست و ڕاشکاو هاتووە نەفرەت لەو کەسە دەکات کە زانست دەشارێتەوە[1].

٢_ ئەگەر شتێکیان شاردبایەوە کە فەرمانیان پێکراوە ڕایگەیەنن، ئەوا بەمە دەبوونە ناپاك و خیانەتکار، کەچی پارێزراون لەوەی ناپاکی بکەن[2].

٣_ پێغەمبەران موژدەدەرو ترسێنەرن، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ رُّسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ ﴾ النساء: ١٦٥. واتە: (پێغەمبەرانمان "ڕەوانە کردووە" کە مژدەدەرن "بە ئیمانداران" و ترسێنەرن بۆ "یاخیەکان"). و موژدەدان و هەڕەشە، تەنها بە ڕاگەیاندنی پەیامی خوای گەورە تەواو دەبێت.

٤_ ئەگەر ئەو شتەیان شاردبایەوە کە فەرمانیان پێ کراوە ڕایگەیەنن، ئەوا نەفرەت لێکراو دەبوون بەدەقی ئایەتی قورئانی پیرۆز: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ أَنزَلْنَا مِنَ ٱلْبَيِّنَـٰتِ وَٱلْهُدَىٰ مِنۢ بَعْدِ مَا بَيَّنَّـٰهُ لِلنَّاسِ فِى ٱلْكِتَـٰبِ أُو۟لَـٰٓئِكَ يَلْعَنُهُمُ ٱللَّهُ ﴾ البقرة: ١٥٩.[3] واتە: (بەڕاستی ئەوانەی بەرنامە و ڕێنموونییەکانی ئاشکرای ڕەوانە کراوی ئێمە دەشارنەوە کە ناردوومانە، دوای ئەوەی لە کتێبەکاندا بۆ خەڵکیمان ڕوون کردۆتەوە، ئا ئەوانە خوا نەفرینیان لێدەکات).

بەڵگەی نەقڵی:

خوای مەزن دەفەرموویێت:﴿ مَّا عَلَى ٱلرَّسُولِ إِلَّا ٱلْبَلَـٰغُ ﴾ المائدة: ٩٩. واتە: (پێغەمبەر هیچی لەسەر نییە جگە لە ڕاگەیاندنی پەیامی خوا).

---

[1]) شرح الجوهرة للباجوري ٢٠٣.

[2]) شرح الخريدة للدردير ١٠٠، رسالة في التوحيد للطائي ٦٩، لوامع الأنوار البهية ٣٠٨/٢.

[3]) شرح الخريدة للدردير ١٠٠_١٠١.

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلرَّسُولُ بَلِّغۡ مَآ أُنزِلَ إِلَيۡكَ مِن رَّبِّكَۖ وَإِن لَّمۡ تَفۡعَلۡ فَمَا بَلَّغۡتَ رِسَالَتَهُۥ﴾ المائدة: ٦٧.[١] واتە: (ئەی پێغەمبەرو فرستادە(ﷺ)، هەرچی فەرمان و پەیامێکت بۆ دابەزیووە لەلایەن پەروەردگارتەوە رای بگەیەنە، خۆ ئەگەر بەوکارە هەڵنەستایت، ئەوە مانای وایە پەیامەکەت "بەتەواوی" نەگەیاندووە).

سیفەتی سێیەم: زیرەکی و ژیری (الفَطَانة)

الفطانة: بریتییە لە وریایی و تێگەیشتن[٢] و زیرەکی و ژیری عەقڵ و بیرتیژی[٣] و بەهێزی ڕاو بۆچوون[٤].

هەر پێغەمبەرو پەیامبەرێك پێویستە ئەو سیفەتەی تێدا بێت، چونکە ناکرێت گێل یاخود خەڵەفاو و گەوج بێت[٥].

بەڵگەی عەقڵی لەسەر پێویست بوونی ئەم سیفەتە بۆ پێغەمبەران:

١_ لەبەرئەوەی پێغەمبەران ڕەوانەکراون، بۆ بەرپاکردنی بەڵگە لەسەر خەڵکی و پوچەڵ کردنەوەی گومانی ئەوانەی دەمەتەقێ و گفتوگۆ و مشتومڕ دەکەن، ئەمەش بەکەسێکی گەوج و گێل ناکرێت[١].

---

١) شرح الخريدة للدردير، رسلة في لتوحيد للطائي، دوو سەرچاوەی پێشوو.

٢) شرح الجوهرة للباجوري ٢٠٢.

٣) شرح الخريدة للدردير ١٠٠.

٤) لە (شرح المقاصد)ی تەفتازانی دا هاتووە: (ئەمانە لە مەرجەکانی پێغەمبەرایەتین: کامڵی عەقڵ، زیرەکی، ژیری، بەهێزی ڕاوبۆچوون، ئەگەر لە منداڵیشدا بێت وەك: عیسا و یەحیا "سڵاوی خوایان لێبێت")، بەهەمان شێوە لە (لوامع الأنوار البهيه ٢/٢٦٧).

٥) شرح الخريدة للدردير ١٠٠، شرح الجوهرة للباجوري ٢٠٢، لوامع الأنوار البهية، سەرچاوەی پێشوو.

٢_ لەبەر ئەوەی پێغەمبەران بەڕێوەبەرو پێشەوای خەڵکین، سەرچاوەی چارەسەری کێشەکانی خەڵکن[١].

٣_ لەبەر ئەوەی ئێمە فەرمانمان پێکراوە کە شوێنیان بکەوین، لە کردارو گوفتاردا، بۆیە ناکرێت ئەو کەسەی خەڵکی تر شوێنکەوتووی ئەون گێل بێت.

٤_ گەوجێتی و گێلی سیفەتی ناتەواوی و کەم و کورتین، کە ئەمەش دەبێتە مایەی ناشرینی و ناڕێکی پلەو پایەی بەرزی پێغەمبەران[٢].

بەڵگەی نەقلی:

١_ خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿فَفَهَّمْنَٰهَا سُلَيْمَٰنَ ۚ وَكُلًّا ءَاتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا﴾ الأنبياء: ٧٩.

واتە: (جا ئێمە لە سولەیمانمان گەیاند، بەڵام هەر یەکە"لەم باوك و کوڕە" بەهرەوەرەمان کردبوو لە حیکمەت و دانایی و عیلم و زانست).

٢_ خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿وَشَدَدْنَا مُلْكَهُۥ وَءَاتَيْنَٰهُ ٱلْحِكْمَةَ وَفَصْلَ ٱلْخِطَابِ﴾ ص: ٢٠.

واتە: (ئێمە پاشایەتیەکەمان بەهێز کردو حیکمەت و دانایی و قسەو فەرمانی بەجێمان پێ بەخشی).

٣_ خوای زانا و خاوەن توانا دەفەرموویێت: ﴿وَجَٰدِلْهُم بِٱلَّتِى هِىَ أَحْسَنُ﴾ النحل: ١٢٥.

واتە: (گفتوگۆو مشتومڕیان بە جوانترین شێوە لەگەڵ بکە). واتە بەو ڕێگەیەی کە نەرم و نیانترینە بۆیان، گفتوگۆ و دەمەقاڵێ تەنها بە کەسێکی ژیر دەکرێت.

---

(١) شرح الخريدة للدردير، شرح الجوهرة للباجوري، سەرچاوەکانی پێشوو، رسالة في التوحيد للطائي ٧٠.

(٢) المسامرة ٢٢٦.

(٣) شرح الخريدة للدردير ١٠٠، رسلة في التوحيد للطائي، سەرچاوەی پێشوو.

سیفەتی چوارەم: نێرینەبوون (الذكورة)

زانایان ڕاجییان لەسەر ئەوەی کە ئایا سیفەتی نێرینە بوون مەرجە بۆ پێغەمبەرایەتی، لەم بارەوە دوو بۆچوونیان هەن:

بۆچوونی یەکەم: نێرینەبوون مەرجە بۆ پێغەمبەرایەتی، ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە،بەم پێیە دروست نییە ئافرەت ببێتە پێغەمبەر، بەڵکو هەندێ لە زانایان[1] یەکدەنگی (إجماع)یان هێناوە لەسەر ئەمە. بەڵگەکانی ئەم مەرجە ئەمانەن:

أ_ خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ إِلَّا رِجَالٗا نُّوحِيٓ إِلَيۡهِم ﴾ یوسف: ١٠٩.[2] واتە: (ئێمە کەسمان نەناردووە لە پێش تۆدا جگە لە پیاوانێك کە هەڵمان بژاردوون لە خەڵکی شارو شوێنەکان و نیگایان بۆ دەنێرین). پەیامداری بۆ ئەو پیاوانە چەسپاند کە خودا سروش و نیگای بۆ ناردوون، پەیامداری غەیری پیاوانیشی ڕەتکردووەتەوە، بۆیە مێینە نابێتە پێغەمبەر[3].

ب_ خوای بێ وێنە دەفەرموویێت:﴿وَلَوۡ جَعَلۡنَٰهُ مَلَكٗا لَّجَعَلۡنَٰهُ رَجُلٗا ﴾ الأنعام: ٩. واتە: (خۆ ئەگەر فریشتەمان بکردایە بە فرستادە، ئەوە لە شێوەی پیاوێکدا دەماننارد).

---

(1) پێشەوا جەلالەددینی جاڕوڵا وتویەتی: زانایانی ئەهلی سوننە و جەماعەت کۆکن لەسەر ئەوەی نێرینە بوون مەرجێکی پێغەمبەرایەتییە، بەپێچەوانەی ڕای ئەشعەری./ شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٢٣٠. (کرمانی) یەکدەنگی نەقڵ کردووە لەسەر ئەوەی نابێت ئافرەت ببێتە پێغەمبەر./حاشية المرجاني على شرح العقائد العضدية ١/٩. بەیزاوی و جگە لەویش: یەکدەنگیشی هێناوە لەسەر ئەوەی (مەریم) پێغەمبەر نەبووە./ المسامرة ٢٣١. و تفسير البيضاوي ٦٨.

(2) شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٢٣٠.

(3) لوامع الأنوار البهية ٢/٢٦٥.

پ_ پێغەمبەرایەتی و پەیامبەرایەتی پێویستی هەیە بە: دەرکەوتن و دیار کەوتن و چوونە شوێنە قەرەباڵغەکانی خەڵك، ئەو شوێنانەی لێی کۆدەبنەوەو پێویستی بە دەرخستنی موعجیزە، بەڵام مێینەیی پێویستی بە خۆ داپۆشین هەیە،ئەم دوو لایەنەش جیاوازن[1].

ت_ ئافرەت دروست نییە بکرێنە ئەمیرو حوکمڕان و دادوەرو پێش نوێژخوێن بە یەکدەنگی زانایان، کەواتە لەپێشترە کە نەبنە پێغەمبەر[2].

بۆچوونی دووەم: پێی وایە نێرینە بوون مەرج نییە بۆ پێغەمبەرایەتی، ئەمە بۆچوونی (ئەشعەری)[3] و (قورتوبی[4]) و هەندێ لە (ئەهلی زاهڕ) و فەرموودەناسانە[5]، بەم پێیە وتیان (مەریەم) پێغەمبەرە، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

خوای بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿وَٱذۡكُرۡ فِي ٱلۡكِتَٰبِ مَرۡيَمَ﴾ مریم: ١٦. واتە: (ئەی پێغەمبەر (ﷺ) لە قورئاندا بەسەرهاتی مەریەم یاد بکە). خوای گەورە لە ڕیزی پێغەمبەران باسی کردووە[6].

خوای گەورە (جبریل)ی ڕەوانە کرد بۆ لای (مەریم): ﴿فَأَرۡسَلۡنَآ إِلَيۡهَا رُوحَنَا﴾ مریم: ١٧.[7]
واتە: (ئێمەش جوبرەئیلی فریشتەمان نارد بۆ لای).

---

[1] شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٢٣٠، عن الصابوني الذي صحح هذا القول. ولوامع الأنوار البهية ٢/٢٦٦.

[2] شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا، سەرچاوەی پێشوو.

[3] شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا عن الإمام جلال الدين جار الله، لوامع الأنوار البهية، دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

[4] لوامع الأنوار البهية، سەرچاوەی پێشوو.

[5] المسايرة ٢٣٠.

[6] شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٢٣٠_٢٣١، وتویەتی ئەمە بەڵگەی ئەشعەرییە.

[7] شرح المسايرة لقاسم بن قطلوبغا ٢٣١، وتویەتی ئەمە بەڵگەی ئەشعەرییە. والمسامرة ٢٣١.

خوای گەورە هەڵیبژارد، هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَإِذْ قَالَتِ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ يَٰمَرْيَمُ إِنَّ ٱللَّهَ ٱصْطَفَىٰكِ﴾ آل عمران: ٤٢.[1] واتە: ("یادیان بهێنەوە کاتێك" جبریلی فریشتە وتی: ئەی مەریەم بەڕاستی خوا تۆی هەڵبژاردووە).

هەندێ ڕایان وابوو کە دایکی موساش پێغەمبەر بووە[2]، بەم بەلگەی خوارەوە:

خوای گەورە سروش و نیگای بۆ ناردووە، خوای مەزن لەم بارەوە دەرفەموویت: ﴿وَأَوْحَيْنَآ إِلَىٰٓ أُمِّ مُوسَىٰٓ أَنْ أَرْضِعِيهِ﴾ القصص: ٧. واتە: (ئێمە دایکی موسامان ئاگادار کرد، کە شیری بداتێ).

بەڵام زۆربەی زانایان بەرپەرچی ئەم گومانەیان داوەتەوە بەوەی: خوای گەورە کە (مریم)ی هەڵبژارد و (جبریل)ی ڕەوانەکردە لای ئەوا سروش و نیگای وەك شەریعەتی بۆ نەهێنا، چونکە ئایەتی ناوبراودا هیچ ئاماژەیەکی بەمە نەدراوە[3]. و ئەو سروش و وەحیەی بۆ دایکی موساش هاتووە، تەنها بە مانای خورپەی دڵ و خرانە دڵ (ئیلهام) دێت، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى ٱلنَّحْلِ﴾ النحل: ٦٨. واتە: (پەروەردگاری تۆ "ئەی ئینسان" نیگاو ئیلهامی کردووە بۆ هەنگ).

سیفەتی پێنجەم: پاك و سەلامەتبوون لە ناتەواوی و کەم و کورتییەکان

مەبەست لەو مەرجە، ئەم شتانەی خوارەوەیە:

---

[1] المسایرة، سەرچاوەی پێشوو.

[2] لوامع الأنوار البهیة ٢/٢٦٦.

[3] المسامرة ٢٣١.

أ_ پێویستە پاك و سەلامەت بێت لە هەموو ناتەواوی و کەم و کورتییەکی جەستەیی. دەبێت تەواوترین و کامڵترین کەسی سەردەمی خۆی بێت، لە کاتی ڕەوانەکرانی (واتە لەو کاتەی کە بە پێغەمبەر لەلایەن خواوە بۆ خەڵکی ڕەوانە دەکرێت).

لەوانەیە کەسێ بەرهەڵستی بکات بەو گرێ و تێگیرانەی کە لە زمانی پێغەمبەر موسادا (سڵاوی خوای لێبێت) هەبووە، وەڵامەکەی ئەوەیە:

ئەمە بەر لە ڕەوانەکرانی بوو بە پێغەمبەر، دواتر بەهۆی نزاو پاڕانەوەکەی لەم بارەوە خوای گەورە گرێیەکەی زمانی کردەوە، بەم بەڵگانەی خوارەوە: کاتێ خوای گەورە سروش و نیگای ڕەوانەکرد بۆ پێغەمبەر موسا (سڵاوی خوای لێبێت) و فەرمانی پێکرد بانگەواز بکات بۆ لای خوا، ئەوا پێغەمبەر موسا پاڕایەوە: ﴿وَٱحۡلُلۡ عُقۡدَةٗ مِّن لِّسَانِي ٢٧ يَفۡقَهُواْ قَوۡلِي ٢٨﴾ طه: ٢٧ _ ٢٨. واتە: (گرێی زمانم بکەرەوەو زمانم گۆیا و پاراو بکەتا لە قسەو گوفتارو مەبەستم تێبگەن). جا خوای گەورە وەڵامی دایەوە: ﴿قَالَ قَدۡ أُوتِيتَ سُؤۡلَكَ يَٰمُوسَىٰ﴾ طه: ٣٦.[1] (ئەی موسا هەموو داخوازیەکانت بەجێیە و پەسەندە و هەموویانت پێدرا).

ب_ پێویستە پاك و سەلامەت بێت لەو کەم و کورتیانەی کە قێزەونن لەلایەن سروشتی مرۆڤ، وەك: دەردو نەخۆشیەکان، وەك بەڵەکی و گەڕی[2].

دەکرێ هەندێ کەس بەرهەڵستی لەمە بکات، بەوەی نموونە بێنێتەوە بە تاقیکردنەوەکەی ئەیوب (سڵاوی خوای لێبێت) کە تووشی نەخۆشیەکی پێستی بوو کە خەڵکی لەبەری هەڵدەهاتن، وەڵامەکەی ئەوەیە:

---

[1]) المسايرة وشرحها المسامرة ٢٢٦.

[2]) المسامرة ٢٢٦، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٦١/٥، لوامع الأنوار البهية ٢٦٧/٢.

ئەو نەخۆشیەی پێش پێغەمبەرایەتی بوو[1]، پاش ئەوەی بوو بە پێغەمبەر نەخۆشیەکەی نەما، خوای پاك و تاك فەرموویەتی: ﴿فَٱسْتَجَبْنَا لَهُۥ فَكَشَفْنَا مَا بِهِۦ مِن ضُرٍّ﴾ الأنبياء: ٨٤. واتە: (جا ئێمەش نزامان گیرا کرد و بەهاوارییەوە چووین و هەموو ناخۆشی و نەخۆشیەکمان لە کۆڵ کردەوە)،

پ_ پێویستە پیشەو کاری نزم نەکات وەك پیشەی کەڵەشاخ (حجامة[2]) کردن. هەروەها دوور بێت لە کارێ نەشیاو و کەم نرخ وەك خواردن لەسەر ڕێگە[3]. ئەمەش لەسەر ئەوە خەملێنراوە کە دەکرێت داب و نەریتی سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) ئەو شتەیەیان بە ناپەسەند دانابێت[4].

ت_ پێویستە کەسێکی وشك[5] و ڕووگرژو دڵ ڕەق نەبێت[6]. دڵ ڕەقی هۆکاری دوورکەوتنەوەیە لە خوای گەورەو سەرچاوەی گوناهو تاوانەکانە، چونکە دڵ پارچە گۆشتێکە

---

(1) المسايرة و شرحها المسامرة ٢٣٢.

(2) کەڵەشاخ (حجامة) کردن: بریتیە لە هەڵمژینی خوێن لە جەستەی مرۆڤ بەهۆی ئامێری تایبەت، بە عەرەبی پێی دەگوترێت (حجامة) و بە کوردی پێی دەگوترێت (کەڵەشاخ) بەهۆی ئەوەی کە لە کۆنەوە لە کوردەواری شاخی ئاژەڵ واتە (قۆچیان) بۆ ئەم مەبەستە بەکارهێناوە، بەڵام ئەمڕۆ کەرستەی پزیشکی تایبەت پەیدابووە بۆ ئەم مەبەستە. حیجامە: لە ڕووی پزیشکی بریتیە لە کرداری هەڵمژینی خوێن، لە چەندان شوێنی تایبەت لە جەستەدا، بەهۆی بەتاڵ کردنەوەی هەوا لەو شوێنە بە بەکارهێنانی (کاسە)یان پەرداخی تایبەت، بەهۆی ئاگرکردنەوە لەناو پەرداخەکەدا یان بەهۆی ڕاکێشان و بەتاڵ کردنی هەوا بەهۆی ئامێری تایبەت (پەمپ). (بە دەستکارییەکی زۆر کەمەوە وەرم گرتووە لە کتێبی: کەڵەشاخ ٨، ئامادەکردنی: حاجی عبدالجلیل، چ ٢٠٠٨، چاپخانەی ڕۆژهەڵات/ هەولێر). (وەرگێڕ).

(3) المسايرة و شرحها المسامرة ٢٢٦، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٦١/٥، لوامع الأنوار البهية ٢٦٧/٢، الوسيلة ٦٩٣.

(4) المسايرة و شرحها المسامرة ٢٣٢.

(5) المسايرة وشرحها المسامرة ٢٢٦.

(6) المقاصد وشرحها للتفتازاني ٦١/٥، لوامع الأنوار البهية ٢٦٧/٢.

ئەگەر چاك بوو هەموو لاشە چاك دەبێت و ئەگەر خراپ بوو ئەوا هەموو لاشە خراپ دەبێت، هەروەك لە فەرموودەی ڕاست و دروستدا هاتووە: (إن أبعد الناس من الله القلبُ القاسي)[1] واتە: بەڕاستی دوورترین کەس لە خوای گەورە کەسی دڵ ڕەقە.

لەبەر ئەوەی دڵ ڕەقی و توندی و نەرم و نیان نەبوون دەبێتە هۆی دوورکەوتنەوەی خەڵکی لە پێغەمبەر(ﷺ)، لەم بارەیەوەی خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَلَوۡ كُنتَ فَظًّا غَلِيظَ ٱلۡقَلۡبِ لَٱنفَضُّواْ مِنۡ حَوۡلِكَ﴾ آل عمران: ١٥٩. واتە: (خۆ ئەگەر تورەو قسە ڕەق و بێ بەزەیی بویتایە، ئەوە هەمووان لە دەورت بڵاوەیان دەکرد).

ئەو سیفەتانەی کە خستمانەڕوو، پێویستن بۆ پێغەمبەران، مەبەست لەم سیفەتانەش ئەوەیە کە پێغەمبەران دەبێت گەیشتبنە پلەی تەواو کامڵی مرۆیی و سەلامەت و دووریش بن لە هەموو ناتەواویەکی مرۆیی، چونکە پێغەمبەرایەتی بەرێزترین پلەو پایەیە لەناو بەدیهێنراواندا، بۆیە هەموو ئەو سیفەتانەی پێویستە تیایدا بن کە شایەنی شکۆداری ئەو پلەیە بن، بەم پێیەش هەر سیفەتێکی پێچەوانەی ئەمانە لە پێغەمبەراندا نابێت[2].

بۆیە: شتێکی ئەستە کە پێغەمبەران پێچەوانەی ئەو سیفەتانەیان هەبێت کە پێویستن بۆ ئەوان، کەوایە ئەستەمە بۆیان:

ئەوەی پێچەوانەی پارێزراویە، وەك: ناپاکی و درۆ کردن و کوفرو تاوان کردن. ئەوەی پێچەوانەی ڕاگەیاندنی بەرنامەی خودایە، وەك: شاردنەوەی ئەو شتانەیە کە فەرمانیان پێکراوە بە ڕاگەیەیاندنی. ئەوەی پێچەوانەی زیرەکی و ژیرییە، وکو: گێلی و بێ ئاگایی و

---

1) المسامرة ٢٢٦.

فەرموودەی: بەڕاستی دوورترین کەس... تاد: سنن الترمذي: كتاب الزهد، باب أبعد الناس من الله القلب القاسي ٧/١٣٠، وقال حديث حسن، ورواه االبيهقي.

2) المسامرة ٢٢٧.

ساویلكەیی[1]. ئەوەی پێچەوانەی پێچەوانەی سەلامەتییە، وەك: ئەوكەموكورتیانەی كەسایەتی ناشرین دەكەن و دەبنە هۆی لەكەدار كردنی دانایی و حیكمەتی ڕەوانەكرانیان وەك مژدەدەرو ترسێنەر.

سروش (الوحي)

سروش (وحى) له زمانەوانیدا: أبو إسحاق وتویەتی: بنچینەی سروش لە زمانەوانیدا بەشێوەیەكی گشتی بریتییە لە ئاگادار كردن و زانیاری پێدان و پێڕاگەیاندن بە نهێنی. بۆیە خورپەر و خرانە دڵ (ئیلهام) بە سروش ناودەبرێت، زهری وتویەتی: ئاماژەو نیشانە بۆ كردنیش بە سروش ناودەنرێت، نووسینیش بە سروش ناودەنرێت.... هەروەها ڕاگەیاندنیش بە واتای سروش دێت، هەرچەندە ئامرازەكانی ڕاگەیاندنەكەش جیاواز بن[2].

---

(1) شرح الخريدة للدردير ١٠٠_١٠١، شرح الجوهرة للباجوري ٢٠٤.

(2) لسان العرب مادة (وحي).

وشەی سروش لە قورئانی پیرۆزدا ئەم مانا زمانەونیانە دەبەخشێت:

أ_وتەی نهێنی و شاراوە، خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ ٱلْقَوْلِ غُرُورًا﴾ الأنعام: ١٢٢. واتە: (كە بەردەوام قسەی زل و ڕازاوە دەدەن بە گوێی یەكدا " كە خۆیان و خەڵكی" پێ سەرگەردان و گومڕا دەكەن). مەبەستی ئەوەیە كە بەنهێنی قسە بۆ یەكتری دەكەن.

ب_ خورپە و خرانە دڵ و نیگا (الالهام)، خوای پاك و بەرز فەرموویەتی: ﴿ وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى ٱلنَّحْلِ﴾ النحل: ٦٨. واتە: (پەروەردگاری تۆ "ئەی ئینسان" نیگاو ئیلهامی كردووە بۆ هەنگ).

پ_ ئاماژە (الاشارة)، خوای بێ وێنە فەرموویەتی: ﴿فَأَوْحَىٰٓ إِلَيْهِمْ أَن سَبِّحُواْ بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾ مريم: ١١. واتە: (ئاماژەی بۆ كردن بەیانیان و ئێواران تەسبیحات و ستایش بكەن).

ت_ فەرمان (أمر)، خوای زانا و خاوەن توانا فەرموویەتی: ﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا ﴾ الزلزلة: ٥. واتە: (بەهۆی ئەوەی پەروەردگارت "ئەی ئینسان" ڕایگەیاندووە و فەرمانی بۆ دەركردووە).

سروش (وحی) له زاراوەدا: بریتییە لەوەی خوای گەورە ئەو کەسەی هەڵیبژاردووە لە ناو بەندەکانی ئاشنا بکات کە دەیەوێت لە جۆرەکانی ڕێنمایی و زانست، بە ڕێگەیەکی نهێنی و نامۆلەلایەن نەریتی مرۆیی[1].

پرسیار لە (زهری) کرا لە بارەی سروش (وحی)، لە وەڵامدا وتی: بریتیە لەوەی خوای گەورە بۆ پێغەمبەران دەنێرێت و لە دڵیاندا جێگیری دەکات، پێغەمبەرەکەش ئەویش دەری دەبڕێت، دەینووسێت، هەروەها بریتییە لە فەرمایشتی خوا. جۆرێکی سروش هەیە کە پێغەمبەر دەری نابڕێت و هیچ کەسێکیش داینوسێت و فەرمانیش ناکات بە نووسینی، بەڵکو بە زمان بۆ خەڵکی دەیخاتەڕوو، پێیان ڕادەگەیەنێت کە خوای گەورە فەرمانی پێکردووە کە بۆ خەڵکی ڕوون بکاتەوەو بە خەڵکی بگەیەنێت[2].

ئەگەر بەزمانی شەرع وشەی سروش و وەحی بەکارهات ئەوا ڕاستەوخۆ سەرنج دەچێت بەرەو فێرکردنی نهێنی و پەنهان کە لە خواوەیە بۆ پێغەمبەرانی، جا سروش لە ڕووی واتای زاراوەییەوە زۆر تایبەترە لە واتا زمانەوانییەکانی بەتایبەت لە ڕووی چاوگ و سەرچاوەکەیەوە[3].

سەیری: المفردات للراغب، مادە (لوحی). بکە.

هەروەها (قازی عیاز) لە (الشفاء ٢٥٢/١) دوو ڕای هێناوەتەوە لەبارەی بنچینەی وشەی (وحی): یەکەمیان: خێرابوون، وەك پەیام وەرگرتنەکەی پێغەمبەر، چونکە زۆر بەپەلە بوو، هەروەها وەك خورپە و خرانە دڵ (ئیلهام) و هێڵ بەهۆی خێرایی جوڵەی دەست... دووەمیان: نهێنی و شاردنەوەیە، وەك: (نیگای نهێنی و قسە خستنە دڵ و چرپە چرپی شەیتانەکان).

(١) مناهل العرفان ٥٦/١.

(٢) الاتقان ١٢٠، وفيه أخرجه أبي حاتم من طريق عقيل عن الزهري.

(٣) المختار من كنوز السنة النبوية ١.

جۆرەکانی سروش (وحي)

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە هەموو جۆرەکانی سرش (وحي) لە خۆی گرتووە: ﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُكَلِّمَهُ ٱللَّهُ إِلَّا وَحۡيًا أَوۡ مِن وَرَآيِٕ حِجَابٍ أَوۡ يُرۡسِلَ رَسُولٗا فَيُوحِيَ بِإِذۡنِهِۦ مَا يَشَآءُۚ إِنَّهُۥ عَلِيٌّ حَكِيمٞ﴾ الشورى: ٥١. واتە: (کەس بۆی نییە هیچ کات "لە دونیادا" خوای گەورە وتو وێژی ڕاستەوخۆی لەگەڵدا بکات مەگەر لە ڕێگەی وەحی و نیگاوە یان لە پشتی پەردەوە، "وەك موسا" یان نێردراوێکی وەك فریشتە "جبریل" دەنێرێت کە بەگوێرەی فەرمان و مۆڵەتی خوا چی پێ سپێردراوە دەیگەیەنێت، بەڕاستی ئەو زاتە خوایەکی بڵند و داناو کاربەجێیە).

ئەم ئایەتە ئەوە دەگەیەنێت کە هیچ کەسێك بەدەر لەم سێ جۆرە[1] نەیتوانیوە لەگەڵ خوای گەورە بدوێت:

جۆری یەکەم: بە سروش و نیگا. واتە: یان بەرێگەی سروشەوە بووە، کە بریتییە لە:

أ_ خورپە و خرانە دڵ (ئیلهام): هەروەك خوای گەورە نیگای کرد بۆ دایکی موسا کە شیری پێبدات، پێغەمبەریش (ﷺ)دەفەرموویت: (إن روح القدس نفثَ في روعي: ان نفساً لن تموت حتى تستكمل أجَلَها و تستوعب رزقها...) واتە: (جبریل شتێکی خستە دڵ و دەروونی منەوە: کە هیچ کەسێك نامرێت تا ماوەکەی تەواو نەبێت و ڕۆزیەکەشی تەواو بەدەست نەخات...).

---

(1) ئیمامی رازی لە ڕاڤەی ئەم ئایەتەدا ١٨٧/٢٧ وتویەتی: (بزانە هەر یەکێك لەم سێ جۆرە بریتییە لە سروش، بەڵام ئەوەندە هەیە کە خوای گەورە جۆری یەکەمی تایبەت کردووە بەناوی سروش (وحی)، چونکە ئەوەی ڕاستەوخۆ بەشێوەی خورپە و خرانە دڵ (ئیلهام) دەکەوێتە دڵەوە بەیەك تەوژم ئەوا شایەنتر بوو کە بە تایبەت ناوی سروشی لێ بنرێت. ئەمە ئەو قسەیەیە لە بارەی لێك جیاکردنەوەی ئەو سێ جۆرە لەیەك تری). سەیری چەند وتەیەکی تریش بکە لەم سەرچاوانە: سبل لهدى والرشاد ٣٥٢/٢.

ب_ خەون بینین لەکاتی خەوتندا: هەروەك خوای گەورە سروش و نیگای نارد بۆ ئیبڕاهیم، لەکاتی خەوتندا کە کوڕەکەی ئیسماعیل سەر ببڕێت. هەروەك دەستپێکی سروش هاتن بۆ پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) بریتی بوو لە بینینی خەونی چاك لە کاتی خەوتندا، ئەمە لە فەرموودەی ڕاست و دروستدا هاتووە.

جۆری دووەم: لە پشتی پەردەوە (من وراء حجاب). واتە: گوێبیستی فەرمایشتی خوای گەورە ببێت بەبێ هۆکارێکی گەیەنەر.وەك چۆن خوای گەورە وایکرد موسا بێ هۆکار گوێبیستی فەرمایشتەکەی بێت. بەهەمان شێوە ئەو فریشتانەش کە خوای گەورە لەگەڵیان دووا لەبارەی بەدیهێنانی ئادەم (سڵاوی خوای لێبێت).

جۆری سێیەم: نێردراوێك دەنێرێت (أو يرسل رسولاً). واتە یان نێردراوێك لە فریشتەکان دەنێرێتە لای پێغەمبەرکە، ئەو کاتە فریشتەکە سروش و نیگاکە بە پەیامبەرە مرۆڤەکە دەگەیەنێت. و نێردراو و پەیامبەری فریشتەکانیش جبریلە (سڵاوی خوای لێبێت)[1].

---

(1) سەیری ئەم سەرچاوانە بکە: تفسير الرازي ٢٧/١٨٦، تفسير القرطبي ٨/٥٨٧٣، روح المعاني للآلوسي ٢٥/٥٤، زاد المعاد ١/١٨، الاتقان ١٢٠.

فەرموودەی: جبریل شتێکی خستە دڵ و دەروونی منەوە... ئەبو نەعیم لە (الحليه)دا گێڕاویەتیەوە. فەرموودەکە لاوازە./ الجامع الصغير ١٣٨. (الروع) واتە: عەقڵ و دڵ.

فەرموودەی: سەرەتا سروش بۆ پێغەمبەر ﷺ بە خەونی چاك و ڕاستەقینە دەستی پێکرد... تاد: صحيح البخاري: ١ كتاب بدء الوحي، ٣ باب، رقم ٣، عن عائشة رضي الله عنها.

شێوازەکانی دابەزینی جبریل (سڵاوی خوای لێبێت) بۆ لای پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)

دابەزینی جبریل بۆ لای پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) بە چەند شێوازێکی جیا جیا:

أ_ بەشێوەو وێنەی ڕاستەقینەی فریشتەیی خۆی بێتە لای پێغەمبەر (ﷺ).

ب_ لەسەر شێوەی پیاوێك بێتە لای پێغەمبەر (ﷺ) و لەگەڵی بدوێت، هەروەك لە فەرموودەی ڕاست و دروستدا هاتووە: (وأحياناً يتمثَّل لي الملك رجلاً فيكلمني، فأعي ما يقول) واتە: (هەندێ جار فریشتە لەشێوەی پیاوێك لەگەڵم دەدوێت و لێی تێدەگەم)، ئەبو عەوانە لە صحیحەکەیدا ئەم زیادەیەی هێناوە: (ئەم جۆرە ئاسانترو سوکترینیانە لەسەر شانم).

جا بەوشێوەیە ئامادەبووان دەیبینن و گوێبیستی دەبن، هەروەك لەو فەرموودەیەی کە عومەری کوڕی خەتتاب (ڕەزای خوای لێبێت) گێڕاویەتیەوەو وتویەتی: جارێك لە خزمەت پێغەمبەر دانیشتبووین، ڕۆژێك لە ڕۆژان، لە ناکاو پیاوێکمان هاتە بەرچاو، جل و بەرگی زۆر سپی و مووی ڕیشی زۆر ڕەش بوو، نیشانەی ڕێبواری لێ نەدەبینراو هیچ کەس لە ئێمە نەیدەناسی، تا لە خزمەت پێغەمبەر (ﷺ) دانیشت و هەردوو ئەژنۆی خۆی بە هەردوو ئەژنۆی پێغەمبەر (ﷺ) نووساند هەر دوو دەستەکانی دانا سەر هەردوو ڕانەکانی خۆی و ئەو پیاوە نەناسراوە گوتی: (ئەی موحەممەد پێم بڵێ ئایینی ئیسلام چییە؟..) تاد.

پرسیاری لە پێغەمبەر (ﷺ) کرد لەبارەی ئیسلام و ئیمان و نیشانەکانی دوارۆژ، پێغەمبەری خوا (ﷺ) وەڵامی دەدایەوە، تا کابرا نەناسراوەکە تەواو بوو لە پرسیارەکانی و ڕۆیشت، جا پێغەمبەر (ﷺ) فەرمووی ئەوە (جبریل) بوو هاتبوو فێری ئایینی پیرۆزی ئیسلامتان بکات.

پ_ بەنهێنی بێتە لای پێغەمبەر (ﷺ) بەبێ ئەوەی هیچ کەسێ بیبینێت، شوێنەواری کاریگەرو کارتێکران لەسەر ڕووخساری پێغەمبەر (ﷺ) بەدەر بکەوێت.

پێغەمبەر وەسفی بارودۆخی خۆی دەکات، لە کاتی دابەزینی سروش و نیگا، دەفەرموویێت: (أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرَس، و هو أشَدُّه عليّ، فيفصم عني، وقد وعيت عنه ما قال) واتە: (هەندێ جار سروشم بۆ دێت وەك زرنگ و هوڕی زەنگ، دواتر ئەم دەنگە زرنگە کۆتایی دێت و منیش دوای کۆتایی هاتنی لە قسەکانی تێگەیشتم).

خەتابی وتویەتی: مەبەست ئەوەیە کە دەنگێکی بەدوای یەکدا هاتوو دەبیستێت، ئەو دەنگە لەگەڵ یەکەم بیستندا جێگیر نابێت لە دەروونی دا، تا بە باشی لێی تێنەگات و ئینجا جێگیر دەبێت.

حیکمەت لەوەی زرنگی زەنگەکە پێش سروش هاتنەکە دێت، ئەوەیە کە گوێچکەکان ئامادە بکات بۆ سروش و نیگا و هیچ شتێکی تر سەرقاڵی نەکات.

لە فەرموودەی ڕاست و دروستدا هاتووە هەروەك کەمێك پێشتریش خستمانەڕوو، کە ئەو جۆرو شێوازەی هاتنی سروش سەخترین و گرانترین جۆرەکانی سروش و نیگایە کە بۆی هاتووە.

وتراوە: تەنها ئەو کاتە بەو شێوەیە سروش بۆ پێغەمبەر (ﷺ) دەهات کە ئایەتی هەڕەشە و پەیماندان بە سزا دادەبەزین(1).

() الاتقان و زاد المعاد، هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو، و إشارد الساري ١/٥٨ و شرح صحيح مسلم للنووي بهامش إرشاد الساري ٩/١٨٣.

فەرموودەی: هەندێ جار فریشتە لەشێوەی پیاوێك...تاد: صحيح االبخاري ١ كتاب بدء الوحي، ٢ باب، رقم ٢، بهذا اللفظ، عن عائيشة رضي الله عنها. و ٥٩ كتاب بدء االخلق، ٦ باب ذكر الملائكة، رقم ٣٢١٥، عن

پاش کەمێکی تر بەتایبەت لەبارەی باردۆخی پێغەمبەر (ﷺ) لەکاتی سروشدا دەدوێین، بەڵام لە ژێر ناونیشانی (سروش شتێکە لە دەرەوەی دەروونە).

چۆنیەتی سروش و شێوازی دابەزینەکەی

بۆ سەر پێغەمبەر (ﷺ)

زانینی چۆنیەتی سروش و نیگا، نهێنیەکە لەو نهێنیانەی کە عەقڵ ناتوانێ پەیی بە چۆنیەتیەکەی ببات، فریشتەش لە خوای گەورەوە دەبیسێت، ئەوا بە پیت و دەنگ لێی نابیستێت، بەڵکو خوای گەورە زانیارییەکی پێویست بۆ بیسەر دروست دەکات، جا هەروەك چۆن فەرمایشتی خوای گەورە لە وتەی مرۆڤ ناچێت، ئەوا بەهەمان شێوە ئەو بیستنەش کە بۆ مرۆڤ دروستی دەکات ئەوا لە وەك بیستنی دەنگەکانی تر نییە[1].

بە دوو ڕێگە سروش (وحی) دادەبەزێت بۆ سەر پێغەمبەر (ﷺ):

یەکەم: پێغەمبەر لە وێنەی مرۆیی خۆی چۆتەدەر بۆ سەر وێنەی فریشتە، بەو شێوەیە سروشەکەی لە جبریل وەرگرتووە.

عائيشة رضي الله عنها. وصحيح مسلم ٤٣ كتاب الفضائل، ٢٣ باب عرق النبي ﷺ في البرد وحين يأتيه الوحي، رقم ٢٣٣٣، عن عائشة رضي الله عنها.

فەرموودەی: کاتێك ئێمە لە خزمەت پێغەمبەردا ﷺ بووین لە ڕۆژێك لە ڕۆژەکان... تاد: صحيح مسلم ١ كتاب الإيمان، أول باب الإيمان والإسلام والإحسان...، رقم ٨، عن عمر بن خطاب رضي الله عنه.

فەرموودەی:هەندێ جار سروشم بۆ دێت وەك زرنگ و هوڕی زەنگ... تاد: ئەم فەرموودەیە پێشتر خرایەڕوو و لەوێ ئاماژە بە سەرچاوەی کراوە.

[1]) إرشاد الساري ١/٥٩.

دووەم: فریشتەکە هاتۆتە سەر وێنەی مرۆڤ تا پێغەمبەر لێی وەربگرێت[1].

لە هەردوو حاڵەتدا سەختی و قورسییێکی زۆر هەیە بۆ سەر سروشتی مرۆیی، بۆیە لە کاتی سروش دابەزیندا، پێغەمبەر دەچووە حاڵەتی ئامادە نەبوون (غیبة) و بەرۆح و هۆش و دەروون سەرقاڵی سروش وەرگرتن دەبوو و ئاگای لەلاشەکەی نەدەما و هەروەك ئاهو ناڵەی لێ بەرز دەبووەوە[2].

دەکرێ هۆش (بیر) ئەندێشەی تێکەڵ بوون و پەیوەندی پێغەمبەر لەگەڵ فریشتە بکات، هەروەك چۆن هۆش (بیر)ئەندێشەی بوونی خەواندنی موگناتیسی دەکات، کە (د. مسمر)ی ئەڵمانی لە سەدەی هەژدەم ئاشکرای کرد، تەنانەت بەڵگەی وای لەسەر هێنایەوە کە زانایان بەشێوەیەکی زانستی دانیان پێداناوە، ئەمەش دوای ئەوەی هەزاران کەسیان تاقی کردەوەو ئێستا لە خۆرئاوا پشتیوانی زۆری هەن، خول و کتێب و نەخۆشخانەی تایبەت بەمە هەن کە خەڵکی بۆ چارەسەر ڕووی تێدەکەن.

لە نواندنی موگناتیسی دا مامۆستا خەوێنەرەکە بە ڕێنماییەکانی بەسەر نێوەندگیر (وسیط)دا زاڵ دەبێت، جا ڕوولێنەرەکە دەچێتە خەوێکی قوڵەوە، چی بیەوێت پرساری لەبارەیەوە لێ دەکات و وەڵامی ڕاستەوخۆی دەست دەکەوێت، هەروەها دەکرێ فەرمانی پێبکات بەکردن یان نەکردنی شتێك، جا نێوەندگیرەکە جێبەجێ دەکات ئەگەر دوای بەهۆش هاتنەوەش بێت. و پێویستە لە نێوان هەردوو کەسەکە (واتە مامۆستاکە و نێوەندگیرەکە)[3] کە

---

(1) الاتقان ١١٨، الوحي المحمدي ٨٣ وتەی ئیبن خەلدونیشی تێدایە، إرشاد الساري ٥٩/١، سبل الهدى ةالرشاد ٣٤٢/٢.

(2) إرشاد الساري ٦٠/١.

(3) وەرگێڕ.

سروشتیان جیاوازە یەکێکیان بەهێزتر بێت لەوەی تر، مرۆڤ ناتوانێت ئەو ئەزموونە بەخۆی لەسەر خودی خۆی جێبەجێ بکات.

نواندنی موگناتیسی وا دەکات کە تێگەیشتن لە چۆنیەتی سروش ئاسان تر بێت، لەبەر ئەوەی پەیوەندی کردنی فریشتە بە پێغەمبەر، کاریگەری خۆی هەیە، لەبەر بوونی ئامادەباشی تایبەت تیایاندا، جا فریشتە هێزی پێدان و کارتێکردنی هەیە، چونکە ڕۆحانی ڕووت و پوختە، پێغەمبەریش ئامادەباشی وەرگرتنی هەیە لەو فریشتەیە، لەبەر پاك و پوخت بوونی لایەنی ڕۆحی و دەروونیەکەی و لەبەر ئەوەی پاکیەکەی گونجاوە لەگەڵ پاکی فریشتەکە، کاتێکیش فریشتەکە زاڵ دەبێت بەسەر دەروون و هۆشی پێغەمبەردا، ئەوا پێغەمبەر لە حاڵەتی سروشتی خۆی دەردەچێت و نیشانەکانی لەسەر ڕووی دەردەکەون و سروش و نیگاکە لە فریشتەکە وەردەگرێت و ئەوەی وەریگرتووە لە دڵیدا جێگیر دەبێت و کاتێ حاڵەتەکە کۆتایی هات، ئەوا دەبینێت کە بەتەواوی سروشەکە لەسەر ڕووی دڵی نەقشاوەو لەبیری ناکات(1).

پاشان ئێمە شتێك نابینین کە ببێتە هۆی نەبوونی پەیوەندی نێوان فریشتە و پێغەمبەر (ﷺ)، بە بەڵگەی ئەوەی:

زانستی سەردەم هەندێ ئامێری بۆ ئێمە فەراهەم کردووە، بەهۆیانەوە پەیی بەو شتانە دەبەین، کە پێشتر پەیی پێنەبراو و نەناسراو بوون. هەروەك ئامێر هەیە کە پێکدادانی تیشکەکانی بوونەوەری لە بۆشایی ئاسماندا تۆمار کردووە، هەندێك ئامێریش هەیە کە دەنگی مێشی فڕیو تۆمار دەکات، لە دووری چەند میلێك و هەروەك ئەوەی لەلای گوێچکەی تۆ

(1) مناهل العرفان ١/٥٩_٦٠، چەندین نمونەی تێدایە لەسەر ئەزموونی نواندنی موگناتیسی، و النبأ العظیم ٧٥_٧٦.

دەفڕێت، ئینجا بەهۆی ئەو ئامێرە پێشکەوتووە سەردەمیانە، دەتوانرێت درك و پەیی ببرێت بەوەی کە ئێمە ناتوانین بە ڕێگە ئاساییەکان و نەریتییەکانی خۆمان بیبیستین.

هەروەها ئەم هێزە نا ئاساییەی بیستن، تەنها تایبەت نییە بە ئامێرە زانستییە هاوچەرخەکان، بەڵکو خوای گەورە بە هەندێ لە گیانلەبەرانی بەخشیوە:

بۆ نمونە سەگ دەتوانێت، بۆنی ئەو گیانلەبەرە بکات. کە بەڕێگادا تێپەڕبووە، ئەو هەستەی سەگ دەقۆزرێتەوە بۆ دۆزینەوەی تاوانباران، بۆ نمونە: ئەو قوفڵەی کە تاوانبار شکاندوویەتی، ئەوا ئەو سەگەی ڕاهێنانی پێکراوە بۆنی دەکات و دواتر شوێنەوارەکانی دەپشکێنێت و تاوانبارەکە لە نێوان هەزاران کەسدا دەدۆزێتەوە.

ئەگەر جانەوەری مۆڕانەی باڵدارت لەسەر پەنجەرە دانا ئەوا دەنگێك دەنێرێت کە خێزانەکەی لە ئەندازەیەکی دوورەوە گوێبیستی دەبێت و ئەویش بە ڕێگەیەکی تایبەت وەڵامی دەداتەوە.

کولله مەشکە (جندب) باڵ و پێیەکانی لێك دەخشێنێت و بە ڕێگەیەکی نا ئاسایی دەنگ دەردەکات و ئەو دەنگە لە دووری نیو میلدەبیسترێت.

هەروەها کوللەی سەوز (أبي النطيط) توانایەکی نائاسایی هەیە، دەتوانێت شت ببیستێت و هەست بەو جوڵە و کارلێکە بکات کە لە نیو گەردیلەی هایدرۆجین ڕوودەدات...

چەندین نمونەی زۆر هەن، بەڵگەن لەسەر ئەوەی چەند ڕێگە و هۆکاری تری نابینراو هەن کە خاوەن هەستە تایبەتەکان هەیانە، جا ئەگەر ئەمە وابێت، ئەوا هیچ نامۆیی لەوەدا نییە پێغەمبەر بانگەشەی ئەوە بکات، کە دەنگێك لە خوای گەورەوە دەبیستێت خەڵکی نایبیستن، مادەم چەندین دەنگ و جوڵە هەبن لەو بوونەوەرەدا کە مرۆڤ نایبیستێت، کەچی ئامێرەکان

تۆماری دەکەن، هەروەها مادەم هەندێ دەنگ و پەیام هەبن کە هەندێ گیانلەبەر بیبیستن و هەندێکی تر نەیبیستن[1].

سروش شتێکە لە دەرەوەی دەروونە

باوەڕ بوون بە سروش بناغەی باوەڕ بوونە بە پێغەمبەرایەتی، کە ئەمەش تاکە ڕێگایە کە بیروباوەڕو حوکمە شەرعیەکان و جگەلەوانیشی پێدا هاتووە.

بۆیە زۆرێك لە دوژمنانی ئیسلام زۆر گرنگیان بە وروژاندنی گومان داوە دەربارەی سروش وەك لاسایی کردنەوەی بێ باوەڕە نەزان و نەفامەکانی قوڕەیش، گێل و گەلحۆکانی هاوبەشدانەران چەندین قسەو قسەلۆکی هەڵبەستراویان دەوروژاند بەمەبەستی لەکەدار کردنی پێغەمبەری مەزن (ﷺ)، ئەمەش بەوەی کە وتیان: جادوگەرە یان شێتە یاخود شاعیرە.

تەنانەت هەندێ لە ڕۆژهەڵاتناسەکان[2] و جگەلەوانیش وتیان: سروش تەنها بریتیە لە گوفتارو خورپەو ئیلهاماتی دەروون.

بەڵام ئێمە بڕوامان وایە کە: سروش بریتی نییە لە تێگەیشتن و بەرهەمی هەستکردنی ناوەوەو ئاماژەکانی دەروون و سیماناسی خێرا (فراسة)، کە زۆربەی جارەکان بە مەشق و ڕاهێنانی ڕۆحی و بیرکردنەوەی بەردەوام کاریگەر دەبێت، واتە: بریتی نییە لە نیگای دەروونی، کە بریتییە لەو خورپە و ئیلهامانەی کە بەسەر خاوەنەکەیدا دادەڕژێنەوە، لەکاتی ئامادەباشی بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی دەروون و ئاماژەو نهێنیە دەرکەوتووەکانی[3].

---

1) الاسلام يتحدّى ٩٦_٩٧.

2) سەیری: تأريخ الأدب العربي لبروكلمان ١/١٣٤. بکە.

3) الكلام عن الوحي النفسي في : الوحي المحمدي ٦٦.

لەبەرئەوەی بە نیگای دەروونی زانیاری تەواو و دڵنیایی کامڵ ناهێتە کایە، گومانیش لەوەدا نییە کە مرۆڤ بەو چەندحاڵەتە دەروونیانەی ناگاتە پلەی پێغەمبەرایەتی.

بەڵکو سروش بریتییە لە (شتێکی لەناکاو و بەدەر لە سروشتی مرۆیی)[1]، بەدەرە لە نەفس و دەروون و ملکەچی هیچ کاریگەریەك نابێت کە بەسەریدا دێت، پێغەمبەر (ﷺ) لەلایەن زاتی خوای گەورەوە وەری دەگرێت، لە ڕێگەی ئەو فریشتەیەی کە بەوکارە ڕاسپێرراوە.

هەر کەسێکیش وردبین بێت لە بیرکردنەوە لە چۆنیەتی سروش و دیاردە و نیشانەکانی و ئەو دیاردانەی کە بەسەر پێغەمبەر (ﷺ) دا دێن، بەهۆی سروشەوە، پەیی بەوەدەبات کە سروش پەیوەست نییە بەهەواو ئارەزووی دروون و نەفس.

ئەمەش لەو شتانەی خوارەوەدا دەر دەکەوێت[2]:

١_ کاتێك جبریل هاتە لای پێغەمبەر (ﷺ) لە ئەشکەوتی (حیراء) و فەرمانی پێکرد کە بخوێنێتەوە _ کەچی ئەو نەخوێندەوار بوو _ هەروەك لە (صەحیحی بوخاری)دا لە (باب: کیف کان بدء الوحي الى رسول الله (ﷺ)) هاتووە، کە جبریل پێی وتووە: بخوێنە[3]، فەرمووی:

---

(١) إرشاد الساري ١/٦٠.

(٢) سەیری ئەمانە بکە: الوحي المحمدي ٨٩ ولاپەڕەکانی دواتر، مناهل العرفان ١/٥٦ ولاپەڕەکانی دواتر و ٢٨٥/٢ و لاپەڕەکانی دواتر، النبأ العظیم ٢٠ ولاپەڕەکانی دواتر، الظاهرة القرآنیة ١٦٥ ولاپەڕەکانی دواتر، مباحث في علوم القرآن ٢٢ ولاپەڕەکانی دواتر، کبری الیقینیات الکونیة ١٩٨ ولاپەڕەکانی دواتر، الرسول لسعید حوی ١٣/٢ ولاپەڕەکانی دواتر.

(٣) فەرمانی خوێندنەکە فەرمانی پێکهێنانە (تکوین)یە نەك فەرمانی ڕاسپاردن و ئەرکداری (تکلیف)ی بێت، واتاکەی بریتیە لەوەی: ببە بە خوێنەر، بۆیە لە کەڕەتی سێیەمدا وتی: ﴿ٱقۡرَأۡ بِٱسۡمِ رَبِّكَ﴾ العلق: ١. واتە: ببە خوێنەر بەناوی خواو بەویستی خوا و بەوەی خوای گەورە یارمەتیت دەدات، نەك بەخۆت و تواناکەت، چونکە دەزانێت کە نەخوێندەواریت، بەڵام خوای گەورە ویستی مرۆڤ لە پارچە گۆشتێك بەدیبێنێت و ئامرازی بینین

من خوێندەوار نیم، پێغەمبەر دەفەرمووێ (جبریل[1]) منی گرت و توند بەخۆیەوە گوشیم هەتا ئازارم پێگەیشت و لەدواییدا بەریدام، دووبارە وتی: بخوێنە، منیش دووبارە وتم: خوێندەوار نیم، بۆ جاری دووەم بەخۆیەوە گوشیم تا ئازارم پێگەیشت ئینجا بەریدام، سێبارە پێی وتم: بخوێنە، منیش وتم خوێندەوار نیم، بۆ جاری سێیەم بەخۆیەوە گوشیم، ئینجا وتی: ﴿ٱقۡرَأۡ بِٱسۡمِ رَبِّكَ ٱلَّذِی خَلَقَ ﴿١﴾ خَلَقَ ٱلۡإِنسَـٰنَ مِنۡ عَلَقٍ ﴿٢﴾ ٱقۡرَأۡ وَرَبُّكَ ٱلۡأَكۡرَمُ ﴿٣﴾﴾ العلق: ١_٣. واتە: ("ئەی موحەممەد (ﷺ)" بخوێنە بەناوی ئەو پەروەردگارەتەوە کە هەموو شتێکی دروست کردووە. ئادەمیزادی لە چەند خانەیەکی هەڵواسراو _ لەناو منداڵداندا _ دروست کردوە. بخوێنە، لەکاتێکدا هەر پەروەردگاری تۆ بەخشندەیە).

پێغەمبەر ئەو چەند ئایەتانەی لەگەڵ خۆ بردنەوە، دڵیشی زۆر بە خێرایی لێ دەدا و دەچێتەوە بۆ لای (خەدیجەی کچی خوەلید) _ ڕەزای خوای لێ بێت _ و دەفەرمووێ: دامپۆشن، دامپۆشن، دایدەپۆشن، تا ئەو ترسەی لێ دەرەوێتەوە، دوایی هەواڵەکە بۆ خەدیجە باس دەکات، دەفەرمووێ (لقد خشيت على نفسي) واتە: لە خۆم ترسام.

لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: (فَجَئِثْتُ منه رُعْباً) واتە: (زۆر لێی ترسام). لە گێڕانەوەیەکی تردا: (فَجُئِثْتُ منه هويت الى الأرض). واتە: (زۆر لێی ترسام و بە زەویدا کەوتم).

بۆیە خەدیجەی خێزانی هیچ هۆکارێکی دەست نەکەوت تا پێغەمبەر دڵنیا بکاتەوەو خۆیشی لێی دڵنیا بێت، تەنها ئەوە نەبێت کە بیباتە لای شارەزاترین کەس لەوبوارەدا لەناو

و بیستنی پێ ببەخشێت، بەهەمان شێوە خوای گەورە ویستویەتی ببیتە خوێنەری ئەو پەیامەی لە ڕێگەی سروش بۆت دەنێرێت تا بەسەر خەڵکیدا بخوێنیتەوە، بەم جۆرە دەبیتە خوێنەر./ الوحي المحمدي هامش ٨٥.

بۆیە جبریل پێغەمبەری گوشی تا سەرنجی پێغەمبەر ﷺ لە کاروباری دونیا لابدات و بیخاتە سەر ئەو پەیامەی پێی دەدرێت، بۆیە سێ جار پێغەمبەر ﷺ دووبارەی کردۆتەوە چونکە بۆ پیشاندانی زۆری ئەو حاڵەتەیە./ إرشاد السارى ١/٦٣.

[1]) وەرگێڕ.

عەرەبەکان و ڕاوێژی پێ پێبکات، ئەویش ئامۆزای بوو، ناوی (وەرەقەی کوڕی نەوفل) بوو، کە کتێبەکانی جولەکە و نەصرانیەکانی خوێندووەتەوەو تێگەیشتووەو لەبەری کردووە، ئەو دڵنیای کردنەوەو وتی: (هذا الناموس الذي نزل الله على موسى) واتە: ئەوە ئەو فریشتەیە کە خوا ناردوویەتی بۆ لای موسا (سڵاوی خوای لێبێت).

دوای ئەمە ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە: کاتێك (جبریل) پێغەمبەری لە باوەش گرتووەو بەتووندی گوشیویەتی و سێ جار فەرمانی پێکردووە بخوێنێت، ئەمە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە سروش وەرگرتنی شتێکی دەرەکی بووە نەك دەروونی یاخود خەیاڵی، بۆیە پێغەمبەر وای بۆچوو کە (جبریل) ئازاری پێ گەیاندووە، لەبەر ئەمە خێرا چووە لای خەدیجە تا ڕووداو و ترس و لەرزەکەی پێ ڕابگەیەنێت، جا لە ترسان دڵی دەلەرزی و لەخۆی دەترسا کە بمرێت. لەبەر ئەو شتە مەترسیدارەی بینیویەتی، بۆیە فەرمووی: (زملوني زملوني) واتە: داپمۆشن و بم پێچن. پەنای بۆ خۆ پێچان و خۆپۆشین برد تا ئارام و ئاسوودە بێت، بۆیە دایان پۆشی تا ترس و لەرزەکەی لێ نەما.

ئینجا دوای تێپەڕ بوونی ماوەیەك دووبارە سروش بۆ پێغەمبەر (ﷺ) دادەبزێت و فەرمانی پێ دەکات: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلۡمُدَّثِّرُ ١ قُمۡ فَأَنذِرۡ ٢﴾ المدثر: ١_٢. واتە: (ئەی ئەو کەسەی خۆت پێچاوەتەوە، ئەی موحەممەد (ﷺ)، هەستە و خەڵکی بێدار بکەرەوە). پێغەمبەری خوا لەو فەرمانەی کە پێیکراوە ورد دەبێتەوەو بەسەر سوڕمانیەوە بە خەدیجە دەڵێت: (لقد أمرني جبريل أن أُنذر الناس، فمَن ذا أدعو، ومَن ذا يستجيب؟) واتە: (جبریل فەرمانی پێکردووم کە خەڵکی ئاگادار بکەوە، جا بانگی کێ بکەم و کێ ئاگادار بکەمەوە، دەبێ کێ وەڵامم بداتەوە).

ئەمانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی سروش شتێکی دەرەکییە و لە ناخ و دەروونی پێغەمبەر(ﷺ) سەرچاوەی نەگرتووە، بەڵکو سروش لە خواوە لە ڕێگەی جبریلەوە بۆ پێغەمبەر (ﷺ) هاتووە.

٢_ ئەو دیاردانەی بەسەر پێغەمبەردا دەهاتن لەو کاتەی سروشی بۆ دەهات، گەواهی ئەوە دەدات کەسروش سەرچاوەی نەگرتووە لە قسەوباسی دەروون، وەك:

أ_ پێغەمبەر (ﷺ) زرنگ و دەنگێکی توندی بەگوێدا دەهات، وەك دەنگی زەنگی یەك لەدوای یەکی توندو تیژ. پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرَس، و هو أشَدُّه عليّ، فيفصم عني، و قد وعيت عنه ما قال)[1] واتە: هەندێ جار سروشم بۆ دێت وەك زرنگ و هوڕی زەنگ، دواتر ئەم دەنگە زرنگە کۆتایی دێت و منیش دوای کۆتایی هاتنی لە قسەکانی تێگەیشتم.

ب_ پێغەمبەر (ﷺ) کاتێك سروشی بۆ دەهات لە ڕۆژی زۆر ساردو سوڕدا هەموو جەستەی دەبووە ئارەقە:

عائیشە (ڕەزای خوای لێبێت) دەگێڕێتەوە: (پێغەمبەرم بینیوە کە لە ڕۆژێکی زۆر سارد دا سرووشی بۆ دابەزیوە، دواتر کە سروشەکە تەواو بووە، ئارەقە لە ڕووخساری دەهاتە خوارەوە)[2].

---

(١) فەرموودەی: هەندێ جار سروشم بۆ دێت وەك زرنگ و هوڕی زەنگ، کەمێك پێشتر خرایەڕوو.
لە (مسند أحمد ٢/٢٢٢) هاتووە:(عەبدوڵای کوڕی عەمر (ڕەزای خوای لێبێت) دەڵێت: پرسیارم کرد لە پێغەمبەرﷺکە: ئایا هەست بە سروش (وحی) دەکەیت؟ فەرمووی: (نعم أسمع صلاصل، ثم أسكت عن ذلك، فما من مرة يُوحى الي،إلا ظننت أن نفسي تفيض) واتە: (بەڵێ گوێم لە زرینگ و هۆڕەو دەنگی بەهێز دەبێت، منیش لەم حاڵەتە بێ دەنگ ئەبم، هەر جارێکیش کە سروشم بۆ دێت ئەوا هەست دەکەم کە دەروونم پەرش و بڵاو دەبێت).

(٢) فەرموودەی: پێغەمبەرم بینوە سروشی بۆ هاتووە... تاد، صحيح البخاری، كتاب بدء الوحي، ٢ باب، رقم ٢.
لە صحیحی موسلیم: ٤٣ كتاب الفضائل، ٢٣ باب باب عرق النبي في البرد حين يأتيه الوحي، رقم ٢٣٣٣، لە عائیشە (ڕەزای خوای لێبێت) هاتووە کە وتویەتی: (لە بەرەبەیانی زۆر سارد دا سروش بۆ پێغەمبەر ﷺ هاتووە، دوای تەواو بوونی ڕووخساری ئارەقی لێ دەچۆڕا). لە: صحيح مسلم، كتاب التوبة، ١٠ باب في حديث

پ_ پێغەمبەر سەری دادەکەوت و ڕووخساری ڕەش هەڵدەگەڕا:

عوبادەی کوڕی صامت وتویەتی: (ئەگەر سروش بهاتایە بۆ پێغەمبەری خوا (ﷺ) ئەوا بەمە ئازار دایدەگرت و ڕووخساریشی ڕەش هەڵدەگەڕا)[1].

بۆیە بەهۆی ئەو ئازارەی کە پێغەمبەر (ﷺ) دووچاری دەبووەوە لەکاتی سروش دا، ئەوا ڕووخساری بە جلێك دادەپۆشی و سەرئێشەی دەگرت، ئاهو ناڵەی لێدەهات بەهۆی سەختی سروشەوە

لە یەعلای کوڕی ئومەیە هاتووە: کە پیاوێك هاتە لای پێغەمبەر (ﷺ) کاتێك لە (جعرانة) بوو، کەوا (جوبە)یەکی لەسەر شان بوو بۆنێکی خۆشی لێ دەهات یان وتی: مەیلەو زەرد بوو، جا وتی: ئەی پێغەمبەری خوا فەرمانم پێدەکەی چی بکەم لە عومرەکەمدا؟ جا سروش دابەزی بۆ پێغەمبەر (ﷺ) و بە جلێك پێغەمبەر داپۆشرا، منیش زۆرم پێ خۆش بوو کە پێغەمبەرم (ﷺ) بینیبوایە لەو حاڵەتەی سروشی بۆ دەهات، عومەر وتی: ئایا پێت خۆشە سەیری پێغەمبەر بکەیت لەو حاڵەتەی سروشی بۆ دێت؟ وتم: بەڵێ. جا عومەر لایەکی

الإفك...، ٢٧٧٠، لە عائیشەوە (ڕەزای خوای لێبێت) هاتووە: (تاوەکو خوا سروشی ناردە سەر پێغەمبەر ﷺ ئەو ترس و لەرزەی کە لە کاتی دابەزینی سروش دایدەگرت لەوێشدا دایگرت، بە ئەندازەیەك وەك وردە مرواری ئارەقەی لێدەچۆڕا، لە ڕۆژی سەرماو سۆڵەی زستانە، لە قورسایی و سەختی ئەو وشەیەی دادەبەزیە سەری). وهو في صحيح البخاري: ٥٢ كتاب الشهادات، ١٥ باب تعديل النساء بعضهن بعضا، رقم ٢٦٦١، عن عائشة. وفي ٦٤ كتاب الغازي، ٣٤ باب حديث الإفك، رقم ٤١٤١، عن عائشة. و في ٦٥ كتاب التفسير _ سورة النور، ٦ باب ﴿وَلَوۡلَآ إِذۡ سَمِعۡتُمُوهُ قُلۡتُم﴾ النور: ١٦، رقم ٤٧٥٠، عن عائشة.

(1) فەرموودەی: ئەگەر سروش بهاتایە بۆ پێغەمبەری خواﷺ... تا: صحيح مسلم ٤٣ كتاب الفضائل، ٢٣ باب عرق النبيﷺ في البرد...، رقم ٢٣٣٤.

لە گێڕانەوەیەکی تردا لە (عوبادەی کوڕی صامتەوە) هاتووە: (کە سروش دەهات بۆ پێغەمبەر ﷺ ئەوا سەری دادەگرت و هاوەڵانیش سەریان دادەگرت، جا کە سروش کۆتایی دەهات سەری بەرز دەکردەوە).

جلەکەی هەڵدایەوەو منیش تەماشام کرد، پێغەمبەر دەنگێکی لێدەهات جا پێم وابوو وتی: وەك (پرخەی وشتری لاو). جا کاتێك سروشەکە تەواو بوو و حاڵەتەکە کۆتایی هات، فەرمووی: (أين السائل عن العمرة؟ اخلع عنك الجبة، واغسل أثر الخَلوق عنك، وأنقِ الصفرة، واصنع في عمرتك كما تصنع في حجك) واته: (ئەوەی پرسیاری لەبارەی عومرەکرد لە کوێیە؟ ئەو کەوا (جبه)یە داکەنە، بۆن و ڕەنگەکە لابەرە، چیت کرد لە کاتی حەج کردنتدا، هەمان شتیش بکە لە عومرەکەتدا)[1].

ت_ هاوەڵان دەنگێکی توونديان لە ڕووخساری پێغەمبەرەوە دەبیست، لەکاتی سروش دابەزیندا، وەك: دەنگی هەنگ کاتێ لەلانەکەی دەردەچێت. عومەری کوری خەتتاب (خوا لێی ڕازی بێت) وتویەتی: (کاتێك سروش دەهات بۆ پێغەمبەر (ﷺ)، دەنگێکی وەك دەنگی هەنگی بیستووە لەلای ڕووخساری پێغەمبەر)[2].

ج_ جەستەی پێغەمبەر لەکاتی سروش هاتن، قورستر دەبوو:

لە صەحیحی بوخاریدا لە ئیبن عەبباسەوە (خوا لێی ڕازی بێت) هاتووە: (پێغەمبەر (ﷺ) جەستەی قورس دەبوو بەهۆی ئەو سروشەی بەسەریدا دادەبەزی)

ئەم فەرموودەیە بە تەواوی پاش کەمێکی تر دەخرێتەڕوو.

لە کتێبی (زاد المعاد) دا هاتووە: باس لە حاڵەتی دابەزینی سروش بۆ سەر پێغەمبەر (ﷺ) دەکات: (هەتا ئەگەر پێغەمبەر (ﷺ) لەسەر پشتی وڵاخی سواریەکەی بووبا، لەکاتێك کە

---

(1) فەرموودەی: یعلای کوڕی ئومەییە: پیاوێك... تاد: صحيح البخاری: ٢٦، كتاب العمرة، باب يفعل في العمرة ما يفعل في الحج، رقم ١٧٨٩.

(2) فەرموودەی عمری کوڕی خەتتاب: کاتێك پێغەمبەر ﷺ... تاد: صحيح الترمذي: باب التفسير من سورة المؤمنون.

سروشی بۆ دەهات، ئەوا وڵاخەکە بەچۆکدا دەکەوت، بەهۆی ئەو سروشە موبارەکەی کە دادەبەزی بۆ پێغەمبەر، تەنانەت جارێك سروش بۆ پێغەمبەر (ﷺ) هات و ڕانی موبارەکی لەسەر ڕانی "زەیدی کوڕی ثابت" بوو جا ڕانی پێغەمبەر قوڕسایی زیاد کرد بەهۆی سروش هاتن، تەنانەت زۆر نەمابوو ڕانی زەید بهاڕێت)[1].

ئەمەش ڕاستێتی ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە پشت ڕاست دەکاتەوە: ﴿إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا﴾ الزمل: ٥. واتە: (ئێمە فەرموودە و گوفتارێکی سەنگین دادەبەزێنینە سەرت).

تەنها پێغەمبەر (ﷺ) توانای بەرگە گرتنی ئەو قوڕساییەی هەیە، تا جەستەکەی لێڕابێت و ئامادە ببێت بۆ هەڵگرتنی ئەرکی پێغەمبەرایەتی.

هەموو ئەو دیاردانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە سروش شتێکی سەربەخۆو جیایە و بەشێك نییە لە دەروونی پێغەمبەر (ﷺ)، چونکە قسەی دەروون و ئیلهام و خورپە و تێڕوانین پێویست بەو هەموو دیاردانە ناکات لەوەی کەسەکە تووشی: ئێش و ناڵە ناڵ و ڕەش هەڵگەڕانی ڕووخسارو ئارەقە جەستەی دابپۆشێت لە ڕۆژێکی زۆر سارد دا...

٣_ پێغەمبەر (ﷺ) هۆشیاری تەواو و لە بەرکردنێکی ڕێك و پێك و تۆکمەی هەبوو، بۆ ئەو شتانەی بە سروش بۆی دادەبەزین، چ لە کاتی دابەزینی سروش و چ لە دوای دابەزین.

---

[1]) زاد المعاد ١/١٨.

حديث الرض في صحيح البخاري في ٥٦ كتاب الجهاد والسير، ٣١ باب قوله تعالى: ﴿لَّا يَسْتَوِي ٱلْقَٰعِدُونَ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُوْلِي ٱلضَّرَرِ﴾ النساء: ٩٥، رقم ٢٨٣٢، عن سههل بن سععد الساعدي. و ٦٥ كتاب التفسير، ١٨ باب ﴿لَّا يَسْتَوِي ٱلْقَٰعِدُونَ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُوْلِي ٱلضَّرَرِ﴾ النساء: ٩٥. رقم ٤٥٩٢، عن سهل بن سعد الساعدي.

سەیری: إرشاد الساري ٥/ ٦١. بکە.

جبریل ساڵێ جارێك قورئانی بەسەر پێغەمبەردا (ﷺ) دەخوێندەوە، ئەمە ناچێتە ناو چوارچێوەی ئارەزووەوە و بەهیچ شێوەیەك بە بەشێك لە ئیلهاماتی دەروون دانانرێت.

لە صەحیحی بوخاریدا هاتووە، کە پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: (أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرَس، و هو أشَدُّه عليّ، فيفصم عني، و قد وعيت عنه ما قال، وأحياناً يتمثل لي الملك رجلاً، فيكلمني، فأعي مايقول) **واتە: هەندێ جار سروشم بۆ دێت وەك زرنگ و هوڕی زەنگ، دواتر ئەم دەنگە زرنگە کۆتایی دێت و منیش دوای کۆتایی هاتنی لە قسەکانی تێ ئەگەیشتم، هەندێ جاریش فریشتەکە لە شێوەی پیاوێك دێتە لام و قسەم لەگەڵ دەکات و منیش لێی تێدەگەم. پێشتر ئەم فەرموودەیە خرایەڕوو.**

جا لە هەر دوو ئەو حاڵەتانەی کە لە فەرموودەکەدا خرانەڕوو، پێغەمبەر بە تەواوی هۆشیاریەوە تێدەگەیشت لەو پەیامەی کە بە سروش بۆی دەهات.

پێغەمبەر (ﷺ) لە سەرەتادا کە سروشی بۆ دەهات جوڵەی بە زمانی دەکرد و لاسایی جبریلی دەکردەوە لە کاتی سروش خوێندنەوەدا، جا پێغەمبەر (ﷺ) لەترسی ئەوەی نەوەك لەبیری بچێتەوە ئەوەی دەکرد، بەڵام خوای گەورە پێغەمبەرەکەی دڵنیا کردەوە بەوەی خەمی لە بەرکردنەکەی نەبێت بەڵکو خوای گەورە سروشەکە لە دڵیدا جێگیرو پارێزاو دەکات و هیچ پێویست بە زمان جوڵاندن ناکات، خوای پاك و بەرز دەفەرموویت: ﴿لَا تُحَرِّكۡ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعۡجَلَ بِهِۦٓ ١٦ إِنَّ عَلَيۡنَا جَمۡعَهُۥ وَقُرۡءَانَهُۥ ١٧ فَإِذَا قَرَأۡنَٰهُ فَٱتَّبِعۡ قُرۡءَانَهُۥ ١٨ ثُمَّ إِنَّ عَلَيۡنَا بَيَانَهُۥ ١٩﴾ القيامة: ١٦ ـ ١٩.[1] **واتە: (پەلە مەکە و زمانت مەجوڵێنە، بۆ ئەوەی پەلە بکەیت لە وەرگرتنیدا. بەڕاستی**

---

[1] خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿وَلَا تَعۡجَلۡ بِٱلۡقُرۡءَانِ مِن قَبۡلِ أَن يُقۡضَىٰٓ إِلَيۡكَ وَحۡيُهُۥۖ وَقُل رَّبِّ زِدۡنِي عِلۡمٗا﴾ **طه: ١١٤. واتە: ("ئەی محمد ﷺ" نەکەیت لە خوێندنەوەی قورئاندا پەلە بکەیت؛ لە پێش ئەوەی وەحی و نیگای ئەو قورئانە تەواو ببێت بۆ لای تۆ "چونکە ئێمە نایەڵین فەرامۆشی بکەیت" نزا بکە و بڵێ: پەروەردگارا، بەردەوام زانست و زانیاری زۆرترو زیاترم پێ ببەخشە).**

لەسەر ئێمەیە کۆکردنەوەو خوێندنەوەی. جا کاتێك ئێمە دەیخوێنینەوە تۆش شوێنمان بکەوە لە خوێندنەوەیدا. پاشان بەڕاستی ڕوون کردنەوەشی لەسەر ئێمەیە).

لە صەحیح البخاری _ بەشی سەرتای سروشدا: لە سەعیدی کوڕی جوبەیر لە ئیبن عەبباسەوە هاتووە: لەبارەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِۦٓ ﴾ القیامە: ١٦. پێغەمبەر ﷺ تووشی گرانی و سەختی دەبوو، بەهۆی قورسی قورئان کە بۆی دادەبەزی و لێوە موبارەکەکانی بەم هۆیەوە دەجوڵاند، ئیبن عەبباس وتی: منیش لێوەکانم ئەجوڵێنم وەك چۆن پێغەمبەر ﷺ ئەیجوڵاندن. و سەعید وتی: منیش لێوەکانم دەجوڵێنم وەك چۆن ئیبن عەبباس لێوەکانی دەجوڵاند، دەڵێت جا پێغەمبەر ﷺ لێوەکانی دەجوڵاند بەم هۆیە خوای گەورە ئەم ئایەتانەی دابەزاند: ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِۦٓ ﴿١٦﴾ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُۥ وَقُرْءَانَهُۥ ﴿١٧﴾ ﴾ القیامة: ١٦_١٧. وتی _ واتە: (ئیبن عەبباس _: واتە لە سینەی تۆدا کۆ دەکرێتەوە، ئینجا بیخوێنەوە. ﴿فَإِذَا قَرَأْنَٰهُ فَٱتَّبِعْ قُرْءَانَهُۥ ﴾ واتە: بێ دەنگ بە و گوێی بۆ بگرە. ﴿ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُۥ﴾ القیامة: ١٩. دواتر لەسەر ئێمەیە کە بیخوێنینەوە. جا دوای ئەوە ئەگەر جبریلی هاتیوبا لای پێغەمبەری خوا ﷺ ئەوا پێغەمبەر تەنها گوێی ئەگرت، جا کە جبریل دەردەچوو، ئەوا پێغەمبەر ﷺ دەیخوێندەوە وەك چۆن جبریل بۆی خوێندبوویەوە.

وهو في صحيح مسلم ٤ كتاب الصلاة ٣٢ باب الإستماع للقراءة رقم ٤٤٨ عن سعيد بن جبير عن إبن عباس.

لەبەر ئەمە جبریل (سڵاوی خوای لێبێت) لە هەموو شەوێك لە مانگی ڕەمەزاندا، دەهاتە لای پێغەمبەر و قورئانی پێ ئەوت. لە (صحیح البخاري _ كتاب الفضائل القرآن _ باب: كان الجبريل يعرض القرآن على النبيّ ﷺ) لە عائیشەوە ئەویش لە فاتیمە (سڵاوی خوای لێبێت) هاتووە: (پێغەمبەر ﷺ بەنهێنی پێی وتم کە جبریل ساڵێ یەکجار قورئانی بەسەردا مندا ئەخوێندەوە، بەڵام ئەم ساڵ دوو جار قورئانی بەسەردا منیدا خوێندۆتەوە، تەنها بۆ ئەوە ئەچم کە سەرمەرگم نزیك بۆتەوە).

ئیبن کەسیر وتویەتی: ئا بەم شێوەیە بوخاری بە هەڵواسراوی گێڕاویەتیەوە، لە چەند شوێنێکی تردا زنجیرەکەی بەتەواوی خستۆتەڕوو بەهەمان شێوە لە ئیبن عەبباسەوە (ژمارە ٤٩٩٧) وئەبو هورەیرە (٤٩٩٨) و ئەبو داود و نەسائی و ئیبن ماجە گێڕاویانەتەوە.

مەبەستی لەوەی کە هەموو ساڵێ جارێك قورئانی بەسەردا ئەخوێندەوە: بریتیە لە بەرامبەر کردنی لەگەڵ ئەوەی خوای گەورە بۆی ناردووە، تا ببێتە هۆکاری جێگیرو چەسپاوتر بوون و تا لەبیری نەکات./انظر معارضة جبريل النبي بالقرآن ﷺ في: فضائل القرآن لإبن كثير وهو ذيل تفسيره ٢٦_٢٧.

٤_ پچڕان و دابڕانی سروش له پێغەمبەر (ﷺ)، کەچی گەلەك زۆر حەزی دەکرد سروشی بۆ بێت، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە سروش شتێکی جیاوازو بەدەرە لە دەروون و فیکر، لە زاتی موبارەکی پێغەمبەر (ﷺ) سەرچاوە ناگرێت و شتێك نییە ملکەچی ویستی ئەو بێت، بەڵکو تەنها کاتێك سروش دادەبزێت کە خوای گەورە ویستی لەسەر بێت بێ ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) هیچ ڕۆڵێکی هەبێت، نمونەش لەسەر پچڕانی سروش:

أ_ دوای ئەوە جبریل ئەم چەند ئایەتانەی دابەزاند: ﴿ٱقۡرَأۡ بِٱسۡمِ رَبِّكَ ٱلَّذِی خَلَقَ ...﴾ سورەتی: العلق. بۆ ماوەی سێ ساڵ سروش پچڕا، لە هەندێ فەرمایشتدا هاتووە بۆ ماوەی دوو ساڵ و نیو پچڕاوە[1]. بەم هۆیە پێغەمبەر (ﷺ) زۆر خەمبار و دلگران بوو، تەنانەت چەند جارێك هەوڵی دا خۆی لە لوتکەی کێوی بەرزدا فڕێبداتە خوارەوە، هەروەك بخاری گێڕاویەتیەوە[2].

ب_ سروش بۆ ماوەی یەك مانگ پچڕاوە، هەروەك لە (صحيح البخاري _ باب حديث الافك من كتاب الغازي) هاتووە، پێغەمبەر (ﷺ) زۆر پێی خۆشبوو سروشی بۆ بێتەوە، تا ئەو قەیرانە چارەسەر بکات، لە ڕووداوی (ئیفك)دا بەرپا بوو کە دووڕووەکان دایکی باوەڕداران عائیشەیان (خوا لێی ڕازی بێت) تۆمەتبار کرد بە کاری خراپە، هەتا وای لێهات پێغەمبەر (ﷺ) پێی فەرموو: (يا عائشة،إنه بلغني عنك كذا و كذا، فاِن كنتِ بريئة فسيبرئك الله، وان كنتِ ألممتِ

---

[1]) إرشاد الساري ١/٦٧.

[2]) له (صحيح البخاري ٩١ كتاب التعبير ١ باب أول ما بدىء به رسول الله من الوحي والرؤيا الصالحة، رقم ٦٩٨٢) هاتووە، عائیشە (ڕەزای خوای لێبێت) گێڕاویەتیەوە: (بەشێوەیەك سروش و نیگا پچڕا _ بەو شێوەیەی پێمان گەیشتووە _ پێغەمبەر زۆر پێی دڵ گران بوو، بەشێوەیەك کە پێغەمبەر چەندین جار هەوڵی دا خۆی لە لوتکەی کێوە بەرزەکان فڕێبدایە خوارەوە، جا کە هەر لە لوتکەی کێوەکە نزیك دەکەوتەوە بۆ ئەوەی خۆ تێ فڕێبدات ئەوا جبیرل ڕێگەی لێ دەگرت، دەیوت: ئەی محمد تۆ بەڕاستی پێغەمبەری خوای، جا بەمە دەروونی ئارامی دەگرت و دەگەڕایەوە ماڵەوە، بەڵام هەر کە ماوەی پچڕانی سروش زیاتر درێژ ئەبووەوە ئەوا هەمان هەوڵی پێشووی ئەدایەوە، جا کە دەگەیشتە لوتکەی کێوەکە ئەوا جبریل بۆی دەردەکەوت و ڕێگری لێ دەکرد و هەمان شتی پێ دەوت)/ سەیری: إرشاد الساري ١٠/١٢١. بكه.

بذنبٍ فاستغفري الله) واتە: ئەی عائیشە هەواڵی ئاواو ئاوام پێگەیشتووە، جا ئەگەر تۆ بێ تاوان بیت، ئەوا خوای گەورە ئەوە دەسەلمێنێت و ڕای دەگەیەنێت و ئەگەر تاوانێکیش ئەنجامداوە ئەوا داوای لێخۆش بوون بکە لە خوای گەورە. ئینجا دوای یەك مانگ پاش قسەو باسێکی زۆری خەڵکی ئەم چەند ئایەتەی سوڕەتی (النور) دابەزین: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ جَآءُو بِٱلۡإِفۡكِ﴾ النور: ١١. دابەزین و پاکانە و بێ تاوانی ئەویان سەلماند. هەروەك لە فەرموودەی باسکراودا هاتووە: (ماوەی یەك مانگ تێپەڕی هیچ سروشێکی بۆ نەهات لەبارەی منەوە)[١].

جا کەسێك کە ورد بێتەوە وای دەبینێت کە ئەو مانگە درێژترە لە چەندین ساڵ کە پێغەمبەر (ﷺ) تیایدایە چاوەڕوانی هاتنی سروشی کردووە لەگەڵ دوو دڵی و گومانێکی زۆرەوە، جا ئەگەر سروش شتێکی دەرەکی نەبوایە ئەوا هەر زوو پێغەمبەر (ﷺ) بانگەشەی هاتنی دەکرد، هەر لەوکاتەی کە هەواڵی ڕووداوەکە بڵاودەبووەو مەسەلەکەی یەکلایی دەکردەوە.

پ_ سەرباری ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) پێی خۆش بوو کە ڕووگە (قبلة) بگۆڕێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سروش شازدە یاخود حەڤدە مانگ نەهاتە خوارەوە. سەبارەت بە گۆڕانی ڕووگە لە (بيت المقدس) بۆ (کەعبە)، دوای ئەو ماوەیە سروش دابەزی: ﴿قَدۡ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجۡهِكَ فِي ٱلسَّمَآءِۖ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبۡلَةٗ تَرۡضَىٰهَاۚ فَوَلِّ وَجۡهَكَ شَطۡرَ ٱلۡمَسۡجِدِ ٱلۡحَرَامِ﴾ البقرة: ١٤٤.[٢]

---

(١) فەرمووودەی: ئەی عائیشە پێم گەیشتووە... تاد: صحيح البخاري ٦٤ كتاب المغزي باب حديث الإفك رقم ٤١٤١ عن عائشة رضي الله عنها.

(٢) لە (صحيح الترمذي بشرح عارضة الأحوذي ١١/٨٥ باب التفسير) هاتووە: لە بەرائی کوڕی عازبەوە، وتویەتی: کاتێك پێغەمبەری خودا ﷺ کۆچی کرد بۆ شاری مەدینە، بۆ ماوەی شازدە یان حەڤدە مانگ ڕوو دەکردە بەیتولەقدیس لە نوێژەکانیدا، پێغەمبەری خوا ﷺ پێی خۆش بوو ڕوو بکاتە کەعبە، جا خوای گەورەم ئەم ئایەتەی دابەزاند: ﴿قَدۡ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجۡهِكَ فِي ٱلسَّمَآءِۖ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبۡلَةٗ تَرۡضَىٰهَاۚ فَوَلِّ وَجۡهَكَ شَطۡرَ

واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" بەڕاستی چاوگێڕان و هەڵسوڕانی ڕووخسارت ڕوو بە ئاسمان دەبینین، سوێند بەخوا ئێمەش رووت وەردەچەرخێنین بۆ ڕووگەیەك پێی ڕازی خۆشنوود بیت، دە ڕووت وەربچەرخێنە بەرەو لای کەعبە "المسجد الحرام").

٥_ لە هۆکارەکانی دابەزینی هەندێ ئایەتی قورئانی پیرۆز، ئەوەبوو کە پێغەمبەر (ﷺ) لە هەندێ کاتدا پرسیاری لێ دەکرا، کەچی هیچ وەڵامێکی پێ نەبوو، بۆیە بێ دەنگ دەبوو، جاری واهەبوو بێ دەنگیەکەی ماوەیەکی زۆری دەکێشا.

جا ئەگەر ئایەت لەو بارەیەوە دابەزیبووبا، ئەوا بانگی ئەو کەسەی دەکرد کە پرسیاری کردبوو، ئەو ئایەتەی بەسەردا دەخوێندەوە کە لە قورئاندا دابەزیوەو پەیوەندی بە پرسیارەکەیەوە هەیە.

هەندێ کات وابووە کە پێغەمبەر (ﷺ) وەڵامی پرسیارەکەی دەدایەوە، کەچی سروش بە پێچەوانەی وەڵامەکەی ئەو وەڵامی دەدایەوە، تەنانەت کەمێك ڕەخنە و گلەییشی لێ دەکرد.

ئەمە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە سروش شتێکی دەرەکییە و پەیوەندی بە دەروونەوە نییە، چونکە ئەگەر سروش شتێکی دەروونی بووبا، ئەوا کاتێك پرسیاری لێدەکرا پێویست نەدەبوو چاوەڕێی وەڵام بکات یاخود وەڵامی یەکەمی ڕاست بکاتەوە.

٦_ ڕێگری کردنی پێغەمبەر (ﷺ) لە نووسینی فەرمایشتەکانی لە سەرەتای سروش دابەزین، نەوەك تێکەڵ بێت بە قورئانی پیرۆز، چونکە بە تەواوی دەیزانی: قورئان

ﭐلۡمَسۡجِدِ ﭐلۡحَرَامِۚ﴾ البقرة: ١٤٤. بۆیە پێغەمبەر ﷺ دوای هاتنی ئەم ئایەتە ڕوو کردە ڕووگەی نوێ کە کەعبەی پیرۆزە، پێغەمبەر ﷺ ئەمەی زۆر پێخۆش بوو). كما ذكر هذه المدة البخاري في صحيحه ٦٥ كتاب التفسير ١٢ باب ﴿سَيَقُولُ ٱلسُّفَهَآءُ مِنَ ٱلنَّاسِ مَا وَلَّىٰهُمۡ عَن قِبۡلَتِهِمُ﴾ البقرة: ١٤٢، رقم ٤٤٨٦، عن البراء بن عازب أيضا.

فەرمایشتێکە خوای گەورە بە دەربڕین وماناکەیەوە بە سروش بۆی ناردووە، ئەو ناتوانێت یەك پیتیش بگۆڕێت.

جیاوازییەکی زۆر هەیە لە نێوان شێوازی قورئان، چونکە قورئان فەرمایشتی پەروەردگاری مرۆڤە، لەگەڵ شێوازی فەرموودە، ئەگەر فەرموودەکە هی ڕەوانترین و جوانبێژترین کەسیش بێت لە خەڵکی.

٧_ بابەتی سروش:

پێغەمبەر (ﷺ) نەخوێندەوار بووەو نووسین و خوێندەواری نەزانیوە[١]، لە ژینگەیەکی دەشتەکیانەی بت پەرستی ژیاوە، زانیاری و زانستی دانیشتوانەکەی سادەو سەرەتایین کە هیچ نرخ و بەهایەکی نییە و هەر بەراورد ناکرێت بەوەی ڕۆم و فارسەکان هەیان بووە.

پێغەمبەر (ﷺ) دەچووە ئەشکەوتی (حیراء) بە گۆشەگیری و کەنارگرتن لە خەڵکی بەندایەتی دەکرد، هیچ زانیاریەکیشی نەبووە، تەنها ئەوە نەبێت کە لە کۆمەڵگە سەرەتاییەکەیفێری بووە.

ئا لەو بارودۆخ و حاڵەدا پێغەمبەر (ﷺ) لە ڕێگەی سروشەوە قورئانی پیرۆزی بۆ دادەبەزێت، قورئان چەندین ڕاستی مێژووی و گەردوونی و تیۆری کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و جگە لەمانەش کە چارەسەری لایەنە جیا جیاکانی ژیان دەکەن لە خۆ دەگرێت، کە پێشتر هزرو فیکر بۆی نەچووەو بە خەیاڵی دا نەهاتووە، یاخود یەکێك گرنگی پێدا بێت یان هەر یەکێك لە هەر ژینگەیەك و لە هەر چەرخێکدا گرنگی بەو لایەنانە دابێت.

ئەم ڕاستیانەش وردو دیارن _ دواتر لە ئیعجازی قورئاندا لەبارەیەوە دەدوێین _ کە هیچ کەسێك بۆی نییە نکۆڵی لێ بکات، تەنانەت حیبرەکانی جولەکەش ئەوانەی کە دەمەتەقێ و

---

[١]) بڕوانە کتێبەکەمان: أمية الرسول محمد ﷺ.

گفتوگۆیان لەگەڵ پێغەمبەر (ﷺ) دەکرد ئەوا سەریان سوڕدەما، کە دەیان بینی قورئان هەواڵی نەوەکانی ئیسڕائیل و پێغەمبەرەکانیان دەخاتە بەرباس.

هەموو ئەمانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە ئەو پێغەمبەرە نەخوێندەوارە لە ناوەندە سەرەتاییەکەدا ناتوانێت ئەو یاساو ڕاستیە زانستی و غەیبی و شاراوانە لە خودی دەروون و فیکری خۆیەوە بهێنێت. بەڵکو پێویستە سەرچاوەیەکی هەبێت لە دەرەوەی دەروونی پێغەمبەر (ﷺ) کە بریتیە لەو سروشەی لەلایەن خواوە بۆی دێت.

٨_ پێغەمبەر (ﷺ) مرۆڤە. چەندین ئایەت پێشتر خرانەڕوو لەسەر ئەوەی پێغەمبەران و پەیامبەران مرۆڤن، بەڵام ئەوەندە هەیە سروشیان بۆ دێت، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿قُلْ إِنَّمَآ أَنَا۠ بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰٓ إِلَىَّ﴾ الكهف: ١١٠، فصلت: ٦. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ) پێیان" بڵێ: بەڕاستی من تەنها ئادەمیزادێکم وەك ئێوە، بەڵام ئەوەندە هەیە وەحی و نیگام بۆ دێت).

دەسپێکردنی چەندین ئایەت بە وشەی (قل) کە زیاتر لە سێ سەد جار لە قورئاندا دووبارە بۆتەوە.

خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ٱقْرَأْ﴾ العلق: ١. واتە: (بخوێنە).

خوای بێ وێنە فەرموویەتی: ﴿ وَٱتْلُ ﴾ الكهف: ٢٧. واتە: (دەوری بکەرەوە).

خوای زانا و خاوەن توانا فەرموویەتی: ﴿وَرَتِّلِ﴾ المزمل: ٤. واتە: (دەوری بکەرەوە بە وردی).

ئەمانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە یەکێك هەیە ڕێنووێنی پێغەمبەر (ﷺ) دەکات، تا ئاواو ئاوا بڵێت، بەڵگەشە لەسەر ئەوەی کە قورئانی پیرۆز بە دەربڕین و ماناکانیەوە لەلایەن خوای گەورەوە هاتووەو موحەممەدیش (ﷺ)هیچ دەستێکی تێدا نەبووە.

٩_ پێغەمبەر (ﷺ) جیاوازی کردووە لە نێوان ئەزموونی مرۆیی خۆی کە دەکرێ لە هەندێ شتدا پێکابێتی و لە هەندێ شتدا بە هەڵەدا چووبێت، لەگەڵ ئەو دڵنیاییەی کە سەرچاوە دەگرێت لە سروش و نیگا، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی سروش لەلایەنی دەرەکییەوە بووە، بە شێوەیەکی گومان هەڵنەگرو دڵنیاکەرەوە، بۆیە تەنها لەسەر خەڵکی ئەوە پێویستە کە شوێنی بکەون. ڕووداوی موتوربەکردنی دار خورماکان گەواهیدەرن لەسەر ئەم ڕاستییە[1].

---

[1]) لە (صحيح مسلم: كتاب الفضائل، ٣٨ باب وجوب إمتثال ما قاله شرعا...) لە (موسای کوڕی تەڵحە) ئەویش لە باوکیەوە هێناویەتی، دەڵێت: (لەگەڵ پێغەمبەر خوا ﷺ بەلای کۆمەڵێك دا ڕۆیشتین کە لەسەر دار خورماکانەوە بوون، فەرمووی: (ما يصنع هؤلاء؟) واتە: ئەوانە خەریکی چین. وتیان: دار خوماکان موتوربە دەکەن، تۆی نێر لەگەڵ مێ تێکەڵ دەکەن جا موتوبەر دەکرێت، جا پێغەمبەری خوا ﷺ فەرمووی: (ما أظن يغني ذلك شيئاً) واتە: پێم وانییە ئەمە هیچ سوودێکی ببێت. دەڵێت: ئەم قسەیەی پێغەمبەریان بەوان گەیاند ئەوانیش وازیان لە موتوربە کردنەکە هێنا. ئەم هەواڵەیان بە پێغەمبەر ﷺ گەیاند سەبارەت بەمە فەرمووی: (إن كان ينفعهم ذلك فليصنعوه فاِني انما ظننتُ ظناً فلا تؤاخذوني بالظن، ولكن اِذا حدثتكم عن الله شيئاً فخذوا به، فاِني لن أكذبَ على الله عزوجل) واتە: ئەگەر ئەو کارەی سوودی بۆ ئەوان هەیە با بیکەن چونکە ئەوە تەنها بۆچوونێکی کەسی من بوو با بەهیچی لەسەر من حیساب نەکەن، بەڵام گەر شتێکم لە خواوە پێ وتن ئەوا دەستی پێوە بگرن، چونکە بێگومان درۆ بەناوی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆوە ناکەم).

لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: (أنتم أعلم بأمر دنياكم) واتە: ئێوە شارەزاترن بە کاروباری ژیانی دونیاتان. و لە گێڕانەوەی (ابن ماجة: في سننه: كتاب الرهون، باب تلقيح النخل ٨٥٢/٢)دا هاتووە کە پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: (اِن كان شيئاً من أمر دنياكم فشأنكم به، و اِن كان من أُمور دينكم فاِليّ) واتە: ئەگەر کاروباری دونیاکەتان بوو ئەوە خۆتان ڕایپەڕێنن، ئەگەر لە کاروباری ئاینتان بوو ئەوە بۆمن بگەڕێنەوە.

١٠_ سەرزەنشت و گلەیی چ توووند بێت چ نەرم، لە قورئانی پیرۆزدا لە پێغەمبەر (ﷺ) کراوە، وەك ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿عَبَسَ وَتَوَلَّىٰٓ﴾ عبس: ١. واتە: (ڕووی گرژ کرد و وەرگێڕا). هەروەها دەفەرمووێت: ﴿عَفَا ٱللَّهُ عَنكَ لِمَ أَذِنتَ لَهُمۡ﴾ التوبة: ٤٣. واتە: (خوا لێت خۆش بێت "ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" بۆ مۆڵەتت پێدان). خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَكُونَ لَهُۥٓ أَسۡرَىٰ حَتَّىٰ يُثۡخِنَ فِي ٱلۡأَرۡضِۚ﴾ الأنفال: ٦٧...تاد. واتە: (بۆ هیچ پێغەمبەرێك نەبووە کە دیلی هەبێت، هەتا کاتێك چاك پایەدار و جێگیر دەبێت لە زەویدا). ئەو شتانەی کە خستمانەڕوو (لەکاتی دوان لەسەر: پارێزراوی پێغەمبەران)، بەڵگەبوون لەسەر ئەوەی کە پێغەمبەر (ﷺ) ڕاگەیەنەری بەرنامەی خوایە و ئەو پەیامەش کە لەڕێی سروشەوە بۆی هاتووە شتێکی دەرەکی بووە، چونکە ئەگەر دەروونی بوایە یاخود دەستکردی پێغەمبەر (ﷺ) بوایە. ئەوا شتێکی لەوانە باس نەدەکرد کە سەرزەنشتی خۆی تیادابێت.

١١_ هەڕەشەی توووند و ئاگادار کردنەوەی ترسێنەر لەلایەن خواوە ئاراستەی پێغەمبەرەکەی (ﷺ) کراوە، بەڵگەیە لەسەر ئەوە کە خوای گەورە سەرچاوەو کانگای سروشەو دەروونی پێغەمبەر (ﷺ) پەیوەندی پێیەوە نییە، هەروەها بەڵگەشە لەسەر ئەوەی کە پێغەمبەر (ﷺ) کەسێکی فەرمان پێکراوە بەڕاگەیاندنی ئەو شتەی پێی سپێردراوە لەلایەن خوای مەزنەوە.

خوای پاك و بەرز دەفەرمووێت: ﴿وَلَوۡلَآ أَن ثَبَّتۡنَٰكَ لَقَدۡ كِدتَّ تَرۡكَنُ إِلَيۡهِمۡ شَيۡـٔٗا قَلِيلًا ٧٤ إِذٗا لَّأَذَقۡنَٰكَ ضِعۡفَ ٱلۡحَيَوٰةِ وَضِعۡفَ ٱلۡمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيۡنَا نَصِيرٗا ٧٥﴾ الاسراء: **٧٤_٧٥. واتە: (خۆ ئەگەر ئێمە تۆمان پایەدارو دامەزراو نەکردایە، ئەوە بەڕاستی نزیك بوویت کەمێك بەلایاندا مەیل بکەیت و بەدڵی ئەوان بکەیت؟!. ئەو کاتە ئیتر دوو بەرامبەری**

"هاوەڵگەران" لە دونیاداو بەدوو بەرامبەری ئەوان لە دوای مردن سزاو ئازارمان پێ دەچەشتیت، پاشان کەسیشت دەست نەدەکەوت فریات بکەوێت و لەدەستی ئێمە ڕزگارت بکات).

خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿وَلَوۡ تَقَوَّلَ عَلَيۡنَا بَعۡضَ ٱلۡأَقَاوِيلِ ﴿٤٤﴾ لَأَخَذۡنَا مِنۡهُ بِٱلۡيَمِينِ ﴿٤٥﴾ ثُمَّ لَقَطَعۡنَا مِنۡهُ ٱلۡوَتِينَ ﴿٤٦﴾ فَمَا مِنكُم مِّنۡ أَحَدٍ عَنۡهُ حَٰجِزِينَ ﴿٤٧﴾ وَإِنَّهُۥ لَتَذۡكِرَةٞ لِّلۡمُتَّقِينَ ﴿٤٨﴾﴾ الحاقة: ٤٤ _ ٤٨.

زەمەخشەری لەبارەی ڕاڤەی ئەم چەند ئایەتەی سوڕەتی (الحاقة) وتویەتی: (ئەوەیە: خۆ ئەگەر پێغەمبەر (ﷺ) شتێکی بەدەم ئێمە هەڵبەستایە لەخۆیەوە کە ئێمەش نەمان فەرموویێ، ئەوا زۆر بەهێواشی دەمانکوشت، هەروەك چۆن پاشاکان ئەمە دەکەن بەرامبەر ئەو کەسەی کە درۆ بەدەمیانەوە دەکەن، زۆر بەپەلەو بەتووندی تۆڵەی لێ دەستێننەوە تا ئەو دیاردەیە بنبڕ بکەن، خوای گەورەش ئەم نموونەیەی وێنا کردووە تا سەخت و ناڕەحەتتر بێتە بەرچاو، کە بریتیە لەوەی دەیگرێت و پاشان لە ملی دەدات، خوای گەورە بەتایبەت باسی دەستی ڕاستی کردووە نەك چەپە[1]، چونکە ئەگەر بکوژەکان ویستیان لە پشتە ملی کەسێك بدەن ئەوا بەدەستی چەپ دەیگرن، بەڵام ئەگەر ویستیان لە پێشەوەی گەردنیەوە سەری بپەڕێنێت ئەوا ئەو حاڵەتە ناخۆش و ناڕەحەتترە بۆ ئەو کەسەی کە دەکوژرێ، چونکە لەکاتی کوشتنەکەیدا شمێشرەکە دەبینێت کە بەدەستی ڕاستی بکوژەوەیە و سەری ئەوی پێ پەلدەدرێت)[2].

١٢_ ئەگەر قورئانی مەزن لە خودی پێغەمبەر (ﷺ) و زیرەکی و بلیمەتیەکەی سەرچاوەی گرتبێت، ئەوا شانازی بوو کە بیداتە پاڵەخۆی، چونکە هیچ کەسێك نییە کە دەگمەنترین بەرهەمی عەقڵ و بەهرەو توانای خۆی بداتە پاڵ جگە لە خۆی یاخود بانگەشەی

---

(١) ئەوە وێچواندن (تشبیه)ە، چونکە ئەندامی ماددی یاخود هەر شتێك بچێتە چوارچێوەی کات و شوێن ئەوا بۆ خوا ئەستەمە، ئەمەش لە سەلمێنراوە عەقڵییەکانە. (وەرگێڕ).

(٢) تفسیر الكشاف للزمخشري ٣/٢٦٦.

خوایەتی دەکرد نەك پێغەمبەرایەتی، جیاوازییەکی زۆریش هەیە لە نێوان ئەو دوو پلەیە، پێغەمبەر (ﷺ) هەر دەم ئەوەی دووپات دەکردەوە کە ئەو مرۆڤە و بەندەی خوایە، شەونوێژی دەکرد و دەپاڕایەوە و دەیلاواندەوە، پێغەمبەر (ﷺ) لە نزاکەیدا دەفەرمووێت: (اللهم اغفر لي خطيئتي و جهلي، و اسرافي في أمري، وما أنت أعلم به مني، اللهم اغفر لي جدّي وهزلي، وخَطئي وعَمدي، وكلّ ذلك عندي، أنت المقدِّم وأنت المؤخر، وأنت على كل شيئ قدير)[1] واتە: خوایەگیان؛ لە تاوانەکان و نەزانیم خۆش ببە، هەروەها لە زیادەڕەوویشم لە کارەکانمدا و ئەوەش کە تۆ پێی زاناتریت لەمن خۆش ببە. خوایەگیان؛ لەو شتانەم خۆشببە کە بە ڕاست و بە فشە و بە هەڵە و بە ئەنقەست کردوومە، هەموو ئەو کارانە لە منەوە سەرچاوەیان گرتووە، بەڕاستی تۆ پێشخەرو دواخەری، تۆ بەسەر هەموو شتێکدا دەسەڵاتت هەیە[2].

١٣_ کاتێك سروش بۆ پێغەمبەر (ﷺ) هات فەرمانی پێکرد بخوێنێتەوەو خەڵکی ئاگادار بکاتەوە، جا پێغەمبەر (ﷺ) سەری سوڕما لەو کارە لەناکاوە و گومان گرتی و پرسیاری لەخۆی دەکرد، دەبێت ئەمە چی بێت؟ ئەمە دەروونە یان شتێکی ترە؟ لەو کاتەدا ئەم فەرمایشتە دابەزی: ﴿فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ مِّمَّآ أَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ فَسۡـَٔلِ ٱلَّذِينَ يَقۡرَءُونَ ٱلۡكِتَٰبَ مِن قَبۡلِكَۚ لَقَدۡ جَآءَكَ ٱلۡحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ ٱلۡمُمۡتَرِينَ﴾ یونس: ٩٤. واتە: (جا ئەگەر تۆ "ئەی موحەممەد (ﷺ)" دەربارەی ئەو شتانەی کە بۆمان دابەزاندوویت لە شك و گومان دایت، ئەوە پرسیار بکە لەو کەسانەی کە پێش تۆ لە تەوڕات شارەزان و دەیخوێننەوە، سوێند بەخوا بەڕاستی حەق و ڕاستیت لەلایەن پەروەردگارتەوە بۆ هاتووە، کەوابوو بەهیچ شێوەیەك گومانت نەبێت و مەچۆرە ڕیزی گوماندارانەوە).

---

(١) فەرموودەی: خوایەگیان؛ لە تاوانەکان و نەزانیم خۆش ببە... تادصحيح مسلم: ٤٨ كتاب الذكر و الدعاء، ١٨ باب التعوذ من شر ما عمل ومن شر ما لم يعلم، رقم ٢٧١٩، عن أبي موسى االأشعري.

(٢) دەقی کوردی ئەم فەرموودەیەم لە ٩٢٤/٢ (پوختەی صەحیح موسلیم: زكى الدين عبدالعظيم عبدالتوى المنذري، وەرگێڕانی: لیژنەیەك) وەرگرتووە. (وەرگێڕ).

بۆیه پێغەمبەر (ﷺ)لەدوای هاتنی ئەم ئایەتە فەرمووی: (لا أشكّ و لا أسأل)[1] واته: گومان نابەم و پرسیاریش ناکەم.

هەموو ئەو شتانە وایان کرد پێغەمبەر (ﷺ) دڵنیا و دڵ دامەزراو بێت و پاڵنەرێکیش بوو بۆ بەرگە و ئارامگرتن لەسەر ناخۆشییەکان، بۆیە پێغەمبەر (ﷺ) هەرگیز لێی پاشگەز نەبووەوە، تەنانەت هەوڵە فریودەرەکانی قورەیشیەکان ڕەت کردەوە کە دەیان ویست هەڵی بخەڵەتێنن بە سەروەت و سامان دەسەڵات، خۆی و هاوەڵەکانی بەرگەی ناخۆشیەکانیان گرت، کە چیاو شاخەکانی دادەنواند، دژایەتی خزم و هۆزو عەرەب و جگەلەوانەشی کرد، جەنگێکی گەرمی دژ بە بیروباوەڕی ئەوان ڕاگەیاند، خوای گەورەش سەریخست بەسەر دوژمنەکانیدا و پەیامی ئیسلامی لەسەر زەوی بەرپاکرد، بەم هۆیەش هیچ کۆسپێك هەرچەند گەورەبێت لە بەردەمیدا نەما، ستەمکارەکان بە چۆکداهاتن لە بەرامبەریدا هەرچەند یاخی و زۆریش بەدەسەڵات بووبن.

چەند گومانێك دەربارەی سروش[2]

هەندێك کەسی شتیان دەربارەی پێغەمبەر (ﷺ)هەڵبەستیوەو وتویانە: سروش بریتییە لە خەون بینین یان چەند هەڵبەستراوێکی کەسی درۆزن یاخود چەند خەیاڵێکی شاعیرانە یان وتەی کەسێکی شێت. پێغەمبەر (ﷺ)زانستی وەرگرتووە لە (بوحەیرا) و (وەرەقەی کوڕی نەوفل) و (حەدادی ڕۆمی).

---

(١) الظاهرية القرآن ١٨٨ نقلا الحديث عن السيوطي. و: ئیبن کەسیر لە تەفسیرەکەیدا (٤٣٢/٢) لە قتادەوە هێناویەتی کە وتویەتی: ئیبن عەبباس و سەعیدی کوڕی جوبەیر و حەسەنی بەصری هەمان شتیان وتوە.

فەرموودەی: گومان نابەم و پرسیاریش ناکەم. عەبدوڕەزاق و ئیبن جەڕیر لە قەتادەوە گێڕاویانەتەوە.

(٢) بڕوانە ئەم سەرچاوانە: الوحي المحمدي ٩٠ و لاپەڕەکانی دواتر، مناهل العرفان ٣١٧/٢ و لاپەڕەکانی دواتر. الظاهرة القرآنية ١٨٢، مباحث في علوم القرآن ٣٨ ولاپەڕەکانی دواتر، الرسول: سعيد حوى ١٤/٢.

ئەم گومانانە و بەرپەرچەکانی بە تێرو تەسەلی لە خوارەوەدا دەخرێنەڕوو:

١ _ وتراوە: سروش جۆرێکە لە خەون بینین. قورئانی پیرۆز ئەم گومانەی باس کردووە: خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ بَلْ قَالُوٓاْ أَضْغَٰثُ أَحْلَٰمٍۭ بَلِ ٱفْتَرَىٰهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ ﴾ الأنبياء: ٥. واتە: (بەڵکو دەیان وت: خەون و خەیاڵی بێ سەرو بنە یاخود هەڵی بەستووە، بەڵکو کەسێکی شاعیرە).

ئەم گومانە بەرپەرچ دراوە بەوەی پێغەمبەر (ﷺ) هەر لە یەکەم کاتی دابەزینی سروشەوە وشیار بووە بە بەردەوامی.

ئەو گێڕانەوەیەی کە لە صەحیحی بوخاری و موسلیمدا هاتووە[1]، ئەوەی سەلماندووە سروش لە پڕێکدا بۆ پێغەمبەر (ﷺ) هاتووە لەو کاتەی کە وشیار بووەو ورد بوەتەوەو سەرنجی بوونەوەرو بەدیهێنەرەکەی داوە، لەو کاتە جبریل پێی وتووە: بخوێنە، سێ جار پێغەمبەری (ﷺ)دەگوشێت تا ئازاری پێگەیشت ئینجا بەریدا، دواتریش چووەتە لای خەدیجە بە ترس و لەرزو دڵە ڕاوکێوە، دەیفەرموو:(زمِّلوني زمِّلوني) واتە: دامپۆشن، دامپۆشن. دواتر هەواڵەکەی بە خەدیجە ڕاگەیاند....

ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ئەگەر سروش تەنها جۆرێك بووبا لە خەون بینین ئەوا ئەو ترس و لەرزەی لێ نەدەما لە دوای وشیار بوونەوەدا.

ئەو دیاردە و حاڵەتانەی کە بەسەر پێغەمبەردا (ﷺ) دەهاتن لەو کاتەی سروش و نیگای بۆ دەهات، وەك پێشتر خستمانەڕوو، ئەو گومانە پوچەڵ دەکاتەوە، تەنانەت ئەو سەرزەنشت و

---

(١) صحيح البخاري ١ كتاب بدء الوحي، ٣ باب، رقم ٣، عن عائشة رضي الله عنها. وصحيح مسلم ١ كتاب الايمان، ٧٣ باب بدء الوحي...، رقم ١٦٠، عن رضي الله عنها.

هەڕەشەیە و جگەلەوانەش کە ئاراستەی پێغەمبەر (ﷺ) دەکران بەڵگەن لەسەر ئەوەی سروش تەنها جۆرێك نەبووە لە خەون بینین، بەڵکو سروش ڕاستییە.

[٢]_ وتراوە: سروش تەنها چەند هەڵبەستراوێکی کەسێکی درۆزنە، لەم ئایەتەی کەمێك پێشتر خستمانەڕوو خوای گەورە ئاماژەی بۆ ئەو گومانە کردووە.

ئەم گومانە بەرپەرچدراوەیە بە گەواهی و شایەتی عەرەب کە پێش پێغەمبەرایەتی داویانە بۆ پێغەمبەر (ﷺ)، تەنانەت ناویان نابوو ڕاستگۆی ئەمیندار، تەنانەت پارەو سامانە بەهادارەکانیان لای پێغەمبەر (ﷺ)دادەنا.

بەهەمان شێوە لە دوای ڕەوانەکرانی وەك پێغەمبەر (ﷺ) لەلایەن گشت عەرەبەکان بە دۆست و دوژمنەکانیەوە گەواهی ڕاستگۆیی بۆ دراوە. بە بەڵگەی پرسیارەکەی هێرقلی پاشای ڕۆم کە ئاراستەی ئەبو سوفیانی کرد، لەبارەی پێغەمبەر (ﷺ)، هەروەك لە (صەحیحی بوخاری[1])دا هاتووە: (وتی _ واتە هێرقل _: بەر لەوەی دەست بە بانگەوازەکەی بکات، تۆمەتبارتان دەکرد بە درۆ کردن؟ وتم _ واتە: ئەبو سوفیان _: نا تۆمەتبارمان نەدەکرد....).

کاتێك (هێرقل) پرسیارەکانی تەواو بوو لەو پرسیارانەی لە ئەبو سوفیانی کرد، ئەوا بەخۆی وەڵامی پرسیارێکی خۆی دایەوە: (پرسیارم لێ کردی کە ئایا تۆمەتبارتان دەکرد بەر لەوەی دەست بەو بانگەوازەی بکات، تۆش وتت نا، کەواتە بێگومان دەزانم ئەو کابرایە مادام درۆ بۆ خەڵکی هەڵنەبەستێت ئەوا هەرگیز درۆ بۆ خوای گەورە هەڵنابەستێت).

---

[1]) ئەو پرسیارانەی هرقل لە ئەبو سفیانی کرد، هاتووە: صحيح البخاري [١] كتاب بدء الوحي، [٦] باب، رقم [٧]، عن إبن عباس عن أبي سفيان.

ئەو شتانەی کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، وەك: هەواڵی ڕابردوو و داهاتوو و چەندین یاسای ڕۆشن کە شیاون بۆ هەموو کات و شوێنێك بە گەواهی دانی هەموو خاوەن عاقڵەکان. هەموو ئەو شتانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە ئەم شتانە هی کەسێك نین کە درۆزن بێت.

ئەوەشمان سەلماند لەکاتی قسە کردن لەسەر بابەتی پارێزراوی پێغەمبەران و ئیعجازی قورئان هەر لەم کتێبەدا، هەر کەسێ دەیەوێت با بۆی بگەڕێتەوە.

٣_ وتراوە: سروش تەنها جۆرێکە لە خەیاڵی شاعیران، قورئانی پیرۆز لەو ئایەتی کەمێك پێشتر خرایەڕوو ئاماژەی بۆ ئەم گومانە کرد.

ئەم گومانە بەرپەرچی دراوەیە: بەو سوربوونەوەو ترسەی کە پێغەمبەری (ﷺ) دادەگرت، لەکاتی دابەزینی سروش و نیگا، جا ئەم حاڵەتە بەسەر ڕووخساری شاعیر دەرناکەوێت ئەگەر ویستی هۆنراوەیەك بهۆنێتەوە. لەبەر ئەوەی موعجیزەی هەرە مەزن کە پێغەمبەری خوا (ﷺ) هێناویەتی بریتیە لە قورئانی پیرۆز لە شێوازەکەی و بواری یاسادانان و هەواڵدانەکەی... عەرەب لە سەردەمی دابەزینی قورئاندا سوارچاکی مەیدانی ڕەوانبێژی و جوانبێژی بوون کەچی کاتێك گوێبیستی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز بوون کە دەخوێندرایەوە ئەوا تێکشکان و سەریان سوڕما، تەنانەت قورئانی پیرۆز تەحەدای ئەوانی کرد کە بتوانن وێنەیەکی بهێنن، بەڵام نەیانتوانی هەروەك لە بابەتی ئیعجازی قورئان دەخەینەڕوو.

٤_ وتراوە: ئەو کەسەی بانگەشەی ئەوە دەکات سروشی بۆ هاتووە شێتە: قورئانی پیرۆز ئاماژەی بۆ کردووە: ﴿مُعَلَّمٌ مَّجۡنُونٌ﴾ الدخان: ١٤. واتە: (فێرکراوێکی شێتە!!). هەروەها خوای بێ وێنە دەفەرموێت: ﴿قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمُ ٱلَّذِيٓ أُرۡسِلَ إِلَيۡكُمۡ لَمَجۡنُونٌ﴾ الشعراء: ٢٧. واتە: ("وتیان" بەڕاستی ئەو پێغەمبەرەی بۆ ئێوە ڕەوانەکراوە شێتە).

هەر ئەو barودۆخ و حاڵەتەی پێغەمبەر (ﷺ) کاتێ کە سروشی بۆ دەهات بەچاکترین شێوە بەرپەرچی ئەم گومانە دەداتەوە، بەوەی هۆشی تەواو و چوست و چالاك و بەگوڕو تین و کۆ ئەندامی دەمارەکانی زۆر بەهێز بوون.کە پێغەمبەر (ﷺ) بە خەدیجەی فەرموو: (زملوني) واتە: دامپۆشن. ئەمە تەنها ئەوە دەگەیەنێت کە پێغەمبەر (ﷺ) چووەتە ناو خەوگە و پێخەڤ، تەنها بۆ ئەوەی بحەسێتەوە دوای ئەو دیمەنە مەترسیدارەی کە بینیوویەتی.

هەر لەبەر ئەمە خوای گەورە فەرمانی پێ دەکات هەڵسێت بە ئاگادار کردنەوەی خەڵك: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمُدَّثِّرُ ۝١ قُمۡ فَأَنذِرۡ ۝٢﴾ الدثر: ١_٢. واتە: (ئەی ئەو کەسەی خۆت پێچاوەتەوە، ئەی موحەممەد (ﷺ)، هەستە و خەڵکی بێدار بکەرەوە).

شتێکی گومان هەڵنەگرە کەسی شێت ناتوانێت ئەو شەریعەتە کامڵ و هەمە لایەنە بهێنێت کە هەموو بوارەکانی ژیان لەخۆی دەگرێت، چونکە تەنها بە عەقڵێکی تەواو ڕۆشن و دید فراوان دەکرێت.

٥_ ئەگەر وترا: ڕووخسار سور هەڵگەڕان و ڕەنگ پەڕین، دەکرێ بەوە لێك بدرێتەوە کە بریتیە لە دیاردەی گرژ بوون (أعراض التشنج).

بەرپەرچی دەدرێتەوە: بەوەی دیاردەی گرژ بوون دەبێتە هۆی ئەوەی کە تاك ئیفلیج ببێت و لەرز بیگرێت بۆ ماوەیەکی کاتی بێ بەش دەبێت لە هێزە عەقڵی و جەستەیی. بەڵام حالەتەکانی پێغەمبەر (ﷺ) لە کاتێك کە سروشی بۆ دادەبەزی گەواهیدەرن لەسەر: ئەوەی تەنها ڕووخساری پێغەمبەر (ﷺ) گۆڕانی بەسەردا دەهات و لەهەمان حاڵەتدا لە بارودۆخێکی ئاسایی و ئازادی عەقڵی دابوو، بەشێوەیەك کە یادەکەی بەتەواوی بەکار دەهێنێت لەو کاتەی سروشی بۆ دێت، بەڵام کەسی توشبوو بە نەخۆشی گرژ بوون هۆش و یادی نامێنێت لەو کاتەی کە نەخۆشیەکە دەیگرێت.

پاشان ئەو دیاردە جەستەییانە کە بەدیار دەکەون لەسەر ڕووخساری پێغەمبەر (ﷺ) لەو کاتەی سروشی بۆ دادەبەزێت، تەنها لەیەك کاتدا بەدەردەکەون ئەویش لەو ساتەیە کە سروش بۆ دێت.

بارودۆخی نەخۆشی هاوشان نابێت لەگەڵ ئاڕەقە کردن و نابێتە هۆی دەرکەوتنی دەقێکی قورئانی کە بەخودی خۆی موعجزەیە. دەکرێت ئەو دەقە قورئانیە سوڕەتێکی درێژ بێت وەك سوڕەتی (الأنعام) یاخود دەقێك بێت کە ڕێسای زۆر وردی تێدان وەك دەقی میرات، کە بە وردترین دەقە یاساییەکان جیهاندادەنرێت.

٦_ هەندێکیش بۆ ئەوەچوون: پێغەمبەر زانست و زانیارییەکەی لە بوحەیرای ڕاهیب و ورەقەی کوڕی نەوفل و حەدادی ڕۆمی وەرگرتووە. بوحەیرای ڕاهیب _ یەکێکە لە شوێنکەوتووانی (ئاریوس) لە یەکتاناسی دا و نکۆڵی دەکرد لە خوایەتی عیسای مەسیح و بیروباوەڕی سێکوچکەیی (تثلیث) _ کاتێك لە بوصرا کە دەکەوێتە شام بە پێغەمبەر (ﷺ) گەیشتووە، گوایە پێغەمبەر (ﷺ) ئەو سروشە لەویوە فێربووەو وەرگرتووە.

لەم دێرانەی خوارەوەدا بەرپەرچی ئەم گومانانە دەدرێتەوە:

أ_ بوحەیرای ڕاهیب تەنها یەك جار بە پێغەمبەر (ﷺ) گەیشتووە، ئەوکاتیش پێغەمبەر (ﷺ) لەگەڵ ئەبو تالیبی مامی دابوو کە لەگەڵ کۆمەڵێك لە پیاوەکانی قوڕەیش دا سەفەری شامیان کرد. ئەو کاتە پێغەمبەر (ﷺ) تەمەنی نۆ ساڵ بوو، وتراوە تەمەنی دوازدە ساڵ بووە. بوحەیرای ڕاهیب کاتێك لە خەڵوەتگە و پەرستگەکەیدا خەوتبوو، لە خەونیدا بینی کە پێغەمبەری خوا (ﷺ) لەگەڵ کاروانێکدا دێت و هەندێ هەوریش سێبەری لێ دەکەن، بەم هۆیەوە خواردنی ئامادەکرد بۆ ئەو کەسانەی قوڕەیشی بوون، کەچی پێشتر بەلای ڕاهیبی ناوبراویشدا تێپەڕدەبوون، بەڵام گرنگی پێ نە دەدا و تەنانەت تەماشای ئەوانیشی نەدەکرد، بەڵام ئەوجارە گۆڕاوە، ڕاهیب بانگی ئەوانی کرد بۆ خوانەکە، پێغەمبەری خوا (ﷺ) بەهۆی

تەمەن بچووکیەکەی لەلای کاروانەکە مایەوە، جا ڕاهیبەکە وتی: هیچ کەسێك لە ئێوە با بەجیٚ نەمێنێت و هەمووتان وەرن بۆ خوانەکە، پێیان ڕاگەیاند کە گەنجەکە واتە پێغەمبەر (ﷺ) بەجیٚ ماوە، ئینجا پێغەمبەریان (ﷺ) هێنا، ڕاهیبەکە زۆر بە خەستی و تیژی سەرنجی دەدا و سەیری هەندیٚ شتی جەستەی پێغەمبەری (ﷺ) دەکرد، دوای نان خواردن ڕاهیبەکە بانگی پێغەمبەری (ﷺ) کرد و سوێندی دا بە (لات و عوزا)، چونکە گوێی لێببوو کە هۆزەکەی پێغەمبەر (ﷺ) سوێند بەم دوانە دەخۆن، پێی فەرموو: (لا تسألني باللات و العزى، فوالله ما أبغضت شيئاً قط بغضهما) واتە: بە (لات و عوزا) سوێندم مەدە، سوێند بەخوا ڕقم لە هیچ شتێك نییە بەو ئەندازەیەی ڕقم لەوانە. بوحەیرا پێی وت: جا سوێندت دەدەم بەخوا، ئەوەی لێت دەپرسم وەڵامم بدەرەوە، پێغەمبەر (ﷺ) فەرمووی: (سلني ما بدا لك) واتە: چیت دەوێت لێم بپرسە. ناوبراو پرسیاری لە پێغەمبەر (ﷺ) کرد لەبارەی حاڵ و بارودۆخی لەکاتی خەوتن و چۆنیەتی هەڵسوکەوتی و کاروبارەکانی، پێغەمبەریش (ﷺ) وەڵامی دەدایەوە، وەڵامەکەی کۆك بوو لەگەڵ ئەو سیفەتانەی بوحەیرا دەیزانی، دواتر بوحەیرا سەیری پشتی پێغەمبەری (ﷺ) کرد، بینی مۆری پێغەمبەرایەتی لە نیوان هەر دوو شانەکانی دایە. بوحەیرا پرسیاری لە مامی کرد لەبارەی باوکی پێغەمبەر (ﷺ)، ئەویش وەڵامی دایەوە: ئەوە کوڕی منە، بوحەیرا وتی: نابێت باوکی ئەو کوڕە زیندوو بێت. ئینجا وتی: ئەوە برازامە. بوحەیرا لە کۆتاییدا پێی وت: بیگەڕێنەوە بۆ شارەکەی خۆی و لە جولەکەکانی بپارێزە، ئەو برازایەت پلەو پایەیەکی گەورەی دەبێت. جا خێرا ئەبو تاڵیب گەڕاندییەوە بۆ مەککە[1].

[1]) سيرة ابن هشام _ قصة بحيرا الراهب.

ئەو بەسەرهاتە گێڕانەوەی تریشی هەیە[1]، لە سەرجەم گێڕانەوەکاندا (ﷺ) هیچ ئاماژەیەك نەهاتووە لەبارەی ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) شتێکی لەبارەی بیروباوەڕو ئاینەکەی لە بوحەیرا بیستبێت.

هەروەك ئەمگەشتەی کورت بوو _ سەرباری ئەوەی کە بچوك بوو، مامیشی لەگەڵدابوو، تا بە بوحەیرا گەیشت _ هەموو ئەو شتانە یاسا و شەریعەت فێری پێغەمبەر (ﷺ) ناکات و کلیلی نهێنیە شاراوەکانی پێ نادات، بەڵکو وتەکەی بوحەیرا جەخت دەکاتەوە لەسەر پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ)،بەتایبەتی کاتێك پرسیاری لە حاڵ و بارودۆخی پێغەمبەری (ﷺ) دەکرد، دەیبینی کە وەڵامەکانی کۆکن لەگەڵ ئەو زانیارییانەی، کە عیسا و موسا موژدەیان لەبارەوە دابوو سەبارەت بە خەسڵەتەکانی پێغەمبەر، بۆیە پێشبینی ئەوەی کرد کە پلەو پایەیێکی گەورەی دەبێت لە داهاتوودا.

ب_ سەبارەت بە (وەڕەقەی کوڕی نەوفل): ئەوەی چەسپاوە لە گێڕانەوە ڕاست و دروستەکاندا ئەوەیە کە خەدیجە (خوا لێی ڕازی بێت) پێغەمبەری (ﷺ) برد (دوای ئەوەی جبریل "سڵاوی خوای لێبێت" هاتە لای لە ئەشکەوتی "حراء"). بۆ لای (ورقەی کوڕی نوفلی کوڕی

---

(1) وممن رواه الحاكم في مستدركه ٢/ ٦١٥_٦١٦ وقال هذا حديث صحيح على شرط الشيخين ولم يخرجاه. ولكن علق الذهبي عليه بقوله: قلت: أظنه موضوعا فبعضه باطل./ سەیری: هامش المستدرك. بکە.

رواه الترمذي ﺑ صحيحه/ سەیری بکە: بشرح عارضة الأحوذي ١٣/١٠٦ وقال: حسن غريب لا نعرفه الا من هذا الوجه.

واستقصى طرق وروايات القصة الحافظ إبن كثيرفي السيرة النبويّة ١/٢٤٣ ولاپەڕەکانی دواتری، وتویەتی: بەهەموو ئەندازەیەك (مرسلە_ کەسی یەکەمی سەندەکە پەڕی بێت _ وەرگێڕ _)، هەروەك هەندێ کەس باسیان کردووە کە ئەو بەرسەرهاتە ڕوویداوە لەو کاتەی تەمەنی پێغەمبەر ﷺ دوازدە ساڵان بووە و دەکرێ (ئەبو موسا) ئەمەی لە پێغەمبەر ﷺ وەرگرتبێت، بەمەش زیاتر بەهێز دەبێت یاخود لە گەورە هاوەڵان وەری گرتووە یان ئەو بەسەر هاتە ناودارو بەناوبانگ و بڵاو بووە، بۆیە بەو شێوەیەی کە بڵاو بووە ئەویش وەری گرتووە.

أسد)ی کە کوڕە مامی خۆیەتی و لە سەردەمی نەفامییدا بووە بە نەصڕانی و کابرایەکی خوێندەوار بووە، بە عیبری لەبارەی ئینجیل نووسیویەتی و بە ساڵاچوو و کوێربووە. خەدیجە پێ وت: ئەی ئامۆزام گوێ بگرە بزانە برازاکەت (موحەممەد)[1] چی دەڵێ؟! وەڕەقە لێی پرسی ئەی برازام چ دەبینی؟ پێغەمبەری خوا (ﷺ) چی بینیبوو و چی بیستبوو بۆی گێڕایەوە، ئینجا (وەڕەقە) پێی وت: ئەوە ئەو فریشتە (ناموس)ەیە _ واتە ئەمینداری سروشە جبریل _ کە خوا ڕەوانەی کردووە بۆ سەر موسا (سڵاوی خوای لێبێت)، خۆزگە لەم ڕۆژگارەدا گەنج بوبام! خۆزگە زیندوو بوبام ئەو کاتەی کە گەلەکەت دەریان دەکردی!. پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێ: (أو مُخرجيّ هم؟!) واتە: یانی دەرم دەکەن؟! (وەڕەقە) دەڵێت: بەڵێ دەرت دەکەن، چونکە هەر پیاوێك لە پێش تۆدا هاوشێوەی ئەو پەیامەی تۆی هێنابێت ئەوا دژایەتی کراوە، ئەگەر من بەم ڕۆژە بگەم (کە تۆ بانگەوازی خۆتی تێدا ڕادەگەیەنی[2]) کە هۆزەکەت دژایەتیت دەکەن، زۆر چاك پشتگیریت لێ دەکەم. دوایی زۆری پێ نەچوو (وەڕەقە) کۆچی دوایی کرد[3].

ئینجا (وەڕەقە) بە تەنیا بە پێغەمبەر (ﷺ) نەگەیشتووە _ هەروەك لە گێڕانەوە ڕاست و دروستەکان دا هاتووە _ بەڵکو خەدیجەی لەگەڵ دابووە، پاشان (وەڕەقە) بە بەراورد کردنی ئەو شتەی بەسەر پێغەمبەردا (ﷺ) هاتووە لەگەڵ بارودۆخی موسا و عیسادا زانیویەتی شتەکە چییە، بۆیە بە پێغەمیەری (ﷺ) وت: ئەوە ناموسە، واتە: ئەمینداری سروش جبریلە، چونکە سروش بۆ هەموو پێغەمبەران هەر یەکە، تەنانەت پێشبینی وەدەر نانی پێغەمبەریشی

---

(1) خۆم زیادم کردووە بۆ بەرچاو ڕوونی زیاتری خوێنەر. (وەرگێڕ).

(2) وەرگێڕ.

(3) الحديث متفق عليه./ اللؤلؤ والمرجان فيما اتفق عليه الشيخان ٣٢. وهو في صحيح البخاري ١ كتاب بدء الوحي، ٣ باب، رقم ٣، عن عائشة رضي الله عنها. وفي صحيح مسلم: ١ كتاب الإيمان، ٧١ باب بدء الوحي...، رقم ١٦٠، عن عائشة رضي الله عنها.

(ﷺ) کرد کاتێك بانگی هۆزەکەی دەکات و خۆزگەی خواست لەوکاتەدا پشتی پێغەمبەری (ﷺ) بگرتایە.

هەموو ئەمانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە ئەو سروشەی بۆ پێغەمبەر (ﷺ) و پێغەمبەرانی پێشوو هاتووە لەلایەن خواوە بووەو هەر خوای گەورەشە کە پێغەمبەری فێرکردووەو نیگای پێ بەخشیوەو ڕێنمایی کردووە، (وەڕەقەی کوڕی نەوفل) هیچ ڕۆڵێکی نەبووە لەمەدا تەنها ئەوە نەبێت کە بڕوای هێناوە بەوەی پێغەمبەر (ﷺ) دەبێتە پەیامبەر بۆ گشت خەڵکی، ئینجا چۆن؟ دەکرێ (وەڕەقە) ببێتە سەرچاوەی زانستی پێغەمبەر (ﷺ)؟.

پ_ شتێکی چەسپاوە کاتێك پێغەمبەر (ﷺ) بە بوحەیرا گەیشتووە ئەبو تاڵیبی مامی لەگەڵیدا بووەو کاتێکیش گەیشتووە بە (وەڕەقە) خەدیجەی لەگەڵ دابووە، ئەم بەیەك گەیشتنەش نهێنیەکی پارێزراو نەبووە، ئینجا بۆچی مێژوونوسان باسی زانستی ئەو دوو مامۆستایەیان نەکردووە؟ بۆچی هەر دوو یاوەرەکەی پێغەمبەر (خەدیجە و ئەبو تاڵیب) هەمان سوودیان بەدەست نەدەهێنا کە پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) بەدەستی هێنا؟ بێگومان بێ دەنگ بوونی مێژوو لەمەڕ ئەمە بەسە بۆ ئەوەی ببێتە بەڵگەی پوچەڵی ئەو بانگەشە بێ بنەمایە، کە هیچ واتایەك هەڵناگرێت.

ت_ دواتر ئایا (بوحەیرا) و (وەڕەقە) لەو ئاستە زانستیە دابووبان، کەواتە بۆچی ئەو پەیامەی پێغەمبەر (ﷺ) هێنای ئەوان نەیاندەهێنا؟ بۆ نمونە قورئانی پیرۆز، بۆچی خۆیان بانگەشەی پێغەمبەرایەتیان نەکردووە؟ بەڵکو مژدەیاندا بە پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ).

ج_ گریمان ئەگەر ڕاست بوایە پێغەمبەر (ﷺ) ئەو شتانەی لە (بوحەیرا) یان (وەڕەقە) وەرگرتووە، ئەوا هەر نەبێ قوڕەیش تۆمەتباریان دەکرد بەمە، لەکاتێکدا دەیان ناوو ناتۆرەیان بۆ هەڵ دەبەست. و تۆمەتباریان کرد بەوەی لەلایەن (حەدادی نەصرانی ڕۆمی) فێر بووە کە لە (مەککە)دا شمشێری دروست دەکرد، پێغەمبەریش هەندێ جار لەلای ڕادەوستا تا کارەکانی

ئەو ببینێت، بەڵام خوای گەورە بەرپەرچی ئەو تۆمەتانەی دایەوە بەم فەرمایشتە پیرۆزە: ﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُۥ بَشَرٌ ۗ لِّسَانُ ٱلَّذِى يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِىٌّ وَهَٰذَا لِسَانٌ عَرَبِىٌّ مُّبِينٌ﴾ النحل: ١٠٣. واتە: (سوێند بەخوا ئێمە بەڕاستی دەزانین بێ باوەڕان دەڵێن: ئەم قورئانە تەنها کەسێك فێری دەکات، "بەمەرجێك" زمانی ئەو کەسەی ئەوان دەڵێن قورئان فێری موحەممەد دەکات، عەجەمیە و عەرەبی نییە و ڕەوان نییە، لەگەڵ ئەوەدا ئەم قورئانە بە زمانی عەرەبی پاراو و ڕوون و ئاشکرا دارێژراوە).

چ_ سروشتی نەصرانیەت، کە ئایینی (بوحەیرا و وەرەقە و حەدادی ڕۆمی)ە کۆك نییە لەگەڵ ئەو پەیامەی پێغەمبەر (ﷺ) هێناویەتی، ئینجا چۆن دەکرێ ببێتە سەرچاوەیەك بۆ ئایینەکەی و قورئانی پیرۆز؟.

ح_ لە قورئانی پیرۆزدا چەند هەواڵێکی غەیبی و شاراوە هەن، هەندێکیان لە دوای مردنی (بوحەیرا و وەرەقە) هاتنەدی، ئینجا چۆن ئەندێشە و تەصەور دەکرێت قورئان لە زانیاریەکانی ئەوان کە گوایە بە پێغەمبەریان داوە، سەرچاوەی گرتبێت؟

هەروەك شتێکی زانراویشە کە چەند ئایەتێکی قورئانی پیرۆز بۆ پێغەمبەر (ﷺ) بەپێی ڕووداو بارودۆخی لەناکاو دەهاتن.

خ_ ئەگەر پێغەمبەر (ﷺ) ئەو شتانە لە بوحەیراو جگەلەویش وەرگرتبا، ئەوا هەر خودی شوێنکەوتووانی پێغەمبەر (ﷺ) ئەو شتەیان نەقڵ دەکرد و دەیانگواستەوە هیچ شتێك نییە بچوك و گەورە کە نەیان نووسی بێت، ئەگەر چەسپاویش نەبێت لەلایان، چونکە ئەو شتانە بەجێ دەهێڵن بۆ گێڕەوانی هەواڵ و سەنەد.

د_ له فەرمووده ڕاست و دروستەکاندا نەچەسپاوە کە پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) چاوەڕوانی ئەوەی کردبێت کە سروشی بۆ بێت، ئەگەر شتێکیش لەوبارەوە لە پێغەمبەرەوە هاتبێت ئەوا دەیان نووسی.

ر_ هەروەك پێغەمبەر (ﷺ) بە زاناکانی جولەکە و ڕاهیبە نەصرانیەکان نەگەیشتووە، نەش چەسپاوە پێغەمبەر (ﷺ) پەیوەندی پێوە کردبن، لێکۆڵەرانیش جەختیان لەسەر ئەمە کردۆتەوە.

ز_ قورئانی پیرۆز بەو حوکمانەی کە گومان لە ڕاستی و دروستیاندا نییە، بەدوای یەکدا لە ماوەی بیست و سێ ساڵ دابەزیون، فرەلایەنن و قسە لەسەر هەموو بوارێك دەکەن لە مامەڵە و حوکمڕانی و هەواڵی غەیبی و شاراوە جگە لەوانەش کە چارەسەری هەموو لایەنەکانی ژیان دەکەن، بێ گومان عەقڵ بڕیاری ئەوە دەدات کە لە دانیشتن و چاوپێکەوتنێکی سادەی خێرا لەگەڵ ڕاهیبێکدا وەرناگیرێت، دوای ئەمەش عەقڵ چۆن دان دەنێت بەدروستی ئەو هەموو حوکمە زۆرو هەواڵە غەیبیانەی دوای ئەو دانیشتە؟ هەموو ئەوانە بەڵگەن لەسەر ئەوە کە ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) هێناویەتی لە خوای گەورەوە وەری گرتووە؟، خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویێت: ﴿ وَمَا كَانَ هَٰذَا ٱلْقُرْءَانُ أَن يُفْتَرَىٰ مِن دُونِ ٱللَّهِ وَلَٰكِن تَصْدِيقَ ٱلَّذِى بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ ٱلْكِتَٰبِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِن رَّبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴾ يونس: ٣٧. واتە: (وەنەبێت ئەو قورئانە لەلایەن کەسێکەوە داڕێژرابێت و هەڵبەسترا بێت جگە لەخوا، بەڵکو ڕاستی و ڕەوانی کتێبە ئاسمانیەکانی پێش خۆیشی دووپات دەکاتەوە، هەروەها ڕوون کەرەوەی بیروباوەڕو ئەرکەکانە، بەڕاستی هیچ گومان لەوەدا نییە کە ئەم قورئانە لەلایەن پەروەردگاری هەموو جیهانەوە ڕەوانە کراوە).

٧_ ئەگەر وترا (سۆلۆن)ی فەیلەسوفی یۆنان بەرنامەیەکی داهێناوە، ئەوا شتێکی سەیر نابێت کە بڵێین پێغەمبەر شەریعەتەکەی داهێناوەو هەڵقوڵاوی هزرو و زیرەکیەکەیەتی.

ئەمەش بەرپەرچی ئەم گومانەیە:

سۆلۆن یەکێکە لە فەیلەسوفەکانی یۆنان، لە سەدەی حەوتەمی پێش زایینی ژیاوە، دایکیشی لە ڕەچەڵەکی (بستراتوس)ی کۆتا پادشای (ئەسینایە).

لە پیاوانی جەنگ بووە، سەرمایەداریش بووە، هەندێ پلەی کارگێڕی و سەرکردایەتی سەربازی لە وڵاتەکەی وەرگرتووە، لە ساڵی ٥٩٤ پ.ز وەك سەرۆکی گەل بەیەکدەنگی هەموو حیزبەکان هەڵبژێردرا و دەسەڵاتی ڕەهایان پێدا لە سیستەم و یاسای وڵاتدا، کە پێش ئەو (زراکوت) داینابوو، جا سۆڵۆن بەرنامەیەکی نوێی دانا و حکومەت جێبەجێی کرد. بەڵام ئەو بەرنامەیە نوێیەی سۆڵۆن تەنها بریتی بوو لە ڕێك و پێك کردن و بژارکردنی یاساکانی پێشوو کە گەلێك دایڕشتبوو خاوەنی گەورەترین فەلسەفە و ژیارو پێشکەوتن بوو لەو کاتەدا، سۆڵۆن ڕۆشنبیرو فەیلەسوف و سەرکردەی گەورەترین هێزی ڕێکخراو و گەورەترین دەوڵەت بوو لە جیهاندا.

ئینجا کەی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)ئەو شتانەی هەبووە، بەڵکو نەخوێندەوار بووەو توانای نووسینی نەبووەو شارەزای سیاسەت و سەرکردایەتی هێزەکانی سەربازی نەبووە. ئەو یاسا و ڕێسایانەشی کە هێنای ئەوا پێشتر هاوشێوەیان نەبووە لە دوورگەی عەرەبیدا وەك ئەو یاسایانەی لە یۆنان و ڕۆمان هەبوون، چونکە لەناو دوورگەی عەرەبیدا چەندین هۆزی پەرتەوازەبوونیان هەبوو کە هیچ ڕژێم و سیستەمێك کۆیانی نەکردبووەوەو یەك یاسا و حوکمرانیان نەبووە.

کەواتە ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) هێناویەتی سروش بووە، لەلایەن خوای پاك و بەرزەوە هاتووە، ئەو سروشەش بیروباوەڕو ئاداب و یاسا و حوکمەکان لە خۆ دەگرێت، لە هەموو ئەو بوارانەی خەڵکی پێویستیان پێی هەیە، هەر لەبەر ئەمەشە قورئان شیاوە بۆ هەموو کات و شوێنێك.

موعجیزە (دەرئاسا)

موعجیزە، لە زمانەوانیدا: وەرگیراوە لە دەستەوەسانی و بێ توانایی (االعَجْز) کە پێچەوانەی توانایە (القدرة)[1].

لە زاراوەدا: بریتییە لەو شتەی کە ئامانج و مەبەست لێی دەرخستنی ڕاستگۆیی ئەو کەسەیە کە بانگەشە ئەوە دەکات کە پێغەمبەری خوایە[2].

---

(1) شرح المقاصد ٥/١١، شرح الجوهرة للباجوري ٢٢٠. لە (تبصرة الأدلة ١/٤٦٨) هاتووە: (پیتی "ە" کە خراوەتە سەر وشەی "عجز" بۆ زیاتر جەخت کردنەوەیە، وەك چۆن چووەتە سەر وشەی "العلامة، النسابة، الراوية"، جا ئەم پیتە کە چووەتە سەر وشەکە بۆ زیاتر جەخت کردنەوەیە لەسەر دەستەوەسانی ئەوانەی پەیام و سروش و دەرئاساکەیان بۆ هاتووە).

(2) المواقف وشرحە للسيد الشريف ٨/٢٢_٢٢٣.

یەکێك لە پێناسەکانی موعجیزە، ئەوەیە: کارێکی دەرئاسایە، پەیوەستە بە تەحەدا کردنەوە، بەڵگەیە لەسەر ڕاستی بانگەشەی پێغەمبەرایەتی و پەیامبەرایەتی، بێ ڕووبەڕوو بوونەوە./ المحصل للرازي ٢٠٧، شرح الجوهرة للباجوري ٢٢٠.

یاخود: بریتییە لە کارێکی دەرئاسا، کە لەسەر دەستی ئەوەی بانگەشەی پێغەمبەرایەتی دەکات ڕوودەدات لە کاتی تەحەداکردنی نکۆڵی کاران، بەشێوەیەك کە کەس نەتوانێت هاوشێوەی ئەو کارە بهێنێت و ئەنجام بدات./ شرح العقائد النسفية ١٦٦.

صالحی لە (سبل السلام ٩/٥٥٩) وتویەتی: (زانا لێکۆڵەرەکان وتویانە: موعجیزە کارێکی دەرئاسایە و پەیوەستە بە تەحەدا کردنەوە، بەڵگەیە لەسەر ڕاستگۆیی پێغەمبەران "درودو سڵاوی خوایان لەسەر بێت"، ئەم کارە دەرئاسایە چۆن تەحەدای پێدەکرێت ئاوا ڕوودەدات، بێ ئەوەی کەس بتوانێت ڕووبەڕووی ببێتەوە). کاتێك مەرجی پەیوەست بوون بە تەحەدا کردنی باس کردووە وتویەتی: (هەندێك لە زانایاان تەحەداکردنیان بە مەرج دانەناوە، چونکە زۆربەی ئەو کارە دەرئاسایانەی لەسەر دەستی پێغەمبەر ﷺ ڕوودراون تەحەدایان لەگەڵ نەبووە، ئەوانەش کە دەڵێن تەحەداکردن مەرجە، وتویانە: ئەو کارە دەرئاسایانەی تەحەداکردنیان لەگەڵدا نەبووە بە موعجیزە دانانرێن، بێگومان ئەم بۆچوونەش پوچەڵە).

لە کتێبی (المواقف وشرحە للسيد الشريف ٢٢٩) هاتووە: (ئایا مەرجە دەبێت تەحەدا کردنەکە ڕاشکاوانە بێت، هەروەك هەندێك لە زانایان پێیان وایە؟ لە ڕاستی دا مەرج نییە تەحەداکردنە ڕاشکاوانە بێت، بەڵکو

مەرجەکانی موعجیزە

زانا لێکۆڵەرەکان ئەو مەرجانەیان داناوە، بۆ ئەوەی کارە دەراساکە پێی بوترێت موعجیزە[1]:

١_ پێویستە شتێك بێت لەلایەن خوای گەورەوە، تا ڕاستگۆیی ئەو کەسە بسەلمێنێت کە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی دەکات.

جا ئەم شتتەش ئەمانەی خوارەوە دەگرێتەوە:

أ_ فەرمایشت: وەك قورئانی پیرۆز.

ب_ کردار: وەك هەڵقوڵانی ئاو لە نێوان پەنجەکانی پێغەمبەر (ﷺ).

تەنها هاوبەڵگەکان بەسن، بۆ نمونە: بەو کەسەی بانگەشەی پێغەمبەرایەتی دەکات بوترێت: ئەگەر تۆ پێغەمبەری دەسا موعجیزەیەکمان بۆ بێنە، جا پێغەمبەرەکە موعجیزەکەی هێنا بەوەی لە خوا پاڕایەوەو خوای مەزنیش داواکەی بۆ جێبەجێ کرد، جا دەرکەوتنی موعجیزەکە بەڵگەیە لەسەر ڕاستگۆییەکەی، هەروەها وەك تەحەداکردنی لێدێت).

لەبەر ئەمە باجوری لە (شرح الجوهرة ٢٢١) وتویەتی: (مەبەست لە موعجیزەکانی پێغەمبەرمان ﷺبریتین لە کارە دەرئاساکان، کە لەسەر دەستی پیرۆزی پێغەمبەر ﷺ ڕوودراون جا تەحەدایان پێکرابێت یاخود نا).

(1) ئەمانە باسی ئەم هەشت مەرجانەیان کردووە: الباجوري في الجوهرة ٢٢١، السالمي في مشارق أنوار العقول ١٢/٢ نقلا عن الباجوري.

ئەم مەرجانە بێجگە لە مەرجی هەشتەم هاتوون لە: المواقف و شرحه للسيد الشريف ٨/٢٢٣_٢٢٧.

سەیری هەندێك لەو مەرجانە بکە لەم سەرچاوانەدا: أصول الدين للبغدادي ١٧٠_١٧١، الإرشاد للجويني ٣٠٨، االعقيدة النظامية ٢١٨، تبصرة الأدلة ٤٦٩/١، المقاصد وشرحه للتفتازاني ١١/٥، المسامرة ٢٤٠_٢٤٢، سبل الهدى والرشاد ٥٥٩/٩، كشف المراد ٣٧٧، رسالة التوحيد ٩٩، رسالة في التوحيد للطائي ٧٣_٧٤، حجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين ٨ ولاپەڕەکانی دواتر، اليواقيت و الجواهر للشعراني ١/ ١٥٦_١٦١.

پ_ فەرامۆش کردن (ترك): وەك چۆن ئاگر پێغەمبەر ئیبراهیمی (سڵاوی خوای لێبێت) نەسوتاند.

٢_ پێویستە دەرئاسا بێت، شتێکی بەدەر بێت لەوەی خەڵکی خوویان پێوەگرتووەو بۆتە داب و باوو نەریتیان و جار جار ئەنجامی دەدەن.

ئەم مەرجە ئەوە دەگەیەنێت شتێك کە دەرئاسا نەبێت ناکرێت ببێتە موعجیزە، وەك ئەوەی یەکێك بڵێت: بەڵگەی ڕاستگۆیی من هەڵاتنی خۆرە لەو شوێنەی لێی هەڵدێت و ئاوابوونیەتی لەو شوێنەی لێی ئاوا دەبێت.

٣_ پێویستە لەسەر دەستی کەسێك دەربکەوێت کە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی یان پەیامبەرایەتی دەکات.

واتە: خاوەنی کارە دەرئاساکە دەبێت سەرقاڵی بانگەواز کردن بێت بۆ ئایین، کە مایەی بەختەوەری دونیاو دواڕۆژە. بەم پێیەش ئەم شتانەی خوارەوە ناچنە ناو چوارچێوەی موعجیزە:

أ_ ڕیسواکردن (الاهانة): بریتییە لەو شتە دەرئاسایەی بەدەر دەکەوێت لەسەر دەستی کەسی لاسارو گوناهبار یاخود بێ باوەڕ وەك بەدرۆخستنەوەیەك بۆی، هەروەك چۆن لەسەر دەستی موسەیلەمەی درۆزن بەدەرکەوت کاتێك تفی کردە ناو چاوی کوێری کەسێك تا چاك ببێتەوە، کەچی ئەو چاوەشی کە کوێر نەبوو لە بینین کەوت.

ب_ پلەبەندی (استدراج): بریتییە لەو شتە دەرئاسایەی بەدەر دەکەوێت لەسەر دەستی کەسی لاسارو گوناهبار یاخود بێ باوەڕ، تا زیاتر بەسەرگەردانی خۆی سەرسام ببێت و گومڕاتر بێت، تا ئەو کاتەی فەرمانی خوایان بۆ دێت و ئەوانیش لە بێ ئاگایی دان، هەروەك خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ فَلَمَّا نَسُواْ مَا ذُكِّرُواْ بِهِۦ فَتَحۡنَا عَلَيۡهِمۡ أَبۡوَٰبَ كُلِّ شَيۡءٍ حَتَّىٰٓ إِذَا فَرِحُواْ بِمَآ

أُوتُوٓاْ أَخَذۡنَٰهُم بَغۡتَةٗ فَإِذَا هُم مُّبۡلِسُونَ ﴿٤٤﴾ فَقُطِعَ دَابِرُ ٱلۡقَوۡمِ ٱلَّذِينَ ظَلَمُواْۚ وَٱلۡحَمۡدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلۡعَٰلَمِينَ ﴾ الأنعام: ٤٤_٤٥. واته: (ئینجا كاتێك ئەو بەرنامە و ڕێبازەی كە یادیان خرابووەوە فەرامۆشیان كرد، ئێمەش دەروازەكانی هەموو شتێكمان بۆ والا كردنەوە و "نازو نیعمەتمان بەسەردا ڕژاندن" هەتا كاتێك دڵخۆش و شادومان بوون بەوەی كە پێیان درا، ئیتر لەناكاو گرتمانن و هەموویانمان سەرگەردان و ڕیسواكرد ئینجا ئەوان بێ ئومێد بوون و بەغەم و پەژارەیەكی زۆرەوە تیاچوون. ئینجا ئیتر ئەو گەلەی ستەمیان كرد و بێ بڕوابوون بنبڕ كران "جا ئەو كاتە بوونەوەر هاوڕێ لەگەڵ ئیمانداران و فریشتەكاندا دەڵێن: سوپاس بۆ پەروەردگاری هەموو جیهان").

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (اذا رأيت الله يعطي العبد في الدنيا وهو مقيم على معاصيه ما يحب فانما هو استدراج) ثم تلا هذه رسول الله (ﷺ): ﴿ فَلَمَّا نَسُواْ مَا ذُكِّرُواْ بِهِۦ ﴾ الآية، والآية التي بعدها[1]. واته:ئەگەر بینیت، خوای گەورە نازو نیعمەت بە بەندەیەكی بەخشی لە دونیادا، بەندەكەش تا حەز بكات هەر لەسەر تاوان بمێنێتەوە، ئەوە چاك بزانە ئەمە: پلە پلە نزیك بوونە (استدراج)ە، پاشان هەر دوو ئایەتەكەی خوێند.

پ_ یارمەتی (المعونة): بریتییە لەو شتە دەرئاسایەی كە لەسەر دەستی كەسێكی سادە و ئاسایی دەردەكەوێت كە دەبێتە هۆی ڕزگار بوونیان لە تەنگ و چەڵەمەیەك.

---

[1] فەرمودەی: ئەگەر بینیت، خوای گەورە نازو نیعمەت بە بەندەیەكی بەخشی...: أخرجه أحمد و ابن جرير و ابن أبي حاتم و ابن المنذر و الطبراني في الكبير و أبو الشيخ و ابن مردويه و و البيهقي في الشعب عن عقبة بن عامر عن النبي ﷺ./ الدرر المنثور ١٢/٣. وهو في الجامع الصغير ٤٤ وفيه هو حديث حسن ولم يذكر الآية.

ت_ کەرامەت[1]: ئەو شتە دەرئاسایەیە لەسەر دەستی کەسێکی چاك و لە خواترس و پارێزگار دەردەکەوێت.

---

(1) کەرامەت: بریتییە لە کارێکی دەرئاسا لەسەر دەستی وەلی و خۆشەویستێکی خوا بەدەر دەکەوێت و پەیوەست نییە بە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی.

وەلی: بریتییە لەو خواناسەی کە شارەزاییەکی تەواوی سەبارەت بە خواو سیفەتەکانی هەیە و بەپێی توانای بەردەوامە لەسەر ئەنجامدانی پەرستشەکان و خۆی دوور دەگرێت لە تاوانەکان و خۆیی سەرقاڵ ناکات بە هەواو هەوەس بازی و ئارەزوو تێر کردن.

هۆکاری دەرکەوتنی کەرامەت باوەڕ و پارێزکاری و تەقوایە، خوای گەورە لەم فەرمایشتەیدا وەسفی وەلییەکانی خۆی دەکات: ﴿أَلَآ إِنَّ أَوۡلِيَآءَ ٱللَّهِ لَا خَوۡفٌ عَلَيۡهِمۡ وَلَا هُمۡ يَحۡزَنُونَ ٦٢ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَكَانُواْ يَتَّقُونَ ٦٣ لَهُمُ ٱلۡبُشۡرَىٰ فِي ٱلۡحَيَوٰةِ ٱلدُّنۡيَا وَفِي ٱلۡأٓخِرَةِۚ لَا تَبۡدِيلَ لِكَلِمَٰتِ ٱللَّهِۚ ذَٰلِكَ هُوَ ٱلۡفَوۡزُ ٱلۡعَظِيمُ ٦٤﴾ یونس: ٦٢_ ٦٤. واتە: (ئاگاداربن کە بەڕاستی چاکان و خۆشەویستانی خوای میهرەبان نەترس و بیم ڕوویان تێدەکات، نەغەم و پەرژارە و دڵتەنگی دایان دەگرێت. "ئەو بەختەوەرانە" ئەو کەسانەن باوەڕی بەتین و دامەزراوو پڕسۆزیان هێناوە بە پەروەردگاریان و خۆشیان دەپارێزن لە خەشم و قینی خوا. هەر بۆ ئەوانە مژدەی "کامەرانی و بەختەوەری" لە ژیانی دنیادا "کە مژدەی قورئان و فەرموودەیە" لە قیامەتیشدا "مژدەکان دەبنە واقع و هەموو مژدە قورئانیەکان بە زیادەوە دێنەجێ"، بێ گومان ئەو بەڵێنانەی خوا هەر دێنەدی و هیچ گۆڕانێکیان بەسەر نایەت، ئا ئەوەیە سەرفرازی و کامەرانی گەورەو مەزن).

زۆربەی موسڵمانان لە پێشین و پاشینەوە و ئەبو حوسەینی بەصری کە یەکێك بوو لە موعتەزیلەکان، ئەمەیان چەسپاندووەو بڕوایان پێی هەبووە، تەنانەت ئیمامی ئەحمەدی کوڕی حەنبەل سەرزەنشتی ئەو کەسەی کردووە نکۆڵی لێ بکات و بە گومڕای داناوە، هەندێ لە موسڵمانان بۆ چوونیان وایە نکۆڵی کردن لەو شتانە لاساری و بیدعەچێتییە، ئەمانەی خوارەوە بەڵگەکانیان:

أ_ قورئانی پیرۆز: بۆ نمونە:

مەریەم بێ جووت بوون لەگەڵ پیاو سکپڕبوو.

کەوتنە خوارەوەی خورمای گەییو بۆ مەریەم (سڵاوی خوای لێبێت) لە دارخورمای وشك، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَهُزِّيٓ إِلَيۡكِ بِجِذۡعِ ٱلنَّخۡلَةِ تُسَٰقِطۡ عَلَيۡكِ رُطَبٗا جَنِيّٗا﴾ مریم: ٢٥. واتە: (ئەو دار خورمایەش "کە پاڵت پێوەداوە" کەمێك ڕایوەشێنە خورمای گەییوت بەسەردا دەبارێت).

بوونی ڕزق و ڕۆزی لەلایەن مەریەم بێ هۆکار، خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيۡهَا زَكَرِيَّا ٱلۡمِحۡرَابَ وَجَدَ عِندَهَا رِزۡقٗاۖ قَالَ يَٰمَرۡيَمُ أَنَّىٰ لَكِ هَٰذَاۖ قَالَتۡ هُوَ مِنۡ عِندِ ٱللَّهِ﴾ آل عمران: ٣٧. واتە: (هەر کاتێك زەکەریا

دەچوو بۆ سەردانی لە شوێنی خواپەرستیەکەیدا دەیبینی ڕزق و ڕۆزی و نازو نیعمەتی جۆراوجۆری لایە، زەکەریا وتی: ئەی مەریەم ئەو هەموو ڕزق و ڕۆزییەت لە کوێ بوو؟! مەریەم لەوەڵامیدا وتی: ئەوە لەلایەن خواوەیە، ئەو بۆم دەنێرێت).

مانەوەی یارانی ئەشکەوت (أصحاب الكهف) سێ سەد و نۆ ساڵ بێ خواردن و خواردنەوە، خوای پاك و تاك دەفەرمووێت: ﴿ وَلَبِثُواْ فِي كَهۡفِهِمۡ ثَلَٰثَ مِاْئَةٖ سِنِينَ وَٱزۡدَادُواْ تِسۡعٗا ﴾ الكهف: ٢٥. واتە: (ئەوسا ئیتر یارانی ئەشکەوت سێ سەد ساڵی تەواو "هەتاوی" لە ئەشکەوتەکەیاندا مانەوە "ئەگەر بەساڵی مانگی حیساب بکەیت" نۆ دانە ساڵی تریشیان خستە سەر "واتە دەکاتە ٣٠٩ ساڵ خەویان لێکەوت").

وەزیرەکەی سولەیمان (سڵاوی خوای لێبێت) (ئاصفی کوڕی برخیا) کاتێك تەختی (بلقیس)ی لەیەك چاوتروکاندا لەو ماوە دوورەدا هێنا: ﴿قَالَ ٱلَّذِي عِندَهُۥ عِلۡمٞ مِّنَ ٱلۡكِتَٰبِ أَنَا۠ ءَاتِيكَ بِهِۦ قَبۡلَ أَن يَرۡتَدَّ إِلَيۡكَ طَرۡفُكَ﴾ النمل: ٤٠. واتە: ("بەڵام یەکێك لە پیاوچاکان" کە زانست و زانیاری لە "نهێنیەکانی" کتێبی تەوڕات هەبوو وتی: من بۆت دەهێنم بەچاو تروکانێك).

ب_ ڕێژەیەکی زۆر لە کەرامەت لە ژمارەیەکی زۆری هاوەڵانەوە هاتووە کە ناکرێ نکۆڵی لێ بکرێت، بۆ نمونە:

کاتێك عومەری کوڕی خەتتاب (خوا لێی ڕازی بێت) سوپایەکی نارد بۆ ناوچەی نەهاوەند بە فەرماندەیی یەکێك بەناوی (سارية)، جا کاتێك عومەر (لە مەدینە) وتاری دەدا، ئەوا لەسەر دوانگە (منبر) هاواری دەکرد: (يا ساريةُ الجبل) واتە: ئەی (ساریە) پشت بە چیاکە ببەستە. ئینجا دواتر نوێنەری سوپاکە هاتە مەدینە ئیمامی عومەر پرسیاری بارودۆخەکەی لێکرد: ئەویش وتی لەگەڵ دوژمنەکان ڕووبەڕوو بووینەوەو ئێمەیان تێکشکاند، لەوکاتە کەسێك هاواری دەکرد: ئەی (ساریە) پشت بە چیاکە ببەستە، ئەی (ساریە) پشت بە چیاکە ببەستە، ئێمەش پشتمان دا بە چیاکە بەمەش خوای گەورە ئەوانی تێکشکاند.

کاتێك خالیدی کوڕی ولید (خوا لێی ڕازی بێت) گەمارۆی قەڵایەکی تووندو تۆڵی دا، دانیشتووانی قەڵاکە وتیان ئێمە خۆمان بەدەستەوە نادەین تا خالید ژەهر نەخواتەوە، خالید ژەهرەکەی خوارد و هیچ زیانی بۆی نەبوو.

پ_چەسپاندنی کەرامەت بۆ وەلی چەسپاندنی موعجیزەیە بۆ پێغەمبەر ﷺ، چونکە هیچ کەسێك نابێتە وەلی تا ڕاستگۆ و ساغ نەبێت لە ئایینەکەیدا، ڕاستگۆییەکەیشی بریتیە لە دانان بە زمان و دڵ بە پەیامی پێغەمبەر ﷺ و ملکەچ بوون بۆ فەرمانەکان و ڕێگرییەکانی، لەبەرئەوەی وەلی ئەگەر بانگەشەی سەربەخۆیی کرد و خۆی بەشوێن کەوتووی پێغەمبەر دانەنا، ئەو کەسە نابێتە وەلی، ئەو دەرئاسا و کەرامەتەش کە دەردەکەوێت لەسەر دەستی پلەی ویلایەت نییە، بەڵکو وەك پلەبەندیی (استدراج)ە.

ت_ کەرامەت شتێکی شیاوە بۆ بوون، بوونی شتە شیاوەکانیش پەیوەستن بە توانای هەمەلایەنی خوای گەورە، هەر شتێکیش شیاوی بوون بێت پەکی توانای خوای گەورە ناخات.

ئەوانەی نکۆڵیان لە کەرامەت کردووە: (ئەبو ئیسحاقی ئیسفەرایینی و (حلیمی) کە لە ئەشعەرییەکانن و زۆربەی موعتەزیلەکان و ئیبن حەزمی زاهیری، ئەمەش بەڵگەکانیانن:

کەرامەت بە موعجیزە دەچێت و جیاوزییان نییە، ئەگەر کەرامەت هەبێت ئەوا مانای وایە موعجیزە بەلگە نییە لەسەر پێغەمبەرایەتی، بۆیە دەرگای سەلماندنی بوونی کەرامەت داخراوە.

بەڵام بەرپەرچی ئەم بەلگەیەیان دراوەتەوە بەوەی:

١_ کەرامەت بە دەقی قورئان چەسپاوە، کەواتە بەتەواتور هاتنی کەرامەت لە هەموو سەردەمێکدا راستە و ناکرێت نکۆڵی لێ بکرێت.

٢_ موعجیزە بەو تایبەتمەندیانەی خوارەوە لە کەرامەت جیا دەبێتەوە:

أ_ موعجیزە بەوە جیا دەکرێتەوە کە تەحەدای پێ دەکرێت، بەڵام تەحەدا بە کەرامەت ناکرێت.

ب_ موعجیزە پەیوەستە بە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی، بەڵام کەرامەت پەیوەست نییە بە بانگەشەی پێغەمبەرایەتیەوە، خاوەن کەرامەت بانگەشەی پێغەمبەرایەتی ناکات، بەڵکو شوێنکەوتوو و دەستگرە بە رێبازو شەریعەتی پێغەمبەر، ئەگەر خاوەن کەرامەت بانگەشەی پێغەمبەرایەتی بکات ئەوا شیاوی نەفرەت و ریسوا کردن دەبێت، بەم پێیە کەرامەت و موعجیزە تێکەڵ نابن.

پ_ پێغەمبەران لە توانایاندا هەیە هەر کاتێك داوای موعجیزە بکەن، ئەوا موعجیزەکە رووبدات، چونکە خوای گەورە ئەمەی پێ بەخشیون، ئینجا ئەو داوا کردنەی پێغەمبەران چ بە ویستی خۆیان یان بە پێشنیاری ئوممەت بێت. بەڵام سەبارەت بە کەرامەت دەکرێ وەلی بتوانێت هەندێ جار بیخاتەروو و هەندێ جاریش نەتوانێت.

ت_ پێغەمبەران موعجیزەکانیان وەك بەلگە دەهێننەوە بەسەر هاوبەش دانەران لەبەر ئەوەی دڵیان رەقەو بروا بەخوای پاك و تاك ناهێنن، بەڵام ئەولیاکان کەرامەت وەك بەلگە بەسەر دەروونی خۆیاندا دەخەنەروو تا دەروونیان ئارام و دڵنیا بێت و نەشلەژێت و لەکاتی نەبوونی رزق هەڵپە نەکات، چونکە نەفس هەردەم فەرمان بەخراپە دەکات و نکۆڵی دەکات و هاوبەش بڕیار دەدات و گومان دەنێتەوە و دڵنیا نییە لەو رزقەی کە خوای گەورە پێیداو.

ج_ هەرچەندە ژمارەیەکی زیاتری موعجیزە بە پێغەمبەران بدرێت، ئەوا چاکتر واتای پێغەمبەرایەتی و گەورەییان دەدرەوشێتەوە، جا ئەوانەی خاوەن کەرامەتن هەرچەندە کەرامەتیان زیاتر بێت ئەوا پارێزکارتر دەبێت نەك ئەو کەرامەتەی بریتی بێت لە فریودانی نهێنی یاخود پلەبەندی(استدراج) یان پاداشتیان تەنها ئەو کارە دەرئاسایە بێت لەلایەن خواوە و هۆیەك بێت بۆ نەمانی پلەو پایە مەزنەکەیان لەلایەن خوای گەورە.

بگەڕێوە بۆ ئەم سەرچاوانە: شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٧٥ و ١٧٧، شرح المقاصد للتفتازاني ٧٢/٥ و ٧٥، الإرشاد للجويني ٣١٦، تبصرة الأدلة ٥٣٦/١، شرح العقائد العضدية للدواني ٢٨٢/٢، شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ١١٣، لوامع الأنوار البهية ٣٩٢/٢ و ٣٩٣ و ٣٩٤ و ٣٩٦ باسی مەرجەکانی وەلی کردووە، الرسالة القشيرية ١٥٨ و لاپەڕەکانی دواتر، كتاب الفرقان بين أولياء الرحمن و أولياء

٤_ ئەو دەرئاسایە پێش بانگەشە کردنی پێغەمبەرایەتی نەکەوێت، بەڵکو یان دەبێت هاوتا یاخود کەمێك دوا بکەوێت لە بانگەشەکە، بەشێوەیەك دواکەتنەکە لە نەریتی باو دەرنەچێت.

لەبەر ئەوەی موعجیزە گەواهی و شایەتیەکە لەلایەن خواوە دەدرێت لەسەر ڕاستگۆیی ئەو کەسەی بانگەشەی پێغەمبەرایەتی دەکات، ناشبێت شایەتیش بە پێش بانگەشە بکەوێت.

بەم پێیە: دەرئاسایە ڕێخۆشکەرەکان (إرهاص: داتاشراوە لە وشەی "أرهصت الحائط" واتە: دیوارەکەم دروست کرد)، جا دەرئاسای ڕێخۆشکەر بریتییە: لەو دەرئاسایانەی ڕێخۆشکەرن بۆ پێغەمبەرایەتی و دەست پێکن بۆی، وەك: ئەو هەورانەی سێبەریان لە پێغەمبەر (ﷺ) دەکرد پێش ڕەوانەکرانی وەك پێغەمبەر. هەروەها لەت کردنی سینەی. قسە کردنی عیسا لە بێشکەدا. ئەم کارە دەرئاسایە ڕێخۆشکەرانە کەرامەتن،چونکە پێغەمبەران بەر لە پێغەمبەرایەتی پلەیان لە پلەی ویلایەت کەمتر نییە.

٥_ پێویستە شتە دەرئاساکە کۆك بێت لەگەڵ بانگەشەی پێغەمبەرایەتیەکە.

واتە: هەر شتێکی دەرئاسا دژو پێچەوانەی بانگەشەکە بێت موعجیزە نییە، هەروەك یەکێك بانگەشەی پێغەمبەرایەتی بکات و بڵێت بەڵگەی ڕاستگۆیی من: لەت بوونی دەریایە، کەچی چیا لەجیاتی دەریالەت ببێت.

٦_ دەرئاساکە بەدرۆخەرەوەی بانگەشە کارەکە نەبێت.

الشيطان لإبن تيمية، شرح الجوهرة للباجوري ٢٥٣، حجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين، اليواقيت والجواهر ١/١٦٠_١٦٢. رسالة التوحيد لمحمد عبده ٢٣٦، الفرقان لإبن تيميه ٨٩، المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٨٨/٨، سبل الهدى والرشاد ١٠/ ٨١٠ و ٨١١، أصول الدين للغزنوي ١٦٢، الإرشاد للجويني ٣١٦، التمهيد للامشي ٩١، المحصل للرازي ٢٢١، الفصل لإبن حزم ١٠٩/٥، شرح العقائد النسفية لرمضان أفندي ٢٨٩_٢٩٠، اللمع للطوسي ٣٩٣.

هەر شتێکی دەرئاسا بانگەشە کارەکە بەدرۆ بخاتەوە، ئەوا ئەو دەرئاسایە پێی ناوترێت موعجیزە، بۆ نمونە ئەگەر بانگەشە کارەکە وتی بەڵگەی ڕاستگۆیی من: بە دەنگ هاتنی ئەو شتە بێگیانەیە، جا شتە بێگیانەکە بەدەنگ بێت و بڵێت بانگەشە کارەکە درۆزنە، ئەمە نابێتە موعجیزە.

٧_ کەس نەتوانێت ڕووبەڕووی دەرئاساکە ببێتەوە.

بەم پێیەش ئەم شتە دەرئاسایانە ناچنە ناو چوارچێوەی موعجیزە:

جادوو: چەند ڕێسایەکە بە خوێندنەوە بەدەست دەهێندرێت و بەگرتنەبەری ئەو ڕێسایانە کاری نامۆ ئەنجام بدرێت.

پێشبینی (الكهانة): بریتییە لە پێشبینی کردنی شتی شاراوەو غەیبی بەبێ بەڵگە.

چاوبەستی (الشعوذة): بریتییە لە شت شاردنەوە لە دەستدا و چاو پێی هەڵخەڵەتاندن، وا دەزانرێ‌ڕاستەقینەیە کەچی ڕاستەقینە نییە. هەروەك جادووگەرانیش دەتوانن کاری وا بکەن.

٨_ نابێت ئەو کارە دەرئاسایە لەو سەردەم و ڕۆژگارەدا بێت کە کاری دەرنەریت و دەرئاسایی ڕووبدەن، وەك: هەڵاتنی خۆر لە خۆرئاواوە، چونکە ئەو شتە دەرئاسایەی سەرهەڵدەدات لەکاتی دەرکەوتنی نیشانەکانی قیامەت و کۆتایی ئەرکدارییەکان نابێتە بەڵگە لەسەر ڕاستێتی بانگەشەکە، چونکە سەردەم و ڕۆژگارەکە بریتیە لە سەردەمی هەڵوەشانەوەی نەریت و عادەت، واتە هەموو ڕووداوەکان دەرنەریت و دەرئاسان لەو سەردەمدا.

موعجیزەی پێغەمبەر بەڵگەی ڕاستگۆییەکەیتی

مەبەست لە دەرکەوتنی موعجیزە بریتییە لەوەی بزانرێت پێغەمبەر یان پەیامبەرەکە ڕاستگۆیە، هەروەك ئەوەش دەگەیەنێت کە خوای گەورە بە ڕاستی دادەنێت، ئەمە وەك ئەوە وایە _ هەروەك (ئیمامی حەڕەمەین) وتویەتی _ کە خوای گەورە بفەرمووێت: کردم بە پێغەمبەر یاخود پەیامبەرایەتیم لەناخیدا دامەزراند[1].

موعجیزەی هەر پێغەمبەرێك لەو لایەنەدا بووە

کە خەڵکی سەردەمەکەی دەستی باڵایان تیادا هەبووە

موعجیزەکانی پێغەمبەران کە داب و نەریت و عادەتیان شکاندووە، ئەوا دژەکانیان دەستەوەسان کردووە لەوەی بتوانن ڕووبەڕوو ببنەوە، لەگەڵ ئەوەی دژەکان تەواو پێگەیشتوون لەو بوارەی موعجیزەکە تیایدا ڕوویداوەو گرنگی زۆر بەو لایەنە دەدن و پێداویستی تەواویشیان لەبەر دەستە.

---

[1] شرح المقاصد ٥/١٨، نهاية الإقدام ٤٢١.

نمونەی ئەمە وەك ئەو کەسەیە کە لەبەردەم جەماوەرێکی زۆرەوەو بە ئامادەبوونی پادشایەکی داپۆشراو بانگەشەی ئەوە بکات کە نوێنەری پاشاکەیە. جا ئەگەر بانگەشەکەرەکە لە ناو ئەو جەماوەرە هەڵسا و وتی: خەڵکینە من نوێنەرو پەیامبەری ئەم پاشایەم بۆ ئێوە، بەڵگەی ڕاستگۆیی منیش ئەوەیە ئەگەر داوا لە پاشا بکات داپۆشەرو پەردەکە بجوڵێنێت ئەوا دەیجوڵێنێت، دوای ئەمە وتی: ئەی پاشا، ئەگەر من ڕاستگۆبم لەوەی بانگەشەی پەیامداری تۆ دەکەم ئەو داپۆشەرو پەرددەیە بجوڵێنە، جا ڕاستەوخۆ پەردەکە جوڵا، ئەوا بەدڵنیاییەوە دەزانرێت کە بەم پەردە جوڵاندنە پاشاا ویستویەتی ڕاستگۆیی بانگەشەکەرەکە بسەلمێنێت. جا ئەم پەردە جوڵاندنەی لەلایەن پادشاوە جێگەی بە ڕاست دانان دەگرێتەوە. جا ئەو شتانەی کە ڕاستی موعجیزەکە دەسەلمێنن بریتین لە کۆبوونەوەی ئەم چەند شتانە: دەرئاسا بوون و نەریت شکاندن، پەیوەست بوون بە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی، نەبوونی ڕووبەڕوو بوونەوە، گشت ئەم شتانە بەڵگەن لەسەر ڕاستگۆیی بانگەشەکەرەکە، وەك ئەوەیە بە گوفتار دان بە ڕاستگۆییەکەیدا بنرێت./ نهاية الإقدام ٤٢١_٤٢٢.

بۆیە موعجیزەی هەر پێغەمبەرێك، لە هەمان ئەو لایەنەدا بووە، کە خەڵکی سەردەمەکە دەستێکی باڵایان تیایدا هەبووەو داهێنانیان تێدا کردووەو لەپێناویدا تیاچوونەوەو شانازیشان پێی کردووە، گەلی داود بە مۆسقا بە ناوبانگ بوون، کەچی نەیانتوانی ڕووبەڕووی موعجیزەی پێغەمبەر داود (سڵاوی خوای لێبێت) ببنەوە کە دەنگە خۆش و ئاوازەکەی بوو.

گەلی موسا بە جادووگەری بەناوباگ بوون، کەچی نەیاتوانی ڕووبەڕووی موعجیزەکەی موسا (سڵاوی خوای لێبێت) ببنەوە کاتێك گۆپاڵ (عصا)کەی دەبووە مار.

گەلی عیسا لە زانستی پزیشکیدا باڵادەست بوون و ناوبانگیان بە زانستی ناوبراو دەرکرد بوو، کەچی نەیاتوانی ڕووبەڕووی عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) ببنەوە کاتێك مردووی زیندوو دەکردەوەو بەڵەك و ڵاڵی زکماکی چاك دەکردەوە.

عەرەبەکان کە گەلی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) بوون، بە ناوبانگ بوون بە ڕەوانبێژی و جوانبێژی، کەچی نەیانتوانی ڕووبەڕووی موعجیزەی پێغەمبەر (ﷺ)ببنەوە، کە قورئانی پیرۆزە لە بواری ڕەوانبێژی دا[1].

حوکمی باوەڕبوون بە موعجیزە

بڕوا بوون بەوەی خوای گەورە پشتگیری پێغەمبەران و پەیامبەرانی کردووە بە موعجیزەکان پێویستە، دروست نییە مرۆڤ هیچ جۆرە بۆچوونێکی تر پێچەوانەی ئەمە پەسەند بکات، چونکە سەلماندنی پێغەمبەرایەتی تەنها بە کۆبوونەوەی دوو شت دەبێت:

یەکەمیان: بانگەشە کردنی پێغەمبەرایەتی.

---

(1) المقاصد وشرحه ٥/١٨، الإنصاف للباقلاني ٦١_٦٢، أعلام النبوة للماورديب ٥٧، المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٥٢/٨، البرهان للزركشي ٩٨/٢، سبل الهددى والرشاد ٥٧٣/٩ الغنية للشيخ عبدالقادر ٨٤/١.

دوومیان: دەرخستنی موعجیزە، تا ڕاستگۆییەکەی دەربکەوێت لەبەردەم ئەو خەڵکانەی کە بۆیان ڕەوانەکراوە.

خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿وَتِلْكَ حُجَّتُنَآ ءَاتَيْنَٰهَآ إِبْرَٰهِيمَ عَلَىٰ قَوْمِهِۦ﴾ الأنعام: ٨٣. واتە: (ئەو وتوێژو لێکۆڵینەوانە بەڵگەو نیشانەی ئێمە بوون، کاتێك بەخشیمانن بە ئیبراهیم لەسەر گەلەکەی و زاڵ بوو بەسەریاندا).

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: (ما من الأنبياء من نبيّ الا قد أعطي من الآيات ما مثلُه آمن عليه البشر، وإنما كان الذي أوتيتُ وحياً أوحى الله إليّ. أرجو أن أكون أكثرهم تابعاً يوم القيامة)[1] واتە: لە پێغەمبەراندا هیچ پێغەمبەرێکیان نەبووە کە بەڵگەی وای پێنەبەخشرا بێت کە وێنەی ئەوە خەڵك ئیمانی پێهێناوە ئەوەی منیش هێناومە وەحییە خوا ناردویەتە سەرم، خوازیارم لە هەموویان شوێنکەوتووم زیاتر بێت[2].

ئەو ڕێگەی کە خوای گەورە ڕاستگۆیی پێغەمبەران پیشانی بەندەکانی دەدات، وەکو ئەو ڕێگەیەیە کە یەکتایی خۆی بەوان ناساندووە لە ڕێگەی بەڵگە ڕێنیشاندەرەکانی، جا پێناساندن چ بە گوفتار چ بە کردار وەك یەکە[3].

---

(1) فەرموودەی: لە پێغەمبەراندا هیچ پێغەمبەرێکیان نەبووە... تاد: صحيح البخاري ٩٦ كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة، ١ باب قول النبي ﷺ بعثت بجوامع الكلم، رقم ٧٢٧٤، عن أبي هريرة رضي الله عنه. وفي صحيح مسلم، واللفظ له، في ١ كتاب الإيمان، ٧٠ باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد ﷺ إلى جميع الناس...، رقم ١٥٢، عن أبي هريرة رضي الله عنه.

(2) دەقی کوردی ئەو فەرموودەیەم وەرگرتووە لە: (پوختەی صحيح موسليم: زكي الدين عبدالعظيم عبدالتوى المنذري. وەگێڕانی: لیژنەیەك. ١/ ٣٠). (وەرگێڕ).

(3) نهاية الإقدام ٤٢٥.

گومانێک و بەرپەرچەکەی

هەندێ لە لێکۆڵەرە هاوچەرخەکان نکۆڵی دەکەن لە موعجیزەکان، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ_ دەرچوونە لەو نەریت و باوەی کە مرۆڤ خوی پێوە گرتووەو بینراوە.

ب_ لەبەر ئەوەی زانستی سەردەم و بنەماکانی توێژینەوە، وا بە پێویست دەزانن، کە لەم بارەدا پشت بە گێڕانەوەو خەبەرەکان نەبەسترێت.

بەرپەرچی ئەم بۆچوونە ئەوەیە:

١_ بێگومان ڕێگەی چەسپاندن و سەلماندنی موعجیزەکان شتێکی دروست و ڕاستە، هەندێك لەو موعجیزانەی لە قورئانی پیرۆزو هەندێکی تریشیان لە فەرموودەی ڕاست و دروستدا هاتوون کە دەکرێت بگەنە پلەی تواتر.

جا نکۆڵی کردن لەو موعجیزانە نکۆڵی کردنە لە قورئانی پیرۆزو گێڕانەوە ڕاستەکانی فەرموودەی بەپێز، تەنانەت دەبێتە هۆی نکۆڵی کردن لە هەموو ئەو هەواڵە ئایینی و نا ئایینیانەی کە بە ڕێگەیەکی ڕاستی موتەواتر پێمان گەیشتوون، تەنانەت ئەگەر لە نەوەی پێش خۆشمانەوە بێت.

٢_ فەرامۆش کردنی موعجیزەکان و باوەڕ پێ نەهێنانیاان، هەنگاوی یەکەمە بۆ نکۆڵی کردن لە شتە شاراوەو غەیبیەکان و لەسەرووی هەمووشیانەوە بڕوابوون بەخوا. بەمەش ڕووخاندنی شەریعەتی ئیسلامی لە بناغەیەوە دێتە ئارا.

٣_ یاسا و ڕێساکانی بوونەوەر خۆی لە خۆیدا موعجیزەن، چونکە بەدیهێنانی مرۆڤ و پێکهاتە سەیرو سەمەرەکەی بەشەکانی موعجیزەیە، بەهەمان شێوە بەدیهێنانی دارو ئاو و بێ گیان و گیاندارەکانی تر هەر هەموویان بەخودی خۆیان موعجیزەن. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت

که ئەو کەسەی ئەو شتانەی بەدیهێناوەو سەرپەرشتی کردووە بەو شێوە ئیعجاز بەخشە، کە خوای گەورەیە، توانای هەیە کە شێوازی ئەو شتانە بگۆڕێت، جا موعجیزە دەچێتە چوارچێوەی ئەو شتانەی شیاوی بوونن نەك ئەستەم، ئەمەش شتێکی زانراوەو پێویست بە بەلگە ناکات.

٤_ یەکدەنگی نەوە یەك لەدوای یەکەکان لەسەر بوونی موعجیزە، هەر لەبەر ئەمەش باوەڕیان بە پێغەمبەران و پەیامبەران هێنا.

دەروازەی سێیەم

پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی تایبەت:

پێغەمبەرایەتی سەروەرمان موحەممەد (ﷺ)

سەلماندنی پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ)

پێشتر ئەوە خرایەڕوو کە پێغەمبەرایەتی تەنها بە کۆبونەوەی دوو شت دەبێت:

یەکەم: بانگەشە کردنی پێغەمبەرایەتی.

دووەم: دەرخستنی موعجیزە.

هەر کەسێك بانگەشەی پێغەمبەرایەتی کرد و موعجیزەی دەرخست، ئەو کەسە پێغەمبەرە.

ئەو دوو شتانەش پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) دەسەلمێنن، تەنانەت ئەو شتانە بنچینەی سەرەکین لە سەلماندنی پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) و هەندێ شتی تریش هەن کە گەواهیدەرو جەخت کەرەوەن لەسەر پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ).

ئێستاش هەردو ئەو شتانە کە پێغەمبەرایەتی پەیامبەری مەزنی موحەممەد (ﷺ) دەسەلمێنن ڕوون دەکەینەوە، کە بریتین لە:

یەکەم: بانگەشەکردنی پێغەمبەرایەتی

بە شێوەی تەواتور لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) هاتووە بێ ڕاجیایی کە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی ئاشکرایی و بینراوی کردووە.

دووەم: دەرخستنی موعجیزە

لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) چەسپاوە کە موعجیزەی دەرخستووە.

موعجیزەکانی پێغەمبەر (ﷺ)

موعجیزەکانی پێغەمبەر (ﷺ) دوو جۆرن[1]:

جۆری یەکەم: ئەم جۆرەیان وەك موعجیزەکانی پێغەمبەر و پەیامبەرانی پێشوو ماوە کورت بوونە، نەماون و فەوتاون بە تێپەڕبوونی ڕۆژگارەکانیان و بەمردنی ئەوانەی بینیان، ئەوەی دەشیەوێت لێیان بکۆڵێتەوە، ئەوا هیچ شتێکی بەردەست ناکەوێت تەنها لە هەواڵ و خەبەرەکاندا نەبێت، وەك موعجیزەکانی موسا (سڵاوی خوای لێبێت) لە: هەڵگەڕانی گۆپاڵ بۆ مار، شەق کردنی دەریا.هەروەها موعجیزەکانی موسا کە لاڵ و بەڵەکی زگماکی چاك دەکردەوەو مردووی زیندوو دەکردەوە... تاد.

هەندێك لەو جۆرە موعجیزانە هەیانە بە دەقی قورئانی پیرۆز بۆمان چەسپاوە یان لەڕێگەی هەواڵی موتەواتر بۆ ئێمە هاتوون، بۆ نمونە:

---

[1] سەیری ئەم سەرچاوانە بکە کە لەسەر موعجیزەکانی پێغەمبەر ﷺدواون: المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٥٦/٨، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٢٥/٥، الإنصاف للباقلاني ٦٢، تبصصرة الأدلة ٤٨٧/١، سبل الهدى والرشاد ٥٧٤/٩ و ج ١٠، شرح الجوهرة للباجوري ٢٢٩، وحجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين.

١_ لەت بوونی مانگ بە دەقی قورئانی پیرۆز چەسپاوە: ﴿ٱقۡتَرَبَتِ ٱلسَّاعَةُ وَٱنشَقَّ ٱلۡقَمَرُ ۝١ وَإِن يَرَوۡاْ ءَايَةً يُعۡرِضُواْ وَيَقُولُواْ سِحۡرٞ مُّسۡتَمِرّٞ ۝٢﴾ القمر: ١_ ٢. واتە: (ڕۆژی قیامەت نزیك بۆتەوەو مانگیش لەت بوو. خۆ ئەگەر ئەوانە هەر موعجیزەو بەڵگەیەك ببینن پشت هەڵدەکەن و دەڵێن: جادوویەکی بەردەوامە).

فەرمووده لەسەر ئەمە گەلەك زۆرن، لە صەحیحی بوخاری و موسلیم و سەرچاوەکانی تریش بە چەندین ڕێگە هاتوون.

٢_ هەڵقوڵانی ئاو لە نێوان پەنجەکانی پێغەمبەر (ﷺ) کاتێك ئەو خەڵکەی کە لەگەڵ پێغەمبەردا (ﷺ) بەدوای ئاودا دەگەڕان بۆ دەستنوێژ بەڵام دەستیان نەکەوت، جا پێغەمبەر (ﷺ) داوای کرد دەفرێکی بۆ بێنن کە ئاوی تێدابێت، بۆیان هێنا دەستی موبارەکی خستە ناو ئەو دەفرەوە، بەمەش ئاو هەڵقوڵا لەنێوان پەنجەکانی دەستی، خەڵکەکە تا دوایین کەسیان دەستنوێژیان شۆرد.

ئەم موعجیزەیە چەندین جار دووبارە بووەتەوە، هەروەك لە صەحیحی بوخاری و موسلیم و سەرچاوەکانی تریشدا چەسپاوە.

٣_ چاك بوونەوەی نەخۆش، بەدەست پێداهێنانی پێغەمبەر (ﷺ) هەروەك لە صەحیحی بوخاری و موسلیم و چەند سونەنێکدا لە چەندین ڕووداوی جیا جیادا هاتووە.

٤_ هەواڵدانی بە ڕوودانی ڕووداو بەر لەوەی ڕووبدات، ئەم جۆرەش گەلەك زۆرە، بۆ نمونە:

أ_ ئەبو داود لە سەوبانەوە هێناویەتی، وتویەتی: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (يوشِك الأممُ أن تَدَاعي عليكم، كما تَدَاعى الأكلة الى قصعتها، فقال قائل ومن قِلَّة نحنُ يومئذ؟ قال:

بل أنتم كثير، ولكنكم غُثَاءٌ كغُثَاء السيل، ولَيَنْزِعَنَّ الله من صدور عدوكم المَهابَةَ منكم، ولَيَقْذِفَنَّ الله في قلوبكم الوهن، قال قائل: يارسول الله وما الوهن؟ قال: حب الدنيا وكراهية الموت)[1] واته: نزيكه ڕۆژێك بێ كه كۆمەڵانی كافر لێتان كۆ ببنەوەو دەستتان بۆ درێژ بكەن، وەك چۆن كه كۆمەڵە خەڵكێك لەسەر سفرەی خواردنەكەیان دادەنیشن و هەر یەكەیان دەستی بۆ درێژ دەكات و بەشی خۆی دەپچڕێنێت. یەكێك وتی: ئایا لەم ڕۆژەدا ئێمە كەمین، لەبەر كەمی ژێرە وامان لێدێت؟ فەرمووی: نەخێر ئێوە زۆرن، بەڵام وەك كەفی سەر ئاو وان، خوا ترسی ئێوەی لە دڵی دوژمنانتاندا دەردێنێ و بێهێزی دەخاتە دڵی ئێوەوە، یەكێك وتی: ئەی پێغەمبەری خوا بێ هێزی (وهن) چیە؟ فەرمووی: خۆشویستنی دونیاو ڕق لێ بوونەوە لە مردن.

ئەو كەسەی سەیری بارودۆخی موسڵمانان بكات دوای توانەوەو نەمانی دەسەڵاتیان لەسەر زەوی، دەبینێت جیهان زۆر تامەزرۆیە و پیلانی گەلەك زۆر لە ئارادایە لە دژی موسڵمانان لەگەڵ زۆریی ژمارەی موسڵمانان.

٢ _ پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرمووی: (صِنْفان من أهل النار لم أرَهُما: قومٌ معهم سياط كأذناب البقر، يَضربون بها الناس، ونساءٌ كاسياتٌ عارياتٌ مُمِلاتٌ مائلات، رؤوسهُن كأسِنمة البُخْت المائلة، لا يدخُلْنَ الجنة، ولا يجِدْنَ ريحها، وانَّ ريحها لَيوجدُ من مَسيرة كذا وكذا)[2] واته: دوو دەستە لە ڕیزی خەڵكانی ناو دۆزەخن كە نەمدیون: خەڵكانێك كە قەمچیان پێیە، هەروەك كلكی مانگا لە خەڵكی دەدەن. و ئافرەتانێك كە پۆشتەن، بەڵام وەك ڕووت "جلەكانیان یان تەنگ و تەسكە

---

(١) فەرموودەی: نزیكە ڕۆژێك بێ كە كۆمەڵانی كافر... تاد: أبو داود: ٣١ كتاب الملاحم، ٥ باب تداعي الأمم على الاسلام، رقم ٤٢٩٧، عن ثوبان.

(٢) فەرموودەی: دوو دەستە لە ڕیزی خەڵكانی ناو دۆزەخن... تاد: صحيح مسلم: ٣٧ كتاب اللباس و الزينة، ٣٤ باب النساء الكاسيات العاريات...، رقم ٢١٢٨، عن أبي هريرة رضي الله عنه. و ٥١ كتاب الجنة و صفة نعيمها وأهلها، ١٣ باب النار يدخلها الجبارون...، رقم ٢١٢٨م (٥٢)، عن أبي هريرة رضي الله عنه.

البخت: وشتری خوڕاسانین. تاكەكەی بریتیە لە: بختي و بختية.

یان تەنکە یاخود کورتە" ڕووتن و لادەرن لە ڕاستی و هاندەری ئافرەتانی تریشن، بەفیزو لارو لەنجەوە دەڕۆن بە ڕێوە، قژیان وەك کۆپارەی حوشتر بەرز کردۆتەوە کە کۆپارەکە ئەوەندە قەبەیە لە قەڵەویدا لاردەبێتەوە، ئەوانە نەدەچنە بەهەشت و نەبۆنیشی دەکەن لە کاتێکدا کە بۆنی بەهەشت لە دووری ئەوەندە و ئەوەندەوە دێت.

ئەوەی لە دوای چەند سەدەیەکی سەرەتاوە تەماشای ئوممەتی ئیسلام بکات. ئەوا جۆری یەکەمی بەبەرچاو دەکەوێت، لەوەی ستەم بڵاوبوەتەوەو خەڵکی ئازار دەدرێن و لەم سەردەمەشماندا دەبینێت کە فەرموودەکە وێنەیەکی وردی کێشاوە بۆ ڕووت و قوتی و بەڕەڵایی و فیتنەی ئافرەتان.

٣_ ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ) : (لَيَأْتِيَنَّ على الناس زمانٌ، لا يبقى منهم أحد الا أكل الربا، فاِن لم يأكله، أصابه من غباره)[١] واتە: سەردەمێك دێت بەسەر خەڵکیدا، هیچ کەسێك نابێت سوو (ڕیبا) نەخوات، ئەگەر یەکێك هەوڵیش بدات نەیخوات ئەوا تۆزی سووەکەی بەرئەکەوێت.

شتێکی زانراوە کە ژیانی ئێستای ئابوری و خەرجی و لایەنەکانی تریش لەسەر سوو (ڕیبا) وەستاوە، ئەم فەرموودەیەش هەواڵی ئەو بارودۆخەی ئێمەی داوە تیایداین.

٤_ بوخاری و مسلیم لە ئەبو هورەیرەوە (خوای لێ ڕازی بێت) گێڕاویانەتەوە، پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (لا تقوم الساعة تخرجَ نارٌ من أرض الحجاز، تُضيء أعناق الاِبلِ بِبُصْرَى)[٢]

---

(١) فەرموودەی: سەردەمێك دێت بەسەر خەڵکیدا... تاد: أخرجه أبو داود وابن ماجه و الحاكم في المستدرك عن أبي هريرة رضي الله عنه وهو صحيح./ الجامع الصغير ٤٦١.

(٢) فەرموودەی: (قیامەت هەڵناسێت، تا ئاگرێك دەرنەچێت... تاد: بوخاری و موسلیم هاوبەشن لە گێڕانەوەیدا./ اللؤلؤ والمرجان ٨١٣. رواه البخاري في صحيحه: ٩٢ كتاب الفتن، ٢٤ باب خروج النار، رقم ٧١١٨، عن أبي هريرة رضي الله عنه. ومسلم في صحيحه: ٥٢ كتاب الفتن وأشراط الساعة، ١٤ باب لا تقوم

بوصرا: شارێكە لە شام. واتە: (قیامەت هەڵناسێت، تا ئاگرێك لە خاكی حیجازەوە دەرنەچێت، لە بوصرا ملی حوشتری پێ ڕووناك نەبێتەوە)[1].

هەواڵیان پێداوین لەبارەی گڕكانێكی زۆر گەورە لەو شوێنەی كە پێغەمبەر (ﷺ) هەواڵی لەبارەوە دابوو، پێشەوا نەوەوی وتویەتی: بە شێوەیەكی تەواتر هەواڵی ئەم ڕووداوە لە دانیشتووانی شامەوە هاتووە. سەمهودی وەسفی بومەلەرزەو و دەنگ و ئاگرە سامناكەكەی كردووە، ئەم ڕووداوە لەسەردەمی سەمهودی بووە واتە ساڵی ٦٥٤ك. هەروەها قەستەڵانی وەسفی ڕووداوی ئەم ئاگرەی كردووەو وتویەتی: (ڕووناكی ئەم گركانە هەموو شتەكانی گرتەوەو ڕووناكی كردەوە، تەنانەت بەشێوەیەك حەڕەمی مەكە و شاری مەدینەی ڕووناك كردبووەوە، وەك ئەوەی خۆری لێ هەڵاتبێت، لە بڵێسەی ئەو ئاگڕكانەئاگری لێدەرچوو، بەشێوەیەك وای لێهات ڕووناكی خۆر كە لەسەر زەوی ڕەنگی زەردە ئەوا لە بەر كاریگەر بوون بەو گركانە ڕەنگی سۆری بەسەردا زاڵ ببوو، مانگیش وا دەردەكەوت كە گیراوە). سەمهودی لە (تأریخ المدینة) و قازی سینان و قاشانی و ئیبن كەسیرو جگە لەوانەش باسی ئەو ئاگرەیان كردووە[2].

جۆری دووەم: ئەم جۆرە هەر بەردەوامە، لە هەموو كاتێك نمایشی خۆی دەكات، ئەویش قورئانی پیرۆزە.

الساعة حتى تخرج نار من أرض الحجاز، ٢٩٠٩، عن أبي هريرة رضي الله عنه. و بهذا اللفظ في سنن أبي داود: ٥٢ كتاب الفتن، ١٤ باب لا تقوم الساعة حتى تخرج نار من أرض الحجاز، رقم ٢٩٠٩، عن أبي هريرة رضي الله عنه.

(١) دەقی كوردی ئەو فەرموودەیەم وەرگرتووە لە: (پوختەی صحیح موسلیم: زكی الدین عبدالعظیم عبدالتوی المنذري. وەگێڕانی: لیژنەیەك. سەیری ١٠٠٦/٢ بكە). بە كەمێك دەستكارییەوە. (وەرگێڕ).

(٢) الرسول: سعید حوی ١٣٠/٢ جا ئەم نمونانەش دڵۆپێكن لە دەریایەك و مشتێكن لە خەرواڵێك.

لێرەدا دەچینە سەر هەندێ لایەنەکانی قورئانی پیرۆز کە بەڵگەن لەسەر ئەوەی موعجیزەی پێغەمبەرمانە (ﷺ) و لەلایەن خواوە هاتووە.

قورئانی پیرۆز

وشەی (قورئان) لە زمانەوانیدا: چاوگی (قرأ)ەیە، وەك (غفران) کە چاوگی (غفر)ەیە.

خوای پاك و بەرز دەفەرموویێت: ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِۦٓ ﴿١٦﴾ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُۥ وَقُرْءَانَهُۥ ﴿١٧﴾ فَإِذَا قَرَأْنَٰهُ فَٱتَّبِعْ قُرْءَانَهُۥ ﴿١٨﴾﴾ القيامة: ١٦ _ ١٩. **واتە: (پەلە مەکە و زمانت مەجوڵێنە، بۆ ئەوەی پەلە بکەیت لە وەرگرتنیدا. بەڕاستی لەسەر ئێمەیە کۆکردنەوەو خوێندنەوەی. جا کاتێك ئێمە دەیخوێنینەوە تۆش شوێنمان بکەوە لە خوێندنەوەیدا. پاشان بەڕاستی ڕوون کردنەوەشی لەسەر ئێمەیە).**

لە زاراوەشدا: بریتییە لە فەرمایشتی خوای پایەبەرز، کە دابەزێنراوە بۆسەر پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)، لە دوو توێی دوو بەرگدا نووسراوە، بەشێوەیەی موتەواتر لە پێغەمبەرەوە هاتووە کە گومان هەڵناگرێت، لە سورەتی (الفاتحة) دەستی پێکردووە و بە سوڕەتی (الناس) کۆتایی هاتووە، خوێندنەوەی پەرستش و بەندایەتییە[1].

ئەم قورئانە پیرۆزە هیچ ناڕاستی و نادروستی و ناتەواوی ڕووی تێ ناکات لە هیچ کاتێکدا و لە هیچ لایەکەوە، بەرنامەو شەریعەتی نەمرەو شیاوە بۆ هەموو کات و شوێنێك.

---

[1]) فتح الغفار لابن نجيم ١/١٠، جمع الجوامع بشرح البناني ١/٢٢٣، علم الأصول الفقه لعبدالوهاب خلاّف ٢٢.

قورئانی پیرۆز موعجیزەو دەرئاسایە، مرۆڤ دەستەوەسانە لەوەی بتوانێت وێنەیەکی هاوشێوەی بێنێت. لێرەشدا پێویستە بەڵگە بخەینەڕوو لەسەر دەرئاسا بوونی قورئان، تا پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) و ڕاستی ئیسلاممان بۆ دەربکەوێت.

ئیعجازی قورئان

ئیعجاز: بریتییە لە چەسپاندنی دەستەوەسانی و بێ توانایی بۆ بەرامبەرو دەورووبەر.

دەوترێت: قورئان مرۆڤی دەستەوەسان کردووە، واتە: سەلماندی کە مرۆڤ ناتوانێت وێنەیەکی هاوشێوەی قورئان بێنێت.

موعجیزە و دەرئاسا بوونی قورئان نایەتەجێ تەنها بەم سێ شتە نەبێت:

١_ تەحەداکردن، بریتییە لە داواکردنی بەرەنگار بوونەوەو بەڕوودا وەستان.

٢_ بوونی ئەو شتە پێویستە کە تەحەداکارتەحەدای پێ دەکات.

٣_ نەبوونی هیچ ڕێگرێك لە بەردەم ململانێکە.

ئەگەر ململانێکار بانگەشەی بردنەوەی کرد و ململانێ کارەکەی تر نکۆڵی لێکرد، ئینجا دووبارە ئەوەی یەکەم تەحەدای نکۆڵی کارەکەی کرد و ئەویش نەیتوانی ڕووبەڕووی ببێتەوە، ئەوا ئەوەی یەکەم دەستەوەسانی هی دووەمی سەلماند، ئەمەش بەهۆی:

تەحەداکردنی یەکەمەوە،

پێداگیری دووەم لەسەر پوچەڵی بانگەشەکەی،

نەبوونی هیچ کۆسپ و ڕێگرییەك یان پاساوێك لە بەردەم ئەنجامدانی ململانێکە.

هاتنەدی مەرجەکانی ئیعجاز لە قورئانی پیرۆزدا

بۆ ئەوەی ڕاستی و دروستی موعجیزە بوونی قورئانی پیرۆز ڕوون بکرێتەوە، ئەوا پێویستە هەموو مەرجەکانی ئیعجاز کە پێشتر خستمانەڕوو لەسەر قورئان بخەینەڕوو تا موعجیزە بوونی بە ڕۆشنی دەربکەوێت، بەم شێوەیەی خوارەوە:

١_ تەحەدا کردن: کە بریتیە لە داواکردنی بەرەنگار بوونەوەو بەڕوودا وەستان:

قورئانی پیرۆز تەحەدای عەرەبەکانی کرد، بێ توانایی و دەستەوەسانی ئەوانی سەلماند،ئەگەر چی سوارچاکی مەیدانی ڕەوانبێژی و جوانبێژی و شیعرو پەخشانن، خوای بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُۥ ۚ بَل لَّا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٣﴾ فَلْيَأْتُوا۟ بِحَدِيثٍ مِّثْلِهِۦٓ إِن كَانُوا۟ صَـٰدِقِينَ ﴿٣٤﴾﴾ الطور: ٣٣_٣٤. واتە: (یان دەڵێن: ئەم قورئانە خۆی هەڵبەستووەو دایرێشتووە، نەخێر وانییە، هەر ئیمان و باوەڕیان نییە "ئەگینا چۆن وادەڵێن". _ دەی کەواتە خۆ ئەوانیش قسەزان و لێزانن _ دەبا فەرمایشتێکی ئاوا وەك ئەم قورئانە بهێنن ئەگەر ڕاست دەکەن؟!).

خوای مەزن تەحەدای کردن بەوەی دەسوڕەت، هاوشێوەی دەسوڕەتی قورئانی پیرۆز بێنن، خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿أَمْ يَقُولُونَ ٱفْتَرَىٰهُ ۖ قُلْ فَأْتُوا۟ بِعَشْرِ سُوَرٍ مِّثْلِهِۦ مُفْتَرَيَـٰتٍ وَٱدْعُوا۟ مَنِ ٱسْتَطَعْتُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمْ صَـٰدِقِينَ ﴿١٣﴾ فَإِلَّمْ يَسْتَجِيبُوا۟ لَكُمْ فَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّمَآ أُنزِلَ بِعِلْمِ ٱللَّهِ وَأَن لَّآ إِلَـٰهَ إِلَّا هُوَ ۖ فَهَلْ أَنتُم مُّسْلِمُونَ ﴿١٤﴾﴾ هود: ١٣ _ ١٤. واتە: (بەڵکو _ لەگەڵ ئەو هەموو بەڵگانەدا _ ئەوان دەڵێن کە موحەممەد (ﷺ) قورئانی هەڵبەستووە، پێیان بڵێ: جا ئێوەش دە سورەتی هەڵبەستراوی وێنەی ئەم قورئانە بێنن، هەرکەسیش لەخوای گەورە بەدەر، دەتوانن، بانگ بکەن _ بۆ هاوکاریتان پەنای بۆ بەرن _ ئەگەر ئێوە ڕاست دەکەن. جا ئەگەر "خوانەناسان"

نەهاتن بەدەم ئەو داوایەتانەوە، ئەوە ئیتر چاك بزانن و دڵنیا بن كە بەڕاستی ئەم قورئانە هەر بە ئاگاداری خوای گەورە دابەزێنراوەو بشزانن جگە لەویش خوایەكی تر نییە، ئایا ئیتر ئێوە "ئەی بێ باوەڕان" ملكەچ نابن).

تەحەدای كرد بەوەی تەنها یەك سوڕەتی هاوشێوەی یەك سوڕەتی قورئان بێنن: ﴿ وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا۟ بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِۦ وَٱدْعُوا۟ شُهَدَآءَكُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ﴿٢٣﴾ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا۟ وَلَن تَفْعَلُوا۟ فَٱتَّقُوا۟ ٱلنَّارَ ٱلَّتِي وَقُودُهَا ٱلنَّاسُ وَٱلْحِجَارَةُ ۖ أُعِدَّتْ لِلْكَٰفِرِينَ ﴿٢٤﴾ ﴾ البقرة: ٢٣ _ ٢٤. واتە: (جا ئەگەر ئێوە لە دودڵی دان و گومانتان لەم "قورئانە پیرۆزە" هەیە كە دامانبەزاندووە بۆ بەندەی خۆمان موحەممەد (ﷺ) ئەگەر بۆتان دەكرێت ئێوەش هەوڵ بدەن سوڕەتێكی وەك ئەو بێنن، هاوپەیمان و هاوكارەكانیشتان جگە لە خوا "بۆ ئەو مەبەستە" بانگ بكەن ئەگەر ئێوە ڕاست دەكەن. خۆ ئەگەر نەتانتوانی و هەرگیز ناشتوانن "كەواتە باوەڕبهێنن" خۆتان بپارێزن لەو ئاگرەی: سووتەمەنیەكەی خەڵك و بەردە، كە بۆ بێ باوەڕو خوانەناسان ئامادە كراوە).

كاتێك مرۆڤ و جنۆكە دەستەوەسان بوون، ئەوا خوای گەورە تەحەدای كردن بە شێوەیەكی گاڵتە ئامێزو ڕیسواكردن: ﴿ قُل لَّئِنِ ٱجْتَمَعَتِ ٱلْإِنسُ وَٱلْجِنُّ عَلَىٰٓ أَن يَأْتُوا۟ بِمِثْلِ هَٰذَا ٱلْقُرْءَانِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِۦ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا ﴾ الاسراء: ٨٨. واتە:(ئەی موحەممەد (ﷺ) پێیان بڵێ: سوێند بەخوا ئەگەر هەموو ئادەمیزاد و پەریەكان كۆببنەوەو _ هەوڵی بەردەوام بدەن تا _ قورئانێكی وەك ئەمە دانێن و بهێننە_ مەیدان _ ناتوانن كاری وابكەن، ئەگەر چی هەموو لایەكیان ببنە پشتگیر و یارمەتیدەری یەكتری).

ئەم تەحەدایە تەنها تایبەت نەبوو بەسەردەمی پێغەمبەر (ﷺ)، بەڵکو ئەم تەحەدایە بەردەوامە تا ڕۆژی دوایی[1].

٢_ بوونی ئەو شتە پێویستە کە تەحەدداکارتەحەدای پێدەکات:

پێغەمبەر (ﷺ) بانگەشەی کرد، کە پێغەمبەری خوایە و کتێبی خوا (قورئانی پیرۆز)ی بۆ ئەوان هێناوە، گاڵتەی بە پەرستش و عەقڵی ئەوان دەکرد، بۆیە ئەوانیش پێداگیریان کرد لەسەر ئەوەی هاووێنەی قورئان یاخود هاشێوەی بەشێکی قورئان بێنن، تا بەڵگەی پێغەمبەر (ﷺ) تەفروتونا بکەن و چیتر نەڵێت قورئان لەلایەن خواوە هاتووە.

٣_ نەبوونی هیچ ڕێگرێک لە بەردەم ململانێکە:

هیچ ڕێگرێك لە بەردەم عەرەبەکاندا نەبووەو نییە کە ڕووبەڕووی ببنەوە، ئەمەش لەچەند لایەنێکدا ڕوون و ئاشکرایە:

ا_ لایەنی زمانەوانی: عەرەبەکان سەرکردەو ڕابەری ڕەوانبێژی و ڕوونبێژی و جوانبێژی بوون بەهۆی هۆنراوەو پەخشانەکانیان، قورئانیش بە زمانی ئەوان دابەزی بوو.

ب_ لایەنی واتا: خاوەنی تێڕاوانینی تیژو ئەزموون و شارەزایی و زیرەکی بوون، هەروەك وتارو هۆنراوەو شوێنەوارەکانیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن.

پ_ لایەنی کات: قورئان بەیەك جار دانەبەزی بەڵکو لە ماوەی (٢٣ ساڵ) دابەزی، تا ماوەی ڕووبەڕوو بوونەوە فراوان بێت[2].

---

(1) سەیری تەحەدای قورئانی پیرۆز بکە لە: إثبات النبوة ٢١، کتێبەکەمان: التحدي في آيات الإعجاز.

(2) علم الأصول الفقه لعبدالوهاب خلاف ٢٥_٢٧، محاضرات في أصول الفقه للشيخ بدر متولي عبدالباسط ١/١٢٩.

عەرەبەکان ئەوەیان دەزانی کە ڕووبەڕوو بوونەوەی قورئان بە داڕشتنی سورەتێك، بەهێزترو باشترە لەوەی پێغەمبەر (ﷺ) بەدرۆ بخەنەوەو، کاریگەریشی زیاتر دەبێت لەسەر پەرتەوازە کردنی شوێنکەوتووانی، بەڵام ئەوان دەستەوەسان بوون لەمەدا، سەرباری ئەوەی عەرەبەکان زمان پاراوترین وتاربێژترین سەرکردەی ڕەوانبێژی بوون بۆ ماوەیەکی دووورو درێژ، بەڵام ڕێگەیەکی تریان گرتەبەر، ئەویش بریتی بوو لە تێکۆشان و ڕووبەڕوو بوونەوە بە شمشێرو دەرچوون لە وڵات و بەفیڕۆدانی پارەو سامان لە جەنگی زیانبەخش[1].

ئەمەش خۆی لەخۆیدا تەنها دانپێدانانێکی تەواوە بەوەی قورئانی پیرۆز کتێبی پەروەردگارە، کە ناتەواوی و نادروستی لە هیچ کاتێك و لایەکەوەڕووی تێ ناکات.

ڕووەکانی ئیعجازی قورئانی پیرۆز

قورئانی پیرۆز کتێبی یاساو ڕێسا دانانە بۆ خەڵکی، بەمەش ژیانێکی سەربڵندو ڕێزداری بنیاتدەنێ و ئامانجیشی ئاوەدان کردنەوەی زەوییە.

مەبەستی سەرەکی قورئان تەنها ڕەگ و ڕیشە داکوتانی تیۆرە زانستیەکان نەبووە یاخود کاری تەنها خوێندنەوەی هەواڵی پێشینان یان وێنەیەکی وێژەیی و ئەدەبی شێواز دەگمەن نەبووە، بەڵکو باسی نیشانەکانی خوای گەورەی کردووە لە بوونەوەردا بەو شێوازە بەرزە تا فێری بێ باوەڕان بکات کە قورئان فەرمایشتی خوایە و لەخودی خۆیدا موعجیزەیە، ئەمەش جەخت کردنەوەیە لەسەر باوەڕ پێهێنانی و پەند و ئامۆژگاری وەرگرتن لە چیرۆك و بەسەرهاتەکان.

---

(1) الاتقان ٧١٠_٧١١، المواقف وشرحه للسيد االشريف ٢٤٤/٨، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٢٧/٥، شرح العقائد العضدية للدواني ٢٧٨/٢، نهاية الإقدام ٤٤٩، سبل الهدى والرشاد ٥٨١/٩، النبأ العظيم ٨٥.

قورئانی پیرۆز لە چەندین لایەنەوە موعجیزەیە کە بریتین لەمانە:

ڕووی یەکەم:ڕوونبێژی و ڕەوانبێژی و جوانبێژ دەربڕینەکانی و داڕشتە سەر سورهێنەکەی

زانایان ڕاجیان لەبارەی دیاریکردنی ئەم لایەنە بەم شێوەیە:

١_ ئیعجازی قورئان لەوەدایە کە لە بەرزترین و بڵندترین پلەی ڕەوانبێژی و جوانبێژی دایە، هەروەك ڕەوانبێژانی عەرەب بە لێهاتووییەکەیان و زانایانی ڕەواناسی زمان بە تواناکانیان و شارەزاییان لەو بوارەدا پەییان بەم ڕاستییە بردووە. زۆربەی زانایان بۆچوونیان وایە ئەمە لایەنی ئیعجازی ڕەوانبێژی قورئانی پیرۆزە[١].

گشت زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی کە بنچینە و بناغەی ڕەوانبێژی بوونی هەرە بەهێزی هەیە، جا هەر کەسێك کەمترین توانای جیا کردنەوەی هەبێت و شارەزا بێت لە داڕشتنی وتەدا نکۆڵی لەمە ناکات و دانی پێدا دەنێت[٢].

---

(١) المقاصد وشرحه للتفتازاني ٢٨/٥. "ئیجی" لە (المواقف) و "سەید شەریف" لە (شرح المواقف ٢٤٤/٨) باسی کردووە: (مەبەست لەوەی قورئانی پیرۆز لە پلەی هەرە بەرزی ڕەوانبێژی دایە ئەوەیە کە هاووێنەی نییە لە شێوەی داڕشتن و پێکهاتەکەی، پلەکانی ڕەوانبێژی بێ توانا بوون لە ئاست ڕەوانبێژییەکەی قورئاندا، ئەمە بۆچوونی "جاحز" و زماناسانی عەرەبە). هەروەها باسی ئەوەشی کردووە: (زانایان بە چێد شێوەیەك باسی ڕەوانبێژی قورئانیان کردووە، باشترینیان ئەوەیە کە دەڵێت: ڕەوانبێژی بریتییە لە دەربڕین بە بێژە و وشەی جوان و قەشەنگ "واتە: پوختە بێت و دوور بێت لە کەم و کورتی پێکهێنەرو ڕەگەزو ناتەواوییەکانیان" کە واتای ڕاست و دروست بەدەستەوە بدات "واتە: شیاوی ئەو حاڵ و بارودۆخە بێت کە قسەکەی تێدا کراوە" بەبێ زیاد و کەمی لە مانا و ڕوونکردنەوەدا. جا هەر چەندە بەرزی و پیرۆزی و بریسکە و ڕۆشنی واتاکان زیاد ببێت و هاوتا بێت لەگەڵ مەبەستەکە ئەوا قسەکە ڕەوانبێژتر دەبێت).

(٢) المواقف، سەرچاوەی پێشوو.

تێکڕای وشەکانی قورئانی پیرۆز ڕوون و ڕەوانن، گوێچکە گران ناکەن، دەربڕینەکانی ڕێکن لەگەڵ داخوازی بارودۆخەکان لە بەرزترین پلەی ڕەوانبێژی دان، ئەمەش لە وێچواندنەکان (تشبيهات) و خواستن (استعارة) و خوازراو (مجاز) و سەرجەم شێوە جیاوازەکانی بەدەر دەکەوێت[1].

٢_ ئیعجازی قورئان لە ڕێکخستن و شێوە دارشتنە سەیرو شێوازە سەر سوڕهێنەکەیدایە.

بۆ ڕێکخستن و شێوە دارشتن، دوو مانا هەیە:

مانای یەکەم: هۆنراوەوەو شێوە داڕشتن (نظم) بریتییە لە ڕێکخستنی وشەکان و خستنە پاڵ یەك و هۆنینەوەیان. جا ئەم شێوەیەی قورئان جیاوازە لەگەڵ شێوە باوو و نەریتییەکەی وتەی عەرەب، لە:

دەسپێکیدا: واتە: لە سەرەتای سوڕەت و چیرۆکەکاندا، بۆ نمونە: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ﴾، ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمُزَّمِّلُ﴾، ﴿ٱلۡحَآقَّةُ ۝١ مَا ٱلۡحَآقَّةُ ۝٢﴾، ﴿عَمَّ يَتَسَآءَلُونَ﴾.

دواییەکەیدا:بۆ نمونە: ﴿يَعۡمَلُونَ﴾، ﴿يَفۡعَلُونَ﴾.

لە جاکەرەوەکانی: واتە لە کۆتایی ئایەتەکان، کە وەك سەرواى وتەی عەرەبەکانە.

ئەم شتانەی باسکران لە قورئاندا هەن، بەشێوەیەك کە عەرەبەکان شتی لەو جۆرەیان لە قسەکانیان بەرچاو نەکەوتبوو و دەستەوەسانیش بوون لە بەرامبەریدا. هەندێ لە موعتەزیلەکان بۆچوونیا وایە ئیعجازی ڕەوانبێژی قورئان لە مەدایە[2].

---

(١) علم أصول الفقه لعبدالوهاب خلاف ٣١.

(٢) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/ ٢٤٤، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٥/ ٣٠.

مانای دووەم:شێوە دارشتن و ڕێکخستن بریتییە لە کۆکردنەوەی ئەو وشانەی مانایان ڕێك و پێکن، بەو پێیەی عەقڵ دەخوازێت مەبەستەکان دەستنیشان دەکەن. جار شێوە دارشتن و ڕێکخستنی قورئان لە ڕەوانبێژیدا و گونجانی لەگەڵ بارودۆخەکە گەیشتە ئاستێك کە بەدەر بوو لە سنووری توانای مرۆڤ. عبدالقادر الجرجانی پێی وایە ئەمە ڕووی ئیعجازی ڕەوانبێژی قورئان[1].

لەبەر ئەمە سەرباری ئەوەی کە خانەدانانی عەرەب زۆر زیرەك بوون لە بواری نهێنی وشەکان و گەلەك دژایەتی ئیسلامیان دەکرد کەچی هەر نەیانتوانی لە بواری ڕەوانبێژیدا توانج و ڕەخنە ئاراستەی قورئانی پیرۆز بکەن، بە پێچەوانەوە وتیان قورئان جادوو و سیحرە، بێگومان ئەمە نەریت و شێوازی هەر کەسێکە کە بێ توانا بێت لە ئاستی ڕەوانبێژییەکەیدا و سەرسام بێت بە ڕوونبێژو جوانبێژییەکەی، دانیان بەوەش نا کە ئەمە لە توخم و ڕەگەزی وتار یاخود شیعری شاعیران نییە. هەروەك ئەمە دواتر ڕوون دەکرێتەوە[2].

٣_ قورئان پیرۆز بە هەردوو ئەو لایەنەی کە خرایەڕوو: شێوە دارشتن و ڕێکخستنە نامۆو دەگمەنەکەی، ڕەوانبێژییە هەرە بەرزەکەی، هەر دووکیان بەیەکەوە نەك تەنها یەکێك لەم دووانە دەرئاسان و موعجیزەی قورئان دەخەنەڕوو. ئەمە بۆچوونی (قازی باقلانی)یە[3].

ئەو کەسەی لە مێژووی زمانەکان دەکۆڵێتەوە، دەبینێت کە بە پلەبەندی زمانەکان گەشەیان کردووە، بەڵام زمانی عەرەبی هیچ گەشەیەکی پلەبەندی بەخۆیەوە نەبینی کاتێك قورئانی پیرۆز هات، بەڵکو لە نیمچە تەقینەوەو هەڵقوڵانێکی لەناکاو دەچوو، زمانی عەرەبی لە

---

(١) المقاصد وشرحه للتفتازاني، سەرچاوەی پێشوو، تیایدا هاتووە: عبدالقاهر وتویەتی: شێوە داڕشتە بریتییە لە دەربڕینی واتا لە چوارچێوەی وشەکان بەپێی ئەو مەبەستەی وتەکەی لە پێناودا دەکرێت.

(٢) المقاصد وشرحه للتفتازاني ٣٢/٥.

(٣) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٤٥/٨، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٣٠/٥، الإنصاف للباقلاني ٦٢، تمهيد الأوائل ١٧٧ و١٨٥.

شێوەزاری نەفامیەوە گواستەوە بۆ زمانێکی ڕێك و پێك و تۆکمە لەڕووی هۆنەری، لەگەڵ ئەوەشدا جگە لە شێوەزاری حیجازی دەربڕینە بیانیەکانی تری بەهیچ شێوەیەك بەکارنەهێنا. ئەمەش وەك ئەوە وایە کە هەموو سەروەت و سامانی وشە و دەربڕینەکانی هێناوەو بەشێوەیەکی نامۆو دەگمەن دایڕشتووە، بەمەش کودەتایەکی گەلەك زۆر گەورەی لە وێژەو ئەدەبی عەرەبیدا کردووە بەهۆی گۆڕینی ئامرازی هونەری دەربڕین، جا لە هەردوو ڕووی ئەدەبی و زمانەوانی جیاوازیەکی تەواوی هێنایە کایە لە نێوان زمانی سەردەمی نەفامی و زمانی سەردەمی ئیسلام[١].

شێخ (مودودی) هیندی وتویەتی:(ئەگەر زمانی عەرەبی بخوێنیتەوە، بەجوانی لەم زمانە بکۆڵیتەوەو وێژەو هۆنراوەکانی بەوردی بخوێنیتەوە، بۆت دەردەکەوێت، زمانێك نییە هاوشانی بێت، بەڵکو باشترین زمانە بۆ دەربڕینی بیروباوەڕو بەرنامەی گشتی و جیهانی، تەنانەت بۆ دیاریکردنی مانای خواناسین و کارتێکردن لە گیان و دەرووندا، دەبینیت بەچەند ڕستەیەکی کورت و بچوك، گەورەترین ماناو مەبەست دەگەیەنێ و بەجوانیش کار دەکاتە سەر سۆزو دەروون. مانای قورئانی پیرۆز پێویستی بەزمانێکی لەو جۆرەیە، ئا لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت، کە بۆچی خوای گەورە زەوی عەرەبی دیاریکرد بۆ ئەوەی ببێتە کانگای ئەو پەیامە گەورەو پێغەمبەرایەتی جیهانی)[٢].

---

١) الظاهرة القرآنية ٢٣٢_٢٣٤.

٢) مباديء الاسلام لأبي الأعلى المودوي ٤٧.

سەیری ئەم سەرچاوانە بکە کە بەتێرو تەسەلی لەم بارەوە دواوە: الاتقان ٢/١١٦_١٢٥ و چەندین ڕاو بۆچوونی هێناوە وەك بۆچوونی: (جاحز، نەزام، باقلانی، ڕازی، زەملەکانی، ئیبن عەتییە، ڕاکشی، ئەصفەهانی، سەکاکی، تەوحیدی، خەتابی، زەرکەشی، رەمانی، قازی عیاز) و جگە لەوانەش.

هەندێ کتێبی لەم جۆرە لە چاپ دراون، (د. عومەر مەلا حوەیش) لە کتێبەکەیدا (تطور دراسات إعجاز القرآن وأثرها في البلاغة العربية) باسی بۆچوونی ناوبراوانی کردووە وەك شرۆڤەیەك بۆ کتێبەکانیان لەسەر بابەتی ئیعجاز. سەیری ئەمانەش بکە: إعجاز القرآن للرافعي، النبأ العظيم ٨٠.

شێوازی قورئانی پیرۆز

شێوازی قورئان[1] ڕێگایەکە کە تەنها قورئان ئەو ڕێگەیەی بەکارهێناوە لە داڕشتنی فەرمایشتەکانی و دەستنیشان کردنی دەربڕینەکانی، قورئانی پیرۆز وەك کتێبێك بە زمانی عەرەبی و ئەو شێوازەی عەرەبی هۆگر بووە، جا لە پیتەکانی زمانی عەرەبی وشەکانی قورئان پێکهاتووەو لەو وشانەش ئەوان ڕستەکانی پێکهاتوون و داڕێژراون، لەسەر یاسا گشتیەکانی عەرەبەکان لە داڕشتنی وشەو ڕێکخستنی ڕستەدا قورئان دانراوە، لەگەڵ ئەمەشدا بە شێوازە تاقانە و دەگمەنو بێ هاوتاکەی دەستەوەسانی کردن.

نمونەی ڕوونکردنەوەی زمانەوانی لە هەر زمانێکدا وەك هەر پیشەیەکە لە پیشەکان.جا بەرگدروەکان لە نێوان خۆیاندا جیاوازن و پلە پلەن، هەیانە بێ توانایە و هەشیانە زیرەکە یاخود هەیانە لاوازە و هەشیانە بەهێزە، ئەم جیاوازیەش لە دەرەنجامی جیاوازی کەرستەی جل و بەرگە دراوەکە نییە یان ئەو ئامێرو ئامرازە گشتییانەی کە لەکاری بەرگدرویدا بەکاردێن، بەڵکو جیاوازیەکە لەو ڕێگە تایبەتیەوە سەرچاوەی گرتووە کە هەر یەکێك لە بەرگ درووەکان گرتوویانەتە بەر لە دیاریکردنی کەرستەکان و شێوازی ڕێکخستن و درووینیان و بەکارهێنانی یاساکانی ئەو پیشەیە لە شێوەو ئەندازەکەیدا.

لەبەر ئەمە دەربڕینی قورئانی نهێنی سەر سوڕهێنی خۆی هەیە، لە پێشینان ئەوانەی کە هەڵهێنجانیان کردووە لەو مەیدانەدا (خەتیبی ئیسکافی، ٤١٢ك مردووە) پەیی بەو نهێنیەی بردووە، جا لە کتێبەکەیدا (درة التنزيل و غرة التأويل)، نهێنی دەربڕینی پیتی (ف) لەگەڵ

(1) سەیری بابەتی شێوازی قورئان و حەوت تایبەتمەندییەکانی بکە لە: مناهل العرفان للزرقاني ١٩٨/٢ ولاپەڕەکانی دواتر.

بێژەی (کلوا) ڕوون دەکاتەوە کە لە فەرمایشتی خوای گەورەدا هاتووە لە سوڕەتی (البقرة: ٥٨): ﴿وَإِذْ قُلْنَا ٱدْخُلُوا۟ هَٰذِهِ ٱلْقَرْيَةَ فَكُلُوا۟ مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ﴾، واتە: (یادی ئەو نیعمەتە بکەنەوە کاتێك وتمان: بچنە ئەم شارەوە "کە قودسە"، جا هەرچی حەزی لێدەکەن لەوێ بیخۆن). ناوبراو دواوە لەبارەی نهێنی دەربڕینی (و) لە جیاتی (ف) لەگەڵ بێژەی (کلوا) لە فەرمایشتی پەروەردگار لە سوڕەتی (الأعراف: ١٦١): ﴿وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ ٱسْكُنُوا۟ هَٰذِهِ ٱلْقَرْيَةَ وَكُلُوا۟ مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ﴾ واتە: (یادی ئەو کاتە بکەرەوە کە پێیان وترا: لەم شارەدا "کە قودسە" نیشتەجێ ببن و لەو بەروبومانەی کە بە دەورو پسشتیدا هەیە لە هەر شوێنێك ویستتان بە ئارەزووی خۆتان لێی بخۆن). لەگەڵ ئەوەی هەر دوو ئایەتەکە باس لەیەك بەسەرهات دەکەن و پیتەکەش یەك مانا دەگەیەنێت. ناوبراو وتویەتی:

لە بنچینەدا هەر فەرمانێك کە شتی دەخرێتەسەر، کە پێیەوە پەیوەستە، ئەوا وەڵامەکەشی بەسەرەتاکەیەوە پێ پەیوەست دەبێت. یەکەم لەگەڵ دووەم بەمانای مەرج و پاداشت دێت، خۆی لە بنەڕەتدا وایە دووەم بخرێتە سەر یەکەم بە "ف" نەك بە "و"، ئەم فەرمایشتەش لەم جۆرەیە: ﴿وَإِذْ قُلْنَا ٱدْخُلُوا۟ هَٰذِهِ ٱلْقَرْيَةَ فَكُلُوا۟﴾ جا خواردن پەیوەستە بە چوونە ژوورەوە، چوونە ژووریش بەستراوەتەوە بە خواردن، خواردن پەیوەستە بە چوونە ژوورەوە، بە پێچەوانەی ﴿وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ ٱسْكُنُوا۟ هَٰذِهِ ٱلْقَرْيَةَ وَكُلُوا۟﴾ لەبەر ئەوەی نیشتەجێ بوون بریتییە لە مانەوە بۆ ماوەیەکی درێژ، چونکە خواردن پەیوەست نییە بە نیشتەجێ بوون، لەبەر ئەوەی دەکرێ یەکێك بچێتە ناو باخێکەوە لێی بخوات و پێیدا تێپەڕ بێت جا مادام دووەم پەیوەست نەبوو بە یەکەمەوە ئەوا خرانە سەر (عطف) بە "و" پێویستە نەك بە "ف"[1].

[1] بڕوانە: درة التنزیل وغرة التأویل ١٠.

تایبەتمەندییەکانی شێوازی قورئانی پیرۆز

ئەو تایبەتمەندیانەی قورئانی پیرۆز هەیەتی وایکردووە سروشتێکی موعجیزەیی هەبێت لە زمان و ڕەوانبێژییەکەی، ئەمانەی خوارەوەش نمونەی هەندێك لەو تایبەتمەندیانەن:

تایبەتمەندی یەکەم: جوانی دەربڕینەکانی قورئان بەشێوەیەکی سەر سوڕهێن و دڵڕفێنە، کە لە سیستەمی دەنگی و جوانییە زمانەوانییەکەی دەدرەوشێتەوە. مەبەست لە سیستەمی دەنگی قورئان: ڕێك وپێکی و تۆکمەیی و پێکهاتنە قەشەنگەکەیەتی، هەر لە جوڵە (حرکة) و وەستان (سکون) و درێژکردنەوە (مد) و مینگە (غنة) و پەیوەندی (إتصال) و وەستانی بێ هەناسە خواردنەوە (سکتة) و و هەماهەنگی و ڕێکخستنێکی ناوازەو زۆر جوانی هەیە.

هەر کەسێك ئەگەر عەرەبیش نەبێت، گوێ بگرێت بۆ کۆمەڵەی دەنگی قوئان، هەست بە ئاوازێکی نامۆ و ژەنینێکی سەر سوڕهێن دەکات، کە زۆر بەرزترە لە جوانی و قەشەنگیەکەی، بەراورد ناکرێت لەگەڵ هیچ جۆرێك لەو ئاواز و ژەنینانەی مۆسیقا و لاواندنەوەکانی هۆنراوەو شیعر، چونکە ئاوازو دەنگسازییەکانی مۆسیقا هاوشێوەو لێك نزیکن، بەڵام گوێچکە ساردوسوڕ و ماندوو دەبێت لە بیستنی، تەنانەت لەبەر ئەوەی کێشەکانی هۆنراوە چەند جۆرێکی دیاریکراون و سەرواکان لە یەك چامەدا زۆربەی کات وێکچوون و بە یەك چەشن بەسەریدا زاڵە بیسەر لێی وەڕس و بێزار دەبێت.

بەڵام ئەوەی گوێ دەگرێ لە ئاوازی قورئان هەرگیز وەڕس و بێزار نابێت، چونکە هەردەم گوێبیستی ئاوازی جۆراوجۆر و دەنگسازی نوێی بەپێی بارودۆخی جیاواز دەبێت، کە هەر شێوازێك لەو جۆرە ئاوازانە ژێیەکانی دڵ دەهەژێنن و دەلەرزێنن.

هەر ئەو جوانی و قەشەنگییە دەنگییە، یەکەم شت بوو کە گوێچکەکانی عەرەب لەبارەی قورئان هەستیان پێکرد، لەکاتی دابەزینی قورئان و ئەو قەشەنگییە دەنگیە هاوشێوەی نەبوو، بۆیە وا بەخەیاڵی عەرەبەکاندا هات کە قورئان شیعر یان جادووە.

مەبەست لە جوانی زمانەوانی قورئان، بریتیە لەو وەسفە زیاد و تایبەتمەندانەی کە پیتەکانی قورئان و ئەو ڕێکخستنەی وشەکانی هەیەتی، ئەمەش کاتێك مافی پیت و وشەکانی قورئان دەدەیت لە دەربڕین لە دەرچەکانی و بەهەمان ئەو شێوەیەی کە سیفەتی پیتەکەیە، هەروەك دیاریکراوە لە ڕێساکانی زانستی جوان خوێندنەوەی قورئان (قواعد علم التجويد).

لە کۆبوونەوەی سیستەمی دەنگی و جوانیە زمانەوانییەکەی چوارچێوەو قاڵبێکی دەربڕین و بێژەیی سەرسوڕهێن دروست بوو، کە زمانپاراوی خێڵە عەرەبە جیاوازەکانی تێدا ئاوێتە بووە، بە شێوەیەکی ئاسان و سوك.

بێگومان جوانی زمانەوانی و سیستەمی دەنگی و بەڵگەی ئیعجازی، لەلایەکی ترەوە پەرژینێکی تووندو تۆکمە بوو بۆ پاراستنی قورئان، کە ئامرازەکانی بیستنی بۆ لای خۆی کێش دەکرد و سەرنجی دەوروبەری بەرەو خۆی ئاڕاستە دەکرد، بۆیە بەردەوام جێگەی خۆی کردەوە لە زمان و گوێچکەکانی بوونەوەردا و هیچ کەسێکیش ئەو بوێرییە بەخۆی نادات کە گۆڕانکاری تێدا بکات.

تایبەتمەندی دووەم: قورئان خەڵکی سادە و تایبەتی ڕازیکردووە.

خەڵکی سادە و تایبەت چۆنیەکهەست بە جوانی قورئانی پیرۆز دەکەن، چ قورئان بخوێننەوە یان چ بەسەریاندا بخوێنرێتەوە چێژ لە تامە خۆشەکەی وەردەگرن و هەر یەکەش بە ئەندازەی توانای خۆی لێی تێدەگات.

بەڵام وتەی مرۆڤ وانییە، چونکە ئەگەر هەوڵیدا خەڵکی تایبەت و زیرەك ڕازی بکات، بەوەی پەنا بەرێتە بەر بەکارهێنانی وشەی نامۆو شێوازی ئاماژەیی، ئەوا لەو حاڵەتەدا خەڵکی سادەو گشتی لێی ڕازی نابن چونکە لێی تێناگەن.

هەروەها ئەگەر هەوڵی ڕازی کردنی خەڵکی سادەو گشتی دا بەوەی پەنابەرێتە بەر ئەوەی وتە و وشەو ڕستەتانەی ڕوون و ڕاشکاو بن و ڕاستییەکان بە ڕەهایی و ئاشکرایی بخاتەڕوو ئەوا خەڵکی تایبەت لێی ڕازی نابن، بەهۆی دابەزینی بۆ ئاستێك کە خۆشیی و تامی تێدا نییە و ئەوان کە خاوەن توانای تایبەت و زیرەکن چێژو تامی عەقڵی و دەروونی لێ وەرناگرن.

تایبەتمەندی سێیەم: قورئان عەقڵ و سۆزو عاتیفەی ڕازیکردووە، چونکە لەیەك کاتدا بەیەکەوە دڵ و عەقڵ بەیەکەوە دەدوێنێت.

بۆ نمونە لەو کاتەی کە قورئانی پیرۆز بەڵگەی عەقڵی دێنێتەوە لەسەر زیندوو بوونەوەو هەڵسانەوە لەگۆڕ، بەشێوەیەك بەڵگەکە دەخاتەڕوو کە دڵ و دەروون دەلەرزێنێت و سۆزو عاتیفە تەڕو پاراو دەکات. خوای پاك و بەرز دەفەرموویێت: ﴿وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦٓ أَنَّكَ تَرَى ٱلْأَرْضَ خَٰشِعَةً فَإِذَآ أَنزَلْنَا عَلَيْهَا ٱلْمَآءَ ٱهْتَزَّتْ وَرَبَتْ ۚ إِنَّ ٱلَّذِىٓ أَحْيَاهَا لَمُحْىِ ٱلْمَوْتَىٰٓ ۚ إِنَّهُۥ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ فصلت: ٣٩. واتە: (لە بەڵگەو نیشانەکانی خوا ئەوەیە کە دەبینیت زەوی کش و ماتە، جا کاتێك باران بەسەریدا دەبارێنین دەخرۆشێت و گەشە و نەش و نوما دەکات، چونکە بەڕاستی ئەو زاتەی کە زەوی زیندوو کردەوە، مردووانیش زیندوو دەکاتەوە، بێگومان ئەو خوایە دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿أَفَلَمْ يَنظُرُوٓا۟ إِلَى ٱلسَّمَآءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَٰهَا وَزَيَّنَّٰهَا وَمَا لَهَا مِن فُرُوجٍ ﴿٦﴾ وَٱلْأَرْضَ مَدَدْنَٰهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَٰسِىَ وَأَنۢبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍۭ بَهِيجٍ ﴿٧﴾ تَبْصِرَةً وَذِكْرَىٰ لِكُلِّ عَبْدٍ مُّنِيبٍ ﴿٨﴾ وَنَزَّلْنَا مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً مُّبَٰرَكًا فَأَنۢبَتْنَا بِهِۦ جَنَّٰتٍ وَحَبَّ ٱلْحَصِيدِ ﴿٩﴾ وَٱلنَّخْلَ بَاسِقَٰتٍ لَّهَا طَلْعٌ

نَّضِيدٞ ۝١٠ رِّزۡقٗا لِّلۡعِبَادِۖ وَأَحۡيَيۡنَا بِهِۦ بَلۡدَةٗ مَّيۡتٗاۚ كَذَٰلِكَ ٱلۡخُرُوجُ ۝١١﴾ ق: ٦_١١. واته: (ئایا ورد نەبوونەتەوە لەو ئاسمانەی کە بەسەریانەوەیە: چۆنمان دروستکردوەو ڕازاندوومانەتەوە بەجۆرێك هیچ کەم و کووڕی و کەلێنێکی تێدا نییە. هەروەها زەویمان ڕاخستووەو بڵاومان کردۆتەوەو کەژو کێومان لەسەری دامەزراندووەو لە هەموو جۆررە ڕووەکێکی جوان و ڕازاوەمان تیادا ڕواندووە. ئەمانە هەر هەمووی بۆ ڕۆشنکردنەوەی دڵ و یادخستنەوەیە بۆ هەموو ئەو بەندانەی کە بەلای ئێمەدا دێنەوەو ڕەزامەندی ئێمەیان مەبەستە. لە ئاسمانەوە ئاوێکی بەپیت و بەرەکەتمان هەردەم دابەزاندووە، جا بەهۆی ئەوەوە چەندەها باخ و دانەوێڵەی ئەو کشتوکاڵانەی کە درەو دەکرێن دەڕوێنین. هەروەها دارخورمای قەشەنگ و بڵند سەری هەڵدا، کە هێشووە خورمای جوان و لەسەر یەك ڕیزکراو دەگرێت. ئەمەش بۆ ئەوەی ببێتە ڕزق و ڕۆزی بۆ بەندەکان.. هەر بەو ئاوی بارانە شوێنە مردووەکان زیندوو دەکەینەوە، هەر ئاوەهایش لە دوای مردن ئێوە لە خاك دێنە دەرەوە).

ئەم شێوازە بەتواناو تۆکمەیە عەقڵی ڕازیکرد و تام و چێژی بە سۆزو عاتیفە بەخشی لە یەك کاتدا، خوای گەورە لە ئایەتی یەکەمدا فەرمووی: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِيٓ أَحۡيَاهَا لَمُحۡيِ ٱلۡمَوۡتَىٰٓ ﴾ هەروەها لە ئایەتی کۆتاییدا فەرمووی: ﴿كَذَٰلِكَ ٱلۡخُرُوجُ ﴾.

ئای لەو جوانیە دڵڕفێن و سەر سامکەرە، ئای لەو ئیعجازە نایاب و پڕشنگدارە، کە بەیەکجار ڕووبەڕووی عەقڵ و دڵی مرۆڤ دەبێتەوە بە پڕشنگدارترین بەڵگە و بەتامترین نمونەی خراوەڕوو لەو چەند وشە کەمەدا.

کاتێك قورئان باسی بەسەرهاتنی یوسف (سڵاوی خوای لێبێت) دەکات وەك نمونەیەك، ئەوا پەندی زۆر گرنگ دەخاتەڕوو، لەمیانەیدا بەڵگەی درەوشاوە پێش چاو دەخات، لەسەر پێویست بوونی داوێنپاکی و شەڕەف پاراستن و ئەستۆپاکی و دەستپاکی، هەروەك خوای گەورە لە

بەشێکی بەسەرهاتی ناوبراودا دەفەرموویێت: ﴿وَرَٰوَدَتۡهُ ٱلَّتِي هُوَ فِي بَيۡتِهَا عَن نَّفۡسِهِۦ وَغَلَّقَتِ ٱلۡأَبۡوَٰبَ وَقَالَتۡ هَيۡتَ لَكَۚ قَالَ مَعَاذَ ٱللَّهِۖ إِنَّهُۥ رَبِّيٓ أَحۡسَنَ مَثۡوَايَۖ إِنَّهُۥ لَا يُفۡلِحُ ٱلظَّٰلِمُونَ﴾ يوسف: ٢٣. واتە: (جا ئەو ئافرەتەی کە یوسف لە ماڵیدابوو هەوڵیدا یوسف لە خشتە ببات و دڵی ڕابکێشێت بۆ لای خۆی، هەموو دەرگاکانیشی داخست و وتی: وەرە پێشەوە خۆت ئامادە بکە، یوسف وتی: پەنا دەگرم بەخوا کاری واناکەم، چونکە پەروەردگارم دەرووی لێ کردوومەتەوە، هەروەها مێردەکەشت چاك ڕەفتار بووە لەگەڵمدا "چۆن خیانەتی لێدەکەم" چونکە من دڵنیام ستەمکاران سەرفراز نابن).

چاك بڕوانە، چۆن سێ پاڵنەری گومڕایی قبوڵ کران، بەرامبەر بە سێ پاڵنەری داوێنپاکی لە وێنەیەکی بەسەرهاتەکەدا، کە هەڵگری دەمەتەقێ و مشتومڕێکی توندی بەچێژو سەرنج ڕاکێش بوو لە نێوان سەربازی خواو سەربازی شەیتان، هەردوو پاڵنەرەکانیشی لە دوو تای تەرازوودا دایناون لە بەردەم عەقڵی خاوەن ویژدان.

ئا بەوشێوەیە قورئانی پیرۆز دەبینیت کە ناوەڕۆکەکەی ئاوێتەیەکی بەتام و سازگارە، کە وا دەکات دەروونەکان ئاسانتر بتوانن بەڵگە عەقڵییەکان هەرس بکەن، ئاسوودەشی دەکات بەچەند سەرنجدانێکی سۆزدارو عاتیفەیی، کە عەقڵ و سۆزو عاتیفە بەیەکەوە ئاراستە دەکات بۆ ڕێنمایی و هیدایەتی مرۆ و خێرو چاکەی مرۆڤایەتی.

جا ئەمە وەك وتەی مرۆڤ نییە، چونکە کاتێك مافی عەقڵ دەدات، ئەوا مافی سۆزو عاتیفە نادات بەڵکو دەست قایمە لە ئاستیدا، ئەگەر مافی سۆزو عاتیفەشی دا، ئەوا مافی عەقڵ و ژیری پێشێل دەکات، هەروەك شتێکی زانراوە لە نەریت و عادەت کە شێوازەکانی پەخشان بۆ دوو جۆر دابەش دەبەن: شێوازێکی زانستی و شێوازێکی وێژەیی و ئەدەبی.

جا زانستخوازان ڕازی نابن بەشێوازی ئەدەبی، بەهەمان شێوە قوتابیانی ئەدەبی و وێژەییش ڕازی نابن تەنها بە شێوازی زانستی، مرۆڤیش هەرچەندە بەتوانابێت ئەوا ناتوانێت

ببێته خاوەنی ئەو دوو هێزە بەیەکسانی، گریمان ئەگەر واش دابنێین کە ئەو دوو هێزە لە یەك کەسدا کۆدەبنەوە، ئەوا پێویستە بزانین کە بەیەکەوەو بەیەك تەوژم کارناکەن، بەڵکو بەشێوەیەکی جێگرەوەو بەنۆبەت کار دەکەن: ﴿ مَّا جَعَلَ ٱللَّهُ لِرَجُلٍ مِّن قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِۦ ﴾ الأحزاب: ٤. واتە: (خوا دوو دڵی دروست نەکردووە لە دەروونی هیچ کەسێکدا).

تەنها قورئان تاکە فەرمایشتە لە ناو هەموو جۆرەکانی ئاخاوتندا خاوەنی ئەو تایبەتمەندیەیە، چونکە قورئان پەیامێکە دابەزێنراوە لەلایەن زاتێکی بەتواناوە کە ڕۆح و جەستەی لە قورئانەکەیدا کۆکردۆتەوە.

تایبەتمەندی چوارەم: داڕشتنی قورئان و یاساکانی هۆنینەوەی لەوپەڕی چاکی و بەرزیدایە.

قورئانی پیرۆز، لە پەیوەندی و پێکەوە لکانی وشەو ڕستە و ئایەت و سوڕەتەکانی لە پلەیەکی ئەوەندە بەرزدایە کە هیچ ئاخاوتن و وتەیەکی تری پێناگات، ئەگەرچی ئەو ئاخاوتنە درێژ بێت و ئامانجی جۆراوجۆری هەبێت و لەیەك بابەتی هەمەڕەنگدا داڕێژرابێت.

قورئانی پیرۆز داڕێژراوێکی تاقانەیە، کە سەرنجی چاوەکان بەرەو لای خۆی دەبات.

ئا ئەمە سوڕەتی (فاتحة)یە، لێی ورد بەرەوە چۆن پێکەوە لکاوەو بەشێوەیەکی تۆکمە بەیەکەوە بەستراوە، بەوپەڕی جوانی لە واتایەکەوە دەچێتە سەر واتایەکی تر، مەبەستێك بەجێ دێڵێت و مەبەستێکی تر دەخاتەڕوو.

بەناوی خوای گەورە دەستپێکراوە، هەروەك چۆن دادوەر هەر حوکمێك لە حوکمەکان کە دەخوێنێتەوە سەرەتا بەناوی پاشای خاوەن شکۆ دەیخوێنێتەوە، بۆ ئەوەی دادوەر ئەو لایەنەی کە دەسەڵاتی لێوەدەست خستووە لە دەرکردنی حوکمەکانی دا ڕابگەیەنێت، پاشان چووەتە سەر بەڵگە هێنانەوە بەوەی یارمەتی دەبێت تەنها لەخواوە داوابکرێت، ئەمەش بەوە ڕوون دەکاتەوە کە ناوەکە پاڵدەداتە لای ناوی خوای گەورە، کە ناوی زاتی پەروەردگارەو کۆکەرەوەی هەموو

سیفەتە کامڵەکانە، تەنانەت وەسفی ناوی خوای گەورە دەکات بە: ﴿ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ﴾الفاتحة: ٣. واتە: (کانگای ڕەحمەت و سۆزو بەزەییە).

پاشان چووەتە سەر ئەوەی کە هەر خوای پەروەردگار شایەنی هەموو سوپاس و ستایشێکە، مادەم بە بەڵگەوە خستمانەڕوو کە هەر خوا یارمەتیدەرە.

دواتر چووەتە سەر ئەو شتەی کە بریتیە لە داوای یارمەتی کردن تەنها لە خوا و پشت ئەستووری کردووە بەسێ بەڵگەی تر کە وەك سیفەت لەکاتی ستایش دراونەتە پاڵ ناوی خوای مەزن: ﴿ٱلۡحَمۡدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلۡعَٰلَمِينَ ۝٢ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ ۝٣ مَٰلِكِ يَوۡمِ ٱلدِّينِ ۝٤﴾ الفاتحة: ٢_٤. واتە: (سوپاس و ستایش هەر شایستەی خوایە و بۆ خوایە، کە خاوەن و پەروەردگاری هەموو جیهانیان و هەموو بوونەوەرە. بەخشندەو دلۆڤانە، کانگای ڕەحمەت و میهرەبانیە "ڕەحمەتی لە دونیادا هەموو شتێکی گرتۆتەوە، بەڵام لە قیامەتدا تەنها بۆ ئیماندارانە").

چووەتە سەر ڕاگەیاندنی یەکتایی خوای گەورە لە پەرستراوێتی و پەروەردگارێتی: ﴿إِيَّاكَ نَعۡبُدُ وَإِيَّاكَ نَسۡتَعِينُ﴾ الفاتحة: ٥. واتە: (خوایە؛ تەنها هەر تۆش دەپەرستین و هەر لە تۆش داوای یارمەتی و پشتیوانی دەکەین"لە کاروباری دین و دونیاماندا، بەتایبەت لەو کاروبارانەدا بەتۆ نەبێت، بەکەسی تر لە بەندەکانت ناکرێت"). مادەم تەنها خوای گەورە یارمەتیدەری ڕاستەقینەیە و شایەنی هەموو سوپاس و ستایشێکە ئەوا پێویستە بەتەنها بزانرێ.

لەدوای ئەمە باسی ئارەزووی هەرەبەرزی مرۆڤی کردووە کە بریتیە لە هیدایەت و ڕێنمایی وەرگرتن بۆ سەر ڕێبازی ڕاست، تەنانەت هیچ ڕێگەیەك نییە بۆ گەیشتن بەو ئارەزوو و ئامانجە تەنها ڕێگەی خوای گەورە نەبێت، بە ئاماژەکانی پێشوو کە بەڵگەی بەرزو بڵند و شکۆداری خوای گەورە بوون: ﴿ ٱهۡدِنَا ٱلصِّرَٰطَ ٱلۡمُسۡتَقِيمَ ﴾ الفاتحة: ٦. واتە: (خوایە بەردەوام ڕێنموییمان بفەرموو بۆ ئەم ڕێبازی ڕاست و دروستی ئیسلامە).

دوای هەموو ئەو شتانەی پێشوو، چووەتە سەر دابەش کردنی بوونەوەر بەپێوەری هیدایەت بۆ سێ بەش، تا مرۆڤ بەدوای هیدایەتی ڕاست بکەوێت و هۆشیارو دوورە پەرێز بێت لە کەوتنە ناوچاڵی گومڕایی: ﴿ صِرَٰطَ ٱلَّذِينَ أَنۡعَمۡتَ عَلَيۡهِمۡ غَيۡرِ ٱلۡمَغۡضُوبِ عَلَيۡهِمۡ وَلَا ٱلضَّآلِّينَ ﴾ الفاتحة: ٧. واتە: (کە بەرنامەو ڕێبازی ئەوانەیە لە نازو نیعمەتی خۆت بەهرەوەرت کردوون، نەمانخەیتە سەر ڕێبازی ئەوانەی خەشم و قینیان لێگیراوە "بەهۆی ئەوەوە دەیزانن و لایانداوە"، هەروەها نەمانخەیتە سەر ڕێبازی ئەوانەش؛ کە سەگەردان و گومڕان "بەهۆی لاساری و یاخی بوون و نەزانینەوە").

ئەوەتا خەڵکی لە پێش چاوی تۆن، هەیانە نیعمەتی لەگەڵ کراوە، بەوەی ڕاستی و شوێنکەوتووانی ڕاستی ناسیووە، هەشیانە خەشم و قینی گیراوە، بەوەی ڕاستیان نەناسیوەو لێشی لادەدەن، هەشیانە گومڕابووەو ڕازیشە ئاژەڵ ئاسا بە پلیکەکانی ژیاندا سەربکەوێت، لەناو چڵکاوی گومڕایی و نەزانی و سەرگەردانی، خۆی ماندوو ناکات بەوەی هەڵسێت بە لێکۆڵینەوە لە ڕاستی تا ڕێزدارو شەڕەفمەند ببێت بە ناسینی و بەختەوەریش ببێت بە شوێنکەوتنی.

کاتێك سەیری سوڕەتی (البقرة) و سوڕەتەکانی دواتری دەکەین، دەبینین بەشێوەیەك پێکەوە بەستراونەتەوە، وەك ئەوەی سوڕەتی (الفاتحة) پوختە بێت و سوڕەتەکانی تریش درێژە پێدەری بابەتەکانی سوڕەتی ناوبراو بن، واتە سوڕەتی (الفاتحة) وەك ناونیشان وایە بۆ هەموو سوڕەتەکانی تر. جا هیدایەت و ڕێنماییکران بۆ ڕێگەی ڕاست، کە ڕێگەی ئەوانەیە کە خوای گەورە بەخشش و نیعمەتی لەگەڵ کردوون لە پێغەمبەران و پیاوچاکان و شەهیدان، سوڕەتی (البقرة) و سوڕەتەکانی دواتری بەتێروتەسەلی لەوبارەوە دواون، بەوەی کە وردەکارییەکانی ئەو هیدایەت و ڕێنماییکردنە بۆ ئێمە هاتووە بەشێوەیەکی تەواو و هەمەلایەنە.

قورئان لە مەبەستێکەوە دەچێتە سەر مەبەستێکی تر بە شێوەیەکی دلگیرو سەر سوڕهێنەر.

بەپێچەوانەی مرۆڤەکان کە زۆربەی کات هەڵەدەکەن لە ڕێکخستنی مەبەستەکانیان، لەکاتی دەربڕیندا، بەڵکو کە دەریش دەبڕن وەك شتێکی پەرش و بڵاو و هەڵوەشاوە دەیخەنەڕوو کە زۆرجار شاعیرانیش لەسەر ئەمە ڕەخنەیان ئاراستە دەکرێت، بەوەی زۆر بە ناشرینی هەر لە یەك چامەدا ئەوا مەبەستێك جێدەهێڵن و دەچنە سەر مەبەستێکی تر.

بۆ نەهێشتنی ئەم کەم و کورتییە، نووسەرو زاناکان ناچار بوون کە پەنا بەرنە بەر بەکارهێنانی ناونیشان و ئاماژە و ئامرازەکانی هۆشداری و بەکارهێنانی دەربڕینی "پاشان" (أما بعد) و هاوشێوەی ئەمانە و ئامرازەکان و دابەش کردنی کتێب بۆ چەند بەشێك و هەر بەشێکیش لەچەند خاڵێك پێکدێت.

تایبەتمەندی پێنجەم: لێزانی و توانا دەراساکەی قورئان لە گۆڕانکاری کردن لە دەربڕین و وتەسازییدا و داڕشتنی بەشێوە هونەرە هەرە بەرزەکانی ئاخاوتندا.

یەك واتا بەچەند دەربڕینێك و ڕێگەی جیا جیا دەخاتەڕوو، بەتوانایەکی دەرئاسا کە لە ئاستیدا هەناسەی تواناداراانی بواری ڕەوانبێژی دەپچڕێت، بۆ نمونە:

قورئان داوای جێبەجێ کردنی فەرمانێکی کردووە بەم چەند شێوازانەی خوارەوە:

١_ ڕاستەوخۆ دەقی ڕاشکاوی فەرمان و داخوازی هێناوە، وەك ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُكُمۡ أَن تُؤَدُّواْ ٱلۡأَمَٰنَٰتِ إِلَىٰٓ أَهۡلِهَا﴾ النساء: ٥٨. واتە: (بێگومان خوا فەرمانتان پێدەدات کە هەموو ئەمانەتەکان "سپاردەکان" بگەڕێننەوە دەست خاوەنەکانیان و هەر کاتێکیش دادوەریتان کرد لە نێوان خەڵکیدا، دادپەروەرانە فەرمانڕەوایی بکەن).

٢_ یاخود هەواڵدان بەوەی ئەنجامدانی ئەو کارە پێویستە لەسەر ئەوانەی ڕاسپێرراو ئەرکدار (مکلف)ن، وەك ئەم فەرمایشتە: ﴿كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلصِّيَامُ﴾ البقرة: ١٨٣. واتە: (ڕۆژووی ڕەمەزانتان لەسەر پێویست کراوە).

٣_ هەواڵدان بەوەی ئەو کارە لەسەر شانی خەڵکیە، وەك: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ آل عمران: ٩٧. واتە: (جا خوای گەورەش بڕیاری داوە لەسەر خەڵکی حەج و سەردانی "بیت الحرام" بکەن بەتەنها ئەوانەی کە توانای "دارایی و تەندروستیان هەیە").

٤_ ئاگادار کردنەوەی کەسی ڕاسپێرراو و ئەرکدار بەو کارەی کە لەسەری پێویستە، وەك: ﴿ وَٱلْمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٍ﴾ البقرة: ٢٢٨. واتە: (ژنانی تەڵاقدراو، دەبێت تا سێ جار عادەتی مانگانە چاوەڕێ بکەن "شونەکەنەوە"). مەبەستی ئەوەیە کە ئارام گرتن پێویستە تا ماوەی دیاریکراو تێپەڕ دەبێت.

٥_ هەواڵدان لەبارەی دەسپێك بەو واتایەی کە شتەکە جێبەجێ بکرێت لەلایەن کەسانی ترەوە، وەك: ﴿وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنًا﴾ آل عمران: ٩٧. واتە: (هەروەها ئەوەی بچێتە ناوی پێویستە ئەمین و ئاسوودە بێت). مەبەستی ئەوەیە: کە پێویستە لەگەڵ دوێنراوان ئاسایش و ئارامی ئەو کەسانە بپارێزن کە لە ناو حەرەمی ماڵی خوادان (بیت الله الحرام).

٦_ داواکردنی ئەنجامدانی کارەکە بە شێوەی کاری داخوازی (فعل الأمر)، وەك: ﴿حَٰفِظُوا۟ عَلَى ٱلصَّلَوَٰتِ وَٱلصَّلَوٰةِ ٱلْوُسْطَىٰ﴾ البقرة: ٢٣٨. واتە: (کەمتەرخەمی مەکەن و پارێزگاری لە ئەنجامدانی نوێژەکاندا بکەن بەتایبەتی نوێژی ناوەند).

یاخود بە پیتی لامی فەرمان (لام الأمر)، وەك: ﴿ ثُمَّ لْيَقْضُوا۟ تَفَثَهُمْ وَلْيُوفُوا۟ نُذُورَهُمْ وَلْيَطَّوَّفُوا۟ بِٱلْبَيْتِ ٱلْعَتِيقِ﴾ الحج: ٢٩. واتە: (لەوەودوا با چڵك و ئارەق و موو و نینۆك لە خۆیان دووربخەنەوە "ئیحرام بشکێنن"، هەروەها وەفا بکەن بە نەزرەکانیان و جێبەجێی بکەن و بەدەوری ماڵی دێرین و بەنرخی خوا "کەعبە"دا، با "تەواف" بکەن).

٧_ ئاگادار كردنەوە لەبارەی كارێكیئەو كارە خێرو چاكەیە، وەك: ﴿وَيَسۡـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلۡيَتَٰمَىٰۖ قُلۡ إِصۡلَاحٞ لَّهُمۡ خَيۡرٞۖ﴾ البقرة: ٢٢٠. واتە: (هەروەها پرسیارت لێدەكەن دەربارەی هەتیوان "كە چۆن بن بۆیان" پێیان بڵێ: چاكسازی و پەروەردەكردنیان لە هەموو شت چاك و پەسەندترە).

٨_ وەسف كردنی كار بە شێوەی ناونیشان بەوەی (چاكەیە)، وەك: ﴿وَلَٰكِنَّ ٱلۡبِرَّ مَنِ ٱتَّقَىٰۗ﴾ البقرة: ١٨٩. واتە: (بەڵكو چاكە ئەوەیە كە ئەو كەسەی لە خواترس و پارێزكار بێت).

٩_وەسف كردنی كار بە سەپاندن، وەك: ﴿قَدۡ عَلِمۡنَا مَا فَرَضۡنَا عَلَيۡهِمۡ فِيٓ أَزۡوَٰجِهِمۡ﴾ الأحزاب: ٥٠. واتە: (بەڕاستی ئێمە ڕێ و شوێنمان بۆ ئەوان "واتە ئیمانداران" ڕوون كردۆتەوە بەرامبەر هاوسەرانیان). مەبەستی لە پێدانی مارەیی و دابین كردنی بژێویانە.

١٠_ پەیمان دان و پاداشت ئامادەكردن لەبەرامبەر ئەنجامدانی كاری چاكە، وەك: ﴿مَّن ذَا ٱلَّذِي يُقۡرِضُ ٱللَّهَ قَرۡضًا حَسَنٗا فَيُضَٰعِفَهُۥ لَهُۥ وَلَهُۥٓ أَجۡرٞ كَرِيمٞ﴾ الحديد: ١١. واتە: (ئایا كێیە ئەوەی قەرزی چاك دەدات بەخواو ماڵ و سامانی دەبەخشێت لە پێناوی بەدەستهێنانی ڕەزامەندی خوادا، ئینجا خوایش پاداشتی بێ سنوری دەداتێ و بۆی چەند بەرابەر دەكات، هەروەها پاداشتی بەڕێزو بەنرخی بۆ ئامادە دەكات).

١١_ كار ڕێكخستن بەپێی مەرجی پێشەخۆیی، وەك: ﴿فَإِنۡ أُحۡصِرۡتُمۡ فَمَا ٱسۡتَيۡسَرَ مِنَ ٱلۡهَدۡيِۖ﴾ البقرة: ١٩٦. واتە: (جا ئەگەر ڕێتان لێگیراو ئەركەكانتان بۆ ئەنجام نەدرا، ئەوا دەتوانن ماڵاتێك بكەن بەقوربانی بەگوێرەی توانا).

١٢_ هێنانی كارو فەرمان بە شێوەی نەفی و خراوەپاڵ (معطوف) و لەدوای ئامرازی پرسیار، وەك: ﴿أَفَمَن يَخۡلُقُ كَمَن لَّا يَخۡلُقُۚ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ النحل: ١٧. واتە: ("باشە ئەی

هۆشمەندەکان" ئایا ئەو زاتەی ئەو هەموو دروستکراوە سەر سوڕهێنەرانەی بەدیهێناوە، وەکو ئەو کەسە وایە کە ناتوانێت هیچ بەدی بهێنێت، ئایا ئەوە بۆ لێکی نادەنەوەو یادەوەری وەرناگرن). مەبەستی لەوەیە بیر بکەنەوە.

١٣_ هێنانی کار لە دوای بەهیوا بوون، وەك: ﴿وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ البقرة: ١٨٥. واتە: (بۆ ئەوەی سوپاسگوزاری خوابن).

١٤_ هێنانی وەسفێکی زۆر ناشرین لەسەر فەرامۆشکردنی کارو فرمان، وەك: ﴿وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ فَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْكَٰفِرُونَ﴾ المائدة: ٤٤. واتە: (جا ئەوەی حوکم داوەری بەو بەرنامەیە نەکات کە خوا دایبەزاندووە، ئا ئەوانە بێ باوەڕن).

هەر لەم بارەوە تەماشای دەربڕینەکان بکەن لەبارەی ڕێگری (النهي) و ڕێپێدان (الاباحة)...

جا ئەم گۆڕانکارییە لە دەربڕین و داڕشتنی جیا جیا بەرگێکی پان و پۆڕی لەوپەڕی جوانی و قەشەنگی بەبەر قورئاندا کردووە، خوێنەرەکەی هەر چەند بیخوێنێتەوەو گوێی بۆ بگرێت ئەوا ماندوو و بێزار نابێت.

ئەم فرە دەربڕین و گۆڕانکاریە وشەییە هونەرێکە لە هونەرەکانی ئیعجازی شێوەیی (الأسلوبي).

تایبەتمەندی شەشەم: قورئان کورتبڕی و ڕەوانبێژی و ڕوونبێژی بەیەکەوە کۆکرۆتەوە، لەگەڵ ئەوەی دوو ئامانجی نزیکن لە یەکتری و لە ئاخاوتنی هیچ یەکێك لە خەڵکیدا کۆنابنەوە، بەڵکو ئاخاوتنی خەڵکی یان کورتبڕە یاخود ڕوونبێژە.

کورتبڕ (مجمل)[1]: ماناکەی ڕوون نییە، وەك: وشەی (مختار)کە لە بەینی بکەرو بەرکار دێت و دەچێت، هەروەها وشەی (القرء) کە هەم بە مانای خوێن بینین و هەمیش بە مانای پاکژی دێت.

دەربڕینی ڕوون (مبين): واتاکەی ڕوونە، پێویستی بە ڕوونکردنەوەی تر نییە، مەبەستێکی سەربەخۆ جیا لە ناوکۆ (سیاق)ی ڕستەکە دەگەیەنێت، وەك: ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا ﴾ المائدة: ٣٨. واتە: (دەستی پیاوی دزو ئافرەتی دز ببڕن).

یان ئەوەتا وشەکە مانایەکی ڕۆشنی هەیە پێویستی بە ڕۆشن کردنەوە نییە یاخود واتایەکی ناڕوونی هەیە پێویستی بە ڕوونکردنەوەیە. بەڵام دەبینین وشەی قورئان واتاکەی ڕوونە، بەشێوەیەك کە دەروون و نەفس ماندوو ناکات بۆ گەڕان بەدوای واتاو توێژینەوە کردن هەر لە یەکەم ساتدا، ئەگەر بە تیژی بۆی بڕوانیت، ئەوا مانای نوێی لێ دەردەکەوێت، کە هەر هەموویان ڕاست و دروستن یان دەکرێت ڕاست و دروست بن. جا هەر کە زیاتر لێی قووڵببیەوە ئەوا زانیاری و نهێنی زیاترت بۆ ئاشکرا دەبێت بە ئەندازەی ئەوەی کە تاچەند ڕاست دەپێکی لە تێڕوانینەکەت و تا چەند ئامادەباشیت تێدایە.

هەر لەبەر ئەم نهێنیە هەموو خاوەن مەزهەبەکان بەجیاوزی ئاراستە و ڕەوتیانەوە، ئەوا ئەو شتەیان لە قورئانی پیرۆزدا دەستکەوت کە چارەسەری دەروونیانە.

() مجمل: بریتییە لەوەی کە بەخودی دەربڕینەکە مەبەستەکە بەدیار نەکەوتووە، بەڵکو پێویستی بەوەیە هەر لە خودی ڕستە کورتبڕەکەدا بە ئاماژەیەکی تر ڕوون بکرێتەوە، جا ئەمە: بەهۆی کەڵەکە بوونی واتای یەکسان وەك هاوبەش (مشترك). یاخود بەهۆی نامۆیی دەربڕینەکە وەك وشەی (هلوع) کە واتاکەی: (بریتیە لەو کەسە کە لەکاتی نائارامیدا کە تووشی ناخۆشیەك دەبێت بەخێرایی دەڕوات، زۆر بەخێرایی کاری خێرو چاکە قەدەغە دەکات). یاخود بەهۆی گۆڕانی مانا ڕووکەشییەکەی بۆ ئەوەی کە نەناسراوە وەك نوێژ و زەکات و سوو (ریبا). بڕوانە: شرح التلويح على التوضيح للتفتازاني ١/١٢٧.

بەڵام وتەی مرۆڤ وانییە، ئەگەر ئەوان پەنایان بردە بەر ڕوونکردنەوەی مەبەستەکانیان، ئەوا دەربڕینەکانیان کورت دەردەچن و بەو ئەندازەیە فراوان نابن کە دەستبدەن بۆ هەڵهێنجان و تەئویل، ئەگەر پەناشیان بردە بەر کورتبڕی ئەوا مەبەستەکانیان بەڕوونی دەرناکەوێت. تەنانەت لەوانەیە ئەو وتانەیان ببن بە مەتەڵ و خەڵك بە ئاسانی تێیان نەگات.

تایبەتمەندی حەوتەم: کورتبڕی قورئان لەگەڵ پڕ واتایی دەربڕینەکەی.

لە قورئانی پیرۆزدا ڕوونکردنەوەکان مەبەستدارو کورتبڕن، بەوەی ئەو پێداویستیانەی مرۆڤ دابین دەکەن کە دەبنە هۆکار بۆ ڕێنمایی و هیدایەت، بەبێ ئەوەی دەربڕینەکە لە ماناکە زیاتر بێت یاخود دەقەکە کەم و کورت بێت، لەوەی نەتوانێت پێداویستیەکانی هیدایەتدانی مرۆڤایەتی بەرەو ڕێگەی ڕاستی و ڕەوانی پەروەردگار دابین بکات.

لەگەڵ ئەوەشدا واتاکەی قورئان لە وێنەیەکی تەواو و کامڵدا بەڕوونی بەدەرکەوت. بۆیە (إبن عطية) وتویەتی: (ئەگەر تەنها یەك بێژە و دەربڕین لە _ قورئانی پیرۆزدا _ لابدەین و دواتر بەناو زمانی عەرەبیدا بگەڕێین بۆ دۆزینەوەی وشەیەکی باشتر، ئەوا دەستمان ناکەوێت).

بەڵام کەسانی ڕەوانبێژ لەناو خەڵکدا، ئەگەر ویستی گرنگی بدات بە کورتبڕی و دەربڕینەکانی پوخت و کورت بن و خۆ دوور بگرێت لە زیادەو پاشماوەکانی ئاخاوتن ئەوا پەنادەباتە بەر کورتبڕی لە مانادا، لەوانەیە لەکۆتاییدا وتەکەی وەك مەتەڵ لێبێت.

هەروەها ئەگەر ویستی ماناکە بەتەواوی و بێ کەموکورتی دەربڕێت، ئەوا پەنادەباتە بەر درێژبڕی، بۆ ئەوەی مەبەستەکەی بەبێ کرچ و کاڵی و بەتەواوی دەربڕێت.

ئەگەر گریمان دامانئا کەسێکی ڕەوانبێژ بۆی کرا کە لە ڕستەیەك یاخود دوو ڕستەدا ئەو دوو مەبەستەی کە کورتبڕی و واتا بەخشیی تەواوە بەدەست بێنێت، ئەوا بێگومان لەدوای ئەم

یەك دوو ڕستەیە هەر زوو ماندوێتی و شەكەتی یەخەی دەگرێت لە سەرتاپای وتەكانی تریدا ناتوانێت ئەم دوو مەبەستە بپێكێت.

ئەوەی تەماشای بەرهەمی بەهێزترین شاعیرو نووسەرو تاربێژەكان بكات، زۆر بەجوانی ئەمەی بەرچاو دەكەوێت، كە تەنها لە چەند دەربڕین و دێرێكدا توانیویانە دەربڕینێكی كۆگیرو هەم واتایەكی ڕۆشن بخەنەڕوو.

هەتا پێغەمبەریش (ﷺ) سەرباری ئەوەی كۆوشە (جوامع الكلم)ی پێدرابوو، دەروون و دڵی بە نووری پێغەمبەرایەتی ڕووناك كرابووەوە، فەرمایشتەكانی زۆر بەرزتر بوون لە وتەی گشت مرۆڤەكان، كەچی جیاوازییەكی زۆر هەیە لە نێوان فەرمایشتی پێغەمبەر (ﷺ) و قورئانی پیرۆز.

ڕووی دووەم: دەسەڵات و كاریگەری قورئان و دەستگرتنی بەسەر كۆی دڵ و دەروونەكان.

خوێنەری قورئان بێ تاقەت نابێت و بیسەرەكەیشی لێی بێزار نابێت، بەڵكو هەرچەند زیاتر گرنگی بە جوان خوێندنەكەی بدات ئەوا شیرینایەتیەكەی زیاتر دەبێت، زۆر دووبارەكردنەوەكەشی خۆشەویستی بۆی زیاتر دەبێت، جا كە دەنگی قورئان لە دەرگای گوێیدا و پێی نایە ناو ئامرازی بیستن، ئەوا پوختەیەك لە چێژو شیرینایەتی دەخاتە دڵەوە كە بەهۆیەوە دڵ گوشاد دەبێت و خۆشی و موژدە بەدەروونەكان دەبەخشێت[1].

بەڵگە:

---

[1] الشفا ١/٢٧٣ و٢٧٦ و الاتقان ٧١٩ نقلا عنه و عن غیره. سبل الهدى والرشاد ٩/٥٨٧، علم أصول الفقه لعبدالوهاب خلاف ٣١. خەتابی وتویەتی: دەڵێم ڕوویەكی تر هەیە لە ئیعجازی قورئان، كە خەڵكی پشتیان تێكردووە تەنها چەند خەڵكێكی ڕیزپەڕو تاك و توكێك دەیزانن، ئەویش بریتیە لە كاریگەری قورئان لەسەر دڵەكان.... / بڕوانە: ثلاث رسائل في اعجاز القرآن ٧٠.

[1] _ شەوانە سەرانی کوفر بە پەنهانی و بەشڵەژاوی، پێخەفیان پشتگوێ دەخست و تام و چێژی نووستنیان فەرامۆش دەکرد، بۆ ئەوەی گوێ بگرن لە قورئان خوێندنی پێغەمبەر (ﷺ) لە شەوو نوێژەدا یان لە نوێژی بەیانیدا، بەم گوێگرتنە دڵ و دەروونیان خۆش و ئاسوودە دەبوون.

زوهری دەڵێ: ئەبو جەهل و ئەبو سوفیان و ئەخنەسی کوڕی شریق شەوێك دەچن بۆ ئەوەی گوێ لە قورئان خوێندنەکەی پێغەمبەر (ﷺ) بگرن، پێغەمبەریش (ﷺ) لە ماڵی خۆیدا سەرگەرمی شەونوێژە، جا هەر یەکێکیان لە شوێنێك دانیشتوون و گوێیان هەڵخستووە، هیچ کامیشیان بەشوێنی ئەوەی تری نەزانیوە، تا سپێدەی بەیانی گوێیان هەڵخستوەو، دواتر ڕۆیشتوونەوە، بەڵام کە لە ڕێگادا یەکتریان بینیوە، هەر کامێك لۆمەو سەرکۆنەی ئەوی دیکەی کردوە، بەیەکتریشیان وتوە: با جارێکی دیکە شتی وا دووبارە نەبێتەوە، چونکە ئەگەر بێ عەقڵ و کەم فامەکانمان بەو شتە بزانن گومان دەکەوێتە دڵیانەوەو وادەزانن کە ئێمەش کاریگەر بووینە بە (موحەممەد)، دوایی دەڕۆن.

پاشان بۆ شەوی دووەم بەهەمان شێوە هەر یەکە هاتەوە شوێنەکەی خۆی، دووبارە گوێیان هەڵخست بۆ قورئان خوێندنی پێغەمبەر (ﷺ)، تا سپێدەی بەیانی، دواتر ڕۆیشتوونەوە، لە ڕێگادا بەیەکتر دەگەنەوە، بەهەمان جۆری شەوی یەکەم قسە بەیەکتری دەڵێن و دەڕۆن.

هەروەها کاتێك شەوی سێیەم هات، هەر یەکێك لە ناوبراوان، شوێنی خۆی گرتەوەو گوێی هەڵخست بۆ قورئان خوێندنی پێغەمبەر (ﷺ)، تا سپێدەی بەیانی، دواتر ڕۆیشتن، سێبارە لە ڕێگادا یەکتریان بینیەوە، وتیان: پەیمان لەگەڵ یەکتر دەبەستین، کە جارێکی دی ئەوە دووبارە نەکەینەوە، پاشان ڕۆیشتنەوە.

کاتێك بووە بەیانی ئەخنەسی کوڕی شریق گۆچانەکەی دەست دەداتێ و دەچێ بۆ لای ئەبو سوفیان لە ماڵی خۆی پێی دەڵێ: هەواڵم پێبدە ئەی ئەبو حەنزەڵە ڕات چییە دەربارەی ئەوەی

كە لە (موحەممەد)ت بیست؟! ئەویش دەڵێ ئەبو سەعلەبە سوێند بەخوا هەندێ شتم بیست تێی گەیشتم و مەبەستەکەشم زانی، هەندێ شتیشم بیست کە تێی نەگەیشتم و نەشم زانی مەبەستی چییە؟!.

ئەخنەس دەڵێ: سوێند بەوەی کە تۆ سوێندت پێ خوارد منیش بەهەمان شێوە.

وایی ئەخنەس لەلای ئەبو سوفیان هەڵدەستێ و دەچێ بۆ لای ئەبو جەهل لەماڵی خۆیدا و پێی دەڵێت:

ئەبو حەکەم تۆ ڕات چییە دەربارەی ئەوەی کە لە موحەممەدت بیست؟ ئەبو جەهل دەڵێت: چیم بیست و ڕام چی بێت؟ ئێمەو نەوەی عەبدومەناف لەسەر برا گەورایەتی و قسە ڕۆیشتوویەتی پێشبڕکێمان بووە، ئەوان خواردنیان بەخشیوە، ئێمەش خواردنمان بەخشیوە، ئەوان یارمەتی لێقەوماوانیان داوە، ئێمەش یارمەتیمان داون، ئەوان ماڵیان بەخشیوە، بەهەمان شێوە ئێمەش وامان کردووە، هەتا کاتێك وامان لێهات ئێمەو ئەوان هاوسەنگ بین، وەك دوو ئەسپ کە پێشبڕکێی پێ دەکرێ، لەیەك ئاستدان و هیچ کامیان پێش ئەوەی دی ناکاتەوە، نەوەی عەبدومەناف وتیان: ئێمە پێغەمبەرێکمان هەیە سروش لە ئاسمانەوە بۆ دێتە خوار، جا ئێمە پێغەمبەرێکی وا لە کوێ بێنین؟ سوێند بەخوا هەرگیز باوەڕی پێ ناهێنین و بەڕاستی نازانین، دوایی ئەخنەسی کوڕی شریق بەجێی دەهێڵێت[1].

٢_ وەلیدی کوڕی موغەیرە هاتۆتە لای پێغەمبەر (ﷺ)، پێغەمبەریش (ﷺ) قورئانی بەسەردا دەخوێندەوە، وەك ئەوەی دڵی وەلید نەرم بووبێت بۆ قورئان، ئەم هەواڵە گەیشتە ئەبو جەهل.

() السيرة النبوية لإبن كثير ١/٥٠٥_٥٠٦ (وهي من كتابه البداية و النهاية)، ورواية الزهري نقلها إبن كثير ن البيهقي عن الحاكم بسنده إلى الزهري. وهذا في سيرة إبن هشام ٢/٦٦، المطبوعة مع روضة الأنف، تحقيق: طه عبدالرؤوف سعد، سبل الهدى والرشاد ٢/٤٧٠.

ئەبو جەهل) هاتە لای پێی وت: ئەی مامە هۆزەکەت بۆچوونیان وایە کە هەندێ لە ماڵ و سامان کۆ بکەنەوە بۆ تۆ، ئەگەر بچیتە لای موحەممەد بۆ ئەوەی ئەو شتەی پێ فڕێبدەی کە وەریگرتووە.

وتی: قوڕەیش دەزانێ کەمن یەکێکم لە کەسە دەوڵەمەندەکان.

ئەبو جهل وتی: قسەیەکی لەبارەوە بکە تا هۆزەکەت بزانێت کە تۆش بانگەوازی موحەممەدت ڕەتکردۆتەوەو بە پەسەندی نازانی.

وتی: چی بڵێم، سوێند بەخوا هیچ یەکێك لە ئێوە شارەزاتر نییە لە من سەبارەت بە شیعر، ئەمە نە هۆنراوە هۆنینەوەو نە چامەیە، شیعری جنۆکەکانیش نییە، بەخوا بەهیچ جۆرێك لەو جۆرانە ناچێت کە دەوترێت، لە ڕاستیدا قسەکەی شیرینایەتیەکی تایبەتی هەیە و بناغەی زۆر فراوان و تۆکمەیە و هەر قسەکەی سەردەکەوێ و هیچ شتێك ناتوانێت بەسەریدا زاڵ بێت و ئەو شتانەی لەژێریدان تەختیان دەکات.

پێی وت: هۆزەکەت لێت ڕازی نابن تا تۆمەت و شتێکی بۆ هەڵنەبەستیت.

ئەویش وتی: ماوەم بدە تا بیر بکەمەوە، کاتێك تەواو بوو لە بیرکردنەوەکەی، وتی: ئەمە جادوویەکی کاریگەرو کارتێکەرە، کار لە بەرامبەر دەکات و بەرامبەر وەریدەگرێت، لەبەر ئەمە ئەم ئایەتە هاتە خوارەوە: ﴿ ذَرۡنِي وَمَنۡ خَلَقۡتُ وَحِيدٗا ﴾ المدثر: ١١.[1] واتە: (واز لەمن و ئەو کەسە بهێنە کە بەتەنهایی دروستم کردووە "و هیچی نەبووە").

---

(١) لباب النقول في أسباب النزول للسيوطي في أسباب نزول الآية ١١ سورة المدثر. والرواية أخرجها الحاكم وصححها عن إبن عباس رضي الله عنهما، وإسنادها صحيح على شرط البخاري.

هەروەها ئەم بەسەرهاتە چەند گێڕانەوەیەکی هەن و بەچەند ڕێگەیەکی جیاواز هاتووە[1]، لە هەندێکیاندا هاتووە وەك ئەوەی (قورتوبی) هێناویەتی کە وەلید وتویەتی: (... ئەم قسەیە سەردەکەوێ و هیچ شتێك ناتوانێت بەسەریدا زاڵ بێت، مرۆڤ ناتوانێت ئەو جۆرە قسەیە بکات)، کاتێك قوڕەیش هاتن بۆ لای (وەلید) پێیان وت: (ئەم قسەیە چییە؟ "ولید" کەمێك وەستا و بیری کردەوەو ڕووی گرژ بوو، وتی: تەنها جادووگەرێکە، نایبینن بەو قسانەی ژن و مێرد و منداڵ و کۆیلەکان لێك جیا دەکاتەوە؟. خوای گەورە ئەم ئایەتانەی نارده خوارەوە وەك بەرپەرچی (وەلید) هەروەك دەفەرموویێت: ﴿إِنَّهُۥ فَكَّرَ وَقَدَّرَ ﴿١٨﴾ فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ ﴿١٩﴾ ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ ﴿٢٠﴾ ثُمَّ نَظَرَ ﴿٢١﴾ ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ ﴿٢٢﴾ ثُمَّ أَدْبَرَ وَٱسْتَكْبَرَ ﴿٢٣﴾ فَقَالَ إِنْ هَٰذَآ إِلَّا سِحْرٌ يُؤْثَرُ ﴿٢٤﴾ إِنْ هَٰذَآ إِلَّا قَوْلُ ٱلْبَشَرِ ﴿٢٥﴾ سَأُصْلِيهِ سَقَرَ ﴿٢٦﴾ وَمَآ أَدْرَىٰكَ مَا سَقَرُ ﴿٢٧﴾﴾ المدثر: ١٨_٢٧. واتە: (بەڕاستی ئەو بیری کردەوەو پەیامەکەی هەڵسەنگاند "بەڵام هەڵەیە". بەکوشت چێ و سەرەوە نگوون بێت، چۆن هەڵسەنگاندنێکی کرد. پاشان هەر بەکوشت چێ بۆ خۆی و هەڵسەنگاندنێك کە کردی بۆ قورئان. ئینجا بیری لێکردەوەو ورد بووەوەو تەماشای دەوروبەری کرد. ئینجا ناوچاوی هێناوەوە یەك و ڕەش داگیرسا. پاشان ڕووی وەرگێڕاو خۆی بەزلزانی. بەهەموو عەقڵێەوە وتی!! ئەم قورئانە جگە لە جادوو نەبێت کە وەردەگیرێت هیچی تر نییە!!. ئەمە هەر قسەی بەشەرەو هیچی تر؟! "ئەو بێ ویژدانە بەسەریەوە ناچێت" دەبێت بیگەیەنمە دۆزەخ. جا تۆ نازانیت دۆزەخ چییە؟).

٣_ لە (عتبة)ی کوڕی (ربيعة)ەوە هاتووە، کە لەگەڵ پێغەمبەر (ﷺ) دواوە لەبارەی ئەو ئایینەی هێناویەتی و ناکۆکە لەگەڵ ئایینی هۆزەکەی، جا بەم هۆیە پێغەمبەر (ﷺ) ئەم ئایەتانەی ﴿حمٓ ﴿١﴾ تَنزِيلٌ مِّنَ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ ﴿٢﴾ كِتَٰبٌ فُصِّلَتْ﴾ تا ئایەتی ١٣: ﴿فَإِنْ

---

[1] بڕوانە ئەم سەرچاوانە: السيرة النبوية لإبن كثير ٤٩٨/١ _ ٥٠١، سيرة إبن هشام ١١/٢، تفسير القرطبي ٦٨٦٥/١٠_٦٨٦٦، الشفا ٢٦٢/١، تفسير إبن كثير ٤٤٢/٤_٤٤٣.

أَعۡرَضُواْ فَقُلۡ أَنذَرۡتُكُمۡ صَٰعِقَةٗ مِّثۡلَ صَٰعِقَةِ عَادٖ وَثَمُودَ ﴾ فصلت: ١٣. واته: (جا ئەگەر لەگەڵ ئەم هەموو باسی دەسەڵات و توانایی و زانایی خوای گەورەدا پشتیان هەڵکردو گوێیان نەگرت، پێیان بڵێ: من ئاگادارتان دەکەم لەوەی شریخە و بروسکە و کارەساتێکتان بەسەر بێت، وەك ئەوەی کە بەسەر عاد و سەمود هات). لەم حاڵەتەدا (عوتبە) دەمی پێغەمبەری (ﷺ) گرت و پەنای بۆ برد بە خزمایەتی و سوێندیدا، بەوەی وازی لێ بێنێت، بەم هۆیە (عوتبە) نەچووە لای خانەوادەکەی و خۆی لەوان بەدوور گرت[1].

هەروەها لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: پێغەمبەر (ﷺ) قورئانی دەخوێند و (عوتبە)ش گوێی بۆ دەگرت و هەر دوو دەستەکانیشی لە دوای پشتیەوە دانابوو و پاڵی پێدابوو، تا گەیشتە شوێنی سوژدە لەو سوڕەتەدا، دوایی پێغەمبەر (ﷺ) سووژدەی برد، (عوتبە) نەیزانی چ وەڵامێکی بداتەوە، دواتر گەڕایەوە ناو خانەوادەکەی و نەچووە ناو هۆزەکەی تا خۆیان نەهاتن بۆ لای، (عوتبە) داوای لێبوردنی لێکردن و وتی: سوێند بەخوا قسەیەکم بیست هەرگیز پێشتر شتی وام نەبیستوە، بۆیە نەمزانی چی پێ بڵێم[2].

لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە.

دواتر (عوتبە) هەڵساو بەرەو لای هاوەڵەکانی، بەیەکتریان وت: سوێند بەخوا دەخۆین (ئەبو وەلید) بەڕوویێکی جیاواز لەوەی پێی چووە لای گەڕایەوە، کاتێك لەلای دانیشتن، وتیان: ئەی (ئەبو وەلید) چیت پێیە؟

وتی: سوێند بەخوا قسەیەکم بیست هەرگیز پێشتر شتی وام نەبیستوە، بەخوا نە شیعرە، نە جاوودیە، نە فاڵچێتییە، ئەی کۆمەڵی قوڕەیش بەقسەم بکەن و بیخەنە ئەستۆم، لەو پیاوەو

---

(١) السيرة النبوية لإبن كثير ١/٥٠٢.

(٢) الشفا ١/٢٧٤_٢٧٥.

له کارەکەی بگەڕێن و هەڤتان بەسەریەوە نەبێت، سوێند بەخوا ئەو قسەیەی لێم بیست هەواڵێکی مەزنی دەبێت، جا ئەگەر عەرەب (واتە: جگە لە ئێوەی قورەیش)[1] فەوتاندیان، ئەوە بەهۆی غەیری خۆتانەوە لە کۆڵتان بوەتەوە، بەڵام ئەگەر بەسەر عەرەبدا سەر بکەوێت، ئەوە موڵکی ئەو هی ئێوەیە و دەسەڵاتی ئەو هی ئێوەیە، ئێوە بەهۆیەوە بەختەوەرترین کەس دەبن.

وتیان: ئەی (ئەبو وەلید) بەخوا بەزمانی خۆی جادووی لێکردووی!.

ئەبو ولید وتی: ئەمە ڕای منە لەبارەیەوەو خۆشتان چیتان پێ باشە وابکەن![2].

عوتبەی کوڕی ڕەبیعەی کوڕی عەبدوشەمسی کوڕی عەبدومەناف لەوانە بوو کە بە کافری لە جەنگی بەدردا کوژرا.

٤_ئیبن سەنجر بەسەنەدەکەی کە دەگاتە (شورەیحی کوڕی عوبەید) گێڕاویەتیەوە، وتویەتی:

عومەری کوڕی خەتتاب وتویەتی: چوومەدەر بەدوای پێغەمبەری خوا (ﷺ) کەوتم _ پێش ئەوەی موسڵمان بم _ بینیم پێش من گەیشتووەتە مزگەوت، منیش لە پشتیەوە ڕاوەستام، پێغەمبەر (ﷺ) دەستی بە قورئان خوێندن کرد بە خوێندنی سوڕەتی (الحاقة)، منیش سەرم سوڕدەما لە ڕێکستن و ئەو چۆنیەتیەی قورئانی پێ هۆنراوەتەوە، وتم: سوێند بەخوا ئەم کابرایە شاعیرو هونەرمەندە، هەروەك قورەیش ئەم ناوو ناوەیان بۆ هەڵبەستبوو، جا پێغەمبەر (ﷺ) ئەم ئایەتەی خوێند: ﴿إِنَّهُۥ لَقَوۡلُ رَسُولٖ كَرِيمٖ ﴿٤٠﴾ وَمَا هُوَ بِقَوۡلِ شَاعِرٖۚ قَلِيلٗا مَّا تُؤۡمِنُونَ ﴿٤١﴾﴾ ٤٠ _ ٤١. واتە: (بەڕاستی ئەم قورئانە لە زاری پێغەمبەرێکی بەڕێزەوە پێتان

---

١) خۆم زیادم کردووە. (وەرگێڕ).

٢) السيرة النبوية لإبن كثير ١/٥٠٤_٥٠٥.

ڕادەگەیەنرێت. دڵنیابن کە ئەم قورئانە گوفتاری شاعیر نییە، ئەوە بۆ زۆر کەمتان باوەڕ دەهێنن؟!). ئیمامی عمر دەڵێت: وتم: ئەم کابرایە فاڵچییە، زانی چی لە دەروونمدا هەیە، ئەم ئایەتی خوێندەوە: ﴿وَلَا بِقَوْلِ كَاهِنٍ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ﴾ الحاقة: ٤٢، تا کۆتایی سوڕەتەکە. واتە: (گوفتاری فاڵچی و زێوانیش نییە، ئەوە بۆ زۆر کەمتان یادەوەری وەردەگرن).

بەم هۆیە ئیسلام هەموو شوێن و پێگەیەکی لە دڵی مندا داگیر کرد[1].

٥_ ئیسلام بوونی عومەری کوڕی خەتتاب (ڕەزای خوای لێبێت)، پوختەی گێڕانەوەکە (ئیبن ئیسحاق) لە کتێبەکەیدا (السيرة) بەم شێوەیەی هێناوە: عومەری کوڕی خەتتاب (خوا لێی ڕازی بێت) بە ڕق و توڕەییەکی زۆرەوە شمشێرەکەی لە کاڵانێ دەرهێناوەو بەرەو پێغەمبەری خوا (ﷺ) و هاوەڵانی بەڕێکەوت کە لە ماڵێکدا بەیەکەوە کۆ ببوونەوە لە نزیك (صفا).

ئینجا نوعیمی کوڕی عەبدوڵا لە ڕێگەدا بە عومەر دەگات و پێی دەڵێت بۆ کوێ دەچیت؟ عومەریش مەبەستی خۆی پێی ڕادەگەیەنێت. ئەویش هۆشداری دەداتە عومەر لە هەمبەر (بەنی عەبدومەناف)، دەڵێت تۆ چارەسەری ماڵی خۆت بکە! (مەبەستی لە: سەعیدی کوڕی زیدی کوڕەمام و زاواکەی، هەروەها خوشکەکەی فاتیمەی کچی خەتاب کە ژنی سەعیدە) هەڵگەڕاونەتەوە لە ئایینی باوو باپیرانیان.

ڕاستەوخۆ دوای بیستنی ئەمە عومەر دەچێتە لایان و گوێی لێدەبێت کە خەبابی کوڕی ئەرت قورئان بەسەر هەردووکیاندا دەخوێنێتەوە، بۆیە (عومەر پاڵێك بە دەرگاکەوە دەنێت و دەچێتە ژوورەوەو لە سەعیدی زاوای و فاتیمەی خوشکی دەدات و لەگەڵ لێدانەکە فاتیمە کەمێك بریندار دەبێت، دواتر ئەو پەڕەی قورئانەکەی تێدا نووسرا بوو وەردەگرێت _ دوای

---

[1]) الروض الأنف ٢/٩٩_١٠٠.

گفتوگۆ کردنیان _ کە سوڕەتی "طه"ی تێدا نووسرابوو، کاتێك هەندێکی خوێندەوە وتی: ئای ئەو فەرمایشتە چەند بەرزو پیرۆزە.

دواتر چووە لای پێغەمبەر (ﷺ) شایەتمان دێنێ و موسڵمان بوونی خۆی ڕادەگەیەنێت، پێغەمبەریش (ﷺ) (الله أکبر) دەکات بەمەش هاوەڵانی پێغەمبەر (ﷺ) دەزانن کە (عومەر) موسڵمان بووە.

لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: کە (عومەر) وتویەتی: (کاتێك قورئانم بیست دڵم بۆی نەرم بوو و گریان دایگرتم ئەمەش وایکرد بێمە ناو ئیسلامەوە)[1].

چەند گێڕانەوەی تر هەن، هەر هەمووشیان کۆکن لەسەر ئەوەی عومەر (ڕەزای خوای لێبێت) کاتێك موسڵمان بووە گوێبیستی هەندێ لە ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز لە سوڕەتی (طه) بووە.

٦_ هاوبەش دانەران کۆڵیان نەدا و تێدەکۆشان لە ڕێگە گرتن لەوەی پێغەمبەر (ﷺ) چیتر قورئان لەناو کەعبە و شوێنی قەرەباڵغ و بازارەکاندا نەخوێنێت، تەنانەت ئامۆژگاری خەڵکیان دەکرد کە گوێ بۆ پێغەمبەر (ﷺ) نەگرن، خوای گەورە لەبارەی ئەو هاوبەش دانەرانە فەرموویەتی: ﴿وَقَالَ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ لَا تَسۡمَعُواْ لِهَٰذَا ٱلۡقُرۡءَانِ وَٱلۡغَوۡاْ فِيهِ لَعَلَّكُمۡ تَغۡلِبُونَ﴾ فصلت: ٢٦. واتە: (بێ باوەڕان دەیانوت: گوێ مەگرن بۆ ئەم قورئانە و بیکەن بەگاڵە و هەراو هۆریا بۆ ئەوەی ئێوە زاڵ ببن و بیبەنەوە). تا هاوبەشدانەران گوێی بۆ نەگرن، چونکە ئەگەر گوێ بۆ قورئان بگرن ئەوا گەورەیی و پێگەی قورئانیان بۆ بەدەر دەکەوێت بەمەش دێنە ناو ئیسلامەوەو موسڵمان دەبن.

٧_ ئەبو بەکر (خوا لێی ڕازی بێت) کاتێك قورئانی دەخوێند، خۆی بۆ نەدەگیرا و دەگریا، منداڵ و ئافرەتان لەدەوری کۆدەبوونەوەو گوێیان بۆ دەگرت و چێژیان لێوەردەگرت و پێی

---

(1) سیرة إبن هشام ٢/٩٥_٩٧ ، السیرة النبویة لإن کثیر ٢/٣٢_٣٩، بیان إعجاز القرآن للخطابي ٧٠.

کاریگەر دەبوون، ئەمەش وای لە قورەیش کرد کە ڕێگری بکەن، لەوەی أبوبکر نوێژ لە ناو کەعبەدا بکات، دواتر أبوبکر لەماڵی خۆی نوێژەکەی دەکرد، لەوێش خەڵك هەر گوێی بۆ دەگرت و قورەیشیش هەوڵی ڕێگتنی دەدا[1].

٨_ کاتێك پێغەمبەر (ﷺ)، لە کاتی حەجدا قورئانی خوێندەوە، بەسەر چەند کەسێك لە پشتیوانان (أنصار)، ئەوا چەند کەسەکە، باوەڕیان پێی هێناو و کاتێ گەڕانەوە بۆ شاری مەدینە، ئایینی خۆیان ئاشکراکرد، بەمەش وای لێهات ماڵێك لە ماڵەکان نەما کە قورئانی تێدا نەبێت.

لە هەندێ کەس گێڕدراوەتەوە کە وتویانە: شارو وڵاتەکان بە شمشێر ڕزگار کران، بەڵام شاری مەدینە بە قورئان ڕزگار کرا[2].

٩_ لە کەسێکی نەصڕانی گێردراوەتەوە، کە بەلای قورئان خوێنێکدا چووە _ قورئانی بەدەنگ دەخوێند _ کەسە نەصڕانیەکە ڕاوەستاوەو گریاوە، پێی وترا: بۆچی دەگریای؟ وتی: بۆ ئەو خەمناکی و بریقەی ڕێکخستن و جوانی تۆکمەییەکەی قورئان[3].

جا مەبەست لە خەمناکی بریتییە لەو خەفەتەی کە بەهۆی بیستنی قورئان تووشی بووە، کە بەهۆیەوە دڵی لەت و جەستەی ملکەچ بووە.

مەبەستیشی لە بریقەداری ڕێکخستن بریتیە لە شێوازی هۆنرانەوەی قورئان و ڕێك هاتنەوەی وشە و واتاکانی لەگەڵ یەکتردا.

---

(1) فەرموودەی: ئەبو بەکر (خوا لێی ڕازی بێت) کاتێك قورئانی دەخوێند.. تا: صحيح البخاري: ٦٣ كتاب مناقب الأنصار، باب هجرة النبي ﷺ وأصحابه إلى المدينة، رقم ٣٩٠٥، عن عائيشة رضي الله عنها.

(2) بيان اعجاز القرآن ٧١.

(3) الشفا ٢٧٤/١.

١٠_ ئەبو عوبەید باسی کردووە کە عەرەبێکی دەشتەکی گوێبیستی پیاوێك بوو کە ئەم ئایەتەی دەخوێند: ﴿ فَٱصۡدَعۡ بِمَا تُؤۡمَرُ وَأَعۡرِضۡ عَنِ ٱلۡمُشۡرِكِينَ ﴾ الحجر: ٩٤. واتە: (هەر فەرمانێکت پێدراوە "ئەی موحەممەد (ﷺ) بە ڕێك و پێکی" ئەنجامی بدەو گوێ مەدە بە بوختان و ڕەفتاری موشریك و هاوەڵگەڕان). ڕاستەوخۆ عەرەبەکە سوژدەی برد، وتی: لەبەر ڕەوانبێژییەکەی سووژدەم برد[1].

١١_ یەکێك گوێی لە کەسێك بوو کە ئەم ئایەتەی دەخوێند: ﴿ فَٱصۡدَعۡ بِمَا تُؤۡمَرُ وَأَعۡرِضۡ عَنِ ٱلۡمُشۡرِكِينَ ﴾ یوسف: ٨٠. واتە: (ئینجا کاتێك کە نا ئومێد بوون لە پاشا، لە کەنارێکەوە بۆ خۆیان دەستیان کرد بە چپەو ڕا گۆڕینەوە). وتی: گەواهی و شایەتی دەدەم کە هیچ بەدیهێنراوێك ناتوانێت قسەی لەو شێوەیە بکات[2].

١٢_ جوبەیری کوڕی موتعیم گوێی لە پێغەمبەر بوو (ﷺ) کاتێك سوڕەتی (الطور)ی لە نوێژی شێوان (مغرب)دا دەخوێند، کاتێك گەیشتە ئەم ئایەتە: ﴿ أَمۡ خُلِقُواْ مِنۡ غَيۡرِ شَيۡءٍ أَمۡ هُمُ ٱلۡخَٰلِقُونَ ٣٥ أَمۡ خَلَقُواْ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَۚ بَل لَّا يُوقِنُونَ ٣٦ أَمۡ عِندَهُمۡ خَزَآئِنُ رَبِّكَ أَمۡ هُمُ ٱلۡمُصَيۡطِرُونَ ٣٧ ﴾ الطور: ٣٥ _ ٣٧. واتە (ئایا ئەوانە بەبێ هیچ شتێك، هیچ هۆیەك،، هاتوونەتە کایەوە؟! یان هەر خۆیان دروستکارن؟!. یان ئەو بێ باوەڕانە ئاسمانەکان و زەویان دروستکردووە؟ نەخێر ئەوانە هەر دڵنیا نابن. یان ئەوەیە گەنجینەی ڕزق و ڕۆزییەکانی پەروەردگاری تۆیان بەدەستە؟! تا ئاوا بوێرو لە خوا یاخی بن). جوبەیر وتی: زۆر نەمابوو دڵم

١) الشفا ١/٢٦٢، سبل لهدی والرشاد ٩/ ٥٧٨.

٢) هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو.

بفڕێت. له گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: ئەوە یەکەم شت بوو کە ئیمانی له دڵی مندا جێگیر کرد[1].

هەروەها ئەبو عوبەید وتویەتی:

کە جوبەیر وتویەتی: (وەك ئەوەی دڵم هەژێنراوە) کاتێك گوێبیستی پێغەمبەر (ﷺ) بوو کە لە نوێژەکەیدا لەگەڵ هاوەڵانی دەیکرد ئەم ئایەتانەی دەخوێند: ﴿إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَٰقِعٌ ﴿٧﴾ مَّا لَهُۥ مِن دَافِعٍ﴾ الطور: ٧ _ ٨.[2] واتە: (بەڕاستی سزاو ئازاری پەروەردگاری تۆ ئەی موحەممەد (ﷺ) هەر پێش دێت. کەسیش ناتوانێت بەری بگرێت و دەستی پێوە بنێت و نەهێڵێت).

١٣_ لە هەندێ کەس گێڕدراوەتەوە کە ئەگەر قورئانی بەدەستەوە بگرتایە، ئەوا لەبەر گەورەیی و شکۆداری قورئان ڕاستەوخۆ لەخۆدەچوو (دەبوورایەوە)[3].

هەندێ لە پیاوچاکان: کاتێك قورئان دەخوێنرا دەچوونە حاڵەتێکی ویژدانی بەرزەوەو هاواریان لێ هەڵدەستا، جاری واش هەبوو سەری دەکێشا بۆ لەخۆچوون و جل دڕاندن، وێنەی ئەو حاڵەتانەش بە ناپەسەند دانانرێن. هەر کەسێك تامی نەکردبێت نازانێت[4].

---

(١) الشفا ١/٢٧٤.

فەرموودەی: زۆر نەمابوو دڵم بفڕێت... تاد: صحيح البخاري: ٦٥ كتاب التفسير _ سورة الطور، ١ باب، رقم ٤٨٥٤ عن جبير بن مطعم.

فەرموودەی: یەکەم شت بوو لە دڵمد جێگیر بوو... تاد: صحيح البخاري: ٦٤ كتاب المغازي، ١٢ باب، رقم ٤٠٢٣ عن جبير بن مطعم.

(٢) الأموال لأبي عبيد القاسم بن سلام ١٦٤.

(٣) معترك الأقران في إعجاز القرآن للسيوطي ١/٢٤٤.

(٤) نسيم الرياض ٢/٥٢٤.

١٤_ هەندێك كەس لەگەڵ بیستنی چەند ئایەتێکی قورئان ڕاستەوخۆ مردوون، چەندین کتێب و دانراوی تایبەت لەبارەی ئەو کەسانە دانراوە[1].

نمونەی لەو جۆرە گەلەك زۆرن ماوە ڕێگە نادات بە دوورو درێژی لەبارەیەوە بدوێین.

ئەمە کاریگەرییەکی تایبەتی هەیە لەسەر کەسانی زمانزان و ڕەوانبێژ، ئەگەرچی ئێمە هەستی پێنەکەین لەبەر زاڵبوونی زمانی بێگانە و بڵاوبوونەوەی نە شارەزایی بە زمانی عەرەبی لەناو خودی عەرەبەکان، بەڵام کاتێك قورئان دابەزی نەیانتوانی ڕووبەڕووی ببنەوە بەڵکو بەپێچەوانەوە چێژو تامی شیرینایەتیەکەیان کرد، ئەمەش ئەوانی هەڵنا بۆ باوەڕ هێنان بە قورئانی پیرۆز.

تەنانەت یەکێك لە سیفەتەکانی هاوەڵان _ خوا لێیان ڕازی بێت _ ئەوەبووە کە ئەگەر کەسێك بەشەو بە لای ماڵەکانی ئەواندا گوزەری بکردایە، دەنگێکی وەك دەنگی مێشە هەنگی دەبیست لەبەر خوێندنەوەی قورئان.

تەنانەت هاوەڵ هەبووە کە هەموو شەوەکەی بێدار کردووەتەوە، تا وای لێهاتووە خێزانەکانیان سکاڵایان کردووە لەلای پێغەمبەر (ﷺ).

هاوەڵیش هەبووە شەوی بێدار دەکردەوە بە یەك ئایەت، کە لەسەر یەك دەیخوێندەوەو لێ ورد دەبووەوە.

لە هەموو کاتێکدا قورئانیان دەخوێند، چ بە ڕاوەستان یاخود بە دانیشتنەوە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ ٱلَّذِينَ يَذۡكُرُونَ ٱللَّهَ قِيَٰمٗا وَقُعُودٗا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمۡ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلۡقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ ﴾ آل عمران: ١٩١. واتە: (ئەوانەی یادی خوا دەکەن لە کاتێکدا کە بە پێوەن یان

---

[1] البرهان للزركشي ٢/١٠٦، الاتقان للسيوطي ٢/١٢٣.

دانیشتوون یاخود ڕاکشاون "له هیچ حاڵەتێکدا یادی ئەو زاته فەرامۆش ناکەن"، هەمیشه بیر دەکەنەوه له دروست بوونی ئاسمان و زەوی).

هاوەڵان لەکاتی خوێندنەوەی قورئاندا تەزوو بەپێستیاندا دەهات، خوای گەوره لەوبارەوه دەفەرموویێت: ﴿ ٱلَّذِينَ يَذۡكُرُونَ ٱللَّهَ قِيَٰمٗا وَقُعُودٗا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمۡ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلۡقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ ﴾ الزمر: ٢٣.[1] واته: (خوا جل جلاله جوانترین و پیرۆزترین فەرمایشتی ناردۆته خوارەوه که ئەم قورئانەیه، "له جوانی داڕشتنیدا" بابەتەکانی لەیەك دەچن، هەندێك باسیشی بەشێوازی جیاواز تیادا دووباره بۆتەوه، جا کارکردی ئەم قورئانه ئەوەیه که: تەزوو دەهێنێت بەگیان و پێستی ئەو کەسانەدا که ترسی پەروەردگاریان له دڵ و دەروونیدا هەیه، پاشان گیان و پێست و دڵیان نەرم و ئاماده و چالاك دەبێت بۆ یادی خواو خواپەرستی).

هەروەها ئەصمەعی گێڕاویەتیەوه که گوێی له وتەی کەنیزەکێك بووەو بۆیه پێی وتوه: "خوا بتکوژێت، بەڕاستی وتەکەت لەوپەڕی ڕەوانبێژیدایه؟ کەنیزەکەش وتی: ئایا ئەم وتەیەو هاوێنەکانی بەڕەوان دادەنرێن، لەپاش ئەو ڕەوانبێژییەی که لەم فەرمایشتەی خوا هەیه: ﴿ وَأَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰٓ أُمِّ مُوسَىٰٓ أَنۡ أَرۡضِعِيهِۖ فَإِذَا خِفۡتِ عَلَيۡهِ فَأَلۡقِيهِ فِي ٱلۡيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحۡزَنِيٓۖ إِنَّا رَآدُّوهُ إِلَيۡكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ ٱلۡمُرۡسَلِينَ ﴾ القصص: ٧. واته: (ئێمه دایکی موسامان ئاگادار کرد، که شیری بداتێ "و پێمان وت" جا کاتێك مەترسیت پەیداکرد لەوەی که پێی بزانرێت فڕێی بدەره ڕووباری "نیلەوه"، نەبترسه "لەوەی تووشی بەڵا ببێت" نەخەفەتیشی بۆ بخۆ، چونکه ئێمه بەڕاستی دەیگێڕینەوه بۆ لات و له ئایندەشدا دەیکەین به یەکێك له پێغەمبەره

---

[1]) الوحي المحمدي ١٢٢.

پەیامدارەکان). خوای گەورە لەیەك ئایەتدا دوو فەرمان و دوو ڕێگری و دوو هەواڵ و دوو مژدەی کۆکردۆتەوە"[1].

مەبەستی کەنیزەکە لە دوو فەرمانەکە ئەمانەیە: شیری پێ بدە، فڕێی بدە. مەبەستی لە دوو ڕێگری (نهی)ەکەش: نەترسێ، خەفەت مەخۆ.

هەروەها مەبەستی لە دوو هەواڵەکە: ئاگادارمان کرد، کاتێك مەترسیت لێپەیدابووە لەوەی زیانی پیبگات. و دوو مژدەکەش: دەیگێڕینەوە، دەیکەین بە پێغەمبەر.

ڕووی سێیەم: هەوڵدانی قورئان سەربارەت بە چەندین ڕووداو و شتی شاراوەو غەیبی، کە تەنها خوای گەورە دەیان زانێت[2]، چ لە ڕابردوو چ ئێستا چ داهاتوو بێت.

١_ هەواڵی داوە لەبارەی شتە شاراوەو غەیبیەکانی ڕابردوو:

قورئانی پیرۆز باسی بەسەرهاتی پێغەمبەرانی پێشووی بۆ ئێمە کردووە، وەك: ئادەم، نوح، هود، صالح، یەعقوب، یوسف، ئیبراهیم .... و باسی ئوممەتەکانی ئەوانیشی کردووە.

دوای ئەوەی بەسەرهاتی (نوح)ی گێڕاوەتەوە، فەرموویەتی: ﴿تِلْكَ مِنْ أَنبَآءِ ٱلْغَيْبِ نُوحِيهَآ إِلَيْكَ ۖ مَا كُنتَ تَعْلَمُهَآ أَنتَ وَلَا قَوْمُكَ مِن قَبْلِ هَٰذَا ۖ فَٱصْبِرْ ۖ إِنَّ ٱلْعَٰقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ﴾ هود: ٤٩. واتە: (ئەی

---

[1] الشفا ١/٢٦٣.

[2] الشفا، سەرچاوەی پێشوو، الإنصاف للباقلاني ٦٣، تمهيد الأوائل ١٨٥، المواقف ٨/٢٤٥، المقاصد ٥/٣٦، سبل الهدى والرشاد ٩/٥٨٨، إثبات النبوة ١٢٣، علم أصول الفقه لعباالوهاب خلاف ٣٠.

موحەممەد (ﷺ) ئەو باسانەی بۆمانكردییت، لە هەواڵە نادیارەكانە كەبۆت دەنێرین، نەتۆ دەتزانی و نە هۆزو نەتەوەكەشت پێش ئەم باسەی ئێمە، جا خۆگرو بە ئارام بە، چونكە بەڕاستی پاشەڕۆژ بۆ خواناس و پارێزگارانە).

هەروەها دوای گێڕانەوەی بەسەرهاتی لە دایك بوونی مریم (سڵاوی خوای لێبێت) و لە ئەستۆ گرتنی بەخێوكردنەكەی لەلایەن (زكریا)، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ ذَٰلِكَ مِنْ أَنۢبَآءِ ٱلْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ ۚ وَمَا كُنتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلَٰمَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ ﴾ آل عمران: ٤٤. واتە: (ئەو شتانەی باسكران چەند هەواڵێك بوون لە غەیبەوە، ئێمە لەڕێگەی "وەحی" سروش و نیگاوە بەتۆی دەگەیەنین، خۆ تۆ _ ئەی موحەممەد (ﷺ)_ لەوێ نەبوویت كاتێك پێنوسەكانیان هەڵدەدایە _ ئاوەوە، پێنوسی كێ سەركەوت و ئاو نەیبرد _ ئەویان مەریەم پەروەردە بكات، تۆ لەوێش نەبوویت كاتێك كێشەیان بوو _ لەسەر ئەوەی كێ بەخێوی بكات _).

بە تێرو تەسەلی لەبارەی چیرۆكیيوسف (سڵاوی خوای لێبێت) دواوە، دواتر دەفەرمووێت: ﴿ ذَٰلِكَ مِنْ أَنۢبَآءِ ٱلْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ ۖ وَمَا كُنتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوٓا۟ أَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ ﴾ يوسف: ١٠٢. واتە: (ئەی موحەممەد (ﷺ) ئەم بەسەرهات و سەرگوزەشتەیەی یوسف _ سڵاوی خوای لێبێت _ كە بۆت نیگا دەكەین لە هەواڵ و بەسەرهاتە شاراوەكانە، خۆ تۆ لەلای براكانی یوسف نەبوویت، كاتێك كە هەموویان بڕیاریاندا و پیلانیان گێڕا).

ئەمانە چەند بەسەرهاتێكی ڕاستەقینەن، كە زۆربەی هەواڵەكان لەمبارەیەوە لە كتێبەكانی (تەورات و زەبور و ئینجیل)دا هاتبوون، دوای ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) لەم بارەوە گفتوگۆی لەگەڵ جولەكەكان كرد، ئەوا جولەكەكان دانیان نا بە ڕاستی هەواڵەكە، هەروەك لە سەرگوزەشتەی (یوسف) و نەوەكانی ئیسڕائیلدا هاتووە، تەنانەت جولەكەكان بەو هەواڵەی كە

پێغەمبەر (ﷺ) هێنابووی تێکشکان، چونکە چاك دەیانزانی کە پێغەمبەر (ﷺ) نەخوێندەوارەو هیچ شارەزاییەکی نییە سەبارەت بە کتێب و هەواڵەکانی جولەکە.

هەروەك کتێبە مێژووییە کۆنەکان و ئەو هەڵکەندراوانەی ئێستا دۆزراونەتەوە بەڵگەن لەسەر بوونی ئەو گەلانە و پاشاکانیان. هەروەها ئەو هەواڵانەیان کە نەقشکراون لە شوێنەوارە بیناسازییە نێژراوەکانیان، هەموو ئەمانە هەواڵەکانی قورئانیان پشت ڕاست کردووەتەوە.

٢_هەواڵی داوە لەبارەی ئەو شتە شاراوەو غەیبیانەی ئامادەنە و هەن:

أ_قورئان دواوە لەبارەی: فریشتە، جنۆکە، بەهەشت و دۆزەخ و ئەو سیفەتانەی کە پەیوەستن بە خوای گەورەوە.

ب_ قورئان ڕووی ڕاستەقینەی مزگەوتی (ضرار)ی ڕوونکردەوە، کە دووڕووەکان دروستیان کردبوو، بەمەبەستی پەرت کردنی موسڵمانان و تەڵە دانانەوە بۆیان، لەوبارەوە خوای گەورە ئەم ئایەتەی دابەزاند: ﴿وَٱلَّذِينَ ٱتَّخَذُواْ مَسۡجِدٗا ضِرَارٗا وَكُفۡرٗا وَتَفۡرِيقَۢا بَيۡنَ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ وَإِرۡصَادٗا لِّمَنۡ حَارَبَ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ مِن قَبۡلُۚ وَلَيَحۡلِفُنَّ إِنۡ أَرَدۡنَآ إِلَّا ٱلۡحُسۡنَىٰۖ وَٱللَّهُ يَشۡهَدُ إِنَّهُمۡ لَكَٰذِبُونَ﴾ التوبة: ١٠٧. واتە: (ئەو "دووڕوانەی" کە مزگەوتێکیان دروست کردووە لەبەر زەرەردان و بڵاوکردنەوەی بێ باوەڕی و دووبەرەکی لەنێوان ئیمانداران بۆ چاوەڕوان کردنی هاتنی ئەو کەسانەی کە پێشتر دوژمنایەتی و جەنگیان دژی خواو پێغەمبەرەکەی دەکرد و بێگومان سوێند دەخۆن کە: ئێمە تەنها مەبەستمان چاکە بووە، "لە کاتێکدا" خوایش شایەتی دەدات کە ئەوانە درۆزنن).

٣_ ئاشکرا کردنی بارودۆخی ناشرین و قێزەونی دووڕووان بۆ پێغەمبەر (ﷺ)، خوای گەورە لەم بارەوە دەفەرمووێت: ﴿ وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يُعۡجِبُكَ قَوۡلُهُۥ فِي ٱلۡحَيَوٰةِ ٱلدُّنۡيَا وَيُشۡهِدُ ٱللَّهَ عَلَىٰ

مَا فِي قَلْبِهِۦ وَهُوَ أَلَدُّ ٱلْخِصَامِ ﴿٢٠٤﴾ وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي ٱلْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ ٱلْحَرْثَ وَٱلنَّسْلَ ۗ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ ٱلْفَسَادَ ﴾ البقرة: ٢٠٤_٢٠٥. واته: (هەندێ کەس هەن قسەو گوفتارو دەم پاراویان لەبارەی ژیانی ئەم دونیایەوە سەرسامت دەکات، خوایش بەشایەت دەگرێت و دەڵێت: دڵ و زمانم یەکسانن، لە کاتێکدا ئەو سەرسەختترین کەسە لەهەموو جۆرە دوژمنایەتیەکدا. هەر کاتێك ئەو جۆرە کەسە پشتی هەڵکرد و دەسەڵاتی پەیداکرد؛ هەوڵ و کۆشش دەدات لە زەویدا تا ئاشوب بەرپا بکات و خراپە بڕوێنێت و کشتوکاڵ لەناو ببات و پاکتاو کردنی ڕەگەزی ئەنجام بدات، بێگومان خوا فەسادو خراپە و تاوانی ناوێت).

٣_ هەواڵی داوە لەبارەی شتە شاراوەو غەیبیەکانی داهاتوو:

أ_ قورئان هەواڵی داوە لەبارەی سەرکەوتنی ڕۆم. (ترمذي) لە (نیاری کوڕی مکرمالأسلمي) گێڕاویەتیەوە کە وتویەتی: کاتێك ئەم ئایەتانە دابەزین: ﴿الٓمٓ ﴿١﴾ غُلِبَتِ ٱلرُّومُ ﴿٢﴾ فِيٓ أَدْنَى ٱلْأَرْضِ وَهُم مِّنۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ﴿٣﴾ فِي بِضْعِ سِنِينَ ﴾ الروم: ١_٤.واتە: (الم، ڕۆمەکان تێکشکێنران "بەدەستی فارسەکان". لە نزیکترین و نزمترین وڵاتیاندا، بەڵام لە ئایندەدا "نۆرەیان دێتەوە" ڕۆمەکان دوای شکستیان سەردەکەونەوە. لەچەندساڵێکدا "لە چەند ساڵێکی داهاتوودا نێوان ٣_٩") کاتێك ئەم ئایەتانە دابەزین فارسەکان سەرکەوتنیان تۆمار کردبوو و ڕۆمەکانیش شکستیان خواردبوو، موسڵمانانیش پێیان خۆش بوو ڕۆمەکان بەسەر فارسەکاندا سەر بکەون، چونکە موسڵمانان و ڕۆمەکان خاوەنی کتێبی ئاسمانین، هەروەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ ٱلْمُؤْمِنُونَ ﴿٤﴾ بِنَصْرِ ٱللَّهِ ۚ يَنصُرُ

مَن يَشَآءُۖ وَهُوَ ٱلۡعَزِيزُ ٱلرَّحِيمُ ۝٥﴾ الروم: ٤_٥. واته: (ئەو ڕۆژە ئیمانداران خۆشحاڵ و شاد ئەبن. بەسەر کەوتنی خوا، هەر کەسێك یان هەر دەستەیەك ئەو زاتە بیەوێت، سەری دەخات، هەر ئەو خوایەش خاوەنی دەسەڵاتی بێ سنورەو زۆریش دلۆڤان و میهرەبانە). بە پێچەوانە قوڕەیشیەکان پێیان خۆش بوو هەر فارسەکان سەر بکەون، چونکە ئەوان و فارسەکان خاوەن کتێب نین، باوەڕیان بە زیندوو بوونەوە نییە، جا کاتێك خوای گەورە ئەم ئایەتەی دابەزاند، (أبوبکر) دەرکەوت و لە ناو شاری مەککە هاواری ئەکرد: ﴿الٓمٓ ۝١ غُلِبَتِ ٱلرُّومُ ۝٢ فِيٓ أَدۡنَى ٱلۡأَرۡضِ وَهُم مِّنۢ بَعۡدِ غَلَبِهِمۡ سَيَغۡلِبُونَ ۝٣ فِي بِضۡعِ سِنِينَ﴾ الروم: ١_٤.

هەندێ لە قوڕەیشیەکان بە ئەبو بەکریان وت: ئەمە با لە نێوان ئێمەو ئێوەدا بێت، هاوەڵەکەی ئێوە بڕوای وایە ڕۆم سەر دەکەوێت بەسەر فارسدا لە چەند ساڵێکی داهاتوودا، دەی بۆچی گرەوی لەسەر نەکەین؟ ئەبو بەکر وتی: باشە دەیکەین، ئەمە پێش حەڕام کردنی گرەو بوو. ئینجا (ئەبو بەکر) گرەوی کرد لەگەڵ هاوبەش دانەران، هەروەها ماوەکەیان دیاریکرد، بە ئەبو بەکریان وت: لەسەر چەند گرەو بکەین؟ چونکە وشەی (بضع) بۆ سێ تا نۆ ساڵە، تۆ ساڵێکی مامناوەند دیاری بکە لە نێوان خۆت و ئێمەدا کە کۆتا ماوە بێت. ئەبو بەکر وتی: شەش ساڵ دیاری دەکەین. (نیار) دەڵێت: کاتێك شەش ساڵ تێپەڕین بەر لەوەی ڕۆم بەسەر فارس سەربکەون، ئەوا هاوبەش دانەران ئەو بەشە پارەو سامانەیان برد کە ئەبو بەکر لەگەڵ ئەوان گرەوی لەسەر کردبوو. جا کە ساڵی حەوتەم هات ڕۆم بەسەر فارس سەرکەوت، موسڵمانانیش ڕەخنەیان لە أبوبکر گرت بەوەی (بضع)ی بەشەش ساڵ دیاریکرد، چونکە خوای گەورە فەرموویەتی: (في بضع) واتە: سێ تا نۆ. (نیار) دەڵێت: (لە کاتی ڕوودانی ئەم ڕووداوە

خەڵکێکی زۆر موسڵمان بوو)[1]. هەروەها لە تەفسیری قورتوبیدا[2] چەند گێڕانەوەیەکی تری تێرو تەسەل هاتوون.

ب_ خوای گەورە ڕووی فەرمایشتەکەی ئاراستەی پێغەمبەر (ﷺ) کردووە بەوەی دەچێتە ناو شاری مەککە، کەچی هێشتا پێغەمبەر (ﷺ) ئەو هێزەی نەبوو کە بچێتە ناو شاری مەککە و ڕزگاری بکات: ﴿لَّقَدْ صَدَقَ ٱللَّهُ رَسُولَهُ ٱلرُّءْيَا بِٱلْحَقِّ ۖ لَتَدْخُلُنَّ ٱلْمَسْجِدَ ٱلْحَرَامَ إِن شَآءَ ٱللَّهُ ءَامِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ﴾ الفتح: ٢٧. واتە: (سوێند بەخوا بێگومان خوا خەونی پێغەمبەرەکەی بەڕاستی و وەك خۆی هێناوەتە دی کە دەفەرموویێت: بەم زووانە ئێوە بەهەموو ئارامی و ئاسوودەییەکەوە بەویستی خوا دەچنە ناو کەعبەی پیرۆزەوە، "عەمرە بەجێدەهێنن" سەرتان دەتاشن یان کورتی دەکەنەوە بەبێ ئەوەی ترس و بیمتان لە کەس هەبێت).

پێغەمبەر (ﷺ) پێش ئەوەی بچێتە (حدیبیە) لە خەونیدا بینی: خۆی و هاوەڵانی بە ئارامی و ئاسوودەیی چوونەتە ناو شاری مەککەوەو هەندێ سەریان تاشیوەو هەندێکی تریش سەریان کورت کردووە. دواتر پێغەمبەر (ﷺ) خەونەکەی بۆ هاوەڵانی گێڕایەوە، هاوەڵانیش بەم هەواڵە دڵخۆش بوون، وا پێشبینیان کرد کە لەو ساڵەدا دەچنە مەککەوە. و وتیان: بێگومان خەونی پێغەمبەری خوا (ﷺ) ڕاست و دروستە. بەڵام کاتێ پرۆسەی چوونە ناو شاری مەککە دواکەوت هەندێ لە دووڕووەکان ڕەخنەیان گرت وەك عەبدوڵای کوڕی ئوبەی و عەبدوڵای کوڕی نوفەیل و ڕوفاعەی کوڕی خەرس و وتیان: بەخوا نە سەر دەتاشین و نە کورتی دەکەین و نە کەعبەش دەبینین!، خوای گەورە ئەم ئایەتی دابەزاند: ﴿لَّقَدْ صَدَقَ ٱللَّهُ رَسُولَهُ ٱلرُّءْيَا

---

(١) صحيح الترمذي بشرح عارضة الأحوذي ١٢/٧٠_٧٢. قال الترمذي: هذا حديث صحيح حسن غريب.

(٢) تفسير القرطبي ٥٠٨٤/٧.

﴿بِٱلۡحَقِّۖ لَتَدۡخُلُنَّ ٱلۡمَسۡجِدَ ٱلۡحَرَامَ إِن شَآءَ ٱللَّهُ ءَامِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمۡ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ﴾ الفتح: ٢٧. هەواڵی بەوان دا کە موسڵمانان دەچنە ناو شاری مەککەوە بەڵام نەك لەم ساڵەدا بەڵکو لەکاتێکی تردا، هەروەها خەونەکەی پێغەمبەریش (ﷺ) ڕاستە[1].

پ_ هەروەك قورئانی پیرۆز هەواڵی داوە، لەبارەی ئەوەی کە خوای گەورە پێغەمبەر (ﷺ) دەپارێزێت و کەس ناتوانێت بە پەنهانی بیکوژێت، هەرچەندە پیلان بۆ پێغەمبەر (ﷺ) دابڕێژن و سوربن لەسەر لەناوبردن و کوشتنی، خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلرَّسُولُ بَلِّغۡ مَآ أُنزِلَ إِلَيۡكَ مِن رَّبِّكَۖ وَإِن لَّمۡ تَفۡعَلۡ فَمَا بَلَّغۡتَ رِسَالَتَهُۥۚ وَٱللَّهُ يَعۡصِمُكَ مِنَ ٱلنَّاسِ﴾ المائدة: ٦٧. واتە: (ئەی پێغەمبەرو فرستادە، هەرچی فەرمان و پەیامێکت بۆ دابەزیوە لەلایەن پەروەردگارتەوە "بێ دوودڵی" ڕایبگەیەنە، خۆ ئەگەر بەو کارە هەڵنەسایت، ئەوە مانای وایە پەیامەکەیت "بەتەواوی" نەگەیاندووە "دڵنیاش بە" خوا دەتپارێزێت لە شەڕو خراپەی خەڵکی).

لە صەحیحی ترمزیدا هاتووە: عائیشە (خوا لێی ڕازی بێت) وتویەتی: کە پاسەوانی دەکرا لە پێغەمبەر (ﷺ) تاکو ئەو ئایەتە دابەزی: ﴿وَٱللَّهُ يَعۡصِمُكَ مِنَ ٱلنَّاسِ﴾ المائدة: ٦٧. ئینجا پێغەمبەر (ﷺ) سەری لە کوڵانگەدا دەرهێناو بە پاسەوانانی فەرموو: (يا أيها الناس انصرفوا فقد عصمني الله)[2] واتە: ئەی خەڵکینە چیتر پاسەوانی مەکەن و بگەڕێنەوە ماڵەکانتان لەبەر ئەوەی خوای گەورە دەمپارێزێت. ئەم فەرمایشتە بەچەند گێڕانەوەیەکی تریش لە (عەبدوڵای کوڕی شەقیق)ەوە هاتووە.

---

[1] روح المعاني ١٢٠/٢٦، تفسير القرطبي عن قتادة ٦١٠٩/٩_٦١١٠.

[2] صحيح الترمذي بشرح عارضة الأحوذي ١١/ ١٧٤، باب التفسير. سەیری ئەو نموونانە بکە لەوەی خوای گەورە پێغەمبەری ﷺ پاراستووە: الشفا ٣٤٦/١ ولاپەڕەکانی دواتر، تفسير إبن كثير ٧٧/١_٧٩.

تەنانەت لە جەنگی "ئوحد" نزیکترین موسڵمان لە ڕیزەکانی دوژمن پێغەمبەر (ﷺ) بوو، هەتا ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێ بێت) وتویەتی:

(کاتێك جەنگ گەرم دەبوو و پێکدادان توندتر دەبوو، ئێمە بە پێغەمبەری خوا خۆمان دەپاراست و هیچ یەکێك لە موسڵمانان بە ئەندازەی پێغەمبەر (ﷺ) لە دوژمن نزیك نەبوو).

هەروەها لە جەنگی (حونەین)دا موسڵمانان سەرەتا تێکشکان و ڕوویان لە پێغەمبەر (ﷺ)کرد، ئەویش لەسەر گوێدرێژە سپیەکەی بوو، کوڕەمامی پێغەمبەر (ئەبو سوفیانی کوڕی حارسی کوڕی عەبدولموتەلیب) ڕێشمەی گوێدرێژەکەی ڕادەکێشا، پێغەمبەر (ﷺ) دابەزی و داوای سەرکەوتنی کرد و فەرمووی: (أنا النبي لا كذِب، أنا ابن عبد المطلب)[1] واتە: من پێغەمبەرم درۆ ناکەم، من نەوەی عبدالمطلبم، پاشان ڕیزی موسڵمانانی ڕێکخست.

هەواڵدانی قورئانی پیرۆز هاتەجێ، هیچ یەکێك لە دوژمانی پێغەمبەر (ﷺ) نەیاتوانی بگەن بە مەرامی خۆیان سەبارەت بە کوشتن و لەناوبردنی پێغەمبەر (ﷺ)، سەرباری زۆری و تواناداری بۆسەکانیدوژمنان لە هەموو کاتێکدا، سەرباری ئەوەش کە پێغەمبەر (ﷺ) هەمیشە لە ڕیزەکانی پێشەوە بووە لە جەنگدا، خاوەنی بوێرییەکی کەم وێنە بووەو ڕووبەڕووی هاوبەش دانەران بووەتەوە بە جەنگ و قسە وتن بەخواکانیان، کەچی زۆربەی ئەو سەرۆك و پاشایانەی کە ئەگەر دوژمنانەکانیان بۆسەیان بۆ دانبێن ئەوا ئامانجەکەیان پێکاوەو کوشتویانە.

---

[1] فەرموودەی: بەرەو ل پێغەمبەر چوون ... تاد: صحيح البخاري: ٥٦ كتاب الجهاد، ٩٧ باب من صف أصحابه عند الهزيمة، رقم ٢٩٣٠، بهذاا اللفظ، عن البراء بن عازب، وانظر الحديث فيه أيضا رقم ٢٨٦٤ و ٢٧٤٢ و ٣٠٤٢ و ٤٣١٥ و ٤٣١٦ و ٤٣١٧ وكلها عن براء بن عازب. وهو في صحيح مسلم: ٣٢ كتاب الجهاد، ٢٨ باب غزوة حنين، رقم ١٧٧٦، عن البراء.

ت_ ئەم فەرمایشتە: ﴿ سَيُهْزَمُ ٱلْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ ٱلدُّبُرَ ﴾ القمر: ٤٥. واتە: (لە ئاییندەیەکی نزیکدا لەشکرو کۆمەڵیان شکست دێنێت و هەڵدێن). لە شاری مەککە دابەزی، هێشتان فەرمان بە (جیهاد) نەکرابوو، چونکە لە ساڵی دووەمی کۆچی فەرمان کرا بە جیهاد، ئەم ئایەتە هەواڵی دەدا لەبارەی تێکشکانی هاوبەشدانەران و سەرکەوتنی موسڵمانان، تەنانەت ئیمامی عومەر (ڕەزای خوای لێ بێت) _ لە گێڕانەوەی (ئیبن ئەبی حاتەم و ئیبن مەردویە) _ لە کاتی دابەزینی ئەم ئایەتەدا دەیووت: کامە کۆمەڵەیە شکست دەخوات مەبەستی لەکامەیە؟ دەڵێت کاتێك جەنگی "بەدر" هات، دەمبینی پێغەمبەری خوا (ﷺ) ئەو ئایەتەی دەفەرموو.

ئەم شتە شاراوەو غەیبیانە کە قورئانی پیرۆز باسی کردوون، جگە لەناوبراوان، زۆر شتی نهێنی تریش هەن، کە بەشێوەیەکی سەلمێنەر هەواڵی لەبارەوە هاتووە، ڕۆژگارو ڕووداوەکان لەبارەی ڕاستێتی ئەمانە بۆ ئێمە هاتوونەتە دوان، جا ئایا ئەم شتانە کەسێکی نەخوێندەوار لەخۆیەوە هێناویەتی، سەرباری ئەوەی سەلمێنراوە کە ناوبراو نەخوێندەوار بوووەو توانای نووسینی نەبووە، تەنانەت لەو سەردەماندا خەڵك هۆگرو ئاڵودە نەببوو بە خوێندەوەو فێربوونی کتێبەکان، خوای گەورە لەم فەرمایشتەدا ئەوە ڕەتکردووتەوە پێغەمبەر خوێندەوارو توانای نووسینی هەبێت: ﴿ وَمَا كُنتَ تَتْلُواْ مِن قَبْلِهِۦ مِن كِتَـٰبٍ وَلَا تَخُطُّهُۥ بِيَمِينِكَ ۖ إِذًا لَّٱرْتَابَ ٱلْمُبْطِلُونَ ﴾ العنكبوت: ٤٨.[1] واتە: (تۆ ئەی پێغەمبەر (ﷺ) پێش ناردنی ئەم قورئانە هیچ کتێبێکت نەدەخوێندەوە، بەدەستی خۆیشت هیچ شتێکت نە نووسیووە، "چونکە نەخوێندەوار بوویت" خۆ ئەگەر شتێکی وات ئەنجامبدایە، لەو کاتەدا نەفام و دەم بەتاڵەکان دنیایان پڕ دەکرد لە شك و گومان).

بەڵکو بەپێچەوانەوە ئەو هەواڵانەی وەرگرتووە، لە سەرچاوەیەکی زانستی باوەڕپێکراو کە قبوڵی هەڵە ناکات، ئەو سەرچاوەیەش بریتی بوو لە سروش و نیگا کە لەلایەن خوای

() الإنصاف للباقلاني، سەیری کتێبەکەمان بکە: أمية الرسول محمد (ﷺ).

بەدیهێنەرەوە هاتووە، کەسێکی خاوەن ژیری و عاقڵیش دان بەوەدا نانێت کە ئەم شتانە بەرهەمی بلیمەتی پێغەمبەر (ﷺ) بوونە، چونکە کەسێك کە پێشبینی بۆ داهاتوو دەکات، ئەوا یارمەتی وەردەگرێت لە ئەزموونی ڕابردووی، وەك چرایەك کە بەڕووناکیەکەی هەنگاوەکان لەمیانەی ڕووداوەکانی داهاتوو ئاشکرا دەکات، دوای ئەمەش زۆر بە هۆشیاری و وریایی حوکم دەدات و ناتوانێت ئەو پێش بینی و قسەیەش کە دەکات بەیەکجاری بیبڕێنێتەوە، چونکە ئەگەر بڕاندیەوە یان ئەوەتا:

کەسێکی سەرەڕۆیە و گوێ نادات بەوەی دەیڵێت، ڕاست بێت یان درۆ، ئەمە حاڵ و بارودۆخی بەخت گرەوەو جادوگەرو ئەستێرە ناسەکانە.

یاخود کەسێکە لە خواوە پەیمانی وەرگرتووەو خوای گەورەش هەرگیز پەیمان شکێنی ناکات، ئەمە ڕێ و شوێن و ڕێبازی پێغەمبەران و پەیامبەرانە.

ئەو هەواڵدانە لەبارەی داهاتوو، ئەو پێشبینیانەی کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون، بەڵگەی سەلمێنەرن لەسەر ئەوەی قورئان لەلایەن خواوە هاتووە لەسەرزمانی پێغەمبەرە بەڕێزەکەی و بۆ ئەوەی بسەلمێنرێت کە جۆرێك نییە لەو پێشبینیە بێ بنەمایانەی کە جادووگەرو ئەستێرەناسان دەیڵێن.

ڕووی چوارەم: ئەو ڕاستییە زانستیانەی قورئان کە زانستی سەردەم جەختیان لەسەر دەکاتەوە[1]:

قورئانی پیرۆز دیدو تێڕوانینی خەڵکی ئاراستە کردووە بۆ بوونەوەرو یاساکانی و ئەو بەدیهێنراوانەی لەخۆی دەگرێت، تا جەخت بکاتەوە لەسەر ئەوەی هەموو ئەو شتانە بە

---

(1) علم أصول الفقه لعبدالوهاب خلاف ٢٩.

دەستی توانستی خوای پایەبەرزبەدیهێنراون، بۆیە تەنها شتێك کە لەسەر هەر تاکێکپێویستە، بریتیە لەوەی ملکەچی فەرمانی خوای گەورە بێت.

ئینجا نموونەی ئەو ڕاستیە زانستیە بڵاوانەی کە زانستی سەردەم باسی کردووەو جەختی لەسەر کردووەتەوە بە ڕاستیە چەسپێنراوەکانی، ئەمانەن:

١ _ زانا گەردوون ناسەکان لە وەتەی چەند سەدەیەکی پێش زایین تا دەرکەوتنی ڕوانگە گەردوونییەکان (مراصد الفلكية) بەسەر دوو دەستەدا دابەش ببوون:

یەکەمیان: ڕای وابوو کە گۆی زەوی جێگیرەو چەقی جیهانە و هەسارە گەڕۆکەکان بەدەوریدا دەسوڕێنەوە.

دووەمیان: ڕای پێچەوانەی هی یەکەمە. واتە: بۆچوونی وابوو کە خۆر جێگیرەو زەوی و هەسارە گەڕۆکەکانی تر بەدەوریدا دەسوڕێنەوە.

بەڵام قورئانی پیرۆز تێڕوانینەکەی جێگیرە، بەوەی کە گشت تەنە ئاسمانیەکان دەجوڵێن و مەلە دەکەن لە خولگەکەیاندا، خوای پەروەردگار دەفەرموویت: ﴿ وَٱلشَّمۡسُ تَجۡرِي لِمُسۡتَقَرّٖ لَّهَاۚ ذَٰلِكَ تَقۡدِيرُ ٱلۡعَزِيزِ ٱلۡعَلِيمِ ٣٨ وَٱلۡقَمَرَ قَدَّرۡنَٰهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَٱلۡعُرۡجُونِ ٱلۡقَدِيمِ ٣٩ لَا ٱلشَّمۡسُ يَنۢبَغِي لَهَآ أَن تُدۡرِكَ ٱلۡقَمَرَ وَلَا ٱلَّيۡلُ سَابِقُ ٱلنَّهَارِۚ وَكُلّٞ فِي فَلَكٖ يَسۡبَحُونَ ٤٠ ﴾ يس: ٣٨ _ ٤٠. واتە: (خۆریش لەگەردش و سوڕانەوەی خۆیدا بەردەوامە بەرەو سرەوت دەچێت، یاخود بەدەوری چەقی خۆیدا دەسوڕێتەوە، بێگومان ئەمە توانای زاتێکی باڵادەست و زانا دەردەخات_ کە هەموو شتێکی بەڕێکوپێکی دروست کردووە _. هەروەها کات و شوێنی هەڵهاتنی مانگیشمان دیاری کردووە_ هەر شەوێك لەکاتێکی دیاری کراو و شوێنێکی دیاریکراو هەڵدێت _ ڕاددەی ئەو ڕووناکیەش کە دەکەوێتە سەری جیاوازە، تا_ سەرەنجام هەموو مانگێك لە ڕوواڵەتیدا _ وەك چیلکەیەکی ووشکی باریك دەنوێنێت. نەخۆر بۆی هەیە بەمانگ بگات _ لە هێڵ و

ڕێڕەوی خۆی دەربچێت _ نە شەویش پێش ڕۆژ دەکەوێت، بەڵکو هەریەکەیان لەخولگەی تایبەتی خۆیاندا مەلەدەکەن و بەئاسانی دەسوڕێنەوە).

دواتر ڕوانگە سەردەمییەکان داهێنران و دیدو تێڕوانینی قورئانی مەزنیان پشت ڕاست کردەوە، بەوەی هەر تەنێك کە لە بۆشایی ئاسماندایە، ڕانەوەستاوەو بەڵکو لە جوڵەی بەردەوام دایە.

٢_ خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَٱلسَّمَآءَ بَنَيۡنَٰهَا بِأَيۡيْدٖ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ ﴾ الذاريات: ٤٧. واتە: (ئێمە ئاسمانمان بەدەستی قودرەتی خۆمان دروست کردوو، بەردەوامیش گەورە و فراوانی دەکەین). بەڵگەو ئاماژەیە لەسەر ئەوەی بوونەوەر لە فراوان بوونێکی بەردەوام دایە، (سیر جیمس جینز) دەڵێت: (ئەندازەی ئەو فراوان بوونە سەدو پێنج میلە لە چرکەیەکدا، هەر دووریەکیش ئەندازەکەی یەك ملیۆن ساڵی تیشکییە، هەروەها قەبارەی بۆشاییی جیهانی ئێستا نزیکەی دە ئەوەندەی قەبارەی خۆیەتی لەو کاتەی کە دەستی بە فراوان بوونەکەی کردووە، واتە هەر دووریەکیش لە سێ دوورییەکان کەمێك زیادی کردووە لەئەندازە بنچینەییەکەی)[1].

تەنانەت بابەتی فراوان بوونی گەردوون ئێستا بووەتە یەکێك لە شتە سەلمێنراوەکان، ئەنشتاینی بەهەڵەدا برد، (هابل)ی زانای سروشتناس ئەوەی دەرخست کە هەسارە گازییەکان (الكواكب السديمية) دوور دەکەونەوە لە هەسارەی ئێمە، جا لەمەوە زانای بیرکاری بەلژیکی (لومتر) تیۆری فراوانبوونی گەردوونی هەڵهێناجا.

٣_ خوای بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿وَٱلۡجِبَالَ أَوۡتَادٗا﴾ النبأ: ٧. واتە: ("ئایا کێوەکانمان وەك مێخ بۆ دانەکوتاون"). قورئانی پیرۆز ئەم ڕاستیەمان بۆ دەخاتە بەرچاو، تەنانەت بەڕاشکاوانە ئاماژە دەکات بۆ وردترین تیۆرەکانی زەویناسی (جیۆلۆجی)، کە دەڵێت چیاکان ڕەگیان هەن و

[1]) التفسير العلمي للآيات الكونية ٦٩.

داکوتراون لە زەویدا بەشێوەیەك کە قەبارەی ئەو بەشەی لە ژێر گڵ و زەوییدایە دوو ئەوەندەی ئەو قەبارەیە کە لەسەر زەوییە.

٤_ خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿أَوَلَمْ يَرَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓا۟ أَنَّ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَٰهُمَا﴾ الأنبياء: ٣٠. واتە: (ئایا ئەوانەی بێ باوەڕ بوون نەیان بینیوەو بۆیان ڕوون نەبۆتەوە بەڕاستی ئاسمانەکان و زەوی یەك پارچە بوون لەوەودوا لێکمان جیاکردنەوە). ئەم ئایەتە ئەمە دەردەخات کە پێشتر ئاسمانەکان و زەوی یەك پارچە و تۆپەڵە بوون، دواتر دابەش کران بۆ سەر ئەم بەشانە. و تیۆرە هاوچەرخەکانیش باس لەوە دەکەن کە تەنە ئاسمانیەکان پێشتر یەك تۆپەڵە گاز بوونە.

٥_ خوای زانا و خاوەن توانا دەفەرموویێت: ﴿فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهْدِيَهُۥ يَشْرَحْ صَدْرَهُۥ لِلْإِسْلَٰمِ وَمَن يُرِدْ أَن يُضِلَّهُۥ يَجْعَلْ صَدْرَهُۥ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِى ٱلسَّمَآءِ﴾ الأنعام: ١٢٥. واتە: (ئەو کەسەی "خێری تێدا بێت" و خوا بیەوێت هیدایەتی بدات، ئەوە سینەی ساف و پاك و ئامادەی دەکات بۆ ئاینی ئیسلام، ئەو کەسەش خوا بیەوێت گومڕای بکات، ئەوە دڵی دەگوشێت و سینگی توووند دەکات و هەناسەی سوار دەبێت، هەروەك ئەوەی بەرەو ئاسمان بەرز ببێتەوە). ئایەتی ناوبراو ئاماژە دەکات بەوەی کە هەر کەسێك بە ئاسماندا بەرز ببێتەوە، هەست بە سینگ وێك هاتنەوەو دڵ تەنگی دەکات و کرداری هەناسەدانی سەخت دەبێت، جا لە کاتی دۆزینەوەی چینە بەرزەکانی هەوای بە هۆی فڕۆکە و مووشەکەکانەوە... زانایان ڕایان بۆ ئەوەچووە: ئۆکسجین کەمە لە چینەکانی هەوای ئاسماندا، ئەمەش دەبێتە هۆی سینگ گوشین و دڵ تەنگ بوون، هەر لەبەر ئەمەشە فڕۆکەوانان ئامێری هەناسەدانی دەستکرد بەکاردێنن بۆ نەهێشتنی سینگ گوشین و ئاسانی ئەنجامدانی کرداری هەناسەدان.

٦ _ خوای گەورە دەفەرموویّت: ﴿ وَإِنَّ لَكُمْ فِي ٱلْأَنْعَـٰمِ لَعِبْرَةً نُّسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهِۦ مِنۢ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَّبَنًا خَالِصًا سَآئِغًا لِّلشَّـٰرِبِينَ ﴾ النحل: ٦٦. واتە: (بەڕاستی لە حەیواناتدا پەندو چاوڕووناکی هەیە بۆ ئێوە. ئەوەتا ئێمە لەوەی کە لە سکی ئەو جینسە دەر ئەچێ لە مابەینی پیسی و خوێندا شیرێکی سافی گەوارتان دەرخوارد ئەدەین بۆ ئەوانەی شیر دەخۆنەوە). ئەوە دەردەخات کە شیری پاك و خۆش بۆ ئەوانەی دەیخۆنەوە لە نێوان پیسایی (پاشماوەکان) و خوێندێتە دەرەوە. ئەم ڕاستیەش زانستی سەردەم ڕوونتری دەکاتەوە کاتێك دانی ناوە بەوەی کە: شیر بەر لەوەی بچێتە ناو ئامرازی شیردان (گوان[١])، بەدوو پڕۆسەی پوختەکردندا تێپەڕ دەبێت: یەکەمیان پوخت و پاك کردنەوەی لە پیسایی و پاشماوەی زیانبەخش، ئەمەش لە دوای هەرس کردن و هاتنی شیری شل بۆ ناو ڕیخۆڵەکان، جا لەو کاتەدا مەمیلەکانی ناو ڕیخۆڵەکان هەڵدەستن بە مژینی کەرستە خۆراکییەکان، کە فڕێدراونەتە ناو خوێن و پیساییەکەش هەر لەناو ڕیخۆڵەکانەوە ماوەتەوە دواتر فڕێدەدرێتە دەرەوەی جەستە، بەڵام مادە مژراوەکان کە فڕێدراونەتە ناو خوێن دەبێت بە دوو بەش، بەشێکیان دەبێتە خۆراك و وزە بۆ بوونەوەرە زیندووەکە، بەشێکی تریش ڕژێنە شیرییەکان لە خوێن پاکی دەکەنەوەو دەینێرن بۆ ئامرازی شیردان وەك شیرێکی پوخت[٢].

ئەم ڕاستیانەو چەندین ڕاستی تری زانستی فرەن لەو پەیامەی کە پێغەمبەر (ﷺ) هێناویەتی لەکاتێکدا خۆی نەخوێندەوار بووەو لە کەش و هەوایەکی پەڕاوێزخراو و دوور لە گەلانی جیهان ژیاوە، ئەمانە گشتیان مەشخەڵی ڕۆشنکەرەوەن بۆ هزری زانستی ئازاد، خەڵکیش پێشتر لە گشت ناوچە جیا جیاکانی جیهان ئاگاداری ئەو ڕاستیانە نەبوونە، تا ئەو کاتەی ئامرازەکانی زانستی سەردەم دەرکەوتن وەك ئامێرو تاقیگە و ڕوانگە گەردوونیەکان... هەر

---

١) وەرگێڕ.

٢) الرسول _ سعيد حوى ٣٨/٢ و لاپەڕەکانی دواتر، تەماشای چەند نمونەیەکی تریش بکە لەم بارەوە، هەروەها سەیری چەند دیاردەیەکی تری ڕاستەقینە بکە لە: التفسير العلمي للآيات الكونية.

لەگەڵ دەرکەوتنی ئەو ئامێرە پێشکەوتوانە دان بە ڕاستییە درەوشاوەکانی قورئانی پیرۆز دەنرێت کە هیچ لێڵی و ناڕوونی تێدا نییە، بەڵکو ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ڕوونتر دەردەکەون.

قورئانی پیرۆز تەنیا لەبەر ئەم چەند بابەتە زانستیەی کە تێیدایە و چەند نمونەیەکمان لێ باس کرد موعجیزە نییە و بەس، بەڵکو ئیعجازی قورئان دەدرەوشێتەوە لەوەی کە دژی ئەو ڕاستیانە نەبووە کە زانست سەلماندوویەتی و نکۆڵی نەکردووە لە ڕاستیە زانستیە گومان هەڵنەگرەکان.

گومانێک و بەرپەرچەکەی:

ئەگەر وترا: تیۆرە زانستییەکان دەکرێ گۆڕانیان بەسەردا بێت، ئێمە قورئانی پیرۆز ملکەچ ناکەین بۆ ئەو جۆرە لێکدانەوەو تەفسیرانە، چونکە لەوانەیە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە دەربکەوێت کە تیۆرە کۆنەکە هەڵە بووە.

وەڵام: لە ڕاستیدا ڕاڤەی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز بەو شتانەی زانست ئاشکرایان دەکات بەپێی ڕێساکانی تەفسیرو مەرجەکانی لە زماندا و جگەلەوانەش ئەمانە تەنها بریتین لە جۆرێك لە جۆرەکانی تێگەیشتن بۆ ئەو ئایەتانە، ئەگەر دەرکەوت تیۆرەکە هەڵەیە ئەوکات دەردەکەوێت کە تەفسیرەکەش هەڵەیە، بەڵام ئەگەر ئایەتەکە تەفسیری نوێی لەخۆی هەڵنەگرت، ئەوا نابێت بەپێی تیۆرە نوێیەکە تەفسیر بکرێت، بەڵکو دەبێت چاوەڕوانی دەرەنجامی لێکۆڵینەوە بکات، تا هەڵەی تیۆرە نوێیەکە دەردەکەوێت[1].

---

[1] علم الأصول الفقه لعبدالوهاب خلاف ٣١، محاضرات في أصول الفقه لبدر المتولي عبداالباسط ١/١٣٢.

ڕووی پێنجەم: تێکگیران لە واتاو حوکمەکانی قورئانی پیرۆزدا نییە:

هەموو ئەو شتانەی لە دوو توێی قورئانی پیرۆزدان، کە لە نزیکەی شەش هەزارو دوو سەد ئایەتدا کۆدەبنەوە، بابەتی فرەو هەمەلایەن بۆ هەموو بوارەکان لەخۆ دەگرێت، بۆ ئەوەی پێداویستیەکانی مرۆڤ دابین بکات و چاکسازی بۆ مرۆڤ فەراهەم بێنێت.

پێکهاتە و ناوەرۆکی قورئان دوو جۆرە:

جۆری یەکەم: حوکمەکانی قورئان، سێ جۆرن:

١_ حوکمە بیروباوەڕییەکان: لەبارەی ئەوەی پێویستە لەسەر کەسی ڕاسپێرراو (مکلف) باوەڕ بە خواو فریشتەکان و کتێبەکان و پێغەمبەرانی و ڕۆژی دوایی هەبێت.

٢_ حوکمە ڕەوشتییەکان: پێویستی خۆڕازاندنەوە بە ڕەوشتی چاك و خۆ داڕنین لە ڕەوشتی خراپ.

٣_ حوکمە کردارییەکان: ئەمەش دەبێتە دوو جۆر:

أ_ حوکمە پەرستشی و بەندایەتییەکان: بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی مرۆڤ بە پەروەردگارییەوە، هەر لە چۆنیەتی نوێژ کردن و زەکات داان و حەج کردن و بە ڕۆژوو بوون...، ئەو ئایەتانەی لەم بارەوە دەدوێن نزیکەی (١٤٠ ئایەتن).

ب_ حوکمەکانی هەڵسوکەوت کردن (مامەڵەکردن)، کە ئەم جۆرانە دەگرێتەخۆ:

_ حوکمەکانی باری کەسێتی کە پەیوەستە بە خێزان و مارەیی و تەلاقدان، نزیکەی (٧٠ ئایەت) لەم بارەوە هاتوون.

_ حوكمەكانی شارستانی، كە پەیوەستە بە كڕین و كرێ و بارمتەو دەستەبەری و هاوبەشداری... تاد، ئایەتەكانی ئەم بوارە (نزیكەی ٧٠ ئایەتە).

_ حوكمەكانی تاوان، كە پەیوەستە بە سزاو و سنوورەكان، بۆ پاراستنی ژیان و ماڵ و شەرەف و مافی خەڵك، نزیكەی (٣٠ ئایەت) لەم بارەوە هاتوون.

_ حوكمەكانی دادبینی (مرافعات)، پەیوەستە بە دادوەری و شایەتیدان و سوێند خواردن، بۆ بەرپابوونی دادگەری، ئایەتەكانی ئەم بوارە نزیكەی (١٣ ئایەتن).

_ حوكمەكانی دەستووری، پەیوەستە بە سیتەمی حوكمڕانی و بنچینەكانی، نزیكەی (١٠ ئایەت) لەسەر ئەم بابەتە هاتووە.

_ حوكمەكانی نێودەوڵەتی، كە پەیوەستە بە مامەڵەی دەوڵەتی ئیسلامی لەگەڵ دەوڵەتەكانی تر، هەروەها چۆنیەتی مامەڵەكردن لەگەڵ ئەوانی موسڵمان نین لەناو دەوڵەتی ئیسلامیدا، ئایەتەكانی ئەم لایەنە نزیكەی (٢٥ ئایەتن).

_ حوكمەكانی ئابووری و دارایی، كە پەیوەستە بە مافی داواكارو فەرامۆش كراو لە ماڵی دەوڵەمەند، هەروەها ڕێكخستنی داهات و خەرجییەكان. ئایەتەكانی تایبەت بەم بابەتە نزیكەی (١٠ ئایەتن)[1].

جۆری دووەم: جگە لە حوكمەكان، كە بریتییە لە سێ بەش:

١_ ڕێنموونی كردن و هاندان بۆ ڕامان و وردبوونەوە لە پێكهاتەكانی ئاسمانەكان و زەوی لە پێناو زانینی نهێنییەكانی بوونەوەر، بەم كردارە دڵ پڕ دەبێت لە باوەڕ و گەورەیی و شكۆیی خودا، ئەمەش تەنها لە ڕێگەی ڕامان و بەڵگە هێنانەوە دەبێت، ئەمە ڕێگەیەكی

---

(١) أصول الفقه لعبدالوهب خلاف ٣٢_٣٣، الوجيز في أصول الفقه للدكتور عبدالكريم زيدان ١٣٠ نقلا عن خلاف، الإسلام عقيدة وشريعة لمحمود شلتوت ٥٠٠ و ٥٠٢.

ڕێزداره كه ئاسۆكان بەڕووی زانایان و جگەلەوانیش دەكاتەوه تا پەیی به بوون و توانای خودا ببەن، غەیره موسڵمانان زۆر سوودیان وەرگرت لەم ڕێگەیه كاتێك چوونه قوڵایی بوونەوەر، پەییان به نهێنییەكانی برد و له بواره جیا جیاكانی ژیاندا بەكاریان هێنا.

٢_ بەسەرهاتی پێشینان چ وەك تاك چ وەك گەل، قورئانی پیرۆز ئەم چیرۆكانەی باس كردووه بۆ پەندو ئامۆژگاری لێ وەرگرتن، هەروەها بۆ چاك و پوخت كردنی خەڵك و پاك كردنەوەیان له خراپه و گەندەڵی.

٣_ ئاگادار كردنەوەو ترساندن یاخود بەڵێن و هەڕەشه، قورئانی پیرۆز لەم بارەوه دوو ڕێگەی هەیه:

یەكەم: بەڵێن و هەرەشەكردن هەر له دونیادا، بەڵێن به موسڵمانان دەدات بیانكاته جێنیشن لەسەر زەوی و پایەدارو سەربەرزیان كات، خوای باڵادەست دەفەرموویێت: ﴿ وَعَدَ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مِنكُمْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي ٱلْأَرْضِ﴾ النور: ٥٥. واته: (خوا بەڵێنی دڵنیابەخش و تەواوی داوه بەوانەی باوەڕیان هێناوه له ئێوەو كارو كردەوه چاكەكانیاان ئەنجامداوه بەڕاستی له ئایندەیەكی نزیكدا جێنشین و پایەداریان دەكات له زەویدا).

هەرەشه له بێ باوەڕان دەكات به كەم كردنەوەی دەسەڵاتیان و برسێتی و ترس، خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ وَضَرَبَ ٱللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ ءَامِنَةً مُّطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِّن كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ ٱللَّهِ فَأَذَٰقَهَا ٱللَّهُ لِبَاسَ ٱلْجُوعِ وَٱلْخَوْفِ بِمَا كَانُواْ يَصْنَعُونَ ﴾ النحل: ١١٢. واته: (خوا نموونەی هێناوەتەوه "به دانیشتووانی" شارێك كه ژیاانیان به هێمنی و ئاسوودەیی دەبرده سەر، له هەموو لایەكەوه ڕزق و ڕۆزی جۆراو جۆریان بۆ دەهات "بەڵام له جیااتی سوپاسگوزاری" ناشوكرو قەدر نەزانی نازو نیعمەتەكانی خوا بوون، ئینجا خوای گەوره

پۆشاکی برسێتی و ترسی کردە کاڵای باڵایان و تاڵاوی نەداری و ترسی پێ چەشتن لەسەر ئەنجامی ئەو ئیش و کارە "ناپوخت و ناڕێکانەدا" کە دەیانکردە پیشەیان).

دووەم: هاندان و ترساندن بە خۆش و ناخۆشییەکانی دوارۆژ.

خوای بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿وَمَن يُطِعِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ يُدۡخِلۡهُ جَنَّٰتٖ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ خَٰلِدِينَ فِيهَاۚ وَذَٰلِكَ ٱلۡفَوۡزُ ٱلۡعَظِيمُ ﴿١٣﴾ وَمَن يَعۡصِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُۥ يُدۡخِلۡهُ نَارًا خَٰلِدٗا فِيهَا وَلَهُۥ عَذَابٞ مُّهِينٞ ﴿١٤﴾﴾ النساء: ١٣_١٤.[1] واتە: (ئەو کەسەی فەرمانبەرداری خواو پێغەمبەرەکەی بکات، ئەوە خوا دەیخاتە ناو باخەکانی بەهەشتەوە: کە چەندەها ڕووبار بەژێر درەختەکاانیدا دەڕوات، هاوڕێ لەگەڵ ژیانی نەبڕاوە تیایدا، بێگومان هەر ئەوەشە سەرفرازی گەورەو دەستکەوتی بێ سنوور. _ بەڵام _ ئەوەی یاخی بێت لە خواو پێغەمبەرەکەی و دەرچێت لە سنوورەکانی، ئەوە خوا دەیخاتە ناو ئاگرێکەوە کە بۆ هەمیشە تیایدا دەمێنێتەوەو سزایەکی سەرشۆڕکەرو ڕیسواکەری بۆ هەیە).

ماوەی هاتنە خوارەوەی قورئانی پیرۆز بیست و سێ ساڵی خایەند، کەچی تێکگیران لە قورئاندا دروست نەبوو:

أ_ لە ڕەوانبێژی دەربڕینەکانیدا: لە قورئاندا ئەوە بەدی ناکەین کە دەربڕینێك ڕەوانبێژو یەکێکی تر ناڕەوان، چونکە هەر دەربڕینێکی قورئانی پیرۆز تەواو کۆك و تەبایە لەگەڵ ئەو حاڵەی لەبەری دابەزیوە، هەروەك هەر بێژەیەك لە قورئاندا لەو شوێنەدایە کە پێویستە لێی بەکار بێت.

(1) الإسلام عقيدة وشريعة ٥٠٠ و ٥٠١، تبصرة الأدلة ١/٥٢٢.

ئەو ئایەتانەی باسی حوکمەکان دەکەن، وەك ئایەتەکانی میرات شێوازی وتاردان و کاریگەری تیایدا ڕەچاو نەکراوە، بەپێچەوانەی ئەو ئایەتانەی کە سووکایەتی دەکەن بە هاوبەشدانان و بتەکان یان ئەو جۆرە ئایەتانەیکە بەلگەن لەسەر توانای خوای گەورە یاخود ئایەتە ترسێنەرەکان کە باس لە ڕۆژی دوایی دەکەن بەشێوەیەکی زۆر بەرچاو شێوازی کارتێکردن و ویژدان بزوێنی تێدا ڕەچاوکراوە، چونکە هەر شوێنێك قسەی خۆی دەوێت.

ب_ لە حوکمەکان و بەڵگە خستنەڕووەکانی دا: هیچ واتایەك یاخود حوکمێك نییە لە قورئاندا تێکبگیرێت و دژ بێت لەگەڵ واتایەك و حوکمێکی تر، ئەوەش لە قورئانی پیرۆزدا هاتووەو لە ڕووکەشدا تێکگیراوە، ئەوا پاش تێڕامان و ورد بوونەوە ئەوا تێکگیران هەر هیچ پێگەیەکی نییە، بۆیە توێژەرەوانی قورئان ئەمەیان پشت گوێ نەخستووەو بەتێرو تەسەلی باسیان کردووە. بۆیە خوایی مەزن دەفەرمووێت: ﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ٱلْقُرْءَانَۚ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيْرِ ٱللَّهِ لَوَجَدُوا۟ فِيهِ ٱخْتِلَٰفًا كَثِيرًا ﴾ النساء: ٨٢.[1] واتە: (ئەوە بۆ ئەوانە سەرنجی قورئان نادەن و لێکی نادەنەوەو لێی ورد نابنەوە؟ خۆ ئەگەر لەلایەن کەسێکی ترەوە بوایە، جگەلە خوا، بێگومان جیاوازی و دژایەتیەکی زۆریان تێدا دەدۆزیەوە).

ڕووی شەشەم:تا ڕۆژگار بمێنێت قورئانی پیرۆز هەر دەمێنێت:

---

[1]) علم أصول الفقه لعبدالوهاب خلاف ٢٨، محاضرات في أصول الفقه لبدر االمتولي عبدالباسطط ١٣٢/١.

لە (المواقف وشرحە للسيد الشريف ٢٤٥/٨)دا هاتووە: (وتراوە: ڕوویێك لە ڕووەکانی ئیعجازی قورئان بریتیە لەوەی تێکگیرانی تێدا نییە سەرباری ئەوەی دوورو درێژە، ئەم ئایەتەیان وەك بەلگە هێناوەتەوە: ﴿وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيْرِ ٱللَّهِ لَوَجَدُوا۟ فِيهِ ٱخْتِلَٰفًا كَثِيرًا ﴾ النساء: ٨٢. واتە: "خۆ ئەگەر لەلایەن کەسێکی ترەوە بوایە، جگەلە خوا، بێگومان جیاوازی و دژایەتیەکی زۆریان تێدا دەدۆزیەوە").

هیچ زیاده و کەمێك ڕووی تێناکات، چونکە خوای گەورە پەیمانی پاراستنی قورئانی داوە، هەروەك دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا ٱلذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُۥ لَحَٰفِظُونَ ﴾ الحجر: ٩.[1] واتە: (ئێمە قورئانمان ناردۆتە خوارەوە، هەرخۆشمان دەیپارێزین و چاودێری دەکەین).

هەروەها خوای زاناو خاوەن توانا دەفەرموویێت: ﴿ لَّا يَأۡتِيهِ ٱلۡبَٰطِلُ مِنۢ بَيۡنِ يَدَيۡهِ وَلَا مِنۡ خَلۡفِهِۦ ﴾ فصلت: ٤٢. واتە: (هیچ ناحەقی و نادروستی و ناتەواویەك ڕووی تێناکات لە هیچ کاتێك و لایەکەوە).

---

[1]) الشفا للقاضي عياض ٢٧٥/١ و الاتقان ١٢٣/٢ نقلا عن القاضي عياض. و سبل الهدى والرشاد ٥٨٩/٩.

هەندێك بۆچوونیان وایە کە قورئانی پیرۆز بۆیە دەرئاسا و موعجیزەیە، بەوەی ورەو توانای دژەکانی خەسێنراوە، بەوەی خوای گەورە ورەو توانای ئەوانەی کە یەکگربوونە دژ بە قورئان سارد کردۆتەوەو تواناکانی ئەوانی خەساندووە، گوایە ئەگەر وا نەبوایە ئەوا دەیانتوانی کارێکی لەوجۆرە بکەن. سەرباری ئەوەی ئەم بۆچوونەشیان هەیە ئەوا لەهەمان کاتدا ڕاجیان لەسەر چۆنیەتی توانا پەکخستنەکە، لەم بارەوە دوو بۆچوونیان هەیە:

أ_ خوای گەورە توانای مرۆڤ و جنۆکەکانی پەکخستووە ئەگەرنا توانای کارێکی لەو جۆرەیان هەبووە، بەوەی خوای گەورە پاڵنەرەکانی توانای ئەوانی پەکخستووە، بە تایبەت لە کاتی فەراهەم بوونی هۆکارەکان بۆیان وەك: توانج لێدان و هێنانە خوارەوەیان لە پلە بەرزەکان و فەرمان پێکردنیان بەوەی ملکەچ بن. ئەمە ڕای (ئەبو ئیسحاقی ئیسفرایینی)ە کە لە ئەشعەرییەکانە و بۆچوونی (نەزام)ە کە یەکێکە لە موعتەزیلەکان.

ب_ خوای گەورە تواناکانیانی پەکخستووە بەوەی ئەو زانستانەی لەوان سەندۆتەوە کە پێویستن بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی قورئان، واتە: هێنانی وێنەیەکی قورئان پێویستی بە چەند زانستێکە بۆ ئەوەی ئەو توانایانە دروست ببن، جا ئەوان ئەم زانستانەیان هەبوو بەڵام خودا لەوانی سەندەوە، بۆیە توانا کارێکی لەو جۆرەیان نەما. ئەمە بۆچوونی مورتەزایە کە یەکێکە لە شیعەکان./ المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٤٦/٨.

زۆربەی زانایان بەرپەرچی ئەو بۆچوونەیان داوەتەوە بەوەی: ئەگەر مەبەست لە ئیعجازی قورئان ئەوە بێت کە توانای دژەکانی خەسێنراوە و سنوردار کراوە، ئەوا وا باشتر دەبوو کە زیاتر گرنگی نەدرابا بە ڕەوانبێژی و جوانبێژییە بەرزەکەی، تا هەر بە سادەییەکەی خۆی قوڵتر نەریتشکێنی بکردبا و بووبا بە دەراسایەکی سەلمێنراوتر... .

سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە کە لەسەر ئەم بابەتە دوواون: شرح المقاصد للتفتازاني ٣١/٥، المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٤٩/٨، الإتقان ٧١٢، سبل الهدى والرشاد ٥٨٢/٩.

ئایا لەدوای خستنەڕووی لایەنەکانی ئیعجازی قورئان: کەسی ژیرو عاقڵ هەر دەڵێت کە موحەممەد (ﷺ) ئەم قورئانەی لە بەرهەمی هزرو بلیمەتی خۆی بووە یاخود بە پشت بەستنی بە (بوحەیرا) و (وەرەقە) و جگەلەوانیش دایهێناوەو هۆنیویەتیەوە...؟

ئەگەر عەقڵ بە ویژدانەوە وەڵام بداتەوە ئەوا هەر ئەو ڕاستییە مەزنە بڕیار دەدات کە بریتیە لەوەی: قورئانی پیرۆز دەرئاسا و موعجیزەیە و لەلایەن خوای باڵادەست و داناوە دابەزێنراوە.

چەند گەواهییەکی تر لەسەر پێغەمبەرایەتیی پەیامبەری مەزن موحەممەد (ﷺ)

دوای تەواو بوون لە ڕوون کردنەوەی هەر دوو بنچینە سەرەکیەکانی پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ)، کە بریتین لە: بانگەشەی پێغەمبەرایەتی و دەرخستنی موعجیزە، کە ئەمانەش بەسن بۆ ئەوەی پێغەمبەرایەتی ناوبراو بسەلمێنن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دوو بنچینەیە تۆکمەتر دەکەین بە خستنەڕووی چەند لایەنێکی تەواوکەر، بەو پێیەی گەواهی بدات لەسەر پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ)، ئەم گەواهیدەرانەش بریتین لەمانە:

گەواهی یەکەم: ئەو تایبەتمەندی و سیفەتانەی کە لە پێغەمبەردا (ﷺ) هەبوون چ پێش ئەوەی ببێت بە پێغەمبەر یاخود لەکاتی بوونی بە پێغەمبەر یان دوای ڕەوانەکرانی وەك پێغەمبەر، (جاحز) کە لە موعتەزیلەکانە و (غەزالی) کە لە ئەشعەرییەکانە[1] ئەم ڕێڕەوە گەواهیدەرییەیان پەسەند کردووە، ئەم سیفەتانەش بریتین لە:

أ_سیفەتە پیرۆزەکانی، تایبەتمەندییە چاکەکانی، ڕەوشتە بەرزەکەی، وەك:

() المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٥٩/٨، المحصل للرازي ٢٠٨، تیایاندا هاتووە: غزالی لە کتێبەکەیدا "االنقذ من الضلال" باسی کردووە. سەیری ئەمانەش بکە: المقاصد وشرحه للتفتازاني ٣٧٧/٥ و ٣٩، تبصرة الأدلة ٤٨٨/١.

ڕاستگۆیی و دەستپاکی، هەرگیز درۆو فێڵ و ناپاکی نەکردووە، تا ناوبراوە بە ڕاستگۆی دەستپاك، هەروەها دەیانکرد بە ئەمینداری ماڵ و سەروەتیان، تەنانەت (نەزری کوڕی حارس) بەقوڕەیشی وت: (لە ڕاستیدا موحەممەد گەنجێکی تازە پێگەیشتوو بوو، کەچی لە هەمووتان زیاتر جێگای ڕەزامەندی و ڕاستگۆترینتان بوو، لە هەمووتان دەستپاك تربوو، تا چووە قۆناغی پیریەوەو ئەو پەیامەی بۆ ئێوە هێنا ئەو کات وتتان جادووگەرە، نا بەخوا موحەممەد جادووگەر نییە)[1].

پێغەمبەر (ﷺ) زۆر بەسۆزو میهرەبان بووە بۆ ئوممەتەکەی، تا خوای گەورە پێی فەرموو: ﴿فَلَا تَذۡهَبۡ نَفۡسُكَ عَلَيۡهِمۡ حَسَرَٰتٍ﴾ فاطر: ٨. واتە: (تۆ بە خەفەتیانەوە خۆت مەفەوتێنە). هەروەها دەفەرموویت: ﴿ فَلَعَلَّكَ بَٰخِعٞ نَّفۡسَكَ عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِمۡ ﴾ الكهف: ٦. واتە: (جا تۆ لەوانەیە لە خەم و پەژارەدا لە سەرەنجامی ڕەشی ئەوانە خۆت لەناوبەریت و لە داخ و خەفەتدا بمریت). هیچ کەسێکی ئازار نەداوە، نە بەدەست نە بە زمان. هەروەها هیچ کەسێکی بەدەستی موبارەکی خۆی نەکوشتووە _ سەرباری ئەو مەردایەتی و بوێرییەی کە هەیبووە، تەنها (ئوبەی کوڕی خەلەف)ی بەدەستی خۆی کوشتووە. زۆر ئازاری دەچەشت لەبەرامبەر ئەو شتانەی کە دەیبینی لە ناو هۆزەکەی لە تاڵانکاری، دزی، کوشتن، هەوڵی چاکردنی کێشەی نێوان دوو کەسی دەدا. زۆر میهرەبان و دلۆڤان بوو، هاوبەشی خەمی نەخۆش و برینداران دەبوو ،و پشتی هەژارانی دەگرت، برسیانی نان دەدا.

دوای ئەوەی خەدیجە پێغەمبەری (ﷺ) هێورکردەوە لەو ترس و دڵە ڕاوکێیەی دایگرتبوو کاتی جبریلی (سڵاوی خوای لێبێت) بینی بوو، پێی وت: (تۆ پەیوەندی خزمایەتی دەگەیەنی، یارمەتی کەسانی لێقەوماو دەدەی، ئەوەی خەڵك لە هیچ شوێنێك دەستی ناکەوێت تۆ دەیکەی

---

[1]) سەیری وتەی (نضر) بکە لە: تهذیب سیرة ابن هشام ٦٩/١، الشفا ١٣٥/١، إظهار الحق ٢٥٧/٢.

به موڵکیان و میوانداری میوانان دەکەی، کەسێك کە بەڵای بەسەردێ تۆ پشتگیری و هاوکاری دەکەی)[1].

بەخشندەو چاوتێر بووە: بەخشندەو دڵفراوان و دەستکراوە بووەو ڕێزی زۆری لە ڕێبواران و هەژاران دەگرت، تا خودای گەورە لەسەر ئەمە سەر زەنشتی کرد: ﴿وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ ٱلْبَسْطِ﴾ الإسراء: ٢٩. واتە: (ئەوەندەش دەست بڵاو مەبە "هیچت بەدەستەوە نەمێنێت").

خۆڕاگرو ئارامگر بووە لەسەر ناخۆشییەکان، بەتایبەتی دوای ڕەوانەکرانی وەك پێغەمبەر.

زۆر دونیا نەویستبووە، تەنانەت هۆزی قورەیش ماڵ و سەروەت و سامان و سەرۆکایەتیان پێبەخشی تەنها لەبەرامبەر ئەوەی واز لە بانگەوازەکەی بێنێت بەڵام دەستی لە پەیام و بانگەوازەی هەڵنەگرت.

خۆبەکەمزان و خاکی بوو لەگەڵ هەژارو نەداراندا.

لە بوێریدا تاقانە و بێ هاوتا بووە، سەرباری بەهێزییەکەی ئەوا لێبوردە بوو.

نەرم و نیان و وەفادارو دادگەر بوو.

کەسێکی خاوەن شەرم و شکۆو حورمەت بوو: هەرگیز جەستەی خۆی بەڕووتی دەرنەخستووە بۆ کەسی بەرامبەر، سەرباری ئەوەش کە لە سەردەمی نەفامیدا نەریتێکی باوبووە لە ناوخەڵکیدا.

---

[1]) فەرموودەی: سوێند بەخودا، خودا سەرشۆڕت ناکات... تاد: صحيح البخاري ١ باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ، ٣ باب، رقم ٣، بهذا اللفظ، عن عائشة رضي الله عنها. وفي صحيح مسلم: ١ كتاب الإيمان، ٧١ باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ، رقم ١٦٠، عن عائشة رضي الله عنها.

قسەو فەرمایشتی شیرین و ڕەوشتی نەرمونیان و ڕووخۆش بووە، هەر کەسێك چاوی پێ کەوتبێت یاخود لەگەڵی دانیشت بێت خۆشی ویستووە. پێغەمبەر (ﷺ) کەسێکی پاك و خاوێن و کەشخەو جوان بووە.

نە لە پێش پێغەمبەرایەتی و نە لەکاتی پێغەمبەرایەتی هەرگیز کاری خراپی نەکردووە، ڕێبازە پەسەندەکەی گۆڕانکاری بەخۆوە نەبینی هەر لە سەرەتای تەمەنی تا کۆتاییەکە.

ب_هەروەها دەروون پاك و پوخت بوو: ڕق و کینە، خۆپەرستی، گومان و هاوبەشدانان بوونی نەبووە لە دەروونیدا. زۆر ڕقی دەبووەوە لە بتپەرستی و پەیکەر پەرستی، سەرباری ئەوەی کە کەش و هەوای کۆمەڵگاکەی لەسەر بتپەرستی گەشەی کرد بوو، پێغەمبەر (ﷺ) هەرگیز سوێندی بە بتەکان نەخواردووە، بەڵگەش لەسەر ئەمە ئەوەیە کە (ئیبن هشام) گێڕاویەتیەوە لە بەسەرهاتی (بوحەیرای ڕاهیب) کاتێك پێغەمبەری (ﷺ) سوێنددا بە (لات و عوزا)، چونکە گوێی لێببوو کە هۆزەکەی پێغەمبەر (ﷺ) سوێند بەم دوانە دەخۆن، بەڵام پێغەمبەر (ﷺ) پێی فەرموو: (لا تسألني باللات و العزى، فوالله ما أبغضت شيئاً قط بغضهما) واتە: سوێندم مەدە بە (لات و عوزا)، سوێند بەخوا ڕقم لەهیچ شتێك نییە بەو ئەندازەیەی ڕقم لەوانە.

پ_ ڕێك و پێکی جەستەکەی: چ لە ڕووی جوانی ڕووخساری جەستەکەی، لەوەی ئەندامەکانی سەلامەت و پاك بوونە لە نەخۆشی قێزەون، لە ڕووی هێزی جەستەییەوە تۆکمە بووە، (رکانە) ململانێکارێکی بەناوبانگ بوو کەچی پێغەمبەر (ﷺ) بەزاندی.

یان لەلایەنی زیرەکییەوە، خاوەنی دڵێکی ژیرو زیرەکیەکی بەهێزو بیرێکی تیژ بووە، هەر کەسێ چاوی پێکەوتبا ترسی لێدەنیشت، جا پێغەمبەری (ﷺ) ناسیبووبا یان نا.

ت_ بەرزو پیرۆزی نەژادو ڕەچەڵەکی: پێغەمبەر (ﷺ) لە بەرزترین و بەڕێزترین ماڵەکانی قوڕەیشە، کە هۆزی قوڕەیشیش بەڕێزترین هۆزی عەرەبەکانە بەگشتی.

ج_ پیرۆزی و ڕێزداری نیشتمانەکەی: پێغەمبەر (ﷺ) لە مەککەی پیرۆزەوە لە پاکترین شوێن لەسەر زەویدا چاوی بەدونیا هەڵهێناوە، کە حەرەم و ماڵی هەرە بەنرخ و موبارەکی خوای گەورەی لێیە. جا نمونەی ئەم سیفەتانە تەنها لە کەسێکدا کۆدەبنەوە کە پێغەمبەر بێت[1].

لەبەر ئەوەی خوای گەورە ئەو پێداویستانەی مرۆڤ پێویستی پێی هەیە، لە تواناو لێهاتووییە جیاوازەکان، دابەشی کردووە لەنێوان تاکەکاندا، بۆیە دەبینین هەندێکیان لە هەندێکی تریان بەهێزترن لە ڕووی توانای جەستەیی، هەندێکی تر بەهێزن لەبواری هونەردا، هەشیانە خاوەنی بیرێکی تیژە لە بیرکاری یان ئەندازەیی یاخود وتاردان یان هۆنینەوەی هۆنراوە، هەندێك کەسیش هەن شتی وا دادەهێنن کە خەڵکی سەریان دەسوڕمێ لە ئاستیدا، بەشێك لە خەڵکیش هەن کە خوای گەورە بەتایبەت هەڵیبژاردوون بۆ ئەوەی بەرنامەی خوا بەخەڵکی ڕابگەیەنن، کە بریتین لە پێغەمبەران و پەیامبەران.

ئەگەر هەندێك خەڵك لە سروشتی خۆیاندا توانایەکی تایبەتیان هەبێت کە پێی لە خەڵکی تر جیا بکرێنەوە. ئەوا پێغەمبەران تایبەتمەندییەکی تایبەتیان پێدراوە، چەند سیفەتێکیان هەن کە پێیان لە خەڵکی جیا دەکرێنەوە، کردارو هرزریان دەگمە کە خەڵکی لەناو خۆیاندا پێی‌ئاشنا نەبوونە، خوای گەورە ئامادەباشی تەواوی لەواندا بەدیهێناوە، بۆ بەرگە گرتن و لە ئەستۆ گرتنی ئەو ئەرکە سەختە، کە بریتیە لە گەیاندنی ڕێساکانی خوایی بە مرۆڤایەتی.

---

[1]) المواقف وشرحه للسید الشریف ٨/٢٥٩، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٥/٣٧، شرح العقائد العضدية للدواني ٢/٢٧٨، المسايرة و شرحها المسامرة ٢٤٥_٢٤٩، "قاضي عياض" له "الشفا" و "صالحي" له "سبل الهدى والرشاد" بە تێرو تەسەلی دوواوە لەسەر ڕەوشتی پێغەمبەر ﷺ.

لەبەر ئەمە شتێکی سەیر نییە کە خوای گەورە لە پەیامبەران و پێغەمبەراندا چەند سیفەت و خەسڵەتێکی وا بەدی بێنێت کە ئامادەیان بکات بۆ ئەوەی ببن بە پێشڕەو و سەرکردەی جیهان و ڕێنیشاندەری مرۆڤایەتی بەرەو ڕێگەی ڕاست[1].

سیفەتی بەرزو بەهێزو ڕەوشتی چاك و پیرۆز لە پێغەمبەری خوادا (ﷺ) کۆببوونەوە، بەر لەوەی ببێتە پێغەمبەر (وەك پێشتر خرایەڕوو)، دوای بوونیشی بە پێغەمبەر، تەنانەت قورئانی پیرۆز وەسفی دەکات: ﴿ وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ ﴾ القلم: ٤، واتە: (بەڕاستی تۆ لەسەر ڕەوشت خوویەکی زۆر جوان و پەسەند و بێ وێنە و مەزنیت). هەروەها لەبارەی ڕەوشتی پێغەمبەر (ﷺ) پرسیار لە عائیشە (ڕەزای خوای لێ بێت) کرا، لە وەڵامدا وتی: (کان خلقه القرآن، یرضا برضاه، ویسخط بسخطه)[2] واتە: ڕەوشتی پێغەمبەر (ﷺ) قورئان بوو، ڕەزامەندی و توڕەییەکەی بە قورئانەوە پەیوەست بوو.

پێغەمبەر (ﷺ) چاکترین نمونەی بەرزو چاکەیە لەگشت بوارێکدا، خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ لَّقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ ٱللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ ﴾ الأحزاب: ٢١. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی لە پێغەمبەری خوادا چاکترین نمونەی تەواو و ڕێکوپێك هەیە). تەنها پێغەمبەرە (ﷺ) سەرمەشقی هەرە چاك، موسڵمانان پێیان وایە کە تەقواو لە خواترسان و چاکی و بەدەستهێنانی بەهەشت لەلایەن خوای گەورە بە گرتنەبەری ڕێوشوێن و ڕێبازی ئەودەبێت.

کۆبوونەوەی ئەو سیفەت و خەسڵەتانە لە پێغەمبەری خوا (ﷺ)، تەنها بریتییە لە گەواهییەکی تەواو، لەسەر ئەوەی کە پێغەمبەری ڕاستەقینەیە.

---

[1] مبادء الاسلام للمودودي ٣٢_٣٤.

[2] الشیفا للقاضي عیاض ١/٩٦.

گەواهی دووەم: ئەو شتانەی کە بەرنامەو شەریعەتی پێغەمبەر (ﷺ) لەخۆی دەگرێت، کە پەیوەستن بە لایەنەکانی: بیروباوەڕ یان ڕەوشت یاخود حوکمە گشتیەکان، لایەنە وردەکانی تری ڕێساو یاساو حیکمەتەکانی[1]، هەروەها ئەو ڕێك و پێکی و دادپەروەری و نەرم و نیانییەی کە لە شەریعەتی ناوبراودا هەیە، وای کردووەگوناجاو بێت بۆ گشت ڕۆژگارو سەردەمەکان، هەروەك دوژمنەکان گەواهیان لەسەرداوە، (گەورەیی هەر شتێك لەوەدایە کە دوژمنان گەواهی بۆ بدەن).

سەرباری ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) نەخوێندەوار بووەو نووسینی نەدەزانی تا کۆچی دوای کرد، لە ناو هۆزێکدا گەشەی کرد کە نەزانی تیایدا زاڵ بوو، هەرگیز پێغەمبەر (ﷺ) کرداری نووسین و فێربوون و پەروەردە وەرگرتنی ئەنجام نەداوە[2]، بەڵکو پێش بوونی بە پێغەمبەر ڕۆژانێکی دوورو درێژی بەسەر دەبرد بە تەنیایی لە ئەشکەوتی (حیراء) ورد دەبووەوە ڕامانی دەکرد لە گەورەیی و شکۆداری خوای گەورە.

ناوەرۆکی قورئانی پیرۆز، کە کەمێك پێشتر خرایەڕوو، ئەوە دەگەیەنێت قورئان گشتگیرەو بەرنامەی هەمەلایەنی هەیە بۆ گشت بوارەکانی ژیان، هیچ کەسێکی بلیمەتیش ناتوانێت تەنها یاسایەکی هاوشێوە بێنێت ئەگەر چی جڵەوی زانست و هزری بەدەست بێت، هۆکارەکانی یاسادانانی بۆ فەراهەم ببێت، چونکە قورئان لەلایەن خوای زانا و کارلەجێوە هاتووەو لەڕێی سروشەوە دایبەزاندۆتە سەر پێغەمبەر (ﷺ) تا بەخەڵکی ڕابگەیەنێت.

گەواهی سێیەم: سەرباری ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) هەژارو نەدار بوو، پشتیوانی کەم بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دژایەتی هاوبەشدانان و هاوبەشدانەران و ستەمکارانی جیهانی کرد و گاڵتەی بە بۆچوونەکانی ئەوان و سوکایەتی بە خەونەکانی کردن، دەوڵەتەکانی ڕووخاندن،

---

(1) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٣٩، شرح العقائد العضدية للدواني ٢/٢٧٨.

(2) شرح العقائد العضدية للدواني، سەرچاوەی پێشوو، المسامرة ٢٤٩، نهاية الإقدام ٤٥٠.

ئایینەکەشی بە ئاسۆکاندا بڵاوبووەوە، لە بەرامبەریشدا ئایینەکانی تر کورت هەڵهاتن، دوای ئەمە دەوڵەتی پێغەمبەر (ﷺ) فراوان بوو و خۆرئاوا و خۆرهەڵاتی ڕزگار کرد و حوکمڕانی لێکرد، بەمەش دوژمن سەرباری زۆری و بۆرییەکەی چ لە ڕووی ژمارە چ لەڕووی کەرستەکانی جەنگ و بۆسە دانانەوە بۆ پێغەمبەر (ﷺ) و هاوەڵانی و سوربوونیان لەسەر لە ڕەگ دەرهێنانی بانگەوازی ئیسلام، کەچی هەر نەیانتوانی ئەم مەرامە گڵاوەی خۆیان بەدی بێنن و خۆر ئیسلام خامۆش و کپ بکەن.

بێگومان ئەمەش یارمەتی و پشتگیرییەکی خوایی بوو بۆ پێغەمبەر (ﷺ) و ئەوانەی لەسەر بانگەوازو ڕێبازی ئەون[1]، خوای بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ ٱلْمُؤْمِنِينَ﴾ الروم: ٤٧. واتە: (ئەوسا ئیتر سەرخستنی ئیماندارانمان بە ئەرکی خۆمان زانی و سەرکەوتنمان پێ بەخشین).

گەواهی چوارەم: هاتنی پێغەمبەر (ﷺ) دوای ئەوەی کە ماوەیەکی زۆر بوو هیچ پێغەمبەرێك نەهاتبوو، گومڕایی بەخەستی بڵاو ببوەوە.عەرەبەکان بتیان دەپەرست، فارسەکانیش ئاگریان دەپەرست و بەگەورەیان دەزانی و بەڕەڵایی پیشەیان بوو، تورکەکانیش شارەکانیان تێکدەدا و خەڵکیان ئازار دەدا، هیندیەکانیش مانگایان دەپەرست و بەردیان بەخوا دەزانی، جولەکەکانیش دڵیان پڕبوو لە ڕق و کینە و خۆپەرستی و هاوبەشدانان، هەروەها نەصرانیەکانیش لەنێوان خوابەیەکزانی و هاوبەشداناندا مابوونەوە.

---

[1]) شرح القاصد للتفتازاني ٥/٣٩، تبصرة الأدلة ٤٩٤.

ئەمە بارودۆخی خەڵکی بوو لەسەر زەوی، بۆیە پێویست بوو کەسێك هەبێت،تا ئەم بێ دینیە ڕابماڵێت و هەڵگری مەشخەڵ و ئاڵای چاکسازی و لەخواترسان بێت، ئەم کەسەش تەنها دەبێت لەو کەسانە بێت، کە خوای گەورە نووری پێغەمبەرایەتی پێ بەخشیبێت[1].

گەواهی پێنجەم: ئەو مژدانەی لە کتێبەکانی پێغەمبەرانی پێشوودا هاتوون[2]:

لەبەر ئەوەی کتێبە ئاسمانیەکان یەك سەرچاوەیان هەیە، ئەویش خوای پایەبەرزە، یەك ئامانجیشیان هەیە، ئەویش بریتییە لە: چاك کردن و ڕاستەڕێ کردنی خەڵك، بۆ ئەوەی خوای گەورە بپەرستن. بڕوابوون بە کتێبەکانی و پێغەمبەرانی خودای بە بنەمایەك لە بنەماکانی ئایینی داناوە. لە کتێبە پێشووەکاندا چەندین مژدە هەن، کە هەواڵ دەدەن بە دەرکەوتنی و هاتنی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)، تەنانەت قورئانی پیرۆز باسی کردووە کە عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) مژدەی داوە بە پێغەمبەرێك لە دوای خۆی دێت ناوی ئەحمەدە، خوای بێ وێنە لەوبارەوە دەفەرموویێت: ﴿وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ﴾ الصف: ٦. واتە: (هەروەها مژدەدەریشم بە پێغەمبەرێك کە دوای من دێت و ناوی ئەحمەدە).

زانای لێکۆڵەر (عەبدولحەکیم سیالکوتی) لە پەڕاوێزەکەی خۆی لەسەر پەرتووکی (البیضاوی)وتویەتی: (پێویستە تەصەوڕ بکرێ کە هەر پێغەمبەرێك دەربڕینێکی خراوەڕو ئاماژەیەکی پلە پلەیی هێناوە کە تەنها زانا ڕۆچووەکان دەیزانن، ئەمەش لەبەر حیکمەتێکی خواییە. زانایان وتویانە: هەر کتێبێك لە ئاسمانەوە هاتووە بە ڕاستەوخۆی و بەڕاشکاوی باسی پێغەمبەری (ﷺ) نەکردووە بەڵکو ئاماژەی بۆ کراوە، چونکە ئەگەر بە ڕاستەوخۆ ئاماژەی بۆ کرابووبا و خەڵکی سادە و ساویلکەش بیزانیبایە ئەوا سەرزەنشتی زاناکانیان نەدەکرا لەسەر

---

(١) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/ ٤٠، المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/ ٢٦٠ عن الرازي، تبصرة الأدلة ١/ ٤٨٢.

(٢) المواقف وشرحه للسيد الشريف، شرح المقاصد للتفتازاني، سەرچاوەکانی پێشوو.

شاردنەوەی ئەو ڕاستییە، دواتر ئەو ئاماژانە نا ڕۆشنتر بوون بەهۆی گوێزرانەوە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر لە "عیبرانی"ەوە بۆ "سریانی"، هەروەها لە "سریانی" بۆ "عەرەبی")[1].

لایەنێك لەو مژدانە دەخەمەڕوو کە لە (زەبور و تەورات و ئینجیل)دا هاتوون.

لە "زەبور"دا:

١_ داود وتی: (خوایەگیان؛ داهێنەری سوننەت ڕەوانە بکە، تا خەڵکی بزانن ئەو مرۆڤە) واتە: موحەممەد ڕەوانە بکە، تا خەڵکی بزانن کە لە ڕاستیدا عیسا مرۆڤە.

٢_ وتویەتی: (شمشێرەکەت بەدەستەوە بگرە ئەی خاوەن هێزی مەزن، چونکە بەرنامەو شەریعەتی تۆ پەیوەستە بە شکۆداری دەسەڵاتەکەت، تیرەکانت نیشانە دەپێکن، گەلان لە ژێر دەسەڵات و فەرمانی تۆدا کۆدەبنەوەو مل کەچ دەکەن).

ئەم دەربڕینانە لە یەکێك لە وەرگێڕدراوە عەرەبیە کۆنەکاندا هاتوون، کە (نسفی: ٥٠٨ك ماڵئاوایی کردووە) و تەفتازانی[2] (٧٩٢ك کۆچی دوایی کردووە) نەقڵیان کردووە.

هەروەها (ڕەحمەتوڵای هیندی) لە کتێبە مەزنەکەیدا (إظهار الحق)[3]، لە مژدەی شەشەمدا، کە لە (زەبور)دا (چل و پێنجەمینە) پارچەیەکی درێژی هێناوە، کە لە هەژدە ئایەت پێکهاتووە، تیایدا باس لە سیفەتەکانی ئەو پێغەمبەرە کراوە کە مژدەی لەبارەوە داوە، بەتەواوی بەسەر پێغەمبەر موحەممەددا (ﷺ) جێبەجێ دەبێت، ئەو پارچەیەشی دەڵێت: (شمشێرەکەت بەدەستەوە بگرە ئەی خاوەن هێزی مەزن...) تیایدا هاتووە بە چەند دەربڕینێکی تر. جا ئەو سیفەتانەی کە تیایدا باسیان کراوە ئەمانەن:

---

1) إظهار الحق ٢/٢٢٠.

2) تبصرة الأدلة للنسفي ١/٤٩٨، شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٤٣.

3) إظهار الحق ٢/٢٥٥.

کەسێکی چاکە و باشترین مرۆڤە، نازو نیعمەت لە لێوەکانی دەبارێت، پیرۆزو بەفەرو موبارەکە، شمشێر بەدەست و بەهێزە، ڕاستگۆ و لەسەرەخۆیە، ڕاستڕەوە، ڕێنماییکارو هیدایەت دەرە، گەلەکە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ئەو، چاکەی خۆش دەوێت، ڕقی لە گوناهە، کچی پاشاکان خزمەتی دەکەن، نەوەکانی گەل بۆی ملکەچ دەبن، نەوەکانی گەورەی زەوی، دیاری پێشکەشی دەکەن، ناوەکەی نەوە دوای نەوە لە یاد دەمێنرێت و باسی لێوە دەکرێت، گەلان ستایشی دەکەن تا ڕۆژگار هەتایە.

جا (ڕەحمەتوڵای کوڕی خەلیلی هیندی) بەتێرو تەسەلی باسی ئەو سیفەتانەی کردووە کە لە پێغەمبەر موحەممەددا (ﷺ) هاتوونەتە جێ، ئەمەشی پشتڕاست کردووەتەوە بە بەڵگەی تۆکمە و بەهێز.

لە "تەورات"دا:

١_ لە (سیفری[1] پێنجەم)دا هاتووە: (خوا لە کێوی "طور سیناء" یەوە هات و لە "سەیعیر" درەوشایەوەو لە چیاکانی "فاران" ڕایگەیاند).

مەبەستی هەواڵدانە لەبارەی هاتنی (تورات) بۆ (موسا) لە کێوی (طور سیناء) و دابەزینی (ئینجیل)ە بۆ سەر عیسا لە (سەیعیر)، چونکە پێغەمبەر عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) لە گوندی (ناصرة) لە شارۆچکەی (سەیعیر) نیشتەجێ بوو، هەروەها دابەزینی قورئانە بۆ سەر موحەممەد (ﷺ) لە شاری مەککە، لەبەر ئەوەی (فاران) دەکەوێتە سەر ڕێگەی مەککە پێش

---

(١) سیفر واتە کتێب یاخود کتێبی گەورە، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿كَمَثَلِ ٱلْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾، هەروەها ناوە بۆ بەشێك لە تەورات. بڕوانە (قاموسی ڕستە "س، ف، ر"، ٣/١١٨٠، مەلا مەحموودی گەلاڵی). (وەرگێڕ).

شاری (عەدن) بە دوو میل و نیو، ئەمە بریتی بوو لە خانوو، کە تا ئەمڕۆش هەر ماوە لەسەر لای چەپی ڕێگەی عێراق بۆ مەککە.

لە (تەورات)دا هاتووە: کە ئیسماعیل لە چۆڵەوانی "فاران" نیشتەجێ بووە، واتە: لە بیابانی عەرەبیدا[1].

هەر بەهەمان شێوە ئەمە لە (بابی سی و سێ) لە (سیفری: إستثناء) واتە: (سیفری: التثنية) هاتووە لە وەرگێڕدراوە عەرەبیەکەدا کە لە ساڵی ١٨٤٤زچاپکراوە: (٢ وتویەتی: پەروەردگار لە کێوی سیناوە هات، لە "ساعیر"یشەوە ڕۆژی بۆمان هەڵێنا، لە فاران بەیاننامەی خۆی ڕایگەیاند، هەزاران پەیڤی پاك و پاككرەوەی تێدایە، ڕێبازو ڕەوشتێكی ڕۆشن و ڕووناكیشی لەگەڵدایە).

"فاران" چیایەکە لە چیاکانی شاری مەککە، هەروەك لەبارەی بارودۆخی ئیسماعیل (سڵاوی خوای لێبێت) لە بابی بیست و یەك لە سیفری (تکوین)دا هاتووە: (٢٠خوای لەگەڵدا بوو، گەورە بوو و نەش و نمای کرد لە چۆڵەوانیدا، بووە گەنج، تیری دەهاوێشت، ٢١ لە چۆڵەوانی "فاران" نیشتەجێ بوو، دایکەکەی ئافرەتێکی لە میسرەوە بۆ هێنا).

گومان لەوەدا نییە کە ئیسماعیل (سڵاوی خوای لێبێت) لە شاری مەککە جێگیر ببوو[2].

٢_ لە (سیفری پێنجەم)دا هاتووە:(خوای پایەبەرز بە موسا "سڵاوی خوای لێبێت" فەرمووە: پێغەمبەرێكی وەك تۆ لە نەوەی براکانیان بۆیان دەنێرم، فەرمایشتی من بەسەر زوبانی ئەودا دێت، ئەوەی من فەرمانی پێ دەکەم بەوان ڕادەگەیەنێت، ئەو کەسەش کە قسەی پێغەمبەر قبوڵ ناکات ئەو کەسەیە کە بەزمانی من قسە دەکات من تۆڵەی لێ دەستێنم).

---

(1) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٤٢، تبصرة الأدلة ١/٤٩٧، الفصل لإبن حزم ١/١٩٤، تلخيص المحصل ٢١١.

(2) إظهار الحق ٢/٢٥٠.

مەبەست لە نەوەی براکانی، نەوەی ئیسڕائیلە کە نەوەکانی ئیسماعیلن هەروەك ئەمە شتێکی زانراوە، ناشکرێت بە کەسێك لێکبدرێتەوە کە دوای موسا هاتووە، چونکە موسا خاوەنی شەریعەتێکی تەواوکاری بووە، کە بەرژەوەندی هەردوو دونیای تێدا بووە. بۆیە دەبێت بڵێین ئەو کەسە پێغەمبەر موحەممەدە (ﷺ)[1].

٣_ لە ئایەتی (٢١) بابی (٣٢) لە (سیفری: إستثناء)دا هاتووە: (ئەوان بەبێ خوایەکی پەرستراو هێرشیان کردە سەر من، توڕەیان کردم بە پەرستراوە پوچەکانیان، منیش هێرشیان دەکەمە سەر، بەگەلێکی نەزان تورەیان دەکەم).

مەبەست لەگەلی نەزان: عەرەبە، چونکە لەو پەڕی نەزانی و گومڕایی دابوون، هیچ جۆرێك لە زانستی شەرعی و عەقلی لەلای ئەوان دەست نەدەکەوت و تەنها شتێکیان دەزانی ئەویش پەرستنی بت و پەیکەر بوو، جولەکەکان زۆر قین لە دڵ بوون بەرامبەر بە عەرەبەکان لەبەر ئەوەی لە نەوەکانی هاجەرە بوون کە لە بنچینەدا کەنیزەك بووە، جا مەبەستی ئایەتەکە: ئەوەیە کە نەوەی ئیسڕائیل هێرشیان کردە سەرم بە هۆی پەرستنی چەند پەرستراوێکی پوچ، بۆیە منیش هێرشیان دەکەمە سەر بە هەڵبژاردنی ئەوانەی کە پلە نزم و نەزانن، خوای گەورە پەیمانەکەی بەجێ گەیاند، لە ناو عەرەبەکاندا پێغەمبەری (ﷺ) ڕەوانەکرد، کە ئەوانی هیدایەت و ڕێنمایی کرد بۆ سەر ڕێگەی ڕاست[2].

٤_ لە (سیفری یەکەم)دا هاتووە: (خوای پایەبەرز بە ئیبراهیمی "سڵاوی خوای لێبێت" فەرمووی: هاجەرەی خێزانت کوڕێکی دەبێت، لە نەوەی ئەو کوڕەدا یەکێك پەیدا دەبێت کە دەسەڵاتی دەڕوات، هەمووانی بۆ ملکەچ دەبن)[3].

---

(1) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٤٢، تبصرة الأدلة ١/٤٩٧، الفصل لإبن حزم ١/١٩٤، تلخيص المحصل ٢١١.
(2) إظهار الحق ٢/٢٤٩.
(3) شرح المقاصد للتفتازاني ٢/٢٤٩.

له "ئینجیل"دا:

١_ له (صیحاحی چوارده)دا هاتووه: (من بۆ ئێوه داوا له باوکم[1] دهکهم، تا " فارقلیت"ێکتان پێ ببهخشێت، بۆ ئهوهی ههتا ههتایه لهگهڵتاندا بێت، " فارقلیت" ڕۆحی ڕاستی و دڵنیاییه).

تهفتازانی ئهمهی له یهکێك له وهرگێڕدراوهکانی عهرهبی هێناوه[2].

ههروهها (ڕهحمهتوڵای هیندی) ئهمهی وهرگرتووه له وهرگێڕدراوهکانی عهرهبی، له ساڵی ١٨٢١ و ١٨٣١ و ١٨٤٤ له لهندهن له چاپ دراون، له (بابی چوارده، ئینجیلی یوحنا)دا هاتووه: (١٥، ئهگهر ئێوه منتان خۆش دهوێت ئهوا ئامۆژگارییهکانم له گوێ بگرن، ١٦ منیش داوا دهکهم له باوکم " فارقلیت"ێکی ترتان پێی ببهخشێت، بۆ ئهوهی بۆ ههتا ههتا لهگهڵتاندا بێت، ١٧ ڕۆحی ڕاستییه و جیهان توانای قبوڵ کردنی نییه، چونکه نای بینێت و نایناسێت، کهچی ئێوه دهیناسن لهبهر ئهوهی لهلای ئێوه نیشتهجێ و جێگیر دهبێت)[3].

جا ئهو وتهیهی: (بۆ ئهوهی ههتا لهگهڵتاندا بێت) ئهوه دهگهیهنێت که پێغهمبهرایهتی کۆتایی دێت، شهریعهتهکهی گشتگیر دهبێت و خهڵکی لهدوای هاتنی ئهو پێویستیان بهپێغهمبهرێکی تر نابێت، خهڵکی فێر دهکات، ههموو پێداویستیهکانیان دابین بکات، ئهو وتهیهی عیسا فهرمووی بۆیان باس دهکات.

---

[1] مهبهستی ئهوهیه که عیسا دهڵێت من داوا له خوای باوکم دهکهم. پهنا بهخوا. (وهرگێڕ).

[2] شرح المقاصد للتفتازاني، تلخيص المحصل، سهرچاوهکانی پێشوو.

[3] اظهار الحق ٢٧٨/٢.

٢_ له (صيحاحى پازده)دا هاتووه: (سەبارەت بە " فارقليت"ى ڕۆحى پيرۆز كه باوكم ڕەوانەى دەكات بەناوى من فێرتان دەكان و شارەزاتان دەكان، هەموو پێداويستيەكانتان بۆ دابين دەكات، ئەو شتانە بيرى ئێوە دێنێتەوە كە من پێم وتن.

دواتر وتى: من ئەو شتەم پێ ڕاگەياندن بەر لەوەى ڕۆحى پيرۆز بێت، ئەمەش بۆ ئەوەبوو بڕواى پێ بێنن).

بەناوى من: واتە بە پێغەمبەرايەتى، هەروەها (فارقليت) واتە: ئاشكراكەرى شاراوەكان[1].

بەهەمان شێوە (ڕەحمەتوڵاى هيندى) ئەمەى لە وەرگێڕدراوە ناوبراوەكە هێناوە، بابى ١٥ و ١٦ (٢٦ جا كە " فارقليت" هات كە من بۆ ئێوەى ڕەوانە دەكەم، ئەو فارقليتە لەلايەن خواى باوكەوە دێت كە ڕۆحى ڕاستييە، ناوبراو شايەتى بۆ من دەدات، ٢٧ ئێوەش شايەتى دەدەن، چونكە ئێوە هەر لە سەرەتاوە لەگەڵم دابوون).

ئەمە ئەوە دەگەيەنێت كە پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) شايەتى دەدات لەسەر ڕاستگۆيى و مرۆڤ بوونى عيسا (سڵاوى خواى لێبێت) و ئەوەش دەسەلمێنێت كە عيسا (سڵاوى خواى لێبێت) بانگەشەى خوايەتى نەكردووە كە خراپترين نەزانى و گومڕاييە، هەروەها دايكى عيسا لە تۆمەتى زينا بەدوور دەگرێت و پاكايەتى ئەو پاكيزەيە دەسەلمێنێت، ئەمە لە قورئاندا بەوپەڕى ڕۆشنى باسى لێوەكراوە[2].

٣_ له (صيحاحى شازده)دا هاتووه: (بە ڕاستى و بەدڵنياييەوە پێتان دەڵێم: ڕۆيشتنى من لەلاى ئێوە خۆى لە خۆيدا هەواڵێكە بۆ ئێوە، چونكە ئەگەر ئێوە بەجێ نەهێڵم و نەڕۆم بۆ لاى باوكم، ئەوا " فارقليت"تان بۆ ناهێت، بەڵام ئەگەر من لەلاتان بڕۆم ئەوا "فارقليط"بۆ

---

(١) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٤٢_٤٣، تبصرة الأدلة ٤٩٨/١، تلخيص المحصل ٢١١.

(٢) إظهار الحق ٢٨٣/٢.

لاتان دەنێرم، جا ئەگەر هات ئەوا دەبێتە مایەی سوود بۆ دانیشتووانی جیهان و دینداریان لەناودا بڵاو دەکاتەوەو سەرکۆنەیان دەکات و هەڵوێستەیان پێدەکات لەسەر هەڵە و چاکە).

پاشان وتی: (ئەگەر ڕۆحی ڕاستی و دڵنیایی و یەقینتان بۆ هات، ئەوا ڕێنمایی وفێرتان دەکات، مشورتان بۆ دەخوات، هەموو جۆرەکانی چاکە و ڕاستی بیری ئێوە دەخاتەوە، چونکە ئەو لەخۆیەوە قسەیەك ناکات کە خۆی دایهێنابێت)[1]. (ڕەحمەتوڵای هیندی) بەهەمان شێوە باسی ئەو مژدەیەی کردووە بەپشت بەستن بە وەرگێڕدراوە عەرەبیە ناوبراوەکان _ کەمێك پێش ئێستا خرانەڕوو _ لە دوایین بابی ئینجیلی یوحنا (دەروازەی شازدە): (٧ من پێتان دەڵێم: بۆ ئێوە چاك و خێرترە کە من بڕۆم، چونکە ئەگەر من نەڕۆم ئەوا " فارقلیت" نایەت بۆ ئێوە، هەر کە من ڕۆیشتم ئەوا بۆتان ڕەوانە دەکات، ٨ ئینجا کە هات ئەوا سەرکۆنەی دانیشتووانی جیهان دەکات لەسەر هەڵەو چاکە و حوکمیان، ٩ سەرکۆنەیان دەکات لەسەر هەڵە، لەبەر ئەوەی باوەڕیان بەمن نەهێناوە، ١٠ و سەرکۆنەیان دەکات لەسەر چاکە لەبەر ئەوەی من دەگەڕێمەوە لای باوکم و ئێوە دوای ئەمە من نابینن، ١١ هەروەها سەرکۆنەشیان دەکات لەسەر حوکم، هەموو بەشەکان و سەرکردەکانی ئەم جیهانە ملکەچ دەکات، ١٢ من قسەیەکی زۆرم هەیە بۆ ئێوە تا پێتان بڵێم، بەڵام ئێوە ئێستا توانای هەڵگرتنی بەرپرسیارێتی ئەو قسانەتان نییە، ١٣ ئەگەر ڕۆحی ڕاستی هات ئەوا هەر ئەو هەموو ڕووەکانی ڕاستیتان فێردەکات، چونکە لە خۆیەوە قسە ناکات، بەڵکو بەو شتانە قسە دەکات کە دەبیستێت، هەواڵیش دەدات بەوەی چی پێش دێت، ١٤ ئەو ڕۆحی ڕاستیە ڕێزدارو شکۆدارم دەکات، چونکە مافی من دەسەنێتەوەو پێتان ڕادەگەیەنێت، ١٥ هەر شتێك هی باوك بێت هیی

---

[1]) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٤٣.

منیشه، بۆیه لەبەر ئەمه وتم: ئەوەی بەشی منه ڕۆحی ڕاستی وەریدەگرێت و پێتان ڕادەگەیەنێت)[1].

(ڕەحمەتوڵای هیندی) وتویەتی[2]: له ڕاستیدا " فارقلیت" لەلای نەصرانیەکان بریتییه له: (پایەدارو یارمەتیدەرو بریکارو تکاکار)، گشت ئەو واتایانه جەخت دەکەنەوه لەسەر ڕاستێتی پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ). بنچینەی بێژەو دەربڕینەکه به یۆنانی (بیرکلوطوس)ە[3] که مانایەکی نزیك دەدات له مانای: موحەممەد و ئەحمەد.

عیساش (سڵاوی خوای لێبێت) به (عیبرانی) دەدوا نەك به (یۆنانی)، دەربڕینەکەی عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) که وشەی پێغەمبەره له دوای خۆی نەماوه، بەڵام تەنها دەربڕینه یۆنانیەکه (بیرکلرطوس) ماوه له وەرگێڕدراوەکەی (یۆحنا) دا هەیه، که له (عیبری) بۆ سەر (یۆنانی) وەرگێڕدراوه، کاتێکیش (ئینجیلی یۆحنا) له یۆنانیەوه بۆ سەر زمانی عەرەبی وەرگێڕدا ئەوا بووه (فارقلیت). جا عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) مژدەی دەدا بەهاتنی (فارقلیت) لەدوای خۆی، ئەمەی خوارەوه ئەمه دووپات دەکاتەوه:

أ_ هەندێ له نەصرانیەکان له سەدەکانی سەرەتای بڵاوبوونەوەی نەصرانییەتدا، هەر یەکەیان بانگەشەی ئەوەیان کردووه که ئەو ڕۆحی ڕاستیی (فارقلیت)ە، ئەو ئەو کەسەیه

---

[1] إظهار الحق ٢٧٩/٢.

[2] إظهار الحق ٢٧٩/٢ و لاپەڕەکانی دواتری.

[3] شێخ (عەبدولوەهاب نەجار) خاوەنی کتێبی (قصص الأنبياء) له ڕۆژهەڵاتناسی ئیتاڵی (کارلو نلینو) پرسی دەربارەی وشەی (بیرکلوطوس) که له ئینجیلدا هاتووه، ڕۆژهەڵاتناسی ناوبراو وەڵامی دایەوه: که له ڕاستیدا قەشەکان دەڵێن ئەو وشەیه به واتای (سەربڵندکەر) دێت. عبدالوهاب پێی وت: من پرسیار دەکەم له د.کارلو نلینو که خاوەنی دکتۆرایه له ئادابی زمانی کۆنی یۆنانی و پرسیار له قەشەیەك ناکەم، وتی: واتاکەی بریتییه لەوەی که زۆر سوپاسی دەکرێ، عەبدولوەهاب لێی پرسی: ئایا ئەمه کۆکه لەگەڵ کرداری بەچاکتردانان (تفضيل) که له وشەی سوپاس (حمد)ەوه دادەتاشرێ؟ وتی: بەڵێ. / الرسول _ سعيد حوى ٢٨٧/٢.

پەیمانی هاتنی دراوە لەلایەن عیسا (سڵاوی خوا لێبێت)،هەروەك (ولیەم میور) ئەمەی باس کردووە.

هەروەها خاوەنی کتێبی (لُبّ التواریخ) وتویەتی: (جولەکە و مەسیحییەکانی هاوچەرخی موحەممەد (ﷺ). چاوەڕێی ئەو پێغەمبەرەیان دەکرد کە پەیمانی هاتنی لەبارەوە درابوو، ئەم پلەوپایە و سوودە مەزنە بەخشرا بە موحەممەد (ﷺ)، چونکە ڕای گەیاند کە ئەو پێغەمبەرە چاوەڕوان کراوەکەیە).

کاتێك نامەی پێغەمبەر (ﷺ) گەیشتە دەستی نەجاشی (کە نەصرانی بوو) وتی: (خوای گەورە دەکەم بەشایەتیدەر ئەوە ئەو پێغەمبەرەیە کە ئەهلی کتاب چاوەڕێیان دەکرد) جا نەجاشی لە وەڵامدا بۆی نووسی: (شایەتی دەدەم کە تۆ پێغەمبەری خوای، ڕاستگۆو سەلمێنەری ڕاستگۆیی ئەوانی پێش خۆتی، من پەیمان و بەیعەتم بە تۆ و کوڕە مامەکەت دەدەم_ واتە: جعفری کوڕی أبو طالب _، لەسەر دەستی ئەو "واتە جعفری کوڕی أبو طالب[1]" ملکەچی خوای جیهان بووم و موسڵمان بووم).

بەهەمان جۆر لە نامەکەی (مەقوقس) پاشای قیبتییەکاندا ئەمە بەڕوونی هاتبوو، کاتێك وەڵامی نامەکەی پێغەمبەری (ﷺ) دایەوە کە بۆی ڕەوانەکرا بوو.

هەروەها ئەو وتەیەی (جارودی کوڕی عەلاء) _ کە یەکێك بوو لە زاناکانی نەصرانیەکان _ کاتێك لەگەڵ هۆزەکەی چووە لای پێغەمبەری خوا (ﷺ)[2].

---

1) لێرەدا ڕاناوەکەم بۆ (جەعفەری کوڕە مامی پێغەمبەر ﷺ) گەڕاندەوە، چونکە ئەو لەوکاتدا لە وڵاتی حەبەشە بوو. ناوی (جەعفەر _ ڕەزای خوای لێبێت_) خۆم زیادم کرد بۆ زیاتر ڕوون بوونەوەی دەقەکە. (وەرگێڕ).

2) إظهار الحق ٢/٢٧٩_ ٢٨١.

هیرقل گەورەی ڕۆم (هەروەك لە فەرموودەی بوخاریدا هاتووە: باب بدء الوحي) چاوەڕێی دەرکەوتنی پێغەمبەری دەکرد، بەهەمان شێوە زانا نەصڕانیەکان چاوەڕێی دەرکەوتنی پێغەمبەریان دەکرد، هەروەك ئەمە بەڕوونی لە سەرگوزەشتەی موسڵمان بوونی سەلمانی فارسیدا (خوا لێی ڕازی بێت)دیاردەکەوێت.

نەجاشی و مەقوقس و جارود و هیرقل لە زانایانی نەصڕانیەکان بوون و جەختیشیان دەکردەوە لەسەر ئەوەی کە نەصڕانیەکان چاوەڕێی دەرکەوتنی پێغەمبەر دەکەن، چونکە وەسف و خەسڵەتی لە کتێبەکانی ئەواندا وەك ئینجیل و کتێبەکانی تر باسی لێوەکراوە.

گشت ئەوانەی ناومان بردن هیچ کامیان نەترساون لە پێغەمبەری خوا (ﷺ)، چونکە ئەوان خاوەنی دەوڵەت و لەشکری بەهێز بوون، پێغەمبەریش (ﷺ) لە سەرەتای بانگەوازدابوو و خۆی و هاوەڵانی دەچەوسێنرانەوەو دەترسان لەوەی خەڵکی پەلاماریيان بدەن.

ب_ ئەم وتەیەی عیسا: (ئەگەر من نەڕۆم ئەوا " فارقلیت" نایەت بۆتان) ئەمە ئاماژەو بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە هاتنی پێغەمبەر (ﷺ) بەندە بە ڕۆیشتنی عیسا (سڵاوی خوای لێبێت).

پ_ ئەو وتەیەی عیسا: (سەرکۆنەی دانیشتووانی جیهان دەکات) ئەمە وەك دەقێکی ڕۆشن وایە کە ئاماژە دەکات بۆ پێغەمبەر (ﷺ)، چونکە پێغەمبەر (ﷺ) سەرکۆنە و سەرزەنشتی جیهانی کرد، بەتایبەت سەرکۆنەی جولەکەکانی کرد لەسەر ئەوەی باوەڕیان بە عیسا (ڕەزای خوای لێبێت) نەهێناوە، (سەرکۆنەیان دەکات لەسەر هەڵەکە، ئەو هەڵەیەش ئەوەیە کە باوەڕیان نەهێناوە بە عیسا).

ت_ پێغەمبەر (ﷺ) لە خۆیەوە قسەی ناکات و هەڵنابەستێت، بەڵکو قسە و هەواڵەکانی سروشن.

ج_ هەروەك پێغەمبەر (ﷺ) ڕێزو حورمەتێکی زۆری گرتووە لە عیسا (سڵاوی خوای لێبێت)، تەنانەت ئەمە شتێکی چەسپاوە بە دەقی قورئانی پیرۆز بەوەی پێغەمبەر (ﷺ) گەلەك ڕێزو حورمەتێکی بۆ عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) داناوە بەشێوەیەکی تایبەت و بۆ پێغەمبەران (سەلامیان خوایان لێبێت) بەشێوەیەکی گشتی، ئەمە شتێکی ئاشکراو زانراوە.

مژدەکانی کتێبە ئاسمانیەکان سەبارەت بە دەرکەوتنی پێغەمبەر (ﷺ) گەلەك زۆرن.

تەفتازانی وتویەتی: (لە "تلخيص المحصل"دا وتویەتی: نمونەی ئەم دەق و بەڵگانە گەلەك زۆرن لە کتێبەکانی پێغەمبەرانی پێشوودا، ئەو نووسەرانەی توێژینەوەو هەڵوەستە دەکەن لە سەر کتێبەکانیان ئەوا ئەمانە دەخەنەڕوو. هیچ دژڕایەك ناتوانێت ئەم جۆرە بەڵگەو دەقانە پشتگوێ بخات یاخود بڵێت ئاماژەیە بۆ پاداشایەك یاخود پێغەمبەرێکی تر، تەنانەت ناشتوانێت بیشارێتەوە. هەروەها "ئەبو حوسەینی بەصری" لە کتێبی "غرر الأدلة"دا بەڵگەی وای کۆکردۆتەوە لە دەقەکانی "تەورات"دا لەسەر ڕاستێتی پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ))[1].

ئینجیلی (بەرنابا):

سەبارەت بە ئینجیلی (بەرنابا)، ئەوا ئەو ئینجیلە مژدە دەدات بە هاتنی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)، (د. خليل سعادة) کە ئینجیلی ناوبراوی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی ئەمە دەڵێت:

---

(1) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/٤٣. سەیری مژدەکان بکە لەم سەرچاوانەدا: إثبات النبوة النبي للنبي للهاروني الزيدي ١٥٧، و شێوە دەربڕینەکەی "تلخيص المحصل" بەم شێوەیەیە: (نمونەی ئەم مژدانە لەو دوو کتێبە و سەرجەم کتێبەکانی پێغەمبەرانی تر گەلەك زۆرن، ئەگەر باس بکرێن کتێبەکە زۆر درێژ دەبێت، هیچ دژەڕایەك ناتوانێت ئەم مژدانە ڕەتکاتەوە یاخود ناتوانن بڵێن ئەم مژدانە بۆ پێغەمبەرێکی تر یان پاشایەکی تر هاتوون، تەنانەت ناشتوانن بیشارنەوە).

(ئەو پێغەمبەرەی چاوەڕان کراوە "مسیا و یوسع" نییە بەڵکو " موحەممەد"ە، بێژەو دەربڕینی " موحەممەد"ی بە ڕاشکاوی هێناوەو چەندین جار دووپاتیشی کردۆتەوە لەو بەشانەی کە پاشکۆی خراوەتە سەر، دەریشی بڕیوە کە موحەممەد پێغەمبەری خوایە، کاتێکیش ئادەم لە بەهەشت دەرکرا لەسەر دەرگاکەی بینی کە چەند دێرێك نووسراوە بە نوور: لا اله الا الله محمد رسول الله)[1].

هەروەها لە هەر دوو بەشی (چل و سێیەم) و (چل و چوارەم)دا وتەی زۆر هەن لەسەر مژدەدان بە هاتنی پێغەمبەر (ﷺ)، چونکە قوتابیەکانی عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) داوایان لێکرد، کە بەڕاشکاوی ناوی ئەو پێغەمبەرەیان پێبڵێت، بۆیە ئەویش بەڕاشکاوی باسی ئەو شتانەی کرد کە پلەوپایە ڕاستەقینەکەی موحەممەد دەردەخات.

ئەگەرچی زۆربەی نەصرانیەکان ئەم ئینجیلەیان ڕەت کردەوە بەبێ پاساو، لەگەڵ ئەوەشدا بەڵگەکان گەواهیدەرن لەسەر ڕاستی ئەم ئینجیلە، هەروەك ئەمە ڕوون دەکەینەوە.

بەرنابا لە قەشەکانی نەصرانیەکانە، نامە هەڵگرێکە لە نامە هەڵگرەکانیان، هەروەها بە کۆدەنگی نەصرانیەت، ناوبراو بنچینەیەکە لە بنچینەکانی بانگەشەی مەسیحیەتی سەرەتا، ئینجیلی برنابا هەر بەناوی ئەو دۆزرایەوە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی (بەرنابا) یەکێك بووە لە هاودەم و هاوڕێکانی عیسا لە خۆشی و ناخۆشیدا. کەچی ئینجیلەکانی تر بە هی حەوارییەکان دانانرێن، بەڵکو لە دەست نووس و دانانی ئەو نامەگەیەنەرو پەیامبەرانەیە کە لە دوای عیسا لە جیاتی حەوارییەکان بانگەوازی مەسیحیەت ڕادەگەیەنن[2].

---

[1] مقدمة خليل سعادة لإنجيل برنابا ص: م.

[2] محاضرات في النصرانية للشيخ محمد أبي زهرة ٥٧.

جا ئینجیلی برنابا چەند خاڵ و شتێکی جەوهەری و پڕبایەخ دەسەلمێنێت و دانی پێدا دەنێت، بەمەش جیا دەکرێتەوە لە چوار ئینجیلە بەناوبانگەکانی تر، ئەم خاڵە جەوهەرییانەش بریتین لە:

أ_ ئەم وتەیەی عیسا کە تیایدا هاتووە: یوسع (واتە: عیسا[1]) نکۆڵی کردووەو ڕەتی کردۆتەوە کە ئەو خوا و کوڕی خواش بێت، ئەم لەبەردەم شەش سەد هەزار سەربازو دانیشتوانی جولەکە بە ئافرەت و پیاو منداڵەوە ئەوەی ڕەتکردۆتەوە (واتە: لە ئینجیلی برنابادا ئەوە هاتووە کە عیسا نکۆڵی کردووە لە بیروباوەڕی سێکوچکەیی "تثلیث").

ب_ ئەو کوڕەی کە ئیبراهیم سور بوو لەسەر ئەوەی بیکاتە قوربانی بۆ خوا، بریتییە لە ئیسماعیل نەك ئیسحاق، لەبەر ئەوەی لە ڕاستیدا کاتی سەر بڕینەکە هی ئیسماعیل بوو.

پ_ ئەو پێغەمبەرەی چاوەڕان کراوە (یوسع) نییە بەڵکو (موحەممەد)ە، ناوی موحەممەدی هێناوە بە دەربڕینی ڕاشکاو و چەندین جاردووپاتی کردۆتەوە ... (کەمێك پێشتر ئەم دەقەمان خستەڕوو).

ت_ عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) لە خاچ نەدراوە بەڵکو بەرز کراوەتەوە بۆ ئاسمان، ئەوەی کە لە خاچ دراوە (یهوذا)ی ناپاك بووە، کە لێیان تێکچووەو هێنراوەتە سەر شێوەی عیسا، ئەم دەقە کۆکە لەگەڵ دەقی قورئان: ﴿وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِن شُبِّهَ لَهُمْ﴾ النساء: ١٥٧.[2] واتە: (نەکوشتوویانە و نە لەقەنارەو خاچیان داوە، بەڵکو لێیان تێکچووەو "کەسێکی تریان کوشتووە لە بڕی ئەو").

مێژووی ئینجیلی (برنابا):

---

1) وەرگێڕ.

2) مقدمة الدكتور خليل سعادة ص: م و محاضرات في النصرانية ٦٢_٦٤.

پاپا (جیلاسیوس) _ پلەی پاپایەتی لە ساڵی ٤٩٢ز وەرگرت _ واتە پێش لە دایك بوونی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) فەرمانێکی دەرکرد تیایدا خوێندنەوەی چەند کتێبێکی قەدەغە کرد، یەکێك لەو کتێبانە ناوی (ئینجیلی بەرنابا) بوو[1].

دوو دانە لەو ئینجیلە دۆزرانەوە، یەکێکیان بە زمانی ئیتالی و ئەویتریان بە زمانی ئیسپانی بوو.دانە ئیسپانیەکە: (د. هلم) وەریگرت لە شارۆچکەی (هدلی) سەربە (همبشیر)، پاشان ڕۆژهەڵاتناس (سایل) دەستی خست، دوای (سایل) ئەوا (د.منکهوس) ئەندامی کۆلیژی ئۆکسفۆردی پاشایەتی وەریگرت و وەریگێڕا بۆ سەر زمانی ئینگلیزی، پاشان دانە ڕەسن و ئەصڵییەکە هاوڕێ لە گەڵ وەرگێڕدراوەکە لەساڵی ١٧٨٤ دایە دەستی (د. هویت) کەوت، لە دوای ئەمە ئەو ئینجیلە شوێنەوارەکانی وون بوو و نەما.

هەروەها دانە ئیتاڵیەکە: یەکەم کەس کە دۆزیەوە (کریمر)ی ڕاوێژکاری پاشای بروسیا بوو، کە ئەو کات لە شاری (ئەمستردام) دادەنیشت، جا ساڵی ١٧٠٩ لە کتێبخانەی یەکێك لە کەسە بەناوبانگ و ناودارەکانی شاری ناوبراو (کریمەر تولەند) ئەو دانەیەی بە قەرز وەرگرت، دوای چوار ساڵ بە دیاری پێشکەشی (برنس ئایوجین سافوی) کرد، پاشان ئەو دانەیەی ناوبراو لە ساڵی ١٧٣٨ لەگەڵ سەرجەم کتێبەکانی (برنس) گوێزرانەوە بۆ کتێبخانەی کۆشکی پادشایەتی لە ڤیەننا، تا ئێستاش هەر لەوێیە.

(سایل) باسی ئەوە دەکات لە دانە ئیسپانییە وونبوەکەدا نووسراوە: کە پیت بەپیت وەرگێڕدراوە لە ئیتاڵیەوە بۆ ئیسپانی، هەروەها پێشکیەکیشی بۆ نووسراوە لەسەر ئەوەی کە ڕاهیبەکە چۆن دانە ئیتاڵیەکەی دۆزیوەتەوە، بەسەرهاتەکەشی بەم شێوەیە: ڕاهیبی لاتینی (فرامرینو) چەند نامەیەکی (ئیرینایوس)ی دۆزییوە، لەناو ئەم نامانەدا چەند نامەیەك هەبوون کە توانجیان لە قەشە (بولسی پەیامبەر) دەدا، جا (ئیرینایوس) ئەم توانج لێدانەی

---

(1) مقدمة الدكتور خليل سعادة لانجيل برنابا ص: ل. ومقدمة محمد رشيد رضا لانجيل برنابا ص: ر.

دەگەڕاندەوە بۆ ئینجیلی قەشە (بەرنابا)، بەم هۆیە ڕاهیب (فرامرینو) وێڵ بوو بەگەڕان بەدوای دۆزینەوەی ئینجیلی (بەرنابا)، جا وا ڕێکەوت کە ببێتە کەسێکی نزیك لە (سکتسی پاپای پێنجەم). ڕۆژێك بەیەکەوە چوونە ناو کتێبخانەی پاپا، جا پاپا خەوێکی سوکی بەسەرداهات، بەمەش (فرامرینو) پێی خۆشبوو کاتەکە بە خوێندنەوە بەسەر ببات تا ئەو کاتەی پاپا وشیار دەبێتەوە لە خەو، یەکەم کتێب کە دەستی لە سەردانا (ئینجیلی بەرنابا) بوو، بەمەش زۆر دڵ خۆش بوو، ئینجیلی ناوبراوی لەژێر یەکێك لە باڵەکانی شاردەوەو چاوەڕێی کرد تا پاپا لە خەوەکەی هەڵسا، جا کە خەبەری بووەوە ئەوا (فرامرینو) داوای ڕێگە پێدانی لێ کرد و ڕۆیشت، زۆر بەجوانی ئینجیلەکەی خوێندەوە بە عیشقێکی گەلەك زۆر، دوای ئەمە بەهۆی کاریگەری ئەو ئینجیلەموسڵمان بوو[١].

ئەو شتانەی دروستی و ڕاستی ئینجیلی برنابا دەسەلمێنن، سەرباری ئەوەی کە هەندێ لە زاناکانی ئەوڕوپا نکۆڵی لێ دەکەن، ئەمانەن:

١_ دانەیەکی ئینجیلی برنابا لە کەش و هەوایەکی پوختی مەسیحی دۆزرایەوە، تەنانەت لە کۆگای سەرۆکێکی ترسناکی ئایینی (پاپا) دۆزرایەوە کە ڕاهیبەکە ئاشکرای کرد، دواتر گوازراوەتەوە بۆ ڕاوێژکارێکی مەسیحی لە ڕاوێژکارەکانی پاشادی بڕوسیا، دواتر بۆ کۆشکی پادشایەتی لە ڤیەننا، کە دەستی هیچ موسڵمانێکی پێنەگەیشتووە.

٢_ نە لە ڕابردوو نە لە ئێستادا، زانایانی موسڵمان نەیانخوێندووەتەوە، چونکە مێزگەردەکان لە نێوان زانایانی موسڵمان و نەصرانیەکان، لە ڕۆژهەڵات و ئەندەلوس، لە هەموو سەردەمێکدا هەر هەبووە، ئەمەش بەسە کە (ئیبن حەزم)ی ئەندەلوسی و (ئیبن تەیمیە)ی دانیشتوانی ڕۆژهەڵاتی شام و نیشتەجێی شام کە لەوبارەوە نووسیویانە لە بەرپەرچی نەصرانیەکان کە چەندین کتێب و لێکۆڵینەوە لەخۆ دەگرێت.

---

(١) مقدمة الدكتور خليل لانجيل برنابا ص: د، هـ.

هیچ یەكێك لەو زانایانەمان نەبینی باسی ئینجیلی برنابا بكەن، سەرباری ئەوەی كە بەڵگەی سەركوتكەری نەصرانیەكانی تێدایە، هەروەك (د. مرجليوپ) لێی كۆڵیوەتەوە لە ئەنجامدا سەلماندوویەتی كە كتێبەكانی موسڵمانان باسی ئەو ئینجیلەیان نەكردووە[1].

٣_ زۆربەی ئەو دەروازانەی كە ئینجیلی برنابای لێ پێكهاتووە، لەلای موسڵمانان ناسراو نەبووە و شێوازی دەربڕینەكانی ئینجیلی ناوبراو زۆر دوورن لە شێوازی دەربڕینی موسڵمانان بەگشتی و عەرەبەكان بەتایبەتی _ هەروەك هەندێ لە قەشەكان ئەمەیان لە گۆڤاری ئایینی ڕوون كردەوە _، بۆیە ناكرێ بوترێت دەستكردی موسڵمانانە، هەروەك هەندێ ئەو بانگەشەیەیان كرد.

موسڵمان كە ناوی خوای گەورە دەهێنێت، ئەوا ڕاستەوخۆ ستایشی دەكات، ئەگەر ناوی پێغەمبەرانی هێنا سڵاواتیان لەسەر لێ دەدات، تەنها بەو ناوانە ناو لە فریشتەكان دەنێت كە قورئانی پیرۆز یاخود سوننەتی بەڕێز هێناویەتی، بۆیە موسڵمان لە جیاتی (میكایل) ناڵێت (میخایل)، تەنانەت ناوی "ئیسرافیل"لە بیر ناكات و ناویشی نانێت (ئوریل)، ناڵێت (الله سبحان) چونكە هەموو موسڵمانێك وشەی (سبحان الله)ی لەبەرە، چونكە یەكێكە لە زیكرەكانی ئایین. تەنانەت ئەگەر ئینجیلی ناوبراو لە دەستكردی موسڵمانان بوایە ئەوا هەرگیز ناوی (سورەت)یان لە بەشەكانی نەدەنا، چونكە موسڵمانان بە عەرەب ئەوانی تریشەوە، وشەی (سورة) بۆ جگەلە سورەتەكانی قورئانی پیرۆز بەكار ناهێنن[2].

٤_ بەڵگەی زۆر بەهێزی تێدایە، ڕێبازی ڕوون و بیركردنەوەیەكی بەرزی تێدا گەڵاڵە بووە، لایەنە شاراوەكانی ژیانی پێغەمبەر عیسای (سڵاوی خوای لێبێت) ڕوون كردووەتەوە،

---

(١) مقدمة محمد رشيد رضا ص: ت ومحاضرات في النصرانية ٦١.

(٢) مقدمة السيد محمد رشيد رضا لإنجيل برنابا ص: ش، ت.

هەروەها وێکچونێکی زۆر هەیە لە نێوان هەندێ لە پارچە نووسینەکانی ئەم ئینجیلە و ئینجیلەکانی تر[1].

٥_ ئەگەر ڕەچەڵەکی ئەم ئینجیلە ڕاست و دروست نەبوایە ئەوا ڕاهیب (فرامرینو) کە دۆزیەوە قەناعەتی بۆ دروست نەدەبوو، دواتر هەر بەم هۆیەشەوە موسڵمان بوونی خۆی ڕابگەینێت.

نموونەی ئەو موژدانەی کە ڕاشکاوانە ئاماژە دەدەن بەناوی موحەممەد (ﷺ):

ئەوەی هەندێ لە لێکۆڵەران نکۆڵیان لێکردووە، ئەوەیە کە ئینجیلی (برنابا) بەڕاشکاوانە ناوی پێغەمبەر (موحەممەد (ﷺ))ی هێناوە، بۆیە هەندێ لەو لێکۆڵەرانە وتیان: نابێت ئەم کتێبانە پێش دەرکەوتنی ئیسلام هەبووبن.

لەبەر ئەوەی وا باوبووە کە مژدەدان بەشێوەی ئاماژەو نیشانە و نازناو بێت. بەڵام لە ڕاستیدا وانییە، چونکە دەکرێت مژدە بە نیشانەو ئاماژە و نازناو بێت هەروەك لایەنێکمان لەوبارەوە خستەڕوو کە وەرمان گرتبوو لە کتێبەکانی (زەبور و تەورات و ئینجیل).

هەروەها دەشکرێت مژدەکە ڕاشکاو بێت، هەروەك لە ئینجیلی (بەرنابا) و لە دانەی لەبەرگیراوی ئینجیل بە پێنووسی (حمیری)دا هاتووە، شێخ (موحەممەد بیرم) لە کەسێکی ئینگلیزی گەڕۆکەوە ئەوەیگێڕاوەتەوە، کە لە کتێبخانەی پاپادا لە (ڤاتیکان) دانەیەکی لە ئینجیلی نووسراو پێش هاتنی پێغەمبەر (ﷺ)بە پێنووسی (حمیری) بینیوە، کە عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) فەرموویەتی: (ومبشرا برسول يأتي من بعدي اسمه أحمد) واتە: "هەروەها مژدەدەریشم بە

---

[1]) الرسول، سعيد حوى ٢/ ٢٨٠.

پێغەمبەرێك كە دوای من دێت و ناوی ئەحمەدە". ئەمەش پیت بە پیت كۆكە لەگەڵ دەقی قورئانی پیرۆز لە سورەتی (الصف، ئایەتی ٦).

بەڵام لە هیچ موسڵمانێكەوە نەهاتووە كە شتێكی لەو شێوەیەی بینیبێت لەو ئینجیلانەدا بەوەی مژدەی ڕاشكاوانەی تێدا هاتبێت، بەمەش ئەوە بەدەر دەكەوێت كە لە كتێبخانەی (ڤاتیكان)دا پاشماوەی ئەو ئینجیل و كتێبانە ماون كە لە سەدەكانی سەرەتادا قەدەغە كرابوون، چونكە ئەگەر ئەو ئینجیلانە دەربكەویبان ئەوا هەموو ئەو گومانە دەڕەوینەوە كە لە دەوری ئینجیلی (بەرنابا) و ئینجیلەكانی تردا هەیە[1].

هەروەها زۆر مژدەی تر هەن لە (زەبور، تەورات، ئینجیل)دا، باس لە دەركەوتن و هاتنی پێغەمبەرێك دەكەن دوای عیسا (سڵاوی خوای لێبێت)كە ئەویش موحەممەدە (ﷺ)، ئێستا هەموو ئەو مژدانە ناخەینەڕوو لەبەر ئەوەی بابەتەكە درێژ دەبێت.

ئەو كەسەش دەیەوێت زیاتر بەدواداچوون بكات ئەوا سەرنجی ڕادەكێشین بۆ كتێبی (اظهار الحق) دانراوی (ڕەحمەتوڵای كوڕی خەلیلی هیندی) كە لەو كتێبەدا باسی مشتومڕی نەصرانیەكان كراوە لەبارەی پێنج بابەت، كە خولگەی مشتومڕن لەنێوان موسڵمانان و نەصرانیەكان، كە بریتین لەمانە:

١_ سەلماندنی ئەوەی كە تورات و ئینجیل دەستكاری كراون.

٢_ هەڵوەشاندنەوە (النسخ).

٣_ پوچەڵی بیروباوەڕی سێكوچكەیی (تثلیث).

---

(1) مقدمة محمد رشيد رضا لإنجيل برنابا ص: ت.

٤_ قورئانی پیرۆز فەرمایشتی خوایە، بەشێوەی موتەواترو گومان هەڵنەگر پێمان گەیشتووە.

٥_ پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) و سەلماندنی ئەوەی کە کۆتا پێغەمبەرە.

لە کاتی خوێندنەوەی کتێبی ناوبراودا دەردەکەوێت، کە دانەر گشت دەقەکانی تەورات و ئینجیل (عهد القديم و الجديد)ی بە ڕاڤەکانیانەوە لەبەردەست بووەو زانیاری لەسەر هەبووەو بەشێوەیەکی تۆکمەو ڕێك و پێك توێژینەوەی لەسەر هەر دووکیان کردووە، ئەمەش وای کردووە کە هەڵوەستە بکات لەسەر زۆرێك لە شتە لاوەکی و وردەکان.

هەروەها هۆکاری نووسینی ئەم کتێبەش: ئەوەبووە کە کاتێك بەریتانیا هیندی داگیر کرد، ئەوا بانگخوازە نەصرانییەکان زۆر بەتووندی هێرشیان کردە سەر ئیسلام و کتێب و پەیامیان نووسی و جەختیشیان لەسەر ئەو پێنج خاڵانەی سەرەوەدەکردەوە، بەمەش زانا پایەبەرزەکانی موسڵمانان ڕووبەڕووی ئەو هێرشانە بوونەوەو دژیان وەستان. لە کۆتاییدا مێژگەردێك بەسترا لە نێوان (فندو)ی قەشە کە بەتواناترین و بەهێزترین بانگخوازی نەصرانیەت بوو و بە تواناترینیان بوو لە قسەکردنی بە عەرەبی و فارسی لەگەڵ دانەر (ڕەحمەتوڵای هیندی)، لەم مێژگەردەدا گەورە پیاوانی هیند لە دادوەرو موفتی و گەورە پیاوە ئایینیە ئینگلیزییەکان ئامادە بوون، ئەم مێژگەردە بەسترا لە شارۆچکەی (ئەکبەر ئاباد) لە مانگی ڕەجەب ساڵی ١٢٧٠ك.

جا قەشەیەکی تر بەناوی (فرنج) یارمەتی قەشە (فندو)ی دەدا. هەروەها بەڕێز موحەممەد وەزیرخان یارمەتی شێخ (ڕەحمەتوڵا)ی دەدا.

مێژگەردەکە بە بابەتی دەستکاری و هەڵوەشانەوە (النسخ والتحريف) دەستی پێکرد، شێخ (رحمة الله) سەرکەوت، قەشە (فندو) و هاوەڵەکەی سەرشۆڕ بوون و پاشەکشەیان کرد، هەروەها بەڵگەکانی هەر دوولا نووسرانەوە، بەڵام مێژگەردەکە تەواو نەکرا.

دواتر شێخ (ڕەحمەتوڵا) بەڕێکەوت بۆ مەککە بەمەبەستی حەج کردن، لەوێ چاوی بە بەڕێز (ئەحمەد زەینی دەحلان) کەوت و هەواڵی مێزگەردەکەی پێدا، بەمەش بەڕێز (ئەحمەد زەینی دەحلان) داوای لێکرد کە کتێبەکەی بە هەر پێنج بەشیەوە وەربگێڕێتە سەرزمانی عەرەبی.

ئینجا لەو کاتەدا شێخ (ڕەحمەتوڵا) ئەم کتێبە (إظهار الحق)ی نووسی، بەشی شەشەمیشی بۆ زیادکرد کە تەورات و ئینجیلی (عهد القديم و الجديد)یشی لەخۆ دەگرێت[1].

لێرەدا چەندین کتێبی بەڕێزو بەهێزی تر هەن کە باس لەو مژدانە و جگە لەوانەش و گفتوگۆ و دەمەتەقێ دەکەن لەگەڵ نەصرانیەکان لەبارەی بابەتە بیروباوەڕییەکان، لە گرنگترینی ئەم کتێبانە:

١_ الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح، إبن تيمية.

٢_ هداية الحيارى من اليهود و النصارى، إبن قيم الجوزية.

٣_ الأجوبة الفاخرة عن الأسئلة الفاجرة، القرافي.

٤_ الفارق بين المخلوق و الخالق، عبدالرحمن بك باچه چي زاده.

٥_ أعلام النبوة، الماوردي.

٦_ حجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين، النبهاني.

***

---

(1) سەیری پێشەکی کتێبی: (إظهار الحق) بکە.

پەیامەکەی پێغەمبەر (ﷺ) تەواوکەر و کۆتایی شەریعەتەکانە

پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)، دوایین پێغەمبەرو پەیامبەرە، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ مَّا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَآ أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَٰكِن رَّسُولَ ٱللَّهِ وَخَاتَمَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ ﴾ الأحزاب: ٤٠. **واتە: (موحەممەد باوکی هیچ یەکێك لە پیاوانی ئێوە نەبووە، بەڵام نێردراو و دوا پێغەمبەری خوایە).**

ب_ پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: (مَثَلي و مَثَلُ الأنبياء من قبلي، كمَثَل رجل بنى بنياناً فأحسنه وأجمله، الا موضع لبنة من زاوية من زواياه، فجعل الناس يطوفون به، ويعجبون له، ويقولون: هلا وضعت هذه اللبنة؟ قال: فأنا اللبنة، وأنا خاتم النبيين)[1] **واتە: نموونەی من و پێغەمبەرانی پێش من وەك نموونەی پیاوێك وەهایە کە بینایەکی دروست کردووە و زۆر چاك و جوانی کردووە، تەنها جێگای یەك خشت نەبێت، لە سوچێك لە سوچەکانیدا، خەڵك بەدەوریدا دەگەڕێن و سەرسام دەبن و دەڵێن: ئەی ئەم خشتە بۆچی دانەنراوە؟ فەرمووی ئەو خشتەم و سەرمۆری پێغەمبەرانم**[2].

---

(١) فەرموودەی: نموونەی من و پێغەمبەرانی پێش من.... تاد: صحيح البخاري: ٦١ كتاب المناقب، ١٨ باب خاتم النبيين، رقم ٣٥٣٥، عن أبي هريرة رضي الله عنه. وفي صحيح مسلم: ٤٣ كتاب الفضائل، ٧ باب ذكر كونه خاتم ﷺ البيين، رقم ٢٢٨٦ (٢٢)، عن أبي هريرة رضي الله عنه، واللفظ لمسلم.

(٢) دەقی کوردی ئەو فەرموودەیەم وەرگرتووە لە: (پوختەی صحيح موسليم: دانانی زکی الدين عبدالعظيم عبدالتوی المنذري. وەگێڕانی: لیژنەیەك. سەیری ١/٧٤٢ کە). بە کەمێك دەستکارییەوە. (وەرگێڕ).

سەبارەت بەو فەرمووده ڕاست و دروستانەی کە دەدوێن لەبارەی ئەوەی کە پێغەمبەر عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) پێش هاتنی ڕۆژی دوایی دێتە سەرزەوی، ئەوەی لەوبارەوە چەسپاوە ئەوەیە کە شەریعەتێکی نوێ ناهێنێت، بەڵکو کار بە شەریعەتی موحەممەد (ﷺ) دەکات و دانی پێدادەنێت و جەختی لەسەر دەکاتەوە[1]، لەبەر ئەمە کاتێ پێغەمبەر عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) دادەبەزێت خاچ دەشکێنێت، بەراز دەکوژێت، سەرانە (جزیة) وەرناگرێت[2].

لەبەر ئەمەش بوو کە پەیام و شەریعەتی پێغەمبەر (ﷺ) کۆتایی و دوایین شەریعەت و هەڵوەشێنەرەوەی ئەوانەی پێشەخۆی بووە.

ئەمەش ڕاستێتی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە دووپات ئەکاتەوە: ﴿ إِنَّ ٱلدِّينَ عِندَ ٱللَّهِ ٱلۡإِسۡلَٰمُ ﴾ آل عمران: ١٩. واتە: (بەڕاستی دین و ئایینی پەسەند لای خوا تەنها ئاینی ئیسلامە).

ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَمَن يَبۡتَغِ غَيۡرَ ٱلۡإِسۡلَٰمِ دِينٗا فَلَن يُقۡبَلَ مِنۡهُ وَهُوَ فِي ٱلۡأٓخِرَةِ مِنَ ٱلۡخَٰسِرِينَ ﴾ آل عمران: ٨٥. واتە: (جا ئەوەی بێجگە لەئاینی ئیسلام پەیڕەوی هەر ئاینێکی تر بکات لێی وەرناگیرێت، لە قیامەتیشدا لە خەسارەتمەندو زەرەرمەندانە).

هەروەها ئەم فەرمایشتەیش: ﴿ أَكۡمَلۡتُ لَكُمۡ دِينَكُمۡ وَأَتۡمَمۡتُ عَلَيۡكُمۡ نِعۡمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ ٱلۡإِسۡلَٰمَ دِينٗا ﴾ المائدة: ٣. واتە: (ئەمڕۆ ئایین و بەرنامەکەتانم بە کۆتایی گەیاندو نازو نیعمەتی خۆمم بۆ تەواو کردن و ڕازیم بەوەی کە ئیسلام ببێتە بەرنامەو ئاینتان).

---

(1) شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٦٩، شرح الجوهرة للباجوري ٢٣٣، ولوامع الأنوار البهية ٢/٢٧٧، أصول الدين للبغدادي ١٦٢. وسەیری بابەتی:حوکم کردنی عیسا بە شەریعەتی محمدﷺ بکە لە: أصول الدين للغزنوي ٢٠٧.

(2) لوامع الأنوار البهية، سەرچاوەی پێشوو.

سەبارەت بەو حوکمانەش کە خوای گەورە لەسەر زمانی پێغەمبەرانی گەلانی پێشوو وەك شەریعەت بۆ ئەوانی بڕیارداوەو لە قورئانی پیرۆز و سوننەتیشدا باسکراون، ئایا ئەو حوکمانە دەبنە شەرع بۆ ئێمە یان نا؟

ئەم بابەتە: شەریعەتی گەلانی پێش خۆمان (شرع من قبلنا) لە زانستی (أصول الفقه)دا تاوتوێ دەکرێت، پوختەکەیشی ئەوەیە:

أ_ ئەو حوکمانەی کە بۆ گەلانی پێش ئێمە وەك شەریعەت بۆیان هاتووە، بەهەمان شێوە لەسەر ئێمەش پێویست کراون، سەبارەت بەمە ڕاجیایی نییە لەوەی کە بەهەمان شێوە بە شێکە لە شەڕیعەتی ئێمە، وەك ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِكُمۡ﴾ البقرة: ١٨٣. واتە: (ئەی ئەو کەسانەی باوەڕتان هێناوە ڕۆژووی ڕەمەزان لەسەرتان پێویست کراوە، هەروەکو لەسەر گەلانی پێش ئێوە پێویست کراوە).

ب_ ئەو حوکمانەی کە وەك شەریعەت بۆ گەلانی پێش ئێمە هاتبوون بەڵام لە شەڕیعەتی ئێمەدا هەڵوەشێنراونەتەوە بەهۆی حوکمێکی نوێوە، لەمەشدا ڕاجیایی نییە و نابێتە بەشێك لە شەریعەتی ئێمە، بۆ نمونە ئەو حوکمەی لە شەریعەتی موسادا (سڵاوی خوای لێبێت) هاتووە: (گوناهبار لە گوناهەکەی پاك نابێتەوە تا خۆی نەکوژێت) ئەم حوکمە لەسەر ئێمە لاچووە، چونکە هەڵوەشێنراوەتەوە بە حوکمی تۆبەکردن.

پ_ ئەو حوکمەی کە لە شەریعەتی پێش ئێمەدا هاتووەو بەڵام لە شەرعی ئێمەدا هیچ حوکمێك نەهاتووە لەسەر ئەوەی حوکمی پێشوو ڕەت بکاتەوە یان وەریبگرێت و جەختی لەسەر بکاتەوە، لەم بارەوە زانایان دوو بۆچوونێکیان هەیە:

بۆچوونی یەکەم: پێی وایە دەبێتە بەشێك لە شەریعەت و شەرع بۆ ئێمە، چونکە هیچ بەڵگە لەبارەی هەڵوەشاندنەوەی حوکمی شەرعی پێشوو نەهاتووە، ئەو حوکمەی پێشووش بەشێکە لەو پەیامەی کە پێغەمبەران هێناویانە، ئەمە ڕای حەنەفیەکان و هەندێ لە مالیکیەکان و شافیعیەکانە.

بۆچوونی دووەم:نابێتە شەرع بۆمان، چونکە شەریعەتی ئێمە هەڵوەشێنەرەوەی سەرجەم شەریعەتە ئاسمانییەکانە بەگشتی، تەنها کاتێك دەبێتە شەرع بۆمان کە شەریعەتی ئێمە دانی پێدابنێت.

بۆچوونی یەکەم ڕاست و دروستە: لەبەر ئەوەی شەریعەتی ئێمە ئەو بەشەی هەڵوەشاندۆتەوە لە شەریعەتەکانی تر کە پێچەوانەی شەریعەتی ئێمەیە.

لەبەر ئەوەش کە قورئانی پیرۆز، حوکمێکی شەرعی پێشوو بۆمان دەخاتەڕوو، بەبێ ئەوەی دەق بێنێت لەسەر هەڵوەشانەوەی، ئەوا ئەو خستنەڕووەی قورئان خۆی لەخۆیدا یاسادانانە بۆ ئێمە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، چونکە حوکمێکی خواییە و پێغەمبەر (ﷺ) بەئێمەی ڕاگەیاندووە.

هەروەها لەبەر ئەوەی قورئان سەلمێنەری (تەورات و ئینجیل)ەو ڕێکە لەگەڵیاندا، جا هەر حوکمێك لەم دوو سەرچاوەیەدا هەبوو و قورئان هەڵی نەوەشاندبووەوە ئەوا دانی پێداناوە[1].

هۆکاری ئەوەی کە ئیسلام کۆتا پەیام و دوایین شەریعەتە، شەریعەتەکانی پێش خۆی کۆتایی پێ هێنا، ئەمانەن:

١_ پەیام و شەریعەتی پێغەمبەر (ﷺ) ڕوونە و ئاشکرایە، زانستخواز لە هەر کات و شوێنێکدا ویستی لەسەر بێت دەتوانێت سوودی لێببینێت، بۆ پڕکردنەوەی پێداویستیەکانی.

[1]) أصول الفقه لعبدالوهاب خلاف ٩٣_٩٤.

٢_پێویست بەوە نییە کە شەریعەتێك بۆ شەریعەتی ئیسلام زیاد بکرێت یاخود شەریعەتی ئیسلام دابتاشرێت و کەم بکرێتەوە، چونکە ئیسلام گیرفانی بەتاڵ نییە لە چارەسەر، بەڵکو چارەسەری هەموو کەم و کورتی و ناتەواویەکی پێیە.

گەورەترین بەڵگەش لەسەر کامڵی و تەواوی شەریعەت و پەیامی ئیسلام، بریتیە لەوەی حوکمی خۆی داوە لەبارەی سەرجەم ئەو کێشە زۆرانەی کە لەژمار نایەن، تەنانەت حوکمیشی پێیە لەبارەی سەرجەم لایەنەکانی ژیانی مرۆڤ و ئەو لایەنانەی موسڵمان بەرەو ڕووی دەبێتەوە، هەر لەسەردەمی پێغەمبەرەوە (ﷺ) تا ئەمڕۆ.

بەڵکو ئەمڕۆ پێویست بەبوونی هەندێ مرۆڤی باش و خواناس هەیە کە کار بۆ بڵاوکردنەوەی شەریعەتی ئیسلام بکەن، تا ئەو چارەسەرە ڕەسەنە پێشکەش بە جیهان بکات، بۆ بنبڕکردنی ئەو دەردو نەخۆشیانەی تووشی گەلانی دونیا بوونە.

٣_ پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) تایبەت نەبووە بە کات و شوێن و وڵات و هۆزێك بەڵکو پێغەمبەر (ﷺ) بۆ گشت خەڵکی سەر زەوی ڕەوانە کراوە[1].

***

گشتگیری پەیامەکەی پێغەمبەر (ﷺ)

پەیامی پێغەمبەر (ﷺ) بۆ تێکڕای خەڵکە، بە گشت ڕەنگ و ڕەگەزو زمانە جیاوازەکان، بەم بەڵگانە:

---

(1) مبادء الاسلام للمودودي ٦٠.

أ_ خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةٗ لِّلۡعَٰلَمِينَ﴾ الأنبياء: ١٠٧. واتە: ("ئەی موحەممەد (ﷺ) " ئێمە تۆمان ڕەوانە نەکردووە تەنها بۆ ئەوە نەبێت کە ببێتە ڕەحمەت و بەرەکەت بۆ هەموو جیهانەکان).

خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا كَآفَّةٗ لِّلنَّاسِ بَشِيرٗا وَنَذِيرٗا ﴾ سبأ: ٢٨. واتە: (ئێمە تەنها بۆ هەموو خەڵکی نەبێت، تۆمان ڕەوانە نەکردووە، لە کاتێکدا مژدەدەرو ترسێنەریت بۆیان).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ قُلۡ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنِّي رَسُولُ ٱللَّهِ إِلَيۡكُمۡ جَمِيعًا ﴾ الأعراف: ١٥٨. واتە: ("ئەی موحەممەد (ﷺ) " بڵێ: ئەی خەڵکینە بەڕاستی من پێغەمبەرو فرستادەی خوام بۆ ئێوە بەگشتی).

ب_ جەنگی پێغەمبەر (ﷺ) لەگەڵ خاوەن کتێب و سەپاندنی سەرانە (جزیە) لەسەریان، ئەو ڕزگار کردنی وڵاتان کە خەلیفەکانی ڕاشیدین پێی هەڵسان تا ئایینی ئیسلام جێگەی ئایینەکانی تر بگرێتەوە.

کەچی پێغەمبەرانی پێشوو بەتایبەت بۆ گەلی خۆیان ڕەوانە کرابوون، ئەمە شتێکی ڕوونە لە قورئانی پیرۆزدا، خوای گەورە دەفەرموویێت:

﴿لَقَدۡ أَرۡسَلۡنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوۡمِهِۦ﴾ الأعراف: ٥٩. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی ئێمە _ نوح _مان ڕەوانە کرد بۆ سەر قەومەکەی).

﴿وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمۡ هُودٗاۗ قَالَ يَٰقَوۡمِ ٱعۡبُدُواْ ٱللَّهَ﴾ الأعراف: ٦٥. واتە: (بۆ قەومی "عادیش" "هود"ی برایانمان نارد، وتی: ئەی گەل و عەشیرەتم هەر خوا بپەرستن).

﴿وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمۡ صَٰلِحٗاۚ قَالَ يَٰقَوۡمِ ٱعۡبُدُواْ ٱللَّهَ﴾ الأعراف: ٧٣. واته: (بۆ سەر قەومی "ثمود"یش صاڵحی برایانمان نارد "ئەویش پێی وتن": ئەی گەلەکەم خوا بپەرستن).

﴿وَلُوطًا إِذۡ قَالَ لِقَوۡمِهِۦٓ﴾ الأعراف: ٨٠. واته: (یادی "لوط پێغەمبەریش" بکە کاتێك بە قەومەکەی وت).

﴿وَإِلَىٰ مَدۡيَنَ أَخَاهُمۡ شُعَيۡبٗا﴾ الأعراف: ٨٥. واته: (بۆ هۆزی مەدیەنیش "شعیب"ی برایانمان نارد).

﴿ثُمَّ بَعَثۡنَا مِنۢ بَعۡدِهِم مُّوسَىٰ بِـَٔايَٰتِنَآ إِلَىٰ فِرۡعَوۡنَ وَمَلَإِيْهِۦ﴾ الأعراف: ١٠٣. واته: (پاشان دوای ئەو "پێغەمبەرانەی کە باسکران" موسامان هاوڕێ لەگەڵ موعجیزەی جۆراو جۆردا بۆ سەر فیرعەون و دارو دەستەکەی ڕەوانەکرد).

هەروەها خوای مەزن لەبارەی عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) دە فەرموویێت: ﴿وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِيٓ إِسۡرَٰٓءِيلَ﴾ آل عمران: ٤٩. واته: ("لە ئایندەدا ڕایدەگەیەنێت" بەنەوەی ئیسرائیل کە من پێغەمبەرێکم).

لە فەرموودەی ڕاست و دروستدا هاتووە: (أُعطيت خمساً لم يُعْطَهُنَّ أحدٌ من قبلي: كان كل نبّي يُبعث الى قومه خاصة، وبُعثتُ الى كل أحمر و أسود...) واته: پێنج شتم پێ بەخشراون کە هیچ پێغەمبەرێك پێی نەدراون: هەر کام لە پێغەمبەرەکانی تر تەنیا بۆ هۆزو قەومەکەی خۆی نێردراوە، بەڵام من بۆ گشت سوور پێست و ڕەش پێستێك _ واتە بۆ تێکڕای خەڵکی _ نێردراوم. لە باسەکانی داهاتوودا ئەم فەرموودەیە بەتەواوی دەخرێتە ڕوو.

بەم پێیە: هەر کەسێك شوێنی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) بکەوێت ئەوا شوێنی گشت پێغەمبەران کەوتووە، هەر کەسێکیش نکۆڵی بکات لە پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ). ئەوا نکۆڵی کردووە لە پێغەمبەرایەتی هەموو پێغەمبەران، ئەو نکۆڵی کردنەش تەنها ملنەدان و سەرکەشی و یاخی بوون و لەناوبردنی نرخ و بەهای عەقڵە، هەر بۆیە ئەم جۆرە کەسانە شایەنی سزایەکی توندن لە ڕۆژی دواییدا.

***

موحەممەد (ﷺ)

بەرزترین پلە و پایەی لەناو پێغەمبەراندا هەیە

هەموو پێغەمبەران لە تایبەتمەندی پێغەمبەرایەتیدا بەشدارن و لەیەك ئاستدان، چونکە پێغەمبەرایەتی لەخودی خۆیدا پلەبەندی تێدا نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێغەمبەر (ﷺ) پلەی لەهەر هەمووان گەورەترە و پێگەی لەهەمووان بەرزترە. جا گەورەتر بوونی پێغەمبەر (ﷺ) لە پێغەمبەرەکانی تر دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارودۆخ و ڕێزوپلە زیادانەی کە پێغەمبەر (ﷺ) هەیبووە. بەڵگەی مەزنتربوونی پێغەمبەر (ﷺ) لە پێغەمبەرانی تر، ئەمانەن:

١_ ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (أنا سيد ولد آدم يوم القيامة ولافَخْر)(١) واتە: من گەورەی نەوەکانی ئادەمم لە ڕۆژی دواییدا، ئەمەش وەك شانازی بەخۆکردن ناڵێم.مەبەستی ئەوەیە کە ئەو قسەیە دەکەم دەمەوێت بەخششی پەروەردگارم بخەمەڕوو.

---

(١) فەرموودەی: من گەورەی نەوەکانی ئادەمم... تاد: رواه أحمد في مسنده والترمذي وابن ماجه عن أبي سعيد، وهو حديث حسن./االجامع الصغير ١٦١.

٢_ پێغەمبەر (ﷺ) بەچەند شتێك لە پێغەمبەرانی تر گەورەترە، كە لە فەرموودەیەكی ڕاست و دروستدا باسی كردووە:(أُعطيت خمساً لم يُعْطَهُنَّ أحدٌ من قبلي: كان كل نبّي يُبعث الى قومه خاصة، وبُعثتُ الى كل أحمر و أسود، و أُحلَّت لي الغنائم، ولم تحل لأحد قبلي، وجُعلت لي الأرض طيبة و مسجداً، فأيُّما رجل أدركته الصلاةُ صلى حيث كان، ونُصرتُ بالرعب بين يدَيْ مسيرة شهر، وأُعطيت الشّفاعة)[١] واتە: پێنج شتم پێ بەخشراون كە بە هیچ پێغەمبەرێك نەدراون: هەر كام لە پێغەمبەرەكانی تر تەنیا بۆ هۆزو قەومەكەی خۆی نێردراوە، بەڵام من بۆ گشت سوور پێست و ڕەش پێستێك _ تێكڕای خەڵكی _ نێردراوم، دەستكەوتەكان _ی جەنگ_م بۆ حەڵاڵ كراون بەر لەمن بۆ هیچ كەس حەڵاڵ نەبوون، زەویم بۆ كراوە بە پاك و پاككەرەوەو نوێژگە، جا هەر كەسێك لە ئوممەتم لە شوێنێك نوێژی بەسەردا هات با بیكات، مانگە ڕێیەك بەهۆی ترس و بیم _ خرانە دڵی دوژمن _ەوە سەرخراوم، پلەوپایەی شەفاعەتم[٢] پێدراوە.

٣_ ئوممەتی پێغەمبەر (ﷺ) گەورەترین ئوممەتە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿كُنتُمۡ خَيۡرَ أُمَّةٍ أُخۡرِجَتۡ لِلنَّاسِ تَأۡمُرُونَ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَتَنۡهَوۡنَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ وَتُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ﴾ آل عمران: ١١٠. واتە: ("بەڕاستی" ئێوە چاكترین ئوممەتێكن كە "بۆ سوودی" خەڵكی هێنراونەتە مەیدانەوە، چونكە فەرمان بەچاكە دەدەن و قەدەغە لە خراپە دەكەن و باوەڕی دامەزراوتان بەخوا دەهێنن). ئەمە پەیوەستە بە گەورەیی و پلە بڵندی پێغەمبەرەكەی (ﷺ).

---

(١) فەرموودەی: ... تاد: صحيح البخاري: ٧ كتاب التيمم، ١ باب التيمم، رقم ٣٣٥، عن جابر بن عبدالله. و ٨ كتاب الصلاة، ٥٦ باب قول النبي ﷺ: جعلت لي الأرض مسجدا و طهورا، رقم ٤٣٨، عن جابر. وفي صحيح مسلم: واللفظ له، في أول ٥ كتاب المساجد و مواضع الصلاة، رقم ٥٢١، عن جابر بن عبدالله رضي الله عنها.

(٢) دیارە لێرەدا مەبەست لە شەفاعەت، شەفاعەتی مەزنە كە بە تایبەتی بەخشراوە بە پێغەمبەر نەك شەفاعەتەكانی تر، چونكە چەند جۆرێك لە شەفاعەت هەن. (وەرگێڕ).

واته تەنها لەکاتێکدا ئوممەتی پێغەمبەر (ﷺ) گەورەترین ئوممەتە کە گوێڕایەڵ و شوێنکەوتووی فەرمانەکانی پێغەمبەر (ﷺ) دەبێت و خۆی دوور دەگرێت لەو شتانەی پێغەمبەر (ﷺ) قەدەغەی کردووەو شوێن پێی دەکەوێت.

ئەگەر وترا:

پێغەمبەر (ﷺ) ڕێگری کردووە لەوەی یەکێك لە پێغەمبەران بە گەورەتر دابنێین لە یەکێکی تر، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتانە:

أ_ پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (لا تخيِّروا بين الأنبياء)[1] واتە: بەگەورەترم دامەنێن و هەڵمەبژێرن بەسەر پێغەمبەراندا.

ب_ هەروەها دەرمووێت: (لا ينبغي لعبد أن يقول: أنا خير من يُونس بن مَتَّى)[2] واتە: نابێت بۆ بەندە بڵێت: من باشترم لە (یونسی کوڕی مەتا).

وەڵامەکەی:

ئەو فەرمایشتانە ڕاڤە دەکرێن کە پێغەمبەر (ﷺ) وەك خۆبەکەم زانی و لەخۆ بایی نەبووندەربڕیوە یاخود مەبەست لەو فەرمایشتانەی پێغەمبەر (ﷺ). ئەوەیە کە یەکێك

---

(1) فەرموودەی: بەگەورەترم دامەنێن و هەڵمەبژێرن بەسەر پێغەمبەراندا. ... تاد: صحيح البخاري: كتاب الخصومات، ١ باب ما يذكر في الأشخاص والملازمة والخصومة بين المسلم واليهود، رقم ٢٤١٢، عن أبي سعيد الخدري. وفي صحيح مسلم: ٤٣ كتاب الفضائل، ٤٢ باب من فضائل موسى عليه السلام، رقم ٢٣٧٤ (١٦٣)، عن أبي سعيد الخدري.

(2) فەرموودەی: نابێت بۆ بەندە... تاد: متفق عليه، في: صحيح البخاري في كتاب الأنبياء. ومسلم في كتاب الفضائل./ اللؤلؤ والمرجان ٦٢٧.

بەگەورەتر دانەنرێت لە ئەوەی تر کە ببێتە هۆی ناتەواوی و کەم و کورتی بدرێتە پاڵ هەندێکیان یان بەکەم تەماشا بکرێن[1].

تکا و شەفاعەتی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)

شەفاعەت لە زمانەونیدا: بریتییە لە هۆکارو پاڕانەوەو بەهۆکار کردن.

لە نەریت (عرف)دا: بریتییە لە داواکردنی چاکە بۆ کەسێکی تر.

وشەی (الشفاعة) داتاشراوە لە جووت (الشَّفع) کە پێچەوانەی تاکە. وەك ئەوەی کەسی تکاکارو شەفاعەتکار داوای خۆی جووت کردبێت لەگەڵ داوای شەفاعەت بۆکراو. و (المشَفّع): بریتییە لەوەی شەفاعەت پەسند دەکات. و (الشافع و الشفيع و المستشفع): ئەو کەسەیە کە شەفاعەتی گیرابووە[2].

شەفاعەت دوو جۆرە، چەسپاو و نەچەسپاو:

١_ شەفاعەتی چەسپاو: بریتییە لەو شەفاعەتەی کە خوای گەورە بەخشیویەتی بە خواناسە دڵسۆز و دڵپاکەکان، کە دوو مەرجی هەن، یەکەم: ڕێپێدان بە شەفاعەتکار لەلایەن خوای گەورە، دووەم: ڕازی بوونی خودا، ئەم دوو مەرجە باسکراون لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا: ﴿وَكَم مِّن مَّلَكٍ فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ لَا تُغۡنِي شَفَٰعَتُهُمۡ شَيۡـًٔا إِلَّا مِنۢ بَعۡدِ أَن يَأۡذَنَ ٱللَّهُ لِمَن يَشَآءُ وَيَرۡضَىٰٓ﴾ النجم: ٢٦. واتە: (زۆر فریشتەش هەن لە ئاسمانەکاندا کە تکاو پاڕانەوەیان بێ سودە،

---

(١) تفسير الرازي في تفسير الآية البقرة ٢٥٣ ﴿تِلۡكَ ٱلرُّسُلُ فَضَّلۡنَا بَعۡضَهُمۡ عَلَىٰ بَعۡضٍ﴾ ١٩٤/٦ نۆزدە بەڵگەی هێناون لەسەر ئەم بۆچوونەی و لەگەڵ مشتومڕی دژەڕاکان، و سەیری ئەمانەش بکە: الشفا ٢٢٥/١_٢٢٨ و شرح العقائدة النسفية مع شرح الكستلي ١٧٢، شرح الجوهرة للباجوري ٢١٤.

(٢) لوامع الأنوار البهية ٢٠٤/٢.

مەگەر خوا مۆڵەت بدات بە هەر کەسێك کە شایستەیە و ڕازی بێت کە تکا بکات یان تکای بۆ بکرێت).

هەروەها لەم فەرمایشتەدا: ﴿ يَوْمَئِذٍ لَّا تَنفَعُ ٱلشَّفَـٰعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ ٱلرَّحْمَـٰنُ وَرَضِىَ لَهُۥ قَوْلًا ﴾ طه: ١٠٩.[١] واتە: (لەو ڕۆژەدا تکاو شەفاعەت وەرناگیرێت و بێ سوودە، مەگەر لە کەسێك خوای میهرەبان مۆڵەتی بدات و ڕازی بێت بەوەی قسەی بۆ بکرێت و قسەی لێ وەربگیرێت).

شەفاعەتکار بەوپەڕی خۆ بەکەمزانی و نوزانەوەوە بەرامبەر خوای گەورە ڕادەوەستێت و داوای ڕەحمەت و بەزەیی و بەخششی خوا دەکات، چونکە ئەم جۆرە شەفاعەتە گیرابوونی پاڕانەوەیە کە دەبێتە هۆی ئەوەی خوای گەورە بەهۆیەوە لە تاوانەکان خۆش ببێت یان گوناهەکان سوك بکات یاخود پلەکان بەرز بکاتەوە، بە بەڵگەی ئەو فەرمایشتەی لە (دوو صەحیحەکە و سەرچاوەکانی تریشدا هاتووە): (أن النبي يسجد تحت العرش يوم القيامة، ويثنى على الله تعالى الثناء يلهمه يؤمئذ، "فيقال يا محمد، إرفع رأسك، واشفع تشفع، واسأل تُعْطَهُ") واتە: پێغەمبەر (ﷺ) لە ڕۆژی دواییدا لە ژێر عەرشدا سووژدە دەبات، بەهەموو ئەو شێوازانە ستایشی خودا دەکاتکە خوای گەورە بە ئیلهام دەیخاتە دڵییە، پێی دەوترێت: موحەممەد، سەرت بەرزکە، داوا بکە پێت دەدرێت، شەفاعەت بکە گیرا دەبێت.

مەبەست لە شەفاعەت ئەوە نییە کە خوای گەورە لە ویستێکی پاشگەز دەبێتەوە کە پێشتر هەیبووە لە پێناو شەفاعەتکاردا، بەڵکو هەموو ئەو شتانە دەگێڕێنەوە بۆ ویستی هەربوو و زانستی بێ سەرەتا[٢].

---

١) الكواشف الجلية عن معاني الواسطية ٣٥٢.

٢)الشرح الجديد لجوهرة التوحيد للعدوي ١٤٠.

٢ _ شەفاعەتی نەچەسپاو:

بریتیە لەو تکاو شەفاعەتەی کە لە غەیری خوا یان بەبێ ڕێپێدانی خوا دەکرێت یاخود تکاکە بۆ هاوبەش دانەرانە. خوای پاك و تاك دەفەرمووێت: ﴿مِّن قَبۡلِ أَن يَأۡتِيَ يَوۡمٞ لَّا بَيۡعٞ فِيهِ وَلَا خُلَّةٞ وَلَا شَفَٰعَةٞۗ وَٱلۡكَٰفِرُونَ هُمُ ٱلظَّٰلِمُونَ﴾ البقرة: ٢٥٤.[1] واتە: (پێش ئەوەی ڕۆژێك بێت کە کڕین و فرۆشتن و دۆستایەتی و تکاکاری تیادا نییە، "ئەو ڕۆژە" بێ باوەڕان هەر خۆیان لە ڕیزی ستەمکارانن).

جا ڕاڤە کردنی شەفاعەت بەوە کە شەفاعەتکار وا لە شەفاعەت لەلاکراو بکات کە کارێك بکات پێچەوانەی ئەوەی کە پێشتر دەیویست ئەنجامی بدات. وەك ئەوەی کەسێکی لاواز چاوی لەوە بێ کە کەسێکی خاوەن پێگە و دەسەڵات چاکەیەکی لەگەڵدا بکات و بڕواشی وابێت کە خاوەن پێگەکە مەبەستی وایە کە لاوازەکە بێ بەش بکات لە چاکەکە، بۆیە لاوازەکە پەنا بۆ کەسێکی نزیك لە خاوەن پێگەکە دەبات تا شەفاعەت و تکای بۆ بکات و وای لێبکات چاکەکەی لەگەڵ بکات.

فەرموودەی: پێی دەوترێت: محمد، سەرت بەرزکە... تاد: صحيح البخاري، واللفظ له، في: ٦٠ أحاديث الأنبياء، ٣ باب قول الله تعالى: ﴿إِنَّآ أَرۡسَلۡنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوۡمِهِۦٓ أَنۡ أَنذِرۡ قَوۡمَكَ﴾ نوح: ١، رقم ٣٣٤٠، عن أبي هريرة رضي الله عنه. وهو بألفاظ مقاربة في: صحيحح البخاري: ٦٥ كتاب التفسير_ سورة البقرة، ١ باب قول الله تعالى: ﴿وَعَلَّمَ ءَادَمَ ٱلۡأَسۡمَآءَ كُلَّهَا﴾ البقرة: ٣١، رقم ٤٤٧٦، عن أأنس. و ٨١ كتاب الرقائق، ٥١ باب صفة الجنة والنار، رقم ٦٥٦٥، عن أنس. و٩٧ كتاب التوحيد، ١٩ باب قول الله تعالى: ﴿لِمَا خَلَقۡتُ بِيَدَيَّ﴾ ص: ٧٥، رقم ٧٤١٠، عن أنس. و ٢٤ باب قول الله تعالى: ﴿وُجُوهٞ يَوۡمَئِذٖ نَّاضِرَةٌ﴾ القيامة: ٢٢، رقم ٧٤٤٠، عن أنس. وفي صحيح مسلم: ١ كتاب الإيمان، ٨٤ باب أدنى أهل الجنة منزلة منها، رقم ١٩٣ (٣٢٢ و ٣٢٦) عن أنس. و ١٩٤، عن أبي هريرة.

[1]) الكواشف الجلية، سەرچاوەی پێشوو.

شەفاعەت بەو مانایە شتێکی نەبوو و ئەستەمە بەنیسبەت خودای گەورە، چونکە لە نمونەی پێشوودا وا دەر دەکەوێت کە شەفاعەت لەلاکراو پێشتر مەبەستێکی بڕیاردابوو بە پێچەوانەی ئەو شتەی کە شەفاعەتی بۆ کراوە، کەچی کاتێك تکاکارو شەفاعەتکار دێت چەند هۆکارێك دەخاتەڕوو کە بەمەش شەفاعەت لەلاکراو پێشتر پێی نەزانیوە، بەپێچەوانەوە تەنها شتێك ڕوودەدات لە ناو بەدیهێنراو و بوونەوەرەکانی خوادا کە خوای گەورە ویستی لەسەر بووبێت، هیچ کەسێك ناتوانێت هەڵسوکەوت و گۆڕانکاری بکات لە ویستی پەروەردگاردا.

ئەمە سەر دەکێشێت بۆ بۆچوونی گۆڕانی ویست (البداء[1]): بەو واتایەی کە خوای گەورە پلە بەپلە شتەکان بەڕێوە دەبات، زانستی پەروەردگار دووبارە دادەڕێژرێتەوەو شتی نوێی بۆ دەردەکەوێت، دوای ئەوەی کە پێشتر زانا نەبووە بەشتەکان. هەموو ئەم شتانە ئەستەمن بۆ خوای تاك و پاك.

ئەم جۆرە شەفاعەت و تکایە کە خوای گەورە بە پوچەڵ و نەچەسپاوی داناوە لە چەندین ئایەتدا، هەروەك دەفەرموویت: ﴿فَمَا تَنفَعُهُمۡ شَفَٰعَةُ ٱلشَّٰفِعِينَ﴾ المدثر: ٤٨. واتە: (ئیتر تکای تکاکاران سوودیان پێ ناگەیەنێت).خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿يَوۡمَ لَا تَمۡلِكُ نَفۡسٞ لِّنَفۡسٖ شَيۡـٔٗاۖ وَٱلۡأَمۡرُ يَوۡمَئِذٖ لِّلَّهِ﴾ الانفطار: ١٩. واتە: (ئەو ڕۆژە کەس فریای کەس ناکەوێت، کەس هیچ شتێکی لەدەست نایەت بۆ کەسانی تر، ئەو ڕۆژە هەموو شتێك بەدەست خوایە، فەرمان تەنها فەرمانی پەروەردگاری دادپەروەرە).هەروەها دەفەرموویت:﴿مِّن قَبۡلِ أَن يَأۡتِيَ يَوۡمٞ لَّا بَيۡعٞ فِيهِ وَلَا خُلَّةٞ وَلَا شَفَٰعَةٞۗ وَٱلۡكَٰفِرُونَ هُمُ ٱلظَّٰلِمُونَ﴾ البقرة: ٢٥٤.[2] واتە: (پێش ئەوەی ڕۆژێك بێت کە

---

[1] خۆی لە ڕووی زمانەوانیەوە بە واتای بۆ دەرکەوتن دێت، بەڵام لە ڕووی زاراوەییەوە بە واتای گۆڕانی ویستی خوا دێت، هەر بۆیە بە گۆڕانی ویست لێکمداوەتەوە. (وەرگێڕ).

[2] شرح الجدید، سەرچاوەی پێشوو.

کڕین و فرۆشتن و دۆستایەتی و تکاکاری تیادا نییە، "ئەو ڕۆژە" بێ باەڕان هەر خۆیان لە ڕیزی ستەمکارانن).

جۆرەکانی تکا و شەفاعەتی چەسپاو:

زانایان باسی چەند جۆرێك لە شەفاعەتی چەسپاویان کردووە، لەوانە:

١_ شەفاعەتی مەزن کە تایبەتە بە پێغەمبەرمان موحەممەد (ﷺ) لە ناو گشت برایەکانی لە پێغەمبەرو پەیامبەران، ئەمە ئەو شەفاعەتەیە بۆ خەڵکی دەکرێت کە لە گۆڕەپانی مەحشەر ڕاگیراون تا ئەو ڕاوەستانەیان کۆتایی بێت و بحەسێنەوە لە دەست ناخۆشی و چەرمەسەری ڕاوەستانەکە، ئەم شەفاعەتەش دوای ئەوە دەبێت کە خەڵکی داوای دەکەن لە پێغەمبەرە خاوەن بەرنامەو شەریعەتەکان هەر لە ئادەم و نوح و ئیبڕاهیم و موسا و عیسا (سەلام خوایان لێ بێت) بەڵام ناوبراوان ڕایدەگەیەنن کە ئەو مەنزلگاو پلەو پایەیان پێ نەدراوە کە بریتیە لە پلەی سوپاس کراو (مقام المحمود)،

لەم بارەشەوە کۆمەڵێك فەرموودە لە هاوەڵانەوە هاتوون کە دەگەنە ئاستی تەواوتر.

٢_ شەفاعەتی پێغەمبەر (ﷺ) بۆ بردنە بەهەشتی کۆمەڵێك بەبێ لێ پێچینەوە، بە بەڵگەی فەرموودەی (عوکاشەی کوڕی میحصەن) لە (دوو صەحیحەکەدا) هاتووە، داوای لە پێغەمبەر (ﷺ) کردووە بۆی بپاڕێتەوە تا ببێت بە یەکێك لەو حەفتا هەزارەی کە دەچنە بەهەشتەوە بەبێ لێ پێچینەوە، ئەمانە کەسانێکن سیخوڕی و جاسوسی و گوێ هەڵخستن ناکەن و ڕەشبین و خۆبەزلزان نین و پشتیش بەخودا دەبەستن.

٣_ شەفاعەتێکە بۆ ئەو کەسانەی شایەنی ئاگری دۆزەخن، بەڵام خوای گەورە سزایان نادات بە ئاگری دۆزەخ. ئەمەش تەواو بە لێبوردنی خوایە.

٤_ هێنانه دەرەوەی یەکتاناسان لە ئاگر دوای بەسەر چوونی ئەو ماوەیەی کە پێشتر لە زانستی خوای گەورەدا بڕیاری لەسەر درابوو کە لەو ماوەیەدا سزابدرێن.

٥_ شەفاعەتێکە بۆ هەندێ لە کەسانی بێ باوەڕ بۆ ئەوەی سزایان لەسەر سووك بکرێت.

٦_ شەفاعەتێکە بۆ پلە بەرزکردنەوەی هەندێ لە بەهەشتیەکان[1].

جۆری یەکەم و دووەم و شەشەم لە جۆرەکانی شەفاعەت ڕاجیاییان لەسەر نییە، بەهەمان شێوە پێویستە لەسەر جۆری پێنجەمیش ڕاجیایی نەبێت.

بەڵام ڕاجیایی لەسەر جۆری سێیەم و چوارەم هەیە، کە موعتەزیلەکان و ئیبازییەکان نکۆڵیان لێکردووە.

جهمی نکۆڵی کردووە لە بوونی شەفاعەت و لەوەی کۆمەڵێك دەربچن لە ئاگری دۆزەخ[2]. مورجیئەکانیش نکۆڵیان لە شەفاعەت کردووە بەهۆی ئەم بۆچوونەیان: هیچ تاوانێك لەگەڵ ئیمان زیانی نابێت[3].

---

(1) الشرح الجديد ١٤١، سەیری ئەم بابەتە و جگە لەمەش بکە لە: شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢٨٢ ولاپەڕەکانی دواتر، شرح الجوهرة للباجوري ٣٠٥ ونقل عن السيوطي وغيره. وانظر روايات الصحابة عن رسول الله ﷺ في الشفاعة لأهل الكبائر في: شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة ٣٨٧/٥ ولاپەڕەکانی دواتر،

وحديث عكاشة بن محصن: صحيح البخاري: ٧٦ كتاب الطب، باب من إكتوى أو كوى غيره، رقم ٥٧٠٥، ن عمرن بن حصين. و٨١ كتاب الرقائق، ٢١ باب: ﴿وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى ٱللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُۥٓ﴾ الطلاق: ٣، رقم ٦٤٧٢، عن إبن عباس. وفي صحيح مسلم: ١ كتاب الإيمان، ٩٤ باب الدليل على دخول طوائف من المسلمين الجنة...، رقم ٢١٨ (٣٧١ و ٣٧٢)، عن عمران بن حصين، ورقم ٢٢٠ (٣٧٤)، عن إبن عباس.

(2) التبيه والرد ١٣٤.

(3) كفاية الطالب الرباني ٦٧/١.

جا موعتەزیلەکان و ئیبازییەکان ئەم بەڵگانەیان هێناوەتەوە لەسەر نکۆڵی کردنیان لە بوونی شەفاعەت بۆ ئەو کەسەی کە شیاوی چوونە دۆزەخە (ئەمە جۆری سێیەمی شەفاعەتە):

١_ خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿وَٱتَّقُواْ يَوۡمٗا لَّا تَجۡزِي نَفۡسٌ عَن نَّفۡسٖ شَيۡـٔٗا وَلَا يُقۡبَلُ مِنۡهَا شَفَٰعَةٞ﴾ البقرة: ٤٨. واتە: (خۆتان بپارێزن لە ڕۆژێك كە كەس فریای كەس ناكەوێت و كەس هیچی لەدەست نایەت و تكاكاریی كەسیش وەرناگیرێت).

٢_ خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿مَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنۡ حَمِيمٖ وَلَا شَفِيعٖ يُطَاعُ﴾ غافر: ١٨. واتە: (هیچ دڵسۆزو پشتیوانێك بۆ ستەمكاران نییە، كەس تكاكارو غەمخۆریان نییە، تا قسەیەكی ڕەواجی هەبێت و تكای لێ وەربگیرێت).

زۆربەی زانایان بەم بەڵگانەوەڵامیان داوەتەوە:

١_ مەبەست لە ئایەتی یەكەم خودی بێ باوەڕەكەیە، چونكە ڕووی دووان و فەرمایشتەكە لەوانە، ئایەتەكەش وەك بەرپەرچێك دابەزی بۆ ئەو جولەكانەی گومانیان دەبرد باوباپیرانیان تكاو شەفاعەتیان بۆ دەكەن. ستەمكارەكانیش كە لە ئایەتی دووەمدا باسیان لێوەكراوە هەر بێ باوەرو كافرەكانن، چونكە ستەمكار بەشێوەیەكی ڕەها هەر بێباوەڕە.

٢_ لێخۆش بوون لە هەر گوناهێك جگەلە كوفرو بێ باوەڕی بەبێ تەوبەكردن و شەفاعەت شتێكی دروستە، كەواتە لێخۆش بوون شەفاعەت لەو گوناهانە لە پێشترە كە دروست بێت. سزادانیش مافی خوایە، بۆیە دەكرێ لە تاوانبار خۆش ببێت و دەشكرێ سزای بدات. خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَهُوَ ٱلَّذِي يَقۡبَلُ ٱلتَّوۡبَةَ عَنۡ عِبَادِهِۦ وَيَعۡفُواْ عَنِ ٱلسَّيِّـَٔاتِ﴾ الشورى: ٢٥. واتە: (خوا ئەو زاتەیە كە پەشیمانی و تەوبە لە بەندەكانی وەردەگرێت، چاو پۆشیش دەكات لە هەڵەو گوناهەكانیان). هەروەها دەفەرموویێت:﴿إِنَّ ٱللَّهَ يَغۡفِرُ ٱلذُّنُوبَ جَمِيعًا﴾ الزمر: ٥٣. واتە:

("بەڕاستی ئەگەر ئێوە تەوبەی ڕاست و دروست بکەن" خوا لە هەموو گوناهو هەڵەکانتان خۆش دەبێت).

موعتەزیلەکان و ئیبازییەکان نکۆڵیان کردووە لە جۆری چوارەمیش لەو شەفاعەتەی کە بۆ یەکتاناسانێك دەکرێت کە چوونەتە دۆزەخەوە، تەنانەت واگومانیان بردووە: هەر کەسێ بچێتە دۆزەخەوە بۆ هەتا هەتایی تیایدا دەمێنێتەوە، چونکە کەسێ بچێتە دۆزەخەوە یان بێ باوەڕو کافرە یاخود گوناهی گەورەی ئەنجامداوەو تۆبەشی لەسەر نەکردووە.

بەڵگەشیان لەسەر نکۆڵی کردن لەم جۆرەی شەفاعەت ئەوەیە: کە خوا هەر کەسێك بخاتە دۆزەخەوە ئەوا ڕیسواو سەرشۆڕی کردووە، شەفاعەتیش تەنها بۆ کەسێکە کە خوا لێی ڕازی بووبێت، کەسێکیش خوا ڕیسوای کردبێت هەر گیز لێی ڕازی نابێت، کەسێکیش خوا لێی ڕازی بێت هەرگیز ڕیسوای ناکات.

زۆربەی زانایان وەڵامیان داوەتەوەو وتویانە:

أ_ پێغەمبەری خودا (ﷺ) دەفەرموویت: (شفاعتي لأهل الكبائر من أمتي) واتە: شەفاعەتی من بۆ ئەو کەسانە لە ئوممەتەکەم کە گوناهی گەورەیان کردووە. ئەم فەرموودەیە مانای ڕاشکاو لەوبارەوە بەدەستەوە دەدات[1].

---

[1]) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢٩٠، الإنصاف للباقلاني ١٧٠.

فەرموودەی: : شەفاعەتی من... تاد: قال شيخ شعيب الأرتؤوط في هامش الصفحة من شرح العقيدة الطحاوية: حديث صحيح بطرقه وشواهده، أخرجه أبو دود والترمذي وأحمد والطياليسي وأبو نعيم في الحلية والطبراني في الصغير من حديث أنس، وصححه ابن حبان والحاكم، وأخرجه الترمذي وابن ماجه والطياليسي وأبو نعيم في الحلية من حديث جابر بن عبدالله، وصححه الحاكم وأخرجه الطبراني من حديث ابن عباس، والخطيب البغدادي من حديث ابن عمر.

ب_ ئێمە دانانێین بەوەی خوای گەورە هەرگیز ڕازی نابێت لە کەسی لاسار (فاسق)، چونکە کەسی لاسار بەهۆی باوەڕو ئیمانەکەی ڕەزامەندی دەست دەخات و بەهۆی لاسارییەکەیشی شیاوی ڕق لێ بوونەوەیە. بەوەی ئەو جۆرە شەفاعەتە سزاکە لانابەرێت کە پێشتر بۆ شەفاعەت بۆکراو لە زانستی هەربووی پەروەردگاردا بڕیاری لەسەر دراوە، لە ئاگری دۆزەخدا دێنە دەرەوە لە دوای تەواو بوونی ماوەی سزادانەکەی کە لە زانستی خوای گەورەدا بۆ دیاری کراوە[1].

تکا و شەفاعەتی غەیری پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ):

دوای شەفاعەتی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)، دەرگای شەفاعەت دەکرێتەوە بۆ ئەوانەی کە خوای گەورە ڕەزامەندی لەسەرە، خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ يَوۡمَئِذٖ لَّا تَنفَعُ ٱلشَّفَٰعَةُ إِلَّا مَنۡ أَذِنَ

[1] الشرح الجديد، سەرچاوەی پێشوو، ولوامع الأنوار البهية ٢/٢١٧، تمهيد الأوائل ٤١٥، شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٤٨، و شرح الجوهرة لعبدالسلام ٢٤٤، والمعتزله لعواد المعتق ٢٣٦.

به تێرو تەسەلی سەیری بۆچوونی ئیبازییەکان بکە لەبارەی شەفاعەت لە (البعد الحضاري ٦٧٠ ولاپەڕەکانی دواتر). لە سەرچاوەی ناوبراودا ئەم وتەیەی (عەمرو تەلانی) هێناوە: (هاوەڵانمان ڕەحمەتی خوایان لێبێت وتویانە: شەفاعەت ڕاستە و گومانی تێدا نییە، شەفاعەت تایبەتە بە باوەڕداران نەك ئەوانەی گوناهی گەورەیان کردووەو لاسارو خراپەکارن)، بەهەمان شێوە لە (٧٥٢) لە (عمرو التلاني)ەوە هێناوە: کە نکۆڵی کردووە لەوەی گوناهبارەکانی ئوممەتی محمد ﷺ لە ئاگری دۆزەخ بێنە دەرەوە.

سالمی لە (مشارق أنوار العقول ٢/١٤٣) وتویەتی: (ڕێبازی ڕاستڕەو و خۆڕاگران _ ئیبازییەکان _ و موعتەزیلەکان ئەوەیە کە ئەوانەی گوناهی گەورە ئەنجام دەدەن هاوبەشدانەربن یاخود لاسارو گوناهبار ئەوا بۆ هەمیشەیی لە ئاگری دۆزەخدا دەمێننەوە، خواناس و گوێڕایەڵەکانیش بۆ هەمیشەیی لە بەهەشتدا دەمێننەوە، بەڵام ئیبازییەکان دەڵێن: سزادان بە دادگەری خودایە و پاداشت دانیش بە بەخشش و چاکەی خودایە، موعتەزیلەکان دەڵێن: ئەمە پێویستە لەسەر خودا، ئەم بۆچوونەی موعتەزیلەکانیش لەسەر بنچینە گەندەڵ و پوچەڵەکەیان بنیاتنراوە کە دەڵێن: عەقڵ چاك و خراپی شتەکان دەیاری دەکات)./ ونقل قول السالمي في البعد الحضاري ٧١٦، سەیری: الحق الدامغ ١٨٥. بکە.

لَهُ ٱلرَّحۡمَٰنُ وَرَضِيَ لَهُۥ قَوۡلٗا﴾ طه: ١٠٩.[1] واته: (لەو ڕۆژەدا تكاو شەفاعەت وەرناگیرێت و بێ سوودە، مەگەر لە كەسێك خوای میهرەبان مۆڵەتی بدات و ڕازی بێت بەوەی قسەی بۆ بكرێت و قسەی لێ وەربگرێت). مەبەستی لەوەیە شەفاعەت تەنها بۆ ئەو كەسەیە كە وتەو بیروباوەڕی بریتی بێت لە (لا اله الا الله محمد رسول الله (ﷺ)).

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (فيقول الله عزوجل: شفعت الملائكة، وشفع النبيون، وشفع المؤمنون، ولم يبق إلا أرحم الراحمين، فيقبض قبضة من النار، فيخرج منها قوم لم يعملوا خيرا قطُ) واتە: خوای گەورە دەفەرمووێت: فریشتەكان شەفاعەتیان كرد، پێغەمبەران شەفاعەتیان كرد، تەنها خوای بەخشندەی میهرەبان ماوە، جا خوای گەورە كۆمەڵە خەڵكێك لە ئاگر دەردەهێنێت كە هەرگیز چاكەیەكیان نەكردووە.

پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (إن من أمتي مَن يشفع للفِئام، ومنهم مَن يشفع للقبيلة، ومنهم من يشفع للعصبة، ومنهم مَن يشفع للرجل حتى يدخلوا الجنة) واتە: لە ناو ئوممەتی من كەسانێك هەن كە شفاعەت بۆ كۆمەڵە خەڵكێكی زۆر دەكات، هەیانە شەفاعەت بۆ هۆزێك دەكات و هەیانە شەفاعەت بۆ دەستەیەك دەكات، هەشیانە شەفاعەت بۆ یەك پیاو دەكات تا دەچنە بەهەشتەوە.

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (يشفع الشهيد في سبعين من أهل بيته)[2] واتە: شەهید شەفاعەت بۆ حەفتا كەس لە خانەوادەكەی دەكات.

---

[1]) نور الإسلام لعبدالكريم المدرس ٢٩١.

[2]) نور الاسلام ٢٩١، سەیری: لوامع الأنوار البهية ٢/٢٠٩، شرح العقيدة الطَحَاوية لإبن أبي العز ٢٩٣. بكە.

فەرموودەی: فریشتەكان شەفاعەتیان كرد، پێغەمبەران شەفاعەتیان كرد... تاد: صحيح مسلم، واللفظ له، ١ كتاب الإيمان، ٨١ باب معرفة طريق الرؤية، رقم ١٨٣، عن أبي سعيد االخدري. والحديث في: مسند الإمام أحمد ٣/٩٤، عن أبي سععيد الخدري.

هەروەها دەفەرمووێت: (يشفع يوم القيامة ثلاثة: الأنبياء، ثم االعلماء، ثم الشهداء)[١] واتە: لە ڕۆژی دواییدا سێ دەستە تکاو شەفاعەت دەکەن: پێغەمبەران، دواتر زانایان، پاشان شەهیدەکان.

حیکمەتی بوونی تکا و شەفاعەت:

حیکمەت لە شەفاعەت ڕێزگرتنە لە شەفاعەتکاران و بەرز ڕاگرتنیانە لەبەردەم گشت بینەران، هەروەها داباراندنی ڕێژنەی سۆزو بەخششی خواییە بەسەر شەفاعەت بۆکراو[٢].

بڕوابوون بەشەفاعەت مانای وانییە خەڵکی ئامادە بکرێن و هانبدرێن بۆ بوێری و دەستپێشخەری کردن لە تاوانکارییدا، هەروەك هەندێك بۆچوونیان وایە. لەبەر ئەوەی هیچ کەسێك نازانێت کە شەفاعەتی بۆ دەکرێت یان نا، تا وای لێبکات بەکەیفی خۆی هەڵسوکەوت بکات[٣].

فەرموودەی: لە ناو ئوممەتی من کەسانێك هەن.. تادد: سنن الترمذي، كتاب صفة االقيامة والرقئق والورع، باب ما جاء في الشفاعة، ن أبي سعيدد االخدري. وقال: حديث حسن.

فەرموودەی: شەهید شەفاعەت بۆ حەفتا کەس... تاد: سنن أبي داود، ١٥ كتاب الجهاد، ٢٦ بب في الشهيد يشفع، رقم ٢٥٢٢، عن أبي درداء. وحسنه السيوطي في الجامع الصغير ٥٩٠.

١) نور الاسلام ٢٩١، شرح لعقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢٩٣.

فەرموودەی: لە ڕۆژی دواییدا... تاد، رواه إبن ماجه، عن عثماان رضي الله عنه./ الجامع الصغير للسوطي ٥٩٠ وحسنه. وقال إبن أبي العز: رواه الحافظ أبو يعلى. وخرجه محققه االشيخ شعيب في الهامش.

٢) نور الاسلام ٢٨٧.

٣) نور الاسلام ٢٨٨.

بنچینەکانی بانگەوازی پێغەمبەری مەزن موحەممەد (ﷺ)

بانگەوازی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) لە هەردوو بەشی شایەتمان بەدەر دەکەوێت، کە دوو بنچینەنەی هەرە سەرەکی بانگەوازی ناوبراون[1]، جا لەژێر ئەم دوو بەشە هەموو بەش و لق و پۆپەکانی تری ئیسلام کۆدەبنەوە.

بنچینەی یەکەم:

بڕوابوون بەبوونی خوداو یەکتاییەکەی، هەروەها بەوەی خوای گەورە خاوەنی هەموو سیفەتێکی تەواو و کاملە. هەر لەم کتێبەدا لە بەشی خواناسی لەوبارەوە قسەمان کرد، باسی ئەوەشمان کرد کە چ شتێك ئەستەم (مستحيل) و پێویست (واجب) و دروست (جائز)ە بۆ خوای پاك و بەرز.

ئەمەش بەسە کە ئاماژە بدەین، بەوەی قورئانی پیرۆز لەمیانەی خستنەڕووی ئەو بنچینەیەدا بیروباوەڕی سێکوچکەیی (تثليث)ی نەصرانیەکان و هاوبەش دانانی جولەکەکان و پەیکەرپەرستی و ئەستێرەپەرستی و هەموو جۆرەکانی تری بتپەرستی کە لەلایەن عەرەبەکان هەبوون و هەڵوەشاندەوە، خوای گەورە لە چەندین ئایەتدا باسی پوچەڵیانی کردووە: ﴿لَّقَدۡ كَفَرَ ٱلَّذِينَ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ ثَالِثُ ثَلَٰثَةٖۘ وَمَا مِنۡ إِلَٰهٍ إِلَّآ إِلَٰهٞ وَٰحِدٞۚ وَإِن لَّمۡ يَنتَهُواْ عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ مِنۡهُمۡ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ المائدة: ٧٣. واتە: (سوێند بێت بەخوا بێگومان ئەوانەش بێ باوەڕ بوون کە وتیان: خوا یەکێکە لە سێ دانە خوا "لە حاڵەتێکدا": هیچ خوایەك، هیچ پەروەردگارێك نییە جگەلە خوایەکی تاك و تەنها، خۆ ئەگەر لەو گوفتارە

---

[1]) شرح السنوسية للباجوري ١٦٥، شرح أم البراهين للسنوسي وحاشية الدسوقي عليها ١٩٠ و ٢١٩، شرح الجوهرة للباجوري ٢٠٨، مشارق أنوار العقول ٢٧٣/١، شرح غاية المراد ١٨.

نابەجێ و ناقۆڵایەیانە کۆڵ نەدەن، سوێند بەخوا ئەوانەیان کە بێباوەڕ بوون سزایەکی بەئێشیان تووش دەبێت).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَإِذۡ قَالَ ٱللَّهُ يَٰعِيسَى ٱبۡنَ مَرۡيَمَ ءَأَنتَ قُلۡتَ لِلنَّاسِ ٱتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَٰهَيۡنِ مِن دُونِ ٱللَّهِۖ قَالَ سُبۡحَٰنَكَ مَا يَكُونُ لِيٓ أَنۡ أَقُولَ مَا لَيۡسَ لِي بِحَقٍّۚ إِن كُنتُ قُلۡتُهُۥ فَقَدۡ عَلِمۡتَهُۥۚ تَعۡلَمُ مَا فِي نَفۡسِي وَلَآ أَعۡلَمُ مَا فِي نَفۡسِكَۚ إِنَّكَ أَنتَ عَلَّٰمُ ٱلۡغُيُوبِ﴾ المائدة: ١١٦. **واتە: (کاتێکیش خوا "هەر لە قیامەتدا" فەرمووی: ئەی عیسای کوڕی مەریەم، ئایا ئەوە تۆ بە خەڵکیت وتوە: منیش و دایکیشم بە دوو خوا دابنێن لە ئاست خوای پەروەردگارەوە؟ عیسا لەوەڵامدا وتی: پاکی و بێگەردی و بێ هاوەڵی شایستەی تۆیە، بۆم نییە شتێك بڵێم بۆ خۆم کە مافی من نەبێت؟! "چۆن حەق بەخۆم دەدەم شتی وابێت بە دەممدا؟!" خۆ ئەگەر شتی وام وتبێت ئەوە بەڕاستی تۆ دەیزانیت و لێت شاراوە نییە، چونکە تۆ دەزانیت بەهەرچی لە دڵ و دەروونمدا هەیە، بەڵام من نازانم بەوەی کە لە دەریای علیم و زانستی بێ پایانی تۆدایە، چونکە بەڕاستی هەر تۆ زانا و شارەزای نهێنی و پەنهانی).**

بیروباوەڕی یەکتاناسی لە قورئانی پیرۆزدا، بەرزترین زانست و زانیارییە، کە مرۆڤ بۆ پلە بەرزەکانبەرز دەکاتەوە.

ئەو یەکتاناسینەی خۆشویستن و پشت بەخوا بەستنەی پێشینان بوو، کە دەروونی ئەوانی پاك و پوخت کرد، هیمەتیانی بەرز ڕاگرتن، سەربەرزی و پایەداری و دەسەڵاتی پێی بەخشین، دادپەروەری و ڕاستی بەرپاکرد، تەنانەت بووە کلیلی سەرکەوتنەکانیان و ڕزگار کردنی وڵاتان، ئازاد کردنی خەڵکی لە ستەمی پادشاکان و کۆیلایەتی کردن بۆ قەشە و حیبر و ڕەبەنەکان، بەمەش پێشینان کۆڵەگەی ژیارو شارستانیەتیان دامەزراند، زانست و هونەرەکانیان زیندوو کردەوە، شتی وایان داهێنا کە هیچ گەلێك بۆی نەکرا، تەنانەت (غوستاف لوبون) لە کتێبەکەیدا (تطور الأمم) وتی: هۆنەری هیچ گەلێك لە گەلانی گەشەسەندوو تواناو بەهرەکەی

تەواو و کامڵ نابێت، تەنها لەدوای سێ نەوە نەبێت: یەکەم نەوەی لاساییکەرەوە، دووەم: ئەو نەوەی دوو سەردەمی بینیبێت (مُخَضرِم)[١]، سێیەم: نەوەی سەربەخۆو خاوەن پیشەی تایبەت. دانەرەکە دواتر وتویەتی: بەڵام تەنها عەرەب تاکە ئوممەتێکە کە هەر لە نەوەی یەکەمدا توانیویەتی هەموو هونەرەکان بەتەواوی و کامڵی بەهرەکانیانەوە دەست بخەن، کە ڕەفتاریان لەسەر کرد)[٢]. کاریگەری بیروباوەڕی یەکتاناسی بە ئەندازەیك لە ژیانی مرۆڤدا گەشەی کردووەو پێشکەوتووە کە مرۆڤ هەر هێندەی پێویستە.

ئەم بنچینە، پێکهاتەی ڕستەی یەکەمی شایەتمانە (لا اله الا الله)[٣].

بنچینەی دووەم:

باوەڕ بوون بە پێغەمبەر خودا موحەممەد (ﷺ). واتاکەی ئەوەیە:

١_ پێویستە بڕوا بەوە بهێنرێت کە موحەممەد (ﷺ)پێغەمبەری خوایە و کۆتا پەیامبەرە.

٢_ پێویست بوونی باوەڕ هێنان و بەڕاستدانانی ئەو هەواڵ و خەبەرانەی پێغەمبەر (ﷺ)داویەتی.

٣_ پێویستی گوێڕایەڵی و ملکەچ بوون بۆ هەر دان پێدانان (تقریر) و کردارو گوفتارێك جا فەرمان یاخود ڕێگری و قەدەغە کردن بێت، پێویستە شوێن پێی هەڵبگرین و پابەندی ڕێگە و ڕێبازی ببین، چونکە گوێڕایەڵی پێغەمبەر (ﷺ) گوێڕایەڵی بووونە بۆ خودا، خوای

---

١) مُخَضرم: بەو کەسە دەڵێن دوو سەردەمی بینی بێت، وەك: کەسێك سەردەمی پێش ئیسلام و سەردەمی ئیسلام، یاخود سەردەمی ڕژێمی بەعس و دیکتاتۆریەتی عێراق و فیدراڵیەتی هەرێمی بینی بێت. (وەرگێڕ).

٢) الوحي المحمدي ١٣١.

٣) شرح أم البراهين وحاشية الدسوقي عليه ٢١٩.

گەورە دەفەرموویت: ﴿مَّن يُطِعِ ٱلرَّسُولَ فَقَدۡ أَطَاعَ ٱللَّهَ﴾ النساء: ٨٠. واتە: (ئەوەی فەرمانبەرداری پێغەمبەر (ﷺ) بکات، بەڕاستی فەرمانبەرداری خوای کردووە). خوای بێ وێنەدەفەرموویت: ﴿وَمَآ ءَاتَىٰكُمُ ٱلرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَىٰكُمۡ عَنۡهُ فَٱنتَهُواْ﴾ الحشر: ٧. واتە: (جا ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) پێی بەخشیون وەری بگرن، هەر فەرمانێکی پێدان بەگوێی بکەن، قەدەغەی هەر شتێکی لێ کردن مەیکەن). هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤۡمِنٖ وَلَا مُؤۡمِنَةٍ إِذَا قَضَى ٱللَّهُ وَرَسُولُهُۥٓ أَمۡرًا أَن يَكُونَ لَهُمُ ٱلۡخِيَرَةُ مِنۡ أَمۡرِهِمۡۗ وَمَن يَعۡصِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ فَقَدۡ ضَلَّ ضَلَٰلٗا مُّبِينٗا﴾ الأحزاب: ٣٦. واتە: (بۆ هیچ پیاو و ئافرەتێکی ئیماندار دروست نییە، کاتێك خواو پێغەمبەرەکەی بڕیاری شتێك بدەن، ئەوان سەرپشك بن لە ئەنجامدانی ئەو کارەدا، چونکە ئەوەی سەرپێچی بکات لە فەرمانی خواو پێغەمبەرەکەی ئەوە بەڕاستی بە ئاشکرا، گومڕاو سەرلێشێواوە).... تاد،

بڕوا بوون بە فریشتە و جنۆکە و شتە شاراوەو غەیبیەکان دەچێتە ناو چوارچێوەی ئەو بنچینەیە.بەهەمان شێوە بڕوابوون بە پێغەمبەران بێ جیاوازی و زانینی ئەو شتەی پێویستە یانئەستەمە یاخود دروستە بۆیان، هەروەها بڕوابوون بەو کتێبە ئاسمانیانەی کە بۆ پێغەمبەران دابەزیون،بەهەمان شێوە دەچێتە ناو چوارچێوەی ئەو بنچینەیە، ئەو کتێبانە لە بنچینەکاندا کۆك و تەبان لەگەڵ قورئانی پیرۆزدا، چونکە لەیەك سەرچاوەوە هاتوون کە خوای گەورەیە، بەشی پێغەمبەرایەتی ئەرکی قسە کردن لەسەر ئەم بابەتەی لە ئەستۆ گرتووە، هەروەك پێشتر خرایەڕوو.

هەروەها بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی کە ڕۆژی پاداشت و سزایە لەکاتی زیندوو بوونەوە، هاندەرو پاڵنەرێکی بەهێزە بۆ ئەنجامدانی کارو خێرو چاکە و فەرامۆش کردنی کاری خراپ و ناشرین، ڕێنمایی دەروونی بەهێزتر دەکات کە مرۆڤ دەگێڕێتەوە لە خراپە و ستەم و زۆرداری. دواتربە تێروتەسەلی لەوبارەیەوە دەدوێن لە بەشی ژیانی دوارِۆژ.

ئەم بنچینە، پێکهاتەی ڕستەی دووەمی شایەتمانە (وأشهد أن محمدًا رسول الله)[1].

بەمەش ئەوە ڕووندەبێتەوە کە شایەتمان بە هەردوو بەشەکەیەوە، سەرباری کەمی پیتەکانی بەڵام هەموو ئەو شتانەی لەخۆ گرتووە، کە موسڵمان پێویستە لە بیروباوەڕو شەریعەتەکەیدا بڕوای پێی هەبێت[2].

یان بەدەربڕینێکی تر:

بریتیە لە بڕوابوون بەوەی ئایینی (ئیسلام) بریتییە لە ئایینی ڕاست و دروست، کە پێویستە هەر تاکێك باوەڕی بە هەموو پێکهاتەکانی بە وردو درشتی هەبێت و کاری پێبکات، بۆیە "سنوسی" وتویەتی: (لەوانەیە لەبەر پوختی ڕستەکە و لەخۆگرتنی ئەوشتانەی باسمان کردن، خودا ئەم ڕستەیەی کردبێتە وەرگێڕو بەر جەستەکەری واتاکانی ئیسلام لە ناو دڵی بەندەکەدا، بۆیە ئیمان و باوەڕ بێ دەربڕینی شایەتمان بە زمان لە کەس وەرناگیرێت)[3].

لەبەر ئەمە ناونیشانی هاتنە ناو ئایینی ئیسلامە، موسڵمانێتی لە هیچ کەسێك قبوڵ ناکرێت تا دان نەنێت بە هەر دوو بەشەکەی شایەتمان.

بۆیە پێویستە لەسەر موسڵمان زۆر شایەتمان دووبارە بکاتەوە، هەروەك ئەمە هاتووە لە فەرمایشتی ڕاستەوە، تا ئەو واتا بەرزو پیرۆزانەی لەخۆی گرتووە لەگەڵ گۆشت و خوێنی ئاوێتە ببێت. بەمەش گەر خودا ویستی لەسەر بێت کەسەکە نهێنی و شتی سەرسوڕهێنی وا بەدیدەکات وەك بەرهەمی شایەتمان نا ژمێردرێن[4].

---

(1) سەرچاوەی پێشوو.

(2) سەرچاوەی پێشوو ٢٢١.

(3) أم البراهين وشرحها للسنوسی ٢٢٢.

(4) سەرچاوەی پێشوو ٢٢٤.

له بەرامبەر پێغەمبەری مەزن موحەممەد (ﷺ) چیمان لەسەر پێویستە

پاش ئەوەی خوای گەورە نیعمەت و بەخششی کرد لەگەڵ موسڵمان بەوەی بڕوای بە خواو پێغەمبەرە مەزنەکەی هێنا، ئەوا پێویست بوو موسڵمان بزانێت، لە بەرامبەر پێغەمبەردا (ﷺ) چی لەسەر پێویستە، ئەو ئەرکانەش بریتین لە:

١_ خۆشویستنی پێغەمبەر (ﷺ) گەورەترە لە خۆشویستنی خود و منداڵ و سەروەت و سامان و هەموو خەڵکی.

پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (لا يؤمن أحدُكم حتى أكون أحبَّ اِليه من والده وولده والناس أجمعين)[١] واتە: هیچ یەکێکتان باوەڕی تەواو نابێت تا من خۆشەویستر نەبم لەلای لە باوکی و منداڵەکانی و لە هەموو خەڵکی.

ئەم خۆشویستنەش تەنها لەوەدا دەدرەوشێتەوە کە موسڵمان بەتەواوی ملکەچ و گوێڕایەڵی هەموو فەرمایشتەکانی ببێت.

٢_ ڕێز و حورمەت گرتنی بە زیندووی و مردوویی، دروست نییە پێش پێغەمبەر (ﷺ) دەست بە قسە بکرێت، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تُقَدِّمُواْ بَيۡنَ يَدَيِ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦۖ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ﴾ الحجرات: ١. واتە: (ئەی ئەو کەسانەی باوەڕتان هێناوە پێشی خواو پێغەمبەری خوا مەکەون لە بڕیارو پێشنیاردا لەخوا بترسن و پارێزکار بن).

دروستیش نییە دەنگ بەرز بکرێتەوە لە خزمەتی پێغەمبەردا (ﷺ)، خوای پاك و بەرز دەفەرمووێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَرۡفَعُوٓاْ أَصۡوَٰتَكُمۡ فَوۡقَ صَوۡتِ ٱلنَّبِيِّ وَلَا تَجۡهَرُواْ لَهُۥ بِٱلۡقَوۡلِ كَجَهۡرِ

---

١) فەرموودەی: هیچ یەکێتان باوەڕی تەواو نابێت... تاد: أخرجه أحمد و البخاري و مسلم و النسائي و إبن ماجة، عن أنس. وهو صحيح./ الجامع الصغير ٥٨٦.

بَعۡضِكُمۡ لِبَعۡضٍ أَن تَحۡبَطَ أَعۡمَٰلُكُمۡ وَأَنتُمۡ لَا تَشۡعُرُونَ﴾ الحجرات: ٢. واته: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە؛ دەنگتان بەسەر دەنگی پێغەمبەردا (ﷺ) بەرز مەکەنەوە لە کاتی گفتوگۆدا، قسە بێ پەردە مەکەن لە خزمەتیدا، وەکو بۆ یەکتری دەکەن، نەوەکو کردەوەکانتان پوچ ببێتەوەو هەستیشی پێ نەکەن).

ئەم ڕێزو حورمەت گرتنە تا دوای مردنیش هەر بەدەوامە، دروست نییە دەنگ بەرز بکرێتەوە لەلای گۆڕی موبارەکی یان لە مزگەوتەکەیدا، هەروەك پێویستە مرۆڤ زۆر بە ئەدەب و حورمەتەوە گوێ شل کات کاتێ گۆبیستی فەرموودەکانی دەبێت و ڕازی بێت بەوەی لە فەرمایشتەکانیدا هاتووەو یاخی نەبێت لێیان.

٣_ ئازار نەدانی پێغەمبەر (ﷺ) بەهەر شێوەیەك لە شێوەکانی.

خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يُؤۡذُونَ رَسُولَ ٱللَّهِ لَهُمۡ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ التوبة: ٦١. واتە: (ئەوانەی ئازاری پێغەمبەری خوا (ﷺ) دەدەن سزایەکی بەئێشیان بۆ هەیە).

ئازار گشتگیرە: جنێو و تانەیش دەگرێتەوە یان توانج لێدانی یاخود لە شەریعەتەکەی یان لە هاوسەرە پاکەکانی پێغەمبەر (ﷺ)، هەروەك خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ٱلنَّبِيُّ أَوۡلَىٰ بِٱلۡمُؤۡمِنِينَ مِنۡ أَنفُسِهِمۡۖ وَأَزۡوَٰجُهُۥٓ أُمَّهَٰتُهُمۡ﴾ الأحزاب: ٦. واتە: (پێغەمبەر (ﷺ) نزیکترە بە ئیمانداران لە خودی خۆیان و خێزانەکانیشی دایکیانن). یاخود توانج و جنێودان بەخانەوادە و ئالوبەیت یان هاوەڵانی...

٤_ سڵاوات و سەلامدان لەسەر پێغەمبەر (ﷺ).

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُۥ يُصَلُّونَ عَلَى ٱلنَّبِيِّۚ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ صَلُّواْ عَلَيۡهِ وَسَلِّمُواْ تَسۡلِيمًا﴾ الأحزاب: ٥٦. واتە (بەڕاستی خواو فریشتەکان سڵاوات دەدەن لەسەر پێغەمبەر (ﷺ)، ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە، ئێوەش سەلام و سڵاواتی لەسەر بدەن).

٥_ پێویستی شوێن پێ هەڵگرتنی پێغەمبەر (ﷺ)، خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ لَّقَدۡ كَانَ لَكُمۡ فِي رَسُولِ ٱللَّهِ أُسۡوَةٌ حَسَنَةٞ لِّمَن كَانَ يَرۡجُواْ ٱللَّهَ وَٱلۡيَوۡمَ ٱلۡأٓخِرَ وَذَكَرَ ٱللَّهَ كَثِيرٗا ﴾ الأحزاب: ٢١.
واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی لە پێغەمبەری خوادا چاکترین نمونەی تەواو و ڕێکوپێك هەیە تا چاوی لێ بکەن و شوێنی بکەون، بەتايبەت بۆ ئەو کەسانەی ڕەزامەندی خوایان مەبەستە، سەرفرازی قیامەت ئاواتیانە، هەمیشە و بەردەوام یادی خوا بەزۆر ئەنجام دەدەن و زمانیان پاراوە بەیادی ئەو). شوێنکەوتن و شوێن پێ هەڵگرتنیشی بریتییە لە فەرمانبەردار بوون و جێبەجێ کردنی هەموو کردارو گوفتارێکی پێغەمبەر (ﷺ).

***

بەشی شەشەم

ڕۆژی دوایی

سێ دەروازەیە لەخۆ دەگرێت:

دەروازەی یەکەم: بەڵگەی بوونی ڕۆژی دوایی و پێویستی باوەڕ پێ هەبوونی.

دەروازەی دووەم: ڕۆژی دوایی لەلای غەیری موسڵمانان:

لەلای شارستانیەتی دۆڵی ڕافیدین، میسرییە کۆنەکان، ئایینی زەردەشتی، یۆنانییە کۆنەکان، ڕۆمانیەکان، هندۆسییەکان، سابیئەکان، جولەکەکان، نەصرانییەکان.

دەروازەی سێیەم: ڕۆژی دوایی لە ئایینی ئیسلامدا:

واتاکەی، حوکمی باوەڕ پێ بوونی، کردەوەکان پەیوەستن بە ئاکامەکانیانەوە، تەوبە، مردن، گۆڕ، زیندوو بوونەوەو دوبارە ژیانەوە، نمیاش کردن و لێپرسینەوە، حەوز، تەرازوو، پرد، بەهەشت و دۆزەخ.

پێشەکی:

مرۆڤ لەسەر گۆی زەوی ژیاوە، بەشێوەیەکی ساکار ژیانی بەسەر بردووە، کە بیری نەدەکردەوە لە ئاکام و سەرەنجامەکانی ژیان. کاتێك مرۆڤ چاوی هەڵهێنا، بیری دەکردەوەو پرسیاری دەکرد ئایا نمونەی ئەو بەدیهێنراوە ژیرو عاقڵ و هۆشمەندە وەك ئاژەڵ یان جرِوجانەوەر وایە، کە هەر یەك ئاکام و سەرەنجامیان هەیە، ئەویش مردنە یاخود ژیانێکی تر هەیە کە چاوەڕانی دەکات؟.

هەندێك خراپەکارو چاکەکار دەبینێت، کە سزاو پاداشت هەر لەم ژیانیاندا بەر لە مردنیان وەردەگرن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبینێت هەندێك کەس لەوانە دەمرن بەبێ ئەوەی سزا یان پاداشت وەربگرنەوە، بۆیە دەی پرسی:

ئایا ئەمانە مردن و لەناوچوون و نا گەڕێنەوەو سزاو پاداشت وەرناگرنەوە؟ یاخود سزاو پاداشت لە جیهانێکی تر چاوەڕێیان دەکات؟ بۆیە باوەڕی خۆی بەستەوە بە پێویستی بروابوون بە ژیانێکی تری دوای مردن، چونکە بەدیهێنانی ئەو جیهانە زۆر سەر سوڕهێنەرە، بێ کەموکورتی و ڕێکوپێکە، تەنها بە خوایەکی بە توانا دەکرێت کە ئەو بەدیهێنراوانە گەواهی دادگەری ئەو دەدەن.

ڕای ڕاست و ڕاشکاو ئەوەیە، کە ئەو بیروباوەڕە بڵاوببووەوە لە ناو خەڵکیدا،تەنها دەرەنجامی بەڕاستدانانی بانگەوازی پێغەمبەرانی پێشوو بووە، ئەگەرچی ئەو ڕوونی و سافیە ناپوخت بوو بەهۆی بت پەرستی، ماوە دوای ماوە.

ئەم بەشەمان ڕێکخستووە بۆ دووان لەسەر بابەتی ڕۆژی دوایی، ئەوا لە سێ دەروازە پێکدێت:

دەروازەی یەکەم:

لەم دەروازەیەدا ڕوونکردنەوەی تەواو کراوە بۆ: بەڵگەی بوونی ڕۆژی دوایی، پێویستی باوەڕ پێ هەبوونی.

دەروازەی دووەم:

ڕوونکردنەوە کراوە لەبارەی بیروباوەڕ بوون بە ڕۆژی دوایی لە دیدی سەرجەم ئایینە جیاوازەکان.

دەروازەی سێیەم:

لەم دەروازەیەدا بە تێرو تەسەلی بیروباوەڕی موسڵمانان سەبارەت بە ڕۆژی دوایی، دیمەنەکانی زیندوو بوونەوە، بابەتە هاوپێچەکانی خراوەتەڕوو.

دەروازەی یەکەم

بەڵگەی بوونی ڕۆژی دوایی و پێویستی باوەڕ پێ هەبوونی

بەڵگەکانی ڕۆژی دوایی[1]:

دەکرێت بەم شێوەیەی خوارەوە بەڵگە لەسەر ڕۆژی دوایی بێنینەوە:

بەڵگەی یەکەم: بوونی ڕۆژی دوایی شتێکی شیاوە نەك ئەستەم:

دەکرێت ڕۆژی دوای ڕوودات، ئەو نیشانانەی کە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن بریتین لەمانە:

١_ مرۆڤ و بوونەوەر نەمر نین، کۆتایی سەرسوڕهێنەر بەبێ گومان بەسەریاندادێت، جا مرۆڤ دەمرێت، بوونەوەر لەناو دەچێت و نامێنێت، ئەمەش مانای وایە کە ئەو سیستەمەی ئێستای بوونەوەر دادەڕووخێت و لە بەین دەچێت، هەروەها مەشخەڵی ئەو سیستەمەش کە دەیبینین تەنها وێنەیەکی بچوك کراوەو بەرایی و سەرەتاییە، هەر لەو وێنە بچوکراوانە وێنە گەورەکەی کۆتایی پەخش دەبێت، بەیانی لە وێنەی واقیعی گومان هەڵنەگردا دەیبینین[2].

٢_ جەستەی مرۆڤ لە چەندین خانە پێك دێت، ئەو خانانەش گەردیلەی زۆر بچوك و چڕو پڕن، ژمارەیان لە جەستەی مرۆڤدا زیاترە لە هەزار ملیۆن ملیۆن خانە، ئەو خانانە

---

[1] بەڵگەی بوونی ڕۆژی دوایی و پێویستی باوەڕ پێ هەبوونی لە: الاسلام یتحدی ٧٢ و لاپەڕەکانی دواتر، هەروەها خوێنەر ڕەوانە دەکات بۆ چەندین سەرچاوەی بیانی تر.

[2] هەر لەم کتێبەدا سەیری بابەتەکانی مردن و حەقیقەتەکەی و ڕابوونی ڕۆژی دوایی بکە کە بەتێرو تەسەلی لەو بارەوە دواوە.

جەستە پێك دێنن وەك چون دیوار لە كەرپووچ و خشت پێك دێت، خانەكانی لەش دەگۆڕێن، لە هەر چركەیەكدا (١٢٥ ملیۆن) خانە دەمرن.

ئەمەش مانای وایە لاشە چەندین جار دەمرێت و دەژیتەوە لە ژیانی دونیادا، بەڵام لەگەڵ ئەو هەموو گۆڕانكارییەشدا كەچی هەر كەسایەتیە تایبەتەكەی و نەریت و تێڕوانین و زانست و ئاواتەكانی خۆی دەپارێزێت، مرۆڤ هەست ناكات كە هیچ شتێك لە ئەندامەكانی گۆڕانی بەسەردا هاتووە، جا نمونەی مرۆڤ وەك ڕووباری لەبەر ڕۆیشتووە، بەردەوام ئاوەكەی دەگۆڕێت كەچی هەر هەمان ڕووباریشە.

ئەو كەسەی تا پەنجا ساڵ دەژییێت ئەوا بۆ پێنج جار مردووە، ئەگەر لە جاری شەشەمدا مرد چۆن دەتوانێت بەدڵنیاییەوە دان بنێت بەوەی خۆی مردووە، كەچی هیچ ڕێگەیەكی نەبێت بۆ ژیان.

بەڵگەی دووەم: توێژینەوەكان پشتگیری بوونی ڕۆژی دوایی دەكەن:

١_توێژینەوەی دەروونی (نفسی):

فرۆید و زانایانی دەروونناس بەشێوەیەكی گشتی ملكەچی تیۆرێك بوون كە پوختەكەی ئەمەیە:(هەر شتێكی چاك یاخود خراپ كە بەمێشك و خەیاڵی مرۆڤدا دێت، ئەوا لە لاپەڕەی نەست "اللا شعور"دا دەنەخشێت، بۆ هەتا هەتایی ناسڕێتەوە، گۆڕانی كات، شوێن و ڕووداوەكان كاریگەری لێناكات، ئەمە بەبێ ویستی مرۆڤ، چ بەخۆشی چ بە ناخۆشی ڕوودەدات).

توێژینەوە دەروونیەكان جەخت ئەكەنەوە لەسەر ئەوەی كە بوونی ڕاستەقینەی مرۆڤ بریتیە لە لایەنی نەست (اللا شعور)، كە مردنی بەسەردا نایەت، ڕێسا كاتییەكان كاریگەری تێ

ناکەن. بەڵام جەستەی ماددی لە گۆڕان و تێکشکان و لەناوچووندایە، بۆیە بوونی جەستە بە بوونێکی ڕاستەقینە دانانرێت، ئەمەش مانای وایە کە ژیان بەردەوامە و لەناوناچێت بۆ هەتا هەتایە، بەڵکو دوای مردنی مرۆڤیش ژیان بەردەوام دەبێت، ئێمەش هەر لە ژیاندا دەمێنینەوەو مردن تەنها دەرەنجامی کۆسپ و ڕێسا کاتییەکانە.

پاشان ئەو هزرانەی کە بە مێشك و خەیاڵماندا دێت، لە بیریشی دەکەین، دوای ماوەیەکی دوور لە خەونماندا دەیبینینەوە یاخود قسەی لەسەر دەکەین لە حاڵەتی (هستریا[1]) یان شێتی، ئەمە تەنها بەڵگەیەکە لەسەر ئەوەی "عەقڵ" یاخود "یاد"ئەو شتە نییە کە ئێمە درکی پێ دەکەین و بەرهەستن، بەڵکو لایەنی نەستیش هەیە کە وێنەکە تەواوی و بەگشت شتە لاوەکیەکانیەوە وەردەگرێت و دەپارێزێت، ئەو لایەنەی نەستیش لە خودی خۆیدا جیهانێکی سەربەخۆیە و لەناو ناچێت بە لەناوچوونی جەستەی ماددی.

ئەمەش جەخت لەوە دەکاتەوە کە دەکرێت تۆمارێکی تەواو و کامڵ هەبێت، بۆ کردارو گوفتارەکانی[2] هەر لە ژیانی مرۆڤدا، ئەمەش دەزانێت دەست دەکات بە ژیانەکەی تر یاخود دەچێتە قۆناغەکەی تری ژیانی.

٢_ توێژینەوەی ڕۆحی:

توێژینەوە ڕۆحییەکان، لەسەر ئاستی ئەزموونی، بوونی ژیان لە دوای مردنیان سەلماندووە، جا لەو تایبەتمەندیانەی مرۆڤ کە لە سەردەمی کۆنەوە هەیەتی بریتیە لە "خەون"، بەڵام ئەو ڕاستیە پڕ گرنگ و بایەخدارانەی کە زانایانی دەروونناسی ئەمڕۆ ئاشکرایان کردووە،ڕاستی زانستی زۆر قوڵن، کە پێشینان لێی شارەزا نەبوون.

---

(١) هستیریا: نەخۆشیەکی دەروونیە و دواتر بەرە بەرە دەبێتە جەستەیی و عەقڵی. (وەرگێڕ).

(٢) سەیری بابەتی نمایش کردن و لێ پرسینەوە بکە، بەشێك لەوەمان هێناوە کە زانستی سەردەم باسی لێوەکردووە.

توێژینەوە ڕۆحییەکان، لقێکن لە زانستی دروونناسی سەردەم، ئامانجی ئاشکراکردنی تایبەتمەندییە نائاساییەکانی مرۆڤە، بۆ ئەم توێژینەوانەش چەندین پەیمانگا لەسەر ئاستی جیهان دروست کران و تاقیکردنەوەی بەرفراوان بۆ هەزاران خەڵك ئەنجام درا، لە دەرەنجامدا ئەو پەیمانگایانە سەلماندیان:

لە ڕاستیدا کەسایەتی مرڤایەتی هەر بەردەوام دەمێنێت، لە وێنەیەکی نامۆدا، دوای لە ناوچوونی جەستە ماددیەکەی[1].

٣_ گەواهی کرداری و ئەزموونی (تجريبية):

ئەو شایەتی و گەواهیدەرە کرداری و ئەزموونیەی کە بوونی ژیانی دوای مردنی سەلماندووە، بریتیە لە: ژیانی یەکەممان[2]، ئەگەر دان بنێین بە ڕوودانی ڕووداوێك لە ئێستادا و نکوڵیش بکەین لە ڕوودانی هەمان ڕووداو لە داهاتوودا، ئەمە خۆی لە خۆیدا دژایەتی لۆژیك و مەنتیق و عەقڵە، هەموو ئەو زانایانەی کە هەوڵی شیکردنەوەی بوونەوەرو ژیان دەدەن بە داروینیشەوە باسی ئەوەیان کردووە کە: ئەگەر هەمان ئەو هۆکارانەی یارمەتیدەر بوون لە بەدیهێنانی یەکەم جاری بوونەوەر ئامادەبوون، ئەوا دەگونجێت ژیان وتایبەتمەندییەکانی دووبارە بێنە کایەوە جارێکی تر.

ئامانج و مەبەست لە بڕوا بوون بە ڕۆژی دوایی

کاتێك خوای گەورە ئادەمیزادی ڕێزدار کرد، هەروەها کردی بە گەورەی بوونەوەر، بەم فەرمایشتەی: ﴿وَلَقَدۡ كَرَّمۡنَا بَنِيٓ ءَادَمَ وَحَمَلۡنَٰهُمۡ فِي ٱلۡبَرِّ وَٱلۡبَحۡرِ﴾ الاسراء: ٧٠. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی ئێمە ڕێزمان لە نەوەی ئادەم گرتووەو بەسەر وشکانی و دەریادا "بەجۆرەها هۆکاری

---

(١) بۆ نمونەی ئەو ئەزموون و تاقیکردنەوە ڕۆحیانە بڕوانە کتێبی: الإسلام يتحدى ٩٣.

(٢) باسی زیندووبوونەوەی جەستەیی دەخرێتەڕوو هەر لەم کتێبەدا.

گواستنەوە" هەڵمان گرتوون). ئەوەی لە ئاسمانەکان و زەویدا هەیە، بۆ مرۆڤی ڕام کرد، قورئانی پیرۆزی بۆ ڕەوانەکرد، کە چەندین نیشانە و بەڵگەی ڕۆشنی تێدایە، کە ناچێتە عەقڵەوە خوای گەورە _ کە دانایە _ بەبێ دانایی و حیکمەت و هاکەزایی بەبێ بوونی مەبەستێکی ڕاستەقینە مرۆڤ دروست بکات، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿أَفَحَسِبۡتُمۡ أَنَّمَا خَلَقۡنَٰكُمۡ عَبَثٗا وَأَنَّكُمۡ إِلَيۡنَا لَا تُرۡجَعُونَ ١١٥ فَتَعَٰلَى ٱللَّهُ ٱلۡمَلِكُ ٱلۡحَقُّۖ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ ٱلۡعَرۡشِ ٱلۡكَرِيمِ﴾ المؤمون ١١٥ _ ١١٦. واتە: (ئایا گومانتان وابردووە کە بەڕاستی ئێمە ئێوەمان بەبێ مەبەست دروست کردووە و ئێوە بۆ لای ئێمە ناهێنرێنەوە؟!. بەرزی و بڵندی بۆ خوا، پاشای ڕەوای حەق، هیچ خوایەك نییە جگە لەو زاتە، خاوەنی عەرشی شکۆدارو بەرێزە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿أَيَحۡسَبُ ٱلۡإِنسَٰنُ أَن يُتۡرَكَ سُدًى﴾ القیامة: ٣٦. واتە: (ئایا ئادەمیزا وادەزانێت هەروا وازی لێدەهێنرێت بەخۆڕایی). مەبەستی ئەوەیە بەبێ سوود فەرامۆش دەکرێت و فەرمانی پێ ناکرێت.

ئامانجی بەدیهێنانەکە ڕۆشنە لەم ئایەتەدا: ﴿وَمَا خَلَقۡتُ ٱلۡجِنَّ وَٱلۡإِنسَ إِلَّا لِيَعۡبُدُونِ﴾ الذاریات: ٥٦. واتە: (بێگومان من پەری و ئادەمیزادم دروست نەکردووە تەنها بۆ ئەوە نەبێت کە من بپەرستن و فەرمانبەردارم بن). ئەمە ڕاسپاردن و تەکلیف و تاقیکردنەوەیە تا خراپ لە چاك جیا بکرێتەوە.

بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی پێویستە

هەروەك پێشتر سەلماندمان،چەندین بەڵگەشمان خستەڕوو، کە ڕۆژی دوایی دەکرێت بێتە پێش و بەرپا ببێت و شتێکی نەبوو ئەستەم نییە، هەروەها ئەوەشمان خستەڕوو کە لێکۆڵینەوە دەروونی و ڕۆحییەکان پشتگیری ئەم بیروباوەڕە دەکەن، ئێستا ئەوە ڕووون دەکەینەوە کە جیهان پێویستی بەوە هەیە کە بڕوای هەبێت بە ڕۆژی دوایی، ئەمەش لەو لایەنانەدا دەردەکەوێت[1]:

١_ لایەنی دەروونی:

هیواو ئاواتی مرۆڤ بۆ دەستخستنی ژیانێکی خۆشگوزەران و بەرز، لە جیهانێکی ئازادی نمونەی پڕ لە خۆشگوزەرانی، سەربەخۆ و بەدەر بێت لە سنوورو کێشەکانی ئەم جیهانە، بەڵگەیەکی بەهێزی دەروونیە لەسەر پێویستی بوونی جیهانێکی تر، هەروەك تێنوێتی بەڵگەیە لەسەر ئاو، هەروەها بەڵگەیە لەسەر بوونی پەیوەندییەکی تایبەتی شاراوە لە نێوان ئاو و مرۆڤ.

پاشان ئەم بیروباوەڕە کە بریتییە لە بوونی ڕۆژی دوایی لە کۆنترین سەردەمەکانەوە بوونی هەیە، ئەگەر ئەو بیروباوەڕە پوچەڵ بووبایەوە ئەوا بەو شێوە سەرسام کەرە کاریگەری لەسەر مرۆڤ نەدەبوو، چونکە ئێمە هزرو فیکرێکی پوچی مرۆیی نابینین تا ئەو سەردەمەی ئێستا بەو شێوە زنجیرەییە ڕێکو پێکە مابێت.

---

(1) الكلام عن الحاجة إلى الآخرة في الاسلام يتحدى ٨٢ و لاپەڕەکانی دواتر.

٢_ لایەنی ڕەوشتی:

فیترەتی مرۆڤ جیاوازی دەکات لە نێوان ستەم و دادگەری، چاك و خراپ، هەر ئەم فیترەتەشە کە مرۆڤ جیا دەکاتەوە لە جگە لەخۆی، لەگەڵ ئەوەشدا دەکرێت مرۆڤ ئەو فیترەتە بە فیڕۆ بدات و نەوەکانی ڕەگەزی خۆی بکوژێت و هەراسانیان بکات، مێژوو پڕیەتی لە چیرۆکی ستەمکاریی و دەست درێژی، ڕۆژنامە ڕۆژانەییەکان دەدوێن لەبارەی پەنهان کوژی، تاوانی فڕاندنی خەڵك، تاڵان، تاوانبارکردنی درۆیین، بانگەشەی بێ بنەما، تێکشکاندن و قڕ کردنی گەلان. هەموو ئەمانەش تەنها وێنەیەکی بچوك کراوەن بۆ ئەو ڕووداوانەی ڕۆژانە لەسەر زەوی ڕوودەدەن. بەڵام پاڵنەرەکانی دادگەری و ئینصاف لە ویژدانی مرۆڤدا جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە ئەو جیهانە لەخودی خۆیدا کەموکورتە، ئەو کەموکورتییەش پێویستی بە تەواو کامڵ بوونە. بۆیە پێویستە ڕۆژێك هەبێت کە ستەمکارو ستەم لێکراو بەرهەمی کردەوەکانیان بدورنەوە، ناچێتە عەقڵەوە کە کەسی باوەڕدارو چاکەکارو گوێڕایەڵ، کاتێك لە دونیادا پاداشتی وەرنەگرتبێت کەچی پاداشتی لە کیس بچێت و ئەو تێکۆشانەی لەگەڵ دەروون و نەفسی خۆی بەبێ بایەخ بەفیڕۆ بڕوات.

بەهەمان شێوە ناچێتە عەقڵەوە، خوای گەورە کەسی گاڵتەجاری ستەمکاری ڕۆچوو لە گومڕاییەکەیدا فەرامۆش بکات، لە کاتێکدا پیشەی چاندنی تۆی خراپە و چەوساندنەوەی ئەوانی تر بووە لە زەویدا، بێ ئەوەی ئەو ستەمکارە بە سزای خۆی بگات و تۆڵەی ستەم لێکراوەکەی لێ بسەنێتەوە، بەڵکو هەر یەك لە چاکەکارو ستەمکار لە ڕۆژی دواییدا پاداشت و سزای خۆیان وەردەگرنەوە: ﴿ وَتُوَفَّىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ ﴾ النحل: ١١١. واتە: (هەر کەس پاداشتی کردەوەکانی دەدرێتەوە). ئەگەر خوای گەورە لێپرسینەوە نەکات لەگەڵ ستەمکاران، هەروەها پاداشتی گوێڕایەڵان نەدات، ئەوا ئەو کاتە ستەم دەدرایە پاڵ خوای گەورە، ستەمکردنیش ئەستەمە بۆ خوای گەورە.

بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی وادەکات کە مرۆڤ بەردەوام چاودێری بەسەر نەفس و دەروونی خۆیدا هەبێت، ئارامی و هێمنی لە دەروونیدا بەرپا دەکات، بەمەش باوەڕدار هەست دەکات کە دونیا هەڵخەڵەتێنەرە، بۆیە دونیا بەکەم ئەزانێت، هەڵپە ناکات لەدونیادا لە پێناو گلدانەوەی ئەو شتەی ئارەزووی لێیە، ئەگەر زیانی بۆ خەڵکی تریش هەبێت، ئا لەو کاتەدا باوەڕدار ژیانی بەرزو ئامانجی گەورە دەبێت، ئەویش بریتیە لە: ئەنجامدانی کاری چاکە و فەرامۆش کردنی کاری خراپە، خۆ ڕازاندنەوە بە خووڕەوشتە بەرزەکان و خۆ دارنین لە خووڕەوشتە پەست و نزمەکان.

ئا لێرەدا قورئانی پیرۆز بیروباوەڕەی کردۆتە ڕێبازی بانگەوازی کردن بۆ چاکەکاری پلەبەرزی و ڕەوشت بەرزی، خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّكُم مُّلَٰقُوهُ﴾ البقرة: ٢٢٣. واتە: (لە خوا بترسن و خۆتان لە خوا بپارێزن و چاك بزانن و دڵنیا بن کە بەدیداری خوا شاد دەبن). فەرمان کردن بە پارێزگاری و تەقوای پەیوەست کردووە بە بینینی خوای گەورە لە ڕۆژی دواییدا، بۆ ئەوەی جێگیرتر ببێت لە دەروونددا.

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَمَا تُنفِقُواْ مِنۡ خَيۡرٖ يُوَفَّ إِلَيۡكُمۡ وَأَنتُمۡ لَا تُظۡلَمُونَ﴾ البقرة: ٢٧٢. واتە: (هەر خێرو چاکەیەکیش ئەنجام بدەن پاداشتەکەتان دەست دەکەوێت، ئەوسا ئێوە بەهیچ شێوەیەك ستەمتان لێ ناکرێت). بەخشینی لە پێناوی خوادا هێناوە لەگەڵ ئەوەی خوای گەورە لە دوارۆژدا پاداشتیان دەداتەوە.

قورئانی پیرۆز گرنگی داوە بە جێگیر کردنی بیروباوەڕ لە هۆشی مرۆڤدا، تەنانەت بە چاکترین خێر و بەنەبڕاوەیی وەسفی کردووە، دونیاشماڵێکە هەر لەناو دەچێت و ئەوەش کە بەدوای دونیا دەکەوێت، بەخۆشی و چێژە ماوەکورتەکانی دونیاهەڵخەڵەتاوەو لەخۆی بایی بووە، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَمَا هَٰذِهِ ٱلۡحَيَوٰةُ ٱلدُّنۡيَآ إِلَّا لَهۡوٞ وَلَعِبٞۚ وَإِنَّ ٱلدَّارَ ٱلۡأٓخِرَةَ لَهِيَ

ٱلْحَيَوَانُۚ لَوْ كَانُواْ يَعْلَمُونَ ﴾ العنكبوت: ٦٤. واتە: (ژیانی ئەم دونیایە جگە لە گەمە و گاڵتە و یاری شتێکی تر نییە... بەڕاستی ماڵی قیامەتیش و ژیانی ناو بەهەشت، هەر ئەوە ژیانە، ئەگەر بیانزانیایە و تێ بگەیشتنایە).هەروەها دەفەرموویت: ﴿بَلْ تُؤْثِرُونَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ﴿١٦﴾ وَٱلْأَخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰٓ ﴿١٧﴾﴾ الأعلى: ١٦ _ ١٧. واتە: (کەچی ئێوە ڕێبازی ڕزگاری ناگرنە بەر بەڵکو زیاتر ژیانی دنیاتان مەبەستە. لەکاتێکدا قیامەت و بەدەست هێنانی بەهەشت چاکترە و بەردەوامیشە).

٣_ پابەند بوون و گرتنەبەر (السلوك):

دەکرێ مرۆڤ ئەو شتانە جێبەجێ بکات کە پێی سپێردراوە، لە ترسی ئەو سزایەی چاوەڕوانی دەکات، ئەگەر چی کارەکە وەك خۆیشی بە ئەنجام نەگەیەنێت، بەڵام دەکرێ بپرسین کە چ شتێك پاڵ بەو کەسەوە دەنێت کە خاوەن دەسەڵاتی سیاسیە تا دادگەری بەرپا بکات؟ کێ لادان و یاخی بوونی مرۆڤ ڕاست ئەکاتەوە؟ ئەگەر ڕاستکەرەویەك و پاڵنەرێك نەبێت؟ یاخود ئەگەر خاوەن دەسەڵاتی سیاسی بێ ئاگا بوو، لەو بەرپرسانەی کە ستەم ئەکەن، بەرتیل دەخۆن، فێڵ دەکەن، دەسەڵات خراپ بەکار دەهێنن، چ شتێکی تر هەیە ئەوان لەوکارانە بگێڕێتەوە..؟

لە ڕاستیدا ئەو لادانە تەنها ئەو پاڵنەرە ڕاستی دەکاتەوە، کە سەرچاوەی گرتووە لە ناخی مرۆڤدا، ئەویش بریتیە لە ویژدان. ئەم تایبەتمەندییەش تەنها لە بیروباوەڕی ڕۆژی دواییدا بەدی دەکرێت، چونکە مرۆڤ هەست دەکات کە لە هەر کوێیەك بێت خوای گەورە دەیبینێت و لێ پرسینەوەیەکی سەختی لەگەڵ دەکات.

ڤۆلتێر دەڵێت: (گرنگی خواو ڕۆژی دوایی زۆر مەزنە، تەنانەت دوو بنچینەن بۆ بەرپابوونی ڕێسا و بنەما ڕەوشتیەکان).

ناوبراو بۆچوونی وایە: کە بیروباوەڕی بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی بەتەنها بەسە بۆ دەستەبەرکردنی چوارچێوەیەکی ڕەوشتی هەرە چاك بۆ کۆمەڵگا، ئەگەر ئەو بیروباوەڕە لاچوو و نەما، ئەوا هیچ پاڵنەرێك بۆ کاری چاك بەدی ناکەین، بەمەش داڕووخانی ڕێسا و سیستەمی کۆمەڵاتی لێ دەکەوێتەوە).

ئەگەر ژیانی ڕۆژی دوایی هزرێکی خەیاڵی بوایە، ئەوا بۆچی ناتوانین سیستەمێکی کۆمەڵایەتی سەلامەت بەبێ بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی بەرپا بکەین؟ ئایا دەکرێ هزرو فیکرێکی خەیاڵی ئەو پێگە گرنگە لە ژیاندا داگیر بکات؟

پێویستییەکی زۆر هەیە بە بیروباوەڕی قیامەت و ڕۆژی دوایی بۆ ڕێکخستنی ژیان و بنیاتنانی لەسەر بنچینەی ڕاستەقینەی دادگەری، کە لە خودی خۆیدا جەخت کردنەوەیە لەسەر ئەوەی ڕۆژی دوایی لە گەورە ڕاستیەکانی بوونەوەرە، ئەمەش بەڵگەیەکی لۆژیکی و مەنتیقی و ڕوونە لەسەر شیاوی بڕوا هێنان پێی.

٤_ پێویستی گەردوونی (الضرورة الكونية):

پێویستە لێرەدا پەیوەندییەك هەبێت لە نێوان خواو مرۆڤدا، ئەو پێوەندییەش پێویستە دەربکەوێت، چونکە عەقڵ نکۆڵی ئەکات لە بوونی خوایەك کە هیچ پەیوەندی بەکاروبارەکانی بوونەوەرەوە نەبێت و بەندەکانیش وەك بەدیهێنەر شایەتی لەسەر نادەن. بەڵام کەی ئەو پەیوەندییە بەوێنەیەکی ڕوون دەردەکەوێت؟

دەکرێت دان بەوەدا بنرێت کە ئەو پەیوەندییە لە ژیانی دونیادا دەرنەکەوتووەو نەدرەوشاوەتەوە بەتەواوی، ئا ئەوە کەسی بێ باوەڕو خوانەناسە کە دەڵێت: لە خوا ناترسم، پاشان دەبینین دەبێتە سەرۆك یان هیچ ئازارێك بەهۆی ئەو بێ باوەڕییەیەوە ناچێژێت... دەکرێ سکاڵای بڕوادار ڕەتبکرێتەوە بە بەڵگەی ئەوەی کە ناڕەواو نا شەرعیە.

ئا لێرەدا یان دەبێت بڕوامان بە بوونی خوا هەبێت یان نکۆڵی لە بوونی بکەین، ئینجا ئەگەر بڕوامان پێی هێنا، ئەوا پێویستە بڕوا بە ڕۆژی دوایش بێنین، تەنها لە ڕۆژی دواییدا بە جوانی و ڕۆشنی شوێنەواری پەیوەندییەکانی نێوان بەدیهێنەرو بەدیهێنراو دەردەکەوێت، بەوەی لەوێ لێ پرسینەوە هەیە و مرۆڤ سزا یان پاداشت وەرئەگرێت و دەگات بە نیشتەجێ هەتا هەتاییەکەی.

لەبەر ئەوەی خوای بەدیهێنەری ئەم بوونەوەرە مەزنە، ناکرێت کۆتایی بە بوونەوەر بێنێت تا مەبەستی بەدیهێنانی ئەم بوونەوەرە نەخاتەڕوو، هەروەها تا بەندەکانی ئاشنا نەکات بە سیفەتەکانی.

دەروازەی دووەم

ڕۆژی دوایی لەلای غەیری موسڵمانان

لەم دەروازەیەدا پوختەیەك لە مێژوو لەبارەی هزری ڕۆژی دوایی دەخەینەڕوو، لە کۆنترین ڕۆژگارەکانەوە تا ئەم کاتەی ئێستامان، لە ناودارترین ژیارو شارستانیەت و ئایینە جیهانییەکان.

١_ لە شارستانیەتی دۆڵی ڕافدین:

هزری قیامەت و زیندوو بوونەوە دوای مردن:

هیچ دەقێك لە نووسینی بزماریدا نەبوو کە بسەلمێنێت عێراقییە کۆنەکان بڕوایان بە زیندوو بوونەوەو هەستانەوەی دوای مردن و قیامەت هەبووبێت، هەروەها هیچ شتێکی واش نەبوو لە ناو شوێنەوارەکانیان کە بسەلمێنێت دەکرێت ڕۆحی مردوو بگەڕێتەوە بۆ ناو لاشەکەی[1].

ئەم مانایە لەسەر زمانی (گلگامیش)دا بەڕوونی دەبینین، کاتێك ئەی لاواندەوە بە هاوڕێکەی ئەنکیدۆ و پیای هەڵدەدا، دەیوت: (ئاخ ئەو هاوەڵەم کۆچی دوایی کرد کە خۆڵ و

---

(١) عقائد ما بعد الموت في حضارة وادي الرافدين لا ١١٣ هەروەها بڕوانە: مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة: طه باقر ١/ ٢٣١. والأديان د. رشدي عليان وسعدون ساموك ٧٠_٧١.

خاکی خۆش دەویست، منیش بەهەمان شێوەی ئەو ڕادەکشێم "واتە: دەمرم[1]" بۆ هەتا هەتایە هەڵناسمەوە)[2].

لەو کاتەش کە دەقە بزمارییە کۆنەکان، دەدوێن لەبارەی گەڕانەوەی ڕۆح بۆ جیهانی زیندووان، ئەوا مەبەستی ئەوەیە کە ڕۆح دەگەڕێتەوە لە سەر شێوەی تارمایی (شبح) بەجیا لە جەستە دەگەڕێتەوە[3].

هزری لێپرسینەوە (الحساب):

مامۆستا (هایدل) و (کریمەر) و هەندێك لە لێکۆڵەران بۆچوونیان وایە، کە ئاماژە و هێمای ڕوون هەن لە دەقە بزمارییە کۆنەکان، کە بیروباوەڕی ئەوان دەخەنەڕوو، لەبارەی هزری لێ پرسینەوە لە دوای مردن لە بیروباوەڕی عێڕاقی کۆندا[4]، هەروەك میسڕییە کۆنەکان هەمان بڕوایان هەبووە.

بەڵام دوای ڕامان و ورد بوونەوە لەو هێمایانەی کە لە دەقە بزمارییەکانیان وەرگرتبوو، لێکۆڵەران ئەو ڕایەیان پەسەند کرد کە پێی وایە شارستانیەتی دۆڵی ڕافدین بڕوایان بە لێ پرسینەوە نیە لە دوای مردن، بڕواشیان نیە بە بوونی سزاو پاداشت لەو جیهاندا[5].

---

1) وەرگێڕ.

2) سەرچاوەی پێشوو ١١٥_١١٦.

3) هەمان سەرچاوە ١١٣.

4) سەرچاوەی پێشوو ١٢٣_١٢٤.

5) سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: الحجج ومناقشتها في عقائد ما بعد الموت ١٣٠.

دانیشتوانی دۆڵی ڕافیدەین پێیان وابوو کە تاوان کۆنە بەکۆنی مرۆڤایەتی، مرۆڤ تووشی ئەنجامدانی دەبێت بە ئەنقەست بێت یاخود بە ئەنقەستیش نەبێت.

ئینجا پێیان وایە ئەنجام دانی هەر تاوانێك زیانی زۆر گەورەی لێدەکەوێتەوە[1]، کە لە دوو شتدا ڕەنگ دەداتەوە:

١_ پشت تێکردن و فەرامۆش کرانی تاوانبار لەلایەن خواوەندەکانەوە، ئەوکاتەش تاوانبارەکە دەبێتە نێچیری ئاشوب و فیتنە و کارەسات و نەخۆشییەکان و ئارامی و خۆشی نامێنێت[2]. پاشا (ئاشور بانیبال) بارودۆخە ناهەموارەکانی دەوڵەتەکەی بەوە وەسف دەکات، کە سزایەکە بەسەریدا سەپێنراوە، لەوبارەوە دەڵێت:

(بۆچی نەخۆش و سزای دڵ و دەروونی و بەدبەختی و ئێش دەورەیان داوم؟ لەناو وڵاتێکدا کە پڕە لە شڵەژان، لە ماڵێکدا کە سیخوڕی و پیلان تاوتوێ دەکرێن، بەڕاستی ئەم شتانە بەردەوام بەمنەوە پەیوەستن، کارەسات و وشە خراپەکان کۆدەبنەوە لە دژی من، بەڕاستی نەخۆشی دڵ و ناهەمواری جەستە قەدو باڵای منی چەماندۆتەوە... مردن بووەتەوە خاڵی کۆتاییم، بەڕاستی ئازارم هەیە لە دوودڵی و خەمباریدا، بە ڕۆژو شەو دەناڵێنم و دەپاڕێمەوە: ئەی خواوەند ئەو ناخۆشیانە زاڵ بکە بەسەر ئەوانەی لە خواوەندەکان ناترسێن،ئەی خواوەند ڕێگەم بدە نووری تۆ ببینم، بۆچی ئەم هەموو کارەساتەت بەسەرە مندا سەپاندووە؟ بەڕاستی من ئازاردەچێژم وەك ئەو کەسانەی کە هەرگیز لە خواوەندەکان ناترسن)[3].

٢_ بە کورت ماوە دانانی ژیان و تەمەن و هاتنی مردن بەهۆی گوناهو تاوان، وەك سزایەك بۆ تاوانبارەکە لەسەر ئەنجامدانی ئەو تاوانەی. دەقە بزمارییەکان ئاماژەی ئەمەن، بۆ

---

١) عقائد ما بعد الموت ١٣٢_١٣٣.

٢) سەرچاوەی پێشوو ١٣٥.

٣) سەرچاوەی پێشوو ١٣٨.

نمونە:(ئەگەر یەکێك لە داهاتوودا بڵێت: کێڵگە "حقل" نەبەخشراوە، ئەوا سەرپێچی خواوەندەکانی کردووە: أنو، ئەنلیل، ئەیا، نینا، شەمس، مەردوخ، نسکو، سەدرننا، نرکال، لازر، بۆیە خواوەندەکان ئەو تاوانبارە لە بنچینەدا هەڵ دەتەکێنن و نەژادەکەی ڕەش دەکەنەوەو لەناوی دەبەن، کە لەوانەیە بەتەواوی تاوانبارەکە بکوژن و لێی نەگەڕێن ڕۆژێك زیاتر بمێننەوە).

واتای ئەو دوو سزایە هاتووە، لە کۆتایی یاساکەی (حەمورابی)دا، کە نزا لە هەموو ئەو کەسانە کراوە کە حوکمەکانی یاساکەی پشتگوێ بخات یاخود ئەو ڕێسایانە ڕەش بکاتەوە کە لە یاساکەدا نووسراون یان ناوی (حەمورابی) ڕەش بکاتەوە، تا ناوی خۆی لە جێگەی ناوی ئەودا بنوسێت یاخود فەرمان بەکەسێکی تر بکات بۆ ئەوەی بەو کارە هەڵسێت[1]. پێچەوانەی ئەوەی کە پێشتر خستمانەڕوو، پاداشت کە بریتیە لە: خۆشی ژیان و تەمەن درێژی بەکەسێك دەبەخشرێت کە کاری چاك و خێر بکات و کردەوەی باش ئەنجام بدات، وەك: ترسان لە خواوەندەکان، پێشکەش کردنی قوربانی، دروستکردنی پەرستگە، دروستکردنی پەیکەر بۆ خواوەندەکان، سەرجەم ئەمانە دەدرەوشێنەوە لە دەقێکی بزماری:

(ترسان لە خواوەندەکان هۆکاری بەدەستهێنانی سۆزو دلۆڤانیە، بەڕاستی قوربانی کردن تەمەن درێژ دەکات، گومان لەوەدا نییە کە هەر کەسێك لە خواوەندەکان بترسێت ئەوا خواوەند "الأنانوكي" تەمەنی درێژ دەکات).

هەروەها (سەرجۆنی دووەم: ٧٢١_٧٠٥ پ.ز) دەڵێت: (بۆ پاراستنی حەسانەوەی خۆم، درێژی تەمەنم، و جێگیر بوونی دەسەڵاتی بەردەوامم، خۆم دەچەمینمەوەو ڕکوع دەبەم لە پەرستشدا)[2].

---

(١) سەرچاوەی پێشوو ١٣٩_١٤٠.

(٢) سەرچاوەی پێشوو ١٤٢_١٤٣.

جا بەم پێیە:

جیهانی زیندووان لە دیدی شارستانیەتی دۆڵی ڕافدین بریتییە لە هەمان ئەو جیهانە کە سزاو پاداشتی تیادا وەردەگیرێتەوە، بڕوایان وانیە کە لە جیهانی مردوواندا پاداشت و سزا ببەخشرێنەوە. ئەمە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە بیروباوەڕی سزاو پاداشت لە دوای مردن، خۆی دەبینێتەوە لە ڕۆڵی ئاراستەکاری دەروونی لە ئاست هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ، لەو ساتانەی کە مرۆڤەکە سەرپشکە لەوەی ئەو کارە یاخود کارێکی تر بکات، ئەوا ئەو شتەی ڕوون کردۆتەوە کە مرۆڤ پێویستە خۆی لێ دوور بگرێت. ئەم بیروباوەڕەی دانیشتوانی دۆڵی ڕافدین ئەوانی دابڕیوە لە هەموو دەستەبەرکارو گرەنتیەك بەوەی هێزی خراپە و ئاشوب تێکبشکێت و بە ویژدانەوە هەڵسوکەوت لەگەڵ ستەم لێکراوان بکرێت، پاداشتی چاکەکاران بدرێتەوە لە ژیانی تر لە جیهانی خوارەوو "قۆناغی مردن و دواتری[1]"، لەبەر ئەمە ژیان لەسایەی شارستانیەتی دۆڵی ڕافدین بەهەموو قۆناغەکانیەوە کۆمەڵێك لە شەپۆڵی دوودڵی و گومان و پرسیاری بێزارکەری نەزۆکی لەخۆ هەڵگرتبوو، سەرباری ئەوەی کە جۆرێك لە هەست کردن بە تێکشکانیان لەلا دروست ببوو[2].

دەقە بزمارییەکان بەشێوەیەکی ئاشکرا ئەو لایەنە دەخەنەڕوو.

٢_ لەلای میسرییە کۆنەکان:

میسرییە کۆنەکان ساڵی ٢٦٠٠ پ.ز یاخود پێش ئەو کاتەش، بڕوایان بە ژیانێکی تر لە دوای مردن هەبوو، بەندە بەپێی کردەوەکانی سزاو پاداشتی خۆی وەردەگرێت، ئەم بیروباوەڕەش تایبەت نەبوو بە چینی کاهینەکان بەڵکو لە ناوەندەکانی گەلیشدا بوونی هەبوو.

---

(١) وەرگێڕ.

(٢) سەرچاوەی پێشوو ١٤٤_١٤٦.

خوا لێخۆشبوو (عەبدولقادر حەمزە پاشا) لە کتێبەکەیدا (على هامش التأريخ المصرى القديم) لەبارەی ئەو ماوەیە دەڵێت:

(لەو کاتەدا پەرستنی "ئوزریس" بەردەوام بڵاودەبووەوەو دەچووە حاڵەتێکەوە کە ببێتە پەرستشی تەواوی گەل.... جا بنەمای یەکەمی پەرستنی "ئوزریس" ئەوەیە کە هەر مرۆڤێك _ پادشا بێت یاخود کەسێکی ئاسایی _ بەرپرسە لە دوای مردن لەو کردەوانەی کە لە دونیادا ئەنجامی داوە لە بەرامبەر دادگای خوایی کە داداگاییکردنەکە خودی "ئوزریس" خۆی بەڕێوەی دەبات، لە پرۆسەی ئەم دادگایی کرنەدا ئەم خواوەندانە یارمەتی خواوەند "ئوزریس" دەدەن: "توت" خواوەندی دانایی و زانست، "ئنوبیس" بەڕێوبەری ناشتنی مردووەکان و ڕێبەری ڕۆژی دوایی مردووەکان، "حوریس" کە کوڕی "ئوزریس" و "ئیزیس"ە، "معات" خواوەندی ڕاستی و دادپەروەی و چل و دوو دادوەری تر یارمەتی دەدەن.

ئینجا ئەگەر دادگا بڕیاریدا کە چاکەکانی مردوو زیاترن لە خراپەکانی، ئەوا مردووەکە پاداشت دەدرێتەوە بە خۆشگوزەرانی هەمیشەیی، وەك خواوەند "أوزریس"ی لێدێت. بەڵام ئەگەر دادگاکە بڕیاریدا کە مردووەکە زۆر خراپەی کردووە لە ژیانیدا، ئەوا سزاکەی بریتیە لەوەی ببێتە خۆراکی دڕندە یاخود فڕێبدرێتە ناو ئاگر یان جۆرێکی تر لە جۆرەکانی سزای بەسەردا بچەسپێت)[1].

---

[1]) بەڵام لە کتێبی (دین المقارن _ المحمود أبي الفيض" کۆچی دوایی کردووە") ٧١: میسرییەکان بڕوایان وابووە کە ئەگەر چاکەکانی مرۆڤ لە خراپەکانی زیاتر بوون ئەوا بەختەوەری هەمیشەیی دەست دەخات. بەڵام ئەگەر خراپەکانی زیاتر بوون ئەوا ئەو مرۆڤە دەگەڕێنرێتەوە بۆ سەر ڕووی زەوی، تا گوناهو تاوانەکانی ڕەش بکاتەوە لە ڕێگەی ئەوەی هەر جارەو ڕۆحەکەی بچێتە ناو جەستەی ئاژەڵ و زیندەوەرێکەوە تا دەگاتە بەرزترین پلەی بەدیهێنراوان ئەویش: پلەی مرۆڤە.

میسرییەکان بیروباوەڕی گیانگۆڕکێ (التناسخ)یان لە هندییەکان وەرگرتووە.

دواتر له كتێبی (الموتی)[1]، لەبارەی ئەم لێپرسینەوەیە دەدوێت، كە بوونی هەبووە له ڕۆژگارەكانی "دەوڵەتی ناوەڕاست"، جا ئەم بیروباوەڕەبە پوختی دەخاتەڕوو:

میسڕییە كۆنەكان وێنەی جەرستەی ئەو لێ پرسینەوەیەیان دەكێشا، جا لە كتێبی (الموتی) و لەسەر دارەباز (تابوت) وێنەی دادگاكە و دادگاكردنەكە و تەرازوویان دەكێشا وەك ئاماژەیەك بۆ لێپرسینەوەكە. لەو دادگایەدا "ئوزریس" لەسەر تەختەكەی دادەنیشێت و گۆپاڵ و قامچیەكەی بەدەستە و چل و دوو دادوەری خواوەندی لەگەڵدایە، لێرەدا پێویستە تێبینی ئەوە بكرێت كە میسڕ ئەو كات دابەش كرابوو بۆ چل و دوو هەرێم، وەك ئەوەی هەر دادوەرێك لەو چل و دوو دادوەرە نوێنەری یەكێك لەو هەرێمانە بێت، جا كە مردووەك دەهێنرێت "ئەنوبیس" وەریدەگرێت و دڵی دەردەهێنرێت، لە تایەكی تەرازووەكەدا دادەنرێت، لە تاكەی تری تەرازووەكەدا پەیكەری خواوەند "معات" یان "ریشتها" دادەنرێت، پاشان خواوەند "توت" لەلای تەرازووەكە ڕادەوستێت و لە دەستی ڕاستی پێنوسێك، لە دەستی چەپیشی تێنووس و تۆمارگەیەكی بەدەستە، دەرەنجامی تەرازووەكە لەو تۆمارگەیەدا دەنووسێت، دواتر بەرزی دەكاتەوە بۆ لای "ئوزریس" كە نزیك لە "توت"ی دڕندە "ئەمابیت" ڕادەوەستێت، كە دڕندەیەكە سەری تیمساحی و جەستەی شێری هەیە، كە لە ئامادەباشیدایە بۆ ئەوەی مردووەكە قووت بدات كە بڕیاری قووتدرانی بۆ دەردەچێت، لە هەندێ وێنەدا ئاگر لە شوێنێكی تایبەتی دادگاكەدا هەیە، بۆ ئەوەی تاوانباران بخرێنە ناویەوە، دڵ لە تای تەرازوودا بریتیە لە نوێنەری ئەو كردەوانەی كە مردووەكە لە ژیانی دونیایدا ئەنجامی داوە، جا دڵەكە شایەتی دەدات لە سەر هەر چاكە و خراپەیەك كە مردووەكە ئەنجامی دابێت.

---

[1] كتێبی (الموتی) گرنگییەكی زۆری هەبووە، چونكە گومانیان وابووە كە یەكێك لە خواوەندەكان نووسیویەتی، بۆیە ئەوانیش پەرستشیان بەو كتێبەوە دەكرد و دەخرایە ناوگۆڕیان./ الأديان _ د. رشدی عليان وسعدون الساموك: ٦٠.

دواتر دەقی چیرۆکێکی کۆنی میسری چەسپا کە (لوجی جریفت)ی وێنەگر لە پەڕێکی بەردیندا دۆزیەوە، کە ئێستا لە مۆزەخانەی بەریتانیە، دەقەکە وەسفی بەسەرهاتی گەشتێك دەکات کە لاوێك بەناوی (سینوزیریس) لەگەڵ باوکی خۆی (ساتنی) ئەنجامی داوە، بۆ ئەوەی شێوازی لێپرسینەوەو سزاو پاداشت لە ڕۆژی دواییدا فێری کوڕەکەی بکات. ئەمەش بەڵگەیە کە لێپرسینەوە پەیوەندی نیە بە دەوڵەمەندی و هەژاری، هەروەها وەسفی چۆنیەتی چوونە خانەی لێپرسینەوەی مردووان دەکات، بۆ ئەم مەبەستە دەچنە ناو حەوت هۆڵی فراوانەوە، ئەو هۆڵانەش پڕن لە هەموو چین و توێژەکانی خەڵك، جا لەم هۆڵانەدا خەڵکێکیان بینی لە دواوەی خۆیانەوە گۆشتی گوێدرێژو کەر دەخۆن، خەڵکانێکیش هەڵپە دەکەن بۆ خواردەمەنی کە لە سەروویانەوە هەڵواسراوەو دەستیان پێناگات لەو کاتەی کە هەوڵی گەیشتن و هەڵپە دەکەن بۆ ئەو خواردنە چەند چاڵ لێدەر بن پێیان هەڵدەکەنن بۆ ئەوەی زیاتر دووربکەونەوە لە خواردنە هەڵواسراوەکە.

بینیان کەسێك لەبن دەرگا درێژکراوە لەسەر پشتی، ڕاگرو ستونی دەرگاکە لە چاوی ڕاستی ئەو پیاوەدا ڕاگیر کراوە، جا هەر کە دەرگاکە دەکرایەوە یان دادەخرا ئەوا ڕاگری دەرگاکە لەسەر چاوی پیاوەکە دەخولایەوە، ئەو دەرگایەش بەردەوام دەکرایەوەو دادەخرا، پیاوەکە لەبەر زۆری ئێش و ئازار هاواری دەرکرد.

پاشان چەند ڕۆحێکی باش و چاکیان بینی، کە هەر یەك لەو ڕۆحانە شوێنێکیان هەیە و تیایاندا نیشتەجێ دەبن، ئا لەوکاتە وێنەگری چاکە و خراپە هات لەسەر زمانی یەکێك لە مردووان کە پاداشت و سزا بەوهۆیە دیاری دەکرێت، ئەمەش وەك وتارێك کە پێشکەش بە خواوەند "ئۆزریس" دەکرێت، بۆ بەرگری کردن لەو دەقەی کە لە کتێبی (الموتی)دا هەیە، دەڵێت:

(هاتم بۆ لای تۆ ڕاستیم بۆ هێناوی و هەڵە بەدەر دەنێم، خراپە و ستەم و دزیم نەکردووە، بە زۆرداری کەسم نەکوشتووە، دەستکاریی قوربانییەکانم نەکردووە، درۆم

نەکردووە، فرمێسکی کەسم نەڕژاندووە، خۆم پیس نەکردووە بەشتی ناپوخت، گیاندارە پیرۆزەکانم سەر نەبڕیوە، زەوییەکی چێنراوم بەفیڕۆ نەداوە، کەسم تاوانبار نەکردووە، ڕێگەم نەداوە تورەیی لە ڕاستی لام بدات، زینام نەکردووە، هەرگیز وشەی دادپەروریم فەرامۆش نەکردووە، گومانی خراپم نەبردووە نە بەپاشا نە بە باوکم، ئاوی پاکم پیس نەکردووە، گەورەیەکم هان نەداوە تا بەخراپە هەڵسوکەوت بکات لەگەڵ کۆیلەکەی، سوێندم بەدرۆ نەخواردووە، فێڵم نەکردووە لە تەرازوودا، شیرم نەگرتۆتەوە لە دەمی شیرەخۆران، ڕێگریم نەکردووە لە باڵندەکانی خواوەندەکان، ئاوم نەویستوە مەگەر لە پێویستیدا نەبوو بێت، سەرچاوەی تێرئاویم نەگرتۆتەوە جگە لەخۆم، هەرگیز ئاگرێکم نەکوژاندۆتەوە کە هەڵکرانی پێویست بووبێت، بە خەیاڵمدا نەهاتووە سووکایەتی بکەم بەخواوەندەکان .... بەڕاستی من پاکم بەڕاستی من پاکم).

سەبارەت بە چۆنیەتی تێڕوانینیان بۆ سزا، پێشتر لایەنێکمان لەوبارەوە خستەڕوو.

جا تێڕوانینیان بۆ پاداشت بریتیە لە بەرز بوونەوە بۆ ئاسمان، دوای گەشتێکی پڕ مەترسی، بۆ مانەوە لەگەڵ خواوەندەکان یاخود مانەوە لەگەڵ خواوەند (رع) لە کەشتیەکەدا، ئەو کەسانەی ناودەبرێن بە ڕێز لێگیراو و شکۆدارکراو، ناوبراوان دەمێننەوە لە کێڵگەی خواردەمەنیدا، خواردەمەنی خۆشی هەمەجۆر دەخۆن و ئەو خواردەمەنیە نوێ ئەبنەوەو بەفیڕۆ ناچن و نابڕێنەوە، تەندروستیان بەردەوام باشتر دەبێت، ئەمڕۆ باشتر دەبێت لە دوێنێ و سبەینێ چاکتر دەبێت لە ئەمڕۆ، هەروەك ئاسمان (نوت) و ئەو مارەش کە خۆر دەپارێزێت

مەمکی خۆیان دەدەن بەو کەسەی کە بەرز دەبێتەوە بۆ ئاسمان و لەوێدا جێگیر دەبێت، بۆ ئەوەی بەهۆی شیری ئاسمان مارەکە پێبگات جا هەر کە شیرەکەی خوارد دەبێتەوە منداڵ[1].

٣_ لە ئایینی زەردەشتی دا:

وێکچونێکی زۆر هەیە لە نێوان بیروباوەڕی زەرەشتی و میسرییە کۆنەکان، لە بابەتی لێ پرسینەوەو دۆزەخدا، لە خوارەوەدا ئەمە ڕوون دەبێتەوە:

زەردەشتیەکان ڕایان وایە کە کاتێك کەسێك دەمرێت، ڕۆحەکەی سێ ڕۆژو شەو بە هەڵپەسێردراوی لەلای جەستەدا دەمێنێتەوە، ئەگەر جەستە خۆشی یان ناخۆشی بچێژێت ئەوا ڕۆحیش دەیچێژێت، لە بەرەبەیانی ڕۆژی چوارەمدا بایەك بەسەر جەستەکەدا هەڵدەکات: ئەو بایە یان بۆن خۆش، ئەگەر مردووەکە چاکەکار بووبێت یاخود بۆن ناخۆشە ئەگەر مردووەکە خراپەکار بووبێت، جا بایەکە ڕۆحەکە لەباوەشی خۆی هەڵدەگرێت و بۆ شوێنێك دەیبات: لەوێش یان بە کچێکی جوان و قەشنگ دەگات یاخود بە پیرەژنێکی ناشرینی سامناك، کە لە ڕاستیدا نەئەوەی یەکەم ئافرەتێکی جوانە و نە ئەوەی دووەم پیرەژنە، بەڵکو هەر دوو دیمەنەکە وێنەی کردەوەی مردووەکەن کە خۆی لەخۆیدا بریتیە لە ویژدانەکەی کە ڕێبەری دەکات بۆ سەر ڕێڕەوی لێ پرسینەوەو بڕیاری کۆتایی.

لەسەر دەرگای ڕێڕەوی لێپرسینەوەدا سێ دادوەر ئامادەن کە لەناویاندا (میتهرا)ش ئامادەیە، ئا لەوێدا تەرازوو دادەنرێت، کە لە تایەکی تەرازوودا چاکە و لەتایەکی تریدا خراپەکانی مردووەکە دادەنرێن، بەپێی هەڵکشان و داکشان و گرانی و سوکی تایەکانی تەرازوەکە بڕیار دەردەچێت لەسەر چارەنووسی مردووەکە.

---

(1) مشاهد القيامة في القرآن ١٢_١٧ ئاماژەی کردووە بۆ کتێبی (على هامش التأريخ المصري القديم) هەروەها سەیری ئەم سەرچاوانەش بکە: الأديان لا ٥٨ للدكتور رشدي عليان وسعدون الساموك. ومقدمة في تأريخ الحضارات القديمة _ طه باقر ٢/٩٦_١٠٠.

بەر لە کۆتایی هاتنی کێشان و پێوان و دەرچوونی بڕیارەکە، فەرمان بەو کەسە دەکرێت کە لێ پرسینەوەی لەگەڵ کراوە بەسەر ڕێڕەوەکەدا بڕوات یاخود بەسەر ئەو پردەدا بڕوات کە بەسەر سەری دۆزەخدا درێژکراوە، جا ئەو پردە لە بەردەم چاکەکاران فراوان و لەبەردەم خراپەکاران باریك دەبێت تا باریکتر لە موو و تیژتر لە چەقۆی لێ دێت، جا ئەوانەی کۆتایی فڕێدەدرێنە ناو دۆزەخەوە کە زۆر تاریکە بە ئەندازەیەك دەتوانرێت دەست لەوتاریکییە بدرێت، ئینجا کە فڕێدرانە ناو دۆزەخەوە زۆر ناڕەحەت دەبن و ژمارەیان ئەوەندە زۆرە وەك تۆپەڵە موێك وان لە نێوچەوانی ئەسپدا. سەرباری ئەمەش هەریەك لەو دۆزەخیانە لەناو ئەو قەرەباڵغیەشدا هەست بە تەنیاییەکی زۆر ناخۆش و کەنارگیرییەکی دڵکوژو تۆقێنەر دەکەن.

بەڵام کەسانی چاکەکار دەچنە ناو ڕووناکی و نوورەوە، لەوێدا خواوەندی خێر و بەدیهێنەری گەردوون (ئەهورا مازدا) پێشوازیان لێ دەکات، کە خواوەندنی ناوبراو پارێزەری گەردوونە لەو ئاشوب و خراپەی کە خواوەندی خراپە (ئەهریمەن) دەیەوێت بڵاوی بکاتەوە، جا چاکەکارانە دوای ئەوەی ژیانیان بەکاری چاکەدا و گوفتارو کرداری خێرو فیکر و هزری باشدا تێپەڕ کردووە بەو پلەیە دەگەن و لەپاڵ خواوەند (مازدا)دا چێژ لە بەختەوەری هەمیشەیی وەردەگرن[1].

٤ _ لەلایەن یۆنانیە کۆنەکان:

بیروباوەڕی بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی لە داستانی (ئۆدیسا)ی هۆمیرۆسەوە سەریهەڵدا، کە لە دەورووبەری سەدەی نۆیەمی پێش زایین ژیاوە، واش پێ دەچێت بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی

---

(1) مشاهد القيامة في القرآن ١٩_٢٠ ئاماژەشی کردووە بۆ کتێبی (الفلسفة الشرقية للدكتور محمد غلاب). هەروەها سەیری ئەم سەرچاوانەش بکە: الأديان للدكتور رشدي عليان وسعدون الساموك ١٢٩. و العقائد والأديان للدكتور محمد جابر عبدالعال ١٦٣ و قصة الديانات لسليمان مظهر ٣١٤.

له پێش (هۆمیرۆس)ەوە هەبووبێت، هەر بۆیەش داستانی ناوبراو، باسی بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی لە خۆگرتووە.

هۆمیرۆس لەسەر زمانی (عولیس)، پاڵەوانی ئۆدیسەوە ئەوەی هێناوەو باسی کردووە، کە (عولیس) لە (هیدز: واتە: جیهانی خواروو و ژێر زەوی) خواوەند (مینوس)ی بینیوە لەسەر تەخت و عەرشەکەی دانیشتووە، گۆپاڵ و گۆچانە ئاڵتونییەکەی بەدەستەوە بووە، مردووان کێشەکانی خۆیان بۆ خواوەندی ناوبراو دەخستەڕوو. کۆدەبوونەوە لەلای چەند دەرگایەکی زۆر گەورە، چاوەڕێی هاتنی نۆبەی خۆیانیان دەکرد، بۆ خستنەڕووی کێشەکانیان.

یەکێك لەو جۆرە وێنانەی سزا، کە (عولیس) بینیویەتی، ئەوەبووە کە شایەتیدەر (تیتوس)ی زۆرداری بینیوە، لەسەر زەوی ڕاکشاوەو بەشێوەیەك کە نۆ پارچە زەوی گەورەی داگرتبوو، لە هەر لا تەنیشتێکی شامارو ئەژدیهایەکی گەورە هەبوو، کە لە جگەرە خوێناوی و هەناوە تووندو تۆڵ و ئاڵۆزەکانی ناوبراویان دەخوارد، ئەمەش وەك سزایەك،لە بەرامبەر ئەو هەوڵەی کە دابووی بۆ کەمەند کێش کردنی (لاتونا) کچە عاشق و خۆشەویستەکەی خواوەندی گەورە.

تانتالوسی بینی کە دەگەوزێت لەناو ئاوێکی گەرمی بۆگەندا، لەو ئاوەدا ڕۆچوو بوو تا چەناگەکەی، شەپۆلی ئاوەکە لە دەموچاوی دەدا، لەگەڵ ئەمەشدا هاواری ئاوی دەکرد لەبەر زۆری تێنوێتیەکەی، لەسەر سەریشی درەختی میوە هەبوو، کە دەستی پێ نەدەگەیشت.

سیفوسیشی بینی کە بەردێکی مەزن پاڵدەدات، بۆ ئەوەی پێی بگاتە لوتکەی چیاکە، تا وای لێدێت بگاتە لوتکە لەناکاو بەردەکە بەردەبێتەوەو دەکەوێتە سەر زەوی دۆزەخ، ماندوێتی لە ئەندازە بەدەر زۆر شەکەتی کردبوو و پەکی خستبوو.

هێرقڵی زۆرداری بینی، کە حوکمی لەسەر دراوە گوێڕایەڵ و خزمەتی کوڕە مامەکەی(یوریزوس) بکات[1].

هەروەها شاعر (بندار _ لە سەدەی پێنجەمی پ.ز _) لە چامەکەی (الأولمبية الثانية)دا دەڵێت:

گەورەکانی سەر زەوی دادوەرێك لە دۆزەخدا بەدی دەکەن، جا ئەوانەی کردەوەی حەڕامیان ئەنجامداوە ئەوا خواوەند (ئەنانکی) دادگاییان دەکات.

سەرباری ئەوەی کە چۆنیەتی لێ پرسینەوەکەی ڕوون نەکردۆتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نزیك دەبێتەوە لە بیروباوەڕی میسرییەکان لەبارەی دادگەری لێ پرسینەوە.

ئەفلاتۆن (لە نێوان ساڵانی ٤٢٩ _ ٤٢٧ پ.ز لە دایك بووە) دەڵێت: ئەگەر مردووان هاتنە بەردەم دادوەریان، ئەوا (ردامانت) کە برای (مینوس)ە بانگی مردووەکان دەکات بۆ ئەوەی لێی نزیك ببنەوە، پاشان پشکنین ئەنجامدەدات بۆ ڕۆحی یەکە یەکەیان بەبێ ئەوەی بزانێت ئەو پشکنینە بۆ کێیە.... ئەگەر ڕۆحێکی بینی کە پڕ بێت لە خراپە و پیسی و دوور لەڕاستی ژیابێت ئەوا ڕەوانەی بەندیخانەی دەکات، بۆ ئەوەی سزای شیاوی خۆی وەربگرێت، هەروەها (ردامانت) مردووە حوکم لەسەر دراوەکە ڕەوانە دەکات بۆ بنی دۆزەخ، دوای ئەوەی ناویان دەنێت بە پێی شیاویان بۆ پاك بوونەوەو پاك نەبوونەوە. سەبارەت بەو ڕۆحەش کە وای دەردەکەوێت لە پاکژی و ڕاستیدا ژیانی بەسەر بردووە، ئەوا دادوەرەکە دڵی خۆش دەبێت، ئەو ڕۆحە ڕەوانە دەکات بۆ دوورگەکانی بەختەوەری[2].

---

(1) مشاهد القيامة في القرآن ٢١_٢٣ عن كتاب الأوديسة للأستاذ درني خشبة.

(2) مشاهد القيامة في القرآن ٢٧_٢٨ نقلاً عن (موري) ترجمة المرحوم عبدالقادر حمزة باشا.

٥_ لەلایەن ڕۆمانیەکان:

بەهەمان شێوە شاعیرو هونەرمەندی گەورەی ڕۆمانی (فەرجل: ٧٠_١٩ پ.ز) لە داستانەکەیدا (ألیاذة) باسی دیمەن و وێنەکانی لێ پرسینەوەی کردووە:

(ئینیاس)ی پاڵەوانی داستانەکە دەچێتە جیهانی خواروو، بۆ گەیشتن بە ڕۆحی باوکی خۆی (ئەنشیر) بۆ ڕاوێژ پێکردنی لەبارەی داهاتووی خۆی و نەوەکانی، جا لەگەڵ کاهینێك دادەبەزێت بۆ ناو ماڵی مردووەکان، کە پڕیەتی لە تارمایی "شبح" و ڕۆح، دواتر ڕووباری (سکتس) دەبڕن، ڕووبارێکە لە دۆزەخ، پڕە لە مارو گیانداری ترسناك، بە جیهانێکدا تێپەڕین کە هەمووی بریتی بوو لە بێ هیوای و بێ ئومێدی، لە کۆتاییدا بەباوکی گەیشت، باوکیشی باسی ئەوەی بۆ کرد کە پایەداری و سەربەرزییەکی زۆری بۆ نەژاد و نەوەکانی ئەوی نووسیوەو بڕیارداوە[1].

٦_ لەلایەن هندۆسییەکان:

هندۆسەکان بڕوایان بە ژیانێکی تر نییە کە سزاو پاداشتی تێدا بێت، بەڵکو بڕوایان بە (کارما) هەیە واتە: یاسای سزاو پاداشت، مەبەست لێی ئەوەیە کە:

هەموو ئەو کردەوانەی کە مرۆڤ سەرپشکە تیایدا، چاك بێت یاخود خراپ، ئەوا ئەو مرۆڤە لەسەر ئەو کردەوانەی بەهەر شێوەیەك بێت سزاو پاداشت وەردەگرێتەوە، بەپێی ڕێسای دادگەری یەکلاکەرەوە، ئەم سزاو پاداشتەش هەر لەم ژیانەدا دەبێت.

---

(١) مشاهد القيامة في القرآن ٢٨ نقلاً عن (قصة الأدب في العالم) لأحمد أمين، و (عن أساطير الحب والجمال عند الاِغريق) لدريني خشبة.

بەڵام کاتێك بینیان کە دەکرێت سزا یاخود پاداشت جێبەجێ نەبێت، ستەمکار دەمرێت و تۆڵەی لێ ناسەندرێتەوە، هەروەها چاکەکار دەمرێت بەبێ ئەوەی پاداشتی چاکەکەی وەربگرێتەوە، بۆیە ناچار بوون پەنا بەرنەبەر بڕواهێنان بە گیانگۆڕکێ (التناسخ).

جا گەڕانەوەی ڕۆح لە جەستەیەکی تردا بە (دووبارە لە دایك بوونیش) ناودەبرێت: گەڕانەوەی ڕۆح لە جەستەیکی تردا، دوای ئەوەی لە جەستەیەکەوە دەرچووەو بەرەو جیهانی خواروو ڕۆیشتووە.

هۆکاری گەڕانەوەی ڕۆح لە جەستەیەکی تردا، ئەوەیە کە ڕۆح کۆمەڵە ئارەزوویێکی تری هەیە کە نەهاتوونەتەجێ، کۆمەڵە قەرزێك لەسەر شانیەتی و پێویستە بیداتەوە، بۆیە پێویستە چێژی بەرهەمی کردەوەکانی بکات لە ژیانێکی تردا، واتە لە جەستەیەکی تردا، جا ئەگەر لەو جەستەیەدا چێژو تامی بەرهەمەکەی نەکرد ئەوا لە جەستەیەکی تردا دەبێت چێژی بکات، ئا بەم شێوەیە تا ئارەزوو و هەوەسەکە تەواو دەبێت و قەرزەکان دەدرێنەوە، جا ئەگەر ئەمە تەواو بوو، ئەوا ڕۆحی مردووەکە سەردەکەوێت و لە گیانگۆڕکێ (تناسخ)یش ڕزگاری دەبێت و ئاوێتە دەبێت لەگەڵ (براهما[1]).

---

(1) مقارنة الأديان _ أديان الهند الكبرى _ د. أحمد شبلي ٦٢_٥٣ والأديان د. رشدي عليان وسعدون ساموك ٨٩.

هندۆسیەت:

ئایینی زۆرینەی هەرە زۆری خەڵکی ئێستای هیندە، بە هندۆکیەش ناودەبرێت، هەر لە سەرەتای سەدەی هەشتەمی پ.ز بە (بەرهەمیەت) ناودەبرا کە پاڵدەدرایە لای (برهما)، کە بریتیە لە هێزی هەرە مەزنی جادووگەری شاراوە، بۆ بەدەستهێنانی پێویستی بە پەرستشی زۆر و خوێندنەوەی نزاو هۆنینەوەی سرود و قوربانی کردن هەیە. وشەی (البراهمية) لە (بەراهما) داتاشراوە بۆ ئەوەی ببێتە هێما و نیشانەیەك بۆ پیاوانی ئایینی، ئەوانەی کە بڕوایەیان پێبراوە کە لە سروشتی خۆیاندا پەیوەندی دەکەن بە ڕەگەزی خواوەندی، بۆیە بە کاهینەکانی ئوممەتی هندۆسی ناونران، قوربانی بەبێ ئامادە نەبوونی بە دروست دانەدەنرا، بەڵکو دەبوایە بە ئامادەبوون و لەسەر دەستی ئەوان بووبایە./ أديان الهند الكبرى _ د. أحمد شبلي ٣٩.

جا ئەو شتە بەناوبانگانەی لای ئەوان سەری هەڵدا، کە بریتیە لە سزادانی جەستە بە ڕۆژوو،زۆر دونیا بەکەمگرتن، شەوبێداری، ئازاردانی دەروون و نەفس و ئەنجامدانی ئەزموونی سەخت بە نەفس، تا وا دەردەکەوێت کە کەسەکە زۆر خەیاڵ و خەفەت و ترسی هەیە و ڕەشبینە، هەموو ئەو شتانە لە پێناو ڕزگار بوونی ڕۆحی لە زاڵبوونی جەستەکەی، تا ڕۆحەکەی بەرەو کۆتایی بچێت، لەگەڵ (براهما) ئاوێتە ببێت[1].

٧_ لەلایەن صابیئەکان:

صابیئە مەندائییەکان بڕوایان وایە مردن بریتیە لە دەرچوون لە جیهانێکی ماددی _ کە وەك بەندیخانە، کۆت و بەندێك وایە بۆ ڕۆح _ بەرەو جیهانێکی ڕۆحی، لەوێدا بۆ هەتا هەتایە دەمێنێتەوە، لێ پرسینەوەیەکی سەختی لەگەڵ دەکرێت، بەوەی کردەوەکانی مردووەکە دەپێورێن و دەکێشرێن، جا ئەگەر چاکەکانی زیاتر بوون لە خراپەکانی، ئەوا ڕۆحەکەی دەڕوات بەرەو جیهانی نوور (بەهەشت) و لەوێدا وەك قەشە و ڕۆحانییەکان خۆشی دەکات، ئەگەر تای تەرازووی خراپەکان گرانتر بوو ئەوا ڕۆحی مردووەکە دەبرێت بەو پاکژکەرەوە لە جیهانی تاریکی (ئاگردا)، بەشێوەیەك کە ئازار دەدرێت بە پلەی جیاواز تا لە خراپەکانی پاك دەبێتەوە دواتر دەنێردرێتە جیهانی نوور[2].

٨_ لەلایەن جولەکەکان:

جولەکایەتی لە کرۆکی خۆیدا جۆرێکی ژیانە، بیروباوەڕێك نییە کە بڕوای پێ بهێنرێت، تاکە ماوەی بریتییە لە جیهانی ئێستا نەك جیهانێکی دوای ئەو دونیایەیە.

---

(١) أديان الهند الكبرى ٦٩ ومشاهدة القيامة ٢٥.

(٢) الأديان للدكتور رشدي عليان وسعدون الساموك ١٨٧ والصابئون _ الحرانين ومندائيين _ للدكتور رشدي عليان.

کوهلەر لە (دائرة المعارف العبرية) دان بەوەدا دەنێت کە: جولەکایەتی بیروباوەڕێك نییە یان سیستەمێکی بیروباوەڕی نییە کە لەسەر قوربانیدان و ڕزگار بوون لە داهاتوودا وەستا بێت، بەڵکو جولەکایەتی بریتییە لە سیستەم و ڕێسای ڕەفتاری مرۆیی و یاسای چاك، کە لەسەر مرۆڤ بەهەموو شێوەیەك پێویستە شوێنی بکەوێت.

لەبەر ئەوەی جولەکایەتی ئایینی کردار بوو نەك ئایینی باوەڕو ئیمان، جولەکەکان لە کتێبەکانیاندا نەدواون لەسەر ژیانی ڕۆژی دوایی و زیندوو بوونەوەو لێ پرسینەوە، چونکە ئەو شتانە لەسەر بیروباوەڕ ئەوەستن، سزاو پاداشت لەلای جولەکەکان هەر لە ژیانی دونیادا تەواو دەبێت. بەڵام دوای ئەوەی فارسەکان _ کە زەردەشتی ئایینیانە _ وڵاتی (بابل) و هەر دوو دەوڵەتی جولەکەیان داگیر کرد، هەروەها دوای ئەوەی پادشای فارسەکان (قورش) مۆڵەتی دا بە جولەکەکان تا بگەڕێنەوە بۆ فەڵەستین و پەرستگاکانیان دروست بکەنەوە، ئەوا پەیوەندی باش لە نێوان جولەکە و فارسەکاندا دروست بوو، بەم هۆیە جولەکەکان بیروباوەڕی زەردەشتیان خوێند، لە ئایینی زەردەشتی بابەتی بڕوابوون بە ڕۆژی دواییان وەرگرت.

ئا لەو کاتەدا هەر دوو پێغەمبەر (ئەشیعا) و (دانیال) هەروەك لە (سفر دانیال)دا هاتووە دەستیان کردووە بە وەبیرهێنانەوەو باس کردنی زیندوو بوونەوەو لێپرسینەوەو سزاو پاداشت، بەڵام کاتێك جولەکەکان دەدوێن لەبارەی ڕۆژی دوایی، ئەوان مەبەستیان لە ڕۆژی دوایی ئەوە نییە کە ئایینەکانی تر مەبەستیانە، لەوەی مرۆڤ سزاو پاداشت لە دوارۆژدا وەربگرێتەوە لەسەر ئەو کردەوانەی لە دونیادا ئەنجامی داون، جولەکە لەلایەن لێکۆڵەران دوو بەشن:

أ_ بەشێکیان ژیانی دونیایان گوزەراندووە بە بەختەوەری و ئازادانە، ئا ئەوانە ڕەزامەندی لایەنی ماددی خواوەندەکەیان دەستەبەر کردووە.

ب_ بەشەکەی تریان لەژێر زەبرو زەنگ یاخود لە شاربەدەرو دەربەدەریدا ژیاون، ئا ئەو بەشانە مافیانە بگەڕێنەوە ژیان جارێکی تر، بۆ ئەوەی بەشە خۆشیەکەی خۆیان بەدەست بێنن.

دەستەیەك لە (فەریسینەکان هەوڵیاندا ئەو بۆچوونە هەڵبگرن و بڵاوی بکەنەوە، بەڵام ئەم هەوڵەی دەستەی ناوبراو ڕووبەڕووی نارەزایی و ڕووبەڕوو بوونەوەیەکی توند بوونەوە، سەبارەت بە سەرجەم پێڕو دەستەکانی تری جولەکەکان هیچ شتێکیان لەبارەوە نەزانراوە[1].

٩_ لەلایەن نەصرانیەکان:

نەصڕانیەکان بڕوایان هەیە بە ڕۆژی دوایی و زیندوو بوونەوەی مردووان لە گۆڕەکانیاندا و لێ پرسینەوەیان لەسەر ئەو کردەوانەی کە لە دونیادا ئەنجامیان داون، بەڵام نەصڕانیەکان دەڵێن ئەوەی لێ پرسینەوە دەکات عیسایە (سڵاوی خوای لێبێت) هەروەها بەهەشت پاداشتی ئەو کەسەیە کە چاکە دەکات، ئاگری دۆزەخیش سزاو جێگای ئەو کەسەیە کە خراپە دەکات[2].

نەصڕانیەکان دەڵێن عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) هەڵساوە بە ڕەش کردنەوەی تاوانەکانی خەڵکی، ڕەشکردنەوەی تاوانیش بریتیە لە خاچ دران، بۆیە عیسا لە خاچ دراو خوای گەورەش بە لەخاچ درانەکەی ڕازی بوو سەرباری ئەوەی کوڕی خواشە، لەدوای لە خاچ درانی بە خاك سپێردرا، بەڵام سێ ڕۆژ دوای ناشتنی لە گۆڕەکەی هەڵسایەوەو هاتەدەر، ئینجیلەکان ڕایان جیاوازە لەبارەی ڕوون کردنەوەی تێرو تەسەلی بابەتی چۆنیەتی زیندوو بوونەوەو لە گۆڕ هەڵسانەوەکەی، ئینجیلی (مەتا) دەڵێت: لە (جلیل)، ئینجیلی (لۆقا) دەڵێت: لە (ئورشەلیم)،

---

(١) الیهود د. أحمد شلبي ١٩٤_١٩٦.

(٢) مشاهد القیامة ٣٣: باسیشی کردووە کە: ناتوانین جەخت بکەینەوە کە چ کاتێك ڕۆژی قیامەتە یاخود کەی هەڵدەستێتەوەو زیندوو دەبێتەوە دوای بەخاك سپاردنی دوای سێ ڕۆژ، هەروەك لە ئینجیلدا هاتووە.

ئینجیلی (یوحنا) دەڵێت: لە (جولەکایەتی و جەلیلدا)، (میرقس)یش دەڵێت: لەناو قوتابیەکانیدا دەرکەوت)[1].

هەروەها وتویانە: عیسا دوای هەستانەوەی لە گۆڕەکەی تەنها چل ڕۆژ مایەوە، پاشان بەرز کرایەوە بۆ ئاسمان و لە تەنیشت باوکی دانیشت، باوکیش لێ پرسینەوە لەگەڵ هیچ کەسێك ناکات بەڵکو ئەو کارەی سپاردووە بە عیسای کوڕی، بۆیە لە ڕۆژی قیامەتدا عیسا (سڵاوی خوای لێبێت) دێت و لێ پرسینەوە دەکات لەگەڵ خەڵکی. لێ پێچینەوە لەگەڵ هەر مرۆڤێك دەکات لەسەر ئەو کردەوەی ئەنجامی داوەو ئەو هزرەی بەخەیاڵیدا هاتووە، جا ئەگەر چاکەی یاخود خراپەی کردبێت ئەوا بەپێی کردەوەکانی پاداشت و سزا وەردەگرێت، شوێنی هەتا هەتایی بۆ ئامادەیە و هەرگیز دەسەڵات و موڵکی لەناو ناچێت.

لە ئینجیلی (یوحنا)دا هاتووە: (ڕاستی ئەوەیە کە پێتان دەڵێم عیسا کاتێك دێت، ئەویشئەو کاتەیە مردووان گوێبیستی دەنگی کوڕی خوا دەبن، جا گوێبیستان زیندوو دەبنەوە، لەبەر ئەوەی چۆن خوای گەورە لە زاتی خۆیدا ژیانی هەیە، بەهەمان شێوەش ژیانی خودی بە کوڕەکەی بەخشیوەو دەسەڵاتی لێ پرسینەوەی خەڵکیشی پێ بەخشیوە، چونکە کوڕی مرۆڤیشە. سەرتان سوڕنەمێنێ لە ئاستی ئەمەدا، چونکە کاتژمێرێك دێت کە هەموو مردوانی ناو گۆڕ گوێبیستی دەنگی عیسای کوڕی خوا دەبن، جا ئەوانەی کردەوەی چاکەیان کردووە لە گۆڕەکانیان دێنە دەرو زیندوو دەبنەوە، ئەوانەش کردەوەی خراپەیان ئەنجامداوە لە گۆڕەکانیان دێنەدەرەوەو زیندوو دەکرێنەوە بەمەبەستی لێ پرسینەوە، من ناتوانم لەخۆمەوە هیچ شتێك بکەم، وەك چۆن گوێبست دەبم ئاوا لێپرسینەوەکە ئەنجام دەدەم، لێپرسینەوەکەم

[1] محاضرات في النصرانية: أبو زهرة ١٠٥.

دادگەرانەیە، چونکە من داوای ڕەزامەندی خۆم ناکەم بەڵکو داوای ڕەزامەندی باوکم دەکەم کە منی ڕەوانە کردووە)[1].

***

1) سەرچاوەی پێشوو ١٠٧.

دەروازەی سێیەم

ڕۆژی دوایی لە ئایینی ئیسلامدا

یەکێك لە شتە سەلمێنراوەکان، لە ئایینی ئیسلامدا بریتییە لە باوەڕ بوون بە ژیانێکی تر دوای مردن، کە خەڵکی دوای مردن زیندوو دەکرێنەوەو لێ پێچینەوەیان لەگەڵدا دەکرێت، لەسەر ئەو کردەوانەی پێشتر ئەنجامیان داوە، ئینجا بەپێی کردەوەکانیان پاداشت یاخود سزا وەردەگرن، جا ئەوانەی باوەڕیان هێناوەو کردەوەی چاکیان ئەنجامداوە ئەوانە بەهەشتی هەتا هەتاییان بۆ ئامادەیە، ئەوانەش کە بێ باوەڕ بوون و کاری خراپ پیشەیان بووە ئاگری دۆخیان بۆ ئامادەیە، کە بە سەختی سزای تووند وەردەگرن: ﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ۝٧ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾ الزلزلة: ٧_٨. واتە: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاکەی ئەنجام دابێت دەیبینێتەوە. ئەوەش کە بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی هەبێت، دەیبینێتەوە).

هۆی ناونرانی بەو ناوە:

بۆیە بە (ڕۆژی دوایی) ناونراوە، چونکە دوایین ڕۆژی دونیایە، بەو واتایەی لکاوە بەکۆتا ڕۆژی دونیا، چونکە ڕۆژێك نییە لە دونیا تا ببێتە کۆتا ڕۆژی دونیا.

هەروەها ناونراوە بە (قیامەت) لەبەر هەڵسانەوەی خەڵکی لە گۆڕەکانیان و ڕاوەستانیان لەبەردەم بارەگای خوا، هەروەها بەرپابوونی بەڵگەکانیان و بەڵگەی لەسەریان، نزیکەی سێ سەد ناوی هەیە[1].

حوکمی بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی:

بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی بنچینەیەکە لە بنچینەکانی ئیسلام، کەسێ بڕوای پێ نەبێت بە یەکدەنگی زانایان بە بێ باوەڕ دادەنرێت. قورئانی پیرۆز و سوننەتی بەپێز بەتێرو تەسەلی دواون لەبارەی ڕۆژی دوایی، دیمەنەکانی قیامەت و ئەو شتانەی پێیەوە پەیوەستن، وەسفەکانی بەهەشت و دۆزەخ، تا وای لێهاتووە کە دیمەنە زیندووەکانی ڕۆژی دوایی و تایبەتمەندییەکانی بەتەواوی دەرکەوتن، بەشێوەیەك کە دڵ لەبەری تێك دەشکێ و لاشەکانیش مووچڕکەیان پێدادێت.

ئەو ڕێگەیەی کە ڕۆژیی دوایی پێی سەلمێنراوە:

ئەو هەواڵ و وەسفانە لەبارەی ڕۆژی دوایی دەچنە چوارچێوەی شتە پەنهان و غەیبیەکانەوە کە هیچ یەکێك پەیی پێنەبردووە، چونکە ڕوودانیان لە دوای مردنە.

لەبەر ئەمە ئێمە لە لێکۆڵینەوەکەماندا تەنها ئەو هەواڵ و وەسفانە وەردەگرین کەسەر لە دڵنیایی و یەقین دەردەکات، ئەم ڕێگەیەش بریتییە لە: قورانی پیرۆز کە فەرمایشتی خوای پایەبەرزە، کە سەلماندمان هیچ شك و گومانێك لە هەواڵ و خەبەرەکانیدا نییە. هەروەها سوننەتی ڕاستی چەسپاوی پێغەمبەر (ﷺ)، کە لە سەر زمانی پیرۆزی موحەممەد (ﷺ) بۆمان هاتووە کە ڕاستگۆو ئەمینداره لە گەیاندنی ئەو هەواڵانەی لەلایەن خواوە پێی گەیشتووە.

---

[1]) البجوري على الجوهرة ٢/٧٦.

ئەو فەرموودانەش فەرامۆش دەكەین كە لاوازن یاخود تانەیان لێدراوە. چونكە ئەم بابەتە تایبەتە بە بیروباوەڕ، ئەم ڕێگەیە كە دیاریمان كردووە تاكە ڕێگەیە كە گومان لە ڕاستیەكەیدا نییە بۆ سەلماندنی بیروباوەڕمان لەبارەی ڕۆژی دوایی.

ڕێگەی تێگەیشتن لە شتە شاراوە و غەیبیەكان و بڕوابوون پێیان:

بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی بەشێكە لە بڕوابوون بە شتە پەنهان و غەیبیەكان كە پێویستە لێی دڵنیا بین، دەشكرێت كە ڕێگەی تێگەیشتن لە ڕۆژی دوایی نزیك بكەینەوە بەم شێوەیەی خوارەوە:

١_ پزیشك كوپێك ئاو لە دەستتدا دەبینێت و لەو ئاوە ورد دەبێتەوەو پێت دەڵێت: ئەو ئاوە مەخۆرەوە چونكە پیسە و ژیانت دەخاتە مەترسیەوە. تۆش هیچ لە زانستی پزیشكی و تایبەتمەندییەكانی نازانی، بەڵام ئەوەندە هەیە كە پزیشكەكە شارەزایە.

٢_ هەواڵدرا كە زانایانی ڕوانگە و گەردووناسی گیرانی مانگیان دیاریكردووە، لە شەوێكی تایبەت یاخود هەڵگیرسانی بای تووند، لە ڕۆژێك لە ڕۆژەكان، تۆش پێت وایە كە ئەو هەواڵە دڵگیرو ڕاستە و لە سەرچاوەیەكی فەرمیەوەیە.

بێگومان تۆ بڕوات بەمانە هەیە لەبەر دوو شت كە بریتین لەمانە:

أ_ دڵنیایت كە پزیشكەكە شارەزایە، هەروەها زانایانی ڕوانگە و گەردووناسی ڕاستگۆن لە ڕاگەیاندنی ئەو هەواڵە.

ب_ دڵنیایت كە قسەی پزیشكەكە و هەواڵی زانایانی ڕوانگە ڕاستن و لەلایەنێكی فەرمیەوە دەرچوون، كە گریمانەی درۆ هەڵناگرێت.

ئەو دوو شتانە ئەگەرچی لە شتە پەنهان و غەیبیەکانیشن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دڵنیا بوویت لێیان و گومانت لە هیچ بەشێکی هەردوو هەواڵەکەدا نییە[1].

ئێمەش دوای بەڵگە هێنانەوەمان لەسەر بوونی خوای گەورە، سەلماندنی ئەوەی کە خوای گەورە خۆی پارێزەرو چاودێری بوونەوەرو گەردوونە، بەڵگەشمان خستەڕوو لەسەر ئەوەی کە موحەممەد (ﷺ) بەڕاستی پێغەمبەری خوایە و ڕاستگۆیە لەو هەواڵانەی کە لە خواوە بە بەندەکانی ڕادەگەیەنێت، بەشێوەیەك هەواڵەکەی گەیشتە پلەی دڵنیایی و یەقین کە گومان هەڵنەگرێت، ئا لەو کاتەدا ئێمەش دڵنیا بووین لەوەی کە ئەو هەواڵانەی پێغەمبەر (ﷺ) داویەتی لەبارەی ڕۆژی دوایی ڕاست و دروستن، ئەگەرچی هەواڵەکان لەبارەی پەنهان و غەیبی بن و هەستەکان نەتوانن حوکمی لەسەر بدەن چ بە بوون یاخود نەبوون.

بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی دەرەنجامی بڕوا بەخوا بوونە:

مرۆڤ بڕوادار نابێت بە ڕۆژی دوایی تا بڕوای نەبێت بە خوای گەورە، بۆیە قورئانی پیرۆز لە چەندین شوێندا بەیەکەوە باسی کردووە:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يَقُولُ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَبِٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ وَمَا هُم بِمُؤۡمِنِينَ﴾ البقرة: ٨. واتە: (لەناو خەڵکیدا کەسانێك هەن کە دەڵێن: ئیمان و باوەڕمان بەخواو بە ڕۆژی قیامەت هێناوە "لە ڕاستیدا ئەوانە درۆ دەکەن" ئەوانە هەمیشە باوەڕدار نین).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿وَلَٰكِنَّ ٱلۡبِرَّ مَنۡ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ وَٱلۡمَلَٰٓئِكَةِ وَٱلۡكِتَٰبِ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ﴾ البقرة: ١٧٧.[1] واتە: (بەڵکو کرداری چاك و کرداری باش بریتیە لەوەی کە

---

[1]) کبری الیقینیات الکونیة ٣٠٤_٣٠٥.

ئادەمیزاد باوەڕی هێنا بێت بەخواو بە ڕۆژی دوایی و بە فریشتەکان و کتێبەکان و پێغەمبەران).

کەواتە بڕوا بوون بە ڕۆژی دوایی بەبێ باوەڕی تەواو هێنان بە خواو پێغەمبەرەکانی هیچ مانایەکی نییە.

بۆیە شتێکی بێ کەڵك و پوچە کاتێك گفتوگۆو دەمەتەقێ بکەیت، لەگەڵ کەسێك لەسەر ڕۆژی دوایی کەچی ئەو کەسە بڕوای بەخوا نەبێت، چونکە ئەو کاتە نمونەی تۆ وەك ئەو کەسەی لێ دێت کە هەواڵ دەدات بە کەسێك بەوەی مرۆڤ گەیشتۆتە سەر مانگ، کەچی کابرا نکۆڵی لێ بکات و نەزان بێت بەو شتە سەلمێنراوانەی کە زانستی گەردووناسی ئێستا پێی گەیشتووە.

جا ئەوەی دەمەتەقێ دەکات لەبارەی ڕۆژی دوایی ئەوا ئێمە ئاراستەی دەکەین بۆ بەڵگە سەلمێنراو (قطعي)ەکان، لەسەر بوونی خواو توانا و سیفەتە تەواوەکانی، وەك پێشتر لە بەشی خواناسی لەسەری دوایین.

ئەگەر بوونی خواو بوونی پێغەمبەرایەتیمان بۆ سەلما، ئا لەوکاتەدا پێویست دەبێت کە زیندوو بوونەوەو لێ پرسینەوە هەبێت، بەپێی کردەوەکانی مرۆڤ پاداشت و سزای بۆ ئامادە بکرێت، خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿فَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٍ خَيۡرٗا يَرَهُۥ ۝٧ وَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٖ شَرّٗا يَرَهُۥ﴾ الزلزلة: ٧_٨. واتە: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاکەی ئەنجام دابێت دەیبینێتەوە. ئەوەش کە بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی

() سەیری ئەم ئایەتانە بکە کە ڕۆژی دوایی و باوەڕ بەخوا بوونی بەیەکەوە هێناوە: البقرة ١٢٦، ٢٢٨، ٢٣٢، ٢٦٤، آل عمران ١١٤، النساء ٣٨، ٣٩، ٥٩، ١٦٢، المائدة ٦٩، التوبة ١٨، ١٩، ٢٩، ٤٤، ٤٥، ٩٩، النور ٢، العنكبوت ٣٦، الأحزاب ٢١، المجادلة ٢٢، الممتحنة ٦، الطلاق ٢.

هەبێت، دەیبینێتەوە). ئەگەر خوای گەورە پاداشتی کەسی و گوێڕایەڵ و سزای یاخی و گومڕابوو نەدات، ئەو کاتە ستەم دەدرێتە پاڵ خوا، ستەم کردن بۆ خوا ئەستەمە.

***

ژیانێکی تر

پچڕانی کردار بەهۆی مردن:

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویێت: (إذا مات الانسان انقطع عملُه الا من ثلاث: صدقة جارية، أو علْمٍ يُنتفع به، أو ولَدٍ صالح يدعو له)[1] واتە: کاتێك کەسێك مرد دەستبەرداری هەموو کردارێك دەبێت، جگە لە سێ شت: خێرێکی نەبڕاوەو بەردەوام یان زانستێك کە سوودی لێ ببینرێت یاخود مندالێکی باشی هەبێت و نزای بۆ بکات[2].

مردن ئەوەیە کە ژیانی دونیا و دوارۆژ لێك جیادەکاتەوە، بەم پێیە قۆناغەکانی ڕۆژی دوایی لە یەکەم ساتی جیابوونەوەی ڕۆح لە جەستە دەست پێدەکات.

ئا لێرەدا لەبارەی ئەو قۆناغانە بەشێوەیەکی زنجیرەیی دەدوێین، سەرەتا لە مردن و ئەو شتانەی پێیەوە پەیوەستن دەست پێدەکەین و باسی ئەو شتانە دەکەین کە لە دوای مردن دێنە پێش و ئەو دیمەنانەی بەرپا دەبن تا کۆتا بابەت کە بریتیە لە جێگیر بوونی مرۆڤ لە بەهەشت یاخود لە دۆزەخ.

---

(١) فەرمودەی: کاتێك کەسێك مرد... تاد: صحيح مسلم ٢٥ كتاب الوصية ٣ باب ما يلحق من الثواب بعد وفاته، رقم ١٦٣١ عن أبي هريرة رضي الله عنه.

(٢) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، و. لیژنەیەك، ٤٦٨. (وەرگێڕ).

ئاكام خراپی، کردەوەکان پەیوەستن بە ئاکامەکانیانەوە

ئەبو هورەیرە (خوای لێ ڕازی بێت) دەڵێت، پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (إن الرجل لَيَعملُ الزمنَ الطويل بعمل أهل الجنة، ثم يختم له عمله بعمل أهل النار، وإن الرجل ليَعمل الزمنَ الطويل بعمل أهل النار، ثم يختم له عمله بعمل أهل الجنة)[1] واتە: پیاوی وا هەیە ماوەیەکی زۆر کارو کردەوەی بەهەشتیی دەکات، پاشان کۆتایی کردەوەکەی بە کردەوەی دۆزەخی دێت. پیاوی وایش هەیە ماوەیەکی زۆر کاروکردەوەی دۆزەخیی دەکات پاشان کۆتایی کردەوەکەی بە کردەوەی بەهەشتی دێت[2].

هەروەها سەهلی کوڕی سەعد دەڵێت، پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (إن العبد لَيَعمل عمل أهل النار وإنه من أهل الجنة، ويعمل عمل أهل الجنة وإنه من أهل النار، وإنما الأعمال بالخواتيم)[3] واتە: بەندە هەیە کاری دۆزەخیی دەکات و لە بەهەشتییەکانە، بەندەش هەیە کاری بەهەشتیی دەکات کەچی لە دۆزەخییەکانە، بێگومان کردەوەکان پەیوەستن بە ئاکامەکانیانەوە.

ئاکام خراپی بۆ ئەو کەسە دەبێت:

١_ کە سوورە لەسەر گوناهی گەورە و خێرا دەڕوات بەرەو ئەنجامدانی شتی قەدەغە کراو، لەوانەیە ئەنجامدانی ئەو کارە خراپانە ببێتە پیشە و بەسەریدا زاڵ ببێت، تا بەر لەوەی تەوبە بکات و پەشیمان ببێتەوە مردن یەخەی دەگرێت، ئا لەو حاڵەتەشدا شەیتان فێڵی لێ دەکات.

---

(١) فەرمودەی: پیاوی وا هەیە ماوەیەکی زۆر کاروکردەوەی... تاد: صحيح مسلم ٤٦ كتاب القدر ١ باب كيفية خلق الآدمي في بطن أمه... ٢٥٦١ عن أبي هريرة رضي لله عنه.

(٢) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، و. لیژنەیەك، ٩١٦. (وەرگێڕ).

(٣) فەرموودەی: بەندە هەیە کاری دۆزەخیی دەکات... تاد: صحيح البخاري ٨٤ كتاب القدر ٥ باب العمل بالخواتيم، رقم ٦٦٠٧ عن سهل بن سعد رضي الله عنه.

٢_ ئەو کەسەی لەسەر ڕێگەی ڕاست دەڕوات و دواتر دەگۆڕێت و لە ڕێبازی ڕاست لادەدات.

بۆیە زانایان وتویانە: (بە باوەڕو کردەوەو نوێژو ڕۆژوو هەموو ئەو شتانەی پێی لە خوای گەورە نزیك دەبیەوە سەرسام مەبە بەخۆت، چونکە ئەگەر ئەو شتە ناوبراوانە لە بەدەستهێنانی خۆشت بێت ئەوا دەبێ بزانی کە لە بەدیهێنانی خوای گەورەیە... جا هەرچەندە شانازی بکەین ئەوا وەك ئەوەیە شانازی بکەیت بە شتی جگە لەخۆت، کە ئەکرێت ئەو شتە چاکەیە کە هی خۆت نییە لێت بسەنرێتەوە لەو کاتەدا دڵت لە خێر بەتاڵتر دەبێت لە دڵی باڵندە، جا چەند مێرگ هەبوون و گەیشتوونەتە ئێوارە لە کاتێکدا گوڵەکانی درەوشاوەو پڕن، کەچی بۆ بەیانی هەمان مێرگ گوڵەکانی پووچ هەڵگەڕاون و بوونەتە پوش و پەڵاش.. بەندەش هەیە ڕۆژ بەڕێ دەکات و دڵی پڕەو دەرەوشاوەیە بە گوێڕایەڵی خوا، بەیانی دەکاتەوە بە تاوان و ستەمکردن و دڵ نەخۆشی)[1].

هەر لەبەر ئەمە خوای گەورە پەشیمانی و تۆبەی لەسەر بڕواداران فەرزو پێویست کردووە، تا ئاکامیان باش بێت و سەرەنجام بچنە بەهەشتەوە، بەندە نازانێت کەی ڕۆحی دەکێشرێت، چونکە مردن یەخەی گەورەو بچوك و تەندروست باش و نەخۆش دەگرێت بەبێ جیاوازی.

مادەم ڕاسپێردراو (مكلف)ە مرۆڤ پێویستە بەپێی شەرع دەست پێشخەربێت لە گوێڕایەڵ بوون بۆ خوا، چونکە مرۆڤ دەگاتە ئەو تەمەنەی کە ڕاسپێرران (تكليف) ئەوا پاداشت و سزا پەیوەست دەبێت بە هەر کردەوەو گوفتارێکی. گوێڕایەڵ بوون بۆ خوا ڕێگەی گەیشتنە بە (فیردەوس).

***

---

[1] التذكرة في أحوال الموتى وأمور الآخرة _ للقرطبي. مطابع مدكور بالقاهرة ٣٦_٣٨.

تۆبە و پەشیمانی

تۆبە (توبة) لە بنچینەی زمانەوانیدا: بریتییە لە گەڕانەوە. دەوترێت: (تاب) واتە: گەڕایەوە.

هەروەها لە زاراوەشدا: بریتییە لە گەڕانەوە لەو شتانەی کە لە شەرعدا ناپەسەندو نەخوازراون بۆ ئەنجامدانی ئەو شتانەی کە لەلایەن شەرعەوە پەسەندن[1].

پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (إن الله يقبل توبة العبد ما لم يُغرغر)[2] واتە: خوای گەورە پەشیمانی و تۆبەی بەندە وەردەگرێت مادام کەسەکە نەگەیشتبێتە سەرەمەرگ و حاڵەتی ڕۆح کێشان.

پەشیمانی و تۆبە: موسڵمانان کۆکن لەسەر ئەوەی تۆبە پێویست و فەڕزە، بەم بەڵگانە:

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَتُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ ٱلۡمُؤۡمِنُونَ لَعَلَّكُمۡ تُفۡلِحُونَ﴾ النور: ٣١. واتە: (کەواتە هەمووتان ئەی ئیمانداران بەرەو لای خواو بەدەستهێنانی ڕەزامەندی ئەو بگەڕێنەوە بۆ ئەوەی ڕزگارو سەرفراز بن).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ تُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ تَوۡبَةً نَّصُوحًا﴾ التحريم: ٨. واتە: (ئەی ئەو کەسانەی باوەڕتان هێناوە، ئێوە بە تەوبە و پەشیمانیەکی پوخت و دڵسۆزانەوە ڕوو بکەنە خوا).

---

(1) الرسالة القشيرية، ميسر ساڵی ١٩٥٧، ٤٥.

(2) فەرموودەی: خوای گەورە پەشیمانی و تۆبەی بەندە وەردەگرێت... تاد: سنن الترمذي: كتاب الدعوات، عن إبن عمر. و قال: حديث حسن غريب.

مەرجەکانی تۆبە و پەشیمان بوونەوە:

١. بەدڵ پەشیمان بوونەوە لەو تاوانانەی ئەنجامی داوە.

٢. دەستبەجێ دەست هەڵگرتن لە گوناهو تاوان.

٣. بڕیاردان بەدڵ و سوربوون لەسەر ئەوەی کە نەگەڕێتەوە سەر ئەنجامدانی تاوانی لەوجۆرە.

٤. پەشیمان بوونەوەو دەست هەڵگرتن لە شەرم و ترسی خوا بێت، نەك لە شەرم و ترسی کەسێکی تر.

ئینجا ئەگەر هەر یەکێك لەو مەرجانە فەرامۆش بکرێن تۆبەکە دروست نییە[١]. بۆ نمونە: ئەگەر گوناهەکە فەرامۆش بکات بەبێ ئەوەی پەشمان ببێتەوە، ئەوا ئەو گەڕانەوەیەی بە تۆبەی شەرعی دانانرێت، هەروەها ئەو کەسەش کە پەشیمانە لە کردنی گوناهێك کە زیانی بۆ جەستەی ئەو هەبووە بەهەمان شێوە ئەمە بە تۆبە دانانرێت[٢].

ئەمەش بەو مەرجەی تاوانەکە لەنێوان بەندە و خوای پایەبەرز بێت، پەیوەست نەبێت بە مافی ئادەمیزادەکان.

ئەگەر تاوانەکە پەیوەست بوو بە مافی هەر ئادەمیزادێك، ئەو مەرجەش پێویستە جێبەجێ بکات، سەرباری چوار مەرجەکە: ئەویش ئەوەیە کە خۆی پاك بکات لە مافی خاوەن ماف، ئەگەر مافەکە پارەو ماڵ و سامان بوو ئەوە دەبێت بۆ خاوەنەکەی بگەڕێنێتەوە، ئەگەر تاوانێك بێت سنووری پێ بکەوێتە سەر پێویستە لەسەری جێبەجێ بکرێت یاخود داوای

---

(١) التذكرة للقرطبي ٤٥_٤٧، و لە: الرسالة القشيرية ٤٥ ورياض الصالحين ١٨_١٩ مەرجی چوارەمی باس نەکردووە. سەیری بابەتی تۆبە بکە لەم سەرچاوانەش بکە: الأساس ١٩٢ ومشارق الأنوار ١/٣٤٤ والبعد الحضاري ٥٦٩.

(٢) كفاية الطالب الرباني ١/٦٤.

لێخۆش بوون دەبێت بكات، ئەگەر بە پاشە ملە باسی یەكێكی كرد بێت ئەوا دەبێت دەستی لێ هەڵ بگرێت[1].

جا سەبارەت بەم فەرمایشتە: (الندم توبة)[2] مەبەستی ئەو فەرمایشتە ئەوەیە كە مەزنترین بنچینەی تۆبەكردن پەشیمان بوونەوەیە بەدڵ. ئەم فەرمایشتە هاووێنەی ئەو فەرمایشتەیە كە پێغەمبەر دەفەرمووێت: (الحج عرفة)[3] مەبەستی ئەو فەرمایشتە ئەوەیە كە گەورەترین بنچینەی حەج عەرەفەیە، واتە: ڕاوەستان لە عەرەفە.

هەندێ لە زانا لێكۆڵەرەكان دەڵێن: تەنها پەشیمان بوونەوە بەسە، چونكە پەشیمان بوونەوە دەبێتە ڕێگر لە ئەنجامدانی كارە خراپەكان، چونكە شتێكی ئەستەمە ئەوە ئەندازە بكرێت كەسێك لە حاڵێكدا پەشیمان بێت و لەهەمان كاتیشدا سووربێت لەسەر ئەنجامدانی هەمان تاوان[4].

***

---

(1) ریاض الصالحین سەرچاوەی پێشوو.

(2) فەرموودەی: تۆبە پەشیمانییە... تاد: رواه أحمد وابن ماجه والحاكم في المستدرك والبخاري في التأريخ، عن إبن مسعود، والحاكم في المستدرك والبيهقي في شعب الإيمان، عن أنس. وهو صحيح/ الجامع الصغير ١٨٩/٢.

(3) فەرموودەی: حەج عەرەفەیە... تاد: رواه أحمد وأصحاب السنن الأربعة والحاكم في المستدرك والبيهقي في السنن، عن عبدالرحمن بن يعمر. وهو صحيح./ الجامع الصغير ١٥١/١.

(4) رسالة القشيرية ٤٥_٤٦. لەوانەیە مەبەستی لەو قسەیەی: (زانا لێكۆڵەرەكان) پێ جوینی بێت، الإرشاد ٤٠١.

مردن (الموت)

پێناسەکەی:

مردن بریتی نییە لە نەبوونی ڕووت و لە ناوچوونی پوخت، بەڵکو بریتیە لەپچڕانی پەیوەندی ڕۆح بە جەستەوەو لێکترازانی و پەیدابوونی بۆشایی لەنێوانیان، گۆڕانی بارودۆخی هەر دووکیان بەهۆی جیا بوونەوەیان، ڕۆیشتنە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر[1].

ڕۆح: تەنێکی سووك و ڕوونە، خودی خۆی زیندووە، بەشێوەیەك لەگەڵ جەستە تێکەڵە وەك تێکەڵی ئاو لەگەڵ لاشەی درەختی سەوز، وەك شلە بە هەموو جەستەدا بڵاوە[2]. هەر کە ڕۆح لە جەستە جیا دەبێتەوەو پەیوەندییەکەی دەپچڕێت لەگەڵیدا، ئەوا ناتوانێت هەڵسوکەوت لە جەستەدا بکات، بەو واتایەی کاریگەری لەسەر جەستە نامێنێت، لەبەر ئەوەی ئەندامەکانی لاشە وەك ئامێرو ئامراز وان بەدەست ڕۆحەوە، کە ڕۆح چۆن بیەوێت ئاوا بەکاریان دەهێنێت[3].

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ ٱللَّهُ يَتَوَفَّى ٱلْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَٱلَّتِى لَمْ تَمُتْ فِى مَنَامِهَا ۖ فَيُمْسِكُ ٱلَّتِى قَضَىٰ عَلَيْهَا ٱلْمَوْتَ وَيُرْسِلُ ٱلْأُخْرَىٰٓ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَٰتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴾ الزمر: ٤٢. واتە: (هەر خوایە کە گیانەکان دەکێشێت لەکاتی مردنیاندا، هەروەها ئەو گیانەش کە نەمرد لە خەوەکەیدا هەر خوا بۆی دەنێرێتەوە، جا ئەو کەسەی کە خوا بڕیاری مردنی دابێت ڕۆحەکەی دەگرێتەوەو ناگەڕێتەوە بۆ لاشەی، ئەو کەسەش کە ڕۆژی

---

1) التذكرة ٤.

2) شرح الجوهرة للباجوري نقلا عن النووي عن إمام الحرمين.

3) رسالة في التوحيد والفرق العاصرة ١٠٠.

تەواو نەبووبێت دەینێرێتەوە بۆی تا کاتێکی دیاریکراو، بەڕاستی ئا لەو دیاردانەدا چەندەها بەلگەو نیشانەی زۆر هەیە بۆ کەسانێك کە تێفکرن و بیر بکەنەوە).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَهُوَ ٱلْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِۦ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءَ أَحَدَكُمُ ٱلْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ﴾ الأنعام: ٦١. واتە: (ئەو زاتە دەسەڵاتداری بێ سنورە بەسەر بەندەکانیدا، چەندەها "فریشتەی" چاودێرو تۆمارکەر دەنێرێت بۆ سەرتان هەتا ئەو کاتەی مەرگ دێت و یەخە بەکەسێکتان دەگرێت، ئەو کاتە ئیتر "فریشتە" ڕەوانەکراوەکانمان گیانی دەکێشن و لەکاتێکدا ئەوان لەکارو کردەوەی خۆیان کەمتەرخەمی ناکەن).

ڕۆح لە جەستە دەردەچێت، لەکاتێکدا کە جەستە لە تەواوترین بارودۆخی تەندروستیدایە. ئائەمە ئەو پێناسەیەیە کە موسڵمانان خستویانەتەڕوو و بڕوایان پێ هێناوە.

سەبارەت بەو پێناسانەش هەندێك کەس باسیان کردووە، کە گوایە مردن بریتییە لە:

أ_ لەکارکەوتنی دڵ لە لێدان.

ئەم پێناسەیە دارما و پوچەڵ بوویەوە لە چەند ساڵانی دواییدا، بەهۆی چاندنەوەی دڵ یاخود بەکارهێنانی دەزگای دەستکرد لە جێگەی دڵ.

ب_ مردن بریتییە لە مردنی خانەکانی مێشك.

ئەمەش بەهەمان شێوە دارما، لەوکاتەی نەخۆشخانەی زانکۆی (تۆکیۆ) ڕایگەیاند کە سەرکەوتووبووە لە گێڕانەوەی مێشکی پیاوێك بۆ ژیان، دوای ئەوەی چالاکیەکانی مێشکی بۆ ماوەی چەند مانگێك لەکار کەوتبوو[1].

---

[1] یوم القیامة _ عبدالرزاق، ط الشعب ١٩٦٩، ٦٠_٦٢. سەیری چەند پێناسەیەکی تریش بکە لە کتێبی: الاسلام یتحدی _ وحید الدین خان، چ ٤، قاهرة، ٧٣.

هەموو ئەو لێکۆڵینەوانە شکستیان خواردو تێکشکان، کە هەوڵیان دەدا مردن بکەنە شتێکی گوماناوی و ناڕاست، تەنها ئەو گریمانە مایەوە کە ڕۆژگارو زەمانە جەختی لەسەر کردەوە، ئەویش ئەوەیە کە مرۆڤ لەهەر تەمەنێك و لەهەر کاتێك بێت دەکرێت مردن یەخەی بگرێت هەتاکو (د. کارڵ) دوای پشکنینی کێشەکە و باس کردنی ئەو هەوڵە جیاوازە شکست خواردووانەی لەوبارەوە دراون وتی: (مرۆڤ هەرگیز بێزار نابێت لە توێژینەوە لە بابەتی نەمری و هەرمان، بەردەوام بۆی دەگەڕێت، لەگەڵ ئەوەی کە هەرگیز پەیی پێ نابات، جا پێکهاتە جەستەییەکەی ملکەچی چەند ڕێسایەکی دیاریکراوە، مرۆڤ دەتوانێت ماوەی فسیۆلۆجی ئەندامەکانی جەستەی بوەستێنێت، تا مردن بۆ ماوەیەکی کەم دوابخات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەرگیز ناتوانێت بەسەر مردندا زاڵ ببێت).

لەبەر ئەمە (د. لنس بالنج) خاوەنی خەڵاتی (نۆبڵ) بۆ زانستەکان، دەڵێت: (مرۆڤ بە ئەندازەیەکی زۆر مەزن لە ڕووی تیۆریەوە نەمرە، خانەکانی جەستەی وەك ئامێر وان کە هەڵدەستن بەچاکسازی کردن بۆ نەخۆشیەکانی جەستەی و چارەسەرکردنی بەشێوەیەکی خۆکاری، ئینجا سەرباری ئەمەش مرۆڤ پیر دەبێت و دەمرێت، هۆکارەکانی ئەم دیاردەیە "کەمردنە[1]" هەروەك خۆی بە نهێنی ماونەتەوەو سەری زانایان لەئاستیدا سورماوە)[2].

ئەوەی شوێن مردوو دەکەوێت بۆ سەر گۆڕەکەی، هەروەها چی لەگەڵیدا دەمێنێتەوە:

پێغەمبەر (ﷺ) ئەمەی لەم دوو فەرمایشتەدا ڕوون کردۆتەوە:

---

1) وەرگێڕ.

2) الاسلام يتحدى ٧٣_٧٤ و سەیری وتەی (د. کارڵ) لە کتێبەکەیدا بەناوی: (الانسان ذالك المجهول ترجمة شفيق أسعد فريد لا ٢٠٩ في فصل الزمن الداخلي).

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (يتبع الميت ثلاثة، فيرجع اثنان، ويبقى واحد، يتبعه أهله وماله وعمله، فيرجع أهله وماله، ويبقى عمله)[1] واتە: سێ شت دوای مردوو دەکەون، دوانی دەگەڕێنەوەو یەکیان دەمێنێتەوە، خانەوادەو سەروەت و سامانی دەگەڕێتەوەو کردەوەکانی دەمێنێتەوە.

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (إن مما يَلحق المؤمن من عمله وحسناته بعد موته: علماً علَّمه ونشره، وولداً صالحاً تركه، ومُصْحفاً ورَّثه، أو مسجداً بناهُ، أو بيتاً لابن السبيل بناه، أو نهراً أجراه، أو صدقةً أخرجها من ماله في صحته وحياته يلحقُه من بعدِ موته)[2] واتە: لەو شتە چاك و باشانەی کە لە دوای مردن بەدوای مردووەکە دەکەون: زانستێکی فێری خەڵکی کردبێت و بڵاوی کردبێتەوە، منداڵێکی خواناسە لەدوای خۆی بەجێی هێشتبێت یاخود مزگەوتێك یان خانوێکی بۆ ڕێبواران دروست کردبێت یاخود ڕووبارێکی ڕاکێشابێت یان سەدەقە و بەخشینێك کە لە حاڵەتێك بەخشی بێت کە خۆی هەر زیندوو بووبێت و تەندروستی باش بووبێت، ئەمانە لەدوای مردن پێی دەگەن.

هیچ تێکگیرانێك نییە لەنێوان دوو فەرموودەکە، لەبەر ئەوەی:

أ_ یان ئەوەتە واتای ژمارەکە بەڵگە نییە.

---

(١) فەرموودەی: سێ شت دوای مردوو دەکەون... تاد: صحيح البخاري ٨١ كتاب الرقائق ٤٢ باب سكرات الموت رقم ٦٥١٤ واللفظ له عن أنس بن مالك.

وفي صحيح مسلم: أول ٥٣ كتاب الزهد والرقائق ٢٩٦٠ عن أنس.

(٢) فەرموودەی: لەو شتە چاك و باشانەی کە لە دوای مردن بەدوای مردووەکە دەکەون... تاد: سنن ابن ماجة في المقدمة ٢٠ باب ثواب معلم الناس الخير رقم ٢٤٢ ٨٨/١، عن أبي هريرة رضي الله عنه. و حسنه السيوطي في الجامع الصغير ١٥٠.

ب_ یاخود سەرەتا پێغەمبەر (ﷺ) تەنها ئاگاداری ئەو شتە کراوە، کە لە سەحیحی موسلیمدا هاتوە، دواتر خوای گەورە ئاگاداری کردۆتەوە لەشتی زیاتر[1].

هیوا خواستنی مردن

ئاواتخواستنی مردن بەهۆی هاتنی کارەسات بەسەر ماڵ و سەروەت و سامان و لاشەدا، قەدەغەیە:

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (لا يتمنَيَنَّ أحدُكم الموتَ لضُرٍ نزل به، فإن كان لا بد متمنياً فليقل: اللهم أحيني ما كانت الحياة خيراً لي، وتوفني إذا كانت الوفاة خيراً لي)واتە: با هیچ کەسێك لە ئێوە ئاواتی مردن نەخوازێت، لەبەر ئەوەی تووشی بەڵایەك بووە، ئەگەر زۆر پێویست بوو ئاوات بخوازێت، ئەوا با بڵێت: خوایە؛ ئەگەر ژیان چاکترە بۆم ئەوا بمژیێنە، ئەگەر مردنیش چاکترە ئەوا بم مرێنە[2].

هەروەها پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (لا يتمنين أحدُكم الموت، إما محسناً فلعله يزداد خيراً، وإما مسيئاً فلعله يَسْتَعْتِب).

حا ئەم فەرمایشتە پیرۆزەی پێغەمبەر(ﷺ): (فلعله يَسْتَعْتِب): (الاستعتاب) واتە داواکرن و هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی ڕەزامەندی خوای گەورە، ئەمەش تەنها بە تۆبە و پەشیمانی و دەست هەڵگرتن دەبێت لە تاوان و خراپە[3].

---

(1) دليل الفالحين ٣/٤٣٣.

(2) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، و. لیژنەیەك، ٩٣٣. (وەرگێڕ).

(3) التذكرة للقرطبي ٤_٥.

فەرموودەی: کەستان با ئاواتی ئەوە نەخوازێت... تاد: صحيح البخاري، كتاب الدعوات ٣٠ باب الدعاء بالموت والحياة، رقم ٦٣٥١ بهذا اللفظ عن أنس رضي الله عنه.

جا واتای فەرموودەکە ئەوەیە: با هیچ کەسێك ئاواتی مردن نەخوازێت چ ئەو کەسە باش یان خراپ بێت، ئەگەر کەسەکە ئیش و پیشەی چاکە بوو، با ئاواتی مردن نەخوازێت بەڵکو چاکەی زیاتر دەخاتە سەر چاکەکانی، بەمەش پاداشت و دەستکەوتی زیاتر دەبێت. ئەگەر کەسەکە خراپ بوو بەهەمان شێوە با ئاواتی مردن نەخوازێت بەڵکو پەشیمان دەبێتەوەو دەست لەو خراپەکارییەی هەڵدەگرێت و داوای ڕەزامەندی دەکات لە خوا بەڵکو ئەمەش دەبێتە هۆکارێك بۆ ڕەش بوونەوەی خراپەکانی کە ئەنجامی داون[1].

دروستە نزای مردن بکرێت و ئاواتی مردن بخوازرێت لە ترسی فەوتانی ئایین:

ئەمانەش بەڵگەکانن:

١_ خوای گەورە لەسەر زمانی یوسف (سڵاوی خوای لێبێت) فەرموویەتی: ﴿تَوَفَّنِي مُسۡلِمٗا وَأَلۡحِقۡنِي بِٱلصَّٰلِحِينَ﴾ یوسف: ١٠١. واتە: (داواکارم کە بە موسڵمان بممرێنیت و بمخەیتە ڕیزی پاکانەوە و بمگەیەنیت بە کاروانی چاکەکاران).

قەتادە وتویەتی: هیچ پێغەمبەرێك و هیچ کەسێك جگە لە پێغەمبەر یوسف (سڵاوی خوای لێبێت) ئاواتی مردنیان نەخواستووە، یوسف (سڵاوی خوای لێبێت) کاتێك ئاواتی مردنی خواست کە خوای گەورە بەخشش و نیعمەتی زۆری پێدا و دەسەڵاتی گرتەدەست، ئەم ئاوات خواستنەشی لەوەوە سەرچاوەی ئەگرت کە ئاواتەخوازی گەیشتن بوو بە خزمەت پەروەردگار، بۆیە

صحيح مسلم: ٤٨ كتاب الذكر والدعاء ...، ٤ باب كراهة تمني الموت لضر نزل به، عن أنس رضي الله عنه.
فەرموودەی: کەستان با ئاواتی ئەوە نەخوازێت... تاد: صحيح البخاري ٩٤ كتاب التمني ٦ باب ما يكره من التمني، رقم ٧٢٣٥ عن أبي هريرة رضي الله عنه.
[1]) إرشاد الساري ١٠/٢٨٠.

فەرمووی: ﴿رَبِّ قَدۡ ءَاتَيۡتَنِي مِنَ ٱلۡمُلۡكِ﴾ يوسف: ١٠١. واتە: (پەروەردگارا بەڕاستی تۆ پاشایەتیت پێ بەخشیم).

هەروەها وتراوە: یوسف ئاواتی مردنی نەخواستووە، بەڵکو ئاواتی مردنی لەسەر ئیسلام خواستووە، واتە: ئەگەر کاتی مردنم هات بە موسڵمانی بم مرێنە، ئەم وتەیە پەسەندە لەلایەن توێژەرەو ڕاڤەکاران لە لێکدانەوەی ئایەتەکە.

٢_ خوای گەورە لەبارەی مەریم دەفەرمووێت: ﴿يَٰلَيۡتَنِي مِتُّ قَبۡلَ هَٰذَا وَكُنتُ نَسۡيٗا مَّنسِيّٗا﴾ مريم: ٢٣. واتە: (خۆزگە پێش ئەم حاڵەتە بمردمایە و وەك شتێکی بێ نرخ فرامۆش بکرامایە).

وتویانە: لەبەر دوو شت ئاواتی مردنی خواستووە:

یەکەم: ترساوە لەوەی گومانی خراپ بە دینداریيەکەی ببرێت، بەمەش لەکەدار ببێت و تووشی تاقیکردنەوەو ناخۆشی بکات.

دووەم: گەلەکە بەهۆی ئەوەوە بکەونە ناو کاری بوختان هەڵبەستینەوەو کاری زینای بدەنە پاڵی، ئەمەش هۆکاری لەناوچوونیانە.

٣_ فەرمایشتی پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (لا تقوم الساعة حتى يمر الرجل بقبر الرجل، فيقول يا ليتني مكانه) واتە: قیامەت بەرپا نابێت تا پیاو بەلای گۆڕی یەکێکی تردا دەڕوات، دەڵێت: خۆزگە لە جێگەی مردووەکە بووبام.

وتویانە: ئەمە هەواڵێکە لەبارەی ئەوەی ئەو بارودۆخە پێش دێت، بەهۆی سەختی ئەو بارودۆخە گەندەڵ و خراپەی ئایینی خەڵکی تیایدا ئەبێت و لە ترسی فەوتانی ئاینیان ئەمە دەخوازن، نەوەك لەبەر تووش بوونی مرۆڤ بە ناڕەحەتی لە جەستە یاخود بە فیڕۆچوونی

سەروەت و ماڵ و سامان، ئەمەی ئەو واتایە ڕۆشنتر دەکات: ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەرە (ﷺ):

(اللهم اِني أسألك فِعْلَ الخيرات، وترك المنكرات وحب المساكين، واِذا أردتَ في الناس فتنة، فاقبضني اِليك غير مفتون)[1]. واتە: خوایەگیان؛ داوات لێ دەکەم یارمەتیدەرم بیت لە ئەنجامدانی کاری چاکدا، وە خۆ دووگرتن لە خراپەکان و خۆشویستنی هەژاران، ئەگەر ویستت ئاشوب بڵاو ببێتەوە لەناو خەڵکی و ئەوا بم مرێنە و بم گێڕەوە بۆ لای خۆت بە سەلامەتی.

***

ژیانی ناو گۆڕ (البرزخ)

پێناسە:

گۆڕ (البرزخ) لە زمانەوانیدا: بەهەر بەربەستێك دەوترێت کە لە نێوان دوو شتدا هەبێت، لە ئایەتی پیرۆزیشدا هاتووە: ﴿بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ﴾ الرحمن: ٢٠. واتە: (لە نێوانیاندا بەربەستێك هەیە نایەڵێت تێکەڵ ببێت).

---

[1]) التذکرة للقرطبي ٦_٧.

فەرموودەی: قیامەت هەڵناسێت تا بەندە تێپەڕ نەبێت... تاد: رواه مالك في الموطأ، جامع الجنائز./ تنویر الحوالك شرح موطأ إبن مالك ١/١٨٧، عن أبي هريرة رضي الله عنه.

فەرموودەی: خوایەگیان داوات لێدەکەم یارمەتیدەرم بیت بۆ ئەنجامدانی کاری چاکە... تاد: رواه مالك في الموطأ، القرآن، العمل في الدعاء/ تنوير الحوالك ١/١٧٠.

گۆڕ (البرزخ) له زاراوەدا: بەربەست و قۆناغی نێوان دونیا و ڕۆژی دواییە. خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿وَمِن وَرَآئِهِم بَرۡزَخٌ إِلَىٰ يَوۡمِ يُبۡعَثُونَ﴾[1] المؤمنون: ١٠٠. واتە: (بەڵکو دەبێت لە جیهانی بەرزەخدا، لە نێوان مردن و زیندوو بوونەوەدا تا زیندوو دەکرێنەوە چاوەڕێ بێت).

گۆڕ یەکەم قۆناغە لە قۆناغەکانی ڕۆژی دوایی

گۆڕ (قبر)، تاکە. کۆیەکەیشی (القبور)ە، واتە: ژمارەیەکی زۆری گۆڕ. (أَقْبُر) کۆی کەمینەیە، بە شوێنی ناشتنی مردووان دەوترێت گۆڕستان (مقبر، مقبرة)[2].

پرسیار و وەڵامی ناو گۆڕ:

مەبەست لە پرسیارەکانی ناوگۆڕ ئەوەیە: خوای گەورە ئەو بەندەیەی کە لە ژیانی دونیادا ڕایسپاردبوو، زیندووی دەکاتەوە، هەر لەگۆڕەکەیدا ژیانی بۆ دەگەڕێنێتەوە، هەروەها تا ئەو ئەندازەیەش ژیری بۆ دەگەڕێنێتەوە بەوێنەی پێشتر کە لەسەری ژیاوە، تا لەو پرسیارانە بگات کە ئاراستەی دەکرێن و وەڵامیان بداتەوە، هەروەها لە بەخششەکانی خوای گەورە تێبگات و لەوەش کە چی بۆ ئامادە کردووە لە گۆڕەکەیدا چ ڕێزو حورمەت یاخود ناخۆشی و چەرمەسەری[3].

بەڵگەی زۆرهەن، لەسەر سەلماندنی پرسیارو وەڵامی ناوگۆڕ، بۆ نمونە:

---

[1] بڕوانە ئەم سەرچاوانە: النهاية لابن الأثير مادة (البرزخ)، ولوامع الأنوار البهية للسفاريني ٤/٢. الروح لابن القيم ٧٣ و ١٠٨.

[2] لوامع الأنوار البهية ٤/٢ والتذكرة للقرطبي ٨٨.

[3] التذكرة للقرطبي ١٢٤.

١_ پێغەمبەری خوا (ﷺ) دەفەرموویت:(المسلمُ اذا سئل في القبر، يشهد أن لا اله الا الله، وأنَّ محمداً رسول الله) واتە: ئەگەر لە گۆڕدا پرسیار لە موسڵمان کرا، ئەوا لەوەڵامدا شایەتمان دەهێنێت. ئا ئەمە مەبەستی فەرمایشتی خوای گەورەیە: ﴿ يُثَبِّتُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱلْقَوْلِ ٱلثَّابِتِ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَفِى ٱلْأَخِرَةِ ﴾ إبراهيم: ٢٧. واتە: (خوای گەورە ئەوانەی باوەڕیان هێناوە پایەداریان دەکات لەسەر گوفتاری بەجێ و دروست لە ژیانی دونیادا، لە سەرە مەرگ و لە قیامەتیشدا) بخاری هێناویەتی.

موسلیمیش گێڕاویەتیەوەو ئەمەشی تیایدا هاتووە: لە (برائی کوڕی عازب) ئەویش لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) گێڕاویەتیەوە، فەرموویەتی: ﴿ يُثَبِّتُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱلْقَوْلِ ٱلثَّابِتِ ﴾ إبراهيم: ٢٧. لەبارەی سزای ناو گۆڕ دابەزیوە، پرسیاری لێ دەکرێت: کێ پەروەردگارتە؟ دەڵێت: پەروەرگارم خوای گەورەیە، پێغەمبەرم موحەممەدە (ﷺ). ئا ئەمە مەبەستی فەرمایشتی خوای گەورەیە: ﴿ يُثَبِّتُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱلْقَوْلِ ٱلثَّابِتِ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَفِى ٱلْأَخِرَةِ ﴾ إبراهيم: ٢٧.

٢_ پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (انَّ العبدَ اذا وُضِع في قبره، وتولَّى عنه أصحابُه، وانه لَيسمعُ قَرْعَ نعالهم، أتاه مَلَكان فيُقْعِدانه، فيقولان: ما كنتَ تقول في هذا الرجل لمحمد (ﷺ)؟ فأمَّا المؤمنُ فيقول: أشهدُ أنه عبدُالله ورسوله، فيُقال له: انظر الى مَقْعَدك من النار، قد أبدلك الله به مَقْعَداً من الجنة، فيراهما جميعاً. وأما المنافق والكافر، فيقال له: ما كنتَ تقول في هذا الرجل؟ فيقول: لا أدري، كنتُ أقول ما يقولُ الناس. فيقال: لا دَرَيْتَ ولا تَلَيْتَ. ويُضربُ بمطارق من حديد ضربةً، فيصيح صيحةً يسمعُها مَن يليهِ غيرَ الثَّقَلَيْن)[1] واتە: کاتێك بەندەیەك دەمرێت لە گۆڕەکەیدا

---

[1] بۆ بەڵگەکانی پرسیارو وەڵامی ناو گۆڕ، سەیری ئەم سەرچاوانە بکە: لوامع الأنوار البهية ٢/٥ والروح ٥٣_٥٤.

دادەنرێت و پاشان هاوڕێکانی پشتی تێدەکەن و بەجێی دەهێڵێن. ئەو ئاگادارە پێیان تەنانەت گوێی لە شەقەی نەعلەکانیشیانە (تەقەی پێڵاوەکانیان) لەو کاتەدا دوو فریشتە دێن بۆ لای و دایدەنیشێنن و پێی دەڵێن: تۆچی دەڵێی دەربارەی ئەو پیاوە (موحەممەدە) (ﷺ)؟

باوەڕدار دەڵێت: شایەتی دەدەم کە ئەو پیاوە بەندەی خواو پێغەمبەری خوا بووە، پێی دەڵێن: دە تەماشای شوێنەکەی خۆت بکە لە ئاگردا، کە چۆن خوا بۆی گۆڕیویت بە شوێنێك لە بەهەشتدا. پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویێت: هەر دوو فریشتە دەبینێت.

بە مرۆڤی بێ باوەڕ یاخود ناپاك و دووڕو دەوترێت: چی دەڵێی دەربارەی ئەو پیاوە (موحەممەد)؟، دەڵێت: نازانم، منیش هەر ئەوەم دەوت کە خەڵکی دەیان وت: پێی دەڵێن: دەی هەر نەزانیت و زمانت گۆ نەکات، پاشان چەکوشی ئاسنین دەکێشن بە پشتی سەریدا،ئیتر هاوارو قیژەیەکی وادەکات هەموو ئەوانەی دەوروبەری دەیبیستن بێجگە لە مرۆڤ و جنۆکە.

حوکمی بڕوابوون بە پرسیار و وەڵامی ناو گۆڕ:

بڕوابوون پێی پێویست و فەرزە، ئەمە مەزهەبی زۆربەی زانایانە[1].

فەرموودەی: موسڵمان کە ناو گۆڕ پرسیاری لێ کرا... تاد: صحيح البخاري ٦٥ كتاب التفسير _ سورة إبراهيم ٢ باب ﴿ يُثَبِّتُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ ﴾ إبراهيم ٢٧، رقم ٤٦٩٩، عن البراء بن عازب.

وفي صحيح مسلم، ٥١ كتاب الجنة ١٧ باب عرض مقعد الميت رقم ٢٨٧١ عن البراء بن عازب.

فەرموودەی: ئەگەر بەندە خرایە ناو گۆڕی... تاد: صحيح البخاري ٢٣ كتاب الجنائز ٨٦ باب ما جاء في عذاب القبر ١٣٧٤ بهذا اللفظ عن أنس بن مالك.

وفي صحيح مسلم ٥١ كتاب الجنة ١٧ باب عرض المعقد الميت....، رقم ٢٨٧٠، عن أنس بن مالك.

[1]) شرح عبدالسلام على الجوهرة ٢٢٠.

ناخۆشی و سزای ناو گۆڕ:

ئەندێشە کردنی خۆشی و ناخۆشی ناو گۆڕ:

زۆربەی زانایان وتویانە: ئێمە بڕوامان هەیە بە سزای ناو گۆڕ، هەروەك لە هەواڵ و خەبەرەکان ئاماژەی بۆ کراوە، خوای گەورە چۆن بیەوێت ئاوا خۆشی یان ناخۆشی بە بەندەکە دەدات لە ناو گۆڕ، ئەم پرۆسەیەش لەبەرچاوی ئێمە ون و پەنهان بکات.

تەنانەت ئەگەر مردوو لەناو ئێمەشدا دابنرێت، ئەوا ئەمە نابێتە ڕێگر، لەوەی دوو فریشتە بێنە لای و پرسیاری لێ بکەن و ئەویش وەڵامیان بداتەوە، بەبێ ئەوەی ئامادەبووان هەستی پێبکەن[1].

عەقڵ ناتوانیت پەیی ببات بە چۆنیەتی گەڕانەوەی ڕۆح بۆ ناو جەستە و چۆنیەتی سزا و خۆشی ناو گۆڕ، چونکە عەقڵ لەبارەی ئەو دونیا هیچ زنیاری و ئەزموونێکی نییە، پێغەمبەرانیش شتێك ناهێنن کە لەلایەن عەقڵ و ژیرییەوە ئەستەم بێت، بەڵکو لەوانەیە شتێك بێنن کە عەقڵ پێی سەرسام بێت[2]، ئەو هەواڵانەی کە پێغەمبەران هێناویانە دوو بەشن:

أ_ ئەو هەواڵانەی کە عەقڵ و فیترەتی سەلامەت و تەندروست شایەتی لەسەر دەدەن.

ب_ ئەو هەواڵانەی کە عەقڵ پەییان پێ نابات وەك هەواڵ و شتە پەنهان و غەیبیەکان.

هەر هەواڵێك گومانی ئەوەی پێبرا کە عەقڵ بە ئەستەمی ئەزانێت و ڕەتی دەکاتەوە، ئەوا لە دوو حاڵەت دەرناچێت:

---

(1) التذكرة للقرطبي ١٢٦ وإحياء علوم الدين للغزالي ١/١١٩ و٤/٤٨٥.

(2) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٥٧٨.

أ_ یان له نهقڵ کردن و گواستنهوەی هەواڵەکە هەڵە هەیە.

ب_ یان عەقڵەکە گەندەڵە، لەو کاتەدا گومانەکە خەیاڵی و بێ بنەمایە و نرخی بۆ دانانرێت[1].

زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە جۆرێك لە ژیان بۆ مردوو دەگەڕێنێتەوە بەو ئەندازەیەی کە خۆش و ناخۆشی بچێژێت، قورئانی پیرۆز و هەواڵەکان و شوێنەوارەکان گەواهی دەدەن لەم بارەوە[2].

چوونی فریشته بۆ ناو گۆڕ:

دروسته تەئویلی چوونی فریشته بۆ ناو گۆڕ بکەین، بەوەی فریشته ئاگاداری بارودۆخی حاڵی مردووی ناو گۆڕە، لە دوورەوە فریشتەکان پەیی ببەن بە بارودۆخی ناو گۆڕەکە، بەبێ ئەوەی بچنە ناو گۆڕەکە یاخود نزیك بن لە گۆڕەکە.

لەبەر ناسکی ئەندامەکانی لاشەی فریشتەکان شتێکی دروسته بچێتە ناو گۆڕو بە مردووەکان بگەن بەبێ هەڵکەندنی گۆڕەکەکان. دروستیشە فریشته گۆڕەکان هەڵبکەنن، دواتر خوای گەورە بارودۆخی گۆڕەکە بگەڕێنێتەوە بۆ هەمان وێنەی پێشووی، بێ ئەوەی دانیشتوانی دونیا پێی بزانن. دروستیشە کە فریشتەکان بچنە ناو گۆڕەکانەوە لە چەند ڕێگەو تونێلێکەوە کە مرۆڤ پەییان پێ نەبات[3].

---

1) الروح ٦٢، لوامع الأنوار البهية ٢/ ٢١ نقلاً عن الروح.

2) شرح المقاصد للتفتازاني ٥/١١٧.

3) التذكرة ١٢٦.

ئیبن قەییم دەڵێت: گەورەترین نەفامی و نەزانی ئەوەیە کە بەدوور بزانرێ فریشتە زەوی و بەرد لەت و پەت بکات، کەچی زەوی و بەرد بۆ فریشتە وەك هەوایە بۆ باڵندە[1].

گۆڕ؛ یان مێرگێکە لە مێرگەکانی بەهەشت یاخود چاڵێکە لە چاڵەکانی دۆزەخ:

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (انما القبر روضة من رياض الجنة أو حفرة من حفر النار) واتە: بەڕاستی گۆڕ؛ یان مێرگێکە لە مێرگەکانی بەهەشت یاخود چاڵێکە لە چاڵەکانی ئاگری دۆزەخ. ئەم فەرمایشتە خۆشی و ناخۆشی ناوگۆڕ ڕوون دەکاتەوە.

هەروەها پێویستە بزانرێ کە خۆشی و ناخۆشی ناو گۆڕ لە هەمان ڕەگەزی خۆشی و ناخۆشی دونیا نین، خوای گەورە تونای هەیە کە گڵ و خۆڵ و بەردەکانی ژێرو ژووری مردووەکە گەرم بکات بەشێوەیەك کە گەرمتر بێت لە پشکۆی ئاگری دونیا، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر دانیشتوانی دونیا دەست لەو گڵ و خاك و بەردە بدەن هەست بەو گەرمییە نەکەن، بەڵکو لەوە سەرسامتر ئەوەیە کە دوو پیاو لە تەنیش یەکتری دەنێژرێن، یەکێکیان لە مێرگێك لە مێرگەکانی بەهەشتدایە و ئەوەی تریان لە چاڵێك لە چاڵەکانی ئاگردایە، نە گەرمی ئاگرەکە و نە خۆشییەکەی هیچ یەکێك لەو دوو مردووە دراوسێیانە بۆ یەکتر ناچێت.

جا ئەگەر خوای گەورە ئەوەی ئاشکرا بکردایە کە لە عەقڵەکان شاراوەیە، ئەوا حیکمەتی سپاردنی مرۆڤ (تكليف) و بڕوابوون بە شتە پەنهان و غەیبیەکان نەدەما[2].

---

(1) الروح ٧٢.

(2) شرح العقيدة الطحاوية ٣٨٩_٣٩١، الروح ٦٤_٦٦.

فەرموودەی: بەڕاستی گۆڕ؛ یان مێرگێکە... تاد: سنن الترمذي، كتاب صفة القيامة، باب القبر يقول للمؤمن مرحباً وأهلاً ١٦٧/٧ عن أبي سعيد الخدري وقال: حسن غريب.

هەر کەسێك بە ئەندازەی شیاوی خۆی خۆشی و ناخۆشی ناو گۆڕ دەچێژێت، جا مردووەکە نێژرابێت یاخود نەنێژرابێت یاخود دڕندەکان خواردبێتیان یان سوتابێت، تەنانەت ئەگەر مردووەکە بووبێتە خۆڵەمێش و بە هەوادا بڵاوبووبێتەوە ئەوا خۆشی یاخود ناخۆشی بەوپێیەی شایەنیەتی دەچێژێت... [1].

ئەو هەواڵانەش کە لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) هاتوون لەبارەی دانیشتاندنی مردوو، چوونە ناویەك و وێك هاتنەوەی پەراسوەکانی و هاووێنەی ئەم هاوەڵانە، ئەوا پێویستە بەبێ زیادەڕەوی و کەمڕەوی لە مەبەستی پێغەمبەر (ﷺ) تێبگەین.. چونکە بەگشتی سێ قۆناغ هەن، هەر قۆناغێك حوکم و یاسای تایبەت بەخۆی هەیە، کە بریتین لەم قۆناغانە:

أ_ قۆناغی دونیا و حوکمەکانی لەسەر جەستە، ڕۆحیش پاشکۆی جەستەیە لەم قۆناغەدا.

ب_ قۆناغی ناوگۆڕ و بەرزەخ و حوکمەکانی لەسەر ڕۆح، جەستەش پاشکۆیەتی لەم قۆناغەدا.

پ_ قۆناغی هەمیشە و نەبڕاوە، حوکمەکانی ڕۆح و جەستە بەیەکەوە دەگرێتەوە[2].

سەبارەت بەو مردووەش کە بەشەکانی لاشەی پەرش و بڵاوبووە بە خاك و هەوادا... بێگومان لە قۆناغی ناو گۆڕو بەرزەخدا ڕۆح سزا ئەخوات و جەستەش بەهەمان شێوە وەك پاشکۆی ڕۆح لەو قۆناغەدا سزا دەچێژێت، ئینجا شتێك دوور نیە لە دەسەڵاتی خوای گەورە کە پەیوەندییەك لە نێوان ڕۆح و بەشەکانی لاشەدا دروست بکات هەرچەند دوور بن، ئەمرۆ ئێمە دەبینین کە سەدان ئامرازی بێتەل (لاسلکی) و بڵاوکراوەی ڕاگەیاندن دەگات بە سەرجەم ناوچە جیاوازەکانی جیهان لەیەك چرکەدا، کارەباش بەهەمان شێوە لە یەك چرکەدا دەگاتە

---

(1) الروح ٦٢_٦٣.

(2) هەمان سەرچاوە ٦٢_٦٣.

شوێنی زۆر دوور لەو ساتەی دەمامکی تایبەتی گەیەنەری کارەبا دەکرێتەوە، جا هەڵسوکەوت و ڕفتاری ڕۆح زۆر لەو نمونانەی باسکران نامۆو سەیرترن.

حوکمی بڕوابوون بە ناخۆشی و سزای ناو گۆڕ:

کەسی بێ باوەڕو لاسار، سزاو ئازاری ناو گۆڕ دەچێژێت، ئەمەش ڕاستییەکە کە بڕوا پێ بوونی پێویستە، ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە(١).

بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر سەلماندنی بوونی سزای ناو گۆڕ، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

١_ ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار لەبارەی دەست و پێوەند و خانەوادە و نزیکەکانی فیرعەون: ﴿ ٱلنَّارُ يُعۡرَضُونَ عَلَيۡهَا غُدُوّٗا وَعَشِيّٗا ﴾ غافر: ٤٦. واتە: (ئاگری دۆزەخە، بەیانیان و ئێواران، نیشانیان دەدرێت، لە "جیهانی بەرزەخدا"). واتە مەبەستی پێش ڕۆژی دواییە. واتە "لە ناوگۆڕدا"، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتە: ﴿وَيَوۡمَ تَقُومُ ٱلسَّاعَةُ أَدۡخِلُوٓاْ ءَالَ فِرۡعَوۡنَ أَشَدَّ ٱلۡعَذَابِ ﴾ غافر: ٤٦. واتە: (لە ڕۆژی قیامەتیش فەرمان دەدرێت: ئادەی تاقم و دەستەی فیرعەون بخەنە ناو ئێش و ئازاری زۆر ناخۆشەوە).

() التذكرة للقرطبي ١٢٤. سەیری ئەو گێڕانەوانە بکە کە لەم بارەوە هاتوون لەم سەرچاوانەدا: شرح أصول الإعتقاد أهل السنة والجماعة ٤٣٦/٥ لاپەڕەکانی دواتر.

جبائی و بلخی کوڕی کە لە موعتەزیلەکانن سزای ناو گۆڕیان چەسپاندووە، بەڵام پێیان وابووە ئیمانداران ئەو سزایە ناچێژن، بەڵکو ئەو سزایەیان تەنها بۆ ئەو کەسانە چەسپاند کە بۆ هەمیشەیی لە دۆزەخدل دەمێننەوەوەکەی ا./ الروح لإبن القيم ٥٨ ولوامع الأنوار البهية ٢٣/٢ نقلا عن الروح.

ئیبازییەکانیش سزای ناو گۆڕیان چەسپاندووە./ مشارق أنوار العقول ١٠٥/٢. زەیدییەکانییش سزای ناو گۆڕیان چەسپاندووە./ المعالم الدينية ١٢٣.

٢_ ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿قَالُواْ رَبَّنَآ أَمَتَّنَا ٱثۡنَتَيۡنِ وَأَحۡيَيۡتَنَا ٱثۡنَتَيۡنِ﴾ غافر: ١١. واتە: (پەروەردگارا تۆ دەسەڵاتت بێ سنورە، دوو جار ئێمەت مراند و دووجار ئێمەت زیندوو کردەوە).

مەبەست لە دووجار مراندن و دووجار زیندوو کردنەوە لەو ئایەتەدا بریتیە لە: مردنی پێش ناشتن و لە گۆڕنانی، دواتر زیندوو کردنەوەی لەناو گۆڕدا، پاشان مراندنی هەر لەناو گۆڕدا، دوا پارسیارکردنی مونکەڕو نەکیر دواجار زیندوو کردنەوەی بۆ لێپرسینەوە. ڕاڤەکارانی قورئانی پیرۆز دەڵێن: مەبەست و ئامانج لە باس کردنی دووجار زیندوو کردنەوە ئەوەیە کە دۆزەخیەکان لە ئەنجامی ئەو دووجار زیندوو کردنەوەیە بۆیان دەرکەوت کە زیندوو کردنەوە لە توانای خوای گەورەدایە، هەر لەبەر ئەمەش دەڵێن: دانمانىا بە تاوانەکانمان، واتە ئەو تاوانانەی کە بەرهەمی نکۆڵی کردنمان بوو لە زیندوو بوونەوە، فەرمایشتەکە باسی زیندوو کردنەوەی نەکردووە لە دوونیادا، لەبەر ئەوەی کە لە دونیادا زیندوو بوون دانیان نەدەنا بە تاوانەکانیاندا.

هەندێکیش بۆ ئەوە چوون کە مەبەست لە دووجار مراندنەکان ئەوەیە کە باسکران، هەروەها دووجار زیندوو کردنەوەکان یەکەمیان بریتیە لە زیندوو کردنەوە لە دونیادا و یەکێکی تریشیان لە گۆڕدا، مەبەستیشیان لەم تەفسیرەدا باس کردنی شتەکانی ڕابردووە، سەبارەت بە زیندوو کردنەوەو ژیانی سێیەمیش مەبەستم لەوەیە کە تیایدا کۆدەکرێنەوە بۆ لێپرسینەوە، پێویست ناکات لێرەدا باسی بکەین.

بەپێی هەر دوو ڕاڤە و لێکدانەوەکە زیندوو کردنەوە لە گۆڕدا سەلمێنرا[1].

---

(1) المواقف وشرحه للجرجاني ٨/٣١٨، بڕوانە: المقاصد وشرحه للتفتازاني ٥/١١٢_١١٣ والمالع الدينية ١٢٣.

٣_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِى فَإِنَّ لَهُۥ مَعِيشَةً ضَنكًا ﴾ طه: ١٢٤. واتە: (ئەوەیش ڕوو وەربگێڕێت لە بەرنامەو ئاینی من و پشتی تێ بکات، بێگومان بۆ ئەو جۆرە کەسانە ژیانێکی ترش و تاڵ و ناخۆش پێش دێت).

ئەبو سعید خودری و عەبدوڵای کوڕی مەسعود وتویانە: سزادانی ترش و تاڵ و ناخۆش (ضَنكًا) مەبەست لێی سزای ناو گۆڕە.

٤_خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿ فَذَرْهُمْ حَتَّىٰ يُلَٰقُوا۟ يَوْمَهُمُ ٱلَّذِى فِيهِ يُصْعَقُونَ ﴾ الطور: ٤٧. واتە: (بێگومان بۆ ئەوانەی کە ستەمیان کردووە سزای تریش هەیە بێجگە لەوەی جارجار بۆیان پێش دێت).

وتراوە مەبەست لەو سزایە، سزای ناو گۆڕە، چونکە خوای گەورە پێشتر ئایەتێکی تری لەدوای ئەم فەرمایشتەدا هێناوە، دەفەرموویت: ﴿ فَذَرْهُمْ حَتَّىٰ يُلَٰقُوا۟ يَوْمَهُمُ ٱلَّذِى فِيهِ يُصْعَقُونَ ﴾ الطور: ٤٥. واتە: (وازیان لێ بهێنە هەتا بەو ڕۆژە دەگەن کە تیادەچن و لاڵ و پاڵ دەکەون). ئەم ڕۆژەش کۆتا ڕۆژە لە دونیادا، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە ئەو سزایەی تیایدان بریتیە لە سزای گۆڕ.

٥_ خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿أَلْهَىٰكُمُ ٱلتَّكَاثُرُ ﴿١﴾ حَتَّىٰ زُرْتُمُ ٱلْمَقَابِرَ ﴿٢﴾ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٣﴾﴾ التكاثر: ١_٣. واتە: ("خەڵکینە!!" هەڵپەکردن و پێش بڕکێتان بۆ زۆر کردنی "ماڵ و منداڵ و سامان و کۆشك و تەلار و ...هتد" ئێوەی سەرگەرم و سەرگەردان و بێ ئاگا کردووە لە خواناسی و دینداری. تا ئەو کاتەی کە دەمرن و دەبرێنە گۆڕستان. وازبێنن لەمەودوا دەزانن).

٦_ پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (إنهم يعذبون عذاباً تسمعه البهائم كلها)واتە: مردوان لە گۆڕەکانیاندا سزای ئەوەندە سەختە دەدرێن، گیانلەبەرو ئاژەڵەکان گوێبیستی ئاهو ناڵەیان دەبن.

٧_ فەرموودەی بەرائی کوڕی عازب و ئەنەسی کوڕی مالیك، کە وەك بەڵگە لەسەر پرسیارو وەڵامی ناوگۆڕ خرانەڕوو[1].

جەهم، موعتەزیلەکان، ضراری کوڕی عمرو[2]، بیشری مرسی[3]، نکۆڵیان کردووە لە بوونی سزای ناو گۆڕ.

زیندووبوونەوە و (هەستانەوەی جەستەیی) دووبارە ژیانەوە

پێناسەکەی:

زیندووبوونەوە (البعث): بریتییە لەوەی کە خوای گەورە مردووەکان لە گۆڕەکانیاندا زیندوو بکاتەوە، بەوەی بەشە ڕەسەنەکانی جەستەی کۆبکاتەوە و ڕۆحەکەی بۆ بگەڕێنێتەوە.

---

(1) التذكرة للقرطبي ١١٣_١١٤ و١٣٣، الروح ٥٣_٥٤، لوامع الأنوار البهية ٢/٥ و١٣_١٤.

فەرموودەی: مردوان لە گۆڕەکانیاندا سزای ئەوەندە سەختە دەدرێن... تاد: صحيح البخاري ٨٠ كتاب الدعوات ٣٧ باب التعوذ من عذب القبر، رقم ٦٣٦٦، بهذا اللفظ عن عائيشة رضي الله عنهت.

وفي صحيح مسلم ٥ كتاب المساجد ٢٤ باب إستحباب التعوذ من عذاب القبر، رقم ٥٨٦ عن عائيشة رضي الله عنها.

(2) الإبانة للاشعري ٢٤٧ و بەرپەرچی داوەتەوە. و لە: المواقف ٨/٣١٧ هاتووە: ئەمە بۆچوونی زۆربەی پاشینەکانی موعتەزیلەیە. و لە: التمهيد للامشي ١٢٠ والمقاصد وشرحه للتفتازني ٥/١١٣ هاتووە: ئەمە بۆچوونی هەندێك لە موعتەزیلەکانە.

(3) المواقف ٨/٣١٧. نکۆڵی کردنەکەی "ضرار" لە: كشف المراد ٤٥٢ هاتووە.

هەروەها دووبارە ژیانەوە (النشور): هاومانای زیندووبوونەوەیە، دەوترێت: (نشر المیت): ئەگەر دوای مردن دووبارە زیندوو بووەوەو ژیا. (أنشره الله) واتە: خوای گەورە ژیاندی[1].

ڕاجیایی لەسەر زیندوو بوونەوە، حوکمی بڕوا بوون پێی:

ڕاجیایی هەیە لەبارەی زیندوو بوونەوە، بەشێوەیەکی گشتی بۆ سەر دوو بۆچوون دابەش بوون:

یەکەم: سروشتگەڕاکان (الطبیعیون) نکۆڵیان لێکردووە[2]، بۆ ئەوەچوون کە مرۆڤ تەنها ئەو پەیکەرەیە کە بەرهەستە و وێنە و ئەندامەکانی لەناو ئەچن و جارێکی تر زیندوو

---

1) لوامع الأنوار البهیة ٢/١٥٧_١٥٨.

2) قورئانی پیرۆز بیروباوەڕی ڕۆژگار پەرستەکان و سروشتگەڕاکانی باس کردووە، کە خۆی دەبینێتەوە لە نکۆڵی کردن لە بوونی لێپرسینەوەو بەهەشت و دۆزەخ، لەوبارەوە فەرموویەتی: ﴿وَقَالُواْ مَا هِىَ إِلَّا حَيَاتُنَا ٱلدُّنۡيَا نَمُوتُ وَنَحۡيَا وَمَا يُهۡلِكُنَآ إِلَّا ٱلدَّهۡرُۚ وَمَا لَهُم بِذَٰلِكَ مِنۡ عِلۡمٍۖ إِنۡ هُمۡ إِلَّا يَظُنُّونَ﴾ الجاثیة: ٢٤. واتە: (خوانەناسان دەیانوت: ژیان تەنها ئەم ژیانی دنیایەیە، دەمرین و دەژین بە نۆرە، هەر ڕۆژگار و زەمانە کاریگەرن تیامانداو دەمان مرێنن و هیچی تر! جا ئەوانە وەنەبێت لەسەر بنچینەی هیچ جۆرە زانستی و زانیاریەك ئەوە بڵێن تەنها پشت بەگومان و دوودڵی دەبەستن).

ناوبراوان پێیان وایە هەموو ئایینەکان پوچەڵ و بێ بنەمان، ئایینیان خستۆتە خانەی خەیاڵەوە، بەم پێیەش ئەو دەرەنجامانە کەڵەکە دەبن:

١_ نکۆڵیان کرد لەوەی کە مرۆڤ ڕێزدارترین بوونەوەر بێت، بەڵکو پێیان وابوو کە کەمترو بێ نرخترە لە ئاژەڵەکان و لەوان فیترەت نزمترە. ئەو پیشەسازیەش کە مرۆڤ پێی دەنازێت، ئەوا لەڕێگەی لاسایی کردنەوەی ئاژەڵاندا بەدەستی هێناوە، جا کرداری چنینی لە جاڵجاڵۆکە وەرگرتووە و کرداری دروستکردن و بیناکردنی لە هەنگ وەرگرتووەو لە مێروو فێری پاشەکەوت کردن و لە باڵندەی بول بول فێری مۆسیقا و ئاواز بووە....

نکۆڵیشیان کردووە لەوەی ئوممەتی پێغەمبەر محمد (ﷺ) ڕێزدارترین و گەورەترین ئوممەت بێت، چونکە پێیان وابوو ئوممەتی محمد (ﷺ) هیچ جیاوازی و تایبەتمەندییەکی زیاتری نیە لە ئوممەتەکانی تر.

٢_ نکۆڵیان کردووە لەوەی مرۆڤ لە ڕۆژی دواییدا زیندوو ببێتەوە بۆ لێپرسینەوە لەسەر ئەو شتانەی کردوویانە لە دونیادا.

نابێتەوە[1]. مرۆڤەكان بەچاوی خۆشیان مردوێكیان نەبینیوە كە زیندووكرابێتەوە تا باسی بارودۆخی دوای مردنیان بۆ بگێڕێتەوە.

دووەم:فەیلەسوف و دانا و خاوەن ئایینەكان (الحكماء والمِلّيون) بڕوایان بە زیندوو بوونەوە هەبووە[2].

ئیبن قەیمی جەوزی دەڵێت: موسڵمانان و جولەكە و نەصرانیەكان كۆكن لەسەر زیندوو بوونەوەی جەستەیی لە ڕۆژی دواییدا[3].

هەروەها جەلالی دەوانی) دەڵێت: باوەڕ بوون بە زیندوو بوونەوەی جەستەیی پێویست و فەرزە، هەر كەسێك نكوڵی لێ بكات بە كافرو بێ باوەڕ دادەنرێت، جا ئەمە شتێكی ڕاست و بێ پێچ و پەنایە بە یەكدەنگی هەڵگرانی هەر سێ ئایینەكە (واتە: موسڵمان و جولەكە و

٣_ بە پێویستیان زانیوە كە شەرح و دەستپاكی و ڕاستگۆیی لابرێت و نەمێنێت، هەروەها ئایین بتاشرێت لە جیاوازی كردن لە نێوان حەڵاڵ و حەڕام. (أبیقوری ڕۆژگار پەرست) دەڵێت: ئەگەر ئەمە حاڵی مرۆڤ بێت كە ڕەخنەو كەموكورتی دەگرێت لە گیانداران، ئەوا پێویستتر ئەوەیە كە مرۆڤ خۆی لە خۆ بایی نەبێت و هەڵنەخەڵەتێت بەوەی لە ڕۆژی دواییدا پاداشت و سزا هەیە، بەمەش بەشە خۆشەكانی ژیانی دونیا لەخۆی قەدەغە بكات و دەروونی بەند بكات بە بەندوبارەكانی حەڵاڵ و حەڕام و شیاو نەشیاو و شەرم و ڕاستگۆیی و دەستپاكی و شتە دانراوەكانی تریش كە خەڵكی بەنەزانی پێیەوە پابەند كراون كەچی ئاژەڵ و گیانلەبەرێك پێی پابەند نەكراوە.

سەیری ئەم سەرچاوەیە بكە: مقدمة الشيخ محمد عبده لرسالة إبطال مذهب الدهريين للسيد جمال الدين الأفغاني، وذلك في كتاب (خاطرات جمال الدين الأفغاني الحسيني ٢٨٩ _ ٢٩٢).

(١) المقاصد وشرحه للتفتازاني ٥/٨٨_٨٩.

(٢) المقاصد وشرحه للتفتازاني ٥/٨٨_٨٩.

(٣) الروح الابن القيم ٥٢ ولوامع الأنوار البهية ٢/٢٥٧ نقلاً عنه.

نەصرانیەکان) و قورئانی پیرۆز لە چەند شوێنی جیا جیا شایەتی لەسەر ئەو ڕاستیەی داوە کە تەئویل هەڵناگرێت[1].

بەشێوەیەك قورئانی پیرۆز پەیمانی سزای بەئێش و ئازاری داوە بەوانەی نکۆڵی ئەکەن لە زیندوو بوونەوە، هەروەها نکۆڵی ئەکەن لە بوونی ڕۆژی دوایی، خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿وَإِن تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أَءِذَا كُنَّا تُرَٰبًا أَءِنَّا لَفِى خَلْقٍ جَدِيدٍ ۗ أُو۟لَـٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ بِرَبِّهِمْ ۖ وَأُو۟لَـٰٓئِكَ ٱلْأَغْلَـٰلُ فِىٓ أَعْنَاقِهِمْ ۖ وَأُو۟لَـٰٓئِكَ أَصْحَـٰبُ ٱلنَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَـٰلِدُونَ﴾ الرعد: ٥. واتە: (خۆ ئەگەر تۆ بەشتێك سەرسام بیت و پێت سەیر بێت، ئەوە قسەی بێ باوەڕان جێگەی سەرسامیە کە دەڵێن: ئایا کاتێك بووینەوە بە خاك و خۆڵ، سەر لە نوێ زیندوو دەکرێینەوەو دروست دەبینەوە؟ ئا ئەوانەن کە بێباوەڕ بوون بە پەروەردگاریان، ئا ئەوانە زنجیرەکان لە گەردنیاندان و نیشتەجێی ناو ئاگری دۆزەخن و هەمیشە دەبێ تیایدا بمێننەوە).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿وَإِنَّ ٱلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِٱلْـَٔاخِرَةِ عَنِ ٱلصِّرَٰطِ لَنَـٰكِبُونَ﴾ المؤمنون: ٧٤.[2] واتە: (بەڕاستی ئەوانەی بڕوا ناهێنن بە قیامەت و وێڵ و لادەرن لە ڕێگەو ڕێبازی ڕاست).

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەوا هەڵگرانی بۆچوونی دووەم ڕایان جیاوازە لە چۆنیەتی زیندوو بوونەوە، لەمبارەوەش بۆ سێ ڕا دابەش بوون:

یەکەم: زیندوو بوونەوە تەنها بەشێوەیەکی ڕۆحییە، ئەمە ڕای فەیلەسوفەکانە، چونکە لاشە و جەستە بە وێنەو ئەندامەکانیەوە لەناو ئەچێت و دووبارە ناهێتەوە بوون، نەفسیش

---

(١) شرح العقائد العضدية للدواني ٢/٢٤٧، الكلنبوي عيله، ولوامع الأنوار البهية ٢/١٥٨ نقلاً عنه.

(٢) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: النحل ٦٠، الاسراء ٤٩ _ ٥١، مريم ٦٦ _ ٦٨، الحج ٥ _ ٦ المؤمنون ٨١ _ ٨٣، النمل ٤_٥ و ٦٦_٦٧، الجاثية ٢٤، التغابن ٧.

کرۆك (جوهر)ێکی ڕووته هەر دەمێنێت و لەناو ناچێت، لەدوای جیابوونەوەی لە جەستە دەگەڕێتەوە بۆ جیهانی پەتی و ڕووت کە دادەماڵرێت لەو شتانەی پێیەوە پەیوەست دەبن.

دووەم: زیندوو بوونەوە تەنها جەستەییە، ئەمە ڕای زۆربەی موسڵمانانە، چونکە ڕۆح بە جەستەدا ئەڕوات وەك چۆن ئاگر بە خەڵوز و ئاو بەناو گوڵدا دێت و دەڕوات.

سێیەم: زیندوو بوونەوە بە ڕۆح و جەستەیە بەیەکەوە، ئەمە ڕای غەزالی و حلیمی و راغب و ئەبو زید و دبوسی و ڕای زۆرێك لە صۆفی و شیعە و کەڕامیەکان و زۆربەی نەصرانیەکان و هەلگرانی بیرۆکەی گیانگۆڕکێ (تناسخ)یەکانە[1].

بەڵگەکانی زیندووبوونەوە:

هەلگرانی ڕاستی بەلگەی نەقلی و عەقڵیان هێناوەتە لەسەر ئەوەی کە زیندوو بوونەوەی جەستەیی ڕاستە، نمونە لە بەلگەی نەقلیەکان:

١ _ لە قورئانی پیرۆز، ئەم فەرمایشتانەی خوای گەورە:

أ_ خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿وَأَقۡسَمُواْ بِٱللَّهِ جَهۡدَ أَيۡمَٰنِهِمۡ لَا يَبۡعَثُ ٱللَّهُ مَن يَمُوتُۚ بَلَىٰ وَعۡدًا عَلَيۡهِ حَقّٗا﴾ النحل: ٣٨. واتە: (بێ باوەڕان سوێندیان دەخواردو جەختیان دەکردەوە لەسەر

---

[1]) شرح المقاصد للتفتازاني ٢/٢١١، هەروەها دواتر باسی کردووە کە: ئیمامی ڕازی دەڵێت: جیاوازییەکە ئەوەیە: کە موسڵمانان دەڵێن ڕۆحەکان بەدیهێنراون و لەدوای مردن لە جیهانی ڕۆژی دواییدا دەگەڕێنرێنەوە بۆ ناو لاشەکان، بەڵام ئەوانەی بڕوایان بە بیرۆکەی گیانگۆڕکێ (تناسخ) هەیە: تێڕوانینیان وایە کە ڕۆح لە مێژینە و بێ سەرەتایە و هەر لەو ژیانەی دونیادا دەگەڕێتەوە بۆ ناو لاشەکەی تر و بیرۆکەی ناوبراو بڕوای بە ڕۆژی دوایی و بەهەشت و دۆزەخ نییە... جا هەلگرانی ئەم بیرۆکەیە بەکافرو بێ باوەڕ دادەنرێن لەبەر ئەوەی نکۆڵی ئەکەن لە بوونی قیامەت و بەهەشت و دۆزەخ و نەصرانیەکانیش بەهەمان شێوە بەکافر دادەنرێن، چونکە بڕوایان بە بیروباوەڕی سێکوچکەیی (تثلیث) هەیە. سەیری ئەمەش بکە: المواقف وشرحه للسيد شريف ٨/٢٩٧.

سوێندەکەیان و دەیانوت: ئەوەی بمرێت خوا زیندووی ناکاتەوە! نەخێر، زیندووی دەکاتەوە، ئەوە بەڵێنێکی ڕاست و دروستی خوایە و لێی پاشگەز نابێتەوە).

ب_ خوای زانا و خاوەن توانا دەفەرموویێت: ﴿قُلۡ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبۡعَثُنَّ﴾ التغابن: ٧. واتە: (پێیان بڵێ: وا نییە، سوێند بە پەروەردگارم، بەڕاستی هەر زیندوو دەکرێنەوە).

پ_ خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ ثُمَّ إِنَّكُمۡ يَوۡمَ ٱلۡقِيَٰمَةِ تُبۡعَثُونَ ﴾ المؤمنون: ١٦. واتە: (پاشان دەبێت لە ڕۆژی قیامەتدا زیندوو بکرێنەوە).

ت_ خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿فَإِذَا هُم مِّنَ ٱلۡأَجۡدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمۡ يَنسِلُونَ﴾ یس: ٥١. واتە: (هەموویان لە گۆڕەکانیان لە توێی خاکەوە بەپەلە دێنە دەرەوە بۆ لای پەروەردگاریان).

ج_ خوای تاک و پاک دەفەرموویێت: ﴿ فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنَاۖ قُلِ ٱلَّذِي فَطَرَكُمۡ أَوَّلَ مَرَّةٖ﴾ الاسراء: ٥١. واتە: (دەڵێن: دەی باشە، کێ زیندوومان دەکاتەوە؟ بڵێ: ئەو زاتەی کە یەکەم جار بەدیهێناون).

چ_ خوای بێ هاوەڵ و هاوبەش دەفەرموویێت: ﴿ كَمَا بَدَأَكُمۡ تَعُودُونَ ﴾ الأعراف: ٢٩. واتە: (چۆن دروستی کردوون لەسەرتاوە، لە ئایندەشدا هەر بۆ لای ئەو دەگەڕێنەوە).

ح_ خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویێت:﴿ كَمَا بَدَأۡنَآ أَوَّلَ خَلۡقٖ نُّعِيدُهُۥۚ وَعۡدًا عَلَيۡنَآ﴾الأنبياء: ١٠٤. واتە: (هەروەك چۆن لەسەرەتاوە دروستمان کرد، وەك ئەوسای خۆی لێدەکەینەوە، جا ئەوە پەیمان و بەڵێنی ئێمەیە).

خ_ خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿فَأَحۡيَيۡنَا بِهِ ٱلۡأَرۡضَ بَعۡدَ مَوۡتِهَاۚ كَذَٰلِكَ ٱلنُّشُورُ﴾ فاطر: ٩. واتە: (ئینجا ئەو زەویەمان پێ زیندوو کردەوە دوای ئەوەی کە مردبوو، زیندوو کردنەوەی ئێوەش هەر بەو شێوەیە دەبێت).

ز_ خوای خاوەن ویست و توانست دەفەرموویت: ﴿وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلۡقَهُۥۖ قَالَ مَن يُحۡيِ ٱلۡعِظَٰمَ وَهِيَ رَمِيمٌ ٧٨ قُلۡ يُحۡيِيهَا ٱلَّذِيٓ أَنشَأَهَآ أَوَّلَ مَرَّةٖ﴾ یس: ٧٨ _ ٧٩.[1] واتە: (وتی: کێ ئەم ئێسکانە زیندوو دەکاتەوە لە کاتێکدا کە ڕزیو و پرتوکاون؟!. پێیان بڵێ: ئەو زاتەی کە یەکەمجار دروستی کردووە، هەر ئەویش زیندووی دەکاتەوە).

عیزی کوڕی عەبدوسەلام دەڵێت:- خوای گەورە یەکەم جار دروست کردنی جەستەی وەك بەڵگە هێناوەتەوە لەسەر دووبارە زیندوو کردنەوە، چونکە هەموو کەسێکی خاوەن عەقڵ و ژیری ئەوە دەزانێت کە ئەو زاتەی توانای بەدیهێنانی جەستەکانی هەبووە لە یەکەمجاردا ئەوا تواناشی هەیە، پارچە بڵاوەکانی جەستەکان کۆبکاتەوەو، دووبارە دروستیان بکاتەوە، چونکە ئەگەر نەتوانێ دووبارە دروستیان بکاتەوە، ئەوا پێویست بوو لە یەکەم جاردا دەستەوەسان بوایە لە ئاست بەدیهێنانیان.

هەروەها کرداری بەدیهێنان، پێویستی بە توانای بەدیهێنەر نەدەبوو بەسەر بەدیهێنراواندا و پێویستی بەوە نەدەکرد کە زانا بێت بەهەموو زانیارییە وردو درشت و تێروتەسەلەکان، خوای گەورە ڕاستەوخۆ ئەم فەرمایشتەی لەدوای ئەم باسەی خستووەتەڕوو: ﴿وَهُوَ بِكُلِّ خَلۡقٍ عَلِيمٌ﴾ یس: ٧٩. واتە: (ئەو بەهەموو دروستکراوێك زانا و ئاگایە). جا خوای گەورە ئاگادارو زانایە بە هەموو شتەکانی بەدیهێنان و دروستکردنی یەکەم هەر لە بەشەکان و ماددەکان و وێنەکان، بەهەمان شێوە سەبارەت بەهی دووەمیش زانایە، جا مادەم خوای گەورە خاوەنی

---

[1]) لوامع الأنوار البهية ٢/١٥٧_١٥٩.

زانستی تەواوە، توانای کامڵە، چۆن زیندوو کردنەوەی ئێسکی پرتوکاو ڕزیوی لەسەر گران دەبێت؟.

دواتر خوای گەورە جەختی لەسەر پڕۆسەی زیندوو کردنەوە کردۆتەوە، بەوەی بەڵگەی بە شتێکی زۆر گەورەو مەزنی هێناوەتەوە لەسەر شتێکی بچوك و ئاسانتر، چونکە هەر کەسێکی ژیر دەزانێت کە زاتێك دەسەڵاتی بەسەر شتێکی گەورەدا بڕوات ئەوا بەسەر شتی لەویش بچوکتردا زۆر بەئاسانتر دەڕوات: ﴿أَوَلَيۡسَ ٱلَّذِي خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَ بِقَٰدِرٍ عَلَىٰٓ أَن يَخۡلُقَ مِثۡلَهُمۚ بَلَىٰ وَهُوَ ٱلۡخَلَّٰقُ ٱلۡعَلِيمُ﴾ يس: ٨١.[1] واتە: (ئایا ئەو زاتەی کە ئاسمانەکان و زەوی دروست کردووە ناتوانێت دووبارە وەك خۆیان دروستیان بکاتەوە؟! بەڵێ "زۆر چاك دەتوانێت"، چونکە ئەو زاتە لە دروستکردن و داهێنانیدا بەتوانا و زانایە).

ك_ فەرمان و ڕێگرییەکان (الأوامر والنواهي) لە قورئانی پیرۆزدا زۆرن:

نمونەی ئەو فەرمانانە: خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ﴾ البقرە: ٤٣ و ٨٣ و ١١٠. واتە: (نوێژەکانتان بە چاکی ئەنجام بدەن بە دروشمەکانیەوەو زەکاتیش بدەن).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿وَجَٰهِدُواْ فِي ٱللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِۦ﴾ الحج: ٧٨. واتە: (هەروەها بەردەوام بن لە خەبات و جیهاد و هەوڵ و کۆشش لە پێناوی خوادا بەو شێوەیەی شایستەیەتی). ...تاد.

نمونەی ڕێگرییەکان (نهی): ﴿وَلَا يَغۡتَب بَّعۡضُكُم بَعۡضًا﴾ الحجرات: ١٢. واتە: (لەپاش ملە باس و ناوی یەکتر بەخراپە مەبەن).

---

[1]) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٥٩٤_٥٩٥. و نهاية الإقدام ٤٦٨ وعقائد الإمامية ١٢٦.

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِنَّمَا ٱلۡخَمۡرُ وَٱلۡمَيۡسِرُ وَٱلۡأَنصَابُ وَٱلۡأَزۡلَٰمُ رِجۡسٞ مِّنۡ عَمَلِ ٱلشَّيۡطَٰنِ فَٱجۡتَنِبُوهُ﴾ المائدە: ٩٠. واتە: (دڵنیابن کە عەرەق و قومارو گۆشتی ماڵاتی سەربڕاو بۆ غەیری خوا لەو شوێنانەی کە خەڵك بەپیرۆزی داناوە نەك ئیسلام، بورج و حەڵاڵ و حەڕام زانین بەهۆی هەڵدانی زارەوە ئەمانە هەر پیسن و لەکارو کردەوەی شەیتانن، کەواتە ئێوەش خۆتانی لێ دوور بگرن و خۆتانی لێ بپارێزن).

موسڵمان لە ئاست ئەم حوکم و بڕیارانەدا سەرپشك نییە، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤۡمِنٖ وَلَا مُؤۡمِنَةٍ إِذَا قَضَى ٱللَّهُ وَرَسُولُهُۥٓ أَمۡرًا أَن يَكُونَ لَهُمُ ٱلۡخِيَرَةُ مِنۡ أَمۡرِهِمۡ﴾ الأحزاب: ٣٦. واتە: (بۆ هیچ پیاو و ئافرەتێکی موسڵمان دروست نیە، کاتێك خواو پێغەمبەرەکەی بڕیاری شتێك بدەن، ئەوان سەرپشك بن لە ئەنجامدانی ئەو کارەدا).

خوای گەورە هەڕەشەی کردووە لە خەڵکی لەوەی فەرمان و ڕێگرییەکان بشکێنن، لەوبارەوە فەرموویەتی: ﴿فَلۡيَحۡذَرِ ٱلَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنۡ أَمۡرِهِۦٓ أَن تُصِيبَهُمۡ فِتۡنَةٌ أَوۡ يُصِيبَهُمۡ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ النور: ٦٣. واتە: (دەبا ئەوانەی سەرپێچی لە فەرمانی خوا دەکەن بترسن لەوەی کە تووشی تاقی کردنەوەیەکی سەخت یان تووشی سزایەکی بە ئێش ببن).

بە پێی ئەو فەرمان و ڕێگرییانەی کە خرانەڕوو و ئەوەش باس کرا کە موسڵمان لە ئاستیدا سەرپشك نییە و هەڕەشەش کراوە لەوەی سەرپێچی دەکات، ئەوا بێگومان شتێکی پێویستە کە سزای جەستەیی تاوانبارە سەرپێچیکارەکان بدرێت و پاداشت و خۆشی پێشکەش بە باوەڕداران بکرێت، جا دادگەری و حیکمەت و دانایی و پیرۆزییە تەواو و کامڵەکەی خوای گەورە هەر ئەمە دەخوازێت.

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ وَمَن يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ ﴾ سبأ: ١٢. واتە: (جا ئەوەی لە فەرمانی ئێمە دەربچێت سزای دۆزەخی پێ دەچێژین).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا ﴿٣١﴾ حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا ﴿٣٢﴾ وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا ﴿٣٣﴾ وَكَأْسًا دِهَاقًا ﴿٣٤﴾ لَّا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِذَّابًا ﴿٣٥﴾ جَزَاءً مِّن رَّبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا ﴿٣٦﴾﴾ النبأ: ٣١_٣٦. واتە: (بەڕاستی بۆ خواناسان و پارێزکاران سەرفرازی و خۆشی و شادی و کامەرانی فراوان ئامادەیە. چەندەها باخچەی جوان و جۆری ترێ. "لەو جێگە و ڕێگە خۆشانەدا هاوسەرو هاودەمی" ئافرەتانی سینە جوان و "دیمەن جوان" هاوتەمەن ئامادەیە. لەگەڵ کاسەی پڕ لە شەرابی تایبەتیدا. لەو بەهەشتەدا هیچ جۆرە قسەیەکی پڕو پووچ و درۆو دەلەسەیەك نابیستن. ئەمەش هەموو پاداشتێکە لەلایەن پەروەردگارتەوە "ئەی ئیماندار"، بەخششێکە بە حیسابێکی ورد دەبەخشرێت "بە بەختەوەران").

جا شتێکی ڕوونە کە تەنها هەڕەشە و ترساندنێکی ڕووت نییە، بەڵکو ئەوە دەسەلمێنێت کە زیندوو بوونەوە شتێکی پێویستە، هیچ شتێکی تر نییە کە بەهۆیەوە هەر کەسێك خۆی بدزێتەوە لە بڕوا پێبوونی.

٢_ لە فەرموودەی بەڕێز و بەپێزدا:

أ_ لە صەحیحی بوخاریدا: لە ئیبن عەبباسەوە (خوای لێی ڕازی بێت) هاتووە، دەڵێت: گوێبیستی پێغەمبەری خوا (ﷺ) بووم کە وتاری دەدا لەسەر دوانگە و دەیفەرموو: (اِنکم ملاقو الله حُفاة عراة غُرْلاً) واتە: لە ڕۆژی قیامەتدا بەپێی پەتی و ڕووت و قووتی و خەتەنە نەکراوی دەگەڕێنەوە لای خوا.

هەروەها لە صەحیحی موسلیمدا هاتووە: دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) هەڵسا وتارێکی دا تیایدا ئامۆژگاری کردین و دواتر فەرمووی: (یا أیها الناس اِنکم تُحْشرون اِلی الله حُفاة عراة غُرْلاً) واتە: ئەی خەڵکینە لە ڕۆژی قیامەتدا بەپێی پەتی و ڕووت و قووتی و خەتەنە نەکراوی حەشر دەکرێن. ﴿كَمَا بَدَأْنَآ أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ ۚ وَعْدًا عَلَيْنَآ ۚ إِنَّا كُنَّا فَـٰعِلِينَ﴾ الأنبياء: ١٠٤.[1] واتە: (هەروەك چۆن لەسەرەتاوە دروستمان کرد، وەك ئەوسای خۆی لێدەکەینەوە، جا ئەوە پەیمان و بەڵێنی ئێمەیە، بێگومان ئێمە ئەو کارە ئەنجام دەدەین).

ب_ ئیبن عەبباس (خوای لێ ڕازی بێت) دەڵێت: (عاصی کوڕی وائل) هاتە لای پێغەمبەری خوا (ﷺ) و ئێسکێکی بەدەست بوو، ئێسکەکەی شکاند و وتی: ئەی موحەممەد، خوای گەورە ئەو ئێسکە زیندوو دەکاتەوە دوای ئەوەی پرتوکاوەو ڕزیوە؟ فەرمووی: (نعم، یبعث الله هذا، ثم یمیتك، ثم یُحییك، ثم یدخلك نار جهنم) واتە: بەڵێ، ئەمە زیندوو دەکاتەوەو تۆش دەمرێنێتو پاشان زیندووت دەکاتەوە، دواتر دەتخاتە ناو ئاگری دۆزەخەوە. لەدوای ئەمە چەند ئایەتێکی کۆتایی سورەتی (یس) دابەزین: ﴿أَوَلَمْ يَرَ ٱلْإِنسَـٰنُ أَنَّا خَلَقْنَـٰهُ مِن نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ﴿٧٧﴾ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِىَ خَلْقَهُۥ ۖ قَالَ مَن يُحْىِ ٱلْعِظَـٰمَ وَهِىَ رَمِيمٌ ﴿٧٨﴾ قُلْ يُحْيِيهَا ٱلَّذِىٓ أَنشَأَهَآ أَوَّلَ مَرَّةٍ ۖ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ ﴿٧٩﴾ ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُم مِّنَ ٱلشَّجَرِ ٱلْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَآ أَنتُم مِّنْهُ تُوقِدُونَ ﴿٨٠﴾ أَوَلَيْسَ ٱلَّذِى خَلَقَ ٱلسَّمَـٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ بِقَـٰدِرٍ عَلَىٰٓ أَن يَخْلُقَ مِثْلَهُم ۚ بَلَىٰ وَهُوَ ٱلْخَلَّـٰقُ ٱلْعَلِيمُ ﴿٨١﴾ إِنَّمَآ أَمْرُهُۥٓ إِذَآ أَرَادَ شَيْـًٔا أَن يَقُولَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴿٨٢﴾ فَسُبْحَـٰنَ ٱلَّذِى بِيَدِهِۦ مَلَكُوتُ كُلِّ شَىْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

---

[1]) لوامع الأنوار ٢/١٥٩.

فەرموودەی: لە ڕۆژی قیامەتدا دەگەڕێنەوە لای خوا... تاد: صحیح البخاري ٨١ كتاب الرقائق ٤٥ باب كيف الحشر، رقم ٦٥٢٥.

فەرموودەی:ئەی خەڵکینە لە ڕۆژی قیامەتدا زیندوو دەکرێنەوە... تاد: صحیح مسلم ٥١ كتاب الجنة وصفة نعيمها، ١٤ بيان فناء الدنيا و بيان الحشر رقم ٢٨٦٠ (٥٨).

﴿٨٣﴾ واتە: (ئایا ئادەمیزاد سەرنجی نەداوە کە: ئێمە بێگومان دروستمان کردووە لە نوتفەیەك، کەچی خێرا بووەتە دوژمنێکی ئاشکرا و دژایەتیمان دەکات؟!. نموونەی لاوازی و بێ دەسەڵاتی بۆ ئێمە هێناوەتەوەو بەدیهێنانی خۆی لە بیر کردووە، دەیوت: کێ ئەم ئێسکانە زیندوو دەکاتەوە لە کاتێکدا ڕزیوو و پرتوکاون؟! پێیان بڵێ: ئەو زاتەی کە یەکەمجار دروستی کرد، هەر ئەویش زیندوو دەکاتەوە، ئەو بەهەموو دروستکراوێك زانا و ئاگایە. ئەو زاتەی کە لە درەختی سەوز ئاگرتان بۆ بەدی دەهێنێت، ئیتر ئێوە دایدەگیرسێنن. ئایا ئەو زاتەی کە ئاسمانەکان و زەوی دروستکردووە ناتوانێت دووبارە وەك خۆیان دروست بکاتەوە؟! بەڵێ "زۆر چاك دەتوانێت"، چونکە ئەو زاتە لە دروستکردن و داهێناندا بە توانا و زانایە. بێگومان هەر کاتێك فەرمانی خودا دەرچوو، ویستی شتێك جێبەجێ بکات و بیهێنێتە دی، پێی دەڵێت ببە، ئەویش دەستبەجێ و بێ دواکەوتن پێش دێت و ئەنجام دەدرێت و دروست دەبێت. پاکی و بێگەردی بۆ ئەو زاتەی جڵەوی هەموو شتێکی بەدەستە، هەر بۆ لای ئەویش دەبرێنەوە).

ئەمە دەقێکی ڕاشکاوە لەسەر زیندووکردنەوەو کۆکردنەوەی جەستەیی، کە ڕەگ و ڕیشەی تەئویل لەهەمبەر ئەو بابەتە بەتەواوی دەردەهێنێت.

٣_ یەکدەنگی پێشینانی ئەم ئوممەتەی لەسەرە.

نمونەی بەڵگەی عەقڵی لەم بارەوە:

١_ پێغەمبەران شتانێك دەهێنن کە عەقڵ توانای پەیی پێبردنی هەبێت یاخود پشکنینی لەبارەوە ئەکات، هەرگیز شتێکی وا ناهێنن کە ژیری و عەقڵەکان ڕەتی بکەنەوەو بە ئەستەمی بزانن، لەبەر ئەوەی زیندوو بوونەوە: هێنانە بوونە لە نەبوونەوە یاخو کۆکردنەوەیە دوای پەرش و بڵاوبوون یاخود زیندوو کردنەوەیە پاش مردن.جا هەموو ئەو حاڵەتانە شیاوی بوون و ئەستەم نین. هەواڵەکانی پێغەمبەران و کتێبە ئاسمانیەکان بەتایبەتی قورئانی پیرۆز زۆر زۆرن.

٢_ هەر شتێك بەڵگەی پێویست بوون یان ئەستەم بوونی لەسەر نەبێت ئەوا بنچینەکەی شیاوی بوون (اِمکان)ە، هەروەك فەیلەسوفەکان و زانایانی کەلام دەڵێن: هەر شتێك بە بەر گوێچکەت بکەوێت ئەوا وای دابنێ کە لە چوارچێوەی بووندایە، مەگەر بەڵگەیەك لەلای تۆ بەرپا ببێت و بوونی شتەکە ڕەت بکاتەوە، جا هەر کەسێك گومانی وا بێت شتی لەناوچوو ناکرێت بێتەوە بوون، ئەوا پێویستە بە بەڵگەی دروست بوونی سەرەتا پابەند بکرێت، چونکە دروست بوونی سەرەتا وەك دووبارە زیندوو کردنەوەیە، بەڵکو بریتیە لە خودی زیندوو کردنەوە یاخود ئاسانترە لێی (هەروەك خرایەڕوو)، ئەمەش ناشاردرێتەوە لە کەسی ژیرو عاقڵ[1].

بەم پێیە زیندوو بوونەوەی جەستەیی ڕاست و دروستەو دێتەجێ، جا دروستکەری کاتژمێرێك ئەگەر کاتژمێرەکەی لەیەکتر هەڵوەشاندەوەو کردی بە چەندین بەشی بچوك، توانای هەیە کاتژمێرەکە وەك خۆی لێبکاتەوە بەو پەڕی جوانی و تۆکمەیی، کاتەکەش بە وردی ڕێکدەخات و هیچ کەسێکیش ناتوانێت نکۆڵی لەو شتە بکات، جا گومان هەبوون لە زیندوو بوونەوە (دروست بوونەوەی دووەم) گومان هەبوونە لە توانای خوای گەورە لەسەر دروست کردنی بەدیهێنراوان لە سەرەتادا، گومان هەبوونە لەوەی خوای گەورە هۆکاری بوون بێت.

بەتایبەت ئەگەر زانیمان جەستەی زیندوو لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر نوێ دەبێتەوە، لاشەی مرۆڤ لە یەك چرکەدا (١٢٥ ملیۆن خانە) بەکاردەبات، هەر لە شوێنی ئەو خانانەش بەهەمان ئەندازە (١٢٥ ملیۆن خانە) لە دایك ئەبن و دێنە بوون، ئەمەش مانای وایە کە جەستەی مرۆڤ لە نوێبوونەوەو خولی بەردەوام دایە لە مردنەوە بۆ ژیان و لە ژیانەوە بۆ مردن، خوای

---

[1]) لوامع الأنوار البهية ١٥٨/٢_١٥٩.

فەرموودەی: عاصی کوڕی وائل هاتە لای پێغەمبەری خوا (ﷺ)... تاد: أخرجه ابن جرير وابن المنذر وأبو حاتم والإسماعيلي في معجمه والحافظ الضياء في المختارة وابن مردويه والبيهقي في الشعب.

گەورە دەفەرموویت:﴿ يُخۡرِجُ ٱلۡحَيَّ مِنَ ٱلۡمَيِّتِ وَيُخۡرِجُ ٱلۡمَيِّتَ مِنَ ٱلۡحَيِّ ﴾ الروم: ١٩. واتە: (ئەو خوایە زیندوو لە مردوو دەردەهێنێت، مردویش لە زیندوو دەردەهێنێت). کەواتە جەستەی مرۆڤ لە هەر چرکەیەکدا دەمرێت و دەژیتەوە، جا ئەو زاتەی کە توانای هەیە لەسەر زیندوو کردنەوەو مراندنی لەبەرچاو و دیدگاکان لە دونیادا، ئەوا بەهەمان شێوە توانای هەیە زیندووی بکاتەوە لە دوای مردن بۆ ژیانێکی تر.

لێرەدا وێنە و دیمەنێکی تر هەیە کە نمونەی ئەو زیندوو کردنەوەمان بۆ نمایش دەکات، ئەویش ئەوەیە کە: پایز دێت دارو درەختەکان ڕووت ئەکاتەوە لە پەلکەکانی... دواتر لە بەهاردا ژیانی دێتەوەبەر، خوای گەورە ئاو و باران دەبارێنێت بەسەر زەوی وشکی ڕووتدا کەچی دواتر سەوز دەبێت بەهۆی گژو گیاوە، خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿وَأَحۡيَيۡنَا بِهِۦ بَلۡدَةً مَّيۡتًاۚ كَذَٰلِكَ ٱلۡخُرُوجُ﴾ ق: ١١. واتە: (هەر بەو ئاو بارانە شوێنە مردووەکان زیندوو دەکەینەوە، هەر ئاوەهایش لە دوای مردن ئێوە لە خاك دێنە دەرەوە).

***

بەرپابوونی ڕۆژی دوایی (قیامەت)

پێناسەی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی:

ئەو ڕۆژە گەورە سامناك و ترسناکەیە، کە جیهان تیایدا دەشڵەژێت و سیستەمەکەی تێك دەچێت و هەموو زیندەوەرو گیانلەبەران لەناو دەچن.

ناوەکانی ڕۆژی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی:

لە قورئانی پیرۆز چەندین ناو هاتوون، بۆ نمونە:

ڕۆژی قیامەت، ڕۆژی سزاو پاداشت (الدین)، ڕۆژی چەسپاندنی حەق و ڕاستی (الحاقة)، داپۆشەر[1] (غاشیة)، گرمەی لەرزێنەر (القارعة)، دەنگی گوێ کپکەر (الصاخة).

بەرپابوونی ڕۆژی دوایی گومانی تێدا نییە:

خوای گەورە هیچ گومان و دوودڵی نەهێشتووە لەمەڕ بەرپابوونی ڕۆژی دوایی، تەنانەت لە چەندین ئایەتدا جەختی کردۆتەوە لەسەر پێش هاتنی ڕۆژی دوایی، خوای پاك و بەرز دەفەرمووێت:

﴿إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَآتٍۖ وَمَآ أَنتُم بِمُعۡجِزِينَ﴾ الأنعام: ١٣٤. واتە: (بەڕاستی ئەو بەڵێنانەی کە دەتاندرێتێ "دەربارەی قیامەت و لێپرسینەوە" بەرێوەیە و هەر دێت و ئێوە دەسەوسانکەر نین).

﴿وَإِنَّ ٱلسَّاعَةَ لَأٓتِيَةٞۖ فَٱصۡفَحِ ٱلصَّفۡحَ ٱلۡجَمِيلَ﴾ الحجر: ٨٥.[2] واتە: (بەڕاستی ڕۆژی قیامەت بەرێوەیە و هەر دێت و تۆ "ئەی پێغەمبەر (ﷺ)، ئەی ئیماندار" بەشێوازێکی جوان چاوپۆشی بکە و لێبوردە بە "لە ڕەفتاری نادروستی ئەوان").

زانستی سەردەمیش دان دەنێت بەم ڕاستیەدا، لەوبارەوە (د. موحەممەد جەمالەدینی ئەفەندی) دەڵێت: (سەرجەم زانایانی گەردوونناسی جەخت لەوە دەکەنەوە، کە خۆر وەك هەر ئەستێرەیەکی تر، دەبێت زیادبوونی لەناکاوی بەسەردابێت لە گەرمی و قەبارەو تیشکەکانی دا بە ئەندازەیەك کە عەقڵ و هۆشەکان بڕوای پێناکەن، لەم باردۆخەشدا ڕووی دەرەکی درێژ دەبێت و لێك دەچێت بەو دووکەڵ و ئاگرەی تیایدایە تا دەگاتە مانگ، بەمەش یەکسانی

---

[1] واتە: سامناکی ئەو ڕۆژە هەموو زیندەوەرێك دادەگرێت و دادەپۆشێت. (وەرگێڕ).

[2] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: طه ١٥، الحج ٧، الروم ٤٣، سبأ ٤٣، الجاثیة ٣٢.

کۆمەڵەی خۆر تێکدەچێت بەگشتی، جا هەر خۆرێك كە لە ئاسماندا هەیە ئەوا پێویستە بە وێنەی ئەو بارودۆخەدا بڕوات، خۆری ئێمە هێشتا بەم خولەدا نەڕۆیشتووە)[1].

دیاردەی یەكەم كە دەكرێت ئاگادارمان بكاتەوە وەك هێمایەك بۆ ئەوەی كە گونجاوە ڕۆژی دوایی بەرپا ببێت بریتییە لە زەوی لەرزین، ناواخنی زەوی پلەی گەرمی زۆر زۆر بەرزە بەشێوەیەكی ئاشكرا كاریگەری لەسەر ڕووی زەوی هەیە، جا یان ئەوەتا زەوی بە گەرمیە گڕكانییە تێكدەرەكان دەتەقێتەوە یاخود زەوی لەرزە سامناكە ترسێنەرەكان، كاریگەری دروست ئەكەن لەسەر ژیانی مرۆڤ سەرباری پێشكەوتنی تەكنەلۆژی، چونكە مرۆڤ هیچ شتێكی لەدەست نایەت لەئاست ئەم دیاردانە، لەبەر ئەوەی زۆر جار وابووە كە شارێك بەتەواوی خاپوور بووەو چرای ژیانی لێ كوژاوەتەوە یاخود كۆشك و تەلارو خانووەكانی داڕماون بەهۆی دەنگێكی ترسێنەری گەورە، ملیۆنان خەڵكیش لەماوەی چەند چركەیەكی كەمدا مردوون، هەروەك ئەمە لە وڵاتی چین و هیند و پرتوگال ڕوویدا.... مرۆڤ خۆی ناتوانێت پێشبینی كاتی ڕوودانی ئەو دیاردانە بكات، بەڵكو لە پڕێكەوە ڕوودەدەن، تەنانەت لەوبارەوە زەوی ناسی (جورج جاموف) دەڵێت: (ئێمە لەسەر پشتی مینێكی گەورەدا ڕاوەستاوین، دەكرێ لە هەر كاتێكدا بەڕووماندا بتەقێتەوە، تا سیستەمی زەوی بەتەواوی لەناو ببات).

ئایا ئەمە قیامەتی بچوك نییە؟

() الله يتجلى في عصر العلم ١٦٥. لە كتێبی ناوبراودا سەیری وتەی ئەمانە بكە: د. فرانك ألن ٥ و د. اِرفنج وليام نوباوتش ٥٣ و أ. كلوم و م. هاثاوي و نيوتن و بولتزمان ٩٠_٩١، وتەی هەموویان جەخت لەسەر ئەوە دەكاتەوە كە باسمان كردووە.

د. ئیدوارد لوسر كیسیل دەڵێت: (گوێزرانەوەی گەرمی بەبەردەوامی هەیە لە تەنە گەرمەكانەوە بۆ تەنە ساردەكان، ناكرێت ئەم كردارە بەپێچەوانەوە ڕووبدات بەهۆی هێزێكی خودی.. واتای ئەمەش ئەوەیە كە بوونەوەر بەرەو ئاراستەیەك دەڕوات كە پلەی گەرمی هەموو لاشەكان یەكسان ئەبن، سەرچاوەی هێزیان لەناو دەچێت، ئا لەو كاتەدا هیچ كارلێكێكی كیمایی یاخود سروشتی نابێت، تەنانەت شوێنەواری ژیان بوونی نابێت لەم بوونەوەرەدا)./ الله يتجلى في عصر العلم.

ئەمە سەبارەت بەزەوی، جا سەبارەت بە بارودۆخی گەردوونیش ئەوا دەبینین چەندین تەنی ئاسمانی و ئەستێرەی مەزنی تێدایە کە بە شتێك دەچێت ملیۆنان هاوێژەری بۆمبی نەوەوی تێدابێت، لە بۆشایی ئاسماندا بەخێراییەکی زۆر دەڕوات، هەرگیز نامۆ نییە _ هەروەك زانا گەردووناسەکان دانیان پێداناوە _ کە ئەو تەنانە بەیەکدا بخشێن و بەیەکدا بدەن، بەم هۆیەش سیستەمی بوون بە تەواوی لەناوبچێت.

جا ئەم تێڕوانینەمان بۆ ڕۆژی دوایی بەوێنەیەکی بەرایی، یەکێکە لە بەڵگە ڕۆشنەکان کە بەرپابوونی قیامەت شتێکی چاوەڕوانکراوەو شیاوی بوونە. بەبێ دوودڵی و گومان هەبوون لە داهاتوویەکی نزیکدا قیامەت بەرپا دەبێت[1].

تەنها خوای گەورە زانایە بە کاتی بەرپابوونی ڕۆژیی دوای:

خوای گەورە کاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی بە پەنهانی هێشتۆتەوە، ویستی لەسەر نەبووە کە بوونەوەر پێی بزانن، بۆیە هیچ فریشتە و پێغەمبەرێك یاخود هیچ یەکێکی تر زانا نین بەکاتەکەی، ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەرپەرچی بانگەشەی ئەو نەفام و نەزان و دەجالانەیە کە دەڵێن کاتی ڕابوونی قیامەت فڵانە ساڵەیە یان فیسارە ڕۆژەیە...

خوای گەورە بۆیە ئەو زانیارییەی شاردۆتەوە، چونکە واباشتر و چاکترە بۆ بەندەکان، تاکو خاو و ساردوسڕ نەبن لە تەوبە کردن و تەمبەڵی نەکەن لە خۆئامادە کردن و ئامادەکاری بۆ ڕۆژی دوایی، هەروەك گومان لەوەدا نییە کە شاردنەوەی کاتی مردن لەبەرژەوەندی بەندەکاندایە[2].

قورئانی پیرۆزیش ئەمەی لە چەندین ئایەتدا باس کردووە، بۆ نمونە:

---

(1) الاسلام يتحدى ٧٤_٧٦.

(2) لوامع الأنوار البهية ٢/٦٦.

﴿ يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلسَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَىٰهَا ۖ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِندَ رَبِّى ۖ لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَآ إِلَّا هُوَ ۚ ثَقُلَتْ فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ۚ لَا تَأْتِيكُمْ إِلَّا بَغْتَةً ۗ يَسْـَٔلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِىٌّ عَنْهَا ۖ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِندَ ٱللَّهِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ ٱلنَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ الأعراف: ١٨٧. **واتە: ("ئەی موحەممەد (ﷺ)" پرسیارت لێ دەکەن دەربارەی قیامەت: کەی بەرپا دەبێت؟ پێیان بڵێ: بەڕاستی زانینی کاتی بەرپابوون هەر لای پەروەردگارمە، لە کاتێکدا کەس لەکات و ساتی خۆیدا دەری ناخات و بەرپای ناکات زاتی پەروەردگار نەبێت، بەرپا بوونی قیامەت زۆر گرانە و زۆر دەکەوێت لەسەر دانیشتوانی ئاسمانەکان و زەوی، ڕۆژی دوایی بەرپا نابێت کتوپڕ نەبێت، لەپڕ یەخەتان پێ دەگرێت، وا پرسیارت لێ دەکەن هەر وەك تۆ زۆر عەودالی زانینی هاتنی ڕۆژی قیامەت بیت و پرسیاری زۆرت لەبارەیەوە دەکرێت!! پێیان بڵێ: بەڕاستی زانینی بەرپا بوونی قیامەت تەنها لای خوایە، بەڵام زۆربەی خەڵکیش "ئەمە" نازانن).**

﴿ إِنَّ ٱللَّهَ عِندَهُۥ عِلْمُ ٱلسَّاعَةِ ﴾ لقمان: ٣٤.[1] **واتە: (بەڕاستی هەر خوا خۆی زانیاری بەرپابوونی ڕۆژی قیامەت دەزانێت).**

هەروەها لە فەرموودەی (ئیمان و ئیسلامدا) هاتووە: جبریل پرسیاری لە پێغەمبەر (ﷺ) کرد: سەبارەت بە کاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی؟ فەرمووی: (ما المسئول عنها بأعلم من السائل)[2] **واتە: پرسیار لێکراو زاناتر نییە لە پرسیارکەر لەبارەی کاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی.**

---

(١) بڕوانە ئایەتانەش: الأحزاب ٦٣ و فصلت ٤٧ والزخرف ٨٥ والنازعات ٤٢_٤٦.

(٢) فەرموودەی: ئیمان و ئیسلام. متفق علیه. رواه البخاري و مسلم في کتاب الایمان./ اللؤلؤ والمرجان ٢. پێشتر لەکاتی قسەکردن لەسەر چەمکی ئیسلام ئەم فەرموودەیە خرایەڕوو.

ڕۆژی دوایی لە ناکاودا بەرپا دەبێت:

بەرپا بوونی ڕۆژی دوایی شتێکی کتوپڕو لەناکاوە، خێرایی بەرپابوونی وەك چاو تروکانە یاخود خێراتریش، خوای تاك و تەنها دەفەرمووێت: ﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ۚ وَمَآ أَمْرُ ٱلسَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ ٱلْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ﴾ النحل: ٧٧. واتە: (کاتێکیش قیامەت کتوپڕ یەخەیان پێ دەگرێت، دەڵێن: ئاخ و داخ و پەشیمانی بۆ ئەو ڕۆژگارەی بەکەمتەرخەمی بردمانەسەر، لە کاتێکدا ئەوانە هەموو گوناهو تاوانیان داوە بەکۆڵیاندا، ئاگادار بن کە چەندە خراپە، کۆڵ و باری وا، کە هەڵی دەگرن).

﴿بَلْ تَأْتِيهِم بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ﴾ الأنبياء: ٤٠.[١] واتە: (بەڵکو قیامەت کتوپڕ یەخەیان دەگرێت و سەرسام و ڕیسوایان دەکات، ئەوسا ناتوانن بەرەنگاری بوەستن و بیگێڕنەوەو مۆڵەتیشیان نادرێت).

پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (تقومُ الساعةُ والرجلُ يَحْلُب اللِّقْحةَ، فما يصل الاناء الى فيه حتى تقوم، والرجلان يتبايعان الثوبَ، فما يتبايعانه حتى تقوم، والرجُل يَلِط في حوضه فما يَصْدُرُ حتى تقوم)[٢] واتە: قیامەت دێت کاتێك کە پیاوێك خەریکە حوشترە دۆشەنیەکەی دەدۆشێت، فریاناکەوێت جامەکە بگەیەنێتە دەمی قیامەت هەڵدەستێت، دوو پیاو خەریکی کڕین و فرۆشتنی پۆشاکێك دەبن، مامەڵەکەیان نابڕێننەوە قیامەت دێت، پیاوێکیش خەریکی چاك کردنی حەوزەکەیەتی، لێنابێتەوە قیامەت دێت[٣].

---

(١) بڕوانە ئەم ئایەتانەش: يوسف ١٠٧، الحج ٥٥، الزخرف ٦٦، محمد ١٨.

(٢) فەرموودەی: قیامەت دێت کاتێك کە پیاوێك خەریکە... تاد: صحيح مسلم ٥٢ كتاب الفتن ٢٧ باب قرب الساعة رقم ٢٩٥٤، عن أبي هريرة رضي الله عنها.

(٣) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم لە پوختەی سەحیحی موسلیم ١٠٣٩ وەرگرتووە. (وەرگێڕ).

ئەو کاتەی ڕۆژی دوایی تیایدا بەرپا دەبێت ئەوا بڕوا هێنان لە بێ باوەڕان وەرناگیرێت و پاساوەکانیش پەسەند نین:

خوای گەورە لەوبارەوە دەفەرمووێت: ﴿هَلۡ يَنظُرُونَ إِلَّآ أَن تَأۡتِيَهُمُ ٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ أَوۡ يَأۡتِيَ رَبُّكَ أَوۡ يَأۡتِيَ بَعۡضُ ءَايَٰتِ رَبِّكَۗ يَوۡمَ يَأۡتِي بَعۡضُ ءَايَٰتِ رَبِّكَ لَا يَنفَعُ نَفۡسًا إِيمَٰنُهَا لَمۡ تَكُنۡ ءَامَنَتۡ مِن قَبۡلُ أَوۡ كَسَبَتۡ فِيٓ إِيمَٰنِهَا خَيۡرٗاۗ قُلِ ٱنتَظِرُوٓاْ إِنَّا مُنتَظِرُونَ﴾ الأنعام: ١٥٨. واتە: (ئایا ئەوانە چاوەڕێی هیچ شتێك دەکەن جگە لەوەی کە فریشتەی گیان کێشانیان بۆ بێت؟ یان پەروەردگارت خۆی ڕاستەوخۆ بێت بێ چەندو چوون؟ یان هەندێك لە نیشانەکانی پەروەردگارت دەربکەوێت "کە بەلگەیە لەسەر بەرپابوونی قیامەت" لە ڕۆژی هاتنی هەندێك لە نیشانەکانی پەروەردگارت، ئەو کەسەی ئەو ڕۆژە ئیمان و باوەڕ دەهێنێت، ئەو ئیمان و باوەڕەی سوودی بۆ نابێت ئەگەر پێشتر ئیمانی نەهێنابێت یان کردەوەی چاکی هاوڕێ لەگەڵ ئیمانەکەیدا ئەنجام نەدابێت، پێیان بڵێ: چاوەڕێ بکەن "بزانن خوا چیتان بەسەر دەهێنێت" ئێمەش چاوەڕوانین).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿فَيَوۡمَئِذٖ لَّا يَنفَعُ ٱلَّذِينَ ظَلَمُواْ مَعۡذِرَتُهُمۡ وَلَا هُمۡ يُسۡتَعۡتَبُونَ﴾ الروم: ٥٧. واتە: (جا لەو ڕۆژەدا تکاو پاڕانەوەو بڕو بیانووی ئەوانەی ستەمیان کردووە، هیچ سوودێکی نییە بۆیان، بەهیچ شێوەیەك خوا لێیان ڕازی نابێت و ئەوانەش داوای لابردنی رق و قینی خوایان لێ ناکرێت، بەهۆی تۆبەوە خۆیان ڕزگار بکەن).

هەر کەسێ نکۆڵی بکات لە بەرپابوونی ڕۆژی دوایی ئەوا کەسێکی ستەمکارو گوناهبارەو دۆڕانی ئاشکرا بەشی دەبێت و دەچێتە دۆزەخەوە:

خوای باڵادەست دەفەرموویێت: ﴿بَلۡ كَذَّبُواْ بِٱلسَّاعَةِۖ وَأَعۡتَدۡنَا لِمَن كَذَّبَ بِٱلسَّاعَةِ سَعِيرًا ﴾ الفرقان: ١١. واتە: (نەخێر "ڕەخنەکانیان بەجێ نییە"، ئەگینا ئەوان بڕوایان هەر بەقیامەت نییە، ئێمەش ئاگری بڵێسەدارمان بۆ ئەو کەسانە ئامادەکرووە کە بڕوایان بە قیامەت نییە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿أَلَآ إِنَّ ٱلَّذِينَ يُمَارُونَ فِي ٱلسَّاعَةِ لَفِي ضَلَٰلِۭ بَعِيدٍ ﴾ الشورى: ١٨. واتە: (ئاگادار بن لە ڕاستیدا ئەوانەی موجادەلە لەسەر قیامەت دەکەن و بەگومانن لێی، لە بزربوون و سەر لێشێواویەکی قووڵدا ڕۆچوون).

﴿وَيۡلٞ يَوۡمَئِذٖ لِّلۡمُكَذِّبِينَ ١٠ ٱلَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بِيَوۡمِ ٱلدِّينِ ١١ وَمَا يُكَذِّبُ بِهِۦٓ إِلَّا كُلُّ مُعۡتَدٍ أَثِيمٍ ١٢﴾ المطففين: ١٠ _ ١٢. واتە: (هاوارو ئاهوناڵە لەو ڕۆژەدا بۆ ئەوانەی بڕوایان نییە و بەرنامەی خوا بەدرۆ دەزانن. ئەوانەی کە باوەڕیان بە ڕۆژی قیامەت و زیندوو بوونەوە نییە و هەمیشە بەدرۆی دەزانن. کەسیش بەرپابوونی ئەو ڕۆژە بە درۆ نازانێت، مەگەر هەموو ستەمکارێکی گوناهبار نەبێت).

نیشانەکانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی:

قورئانی پیرۆز لە چەندین ئایەتدا هەواڵی پێداوین کە کاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی (قیامەت) نزیك بۆتەوە، بۆ نمونە:

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ٱقۡتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمۡ وَهُمۡ فِي غَفۡلَةٖ مُّعۡرِضُونَ ﴾ الأنبياء: ١. واتە: (موحاسەبە و لێپرسینەوەی خەڵکی نزیك بۆتەوە، لەکاتێکدا "زۆربەی" ئەوان بێ ئاگا و غافڵن و پشتیان لە ئایینی خوا کردووەو ڕوو وەردەگێڕن "لە بەرنامەکەی").

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ٱقۡتَرَبَتِ ٱلسَّاعَةُ وَٱنشَقَّ ٱلۡقَمَرُ﴾ القمر: ١.[1] واتە: (ڕۆژی قیامەت نزیك بۆتەوەو مانگیش لەت بوو).

قورئانی پیرۆز هەواڵی پێداوین بەوەی هەندێك لە نیشانەكانی ڕۆژی قیامەت دەركەوتوون:

هەروەك دەفەرموویێت: ﴿فَهَلۡ يَنظُرُونَ إِلَّا ٱلسَّاعَةَ أَن تَأۡتِيَهُم بَغۡتَةٗۖ فَقَدۡ جَآءَ أَشۡرَاطُهَا﴾ محمد: ١٨. واتە: (ئایا ئەوانە چاوەڕێی چی دەكەن جگە لە قیامەت كە لەناكاو یەخەیان پێ بگرێت؟ چونكە بەڕاستی هەندێك لە نیشانەكانی دەركەوتووە).

ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەو تەمەنەی كە جیهان ماوەیەتی زۆر كەمترە لە تەمەنی بەسەرچوو.

نمونەی ئەو نیشانانەی كە قورئانی پیرۆز بۆ ئێمەی باس كردووە، بریتییە لە: ئاوەدان كردنەوەی زەوی و پێشكەوتنی زانستی بەشێوەیەك كە خاوەنانی ئەم پێشكەوتنانە بڕوایان وایە كە دەتوانن بەویستی خۆیان گۆڕانكاری بكەن، خوای گەورە لەوبارە دەفەرموویێت: ﴿حَتَّىٰٓ إِذَآ أَخَذَتِ ٱلۡأَرۡضُ زُخۡرُفَهَا وَٱزَّيَّنَتۡ وَظَنَّ أَهۡلُهَآ أَنَّهُمۡ قَٰدِرُونَ عَلَيۡهَآ أَتَىٰهَآ أَمۡرُنَا لَيۡلًا أَوۡ نَهَارٗا فَجَعَلۡنَٰهَا حَصِيدٗا كَأَن لَّمۡ تَغۡنَ بِٱلۡأَمۡسِۚ كَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ ٱلۡأٓيَٰتِ لِقَوۡمٖ يَتَفَكَّرُونَ﴾ یونس: ٢٤. واتە: (هەتا كاتێك وای لێدێت زەوی، بەجوانی نەخش و نیگاری خۆی دەردەخات و خۆی دەڕازێنێتەوە، خەڵكەكەی واگومان دەبەن بەڕاستی هەمیشە دەسەڵاتداری تەواون بەسەریدا "ئا لەو كاتەدا كە خەڵكی خراپ و غافڵن و دڵیان بەدنیا خۆشە و هەرچی گوناهو تاوانە دەیكەن" ئەوەی فەرمانی ئێمەیان بۆ دەردەچێت لە شەودا یان لە ڕۆژدا، ئەوسا وەك كشتوكاڵی دروێنەكراوی لێ دەكەین، هەروەكو دوێنێ نەبووبێت).

---

[1] سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: الشوری ١٧، النجم ٥٧.

هەروەها پێغەمبەری ڕاستگۆش نیشانەکانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی بەچەندین فەرموودە ڕوون کردۆتەوە، بۆ نمونە:

حوزەیفەی کوڕی ئەسیدی غیفاری (ڕەزای خوای لێ بێت) دەڵێت: ڕۆژێك پێغەمبەر (ﷺ) هاتە لامان کە ئێمە لە نێو خۆماندا قسەمان دەکرد، فەرمووی: (ما تَذَاكرون؟) واتە: باسی چی دەکەن؟ وتمان: باسی بەرپابوونی قیامەت دەکەین، فەرمووی: (إنها لن تقوم حتى ترون قبلها عشر آيات، فذكر: الدخان، الدجال، الدابة، وطلوع الشمس من مغربها، ونزول عيسى بن مريم، ويأجوج ومأجوج، وثلاثة خسوف: خسف بالمشرق، وخسف بالمغرب، وخسف بجزيرة العرب، وآخر ذلك: نار تخرج من اليمن، تطرد الناس إلى محشرهم) واتە: قیامەت بەرپا نابێت تاکو (دە) نیشانە لە پێشەوە نەبینن، ئینجا باسی ئەمانەی کرد: دووکەڵ، دەجال، گیانلەبەرەکە[1]، هەڵهاتنی خۆر لە خۆرئاواوە، هاتنە خوارەوەی عیسای کوڕی مەریەم (سەلامی خوای لێ بێت)، هاتنی یەئجووج و مەئجووج، هەروەها سێ ڕۆچوونی زەوی: یەکێك لە خۆرهەڵات، یەکێك لە خۆرئاوا، یەکێکی تریش لە نیوە دوورگەی عەرەبی، کۆتایی ئەوانە ئاگرێکە لە یەمەن پەیدا دەبێت، کە خەڵك بەرەو شوێنی کۆبونەوە ڕاپێچ دەکات.

ئەمانە نیشانەی زۆر مەزنن لەسەر لەناوچوونی دونیا و کۆتایی هاتنی.

چەندین فەرموودە هاتوون ئاماژە دەدەن کە ئەمانەی خوارەوەش لە نیشانەکانی ڕۆژی دواییـنە:

---

(1) ئەو گیانلەبەرە قسە لەگەڵ خەڵکیدا دەکات، هەروەك خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿وَإِذَا وَقَعَ ٱلۡقَوۡلُ عَلَيۡهِمۡ أَخۡرَجۡنَا لَهُمۡ دَآبَّةٗ مِّنَ ٱلۡأَرۡضِ تُكَلِّمُهُمۡ﴾ النمل: ٨٢. واتە: (کاتێك بڕیاری بەرپابوونی "قیامەت درا یاخود نزیك بووەوە"، زیندەوەرێك لە زەوی دەردەهێنین، قسەیان بۆ دەکات). (وەرگێڕ).

هاتنی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)، کۆچی دوایی کردنی و ڕزگاربوونی بەیتولمەقدیس و نەمانی زانست و بڵاوبوونەوەو زاڵبوونی نەفامی و نەزانی، دەسەڵات گرتنەدەستی نەزانان، زۆربوونی زینا و خواردنەوەی مەیی، کەمبوونەوەی ڕێژەی پیاو، زیادبوونی ژمارەی ئافرەتان، بەفیڕۆدانی سپاردەو نەپاراستنی، فەرامۆش کردنی نوێژ، خواردنی سوو (ڕیبا)، بەرزکردنەوەی باڵای خانوو و تەلارەکان، ڕازاندنەوەی مزگەوتەکان، بوونی منداڵ بە ئەمیر، نەفرەتکردنی کۆتایی ئوممەت لە پێشینە و سەرەتاکەی، زۆربوونی کوشتن و خوێن ڕشتن، هاتنە خوارەوەی بەڵاو فیتنە وەك باران، زۆربوونی چەرمەسەری تا وای لێدێت پیاو بەلای گۆڕی یەکێکی تردا دەچێت هیوای ئەوە دەخوازێت کە لە جێگەی مردووەکەدا بێت لەبەر سەختی چەرمەسەرییەکە، لەناوچوونی ئەم ئوممەتە هەندێکیان بەهۆی هەندێکی تریانەوە...

جا ئەم نیشانانە هەندێکیان هاتوونەتەجێ، هەندێکی تریان لە بن باڵی پەنها و غەیبەوە ماونەتەوە کە بە تێپەڕبوونی ڕۆژگارەکان بەدوای یەکدا هاتنی ڕۆژەکان ئاشکرای دەکەن و دەری دەخەن.

کە پێغەمبەر (ﷺ) هەواڵی لەبارەی ئەم شتانەوە داوە، خۆی لەخۆیدا بەڵگەیەکە لەسەر ڕاستێتی پێغەمبەرایەتیەکەی[1].

پێویستە لەسەر ئێمە بڕوامان هەبێت بەو هەواڵ و خەبەرانەی پێغەمبەری مەزن (ﷺ) و بەڕاستیان دابنێین، جا هەروەك هەندێك لەو نیشانانە هاتوونەتەجێ، ئەوانەش کە ماونەتەوە بێگومان دێنەجێ. (قوڕتوبی) دەڵێت:

---

(1) بۆ زانیاری تێرو تەسەل لەسەر ئەو نیشانانە و فەرموودانەی لەبارەیانەوە هاتوون، بگەڕێوە بۆ: تذكرة القرطبي ولوامع الأنوار البهية ب ٢.

فەرموودەی:ڕۆژێك پێغەمبەر(ﷺ)هاتە لامان...تاد: صحيح مسلم ٥٢ كتاب الفتن وأشراط الساعة، ١٣ باب في الآيات التي تكون قبل الساعة رقم ٢٩٠١ (٣٩) ورواه أبو داود والترمي وإبن ماجه.

(زانایان وتویانە: حیکمەت لەوەی نیشانەکانی بەرپابوونی ڕۆژی قیامەت پێشخراون و خەڵکی لێی ئاگادار کراوەتەوە، بەئاگا هێنانەوەی خەڵکە لە پاڵدانەوەیان و هاندانیانە بۆ ئەوەی بۆخۆیان ئامادەباشی وەربگرن، بەوەی تۆبە بکەن و بگەڕێنەوە بۆ لای خوا، تاکو لەناکاو و کتوپڕ نێوانی ئەوان و تەوبە دانەخرێت و بەهۆی کۆمەڵێك ڕووداوەوە بە تۆبە ڕانەگەن، جا پێویستە خەڵك دوای دەرکەوتنی نیشانەکانی ڕۆژی دوایی بەخۆیاندا بچنەوەو پشت لە دونیا بکەن و خۆیان ئامادە بکەن بۆ کاتی ڕابوونی قیامەت کە خوای گەورە پەیمانی لەبارەوە داوە)[1].

ناخۆشییەکانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی:

قورئانی پیرۆزوێنەی دیمەنەکانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی دەکێشێت کە زۆر مەترسیدارو ترسێنەرو سامناك و سەخت و ناخۆشە و ترسێکی زۆر لە دەروونی ئەو کەسانەدا دەڕوێنێت کە بێباوەڕ بوونە پێی، بەشێوەیەکی زۆر ترسێنەر:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ٱتَّقُواْ رَبَّكُمْۚ إِنَّ زَلْزَلَةَ ٱلسَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ ١ يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّآ أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى ٱلنَّاسَ سُكَٰرَىٰ وَمَا هُم بِسُكَٰرَىٰ وَلَٰكِنَّ عَذَابَ ٱللَّهِ شَدِيدٌ ٢﴾ الحج: ١_٢. واتە: (ئەی خەڵکینە لە پەروەردگارتان بترسن و خۆتان لە خەشمی بپارێزن، چونکە بەڕاستی زەوی لەرزەی قیامەت و کاوڵ بوونی بوونەوەر کارەساتێکی زۆر گەورەیە و ڕوداوێکی سامناکە. لەو ڕۆژەدا کە کارەساتەکە دەبینن، هەموو شیردەرێك لە شیرە خۆرەکەی خۆی بێ ئاگا و فەرامۆش دەبێت، هەموو سك پڕو دوو گیانێکیش کۆرپەلەکەی دادەنێت و خەڵکی دەبینیت، وەکو

[1]) التذكرة للقرطبي ٦٢٤.

سەرخۆشن، لەڕاستیدا سەرخۆشیش نین، بەڵکو سزای خوایی زۆر سەخت و سامناکە و سەری لێ شێواندوون).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِۚ ذَٰلِكَ يَوۡمُ ٱلۡوَعِيدِ ﴿٢٠﴾ وَجَآءَتۡ كُلُّ نَفۡسٖ مَّعَهَا سَآئِقٞ وَشَهِيدٞ ﴿٢١﴾ لَّقَدۡ كُنتَ فِي غَفۡلَةٖ مِّنۡ هَٰذَا فَكَشَفۡنَا عَنكَ غِطَآءَكَ فَبَصَرُكَ ٱلۡيَوۡمَ حَدِيدٞ ﴿٢٢﴾﴾ ق: ٢٠_٢٢. واتە: (لەوەودوا فوو دەکرێت بە صوردا، ئیتر ئەوە ڕۆژی پێشهاتنی هەڕەشەو ئاگادار کردنەوەکانە. ڕۆژی قیامەت دێت و هەموو کەسێك دوو کەسی لەگەڵدایە، یەکێکیان دەیگەیەنێت و ئەوی تریشیان شایەتە بەسەریەوە. بەیەکە یەکەی بێباوەڕان دەوترێت: سوێند بەخوا بەڕاستی تۆ لەم بەسەرهاتانە نائاگا بوویت و گوێی خۆتت لێ خەواندبوو، ئێستا ئێمە پەردەمان لەسەر چاوەکانت لاداوەو هەموو شتێك وەکو خۆی دەبینیت و ئەمڕۆ چاوەکانت تیژە).

ئینجا ئەم سەختی و سامناکیە زەوی و ئاسمان و گیانلەبەرو مرۆڤ و بچوك و گەورە بەهەشت و دۆزەخ دەگرێتەوە، کە هەر هەموویان لە چاوەڕوانیدان و ترس دایگرتوونی.

خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿إِذَا ٱلشَّمۡسُ كُوِّرَتۡ ﴿١﴾ وَإِذَا ٱلنُّجُومُ ٱنكَدَرَتۡ ﴿٢﴾ وَإِذَا ٱلۡجِبَالُ سُيِّرَتۡ ﴿٣﴾ وَإِذَا ٱلۡعِشَارُ عُطِّلَتۡ ﴿٤﴾ وَإِذَا ٱلۡوُحُوشُ حُشِرَتۡ ﴿٥﴾ وَإِذَا ٱلۡبِحَارُ سُجِّرَتۡ ﴿٦﴾ وَإِذَا ٱلنُّفُوسُ زُوِّجَتۡ ﴿٧﴾ وَإِذَا ٱلۡمَوۡءُۥدَةُ سُئِلَتۡ ﴿٨﴾ بِأَيِّ ذَنۢبٖ قُتِلَتۡ ﴿٩﴾ وَإِذَا ٱلصُّحُفُ نُشِرَتۡ ﴿١٠﴾ وَإِذَا ٱلسَّمَآءُ كُشِطَتۡ ﴿١١﴾ وَإِذَا ٱلۡجَحِيمُ سُعِّرَتۡ ﴿١٢﴾ وَإِذَا ٱلۡجَنَّةُ أُزۡلِفَتۡ ﴿١٣﴾ عَلِمَتۡ نَفۡسٞ مَّآ أَحۡضَرَتۡ ﴿١٤﴾﴾ التكوير: ١_١٤. واتە: (کاتێك خۆر دەپێچرێتەوەو ڕووناکی نامێنێت. کاتێکیش ئەستێرەکان "لە خولگەی خۆیان" دەترازێن و دەدەن بەیەکدا. کاتێك کێوەکان لەشوێنی خۆیان هەڵدەکەندرێن و بەملاولادا دەبرێن. کاتێك حوشترانی ئاوس کە تەمەنی بارداربیان دە مانگە گوێیان پێ نادرێت. کاتێك گیانلەبەرانی کێوی و وەحشی و دڕندە بە دەوری یەکدا کۆدەکرێنەوە. کاتێك دەریاکان گڕ دەدرێن. کاتێك گیانی هەر کەس دەگەڕێتەوە بۆ لاشەی و جووت دەبێتەوە لەگەڵیدا. کاتێك

کچی زینده بەچاڵکراو پرسیاری لێ دەکرێت. بە چ گوناهێك کوژرا؟!. کاتێك نامەی کردەوەکان واڵا دەکرێت. کاتێك ئاسمان لادەبرێن و دادەماڵرێن. کاتێك دۆزەخ دادەگیرسێت و تاودەدرێت. کاتێك بەهەشت نزیك دەخرێتەوە "لە خوانەناسان". ئیتر ئەوکاتە هەرکەس دەزانێت چی ئامادە کردووە و چ توێشوویەکی پێیە).

سەختی و ناخۆشییەکە زەوی لەبەری دێتە لەرزین و چیاکان دەلەقێن و ئاسمان لەت دەبێت و کۆمەڵەکان پەرت دەبن و لەو ڕۆژەدا منداڵ پیر دەبێت و هەر کەسەو بەخۆیەوە سەرقاڵە جا یا ئەوەتا: باوەڕدارێکی ڕووخۆش و گەشە یاخود تاوانبارێکی ڕووگرژ و سەرشۆڕە، قورئانی پیرۆز ئەم دیمەنەمان بۆ وێنە ئەکێشێت بەشێوەیەکی زیندوو سەرسوڕهێنەر، کە زۆر بەجوانی وێنەکە بۆ خوێنەر دەخاتەڕوو، بەشێوەیەك ویژدان دێنێتە هەژان:

خوای پاك و تاك دەفەرموویت: ﴿يَوْمَ تَرْجُفُ ٱلْأَرْضُ وَٱلْجِبَالُ وَكَانَتِ ٱلْجِبَالُ كَثِيبًا مَّهِيلًا﴾ المزمل: ١٤. واتە: (لە ڕۆژێکدا کە زەوی و کێوەکان دێنە لەرزە، سەرەنجام کێوەکان وردو خاش دەبن و وەکو تەپۆڵکەی لمیان لێ دێت).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿يَوْمًا يَجْعَلُ ٱلْوِلْدَٰنَ شِيبًا ﴿١٧﴾ ٱلسَّمَآءُ مُنفَطِرٌۢ بِهِۦ﴾ المزمل: ١٧_١٨. واتە: (ئەو ڕۆژەی کە منداڵ پیر دەکات و سەری سپی دەبێت؟. ئەو شەوە ئاسمان بەهەموو ئەستێرە و هەسارەکانیەوە لەت و پەت دەبێت).

﴿وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْجِبَالِ فَقُلْ يَنسِفُهَا رَبِّى نَسْفًا ﴿١٠٥﴾ فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا ﴿١٠٦﴾ لَّا تَرَىٰ فِيهَا عِوَجًا وَلَآ أَمْتًا ﴿١٠٧﴾﴾ طه: ١٠٥_١٠٧. واتە: (پرسیارت لێ دەکەن دەربارەی کێوەکان "کە لە بەرپا بوونی قیامەتدا چیان بەسەر دێت"، ئەی موحەممەد (ﷺ) تۆ پێیان بڵێ: پەروەردگارم هەڵی دەتەکێنێت و وردو خاشی دەکات. جا پەرش و بڵاوی دەکاتەوەو دەیکاتە زەوییەکی پان و

تەخت و بەرین و وازی لێدەهێنێت و بەجێی دەهێڵێت. هیچ خوارو خێچی و بەرزی و نزمیەك لەسەر ڕووکاری نابینیت).

﴿ يَوْمَ نَطْوِي ٱلسَّمَآءَ كَطَيِّ ٱلسِّجِلِّ لِلْكُتُبِ ۚ كَمَا بَدَأْنَآ أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ ۚ وَعْدًا عَلَيْنَآ ۚ إِنَّا كُنَّا فَٰعِلِينَ ﴾ الأنبياء: ١٠٤. واتە: (ڕۆژێك دێت ئێمە ئاسمان دەپێچینەوە، وەك چۆن کتێبی کراوە دادەخرێت و دەپێچرێتەوە هەروەك چۆن لەسەرەتاوە دروستمان کرد، وەك ئەوسای خۆی لێ دەکەینەوە، جا ئەوە پەیمان و بەڵێنی ئێمەیە، بێگومان ئێمە ئەو کارە ئەنجام دەدەین).

﴿ يَوْمَ يَكُونُ ٱلنَّاسُ كَٱلْفَرَاشِ ٱلْمَبْثُوثِ ﴿٤﴾ وَتَكُونُ ٱلْجِبَالُ كَٱلْعِهْنِ ٱلْمَنفُوشِ ﴿٥﴾ ﴾ القارعة: ٤_٥. واتە: (ئەو ڕۆژە خەڵکی وەکو پەپولەی سەرگەردان پەرش و بڵاو دەبنەوە. کێوەکانیش وەکو خوری شیکراوەیان لێ دێت).

﴿ يَوْمَ يَفِرُّ ٱلْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ ﴿٣٤﴾ وَأُمِّهِۦ وَأَبِيهِ ﴿٣٥﴾ وَصَٰحِبَتِهِۦ وَبَنِيهِ ﴿٣٦﴾ لِكُلِّ ٱمْرِئٍ مِّنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ ﴿٣٧﴾ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُّسْفِرَةٌ ﴿٣٨﴾ ضَاحِكَةٌ مُّسْتَبْشِرَةٌ ﴿٣٩﴾ وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ ﴿٤٠﴾ تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ ﴿٤١﴾ أُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْكَفَرَةُ ٱلْفَجَرَةُ ﴿٤٢﴾ ﴾ عبس: ٣٤ _ ٤٢. واتە: (ئەو ڕۆژە "هێندە سامناکە" برا لەدەست برا هەڵدێت و ڕادەکات و خۆی لێ دەشارێتەوە. هەروەها لە دەست دایکی و باوکی. لە دەست هاوسەرو کوڕەکانی. لەو ڕۆژەدا هەر کەسێك لەوانە ئەوەندە سەرگەرمی کێشەی خۆیەتی، ناتوانێت فریای کەسی تر بکەوێت. لەو ڕۆژەدا ڕووخسارانێك گەش و جوان و ڕوون و شاد و دەم بەپێکەنینن، و مژدەو شادیان لێ دەدرەوشێتەوە. لەو ڕۆژەدا ڕووخسارانێکیش هەن کە گرژو تاڵ و ترش و تۆزاوی و پەست و غەمگینن. و دێزی و ڕەشی و تاریکی دایپۆشیوون. ئا ئەوانە بێ باوەڕو خوانەناس و تاوانبارو گوناهکارەکانن).

﴿كَلَّآ إِذَا دُكَّتِ ٱلۡأَرۡضُ دَكّٗا دَكّٗا ﴿٢١﴾ وَجَآءَ رَبُّكَ وَٱلۡمَلَكُ صَفّٗا صَفّٗا ﴿٢٢﴾ وَجِاْيٓءَ يَوۡمَئِذِۭ بِجَهَنَّمَۚ يَوۡمَئِذٖ يَتَذَكَّرُ ٱلۡإِنسَٰنُ وَأَنَّىٰ لَهُ ٱلذِّكۡرَىٰ ﴿٢٣﴾ يَقُولُ يَٰلَيۡتَنِي قَدَّمۡتُ لِحَيَاتِي ﴿٢٤﴾ فَيَوۡمَئِذٖ لَّا يُعَذِّبُ عَذَابَهُۥٓ أَحَدٞ ﴿٢٥﴾ وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُۥٓ أَحَدٞ ﴿٢٦﴾﴾ الفجر: ٢١ _ ٢٦.[1] واته: (نەخێر، "هەر ئاوا بۆتان نالوێت"، کاتێك دێت کە زەوی وردو خاش دەکرێت و لەناکاو دەدرێت بەیەکدا. پەروەردگارت دێت و فریشتەکانیش پۆل پۆل. ئەو ڕۆژە دۆزەخ دەهێنرێت و نیشان دەدرێت، جا ئەو ڕۆژە "ئادەمیزادی بێ باوەڕ" دەزانێت چ بەڵایەکی بەسەر خۆیدا هێناوە، بەڵام تازە بەخۆدا هاتنەوەو پەشیمانی هیچ سوودێکی نییە و دادی نادات؟!. "ئەوسا بە کەساسی و هەناسەی ساردەوە" دەڵێت: خۆزگە بۆ ئەم ژیانە دەست پێشخەریم بکردایە. جا ئیتر ئەو ڕۆژە کەس وەکو خوا بەخەشم و قین نییە لە بێ باوەڕان، لەبەر ئەوە سزایەکیان دەدات کە کەس ناتوانێت سزای لەو چەشنە بدات. کەسیش وەکو ئەو زاتە "بێباوەڕان" نابەستێتەوەو بەندیان ناکات).

شەیپور، کەڕەنا (الصور)

پێناسەکەی:

شاخ و قۆچێکە وەك شەیپورو کەڕەنا، (ئیسرافیل) فووی تێدەکات، لەو کاتەی کە خوای گەورە ڕێگە بە بەرپابوونی ڕۆژی دوایی دەدات.

---

[1] سەیری ئەم دیمەنە و هاوێنەکانی بکە لە کتێبی: مشاهد القيامة في القرآن _ سيد قطب.

ترمزی له عەبدوڵای کوڕی عەمری کوڕی عاص (خوا لێیان ڕازی بێت) گێڕاویەتیەوە: که عەرەبێکی دەشتەکی هاتە لای پێغەمبەر (ﷺ) و فەرمووی: شەیپور (صور) چییە؟ فەرمووی: (قرنٌ يُنْفخ فيه)[1]. واتە: شاخ و قۆچێکە فوی تێدەکرێت.

مجاهد وتویەتی: شەپیور (صور) وەك شاخ و قۆچە. بخاری ئەم وتەیەی هێناوە.

ژمارەی ئەو فوانەی دەکرێن بە شەیپوردا:

زانایان ڕاجیان لەبارەی ژمارەی ئەو فوانەی کە بەشیپوردا ئەکرێن، لەمبارەوە دوو ڕایان هەیە:

ڕای یەکەم: سێ فووە: ئەم ڕایە (ئیبن عەرەبی) و جگەلەویش پەسەندیان کردووە.

فووی یەکەم: ئەمە فووی ترس و بیم گرتن و تۆقینە، کە بەهۆی ئەم فوەوە جیهان گۆڕانی بەسەردا دێت و سیستەمەکەی تێکدەچێت، دانیشتوانی ئاسمانەکان و زەوی لەبەر سامناکی ئەو فووەو دەنگە دەتۆقێن، مێینەی سکپڕ منداڵەکەی لەبار دەچێت، منداڵ بەهۆیەوە پیر دەبێت، ئەمەش ئەو فوەیە کە لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا ئاماژەی بۆکراوە: ﴿ وَمَا يَنظُرُ هَٰٓؤُلَآءِ إِلَّا صَيۡحَةٗ وَٰحِدَةٗ مَّا لَهَا مِن فَوَاقٖ ﴾ ص: ١٥. واتە: (ئەوانە چاوەڕوانی هیچ شتێك ناکەن، تەنها یەکدەنگی سامناکی گەورە نەبێت، کە کتوپڕ ڕوودەدات و پێویستی بەدوبارە بوونەوە نیە).

هەروەها لەم فەرمایشتەدا: ﴿ وَيَوۡمَ يُنفَخُ فِي ٱلصُّورِ فَفَزِعَ مَن فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَن فِي ٱلۡأَرۡضِ إِلَّا مَن شَآءَ ٱللَّهُۚ وَكُلٌّ أَتَوۡهُ دَٰخِرِينَ ﴾ النمل: ٨٧. واتە: (یادی ڕۆژێك بکەن کە فوو دەکرێت بە _ صور _دا،

---

1) فەرموودەی: شاخ و قۆچێکە فوی تێدەکرێت... تاد: سنن الترمذي، كتاب صفة القيامة، باب ما جاء في شأن الصور، ١٤٥/٧. وقال: حديث حسن.

هەر کەس لە ئاسمانەکان و هەرکەس لە زەویدا، ترس و بیمێکی زۆر دایدەگرێت، جگە لەوانەی کە ویستی خوا وایە ترس و بیمیان نەبێت).

فووی دووەم: فووی کەڕبوون و مردن و لەناوچوون، بەم فووە هەموو کەسێك لەناو دەچێت.

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَن فِي ٱلْأَرْضِ إِلَّا مَن شَآءَ ٱللَّهُ﴾ الزمر: ٦٨. واتە: (لەو ڕۆژەدا فوو دەکرێت بە _ صور _دا، هەر کەس لە ئاسمانەکان و زەویدا مابێت خێرا دەمرێت، مەگەر کەسێك خوا ویستی لەسەر مردنی نەبێت). هەندێك وشەی (صعق)یان بە مردن لێکداوەتەوە.

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (يطوي الله عزوجل السماوات يوم القيامة، ثم يأخذهن بيده اليمنى، ثم يقول: أنا الملك، أين الجبارون، أين المتكبرون؟ ثم يطوي الأرضين بشماله، ثم يقول: أنا الملك، أين الجبارون، أين المتكبرون؟)[1] واتە: خوای باڵادەست لە ڕۆژی قیامەتدا ئاسمانەکان دەپێچێتەوە، پاشان بەدەستی ڕاستی ڕایان دەگرێت، ئینجا دەفەرموویێت: منم پاشا، دەسەڵاتدارە بەزەبرەکان لە کوێن؟ خۆبەزلزانەکان لە کوێن؟، پاشان زەویش بەدەستی چەپی دەپێچێتەوەو، دەفەرموویێت: منم پاشا، دەسەڵاتدارە بەزەبرەکان لە کوێن؟ خۆ بەزلزانەکان لەکوێن؟[2].

فووی سێیەم: ئەمە فووی زیندوو کرنەوەو هەستانەوەیە لەگۆڕو بڵاوبوونەوە بە گۆڕەپانی ڕۆژی دواییدا، هەروەها ڕاوەستان لەبەردەم بارەگای خوای جیهان.

---

(١) فەرموودەی: خوای باڵادەست لە ڕۆژی قیامەتدا ئاسمانەکان دەپێچێتەوە... تاد: صحيح مسلم ٥٠ كتاب صفة القيامة والجنة والنار رقم ٢٧٨٨ عن عبدالله بن عمر رضي الله عنها.

(٢) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ٩٧٧. (وەرگێڕ).

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِ فَإِذَا هُم مِّنَ ٱلۡأَجۡدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمۡ يَنسِلُونَ﴾ يس: ٥١. واتە: (پاشان هەر کە فوو دەکرێت بە _ صور _دا، دەستبەجێ خێرا هەموویان لە گۆڕەکانیان لە توێی خاکەوە بەپەلە دێنە دەرەوە بۆ لای پەروەردگاریان).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخۡرَىٰ فَإِذَا هُمۡ قِيَامٌ يَنظُرُونَ﴾ الزمر: ٦٨. واتە: (لەوەدوا فوویەکی تری پیادا دەکرێتەوە، جا دەستبەجێ هەر هەموو خەڵکی هەستاونەتە سەپێ و بەسەرسامیەوە چاوەڕوانن).

ڕای دووەم: پێیان وایە دوو فووە، فووی تۆقێنەرو فووی لەناوبەر بەیەك فوو ئەژمار دەکەن، چونکە هەر دووکیان پەیوەستن بەیەکترەوە، واتە: بەشێوەیەك سامیان گرت و تۆقین کە لە تاوان مردن، (قرطبي) ئەم ڕایەی پەسەند کردووە، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ_ ئەم فەرمایشتەی ئەبو هوڕەیرە (ڕەزای خوای لێبێت)، کە دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (ما بين النفختين أربعون) واتە: ماوەی نێوان هەردوو فووەکە چلە. وتیان: ئەی ئەبو هوڕەیرە چل ڕۆژ؟ وتی: ناڵێم ئەوەندەیە. وتیان: ئەی چل مانگ؟ وتی: ناڵێم ئەوەندەشە. وتیان: چل ساڵ؟ وتی: ناڵێم ئەوەندەیە...[1].

ب_ ئیبن موبارەك لە حەسەنەوە گێڕاویەتیەوە کە وتویەتی: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (بين النفختين أربعون سنة، الأولى: يميت الله تعالى بها كل حي، والأخرى: يحي الله بها كل ميت) واتە: ماوەی نێوان هەر دوو فووەکە چل ساڵە، فووی یەکەم: خوای گەورە هەموو

---

[1] فەرموودەی: لە نێوان دوو فووەکە چلە... تاد: صحيح مسلم ٥٢ كتاب الفتن ٢٨ باب ما بين النفختين، رقم ٢٩٥٥، بهذا اللفظ.

و في صحيح البخاري بلفظ مقارب: ٦٥ كتاب التفسير _ سورة الزمر، ٤ باب ﴿وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِ﴾ رقم ٤٨١٤ و ٦٥ كتاب التفسير _ سورة عم يتاساءلون، ١ باب ﴿وَيَوۡمَ يُنفَخُ فِي ٱلصُّورِ﴾ رقم ٤٩٣٥.

زیندەوەرێكی پێ ئەمرێنێت و لەناوی دەبات، فووی دوەمیش: خوای گەورە هەموو مردوێكی پێ زیندوو دەكاتەوە.

پ_ ئەو جیاكردنەوەو هەڵاواردن (استثناء)ە: ﴿وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَن فِي ٱلْأَرْضِ إِلَّا مَن شَآءَ ٱللَّهُ﴾ الزمر: ٦٨. كە لەم دوو ئایەتەدا هاتووە:﴿ وَيَوْمَ يُنفَخُ فِي ٱلصُّورِ فَفَزِعَ مَن فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَن فِي ٱلْأَرْضِ إِلَّا مَن شَآءَ ٱللَّهُ وَكُلٌّ أَتَوْهُ دَٰخِرِينَ ﴾ النمل: ٨٧. بەڵگەیە لەسەر ئەوەی كە هەریەك شتە.

حلیمی دەڵێت: گێڕانەوەكان كۆكن لەسەر ئەوەی ماوەی نێوان هەر دوو فووەكە چل ساڵە، بە بەلگەی فەرموودەی پێشوو.

ڕاڤەكارانی قورئانی پیرۆز دەڵێن: بانگدەرو هاواركەرەكە (اسرافیل)ە كە فوو ئەكات بە شەیپوردا[1].

***

كۆكردنەوە (الحشر)

پێناسەكەی و بەڵگەكەی:

حشر لە بنچینەی زمانەوانیدا: بە كۆكردنەوە دێت[2]. دەوترێت: (حشرت الناس) واتە: خەڵكم كۆكردەوە. مەبەستیش لە كۆكردنەوەی ڕۆژی دوایی بریتییە لە:

---

1) لوامع الأنوار البهية ٢ /١٦١ و لاپەڕەكانی دواتری، تذكرة القرطبي ١٦٥_١٨٥.

2) قاموس المحيط مادة (حشر).

١ _ کۆکردنەوەی مردووان لە گۆڕەکانیاندا، دوای زیندوو کرانەوەیان. واتە: کۆکردنەوەی سەرجەم بەشەکانی لاشەی مردوو، دوای بڵاوبوونەوەو پەرتەوازە بوونیان[1]، پاشان زیندوو کردنەوەی لاشەکان پاش مردنیان. جا هاوتایە لەگەڵ زیندوو بوونەوەو بڵاوبونەوە (البعث والنشور) لە گۆڕەپانی ڕۆژی دواییدا.

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَٱسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ ٱلْمُنَادِ مِن مَّكَانٍ قَرِيبٍ ﴿٤١﴾ يَوْمَ يَسْمَعُونَ ٱلصَّيْحَةَ بِٱلْحَقِّ ۚ ذَٰلِكَ يَوْمُ ٱلْخُرُوجِ ﴿٤٢﴾ إِنَّا نَحْنُ نُحْىِۦ وَنُمِيتُ وَإِلَيْنَا ٱلْمَصِيرُ ﴿٤٣﴾ يَوْمَ تَشَقَّقُ ٱلْأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ۚ ذَٰلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ ﴿٤٤﴾﴾ ق: ٤١ _ ٤٤. واتە: (گوێش بەچاکی ڕابگرە!! ڕۆژێك دێت بانگ وێژێك بانگ دەکات لە شوێنێکی نزیکەوە. ئەو ڕۆژە دەنگێکی زۆر بەرز و سامناك دەبیستن، دیارە ئەو ڕۆژە هاتنە دەرەوەیە لەتوێی خاکدا. بەڕاستی هەر ئێمە ژیان دەبەخشین و دەشیان مرێنین، گەڕانەوەش هەر بۆ لای ئێمەیە. ڕۆژێك دێت زەوی لە ئاستی ئەوان شەق دەبێت و خەڵکی لە گۆڕەکانیان بەگورجی دێنە دەرەوە.. ئا ئەوە کۆکردنەوەیەکە لای ئێمە زۆر ئاسانە).

لە فەرموودەیەکی موسلیمدا هاتووە:

سەهلی کوڕی سەعد دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (يُحشر الناسُ يوم القيامة على أرضٍ بيضاء عفراء كقُرْصَةِ النَّقي، ليس فيها عَلَم لأحد)[2] واتە: خەڵکی لە ڕۆژی قیامەتدا

---

(١) سەیری ڕاجیایی زانایانی کەلام بکە لەسەر ئەوەی: ئایا زیندوو کردنەوەو کۆکردنەوە لە ڕۆژی دواییدا، دووبارە بە دیهێنانەوەیە لە دوای نەمان و تیاچوون؟ یاخود کۆکردنەوەی بەشەکانی لاشەی مردووە لە دوای پەرت و پەرش و بڵاوبوون؟ بەڵگەکانی لەم بارەوە هێناوە لە: المقاصد وشرحه ٢/٢١٥_٢١٨.

(٢) فەرموودەی: خەڵکی لە ڕۆژی قیامەتدا کۆ دەکرێنەوە... تاد: صحيح مسلم ٥٠ كتاب صفات المنافقين ٢ باب في البعث والنشور رقم ٢٧٩٠ عن سهل بن سعد.

کۆدەکرێنەوە لەسەر زەوییەکی سپی خاکی، وەك کولێرەیەکی دروستکراو لە ئاردێکی بێژراو نیشان کردنی تێدا نییە بۆ هیچ کەسێك[1].

هەروەها لە فەرموودەیەکی تردا کە (موسلیم) گێڕاویەتیەوە:

ئیبن عەبباس (ڕەزای خوای لێ بێت) دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) هەڵسا وتارێکی دا و ئامۆژگاری کردین و فەرمووی: (یا أیها الناس اِنکم تُحشرون اِلی الله حُفاة عُراة غُرْلاً) ﴿كَمَا بَدَأْنَآ أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ ۚ وَعْدًا عَلَيْنَآ ۚ إِنَّا كُنَّا فَٰعِلِينَ﴾ الأنبیاء: ١٠٤.[2] واتە: ئەی خەڵکینە، ئێوە بەپێی پەتی و ڕووت و قووتی و خەتەنە نەکراوی کۆدەکرێنەوە. (هەروەك چۆن لە سەرەتاوە دروستمان کرد، وەك ئەوسای خۆی لێدەکەینەوە، جا ئەوە پەیمان و بەڵێنی ئێمەیە، بێگومان ئێمە ئەو کارە ئەنجام دەدەین)[3].

٢_ کۆکردنەوەیان بۆ گۆڕەپانی لێپرسینەوەو لێپێچینەوە، خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿وَحَشَرْنَٰهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾ الکهف: ٤٧. واتە: (لە کاتێکدا هەموو خەڵکیشمان کۆکردۆتەوەو کەسیشمان لێ بەجێ نەهێشتوون).

٣_ کۆکردنەوەیان بۆ بەهەشت و دۆزەخ، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿يَوْمَ نَحْشُرُ ٱلْمُتَّقِينَ إِلَى ٱلرَّحْمَٰنِ وَفْدًا﴾ مریم: ٨٥. واتە: (ڕۆژێك دێت ئێمە دەستە دەستە خواناس و پارێزگاران بۆ لای خوای میهرەبان بەڕێ دەکەین). ﴿وَنَحْشُرُ ٱلْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾ طه: ١٠٢.واتە: (ئەو ڕۆژە

---

[1] دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ٩٧٧. (وەرگێڕ).

[2] فەرموودەی: ئەی خەڵکینە ئێوە کۆ دەکرێنەوە... تاد: صحیح مسلم ٥١ کتاب الجنة وصفة نعیمها وأهلها ١٤ باب فناء الدنیا وبیان الحشر ٢٨٦٠ (٥٨).

[3] دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ٩٧٩. (وەرگێڕ).

تاوانباران چاویان کوێرو شین هەڵگەڕاوە). ﴿ٱلَّذِينَ يُحۡشَرُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمۡ إِلَىٰ جَهَنَّمَ أُوْلَٰٓئِكَ شَرٌّ مَّكَانًا وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾[1] الفرقان: ٣٤. واتە: (ئەو تاوانبارانەی "دژایەتی بەرنامەی خوا دەکەن"، لەسەر ڕووخساریان کێش دەکرێن بۆ دۆزەخ و تیایدا کۆدەکرێنەوە، ئا ئەوانە ناخۆشترین جێگەیان هەیە، چونکە گومڕاترین ڕێبازیان کاتی خۆی گرتبووە بەر).

هەندێکیش دەڵێن: ئەگەر وشەی (حشر) بەکارهات ئەوا بەپێی مانای شەرعی بریتییە لە کۆکردنەوەی بەشەکانی لاشەی مردووەکان، هەر ئەم مانایە دەگەیەنێت لەڕووی شەرعیەوە مەگەر بەڵگەیەك چەمکی ناوبراو تایبەت بکات بەشتێکی تر[2].

ئەگەر وترا:

ئەو دەنگەی لەو ئایەتەدا بۆ هاتنەدەرەوە بێت لە گۆڕ: ﴿يَوۡمَ يَسۡمَعُونَ ٱلصَّيۡحَةَ بِٱلۡحَقِّۚ ذَٰلِكَ يَوۡمُ ٱلۡخُرُوجِ﴾ ق: ٤٢. واتە: (ئەو ڕۆژە دەنگێکی زۆر بەرز و سامناك دەبیستن، دیارە ئەو ڕۆژە هاتنە دەرەوەیە لە توێی خاکدا). جا چۆن مردووان گوێبیستی ئەو دەنگە دەبن کەچی مردوون؟

وەڵامی ئەدەمەوە بەوەی: ئەو فووەی کە بە شەیپوردا دەکرێت بۆ زیندوو بوونەوە زۆر درێژ دەبێت، جا سەرەتا فوەکە بۆ زیندوو کردنەوە دەبێت، پاشان بۆ هەراسان کردنیان لە گۆڕەکانیاندا، جا ئەو بەشە دەنگە نابیستن کە بۆ زیندوو بوونەوەیە، تەنها ئەو دەنگەیان بەرگوێ دەکەوێت کە بۆ هەراسان کردنە.

هەروەها لەوانەیە: ئەو فوەی کە بەشەیپوردا ئەکرێت درێژە بکێشێت، خەڵکی هەندێکیان دوای هەندێکی تریان زیندوو ببنەوە، جا هەر کە یەکێك زیندوو دەبێتەوە گوێی لەو شتە

---

1) التذكرة للقرطبي ٢٠١ و لاپەڕەکانی دواتر، ولوامع الأنوار البهية ٢/١٤٥_١٥٥.

2) لوامع الأنوار البهية ٢/١٥٥.

دەبێت کە ئەو کەسەی دوای ئەو پێی زیندوو دەبێتەوە، تا ئەم پڕۆسەی زیندوو کردنەوەیە تەواو دەبێت و خەڵکی لە گۆڕەکانیاندا دێنە دەرەوە[1].

حوکمی بڕوابوون پێی:

بڕوابوون بە کۆکردنەوە پێویست و فەڕزە، بەهۆی ئەو دەقانەی کە لەسەری هاتوون. ئەمە ڕای ئەهلی سوننە و زۆربەی موعتەزیلەکانە[2].

فەیلەسوف[3] و بێ دین و خوانەناسەکان بڕوایان پێ نییە[4].

***

نمایشکردن و لێپرسینەوە (العرض والحساب)

نمایشکردن (عرض):

کاتێك خوای گەورە خەڵکی لە گۆڕەکانیاندا دەر دەهێنێتو زیندوویان دەکاتەوە، بەرەو گۆڕەپانی ڕۆژیی دوایی دەبرێن و لەوێدا دەمێننەوە بەو ئەندازەیەی خوای گەورە دەیەوێت، لەو کاتەدا خەڵکەکە نمایش دەکرێت و دەخرێنەڕوو بەردەم خوای گەورە، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ (١٥) وَانشَقَّتِ السَّمَاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ (١٦) وَالْمَلَكُ عَلَىٰ أَرْجَائِهَا ۚ وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ (١٧) يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَىٰ مِنكُمْ خَافِيَةٌ (١٨)﴾ الحاقە: ١٥_١٨.

---

(1) التذكرة للقرطبي ٢٠٢.

(2) شرح الجوهرة للباجوري ٢٧٧.

(3) المواقف ٨/٢٩٤.

(4) شرح الجوهرة للباجوري، سەرچاوەی پێشوو.

واتە: (لەو ڕۆژەدا ئیتر قیامەت بەرپا دەبێت.ئاسمان هەموو شەق و پەق دەبێت و لێك دەترازێت و شل و شۆڵ دەبێت. فریشتەكان لە گۆشە و كەناری "جیهانی نوێ"دا ئامادە دەبن، تەختی پەروەردگارت ئەو ڕۆژە هەشت هەڵی دەگرێت "هەشت فریشتە یاخود هەشت دەستە" بەسەر سەریانەوە. لەو ڕۆژەدا پیشان دەدرێن، هیچ شتێك لە نهێنیەكانتان شاراوە نییە).

﴿ وَعُرِضُواْ عَلَىٰ رَبِّكَ صَفًّا لَّقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَٰكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍۭ﴾ الكهف: ٤٨. واتە: (ئەو ڕۆژە سەرجەم نەوەی ئادەم، ڕیزكراون لەبەردەم پەروەردگاردا، خوای گەورە ڕوو بەكافران دەفەرموویێت: سوێند بێت وا هاتنەوە بۆلامان هەر وەك لەسەرەتا دروستمان كردوون).

﴿ وَوُضِعَ ٱلْكِتَٰبُ فَتَرَى ٱلْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَٰوَيْلَتَنَا مَالِ هَٰذَا ٱلْكِتَٰبِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ أَحْصَىٰهَا ۚ وَوَجَدُواْ مَا عَمِلُواْ حَاضِرًا ۗ وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا ﴾ الكهف: ٤٩.[1] واتە:

---

[1]) شرح العقیدة الطحاویة ٤٠٣_٤٠٤.

بە بەڵگەی گومان هەڵنەگرو بێ پێچو پەنا لە زانستی سەردەم و هاوچەرخدا سەلماوە: كە دەنگەكان شەپۆڵەكانی ئەسیر دەجولێن، جا ئەم دەنگە لە ناو چینەكانی ئەسیردا دەمێنێتەوە بۆ هەتا هەتایە، دەكرێت جارێكی تر ئەو دەنگە ببیسترێتەوە، بەڵام ئەوەی زۆر گرانە جیاكردنەوەی ئەو دەنگە زۆرانەیە _ بەدەنگی كۆن و نوێیەوە _ ئەگەر لێرەدا گریمانێكی بەهێزیش هەبێت بەوەی چەند ئامرازێك هەبن كە توانای لێك جیاكردنەوەی ئەو دەنگانەی هەبێت.

ئەمە شتێكی نامۆ نییە، چونكە سەرباری ئەوەی كە هەزاران وێستگەی ڕادیۆیی هەیە لە جیهاندا كە بەشەو بەڕۆژ پرۆگرامەكانی بڵاو ئەكاتەوە كە لە ڕێگەی شەپۆڵەكانی لە هەوادا بەخێرایی (١٨٦٠٠٠ میل لە یەك چركە) دەڕوات، كەچی دەنگەكانی ئەو ڕادیۆیانە لێك جیا ئەكرێنەوەو لە كاتی بەكارخستنی ڕادیۆ بەوەی بیخەیە سەر وێسگە خوازراوەكە. هەروەك ئێستا كە دەنگەكان لەسەر كاسیەت و ئامێر، تۆمار دەكرێن و دەكرێت ببنە نمونە و هێمایەك بۆ ڕووداوەكانی ڕۆژی دوایی.

هەروەك زانستی سەردەم جەخت لەسەر ئەوە دەكاتەوە كە گشت ئەو كارو كردەوانەی كە ئەنجامی دەدین چ لە تاریكی یان لە ڕووناكی چ بە تاك یاخود بەكۆ، تەنانەت ئەو شتانەش كە چ جوڵاو یاخود وەستاو بن، ئەوا (گەرمیی)ەكی لێ دەردەچێت بەشێوەیەكی بەردەوام لەگشت شوێن و بارودۆخێك، جا ئەم گەرمایەتیە بەپێچەوانەی شێوەو ڕەهەندەكانی بەتەواوی، بۆ ئەم مەبەستە ئامێری وردبین دروستكراون بۆ وێنەگرتنی

(نامەی کردەوەی هەر کەسێك دادەنرێت، "ئیمانداران دڵخۆشن" بەڵام تاوانباران دەبینیت دڵەلەرزێ و دڵەڕاوكێیانە لە کارو کردەوەی ناپەسەندی تۆمار کراویان، بۆیە دەڵێن: هاوار لە ئێمە ئەم نامە و دۆسیەیە چییە؟! هیچ گوناهێکی وردو درشت بەجێ ناهێڵێت بەڵکو هەمووی تۆمار کردووە، ئەو خەڵکە هەرچیان کردووە ئامادەیە، بێ گومان پەروەردگاری تۆ ستەم لە هیچ کەس ناکات).

ئەم نمایش کردنەی خەڵك و پیشاندانی کردەوەکانیان سێ جارە، فەرموودە پیرۆزەکان ئەمەیان ڕوون کردۆتەوە، بۆ نموونە:

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی:

شەپۆڵە گەرمیەکان کە لەهەر شتێك دەرئەچێت، ئینجا ئەم ئامێرە وێنەیەکی فۆتۆگرافی تەواو دەبەخشێت بە شتەکە، لەو کاتەی کە شەپۆڵەکانی گەرمی لێی دەرئەچن. شەوێك فڕۆکەیەکی نەناسراو لە ئاسمانی نیۆیۆڕك دەفڕی، بۆ ئاشکرا کردنی ناسنامەی ئەم فڕۆکەیە هەڵسان بە وێنەگرتنی شەپۆلەکانی گەرمی ئاسمانی نیۆیۆڕك بەو ئامێرەی کە بۆ ئەم مەبەستە دروستکراوە، بەمە توانیان قەبارەو جۆری فڕۆکەکە بزانن.

بەم پێیە زانستی سەردەم جەختی کردەوە لەسەر تۆمار کردنی گوفتارو کردار لە بۆشاییدا، بەمەش هیچ گومانێك لەلای گومان هەڵگران نامێنێت لەبارەی لێپرسینەوەی خوا لە بەندەکانی و بڵاوکردنەوەی نامەی کردەوەکانیان لە ڕۆژیی دواییدا بۆ ئەوەی پاداشت و سزای کردەوەکانیان وەربگرن، جا بەندە ژیانی خۆی ببینێت وەك چیرۆکێکی وێنە گیراو لە فیلمێکی تەواودا، کە لەو فیلمەدا جوڵەکانی دروون و زمان و ئەندامەکان تۆمار کراون بە ئامێری خۆبزێوی خێرا لەسەر لاپەڕی بۆشایی ئاسمان و ئەسیر لە هەموو شەو و ڕۆژێکدا، خوای پایەبەرز دەفەرموێت: ﴿مَّا يَلْفِظُ مِن قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ﴾ ق: ١٨. واتە: (هەر قسەیەك لە دەم دەرچێت، خێرا چاودێرێکی ئامادە؛ تۆماری دەکات). ئەو کەسانە لەو ڕۆژەدا دەڵێن: ﴿وَيَقُولُونَ يَٰوَيْلَتَنَا مَالِ هَٰذَا ٱلْكِتَٰبِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ أَحْصَىٰهَا﴾ الكهف: ٤٩. واتە: ("دەڵێن" هاوار لە ئێمە ئەم نامە و دۆسیەیە چیە؟! هیچ گوناهێکی وردو درشت بەجێ ناهێڵێت بەڵکو هەمووی تۆمار کردووە). سەیری کتێبی: الاسلام یتحدی ٨٠_٨١. بکە.

(يُعرض الناس يوم القيامة ثلاث عرضات: فأما عرضتان فجدال ومعاذير، وأما العرضة الثالثة فعند ذلك تطاير الصحف في الأيدي فآخِذٌ بيمينه وآخِذٌ بشماله)[1] واته: خەڵکی لە ڕۆژی دواییدا سێ جار نمایش دەکرێن و کردەوەکانیان دەخرێتەڕوو، جا نمایشی یەکەم و دووەم گفتوگۆو پاساو هێنانەوەو دەمەتەقێیە، هەروەها لە نمایشی سێیەمدا نامەی کردەوەکان ئەدرێنەوە، هەیانە بە دەستە ڕاست وەریدەگرێتەوەو هەشیانە بەدەستە چەپ وەریدەگرێتەوە.

جا درانەوەو وەرگرتنی نامەی کردەوەکان بە دەستی ڕاست و چەپ، خودی مەبەستی ئەو ئایەتەیە، کە خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَكُلَّ إِنسَٰنٍ أَلْزَمْنَٰهُ طَٰٓئِرَهُۥ فِى عُنُقِهِۦ ۖ وَنُخْرِجُ لَهُۥ يَوْمَ ٱلْقِيَٰمَةِ كِتَٰبًا يَلْقَىٰهُ مَنشُورًا ﴿١٣﴾ ٱقْرَأْ كِتَٰبَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ ٱلْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا ﴿١٤﴾ ﴾ الاسراء: ١٣_١٤.

واتە: (نامەی کردەوەی هەر کەسێکیشمان هەڵواسیووە بە گەردنیداو لە ڕۆژی دواییدا کارنامەی کردەوەکانی بۆ دەردەهێنین و بەکراوەیی دەیخەینە بەردەستی. ئەوسا پێی دەوترێت: دەی نامەی کردەوەکانت بخوێنەرەوەو تەماشای بکە، ئەمڕۆ هەر خۆت بڕیار بدە و حیساب بۆ خۆت بکە "شایستەی چ جۆرە پاداشتێکیت؟!").

ئیبن عباس وتویەتی: (طائره) واتە: کردەوەکانی.

حەسەن وتویەتی: هەموو کەسێك خوێندەوار یان نەخوێندەوار بێت، نامەی کردەوەکانی دەخوێنێتەوە.

***

---

(1) فەرموودەی:خەڵکی لە ڕۆژی دواییدا سێ جار نمایش دەکرێن و کردەوەکانیان دەخرێتەڕوو... تاد: سنن الترمذي، كتاب صفة القيامة، باب ما جاء في العرض ٧/١٤١ عن أبي هريرة.

وفي سنن إبن ماجه: ٣٧ كتاب الزهد ٣٣ باب ذكر البعث رقم ٤٢٧٧، ٢/١٤٣٠، من حديث أبي موسى الأشعري.

لێپرسینەوە (الحساب)

پێناسەکەی:

لێپرسینەوە (الحساب) لە زمانەوانیدا: بە واتای ژمارە دێت.

لە زاراوەدا: بریتییە لەو پرۆسەیەی کە لە میانەیدا خوای گەورە هەموو کەسێك بە تێروتەسەلی بە کردەوەکانی ئاشنا دەکاتەوە، چ چاك یان خراپ، گوفتار یاخود کردار بێت، دوای پێدانەوەی کتێب و تۆمارەکانیان[1].

جا دوای ئەوەی خەڵکی زیندوو دەکرێنەوەو نامەی کردەوەکانیان دەبینن، ئەوا لێپرسینەوەیان لەگەڵ دەکرێت، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَٰبَهُۥ بِيَمِينِهِۦ ۝٧ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا﴾ الانشقاق: ٧_٨. واتە: (جا ئەوەی دۆسیەی کردەوەکانی درایە دەستی. ئەوە لەمەودوا لێپرسینەوەیەکی زۆر ئاسانی لەگەڵ دەکرێت).

لێپرسینەوە لەکاتی وەرگرتنەوەی نامەی کردەوەکان دەبێت، چونکە کە خەڵکی زیندوو کرانەوە کردەوەکانی خۆیان بەبیر ناهێتەوە، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ ٱللَّهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوٓا۟ ۚ أَحْصَىٰهُ ٱللَّهُ وَنَسُوهُ﴾ المجادلة: ٦. واتە: (لە ڕۆژێکدا کە خوا هەموویان زیندوو دەکاتەوە پێکەوە، ئەوسا هەواڵی هەموو کارو کردەوەکانیان پێ ڕادەگەیەنێت، خوا ئاماری کردووە، ئەوانیش فەرامۆشیان کردووە).

ئەو شتەی لێپرسینەوەی لەسەر دەکرێ:

لە کاتی لێپرسینەوەدا، پرسیار لە بەندە دەکرێت.

---

(1) شرح الجوهرة للباجوري ٢٨٢.

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿إِنَّ ٱلسَّمۡعَ وَٱلۡبَصَرَ وَٱلۡفُؤَادَ كُلُّ أُوْلَٰٓئِكَ كَانَ عَنۡهُ مَسۡـُٔولٗا﴾ الاسراء: ٣٦. واتە: (بەڕاستی دەزگاکانی بیستن و بینین و تێگەیشتن هەر هەمووی، بەرپرسیارە لە بەرامبەریەوە).

﴿فَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٍ خَيۡرٗا يَرَهُۥ ٧ وَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٖ شَرّٗا يَرَهُۥ ٨﴾ الزلزلة: ٧ _ ٨. واتە: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاکەی ئەنجام دابێت دەیبینێتەوە. ئەوەش کە بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی هەبێت، دەیبینێتەوە).

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (لا تزول قدما عبدٍ يوم القيامة حتى يُسأل: عن عمره فيمَ أفناه، وعن علمه فيمَ فعل، وعن ماله من أين اكتسبه وفيمَ أفقه، وعن جسمه فيمَ أبلاه)[1] واتە: پێیەکانی هیچ کەسێك لە ڕۆژی دواییدا لە جێی خۆیان ناجولێن تا پرسیاریان لێ نەکرێت لەبارەی: تەمەنەکەی لەچی بەسەر بردووە، لە زانستەکەی لەچیدا بەکارهێناوە، لەبارەی پارەو سامانەکەی لە کوێوە هێناویەتی و لەچیدا خەرجی کردووە، لەبارەی جەستەی کە لەچیدا بەکاریخستووە.

شایەتی دانی ئەندامەکانی جەستە لەسەر کردەوەکان:

کاتێك پرسیار دەکرێت لە بەندەکان لەبارەی ئەو شتەی لە دونیادا کردویانە، ئەوا گوێ و چاو و پێستەکەی وەك سەرزەنشت کردن گەواهی لەسەر کردەوەکانی دەدەن و دێنە گۆ.

خوای پاك و تاك دەفەرموویت: ﴿حَتَّىٰٓ إِذَا مَا جَآءُوهَا شَهِدَ عَلَيۡهِمۡ سَمۡعُهُمۡ وَأَبۡصَٰرُهُمۡ وَجُلُودُهُم بِمَا كَانُواْ يَعۡمَلُونَ ٢٠ وَقَالُواْ لِجُلُودِهِمۡ لِمَ شَهِدتُّمۡ عَلَيۡنَاۖ قَالُوٓاْ أَنطَقَنَا ٱللَّهُ ٱلَّذِيٓ أَنطَقَ كُلَّ شَيۡءٖ وَهُوَ

---

(١) فەرموودەی: پێیەکانی هیچ کەسێك لە ڕۆژی دواییدا لە جێی خۆیان ناجولێن... تاد: سنن الترمذي، كتاب صفة القيامة، باب في القيامة ٧/١٣٦ عن أبي برزة الأسلمي، و قال: حسن صحيح.

خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢١﴾ وَمَا كُنتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَن يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَآ أَبْصَٰرُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَٰكِن ظَنَنتُمْ أَنَّ ٱللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِّمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٢٢﴾﴾ فصلت: ٢٠_٢٢. **واته: (هەتا كاتێك دەگەنە ئاستی ئاگرەکە گوێ و چاوو پێستیان شایەتیان لەسەر دەدات کە چ کارو کردەوەیەکی نادروست و خراپیان ئەنجام دەدا. ئینجا بە غەمبارییەوە بە پێستی خۆیان دەڵێ: بۆچی شایەتیتان لەسەرداین خۆ زەرەرتانە؟ لە وەڵامدا دەڵێن: ئەو خوایەی ئێمەی هێناوەتە گوفتار کە دەتوانێت هەموو شتێك بێنێتە قسەو گفتوگۆ، هەر ئەو زاتەشە کە یەکەمجار بەدیهێناوین و هەر بۆ لای ئەویش دەبرێینەوە. ئێوە کاتی خۆی ئەوەندە غەڕڕا بوون، گوناهو تاوانەکانتان نەدەشاردەوە، چونکە مەترسیتان نەبوو کە گوێتان و چاوتان و پێستتان شایەتیتان لەسەر بدات، بەڵام گومانتان وابوو کە بەڕاستی خوا زۆر ئاگاداری نیە بەو کارو کردەوانەی کە ئەنجامی دەدەن).**

﴿ ٱلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰٓ أَفْوَٰهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَآ أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُم بِمَا كَانُوا۟ يَكْسِبُونَ ﴾ یس: ٦٥. **واته: (ئەمڕۆ مۆر دەنێین بەدەمیاندا و قسەیان پێ ناکرێت، بەڵکو دەستیان قسەمان بۆ دەکات، قاچیشیان شایەتی دەدات بەو کارو کردەوانەی کە ئەنجامیان دەدا).**

﴿يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُم بِمَا كَانُوا۟ يَعْمَلُونَ ﴾ النور: ٢٤. **واته: (لە ڕۆژێکدا کە زمان و دەست و قاچیان لێیان دەبێتە شایەتێکی گۆیا، لە بەرامبەر ئەو کردەوانەی کە ئەنجامیان دەدا).**

حیکمەتی لێپرسینەوە:

لێپرسینەوەی خوا لە بەندەکانی بریتییە لەوەی پاداشت و سزاکەی ئەوان بەوان ڕادەگەیەنێت، جا بەختەوەران بە دەستە ڕاستی خۆیان نامەی کردەوەکانیان وەردەگرن و بەدبەختانیش بە دەستی چەپیان یاخود لەپشتیانەوە نامەی کردەوەکانیان وەردەگرن.

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ ﴾[1] آل عمران: ١٠٦. واتە: (ڕۆژێك دێت ڕووخسارانێك سپی دەبن و ڕووخسارانێکیش ڕەش هەڵدەگەڕێن).

حکمەتەکەی بریتیە لە دەرخستنی پلە بەندی و جیاوازی پێگەکان لە تەواوی و کامڵێتیدا، ئابڕووچوونی کەسانی کرچ و کاڵیش پیشان بدرێت. ئەمەش هاندەری چاکەکاری و ڕێگرییە لە خراپەکاری[2].

جۆرەکانی لێپرسینەوە:

چەند جۆرێکن: سووك و سەخت، نهێنی و ئاشکرا، سەرکۆنە کردن و لێ خۆش بوون و دادگەری. هەندێ لە زانایان وتویانە: خوای گەورە بە پوختی باسی لێپرسینەوەی کردووە، خەبەرو هەواڵ لەوبارەوە هاتوون، لەو هەواڵ و خەبەرانەشدا ئاماژە بەوەدراوە کە زۆرێك لە باوەڕداران بە بێ لێپرسینەوە دەچنە بەهەشتەوە، جا بەم پێیە خەڵکی دەبنە سێ بەش: بەشێك بەهیچ شێوەیەك لێپرسینەوەیان لەگەڵ ناکرێت، بەشێکی تریش لێپرسینەوەیەکی سووکی لەگەڵ دەکرێت، ئەم دوو بەشە لەباوەڕدارانن، بەشێکی تریش زۆر بەتووندی لێپرسینەوەیان لەگەڵ دەکرێت کە موسڵمان و بێ باوەڕ ئەم بەشە پێك دێنن. جا ئەگەر کەسانێك لە باوەڕداران هەبن نزیکتر بن لە سۆزو بەزەیی خوا، ئەوا بەبێ لێپرسینەوە خوای گەورە دەیانخاتە بەهەشتەوە، دووریش نییە کە کەسانێك لە بێ باوەڕان هەبن نزیکتر بن لە تووڕەیی نەوەك سۆزی خوا، بەمەش بەبێ لێپرسینەوە خوای گەورە دەیانخاتە دۆزەخەوە[3].

---

(١) التذكرة للقرطبي ٢٥٣ لاپەڕەکانی دواتر، لوامع الأنوار البهية ٢/١٧٢ و١٨٠_١٨١ والغنية للشيخ عبدالقادر ١/٨١.

(٢) شرح الجوهرة للباجوري ٢٨٣.

(٣) التذكرة ٢٨٦، و شرح الجوهرة للباجوري ٢٨٢_٢٨٣.

حوکمی بڕوابوون بە لێپرسینەوە:

بڕوابوون پێی پێویست و فەڕزە. چونکە ڕاست و دروستە، بە قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێزو یەکدەنگی (الاجماع) چەسپاوە[1].

حەوز (الحوض)

بەڵگەکانی و وەسفەکەی:

ئەو حەوزەی کە خوای گەورە بە پێغەمبەر (ﷺ) دەبەخشێت لە ڕۆژی دواییدا، بە چەندین دەقی فەرموودەی ڕاست و دروستچەسپاوە.

ئەو فەرموودانەی لەبارەی وەسفی حەوزەکەوە هاتوون دەگەنە ئاستی (تەواتر)، نزیکەی سی و ئەوەندە هاوەڵ ئەو فەرموودانەیان گێڕاوەتەوە، (ئیبن کەسیر) لە کۆتایی کتێبە مێژووییەکەیدا (البداية والنهاية)[2] هێناویەتی، بۆ نمونە:

ئەبو زەڕ (ڕەزای خوای لێبێت) دەڵێت: وتم: ئەی پێغەمبەری خوا کاسەی حەوز چییە؟ فەرمووی:

(والذي نفسُ محمد بيده لآنيته أكثر عدد نجوم السماء وكواكبها، ألا في الليلة المظلمة المُصْحِية، آنيةُ الجنة مَن شرب منها لم يظمأ آخرَ ما عليه، يَشْخُبُ فيه ميزان الجنة، مَن شرِب منه لم يظمأ، عَرْضه مِثْلَ طُولِه، ما بين عَمَّان الى أيلَة، ماؤه أشدُّ من اللبن وأحلى من العسل). واتە: سوێند بەو کەسەی گیانی منی بەدەستە کاسەکانی زیاترن لە ئەستێرەکانی ئاسمان و هەسارەکانیش بەڵام لە

---

1) شرح الجوهرة لعبدالسلام ٢٢٧ وشرح الجوهرة للباجوري.

2) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢٧٧. بۆ ئەم گێڕانەوانە سەیری: شرح أصول الإعتقاد أهل السنة والجماعة ٤٢٢/٥. بکە.

شەوێکی تاریك و سامالّدا، کاسەی بەهەشت هەر کەسێك تیایخواردەوە تینوی نابێت تاکۆتا ئەو حالّەتەی لەسەریەتی (واتە هەتا هەتایە)، دوو پسولك لە بەهەشتەوە دڕژێنە ناو ئەو حەوزە، هەر کەسێك لێی خواردەوە تینوی نابێ، پانابیەکەی وەك نێوەندی عەممان و ئەیلەیە، ئاوەکەی سپی ترە لە شیرو شیرینترە لە هەنگوین(١).

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (حوضي مسيرةُ شهر، وزواياه سواء، وماؤه أبيضُ من الورِق، وريحه أطيب من المِسك، وكِيْزانه كنجوم السماء، فمَن شرِب منه فلا يظمأ بعده أبدا) واتە: حەوزەکەی من مانگێ ڕێگایە، سوچەکانی یەکسانن و ئاوەکەی سپیترە لە زیو و بۆنی خۆشترە لە میسك و سوڕاحیەکانی ئەوەندەی ئەستێرەکانی ئاسمانە، هەر کەسێك لێی بخواتەوە دوای ئەوە هەرگیز تینوی نابێت(٢).

ئەنەس (ڕەزای خوای لێ بێت) دەڵێت: جارێکیان پێغەمبەری خوا (ﷺ) لەناوماندا بوو، سووکە خەوێکی کردوو، ئینجا سەری بەزەردەخەنەوە بەرزکردەوە، ئێمەش وتمان بۆچی پێدەکەنیت ئەی پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرمووی: (ئێستا سوڕەتێکم بۆ دابەزیوە، هەر ئەو کاتە خوێندیەوەو فەرمووی: ﴿بِسۡمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ إِنَّآ أَعۡطَيۡنَٰكَ ٱلۡكَوۡثَرَ ١ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَٱنۡحَرۡ ٢ إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ ٱلۡأَبۡتَرُ ٣﴾ واتە: (بەناوی خودای بەخشندەو دلۆڤان. بەڕاستی ئێمە ئاوی کەوسەرمان داویەتێ. دەی تۆش نوێژو قوربانی بۆ خوای خۆت بکە. بێگومان هەر دوژمنان و ناحەزانی تۆ بێ ناو نیشان و وەجاخ کوێرو دوابڕاون). ئینجا فەرمووی: (أتدرون ما الكوثر؟) واتە: ئایا دەزانن "کوثر" چییە؟ وتمان: خواو پێغەمبەرەکەی باشتر دەزانن. فەرمووی: (إنه نهر وعدنيه ربي عزوجل، عليه خير كثير، هو حوض ترد عليه أمتي يوم

---

(١) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم ٧٦٩. (وەرگێڕ).

(٢) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ٧٦٧. (وەرگێڕ).

القيامة، آنيته عدد النجوم، فَيُخْتَلَجُ العبد منهم، فأقول: رب، انه من أمتي. فيقول: ما تدري ما أحدثتْ بعدك)[1] واته: ڕووبارێکه پەروەردگارم بەڵێنی پێداوم، خێری زۆری هەیە، حەوزێکە لە ڕۆژی قیامەتدا ئوممەتم دێنە سەری، جامەکانی بە ئەندازەی ژمارەکانی ئەستێرەکانە، خەڵکێك دادەبڕێن لێیان، منیش دەڵێم: پەروەردگار؛ ئەوە لە ئوممەتی منە، ئەویش دەفەرمووێت: تۆ نازانی دوای تۆ چییان داهێناوە[2].

جا لەو فەرموودانە وەردەگیرێت کە وەسفی حەوزەکە بەم شێوەیەیە: کە حەوزێکی زۆر گەورەیە، سەرچاوەو شوێنێکی بەخێرو فەڕە، لە ڕووباری "کەوسەر" کە لە بەهەشتدایە دەڕژێتە ناو حەوزەکە، ئاوی حەوزەکە سپی ترە لە شیرو ساردترە لە بەفرو شیرینترە لە هەنگوین و بۆن خۆشترە لە میسك و ڕووبەرەکەی زۆر فراوانە و پانی و درێژییەکەی یەکسانە[3].

---

(1) التذكرة للقرطبي ٣٠٣_٣٠٤. وشرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢٧٩.

فەرموودەی: سوێند بەو کەسەی گیانی منی بەدەستە کاسەکانی... تاد: صحيح مسلم ٤٣ كتاب الفضائل ٩ باب إثبات الحوض نبينا محمد (ﷺ) وصفاته، رقم ٢٣٠٠.

فەرموودەی: حەوزەکەی من مانگێ ڕێگایە... تاد: صحيح مسلم ٤٣ كتاب الفضائل ٩ باب إثبات حوض نبينا محمد و صفاته، رقم ٢٢٩٢، عن عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما.

فەرموودەی: جارێکیان پێغەمبەری خوا (ﷺ) لەناوماندا بوو... تاد: صحيح مسلم ٤ كتاب الصلاة ١٤ باب حجة من قال: البسملة آية من كل سورة سوى البراءة، رقم ٤٠٠.

(2) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ١٥٩. (وەرگێڕ).

(3) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٢٨٠.

بەڵام چەسپانی حەوزی کەوسەر لە قورئانی پیرۆزدا لە سورەتی (الكوثر) گریمانە و ئەگەرە نەوەك ڕاشکاو بێت، چونکە زانایان ڕاجیاییان هەیە لە تەفسیر کردنی "کوثر": کە ئایا بریتییە لە حەوز یاخود خێرو بێرێکی زۆر یان ئەو ڕووبارەیە کە لە بەهەشتدایە؟[1].

کێن کە لە حەوز دوور دەخرێنەوە:

پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (ليردنّ عليّ ناس من أصحابي الحوض، حتى اذا عرفتهم، اختلجوا دوني، فأقول: أصحابي، فيقول: لا تدرى ما أحدثوا بعدك) واتە: کەسانێك لە هاوەڵانم دێنە سەر حەوزەکەم، منیش دەیانناسمەوە، کەچی لێم دادەبڕێن و دووردەخرێنەوە، دەڵێم: ئەوە لە هاوەڵانی منن، خوای گەورە دەفەرمووێ: تۆ نازانی دوای تۆ چییان داهێناوە.

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (انّي على الحوض حتى أنظرَ مَن يرِد عليّ منكم، وسيُؤخذ أناس دوني، فأقول: يار ربّ مني ومن أمتي، فيقال: أما شَعَرْتَ ما عملوا بعدَك؟ والله ما برِحُوا بعدكَ يَرجِعون على أعقابهم) واتە: من لەسەر حەوزەکەم، تەماشا دەکەم کێ لە ئێوە دێت بۆ لام، کەسانێك ڕێی لای منیان لێدەگیرێت، دەڵێم: ئەی پەروەردگار ئەوانە لە منن، لە ئوممەتی منن، دەوترێت: ئەی نازانیت دوای تۆ چیان کردووە؟ سوێند بەخوا دوای تۆ هەر خەریکی پاشگەزبوونەوە بوون "لە ئاینەکەت"[2].

---

[1] سەیری: تفسير القرطبي ١٠/٧٣٠٦_٧٣٠٦. بکە، کە چەندین ڕای جیاواز هێناوە سەبارەت بە مانای (کوثر).

[2] دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم ٧٦٧. (وەرگێڕ).

زانایان وتویانە: هەر کەسێك پاشگەز ببێتەوە لە ئایینی خوا یاخود شتێکی داهێنا کە خوای گەورە پێی ڕازی نەبێت و ڕێی پێنەدابێت، ئەوا ئەو کەسە لەسەر حەوزەکە دەردەکرێت و دوور دەخرێتەوە[1].

حوکمی بڕوابوون بە حەوز:

بڕوابوون بە حەوزی (کەوسەر) پێویست و فەڕزە، کەسێك بڕوای پێ هەبێت پاداشت وەردەگرێت و کەسێك نکۆڵی لێ بکات بیدعەچی و لاسارە. ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە، ئەم ڕایەیان هەڵهێنجاوە لەو فەرموودە ڕاشکاوانەی پێشوو کە جەخت دەکەنەوە لەسەر بوونی حەوزی ناوبراو دەکەنەوە.

ئەمەش بەرپەرچ دانەوەی موعتەزیلەکانە، کە نکۆڵیان لێ کردووە[2].

تەرازوو (المیزان)

پێناسەی کێشان و تەرازوو:

---

(1) التذكرة للقرطبي ٣٠٦ ولوامع الأنوار البهية ٢/٢٠٠ وشرح الجوهرة للباجوري ٣٠٤.

فەرموودەی: کەسانێك لەسەر حەوزەکەم دێنە لام... تاد: صحيح البخاري ٨١ كتاب الرقائق ٥٣ باب في الحوض، رقم ٦٥٨٢ عن أنس بن مالك رضي الله عنه

والحديث بلفظ آخر في صحيح مسلم ٤٣ كتاب الفضائل ٩ باب اثبات الحوض نبينا (ﷺ) وصفاته رقم ٢٣٠٣ عن أنس بن مالك.

فەرموودەی: من لەسەر حەوزەکەم، تەماشا دەکەم... تاد: صحيح مسلم ٤٣ كتاب الفضائل ٩ إثبات حوض نبينا (ﷺ) و صفاته، رقم ٢٢٩٣ عن أسماء بنت بي بكر رضي الله عنهما.

(2) شرح الجوهرة لعبدالسلام ٢٤٠ وشرح الجوهرة للباجوري ٣٠٢. بەڕاستدانانی بوونی حەوزی"کەوسەر" لەمانەدا هاتووە: أصول الدين للغزنوي ٢٢٨ ومشارق أنوار العقول ٢/١٢١. نکۆڵی کردنەکەی موعتەزیلەکان لە بوونی حەوزی ناوبرو لە: الإبانة للأشعري ٢٤٥ ، ئەشعەری بوەرپەرچیشی داوەتەوە.

کێشان (الوزن) لە بنچینەی زمانەوانیدا: زانینی چەندیەك بەهۆی بەراورد کردنی بە چەندییەکی تر بەشێوازێکی تایبەت[1]. تەرازوو (میزان) لە زمانەوانیدا: ناسراوە.

بەڵام لە زاراوەدا: بریتییە لەوەی خوای گەورە لە ڕۆژی دواییدا تەرازوویێك دادەنێت، زمان و دوو تایەی هەن، کە کردەوە چاك و خراپەکانی بەندەکانی پێ دەکێشێت. ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە. ڕووکەشی ئەو فەرموودانەی لەوبارەوە هاتوون ئەوەیان لێ وەردەگیرێت.

زانایان وتویانە: ئەگەر لێپرسینەوە کۆتایی هات، ئەوا دەست دەکرێت بەکێشران و هەڵسەنگێنرانی کردەوەکان، چونکە کێشران و هەڵسەنگێنران بۆ سزاو پاداشتە بۆیە پێویستە لەدوای لێپرسینەوە بێت، جا لێپرسینەوە بۆ دیاریکردنی کرەوەکانە و کێشان و هەڵسەنگاندن بۆ ئەندازەو دەرخستنی پێوانە کردنیانە، تا پاداشت و سزا بە ئەندازەی کردەوەکە بێت.

تەرازوو چەسپاوە بە دەقی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز.

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَنَضَعُ ٱلْمَوَٰزِينَ ٱلْقِسْطَ لِيَوْمِ ٱلْقِيَٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْـًٔا ۖ وَإِن كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا ۗ وَكَفَىٰ بِنَا حَٰسِبِينَ﴾ الأنبياء: ٤٧. واتە: (ئێمە پێوەرو تەرازووەکانی دادپەروەری لە ڕۆژی قیامەتدا دادەنێین، جا کەس بەهیچ شێوەیەك ستەمی لێ ناکرێت، ئەگەر بەقەدەر تۆی خەرتەلەیەك "کە زۆر بچوك و وردە، کارێکی چاك یان خراپی ئەنجام دابێت" دەیهێنینە مەیدان، جا ئەوەندە بەسە بۆ ئێمە کە ئاوا بەوردی حساب و لێپرسینەوە ئەنجام دەدەین).

﴿فَأَمَّا مَن ثَقُلَتْ مَوَٰزِينُهُۥ ﴿٦﴾ فَهُوَ فِى عِيشَةٍ رَّاضِيَةٍ ﴿٧﴾ وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَٰزِينُهُۥ ﴿٨﴾ فَأُمُّهُۥ هَاوِيَةٌ ﴿٩﴾﴾ القارعة: ٦ _ ٩. واتە: (جا ئەوەی تەرازووی خێری سەنگین بێت.

[1]) شرح عبدالسلام على الجوهرة ٢٣٤.

ئەوە لەبارودۆخێكی خۆش و ئاسوودەدا ژیان دەباتە سەرو زۆر پێی ڕازییە. ئەوەش تەرازووی "خێرو چاكەی" سووك بێت "گوناهی زۆر بێت". ئەوە دایكی ئەو دۆزەخە "باوەشی بۆ كردۆتەوە". جا تۆ چووزانی "هاویە" چییە؟!. ئاگرێكی زۆر سووتێنەرو بلێسەدارە).

﴿ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَٰزِينُهُۥ فَأُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ خَسِرُوٓاْ أَنفُسَهُم بِمَا كَانُواْ بِـَٔايَٰتِنَا يَظْلِمُونَ ﴾ المؤمنون: ١٠٣، الأعراف: ٩. واتە: (بەڵام ئەو كەسەی تەرازووی چاكەكانی سووك بێت، ئەوانە ئەو كەسانەن لەدەست داوەو خۆیان زەرەرمەندو ڕیسوان).

هەروەها بە دەقی فەرمووده ڕاست و صەحیحەكانی پێغەمبەریش (ﷺ) چەسپاوە، هەروەك دەیانخەینەڕوو[1].

ئەو شتەی دەپێورێ و دەكێشرێت:

زانایان ڕاجیان سەبارەت بەوەی كە چی دەپێورێت، بەهۆی جیاوازی ئەو فەرمایشتانەی لەوبارەوە هاتوون، بۆیە بۆ چەند ڕایەك دابەش بوونە:

ڕای یەكەم: نامەی كردەوەكان: واتە نامەی كردەوەكان هەڵ دەسەنگێنرێن و دەكێشرێن، ئەوانەی ئەو ڕایەیان پەسەند كردووە بریتین لەم زانایانە: (قورطوبی) و (ئیبن عەبدولبەر) و (شێخ مەرعی)، هەروەها زۆربەی ڕاڤەكارانی قورئانی پیرۆز، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ_ پێغەمبەری خوا (ﷺ)دەفەرموویێت: (إن الله سيخلص رجلاً من أمتي على رؤوس الخلائق يؤم القيامة، فينشر عليه تسعة وتسعين سجلاً، كل سِجِل مثل مَد البصر، ثم يقول: أتنكر من هذا

[1] التذكرة للقرطبي ٣٠٩، لوامع الأنوار البهية ٢/١٨٤ نقلاً عن التذكرة، شرح الطحاوية لإبن أبي العز ٦٠٩ ولاپەڕەكانی دواتر.

شيئاً؟ أظلمك كَتَبتي الحافظون؟ فيقول: لا يا رب. فيقول: أفلك عذرٌ؟ فيقول: لا يارب. فيقول: بلى ان لك عندنا حسنة، فانه لا ظلم عليك اليوم. فتخرج له بِطاقة فيها: أشهد أن لا اله الا الله، وأن محمداً عبده ورسوله، فيقول: احضر وزنك، فيقول: يا رب ما هذه البطاقة مع السجلات؟ فقال: انك لا تظلم. قال: فتوضع السجلات في كِفة، والبطاقة في كِفَة، فطاشت السجلات و ثقلت البِطاقة، فلا يثقل مع اسم الله شيء) واته: خوای گەورە کەسێك لە ئوممەتی من لەناو هەموو خەڵکی دواڕۆژدا ڕزگار دەکات و نەوەدو نۆ نامەی پێ ئەداتەوە، هەر یەك لەو نامانە ئەوەندەی چاو حوکم ئەکات گەورەن، پاشان خوای گەورە پێی دەفەرمووێت: ئایا نکۆڵی لە هیچ شتێك لەمانە ئەکەیت؟ ئایا فریشتە نووسەرە پارێزراوەکانم ستەمیان لێکردی؟ دەڵێت: نا پەروەدگارا. خوای گەورە دەفەرمووێت: ئایا پاساوێك و بیانویەکت هەیە؟ دەڵێت: نا ئەی پەروەردگارا. خوای گەورە دەفەرمووێت: نا وانییە بەڵکو تۆ چاکەیەکت هەیە لەلای ئێمە کە بەپاساو ئەشێت، بەڕاستی ئەمڕۆ ستەمت لێ ناکرێت و مافت ناخورێت. جا پسوولەیەکی بۆ دەردەخرێت کە شایەتمانی لەسەر نووسراوە: "أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا رسول الله"، جا پێی دەفەرمووێت: سەنگ و کێشی خۆت بێنە. دەڵێت: پەروەردگارا؛ ئەم پووسەلەیە لەگەڵ ئەو نامانە چینە؟ فەرمووی: تۆ ستەمت لێ ناکرێت. فەرمووی: جا نامەکان لەلایەکی تەرازوو و پسوولەکە لەلایەکی تردا دادەنرێت، جا نامەکان هەڵدەکشێن و سوك دەبن و پسوولەکە دادەکشێت و گران دەبێت. بێگومان هیچ شتێك لە ناوی پیرۆزی خوای گەورە گرانتر نابێت.

ب_ پرسیار لە پێغەمبەر (ﷺ) کرا لەبارەی ئەوەی کە چ شتێك لە ڕۆژی دوایی دەکێشرێت، فەرمووی: (الصحف)[1] واتە: نامەی کردەوەکان.

---

[1]) لوامع الأنوار البهية ٢/١٨٢.

فەرموودەی: خوای گەورە کەسێك لە ئوممەتی من لەناو هەموو خەڵکی دواڕۆژدا ڕزگار دەکات... تاد: سنن الترمذي: أبواب الإيمان، باب ما جاء فيمن يموت وهو يشهد ان لا إله إلا الله، ٧/٢٩٥ عن عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما. وقال: حسن غريب.

پ_ ئیبن عومەر وتویەتی: نامەی کردەوکان دەپێورێت و دەکێشرێت[1].

رِای دووەم: بکەرەکە (العامل): بەم بەلگانەی خوارەوە:

أ_ هەمان ئەو فەرموودەیەی پێشتر باسی پسووله (بطاقة) کرد، بەڵام بە دەربڕینێکی تر کە هاتووە: (توضع الموزاين يوم القيامة فيؤتى بالرجل فيوضع في كفة...) فەرموودەکەی پێشوو. واتە: تەرازوو لە ڕۆژی دواییدا دادەنرێت و جا مرۆڤ دەخرێتە تایەکی تەرازووەوە... .

ب_ پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (اِنّه ليأتي الرجل العظيم السمين يوم القيامة، لا يَزِنُ عندَ الله جناح بعوضة، و قال: اِقرؤوا :﴿فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ ٱلْقِيَـٰمَةِ وَزْنًا﴾ الكهف: ١٠٥.[2] واتە: لە ڕۆژی دواییدا کەسی گەورەی قەڵەو دەهێنرێت، کەچی لەلای خوای گەورە نرخی باڵی مێشولەیەکی نیە. و فەرمووی: ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە بخوێننەوە: (لە ڕۆژی قیامەتدا هیچ جۆرە بایەخ و نرخێکیان بۆ دانانێین).

پ_ لە ئیبن مەسعودەوە (خوای لێی ڕازی بێت)، کە ناوبراو سیواکێکی لە داری (ئاراك) بەدەست بووە، لاقەکانیشی باریك بوون و با دەیجولاند، ئەوانەی لەدەوروبەری بوون پێی پێکەنین، پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرمووی: (مم تضحكون؟) واتە: بەچی پێ دەکەنن. وتیان: ئەی پێغەمبەری خوا بە لاقە باریکەکانی. جا فەرمووی (والذي نفسي بيده لهما أثقل في الميزان

وأخرجه إبن ماجه في سننه ٣٧ كتاب الزهد ٣٥ باب مايرجى من رحمة الله يوم القيامة رقم ٤٣٠٠، ١٤٣٧/٢ وقال في أول الحديث: (يصاح برجل من أمتي على رؤوس الخلائق).

ورواه إبن حبان في صحيحه والحاكم والبيهقي وقال الحاكم على شرط مسلم./ لوامع الأنوار البهية ١٨٧/٢.

فەرموودەی: پرسیار لە پێغەمبەر (ﷺ) کرا لەبارەی ئەوەی کە چ شتێك لە ڕۆژی دواییدا دەکێشرێت... تاد: ذكره فخر الرازي وغيره وحكاه إبن عطية عن أبي المعالي./ لوامع الأنوار، سەرچاوەی پێشوو.

(1) التذكرة للقرطبي ٣١٣.

(2) صحيح البخاري _ كتاب التفسير _ باب أولئك الذين الكفروا بآيات ربهم. / فتح الباري ٤٢٦/٨.

من أُحُد)[1] واتە: سوێند بەو زاتەی ڕۆحی منی بەدەستە لاقەکانی لە تەرازووی ڕۆژی دواییدا لە کێوی ئوحد گرانترە.

ڕای سێیەم: کردەوەکان: بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ_ پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (الطُّهور شَطْرُ الايمان، والحمد لله تملأ الميزان) واتە: پاکژی نیوەی ئیمان و باوەڕە، خێری وتنی (الحمد لله) تەرازوو پڕ دەکات.

ب_ پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (كلمتان خفيفتان على اللسان، ثقيلتان في الميزان، حبيبتان الِى الرحمن: سبحان الله وبحمده، سبحان الله العظيم)[2] واتە: دوو وشە لەسەر زمان سوکن و لە

---

[1]) شرح عقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٦١٠

فەرموودەی: لە ڕۆژی دواییدا کەسی وا دەهێنرێت... تا: صحيح البخاري، ٦٥ كتاب التفسير، ٦ باب ﴿أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ بِـَٔايَٰتِ رَبِّهِمۡ﴾ الكهف: ١٠٥ رقم ٤٧٢٩ عن أبي هريرة رضي الله عنه.

وهو في صحيح مسلم، ٥٠ كتاب المنافقين، كتاب صفة القيامة والجنة والنار، رقم ٢٧٨٥، عن أبي هريرة رضي الله عنه.

فەرموودەی: إبن مسعود (ڕەزای خوای لێ بێت) سیواکێکی بەدەست بوو... تاد: مسند الإمام أحمد ١/٤٢٠_٤٢١. وهو حديث حسن. انظر تخريجه في هامش ٦١١ من شرح العقيدة الطحاوية المذكور.

[2]) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٦١١ وشرح الجوهرة للباجوري ٢٩٢ هەر سێك بۆچوونەکەی تێدایە. و غزنوی ڕای یەکەم و سێیەمی هێناوە لە: أصول الدين ٢٢٧. باقلانی لە (الإنصاف ٥٢) وتویەتی: ئەو شتەی بە تەرازوو دەکێشرێت لە ڕۆژی دواییدا نامەی کردەوەکانە.

فەرموودەی: ... تاد: صحيح مسلم ٢ كتاب الطهارة ١ باب فضل الوضوء رقم ٢٢٣ عن أبي مالك الأشعري.

فەرموودەی: دوو وشە لەسەر زمان سوکن... تاد: صحيح البخاري ٨٣ كتاب الأيمان والنذور، ١٩ باب إذا قال والله لا اتكلم اليوم فصلى... ، رقم ٦٦٨٢، بهذا اللفظ. وفيه حديثان مقاربان باللفظ: ٨٠ كتاب الدعوات، ٦٥ باب فضل التسبيح رقم ٦٤٠٦، و ٩٧ كتاب التوحيد، ٥٨ باب قوله تعالى:﴿وَنَضَعُ ٱلۡمَوَٰزِينَ ٱلۡقِسۡطَ﴾ الأنبياء: ٤٧، رقم ٧٥٦٣ و كلها عن أبي هريرة رضي الله عنه.

وفي صحيح مسلم ٤٨ كتاب الذكر والدعاء ١٠ باب فضل التهليل و التسبيح.. ، رقم ٢٦٩٤ بهذا اللفظ. عن أبي هريرة رضي الله عنه.

تەرازوودا زۆر گران و قورسن و خۆشەویستن لەلایەن خوا، بریتین لە: سبحان الله وبحمده، سبحان الله العظيم.

حیکمەتی بوونی تەرازوو:

بریتییە لە دەرخستنی دادپەروەری و گەورەیی و بەخشندەیی، بەشێوەیەك كە تەنانەت یەك گەردیلەی چاكە و خراپەش فەرامۆش ناكرێت[1]، جا تەرازوو هێمایەكە بۆ بەختەوەران و بەدبەختان، بە هۆی تەرازووەوە بەندەكان بۆیان دەردەكەوێت كە چ چاكە و خراپەیەك بەشیانە، بەهۆی كێشانی كردەوەكانیان لە ڕێگەی تەرازووەوە بەڵگەیان لەسەر بەرپا دەكرێت[2].

چۆنیەتی كێشان:

چاكەكان لە تایەیەكی تەرازوو و خراپەكانیش لە تایەكەی دیكەی تەرازوو دادەنرێن[3]، ئەمەش بەپێی بۆچوونی زۆربەی زانایانە.

وسنن الترمذي، باب الدعاء./ عارضة الأحوذي ١٣/ ١٦.

وسنن إبن ماجة: كتاب الأدب، فضل التسبيح ١/ ١٢٥١.

ومسند أحمد ٢/ ٢٣٢.

وانظر الحديث مخرجا مشروحا في كتابي: الكمال بن همام و تحقيق رسالته. إعراب قوله (ﷺ): كلمتان خفيفتان في اللسان... .

(1) لوامع الأنوار البهية ٢/ ١٨٨. و شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٦١٣.

(2) شرح الجوهرة للباجوري ٢٩٣.

(3) التذكرة للقرطبي ٣١٢.

کردەوەی کێ دەپێورێ و دەکێشرێت؟

کردەوکانی کەسێك پێوان و کێشانەی بۆ دەکرێت کە بڕوادار بێت و کردەوەیەکی چاکی تێکەڵ بەیەکێکی خراپی کردبێت.

هەروەها کردەوەی بڕواداره پارێزگارو لەخواترسەکانیش دەکێشرێت، بۆ ئەوەی چاکە و گەورەییان دەربکەوێت.

بەڵام حەفتا هەزار کەس بەبێ لێپرسینەوە دەچنە بەهەشت _ هەروەك لە فەرموودەکەدا هاتووە _ جا کردەوەی ئەوانە بە تەرازوو ناکێشرێت. تەنانەت کتێبی کردەوەکانیش وەرناگرن، بەڵکو تەنها بێ تاوانیان نووسراوە: "لا اله الا الله محمد رسول الله"، ئەمە بێ تاوانی فڵانی کوڕی فیسارەیە، خوای گەورە لێی خۆشبووەو بەختەوەرییەکی دەست خست، کە هەرگیز دوای ئەمە ناخۆشی نابینێت.

کردەوەی بێ باوەڕان دەکێشرێت، بۆ ئەوەی سەرشۆڕی و بێ نرخی ئەوان دەربکەوێت، تەنانەت وەك سەرزەنشتێك بۆیان لەسەر ئەوەی کە هیچ چاکەیەکیان نەکردووە[1].

حوکمی بڕوابوون بە کێشان و تەرازوو:

بڕوابێ بوونی پێویست و فەرزە، بەهۆی ئەوەی بە بەڵگەی قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێز چەسپاوە. ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە، هەروەك پێشتر خستمانەڕوو[2].

جەهمی کوڕی صفوان[1] و موعتەزیلەکانی و ئیبازییەکان و مورجیئەکان و خەواریجەکان نکۆڵیان لە بوونی تەرازوو کردووە، پێیان وابووە تەرازوو بریتییە لە دادگەری، چونکە لەلای

---

(1) التذكرة للقرطبي ٣١١ و ٣١٥.

(2) شرح الجوهرة لعبدالسلام ٢٣٣_٢٣٤. وأصول الدين للغزنوي ٢٢٧.

ناوبراوان کردەوەکان بریتین لە ڕووکەشەکان (أعراض)، پێوان و کێشانی ڕووکەشەکانیش ئەستەمە، چونکە بەخۆیانەوە ڕاوەنەستاون[٢] و بە گرانی و سووکی وەسف ناکرێن.

وەڵامەکەی بەوشێوەیەیە:

جەستەی مرۆڤ و هەر تەنێکی تری سەر زەوی کێشێکی دیاریکراوی هەیە، ئەمەش بەهۆی هێزی کێشکردنی زەوی، بەڵام کاتێك ئەو تەنە لە کێشکردنی زەوی دوور دەکەوێتەوە، بۆ نمونە هەر تەن و جەستەیەك لە سەر مانگ کێش و سەنگێکی تایبەتی هەیە، بەهەمان شێوە لەسەر زەویش سەنگێکی تایبەتی هەیە. کردەوەکانیش بەهەمان شێوە لە دونیادا ناتوانرێ هەڵبسەنگێنرێن و کێشیان نییە، بەڵام هیچ ڕێگرێکیش نییە لەبەردەم ئەوەی ئەو کردەوانە لە ڕۆژی دواییدا بگۆڕدرێن بۆ تەن و جەستە و بکێشرێن.

ئەمەش بەڵگەکان:

أ_ ئەو فەرمایشتەی کە ئیبن عەبباس (ڕەزای خوای لێبێت) گێڕاویەتیەوە: خوای پایەبەرز ڕووکەشەکان دەکاتە جەستە، دەیان پێوێت و دەیانکێشێت لە ڕۆژی دوایی دا.

ب_ پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (يُؤتَى بالموت كبشاً أغثر، فيوقف بين الجنة والنار، فيقال: يا أهل الجنة، فيشرئبُون وينظرون. ويقال ياأهل النار، فيشرِئبُون وينظرون. ويرون أن قد جاء الفرج،

---

(١) التبيه والرد ١١٠.

(٢) رسالة في التوحيد للطائي ١١٤. و غەزنەوی لە (أصول الدين ٢٢٧) وتویەتی: تەرازوو بە دوو تایەکەیەوە شتێکی ڕاستە. لە (مشارق أنوار العقول ١٢٥/٢) ڕای ئیبازییەکان و زۆربەی موعتەزیلەکانی لەوبارەوە هێناوە. شێخ عەبدولقادر لە (الغنیە ٨١/١) ڕای موعتەزیلەکان و مورجیئەکان و خەواریجەکانی هێناوەو بەرپەرچی ئەوانی داوەتەوە. لە (المواقف ٣٢١/٨) هاتووە: (لە کۆتاییدا موعتەزیلەکان نکۆڵیان لێکرد). لە (شرح المقاصد للتفتازانی ١٢٠/٥) هاتووە: (هەندێك لە موعتەزیلەکان نۆکڵیان لێکردووە).

فیذبح. فیقال خلوداً لا موت)[1]. واتە: لە ڕۆژیی دواییدا مردن دەهێنرێت لە سەر شێوەی بەرانێك كە خوریەكی زۆری پێوەیە، لە نێوان بەهەشت و دۆزەخ ڕادەگیرێت، هاوار دەكرێت: ئەی دانیشتوانی بەهەشت، ئەوانیش سەر هەڵدەبڕن و تەماشا دەكەن، هەروەها بانگی دۆزەخییەكان دەكرێت: ئەوانیش بەهەمان شێوە سەر هەڵدەبڕن و تەماشا دەكەن، تەنانەت وا هەست دەكەن دەرویان لێ دەكرێتەوەو ڕزگار دەبن، جا لەو كاتەدا سەری دەبڕدرێت و دەوترێت: ئێوە نەمرن و بۆ هەتا هەتایی مردن یەختەتان ناگرێت.

جا مردن كە ڕووكەش (عرض)ە لە دونیادا كەچی لە دواڕۆژدا دەبێتە جەستەو دەكوژرێتەوە، كردەوەكانیش بەهەمان شێوە.

پرد (الصراط)

پێناسەكەی:

پرد (الصراط) لە زمانەوانیدا: بریتییە لە ڕێگای ڕۆشن. كە لە (سرطت الشيء: "ج بە سین یاخود صاد هەر یەك مانایان هەیە") هاتووە واتە: قوتدان و هەڵ لوشینی شت، چونكە ڕێگە ڕێبوارو ئەوەی پێیدا تێپەڕ هەڵ دەلوشێت. خوای گەورەش دەفەرمووێت: ﴿وَأَنَّ هَٰذَا صِرَٰطِي مُسۡتَقِيمٗا فَٱتَّبِعُوهُۖ﴾ الأنعام: ١٥٣. واتە: (بێگومان ئەمە ڕێبازی منە كە ڕاستە دەسا ئێوەش شوێنی بكەون).

---

[1]) التذكرة للقرطبي ٣١٣ و المواقف وشرحه ٣١٣/٨.

فەرموودەی: لە ڕۆژیی دواییدا مردن دەهێنرێت لە سەر شێوەی بەرانێك... تاد: مسند أحمد ٤٢٣/٢، عن أبي هريرة وهو صحيح.

له زاراوەدا: بریتییە لە پردێکی درێژکراو و دانراو لەسەر پشتی دۆزەخ، کە هەموو بونەوەران بە باوەڕدارو بێ باوەڕەوەو پێشین و پاشین دەبێت بەسەریدا بڕۆن[1]، جا ئەمە پردی دۆزەخە لەنێوان بەهەشت و ئاگری دۆزەخ[2].

پردی ڕۆژی دوایی بە چەندین ئایەت بوونی سەلماوە، نموونەی ئەم ئایەتانەش:

أ_ ﴿وَلَوْ نَشَآءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰٓ أَعْيُنِهِمْ فَٱسْتَبَقُوا۟ ٱلصِّرَٰطَ فَأَنَّىٰ يُبْصِرُونَ﴾ يس: ٦٦. واتە: (خوانەناسان بۆ بیرێك ناكەنەوە خۆ ئەگەر بمانەوێت چاویان كوێر دەكەین و شوێنەواری نایەڵین، ئەو كاتە ئەگەر بیانەوێت بە ڕێگاكەدا بڕۆن، چۆن دەتوانن ڕێگەكە ببینن و پێشبڕكێ بكەن؟!).

ب_ ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا ۚ كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا ﴿٧١﴾ ثُمَّ نُنَجِّى ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوا۟ وَّنَذَرُ ٱلظَّٰلِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا ﴿٧٢﴾﴾ مريم: ٧١ _ ٧٢. واتە: (ئێوە "خەڵكینە" كەستان نییە تێپەڕ نەكات بەسەر دۆزەخدا، ئەم پێشهاتە شتێكی بڕیاردراوە هەر جێبەجێ دەكرێت. لەوەودوا ئەوانە ڕزگار دەكەین كە پارێزكارو خواناس بوون، ستەمكارانیش لەناو دۆزەخدا بەچۆكدا دەهێنین).

چەندین فەرموودەش لەمبارەوە هاتوون، بۆ نموونە: پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: (ثم يُضرب الجِسْرُ على جهنم، وتَحِلُّ الشفاعةُ، ويقولون: اللهم سلم سلم) قيل: يارسول الله، وما الجِسْرُ؟ قال: (دَحضٌ مَزِلَةٌ، فيه خطاطيف و كَلاليب وحَسَك، تكون بنجد فيها شُوَيكة، يقال لها السَعْدان، فيمر المؤمنون كطَرْف العين، وكالبرق، وكالريح، وكالطير، وكأجاويد الخيل و الرِّكاب، فناجٍ مُسَلَّمٌ،

---

(1) المواقف وشرحه للسيد الشريف ٣٢١/٨. وشرح المقاصد للتفتازاني ١٢٠/٥ ولوامع الأنوار البهية ١٨٩/٢ وشرح الجوهرة للباجوري ٢٩٤.

(2) لوامع الأنوار البهية، سەرچاوەی پێشوو.

ومخدوش مُرْسَلٌ، ومَكْدُوسٌ في نارِ جهنم)[1] واتە: (پاشان پرد بەسەر پشتی دۆزەخ ڕادەخرێ و شەفاعەت دەست پێدەکات، دەڵێن: بەسەلامەتی بەسەلامەتی) وترا: ئەی پێغەمبەری خوا، پرد چییە؟ فەرمووی: (ڕێیەکی زۆر خلیسکە، لووسە، قولاپ و دڕکی پان و ڕاخراوی پێوەن و دڕکێکی پێوەیە سەری قولاپە کە لە "نجد" دەبێ و "سەعدانی" پێ دەگوترێ، جا بڕواداران بەسەریدا تێدەپەڕن، هەندێکیان وەك ئەندازەی خێرایی چاو تێدەپەڕن، هەندێکیان وەك خێرایی تیشك، هەندێکی تریان وەك بایەکی بەهێز، هەندێکی تریشیان وەك ئەسپی باش و خێرا، هەندێکی تریان وەك سواری وڵاخی باربەر، جا هەیانە ڕزگاری دەبێ و سەلامەتە، هەشیانە تێپەڕ دەبێت بەڵام بریندار دەبێ و دەڕووشێت و هەشیانە سەرەو بن دەکەوێتەوە ناو دۆزەخەوە).

کاتێك بڕواداران بەسەر پرددا تێدەپەڕن ئەوا نوورو ڕووناکیان پێ دەدرێت بە ئەندازەی کردەوەکانیان، هەیانە نوورێکی وای پێدەدرێت وەك چیایەکە، هەیانە نوورەکەی کەمترە، هەروەك ئەو فەرمووده ڕاست و دروستەی کە بەیهەقی گێڕاویەتیەوە ئاماژەی پێداوە[2].

وەسفی پردەکە:

ئەبو سەعید خودری (ڕەزای خوای لێ بێت) وتویەتی: پێم گەیشتووە کە پردەکە ناسکترە لە موو و تیژترە لە شمشێر[3].

---

(1) التذكرة للقرطبي ٣٣١.

فەرموودەی: پرد بەسەر پشتی دۆزەخ ڕادەخرێ... تاد: صحيح مسلم، ١ كتاب الأيمان، ٨١ باب المعرفة طريق الرؤية، رقم ١٨٣ عن أبي سعيد الخدري.

(2) شرح العقيدة الطحاوية لإبن ابي العز ٦-٥، وفيه حيدث البيهقي بسنده عن مسروق عن عبدالله بن مسعود، وانظر تخريجه في هامش ٦٠٦.

(3) التذكرة للقرطبي ٣٣١.

هەندێ لە زانایانی کەلام وەك (قەڕافی) و (عیزی کوڕی عەبدوسەلام) بۆچوونیان وایە کە ئەو وەسفەی کە خرایەڕوو تەئویل بکرێت، بۆیە لەم بارەوە وتویانە:

أ_ بارودۆخی پردەکە بە خۆشی و سەختیەکەی دەگۆڕێت، بەپێی پەرستش و تاوانەکان، تەنها خوای گەورەش زانایە بە ئەندازەکەی، نەریت وابووە کە نموونە بە مووی ناسك هێنراوەتەوە، بۆ شتی ناڕۆشن و نادیارو شمشێر تیژی بەنمونە هێنراوەتەوە، بۆ خێرایی فریشتەکان لە ڕۆیشتن بەرەو جێبەجێ کردنی فەرمانەکانی خوای گەورەو پاداشتدانەوەی خەڵکی.

ب_ ئەو وەسفەی کرا، بەرپەرچ دراوەیە، بەوەی کە فریشتەکان لەلا تەنیشتی بڕوادارانەوەن، هەروەها باسکرا کە پرد قولاپە و دڕکی هەر، واتە: هەر کەسێك بەسەر پردەکەدا بڕوات، ئەوا بەسەر سکیدا دەکەوێت، هەیانە دەکەوێت دواتر هەڵدەستێتەوە. ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە جێگای پێدانان هەیە بۆ ئەوانەی بەسەر پردەکەدا تێدەپەڕن، موی ناسکیش بەرگە ئەمە ناگرێت.

جا قەڕافی و بەیهەقی وتویانە:(باریك و ناسك تربوونی پرد "سراط" لە موو، هەروەها تیژتر بوونی لە شمشێر، ئەم وەسفەم نەبینیوە لە گێڕانەوە ڕاست و دروستەکان، بەڵکو ئەم وەسفە لە چەند هاوەڵێکی پێغەمبەرەوە (ﷺ) هاتووە)(١).

پێشەوا (قوڕتوبی) ئەم بۆچوونەی ڕەتکردۆتەوەو وتویەتی: ئەم وتەیە ڕەت کراوەیە بەو هەواڵ و خەبەرانەی لەوبارەوە هاتوون کە پێویستە بڕوامان پێی هەبێت، چونکە ئەو خوایەی کە توانای ڕاگرتنی باڵندەی هەیە لە هەوادا، ئەوا توانای هەیە کە مرۆڤ لەسەر شتی باریك

فەرموودەی: پێم گەیشتووە کە پردەکە... تاد: صحیح مسلم، ١ کتاب الایمان، ٨١ باب المعرفة طریق الرؤیة، رقم ١٨٣.

(١) التذكرة للقرطبي ٣٣١. و لوامع الأنوار البهية ١٩٣/٢.

ڕابگرێت و لەسەری بڕوێنێت و ڕۆیشتنی پێ لەسەر بکات، تەنها لەکاتی ئەستەم بووندا لە واتای ڕاستەقینە "حقیقی" لادەدرێت بۆ واتای خوازراو "مجاز"، ئەم وەسفەی کە بۆ پردەکە کراوە بە تیژی و باریکی شتێکی ئەستەم نییە بەهۆی ئەو شوێنەوارانەی لەوبارەوە هاتوون و پێشەوا دادپەروەرەکان ڕوونیان کردۆتەوەو نەقڵیان کردووە، جا ئەو کەسەی خوای گەورە هیچ نوورێکی پێ نەبەخشێت لەکوێ نووری دەست دەکەوێت)[1].

پردەکە دوو پردە:

زانایان باسیان کردووە کە لە ڕۆژی دواییدا دوو پرد (سراط) هەن:

یەکەم: تێپەڕگە و پردێکە هەموو خەڵکی گۆڕەپانی دواڕۆژ بەسەریدا تێدەپەڕن بەوانەی تاوانیان زۆرەو بەوانەش کە تاوانیان کەمە، جگە لەو کەسانەی بەبێ لێپرسینەوە دەچنە بەهەشت یاخود ئاگر دەیان گرێت، هەتا ئەو موسڵمانانەشی لەو پردە ڕزگاریان نابێ کە تۆڵە سەندنەوە کۆتایی بە چاکەکانیان ناهێنێ، ئەمانە لەسەر پردی دووەم ڕادەگیرێن لە نێوان بەهەشت و دۆزەخ و کەس لەوانە بەویستی خوا ناگەڕێتەوە ناو ئاگر، چونکە ئەوانە لە پردی یەکەم پەڕیونەتەوە کە لەسەر پشتی دۆزەخ دانراوە کە لەو پردەدا ئەوانەی کە خاوەن گوناهن تێیدەکەون و ئەوانەش کە لە تۆڵە سەندنەوە خێرو پاداشیان نامێنێ.

پێغەمبەری خوا (ﷺ) دەفەرموویێت: (يخلصُ المؤمنون من النار، فيُحْبَسُون على قَنطرة بين الجنة والنار فَيُقَصُّ لبعضهم من بعض، مظالمُ كانت بينهم في الدنيا، حتى اذا هُذِّبوا ونَقوا أُذِنَ لهم الدخول الجنة، فوالذي نفس محمد بيده، لأحدهم أهدى بمنزله في الجنة منه بمنزله كان في الدنيا) واتە: کاتێك بڕواداران لە ئاگر دەرباز دەبن لەسەر قەراغی پردێکی نێوان بەهەشت و دۆزەخ گیر

---

[1] التذكرة للقرطبي، سەرچاوەی پێشوو. ولوامع الأنوار البهية ٢/١٩٤ نقلاً عن التذكرة. سەیری ئەمانەش بکە: المقاصد وشرحه ٥/١٢٠. وإحياء علوم الدين ١/١٢٠.

ئەخۆن لەوێدا داوەری دەکرێت لە نێوانیاندا سەبارەت بەو ستەمانەی کە کردوویانە بەرامبەر یەکتری لە دونیادا، جا کاتێك لە گوناهو تاوان پاك و خاوێن دەبنەوە ڕێگەیان پێدەدرێت بچنە بەهەشتەوە. جا سوێند بەو کەسەی گیانی منی بەدەستە هەریەکە لەوان شارەزاترە بەماڵی خۆی لە بەهەشتدا زیاتر لەو ماڵەی کە هەیبووە لە دونیادا.

دارقتنی فەرموودەیەکی هێناوە کە تیایدا هاتووە: بەهەشت لەدوای پردەکەیە.

هەروەها (قورتوبی) وتویەتی: دەکرێ ئەم پردەش (قنطرة) لەدوای پردەکە (سراط) بێت، بە بەڵگەی فەرموودەکەی بوخاری[1].

حیکمەتی ڕۆیشتن بەسەر پردی دواڕۆژدا

بریتییە لە دەرخستنی ڕزگار بوون لە دۆزەخ، ئاخ و داخ هەڵکێشانی بێ باوەڕان دوای ئەوەی لەسەر پردەکە لەگەڵ باوەڕدران دابوون، کەچی باوەڕداران ڕزگاریان بوو و ئەوان ڕزگاریان نەبوو[2].

حوکمی بڕوا بوون بە پرد:

زۆربەی زانایان پێیان وایە باوەڕ پێبوونی پێویستە، بە هۆی ئەو بەڵگە ڕاشکاوانەی ڕابردوو کە خرانەڕوو[1]. هەندێك لە موعتەزیلەکان[2] و ئیبازییەکان[3] هەمان بۆچوونیان هەیە.

---

(١) التذكرة للقرطبي ٣٣٨_٣٣٩، لوامع الأنوار البهية ٢/١٨٩.

فەرموودەی: کاتێك بڕواداران لە ئاگر دەرباز دەبن... تاد: صحيح البخاری: ٨١ كتاب الرقائق، ٤٨ باب القصاص يوم القيامة، رقم ٦٥٣٥، عن أبي سعيد الخدري بهذا اللفظ. وانظره بلفظ مقارب في ٤٦ كتاب المظالم والغصب، ١ (أ) باب قصاص المظالم، رقم ٢٤٤٠، عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه..

(٢) شرح الجوهرة للباجوري ٢٩٥.

زۆربەی موعتەزیلەکان[4] بڕوایان پێ نەبووە، ئیبازییەکان وتویانە: پرد شتێکی ڕەواو ڕاستە، هەر کەسێك پلەی بەرز یان نزم بێت بەسەریدا تێپەڕ دەبێت[5].

***

بەهەشت و دۆزەخ

ئەوە خرایەڕوو کە مرۆڤ لە گۆڕ دێتەدەرو بەجەستەوە زیندوو دەکرێتەوە _ بە ڕۆح و جەستەکەی _ دواتر بڕوادار خۆشی دەکات و بێباوەڕیش ئازارو خەم دەخوات، دیاردەکانی ڕۆژیی دوایی دەبینێت تا دەگاتە ئەو شوێنەی بۆی ئامادەکراوە چ وەك سزا یاخود پاداشت، کە بریتییە لە بەهەشت و دۆزەخ.

دەقەکانی قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێزی پێغەمبەر (ﷺ) وێنەی ئەم دیاردەو بارودۆخانەی ڕۆژیی دواییان کێشاوە، بەشێوەیەك کە وەك قەوارەیەکی ماددی بەرهەست وایە، ئەم وێنە کێشانەش نزیك خەرەوەیە بۆ بیری مرۆڤ لە ژیانی دونیا بەشێوەی نمونە، تا مرۆڤ بزانێت تا چ ئەندازەیەك ئازار یاخود خۆشی یان چێژی جەستەیی یان چێژی ڕۆحی هەیە لە

---

1) شرح الجوهرة لعبدالسلام ٢٣٥.

2) لەم بارەوە جوبائی ڕا ڕا بووە، جاری وابووە بە پێویستی دانەناوە، جاری واش هەبووە بە پێویستی داناوە. "ئەبو هوزەیل" و "بیشری کوڕی موعتەمەر" بۆچوونیان وابووە دروستە شتێك لە شێوەی پرد ببێت، بەڵام حوکمیان لەسەر نەداوە./ المواقف وشرحه للسيد الشريف ٨/ ٣٢١.

3) هەندێك لە ئیبازییەکان وەك: هودی کوڕی حەکەم، ئیسماعیل لە ناوچەی قەناترە، ئەلقوتب لە همیان و جامعوشەمل هەمان بۆچوونی ئەشعەرییەکانیان هەیە، لەوەی پرد لەسەر پشتی دۆزەخ درێژ کراوەتەوە... ./ مشارق أنوار العقول ٢/ ١٢٨.

4) المواقف ٨/ ٣٢١.

5) مشارق أنوار العقول ٢/ ١٢٨.

بەهەشت و دۆزەخدا، ئەمە تەنها بۆ نزیك خستنەوەیە ئەگەرنا بەهەشت و دۆزەخ زۆر لەوە گەورەو فراوانترن کە عەقڵی مرۆڤ ئەندێشەی دەکات لە ژیانی دونیادا، بە بەڵگەی:

پێغەمبەری خوا (ﷺ)دەفەرمووێت: (يقول الله عزوجل: أعددتُ لعبادي الصالحين ما لا عينٌ رأت، ولا أُذُنٌ سمعت، ولا خَطَر على قلب بشر، ذُخْراً بَلْهَ ما أطلعكم الله عليه) ثم قرأ: ﴿ فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّآ أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ ﴾ السجدة: ١٧.(١) واتە: (خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرمووێت: بۆ بەندە چاکەکانی خۆم جێگیایەکم ئامادە کردووە، کە نەهیچ چاوێك بینیویەتی و نەهیچ گوێیەك بیستویەتی و نە بەخەیاڵی هیچ کەسیشدا هاتووە، بۆ ئێوەی هەڵگرتووە کە پیشانی ئێوەی نەداوە) دواتر ئەم ئایەتەی خوێندەوە: (جا هیچ کەس لەو بەختەوەرانە نازانێت چی بۆ هەڵگیراوەو شاراوەتەوە لە نازو نیعمەتی جۆراو جۆر لای پەروەردگاری، کە چاو پێی گەش دەبنەوەو بە دیتنی شاد دەبن).

هەروەها پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (ينادي منادٍ: ان لكم أن تَصِحُّوا فلا تقسموا أبداً، وان لكم أن تحيوا فلا تموتوا أبداً، وأن لكم أن تشبُّوا فلا تهرموا أبداً، وان لكم أن تنعموا فلا تَبْأَسوا أبداً) فذلك قوله عزوجل: ﴿وَنُودُوٓاْ أَن تِلۡكُمُ ٱلۡجَنَّةُ أُورِثۡتُمُوهَا بِمَا كُنتُمۡ تَعۡمَلُونَ﴾ الأعراف: ٤٣.(٢) واتە: "بانگدەرێك هاوار دەکات: بەخۆشی و تەندروستی چاك دەژین هەرگیز نەخۆش نابن، دەژین و هەرگیز مردن یەخەتان ناگرێت، هەر گەنج دەبن و هەرگیز پیر نابن، تام و لەزەت لە خۆشییەکانی دەکەن بەبێ ئەوەی ئەم تام و لەزەتە نەمێنێت) ئەمەش هاومانایە لەگەڵ ئەم

---

(١) فەرموودەی: خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرمووێت: بۆ بەندە چاکەکانی خۆم جێگیایەکم ئامادە کردووە... تاد: صحيح مسلم، بداية ٥١ كتاب الجنة، رقم ٢٨٢٤ (٤)، عن أبي هريرة رضي الله عنه.

(٢) فەرموودەی: بانگدەرێك هاوار دەکات: بەخۆشی و تەندروستی چاك دەژین... تاد: صحيح مسلم، ٥١ كتاب الجنة، ٨ باب دوام نعيم أهل الجنة، رقم ٢٨٣٧، عن أبي سعيد الخدري وأبي هريرة رضي الله عنهما.

فەرمایشتەی خوای گەورە: (ئەوسا بانگیان لێکرا: ئەوە ئەو بەهەشتەیە کە پێتان دراوە بەهۆی ئەو کردەوانە کە ئەنجامتان داوە)".

ئا لێرەدا ئەو وەسفانە ڕوون دەکەمەوە کە بەتایبەتی لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون، لەبارەی بەهەشت و بەهەشتیەکان و دۆزەخ و دۆزەخیەکان، وەك هاندان بەرەو بەهەشت و خۆشیەکانی،هەڕەشە و هۆشداریدان لەبارەی دۆزەخ و سزایە سامناکەکەی.

ئاگری دۆزەخ

دۆزەخییەکان:

خوای گەورە ئاگری دۆزەخی ئامادەکردووە، وەك سزایەك بۆ ئەوانەی کە ئەو شتانەیان نەکردووە کە خوای گەورە فەرمانی پێکردووە، هەروەها خۆشیان دوور نەگرت لەو شتانەی کەخوای مەزن قەدەغەی کردبوون لە ژیانی دونیادا، جا قورئانی پیرۆز چەند وەسفێکی دۆزەخییەکانی کردووە:

١ _ بێ باوەڕان:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ بِـَٔايَٰتِنَا سَوۡفَ نُصۡلِيهِمۡ نَارًا ﴾ النساء: ٥٦. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی باوەڕیان نەهێناوە بە ئایەت و فەرمانەکانی ئێمە، لە ئایندەدا دەیانسوتێنین بە ئاگری دۆزەخ).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ وَٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحۡشَرُونَ ﴾ الأنفال: ٣٦.[1] واتە: (بێگومان ئەوانەش کە بێباوەڕ بوون بۆ دۆزەخ کۆ دەکرێنەوە و ڕاپێچ دەکرێن).

٢_ ئەوانەی کە ئایەتەکانی خوایان بە درۆ دەخستەوە، خۆیان بەگەورەتر دەزانی لەوەی گوێی بۆ بگرن:

خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ كَذَّبُواْ بِـَٔايَٰتِنَا وَٱسۡتَكۡبَرُواْ عَنۡهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمۡ أَبۡوَٰبُ ٱلسَّمَآءِ وَلَا يَدۡخُلُونَ ٱلۡجَنَّةَ حَتَّىٰ يَلِجَ ٱلۡجَمَلُ فِي سَمِّ ٱلۡخِيَاطِ ﴾ الأعراف: ٤٠. واتە: (بێگومان ئەوانەی بڕوایان بە ئایەت و فەرمانەکانی ئێمە نەهێناوەو خۆیان لە ئاستیدا بەگەورە داناوە، ئەوانە دەروازەکانی ئاسمانیان بۆ ناکرێتەوەو ناچنە بەهەشتەوە هەتا وشتر نەچێت بە ناو کونی دەرزیدا).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَسۡتَكۡبِرُونَ عَنۡ عِبَادَتِي سَيَدۡخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ﴾ غافر: ٦٠.[2] واتە: (بەڕاستی ئەوانەی خۆیان بەگەورە دادەنێن و لووت بەرزی دەکەن لە ئاستی مندا، لە ئایندەدا بەسەرشۆڕی و خەجاڵەتییەوە دەخرێنە ناو ئاگری دۆزەخەوە).

٣_ دووڕوەکان (المنافقين):

خوای پەروەردگار دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّ ٱلۡمُنَٰفِقِينَ فِي ٱلدَّرۡكِ ٱلۡأَسۡفَلِ مِنَ ٱلنَّارِ ﴾ النساء: ١٤٥. واتە: (بەڕاستی دووڕووەکان لە چینی هەرە خواری ناو دۆزەخدان).

---

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: البقرة ٢٤، آل عمران ١٣١، المائدة ١٠، الأنعام ٧٠، یونس ٤، الاسراء ٨، الحج ٧٢، العنکبوت ٦٨، الأحزاب ٦٤، فاطر ٣٦، الزمر ٧١، غافر ٦، الملك ٦، البيّنة ٦.

(٢) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: المائدة ١٠، الفرقان ١١، الزمر ٦٠، فصلت ٢٨، المرسلات ٣٤، النبأ ٢٨.

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ وَعَدَ ٱللَّهُ ٱلْمُنَٰفِقِينَ وَٱلْمُنَٰفِقَٰتِ وَٱلْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَٰلِدِينَ فِيهَا ۚ هِىَ حَسْبُهُمْ ﴾ التوبة: ٦٨. واتە: (خوا بەڵێنی ئاگری دۆزەخی بە دووڕووەکان لە پیاوان و ژنان و بێ باوەڕانیش داوە، کە بەردەوام نەمرن تیایدا، ئەو دۆزەخەیان بەسە).

٤_ تاوانبارەکان (المجرمون):

خوای پاك و تاك دەفەرموویت: ﴿ وَنَسُوقُ ٱلْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وِرْدًا ﴾ مریم: ٨٦. واتە: (تاوانبارو گوناهکارانیش بەپەلەو بە تویێنیتی ڕاپێچ دەکەین بۆ ناو دۆزەخ).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿إِنَّ ٱلْمُجْرِمِينَ فِى عَذَابِ جَهَنَّمَ خَٰلِدُونَ ﴾ الزخرف: ٧٤.[1] واتە: (بەڕاستی تاوانبارو تاوانکاران لە ناو ئازارو سزای دۆزەخدا بەهەمیشەیی دەمێننەوە).

٥_ سەرلێشێواوان (الغاوون):

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویت: ﴿وَبُرِّزَتِ ٱلْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ﴾ الشعراء: ٩١. واتە: (دۆزەخیش بۆ گومڕاو سەرلێشێواوەکان دەرخراوە).

٦_ ستەمکاران (الظالمون):

خوای تاك و پاك دەفەرموویت: ﴿وَمَأْوَىٰهُ ٱلنَّارُ ۖ وَمَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ ﴾ المائدة: ٧٢. واتە: (شوێن و جێگە و سەرەنجامی ئاگرە، ئەوسا ئەو ستەمکارانە هیچ جۆرە پشتیوانێکیان نییە).

---

[1]) سەیری ئەم ئایەتەش بکە: القمر ٤٧.

هەروەها دەفەرموویت: ﴿لَهُم مِّن جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِن فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ ۚ وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ﴾الأعراف: ٤١. واتە: (ئەوانە "لەناو ئاگری دۆزەخدا" ڕایەخی ئاگرینیان هەیە، لە سەروشیانەوە "سەقف و بەتانی و لێفەی" ئاگرین داپۆشەریانە، بێگومان هەر بەوشێوەیە پاداشتی ستەمکاران دەدەینەوەو تۆڵەیان لێ دەسێنین).

٧_ یاخییەکان (الطاغون):

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا ﴿٢١﴾ لِّلطَّاغِينَ مَآبًا ﴿٢٢﴾﴾ النبأ: ٢١_٢٢. واتە: (بێگومان دۆزەخیش دەمێکە چاوەڕێی ئەو ڕۆژەیە و خۆی بۆ مەڵاسداوە. دەبێتە مەنزڵگای خوانەناس و یاخیەکان).

هەروەها خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿فَأَمَّا مَن طَغَىٰ ﴿٣٧﴾ وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ﴿٣٨﴾ فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَىٰ ﴿٣٩﴾﴾ النازعات: ٣٧_٣٩. واتە: (جا ئەوەی خوانەناس و یاخی و لە سنوور دەچوو بێت. ژیانی دونیای زیاتر لە قیامەت مەبەست بووبێت. ئەوە بێگومان ئەو دۆزەخە جێگەی مانەوەو حەوانەوەیەتی!!).

٨_ ئەوانەی ژیانی دونیایان زیاتر مەبەست بووە لە ژیانی ڕۆژی دوایی:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿مَّن كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَن نُّرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلَاهَا مَذْمُومًا مَّدْحُورًا﴾ الاسراء: ١٨. واتە: (ئەوەی مەبەستی تەنها دونیا بێت کە بەپەلە و بەخێرایی تێدەپەڕێت، ئەوە ئێمە "بە ئارەزووی کەس ناکەین" هەرچیمان بوویت بەزوویی، بەویستی خۆمان و بە هەر کەس بمانەوێت دەیبەخشین، پاشان "لەو جیهان" ئەو جۆرە کەسانە "واتە دنیا پەرستان" دەخەینە ناو دۆزەخەوە، بە سەرزەنشت کراوەی و ڕاونراویەوە).

هەروەها فەرموویەتی: ﴿فَأَمَّا مَن طَغَىٰ ﴿٣٧﴾ وَءَاثَرَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ﴿٣٨﴾ فَإِنَّ ٱلْجَحِيمَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴿٣٩﴾﴾ النازعات: ٣٧_٣٩.[1] واتە: (جا ئەوەی خوانەناس و یاخی و لە سنوور دەچوو بێت. ژیانی دونیای زیاتر لە قیامەت مەبەست بووبێت. ئەوە بێگومان ئەو دۆزەخە جێگەی مانەوەو حەوانەوەیەتی!!).

٩_ تاوانکاران (الفجار):

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿وَإِنَّ ٱلْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ ﴿١٤﴾ يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ ٱلدِّينِ ﴿١٥﴾﴾ الانفطار: ١٤_١٥. واتە: (بێگومان تاوانبارو تاوانکارەکانیش لەناو دۆزەخدا ژیانی پڕ لە ئێش و ئازار دەبەنەسەر. کە لە ڕۆژی قیامەتدا دەخرێنە ناوی و دووچاری دەبن).

١٠_ لاسارەکان (الفاسقون):

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ وَأَمَّا ٱلَّذِينَ فَسَقُواْ فَمَأْوَىٰهُمُ ٱلنَّارُ﴾ السجدة: ٢٠. واتە: (ئەوانەش تاوانبارو یاخی بوون، شوێنیان ناو ئاگری دۆزەخە).

١١_ ئەوانەی دوژمنایەتی خواو پێغەمبەرەکەی دەکەن:

خوای پایەبەرز دەفەرمویێت: ﴿مَن يُحَادِدِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ فَأَنَّ لَهُۥ نَارَ جَهَنَّمَ خَٰلِدًا فِيهَا﴾ التوبة: ٦٣. واتە: (ئەوەی دژایەتی خواو پێغەمبەرەکەی بکات، ئەوە بەڕاستی ئاگری دۆزەخ بەشیەتی و بۆی ئامادەیە هاوڕێ لەگەڵ ژیانی نەبڕاوەشدا).

---

[1] سەیری ئەم ئایەتەش بکە: یونس ٧_٨.

١٢_ هەر کەسێك خێر و چاکەی سووك و کەم بێت واتە ئەو تایەی تەرازوو کە چاکەی تێدایە سوکتر بێت لەو تایەی تەرازووەی کە گوناهەکانی تێدایە، لە تەرازووی ڕۆژی دواییدا:

خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿وَمَنۡ خَفَّتۡ مَوَٰزِينُهُۥ فَأُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ خَسِرُوٓاْ أَنفُسَهُمۡ فِي جَهَنَّمَ خَٰلِدُونَ﴾ المؤمنون: ١٠٣. واتە: (بەڵام ئەو کەسانەی تەرازووی چاکەکانی سووك بێت، ئەوانە ئەو کەسانەن کە خۆیان دۆڕاندووەو خەسارو ڕیسوا کردووە، دەبێت هەر لەناو دۆزەخدا ژیانی نەبڕاوە ببەنە سەر).

هەروەها دەفەرمووێت ﴿وَأَمَّا مَنۡ خَفَّتۡ مَوَٰزِينُهُۥ ﴿٨﴾ فَأُمُّهُۥ هَاوِيَةٞ ﴿٩﴾ وَمَآ أَدۡرَىٰكَ مَا هِيَهۡ ﴿١٠﴾ نَارٌ حَامِيَةُۢ ﴿١١﴾﴾ القارعة: ٨_١١.[1] واتە: (ئەوەش تەرازووی "خێرو چاکەی" سووك بێت و "گوناهی زۆر بێت". ئەوە دایکی ئەو دۆزەخە "باوەشی بۆ کردۆتەوە. جا تۆ چووزانی "هاویە" چییە؟!. ئاگرێکی زۆر سوتێنەرو بڵێسەدارە).

---

[1]) سەیری ئەم ئایەتەش بکە: البقرة ٨١.

وەسفەکانی ئاگری دۆزەخ و بارودۆخی دۆزەخییەکان، وەک لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە:

١_خستنەڕووی دۆزەخ بۆ بێباوەڕان کە زۆر بە ڕوونی و دیاری دەیبینن و بۆیان دەردەکەوێت:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِّلْكَافِرِينَ عَرْضًا﴾ الكهف: ١٠٠. واتە: (ئیتر ئەو ڕۆژە دۆزەخ نیشانی کافران دەدەین و بەتەواوی دەری دەخەین).

هەروەها دەفەرموویت:﴿ وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَن يَرَىٰ﴾ النازعات: ٣٦. واتە: (دۆزەخ نیشان دەدرێت و دەردەخرێت بۆ هەر کەسێك کە ببینێت).

٢_ دۆزەخ هەموو ئەو کەسانەی شیاوی سزای ئاگرن، لە مرۆڤ و جنۆکە لە خۆ دەگرێت:

خوای پاك و تاك دەفەرموویت: ﴿ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴾ هود: ١١٩، السجدة: ١٣. واتە: ("خوای گەورە بڕیاری داوە کە" دۆزەخ پڕ دەکەم لە گرۆی پەری و خەڵکی "ئەوانەی خۆیان شیاوی ئاگر دەکەن").

هەروەها دەفەرموویت: ﴿يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِن مَّزِيدٍ﴾ ق: ٣٠. واتە: (ڕۆژێك دێت بە دۆزەخ دەڵێین: ئایا پڕ بوویت؟ ئەویش لە وەڵامدا دەڵێت: ئایا کەسی تر ماوەو خەڵکی زیاتر نییە؟!).

٣_دۆزەخ چەند دەروازەیەکی هەیە:

خوای پەروەردگار دەفەرموویّت: ﴿لَهَا سَبۡعَةُ أَبۡوَٰبٖ لِّكُلِّ بَابٖ مِّنۡهُمۡ جُزۡءٞ مَّقۡسُومٌ﴾ الحجر: ٤٤. واتە: (حەوت دەروازەی گەورەی هەیە، هەر دەروازەیەکیش چەند دەرگاو چەند بەشێکە کە دەستەی دۆزەخیان بەگوێرەی تاوان و گوناهیان ڕاپێچ ئەکرێن بۆ ناوی).

هەروەها دەفەرموویّت: ﴿أَبۡوَٰبَ جَهَنَّمَ خَٰلِدِينَ فِيهَا﴾ الزمر: ٧٢، غافر: ٧٦.[1] واتە: (دەی ئیتر لە دەرگاکانی دۆزەخەوە بۆ ژوورەوە).

٤_ دۆزەخ فریشتەی تایبەتی هەن کە سزاو ئەشکەنجەی دۆزەخیان دەدەن:

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویّت: ﴿وَقَالَ لَهُمۡ خَزَنَتُهَآ أَلَمۡ يَأۡتِكُمۡ رُسُلٞ مِّنكُمۡ يَتۡلُونَ عَلَيۡكُمۡ ءَايَٰتِ رَبِّكُمۡ وَيُنذِرُونَكُمۡ لِقَآءَ يَوۡمِكُمۡ هَٰذَاۚ قَالُواْ بَلَىٰ وَلَٰكِنۡ حَقَّتۡ كَلِمَةُ ٱلۡعَذَابِ عَلَى ٱلۡكَٰفِرِينَ﴾ الزمر: ٧١. واتە: (فریشتەی بەرپرس و سەرپەرشتیار سەرزەنشتیان دەکات و پێیان دەڵێت: باشە، مەگەر پێغەمبەران لەخۆتان ڕەوانە نەکرابوو بۆتان کە ئایەتەکانی پەروەردگاری خۆتان بەسەردا بخوێنێتەوەو یادەوریتان بکات و داتان بچڵەکێنێت لە گەیشتنی ئەم ڕۆژە؟! بەدەم ئاخ و داخ و ناڵەوە دەڵێن: بەڵێ، بەڵام تازە، بەڵێ، سوودی نیە و بڕیاری سزاو ئازار دراوە بەسەر کافرو بێ بڕواکاندا).

هەروەها دەفەرموویّت: ﴿كُلَّمَآ أُلۡقِيَ فِيهَا فَوۡجٞ سَأَلَهُمۡ خَزَنَتُهَآ أَلَمۡ يَأۡتِكُمۡ نَذِيرٞ ۝٨ قَالُواْ بَلَىٰ قَدۡ جَآءَنَا نَذِيرٞ فَكَذَّبۡنَا وَقُلۡنَا مَا نَزَّلَ ٱللَّهُ مِن شَيۡءٍ إِنۡ أَنتُمۡ إِلَّا فِي ضَلَٰلٖ كَبِيرٖ ۝٩﴾ الملك: ٨_٩. واتە: (هەر جارێك دەستەو تاقمێك فڕێدەدرێتە ناوی پاسەوانی دۆزەخ لێیان دەپرسێت: باشە، ترسێنەرێکتان بۆ نەهات، تا لەم سەرەنجامە ئاگادارتان بکات؟!. لەوەڵامدا بەکەساسیەوە دەڵێن: با، بەڵێ، لە

[1] سەیری ئەم ئایەتەش بکە: الزمر ٧١.

ڕاستیدا ترسێنەرمان بۆ هات، بەڵام ئێمە بڕوامان پێ نەکردو وتمان: خوا هیچی لەم بارەیەوە نەناردووە، ئێوە تەنها لە گومڕاییی گەورەدا گیرتان خواردووەو هیچی تر).

٥_ فریشتە سەرپەرشتیارەکانی دۆزەخ زۆر دڵڕەق و تووندو تیژن:

خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿عَلَيۡهَا مَلَٰٓئِكَةٌ غِلَاظٞ شِدَادٞ لَّا يَعۡصُونَ ٱللَّهَ مَآ أَمَرَهُمۡ وَيَفۡعَلُونَ مَا يُؤۡمَرُونَ﴾ التحريم: ٦. واتە: (سەرپەرشتیاری ئەو دۆزەخ و ئاگرە، جۆرە فریشتەیەکن کە زۆر دڵ ڕەق و تووندو تیژن، بێ فەرمانی خوا ناکەن لە هیچ شتێکدا کە فەرمانیان پێبدات و هەرچی فەرمانێکیان پێ بدرێت ئەنجامی دەدەن).

﴿عَلَيۡهَا تِسۡعَةَ عَشَرَ ﴿٣٠﴾ وَمَا جَعَلۡنَآ أَصۡحَٰبَ ٱلنَّارِ إِلَّا مَلَٰٓئِكَةٗ﴾ المدثر: ٣٠_٣١. واتە: (نۆزدە فریشتە سەرپەرشتی دۆزەخ دەکەن. جا ئێمە وەنەبێت کارگوزارانی دۆزەخمان لە کەسانی تر جگە لە فریشتە بەدی هێنابێت).

٦_ دۆزەخ لەسەر چەند ستونێک دروستکراوەو دەرگاکانی داخراون:

خوای بێ هاوەڵ و هاوتا دەفەرموویێت: ﴿إِنَّهَا عَلَيۡهِم مُّؤۡصَدَةٞ ﴿٨﴾ فِي عَمَدٖ مُّمَدَّدَةِۭ ﴿٩﴾﴾ الهمزة: ٨_٩. واتە: (بێگومان ئاگری دۆزەخ لە شوێنێکدایە کە سەرگیراو و دەرگا داخراوە لەسەریان. "خوانەناسان لەوێ" لەناو چەند ستونێکی ئاگرینی درێژدان).

٧_ دۆزەخ دیواری ئاگرینی هەیە:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿إِنَّآ أَعۡتَدۡنَا لِلظَّٰلِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمۡ سُرَادِقُهَا﴾ الکهف: ٢٩. واتە: (بێگومان ئێمە دۆزەخێکمان ئامادە کردووە بۆ ستەمکاران کە لە هەموو لایەکەوە دەورەیان دەدات).

٨_ دۆزەخ نهۆم نهۆم و چین چینه لەسەر یەك:

خوای بێ وێنه دەفەرموویێت: ﴿إِنَّ ٱلۡمُنَٰفِقِينَ فِي ٱلدَّرۡكِ ٱلۡأَسۡفَلِ مِنَ ٱلنَّارِ﴾ النساء: ١٤٥. واته: (بەڕاستی دووڕووەكان له چینی هەره خوارەوەی ناو دۆزەخدان).

٩_ خوانەناسان بەرگەی كەش و هەوای دۆزەخ ناگرن، ئاگرەكەی زۆر گەرمه و دووكەڵەكەی ڕەشه، گەرمایەتیەكەی كەم نابێتەوه، بەڵكو بەردەوام پلەی گەرمی زیاد دەبێت:

خوای گەوره دەفەرموویێت ﴿قُلۡ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرّٗا﴾ التوبة: ٨١. واته: (ئەی موحەممەد (ﷺ) پێیان بڵێ: ئاگری دۆزەخ بەتینترو بەهێزتره له گەرمیدا ئەگەر تێبگەن و بیرو هۆشیان بخەنەكار).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَأَصۡحَٰبُ ٱلشِّمَالِ مَآ أَصۡحَٰبُ ٱلشِّمَالِ ٤١ فِي سَمُومٖ وَحَمِيمٖ ٤٢ وَظِلّٖ مِّن يَحۡمُومٖ ٤٣ لَّا بَارِدٖ وَلَا كَرِيمٍ ٤٤﴾ الواقعة: ٤١ _ ٤٤.[1] واته: (لەولاشەوه دەستەی چەپەكان، قوڕبەسەریان بۆ بارودۆخێك كه تێی كەوتوون. لەناو ئاگرو ئاوی لەكوڵ دا گیریان خواردووەو دەتلێنەوه. ڕادەكەن بۆ ژێر سێبەر، كه ئەویش دوو كەڵی ڕەش و گەرم و سوتێنەره. نه فێنكه و نەبه كەڵكی حەوانەوه دێت).

١٠_ ئاگری دۆزەخ داگیرساوەو گەرم تاودراوه:

خوای تاك و پاك له هاوەڵ دەفەرموویێت: ﴿وَإِذَا ٱلۡجَحِيمُ سُعِّرَتۡ﴾ التكوير: ١٢. واته: (كاتێك دۆزەخ دادەگیرسێت و تاودەدرێت).

---

[1] سەیری ئەم ئایەتەش بكە: الواقعة ٩٣_٩٤.

هەروەها دەفەرموویت:﴿تَصۡلَىٰ نَارًا حَامِيَةٗ ﴾ الغاشية: ٤.[1] واتە: (دەچنە ناو ئاگرێکی سوتێنەرەوە).

١١_ بلێسەی ئاگری دۆزەخ زۆر گەورەیە:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿إِنَّهَا تَرۡمِي بِشَرَرٖ كَٱلۡقَصۡرِ ٣٢ كَأَنَّهُۥ جِمَٰلَتٞ صُفۡرٞ ٣٣﴾ المرسلات: ٣٢ _ ٣٣. واتە: (بەڕاستی ئەو ئاگرە بلێسەیەك فڕێدەدات وەك كۆشك و تەلارێکی گەورە، مەزنە. هەروەك وشتری زەردی مەیلەو ڕەش دەنوێنێت).

١٢_ هەر كاتێك بلێسەی ئاگری دۆزەخ بەرەو كپ بوونەوە چوو ئەوا بلێسەكەی زیاد دەكرێتەوە:

خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿كُلَّمَا خَبَتۡ زِدۡنَٰهُمۡ سَعِيرٗا ﴾ الاسراء: ٩٧. واتە: (ئەوانە شوێنیان ناو ئاگری دۆزەخە، هەر كاتێك بلێسەی كوژایەوە، بلێسەی زیاد دەكەینەوە بۆیان).

١٣_ دۆزەخ چەند جۆرە دەنگێکی ترسێنەری هەیە:

خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ دەفەرموویت: ﴿إِذَا رَأَتۡهُم مِّن مَّكَانِۭ بَعِيدٖ سَمِعُواْ لَهَا تَغَيُّظٗا وَزَفِيرٗا ﴾ الفرقان: ١٢. واتە: (كاتێك هەر لە دوورەوە ئەو ئاگرە بلێسەدارە خوانەناسان دەبینێت، دەنگی خەشم و قین و هەناسەی داخ لەدڵی دەبیستن).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ إِذَآ أُلۡقُواْ فِيهَا سَمِعُواْ لَهَا شَهِيقٗا وَهِيَ تَفُورُ ٧ تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ ٱلۡغَيۡظِ ﴾ الملك: ٧_٨. واتە: (كاتێك فڕێدەدرێنە ناوی دەنگێکی ناسازو ناخۆش و لوورەیەك لە دۆزەخەوە

---

[1] () سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: القارعة ١٠_١١ والهمزة ٦.

دەبیستن، لە کاتێکدا قوڵپ دەدات و دەکوڵێت. لەداخی خوانەناسان خەریکە پارچە پارچە و لێك ببێتەوە).

١٤_ ئاگری دۆزەخ زۆر توندو تیژە، ڕووبەڕووی هەر شتێك ببێتەوە تێکی دەشکێنێت:

خوای تاك و بێ هاوەڵ دەفەرموێت: ﴿سَأُصْلِيهِ سَقَرَ ﴿٢٦﴾ وَمَا أَدْرَاكَ مَا سَقَرُ ﴿٢٧﴾ لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ ﴿٢٨﴾﴾ المدثر: ٢٦ _ ٢٨. واتە: ("ئەو بێ ویژدانە بەسەرییەوە ناچێت" دەبێت بیگەیەنمە دۆزەخ. جا تۆ نازانیت دۆزەخ چییە. هیچ ئەندامێك ناهێڵێتەوەو دەست هەڵناگرێت).

١٥_ دۆزەخییەکان کۆ دەکرێنەوە، تا خەڵکی پاك و ناپاك لەیەکتر جیا بکرێنەوە:

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ ﴿٣٦﴾ لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلَىٰ بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعًا فَيَجْعَلَهُ فِي جَهَنَّمَ ۚ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٣٧﴾﴾ الأنفال: ٣٦ _ ٣٧. واتە: (بێ گومان ئەوانەش کە بێ باوەڕ بوون بۆ دۆزەخ کۆ دەکرێنەوەو ڕاپێچ دەکرێن. بۆ ئەوەی کە: خوا کەسانی دەروون پیس و ناپاك لە کەسانی دەروون خاوێن و پاك جیا بکاتەوەو پیس و ناپاکەکانیش لەسەر یەك کەڵەکە بکات و هەموویان بدات بە مل یەکدا بۆ ئەوەی کۆیان بکاتەوە بەگشتی، ئینجا فڕێیان بداتە ناو دۆزەخەوە، ئا ئەوانە هەر خۆیان خەسارەتمەند و زەرەرمەندن).

١٦_ خوانەناسان و تاوانباران دەبرێنە سەر دۆزەخ، بە تیلەی چاو سەیری ئاگری دۆزەخ دەکەن لە ترسان:

خوای بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿وَتَرَىٰهُمۡ يُعۡرَضُونَ عَلَيۡهَا خَٰشِعِينَ مِنَ ٱلذُّلِّ يَنظُرُونَ مِن طَرۡفٍ خَفِيٍّ﴾ الشورى: ٤٥. واتە: (سەرەنجام تاوانباران دەبینیت دەبرێنە دۆزەخ، هەموو پەست و زەلیل و خەجاڵەتن، "لە شەرمەزاری و لە ترسدا" لە ژێرەوە بە تیلەی چاو دەڕوانن بۆ ئاگرەکە).

١٧ _ هیچ یەکێک لە دۆزەخیان دەربازی نابێت لە سزای دۆزەخ:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةُۢ بِٱلۡكَٰفِرِينَ﴾ العنكبوت: ٥٤. واتە: (بێگومان دۆزەخ دەوری کافرانی داوەو هەرگیز لە سزای دەرباز نابن).

هەروەها دەفەرمووێت ﴿أَحَاطَ بِهِمۡ سُرَادِقُهَا﴾ الكهف: ٢٩. واتە: (دیواری بڵێسەی ئاگر ئابلوقەی داون).

١٨ _ دۆزەخییەکان بەکۆت و زنجیرەوە فڕێدەدرێنە ناو شوێنێکی تەنگەبەرەوە:

خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿وَإِذَآ أُلۡقُواْ مِنۡهَا مَكَانٗا ضَيِّقٗا مُّقَرَّنِينَ دَعَوۡاْ هُنَالِكَ ثُبُورٗا ١٣ لَّا تَدۡعُواْ ٱلۡيَوۡمَ ثُبُورٗا وَٰحِدٗا وَٱدۡعُواْ ثُبُورٗا كَثِيرٗا ١٤﴾ الفرقان: ١٣ _ ١٤. واتە: (هەر کاتێك ئەوانە بەکۆت و زنجیرەوە فڕێ دەدرێنە ناو شوێنێکی تەنگەبەرەوە لە دۆزەخدا، داوای مەرگ و تیاچوون دەکەن و مردن بە ئاوات دەخوازن لەوێ. "ئەوسا پێیان دەوترێت" ئەمڕۆ داوای تەنها مردنێك مەکەن، بەڵکو داوای مردنی زۆر و بێشومار بکەن و ئاواتی بۆ بخوازن).

١٩ _ سووتەمەنی ئاگری دۆزەخ خەڵك و بەردە:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ وَقُودُهَا ٱلنَّاسُ وَٱلْحِجَارَةُ ﴾ البقرة: ٢٤، التحريم: ٦. واتە: ("ئەو ئاگرەی" سووتەمەنیەکەی خەڵك و بەردە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمْ وَقُودُ ٱلنَّارِ﴾ آل عمران: ١٠. واتە: (ئا ئەوانە سووتەمەنی ئاگرن).

٢٠_ ئاگری دۆزەخ دڵ دەروونیشیان دادەگرێت:

خوای پەنهان زان دەفەرموویێت: ﴿ٱلَّتِى تَطَّلِعُ عَلَى ٱلْأَفْـِٔدَةِ ﴾ الهمزة: ٧. واتە: (ئەو ئاگرەی ڕوو دەکاتە ناو جەرگەی دڵ و دەروونەکان "کە مەڵبەندی کوفرو خوانەناسی و ڕەزیلییە").

٢١_ سزادرانی دۆزەخییەکان بەردەوام و نەبڕاوەیە:

خوای بێ هاوتا دەفەرموویێت: ﴿ لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ ﴾ الزخرف: ٧٥. واتە: (ئازارو سزا لەسەریان کەم ناکرێتەوە، لە کاتێکدا هەمووشیان تیایدا نائومێد و بێ هیوان).

٢٢_جۆرەها وێنە و شێوەی سزا بۆ دۆزەخیان ئامادەیە:

خوای پەروەردگار دەفەرموویێت: ﴿ كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُم بَدَّلْنَٰهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا۟ ٱلْعَذَابَ ﴾[1] النساء: ٥٦. واتە: (هەموو جارێك پێستیان داوەشاو سووتا و هەڵقرچا، پێستی تر دەکەین بەبەریاندا، بۆ ئەوەی بە چاکی سزاو ئازار بچێژن).

---

(1) زانستی پزیشکی هاوچەرخ دەڵێت: جەستەی مرۆڤ پێکدێت لە توێژ و بن توێژ (جلد و أدمة)، توێژەکە شوێنی هەست پێکردنە، بن توێژەکەش هیچ هەستێکی پێ ناکرێت، ئەمەش یەکێك لەو شوێنە ئیعجازییە زانستیانەی قورئانی پیرۆز.

هەروەها دەفەرموویت: ﴿فَذُوقُواْ فَلَن نَّزِيدَكُمۡ إِلَّا عَذَابًا﴾ النبأ: ٣٠. واتە: ("پاشان پێیان دەوترێت" دەبچێژن "ئەی خوانەناسان" لە سزاو ئازارو ئەشکەنجە بەولاوە، جا هەرگیز هیچی ترتان بۆ زیاد ناکەین).

٢٣_ ئارامگرنین، توانای بەرگە گرتنی ئەو سزایەیان نییە:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ ٱصۡلَوۡهَا فَٱصۡبِرُوٓاْ أَوۡ لَا تَصۡبِرُواْ سَوَآءٌ عَلَيۡكُمۡۖ إِنَّمَا تُجۡزَوۡنَ مَا كُنتُمۡ تَعۡمَلُونَ ﴾ الطور: ١٦. واتە: (دەبێت بچنە ناوی و سزا بچێژن، جا ئیتر خۆڕادەگرن یان خۆڕاناگرن وەك یەکە بۆتان، بێگومان تۆڵەی ئەو کارو کردەوانەتان هەر دەدرێتەوە کە دەتانکرد).

٢٤_ دۆزەخیەکان لەلایەن سەرپەرشتیارانی دۆزەخەوە بەناو ئاگری دۆزەخدا ڕادەکێشرێن و کۆت و زنجیر دەخرێتە ملیان و بەگورزی ئاسنین لێیان دەدرێت:

خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿ إِذِ ٱلۡأَغۡلَٰلُ فِيٓ أَعۡنَٰقِهِمۡ وَٱلسَّلَٰسِلُ يُسۡحَبُونَ ٧١ فِي ٱلۡحَمِيمِ ثُمَّ فِي ٱلنَّارِ يُسۡجَرُونَ ٧٢﴾ غافر: ٧١_٧٢. واتە: (کاتێك کۆت و زنجیرەکان دەکرێنە گەردەنیان و ڕادەکێشرێن. بۆ ناو ئاوی زۆر گەرم، پاشان ئاگریان پێ خۆش دەکرێت و دەبنە سووتەمەنی بۆی).

سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: الحج ١٩_٢١، ق ٢٤ و٢٦، الطور ١٣_١٤،القمر ٤٨، الحاقة ٣١_٣٢، المزمل ١٢ .

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ خُذُوهُ فَٱعۡتِلُوهُ إِلَىٰ سَوَآءِ ٱلۡجَحِيمِ ٤٧ ثُمَّ صُبُّواْ فَوۡقَ رَأۡسِهِۦ مِنۡ عَذَابِ ٱلۡحَمِيمِ ٤٨ ذُقۡ إِنَّكَ أَنتَ ٱلۡعَزِيزُ ٱلۡكَرِيمُ ٤٩ ﴾ الدخان: ٤٧_٤٩.[1] واتە: (فەرمان دەدرێت: ئەو تاوانبارە بگرن و بەرزی بکەنەوە بەسەر ناوەڕاستی دۆزەخداو بەری بدەنەوە. لەوەودوا ئاگرو ئاوی زۆر لەکوڵ بکەن بەسەریدا. ئەوسا پێی دەوترێت: دەبچێژە، بێگومان زۆر خۆتت بەشت دەزانی و خۆتت زۆر بە ماقووڵ دەخستە بەرچاو).

٢٥_ دۆزەخیەکان زۆر بە سەختی و قوڕسی هەناسە دەدەن بە ئاه و ناڵەوە:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ شَقُواْ فَفِي ٱلنَّارِ لَهُمۡ فِيهَا زَفِيرٞ وَشَهِيقٌ ﴾ هود: ١٠٦. واتە: (جا ئەوانەی بەدبەخت و چارە ڕەش بوون، ئەوە لەناو ئاگردان، هەناسە هەڵمژین و هەناسە دانەوەیان زۆر سەخت و دژوارە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿لَهُمۡ فِيهَا زَفِيرٞ وَهُمۡ فِيهَا لَا يَسۡمَعُونَ﴾ الأنبياء: ١٠٠. واتە: (ئەوانە؛ بەهەناسەی قوڕس و لرخەلرخ و ئاهو ناڵەوە "ژیانی سەختی تیادا دەبەنەسەر" و مژدەو هیواو قسەیەکی خۆش نابیسن).

٢٦_ بڵێسەی ئاگر ڕووی دۆزەخییەکان دەسوتێنێت و ڕووخساریان ئەم دیو و ئەو دیوی پێ دەکرێت لەناو ئاگری دۆزەخدا:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ تَلۡفَحُ وُجُوهَهُمُ ٱلنَّارُ وَهُمۡ فِيهَا كَٰلِحُونَ ﴾ المؤمنون: ١٠٤. واتە: (بڵێسەی ئاگر چڕوچاویان دەبرژێنێت و هەموویان لێویان هەڵقرچاوەو دانیان ریچ دەبێتەوە).

---

[1]) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: الحج ١٩_٢١، ق ٢٤ و ٢٦، الطور ١٣_١٤، القمر ٤٨، الحاقة ٣١_٣٢، المزمل ١٢.

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي ٱلنَّارِ﴾ الأحزاب: ٦٦. واتە: (ڕۆژێك دێت ڕووخساریان ئەم دیودیوی پێ دەكرێت لەناو ئاگردا).

٢٧_ئاگری دۆزەخ پێستی ئەندامەكان و سەر دادەماڵێت و دەیسوتێنێت و ڕەشی دەكات:

خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ دەفەرموویت: ﴿كَلَّآ إِنَّهَا لَظَىٰ ﴿١٥﴾ نَزَّاعَةً لِّلشَّوَىٰ ﴿١٦﴾﴾ المعارج: ١٥ _ ١٦. واتە: (نەخێر، ئەو ئاواتانە هیچی نایەنەتەدی، بەڕاستی دۆزەخ ئامادەیە و بڵێسەدارو داخ لە دڵە. لەكاتێكدا داماڵێنەری پێستی سەرو هەموو ئەندامەكانە).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿لَوَّاحَةٌ لِّلْبَشَرِ﴾ المدثر: ٢٩. واتە: (پێستیان هەڵدەقرچێنێت و ڕەشی دەكات و دەری دەخات).

٢٨_ ڕایەخ و داپۆشەریان لە ئاگرە:

خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿ لَهُم مِّن جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِن فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ﴾ الأعراف: ٤١. واتە: (ئەوانە "لەناو دۆزەخدا" ڕایەخی ئاگرینیان هەیە، لە سەروشیانەوە "سەقف و بەتانی و لێفەی" ئاگرین داپۆشەریانە).

هەروەها دەفەرموویت:﴿ لَهُم مِّن فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِّنَ ٱلنَّارِ وَمِن تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ ذَٰلِكَ يُخَوِّفُ ٱللَّهُ بِهِۦ عِبَادَهُۥ﴾ الزمر: ١٦.[1] واتە: (ئەوانە لەسەرویانەوە پەلە هەوری دوو كەڵ لە ئاگر دەوری داون، لە ژێریشیانەوە هەمان پەلە هەورو دووكەڵ هەیە، ئا بەوشێوەیە خوا بەندەكانی دەترسێنێت).

---

[1] سەیری ئەم ئایەتەش بكە: العنكبوت ٥٥.

٢٩_ پۆشاکیان لە ئاگرە:

خوای پەروەردگار دەفەرمووێت: ﴿ سَرَابِيلُهُم مِّن قَطِرَانٍ وَتَغْشَىٰ وُجُوهَهُمُ ٱلنَّارُ ﴾ إبراهيم: ٥٠. واتە: (کراسەکانیان لە قەترانە "کە ماددەیەکی ڕەشی بۆن ناخۆشە و بەخێراییش دەسوتێت" و بڵێسەی ئاگریش ڕووخساریانی داپۆشیوە).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿فَٱلَّذِينَ كَفَرُواْ قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِّن نَّارٍ يُصَبُّ مِن فَوْقِ رُءُوسِهِمُ ٱلْحَمِيمُ﴾ الحج: ١٩. واتە: (جا ئەوانەیان کە بێ باوەڕ بوون پارچە پۆشاك لە ئاگر بڕاوە بە باڵایان، ئاوی زۆر لەکوڵ لەسەرویانەوە دەکرێت بەسەریاندا).

٣٠_ ئەوانەی زێڕو زیویان کۆ دەکردەوەو لە ڕێی چاکە بەکاری ناهێنن، ئەوا بەوەی کۆیان کردۆتەوە سزا دەدرێن:

خوای بێ هاوەڵ و هاوتا دەفەرمووێت: ﴿ يَوْمَ يُحْمَىٰ عَلَيْهَا فِى نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هَٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ فَذُوقُواْ مَا كُنتُمْ تَكْنِزُونَ ﴾ التوبة: ٣٥. واتە: ("سزای سەخت" لە ڕۆژێکدا دەبێت ئەو پارەو سامانەی کۆیان کردۆتەوە، لە دۆزەخدا سوور دەکرێنەوە، ناوچاو و لاتەنیشت و پشتیانی پێی داخ دەکرێت،ئینجا پێیان دەوترێت: ئەمە ئەو سامانەیە کە کۆتان دەکردەوە بۆخۆتان، دە بچێژن سزای ئەوەی کە کۆدەکردەوە).

٣١_ خۆراکی دۆزەخییەکان لە درەختی ژەقنەبوتە، کە درەختێکە لەناخی دۆزەخدا خوا ڕوواندویەتی:

ئەمە درەختێکە گەڵاکانی بچوکن، بۆگەنە، تامی تاڵە، بەرووبوومی ئاگرە، برسێتی دۆزەخییەکان ناچار دەکات لەم دارە بخۆن، چونکە لەم دارە بەدەر دارێکی تر نییە. ئەم دارە

گەدەیان دەسوتێنێت، خواردنەوەیان وەك خڵتەی کانزای تواوەیە، یان پاشماوەکانی ئاگرە، کە تواوەتەوە:

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿إِنَّ شَجَرَتَ ٱلزَّقُّومِ ۝٤٣ طَعَامُ ٱلْأَثِيمِ ۝٤٤ كَٱلْمُهْلِ يَغْلِى فِى ٱلْبُطُونِ ۝٤٥ كَغَلْىِ ٱلْحَمِيمِ ۝٤٦﴾ الدخان: ٤٣ _٤٦. **واتە: (بەڕاستی درەختی ژەقنەبوت. بەروبوومەکەی خۆراکی تاوانبارانە. هەروەك کانزای تواوە لەناو ورگ و ڕیخۆڵەکاندا دەکوڵێت. وەك کوڵانی ئاوی یەکجار گەرم).**

هەروەها دەفەرموێت: ﴿لَّيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِن ضَرِيعٍ ۝٦ لَّا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِى مِن جُوعٍ﴾ الغاشية: ٦_٧.[1] **واتە: (هیچ خۆراکیشیان نییە تەنها دڕکێکی وشك و تفت و تاڵ نەبێت. نە ئەوەیە گۆشتی پێبگرن و پێی قەڵەو ببن، نە ئەوەشە پێی تێرببن).**

٣٢ _ خواردنەوەیان ئاوی گەرم و لەکوڵ و کێم و زووخاوە، کە لەبەر گەرمییەکەی ڕیخۆڵەکانیان لەت لەت دەبێت:

خوای پایەبەرز دەفەرموێت: ﴿وَٱسْتَفْتَحُوا۟ وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ ۝١٥ مِّن وَرَآئِهِۦ جَهَنَّمُ وَيُسْقَىٰ مِن مَّآءٍ صَدِيدٍ ۝١٦ يَتَجَرَّعُهُۥ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُۥ وَيَأْتِيهِ ٱلْمَوْتُ مِن كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ ۖ وَمِن وَرَآئِهِۦ عَذَابٌ غَلِيظٌ ۝١٧﴾ إبراهيم: ١٥_١٧. **واتە: (ئەوسا ئیتر پێغەمبەران داوای سەرکەوتنیان لە پەروەردگار کردو هەموو زۆردارو ستەمکارو سەرسەخت و دڵ ڕەشێك نائومێد و مایەپووچ بوو. "هەر یەك لەوانە" لە داهاتوودا دۆزەخ چاوەڕێیەتی و تیایدا کێم و زووخاوی دەرخوارد دەدرێت. جا ئەو کێم و زووخاوە قوم قوم بەناچاری دەخواتەوەو بەئاسانی**

---

[1] سەیری ئەم ئایەتەش بکە: الصافات ٦٢_٦٧، الواقعة ٥٢_٥٥، الحاقة ٣٥_٣٧.

بۆی قوت نادرێت، مەرگیش لە هەموو لایەکەوە هێرشی بۆ دەهێنێت، کەچی ناشمرێت، لەوەودواش سزاو ئازاری هەمە جۆرو ناخۆش و گران یەخەی بەرنادات).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿لَّا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا ﴿٢٤﴾ إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا ﴿٢٥﴾﴾ النبأ: ٢٤_٢٥.[1] واتە: (لەناویدا ناچێژن فێنکاییەك یان خواردنەوەیەکی بەتام. جگە لەئاوی لە کوڵ و کێم و زووخاو).

٣٣_ بە ئاه و ناڵەوە هاوار دەکەن، لە تینویتیە زۆرەکەیاندا داوای ئاو ئەکەن، ئاوێکی گەرمی وەك خڵتەی کانزای تواوە پێیان دەدرێت:

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَإِن يَسْتَغِيثُوا۟ يُغَاثُوا۟ بِمَآءٍ كَٱلْمُهْلِ يَشْوِى ٱلْوُجُوهَ﴾ الكهف: ٢٩. واتە: (خۆ ئەگەر هاوار بکەن لە ئازارو تینویەتیدا، ئەوە ئاو دەدرێن بە ئاوێکی گەرمی پیس و بۆن ناخۆش کە وەکو خڵتەی کانزای تواوە وایە، ئەوەندەش گەرمە دەم و چاویان هەڵدەکورزێنێت و دەیبرژێنێت).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَٰشِعَةٌ ﴿٢﴾ عَامِلَةٌ نَّاصِبَةٌ ﴿٣﴾ تَصْلَىٰ نَارًا حَامِيَةً ﴿٤﴾ تُسْقَىٰ مِنْ عَيْنٍ ءَانِيَةٍ ﴿٥﴾﴾ الغاشية: ٢_٥. واتە: (لەو ڕۆژەدا چەند ڕووخسارانێك خەجاڵەت و ڕەنگ زەرد و شەرمەزار و زەبوونن. "هەر یەك لە خاوەنی ئەو ڕووخسارانە" ئیشکەرێکی شەکەت و ماندوون "بۆ دەستهێنانی دنیای دوور لە ئیمان". دەچنە ناو ئاگرێکی سووتێنەرەوە. لە سەرچاوەیەکی لە کوڵ و زۆر گەرم خواردنەوەی دەدرێتێ).

٣٤_ خواردن و خواردنەوەی بەهەشتییەکان لە دۆزەخییەکان قەدەغە کراوە:

---

[1]) سەیری ئەم ئایەتەش بکە: الأنعام ٧٠، یونس ٤، الكهف ٢٩، محمد ١٥، الرحمن ٤٤.

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ وَنَادَىٰٓ أَصۡحَٰبُ ٱلنَّارِ أَصۡحَٰبَ ٱلۡجَنَّةِ أَنۡ أَفِيضُواْ عَلَيۡنَا مِنَ ٱلۡمَآءِ أَوۡ مِمَّا رَزَقَكُمُ ٱللَّهُۚ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى ٱلۡكَٰفِرِينَ ﴾ الأعراف: ٥٠. واتە: ("دۆزەخیان بەدەم ئاهو ناڵەو غەم و پەژارەوە" هاواریان لە بەهەشتیەکان کردو لێیان پاڕانەوەو وتیان: نەختێك ئاومان بەسەردا برێژن یان بەشمان بدەن لەو ڕزق و ڕۆزیانەی کە خوا پێی بەخشیوون "بەهەشتیەکان لەوەڵامدا" وتیان: بەڕاستی خوا خواردن و خواردنەوەی بەهەشتیان لەسەر بێ باوەڕان حەڕام کردووە).

٣٥_ ئاکامی دۆزەخیەکان ڕیسوایی و سەر شۆڕی و چارەنووسی هەرە خراپە:

خوای پایەبەرز دەفەرموویت:﴿ فَحَسۡبُهُۥ جَهَنَّمُۖ وَلَبِئۡسَ ٱلۡمِهَادُ ﴾ البقرة: ٢٠٦. واتە: (جا ئەو خوانەناسە دۆزەخی بەسە، سوێند بەخوا ئەو دۆزەخە شوێن و جێگەو لانکەیەکی نالەبارە).

﴿ ٱلَّذِينَ يُحۡشَرُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمۡ إِلَىٰ جَهَنَّمَ أُوْلَٰٓئِكَ شَرّٞ مَّكَانٗا وَأَضَلُّ سَبِيلٗا ﴾ الفرقان: ٣٤.[1] واتە: (ئەو تاوانبارانەی "دژایەتی بەرنامەی خوا دەکەن"، لەسەر ڕووخساریان کێش دەکرێن بۆ دۆزەخ و تیایدا کۆدەکرێنەوە، ئا ئەوانە ناخۆشترین جێگەیان هەیە، چونکە گومڕاترین ڕێبازیان کاتی خۆی گرتبووە بەر).

٣٦_ کاتێك سزا دەدرێن ئومێدی گەڕانەوە دەخوازن بۆ ژیانی دونیا:

خوای بێ هاوەڵ و هاوبەش دەفەرموویت: ﴿ وَلَوۡ تَرَىٰٓ إِذۡ وُقِفُواْ عَلَى ٱلنَّارِ فَقَالُواْ يَٰلَيۡتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِـَٔايَٰتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ ﴾ الأنعام: ٢٧. واتە: (جا ئەگەر ئەوانە ببینی "لە قیامەتدا" لەسەر

---

[1]) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: البقرة ١٢٦، النساء ١٤، التوبة ٦٣ و٧٣، الرعد ١٨، الحج ٧٢، الفرقان ٦٦، الزمر ٧٢، غافر ٧٦، الحديد ١٥، المجادلة ٨، الملك ٦.

لێواری دۆزەخ ڕاوەستێنراون "بەدەم حەسرەت و ئاهوناڵەوە" دەڵێن: خۆزگە جارێکی تر بیانگێڕاینایەتەوە بۆ دونیا، ئەوسا هەرگیز نیشانە و بەڵگە و ئایەتەکانی خوامان بەدرۆ نەدەزانی و باوەڕی بە تینمان پێی دەبوو).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَتَرَى ٱلظَّٰلِمِينَ لَمَّا رَأَوُاْ ٱلۡعَذَابَ يَقُولُونَ هَلۡ إِلَىٰ مَرَدّٖ مِّن سَبِيلٖ ﴾ الشورى: ٤٤.[1] واتە: (ئەوسا تۆ ئەی موحەممەد (ﷺ) لە قیامەتدا دەبینیت ستەمکاران کاتێك سزاو ئەشکەنجەی دۆزەخ دەبینن، بەکەساسیەوە دەڵێن: ئایا هیچ ڕێگەیەك هەیە بۆ گەڕانەوە، تا خوا چۆنی بوێت وا بکەین؟!).

٣٧_لە خوای گەورە دەپارێنەوە بۆ ئەوەی سزایان لەسەر کەم بکاتەوە یاخود سووک بکات:

خوای باڵادەست دەفەرموویێت: ﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ فِي ٱلنَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ٱدۡعُواْ رَبَّكُمۡ يُخَفِّفۡ عَنَّا يَوۡمٗا مِّنَ ٱلۡعَذَابِ ﴾ غافر: ٤٩. واتە: (ئینجا ئەوانەی کە لەناو ئاگری دۆزەخدان بە فریشتەکانی کارگێڕی دۆزەخ دەڵێن: داوا لە پەروەردگارتان بکەن، تەنها ڕۆژێك سزاو ئازارمان لەسەر کەم بکاتەوە).

٣٨_ هیوای مردن دەخوازن، تا لە سزا ڕزگاریان ببێت ئەمەش هەرگیز بۆیان نایەتەجێ:

﴿وَنَادَوۡاْ يَٰمَٰلِكُ لِيَقۡضِ عَلَيۡنَا رَبُّكَۖ قَالَ إِنَّكُم مَّٰكِثُونَ ﴾ الزخرف: ٧٧. واتە: (دۆزەخیەکان هاوار دەکەن، ئەی مالك "کە فریشتەی سەرپەرشتیارە": دەبا پەروەردگارت بمانکوژێت و بمرین و

[1] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: الحج ٢٢، المؤمنون ١٠٧_١٠٨، السجدة ٢٠، الأحزاب ٦٦، فاطر ٣٧.

کۆتایی بەم سەغڵەتیەمان بێت، لەوەڵامیاندا دەڵێت: بەڕاستی ئەوە جێتانە و تیایدا بۆ هەمیشەیی دەبێت بمێننەوە).

٣٩_ هیچ کەسێک نییە فریایان بکەوێت ئەگەر داوای پشتیوانیش بکەن:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿لَّا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾ الأحزاب: ٦٥. واتە: (لەوێش نە پشتیوانێك شك دەبەن فریایان بکەوێت، نە کەسێك ڕزگاریان بکات).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ ٱلْعَذَابِ أَفَأَنتَ تُنقِذُ مَن فِى ٱلنَّارِ﴾ الزمر: ١٩. واتە: (جا ئایا ئەو کەسەی کە بەهۆی خراپی و خوانەناسیەوە بڕیاری سزادرانی درابێت "تۆ هیچ کاروباری ئەوت بەدەستە".. ئایا تۆ دەتوانیت ئەو جۆرە کەسانە ڕزگار بکەیت کە لەناو ئاگری دۆزەخدا گیریان خواردووە؟!).

٤٠_ تاوانباران دان بە تاوانەکانیان دەنێن و بەشە سزای خۆیان وەردەگرن:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَقَالُوا۟ لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِىٓ أَصْحَـٰبِ ٱلسَّعِيرِ ﴿١٠﴾ فَٱعْتَرَفُوا۟ بِذَنۢبِهِمْ فَسُحْقًا لِّأَصْحَـٰبِ ٱلسَّعِيرِ﴾ الملك: ١٠_١١. واتە: (ئینجا دەڵێن: ئەگەر ئێمە گوێمان بگرتایە و بیرو هۆشمان بەکار بهێنایە نەدەبووینە نیشتەجێی دۆزەخ. ئەوسا ئیتر بەناچاری و خەجاڵەتیەوە دان بەگوناهو تاوانی خۆیاندا دەنێن، جا با نیشتەجێکانی دۆزەخ لەوەولاترچن).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿قَالُوا۟ رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَآلِّينَ﴾ المؤمنون: ١٠٦. واتە: ("سەرەنجام بەکەساسیەوە" دەڵێن: پەروەردگارا نەگبەتی و نەهامەتی سەرشانی گرتین و زاڵ بوو بەسەرماندا ئێمە کەسانێکی گومڕا بووین).

٤١ _ بۆ هەتا هەتایی لە دۆزەخدا دەمێننەوە:

خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿هُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ﴾ البقرة: ٣٩.[١] واتە: (ئەوانە نیشتەجێی دۆزەخن بۆ هەتا هەتایی تیایدا دەمێننەوە).

خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿خَٰلِدِينَ فِيهَا﴾ البقرة: ١٦٢.[٢] واتە: (لە ئاگری دۆزەخدا بۆ هەمیشە دەمێننەوە).

خوای بێ وێنە دەفەرمووێت: ﴿خَٰلِدِينَ فِيهَآ أَبَدٗا﴾ النساء: ١٦٩.[٣] واتە: (ژیانی نەمری بەناچاری دەبێت لە دۆزەخدا ببەنە سەر).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿خَٰلِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنۡهُمُ ٱلۡعَذَابُ وَلَا هُمۡ يُنظَرُونَ﴾ البقرة: ١٦٢، آل عمران: ٨٨. واتە: (ئەوانە بەو نەفرینە لە ئاگری دۆزەخدا بۆ هەمیشە دەمێننەوەو ئەو سزایەیان لەسەر سووك ناكرێت و بە چاوی سۆزەوە تەماشا ناكرێن).

﴿وَيَوۡمَ يَحۡشُرُهُمۡ جَمِيعٗا يَٰمَعۡشَرَ ٱلۡجِنِّ قَدِ ٱسۡتَكۡثَرۡتُم مِّنَ ٱلۡإِنسِۖ وَقَالَ أَوۡلِيَآؤُهُم مِّنَ ٱلۡإِنسِ رَبَّنَا ٱسۡتَمۡتَعَ بَعۡضُنَا بِبَعۡضٖ وَبَلَغۡنَآ أَجَلَنَا ٱلَّذِيٓ أَجَّلۡتَ لَنَاۚ قَالَ ٱلنَّارُ مَثۡوَىٰكُمۡ خَٰلِدِينَ فِيهَآ إِلَّا مَا شَآءَ ٱللَّهُ﴾ الأنعام: ١٢٨.[٤] واتە: (ڕۆژێك دێت خوا هەموویان كۆ دەكاتەوەو دەفەرمووێت: ئەی دەستەی

---

[١] سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: البقرة ٨١ و٢١٧ و٢٥٧ و٢٧٥، آل عمران: ١١٦، الأعراف ٣٦، یونس ٢٧، الرعد ٥، المجادلة ١٧.

[٢] سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: التوبة ٦٨، هود ١٠٧، النحل ٢٩، الزمر ٧٢، غافر ٧٦، التغابن ١٠، البینة ٦.

[٣] سەیری ئەم دوو ئایەتانەش بكە لە: الأحزاب ٦٥، الجن ٢٣.

[٤] سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: النساء ١٤ و ٩٣، المائدة ٨٠، التوبة ١٧ و ٦٣، الأنبیاء ٩٩، المؤمنون ١٠٣، السجدة ١٤، فصلت ٢٨، الزخرف ٧٤، النبأ ٢٣.

پەرییەکان بەڕاستی ئێوە زۆر کەستان لە ئینسانەکان گومڕاکرد، لەولاشەوە گوێ لە مشتەکانیان، دەڵێن: پەروەردگارا هەندێکمان سوودمان لە هەندێکیان وەرگرت، ئێستاش ئەوەتە گەیشتووینەتە ئەو کات و ساتەی تۆ بۆت دیاری کردووین، خوایش فەرمووی: "مادەم وایە"ئەم ئاگرە جێگەتانە نەمرن تیادا، مەگەر خوا ویستی لەسەر بێت "بە سزایەکی تر سزایان بدات").

ڕاڤەکارانی قورئانی پیرۆز وتویانە، مەبەست لە مانەوەی هەتا هەتایی لە ئاگری دۆزەخدا: بۆ موسڵمانان و بڕواداران بریتیە لە مانەوە لە ئاگری دۆزەخدا بۆ ماوەیەکی درێژ. هەروەها بۆ بێ باوەڕان و دووڕووان بریتیە لە مانەوەی هەتا هەتایی. وتەی تریش لەمبارەوە هەیە.

٤٢ _ هەندێک لە دۆزەخییەکان نەفرەت لە هەندێکی تریان دەکەن و تۆمەتباریان دەکەن بەوەی هۆکاری چوونە دۆزەخی ئەوان بوونە، بۆیە لە خوای گەورە دەپاڕێنەوە کە دوو بەرامبەر سزای گومڕاکەرانیان بدات:

خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَّعَنَتْ أُخْتَهَا ۖ حَتَّىٰ إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأُولَاهُمْ رَبَّنَا هَٰؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِّنَ النَّارِ ۖ قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلَٰكِن لَّا تَعْلَمُونَ ﴿٣٨﴾ وَقَالَتْ أُولَاهُمْ لِأُخْرَاهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ﴾ الأعراف: ٣٨ _ ٣٩. واتە: (هەر کاتێك هەر کۆمەڵ و دەستەیەك دەچنە ناوی نەفرین دەکەن لە هاوئاین و هاوبیرانیان، هەتا ئەو کاتەی هەموویان کۆ دەکرێنەوەو بەسەریەکدا دەدرێن لە ناویدا، شوێنکەوتەکان ڕوو بەگەورەکانیان دەڵێن: پەروەردگارا ئا ئەوانە ئێمەیان گومڕا کرد، دە تۆش لە ناو دۆزەخدا سزای دوو بەرامبەریان بدە!! "خوای گەورەش دەفەرمووێت": بۆ هەموو لایەك "سزاو تۆڵە" دوو بەرامبەرە بەڵام ئێوە پێی نازانن. "پاشان" دەستە پێشوەکان بە دواییەنەکان دەڵێن: وەنەبێت ئێوە هیچ ڕێزو فەزڵێکتان هەبێت بەسەر ئێمەدا، دە ئێوەش بچێژن سزاو ئازار بەهۆی ئەو کارو کردەوە نالەبارانەوە کە ئەنجامتان دەدا).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ وَإِذۡ يَتَحَآجُّونَ فِي ٱلنَّارِ فَيَقُولُ ٱلضُّعَفَٰٓؤُاْ لِلَّذِينَ ٱسۡتَكۡبَرُوٓاْ إِنَّا كُنَّا لَكُمۡ تَبَعٗا فَهَلۡ أَنتُم مُّغۡنُونَ عَنَّا نَصِيبٗا مِّنَ ٱلنَّارِ﴾ غافر: ٤٧. واتە: (ئەوکاتە ئیتر شەڕو کێشە دەست پێدەکەن لەناو ئاگری دۆزەخدا، لاوازو چەوساوەکان بە دەسەڵاتدارو لووت بەرزەکان دەڵێن: خۆ بەڕاستی ئێمە شوێنکەوتەی ئێوە بووین، ئایا ئێوە ناتوانن تۆزێك سزای ئاگرمان لەسەر کەم بکەنەوە؟).

دەفەرموویێت: ﴿إِذۡ تَبَرَّأَ ٱلَّذِينَ ٱتُّبِعُواْ مِنَ ٱلَّذِينَ ٱتَّبَعُواْ وَرَأَوُاْ ٱلۡعَذَابَ وَتَقَطَّعَتۡ بِهِمُ ٱلۡأَسۡبَابُ ﴾ البقرة: ١٦٦. واتە: (لەو کاتەدا سزای ڕۆژی دوایی دەبینن، ئەوانەی کە خەڵکی شوێنیان کەوتبوون خۆیان بەری دەکەن و لە شوێنکەوتەکانیان حاشا دەکەن، بەتایبەت کاتێك ئەو سزا توندو تیژە دەبینن، هەموو پەیوەندییەکیان دەپچڕێت کە لە نێوانیاندا هەبوو و هیچ بەڵگە و بیانویەکیان بەدەستەوە نامێنێت کە خۆیانی پێ ڕزگار بکەن).

٤٣_ بەهەشتییەکان بانگی دۆزەخییەکان دەکەن و پێیان دەڵێن: ئەو بەڵێنەی پەروەردگارمان بە ئێمەی دابوو دەستمانکەوت، ئایا بەڕاستی ئەو بەڵێنەی کە پەروەردگارتان بە ئێوەی دابوو دەستتان کەوت؟:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿وَنَادَىٰٓ أَصۡحَٰبُ ٱلۡجَنَّةِ أَصۡحَٰبَ ٱلنَّارِ أَن قَدۡ وَجَدۡنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقّٗا فَهَلۡ وَجَدتُّم مَّا وَعَدَ رَبُّكُمۡ حَقّٗاۖ قَالُواْ نَعَمۡۚ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنُۢ بَيۡنَهُمۡ أَن لَّعۡنَةُ ٱللَّهِ عَلَى ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿٤٤﴾ ٱلَّذِينَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ وَيَبۡغُونَهَا عِوَجٗا وَهُم بِٱلۡأٓخِرَةِ كَٰفِرُونَ ﴾ الأعراف: ٤٤_٤٥. واتە: ("پاشان" نیشتەجێیانی بەهەشت بانگی نیشتەجێکانی دۆزەخیان کرد: بەڕاستی ئەو بەڵێنەی کە پەروەردگارمان پێی دابووین دەستمانکەوت و پێی بەخشین، ئایا ئێوەش ئەو بەڵێنەی کە پەروەردگارتان دابووی بەڕاستی دەستانکەوت؟! "لەوەڵامدا بەدڵ شکاوی و غەم و پەژارەیەکی زۆرەوە" وتیان: بەڵێ... ئەوسا

جارچییەك جاریدا لە نێوانیاندا و هاواری كرد: نەفرەتی خوا لە ستەمكاران بێت. ئەوانەی كە بەنەرمە برِی بەرِهەڵستی رِێبازی خوا دەكەن و كۆسپ و تەگەرە دەخەنە بەردەم رِێگە و رِێبازی خۆیان بەخوارو خێچی دەوێت، لە كاتێكدا هەمیشە ئەوان بێ برِوان بە زیندوو بوونەوەو لێپرسینەوە).

***

بەهەشت

بەهەشتییەكان:

خوای گەورە بەهەشتی ئامادەكردووە، بۆ ئەوانەی باوەرِیان هێناوە بەخواو پێغەمبەرەكەی و پەیامەكەی كە ئیسلامە. جا قورئانی پیرۆز بەچەند وەسفێك وەسفی بەهەشتیەكانی كردووە، كە بریتین لەمانە:

١_ پارێزكاران و لە خواترسان (المتقون):

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿لِلَّذِينَ ٱتَّقَوۡاْ عِندَ رَبِّهِمۡ جَنَّٰتٌ﴾ آل عمران: ١٥. واتە: (بۆ ئەوانەی پارێزكارو خواناسن، لای پەروەردگاریان باخەكانی بەهەشت ئامادەیە).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿إِنَّ لِلۡمُتَّقِينَ عِندَ رَبِّهِمۡ جَنَّٰتِ ٱلنَّعِيمِ﴾ القلم: ٣٤.[1] واتە: (بەراستی بۆ خواناس و پارێزكاران باخەكانی بەهەشتی پرِ لە نازو نیعمەت لەلای پەروەردگاریان ئامادەیە).

---

[1] سەیری ئەمانە بكە: آل عمران ١٣٣ و ١٩٨، الرعد ٣٥، النحل ٣٠_٣١، الفرقان ١٥، الشعراء ٩٠، الزمر ٢٠ و ٧٣، الدخان ٥١ _ ٥٢، محمد ١٥، الذاريات ١٥، الطور ١٧، الحجر ٤٥، المرسلات ٤١، النبأ ٣١.

٢_ چاکەکاران (الأبرار):

خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿إِنَّ ٱلۡأَبۡرَارَ يَشۡرَبُونَ مِن كَأۡسٖ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا﴾ الدهر: ٥. واتە: (بێگومان چاکان و پاکانیش لە پەرداخێکی پڕ شەڕابدا دەخۆنەوە، کە ئاوێتەکەی لە سەرچاوەی کافوورەوەیە).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿لَٰكِنِ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوۡاْ رَبَّهُمۡ لَهُمۡ جَنَّٰتٞ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ خَٰلِدِينَ فِيهَا نُزُلٗا مِّنۡ عِندِ ٱللَّهِۗ وَمَا عِندَ ٱللَّهِ خَيۡرٞ لِّلۡأَبۡرَارِ﴾ آل عمران: ١٩٨. واتە: (باخەکانی بەهەشت کە چەندەها ڕووبار بەژێر درەختەکانیداو بەبەردەم کۆشکەکانیدا دەڕوات، هاوڕێ لەگەڵ ژیانی هەمیشەیی لەوێدا، ئەو شوێنانەش لەلایەن خواوە ئامادەکراوە، بۆ میوانداری هەمیشەیی بەختەوەران، ئەڵبەتە ئەو بەشەی کە لای خوایە چاکترو بەنرخترە بۆ چاکەکاران و خواناسان).

٣_ ڕاستگۆیان (الصادقون):

خوای تاك و پاك دەفەرموویت: ﴿هَٰذَا يَوۡمُ يَنفَعُ ٱلصَّٰدِقِينَ صِدۡقُهُمۡۚ لَهُمۡ جَنَّٰتٞ﴾ المائدة: ١١٩. واتە: (ئەمە ئەو ڕۆژەیە کە ڕاستگۆیان ڕاستگۆییەکەیان سوودیان پێ دەگەیەنێت، باخەکانی بەهەشتیان بۆ ئامادەیە).

٤_ گوێڕایەڵان (الطائعون):

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَمَن يُطِعِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ يُدۡخِلۡهُ جَنَّٰتٖ﴾ النساء: ١٣. واتە: (ئەو کەسەی فەرمانبەرداری خواو پێغەمبەرەکەی بکات، ئەوە خوا دەیخاتە ناو باخەکانی بەهەشتەوە).

٥_ ئەوانەی بڕوایان بەخوا هەیە، چەسپاون و دامەزراون لەسەر ئەم باوەڕەیان:

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ قَالُواْ رَبُّنَا ٱللَّهُ ثُمَّ ٱسْتَقَٰمُواْ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١٣﴾ أُوْلَٰٓئِكَ أَصْحَٰبُ ٱلْجَنَّةِ خَٰلِدِينَ فِيهَا جَزَآءًۢ بِمَا كَانُواْ يَعْمَلُونَ ﴿١٤﴾ ﴾ الأحقاف: ١٣ _ ١٤. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی کە دەڵێن: پەروەردگارمان _ الله _یەو، پاشان پابەندی ئەو ئیمانە دەبین و ڕاست و ڕەوان پەیڕەوی دەکەن و لەسەری بەردەوامن، ئەوانە هیچ جۆرە ترس و بیمێکیان لەسەر نیە و دڵتەنگ نابن. ئەوانە بەهەشتین).

٦_ نزیك و خۆشەویستانی خوا (المقربون):

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ فَأَمَّآ إِن كَانَ مِنَ ٱلْمُقَرَّبِينَ ﴿٨٨﴾ فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتُ نَعِيمٍ ﴿٨٩﴾ ﴾ الواقعة: ٨٨ _ ٨٩. واتە: (جا ئەگەر ئەو کەسەی کە لە سەرە مەرگدایە لە نزیکان و خۆشەویستانی ئێمە بێت. ئەوە ئیتر خۆشی و کامەرانی و ئاسوودەیی بەهەشتی پڕ لە نازو نیعمەت چاوەڕێیەتی).

٧_ ئەوانەی بڕوایان هێناوە و کاری چاکە دەکەن:

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿وَبَشِّرِ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّٰتٍ﴾ البقرة: ٢٥. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" مژدە بدە بەوانەی کە باوەڕیان هێناوەو کاروکردەوەی چاکەکانیان ئەجامداوە بەوەی باخەکانی بەهەشتیان بۆ هەیە).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ وَمَن يَعْمَلْ مِنَ ٱلصَّٰلِحَٰتِ مِن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُوْلَٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ ٱلْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا ﴾ النساء: ١٢٤.[1] واتە: (ئەوەش کردەوە چاکەکان

[1]) سەیری ئەمانەش بکە: البقرة ٨٢، النساء ٥٧ و ١٢٢، الأعراف ٤٢، التوبة ٧٢، یونس ٩، هود ٢٣، إبراهيم ٢٣، الكهف ٣٠ _ ٣١ و ١٠٧، مريم ٩٦، طه ٧٥_٧٦، الحج ٢٣، العنكبوت ٥٨، السجدة ١٩، غافر ٤٠، محمد ١٢، الفتح ٥، التغابن ٩، الطلاق ١١، البروج ١١، البينة ٧_٨.

ئەنجامبدات نێر یان مێ لە کاتێکدا ئیماندار بێت، جا ئەوانە دەچنە بەهەشتەوەو بەقەدەر پەردەی ناوکی خورما ستەمیان لێ ناکرێت).

قورئانی پیرۆز باسی ئەو کردەوە چاکانەی کردووە، کە جێگیر بوونی ژیان و گوزەرانی پێوە بەندە، ئەنجامدەری ئەو کارە چاکانە شایەنی چوونە بەهەشتە، بۆیە وەسفی کردوون بەوەی کە:

أ_ بڕوایان بە خواو پێغەمبەرەکەی و ڕۆژی دوایی و پەیامی پێغەمبەر (ﷺ) بە وردو درشتیەوە هەیە، بۆیە ئەوانە:

بڕوایان بەخوا هەیە و هاوبەشی بۆ بڕیارنادەن، یادی خوا دەکەن و کاتێ بەلای ئایەتەکانی خوای گەورەدا تێدەپەڕن بێ دەنگ دەبن و گوێی بۆ شل دەکەن و کاری پێدەکەن، ئەوانە تەوبەکارو لەخواترسن و دەترسن، ئەوانەن بڕوایان بە پێغەمبەران هەیە و پشتیان گرتوون و سەریان دەخەن.

ب_ پەرستشەکان ئەنجام دەدەن، ئەوانە کەسانێکن:

نوێژ بەجوانی و ڕێکوپێکی دەکەن و شەو بێدار دەکەنەوەو سوژدەی زۆر دەبەن و زەکات دەدەن و ماڵیان دەبەخشن لەکاتی خۆشیدا بەبێ زیادەڕەوی و کەمڕەوی.

پ_ ئەوانەن کە قەدەغەکراوەکان فەرامۆش دەکەن و بەرگری لە ئایینی ئیسلام دەکەن، ئەوانە:

کۆچبەران (المهاجرون) و پشتیوانان (أنصار)ی بەرایی و سەرەتا و ئەوانەش کە بەچاکە شوێنی ئەوان دەکەون، جا ئەو کۆچبەرانەی کە کۆچ دەکەن بۆ ئەوەی نەکەونە ناو بازنەی قەدەغە کراوەکان، هەروەها ئەو تێکۆشەرانەی کە لە پێناوی خوا ئازاریان پێگەیشتووەو

جەنگاون و دوژمنانی خوایان کوشتووەو خۆشیان کوژراون، ئەوانەش کە ئارامگرن لە پێناوی خوا.

ت_ ئەوانەی کە پابەندی ڕەوشتی ڕاست و ڕێك بوون لە هەڵسوکەوتیاندا لەبەرامبەر کەسانی تر، ئەوانە:

تەنها بەڕەواو حەق نەبێت کەس ناکوژن، زینا ناکەن، شایەتی بەدرۆ نادەن، ڕقی خۆیان دەخۆنەوە، لە خەڵکی خۆش دەبن و چاکەکارن و داوای لێخۆشبوون دەکەن بۆ گوناهەکانیان و سورنین لەسەر ئەنجامدانی تاوان، پەیمانی خوا بەجێ دەگەیەنن، ئەو پەیوەندییە دەگەیەنن کە خوای گەورە فەرمانی گەیاندنی کردووە، خۆیان دەشکێنن و خاکی و خۆبەکەم زانن لەبەرامبەر خەڵکی، پشت لە نەفامەکان دەکەن بە نەرمی و سەلام لێکردنیان، کاتێ بە لای قسەی هەرچی و پەرچی و بێ کەڵکدا دەچن بە ڕێزەوە تێدەپەڕن، کاری چاکە دەکەن بۆ وەلانانی خراپەکان، ئەوانەن داوا لە خوای گەورە دەکەن چاوڕۆشنییەکیان پێ ببەخشێت و بیانکاتە پێشەوا بۆ موسڵمانان، داوا دەکەن خوا بیانپارێزێت لە سزای دۆزەخ.

ئەم چوار شتە کۆی ئەو شتانەیە کە پەیامی ئایینی ئیسلام لەخۆی دەگرێت، قورئانی پیرۆزیش بەدەق ئاماژەی بۆ زۆرێك لە شتە وردەکانی کردووە، باسی ئەوەشی کردووە کە پاداشتی ئەو شتانە بەهەشتە، هەروەك لەم ئایەتانەی خوارەوەدا هاتووە:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ فِي ٱلسَّرَّآءِ وَٱلضَّرَّآءِ وَٱلۡكَٰظِمِينَ ٱلۡغَيۡظَ وَٱلۡعَافِينَ عَنِ ٱلنَّاسِۗ وَٱللَّهُ يُحِبُّ ٱلۡمُحۡسِنِينَ ﴿١٣٤﴾ وَٱلَّذِينَ إِذَا فَعَلُواْ فَٰحِشَةً أَوۡ ظَلَمُوٓاْ أَنفُسَهُمۡ ذَكَرُواْ ٱللَّهَ فَٱسۡتَغۡفَرُواْ لِذُنُوبِهِمۡ وَمَن يَغۡفِرُ ٱلذُّنُوبَ إِلَّا ٱللَّهُ وَلَمۡ يُصِرُّواْ عَلَىٰ مَا فَعَلُواْ وَهُمۡ يَعۡلَمُونَ ﴿١٣٥﴾ أُوْلَٰٓئِكَ جَزَآؤُهُم مَّغۡفِرَةٞ مِّن رَّبِّهِمۡ وَجَنَّٰتٞ﴾ آل عمران: ١٣٤_١٣٦. واتە: (ئەوانەی لە خۆشی و ناخۆشیدا، لە هەرزانی و گرانیدا ماڵ و سامانیان دەبەخشن، ڕق و کینەی خۆیان

دەخۆنەوەو خۆگرن، لە خەڵکی خۆش دەبن و لێبوردەن، خوای میهرەبانیش چاکەکاران و چاکەخوازانی خۆش دەوێت. ئەوانەش کە تاوان یان گوناهێك ئەنجام دەدەن یاخود ستەم لە خۆیان دەکەن "دوایی بەخۆیاندا دێنەوەو سزای" خوا دێتە یادیان، ئەوسا داوای لێخۆشبوون دەکەن، جا کێ هەیە کە لە گوناهیان خۆش ببێت جگە لەخوا؟! هەروەها لەسەر گوناهو تاوانیان بەردەوام نابن، لە کاتێکدا دەزانن "ئەوە تاوانە". ئائەوانە پاداشتیان لێخۆشبوون و لێبوردنە لەلایەن پەروەردگاریانەوە لەگەڵ باخەکانی بەهەشتدا).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ وَعِبَادُ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى ٱلْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ ٱلْجَٰهِلُونَ قَالُوا۟ سَلَٰمًا ﴿٦٣﴾ وَٱلَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَٰمًا ﴿٦٤﴾ وَٱلَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا ٱصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ ۖ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا ﴿٦٥﴾ إِنَّهَا سَآءَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا ﴿٦٦﴾ وَٱلَّذِينَ إِذَآ أَنفَقُوا۟ لَمْ يُسْرِفُوا۟ وَلَمْ يَقْتُرُوا۟ وَكَانَ بَيْنَ ذَٰلِكَ قَوَامًا ﴿٦٧﴾ وَٱلَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ ٱللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ ٱلنَّفْسَ ٱلَّتِى حَرَّمَ ٱللَّهُ إِلَّا بِٱلْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ ۚ وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ يَلْقَ أَثَامًا ﴿٦٨﴾ ﴾ الفرقان: ٦٣_٦٨.[1] واتە: (بەندەکانی خوای میهرەبان ئەو کەسانەن کە زۆر بەهێمنی بەسەر زەویدا دەڕۆن، کاتێکیش نەفامان بە قسەو قسەلۆکی ناخۆش بەرەنگاریان دەبن، لە وەڵامیاندا دەڵێن: سڵاو "ڕەوشت بەرزی خۆیان دەنوێنن". ئەوانەی کە شەوگار بۆ پەروەردگاریان بە سوژدە وەستان و نوێژ دەبەنە سەر. ئەوانەی کە دەڵێن: پەروەردگارا؛ لە سزای ئاگر دوورمان بکە و پەنامان بدە، چونکە سزاو ئازاری لە کۆڵ نابێتەوەو بەردەوامە. بەڕاستی ئەو دۆزەخە شوێن و نیشتەجێیەکی زۆر ناخۆش و ناسازە. "هەروەها بەندەکانی خوای میهرەبان" ئەوانەن کە: کاتێك ماڵ و سامانیان دەبەخشن و خەرجی دەکەن، نە زیادەڕەوی تێدا دەکەن و بەزایەی دەدەن، نە دەست نوقاو ڕەزیلیشن، بەڵکو لەو نێوانەدان. هەروەها ئەوانەی هیچ جۆرە خوایەکی

---

(1) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: آل عمران ١٩٥، المائدة ١٢، التوبة ٨٨_٨٩ و١٠٠، الرعد ٢٠_٢٣، الفرقان ٧١_٧٤.

تر لەگەڵ خوادا ناپەرستن، کەسیش ناکوژن کە خودا کوشتنی حەڕام کردبێت مەگەر بەحەق و ڕەوا، هەروەها زینا ناکەن و نزیکی ناکەون، جا ئەوەی ئەو جۆرە کارە خراپانە ئەنجام بدات، ئەوە تووشی سزاو ئازار و ڕیسوایی دەبێت).

وەسفی بەهەشت و بارودۆخی بەهەشتیان، وەک لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە:

١_ نزیک بوونەوەو دەرکەوتنی بەهەشت بۆ بەهەشتییەکان، بەرلەوەی بچنە ناویەوە، هەر یەک لە بەهەشتییەکانیش پلەو مەنزڵگای خۆی دەزانێت لە بەهەشتدا، بۆیە بەرەو شوێنی خۆی دەچێت:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿وَأُزْلِفَتِ ٱلْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ الشعراء: ٩٠. واتە: (ئەوکاتە، بەهەشت لە چاکەکاران و خواناسان نزیك کراوەتەوە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَيُدْخِلُهُمُ ٱلْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ﴾ محمد: ٦.[1] واتە: (هەروەها دەیانخاتە ئەو بەهەشتەوە کە بە جۆرەها شێواز بۆی باس کردوون).

٢_ بەهەشت لە شوێنێکی بەرزە یاخود پلەکانی یان خانوو و تەلار و دار و درەختەکانی بەرزن:

---

(1) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: ق ٣١، التكوير ١٣.

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ﴾ الحاقة: ٢٢، والغاشية: ١٠. واتە: (لە بەهەشتێکی بەرزو بڵندا ژیان دەبەنە سەر).

٣_ پانتایی بەهەشت بەئەندازەی پانتایی نێوان ئاسمانەکان و زەوییە:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا ٱلسَّمَٰوَٰتُ وَٱلْأَرْضُ﴾ آل عمران: ١٣٣. واتە: (و بەهەشتێك کە پانایییەکەی ئاسمانەکان و زەوی گرتۆتەوە).

٤_ بەهەشت چەند دەرگا و دەراوازەیەکی هەیە:

خوای پایەبەرز دەفەرموویت ﴿جَنَّٰتِ عَدْنٍ مُّفَتَّحَةً لَّهُمُ ٱلْأَبْوَٰبُ﴾ ص: ٥٠. واتە: (باخەکانی بەهەشتی عەدن، کە هەر هەموو دەروازەکانی لەسەر پشتە بۆیان).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَٰبُهَا﴾ الزمر: ٧٣. واتە: (هەتا ئەو کاتەی دەگەنە ئەوێ و دەروازەکانی بەهەشت لە ڕوویاندا کراوەیە و لەسەر پشتە).

٥_ بەهەشت سەرپەرشتیاری هەیە، کە پێشوازی و سڵاو لە ئەوانە دەکەن کە دەچنە ناویەوە:

خوای گەورە دەفەرمویت: ﴿وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَٰمٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَٱدْخُلُوهَا خَٰلِدِينَ﴾ الزمر: ٧٣. واتە: (فریشتەکانی بەرپرس و سەرپەرشتیارانی بەهەشت پێشوازییان لێ دەکەن و دەڵێن: درودو سڵاوتان لێبێت، ئێوە پاك و خاوێنن، کەواتە فەرموو بچنە ناو بەهەشتەوە، هاوڕێ لەگەڵ ژیانی هەمیشەیی و نەبڕاوەدا).

٦_ ڕووبارەکانی بەهەشت چەند ڕەنگێکی جیاوازیان هەیە:

خوای پاك و تاك دەفەرموویت: ﴿فِيهَآ أَنۡهَٰرٞ مِّن مَّآءٍ غَيۡرِ ءَاسِنٖ وَأَنۡهَٰرٞ مِّن لَّبَنٖ لَّمۡ يَتَغَيَّرۡ طَعۡمُهُۥ وَأَنۡهَٰرٞ مِّنۡ خَمۡرٖ لَّذَّةٖ لِّلشَّٰرِبِينَ وَأَنۡهَٰرٞ مِّنۡ عَسَلٖ مُّصَفّٗى﴾ محمد: ١٥. واتە: (چەندەها ڕووباری لە ئاوی سازگارو تام نەگۆڕاوی تێدایە و چەندەها ڕووباری شیر کە تامی تێك نەچووە و چەندەها ڕووبار لە شەڕابی تام خۆش و بۆنخۆش بۆ ئەوانەی کە دەیخۆنەوە، چەندەها ڕووبار لە هەنگوینی پاڵفتە و بێگەرد).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَمَآءٖ مَّسۡكُوبٖ﴾ الواقعة: ٣١. واتە: (تاڤگەی جوان و حەوزو فوارەی ڕازاوەی تێدایە).

٧_ ئەو ڕووبارانە بەناو باخەکانی بەهەشتدا دەڕۆن:

خوای پایەبەرز دەفەرمویت:﴿تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ﴾ البقرة: ٢٥ و ٢٦٦.[1] واتە: (چەندەها ڕووبار بەژێر درەخت و بەناو باخەکانیدا دەڕوات).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿تَجۡرِي تَحۡتَهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ﴾ التوبة: ١٠٠. واتە: (چەندەها ڕووبار بە بەردەم کۆشکەکانی و بەژێر درەختەکانیدا دەڕۆن).

﴿تَجۡرِي مِن تَحۡتِهِمُ ٱلۡأَنۡهَٰرُ﴾ الأعراف: ٤٣، یونس: ٩، الكهف: ٣١. واتە: (چەندەها ڕووبار بەژێر درەختەکانیدا و بە بەردەم کۆشکەکانیدا دەڕوات).

[1] سەیری ئەمانە بکە: آل عمران ١٥ و ١٣٦ و ١٩٥ و ١٩٨، النساء ١٣ و ٥٧ و ١٢٢، المائدة ١٢ و ٨٥ و ١١٩، التوبة ٧٢ و ٨٩، الرعد ٣٥، إبراهيم ٢٣، النحل ٣١، طه ٧٦، الحج ١٤ و ٢٣، الفرقان ١٠، العنكبوت ٥٨، الزمر ٢٠، محمد ١٢، الفتح ٥ و ١٧، الحديد ١٢، المجادلة ٢٢، الصف ١٢، التغابن ٩، الطلاق ١١، التحريم ٨، البروج ١١، البينة ٨.

٨_ کانیاوی تێدان:

خوای گەورە دەفەرموویت:﴿فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ﴾ الغاشية: ١٢. واتە: (لەو بەھەشتەدا کانی و سەرچاوەو تاڤگەی ڕەوانی تێدایە).

ھەروەھا دەفەرموویت: ﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ﴾ الرحمن: ٥٠.[1] واتە: (دوو سەرچاوەی لەکانی و ئاوی سازگاریان تیایدایە و بەخوڕ بە جۆگەلەکاندا دەڕۆن).

٩_ خانوی وای تێدایە کە ژوورەکانی لەسەر یەکن، وەك تەلارە چەند نهۆمییەکان:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿لَهُمْ غُرَفٌ مِّن فَوْقِهَا غُرَفٌ مَّبْنِيَّةٌ ﴾ الزمر: ٢٠. واتە: (کۆشك و تەلاری چەند نهۆم کە ژوورەکانی لەسەر یەکن بۆیان ئامادەیە).

١٠_ درەختەکانی خاوەن لق و پۆپی سەوزن، کە ڕەش دەردەکەون لەبەر سەوزاییەکەیان، بۆن و بەرامیان خۆشە:

خوای پەروەردگار دەفەرموویت: ﴿ وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ ﴿٤٦﴾ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٤٧﴾ ذَوَاتَا أَفْنَانٍ ﴿٤٨﴾ ﴾ الرحمن: ٤٦_٤٨. واتە: (بۆ ئەو کەسەش لە مەقامی پەروەردگاری خۆی ترسابێت، دوو باخی ڕازاوە ئامادەیە. جا ئیتر ئەی گرۆی ئادەمیزاد و پەری بەکام لە نازو نیعمەتەکانی پەروەردگار بڕوا ناکەن، کامەی پەسەند ناکەن. ئەو دوو باخەش خاوەنی دارو درەختی گەڵا ناسك و جوانی بریسکەدارە).

---

[1] سەیری ئەم ئایەتەش بکە: الرحمن ٦٦.

﴿ وَمِن دُونِهِمَا جَنَّتَانِ ﴿٦٢﴾ فَبِأَيِّ ءَالَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٦٣﴾ مُدْهَآمَّتَانِ ﴿٦٤﴾ ﴾ الرحمن: ٦٢_٦٤.

واته: (جگەلەو دوو بەهەشتەی کە باسکرا، دوو بەهەشتی تریش ئامادەیە بۆ ئەوانەی کە پلەو پایەیان وا لەخوار خاوەنانی دوو بەهەشتی ناوبراوەوە. جا ئیتر ئەی گرۆی ئادەمیزاد و پەری بەکام لە نازو نیعمەتەکانی پەروەردگار بڕوا ناکەن، کامەی پەسەند ناکەن. "ئەو بەهەشتانەش" ئەوەندە سەوز دەنوێنن مەیلەو ڕەش دەچنەوە لە جوانی و تۆخیدا).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ ﴿٢٨﴾ وَطَلْحٍ مَّنضُودٍ ﴿٢٩﴾ ﴾ الواقعة: ٢٨ و ٢٩. واتە: (لە ژێر سێبەری _ سدر _ی بێ دڕکدان. هەروەها درەختی مۆزیش کە بەرهەمەکانی چین چین لەسەر یەکن).

١١_ سێبەرەکەی درێژو پان و پۆڕ و ڕازاوە:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا ﴾ النساء: ٥٧. واتە: (هەروەها دەیانخەینە ژێر سایەی سێبەری جوان و ڕازاوەیی هەمیشەیی).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ أُكُلُهَا دَآئِمٌ وَظِلُّهَا ﴾ الرعد: ٣٥.(١) واتە: (خواردن و خواردنەوەی "هەمەجۆر و هەمەڕەنگی" بەردەوامە هاوڕێ لەگەڵ سێبەری خۆش).

١٢_ کەش و هەواکەی خۆش و مامناوەندە نە زۆر گەرمە و نەزۆر ساردە:

خوای پاك و تاك ئەفەرموویت: ﴿ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا ﴾ الإنسان: ١٣. واتە: (نەگەرمای خۆر بێزاریان دەکات، نە کزەبا و سەرما سەغڵەتیان دەکات).

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: الواقعة ٣٠، المرسلات ٤١.

١٣_ناز و نیعمەت و خۆشیەکانی زۆر و بیٚ ئەندازەیە:

خوای گەورە دەفەرموویٚت: ﴿ وَإِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا ﴾ الإنسان: ٢٠. واتە: (کاتیٚکیش بەهەر لایەکدا چاودەگیٚڕیت، ئەوە نازو نیعمەتی نەبڕاوەو بیٚ ئەندازەو دەسەڵاتیٚکی گەورە دەبینیت لە باخ و باخات و کۆشك و تەلارو دیمەنی جوان و فراوانی بیٚ سنور).

هەروەها دەفەرموویٚت: ﴿يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴾ غافر: ٤٠.[1] واتە: (بیٚ سنوورو بیٚ حیساب ڕزق و ڕۆزی هەمەجۆرو هەمە چەشنیان پیٚدەبەخشریٚت).

١٤_ژیانی بەهەشتیەکان پڕە لە کامەرانی و شادومانی و بەختەوەری:

خوای گەورە دەفەرموویٚت: ﴿فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَّاضِيَةٍ ﴾ الحاقة: ٢١. واتە: (جا ئەو بەختەوەرە لە ژیانیٚکی پڕ لە شادی و کامەرانیدا دەژی کە زۆر پیٚی ڕازییە).

١٥_ ناز و نیعمەت و خۆشی و شادی بەهەشتییەکان نەبڕاوە و بەردەوامە:

خوای مەزن دەفەرموویٚت: ﴿وَجَنَّتٍ لَّهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ ﴾ التوبة: ٢١. واتە: (لەو بەهەشتانەدا نازو نیعمەتی نەبڕاوە پیٚشکەشیان دەکریٚت).

١٦_ بەخشش و نیعمەتەکان کە ئامادەکراون بۆ بەهەشتییەکان هەرگیز کۆتایی نایەن و نابڕیٚنەوە:

خوای پەروەردگار دەفەرموویٚت: ﴿ إِنَّ هَٰذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُۥ مِن نَّفَادٍ ﴾ ص: ٥٤. واتە: (بەڕاستی ئەمە ڕزق و ڕۆزیمانە بۆ بەختەوەران، هەرگیز تەواو نابیٚت و کۆتایی نایەت).

---

[1] سەیری ئەم ئایەتەش بکە: الطلاق ١١.

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ لَّا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ ﴾ الواقعة: ٣٣.[1] واتە: (نە بەروبوومی تەواو دەبێت، نە قەدەغە کراویشە).

١٧_ گۆشتی هەمەجۆر دەخرێتە بەردەمیان:

خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿وَلَحْمٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ ﴾ الطور: ٢٢. واتە: (حەزو ئارەزوویان لەهەر گۆشتێك بێت پێشكەشیان دەكەین).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَلَحْمِ طَيْرٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ﴾ الواقعة: ٢١. واتە: (گۆشتی هەر باڵندەیەكیش كە حەزی لێ بكەن بۆیان ئامادەیە).

١٨_ خواردنەوەی بەهەشتییەكان لەناو كاسە و كوپە و پەرداخی زۆر جوان و قەشەنگ دایە، كە تام و چێژ دەبەخشن بە بینەران:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ يُطَافُ عَلَيْهِم بِكَأْسٍ مِّن مَّعِينٍ ﴿٤٥﴾ بَيْضَاءَ لَذَّةٍ لِّلشَّارِبِينَ ﴿٤٦﴾ لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنزَفُونَ ﴿٤٧﴾﴾ الصافات: ٤٥ _ ٤٧. واتە: (لە پەرداخی تایبەتیدا شەرابی تایبەتیان بەسەردا دەگێڕن. شەرابەكە زۆر سپی و بەلەزەتە بۆ ئەو كەسانەی كە دەیخۆنەوەو نۆشی دەكەن. ئەو شەرابە نەدەبێتە هۆی سەرئێشە و ئێڵنجدان، نە مەست و سەرخۆش و بێ هۆشیان دەكات).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِن كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا ﴿٥﴾ عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا ﴿٦﴾﴾ الإنسان: ٥_٦.[2] واتە: (بێگومان چاكان و پاكانیش لە

---

[1] سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: هود ١٠٨، الرعد ٣٥، مریم ٦٢، الصافات ٤١.
[2] سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: ص ٥١، الطور ٢٣، الواقعة ١٨_١٩، الإنسان ٢١، النبأ ٣٤.

پەرداخێکی پڕ شەرابدا دەخۆنەوە، کە ئاوێتەکەی لەسەرچاوەی کافورەوەیە. کە کانییەکە بەندەکانی خوا لێی ئەخۆنەوە لە هەر شوێنێك بیانەوێت هەڵی دەقوڵێنن و فوارە دەکات).

١٩_ هەموو جۆرە میوەجات و بەربومێکی بۆن خۆش و بەتام بە هەموو ڕەنگەکانیەوە تیایدا ئامادەیە کە ئارەزووی دەکەن:

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَٰكِهَةٍ ءَامِنِينَ ﴿٥٥﴾﴾ **الدخان: ٥٥. واتە: (بانگ دەکەن تیایدا بۆ هەموو جۆرە میوەیەك، بێ ئەوەی بترسن لە تەواو بوون و، نەخۆش کەوتن و لەبەرچاو کەوتن).**

هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَلَهُمْ فِيهَا مِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِ﴾ **محمد: ١٥.[1] واتە: (هەروەها بۆیان هەیە لەو بەهەشتەدا لە هەموو جۆرە بەرو بووم و میوەیەکی و جوان و بەتام و بۆنخۆش).**

٢٠_ بەروبوومی بەهەشت وەك بەرووبومی دونیایە، بەڵام جیاوازییەکی زۆر لە نێوانیاندا هەیە:

خوای پەروەردگار دەفەرموویت: ﴿كُلَّمَا رُزِقُوا۟ مِنْهَا مِن ثَمَرَةٍ رِّزْقًا ۙ قَالُوا۟ هَٰذَا ٱلَّذِى رُزِقْنَا مِن قَبْلُ ۖ وَأُتُوا۟ بِهِۦ مُتَشَٰبِهًا﴾ **البقرة: ٢٥. واتە: (هەر کاتێك لە میوەو بەرهەمی ئەو باخانەیان بۆ دەهێنن، دەڵێن: ئێستا لەوەتان هێنا، تاوێك لەمەو پێش خواردمان، هەر دەیهێنن و لەیەکتریش دەچن "لە ڕواڵەتدا، بەڵام لە تام و بۆندا زۆر جیاوازن").**

---

[1] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: یس ٥٧، الصافات ٤١_٤٢، ص ٥١، الزخرف ٧٣، الطور ٢٢، الرحمن ٥٢ و٦٨، الواقعة ٢٠ و٣٢، المرسلات ٤٢، النبأ ٣٢.

٢١_ میوەجاتی بەهەشت ملکەچ کراون و ئاسانن بۆ لێکردنەوە:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ﴾ الحاقة: ٢٣. واتە: (میوەجاتی زۆر بەدرەختەکانەوە شۆڕ بۆتەوەو لێکردنەوەی ئاسانە لە دەست ڕەس دایە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلِّلَتْ قُطُوفُهَا تَذْلِيلًا﴾ الانسان: ١٤. واتە: (سێبەری درەختە جوانەکان بەسەر شوێنە خۆشەکانیاندا سەری دەر هێناوەو لێکردنەوەی میوەکانیش ئاسانە و ملکەچ کراوە).

٢٢_ خواردن و خواردنەوە دەخرێتە بەردەم بەهەشتییەکان، بەو ئامێرانەی خواردن کە لە زێرو زیو دروستکراون:

خوای پاك و تاك دەفەرموویێت: ﴿يُطَافُ عَلَيْهِم بِصِحَافٍ مِّن ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ﴾ الزخرف: ٧١. واتە: (لە سینی و کوپی ئاڵتون جۆرەها خواردن و خواردنەوەی جوان و ڕازاوەو تام خۆش و بۆن خۆشیان بەسەردا دەگێڕن).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَيُطَافُ عَلَيْهِم بِآنِيَةٍ مِّن فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرَا ﴿١٥﴾ قَوَارِيرَا مِن فِضَّةٍ قَدَّرُوهَا تَقْدِيرًا ﴿١٦﴾ وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَ مِزَاجُهَا زَنجَبِيلًا ﴿١٧﴾ عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّىٰ سَلْسَبِيلًا ﴿١٨﴾﴾ الانسان: ١٥_١٨. واتە: (هەروەها لە سوڕاحی و دۆڵکەی زیودا شەڕابیان بۆ دەگێڕن کە دەکرێتە ئەو کوپ و پەرداخانەوە کە لە شوشە و کریستاڵی تایبەت دروستکراون. هەموو دام و دەزگای خواردن و خواردنەوەکان لە شووشەی زیو دروستکراون بەشێوەیەکی جوان و دڵڕفێن. هەروەها شەڕابێکی تریان پێشکەش دەکرێت ئاوێتەکەی زەنجەبیلە. کە سەرچاوەیەکە لە بەهەشتدا بە سەلسەبیل ناودەبرێت).

٢٣_ لاوانی ئێسک سووک و ڕووخۆش و زۆر جوانی نەمر، خواردن و خواردنەوە بۆ بەهەشتییەکان ئامادە دەکەن و بە چاکترین شێوە خزمەتیان دەکەن:

خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَّهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَّكْنُونٌ﴾ الطور: ٢٤. **واتە: (هەروەها منداڵانی جوان و ئێسك سووك بە دەوریاندا دێن و خزمەتیان دەکەن دەڵێی مرواری پاك و بێگەردن).**

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا مَّنثُورًا﴾ الانسان: ١٩.[1] **واتە: (ئینجا نێوجەوانانی هەمیشە لاو و ڕووخۆش و جوان و پاك، بەناویاندا دەگەڕێن، کاتێك دەیانبینیت وا دەزانیت مروارین و بەوناوەدا بڵاوبونەتەوە).**

٢٤_ دەستبەند و بازنەکانی بەهەشتییەکان لە زێڕو مرواری و گەوهەرە، هەروەها پۆشاکیان لە ئاوریشمی تەنك و ئەستورە:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِّن سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ ﴾ الكهف: ٣١. **واتە: (بازن و دەستبەندی ئاڵتونیان لە دەست ئەکرێت، پۆشاکی سەوزی جوان دەپۆشن کە دووتوێیە، چینی ژێرەوە ئاوریشمی ئەستورە و چینی سەرەوەش ئاوریشمی تەنکە).**

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿عَالِيَهُمْ ثِيَابُ سُندُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُّوا أَسَاوِرَ مِن فِضَّةٍ ﴾ الانسان:٢١.[1] **واتە: (پۆشاکی بەختەوەران ئاوریشمی سەوزی تەنکە کە بەسەر پۆشاکی ئاوریشمی ئەستوردا لەبەریان کردووە، بە بازنی زیوی ڕازێنراونەتەوە).**

---

[1] سەیری ئەم ئایەتەش بکە: الواقعة ١٧.

٢٥_ بەهەشتییەکان لەسەر قەنەفە و کورسی و فەرش و ڕایەخی ئاوریشمی سەرسورهێنەر شانیان داداوەو پاڵیان داوەتەوە:

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرمووێت: ﴿ هُمْ وَأَزْوَٰجُهُمْ فِى ظِلَٰلٍ عَلَى ٱلْأَرَآئِكِ مُتَّكِـُٔونَ ﴾ یس: ٥٦. واتە: (خۆیان و هاوسەرانیان لەژێر سێبەری درەختی جوان و چڕوپڕدا لەسەر کورسی و قەنەفە ڕازاوەکان شانیان داداوە).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ مُتَّكِـِٔينَ عَلَىٰ رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِىٍّ حِسَانٍ ﴾ الرحمن: ٧٦.[٢] واتە: (شانیان داداوە لەسەر پشتی سەوزو جوان و دۆشەکی نایاب و ڕازاوە).

٢٦_ هاوسەرانی بەهەشتییەکان پاك و بێگەردو ڕەوشت بەرزن، کە قەشەنگ و خۆشەویستن لەلایەن مێردەکانیان، تەنها چاویان لەلای مێردەکانیانە:

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرمووێت: ﴿وَلَهُمْ فِيهَآ أَزْوَٰجٌ مُّطَهَّرَةٌ﴾ البقرة:٢٥. واتە: (هەروەها لەوێدا هاوسەرانی پاك و بێ گەردیان بۆ ئامادەکراوە).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿فِيهِنَّ قَٰصِرَٰتُ ٱلطَّرْفِ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَآنٌّ ﴿٥٦﴾ فَبِأَىِّ ءَالَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٥٧﴾ كَأَنَّهُنَّ ٱلْيَاقُوتُ وَٱلْمَرْجَانُ ﴿٥٨﴾﴾ الرحمن:٥٦ و ٥٨.[٣] واتە: (لەو بەهەشتە حۆری تیادایە کە تەنها تەماشای هاوسەرەکانیان دەکەن، پێش ئەوان دەستی کەسیان لێ نەکەوتووە،

---

[١] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: الحج ٢٣، فاطر ٣٣، ٥٣.

[٢] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: الكهف ٣١، یس ٥٧، الصافات ٤٤، ص ٥١، الطور ٢٠، الرحمن ٥٤، الواقعة ١٥_١٦ و٣٤ و٨٩، الإنسان ١٢_١٣، الغاشیة ١٣_١٦.

[٣] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: النساء ٥٧، الصافات ٤٨_٤٩، ص ٥٢، الزخرف ٧٠، الدخان ٥٤، الطور ٢٠، الرحمن ٧٠ و٧٢ و٧٤، الواقعة ٢٢_٢٣ و٣٥_٣٨، النبأ ٣٣.

نه له گرۆی ئادەمی و نه له پەری. جا ئیتر ئەی گرۆی ئادەمیزاد و پەری بەکام له نازو نیعمەتەکانی پەروەردگار بڕوا ناکەن، کامەی پەسەند ناکەن. ئەو هاوسەرانه له جوانی و شۆخ و شەنگی و قەشەنگیدا وەکو یاقوت و مەرجانن).

٢٧_ شادمان و بەختەوەر بوون بە بینینی خوای گەورە:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿لِّلَّذِينَ أَحۡسَنُواْ ٱلۡحُسۡنَىٰ وَزِيَادَةٞ﴾ یونس: ٢٦. واته: (بۆ ئەو کەسانەی چاکەیان کردووە، پاداشتی زۆر چاك هەیه لەگەڵ زیادەدا که گەیشتنه به دیداری خوای گەورەوە).

خوای بێ وێنه دەفەرمووێت: ﴿وُجُوهٞ يَوۡمَئِذٖ نَّاضِرَةٌ ٢٢ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٞ ٢٣﴾ القیامة: ٢٢_٢٣.[1] واته: (لەو ڕۆژەدا، ڕووخسارانێك گەشاوەو ناسك و ئاسوودەن. چونکه "هەریەکه بۆ خۆی" تەماشای پەروەردگاری دەکات).

٢٨_ هەر شتێك دەروون و نەفس، حەزو ئارەزووی بکات ئەوا له بەهەشتدا هەیه:

خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿وَفِيهَا مَا تَشۡتَهِيهِ ٱلۡأَنفُسُ وَتَلَذُّ ٱلۡأَعۡيُنُ﴾ الزخرف: ٢٣. واته: ("ئەوان لەناو نازو نیعمەتدا" که حەزیان لێی بوو و ئارەزوویان دەکرد بۆ هەتا هەتایی دەمێنن).

خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿لَهُم مَّا يَشَآءُونَ فِيهَا وَلَدَيۡنَا مَزِيدٞ﴾ ق: ٣٥.[1] واته: (هەرچیش داوا دەکەن و حەزی لێ دەکەن بۆیان ئامادەیه تیایدا، زۆر لەوەش زیاترمان لایه).

---

[1] لەبارەی بینینی خوای پەروەرگار، هەروەها بۆچوون و مەزهەبەکانی زانایان لەوبارەوە بگەڕێوە بۆ بەشی خواناسی (الالهیات).

٢٩_ بۆ هەتا هەتایی و هەمیشەیی بەهەشتییەکان ژیان لە بەهەشتدا بەسەر دەبەن:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَهُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ﴾ البقرة: ٢٥. واتە: (ژیانی هەمیشەیی و نەبڕاوە لەو بەهەشتەدا دەبەنە سەر).

خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿هُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ﴾ البقرة: ٨٢.[١] واتە: (هەر ئەوان نیشتەجێی بەهەشتن و تیایدا ژیانی هەتا هەتایی دەبەنە سەر).

خوای بێ هاوەڵ و هاوبەش دەفەرموویت: ﴿خَٰلِدِينَ فِيهَا﴾ آل عمران: ١٥ و ١٣٦ و ١٩٨.[٢] واتە: (هاوڕێ لەگەڵ ژیانی نەبڕاوە).

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿خَٰلِدِينَ فِيهَآ أَبَدٗا﴾ النساء:٥٧ و ١٢٢.[٤] واتە: (لەوێدا ژیانی هەمیشەیی و بەردەوام دەبەنە سەر).

خوای باڵادەست دەفەرموویت: ﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا ٱلۡمَوۡتَ إِلَّا ٱلۡمَوۡتَةَ ٱلۡأُولَىٰۖ وَوَقَىٰهُمۡ عَذَابَ ٱلۡجَحِيمِ﴾ الدخان: ٥٦. واتە: (لە هەمووی خۆشتر ئەوەیە کە هەرگیز تاڵیی مردن ناچێژن تیایدا جگە لەو مردنەی یەکەمجار، و پەروەردگاریان لە سزای دۆزەخ بەدووری گرتوون و پاراستوونی).

---

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: النحل ٣١، الأنبياء ١٠٢، الفرقان ١٦.

(٢) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: الأعراف ٤٢، يونس ٢٦، المؤمنون ١١، آل عمران ١٠٧، هود ٢٣.

(٣) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: النساء ١٣، المائدة ٨٥، التوبة ٧٢ و٨٩، هود ١٠٨، إبراهيم ٢٣، الكهف ١٠٨، طه ٧٦، الفرقان ٧٦، العنكبوت ٥٨، لقمان ٩، الأحقاف ١٤، الفتح ٥، الحديد ١٢، المجادلة ٢٢.

(٤) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: المائدة ١١٩، التوبة ٢٢ و ١٠٠، التغابن ٩، الطلاق ١١، البينة ٨.

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ٱدۡخُلُوهَا بِسَلَٰمٍۖ ذَٰلِكَ يَوۡمُ ٱلۡخُلُودِ﴾ ق: ٣٤.[١] واتە: (بفەرموون بچنە ناو بەهەشتەوە لەگەڵ ئاشتی و ئارامی و هێمنیدا، ئا ئەوە ئیتر ڕۆژی نەمری و نەبڕاوەیە).

٣٠_ قسەی بێ کەڵک و نابەجێ و یەکتر تۆمەتبار کردنی تێدا نییە:

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿لَا يَسۡمَعُونَ فِيهَا لَغۡوٗا وَلَا تَأۡثِيمًا ٢٥ إِلَّا قِيلٗا سَلَٰمٗا سَلَٰمٗا ٢٦﴾ الواقعة: ٢٥_٢٦. واتە: (هیچ جۆرە قسەیەکی نابەجێ و نادروست و ناڕێك نابیستن و یەکتریش گوناهبار ناکەن. جگە لەوتنی سڵاو و وەڵامدانەوەو قسەی خۆش نەبێت).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿لَّا يَسۡمَعُونَ فِيهَا لَغۡوٗا وَلَا كِذَّٰبٗا﴾ النبأ: ٣٥.[٢] واتە: (لەو بەهەشتەدا هیچ جۆرە قسەیەکی پڕو پووچ و درۆو دەلەسەیەك نابیستن).

٣١_ هەست بە ماندوێتی و بێزاری ناکەن:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿لَا يَمَسُّهُمۡ فِيهَا نَصَبٞ﴾ الحجر: ٤٨. واتە: (هیچ جۆرە بێ تاقەتی و بێزاری و ناخۆشی و پەستییەك دووچاریان نابێت).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٞ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٞ﴾ فاطر: ٣٥. واتە: (هیچ نەخۆشی و ناخۆشییەك توخنمان ناکەویت، هیچ ئازارو ئێشێکی دەروونی تووشمان نابێت و هیچ بێزاری و ماندووبوونێکیش ڕوومان تێناکات).

٣٢_ سوپاس و ستایشی پەروەردگاریان دەکەن لەسەر ئەوەی بەڵێنی خۆی هێنایەجێ و نازو نیعمەتی بەوان بەخشیووە:

---

[١] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: الحجر ٤٨، الزمر ٧٣، الزخرف ٧١.

[٢] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: مریم ٦٢، الغاشیة ١١.

خوای باڵادەست دەفەرموویێت: ﴿وَقَالُواْ ٱلۡحَمۡدُ لِلَّهِ ٱلَّذِي صَدَقَنَا وَعۡدَهُۥ وَأَوۡرَثَنَا ٱلۡأَرۡضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ ٱلۡجَنَّةِ حَيۡثُ نَشَآءُ﴾ الزمر: ٧٤. واتە: (ئەوسا ئیتر ئەو بەختەوەرانە دەڵێن: سوپاس و ستایش بۆ ئەو خوایەی، کە بەڵێنی خۆی بۆمان بردە سەرو کردینی بەخاوەنی سەر زەمینی بەهەشت و لەهەر شوێنێك و لەهەر جێیەکیدا بمانەوێت سەربەستانە ژیان دەبەینە سەر).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَنَادَىٰٓ أَصۡحَٰبُ ٱلۡجَنَّةِ أَصۡحَٰبَ ٱلنَّارِ أَن قَدۡ وَجَدۡنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقّٗا فَهَلۡ وَجَدتُّم مَّا وَعَدَ رَبُّكُمۡ حَقّٗاۖ قَالُواْ نَعَمۡۚ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنُۢ بَيۡنَهُمۡ أَن لَّعۡنَةُ ٱللَّهِ عَلَى ٱلظَّٰلِمِينَ﴾ الأعراف: ٤٣.(١) واتە: ("ئەوسا ئیتر هەمووان بەیەك دەنگ و یەك ئاواز" دەڵێن: سوپاس و ستایش بۆ ئەو خوایەی کە هیدایەت و ڕێنمووی کردین بۆ ئەم جێگە و ڕێگە خۆشە، ئەگەر ئەو خودایە هیدایەت و ڕێنمووی نەکردینایە هەرگیز ڕێگەی هیدایەتمان نەدەزانی و ئەم پاداشتەمان وەرنەدەگرت، سوێند بەخوا بەڕاستی پێغەمبەرانی پەروەردگارمان بەحەق و ڕاستیەوە هاتن، ئەوسا بانگیان لێکرا: ئەوە ئەو بەهەشتەیە کە پێتان دراوە، بەهۆی ئەو کارو کردەوانەی کە ئەنجامتان دەدا).

٣٣_ هیچ ڕق و کینەیەک لە دڵ و دەروونی بەهەشتییەکاندا نییە:

خوای پاك و تاك دەفەرموویێت:﴿وَنَزَعۡنَا مَا فِي صُدُورِهِم مِّنۡ غِلّٖ﴾ الأعراف: ٤٣. واتە: ("هەروەها لە دەروازەی بەهەشتدا" هەرچی بوغزو کینەیەك لە دڵ و دەروون و سینەیاندا بوو ئێمە دامان ڕنی).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿وَنَزَعۡنَا مَا فِي صُدُورِهِم مِّنۡ غِلّٖ﴾ الحجر: ٤٧. واتە: (لە کاتێکدا هەرچی کینەو بوغزە لە دڵ و دەروونیاندا دەرمان کێشا).

---

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: الأعراف ٤٣، یونس ١٠، فاطر ٣٤.

٣٤_ چاك و چۆنیشیان له بەهەشتدا سڵاو كردنه:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿تَحِيَّتُهُمۡ فِيهَا سَلَٰمٌ﴾ إبراهيم: ٢٣. واته: (چاك و چۆنیان له بەهەشتدا سڵاوكردنه).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿وَتَحِيَّتُهُمۡ فِيهَا سَلَٰمٌ﴾ یونس: ١٠. واته: (چاك و چۆنیشیان لەوێ سڵاوكردنه).

٣٥_ فریشتەكان بەسڵاوی گەرمەوە پێشوازییان لێ دەكەن:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿جَنَّٰتُ عَدۡنٖ يَدۡخُلُونَهَا وَمَن صَلَحَ مِنۡ ءَابَآئِهِمۡ وَأَزۡوَٰجِهِمۡ وَذُرِّيَّٰتِهِمۡۖ وَٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ يَدۡخُلُونَ عَلَيۡهِم مِّن كُلِّ بَابٖ ٢٣ سَلَٰمٌ عَلَيۡكُم بِمَا صَبَرۡتُمۡۚ فَنِعۡمَ عُقۡبَى ٱلدَّارِ ٢٤﴾ الرعد: ٢٣_٢٤. واته: (كه باخچەكانی بەهەشتی _عەدنه_ بۆیان ڕازاوەتەوە، بەشادییەوە دەچنه ناوی، هاوڕێ لەگەڵ هەر كەسێك چاك و پاك و خواناسه له باووباپیران و هاوسەرانیان و نەوەكانی، جا فریشتەكان دەچن بۆ سەردانیان له هەموو دەروازەكانەوە. "دەڵێن" سڵاوتان لێبێت لەبەرامبەر خۆگرتنتانەوە، كەوابوو ئای چەنده جێگه و ڕێگەیەكی خۆشتان بۆ خۆتان مسۆگەر كرد).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿لَا يَحۡزُنُهُمُ ٱلۡفَزَعُ ٱلۡأَكۡبَرُ وَتَتَلَقَّىٰهُمُ ٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ هَٰذَا يَوۡمُكُمُ ٱلَّذِي كُنتُمۡ تُوعَدُونَ﴾ الأنبياء: ١٠٣. واته: ("ئەو بەختەوەرانه" لێقەومانی گەورەو تەنگانەی بێ سنووری "قیامەت" تووشی غەمباری و پەژارەیان ناكات، بەڵكو فریشتەكان "بەڕووی خۆشەوە پێشوازیان لێ دەكەن و" دەڵێن ئەمه ئەو ڕۆژەیه كه كاتی خۆی بەڵێنتان پێدەدرا).

٣٦_ بەهەشتیەکان ناترسن و خەفەتیش ناخۆن:

خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿ٱدۡخُلُواْ ٱلۡجَنَّةَ لَا خَوۡفٌ عَلَيۡكُمۡ وَلَآ أَنتُمۡ تَحۡزَنُونَ﴾ الأعراف: ٤٩. واتە: (دە بچنە بەهەشتەوە، نە ترس و بیمتان لەسەرە نە غەم و پەژارەش دەخۆن).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ٱدۡخُلُوهَا بِسَلَٰمٍ ءَامِنِينَ﴾ الحجر: ٤٦.[1] واتە: ("پێیان دەوترێت:" فەرموون بچنە ناوی بەسەلامەتی و سەلامتان لەسەر بێت، ژیانی پڕ لە ئاسوودەیی تیادا بەرنە سەر).

٣٧_ ڕووی گەش و شادییان پێ دەبەخشرێت:

خوای پەروەردگار دەفەرمووێت: ﴿وَلَقَّىٰهُمۡ نَضۡرَةً وَسُرُورًا﴾ الدهر: ١١. واتە: (ڕووی گەش و شادمانی پێیبەخشین).

٣٨_ خاوەن حورمەت و ڕێز لێنراون:

خوای گەورە دەفەرمووێت:﴿وَهُم مُّكۡرَمُونَ﴾ الصافات: ٤٢. واتە: (قەدرو ڕێزێکی بێ وێنە لەلایەن پەروەردگارو فریشتەکانەوە لێیان دەگیرێت).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿أُوْلَٰٓئِكَ فِي جَنَّٰتٖ مُّكۡرَمُونَ﴾ المعارج: ٣٥. واتە: (ئا ئەوانە لە باخەکانی بەهەشتدا ڕێز لێنراون).

---

[1]) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: مریم ٦٠، الدخان ٥١ و٥٢ و٥٥، ق ٣٤.

٣٩_ بەهەشتییەکان میهرەبانی و ڕەزامەندی خوای گەورە دەست دەخەن:

خوای پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُم بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرِضْوَانٍ﴾ التوبة: ٢١. واتە: (پەروەردگاریان مژدەیان دەداتێ بە ڕەحمەت و میهرەبانی تایبەت لەلایەن خۆیەوە، هاوڕێ لەگەڵ ڕەزامەندی).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ التوبة: ٧٢.[1] واتە: (خوای گەورە بەڵێنی داوە بە ئیمانداران لە پیاوان و لە ئافرەتان، بەوەی کە باخەکانی بەهەشتیان پێ دەبەخشێت کە چەندەها ڕووبار بەژێر درەختەکان و بە بەردەم کۆشکەکانیدا دەڕوات، هاوڕێ لەگەڵ ژیانی هەمیشەیی و نەبڕاوە تیایدا، هەروەها چەندەها جێگە و ڕێگە و کۆشك و تەلاری خۆش و ڕازاوەی تایبەتی لە بەهەشتداو لە ناو باخی چڕوپڕی "عەدەن"دا، لەگەڵ ڕەزامەندی خوای گەورەدا، کە لە هەموو نازو نیعمەتەکان بەنرخترو گرنگترە).

٤٠_بەدەستهێنانی بەهەشت گەورەترین سەرکەوتن و دەستکەوتی بێ سنووریانە:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ النساء: ١٣.[2] واتە: (بێگومان هەر ئەوەشە سەرفرازی گەورەو دەستکەوتی بێ سنوور).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿حَسُنَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا﴾ الفرقان: ٧٦.[1] واتە: (بەڕاستی جێگە و ڕێگە و نیشتەجێیەکی خۆش و سازگارو ڕازاوەیە).

---

[1] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: آل عمران ١٥، المائدة ١١٩.

[2] سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: التوبة ٨٩ و ١٠٠، الصف ١٢، التغابن ٩.

٤١_ مژدەیان پێ دەدرێت:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿بُشۡرَىٰكُمُ ٱلۡيَوۡمَ جَنَّٰتٞ﴾ الحديد: ١٢. واتە: (مژدەی ئێوە ئەمڕۆ باخەکانی بەهەشتە).

٤٢_ پیرۆزباییان لێدەکرێت بەوەی لەناو ئەو ناز و نیعمەت و خۆشیانەدان:

خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿كُلُواْ وَٱشۡرَبُواْ هَنِيٓـَٔۢا بِمَا كُنتُمۡ تَعۡمَلُونَ﴾ الطور: ١٩، المرسلات: ٤٣. واتە: (پێیان دەوترێت بخۆن و بخۆنەوەو نۆشی گیانتان بێت لە پاداشتی کردەوەی چاك و ڕێك و پێکتاندا).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿كُلُواْ وَٱشۡرَبُواْ هَنِيٓـَٔۢا بِمَآ أَسۡلَفۡتُمۡ فِي ٱلۡأَيَّامِ ٱلۡخَالِيَةِ﴾ الحاقة: ٢٤. واتە: ("ئینجا پێیان دەوترێت" بخۆن و بخۆنەوە نۆشتان بێت، بەهۆی دەست پێشخەریتان لە ڕۆژگاری ڕابردوودا).

٤٣_ بەهەشتییەکان سەرگەرم و سەرقاڵن لەناو خۆشی و شادی و بەختەوەرییەکی بێ هاوتادا، بۆیە ماوەی پرسیارکردنیان نییە، جا دوای ئەو ناز و نیعمەتە هەتا هەتاییە پرسیار و داوای چی دەکەن؟

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرمووێت: ﴿إِنَّ أَصۡحَٰبَ ٱلۡجَنَّةِ ٱلۡيَوۡمَ فِي شُغُلٖ فَٰكِهُونَ﴾ يس: ٥٥. واتە: (بەڕاستی ئەمڕۆ بەهەشتیەکان لەناو خۆشی و شادی و کامەرانیەکی بێ وێنەدا سەرگەرمن).

() سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: آل عمران ١٨٥، النساء ١٣، التوبة ٧٢، الدخان ٥٧، الحديد ١٢، الكهف ٣١، الصافات ٦٠، الفتح ٥، البروج ١١

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ فَٰكِهِينَ بِمَآ ءَاتَىٰهُمۡ رَبُّهُمۡ ﴾ الطور: ١٨. واتە: (زۆر کەیف خۆش و دڵخۆش و ڕووخۆشن بەو بەخشانەی کە پەروەردگاریان پێی بەخشیون).

٤٤_ بەهەشتییەکان، بەهەشت بە هیچ جێگرەوە و شوێنێك و جێگایەکی تر ناگۆڕنەوە، لەبەر ئەو ناز و نیعمەتانەی کە بەهەشت هەیەتی:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ كَانَتۡ لَهُمۡ جَنَّٰتُ ٱلۡفِرۡدَوۡسِ نُزُلًا ١٠٧ خَٰلِدِينَ فِيهَا لَا يَبۡغُونَ عَنۡهَا حِوَلًا﴾ الکهف: ١٠٧_١٠٨. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی کە ئیمان و باوەڕیان هێناوەو کردەوە چاکەکانیان ئەنجامداوە، ئێمە هەر لە زووەوە بەهەشتی فیردەوسمان بۆ ئامادە کردوون، تا لەوێ دابەزن و ژیانی کامەرانی تیایدا دەبەنەسەر. ژیانیان تیایدا بەردەوام و نەبڕاوەیە، نایانەوێت بگوێزرێنەوە بۆ شوێنێکی تر "لەبەرچاویان ناکەوێت").

ئا بەوشێوەیە وێنەی بەهەشت بۆ ئێمە ڕوون و ڕۆشن دەبێت، کە دانیشتوانەکەی تیایدا دەسوڕێنەوەو خۆشی و شادی دەکەن و ڕادەبوێرن بەهەموو جۆرەکانیەوە، (م. عبدالرزاق نوفل) لە کتێبەکەی کە بەناوی (یوم القیامة)ە دەڵێت:

بەهەشتیەکان جیاوازن و پلە پلەن، وەك چۆن دانیشتوانی دونیا پلە پلەن، لە چۆنیەتی و شێوازەکانی چێژو تام وەرگرتن، جا هەندێك کەس دەبینین کە لە ژیانی دونیا بەدوای چێژو خۆشی دەگەڕێت لە ڕێگەی چێشت و خواردنی خۆش و باشەوە یاخود لەڕێگەی خواردنەوەی خۆش و فێنکەرەوە یان لە ڕێگەی دیمەنی جوان و قەشەنگەوە یان ئاوازێکی ڕێکەوە یاخود دانوستانێکی ئارام لەگەڵ هاوڕێیەکدا یاخود لە ڕێگەی تەنیایی و بیرکردنەوەوە، لە دونیادا کۆمەڵە کەسێکی پاك و پوخت هەن، کە هەموو خۆشی و چێژێکیان و بەختەوەرەییان بریتیە لە تەنیا بوونی لەگەڵ خوای گەورە لە نوێژو نزاکانیەوە.... بەم شێوەیە.

جا کاتێك كه دەيبينى له دواڕۆژدا ڕووناکایی و نووری خوای گەورە پەخش دەبێت بەسەر بووندا، پەردەکان هەڵدەگیرێن و لادەچن، بۆ ئەوەی دڵ و دەروونەکان بەر لەچاوەکان پەیوەست ببن بەو نوورە پاك و بەرزو پیرۆزە.... جا مرۆڤ بە دوو بەشە پاکەکەی هەوڵدەدات کە پەیوەست ببێت و دەست بگرێت بە ئەصڵ و بنەچەی نوورەکە و ئاوێتە ببێت لە بوونێکدا کە جگە لەخوای گەورە هیچی تر نابینرێت... ئەم شتانە بەدی دەکەین لە کەسانێکدا لەکاتی خوادرن و خواردنەوەو ڕابواردن... جا ئایا هیچ خۆشی و چێژێك و بەختەوەری و شادمانییەك هەیە بە ئەندازەی نزیك بوون لە خوای گەورەو بینینی... بێگومان هیوای باوەڕداران _ هەروەك نووری ئەوان بۆیان ڕۆشن کراوەتەوە _ ئەوەیە کە لەو نوورە بەهرەوەر ببن، تا ببنە بەشێك لەو نوورە، هەر ئەمەشە کە پێی لەخوای گەورە دەپاڕێنەوە، داوای لێدەکەن بە دەقی ئایەتی پیرۆز: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ تُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ تَوۡبَةٗ نَّصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمۡ أَن يُكَفِّرَ عَنكُمۡ سَيِّـَٔاتِكُمۡ وَيُدۡخِلَكُمۡ جَنَّٰتٖ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ يَوۡمَ لَا يُخۡزِي ٱللَّهُ ٱلنَّبِيَّ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مَعَهُۥۖ نُورُهُمۡ يَسۡعَىٰ بَيۡنَ أَيۡدِيهِمۡ وَبِأَيۡمَٰنِهِمۡ يَقُولُونَ رَبَّنَآ أَتۡمِمۡ لَنَا نُورَنَا وَٱغۡفِرۡ لَنَآۖ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ﴾ التحريم: ٨.[1] واتە: (ئەی ئەو کەسانەی باوەڕتان هێناوە، ئێوە بە تەوبە و پەشیمانییەکی پوخت و دڵسۆزانەوە ڕووبکەنە خوا، نزیکە پەروەردگارتان لە هەڵە و گوناهەکانتان خۆش ببێت و بتانخاتە باخەکانی بەهەشتەوە کە چەندەها ڕووبار بەژێر درەخت و کۆشکەکانیدا دەڕوات، ڕۆژێك دێت کە خوا پێغەمبەرو ئەوانەی لەگەڵیدان خەجاڵەت و شەرمەزار ناکات، نوورو ڕووناکیان دەدرەوشێتەوەو دێت و دەچێت لەبەردەم و لای ڕاستیانەوەو دەڵێن: پەروەردگارا ئەم نوورو ڕووناکیەمان بۆ زیاد بکە و لێمان خۆش ببە، چونکە بەڕاستی تۆ دەسەڵاتت بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

---

(1) يوم القيامة _ عبدالرزاق نوفل ١٥٥_١٥٧ (بە دەستکارییەوە).

بەڵام دووان لەسەر شوێنی بەهەشت و ئاگری دۆزەخ ئایا ناوبراوان ئێستا بەدیهێنراون یان نا؟ ئێمە پێویستمان بەوە نییە لێرەدا لەسەری بدوێین، چونکە بابەتێکی واگرنگ نییە و تایبەت نییە بە کرۆکی بیروباوەڕەوە[1].

---

(1) لە بارەی ئەم بابەتە سەیری: المواقف وشرحه للسيد الشريف ١/٣٠١، المقاصد وشرحه للتفتازاني ٥/١٠٧.

بەشی حەوتەم

كوفرو تەكفیر

لە سێ دەروازە پێك دێت:

دەروازەی یەكەم: واتای كوفر و جۆرەكانی.

دەروازەی دووەم: حوكمی تەكفیركردنی ئەهلی قیبلە.

دەروازەی سێیەم: سزای هەڵگەڕاوە (مرتد).

دەروازەی یەکەم

واتای کوفر و جۆرەکانی

لە کۆتایی بەشی (پێغەمبەرایەتی)دا بنەماکانی بانگەوازی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ) خرایەڕوو، ئەوەشمان باسکرد کە شایەتمان: (أشهد أن لا اله الله، وأشهد أن محمد رسول الله) ناونیشانی دەرگای چوونەژوورەوەیە بۆ ناو ئیسلام، چونکە هیچ کەسێك ناچێتە ناو ئیسلام تا هەردوو پارچەکەی شایەتمان بەیەکەوە دەرنەبڕێت، لەبەرئەوەی دەربڕینی شایەتمان نمیاش کردن و وێناکردنی ئەو بەشەی ئیسلامە کە لە دڵدا جێگیر بووە.

لەبەر ئەمە شایەتمان بنەمای یەکەم لە بنەماکانی ئیسلام، هەروەك لە فەرموودەکەی جبریلدا هاتووە کاتێك پرسیار لە پێغەمبەر (ﷺ)دەکات لەبارەی ئیمان و ئیسلام، (فەرمووی: ئەی موحەممەد، پێم بڵێ: ئیسلام چییە؟. پێغەمبەری خوا (ﷺ) لە وەڵامدا فەرمووی: ئیسلام بریتییە لەوەی: هیچ پەرستراوێك نییە بە حەق جگە لە خوای گەورە و موحەممەدیش نێردراوی خوایە، نوێژ بکەیت و زەکات بدەیت و ڕۆژووی مانگی ڕەمەزان بگریت و حەج بکەیت ئەگەر لە تواناتدا هەبێت)[1].

---

[1]) ئەم فەرموودەیەی جبریل بەم دەربڕینە لە صەحیحی موسلیمدا هاتووە: کتاب الایمان، أول باب بیان الایمان و الاسلام، رقم ٨، عن عمر بن خطاب (رضي الله عنه).

جا ئەگەر مرۆڤ بچێتە ناو ئایینی ئیسلام و موسڵمان ببێت، ئەوا هەم ئەرك و هەم مافیشی دەبێت، بەو شێوەیەی لە قورئانی پیرۆز و سوننەتی بەپێزی پێغەمبەردا (ﷺ) هاتووە.

هیچ شتێك موسڵمان ناخاتە دەرەوەی بازنەی ئیسلام، ناسنامە و پێناسەی ئیسلام لە هیچ کەسێك وەرناگیرێتەوە، مەگەر موسڵمانەکە خۆی کارێك بکات کە سەربکێشێت بۆ کوفرو بێ باوەڕی.

ئەمەش پاڵمان دەنێت بۆ ئەوەی ئەو بابەتانەی خوارەوە، ڕوون بکەینەوە:

واتای کوفر، جۆرەکانی، ئەو شتانەی دەبنە هۆی تەکفیر کردن، تەکفیر کردنی ئەهلی قیبلە، سزای هەڵگەڕاوە (مرتد).

کوفر لە زمانەوانی و زاراوەدا:

کوفر لە بنچینەی زمانەوانیدا: بریتییە لە داپۆشین و شاردنەوە. بۆیە بە جوتیار دەوترێت (کافر) چونکە تۆ دادەپۆشێت و دەیشارێتەوە[1].

لە زاراوەدا: بریتیە لەو شتەی مرۆڤی بێ باوەڕو کافر (بریتییە لەو مرۆڤەی بە کوفر وەسف دەکرێت) بێ بەش دەکات لە بەشدار بوون لەو فرە حوکم و یاسانەی تایبەتن بە موسڵمانان[2].

جا لەبەر ئەوەی لەلای هەموو تاقمەکان[1] کوفر لە ڕووی شەرعیەوە بریتییە لە پێچەوانە و دژ بوون لەگەڵ ئیمان و باوەڕ، بۆیە دەستە جیاوازەکانی زانایانی کەلام ڕاجیاییان هەبووە لە

---

(١) المصباح المنير مادة (كفر).

(٢) الكليات للكفوي ٧٦٤. وتویەتی: ئەمە نزیکترینیانە.

دەستنیشان کردنی واتای زاراوەیی کوفر بەپێی ڕاجیاییان لە دەستنیشان کردنی واتای ئیمان و باوەڕ.

١_ هەیانە وتویەتی: ئیمان و باوەڕ بە خوابوون، بریتیە لە ناسینی خوا، هەروەها وتویەتی: کوفرو بێ باوەڕی، بریتییە لە: نەناسینی خوا(١).

بەڵام ڕەخنەیەك ئاراستەی ئەم دەستنیشان کردن و سنوردار کردنە کراوە:

ئەوەیە کە هەر کەسێك پەیامەکانی ئاسمانی بەدرۆ زانی و نکۆڵی لێکرد، توانجی لە پێغەمبەردا و پەنجەی تۆمەتی بۆ درێژکرد و کڕنووشی بۆ بت برد، ئەوا بەیەکدەنگی زانایان ئەو کەسە کافرە. ئەمەش بەهۆی خوا نەناسی ئەو نییە، بەڵکو دەکرێت هەندێك لەو ڕەفتارانە لە کەسێکی خواناسەوە دەربچێت بەڵام نەزان بێت سەبارەت بە دوورکەوتنەوە لەم جۆرە کارانە یان نەزان بێت بە زانیارییەکان لەم بارەوە(٢).

٢_ هەندێکی تر وتویانە: ئیمان، بریتییە لە: گوێڕایەڵی، ئەمە ڕای: موعتەزیلە و خەواریجەکانە، هەروەها لەبارەی کوفر وتویانە: کوفر بریتییە لە تاوان و گوناه. بەڵام خەواریجەکان وتویانە: هەموو تاوانێك کوفرە.

جا (موعتەزیلە) تاوان و گوناهیان بۆ سێ بەش دابەش کردووە:

أ_ بەشێك لە تاوان و گوناه سەرچاوە دەگرن لە نەناسینی خواو یەکتاییەکەی و ئەو شتانەی کە شیاوی پەروەردگار نین. هەروەها نەزانین سەبارەت بە پەیامی پێغەمبەرەکەی،

---

(١) كشاف اصطلاحات الفنون ١٣٦٨.

(٢) الكليات للكفوي ٧٦٤ وكشاف اصطلاحات الفنون، سەرچاوەی پێشوو.

(٣) الكليات. سەرچاوەی پێشوو. تەهانوی لە (كشاف اصطلاحات الفنون)دا وتویەتی: (پوچەڵی ئەم پێناسەیە دیارە)، بەبێ ئەوەی ڕووی پوچی و بێ بنەماییەکەی دیاری بکات.

وەك: فڕێدانی قورئانی پیرۆز بۆ ناو شوێنی پیس و زبڵدان و دەربڕینی ئەو وشانەی کە ئاماژەن لەسەر نەزانی کەسەکە بە گەورەیی ئەو گوناهانە: وەك: تانە و توانجدان و سوکایەتی کردن بە پێغەمبەر، جا ئەم جۆرە تاوانانە کوفرن.

ب_ بەشێکی تری تاوان و گوناه، گوناهبارەکە و تاوانکارەکە دەردەکات لە بازنەی ئیمان، دەیخاتە پلەیەك لەنێوان دوو پلەکە (المنزلة بين المنزلتين)، بەو واتایەی تاوانکارەکە حوکمی کوفرو ئیمانی بەسەردا نادرێت واتە: نە بە ئیمان نە بە کوفر وەسف ناکرێت، بەڵکو بە لاسارو تاوانکار وەسفی ئەکرێت، ئەو بەشە تاوانە پێیان دەوترێت گوناهە گەورەکان، وەك: کوشتنی مرۆڤێك بە ئەنقەست، زیناکردن، مەیی خواردنەوە.

پ_ بەشێکی تر لە گوناه، گوناهکارەکە بەهۆیەوە لە خانەی ئیمان ناچێتەدەر، پێویستیش ناکات ئەنجامدەری ئەو جۆرە تاوانە بە کوفر یاخود بە لاسار (فاسق) وەسف بکرێت، ئەم بەشە تاوانە پێی دەوترێت گوناهە بچوکەکان، وەك: بەرەڵاکردنی داوێن و شەرمگە (عورة)، خۆ گێل کردن[1].

بەڵام بەرپەرچ دەدرێتەوە:

هەر تاوان و گوناهێك بە مەبەستی بەدرۆ خستەوەی پێغەمبەر نەبێت لەو پەیامەی کە هێناویەتی ئەوا نابێتە کوفر[2].

---

(1) دانەر بە (سفە: گێلی) هێناویەتی، بەڵام لەبەر ئەوەی من سەرم سوڕماوە گێلی بۆچی تاوانە و دەچێتە چ چوارچێوەیەکی تاوانەوە، بۆیە هەڵسام بە گۆڕینی بۆ (خۆ گێل کردن) پێم وایە ئەمە شیاوترە. خوا زاناترە. (وەرگێڕ).

(2) هەر دوو سەرچاوەکەی پێشوو.

٣_هەیە وتویەتی: ئیمان واتە زانین (بەڕاستدانان) بە دڵ، دانپێدانان بە زمان، جێبەجێکردن بە ئەندامەکان، هەروەها وتویەتی: کوفریش: بریتییە لە کەم و کوری کرچ وکاڵی تێکەوتن لە هەر شتێك لەوەی باسکرا[1].

٤_هەشیانە وتویەتی: ئیمان بریتیە لەوەی بەدڵ بڕوا بەخوابێنێت و بەو پەیامەی پێغەمبەر هێناویەتی. هەروەها وتویەتی کوفر: بریتییە لە بەدرۆزانینی هەر شتێك کە پێغەمبەر (ﷺ)هێناویەتی. ئیمامی غەزالی ئەمەی پەسەند کردووە.

جا (کفوی) ئەم وتەیەی خۆی وەك سەرنجێك لەسەر ئەم پێناسەیە خستوەتەڕوو: شتێك بەرپەرچی ئەم پێناسەیە ئەداتەوە، ئەویش بریتییە لەوەی کە حوکمی ئەو کەسە چییە کە پەیامی پێغەمبەران نە بەڕاست دائەنێت و نە بەدرۆی دەخاتەوە؟، جا ئەو کەسە بەیەکدەنگی و بەبێ ڕاجیایی بێ باوەڕو کافرە ئەگەرچی پەیامی پێغەمبەران بەدرۆش نەخاتەوە. بەهەمان شێوە منداڵەکان و کەسانی شێت لە بێباوەڕان بە کافر دادەنرێن، نە بە ڕاست نە بەدرۆ دانیان نەناوە بە پەیامی پێغەمبەران[2].

ئەو پێناسەیەی کە ئیمامی (یەحیا)ی کوڕی (حمزە) هێناویەتی نزیکە لەو پێناسەیەی کە ئیمامی (غەزالی) پەسەندی کردووە، دەڵێت: (کوفر: بریتییە لە بەدرۆ زانینی هەر بەشێك لە پەیامی پێغەمبەر (ﷺ)، وەك: (نکۆڵی کردن لە زیندوو بوونەوەو سزاو پاداشت و هەر شتێك کە ئاماژەیەکی ڕوون بێت بۆ بەدرۆ خستنەوە، وەك: پۆشینی ئەو هێما و نیشانانەی کە ئەهلی کیتاب و ئەهلی ذیمە دەیپۆشن لەناو دەوڵەتی ئیسلامدا)[3].

---

(1) الکلیات، سەرچاوەی پێشوو.

(2) الکلیات، سەرچاوەی پێشوو.

(3) المعالم الدینیة _ إمام یحیی بن حمزة ١١٨.

هەمان ئەو سەرنج و ڕەخنەیەی کە ئاراستەی پێناسە پەسەندکراوەکەی ئیمامی غەزالی کراوە هەمان شتیش ئاراستەی وتەکەی پێشەوا یەحیا کراوە.

جۆرەکانی کوفر:

زانایانی کەلام کوفریان بۆ چوار جۆر دابەش کردووە:

١_ کوفری نکۆڵی کردن (إنکار): بریتییە لەوەی بە دڵ و زمانی کوفر بکات و دان دەنێت بە هەر شتێك کە لەبارەی یەکتاناسی بۆی باس بکرێت.

٢_کوفری دان پێدانەهێنان (جحود): بریتییە لەوەی بە دڵ بیناسێت و بەزمان دانی پێدا نەنێت و دەری نەبڕێت. وەك: کوفری (شەیتان).

٣_کوفری سەرکەشی (کفر عناد): بریتییە لەوەی بە دڵ ئیمان و باوەڕ بناسێت و بەزمان دانی پێدا بنێت و دەری ببڕێت، کەچی ملکەچ نەبێت بۆ ئیمان و باوەڕەکەی.

٤_کوفری دووڕوویی (کفر نفاق): بریتییە لەوەی بە زمان باوەڕ دەرببڕێت، کەچی بەدڵ بڕوای نەبێت و دانی پێدانەنێت.

سەرجەم ئەم جۆرانەی کوفر وەك یەکن، لەوەی هەر کەسێك هەر جۆرێك لەو کوفرانە بکات و بەو جۆرەش بگەڕێتەوە لای خوای گەورە ئەوا لێخۆشبوونی بۆ نییە[1].

---

[1] الکلیات ٧٦٤_٧٦٥.

نمونەیەکی تر کە لە کوفری نکۆڵی کردنە: ﴿ وَجَحَدُواْ بِهَا وَٱسۡتَيۡقَنَتۡهَآ أَنفُسُهُمۡ ظُلۡمٗا وَعُلُوّٗاۚ ﴾ النمل: ١٤. واتە: (جا ئەوانەی هەر ڕق ئەستوریان کردو باوەڕیان پێ نەبوو، بە زۆرداری و خۆبەزلزانی، لە کاتێکدا لە ناخی دەروونیانەوە هەستیان دەکرد حەقیقەتە و ڕاستە). و کوفری ئومەی کوڕی ئەبی صەڵت کە پێش هاتنی محمد (ﷺ) ئامادەکاری دەکر بۆ ئەوەی وەکو پێغەمبەر خۆ دەربخات. هەروەها کوفری هەندێك لە جولەکەکان ئەوانەی کە پێغەمبەرایەتی موحەممەدیان (ﷺ) دەناسی و باوەڕیان پێ نەهێنا.

ئیبازییەکان کوفریان بۆ دوو جۆر دابەش کردووە: کوفر کردن بە خوا. و کوفر کردن بە بەخشش و نیعمەتەکانی.

١_کوفر کردن و بێ باوەڕ بوون: بریتییە لە هاوبەش بڕیاردان بۆ خوا. ئەم هاوبەشدانانە دەبێتە هۆی ئەوەی کەسەکە بچێتەدەر لە بازنەی ئیسلام[1].

٢_کوفر کردن بە بەخشش و نیعمەتەکانی خوا: ئەوەیە کە لە تەئویلێکی هەڵەوە دروست بووە، وەك: بە حەڵاڵ دانانی شتێك کە خوای گەورە حەڕامی کردووە، ئەمەش بەهۆی تەئویلێکی هەڵەوە لەلایەن کەسەکەوە[2].

---

1) شرح غاية المراد ١٣٤.

هاوبەش دانان بۆ خوا لەلایەن ئیبازیەکان دوو جۆرە: هاوبەش دانانی وەك یەك دانان و یەکسان کردن، هاوبەش دانانی دان پێدانەهێنان.

أ_ هاوبەش دانانی وەک یەک دانان و یەکسان کردن: ئەوەیە کە خواو یەکێك لە بەدیهێنراوانی وەك یەك دابنرێن، جا هەر کەسێك دانی نا بەبوونی خوایەکی تر لەگەڵ خوای گەورە، ئەوا خوای گەورەی یەکسان کرد لەگەڵ جگە لە خۆی. جا هەر کەسێك گومانی وابێت کە خوای گەورە پەیدابووە، ئەوا خوای گەورەی یەکسان کردووە لەگەڵ بەدیهێنراوەکانیدا لەوەی وەسفی کردووە بە پەیدابوون (حدوث).

ب_ هاوبەشدانانی دان پێدانەهێنان (شرک جحود): ئەوەیە کە نکۆڵی بکات لە بوونی خوا یاخود لە سیفەتەکانی یان لە کردارەکانی. وەك ئەوەی نکۆڵی بکات لەوەی خوای گەورە زانا و خاوەن توانا بێت.... یاخود نکۆڵی بکات لەوەی خوای گەورە پەیام و پەیامبەرانی ڕەوانە کردبێت.

ئەم جۆرە دابەش کردنە شتێك نیە دەقی لەسەر هاتبێت، بەڵکو زانایانی ئیبازی وا لەسەری ڕێکەوتوون، ئەگەرنا ئەکرێت لەکاتی لێکۆڵینەوەدا هەموو جۆرەکانی هاوبەش دانان بگەڕێنرێنەوە بۆ هاوبەشدانانی وەك یەك دانان یاخود دان پێدانەهێنان./ شرح غاية المراد ١٣٦. هەروەها سەیری ئەمەش بکە: مشارق أنوار العقول ٢/٣١٢.

2) مشارق أنوار العقول ٢/٣١٣.

کوفری نیعمەت بە دوو ڕوویی (نفاق) ناودەبرێت[1]. ئەم جۆرە کوفرە مرۆڤەکە ناخاتە دەرەوەی بازنەی ئیسلام، بەڵکو کەسەکە ئەگەرچی ئەو جۆرە کوفرەش بکات، ئەوا هەر مامەڵە و هەڵسوکەوتی موسڵمانانەی لەگەڵدا دەکرێت[2].

---

1) أنوار العقول وشرحها المشارق ٢/٣١٢ و ٣١٤.

2) شرح غاية المراد ١٣٤_١٣٥.

دوو ڕوویی (نفاق) لەلایەن ئیبازیەکان دوو جۆرە:

أ_ بەدرۆزانین و بڕوا پێنەبوون بە دڵ و بڕوا پێبوون و دەربڕینی بە زمان: ئەمە لە فەرمایشتی خوای گەورەدا هاتووە کە دەفەرموێت: ﴿إِنَّ ٱلۡمُنَٰفِقِينَ فِي ٱلدَّرۡكِ ٱلۡأَسۡفَلِ﴾ النساء: ١٤٥. واتە: (بەڕاستی دووڕووەکان لە چینی هەرە خوارەوەی ناو دۆزەخدان).

ب_ ئەنجامدانی گوناهێکی گەورە: هەروەك پێغەمبەر (ﷺ): (آية المنافق ثلاث: إذا حدث كذب، وإذا وعد أخلف، وإذا اؤتمن خان)[1] واتە: نیشانەکانی دووڕوو سێ شتە: ئەگەر قسەی کرد درۆ بکات، ئەگەر بەڵێنی دا نەیباتەسەر و بیشکێنێت، ئەگەر سپاردەی لەلا دانرا خیانەتی لێبکات.

١_ مشارق أنوار العقول ٢/٣١٣_٣١٢. فەرموودەی: (نیشانەکانی دووڕوو سێ شتە....تاد) لەم سەرچاوانەدا هاتووە: صحيح البخاري في: ٢ كتاب الايمان، ٢٤ باب علامة المنافق، رقم ٣٣، عن أبي هريرة. وهو في صحيح بخارى رقم ٢٦٨٢ و ٢٧٤٩ و ٦٠٩٥ وكلها عن أبي هريرة و في صحيح مسلم في: ١ كتاب الايمان، ٢٣ باب بيان خصال المنافق، رقم ٥٩، عن أبي هريرة (رضي الله عنه).

ئەم کوفرەش بەهۆی پشت کردنە لەو شتانەی خوای گەورە پێویستی کردووە یاخود کردنی کارێکە کە خوای گەورە قەدەغەی کردووە. جا بەو واتایە دەبێتە دژ و پێچەوانەی سوپاسگوزاری. (بڕوانە: شرح غاية المراد ١٣٤).

بەڵگەش لەمبارەوە:

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿إِنَّا هَدَيۡنَٰهُ ٱلسَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرٗا وَإِمَّا كَفُورًا﴾ الانسان: ٣. واتە: (بەڕاستی ئێمە ڕێنموویمان کرد بۆ ڕێگەی ڕاست، بە ئازادی دەتوانێت ببێتە کەسایەتیەکی ئیماندارو سوپاسگوزار یان بێ باوەڕو خوانەناس). ئیمامی موسلیم بەشێکی لە صەحیحەکەی خۆی بۆ تەرخان کردووە، هەروەها ئیمامی بخاریش باسی کردووە بەم ناونیشانە کوفرێکی بچوکتر لە کوفری ڕەسەن (كفر دون كفر). (کوفری ڕەسەن و ئەصلی ئەوەیە کە مرۆڤ دەخاتە دەرەوەی بازنەی ئیسلام، ئا لێرەدا مەبەستی کوفری نیعمەتە _ وەرگێڕ _).

ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر(ﷺ): تانەو توانجدان لە موسڵمانان تاوان و لاسارییە و شەڕکردن لەگەڵیاندا کوفرە[3]. (مەبەست لە کوفری بچوکە نەوەك کوفری گەورە _ وەرگێڕ _).

کوفر به هەردوو جۆرەکەی پێشووتریەوە، پەیوەستە بە گوناهە گەورەکان. بەڵام ئەنجامدەری تاوانە بچوکەکان هەر موسڵمانە، بەو مەرجەی سور نەبێت لەسەر ئەنجامدانی[1].

ئەوشتانەی دەبنە هۆی تەکفیر (کافرکردن)

کوفر لە چوار شتدا ڕوودەدات: ئەو شتانەی پەیوەستن بە بیروباوەڕەوە یان ئەوەی پەیوەستە بە گوفتار یاخود بە کردار یان بە فەرامۆش کردن[2].

١_ ئەو شتانەی پەیوەستن بە بیروباوەڕەوە:

هەروەك پێشتر خستمانەڕوو بنەماکانی ئایین سێ شتن، کە بریتین لەمانە: ئەو شتانەی پەیوەستە بەخوای پاك و تاکەوە، ئەوەش پەیوەستە بە پێغەمبەرایەتی و ڕۆژی دوایی.

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَمَن شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِۦ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾ النمل: ٤٠. واتە: (جا ئەوەی سوپاسگوزار بێت ئەوە بەڕاستی سوپاسگوزارە بۆ خۆی، ئەوەش کە سپڵەیە، ئەوە بێگومان پەروەردگارم دەوڵەمەند و بێ نیازە و خاوەنی بەخششە بە هەمووان). هەروەها دەفەرمووێت: ﴿وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِۦ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ لقمان: ١٢. واتە: (خۆ ئەوەی سوپاسگوزار بێت ئەوە قازانج و سوودی سوپاسگوزارییەکەی هەر بۆ خۆی دەگەڕێتەوە، ئەوەش سوپاسی خوای نەکرد، ئەوە بێگومان خوا بێ نیازەو سوپاس کراوە).

جا ئەو موسڵمانەی کە گوناهبارە بەوەی کوفری کردووە بە نیعمەتەکانی خواو سوپاسگوزار نەبووە، ئەوا ئەو موسڵمانە بەوە وەسف ناکرێت کە کوفری گەورەی کردووە، چونکە ئالێرەدا سوپاسگوزار نەبوونی موسڵمانەکە گوناهێکە و بەس و نایخاتە دەرەوەی بازنەی ئیمان و باوەڕەوە. /الحكم و قضية تكفير المسلم ٦٧_٦٨.

(1) مشارق أنوار العقول ٢/٣٠٢.

(2) المعالم الدينية ١١٨. هەروەها لە: (تشريع الجنائي الاسلامي ٢/٧٠٧)دا هاتووە: (هەڵگەڕانەوە لە ئایینی ئیسلام بریتیە لە فەرامۆش کردنی ئیسلام ... بە یەکێك لەم سێ ڕێگایانە: بەکردار یاخود بە نەکردن و بە گوفتار و بە بیروباوەڕ). بڕوانە ئەم سەرچاوەیەش: الايمان: د. محمد نعيم ياسين ٢٣٥.

هەر کەسێك نکۆڵی لە بوونی خوای گەورە کرد یاخود نکۆڵی کرد لە یەکێك لە سیفەتەکانی وەك: توانا و زانست و یەکتایی خوا، یاخود نکۆڵی کرد لە کارێك لە کارەکانی وەك: بەدیهێنان و ڕۆزی دان و مراندن، ئەوا ئەو کەسە کوفری کردووە وەك سەرجەم بێ باوەڕ و خوانەناس و ئاگر پەرستەکان.

هەر یەکێکیش نکۆڵی کرد لە پێغەمبەرایەتی پێغەمبەران و پەیامبەران و پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ)و گشتگیری پەیامەکەی و کۆتایی هێنانی بە پەیامە ئاسمانیەکانی پێشوو، هەروەها نکۆڵی کرد لە قورئانی پیرۆزو ئەو شتەی پێیەوە پەیوەستە، ئەوا ئەو کەسە کوفری کردووە. وەك بەراهیمەکان کە لە ڕەگ و ڕیشەوە نکۆڵی لە بوونی پێغەمبەرایەتی دەکەن و جولەکە و نەصرانیەکان کە بڕوایان بە پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ) نییە و ئەو کەسانەش کە بەڕەڵایی خوازن.

هەروەها هەر کەسێك، نکۆڵی کرد لە بوونی ژیانی ڕۆژی دوایی و دیمەنەکانی ڕابوونی دوارِۆژ و قیامەت و بەهەشت و دۆزەخ، کە ئەمانە بە دەقی سەلمێنراو چەسپاون، ئەوا ئەو کەسە بێ باوەڕو کافرە.

٢_ ئەوەی پەیوەستە بە گوفتار:

هەموو ئەو گوفتارانە دەگرێتەوە کە لە میانەیدا دان بە بیروباوەڕێکی کوفریدا بنرێت یاخود واتاکەی بریتی بێت لە نکۆڵی کردن لە شتێك لەو شتانەی لە ئیسلامدا چەسپاون، وەك: دەربڕینی وشەی کوفر، یاخود تانەدان لە خوای پایەبەرز و پێغەمبەران و پەیامبەران و کتێبە ئاسمانیەکان و ئایینی ئیسلام یاخود سوکایەتی کردن بە ئیسلام و قورئان و یاسا و حوکمەکانی.

٣_ ئەوەی پەیوەستە بە کردارەوە:

هەموو ئەو کردارانە دەگرێتە خۆی کە ئاماژەن بۆ دەرچوونی لە فەرمانی ئیسلام، وەك: دڕاندنی قورئانی پیرۆز یاخود فڕێدانی قورئانی پیرۆز بۆ ناو زبڵدان و شوێنی پیس بە مەبەستی سوکایەتی کردن یان وەك کرنووش بردن بۆ بتێك و بەگەورەگرتنی هەروەها وەك: بەملەوە هەڵواسینی دروشمی کوفر.

جا ئەگەر موسڵمان ئەو جۆرە شتانەی دەرخستن و ئەنجامی دا، هیچ بەڵگەیەکیش نەبووە لەسەر ئەوەی کە پاساو بێت بۆی لە ئەنجامدانی ئەو شتانەدا، وەك: ئەوەی ناچار کرابێت یاخود لەبەر بەرژەوەندی دەوڵەت هەڵی واسیبێت، ئەگەر هیچ پاساوی نەبوو، ئەوا ئەوکاتە بەوکارەی دەبێتە کافرێکی لە ئایین هەڵگەڕاوەو، حوکمەکانی کەسی هەڵگەڕاوەی لەسەر جێبەجێ دەکرێت[1].

٤_ فەرامۆش کردنی ئەو شتەی پێویستە بزانرێ، وەك: فەرامۆش کردنی ناسینی خواو ئەو شتەی پەیوەستە بە پێغەمبەرەوە، بۆ نمونە: ڕانەمان و ورد نەبوونەوە لەو شتەی دەستەوەسان کەرە (المعجز)[2].

پلەی هەرە بەرزی کوفر

کوفر پلە پلەیە، پلەکانی زیاتر دەبن بە زیاد بوونی سەرپێچی و سەرکەشی و دان پێدانەهێنان و سوور بوون و یاخیبوون و خراپتر بوون، خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ بَعۡدَ إِيمَٰنِهِمۡ ثُمَّ ٱزۡدَادُواْ كُفۡرٗا لَّن تُقۡبَلَ تَوۡبَتُهُمۡ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلضَّآلُّونَ ﴾ آل عمران: ٩٠.

واتە: (بەڕاستی ئەوانەی دوای باوەڕ هێنانیان کافر بوون و لەوەو دوا زیاتر ڕۆچوون لە کوفرو

---

[1] المعالم الدينية، و التشريع الجنائي الاسلامي، هەر دوو سەرچاوەکەی پێشوو، والعقيدة الاسلامية لعبد الرحمن حسن حبنكة ٦١٨.

[2] المعالم الدينية، سەرچاوەی پێشوو.

بێ دینیدا، ئەوانە پەشیمانی و تۆبەیان هەرگیز لێ وەرناگیرێت، ئا ئەوانە دەستەی گومڕاو سەر لێ شێواوەکانن).

پلەی هەرە بەرزی کوفر بریتییە لە هاوبەش دانان بۆ خوا، خوای گەورە لەو کەسە خۆش نابێت کە مردبێت و هاوبەشی بۆ خوا بڕیار دابێت، هاوبەش دانان چڵە پۆپەی تاوانە و گەورەترین گوناهە لەناو گوناهە گەورەکان، خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَغۡفِرُ أَن يُشۡرَكَ بِهِۦ وَيَغۡفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَآءُۚ وَمَن يُشۡرِكۡ بِٱللَّهِ فَقَدۡ ضَلَّ ضَلَٰلَۢا بَعِيدًا ﴾ النساء: ١١٦. واتە: (بەڕاستی خوا خۆش نابێت لەوە هاوەڵ و شەریکی بۆ بڕیار بدرێت و جگە لەو _ هاوبەش دانانە _ لە گوناهانی تر بۆ هەر کەس بیەوێت و شایستە بێت خۆش دەبێت، جا ئەوەی شەریك و هاوەڵ بۆ خوا بڕیار بدات، ئەوە بەڕاستی گومڕا بووە بە گومڕاییەکی زۆر دوور).

سەبارەت بە گوناهەکانی تر چ گوناهی گەورە چ بچوك، ئەوا ئەنجامدەرەکەی بە بڕوادارێکی تاوانبار دادەنرێت کە دەکرێت بەبەر ڕەحمەتی خوای گەورە و لێخۆشبوونەکەی بکەون، بەوەی کە ئەگەر ویستی لەسەر بێت بە ویستی خۆی لێیان خۆش ببێت[1]. ئەمە مەزهەبی زۆربەی زانایانی موسڵمانانە، پاش کەمێکی تر ئاماژەی بۆ ئەکرێت.

******

---

[1]) العقيدة الاسلامية وأسسها ٦٢١_٦٢٢.

دەروازەی دووەم

حوکمی تەکفیر کردنی ئەهلی قیبلە

بەهۆی گوناهێکەوە هیچ کەسێکی ئەهلی قیبلە تەکفیر ناکەین، حوکمی بێ باوەڕی بەسەردا نادەین، مادەم گوناهەکە بە حەڵاڵ نەزانێت[1].

---

(1) ئیمامی ئەبو حەنیفە لە کتێبی (الفقه الأكبر) وتویەتی: (هیچ موسڵمانێك تەکفیر ناکەین بەهۆی هەر گوناهێکەوە مادەم بە حەڵاڵی نەزانێت، ناوی باوەڕداری لەسەر لا نابەین، بەڵکو بە باوەڕداری ڕاستەقینەی ناودەنێین، دەشکرێت بڕوادارێکی لاسار بێت نەوەك کافر)./ بڕوانە: الفقه الأكبر في شرحه القول الفصل ٣٠٦ وفي شرحه لملا علي القاري ١١٧.

ئەبو حەسەنی ئەشعەری لە کتێبی (الإبانة، ٢٦)دا وتویەتی: (دان بەوەدا دەنێین کە هیچ کەسێکی ئەهلی قیبلە تەکفیر ناکەین بەهۆی ئەوەی گوناهێکی کردووە مەگەر بە حەڵاڵی دابنێت، نموونەی ئەو گوناهانە: زینا، دزی، خواردنەوەی مەیی، هەروەك خەواریجەکان لە مەدا بە هەڵەداچوون و گومانیان وابوو کە گوناهکار کافرە، ئێمەش لەوبارەوە دەڵێین: هەر کەسێك گوناهێکی گەورەی لەوجۆرە کرد وەك: زینا، دزی و هاوشێنەکانی و بەحەڵاڵیشی دانا و بەحەرامی نەزانی ئەوا ئەو کەسە بێ باوەڕو کافرە).

پێشتر هەندێ ڕاو بۆچوونی تری ئیمامی ئەشعەری لەو بارەیەوە خرایەڕوو، کە زەهەبی و شێخەکەی ئیبن تیمیەش کۆك بوون لەسەری.

ئیبن حەزمیش لە کتێبی (الفِصَل، ٢٩٢/٣) وتویەتی: (ڕاستی ئەوەیە، کە هەر کەسێك هاتە ناو چوارچێوەی ئیسلامەوەو بووە موسڵمان، ئەوا موسڵمانێتی لێ ناسەنرێتەوە تا نکۆڵی نەکات یاخود بەیەکدەنگی بڕیاری کوفری لەسەر نەدرێت، بە پڕوپاگەندە و قسە بۆ هەڵبەستن لە موسڵمانێتی ناشۆرێت، بۆیە پێویستە هیچ کەسێك تەکفیر نەکرێت بەهۆی گوفتارێکیەوە تەنها ئەو کاتە نەبێ کە کەسەکە خۆی بزانێت قسەکەی پێچەوانەی فەرمایشتی خوای گەورەیە یاخود پێچەوانەی فەرموودەی پێغەمبەرە (ﷺ)، جا ئەو کەسە ئەگەر بەدروستی زانی قسەکەی پێچەوانەی قسەی خواو پێغەمبەرە (ﷺ)، ئەو کات ئەو کەسە تەکفیر دەکرێت...).

هەروەها ئەبو زەیدی قەیرەوانی ئەشعەری لە (رسالە)کەیدا دەڵێت: (هیچ یەکێك لە ئەهلی قیبلە بەهۆی گوناهەوە تەکفیر ناکرێت)./ بڕوانە: كفاية الطالب الرباني شرح رسالة ابن أبي زيد القيرواني ١/٨٢ و شرح رسالة ابن أبي زيد للقاضي عبدالوهاب ٣٤٧.

پێشەوا نەوەوی) لە (شرح صحيح مسلم: ٩٤) وتویەتی: (چاك بزانە مەزهەبی پەیڕەوانی حەق ئەوەیە: کە هیچ یەکێك لە ئەهلی قیبلە تەکفیر ناکرێت بەهۆی ئەنجامدانی گوناهێکەوە، هەروەها خەڵکی بیدعەچیش تەکفیر ناکرێت، جا هەر کەسێك نکۆڵی کرد لە شتێك کە لە ئیسلامدا بە پێویست زانراوە، ئەوا حوکمی هەڵگەڕانەوەو کافربوونی لەسەر دەدرێت مەگەر کەسەکە تازە موسڵمان بووبێت یاخود لە لادێیەکی دوور پێگەیشتبێت و هاووێنەی ئەم شتانە کە کابرا زانیاری لەبارەیەوە نەبێت، پێویستە فێر بکرێت، ئەگەر دوای ئەوەی پێی وتراو فێری ئەوەکرا کە ناکرێت نکۆڵی لەو شتانە بکات، کەچی کەسەکە هەر بەردەوام بوو لە نکۆڵی کردن ئەوا ئەوکاتە حوکمی هەڵگەڕانەوەی بەسەردا دەدرێت، بەهەمان شێوە حوکمی ئەو کەسەش هەمان شتە کە زینا و مەیی و کوشتن و هاووێنەی ئەمانە بە حەڵاڵ دادەنێت لەکاتێکدا بە حەڕامدانانی ئەو شتانە پێویستن).

غەرنەوی ماتوریدی لە کتێبەکەیدا (أصول الدين: ٣٠١_٣٠٤) دەڵێت: (هیچ یەکێك لە ئەهلی قیبلە تەکفیر ناکەین بە کردنی هیچ گوناهێك مەگەر بە حەڵاڵی دابنێت، هیچ کەسێك لە بازنەی ئیمان بەدەر ناخەین مەگەر کەسەکە خۆی نکۆڵی بکات لەو شتەی کە بەهۆیەوە هاتۆتە ناو بازنەی ئیمان.... بڕیار لەسەر هیچ موسڵمانێك نادەین بەوەی فڵانە بەهەشتیە یاخود دۆزەخیی، گەواهی نادەین لەسەر هیچ یەکێکیان بەوەی کوفر یان دوو ڕوویی یاخود هابەشی داناوە بۆ خوا مادام ئەو شتەی لێ بەدی نەکرێت، نهێنیەکانیان بەخوای گەورە دەسپێرین).

شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە (الغنية: ١/٨٩)دا دەڵێت: (ئەهلی سوننە کۆکن لەسەر ئەوەی کە بەهەشت و دۆزەخ بۆ هیچ کەسێك یەکلا نەکەنەوە، جا ئەو کەسە گوێڕایەڵ بێت یاخود لاسار، بەرچاو ڕۆشن و پێگەیشتوو بێت یاخود یاخی بووێکی سەرکەش بێت، مەگەر بیدعە و گومڕایی لێ بەدی بکرێت).

ئیبن تەیمیە وتویەتی: (دروست نیە موسڵمان تەکفیر بکرێت بەهۆی کردنی گوناهێکەوە یاخود بەهۆی هەڵەیەکەوە، وەك ئەو مەسەلانەی ئەهلی قیبلە ڕاجیاییان لەسەرە... خەواریجە دەرچووەکان ئەوانەی کە پێغەمبەر (ﷺ) فەرمانی کرد جەنگیان لەگەڵ بکرێت، ئەوا میری بڕواداران عەلی کوڕی ئەبو تالیب (ڕەزای خوای لێبێت) جەنگی لەگەڵ کردن، پێشەواکانی ئایین لە هاوەڵان و دواتر شوێنکەوتووان لەگەڵی کۆك بوون لەسەر ئەمە، کەچی عەلی کوڕی ئەبو تالیب و سعدی کوڕی أبی وەققاس و هاوەڵانی تریش خەواریجیان تەکفیر نەکرد، سەرباری ئەوەش کە جەنگیان لەگەڵ کردن، کەچی هەر بە موسڵمان دایان دەنان، عەلی جەنگی لەگەڵ خەواریجەکان بەرپا نەکرد تا ئەو کاتەی کە خەواریجەکان خوێنی حەڕامیان ڕشت و هێرشیانکردە سەر موسڵمانان، لەو کاتەدا ئیمامی عەلی جەنگا لەگەڵیان بۆ بەرپەرچدانەوەی ستەم و زۆرداریيان، جا ئەم جەنگانە

ئەمە مەزهەبی پەیڕەوان (ئەهل)ی سوننەیە بە پێشین و پاشین (سلف و خلف)ەوە[1].

ئەهلی قیبلە بریتین لە موسڵمانان[2]، یاخود هەر کەسێك دەگرێتەوە کە بانگەشەی موسڵمانێتی و ڕوو لە کەعبە دەکات، ئەگەرچی ئەو کەسە گوناهکاریش بێت مادام شتێك بەدرۆ نەخاتەوە کە پێغەمبەر (ﷺ) هێناویەتی[3].

لەبەر ئەوە نەبوو کە کافرن، بۆیە ئیمامی عەلی کەسی لەوان بە بارمەتە نەگرت و ماڵی ئەوانی وەك تاڵان نەبرد.

مادام ئەو خەواریجانە کە گومڕابونیان بە دەق و یەکدەنگی چەسپا، کەچی هەر تەکفیر نەکران، سەرباری ئەوەی خواو پێغەمبەر (ﷺ) فەرمانیان کرد بەوەی بجەنگن لەگەڵیان، جا چۆن تەکفری تاقمانێك دەکرێت کە دژەران و ڕاستی و حەقیان لە هەندێ مەسەلە و بابەتدا لێ ونبووە؟ کە کەسانی زۆر لەوان زاناتر لەو مەسەلانەدا هەڵەیان کردووە)./ بڕوانە: مجموع الفتاوى لابن تيمية ٣/ ٢٨٢.

هەروەها لە (العقيدة الطحاوية)دا هاتووە: (هیچ یەکێك لە ئەهلی قیبلە تەکفیر ناکەین بەهۆی گوناهێکەوە مادەم بە حەڵاڵی دانەنێ) / بڕوانە: شرحها لابن أبي العز ٤٣٢. هەورەها لە (٤٥٨) هاتووە: (بەندە تەنها بەوە لە بازنەی ئیمان دەردەچێت کە نکۆڵی بکات لەو شتەی کە پێی هاتۆتە ناو بازنەی ناوبراو). بەهەمان شێوە لە (٥٣٩)دا هاتووە: (گەواهی نادەین لەسەر هیچ یەکێکیان بەوەی کوفر یان دوو ڕوویی یاخود هاوبەشی داناوە بۆ خوا، مادام ئەو شتەی لێ بەدی نەکرێت، نهێنیەکانیان بەخوای گەورە دەسپێرین).

(١) كفاية الطالب الرباني ١/ ٨٢، و تیایدا هاتووە: ئەمە ڕای فاکهانیە.

(٢) كفاية الطالب الرباني، سەرچاوەی پێشوو.

(٣) شرح العقيدة الطحاوية لابن أبي العز ٤٢٦_ ٤٢٧.

ئیبن تەیمیە وتویەتی: (هەر کەسێك یاخی یان ستەمکار بێت یان دەستدرێژی یاخود هەر گوناهێك بکات، ئەوا ئەو کەسانە دەبنە دوو بەش: بەشی یەکەم: تەئویلکەرە، بەشی دووەم: تەئویلکەر نییە.

ئەو تەئویلکەرەی کە موجتەهیدە وەك ئەو زانایانەی لە زانست و ئاییندا ڕۆچوون و ئیجتهادو کۆششیان کردووە، هەندێکیان بۆچوونیان وابووە هەندێ شت حەڵاڵە و هەندێکی تر پێیان حەرام بووە، هەروەك هەندێك لە زانایان هەندێ جۆری خواردنەوەیان بە حەڵاڵ داناوە و هەندێکی تریان هەندێ مامەڵەی سودار (ربوی)یان بە حەڵاڵ داناوەو هەندێکی تریان هەندێ گرێبەستیان حەڵاڵ کردووە وەك گرێبەستی حەڵاڵ کردنەوە موتعە، هاووێنەی ئەمانە، ئەم شتە و هاووێنەکانی ڕوویانداوە لەناو کەسە بەرزەکانی پێشین. حوکمی ئەو زانا تەئویلکارە موجتەهیدانە ئەوەیە کە هەڵەکارن، خوای پایەبەرزیش فەرموویەتی: ﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَآ إِن

له (العقيدة الطحاوية)دا هاتووه: (هەر کەسێ ڕوو لە ڕووگەی ئێمە بکات و ئەهلی قیبلەی ئێمە بێت بە موسڵمانی باوەڕدار ناوی دەنێین، مادام داندەنێن بەوەی پێغەمبەر (ﷺ) هێناویەتی و فەرمان و هەواڵدانەکانی بەڕاست دەزانن)[1].

بەپێی ئەم بەڵگانە:

ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (من صلى صلاتنا، وإستقبل قبلتنا، وأكل ذبيحتنا، فهو مسلم، له ما لنا وعليه ما علينا)[2] واتە: هەر کەسێك نوێژی ئێمە بکات و ڕوو لە قیبلە و ڕووگەی ئێمە بکات و سەربڕاوی ئێمە بخوات ئەوا موسڵمانە، چی بۆ ئێمە بێت ئەویش بۆ ئەوە و چی لەسەر ئێمە پێویست بێت ئەوەش لەسەر ئەو پێویستە.

نَّسِينَآ أَوۡ أَخۡطَأۡنَاۚ﴾ البقرة: ٢٨٦. واتە: (پەروەردگارا؛ لێمان مەگرە ئەگەر فەرامۆشیمان بەسەردا هات یان گوناهو هەڵەیەکمان کرد).

ئەگەر کەسی یاخی بووەکە موجتەهیدێکی تەئویلکەر بوو، بۆشی دەرنەکەوت کە یاخی بووە، بەڵکو بەپێچەوانەوە بڕوای وابوو خۆی لەسەر حەقە، جا ئەگەرچی لەو بۆچوونەیدا بەهەڵەدا چووەو ناو نانیشی بە یاخی مانای وانییە تاوانبارە، چ جای ئەوەی بەلاسار بژمێردرێت. ئەوانەش کە بۆچوونیان وایە دەبێت جەنگ بکرێ لەگەڵ یاخی بووە تەئویلکارەکان ئەوا دەڵێن: جەنگ کردنمان لەگەڵ ئەو یاخی بووانە بۆ بەرپەرچدانەوەی زیانەکانیانە نەوەك بۆ سزادانی ئەوان، بەڵکو بۆ ڕێگرتنە لە دەستدرێژی کردن، هەروەها دەڵێن: ئەو یاخی بووانە هەر دادگەرن و بەلاسار لە قەڵەم نادرێن، هەروەها دەشڵێن: ئەوانە وەك کەسی ڕانەسپێرراو و نا موکەلەف وان)./ مجموع الفتاوى ٣٥/٧٥_٧٦.

(١) العقيدة الطحاوية. سەیری بکە لە: شرحها لابن أبي العز ٤٢٦. پێشتر قسەمان کرد لەبارەی هەردوو بنچینەی پەیمان و هەڕەشە (الوعد والوعيد) و پلەیەك لە نێوان دوو پلەکە (المنزلة بين المنزلتين) و ئەو شتانەی پەیوەستن بەمانەوە.

(٢) شرح العقيدة الطحاوية لابن أبي العز ٤٢٦.

فەرموودەی: هەر کەسێك نوێژی ئێمە بکات..... تاد، هاتووە لە: صحيح البخاري في: ٨ كتاب الصلاة، ٢٨ باب فضل استقبال القبلة، رقم ٣٩١ و٣٩٢ و٣٩٣، و كلها عن أنس بن مالك رضي الله عنه بألفاظ متقاربة.

ئەگەر گوناهی حەڵاڵ کرد، جا بچوك بێ یان گەورە، ئەوا ئەو کاتە شەرع بەدرۆ دەخاتەوە، بەڕاستدانانی شەریعەت لە دڵی دا نامێنێت بۆیە دەبێتە کەسێکی بێ باوەڕو کافر، پەنا بەخوا[1].

ڕاجیایی لە نێوان موسڵماناندا نییە لەبارەی کەسێك بە ئاشکرا نکۆڵی بکات لەو فەڕزانەی (موتەواتیرن) و لەو شتە قەدەغە و حەڕامانەی کە ئاشکراو متەواتیرن، هاووێنەی ئەمانەش، پێویستە داوای تەوبەی لێبکرێت، جا ئەگەر تۆبەی کرد ئەوە باشە ئەگەرنا بە کافرێکی هەڵگەڕاوەو سزای کوشتنی بەسەردا جێبەجێ دەکرێت[2].

بەڵام ڕەخنەیەك ئاراستەی تەکفیر نەکردنی ئەهلی قیبلە دەکرێت:

کەسانی دوو ڕوو هەن لەناو ئەهلی قیبلەدا، ئەو دووڕووانە کافرترن لە جولەکە و مەسیحیەکان بە بەڵگەی قورئانی پیرۆز و سوننەتی بەپێزو یەکدەنگی، هەندێ کەس لەناو ئەهلی قیبلەدا هەن هەر کاتێککە هەلیان بۆ ڕەخساهەندێ حاڵەتی دوو ڕوویی دەردەخەن کەچی شایەتمانیش دەرەبڕن. لەبەر ئەم هۆکارە زۆرێك لە پێشەوایان پێیان ناپەسەند بووە کە بەڕەهایی بوترێت: ئێمە کەس بەهۆی هیچ گوناهێکەوە کافر ناکەین، بەڵکو دەوترێت: ئێمە هیچ کەسێك بەهەموو جۆرە گوناهێك تەکفیر ناکەین هەروەك خەواریجەکان دەیان کرد[3].

پێویستە لەم حاڵەتەدا ئاگاداری دوو شت بین:

یەکەم: گەواهی و شایەتیدان لەسەر کافرێتی کەسێکی دیاریکراو.

---

1) القول الفصل ٣٠٦.

2) شرح العقيدة الطحاوية لابن أبي العز ٤٣٣.

3) سەرچاوەی پێشوو ٤٣٣_٤٣٤.

دروست نییە گەواهی و شایەتی بدرێت لەسەر کەسێکی دیاریراو بەوەی کافرە، تەنها لە حاڵەتێکدا نەبێت کە هۆکارێکی وا هەبێت ئەو شایەتیدانە بەشیاو دابنێت[1]، گەورەترین دەستدرێژی ئەوەیە کە شایەتی بدرێ لەسەر کەسێکی دیاریکراو، بەوەی خوا لێی خۆش نابێت و ڕەحمی پێناکات بەڵکو دەیخاتە ئاگری دۆزەخەوە، چونکە ئەمە حوکمی کافرە لە دوای مردنی. بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ_ ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (كان رجلان في بني إسرائيل متواخيين، فكان أحدهما يذنب، والآخر يجتهد في العبادة، فكان لا يزال المجتهد يرى الآخر على الذنب، فيقول: أقصر. فوجده يوما على الذنب، فقال له أقصر. فقال خلني وربي، أبعثت علي رقيبا؟ فقال والله، لا يغفر الله لك، أو لا يدخلك الله الجنة. فقبض أرواحهما، فاجتمعا عند رب العالمين، فقال لهذا المجتهد: أكنت بي عالما؟ أو كنت على ما في يدي قادرا؟ وقال للمذنب: إذهب فادل الجنة برحمتي. وقال للآخر: اذهبوا به إلى النار. قال أبو هريرة: والذي نفسي بيده، لتكلم بكلمة أوبقت دنياه وآخرته) واتە: دوو پیاو لە نەوەی ئیسرائیل هەبوون وەکو برا وابوون، یەکێکیان گوناهی دەکرد و ئەوەی تریان زۆر پەرستشی دەکرد، ئەوەی زۆر بەندایەتی دەکرد ئەوەی تری دەبینی کە بەردەوامە لەسەر گوناهـ کردن و پێی دەوت: واز بێنە. ڕۆژێکی تر بەهەمان شێوە بینی تاوان دەکات، پێی وت: واز بێنە. گوناهکارەکەش وتی: واز بێنە لە من و خواکەم، خۆ تۆ بۆ چاودێری من ڕەوانە نەکراوی؟ لە وەڵامدا وتی: سوێند بەخوا، خوا لێت خۆش نابێت و ناتباتە بەهەشت. خوای گەورە ڕۆحی هەر دووکیانی کێشا، لەلایەن خوای گەورە کۆبوونەوە، خوای گەورە بە بەندە پەرستشکارەکەی وت: ئایا زانای بەمن؟ ئایا توانات بەسەر ئەوەدا ئەشکا کە لە ژێر دەسەڵاتی مندا بوو؟ و بە

---

[1] واتای ئەمە ئەوەیە: بۆ نمونە بڵێین: شوعییەکان کافرن یان ئەو حوکمڕانە عەلمانیانەی کە حوکمی شەرع ڕەتدەکەنەوە کافرن یان ئەوەی وا بڵێت و بانگەشە بۆ ئەمە بکات کافرە، ئەمە حوکمدانە لەسەر جۆر. جا ئەگەر کردارەکە پەیوەست بوو بە کەسێکی دیاریکراو کە لە فڵانە تاقمە یان فیسارەیە، ئەوا ئەو کاتە هەڵوەستە بکرێت بۆ زیاتر لێکۆڵینەوەو چەسپاندنی هەڵوێستی کەسەکە، لە ڕێگەی پرسیار و گفتوگۆ لەگەڵ کردنی، تا بەڵگەی لەسەر بەرپا دەبێت./ فتاوى المعاصرة: د. يوسف القرضاوي ١/١٢٩.

گوناهکارەکەی فەرموو: برۆ ناو بەهەشت بە ڕەحمەت و بە زەیی من. و بە ئەوەی تری وت: بیبەنە ناو ئاگری دۆزەخ. ئەبو هورەیرە وتی: سوێند بەو زاتەی ڕۆحی منی بەدەستە، بەندە چاکەکە وشەیەکی وت دونیا و دوارۆژی پێ لە دەستچوو.

ب_ دەکرێت کەسی دیاریکراو کۆشش و ئیجتهاد و هەڵەی کردبێت و بەمەش لێخۆش بوونی بە دەست هێنابێت.

پ_ دەکرێت کەسی دیاریکراو خاوەن بڕواو ئیمانێکی گەورەو چاکەی زۆر بێت بەمەش ڕەحمەتی خوای گەورەی دەست خستبێت، هەروەك لەو کەسە خۆش بوو کە وتی: (ئەگەر مردم بمکەنە خۆڵەمێش و فڕێم بدەن، دواتر خوای گەورە لێی خۆشبوو بەهۆی ئەو ترسەی هەیبوو) ئەو کەسە گومانی وابوو کە خوای گەورە ناتوانێت پارچە بڵاوەکانی لاشەی کۆبکاتەوەو زیندووی بکاتەوە یاخود گومانی لە زیندوو بوونەوە هەبوو.

زانایان وتویانە: ئێمە لەبارەی دوارۆژەوە بڕیار لەسەر کەس نادەین، ئەمەش ڕێگر نیە لەوەی سزای دونیایی ئەو کەسە بدەین، تا ڕێگری لەو بیدعەیەی بکرێت و داوای تەوبەی لێبکرێت، جا ئەگەر تەوبەی کرد ئەوە باشە ئەگەرنا دەکوژرێت.

بۆیە زانایان سەیری ئەو قسەیە دەکەن کە کەسەکە دەیکات، جا ئەگەر قسەکە لە خودی خۆیدا کوفر بوو، ئەوا دوترێت: ئەو کەسە کوفری کردووە، قسەکەرەکەش بەپێی مەرجەکان و لاچوونی پەرچەکان تەکفیر دەکرێت، ئەمەش لە کاتێکدایە کە ئەو کەسە بێ دین و دوو ڕوو بێت. چونکە مەزەندە ناکرێت کە یەکێ لە ئەهلی قیبلە کوفر بکات مەگەر کەسەکە دوو ڕوو و بێ دین بێت. بە بەڵگەی ئەوەی کە:

خوای گەورە لە سەرەتای سوڕەتی (البقرة)دا خەڵکی بۆ سێ بەش دابەش کردووە: ئەوانەی بە دەرو دەروون (بالظاهر والباطن) بڕوادارن، بێ باوەڕو کافرەکان ئەوانەن کە شایەتمان

ناهێنن، دوو ڕووەکان ئەوانەی لە ڕووکەشدا شایەتمانیان هێناوەو بە دەروونیش بێ باوەڕییان حەشارداوە. جا هەر کەسێك شایەتمانی هێنابێت و کوفر بکات، ئەوا ئەو کەسە دوو ڕووە[1].

بەم پێیە: بۆ تەکفیر کردنی کەسێکی دیاریکراو،ناکرێت تەنها پشت بە ڕووکەش و لایەنە دیارەکەی ئەو کەسە ببەسترێت.

(إبن أبی العز) وتویەتی: هەر کەسێك گشت ئەو کەسانەی تەکفیر کرد کە قسەیەکی بیدعە دەکەن و کەچی لە ناخەوە سەرچاوەی نەگرتووە، ئەوا پێویستە کەسانێك تەکفیر بکات کە لە دەروونداا دوو ڕوویان حەشار نەداوە، بەڵکو بەپێچەوانەوە خواو پێغەمبەری خوایان خۆشدەوێت، بڕوای تەواویان بە خواو پێغەمبەرکەی هەیە، ئەگەرچی گوناهباریش بن. بەم بەڵگەیە: (پیاوێك لە سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) هەبوو، ناوی عبدالله بوو، بە (حمار) ناوزەد دەکرا، پێغەمبەری (ﷺ) دەهێنایە پێکەنین، پێغەمبەر (ﷺ) چەندین جار سزای مەیی

---

1) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٤٣٦_٤٣٨.

ئیبن تەیمیەش ئەم بۆچوونەی لەلا پەسەندە، کە نابێت تەکفیری کەسێکی دیاریکراو بکرێت. بڕوانە بۆچوونەکەی لە: مجموع الفتاوى: ١٢/٤٨٤ و ٥٠٠ و ٢٣/٣٤٥ و ٣٥/٦٦ و١٦٥.

فەرموودەی: دوو پیاو لە نەوەی ئیسرائیل هەبوون... تاد. هاتووە لە: سنن أبي داود في: ٣٥ كتاب الأدب، ٥١ باب النهي عن البغي، رقم ٤٩٠١، عن أبي هريرة و حسنه ابن أبي العِز.

فەرموودەی: کە مردم بمکەن بە خۆڵەمێش.... تاد، ئەمانە گێڕاویانەتەوە: البخاري و مسلم و النسائي و ابن ماجه و أحمد، عن أبي هريرة رضي الله عنه. سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: هامش شرح العقيدة الطحاوية، سەرچاوەی پێشوو.

ئیبن تەیمیە وتویەتی: ئەم کەسە گومانی لە توانای خوای گەورە هەبوو، لەوەی ئەگەر ببێتە خۆڵەمێش پێی وابوو خوای گەورە ناتوانێت زیندووی کاتەوە، تەنانەت بڕواشی وابوو کە ناگەڕێتەوە، ئەمە کوفرو بێ باوەڕییە لەلایەن هەموو موسڵمانانەوە، ناوبراو نەزان بوو نەیدەزانی خوای گەورە زیندووی دەکاتەوە، بڕوادار بوو لەخوای گەورە دەترسا لەوەی سزای بدات، لەبەر ئەم ترسە خوای گەورە لێی خۆش بوو. ئەو تەئویلکارەی لە پلەی ئیجتهاد دایە و سوریشە لەسەر شوێنکەوتنی پێغەمبەر لە پێشترە کە ڕەحمەت و بەزەیی بەسەریدا بباریٚ لە ناوبراو ./ مجموع الفتاوى ٣/٢٣١.

خواردنەوەی لەسەر جێبەجێ کرد، ڕۆژێك هێنایان، پێغەمبەر (ﷺ)فەرمانی کرد سزا بدرێت. لەو کاتەدا پیاوێك لە ناو خەڵکەکەدا وتی: خوایە نەفرینی خۆتی بەسەردا ببارێنە، ئای چەند ئەم کەسە دەهێننە ئێرە! پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرمووی: نەفرەتی لێ مەکە، چونکە ئەو خواو پێغەمبەری خوای خۆشدەوێت).

هەروەها دواتر (ئیبن ئەبی ئەلیعز) وتی: بەدڵنیاییەوە هەندێ بیدعە لە ناو زۆرێك لە تاقم و پێشەواکانی زانست و ئاییندا هەن، تەنانەت هەیانە هەندێ بۆچوونی وەك: جهمیەکان یاخود مورجیئەکان یان شیعەکان یان خەواریجەکانی هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا پێشەواکانی زانست و ئایین بە شێوەیەکی گشتی ئەو بیدعەتانە ناکەن، بەڵکو لە لقێکدا ئەکرێ بیکەن، هەر بۆیە لەناو ناودارانی پێشین (سلف)یشدا هەندێ کەس بۆچوونی وەك ئەو بیدعەتچیانەی هەبووە.

یەکێك لە کەم و کوریەکانی بیدعەچیەکان ئەوەیە کە یەکتری تەکفیر دەکەن، هەروەها لە خەسڵەتە ستایشکراوەکانی زانایان ئەوەیە کە یەکتری هەڵەدار دەکەن، نەوەك تەکفیر کردنی یەکتری[1].

دووەم: هەندێك دەق لە قورئانی پیرۆز و سوننەتی بەپێز ناویان لە هەندێك گوناه ناوە (کوفر)، بۆ نمونە:

---

[1] شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز، سەرچاوەی پێشوو، ٤٣٨_٤٣٩.

فەرموودەی: پیاوێك لە سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ).... تاد، هاتووە لە: صحيح البخاري في: ٨٦ كتاب الحدود، باب ما يكره من لَعن شارب الخمر، و إنه ليس بخارج من الملة، رقم ٦٧٨٠، عن عمر بن خطاب رضي الله عنه.

مەبەستی لە زانایان، ئەهلی سوننە و جەماعەتە./ هامش شرح العقيدة الطحاوية.

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿وَمَن لَّمۡ يَحۡكُم بِمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ فَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡكَٰفِرُونَ﴾ المائدة: ٤٤. واتە: (جا ئەوەی حوکم و داوەری بەو بەرنامەیە نەکات کە خوا دایبەزاندووە، ئا ئەوانە بێ باوەڕن).

ئەم فەرموودەیەی پێغەمبەر (ﷺ): (سباب المسلم فسوق وقتاله كفر) واتە: تانەو توانجدان لە موسڵمان تاوان و لاساریيە و شەڕکردن لەگەڵی کوفرە.

ئەم فەرموودەیەی پێغەمبەر (ﷺ): (لا ترجعوا بعدي كفارا يضرب بعضكم رقاب بعض) واتە: نەکەن لە دوای من لە ئایین هەڵبگەڕێنەوەو هەندێکتان ملی هەندێکی ترتان بپەڕێنن.

ئەم فەرمایشتەش: (إذا قال الرجل لأخيه: يا كافر، فقد باء بها أحدهما) واتە: ئەگەر یەکێك بە براکەی وت: کافر، ئەوا یەکێکیان تووشی کوفر دەبێت.

ئەم فەرموودەیەش: (بين المسلم وبين الكفر ترك الصلاة) واتە: لە نێوان موسڵمان و کوفردا تەنها فەرامۆشکردنی نوێژە.

هەروەها ئەمەش: (من حلف بغير الله فقد كفر) واتە: هەر کەسێك سوێند بخوات بە جگەلە خوای گەورە ئەوا کوفری کردووە. ... تاد.

لەم دەقانە و هاووێنەکانیاندا چەند کێشەیەك هەیە لەمەڕ تەکفیر نەکردنی ئەهلی قیبلە[1]، چونکە ئەوانەی لەم دەقانەدا باسیان کراوە موسڵمانن و پاڵدراونەتە لای کوفر.

---

[1]) شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٤٣٩_٤٤٢.

فەرموودەی: توانجدان لە موسڵمان لاسارییە و کوشتنیشی کوفرە، ئەمانە دەریان هێناوە: بخاري و مسلم و الترمذي والنسائي و إبن ماجه و أحمد و غيرهم من حديث عبدالله بن مسعود رضي الله عنه.

فەرموودەی: نەکەن لە دوای من لە ئایین هەڵبگەڕێنەوە.... تاد. ئەمانە دەریان هێناوە: بخاري ومسلم و أبو داود و النسائي و إبن ماجه و أحمد و غيرهم، من حديث إبن عمر رضي الله عنهما.

وەڵامی ئەم کێشەیە دراوەتەوە، بەوەی ئەهلی سوننە و جەماعەت هەموویان کۆکن لەسەر ئەم خاڵانەی خوارەوە:

أ_ ئەو کەسەی گوناهی گەورە دەکات نابێت تەکفیر بکرێت، هەروەك خەواریجەکان تەکفیری دەکەن و دەیخەنە دەرەوەی بازنەی ئوممەتی ئیسلام، چونکە ئەگەر تەکفیر بکرێت بە کوفرێکی دەرخەر لە بازنەی ئوممەتی ئیسلام، ئەو کاتە ئەو کەسە دەبێتە هەڵگەڕاوە لە ئایین، کەسی هەڵگەڕاوەش لە ئایین بەهەموو حاڵەتەکانی دەکوژرێت.

ب_ ئەوەی گوناهی گەورە دەکات، ناچێتە خانەی پلەیەك لە نێوان دوو پلەکە، هەروەك موعتەزیلەکان بۆچوونیان وایە.

پ_ ئەوەی گوناهی گەورە دەکات لە بازنەی ئیمان و ئیسلام ناچێتەدەرەوە و ناشچێتە ناو بازنەی کوفر و شایەنی مانەوەی هەتا هەتایی نییە لە ئاگری دۆزەخدا، بە بەڵگەی:

خوای گەورە ئەو کەسەی گوناهی گەورە دەکات لە ڕیزی باوەڕدارانی ژماردووە، بەم فەرمایشتە پیرۆزەی: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلۡقِصَاصُ فِي ٱلۡقَتۡلَى ﴾ البقرة: ١٧٨. واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە، پێویست کراوە لەسەرتان: تۆڵە سەندنەوە بۆ کوژراوەکانتان). کابرای بکوژی جیا نەکردۆتەوە لەوانەی باوەڕدارن.

فەرموودەی: ئەگەر یەکێك بە براکەی وت: کافر...تاد. ئەمانە دەریان هێناوە: بخاري و مسلم و الترمذي و مالك و أحمد و غيرهم، من حديث إبن عمر رضي الله عنهما.

فەرموودەی: لە نێوان موسڵمان و کوفردا تەنها فەرامۆشکردنی نوێژە، ئەمانە دەریان هێناوە: مسلم و أبو داود و الترمذي و إبن ماجه و أحمد و غيرهم، حديث جابر رضي الله عنه.

فەرموودەی: هەر کەسێك سوێند بخوات بە جگەلە خوای گەورە ئەوا کوفری کردووە، حاکم و ئەوانی تریش گێڕاویانەتەوە، من حديث إبن عمر رضي الله عنهما، و رواه الآخرون.

سەیری سەرچاوەکانی ئەو فەرموودانە بکە بە تێرو تەسەلی لە: شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز، پەڕاوێزی ٤٣٩_٤٤١.

هەروەك لەم فەرمایشتەیشدا هاتووە: ﴿وَإِن طَآئِفَتَانِ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ ٱقْتَتَلُوا۟ فَأَصْلِحُوا۟ بَيْنَهُمَا ۖ فَإِنۢ بَغَتْ إِحْدَىٰهُمَا عَلَى ٱلْأُخْرَىٰ فَقَٰتِلُوا۟ ٱلَّتِى تَبْغِى حَتَّىٰ تَفِىٓءَ إِلَىٰٓ أَمْرِ ٱللَّهِ ۚ فَإِن فَآءَتْ فَأَصْلِحُوا۟ بَيْنَهُمَا بِٱلْعَدْلِ وَأَقْسِطُوٓا۟ ۖ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلْمُقْسِطِينَ ﴿٩﴾ إِنَّمَا ٱلْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا۟ بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ﴾ الحجرات: ٩_١٠.

واتە: (ئەگەر دوو دەستە یان دوو تاقم لە موسڵمانان بوو بە شەڕیان، ئەوە دەست بەجێ هەوڵبدەن ڕێکیان بخەن و ئاشتیان بکەنەوە، خۆ ئەگەر لایەکیان هەر دەستدرێژی دەکردە سەر لایەنەکەی تر، ئەوا ئێوە بەگژ ئەوەیاندا بچن کە ستەم و دەست درێژی دەکات، هەتا دەگەڕێتەوە بۆ فەرمانی خوا... جا ئەگەر لایەنە سەرکەشەکە بۆ فەرمانی خوا سەری دانەواند، ئەوابە دادگەرانە ناوبژیوانیان لەنێواندا بکەن و دادپەروەری ئەنجام بدەن، چونکە بەڕاستی خوا ئەوانەی خۆش دەوێت کە دادپەروەری ئەنجام دەدەن. لە ڕاستیدا هەر ئیمانداران برای یەکن، کەواتە هەر کاتێك لە نێوان دوو براتاندا ناکۆکی پەیدابوو، ئێوە نێوانیان چاك بکەن و ئاشتیان بکەنەوە). ئەوانەی لەگەڵ یەکتریدا دەجەنگن لە بازنەی باوەڕدارانی نەخستووەتە دەرەوە.

دەقەکانی قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێزو یەکدەنگی ئەوە دەبەخشن کە زیناکەرو دزیکەرو بوختانکەر ناکوژرێن، بەڵکو سزادەدرێن، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ناوبراوان هەڵگەڕاوە نین.

ت_ ئەوەی گوناهی گەورە دەکات شیاوی ئەو هەڕەشەیەیە کە بەهۆی گوناهەکە دێتە کایە، هەروەك چۆن لە دەقەکاندا واهاتووە، نەوەك مورجیئەکانیش کە دەڵێن هیچ شتێك لەگەڵ ئیمان و باوەڕدا زیانی نییە، هیچ چاکەیەکیش لەگەڵ کوفردا سوودی نییە[1].

کوفر دەبێتە دوو بەش: بیروباوەڕی، کرداری.

---

(1) شرح العقيدة الطحاوية، سەرچاوەی پێشوو ٤٤٢ _ ٤٤٤. و سەیریشی بکە لە: لوامع الأنوار البهية ٣٦٨.

جا ئەوەی دەڵێت ئیمان گوفتارو کردارە، زیاد و کەم دەکات، ئەوا دەشڵێت: ئەو شتانەی لەو دەقانەدا بە کوفر ناوبراون بریتین لە کوفری کرداری نەوەك کوفری بیروباوەڕ. کوفر لەلای ئەوان چەند پلەیەکە، هەروەك کوفری بچوکتر لە کوفری ڕەسەن، کەواتە پلەکانی کوفر لەلای ئەوان وەك پلەکانی ئیمانە.

ئەوەش کە دەڵێت ئیمان دان پێدانانە، کردار بەشێك نییە لە ئیمان، کوفر بریتییە لە دان پێدانەهێنان (جحود)، نە کوفر نە ئیمان زیاد و کەم ناکەن، ئەوە دەشڵێت: ئەو شتانەی لەم دەقانەدا بە کوفر ناونراون بریتییە لە کوفری خوازراو (مجازی) نەك کوفری ڕاستەقینە، چونکە کوفری ڕاستەقینە کەسەکە دەخاتە دەرەوەی بازنەی ئوممەتی ئیسلام. بۆیە ئەگەر کەسێکی کافر هات و نوێژی وەك نوێژی ئێمە کرد، ئەوا بە موسڵمان حوکمیلەسەر دەدرێت[1].

بە پشت بەستن بەوەی خرایەڕوو، زانایان هەڵسان بە تەئویل کردنی ئەو دەقە تەکفیریانەی کەمێك پێش ئێرە خرانەڕوو، بەم جۆرە تەئویلانە:

ئەم تەکفیرە ئەم کەسانە دەگرێتەوە کە ئەو گوناهانە بە حەڵاڵ دادەنێن، جا ئەگەر ئەو کەسەی گوناهە گەورەکە دەکات ئەو گوناهە بە حەڵاڵیش بزانێت، ئەوا ئەو کەسە کافرە بە یەکدەنگی و بەبێ ڕاجیایی.

یان لەوانەیە ئەو گوناهە گەورانە لەلایەن بکەرەکەوەسەر بکێشن بۆ کوفر.

---

[1] شرح العقيدة الطحاوية لإبن أبي العز ٤٤٤_٤٤٥. شێخ عەبدولقادر لە: (الغنية ١/٧٣) دەڵێت: (بڕوامان وایە _ واتە: ئەهلی سوننە و جەماعەت _ هەر چەندە باوەڕدار زۆر گوناهی بچوك و گەورەش بکات، ئەوا پێی تەکفیر ناکرێت، ئەگەر لەسەر ئەو گوناهانەش بمرێت بەبێ تەوبەکردن، بەو مەرجەی لەسەر یەکتاناسی پاك و پوخت مردبێت، بەڵکو چارەنووسی بەخوا دەسپێردرێت، جا ئەگەر خوای گەورە بیەوێت لێی خۆشدەبێت و دەیباتە بەهەشت، ئەگەر ویستیشی لەسەر بێت سزای دەدات و دەیخاتە دۆزەخەوە، ئێمە خۆمان هەڵناقورتێنین لەوەی لە نێوان خواو بەندەکەیدایە و خوای گەورەش هەواڵی لەوبارەوە پێ نەداوین).

یاخود کردنی گوناهی گەورە بە کاری کافرو بێ باوەڕان دەچێت[1].

یاخود ئەو کوفرەی کە باسی کراوە لەو دەقانەدا مەبەستی لێی کوفری نیعمەت و چاکە و برایەتی ئیسلامە، نەوەك کوفری دان پێدانەهێنان[2]. و شێخ خەلیلی باسی کردووە کە کوفری نیعمەت پێچەوانەی سوپاسگوزارییە، کە بکەرەکەی ناخاتە دەرەوە لە بازنەی ئوممەتی ئیسلام، بەڵکو ئەو کەسە وەك موسڵمان لە دونیادا ڕەفتاری لەگەڵدا دەکرێت[3].

---

(1) شرح صحیح مسلم للنووي ١٧٠، لەکاتی شیکردنەوەی ئەم فەرمایشتانە: (توانجدان لە موسڵمان لاسارییە...) و (نەکەن لەدوای من لە ئایین هەڵبگەڕێنەوە....). و لە: (صفوة الأحکام ٦٣) و لە: (نیل الأوطار ٣١٥/١)دا هاتووە: ئەو تەئویلاتانە هی زۆربەی زانایانن بە پێشین و پاشین (سلف و خلف)ەوە، لەوانە: مالك و شافعی و هەندێك لە زەیدیەکان، لە کاتی شیکردنەوەی ئەو فەرموودانەی هاتوون لەبارەی کوفری نوێژنەکەر بەهۆی تەمبەڵییەوە.

هەروەها شێخ ئەحمەد خلیلی لە (شرح غایة المراد ١٣٥)دا ئەم تەئویلاتانەی هێناوەو بەهیچ کامیان ڕازی نەبووە.

(2) شرح صحیح مسلم للنووي، سەرچاوەی پێشوو.

(3) ئەمە ئەو لێکدانەوەو تەئویلەیە کە شێخ خەلیلی پێی ڕازیبووە، لە (شرح غایة المراد، سەرچاوەی پێشوو)، بە پێی ئەوەی کوفری بۆ دوو جۆر دابەش کردووە: کوفری دان پێدانەهێنان و کوفر کردن بە نیعمەتەکانی خوا. ئەمە ئەو دابەشەیە کە ئیبازییەکان چەسپاندوویانەو کۆکن لەسەری.

دەروازەی سێیەم

سزای هەڵگەڕاوە (مرتد)

ئەگەر موسڵمان لە ئایین هەڵگەڕایەوە، پەنا بەخوا، ئەوا دوو سزای هەیە:

١_ سزای دواڕۆژ، بریتییە لە مانەوەی هەتا هەتایی لە ئاگری دۆزەخدا.

خوای پاك و بەرز دەفەرمووێت: ﴿وَمَن يَرۡتَدِدۡ مِنكُمۡ عَن دِينِهِۦ فَيَمُتۡ وَهُوَ كَافِرٞ فَأُوْلَٰٓئِكَ حَبِطَتۡ أَعۡمَٰلُهُمۡ فِي ٱلدُّنۡيَا وَٱلۡأٓخِرَةِۖ وَأُوْلَٰٓئِكَ أَصۡحَٰبُ ٱلنَّارِۖ هُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ﴾ البقرة: ٢١٧. واتە: (جا هەر کەسێك لە ئێوە پاشگەز بێتەوە لە ئاینەکەی و بە کافری بمرێت، ئا ئەو جۆرە کەسانە کارەکانیان پووچەڵ دەبێت لە دونیا و قیامەتدا و ئەوانە جێنشینی ناو ئاگری دۆزەخن و ژیانی هەمیشەیی تیادا دەبەنە سەر).

٢_ سزای دونیایی، بریتیە لەو حوکمانەی تایبەتن بەم باسە لە کتێبە (فقهییەکان) هاتووە، بۆ نمونە:

پێویستە دادوەر داوای تەوبە لە هەڵگەراوەکە بکات و گومانەکانی لاببات و بەڵگەی لەسەر بەرپا بکات، جا ئەگەر هەڵگەڕاوەکە ڕەتی کردەوە بگەڕێتەوە بۆ ناو ئایینی ئیسلام، ئەوا پێویستە حوکمەکانی هەڵگەڕانەوەی لەسەر جێبەجێ بکات، بۆیە دەبێت سزای کوشتنی بەسەردا بسەپێنرێت، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): (من بدل دينه فاقتلوه)

واتە: هەر کەسێك ئایینەکەی گۆڕی[1] بیکوژن، یەکدەنگی هاتووە لەسەر پێویست بوونی کوشتنی[2]، حوکمی موسڵمانانی لەسەر جێبەجێ ناکرێت و کە مرد ناشۆردرێت و دروست نیە نوێژی لەسەر بکرێت و نابێت لە گۆڕستانی موسڵمانان بنێژرێت و پەیوەندی میراتی لەگەڵ خانەوادەکەی دەپچڕێت و ژنەکەی لێ جیا دەکرێتەوەو تەلاق دەدرێت، چونکە نابێت ئافرەتی موسڵمان شوو بە کافرو بێ باوەڕ بکات، هیچ دەسەڵاتێکیشی بەسەر منداڵەکانیدا نامێنێت، چونکە ناکرێت ببێتە ئەمینداریان.

ئەو هەموو حوکمانە کە لەسەر کەسی هەڵگەڕاوە هەن، تەنها لەبەر ئەوەیە کە هەڵگەڕانەوە تاوانی هەرە گەورەیە لە دیدی ئیسلام و بە مەترسی دەزانێت لەسەر تاك و کۆمەڵگە، ناسنامەی پەیوەست بوون (إنتماء)ی موسڵمان دەگۆڕێت بۆ ئوممەتەکەی، بەڵکو دەیکاتە دۆستی دوژمنی موسڵمانان، بۆ خۆی بەڕەوا دەزانێت کە یارمەتی لە دوژمن وەربگرێت دژ بە خانەوادە و ئوممەتەکەی، بۆیە پێغەمبەر (ﷺ)وەسفی کردووە بەوەی: (ئایینی خۆی فەرامۆش کردووەو لە کۆمەڵی موسڵمانان دابڕاوە)[3].

مەترسی ئەو کەسە هەڵگەڕاوەیە زیاتر بووە لە مەترسی دوژمنی ئاشکرا.

---

(1) واتە: لە ئایینی ئیسلام پاشگەزبووەوە. (وەرگێڕ).

(2) صەنعانی، لە: (سبل السلام ٣/٢٦٥) یەکدەنگی هێناوە لەسەر کوشتنی کەسی هەڵگەڕاوە، ئەم فەرموودەیەی کردۆتە بەڵگە: (هەر کەسێك ئایینەکەی گۆڕی بیکوژن) بوخاری و ئەوانی تریش لە ئیبن عباس (خوا لێی ڕازی بێت) گێڕاویانەتەوە. و بڕوانە ئەمانەش: صفوة الأحكام ٣٩٢ والتشريع الجنائي الاسلامي ٢/٧٢٠.

(3) بڕوانە: (مەترسی لە ئایین هەڵگەڕانەوە) لە توێژینەوەی (جريمة الردة و عقوبة المرتد: ٣٧)ی دکتۆر یوسف قەرزاوی. و الفتاوى المعاصرة ١/١٣٠.

فەرموودەی: (ئەو کەسەی ئایینەکەی فەرامۆش کردووە... تاد.)، بوخاری و موسلیم هاوبەشن لە گێڕانەوەیدا، بەشێکە لە فەرموودەی: (لا يحل دم امريء مسلم، يشهد أن لا اله إلا الله، و أني رسول الله، إلا بإحد الثلاث: الثيب الزاني، و النفس بالنفس، و التارك لدينه المفارق للجماعة): صفوة الأحكام ٣٥٩.

بۆیە:

بۆ هیچ کەسێك دروست نییە پەلە بكات و خێرا دەست بكات بە تەكفیر كردنی هەر موسڵمانێك، بە بەڵگەی ئەوەی بینیویەتی گوناهێكی گەورەی كردووە، لەبەر ئەوەی حوكمی تەكفیر كردن شتێكی سادە نییە، بەڵكو زۆر دژوارە و بریتیە لە بەدەرنانی موسڵمانێك لە كۆمەڵگە و ئوممەتەكەیدا، تەكفیر كردن وەك دەركردنی حوكمی مردنە بۆ مرۆڤێك و ناشتنیەتی لە كاتێكدا كە هێشتا زیندووە.

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين

*****

سەرچاوەکان

- الإبانة بين الفرق الإسلامية عند كتاب المقالات في القديم والحديث: علي يحيى معمر. مكتبة أبي الشعثاء، السِّيب، سلطنة عمان، المطبعة العربية في غرداية، سنة ١٩٨٧م.
- الإبانة عن أصول الديانة: الإمام أبو الحسن علي بن إسماعيل بن أبي بشر إسحاق الأشعري، المتوفى سنة ٣٢٤هـ _٩٣٦م تحقيق: د. فوقية حسين محمود. الطبعة الأولى، توزيع دار الأنصار بالقاهرة، مطابع الدجوي بالقاهرة سنة ١٣٩٧هـ _ ١٩٧٧م.
- الإبانة عن شريعة الفرقة الناجية ومجانبة الفرق المذمومة: إبن بطة، أبو عبد الله عبيد الله بن محمد بن محمد بن حمدان العُكبري الحنبلي، المتوفى سنة ٣٨٧ه. تحقيق: أحمد فريد المزيدي. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤٢٢هـ _ ٢٠٠٢م.
- الإبهاج في شرح المنهاج: تقي الدين أبو الحسن علي بن عبد الكافي بن علي السبكي، المتوفى سنة ٧٥٦هـ _ ١٣٥٥م. وولده تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن علي بن عبدالكافي السبكي، المتوفى سنة ٧٧١هـ_ ١٣٧٠م.

و منهاج الوصول إلى علم الأصول، للقاضي ناصر الدين أبو سعيد عبدالله بن عمر بن محمد البيضاوي الشيرازي الشافعي، المتوفى سنة ٦٨٥هـ _ ١٢٨٦م. تحقيق: د. شعبان محمد إسماعيل. الطبعة الأولى، المكتبة المكية في مكة المكرمة ودار ابن حزم في بيروت، سنة ١٤٢٥هـ _ ٢٠٠٤م.

- إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين: السيد أبو الفيض محمد مرتضى بن محمد بن محمد الحسيني الزبيدي الحنفي، المتوفى سنة ١٢٠٥هـ _ ١٧٩٠م. و بهامشه:

إحياء علوم الدين: الإمام أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي الطوسي الشافعي، المتوفى سنة ٥٠٥هـ _ ١١١١م.

تعريف الأحياء بفضائل الإحياء: الشيخ عبدالقادر بن شيخ بن عبدالله بن شيخ بن عبدالله العيدروس باعلوي، المتوفى سنة ١٠٣٨هـ _ ١٦٢٨م.

الإملاء في إشكالات الإحياء: الإمام أبو حامد الغزالي، ردَّ به على بعض إعتراضات أوردها بعض المعاصرين له على بعض مواضع من الإحياء. مؤسسة التأريخ العربي ببيروت، لبنان سنة ١٤١٤هـ _ ١٩٩٤م، وهي طبعة مصورة على طبعة المطبعة الميمنية بمصر التي إنتهى طبعها سنة ١٣١١هـ.

- الإتقان في علوم القرآن: جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى سنة ٩١١هـ _ ١٥٠٥م. تحقيق: فواز أحمد زمرلي. الطبعة الأولى، دار الكتاب العربي ببيروت، سنة ١٤٢٤هـ _ ٢٠٠٣م.
- إثبات النبوة النبي (ﷺ): أبو الحسين أحمد بن الحسين بن هارون الحسيني الزيدي الهاروني، المتوفى سنة ٤٢١هـ. تحقيق: خليل أحمد إبراهيم الحاج. المكتبة العلمية.
- الأجوبة الفاخرة عن الأسئلة الفاجرة: شهاب الدين أحمد بن إدريس بن عبدالرحمن القرافي المصري المالكي، المتوفى سنة ٦٨٤هـ _ ١٢٨٥م. طبع بهامش كتاب (الفارق بين المخلوق والخالق).
- إحياء علوم الدين: الإمام أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي الطوسي الشافعي، المتوفى ٥٠٥هـ _ ١١١١م. و معه: المغني عن حمل الأسفار في الأسفار في تخريج ما في الإحياء من الأخبار: لزين الدين أبي الفضل عبد الرحيم بن الحسين العراقي، المتوفى سنة ٨٠٦هـ_ ١٤٠٤م. وبهامشه:

أ_ تعريف الأحياء بفضائل الإحياء: لعبد القادر بن شيخ بن عبدالله بن شيخ بن عبداالله العيدروس باعلوي، المتوفى سنة ١٠٣٨هـ _ ١٦٣٨م.

ب_ الإملاء عن إشكالات الإحياء: للإمام أبي حامد الغزالي، رد به إعتراضات أوردها بعض المعاصرين له على بعض مواضع الإحياء.

ج_ عوارف المعارف: لأبي حفص عمر بن محمد بن عبدالله السهروردي، المتوفى سنة ٦٣٢هـ _ ١٢٣٤م. شركة مكتبة و مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، سنة ١٩٣٩م.وانظر: إتحاف السادة المتقين.

- إختصار علوم الحديث: عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي الشافعي، المتوفى سنة ٧٧٤هـ _ ١٣٣٧م.وعله شرح: الباعث الحثيث: أحمد محمد شاكر، المتوفى سنة ١٣٧٧هـ _ ١٩٥٨م. الطبعة الثالثة، مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالقاهرة، سنة ١٣٧٧هـ _ ١٩٥٨م.
- أدلة جواز التوسل بالنبي(ﷺ): أحمد بن زيني دحلان. أنظر: رسالة فيما يتعلق بأدلة جواز التوسل بالنبي و زيارته (ﷺ).
- الأديان دراسة تأريخية مقارنة، القسم الأول: الديانات القديمة: د. رشدي عليان، المتوفى سنة ١٤٠٩هـ _ ١٩٨٩م، و د. سعدون الساموك. دار الحرية ببغداد سنة ١٩٧٦م.
- أديان الهند الكبرى: د. أحمد شلبي. الطبعة الثالثة، القاهرة سنة ١٩٧٢م.
- الإرشاد إلى قواطع الأدلة في أصول الإعتقادا: إمام الحرمين أبو المعالي ضياء الدين عبدالملك بن عبدالله بن يوسف الجويني النيسابوري الشافعي، المتوفى سنة ٤٧٨هـ _ ١٠٨٥م. تحقيق: د. محمد يوسف موسى، وعلي عبد المنعم عبد الحميد.الطبعة الصالثة، الناشر: مكتبة الخانجي بالقاهرة، الشركة الدولية للطباعة بالقاهرة، سنة ١٤٢٢هـ _ ٢٠٠٢م.

- **إرشاد الساري إلى شرح صحيح البخاري: شهاب الدين أحمد بن محمد القسطلاني الشافعي، المتوفى سنة ٩٢٣هـ _ ١٥١٧م.والبخاري هو أبو عبدالله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم، المتوفى سنة ٢٥٦هـ _ ٨٧٠م. وبهامشه:**

شرح الإمام النووي: أبي زكريا محيي الدين يحيى بن شرف بن مري الشافعي، المتوفى سنة ٦٧٦هـ _ ١٢٧٧م، على صحيح مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، المتوفى ٢٦١هـ _ ٨٧٥م. دار الكتاب العربي ببيروت، وهي الطبعة المصورة عن السابعة التي طبعت بالمطبعة الأميرية ببولاق مصر سنة ١٣٢٣ _ ١٣٢٧م.

- **إرشاد الفحول إلى تحقيق الحق من علم الأصول: محمد بن علي بن محمد الشوكاني، المتوفى سنة ١٢٥٠هـ _ ١٨٣٤م. و بهامشه:شرح الشيخ أحمد بن قاسم العبادي الشافعي، المتوفى سنة ٩٩٢هـ _ ١٥٨٤م، على:**

شرح جلال الدين محمد بن أحمد بن محمد المحلي الشافعي، المتوفى سنة ٨٦٤هـ _ ١٤٥٩م، على الورقات في الأصول، لإمام الحرمين أبي المعالي ضياء الدين عبد الملك بن عبد الله بن يوسف الجويني النيسابوري الشافعي، المتوفى سنة ٤٧٨هـ _ ١٠٨٥م. الطبعة الأولى، مطبعة مصطفى البابي الحلبي و أولاده بمصر سنة ١٩٣٧م.

- **أساس البلاغة: جار الله أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشري، المتوفى سنة ٥٣٨هـ _ ١١٤٤م. تحقيق: عبدالرحيم محمود. الطبعة الألى، مطبعة أورفاند بالقاهرة، سنة ١٩٥٣م، وهي طبعة مصورة على طبعة دار الكتب المصرية التي طبعت سنة ١٣٤١هـ.**
- **أساس التقديس في علم الكلام: أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسين الخطيب التيمي البكري القرشي الشافعي، فخر الدين الرازي، المتوفى سنة ٦٠٦هـ _ ١٢١٠م.الطبعة الأولى، مؤسسة الكتب الثقافية ببيروت، سنة ١٤١٥هـ _ ١٩٩٥م.**

- الأساس لعقائد الأكياس في معرفة رب العالمين و عدله في المخلوقين وما يتصل بذلك من أصول الدين: القاسم بن محمد بن علي الزيدي العلوي، المتوفى ١٠٢٩هـ_ ١٦٢٠م. حققه و قدم لع: البير نصري نادر. الطبعة الألى، دار البطعة للطباعة والنشر ببيروت، سنة ١٩٨٠م.
- إسلام بلا مذاهب: د. مصطفى الشكعة.الطبعة الرابعة عشرة، الدار المصرية اللبنانية، سنة ١٤٢٠هـ_ ٢٠٠٠م.
- الإسلام عقيدة و شريعة: الإمام محمود شلتوت، المتوفى سنة ١٣٨٣هـ_ ١٩٦٣م.الطبعة السادسة عشرة، دار الشروق ببيروت، القاهرة، سنة ١٤١٢هـ_ ١٩٩٢م.
- الإسلام يتحدى: وحيد الدين خان. الطبعة الرابعة سنة ١٩٧٣م.
- الأسماء الحسنى: محمد حسنين مخلوف، كتب الخاتمة في سنة ١٣٩٥هـ_ ١٩٧٥م. دار المعارف بمصر.
- الإسماعيلية تأريخ و عقائد: إحسان إلهي ظهير. الطبعة الأولى، الناشر: إدارة ترجمان السنة بلاهور باكستان، طباعة دار عالم الكتب بالرياض، سنة ١٤٠٦هـ_ ١٩٨٦م.
- الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى و صفاته العلى: أبو عبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرج الأنصاري الخزرجي القرطبي، المتوفى سنة ٦٧١هـ_ ١٢٧٣م. تحقيق: د. صالح عطية الحطماني. الطبعة الأولى، جمعية الدعوة الإسلامية العالمية، الجماهيرية العربية الليبية، سنة ١٣٦٩ من وفات الرسول(ﷺ) _ ٢٠٠١م.
- أصل الشيعة وأصولها: محمد الحسين آل كاشف الغطا، المتوفى سنة ١٣٧٣هـ_ ١٩٥٤م. قدم له: مرتضى العسكري. منشورات مؤسسة الأعلمي للمطبوعات ببيروت.
- أصول الدعوة: د.عبدالكريم زيدان. الطبعة الأولى، بغداد، سنة ١٩٦٨م.

- أصول الدين: جمال الدين أحمد بن محمد بن محمود الحنفي الغزنوي، المتوفى سنة ٥٩٣هـ_ ١١٩٧م. تحقيق و تعليق: د. عمر وفيق الداعوق. الطبعة الأولى، دار البشائر الإسلامية، سنة ١٤١٩هـ_ ١٩٩٨م.
- أصول الدين: أبو منصور عبد القاهر بن طاهر بن محمد البغدادي الإسفراييني التميمي، المتوفى سنة ٤٢٩هـ_ ١٠٣٧م. الناشر: مكتبة المثنى ببغداد و مؤسسة الخانجب بمصر، وهي مصورة على الطبعة الأولى المطبوعة بمطبعة الدولة بإستانبول سنة ١٩٢٨م.
- أصول الدين الإسلامي: د. قحطان عبدالرحمن الدوري و د. رشدي عليان، المتوفى سنة ١٤٠٩هـ_ ١٩٨٩م. طبعة دار الفكر الثانية في عمان، الأردن، سنة ١٤٢٢هـ_ ٢٠٢م، وهي الطبعة السادسة للكتاب.
- أصول الدين الإسلامي: محمد علي ناصر. منشورات المكتبة العصرية، صيدا، بيروت.
- الأصول العامة للفقه المقارن: محمد تقي الحكيم. الطبعة الأولى، دار الأندلس للطباعة والنشر، بيروت، سنة ١٩٦٣م.
- أصول الفقه: د.عبدالكريم زيدان. انظر: الوجيز في أصول الفقه.
- أصول الفقه: محمد أبو النور زهير المالكي الأزهري، المتوفى سنة ١٤٠٧هـ_ ١٩٨٧م. الطبعة الأولى، المكتبة الأزهرية للتراث بالقاهرة، دار السعادة للطباعة بالقاهرة، سنة ١٩٩٦_ ٢٠٠٤م.
- إظهار الحق: رحمة الله بن خليل الرحمن الهندي. تحقيق: عمر الدسوقي. مطبعة الرسالة، القاهرة، سنة ١٩٦٤م.
- إعتقادات فلاق المسلمين والمشركين: أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسين الخطيب التيمي البكري القرشي الشافعي، فخر الدين الرازي، المتوفى سنة ٦٠٦هـ_ ١٢١٠م. ومعه كتاب: المرشد الأمين إلى إعتقادات فرق المسلمين والمشركين: طه عبد الرؤوف سعد

و مصطفى الهواري. مكتبة الكليات الأزهرية، شركة الطباعة الفنية المتحدة بالقاهرة، سنة ١٣٩٨هـ_ ١٩٨٧م.

- إعجاز القرآن والبلاغة النبوية: مصطفى صادق الرافعي، سنة ١٣٥٦هـ_ ١٩٣٧م. الطبعة السادسة، سنة ١٩٥٦م، مصر.
- الأعلام_ قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين: خير الدين بن محمود بن محمد الزركلي الدمشقي، المتوفى بالقاهرة سنة ١٣٩٦هـ_ ١٩٧٦م. الطبعة الرابعة، دار العلم للملايين، سنة ١٩٧٩م.
- أعلام النبوة: أبو الحسن علي بن محمد الماوردي، المتوفى سنة ٤٥٠هـ_ مصر، سنة ١٩٧١م.
- الأعمال الكاملة للإمام محمد عبده، المتوفى سنة ١٣٢٣هـ_ ١٩٠٥م. جمعها و حققها: محمد عمارة. الطبعة الأولى، المؤسسة العربية للدراسات والنشر ببيروت، سنة ١٩٧٢هـ_ ١٩٧٤م.
- الإقتصاد في الإعتقاد: الإمام أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي الطوسي الشافعي، المتوفى سنة ٥٠٥هـ_ ١١١١م. وضع حواشيه: عبدالله محمد الخليلي. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤٢٤هـ_ ٢٠٠٤م.
- إكمال إكمال المعلم (وهو شرح صحيح مسلم): أبو عبد الله محمد بن خلفة الوشتاني الأبي المالكي، المتوفى سنة ٨٢٧هـ_ ١٤٢٤م. جمع فيه شروح صحيح مسلم الأربعة: للمازري وعياض والقرطبي والنووي مع زيادات.

و معه: مكمل إكمال إكمال: لأبي عبد الله محمد بن محمد بن يوسف السنوسي الحسن، المتوفى سنة ٨٩٥هـ.

و المعلم بفوائد مسلم: لأبي عبد الله بن محمد بن علي بن عمر المازري التميمي، المتوفى سنة ٥٣٦هـ_ ١١٤١م. والمعلم هو أول شرح لصحيح مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، المتوفى سنة ٢٦١هـ_٨٧٥م.

و إكمال المعلم في شرح مسلم: للقاضي أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض اليحصبي السبتي، المتوفى سنة ٥٤٤هـ_ ١١٤٩م. الطبعة الأولى، الناشر: دار الكتب العلمية، ببيروت، سنة ١٤١٥هـ_ ١٩٩٤م.

- إلجام العوام عن علم الكلام: الإمام أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي الطوسي الشافعي، المتوفى سنة ٥٠٥هـ_ ١١١١م. مكتبة الحقيقة بإستانبول، تركيا، سنة ١٤١٠هـ_ ١٩٩٠م، وهي طبعة مصورة على المطبوعة بمطبعة (محب) في سوق (باب العالي)، سنة ١٢٨٧هـ.
- أم البراهين: حاشية الدسوقي على شرح أم البراهين.
- الأموال: الحافظ أبو عبيد القاسم بن سلام، المتوفى سنة ٢٢٤هـ_٨٣٨م. تحقيق وتعليق: محمد خليل هراس. الناشر : مكتبة الكليات الأزهرية، دار الشروق للطباعة، بالقاهرة، سنة ١٩٦٩م.
- أمية الرسول محمد (ﷺ): د. قحطان عبد الرحمن الدوري. الطبعة الأولى، مؤسسة الرسالة ببيروت، ودار البشير بعمان، الأردن، سنة ١٤١٧هـ_ ١٩٩٦م.
- الإنتصار والرد على إبن الراوندي الملحد ما قصد به من الكذب على المسلمين والطعن عليهم: أبو الحسين عبد الرحيم بن محمد بن عثمان الخياط المعتزلي، المتوفى بعد سنة ٣٠٠هـ بقليل. مع مقدمة و تحقيق وتعليقات: د. نيبرج الأستاذ بجامعة أبسالة من مملكة السويد. الطبعة الثانية ببيروت، مكتبة الدار العربية للكتاب بالقاهرة، سنة ١٤١٣هـ_ ١٩٩٣م.
- إنجيل برنابا: ترجمة: د. خليل سعادة. القاهرة، سنة ١٩٠٨م.

- الأنساب: أبو سعد عبدالكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني المروزي الشافعي، المتوفى سنة ٥٦٢هـ_ ١١٦٦م. حقق ج ١ _ ٦ عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني، المتوفى سنة ١٣٨٦هـ_ ١٩٦٦م. و ج ٧_٨ محمد عوامة. و ج ٩ محمد عوامة ورياض مراد. و ج ١٠ عبدالفتاح محمد الحلو.و ج ١١ رياض مراد و مطيع الحافظ. و ج ١٢ أكرم البوشي. الناشر: محمد أمين دمج، بيروت، لبنان.

ج ١_٦ الطبعة الثانية سنة ١٤٠٠هـ_ ١٩٨٠م. ج ٧ الطبعة الأولى سنة ١٣٩٦هـ_ ١٩٧٦م. ج ٨ بلا تأريخ ولا طبعة، والجزءان ٧_٨ في مطبعة محمد هاشم الكتبي بدمشق. ج ٩ الطبعة الثانية ١٤٠١هـ_ ١٩٨١م. ج ١٠ الطبعة الأولى سنة ١٤٠١هـ_ ١٩٨١م. ج ١١ الطبعة الأولى سنة ١٤٠٥هـ_ ١٩٨٤م. ج ١٢ الطبعة الأولى سنة ١٤٠٤هـ_ ١٩٨٤م.

- الإنسان ذلك المجهول: ألكسيس كاريل. تعريب: شفيق أسعد فريد. بيروت، لبنان.
- الإنصاف فيما يجب إعتقاده ولايجوز الجهل به: القاضي أبو بكر محمد بن طبيب بن محمد الباقلاني البصري، المتوفى سنة ٤٠٣هـ_ ١٠١٣م. تحقيق: محمد زاهد بن الحسن الكوثري، المتوفى سنة ١٣٧١هـ_ ١٩٥٢م. أشرف على مراجعة أصله و تصحيحه: عبد الوهاب عبد اللطيف. الطبعة الرابعة، الناشر: مكتبة الخانجي بالقاهرةو، الشركة الدولية للطباعة بالقاهرة، سنة ١٤٢١هـ_ ٢٠٠١م.
- الإيمان: أبو عبيد القاسم بن سلام. أنظر: كتاب الإيمان.
- الإيمان: أبو يعلى محمد بن الحسين بن محمد بن خلف بن أحمد بن الفراء البغدادي، المتوفى سنة ٤٦٨هـ. تحقيق و تعليق: سعود بن عبدالعزيز الخلف. الطبعة الأولى، دار العاصمة بالرياض، سنة ١٤١٠هـ.
- الإيمان: أركانه، حقيقته، نواقضه: د. محمد نعيم ياسين. الطبعة الخامسة، الناشر: دار الفرقان، عمان، الأردن، مطابع جمعية عمال المطابع التعاونية، عمان، سنة ١٤١٠هـ_ ١٩٨٩م.

- الإيمان والحياة: د.يوسف القرضاوي. الطبعة الثالثة عرشة، مكتبة وهبة بالقاهرة، دار التوفيق النموذجية للطباعة، سنة ١٤٢٣هـ_ ٢٠٠٢م.
- الباب الحادي عشر: العلامة الحلي. انظر: مفتاح الباب.
- الباعث الحثيث: أحمد محمد شاكر. انظر: إختصار علوم الحديث.
- البحر الزخار الجامع لمذاهب علماء الأمصار: الإمام المهدي لدين الله أحمد بن يحيى بن المرتضى، المتوفى سنة ٨٤٠هـ_ ١٤٣٧م. و بهامشه: جواهر الأخبار والآثار المستخرجة من لجة البحر الزخار: لمحمد بن يحيى بهران الصعدي، المتوفى سنة ٩٥٧هـ_ ١٥٥٠م. و معه: تعليقات من مراجع مختلفة: لمصححه القاضي عبد الله بن عبد الكريم الجرافي اليمني الصنعاني. أشرف على الطبعة الأولى : عبدالله بن محمد الصديق و عبد الحفيظ سعد عطية. مؤسسة الرسالة بيروت، طبعة مصورة سنة ١٩٧٥م على الطبعة الأولى التي طبعت في القاهرة سنة ١٩٤٧_١٩٤٩م. و قد ضمت طبعة مؤسسة الرسالة مقدمة كتاب البحر الزخار، و جعلته الجزء الأول، في علم الكلام و أصول الفقه و تأريخ الرسول (ﷺ)والعشرة المشهورين من أصحابه، وتعداد الأئمة الزيدية.... إلخ، حققه: السيد يحيى عبد الكريم الفضيل، وهو الذي قام بمراجعة الأغلاط التي وقعت في الطبعة الأولى.
- بحر العلوم (تفسير السمرقندي): أبو الليث نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم السمرقندي، المتوفى سنة ٣٧٥هـ. تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود و د. زكريا عبد المجيد النوني. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٣هـ_ ١٩٩٣م.
- البحر المحيط: أثير الدين أبو عبد الله محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان النفزي الأندلسي، الشهير بإبن حبان و بأبي حبان، المتوفى سنة ٧٤٥هـ_١٣٤٤م. و بهامشه:

١_ النهر الماد من البحر: لإبن حبان أيضا.

٢_ الدُر اللقيط من البحر المحيط: لتلميذ ابن حبان الإمام تاج الدين أبي محمد أحمد بن عبدالقادر بن أحمد بن مكتوم القيسي الحنفي النحوي، المتوفى سنة ٧٤٩هـ_ ١٣٤٨م.

الناشر: مكتبة و مطابع النصر الحديثة، الرياض، مطابع أفست كونر وغوافر ببيروت، وهي طبعة مصورة على المطبوعة بمطبعة السعادة التي تم طبعها أوائل سنة ١٣٢٩هـ. والطبعة التي حققها: عادل أحمد عبد الموجود و علي محمد معوض و د. زكريا عبد المجيد النوتي و د. أحمد النجولي الجمل. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٣هـ_ ١٩٩٣م.

- البدء والتأريخ: مطهر بن طاهر المقدسي، المتوفى بعد سنة ٣٥٥هـ_ بعد سنة ٩٦٦م. المنسوب تأليفه لأبي زيد أحمد بن سهل البلخي، المتوفى سنة ٣٢٢هـ. إعتنى بنشره وترجمته إلى الفرنسية: كلمان هوار. الطبعة التي صورتها بالأوفست مكتبة المثنى ببغداد، على المطبوعة بمدينة شالون سنة ١٨٩٩_١٩١٩م. و للكتاب فهارس صنها الأستاذ عبد الله الجبوري. الطبعة الأولى، مطبعة المعارف ببغداد، سنة ١٣٨٥هـ_ ١٩٦٥م.
- البداية والنهاية: عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي الشافعي، المتوفى سنة ٧٧٤هـ_ ١٣٧٣م. الناشر: مكتبة المعارف ببيروت و مكتبة النصر بالرياض، سنة ١٩٦٦م، وهي طبعة مصورة على الطبعة الأولى المطبوعة بمصر.
- بذل المجهود في حل أبي داود: خليل أحمد السهاريفوري، المتوفى سنة ١٣٤٦هـ. مع تعليق: الشيخ محمد زكريا بن يحيى الكاندهلوي. الطبعة الأولى دار الريان للتراث بالقاهرة، مطابع الأهرام التجارية بالقاهرة، سنة ١٤٠٨هـ_ ١٩٨٨م.

- البرهان في علوم القرآن: بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر الزركشي الشافعي، المتوفى سنة ٧٩٤هـ_ ١٣٩٢م. تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم. الطبعة الثانية، مطبعة عيسى الابابي الحلبي بمصر، سنة ١٩٧٢م.
- البعد الحضاري للعقيدة الإسلامية: الدكتور فرحات الجعبيري. مطبعة الألوان الحديثة بسلطنة عمان، سنة ١٩٨٩م.
- بهجة الأنوار شرح أنوار العقول في التوحيد: نور الدين أبو محمد عبدالله بن حميد أو (حميد كصديق) ابن سلوم السالمي، المتوفى سنة ١٣٣٢هـ_ ١٩١٤م. وأنوار العقول: منظومة السالمي أيضا. الطبعة الثالثة، مطابع النهظة بسلطنة عمان، سنة ١٤١٤هـ_ ١٩٩٤.
- بيان إعجاز القرآن: الخطابي. انظر: ثلاث رسائل في إعجاز القرآن.
- بيان مذهب الباطنية وبطلانه، (وهو منقول من كتاب قواعد عقائد آل محمد): محمد بن الحسن الديلمي. أئمة سنة ٧٠٧هـ. عني بتصحيحه: ر. شتروطمان. إستانبول، مطبعة الدولة سنة ١٩٣٨م. وهو من النشريات الإسلامية لجمعية المستشرقين الألمانية.
- البيان والتبيين: أبو عثمانعمرو بن بحر بن محبوب الجاحظ، المتوفى ٢٥٥هـ_ ٨٦٩م. تحقيق: عبد السلام محمد هارون، المتوفى سنة ١٤٠٨هـ_ ١٩٨٨م. الطبعة الخامسة، مكتبة الخانجي بمصر، مطبعة المدني بالقاهرة سنة ١٤٠٥هـ_ ١٩٨٥م.
- تأنيب الخطيب على ما ساقه في ترجمة أبي حنيفة من الأكاذيب: محمد زاهد بن الحسن بن علي الكوثري، المتوفى سنة ١٣٧١هـ_ ١٩٥٢م. و يليه: الترحيب بنقد التأنيب، للكوثري أيضا. مع تعليقات الأستاذ أحمد خيري. الطبعة الخامسة، سنة ١٤١٠هـ_ ١٩٩٠م.

- تأويلات أهل السنة. و يسمى (تأويلات القرآن)، وهو تفسير الماتريدي. (الجزء الأول): أبو منصور محمد بن محمد بن محمود الماتريدي السمرقندي الحنفي، المتوفى سنة ٣٣٣هـ _ ٩٤٤م. تحقيق: د. إبراهيم عوضين والسيد عوضين. الجمهورية العربية المتحدة، المجلس الأعلى للمنشورات الإسلامية، لجنة القرآن والسنة. يشرف على إصدارها: محمد توفيق عويضة. القاهرة، مطابع الأهرام التجارية، سنة ١٣٩١هـ _ ١٩٧١م.
- تاج التراجم في طبقات الحنفية: أبو الفداء زين الدين قاسم بن قطلوبغا السودوني، المتوفى سنة ٨٧٩هـ _ ١٤٧٤م. تحقيق: محمد خير رمضان يوسف. الطبعة الأولى، دار القلم بدمشق، سنة ١٤١٣هـ _ ١٩٩٢م.
- تاج العروس من جواهر القموس: السيد أبو الفيض محمد مرتضى بن محمد بن محمد الحسيني الزبيدي الحنفي، المتوزفى سنة ١٢٠٥هـ _ ١٧٩٠م. و المراد بالقاموس هو القاموس المحيط للفيروزابادي، الذي سيرد لاحقا. إصدار وزارة الإعلام بالكويت، مطبعة حكومة الكويت، ج ١ سنة ١٩٦٥م_ ج ١٩ سنة ١٩٨٠م. والطبعة التي صورتها دار مكتبة الحياة ببيروت على الطبعة الأولى التي طبعت سنة ١٣٠٦هـ بالمطبعة الخيرية بمصر.
- تأريخ الأدب العربي: كارول بروكمال، المتوفى سنة ١٣٧٥هـ _ ١٩٥٦م. الطبعة الأوربية المطبوعة بألمانية في ليدن _ بريل: الأصل: ج ١ طبع سنة ١٩٤٣م، و ج ٢ طبع سنة ١٩٤٩م. والذيل: ج ١ طبع سنة ١٩٤٧م، ج ٢ طبع سنة ١٩٣٨م، و ج ٣ سنة ١٩٤٢م. والطبعة العربية ج ١ _ ٣ بترجمة الدكتور عبد الحليم النجار، المتوفى سنة ١٣٨٣هـ _ ١٩٦٤م. و ج ٤ بترجمة الدكتور يعقوب بكر والدكتور رمضان عبد التواب. و ج ٥ بترجمة الدكتور رمضان عبد التواب، و مراجعة الدكتور يعقوب بكر. و ج ٦ بترجمة الدكتور يعقوب بكر، و مراجعة الدكتور رمضان عبد التواب. دار المعارف بمصر، طبعات مختلفة.

- تأريخ بغداد أو مدينة السلام: الحافظ أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي، المتوفى سنة ٤٦٣هـ_ ١٠٧١م. الناشر: دار الكتاب العربي ببيروت، وهي الطبعة المصورة على الطبعة الأولى التي طبعت بمطبعة السعادة بمصر، سنة ١٣٤٩هـ.
- تأريخ الفرق الإسلامية و نشأة علم الكلام عند المسلمين: علي مصطفى الغرابي. الطبعة الثانية، مكتبة الأنجلو المصرية، سنة ١٩٨٥م.
- تأريخ المذاهب الإسلامية في السياسة والعقائد و تأريخ المذاهب الفقهية: ت\الشيخ محمد أحمد أبو زهرة، المتوفى سنة ١٣٩٤هـ_ ١٩٧٤م. دار الفكر لعربي بالقاهرة.
- تبصرة الأدلة في أصول الدين على طريقة الإمام أبي منصور الماتريدي: أبو المعين ميمون بن محمد النسفي، المتوفى سنة ٥٠٨هـ_ ١١١٤م. تحقيق: كلود سلامة. من منشورات المعهد العلمي الفرنسي للدارسات العربية بدمشق، طبع الجزء الأول سنة ١٩٩٠م، والثاني سنة ١٩٩٣م.
- التبصير في الدين و تمييز الفرقة الناجية عن الفرق الهالكين: أبو المظفر عماد الدين شاهفور (شهفهور) بن طاهر بن محمد الإسفراييني الشافعي، المتوفى سنة ٤٧١هـ_ ١٠٧٨م. تعليق: محمد زاهد بن الحسن بن علي الكوثري، المتوفى سنة ١٣٧١هـ_ ١٩٥٢م. الطبعة الأولى، المكتبة الأزهرية للتراث بالقاهرة، سنة ١٤١٩هـ_ ١٩٩٩م.
- تبيين كذب المفتري فيما نسب إلى الإمام أبي الحسن الأشعري: أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عساكر الدمشقي، المتوفى سنة ٥٧١هـ_ ١١٧٦م. الناشر: دار الكتاب العربي، ببيروت، سنة ١٩٧٩م، وهي طبعة مصورة على الطبعة التي عني بنشرها القدسي في القاهرة.
- تبيين المعاني في شرح ديوان إبن هاني، الأندلسي: شرح الدكتور زاهد علي. مطبعة المعارف ومكتبتها بمصر، سنة ١٣٥٢هـ.

- تجريد الإعتقاد: نصير الدين الطوسي أبو عبدالله محمد بن محمد بن الحسن، المتوفى ٦٧٢هـ_ ١٢٧٤م. و شرحه: كشف المراد في شرح تجريد الإعتقاد، لجمال الدين أبي منصور الحسن بن يوسف بن علي بن المطهر، المشهور بالعلامة الحلي، المتوفى سنة ٧٢٦هـ_ ١٣٢٥م. مع حواش و تعليقات لآية الله السيد إبراهيم ابن ساجدين بن باقر الموسوي الزنجاني. الطبعة الثانية، الناشر: إنتشارات شكوري، قم، مطبعة مهر، قم، إيران، سنة ١٤١٣هـ.
- التحدي في آيات الإعجاز: د. قحطان عبدالرحمن الدوري. الطبعة الأولى، دار البشير بعمان، الأردن، سنة ١٤١٧هـ_ ١٩٩٧م.
- التحرير: إكمال بن الهمام. انظر: التقرير و التحرير.
- التحرير والتنوير (التفسير): الشيخ محمد الطاهر بن عاشور المتوفى سنة ١٣٩٣هـ_ ١٩٧٣م. الدار التونسية للنشر، والدار الجماهيرية للنشر.
- تحفة الأحوذي شرح جامع الترمذي، ومعه: مقدمة تحفة الأحوذي: أبو العلي محمد عبدالرحمن ابن الحافظ عبد الرحيم المباركفوري، المتوفى سنة ١٣٥٣هـ_ ١٩٣٥م. الناشر: دار الكتاب العربي ببيروت، وهي طبعة مصورة على الطبعة الهندية الحجرية.
- تحفة الأعيان بسيرة أهل عمان: نور الدين أبو محمد عبد الله بن حميد أو (حميد كصديق) بن سلوم السالمي، المتوفى سنة ١٣٣٢هـ_ ١٩١٤م. الناشر: زاهر و زهير ابنا حفيد المؤلف سعود بن حمد، المطابع الذهبية في سلطنة عمان.
- التذكرة في أحوال الموتى وأمور الآخرة: أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي القرطبي، المتوفى سنة ٦٧١هـ_ ١٢٧٣م. مطابع مدكور وأولاده، القاهرة.
- التشريع الجنائي الإسلامي مقارنا بالقانون الوضعي: عبدالقادر عودة، المتوفى سنة ١٣٧٤هـ_١٩٥٤م. الناشر: مكتبة دار العروبة بالقاهرة، مطبعة المدني. الجزء الأول:

القسم العام، الطبعة الثالثة، ١٩٦٣م. الجزء الثاني: القسم الخاص، الطبعة الثانية، سنة ١٩٦٤م.

- تشنيف المسامع بجمع الجوامع: بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر الزركشي الشافعي، المتوفى سنة ٧٩٤هـ_ ١٣٩٢م. و جمع الجوامع، لتاج الدين أبي نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي بن علي بن السبكي، المتوفى سنة ٧٧١هـ_ ١٣٧٠م. حققه: أبو عمرو اللحسيني بن عمر بن عبد الرحيم. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤٢٠هـ_ ٢٠٠٠م.
- التصوير الفني في القرآن: سيد قطب المتوفى سنة ١٩٦٧م. دار المعارف بمصر، سنة ١٩٥٦م.
- تطور دراسات إعجاز القرآن وأثرها في البلاغة العربية: الدكتور عمر ملا حويش. مطبعة الأمة، بغداد، سنة ١٩٧٢م.
- التعريفات: السيد الشريف علي بن محمد بن علي الجرجاني، المتوفى سنة ٨١٦هـ_ ١٤١٣م. مطبعة الحلبي بمصر، سنة ١٣٥٧هـ.
- تعليل الأحكام: محمد مصطفى شلبي. الطبعة الثانية، دار النهضة العربية ببيروت، سنة ١٤٠١هـ_ ١٩٨١م.
- تفسير البيضاوي (أنوار التنزيل وأسرار التأويل): القاضي ناصر الدين أبو سعيد عبدالله بن عمر بن محمد البيضاوي الشيرازي الشافعي، المتوفى سنة ٦٨٥هـ_ ١٢٨٦م. الطبعة الثانية، المطبعة البهية المصرية، سنة ١٩٢٥م.
- تفسير الرازي، المسمى ب(التفسير الكبير) أو (مفاتيح الغيب): أبو عبدالله محمد بن عمر بن الحسين الخطيب التيمي البكري القرشي الشافعي، فخر الدين الرازي، المتوفى سنة ٦٠٦هـ_ ١٢١٠م. الطبعة الثانية، الناشر: دار الكتب العلمية بطهران، وهي مصورة على المطبوعة بالمطبعة البهية المصرية، بلا تأريخ. وطبعة دار الفكر ببيروت.
- تفسير السمرقندي: انظر: بحر العلوم.

- تفسير ابن عطية: انظر: المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز.
- التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن: حنفي أحمد. دار المعارف بمصر.
- تفسير القرطبي (الجامع لأحكام القرآن): أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي القرطبي، المتوفى سنة ٦٧١هـ_ ١٢٧٣م. دار الشعب بالقاهرة، و هي طبعة مصورة على طبعة دار الكتب المصرية.
- التفسير الكبير: الفخر الرزاي. انظر: تفسير الرازي.
- تفسير ابن كثير (تفسير القرآن العظيم): عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي الشافعي، المتوفى سنة ٧٧٤هـ_ ١٣٧٣م. دار إحياء الكتب العربية، عيسى البابي الحلبي و شركاه بمصر.
- تفسير الكشاف: الزمخشري. انظر: الكشاف عن الحقائق التنزيل.
- تفسير المنار (تفسير القرآن الحكيم): السيد محمد رشيد رضا، المتوفى سنة ١٣٥٣هـ_ ١٩٣٥م. وفيه صفوة ما قاله الأستاذ الإمام الشيخ محمد عبدة، المتوفى سنة ١٣٢٣هـ_ ١٩٠٥م. دار الفكر ببيروت، مصورة عن الطبعة الأولى المطبوعة بمطبعة المنار، سنة ١٣٤٢هـ.
- تفسير النسفي (مدارك التنزيل و حقائق التأويل): أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود النسفي، المتوفى سنة ٧١٠هـ. حققه: يوسف علي بدوي. وراجعه: محيي الدين ديب مستو. الطبعة الأولى، دار الكلم الطيب ببيروت، سنة ١٤١٩هـ_ ١٩٩٨م،
- تفصيل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة: الشيخ محمد بن الحسن الحر العاملي، المتوفى سنة ١١٠٤هـ_ ١٦٩٢م. مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، قم، إيران. الطبعة الأولى، سنة ١٤١٢هـ.

- التفكير الفلسفي في الإسلام: الدكتور عبد الحليم محمود، شيخ الأزهر، المتوفى سنة ١٣٩٨هـ_ ١٩٧٨م. دار الكتاب اللبناني ببيروت، ومكتبة المدرسة ببيروت، ١٤٠٤هـ_ ١٩٨٢م.
- تقريب التهذيب: شهاب الدين أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد الكناني، المعروف بإبن حجر العسقلاني، المتوفى سنة ٨٥٢هـ_ ١٤٤٩م. تحقيق: محمد عوامة. الطبعة الرابعة، دار الرشيد، سوريا،حلب، طباعة: دار القلم، دمشق بيروت، سنة ١٤١٨هـ_١٩٩٧م.
- التقرير والتحبير في شرح كتاب التحرير: ابن أمير الحاج محمد بن محمد بن محمد بن الحسن بن سليمان الحلبي الحنفي، المتوفى سنة ٨٧٩هـ.

والتحرير الجامع بين اصطلاحي الحنفية والشافعية: للكمال بن همام (محمد بن عبد الواحد السيواسي القاهري، المتوفى سنة ٨٦١هـ_ ١٤٥٧م). وبهامشه: نهاية السؤل في شرح منهاج الوصول إلى علم الأصول: لجمال الدين عبد الحليم بن الحسن الأسنوي القرشي الشافعي، المتوفى سنة ٧٧٢هـ_ ١٣٧٠م.

ومنهاج الوصول، للقاضي ناصر الدين أبي سعيد عبدالله بن عمر بن محمد البيضاوي الشيرازي الشافعي، المتوفى سنة ٦٨٥هـ_ ١٢٨٦م. الطبعة الثانية، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤٠٣هـ_ ١٩٨٣م. وهي مصورة على الطبعة الأولى المطبوعة بالمطبعة الكبرى الأميرية ببولاق القاهرة، سنة ١٣١٦_١٣١٨هـ.

- تلبيس إبليس، أو (نقد العلم والعلماء): جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي البغدادي، المتوفى سنة ٥٩٧هـ_ ١٢٠١م. وصححه ونشره: محمد منير الدمشقي. الطبعة الثانية، المطبعة المنيرية بالقاهرة.
- تلخيص المصل: نصر الدين الطوسي. انظر: محصل أفكار المقدمين.

- التلويح على التوضيح. انظر: شرح التلويح على التوضيح.
- تمهيد الأوائل وتلخيص الدلائل: القاضي أبو بكر محمد بن الطيب بن محمد الباقلاني البصري، المتوفى سنة ٤٠٣هـ_١٠١٣م. تحقيق: عماد الدين حيدر. الطبعة الثالثة، مؤسسة الكتب الثقافية ببيروت، سنة ١٤١٤هـ_ ١٩٩٣م.
- التمهيد لقواعد التوحيد: أبو الثناء محمود بن زيد الحنفي الماتريدي اللامشي المتوفى أوائل القرن السادس الهجري. تحقيق: عبد المجيد تركي. الطبعة الأولى، دار الغرب الإسلامي ببيروت، سنة ١٩٩٥م.
- التنبيه وارد على أهل الأهواء والبدع: أبو الحسين محمد بن أحمد عبدالرحمن الملطي الشافعي، المتوفى سنة ٣٧٧هـ. قدم له وعلق عليه: محمد زاهد بن الحسن الكوثري، المتوفى سنة ١٣٧١هـ_ ١٩٥٢م. الماشر: الكتبة الأزهرية للتراث بالقاهرة، دار السعادة للطباعة بالقاهرة، سنة ١٤١٨هـ_ ١٩٩٧م.
- تنوير الحوالك شرح موطأ الإمام مالك: جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى سنة ٩١١هـ_ ١٥٠٥م. و يليه: إسعاف المبطأ برجال الموطأ، للسيوطي أيضا. والموطأ، للإمام مالك بن أنس الأصبحي، المتوفى سنة ١٧٩هـ_ ٧٩٥م. المكتبة التجارية الكبرى بمصر.
- تهذيب الأسماء واللغات: أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف بن مري النووي الشافعي، المتوفى سنة ٦٧٦هـ_ ١٢٧٧م. الناشر: دار الكتب العلمية ببيروت، وهي طبعة مصورة على الطبعة المنيرية المصرية.
- تهذيب التهذيب: شهاب الدين أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد الكناني، المعروف بابن حجر العسقلاني، المتوفى سنة ٨٥٢هـ_ ١٤٤٩م. الناشر: دار صادر ببيروت، سنة ١٩٦٨م، وهي مصورة على الطبعة الأولى المطبوعة بمطبعة دائرة المعارف بحيدر آباد الدكن سنة ١٣٢٥هـ.

- تهذيب سيرة ابن هشام: عبد السلام محمد هارون، المتوفى سنة ١٤٠٨هـ_ ١٩٨٨م. و سيرة ابن هشام هي: السيرة النبوية، لأبي محمد عبد الملك بن هشام بن أيوب الحميري المعافري البصري، المتوفى سنة ٢١٣هـ_ ٨٢٨م. ابن هشام جمع السيرة النبوية وهذبهما و لغصها من المغازي والسير لابن إسحاق (أبي بكر محمد بن إسحاق بن يسار، المتوفى سنة ١٥١هـ_٧٦٨م)، فاشتهرت بسيرة ابن هشام. القاهرة.
- تهذيب الكمال في أسماء الرجال: الحافظ جمال الدين أبو الحجاج يوسف بن الزكي عبد الرحمن بن يوسف المزي، المتوفى سنة ٧٤٢هـ_ ١٣٤١م. تحقيق وتعليق: الدكتور بشار عواد معروف. الطبعة الأولى، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤١٨هـ_١٩٩٨م.
- التوحيد: أبو منصور محمد بن محمد بن محمود الماتريدي السمرقندي الحنفي، المتوفى سنة ٣٣٣هـ_ ٩٤٤م. تحقيق: د. فتح الله خلف. الناشر: دار الجامعات المصرية _ الإسكندرية، مصر.
- تيسير التفسير للقرآن الكريم: محمد بن يوسف أطفش، المتوفى سنة ١٣٣٢هـ_ ١٩١٤م. سلطنة عمان، وزارة التراث القومي و الثقافية، عيسى البابي الحلبي وشركاه، دار إحياء الكتب العربية بمصر، سنة ١٤٠٧هـ_ ١٩٨٧م.
- ثلاث رسائل في إعجاز القرآن: الرماني والخطابي والجرجاني. وهي:

١_ النكت في إعجاز القرآن: أبو الحسن علي بن عيسى بن علي الرماني، المتوفى سنة ٣٨٤هـ_ ٩٩٤م.

٢_ بيان إعجاز القرآن: أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم البستي الخطابي، المتوفى ٣٨٨هـ_ ٩٩٨م.

٣_ الرسالة الشافية في الإعجاز: أبو بكر عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد الجرجاني الأشعري الشافعي، المتوفى سنة ٤٧١هـ_ ١٠٧٨م. تحقيق: محمد خلف الله و د. محمد زغلول سلام. الطبعة الثانية، دار المعارف بمصر، سنة ١٩٦٨م.

- الجامع: أبو الحسن علي بن محمد بن علي البسيوي، وهو تلميذ ابن بركة عبد الله بن محمد الذي كان حيا سنة ٣٦١هـ. سلطنة عمان، وزارة التراث القومي والثقافة، مطابع دار جريدة عمان للصحافة والنشر، سنة ١٤٠٤هـ_ ١٩٨٤م.
- الجامع الصحيح مسند الربيع بن حبيب. انظر: شرح الجامع الصحيح.
- الجامع الصغير في أحاديث البشير النذير: جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى سنة ٩١١هـ_ ١٥٠٥م. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٠هـ_ ١٩٩٠م.
- جامع العلوم والحكم في شرح خمسين حديثا من جوامع الكلم: ابن رجب زين الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن أحمد بن عبدالرحمن السلامي البغدادي الدمشقي، المتوفى سنة ٧٩٥هـ_ ١٣٩٣م. تحقيق: شعيب الأرناؤوط وإبراهيم باجس. الطبعة السابعة، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤٢١هـ_ ٢٠٠٠م.
- الجامع لأحكام القرآن: القرطبي. انظر: تفسير القرطبي.
- جدول السنين الهجرية بلياليها و شهورها بما يوافقها من السنين الملادية بأيامها و شهورها: ف. ويستفلد. ترجمة: الدكتور عبد المنعم ماجد، وعبد المحسن رمضان. الطبعة الأولى، مكتبة الأنجلو المصرية، سنة ١٩٨٠م.
- جريمة الردة وعقوبة المترد في ضوء القرآن والسنة: الدكتور يوسف القرضاوي، الطبعة الأولى، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤٢٢هـ_ ٢٠٠١م.
- جمع الجوامع: تاج الدين السبكي. انظر: حاشية البناني.

- الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: أبو العباس تقي الدين أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام بن تيمية الحراني، المتوفى سنة ٧٢٨هـ_ ١٣٢٨م. القاهرة.
- الجواهر المضية في طبقات الحنفية: محيي الدين أبو محمد عبد القادر بن محمد بن محمد بن نصر الله بن سالم بن أبي الوفاء القرشي الحنفي، المتوفى سنة ٧٧٥هـ. تحقيق: د. عبد الفتاح محمد الحلو. الطبعة الثانية، مؤسسة الرسالة، هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، سنة ١٤١٣هـ_ ١٩٩٣م.
- جوهرة التوحيد. انظر: شرح جوهرة التوحيد. حادى الأرواح إلى بلاد الأفراح: شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد الزرعي الدمشقي، المشسهور بابن قيم الجوزية، المتوفى سنة ٧٥١هـ_ ١٣٥٠م. الطبعة الرابعة، مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بمصر، سنة ١٣٨١هـ_ ١٩٦٢م.
- حاشية برهان الدين إبراهيم بن محمد بن أحمد الجيزاوي الشافعي الباجوري أو البيجوري، المتوفى سنة ١٢٧٦هـ_ ١٥٨٥م. ومعه: تقرير المحقق الشيخ محمد الأنباني. مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، سنة ١٣٤٧هـ.
- حاشية البناني عبد الرحمن بن جاد الله المغربي، المتوفى سنة ١١٩٨هـ_ ١٧٨٤م. على شرح جلال الدين محمد بن أحمد بن محمد المحلي الشافعي، المتوفى سنة ٨٦٤هـ_ ١٤٥٩م. على متن جمع الجوامع، للإمام تاج الدين أبي نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي، المتوفى سنة ٧٧١هـ_ ١٣٧٠م. و بهامش الحاشية: تقرير شيخ الإسلام عبد الرحمن الشربيني بن محمد بن أحمد الشافعي، شيخ الأزهر، المتوفى سنة ١٣٢٦هـ_ ١٩٠٨م. الطبعة الثانية، مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، سنة ١٩٣٧م.
- حاشية الترتيب: المحشي أبو عبد الله محمد بن عمر (عامر) بن أبي ستة السدويكشي المغربي الإباضي، المتوفى سنة ١٠٨٨هـ_ ١٦٧٩م. و كتاب الترتيب هو مسند الإمام

الربيع بن حبيب بن عمرو الأزدي الفراهيدي البصري، المتوفى بين سنتي ١٧٥_١٨٠هـ، الذي رتبه على أبواب الفقه أبو يعقوب يوسف بن إبراهيم بن مياد السدراتي الوارجلاني الإباضي، المتوفى سنة ٥٧٠هـ. وزارة التراث القومي والثقافة في سلطنة عمان، الطبعة الشرقية ومكتبتها في مسقط_عمان، طبع جزء الأول سنة ١٤٠٢هـ_ ١٩٨٢م، وطبع الجزء الثامن سنة ١٤٠٤هـ_ ١٩٨٤م.

- حاشية حسن جبلي على المواقف. انظر: المواقف.
- حاشية الخيالي على شرح العقائد النسفية. انظر: شرح العقائد النسفية.
- حاشية الدسوقي محمد بن أحمد بن عرفة المالكي، المتوفى سنة ١٢٣٠هـ_١٨١٥م على شرح أم البراهين. و أم البراهين (المسماة بالعقيدة الصغرى، أو السنوسية) وشرها، كلاهما لأبي عبد الله محمد بن يوسف بن عمر بن شعيب السنوسي الحسني المالكي المغربي التلمساني، المتوفى سنة ٨٩٥هـ. مطبعة دار إحياء الكتب العربية لأصحابها عيسى البابي و شركاه بالقاهرة.
- حاشية الدسوقي مصطفى محمد بن أحمد عرفة، على مغني اللبيب عن كتب الأعاريب، لابن هشام الأنصاري أبي محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد بن عبدالله بن هشام الحنبلي، المتوفى سنة ٧٦١هـ_ ١٣٦٠. المطبعة الحميدية بمصر، سنة ١٣٥٧هـ.
- حاشية الصاوي على الدردير. انظر: شرح الخريدة للدردير.
- حاشية الطوسي على المحصل. انظر: محصل أفكار المتقدمين و المتأخرين.
- حاشية عبد الحكيم على المواقف و شرحه. انظر: المواقف.
- حاشية العدوي على كفاية الطالب الرباني شرح أبي الحسن لرسالة ابن أبي زيد القيرواني. والعدوي هو علي بن أحمد الصعيدي المالكي، المتوفى سنة ١١٨٩هـ_ ١٧٧٥م. و أبو الحسن هو علي بن محمد بن محمد بن خلف المنوفي المصري، المتوفى سنة ٩٣٩هـ_ ١٥٣٢م، وشرح أبي الحسن للرسالة اسمه: (كفاية الطالب الرباني لرسالة ابن أبي زيد القيرواني). والرسالة، أبي محمد عبدالله بن أبي زيند عبد الحمن النفزي

القيرواني المالكي، المتوفى سنة ٣٨٦هـ. مطبعة دار الإحياء الكتب العربية لأصحابها عيسى البابي الحلبي بمصر، بلا تأريخ. وطبعة شركة مكتبة و مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر سنة ١٣٥٧هـ_ ١٩٣٨م.

- حاشية العطار أبي السعادات حسن بن محمد الشافعي الأزهري المغربي، المتوفى سنة ١٢٥٠هـ_ ١٨٣٤م. على شرح جلال الدين محمد بن أحمد بن محمد المحلي الشافعي، المتوفى سنة ٨٦٤هـ_ ١٤٥٩م. على متن جمع الجوامع، للإمام تاج الدين أبي نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي، المتوفى سنة ٧٧١هـ_ ١٣٧٠م. و بهامش الحاشية: تقرير شيخ الإسلام عبد الرحمن الشربيني بن محمد بن أحمد الشافعي، شيخ الأزهر، المتوفى سنة ١٣٢٦هـ_ ١٩٠٨م. وتقريرات الشيخ محمد علي بن الحسن المكي المالكي، المتوفى سنة ١٣٦٧هـ_ ١٩٤٧م. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤٢٠هـ_ ١٩٩٩م، وهي طبعة مصورة.
- حاشية الكستلي على شرح العقائد النسفية. انظر: شرح العقائد النسفية.
- حاشية الكلنبوي على الدواني. انظر: شرح العقائد العضدية.
- حاشية محمد الأمير الأزهري بن محمد بن أحمد بن عبد القادر السنباوي المنفلوطي المالكي، شمس الدين، المتوفى سنة ١٢٣٢هـ_ ١٨١٧م، على المغني البيب عن كتب الأعاريب، لابن هشام الأنصاري أبي محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد بن عبدالله بن هشام الحنبلي، المتوفى، سنة ٧٦١هـ_ ١٣٦٠م. دار إحياء الكتب العربية، عيسى البابي الحلبي وشركاه بمصر.
- حاشية المرجاني على الدواني. انظر: شرح العقائد العضدية.
- حجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين: يوسف بن إسماعيل النبهاني، المتوفى سنة ١٣٥٠هـ_ ١٩٣٢م. الطبعة المصورة، ببيروت.

- الحركات الهدامة في الإسلام، الراوندية، البابكية: د. قحطان عبد الرحمن الدوري. الطبعة الأولى،وزارة الثقافة والإعلام العراقية، مطابع الشؤون الثقافة العامة ببغداد، سنة ١٤٠٩هـ_ ١٩٨٩م.
- الحق الدامغ: أحمد بن حمد بن سليمان الخليلي، مفتي سلطنة عمان. مطابع النهضة، مسقط، سلطنة عمان، ١٤٠٩هـ.
- الحكم وقضية تكفير المسلم: سالم علي البهنساوي. الطبعة الثانية، دار البحوث العلمية بالكويت، سنة ١٤٠١هـ_ ١٩٨١م.
- الحور العين، وشرحه: كلاهما تأليف الأمير أبي سعيد نشوان بن سعيد بن نشوان الحميري اليمني، المتوفى سنة ٥٧٣هـ_ ١١٧٨م. تحقيق كمال مصطفى. الطبعة الثانية، اليمنية بصنعاء، اليمن، دار آزال للطباعة والنشر ببيروت، سنة ١٩٨٥م.
- خاطرات جمال الدين الأفغاني (جمال الدين محمد بن صفدر بن علي بن محمد الحسيني، المتوفى سنة ١٣١٤هـ_ ١٨٩٧م): محمد باشا ابن حسن سلطان المخزومي، المتوفى سنة ١٣٤٧هـ_ ١٩٣٠م. الطبعة الثانية، دار الفكر بدمشق، سنة ١٩٦٥م.
- خطط المقريزي. انظر: المواعظ والإعتبار.
- خلاصة علم الكلام: الدكتور عبدالهادي الفصلي. دار التعارف للمطبوعات، لبنان، سنة ١٤٠٨هـ_ ١٩٨٨م.
- خير القلائد شرح جواهر العقائد: عثمان العرياني الكليسي، المتوفى سنة ١١٦٨هـ. وجواهر العقائد، منظومة نونية على الماتريدية، للعلامة خطر بيك بن جلال الدين بن أحمد باشا، المتوفى سنة ٨٦٣هـ. تحقيق: أحمد فريد المزيدي. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤٢٤هـ_ ٢٠٠٣م.

- دائرة المعارف الإسلامية: ترجمة: أحمد الشنتناوي وإبراهيم زكي خورشيد وعبد الحميد يونس. ومراجعة: د. محمد مهدي علام. دار الفكر ببيروت، وهي مصورة على الطبعة المصرية.
- دراسات في الفرق الإسلامية: د.عرفان عبد الحميد فتاح. الطبعة الثانية، مؤسسة الرسالة ببيروت، دار البشير بعمان، الأردن، سنة ١٤١٧هـ_ ١٩٩٧م.
- الدرر السنية في الرد على الوهابية: أحمد بن زيني دحلان الشافعي، المتوفى سنة ١٣٠٤هـ_ ١٨٨٦م. مصورة مكتبة الحقيقة بإستانبول، تركيا، سنة ١٤١١هـ_ ١٩٩١م، على المطبوعة بالمطبعة الميمنية لأصحابها مصطفى البابي الحلبي وأخويه بمصر، سنة ١٣١٩هـ_ ١٩٢١م.
- الدر المنثور في التفسير بالمأثور: جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى سنة ٩١١هـ_ ١٥٠٥م. وبهامشه: تنوير المقباس تفسير سيدنا عبد الله بن عاس، المتوفى سنة ٦٨هـ_ ٦٨٧م، لمجد الدين أبي طاهر محمد بن يعقوب الصديقي الشيرازي الفيروزابادي، المتوفى سنة ٨١٧هـ_ ١٤١٥م. الناشر: محمد أمين دمج، بيروت، وهي مصورة على المطبوعة سنة ١٣١٤هـ بالمطبعة الميمنية بالقاهرة.
- تدفع الشبه التشبيه بأكف التنزيه: جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي البغدادي، المتوفى سنة ٥٩٧هـ_١٢٠١م. بعناية: طارق السعود. الطبعة الثانية، دار الهجرة ببيروت، ١٤١٠هـ_ ١٩٩٠م.
- دليل الفالحينلطرق رياش الصالحين: محمد بن علان الصديقي المكي، المتوفى سنة ١٠٥٧هـ. و رياض الصالحين: أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف بن مري النووي الشافعي، المتوفى سنة ٦٧٦هـ_ ١٢٧٧م. دار الكتب ببيروت، وهي طبعة مصورة.
- الدين المقارن: أبو الفيض المنوفي. الطبعة الأولى، دار النهضة بمصر، سنة ١٩٧٠م.
- الرازي مفسرا: د. محسن عبدالحميد. دار الحرية، بغداد، سنة ١٩٧٤م.

- الرد الجميل لإلهية عيسى بصريح الإنجيل: الإمام أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي الطوسي الشافعي، المتوفى سنة ٥٠٥هـ_ ١١١١م. مكتبة الحقيقة بإستنبول، تركيا، سنة ١٤١٢هـ_ ١٩٩١م، وهي طبعة مصورة.
- رسالة إلى أهل الثغر: الإمام أبو الحسن علي بن إسماعيل بن أبي بشر إسحاق الأشعري، المتوفى سنة ٣٢٤هـ_ ٩٣٦م. تحقيق: عبد الله شاكر محمد الجنيدي. الطبعة الثانية، مكتبة العلوم والحكم بالمدينة المنورة، المملكة العربية السعودية، سنة ١٤٢٢هـ_ ٢٠٠٢م.
- رسالة التوحيد: الشيخ محمد عبده، المتوفى سنة ١٣٢٣هـ_ ١٩٣٥م. وعليها تعليقات للسيد محمد رشيد رضا، المتوفى سنة ١٣٥٣هـ_ ١٩٥٣م. الطبعة السابعة عشرة، دار المنار بمصر، سنة ١٣٧٦هـ.
- رسالة ابن أبي زيد القيرواني. انظر: حاشية العدوي على الكفاية الطالب الرباني.
- رسالة في التوحيد والفرق المعاصرة: كمال الدين الطائي. مطبعة سليمان الأعظمي، بغداد، سنة ١٣٩٢هـ_ ١٩٧٢م.
- رسالة فيما يتعلق بأدلة جواز التوسل بالنبي وزيارته (ﷺ): أحمد زيني دحلان الشافعي، المتوفى سنة ١٣٠٤هـ_ ١٨٨٦م. مكتبة الحقيقة بإستنبول، تركيا، سنة ١٤١٦هـ_ ١٩٩٦م، وهي طبعة مصورة.
- الرسالة القشيرية في علم التصوف: أبو القاسم عبد الكريم بن هوازن القشيري النيسابوري الشافعي، المتوفى سنة ٤٦٥هـ_ ١٠٧٣ك. مكتبة محمد علي صبيح، سنة ١٩٥٧م.
- الرسول (ﷺ): سعيد حوى. الطبعة الثالثة، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٣٩٣هـ_ ١٩٧٣م.

- الرفع والتكميل في الجرح والتعديل: أبو الحسنات محمد عبد الحي بن محمد عبد الحليم اللكنوي الأنصاري، المتوفى سنة ١٣٠٤هـ. تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، المتوفى ١٤١٧هـ. الطبعة السادسة، الناشر: مكتبة المطبوعات الإسلامية، دار البشائر الإسلامية للطباعة، ببيروت، سنة ١٤٢١هـ_ ٢٠٠٠م.
- الروح: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد الزرعي الدمشقي، المشهور بابن قيم الجوزية، المتوفى سنة ٧٥١هـ_ ١٣٥٠م. الطبعة الثالثة، مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بمصر، سنة ١٣٨٦هـ_ ١٩٦٧م.
- روح الدين الإسلامي: عفيف عبد الفتاح طبارة. الطبعة الأولى، بيروت.
- روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني: أبو الثناء شهاب الدين السيد محمود بن عبد الله الآلوسي البغدادي، المتوفى سنة ١٢٧٠هـ_ ١٨٥٤م. الناشر: دار إحياء التراث العربي ببيروت، وهي مصورة على الطبعة الثانية المنيرية المصرية، بلا تأريخ.
- الروض الأنف في تفسير السيرة النبوية لإبن هشام: أبو القاسم عبدالرحمن بن عبدالله بن أحمد الخثعمي السهيلي، المتوفى سنة ٥٨١هـ_ ١١٨٥م. والسيرة النبوية، لأبي محمد عبدالملك بن هشام بن أيوب الحميري المعافري البصري، المتوفى سنة ٢١٣هـ_ ٨٢٨م. وابن هشام جمع السيرة النبوية وهذبها ولخصها من المغازي والسير لإبن إسحاق (أبي بكر محمد ابن إسحاق بن يسار، المتوفى سنة ١٥١هـ_ ٧٦٨م)، فاشتهرت بسيرة ابن هشام. تقديم و تعليق: طه عبد الرؤوف سعد. مطبوعات مكتبة و مطبعة الحاج عبدالسلام بن محمد بن شقرون. طبع ج ١ في شركة الطباعة الفنية المتحدة بالقاهرة سنة ١٩٧١م، و طبع ج ٢_٤ في مؤسسة نبع الفكر العربي للطباعة بالقاهرة سنة ١٩٧٢هـ_ ١٩٧٣م.

- الروضة البهية فيما بين الأشاعرة الماتريدية: حسن بن عبد المحسن، ابن أبي عذبة، المتوفى سنة ١١٧٢هـ_ ١٧٥٨م. تحقيق و تقديم: د. علي فريد دروج. الطبعة الأولى، دار سبيل الرشاد، سنة ١٤١٦هـ_ ١٩٩٦م.
- روضة الناضر وجنة المناظر: موفق الدين بن قدامة. انظر: نزهة الخاطر العاطر.
- رياض الصالحين: أبو زكريا محيي الدين بن شرف بن مري النووي الشافعي، المتوفى سنة ٦٧٦هـ_ ١٢٧٧م. الطبعة الرابعة، نطبعة الإستقامة بالقاهرة.
- زاد المعاد في هدي خير العباد: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد الزرعي الدمشقي، المشهور بابن قيم الجوزية، المتوفى سنة ٧٥١هـ_ ١٣٥٠م. الطبعة الثانية، مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، سنة ١٩٥٠م.
- الزيدية، نشأتها و معتقداتها: القاضي إسماعيل بن علي الأكوع. الطبعة الثالثة،دار الفكر بدمشق، ودار الفكر المعاصر ببيروت، سنة ١٤١٨هـ_ ١٩٩٧م.
- الزيدية، نظرية و تطبيق: علي بن عبد الكريم الفضيل شرف الدين. الطبعةالأولى، جمعية عمال المطابع التعاونية بعمان، الأردن، سنة ١٣٠٥هـ_ ١٩٨٥م.
- سبل السلام شرح بلوغ المرام من جمع أدلة الأحكام: الإمام محمد بن إسماعيل الأمير الصنعاني، المتوفى سنة ١١٨٢هـ_ ١٧٦٨م. و بلوغ المرام من جع أدلة الأحكام، للحافظ شهاب الدين أبي الفضل أحمد بن علي بن محمد الكناني، المعروف بابن حجر العسقلاني، المتوفى سنة ٨٥٢هـ_ ١٤٤٩م. مراجعة وتعليق: الشيخ محمد عبدالعزيز الخولي. الطبعة الثانية، مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، سنة ١٩٥٠م.
- سبل الهدى والرشاد في سيرة خير العباد: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن يوسف الصالحي الشامي، المتوفى سنة ٩٤٢هـ. وزارة الأوقاف بمصر، المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، لجنة إحياء التراث الإسلامي، القاهرة، مطابع مختلفة. طبع الجزء الأول سنة ١٣٩٢هـ_ ١٩٧٢م، وطبع الجزء الثاني عشر سنة ١٤١٨هـ_ ١٩٩٧م.

- السراج الوهاج من كشف مطالب صحيح مسلم بن الحجاج: أبو الطيب صديق بن حسن خان بن علي الحسيني القنوجي البخاري، المتوفى سنة ١٣٠٧هـ_ ١٨٨٩م. وهو شرح على ملخص صحيح مسلم، للحافظ المنذري زكي الدين عبدالعظيم بن عبد القوي، المتوفى سنة ٦٥٦هـ_ ١٢٥٨م. و مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري صاحب الصحيح توفي سنة ٢٦١هـ_ ٨٧٥م. تحقيق: عبدالله بن إبراهيم الأنصاري، وعبد التواب هيكل. الطبعة الأولى، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية بدولة قطر، مطابع الدوحة الديثة بقطر، والمطبعة الأهلية بقطر. انتهى طبعه سنة ١٩٩٧م.
- سرح العيون في شرح رسالة ابن زيدون: أبو بكر جمال الدين محمد بن شمس الدين محمد بن شرف الدين محمد بن أبي الحسن الصالح، بن نباتة الفارقي الجذامي، المتوفى سنة ٧٦٨هـ_ ١٣٦٦م. و ابن زيدون هو الوزير أبو الوليد أحمد بن عبدالله بن أحمد بن غالب بن زيدون المخزومي الأندلسي، المتوفى سنة ٤٦٣هـ_ ١٠٧١م. و رسالته هذه هي الرسالة الزلية. تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، المتوفى سنة ١٤٠١هـ_ ١٩٨١م. المكتبة العصرية ببيروت، سنة ١٤٠٦هـ_ ١٩٨٦م.
- السلفية مرحلة زمنية مباركة لا منذب إسلامي: د. محمد سعيد رمضان البوطي. دار الفكر المعاصر ببيروت، و دار الفكر بدمشق، المطبعة العلمية بدمشق، سنة ١٤٢١هـ_ ٢٠٠٠م.
- سنن الترمذي، أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة، المتوفى سنة ٢٧٩هـ_٨٩٢م. تعليق: عزت عبيد الدعاس. الناشر: مكتبة دار الدعوة بحمص، المطبعة الوطنية بحمص، سنة ١٩٦٥م.
- سنن أبي داود، سليمان بن الأشعث السجستاني، المتوفى ٢٧٥هـ_ ٨٨٩م. ومعه: معالم السنن شرح سنن أبي داود، للخطابي حمد بن محمد بن إبراهيم البستي، المتوفى سنة ٣٨٨هـ_ ٩٩٨م. تحقيق: عزت عبيد الدعاس. الطبعة الأولى، حمص، سنة ١٩٦٩م.

- سنن ابن ماجه، أبي عبدالله محمد بن يزيد الربعي القزويني، المتوفى سنة ٢٧٣هـ_ ٨٨٧م. تحقيق: محمد فؤاد عبدالباقي، المتوفى سنة ١٣٨٨هـ_ ١٩٦٨م. دار الإحياء الكتب العربية، عيسى البابي الحلبي بمصر، سنة ١٩٥٢م.
- سنن النسائي الكبرى (طبع بإسم سنن الكبرى): أحمد بن شعيب بن علي، المتوفى سنة ٣٠٢هـ_ ٩١٥م. تحقيق: د. عبدالغفار سليمان البنداري وسيد كسروي حسن. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، لبنان، سنة ١٤١١هـ_ ١٩٩١م.
- السيداة العربية والشيعة والإسرائيليات في عهد بني أمية: فان فولتن. ترجمة عن الفرنسية وعلق عليه: د. حسن إبراهيم حسن ومحمد زكي إبراهيم. الطبعة الثانية، مكتبة النهضة المصرية، مطبعة السنة المحمدية بالقاهرة، سنة ١٩٦٥م.
- السير: أبو العباس أحمد بن سعيد بن عبدالواحد الشماخي، المتوفى سنة ٩٢٨هـ. تحقيق: الشيخ أحمد بن سعود السيابي. الطبعة الثانية، وزارة التراث القومي والثقافة، سلطنة عمان، مطبعة الألوان الحديثة، سنة ١٤١٢هـ_ ١٩٩٢م.
- سير أعلام النبلاء: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز التركماني الدمشقي الذهبي، المتوفى سنة ٧٤٨هـ_ ١٣٤٨م. حقق جزء الخامس العشر: إبراهيم الزيبق. وأشرف على تحقيق الكتاب وخرج أحاديثه: شعيب أرناؤوط. الطبعة العاشرة، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤١٤هـ_ ١٩٩٤م.
- السيرة النبوية: عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر كثير القرشي الدمشقي الشافعي، المتوفى سنة ٧٧٤هـ_ ١٣٧٣م، وهي قسم السيرة من كتابه (البداية والنهاية). تحقيق: مصطفى عبدالواحد. مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركاه بمصر، سنة ١٩٦٤_١٩٦٦م.
- سيرة إبن هشام. وهي التي تقدم ذكرها في روضة الأنف. الطبعة الثالثة، دار إحياء التراث العربي، بيروت، سنة ١٣٩١هـ.

- السيف الحاد في الرد على من أخذ بحديث الآحاد في مسائل الإعتقاد: سعيد بن مبروك بن حمود القنوبي. الطبعة الثالثة، مطابع النهضة، عمان، سنة ١٤١٨هـ.
- شذرات الذهب في أخبار من ذهب: أبو الفلاح عبد الحي بن أحمد بن محمد، ابن العماد الحنبلي، المتوفى سنة ١٠٨٩هـ_ ١٦٧٩م. الناشر: دار الآفاق الجديدة ببيروت، وهي طبعة مصورة.
- شرح الأبي والسنوسي على صحيح مسلم. انظر: إكمال إكمال المعلم.
- شرح أسماءالله الحسنى، المسمى ب(لوامع البينات شرح أسماء الله تعالى والصفات): أبو عبدالله محمد بن عمر بن الحسين الخطيب التيمي البكري القرشي الشافعي، فخر الدين الرازي، المتوفى سنة ٦٠٦هـ_ ١٢١٠م. راجعه وقدم له وعلق عليه: طه عبد الرؤوف سعد. المكتبة الأزهرية للتراث بالقاهرة، دار التوفيق النموذجية للطباعة، سنة ١٤٢٠هـ_ ٢٠٠٠م.
- شرح الأشموني: نور الدين أبي الحسن علي بن محمد الشافعيالمصري، المتوفى سنة ٩٠٠هـ_ ١٤٩٥م، على ألفية ابن مالك، المسمى ب(منهج السالك إلى ألفية إبن مالك). وهذه الألفية منظومة في النحو، لجمال الدين أبي عبدالله محمد بن عبدالله بن عبدالله بن مالك الطائي الدمشقي الجياني الأندلسي، المتوفى سنة ٦٧٢هـ_ ١٢٧٤م. ومعه: حاشية الصبان أبي العرفان محمد بن علي المصري الشافعي الحنفي، المتوفى سنة ١٢٠٦هـ_ ١٧١٩م، على شرح الأشموني. دار إحياء الكتب العربية بالقاهرة.
- شرح أصول الإعتقاد أهل السنة والجماعة من الكتاب والسنة و إجماع الصحابة والتابعين من بعدهم والخالفين لهم من علماء الأمة رضي الله عنهم أجمعين: اللالكائي أبو قاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبري الرازي البغدادى الشافعي، المتوفى سنة ٤١٨هـ. حققه: أبو يعقوب نشأت بن كمال المصري. الطبعة الثانية، المكتبة الإسلامية بالقاهرة، مطابع الفاروق الحديثة بالقاهرة، سنة ١٤٢٥هـ_ ٢٠٠٤م.

- شرح الأصول الخمسة: القاضي عبدالجبار بن أحمد بن الخليل الهمذاني الأسدأبادي المعتزلي، المتوفى سنة ٤١٥هـ. تعليق: الإمام مستظهر بالله قوام الدين أحمد بن الحسين بن أبي هاشم الحسيني الرازي، المعروف ب(مانكديم وششديو)، المتوفى سنة ٤٢٥هـ. تحقيق: د. عبدالكريم عثمان. الطبعة الثالثة، الناشر: مكتبة وهبة بالقاهرة، سنة ١٤١٦هـ_ ١٩٩٦م.
- شرح أم البراهين: السنوسي. انظر: حاشية الدسوقي على شرح أم البراهين.
- شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه. تنقيح الأصول، وشرحه: التوضيح في حل غوامض التنقيح، كلاهما من تأليف صدر الشريعة عبيدالله بن مسعود بن تاج الشريعة محمود المحبوبي البخاري الحنفي، المتوفى سنة ٧٤٧هـ_ ١٣٤٦م.
- والتلويح في كشف حقائق التنقيح، لسعد الدين مسعود بن عمر بن عبدالله التفتازاني الشافعي، المتوفى سنة ٧٩٣هـ_ ١٣٩٠م. مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، القاهرة، سنة ١٣٧٧هـ_ ١٩٥٧م.
- شرح جامع الصحيح مسند الربيع: نور الدين أبو محمد عبدالله بن حميد أو (حِميد كصديق) بن سلوم السالمي، المتوفى سنة ١٣٣٢هـ_ ١٩١٤م. والجامع الصحيح مسند الربيع بن حبيب بن عمر الأزدي الفراهيدي البصري، المتوفى بين سنتي ١٧٥_ ١٨٠هـ، الذي رتبه على أبواب الفقه: أبو يعقوب يوسف بن إبراهيم بن مياد السدراتي الوارجلاني الإباضي، المتوفى ٥٧٠هـ. الناشر: سعود بن حمد بن نور الدين السالمي، المطابع الذهبية في سلطنة عمان، مصورة على الطبعة التي كتب مقدمتها: عز الدين التنوخي.
- شرح الجديد لجوهرة التوحيد: الشيخ محمد أحمد العدوي. وجوهرة التوحيد منظومة لبرهان الدين أبي الأمداد إبراهيم بن إبراهيم بن حسن بن علي المالكي اللقاني، المتوفى سنة ١٠٤١هـ. الطبعة الأولى، مطبعة مصطفى البابي الحلبي بمصر، سنة ١٩٤٧م.

- شرح جوهرة التوحيد: أحمد بن محمد المالكي الصاوي الخلوتي، المتوفى سنة ١٢٤١هـ_ ١٨٢٥م. و جوهرة التوحيد منظومة لبرهان الدين أبي الأمداد إبراهيم بن إبراهيم بن حسن علي المالكي لااللقاني، المتوفى سنة ١٠٤١هـ. تحقيق و تعليق: عبدالفتاح البزم. الطبعة الأولى، أولى دار ابن كثير بدمشق و بيروت، سنة ١٤١٨هـ_ ١٩٩٧م.
- شرح جوهرة التوحيد: برهان الدين إبراهيم بن محمد بن أحمد الجيزاوي الشافعي الباجوري أو البيجوري، المتوفى سنة ١٢٧٦هـ_ ١٨٦٠م. طبعه محققه باسم: حاشية على جوهرة التوحيد، المسمى (تحفة المريد على جوهرة التوحيد). و جوهرة التوحيد منظومة لبرهان الدين أبي الأمداد إبراهيم بن إبراهيم بن حسن بن على المالكي اللقاني، المتوفى سنة ١٠٤١هـ. تحقيق: أ.د. علي جمعة محمد الشافعي. الطبعة الأولى، دار السلام للطباعة والنشر بالقاهرة، سنة ١٤٢٢هـ_ ٢٠٠٢م.
- شرح جوهرة التوحيد، المسمى ب(إتحاف المريد بجوهرة التوحيد): عبدالسلام بن إبراهيم اللقاني المالكي، المتوفى سنة ١٠٧٨هـ. وقد شرح منظومة جوهرة التوحيد لوالده برهان الدين أبي الأمداد إبراهيم بن إبراهيم بن حسن بن علي المالكي اللقاني، المتوفى سنة ١٠٤١هـ. الطبعة الثانية، مطبعة السعادة بمصر، سنة ١٩٥٥م.
- شرح جلال المحلي عل جمع الجوامع. انظر: حشية البناني.
- شرح الحور العين. انظر: الحور العين.
- شرح الخريدة البهية: أبو البركات أحمد بن محمد بن أحمد الدردير العدوي المالكي، المتوفى سنة ١٢٠١هـ_ ١٧٨٦م. والخريدة البهية منظومة في العقائد، لشارحها أبي البركات أحمد الدردير. وعليها حاشية الصاوي أحمد بن محمد المالكي الخلوتي، المتوفى سنة ١٢٤١هـ_ ١٨٢٥م. مكتبة القاهرة، مطبعة حجازي.
- شرح الدواني على العقائد العضدية. انظر: العقائد العضدية.

- شرح رمضان أفندي، على شرح العقائد النسفية، لسعد الدين مسعود بن عمر بن عبدالله التفتازاني الشافعي، المتوفى سنة ٧٩٣هـ_ ١٣٩٠م. درسعادت، سنة ١٣١٤هـ.
- شرح سنن ابن ماجه: أبو الحسن نور الدين محمد لن عبد الهادي التتوي المدني الكبير الحنفي، المعروف بسندي، المتوفى سنة ١١٣٨هـ. وابن ماجه صاحب السنن هو أبو عبد الله محمد بن يزيد الربعي القزويني، المتوفى سنة ٢٧٣هـ_ ٨٨٧م. ومعه: حاشية التعليقات مصابح الزجاجة في زوائد ابن ماجه، للإمام أحمد بن أبي بكر البوصيري، المتوفى سنة ٨٤٠هـ. تحقيق: الشيخ مأمون شيحا. الطبعة الأولى، دار المعرفة ببيروت، سنة ١٤١٦هـ_ ١٩٩٦م.
- شرح السنوسي على أم البراهين. انظر: حاشية الدسوقي على شرح أم البراهين.
- شرح السنوسية: برهان الدين إبراهيم بن محمد بن أحمد الجيزاوي الشافعي الباجوري أو البيجوري، المتوفى سنة ١٢٧٦هـ_ ١٨٦٠م. و طبعه ومحققه باسم: حاشية على متن السنوسية في العقيدة. ومتن السنوسية المسمى ب(أم البراهين، أو العقيدة الصغرى)، أبي عبيد الله محمد بن يوسف بن عمر بن شعيب السنوسي الحسني المالكي المغربي التلمساني، المتوفى سنة ٨٩٥هـ. ظبطه وعلق عليه: عبدالسلام بن عبد الهادي شنار. الطبعة الأولى، دار الفرقور بدمشق، سنة ١٤٢١هـ_ ٢٠٠١م.
- شرح صحيح مسلم: النووي. انظر: المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج، وإرشاد الساري.
- شرح الطيبي على مشكاة المصابيح، المسمى بالكاشف عن الحقائق السنن: شرف الدين الحسين بن عبدالله بن محمد الطيبي، المتوفى سنة ٧٤٣هـ. إعداد: مركز الدراسات والبحوث بمكتبة نزار الباز. تحقيق: د. عبد الحميد هنداري. الطبعة الأولى، مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض، المملكة العربية السعودية، سنة ١٤١٧هـ_ ١٩٩٧م.

- شرح عبدالسلام على الجوهرة. انظر: شرح جوهرة التوحيد.
- شرح العقائد العضدية للدواني. انظر: العقائد العضدية.
- شرح العقائد النسفية: سعد الدين مسعود بن عمر بن عبدالله التفتازاني الشافعي، المتوفى سنة ٧٩٣هـ_ ١٣٩٠م. ومتن العقائد النسفية، لنجم الدين أبي حفص عمر بن محمد النسفي، المتوفى سنة ٥٣٧هـ_ ١١٤٢م. وبهامشه: حاشية على الشرح للمولى مصلح الدين مصطفى بن محمد الكستلي (القصطلاني)، المتوفى سنة ٩٠١هـ_ ١٤٦٠م. تليهما: حاشية أخرى على الشرح المذكور للمولى أحمد بن موسى الخيالي، المتوفى سنة ٨٦٠. وبهامشها: حاشية الشيخ رمضان البهشتي، المتوفى سنة ٩٧٩هـ. الطبعة الأولى، سنة ١٣٢٦هـ، تركيا. أعادة مكتبة المثنى طبعها بالأوفست.
- شرح عقيدة التوحيد: محمد بن يوسف عيسى أطفش، المتوفى سنة ١٣٣٢هـ_ ١٩١٤م. سلطنة عمان، وزارة التراث القومي والثقافة، سنة ١٤٠٣هـ_ ١٩٨٣م.
- شرح عقيدة ابن أبي زيد القيرواني في كتابه الرسالة. (وابن زيد، هو أبو محمد عبدالله بن أبي زيد عبد الرحمن النفزي المالكي، المتوفى سنة ٣٨٦هـ). والشرح، للقاضي عبد الوهاب بن علي بن نصر البغدادي المالكي، المتوفى سنة ٤٢٢هـ_ ١٠٣١م. دراسة وتحقيق: أ.د. أحمد محمد نور سيف. الطبعة الأولى، دار البحوث للدراسات الإسلامية وإحياء التراث، دبي، الإمارات العربية المتحدة، سنة ١٤٢٤هـ_ ٢٠٠٤م.
- شرح العقيدة الطحاوية: القاضي صدر الدين أبو الحسن علي بن علي بن محمد بن أبي العز الحنفي الدمشقي، المتوفى سنة ٧٩٢هـ_ ١٣٩٠م. والعقيدة الطحاوية، للإمام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الأزدي الحجري الطحاوي، المتوفى سنة ٣٢١هـ_ ٩٣٣م. تحقيق: د. عبدالله بن عبد المحسن التركي وشعيب الأرنؤوط. الطبعة الثانية، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤١٣هـ_ ١٩٩٣م.

- شرح غاية المراد في نظم الإعتقاد: أحمد بن حمد بن سليمان الخليلي، مفتي سلطنة عمان. وغاية المراد منظومة لنور الدين أبي محمد عبد الله بن حميد (أو حميد كصديق) بن سلوم السالمي، المتوفى سنة ١٣٣٢هـ_ ١٩١٤م. مكتبة الجيل الواعد، مطابع النهضة، مسقط، سنة ١٤٢٤هـ_ ٢٠٠٣م.
- شرح الفقه الأكبر: علي القاري بن سلطان محمد الهروي الحنفي، المتوفى سنة ١٠١٤هـ_ ١٦٠٦م. والفقه الأكبر، للإمام أبي حنيفة النعمان بن ثابت، المتوفى سنة ١٥٠هـ_ ٧٦٧م. تحقيق: علي محمد دندل. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٦هـ_ ١٩٩٥م.
- شرح قاسم بن قطلوبغا على المسايرة. انظر: المسامرة.
- شرح المقاصد: سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني الشافعي، المتوفى سنة ٧٩٣هـ_ ١٣٩٠م. و المقاصد (مقاصد الطالبين) له أيضا. تحقيق: د. عبدالرحمن عميرة. الطبعة الأولى، عالك الكتب ببيروت، سنة ١٤٠٩هـ_ ١٩٨٩م.
- شرح المواقف للسيد الشريف. انظر: المواقف.
- شرح النووي على مسلم. انظر: المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج. وهامش إرشاد الساري.
- شعب الإيمان: أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي، المتوفى سنة ٤٥٨هـ. تحقيق: أبي هاجر محمد السعيد بن بسيوني زغلول. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٠هـ_١٩٩٠م.
- الشفا بتعريف حقوق المصطفى: القاضي أبو الفضل عياض بن موسى بن عياض اليحصبي السبتي المالكي، المتوفى سنة ٥٤٤هـ_ ١١٤٩م. وبذيله: حاشية مزيل الخفاء عن ألفاظ الشفائ، للعلامة أحمد بن محمد بن محمد الشمني، المتوفى سنة ٨٧٢هـ_

١٤٦٨م. المكتبة التجارية الكبرى بالقاهرة، الشركة الشرقية للنشر والتوزيع ببيروت، سنة ١٩٧١م.

- شفاء السقام في زيارة خير الأنام: تقي الدين أبو الحسن علي بن عبد الكافي بن علي السبكي، المتوفى سنة ٧٥٦هـ_ ١٣٥٥م. مصورة على الطبعة المطبعة العامرة ببولاق، مصر، التي تم طبها سنة ١٣١٩هـ، مكتبة الحقيقة بإستانبول، تركيا، سنة ١٤١٦هـ_ ١٩٩٥م.
- شفاء العليل في مسائل القضاء والقدر والحكمة والتعليل: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد الزرعي الدمشقي، المشهور بابن قيم الجوزية، المتوفى سنة ٧٥١هـ_ ١٣٥٠م. تحقيق: الشيخ إبراهيم أحمد عبدالحميد الحنبلي. دار إحياء الكتب العربية بالقاهرة.
- شواهد الحق في الإستغاثة بسيد الخلق (ﷺ). ويليه: الأساليب البديعة في فضل الصحابة و إقناع الشيعة: كلاهما للشيخ يوسف بن إسماعيل النبهاني، المتوفى سنة ١٣٥٠هـ_ ١٩٣٢م. دار الفكر ببيروت، سنة ١٤١٠هـ_ ١٩٩٠م.
- الشورى بين النظرية والتطبيق: د. قحطان عبدالرحمن الدوري. الطبعة الأولى، مطبعة الأمة، بغداد، سنة ١٣٩٤هـ_ ١٩٧٤م.
- الشيعة بين الأشاعرة والمعتزلة: هاشم معروف الحسني. الطبعة الأولى، سنة ١٩٦٤م.
- الصابئون، الحرانيين ومندائيين: د. رشدي عليان، المتوفى سنة ١٤٠٩هـ_ ١٩٨٩م. مطبعة دار السلام، بغداد، سنة ١٩٧٧م.
- صحيح البخاري، المسمى الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله (ﷺ)و سننه وأيامه:الإمام أبو عبدالله محمد بن إسماعيلبن إبراهيم بن المغيرة بن بردزبه الجعفي البخاري، المتوفى سنة ٢٥٦هـ_ ٨٧٠م. رقم كتبه و أبوابه وفقا للمعجم المفهرس وتحفة الأشراف، وصنع فهارسه: محمد نزار التميم وهيثم نزار تميم، معتمدين

النسخة السطانية المعتمدة على النسخة اليونينية. شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم للطباعة، بيروت. تأريخ مقدمة المحققين سنة ١٤١٦هـ_ ١٩٩٥م.

- صحيح الترمذي. انظر: عارضة الأحوذي.
- صحيح مسلم، المسمى مسند الصحيح المختصر من السنن بنقل العدل عن العدل عن رسول الله (ﷺ): الإمام مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، المتوفى سنة ٢٦١هـ_ ٨٧٦م، رقم كتبه وأبوابه وفقا للمعجم المفهرس وتحفة الأشراف، ووضع فهارسه: محمد بن نزا التميم وهيثم بن نزار التميم. الطبعة الأولى شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم للطباعة ببيروت، سنة ١٤١٩هـ_ ١٩٩٩م.
- صفوة الأحكام من نيل الأوطار وسبل السلام: د. قحطان عبدالرحمن الدوري. الطبعة الثانية في دار الفرقان للنشر والتوزيع، عمان، المملكة الأردنية الهاشمية سنة ١٤٢٤هـ_ ٢٠٠٣م. وهي الطبعة الرابعة للكتاب.
- الطب محراب الإيمان: د. خالص كنجو. دمشق، سنة ١٣٩١هـ_ ١٩٧١م.
- طبقات الشافعية الكبرى: تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي، المتوفى سنة ٧٧١هـ_ ١٣٧٠م. تحقيق: محمود محمد الطناجي، وعبدالفتاح محمد الحلو. الطبعة الأولى، مطعة عيسى البابي الحلبي بالقاهرة، سنة ١٩٦٤هـ_ ١٩٧٦م.
- طبقات المشايخ بالمغرب: أبو العباس أحمد بن سعيد الدرجيني، المتوفى حوالي سنة ٦٧٠هـ. حققه: إبراهيم طلاي. بلا طبعة ولا تأريخ.
- الطريق إلى النجوم: فا دريت وللي. نقله إلى العربية: د. عمر فروخ. الطبعة الثانية، دار العلم للملايين، بيروت، سنة ١٩٧٤م.
- طوالع الأنوار من مطالع الأنظار: القاضي ناصر الدين أبو سعيد عبدالله بن عمر بن محمد البيضاوي الشيرازي الشافعي، المتوفى سنة ٦٨٥هـ_ ١٢٨٦م. تحقيق: عباس

سليمان. الطبعة الأولى، دار الجيل ببيروت، والمكتبة الأزهرية للتراث بالقاهرة، سنة ١٤١١هـ_ ١٩٩١م.

- الظاهرة القرآنية: مالك بن نبي. ترجمة: د. عبدالصبور شاهين. دار الفكر ببيروت.
- عارضة الأحوذي بشرح صحيح الترمذي: أبو بكر محمد بن عبدالله بن محمد بن عبدالله بن أحمد المعافري الإشبيلي، المعروف باب العربي، المالكي، المتوفى سنة ٥٤٣هـ_ ١١٤٨م. الناشر: دار العلم للجميع ببيروت، وهي طبعة مصورة.
- العالم والمتعلم: رواية أبي مقاتل حفص بن سلم السمرقندي، عن أبي حنيفة نعمان بن ثابت الكوفي، المتوفى ١٥٠هـ_ ٧٦٧م. ويليه: رسالة أبي حنيفة إلى عالم البصرة عثمان بن مسلم البتي، المتوفى سنة ١٤٣هـ، رواية أبي يوسف يعقوب بن إبراهيم الأنصاري، المتوفى سنة ١٨٢هـ_ ٧٩٨م، عن أبي حنيفة رضي الله عنه. ويليه: الفقه الأبسط: وهو الفقه الأكبر، رواية أبي مطيع الحكم بن عبدالله البلخي، المتوفى سنة ١٩٩هـ، عن أبي حنيفة رضي الله عنهما. عرف بالفقه الأبسط تمييزا له عن الفقه الأكبر رواية حمان بن أبي حنيفة عن أبيه. تحقيق: محمد زاهد بن الحسن بن علي الكوثري، المتوفى ١٣٧١هـ_ ١٩٥٢م. مطبعة الأنوار بالقاهرة، سنة ١٣٦٨هـ.
- العبر في خبر من غبر: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز التركماني الدمشقي الذهبي، المتوفى سنة ٧٤٨هـ_ ١٣٤٨م. حققه: أبو هاجر محمد السعيد بن بسيوني زغلول. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤٠٥هـ_ ١٩٨٥م.
- عصمة الأئمة عند الشيعة: أنور الباز. الطبعة الأولى، دار الوفاء، المنصورة، مصر، سنة ١٤١٩هـ_ ١٩٩٨م.
- عقائد الإمامية: محمد رضا المظفر. قدم له: د. حامد حفني داود. مطابع النعمان، النجف.

- عقائد الإمامية الإثني عشرية: إبراهيم الزنجاني. الطبعة الثانية، سنة ١٩٧٣م.
- العقائد العضدية: عضد الدين عبدالرحمن بن أحمد الإيجي، المتوفى سنة ٧٥٦هـ_ ١٣٥٥م. ومعه: شرح جلال الدين محمد بن أسعد الدواني الصديقي، المتوفى ٩١٨هـ. ومعه: حاشية إسماعيل الكلنبوي، المتوفى سنة ١٢٠٥هـ. وهامشه: حاشية المرجاني، وحاشية الخلخالي، المتوفى سنة ١٠١٤هـ. درسعادت، مطبعة عثمانية، سنة ١٣١٦هـ.
- عقائد ما بعد الموت في حضارة وادي الرافدين القديمة. رسالة ماجستير على الآلة الكاتبة تقدم بها: نائل حنون علوي، كلية الآداب، جامعة بغداد سنة ١٩٧٥م.
- العقائد النسفية. انظر: شرح العقائد النسفية.
- العقد الثمين في شرح أحاديث أصول الدين: حسين بن أبي بكر بن غنام الإحسائي النجدي التميمي، المالكي، المتوفى سنة ١٢٢٥هـ. تحقيق: إبراهيم يوسف الماس. الطبعة الأولى، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية في قطر، الشركة الحديثة للطباعة في الدوحة، قطر، سنة ١٤١٤هـ_ ١٩٩٣م.
- العقيدة الإسلامية وأسسها: عبدالرحمن حسن حبنكة الميداني. الطبعة السابعة، دار القلم بدمشق، سنة ١٤١٥هـ_ ١٩٩٤م.
- عقيدة التوحيد في القرآن الكريم: د.محمد أحمد محمد عبدالقادر ملكاوي. الطبعة الأولى، دار ابن تيمية للنشر والتوزيع بالرياض، مطابع الفرزدق التجارية بالرياض، المملكة العربية السعودية، سنة ١٤٠٥هـ_ ١٩٨٥م.
- العقيدة النظامية: إمام الحرمين أبو المعالي ضياء الدين عبدالملك بن عبدالله بن يوسف الجويني النيسابوري الشافعي، المتوفى سنة ٤٧٨هـ_ ١٠٨٥م. تحقيق: د. محمد الزبيدي. الطبعة الأولى، دار سبيل الرشاد ببيروت، ودار النفائس ببيروت، مركز الطباعة الحديثة ببيروت، سنة ١٤٢٤هـ_ ٢٠٠٣م.

- علم أصول الفقه: عبد الوهاب بن عبد الواحد خلاف، المتوفى سنة ١٣٧٥هـ_ ١٩٥٦م. الطبعة الأولى، زهراء للنشر والتوزيع، الجزائر، سنة ١٩٩٠م.
- علم الكلام على مذهب أهل السنة والجماعة: أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الظاهري الأندلسي، المتوفى سنة ٤٥٦هـ_ ١٠٦٤م. تحقيق: أحمد حجازي أحمد السقا. الطبعة الأولى، المكتب الثقافي للنشر والتوزيع بالقاهرة، دار الجيل للطباعة بمصر، سنة ١٩٨٩م.
- العلم ليسكافرا: د. محسن عبدالحميد. مقال في مجلة التربية الإسلامية، العدد الثالث، سنة ١٩٧٣م/ ونشره برسالة مستقلة.
- العلم يدعو للإيمان: كريسي موريسون. ترجمة: محمود صالح الفلكي. الطبعة الرابعة، سنة ١٩٦٢م، والخامسة سنة ١٩٦٥م.
- عمدة القاري شرح صحيح البخاري: بدر الدين أبو الثناء وأبو محمد محمود بن أحمد بن موسى العيني العينتابي الحنفي، المتوفى سنة ٨٥٥هـ_ ١٤٥١م. دار التراث إحياء العربي ببيروت، طبعة مصورة على الطبعة المنيرية المصرية المطبوعة سنة ١٣٤٨.
- غاية المرام في عقائد أهل الإسلام: الحاج حمدي بن عبدالله بن الملا محمد بن عبدالله العبيدي الحنفي الأعظمي، المتوفى سنة ١٣٩١هـ_ ١٩٧١م. الطبعة الثانية، بغداد، سنة ١٣٦٧هـ.
- الغلو والفرق الغالية في الحضارة الإسلامية: الدكتور عبدالله سلوم السامرائي. ويليه: كتاب الزينة في الكلمات الإسلامية العربية. القسم الثالث، وهو قسم الفرق والمذاهب، لأبي حاتم أحمد بن حمدان الرازي، المتوفى سنة ٣٢٢هـ_ ٩٣٤م. تحقيق: الدكتور عبدالله سلوم السامرائي. من مطبوعات وزارة الإعلام العراقية، دار الحرية للطباعة، مطبعة الحكومة ببغداد سنة ١٣٩٢هـ_ ١٩٧٢م.

- الغنية لطالبي طريق الحق عزوجل: الشيخ عبدالقادر الجيلاني بن موسى بن عبدالله الحسني، المتوفى سنة ٥٦١هـ_ ١١١٦م. مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بمصر، سنة ١٣٤٦هـ.
- الفارق بين المخلوق والخالق: عبدالرحمن بك بن سليم باجه جي زاده. الطبعة الأولى، مطبعة التقدم بمصر، سنة ١٣٢٢هـ.
- الفتاوى، دراسة لمشكلات المسلم المعاصر في حياته اليومية والعامة: الشيخ محمود شلتوت، المتوفى سنة ١٣٨٣هـ_ ١٩٦٣م. الطبعة السادسة عشرة، دار الشروق، القاهرة وبيروت، سنة ١٤١١هـ_ ١٩٩١م.
- فتاوى ابن تيمية. انظر: مجموع فتاوى شيخ الإسلام تقي الدين.
- فتاوى معاصر: د. يوسف القرضاوي. الطبعة الأولى، المكتبة الإسلامية، ج ١ و ٢ سنة ١٤٢١هـ_ ٢٠٠٠م، و ج ٣ سنة ١٤٢٤هـ_ ٢٠٠٣م.
- فتح الباري بشرح صحيح الإمام أبي عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري، المتوفى سنة ٢٥٦هـ_ ٨٧٠م. ومقدمته: هدي الساري: شهاب الدين أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد الكناني، المعروف بابن حجر العسقلاني، المتوفى سنة ٨٥٢هـ_ ١٤٤٩م. قرأ أصله تصحيحا وتحقيقا وقابل نسخه: عبدالعزيز عبدالله بن باز. رقم كتبه وأبوابه وأحاديثه، واستقصى أطرافه، ونبه على أرقامها في كل حديث: محمد فؤاد عبدالباقي، المتوفى سنة ١٣٨٨هـ_ ١٩٦٨م. قام بإخراجه، وتصحيح تجاربه، وأشرف على طبعه: محمب الدين الخطيب ابن أبي الفتح محمد عبدالقادر، المتوفى سنة ١٣٨٩هـ_ ١٩٦٩م. الناشر: دار المعروفة ببيروت، وهي طبعة مصورة على طبعة المكتبة السلفية بالقاهرة، وهي المرادة عند الإطلاق. والطبعة الثانية بدار الريان للتراث بالقاهرة، سنة ١٤٠٧هـ_ ١٩٨٦م، الذي إذا عدت إليها ذكرت طبعتها معها.

- فتح الغفار بشرح المنار، المعروف بمشكاة الأنوار في أصول المنار: زين الدين إبراهيم بن محمد، الشهير بابن نجيم الحنفي، المتوفى سنة ٩٧٠هـ. وعليه بعض حواش للشيخ عبدالرحمن البحراوي الحنفي المصري، المتوفى سنة ١٣٢٢هـ. ومتن المنار، للإمام أبي البركات عبدالله بن أحمد، المعروف بحافظ الدين النسفي، صاحب كنز الدقائق، المتوفى سنة ٧١٠هـ. صححه: أحمد سعد علي، وراجعه: محمود أبو دقيقة. الطبعة الأولى، مطبعة المصطفى البابي الحلبي بمصر، سنة ١٣٥٥هـ_ ١٩٣٦م.
- فتح المجيد شرح كتاب التوحيد: عبدالرحمن بن حسن ابن الشيخ محمد بن عبدالوهاب بن سليمان التميمي الجنبلي، المتوفى سنة ١٢٥٨هـ. وكتاب التوحيد، للشيخ محمد بن عبدالوهاب (جده)، المتوفى سنة ١٢٠٦هـ. تحقيق: محمد حامد الفقي. راجع حواشيه وصححه و علق عليه: الشيخ عبدالعزيز بن باز. مكتبة التراث الإسلامي بالقاهرة، دار طيبة للنشر بالرياض، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية بدولة القطر.
- فجر الإسلام: أحمد أمين، المتوفى سنة ١٣٧٣هـ_ ١٩٥٤م. الطبعة العاشرة، لجنة التأليف والنشر بالقاهرة، سنة ١٩٦٥م.
- الفرق الإسلامية. وهو ذيل كتاب شرح المواقف: شمس الدين محمد بن يوسف علي الكرماني البغدادي الشافعي، المتوفى سنة ٧٨٦هـ_ ١٣٨٥م. تحقيق: سليمة عبد الرسول. مطبعة الإرشاد ببغداد، سنة ١٩٧٣م.
- الفرق الإسلامية في بلاد الشام في العصر الأموي: د.محسن عطوان. الطبعة الأولى، دار الجيل ببيروت، سنة ١٩٨٦م.
- الفرق بين الإباضية والخوارج: أبو إسحاق إبراهيم أطفش. قدم له: أحمد بن سعود السيابي. الطبعة الرابعة، مكتبة الضامري، سنة ١٤١هـ_ ١٩٩٣م.
- الفرق بين الفرق: أبو منصور عبدالقاهر بن طاهر بن محمد البغدادي الإسفراييني التميمي، المتوفى سنة ٤٢٩هـ_ ١٠٣٧م. تحقيق: محمد محيي الدين عبدالحميد،

المتوفى سنة ١٣٩٢هـ_ ١٩٧٢م. الناشر: مكتبة محمد على صبيح و أولاده بمصر، مطبعة المدني بالقاهرة.

- فرق الشيعة: أبو محمد الحسن بن موسى بن الحسن النوبختي، المتوفى سنة ٣١٠هـ_ ٩٢٢م. علق عليه: محمد صادق بحر العلوم. الطبعة الرابعة، المطبعة الحيدرية بالنجف، سنة ١٩٦٩م. والطبعة الثانية، دار الأضواء ببيروت، سنة ١٤٠٤هـ_ ١٩٨٤م.
- الفرقان بين أولياء الرحمن وأولياء الشيطان: أبو العباس تقي الدين أحمد بن عبدالحليم بن عبد السلام بن تيمية الحراني، المتوفى سنة ٧٢٨هـ_ ١٣٢٨م. دار النذير، بغداد، سنة ١٩٦٩.
- الفصل في الملل والأهواء والنحل: الإمام أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي الظاهري، المتوفى سنة ٤٥٦هـ_ ١٠٤٦م. تحقيق: د. محمد إبراهيم نصر، و د. عبد الرحمن عميرة. الطبعة الثانية، دار الجيلببيروت، ١٤١٦هـ_ ١٩٩٦م.
- فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الإتصال: أبو الوليد محمد بن أحمد ابن الإمام أبي الوليد محمد بن أحمد بن رشد القرطبي، الملقب بابن رشد الحفيد، المتوفى سنة ٥٩٥هـ_ ١١٩٨م.دار المعارف بمصر.
- فضائح الباطنية، و فضائل المستظهرية، ويسمى: المستظهري: الإمام أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي الطوسي الشافعي، المتوفى سنة ٥٠٥هـ_ ١١١١م. حققه: عبدالرحمن البدوي. الناشر: الدار القومية للطباعة والنشر، القاهرة، سنة ١٩٦٤هـ.
- الفقه الأبسط. انظر: العالم والمتعلم.
- الفقه الأكبر، للإمام أبي حنيفة. انظر: شرحه لعلي القاري، والقول الفصل.

- الفكر السامي في تأريخ الفقه الإسلامي: محمد بن حسن الحجوي الثعالبي الفاسي، المتوفى سنة ١٣٧٦هـ. اعتنى به: أيمن صالح شعبان. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٦هـ_ ١٩٩٥م.
- الفهرست: أبو الفرج محمد بن أبي يعقوب إسحاق بن محمد النديم البغدادي، المتوفى سنة ٣٨٥هـ. الناشر: دار المعرفة ببيروت، سنة ١٩٧٨م،وهي طبعة مصورة على المطبوعة بمصر.
- الفوائد البهية في تراجم الحنفية، ومعه: التعليقات السنية على الفوائد البهية، ومعه أيضا طرب الأماثل بتراجم الأفاضل:وكلها لأبي الحسنات محمد بن عبد الحي بن محمد بن عبدالحليم بن محمد أمين الله اللكنوي الأنصاري الهندي، المتوفى سنة ١٣٠٤هـ_ ١٨٨٧م. الناشر: نور محمد كارخاته تجارت كتب آرام باغ كراجي، مشهور بريس كراجي سنة ١٣٩٣هـ، وهي مصور على الطبعة الأولى بمطبعة السعادة بمصر سنة ١٣٢٤هـ. والطبعة الأوخرى وهي الأولى التي أعتنى بها أحمد الزغبي، شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم ببيروت، سنة ١٤١٨هـ_ ١٩٩٨م.
- في العقائد والأديان: د، محمد جابر الحيني. الطبعة الأولى، سنة ١٩٧١م.
- فيض القدير شرح الجامع الصغير: محمد بن عبدالرؤوف بن تاج العارفين بن علي المناوي القاهري الشافعي، المتوفى سنة ١٠٣١هـ_ ١٦٢٢م. والجامع الصغير في أحاديث البشير النذير، لجلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى سنة ٩١١هـ_١٥٠٥م. الطبعة الأولى، مطبعة مصطفى محمد بمصر، سنة ١٩٣٨م.
- في علم الكلام، دراسة فلسفية لآراء الفرق الإسلامية في أصول الدين، ج ١ المعتزيلة، ج ٢ الأشاعرة، ج ٣ الزيدية: د. أحمد محمود صبحي. دار رالنهضة العربية ببيروت، ج ١ و ٢ الطبعة الخامسة، سنة ١٤٠٥هـ_ ١٩٨٥م، و ج٣ الطبعة الثالثة، سنة ١٤١١هـ_ ١٩٩١م.

- قاعدة جليلة في التوسل والوسيلة: أبو العباس تقي الدين أحمد بن عبدالحليم بن عبدالسلام بن تيمية الحراني، المتوفى سنة ٧٢٨هـ_ ١٣٢٨م. وهي متضمنة في الجزء الأول من مجموع الفتاوى لإبن تيمية.
- القاموس المحيط: مجد الدين أبو الطار محمد بن يعقوب الصديقي الشيرازي الفيروزابادي، المتوفى سنة ٨١٧هـ_ ١٤١٥م. المكتبة التجارية بمصر، مؤسسة فن الطباعة بمصر. والطبعة الثانية في مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤٠٧هـ_ ١٩٨٧م.
- القصاص المستقيم: الإمام أبو حامد محمد بن محمد لن محمد بن أحمد الغزالي الطوسي الشافعي، المتوفى سنة ٥٠٥هـ_ ١١١١م. تحقيق: فكتور شلحت. الطبعة الأولى، المطبعة الكاثوليكية، سنة ١٩٥٩م.
- قصة الإيمان: نديم جسر. الطبعة الثالثة، مطابع المكتب الإسلامي، بيروت، سنة ١٩٦٩م.
- قصة الديانات: سليمان مظهر. الطبعة الأولى، دار الوطن العربي للطبع والنشر.
- الثضاء والقدر: محمد متولي الشعراوي. دار الشروق بمصر.
- قواعد في علوم الحديث: ظفر أحمد العثماني التهانوي. تحقيق: عبدالفتاح أبو غدة، المتوفى سنة ١٤١٧هـ. الطبعة الثالثة، مطابع دار القلم بلبنان، سنة ١٩٧٢م.
- القول الفصل شرح الفقه الأكبر: محيي الدين محمد بن بهاء الدين، المتوفى سنة ٩٥٦هـ_ ١٥٤٩م. والفقه الأكبر، للإمام أبي حنيفة النعمان بن ثابت، المتوفى سنة ١٥٠هـ_ ٧٦٧م. مكتبة الحقيقة بإستانبول، تركيا، سنة ١٤١٤هـ_ ١٩٩٤م.
- الكاشف في معرفة من له رواية في الكتب الستة: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز التركماني الدمشقي الذهبي، المتوفى سنة ٧٤٨هـ_ ١٣٤٨م. وحاشيته، للإمام برهان الدين أبي الوفاء إبراهيم بن محمد سبط ابن العجمي الحلبي، المتوفى سنة ٨٤١هـ_ ١٤٣٧م. قابلهما بأصل مؤلفيهما وقدم لهما وعلق عليهما: محمد

عوامة. وخرج نصوصهما: أحمد محمد نمر الخطيب. الطبعة الأولى، دار القبلة للثقافة الإسلامية، جدة، ومؤسسة علوم القران، جدة، المملكة السعودية العربية، سنة ١٤١٣هـ_ ١٩٩٢م.

- الكامل: أبو العباس محمد بن يزيد المبرلاد الأزدي، المتوفى سنة ٢٨٦هـ_ ٨٩٩م. تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، المتوفى سنة ١٤٠١هـ_ ١٩٨١م، والسيد شحاته. دار النهضة مصر للطبع والنشر في الفجالة بالقاهرة، مطبعة نهضة مصر في الفجالة بالقاهرة.
- الكامل في التأريخ: عز الدين أبو الحسن علي بن الكرم محمد بن محمد بن عبدالكريم الشيباني الجزري، المعروف بابن الأثير، المتوفى سنة ٦٣٠هـ_ ١٢٣٣م. دار صادر، ودار بيروت، سنة ١٩٦٥م.
- كبرى اليقينيات الكونية: د. محمد سعيد رمضان البوطي. الطبعة الثانية، سنة ١٣٩٠هـ.
- كتاب الإيمان: أبو بكر عبد الله بن محمد بن أبي شيبة العبسي، المتوفى سنة ٢٣٥هـ_ ومعه ثلاث رسائل:

١_ كتاب الإيمان ومعالمه وسننه و استكماله ودرجاته، أبي عبيد القاسم بن سلام، المتوفى سنة ٢٢٤هـ_ ٨٣٨م.

٢_ كتاب العلم، للحافظ أبي خيثمة زهير بن حرب النسائي، المتوفى سنة ٢٣٤هـ.

٣_ كتاب إقتضاء العلم العمل، أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي، المتوفى سنة ٤٦٣هـ.

حقق الرسائل الأربع وخرج أحاديثها وعلق عليها: محمد ناصر الدين الألباني. المطبعة العمومية بدمشق.

- الكتاب المصنف في الحديث والآثار: الحافظ أبو بكر عبد الله بن محمد بن أبي شيبة الكوفي العبسي، المتوفى سنة ٢٣٥هـ. تحقيق: محمد عبدالسلام شاهين. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٦هـ_ ١٩٩٥م.
- كشاف إصطلاحات الفنون والعلوم: محمد أعلى بن شيخ علي بن قاضي محمد حامد الفروقي الحنفي التهانوي، كان حيا سنة ١١٥٨هـ. إشراف و مراجعة: الدكتور رفيق العجم. تحقيق: الدكتور على دحروج. نقل النص الفارسي إلى العربية: الدكتور عبدالله الهالدي. الترجمة الأجنبية: الدكتور جورج زيناتي. الطبعة الأولى، المكتبة لبنان ناشرون، بيروت، سنة ١٩٩٦م.
- الكشاف عن حقائق التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل: أبو القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري الخوارزمي، المتوفى سنة ٥٣٨هـ_ ١١٤٤م. ومعه حاشية السيد الشريف علي بن محمد الحسيني الجرجاني، المتوفى سنة ٨١٦هـ_ ١٤١٣م. وبهامشه: الأنتصاف فيما تضمنيه الكشاف من الإعتزال، للإمان ناصر الديد أحمد بن محمد بن المنير الإسكندري المالكي، المتوفى سنة ٦٨٣هـ_ ١٢٨٤م. وبآخره: تنزيل الآيات على الشواهد من الأبيات: وهو شرح الشواهد الكشاف، للأستاذ محب الدين أفندي محمد بن أبي بكر بن داود بن عبدالرحمن الحموي الدمشقي الحنفي، المتوفى سنة ١٠١٦هـ. مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، سنة ١٩٤٨م. والبطعة الأولى، دار الفكر ببيروت، سنة ١٤٠٣هـ_ ١٩٨٣م.
- كشف الخفا ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس: إسماعيل بن محمد بن عبدالهادي العجلوني الجراحي الشافعي، المتوفى ١١٦٢هـ_ ١٧٤٩م. الطبعة الثالثة، دار إحياء التراث العربي ببيروت، وهي طبعة المصورة على النطبوعة بصمر، سنة ١٣٥١_ ١٣٥٢هـ.

- كشف الظنون عن أسلمي الكتب والفنون: مصطفى بن عبد الله، الشهير بحاجي خليفة وبكاتب جلبي، المتوفى سنة ١٠٦٧هـ_ ١٦٥٧م. طبع بعناية محمد شرف الدين يالتقايا، ورفعت بيلكه الكليسي. منشورات مكتبة المثنى ببغداد، وهي الطبعة المصورة على طبعة إستانبول، سنة ١٩٤١م.
- كشف المرا: جمال الدين الحسن بن يوسف بن علي بن مطهر، المشهور بالعلامة الحلي، المتوفى سنة ٧٢٦هـ_ ١٣٢٥م. انظر: تجريد الإعتقاد.
- كفاية الطالب الرباني. انظر: حاشية العدوي على كفاية الطالب الرباني.
- الكليات، معجم في المصطاحات والفروق اللغوية: أبو البقاء أيوب بن موسى الحسيني الكفوي، المتوفى سنة ١٠٩٤هـ_ ١٦٨٣م. تحقيق: الدكتور عدنان دروش ومحمد المصري. الطبعة الثانية، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤١٩هـ_ ١٩٩٨م.
- الكمال بن الهمام، المتوفى سنة ٨٦١هـ،وتحقيق الرسالته: إعراب قوله (ﷺ): كلمتان خفيفتان على اللسان.... : د. قحطان عيدالرحمن الدوري. الطبعة الأولى، مطبعة جامعة بغداد، بغداد، سنة ١٤٠٠هـ_ ١٩٨٠م.
- الكواشف الجلية عن معاني الواسطية: عبدالعزيز المحمد السلمان. والعقيدة الواسطية، لأبي العباس تقي الدين أحمد بن عبدالحليم بن عبدالسلام بن تيمية الحراني، المتوفى سنة ٧٢٨هـ_ ١٣٢٨م. الطبعة الرابعة، مؤسسة مكة للطباعة والإعلام، من مطبوعات رابطة العالم الإسلامي بمكة المكرمة.
- اللؤلؤ والمرجان فيما إتفق عله الشيخان: جمعه: محمد فؤاد عبدالباقي، المتوفى سنة ١٣٨٨هـ_ ١٩٦٨م. راجعه: الدكتور عبد الستار أبو غدة. وزارة الشؤون الإسلامية بالكويت، المطبعة العصرية بالكويت، سنة ١٩٧٧م.

- اللباب في تهذيب الأنساب: عز الدين أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبدالكريم الشيباني الجزري، المعروف بابن الأثير، المتوفى سنة ٦٣٠هـ_ ١٢٣٣م. الناشر: مكتبة المثنى ببغداد.
- لباب النقول في أسباب النزول: جلا الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى سنة ٩١١هـ_ ١٥٠٥م. مطبوع بهامش تفسير الجلالين. المطبعة الهاشمية بدمشق، سنة ١٣٥٨هـ.
- لسان العرب: أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم، بن منظور الإفريقي، المتوفى سنة ٧١١هـ_ ١٣١١م. دار صادر ببيروت، سنة ١٩٦٨م.
- لسان الميزان: شهاب الدين أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد الكناني، المعروف بابن الحجر العسقلاني، المتوفى سنة ٨٥٢هـ_ ١٤٤٩م. الناشر: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات ببيروت، سنة ١٩٧١م، وهي مصورة عن الطبعة الأولى المطبوعة بمطبعة دائرة المعارف النظامية بحيد آباد الدكن، سنة ١٣٢٩هـ.
- اللمع: أبو نصر الراج عبدالله بن علي الطوسي، المتوفى سنة ٣٧٨هـ_ ٩٨٨م. تحقيق: د. عبدالحليم محمود وطه عبدالباقي سرور. مطبعة السعادة بمصر، سنة ١٩٦٠م.
- اللمع في الرد على أهل الزيغ و البدع: الإمام أبو الحسن علي بن إسماعيل بن أبي بشر إسحاق الأشعري، المتوفى سنة ٣٢٤هـ_ ٩٣٦م. صححه وقدم له وعلق عليه: حمود غرابة. الناشر: المكتبة الأزهرية للتراث بالقاهرة، دار التوفيق النموذجية بالقاهرة.
- الله: عباس محمود عقاد، المتوفى سنة ١٣٨٣هـ_ ١٩٦٤م. دار الهلال بمصر.
- الله جل جلاله: سعيد حوى. الطبعة الثالثة، سنة ١٩٧٢م.
- الله يتجلى في عصر العلم: نخبة من العلماء الأمريكيين. أشرف على تحريره: جون كلوفرمونسا. ترجمة: د. الدامرداش. الطبعة الثالثة، مؤسسة الحلبي وشركاه بمصر، سنة ١٩٦٨م.

- لوامع الأنوار البهية و سواطع الأسرار الأثرية: محمد بن أحمد بن سالم بن سليمان الحنبلي السفاريني، المتوفى سنة ١١٨٨هـ. وهو شرح المنظومة: الدرة المضية في عقيدة الفرقة المرضية. والشرح والمنظومة كلاهما للسفاريني. الطبعة الثالثة، المكتب الإسلامي ببيروت، ودار الخاني بالرياض، سنة ١٤١١هـ_ ١٩٩١م.
- مباحث في علوم القرآن: د. صبحيصالح، المتوفى سنة ١٩٨٦م. الطبعة الرابعة، دار العلم للملايين، بيروت.
- مبادء الإسلام: أبو الأعلى المودودي، المتوفى سنة ١٣٩٩هـ_ ١٩٧٩م. الطبعة الثانية، دمشق، سنة ١٩٥٧م.
- مجموع فتاوى شيخ الإسلام تقي الدين أبي العباس أحمد بن عبدالحليم بن عبدالسلام بن تيمية الحراني، المتوفى سنة ٧٢٨هـ_ ١٣٢٨م. جمع وترتيب: عبدالرحمن بن محمد بن قاسم العاصمي النجدي الحنبلي، وساعده ابنه محمد. طبع بأمر الملك سعود بن عبدالعزيز آل سعود، وعلى نفقته الخاصة. الطبعة الأولى، ج ١ _ ٣٠ مطابع الرياض سنة ١٣٨١_ ١٣٨٣هـ، و ج ٣١ _ ٣٧ مطبعة الحكومة بمكة المكرمة سنة ١٣٨٦هـ.
- محاضرات في أصول الفقه على مذاهب أهل السنة والإمامية: بدر المتولى عبد الباسط. الطبعة الأولى، بغداد.
- محاضرات في النصرانية: محمد أبو زهرة، المتوفى سنة ١٩٧٤م. مطبعة العلوم، مصر، سنة ١٣٦١هـ_ ١٩٤٢م.
- المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز: عبدالحق بن غالب بن عبدالحمن المحاربي الغرناطي، بان عطية، المتوفى سنة ٥٤٢هـ_ ١١٤٨م. تحقيق و تعليق: عبدالله بن إبراهيم الأنصاري، والسيد عبد العال السيد إبراهيم، ومحمد الشاقعي صادق العناني. الطبعة الأولى، مؤسسة دار العلوم بالدوحة، قطر، سنة ١٤٠٢هـ_ ١٩٨٢م.

- محصل أفكار المتقدمين والمتأخرين من العلماء والحكماء والمتكلمين: أبو عبدالله محمد بن عمر بن الحسين الخطيب التيمي البكري القرشي الشافعي، فخر الدين الرازي، المتوفى سنة ٦٠٦هـ_ ١٢١٠م. و بذيله: تلخيص المحصل، لنصر الدين أبي عبدالله محمد بن محمد بن الحسن الطوسي، المتوفى سنة ٦٧٢هـ_١٢٧٤م. ماجعة وتقديم: طه عبدالرؤوف سعد. مكتبة الكليات الأزهرية بالقاهرة.
- المحصول في علم الأصول الفقه: أبو عبدالله محمد بن عمر بن الحسين الخطيب التيمي البكري القرشي الشافعي، فخر الدين الرازي، المتوفى سنة ٦٠٦هـ_ ١٢١٠م. تحقيق: د. طه جابر فياض العلواني. الطبعة الثانية، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤١٢هـ_ ١٩٩٢م.
- المحيط بالتكليف في العقائد: ويسمى ب(المجموع المحيط بالتكليف في العقائد): القاضي عبدالجبار بن أحمد الهمذاني الأسدآبادي المعتزلي، المتوفى سنة ٤١٥هـ_ ١٠٢٥م. جمعه: الحسن بن أحمد بن متوبه. تحقيق: عمر السد عزمي. ومراجعة: د. أحمد فؤاد الأهواني. المؤسسة المصرية العامة للتأليف والأنباء والنشر _ تراثنا، الشركة المصرية للطباعة بالقاهرة.
- المختار من كنوز السنة النبوية، شرح أربعين حديثا في أصول الدين: د. محمد عبدالله دراز، المتوفى سنة ١٣٧٧هـ_ ١٩٥٨م. الطبعة الرابعة، إدارة الشؤون الإسلامية، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية في دولة القطر، العالمية للطباعة والنشر، الدوحة، قطر، سنة ١٤١٧هـ_ ١٩٩٦م.
- مختصر تأريخ الإباضية: أبو ربيع سليمان الباروني. الطبعة الرابعة، مكتب الضامري بالسيب، سلطنة عمان.
- مختصر تأريخ دمشق لابن عساكر: ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الإفريقي، المتوفى سنة ٧١١هـ_ ١٣١١م. وابن عساكر هو أبو القاسم علي بن الحسن

بن هبة الله الدمشقي، المتوفى سنة ٥٧١هـ_ ١١٧٦م. تحقيق: محمد مطيع الحافظ، ونزار أباظة. ومراجعة: روحية النحاس. الطبعة الأولى، دار الفكر للطباعة بدمشق، المطبعة العلمية بدمشق، سنة ١٤٠٤هـ_ ١٩٨٤م.

- المختصر المفيد في شرح جوهرة التوحيد: د. نوح علي سلمان القضاة. وجوهرة التوحيد: منظومة لبرهان الدين أبي الأمداد إبراهيم بن إبراهيم بن حسن بن علي المكي اللقاني، المتوفى سنة ١٠٤١هـ. الطبعة الأولى، دار الرازي للنشر، عمان، الأردن، سنة ١٤٢٠هـ_ ١٩٩٩م.
- المدخل لدراسة الشريعة الإسلامية: الدكتور عبدالكريم زيدان. الطبعة الحادية عشر، مؤسسة الرسالة ببيروت، مكتبة القدس ببغداد، سنة ١٤١٠هـ_ ١٩٨٩م.
- مذاهب الإسلاميين: عبدالرحمن البدوي. الطبعة الأولى، دار العلم للملايين، بيروت.
- مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح: علي القاري بن سلطان محمد الهروي الحنفي، المتوفى سنة ١٠١٤هـ_ ١٦٠٦م. ومعه: أجوبة الحافظ ابن حجر العسقلاني على رسالة القزويني. قدم له: الشيخ خليل الميس. وحققه: صدقي محمد جميل العطار. الطبعة الأولى، دار الفكر ببيروت، سنة ١٤١٢هـ_ ١٩٩٢م.
- المسامرة بشرح المسايرة: كمال الدين محمد بن محمد بن أبي بكر، المعروف بابن أبي شريف القدسي الشافعي، المتوفى سنة ٩٠٦هـ_ ١٥٠٠م. والمسايرة في العقائد المنجية في الآخرة، لكمال الدين بن همام الدين عبدالواحد بن حميد الدين عبدالحميد السيواسي السكندري الحنفي، المعروف بكمال بن همام، المتوفى سنة ٨٦١هـ_ ١٤٥٧م. وبهامشه: شرح المسايرة، لأبي الفداء زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي السودوني، المتوفى سنة ٨٧٩هـ_ ١٤٧٤م. ونتائج المذاكرة بتحقيق مباحث المسايرة، لمحمد محيي الدين عبدالحميد، المتوفى سنة ١٣٩٢هـ_١٩٧٢م. المكتبة التجارية الكبرى بمصر، مطبعة السعادة بمصر.

- المسايرة: لكمال بن همام. انظر: المسامرة.
- المستدرك على الصحيحين: الحافظ أبو عبد الله محمد بن عبدالله الحاكم النيسابوري، المتوفى سنة ٤٠٥هـ_ ١٠١٤م. وفي ذيله: تلخيص الستدرك، لشمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز التركماني الدمشقي الذهبي، المتوفى سنة ٧٤٨هـ_ ١٣٤٨م. الناشر: مكت المطبوعات الإسلامية بحلب، طبع في بيروت، شركة علاء الدين. وهي طبعة مصورة على طبعة دائرة المعارف النظامية، حيدر آباد الدكن.
- مسند الإمام أحمد بن حنبل: المتوفى سنة ٢٤١هـ_ ٨٥٥م، وبهامشه: منتخب كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، لعلاء الدين علي المتقي بن حسام الدين عبدالملك بن قاضي خان الهندي البرهان فوري، الشهير بالمتقي الهندي، المتوفى سنة ٩٧٥هـ_ ١٥٦٧م. نشر المكتب الإسلامي ودار صادر ببيروت، سنة ١٩٦٩هـ، وهي طبعة مصورة على المطبوعة بالطبعة الميمنية بمصر، سنة ١٣١٣هـ. والطبعة التي أشرف على تحقيقها الشيخ شعيب الأناؤوط، الطبعة الأولى، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤١٧هـ_ ١٩٩٧م.
- مشارق أنوار العقول: نور الدين أبو محمد عبدالله بن حميد (أو حِميد كصديق) بن سلوم السالمي، المتوفى سنة ١٣٣٢هـ_ ١٩١٤م. وهو شرح منظومة (أنوار العقول). والشرح والمنظومة كلاهما للسالمي. حققه: عبد الرحمن عميرة. صححه وعلق عليه: الشيخ بن حمد الخليلي. الطبعة الأولى، دار الجيل ببيروت، سنة ١٤٠٩هـ_ ١٩٨٩م.
- مشاهد القيامة في القرآن: سيد قطب، المتوفى سنة ١٩٦٧م. دار المعارف بمصر.
- المصابيح: أبو العباس أحمد بن إبراهيم بن الحسن، المتوفى سنة ٣٥٣هـ_ ٩٦٤م. تحقيق: عبدالله بن عبدالله بن أحمد الحوثي. تقديم: مجد الدين بن محمد بن منصور المؤيدي. الطبعة الثانية، مؤسسة الإمام زيد بن علي الثقافية، صنعاء، اليمن، سنة ١٤٢٣هـ_ ٢٠٠٢م.

- المصباح المنير في غريب الشرح الكبير: أحمد بن محمد بن علي الفيومي المقري، المتوفى سنة ٧٧٠هـ_١٣٦٨م. والشرح الكبير، هو فتح العزيز على كتاب الوجيز، للإمام أبي القاسم عبدالكريم بن محمد القزويني الرافعي، المتوفى سنة ٦٢٣هـ_١٢٢٦م. وكتاب الوجيز، هو في فقه الشافعية، للإمام أبو حامد محمد بن محمد بن محمد أحمد الغزالي الطوسي الشافعي، المتوفى سنة ٥٠٥هـ_١١١١م. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٤هـ_١٩٩٤م.
- المصطلحات الأربعة في القرآن: الإله، الرب، العبادة، الدين: أبو الأعلى المودوي، المتوفى سنة ١٣٩٩هـ_١٩٧٩م. تعريب: محمد كاظم سباق. الطبعة الخامسة، دار القلم بالكويت، سنة ١٤١٣هـ_١٩٩٣م.
- المطالب العالية من العلم الإلهي: أبو عبد الله بن عمر بن الحسن الخطيب التيمي البكري القرشي الشافعي، فخر الدين الرازي، المتوفى ٦٠٦هـ_١٢١٠م. تحقيق: د.أحمد حجازي السقا. الطبعة الأولى، دار الكتاب العربي ببيروت، سنة ١٤٠٧هـ_١٩٨٧م.
- المعارف: ابن قتيبة الدينوري، أبو محمد عبدالله بن مسلم، المتوفى سنة ٢٧٦هـ_ ٨٨٩م. تحقيق وتقديم: الدكتور ثروت عكاشة. الطبعة الثانية، دار المعارف بمصر، سنة ١٩٦٩م.
- معالم أصول الدين: أبو عبدالله محمد بن عمر بن الحسين الخطيب التيمي البكري القرشي الشافعي، فخر الدين الرازي، المتوفى سنة ٦٠٦هـ_١٢١٠م. تحقيق: أحمد حجاز السقا. الطبعة الأولى، مكتبة الإيمان بالمنصورة، مصر، سنة ١٤٢٠هـ_ ١٩٩٩م.
- المعالم الدينية في العقائد الإلهية: يحيى بن حمزة بن علي بن إبراهيم الحسيني العلوي الزيدي، المتوفى سنة ٧٤٩هـ_١٣٤٤م. تحقيق: سيد مختار محمد أحمد حشاد. الطبعة الأولى، دار الفكر المعاصر ببيروت، سنة ١٤٠٨هـ_ ١٩٨٨م.

- معالم السنن، للخطابي. اظر: سنن أبي داود. والطبعة الثانية، المكتبة العلمية ببيروت، سنة ١٤٠١هـ_١٩٨١م، المصورة على الطبعة الأولى المطبوعة سنة ١٣٥٢هـ_١٩٣٤م بالقاهرة.
- معترك الأقران في إعجاز القرآن: جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى سنة ٩١١هـ_١٥٠٥م. تحقيق: علي محمد البجاوي. القاهرة، سنة ١٩٦٩م.
- المعتزلة وأصولهم الخمسة وموقف أهل السنة منها: عواد بن عبدالله المعتق. الطبعة الثالثة، مكتبة الرشد بالرياض، المملكة العربية السعودية، سنة ١٤١٧هـ_ ١٩٩٦م.
- المعتقد الإيماني: أبو البقاء الأحمدي الشافعي. وهو شرح عقيدة الإمام الشيباني أبي عبدالله محمد. نشره: محمد رؤوف الغلامي. مطبعة شفيق ببغداد، سنة ١٩٦٢م.
- المعتقد المنتقد: الشاه فضل الرسول بن عبدالحميد العثماني الأموي القادري البركاتي البدايوني الحنفي، المتوفى سنة ١٢٨٩هـ_ ١٨٧٢م.
- وطبع معه تعليق: المسند المعتمد بناء نجاة الأبد، للإمام المجدد أحمد رضا خان القادري البركاتي الحنفي البريلوي، المتوفى سنة ١٣٤٠هـ. الناشر: مكتبة ايشق بإستانبول، سنة ١٩٧٥م، وهي طبعة مصورة على المطبوعة بالهند التي نشرها محمد أنوار الإسلام السني الحنفي القادري الرضوي، مكتبة حامدية بلاهور.
- معجم المؤلفين، تراجممصنفي الكتب العربية: عمر رضا كحالة، المتوفى سنة ١٤٠٨هـ_١٩٨٧م.الطبعة الأولى، مؤسسة الرسالة ببيروت، سنة ١٤١٤هـ_١٩٩٣م. ويليها: تكملة معجم المؤلفين، وفيات ١٣٩٧_١٤١٥هـ/ ١٩٧٧_١٩٩٥م: محمد خير رمضان يوسف. الطبعة الأولى، دار ابن حزم ببيروت، سنة ١٤١٨هـ_ ١٩٩٧م.
- معجم مقاييس اللغة: أبو الحسن أحمد بن فارس بن زكريا، المتوفى سنة ٣٩٥هـ_١٠٠٤م. تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، المتوفى سنة ١٤٠٨هـ_١٩٨٨م. الطبعة الأولى، دار الجيل بيروت، سنة ١٤١١هـ_ ١٩٩١م.

- مع الله في السماء: د. أحمد زكي. دار الهلال بمصر.
- المغني في الضعفاء: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز التركماني الدمشقي الذهبي، المتوفى سنة ٧٤٨هـ_١٣٤٨م. تحقيق: د. نور الدين عتر. طبعة مصورة.
- مفاتيح العلوم: أبو عبدالله محمد بن أحمد بن يوسف الكاتب الخوارزمي، المتوفى سنة ٣٨٧هـ_٩٩٧م. الطبعة الثانية، منشورات مكتبة الكليات الأزهرية بالقاهرة، سنة ١٤٠١هـ_ ١٩٨١م.
- مفتاح الباب: ابن مخدوم، أبو الفتح بن مخدوم الخادم الحسيني العربشاهي، المتوفى سنة ٩٧٦هـ_ والمراد بالباب هو الباب الحادي عشر للعلامة الحلي حسن بن يوسف بن علي بن المطهر، المتوفى سنة ٧٢٦هـ_ ١٣٢٥م. ومعه شرح آخر على الباب هو: النافع يوم الحشر، لمقداد بن عبدالله بن محمد السيوري الحلي، المتوفى سنة ٨٢٦هـ_ ١٤٢٣م. تحقيق: د. مهدي محقق. مؤسسة جاب وانتشارات آستان قدس رضوى _ مشهد، سنة ١٣٧٤هـ.
- المفهم لما أشكل من تلخيص كتاب مسلم: أبو العباس أحمد بن عمر بن إبراهيم القرطبي، المتوفى سنة ٦٥٦هـ_١٢٥٧م. تحقيق: محيي الدين ديب مستو وآخرين. الطبعة الأولى، دار ابن كثير ودار الكلم الطيب بدمشق وبيروت، سنة ١٤١٧هـ_١٩٩٦م.
- مفهوم الإيمان عند الفرق الإسلامية: د. قحطان عبدالرحمن الدوري. وهو بحث نشر ضمن بحوث (الملتقى العلمي الأول حول تراث سلطنة عمان الشقيقة قديما وحديثا)، الذي نظمته وحدة الدراسات العمانية بجامعة آل البيت، من منشورات جامعة آل البيت_ الأردن سنة ١٤٢٣هـ_٢٠٠٢م.
- المقاصد (مقاصد الطالبين) للتفتازاني. انظر: شرح المقاصد.

- مقالات الإسلاميين وإختلاف المصلين: الإمام أبو الحسن علي بن إسماعيل بن أبي بشر إسحاق الأشعري، المتوفى سنة ٣٢٤هـ_ ٩٣٦م. تحقيق: محمد محيي الدين عبدالحميد، المتوفى سنة ١٣٩٢هـ_ ١٩٧٢م. الطبعة الأولى، مكتبة النهضة المصرية، مطبعة السعادة بمصر، الجزء الأول سنة ١٩٥٠م، والجزء الثاني سنة ١٩٥٤م. وطبعه المكتبة العصرية ببيروت وصيدا، الدار النموذجية والمطبعة العصرية ببيروت، ١٤١٩هـ_١٩٩٩م، وهي مصورة على الطبعة المصرية.
- المقالات والفرق: سعد بن عبدالله بن أبي خلف الأشعري القمي، المتوفى سنة ٣٠١هـ_٩١٣م. تحقيق: الدكتور محمد جواد مشكور. الطبعة الأولى، مطبعة حيدري، طهران، سنة ١٩٦٣م.
- المقدمة: عبدالرحمن بن محمد بن محمد ابن خلدون الحضرمي الإشبيلي، المتوفى سنة ٨٠٨هـ_ ١٤٠٦م. تحقيق: درويش الجويدي. الطبعة الأولى، المكتبة العصرية للطباعة والنشر، الدار النموذجية، المطبعة العصرية، بيروت سنة ١٤١٥هـ_١٩٩٥م.
- مقدمة البحر الزخار. انظر: البحر الزخار.
- مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة: طه باقر. الطبعة الثانية، من مطبوعات دار المعلمين العالية، شركة التجارة والطباعة المحدودة ببغداد، سنة ١٣٧٥هـ_١٩٥٥م.
- المقصد الأسنى شرح أسماء الله الحسنى: الإمام أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي الطوسي الشافعي، المتوفى سنة ٥٠٥هـ_١١١١م. تحقيق: محمد عثمان الخشت. مكتبة القرآن بالقاهرة، تأريخ المقدمة سنة ١٤٠٤هـ_١٩٨٤م.
- الملل والنحل: أبو الفتح محمد بن عبدالكريم بن أبيبكر أحمد الشهرستاني الشافعي، المتوفى سنة ٥٤٨هـ_١١٥٣م. تصحيح و تعليق: أحمد فهمي محمد. الطبعة الثانية، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٣هـ_ ١٩٩٢م.

- مناهج الإجتهاد في الإسلام في الأحكام الفقهية والعقائدية: د. محمد سلام مدكور. الطبعة الأولى، مطبوعات جامعة بالكويت، المطبعة العصرية بالكويت، سنة ١٣٩٣هـ_١٩٧٣م.
- مناهج الأدلة في عقائد الملة: أبو الوليد محمد بن أحمد ابن الإمام أبي الوليد محمد بن أحمد بن رشد القرطبي، الملقب بابن رشد الحفيد، المتوفى سنة ٥٩٥هـ_ ١١٩٨م. تقديم وتحقيق: د. محمود قاسم. الطبعة الثانية، مكتبة الأنجلو المصرية بالقاهرة، مطبعة مخيمرة بالقاهرة، سنة ١٩٦٤م.
- مناهل العرفان في علوم القرآن: محمد عبدالعظيم الزرقاني، المتوفى سنة ١٩٤٨م. دار إحياء الكتب العربية بمصر.
- المنتظم في تأريخ الملوك والأمم: جمال الدين أبو الفرج عبدالرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي البغدادي، المتوفى سنة ٥٩٧هـ_١٢٠١م. تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، ومصطفى عبدالقادر عطا. راجعه: نعيم زرزور. الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية ببيروت، سنة ١٤١٢هـ_ ١٩٩٢م.
- منهاج السنة النبوية في نقض كلام الشية القدرية: أبو العباس تقي الدين أحمد بن عبدالحليم بن عبدالسلان بن تيمية الحراني، المتوفى سنة ٧٢٨هـ_١٣٢٨م. تحقيق: الدكتور محمد رشاد سالم. الناشر: مكتبة دار العروبة بمصر، مطبعة المدني بالقاهرة، طبع ج ١ سنة ١٩٦٢م، وأرخت مقدمة ج ٢ سنة ١٩٦٤م. والطبعة الأولى التي بهامشها: بيان موافقة صريح المعقول لصحيح المنقول، لتقي الدين بن تيمية أيضا، المطبوعة في المطبعة الكبرى الأميرية ببولاق، مصر، طبع ج ١_٢ سنة ١٣٢١هـ، وطبع ج ٣_٤ سنة ١٣٢٢هـ.
- المنهاج بشرح صحيح مسلم بن الحجاج: أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف بن مري النووي الشافعي، المتوفى سنة ٦٧٦هـ_١٢٧٧م. ومسلم بن الحجاج القشيري

النيسابوري، المتوفى سنة ٢٦١هـ_ ٨٧٥م. الطبعة الأولى، دار ابن حزم ببيروت، سنة ١٤٢٣هـ_ ٢٠٠٢م.

- المنية والأمل في شرح الملل والنحل: الأصل والشرح معا من تأليف المهدي لدين الله أحمد بن يحيى بن المرتضى الحسني اليماني، المتوفى ٨٤٠هـ_١٤٣٧م. تحقيق: الدكتور محمد جواد مشكور. الطبعة الأولى، دار الفكر ببيروت، سنة ١٩٧٩م.
- المواعظ والإعتبار بذكر الخطط والآثار في مصر والقاهرة والنيل وما يتعلق بها من الأخبار، المعروف بالخطط المقريزية: تقي الدين أحمد بن علي بن عبدالقادر بن محمد المقريزي، المتوفى سنة ٨٤٥هـ_١٤٤١م. الناشر: دار صادر ببيروت، وهي طبعة مصورة على طبعة دار الطباعة المصرية ببولاق القاهرة التي طبعت سنة ١٢٧٠هـ.
- المواقف: عضدالين عبدالرحمن بن أحمد الإيجي، المتوفى سنة ٧٥٦هـ_١٣٥٥م. ومعه: شرح المواقف، للسيد الشريف علي بن محمد علي الجرجاني، المتوفى سنة ٨١٦هـ_١٤١٣م وعليه: حاشية عبدالحكيم بن شمس الدين محمد السيالكوني اللاهوري البنجابي الهندي الحنفي، المتوفى سنة ١٠٦٧هـ_ ١٦٥٦م. وحاشية المولى حسن جلبي بن محمد شاه بن حمزة الرومي الحنفي الفناري، المتوفى سنة ٨٨٦هـ_١٤٨١م. صححه: محمد بدر الدين النعساني الحلبي. الطبعة الثانية، منشورات الشريف الرضي، مطبعة أمير، قم، سنة ١٤١٥هـ، وهي مصورة على الطبعة الأولى التي طبعت بنفقة محمد أفندي ساسي التونسي بمطبعة السعادة بمصر، سنة ١٣٢٥هـ_١٩٠٧م.
- الموجز: أبو عمار عبدالكافي الإباضي، المتوفى قيل سنة ٥٧٠هـ، تعليق: د. عبدالرحمن عميرة. الطبعة الأولى، دار الجيل ببيروت، سنة ١٤١٠هـ_١٩٩٠م.
- الموطأ، للإمام مالك. انظر: تنوير الحوالك.

- موقف ابن تيميمة من الأشاعرة: د. عبدالرحمن بن صالح بن صالح المحمود. الطبعة الأولى، مكتبة الرشد للنشر والتوزيع بالرياض، المملكة العربية السعودية، سنة ١٤١٥هـ_١٩٩٥م.
- موقف العقل والعلم والعالم من رب العالمين: الأستاذ مصطفى صبري، المتوفى سنة ١٣٧٣هـ_١٩٥٤م. القاهرة، سنة ١٩٥٠م.
- ميزان الإعتدال في نقد الرجال: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز التركماني الدمشقي الذهبي، المتوفى سنة ٧٤٨هـ_١٣٤٨م. تحقيق: علي محمد البجاوي. الناشر: دار المعرفة ببيروت، وهي مصورة على الطبعة الأولى، المطبوعة سنة ١٩٦٣م بمصر.
- النافع يوم الحشر. انظر: مفتاح الباب.
- النبأ العظيم، نظرات جديدة في القرآن: د. محمد عبدالله دراز، المتوفى سنة ١٣٧٧هـ_١٩٥٨م. الطبعة الثالثة، سنة ١٩٧٤م.
- النجوم في مسالكها: الدكتور جيمس جينز. مطبعة لجنة التأليف والنشر بالقاهرة، سنة ١٩٦٢م.
- نخبة اللآلي لشرح بدء الأمالي: محمد بن سليمان الحلبي الريحاوي، المتوفى سنة ١٢٢٨هـ. وبدء الأمالي، منظومة لسراج الدين أبي الحسن علي بن عثمان الأوشي الفرغاني، المتوفى سنة ٥٦٩هـ_١١٧٣م. مكتبة الحقيقة بإستانبول، تركيا، سنة ١٤١٢هـ_١٩٩١م.
- نداء الروح: د. فاضل صالح السامرائي. المطبعة الإسلامية، بغداد، سنة ١٣٧٨هـ_١٩٥٨م،
- نزهة الخاطر العاطر: عبدالقادر بن أحمد بن المصطفى، المعروف بابن بدران الدومي الدمشقي، انتهى من تأليفه سنة ١٣٤١هـ. وهو شرح روضة الناضر وجنة المناظر، في

أصول الفقه على مذهب الإمام أحمد بن حنبل، لموفق الدين أبي محمد عبدالله بن أحمد بن محمد بن قدامة المقدسي الدمشقي الصالحي، المتوفى سنة ٦٢٠. الطبعة الثانية، مكتبة المعارف بالرياض، المملكة العربية السعودية، سنة ١٤٠٤هـ_ ١٩٨٤م، وهي طبعة مصورة.

- نسيم الرياض في شرح شفاء القاضي عياض: شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر الخفاجي المصري الحنفي، المتوفى سنة ١٠٦٩هـ_١٦٥٩م، أتم الكتاب سنة ١٠٥٨هـ. والشفا بتعريف حقوق المصطفى، للقاضي أبي الفضل بن موسى بن عياض اليحصبي، المتوفى ٥٤٤هـ_١١٤٩م. وبهامشه: شرح الشفا، لعلي القاري بن سلطان بن محمد الهروي الحنفي، المتوفى سنة ١٠١٤هـ_١٦٠٦م، أتمه سنة ١٠١١هـ. الناشر: دار الفكر ببيروت، وهي طبعة مصورة على المطبوعة بالمطبعة الأزهرية المصرية، التي تم طبعها سنة ١٣٢٧هـ.
- نشأت الفكر الفلسفي في الإسلام: الدكتور علي سامي النشار. الطبعة التاسعة، ج ١ ، ٣، والطبعة الثامنة ج ٢، دار المعارف بمصر.
- نظرية المقاصد عند الإمام الشاطبي: أحمد الريسوني. الطبعة الرابعة، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، سنة ١٤١٥هـ_ ١٩٩٥م.
- نظم الفرائد وجمع الفوائد في بيان المسائل التي وقع فيها الإختلاف بين المتاريدية والأشعرية في العقائد: العلامة عبدالرحيم بن علي بن المؤيد الأماسي الرومي الحنفي، الشهير بشيخ زاده، المتوفى سنة ٩٤٤هـ_١٥٣٧م. الطبعة الأولى، المطبعة الأدبية بمصر، سنة ١٣١٧هـ.
- نهاية الإقدام في علم الكلام: أبو الفتح محمد بن عبدالكريم بن أبي بكر أحمد الشهرستاني الشافعي، المتوفى سنة ٥٤٨هـ_١١٥٣م. صححه: الفرد جيوم. مكتبة الثقافة الدينية بالقاهرة، وهي طبعة مصورة.

- النهاية في غريب الحديث والأثر: مجد الدين أبو السعادات المبارك بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبدالكريم الشيباني الجزري، المعروف بابن الأثير، المتوفى سنة ٦٠٦هـ_١٢١٠م. تحقيق: طاهر أحمد الزاوي، ومحمود محمد الطناجي. الناشر: المكتبة الإسلامية، وهي طبعة مصورة على الطبعة المصرية التي طبعت سنة ١٩٦٥م.
- النور: عثمان بن أبي عبدالله الأصم. وزارة التراث القومي والثقافة، سلطنة عمان، مطبعة عيسى البابي الحلبي بلمصر، سنة ١٤٠٤هـ_ ١٩٨٤م.
- نور الإسلام: الشيخ عبدالكريم محمد المدرس، المتوفى سنة ١٤٢٦هـ_٢٠٠٥م. الدار العربية للطباعة ببغداد، سنة ١٩٧٨م.
- هداية الحيارى من اليهود والنصارى: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد الزرعي الدمشقي، المشهور بابان قيم الجوزية، المتوفى ٧٥١هـ_١٣٥٠م. مطبوع بهامش كتاب (الفارق).
- هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين: إسماعيل باشا ابن محمد بن أمير سليم الباباني أصلا والبغدادي مولدا ومسكنا، المتوفى ١٣٣٩هـ_١٩٢٠م. طبع بعناية: محمد شرف الدين يالتقايا، ورفعت بيلكه الكليسي. منشورات مكتبة المثنى ببغداد، وهي الطبعة المصورة على الطبعة إستانبول، سنة ١٩٥١م.
- الوجيز في أصول الفقه: الدكتور عبدالكريم زيدان. الطبعة الثالثة، مطبعة سلمان الأعظمي ببغداد، سنة ١٩٦٧م.
- الوحي المحمدي: السيد محمد رشيد الرضا، المتوفى سنة ١٣٥٣هـ_ ١٩٣٥م. الطبعة السادسة، شركة الطباعة الفنية بالقاهرة، سنة ١٩٦٠م.
- رسائل الشيعة. انظر:تفصيل وسائل الشيعة.
- الوسيلة في شرح الفضيلة: الشيخ عبدالكريم محمد المدرس، المتوفى سنة ١٤٢٦هـ_٢٠٠٥م. والفضيلة، منظومة في أصول الدين نظمها عبدالرحمن المولودي،

وعدد أباتها ٢٠٣١بيتا. الطبعة الأولى، مطبعة الأولى، مطبعة الإرشاد ببغداد، سنة ١٩٧٢م.

- وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان: أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن خلكان، المتوفى سنة ٦٨١هـ_١٢٨٢م. تحقيق: د. إحسان عباس. دار صادر ببيروت، سنة ١٩٧٧م.
- اليهودية: د. أحمد شبلي. الطبعة الثانية، مطبعة السنة المحمدية، مصر، ١٩٧٣م.
- اليواقيت والجواهر في بيان عقائد الأكابر: عبدالوهاب الشعراني، المتوفى سنة ٩٧٣هـ. مصر، سنة ١٩٥٩م.
- يوم القيامة: عبدالرزاق نوفل. دار الشعب، القاهرة، سنة ١٩٦٩م.

ناوەڕۆك

بابەت	لا
پێشەکی وەرگێڕ	
پێشەکی نووسەر	
بەشی یەکەم:	
دەروازەیەك بۆ بیروباوەڕی ئیسلامی	
دەروازەی یەکەم: بیروباوەڕی ئیسلامی و بەڵگەکانی چەسپاندنی	
پێناسەی بیروباوەڕو عەقیدەی ئیسلامی	
لە ڕووی زمانەوانی	
لە ڕووی زاراوەییەوە	
ناوەکانی ئەم زانستە	
زانستی بیروباوەڕو عەقیدە بناغەی زانستە شەرعییەکانە	
سوودەکانی لێکۆڵینەوە لەم زانستە	
گرنگی بیروباوەڕی ئیسلامی	
تایبەتمەندییەکانی بیروباوەڕی ئیسلامی	

بەڵگەکانی چەسپاندنی بیروباوەڕی ئیسلامی

دەروازەی دووەم: پەیڕەوی قورئانی پیرۆز لە خستنەڕوو و نمایشکردنی بیروباوەڕی ئیسلامی

دەروازەی سێیەم: بارودۆخی بیروباوەڕ لە سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) و دوای ئەویش.

بەشی دووەم:

مەزهەبە ئیسلامییەکان

دەروازەی یەکەم: شیکردنەوەو شرۆڤەکردنی سەرهەڵدانی مەزهە ئیسلامییەکان

فەرموودەی پەرتەوازەبوونی ئوممەت:

دەروازەی دووەم: گرنگترین مەزهەبە ئیسلامییەکان لە بواری بیروباوەڕدا

خەواریج

ناوەکانی ئەم تاقمە

ڕاو بۆچوونەکانیان

پێڕەکانی خەواریج

١_ محکمەکانی یەکەم

٢_ ئەزارقە

٣_ نەجدات

٤_ صوفریە

٥_ عەجاردە

٦_ شبیبیە

٧_ ئیبازی

پەرستشەکەیان

شیعە

شیعە لە بنچنەی زمانەوانیدا

لە زاراوەدا

پێڕو تاقمەکانی شیعە

بەشی یەکەم: زیادەڕۆچووەکان

بەشی دووەم: زەیدەییەکان

دەستەو پێڕەکانی زەیدی

١_ جارودیە

٢_ سلیمانیە

٣_ بتریە

ڕاو بۆچوونی زەیدییەکان

بەشی سێیەم؛ لە تاقمەکانی شیعە: ئیمامیەکان

یەکەم: ئیسماعیلیەکان

ئیسماعیلیەکان دابەش بوون بۆ دوو لقی سەرەکی

لقی یەکەم: مستعلیە

لقی دووەم: نزاریە

بیروباوەڕی ئیسماعیلیەکان

١_ بیروباوەڕیان سەبارەت بە خوای پایەبەرز

٢_ بیروباوەڕیان لەبارەی پێغەمبەر

٣_ بیروباوەڕیان لەبارەی ڕاسپاردن و ڕاسپێردراو

٤_ بیروباوەڕیان لەبارەی ئیمامەت

دووەم: دوازدە ئیمامی

١_ ئیمامەت پێویست و بەردەوامە

٢_ پارێزراوی ئیمام

٣_ دەق و دەستنیشان کردن (النص والتعیین)

٤_ بڕوایان بە توقیە هەیە

مورجیئە

دوو مانای هەیە

واتای یەکەم: دواخستن و فەرامۆش کردن دێت

واتای دووەم: پێدانی ئومێد و هیوا

سەرهەڵدانی مورجیئە

پێرو دەستەکانی مورجیئە

ڕاو بۆچوونەکانیان

قەدەرییەکان

سەرچاوەی ڕاوبۆچوونەکانیان

هۆکاری ناونانی قەدەریەکان بەم ناوە

پیاوە قەدەرییەکان

شوێنەوارەکانیان

ڕاو بۆچوونەکانی قەدەرییەکان

جەبرییەکان

ڕاو بۆچوونەکانی جعدی کوڕی درهم، وەك نمونەیەك

ڕاو بۆچوونی جەبرییەکان

موعتەزیلە

هۆکاری ناونیان بەو ناوە

پێنج بنەماكەی موعتەزیلە

خوابەیەكزانین

دادگەری

بە هۆكاركردنی كردارو كردەوەكانی خوا

عەقڵ چاك و خراپی شتەكان دیاریدەكات

كردەوەكانی بەندە

میهرەبانی خوایی (لوتفی خوایی)

چاكە و چاكترو باشە و باشترە

پەیماندان و هەڕەشە (الوعد و الوعید)

پلەیەك لە نێوان دوو پلەكە، پلەی نێوان ئیمان و كوفر

فەرمان بەچاكە و ڕێگری لە خراپە

پێڕو دەستەكانی موعتەزیلە

واصلّیە

عموریە

هذیلیە

نظامیە

بشريه

جاحظية

جبائيه

بهشميه

ئەشعەرييەكان

شێخی مەزهەبەكە

هەندێك لە شێخەكانی

ڕێبازە كەلامييەكەی ئەشعەری

مەزهەبە فیقهییەكەی ئەشعەری

دانراوەكانی

زانستەكەی

شێوازی ژیانی

پەرستش و بەندایەتیەكەی

ڕاو بۆچوونەكانی

زانایانی مەزهەبی ئەشعەری

ماتریدیەكان

شێخی مەزهەبەکە

هەندێك لە شێخەکانی

هەندێك لە قوتابییەکانی

نووسراو و دانراوەکانی

ستایشکرانی لەلایەن زانایانەوە

ماڵئاوایی کردنی

مەزهەبی ماتریدی مەزهەبی ئیمامی أبو حەنیفەیە

ئەهلی سوننە و جەماعەت

ڕاجیایی نێوان ئەشعەریەکان و ماتریدییەکان

ڕاو بۆچوونەکانی أبو منصوری ماتریدی

سەلەفیەت

ڕاو بۆچوونەکانیان

دەروازەی سێیەم: بنەماکانی ئایین لەلایەن مەزهەبە ئیسلامییەکان

١_ بنەماکانی ئایین لەلایەن ئەهلی سوننە و جەماعەت

بنەمای یەکەم: باوەڕ بە خوا

بنەمای دووەم: باوەڕ بە فریشتەکان

ئەو کارانەی خوای گەورە بە فریشتەکانی سپاردووە زۆرن

بنەمای سێیەم: باوەڕ بە کتێبە ئاسمانیەکان

بنەمای چوارەم: باوەڕ بە پێغەمبەران

بنەمای پێنجەم: باوەڕ بە ڕۆژی دوایی

بنەمای شەشەم: باوەڕ بە قەزاو قەدەر چ خێرو چاکە یان خراپە بێت

٢_ بنەماکانی ئایین لەلایەن شیعەی دوازدە ئیمامی

خوابەیەکزانین

دادگەری

پێغەمبەرایەتی

ئیمامەت

ڕۆژی دوایی

٣_ بنەماکانی ئایین لەلایەن موعتەزیلەکان

بنەمای یەکەم: خوابەیەکزانین

بنەمای دووەم: دادگەری

بنەمای چوارم: پەیماندان بە باوەڕداران و هەڕەشە لە یاخی و بێ باوەڕان

بنەمای سێیەم: پلەیەك لە نێوان دوو پلەکە

بنەمای پێنجەم: فەرمان بەچاکە و ڕێگری لە خراپە

بنەمای ئایینی و بنەمای مەزهەبی

ئەو بنەما ئایینیانەی کە موسڵمانان لەسەری کۆکن

ئەو بنەمایانەی ڕاجیاییان لەسەرە

بەشی سێیەم:

حەقیقەتی ئیمان و باوەڕ ڕۆڵی لە کایەکانی لە ژیاندا

دەروازەی یەکەم: حەقیقەتی ئیمان و باوەڕ

ئیمان لە زمانەوانیدا

ئیمان لە زاراوەدا

زیادو کەم بوونی ئیمان

بۆچوونی یەکەم: ئیمان و زیادو کەم دەکات

بۆچوونی دووەم: ئیمان زیاد و کەم نابێت

بۆچوونی سێیەم: ئیمان زیاد دەبێت و کەم ناکات

ئیسلام

وشەی (ئیسلام) لە بنچینەی زمانەوانیدا

لە زاراوەدا

ڕای یەکەم: ئیمان و ئیسلام یەك شتن

ڕای دووەم: ئیسلام و ئیمان دوو شتی جیاوازن

بۆچوونی سێیەم

ئیحسان

دەروازەی دووەم: گرنگی ئیمان و باوەڕ لە ژیاندا

بەشی چوارەم:

خواناسی (الإلهیات)

دەروازەی یەکەم: بوونی خوای گەورەو بەڵگەکانی

بوونی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ

بەڵگەکانی بوونی خودا

بەڵگەی یەکەم: بەڵگەی پەیدابوون

بەڵگەی پەیدابوونی جیهان

بەڵگە لەسەر ئەوەی هەر بەدیهێنراوێك پێویستی بە بەدیهێنەر هەیە

بەڵگەی دووەم: بەڵگەی پێویست بوون

مانای خول (دور) و بەڵگەی پوچەڵیەکەی

بەڵگەی پوچەڵی خول

نمونەی پوچەڵی خول

واتای زنجیرەیی (التسلسل) و بەڵگەی پوچەڵیەکەی

بەڵگەی پوچەڵی زەنجیرەیی

نمونە لەسەر پوچەڵی گریمانەی زنجیرەیی

بەڵگەی سێیەم: بەڵگەی چاودرێری و داهێنان

بەڵگەی چاودێڕی

بەڵگەی داهێنان

بەڵگەی چوارەم: بەڵگەی بوونی

بەڵگەی پێنجەم: بەڵگەی ڕەوشتی

ڕێکەوت

لە هۆشی کراوەدا جێگای بێ باوەڕی نابێتەوە

هەڵخەڵتان و بەهەڵە داچوونی هەستەکان

هەڵخەڵتانی چاو

هەڵ خەڵەتانی گوێ

هەڵ خەڵەتانی دەست لێدان

هەڵ خەڵەتانی هەستی تامکردن

هۆكارەكانی بێ باوەڕی و گومڕایی

١_ خۆ بەزلزانین

٢_ لادان و یاخی بوون

٣_ ستەم

٤_ نەزانین

زانست بانگەشە بۆ ئیمان و باوەڕ دەكات

دەروازەی دووەم: ناوە چاك و جوان و پیرۆزەكانی خودا

حسنی

جوانی و پیرۆزی ناوەكان بە دووشتی هاوپێچە

جۆرەكانی ناوە پیرۆزەكانی خوا

دابەش كردنی یەكەم

دابەش كردنی دووەم

ژمارەو ڕێژەی ناوەكانی خوا

هەڵوەستە كردن لەبارەی ناوەكانی خوای گەورە

بۆچوونی یەكەم

بۆچوونی دووەم

بۆچوونی سێیەم

لادان و ئیلحاد لە ناوەکانی خوادا لە چەند ڕوویەکەوە دەبێت

واتای هەندێك لە ناوە چاك و پیرۆزەکانی خوا

دەروازەی سێیەم: سیفاتەکانی خوداو ئەو شتانەی لەسەر کەڵەکە دەبن

یەکەم: ئەو شتانەی پێویستن بۆ خوای بەرزو پیرۆز

١_ سیفەتی خودی: سیفەتی بوون، بوونی خودای باڵادەست و خاوەن شکۆ

٢_ سیفەتە پێچەوانەکان

لەمێژینەیی و دێرینی

بەڵگەی عەقڵی لەسەر لەمێژینەیی و دێرینی خوای پاك و بەرز

بەڵگەی نەقڵی لەسەر لەمێژینەیی و دێرینی خوای پاك و بەرز

نەمری و هەرمان

بەڵگەی عەقڵی لەسەر نەمری و هەرمانی خوای بێ وێنە

بەڵگەی نەقڵی لەسەر نەمری و هەرمانی خوای بێ وێنە

پێچەوانەی پەیدابووان

بەڵگەی عەقڵی

بەڵگەی نەقڵی

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا ئاماژەی وێچواندنیان تێدایە

یەکەم: ڕاوەستان و خۆتێ هەڵ نەقورتاندن

دووەم: کەوتنە ناو وێچواندن و قوڵبوونەوە تیایدا

سێیەم: تەئویل کردن

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا مانای شوێن و تەنیشت دەگەیەنن

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا مانای وێنە دەگەیەنن

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا مانای ئەندام دەگەیەنن

بێ نیازیی و بەخۆوە ڕاوەستان

بەڵگەی عەقڵی

بەڵگەی نەقڵی

تەنهایی

بەڵگەی ڕەتکردنەوەی هەر پێنج چەندێتیەکان

یەکەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی لکاو لە زاتی خوادا

دووەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا لە زاتی خوادا

سێیەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی لکاو لە سیفەتەکانی خوادا

چوارەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا لە سیفەتەکانی خوادا

پێنجەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا لە کردەوەکانی خوادا

بەڵگەی نەقڵی لەسەر تەنهایی خوای پاك و بێ وێنە

٣_ سیفەتە واتاییەکان

مشتومڕ لەسەر سیفەتە واتاییەکان

ڕای یەکەم

ڕای دووەم

هۆکاری سەرهەڵدانی کێشەو مشومڕ

مێژووی کێشەو مشتومڕەکە

سیفەتە واتاییەکان و پەیوەست بوونەکانی

١_ توانا

بەڵگەی عەقڵی

بەڵگەی نەقڵی

پەیوەست بوونی سیفەتی توانا

٢_ ویست

بەڵگەی عەقڵی

بەڵگەی نەقڵی

پەیوەست بوونی سیفەتی ویست

ویستی خودا بە ڕەزامەندی خوداوە پەیوەست نییە

٣، ٤_ بیستن و بینین

بەڵگەی عەقڵی

بەڵگەی نەقڵی

پەیوەست بوونی سیفەتی بیستن و بینین

بۆچوونی یەکەم

بۆچوونی دووەم

٥_ زانست

بەڵگەی عەقڵی

بەڵگەی نەقڵی

پەیوەست بوونی سیفەتی زانست

٦_ دووان

بەڵگەی عەقڵی

بەڵگەی نەقڵی

ڕاجیایی زانایانی کەلام، لەبارەی سیفەتی دووانی خودای بێ وێنە

١_ ئەهلی سوننە و لەوناویشیاندا ئەشعەری و ماتریدیەکان

٢_ موعتەزیلەکان و شیعەی ئیمامی

بنچینەی ڕاجیایی لە نێوان موعتەزیلە و ئەهلی سوننە لەسەر بابەتی دووان

٣_ حەنبەلیە بیدعەچییەکان

٤_ کەڕامییەکان

پەیوەست بوونی سیفەتی دووان

٧_ ژیان

بەڵگەی عەقڵی

بەڵگەی نەقڵی

پەیوەست بوونی سیفەتی ژیان

دووەم: ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە نەبوو و ئەستەمن

سێیەم: ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە دروستن

بینینی خوای پاك و بەرز

باوەڕداران لە ڕۆژی دواییدا خوای گەورە دەبینن

بۆچوونی یەکەم

بۆچوونی دووەم

بینینی خوای گەورە لە دونیادا

قەزا و قەدەر

باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر و پەیوەندی بە بیرۆکەی جەبر

دەست گرتن بە هۆکارەکان و باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر

دەرکەوتنی بابەتی قەزا و قەدەر

ڕێبازو مەزهەبەکانی موسڵمانان لەبارەی قەزاو قەدەر

١_ کردەوە ناچاریی و خۆنەویستەکان

٢_ کردەوە سەرپشکی و خۆویستەکان

یەکەم: مەزهەبی جەبرییەکان

دووەم: مەزهەبی موعتەزیلەکان

سێیەم: مەزهەبی ئەشعەریەکان

چوارەم: مەزهەبی ئیمامی

پێنجەم: مەزهەبی (إبن روشد)

پرسیارو وەڵام

بەشی سێیەم:

پێغەمبەرایەتی (النبوة)

دەروازەی یەکەم: پێویستی مرۆڤ بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی

گفتوگۆو مشتومڕ کردن لەگەڵ ئەوانەی نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن

ئەوانەی نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن، دوو پێڕن

پێڕی یەکەم

پێڕی دووەم

دەروازەی دووەم: پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی گشتی

وشەی پێغەمبەر و پەیامبەر لە زمانەوانیدا

وشەی پێغەمبەر و پەیامبەر لە زاراوەدا

حوکمی ڕەوانەکردنی پێغەمبەران و پەیامبەران

ڕێگەی سەلماندنی پێغەمبەرایەتی

پێغەمبەرایەتی بە هەڵبژاردن و دەستنیشان کردن دەبێت لەلایەن خودای گەورە

پێغەمبەران و پەیامبەران مرۆڤن

سوودەکانی تووش بوونی پێغەمبەران بە دیاردە مرۆییەکان

کاری پێغەمبەران و ڕەوانە کرانیان بۆ هەموو گەلانی جیهان

پێویستی بڕوابوون بە پێغەمبەران و پەیامبەران

بەدرۆخستنەوە یاخود بەکەم و کورت دانانی پێغەمبەران کوفرە

قورئانی پیرۆزو کتێبە ئاسمانیەکانی تر

سیفەت و خەسڵەتەکانی پێغەمبەرایەتی

سیفەتی یەکەم: پارێزراوی

جۆری یەکەم: پارێزراوی لە گوناهی گەورە

یەکەم: پارێزراو بوون لە کوفر

دووەم: پارێزراو بوون لە درۆ کردن

سێیەم: پارێزراو بوون لە گوناهە گەورەکانی تر

قۆناغی پێش پێغەمبەرایەتی

قۆناغی پێغەمبەرایەتی

جۆری دووەم: پارێزراوی لە گوناهە بچوکەکان

بەڵگەی پارێزراوی پێغەمبەران

ئەو شتانەی لەبارەی پێغەمبەرانەوە هاتوون و لە ڕووکەشدا بە گوناه دەردەکەون

حیکمەتی تۆمار کردنی هەڵەی پێغەمبەران

سیفەتی دووەم: ڕاگەیاندنی بەرنامەی خودا

سیفەتی سێیەم: زیرەکی و ژیری

سیفەتی چوارەم: نێرینە بوون

سیفەتی پێنجەم: پاك و سەلامەت بوون لە ناتەواوی و کەم و کورتییەکان

سروش

سروش (وحی) لە زمانەوانیدا

سروش (وحی) لە زاراوەدا

جۆرەکانی سروش

شێوازەکانی دابەزینی جبریل (سڵاوی خوای لێبێت) بۆ لای پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)

چونیەتی سروش و شێوازی دابەزینەکەی بۆ سەر پێغەمبەر (ﷺ)

سروش شتێکە لە دەرەوەی دەروونە

چەند گومانێکی دەربارەی سروش

موعجیزە (دەرئاسا)

موعجیزە، لە زمانەوانیدا

لە زاراوەدا

مەرجەکانی موعجیزە

موعجیزەی پێغەمبەر بەڵگەی ڕاستگۆییەکەیتی

موعجیزەی هەر پێغەمبەرێك لەو لایەنەد بووە کە خەڵکی سەردەمەکەی دەستی باڵایان تیادا هەبووە

حوكمی باوەڕ بوون بە موعجیزە

گومانێك و بەرپەرچەكەی

دەروازەی سێیەم: پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەكی تایبەت: پێغەمبەرایەتی سەروەرمان موحەممەد (ﷺ)

سەلماندنی پێغەمبەرایەتی موحەممەد (ﷺ)

موعجیزەكانی پێغەمبەر (ﷺ)

قورئانی پیرۆز

ئیعجازی قورئان

هاتنەدی مەرجەكانی ئیعجاز لە قورئانی پیرۆزدا

١_ تەحەدا كردن

٢_ بوونی ئەو شتە پێویستە كە تەحەداكار تەحەدای پێدەكات

٣_ نەبوونی هیچ ڕێگرێك لە بەردەم ململانێكە

ڕووەكانی ئیعجازی قورئانی پیرۆز

ڕووی یەكەم: ڕوونبێژی و ڕەوانبێژی و جوانبێژ دەربڕینەكانی و داڕشتە سەر سوڕهێنەكەی

شێوازی قورئانی پیرۆز

تایبەتمەندییەكانی شێوازی قورئانی پیرۆز

تایبەتمەندی یەکەم: جوانی دەربڕینەکانی قورئان بەشێوەیەکی سەر سوڕهێن و دڵڕفێنە

تایبەتمەندی دووەم: قورئان خەڵکی سادە و تایبەتی ڕازیکردووە

تایبەتمەندی سێیەم: قورئان عەقڵ و سۆزو عاتیفەی ڕازی کردووە

تایبەتمەندی چوارەم: داڕشتنی قورئان و یاساکانی هۆنینەوەی لەوپەڕی چاکی و بەرزیدایە

تایبەتمەندی پێنجەم: لێزانی و توانا دەراساکەی قورئان لە گۆڕانکاری کردن لە دەربڕین و وتەسازییدا و داڕشتنی بەشێوەو هونەرە هەرە بەرزەکانی ئاخاوتندا

تایبەتمەندی شەشەم: قورئان کورتبڕی و ڕەوانبێژی و ڕوونبێژی بەیەکەوە کۆکرۆتەوە

تایبەتمەندی حەوتەم: کورتبڕی قورئان لەگەڵ پڕ واتایی دەربڕینەکەی

ڕووی دووەم: دەسەڵات و کاریگەری قورئان لەسەر دڵەکان، دەست گرتنی بەسەر کۆی دەروونەکان

ڕووی سێیەم: هەوڵدانی قورئان سەربارەت بە چەندین ڕووداو و شتی شاراوەو غەیبی

١_ هەواڵی داوە لەبارەی شتە شاراوەو غەیبیەکانی ڕابردوو

٢_هەواڵی داوە لەبارەی ئەو شتە شاراوەو غەیبیانەی ئامادەو هەن

٣_ هەواڵی داوە لەبارەی شتە شاراەوەو غەیبیەکانی داهاتوو

ڕووی چوارەم: ئەو ڕاستییە زانستیانەی قورئان کە زانستی سەردەم جەختیان لەسەر دەکاتەوە گومانێك و بەرپەرچەکەی

ڕووی پێنجەم: تێکگیران لە واتاو حوکمەکانی قورئانی پیرۆزدا نییە

جۆری یەکەم: حوکمەکانی قورئان

جۆری دووەم: جگە لە حوکمەکان

ڕووی شەشەم: تا ڕۆژگار بمێنێت قورئانی پیرۆز هەر دەمێنێت

چەند گەواهییەکی تر لەسەر پێغەمبەرایەتی پەیامبەری مەزن موحەممەد (ﷺ)

گەواهی یەکەم

گەواهی دووەم

گەواهی سێیەم

گەواهی چوارەم

گەواهی پێنجەم: ئەو مژدانەی لە کتێبەکانی پێغەمبەرانی پێشوودا هاتوون

لە "زبور"دا

لە "تەورات"دا

لە "ئینجیل"دا

ئینجیلی (برنابا)

مێژووی ئینجیلی (برنابا)

نمونەی ئەو موژدانەی کە ڕاشکاوانە ئاماژە دەدەن بەناوی موحەممەد (ﷺ)

پەیامەکەی پێغەمبەر (ﷺ) تەواوکەرو کۆتایی شەریعەتەکانە

گشتگیری پەیامەکەی پێغەمبەر(ﷺ)

موحەممەد (ﷺ) بەرزترین پلەو پایەی لەناو پێغەمبەراندا هەیە

تکا و شەفاعەتی پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)

تکاو شەفاعەتی غەیری پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ)

حیکمەتی بوونی تکاو شەفاعەت

بنچینەکانی بانگەوازی پێغەمبەری مەزن موحەممەد (ﷺ)

بنچینەی یەکەم

بنچینەی دووەم

لە بەرامبەر پێغەمبەری مەزن موحەممەد (ﷺ)چیمان لەسەر پێویستە

بەشی شەشەم:

ڕۆژی دوایی

پێشەکی

دەروازەی یەکەم: بەڵگەی بوونی ڕۆژی دوایی و پێویستی باوەڕ پێ هەبوونی

بەڵگەکانی ڕۆژی دوایی

بەڵگەی یەکەم: بوونی ڕۆژی دوایی شتێکی شیاوە نەك ئەستەم

بەڵگەی دووەم: توێژینەوەکان پشتگیری بوونی ڕۆژی دوایی دەکەن

١_توێژینەوەی دەروونی

٢_ توێژینەوەی ڕۆحی

٣_ گەواهی کرداری و ئەزموونی

ئامانج و مەبەست لە بڕوا بوون بە ڕۆژی دوایی

بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی پێویستە

١_ لایەنی دەروونی

٢_ لایەنی ڕەوشتی

٣_ پابەند بوون و گرتنەبەر

٤_ پێویستی گەردوونی

دەروازەی دووەم: ڕۆژی دوایی لەلای غەیری موسڵمانان

١_ لە شارستانیەتی دۆڵی ڕافدین

هزری قیامەت و زیندوو بوونەوە دوای مردن

هزری لێ پرسینەوە

٢_ لەلای میسرپیە کۆنەکان

٣_ لە ئایینی زەردەشتی دا

٤_ لەلایەن یۆنانیە کۆنەکان

٥_ لەلایەن ڕۆمانیەکان

٦_ لەلایەن هندۆسییەکان

٧_ لەلایەن صابیئەکان

٨_ لەلایەن جولەکەکان

٩_ لەلایەن نەصرانیەکان

دەروازەی سێیەم: ڕۆژی دوایی لە ئایینی ئیسلامدا

هۆی ناونرانی بەو ناوە

حوکمی بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی

ئەو ڕێگەیەی کە ڕۆژیی دوایی پێی سەلمێنراوە

بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی دەرەنجامی بڕوا بەخوا بوونە

ژیانێکی تر

پچڕانی کردار بەهۆی مردن

ئاکام خراپی، کردەوەکان پەیوەستن بە ئاکامەکانیانەوە

تۆبە و پەشیمانی

مەرجەکانی تۆبە و پەشیمان بوونەوە

مردن

ئەوەی شوێن مردوو دەکەوێت بۆ سەر گۆڕەکەی، هەروەها چی لەگەڵیدا دەمێنێتەوە

هیوا خواستنی مردن

دروستە نزای مردن بکرێت ئاواتی مردن بخوازرێت لە ترسی فەوتانی ئایین

ژیانی ناو گۆڕ

گۆڕ یەکەم قۆناغە لە قۆناغەکانی ڕۆژی دوایی

حوکمی بڕوابوون بە پرسیارو وەڵامی ناو گۆڕ

ناخۆشی و سزای ناو گۆڕ

چوونی فریشتە بۆ ناو گۆڕ

گۆڕ؛ یان مێرگێکە لە مێرگەکانی بەهەشت یاخود چاڵێکە لە چاڵەکانی دۆزەخ

حوکمە بڕوا بوون بە ناخۆشی و سزای ناو گۆڕ

زیندوو بوونەوەو (هەستانەوەی جەستەیی) دووبارە ژیانەوە

پێناسەکەی

ڕاجیایی لەسەر زیندوو بوونەوە، حوکمی بڕوا بوون پێی

یەکەم: سروشتگەراکان

دووەم: فەیلەسوف و دانا و خاوەن ئایینەکان

بەڵگەکانی زیندوو بوونەوە

بەرپابوونی ڕۆژی دوایی

پێناسەی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی

ناوەکانی ڕۆژی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی

بەرپابوونی ڕۆژی دوایی گومانی تێدا نییە

تەنها خوای گەورە زانایە بە کاتی بەرپابوونی ڕۆژیی دوای

ڕۆژی دوایی لە ناکاودا بەرپا دەبێت

ئەو کاتەی ڕۆژیی دوایی تیایدا بەرپا دەبێت ئەوا بڕوا هێنان لە بێ باوەڕان قبوڵ ناکرێت و پاساوەکان وەرناگیرێن

نیشانەکانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی

ناخۆشییەکانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی

شەیپور، کەڕەنا

پێناسەکەی

ژمارەی ئەو فوانەی دەکرێن بە شەیپوردا

کۆکردنەوە

پێناسەکەی و بەڵگەکەی

حوکمی بڕوا بوون پێی

نمایش کردن و لێپرسینەوە

نمایش کردن

لێپرسینەوە

پێناسەکەی

ئەو شتەی لیپرسینەوەی لەسەر دەکریٚ

شایەتی دانی ئەندامەکانی جەستە لەسەر کردەوەکان

حیکمەتی لێپرسینەوە

جۆرەکانی لێپرسینەوە

حوکمی بڕوابوون بە لێپرسینەوە

حەوز

بەڵگەکانی و وەسفەکەی

کێن کە دوور دەخرێنەوە لە حەوز

حوکمی بڕوابوون بە حەوز

تەرازوو

پێناسەی کێشان و تەرازوو

ئەو شتەی دەپێوریٚ و دەکێشرێت

ڕای یەکەم: نامەی کردەوەکان

ڕای دووەم: بکەرەکە

ڕای سێیەم: کردەوەکان

حیکمەتی بوونی تەرازوو

چۆنیەتی کێشان

کردەوەی کێ دەپێورێ و دەکێشرێت

حوکمی بڕوابوون بە کێشان و تەارزوو

پرد

پێناسەکەی

وەسفی پردەکە

پردەکە دوو پردە

حیکمەتی ڕۆیشتن بەسەر پردی دواڕۆژدا

حوکمی بڕوا بوون بە پرد

بەهەشت و دۆزەخ

ئاگری دۆزەخ

دۆزەخییەکان

وەسفەکانی ئاگری دۆزەخ و بارودۆخی دۆزەخییەکان، وەك لە قورئانی پیرۆدا هاتووە

بەهەشت

بەهەشتییەکان

وەسفی بەهەشت و بارودۆخی بەهەشتیان، وەك لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە

بەشی حەوتەم:

کوفر و تەکفیر

دەروازەی یەکەم: واتای کوفرو جۆرەکانی

کوفر لە زمانەوانی و زاراوەدا

جۆرەکانی کوفر

ئەوشتانەی دەبنە هۆی تەکفیر

١_ ئەو شتانەی پەیوەستن بە بیروباوەڕەوە

٢_ ئەوەی پەیوەستە بە گوفتار

٣_ ئەوەی پەیوەستە بە کردارەوە

پلەی هەرە بەرزی کوفر

دەروازەی دووەم: حوکمی تەکفیر کردنی ئەهلی قیبلە

دەروازەی سێیەم: سزای هەڵگەڕاوە

پێرستی سەرچاوەکان

ناوەڕۆک

بیروباوەڕی ئیسلامی و مەزهەبەکانی

ئاینی ئیسلام هیچ کەلێنێکی لە بابەتی بیروباوەڕدا جێ نەهێشتووە، بەڵکو بە تێرو تەسەلی و بە بەڵگەی سەلمێنراو چەسپاندوویەتی، ئەم بیروباوەڕەش کاری دروست کردنی دەروونێکی دەریا ئاسایە، کە هەرگیز لایەنی ڕۆحی ئەم دەروونە نووستنی بۆ نییە، بەمەش هەر شتێك ببێتە مایەی بۆگەن و پیس کردنی بیروباوەڕەکەی ئەوا ڕاستەوخۆ ئەو شتە ڕەتدەکاتەوە، تەنها شتێك پەسەند دەکات کە بیروباوەڕەکەی چالاکتر بکات، هەروەك چۆن دەریا ناخی ناکاتە هەمبانەی ماسی مردوو، بەڵکو لە زووترین کاتدا فڕێی دەدات.

بیروباوەر چاوگی چاکسازی ڕۆحە، جا ئایینی ئیسلام کەسێك لە باوەش ناگرێت کە ڕۆحی پوکابێتەوە کەچی ئایین تەنها شوناسی بێت و ڕۆحی بۆ ساتێکیش لەناو شەپۆلەکانی خواپەرستی دا مەلەی نەکردبێت و تێکەڵی توخمی بەندایەتی خوا نەبووبێت. ئاینی ئیسلام ڕۆح و دەروونێك پێدەگەیەنێت کە بەرزە فڕبێت و نزمی و داتەپینی بەلاوە پەسەند نەبێت.

نوسینگەی تەفسیر
بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن
هەولێر - شەقامی دادگا - ژێر هوتێلی شیرین پالاس
+964 750 818 08 66
www.al-tafseer.com
tafseeroffice@yahoo.com
التفسير
/TafseerOffice
trizone ARCHITECTURE COVER DESIGN

18,000 دینار